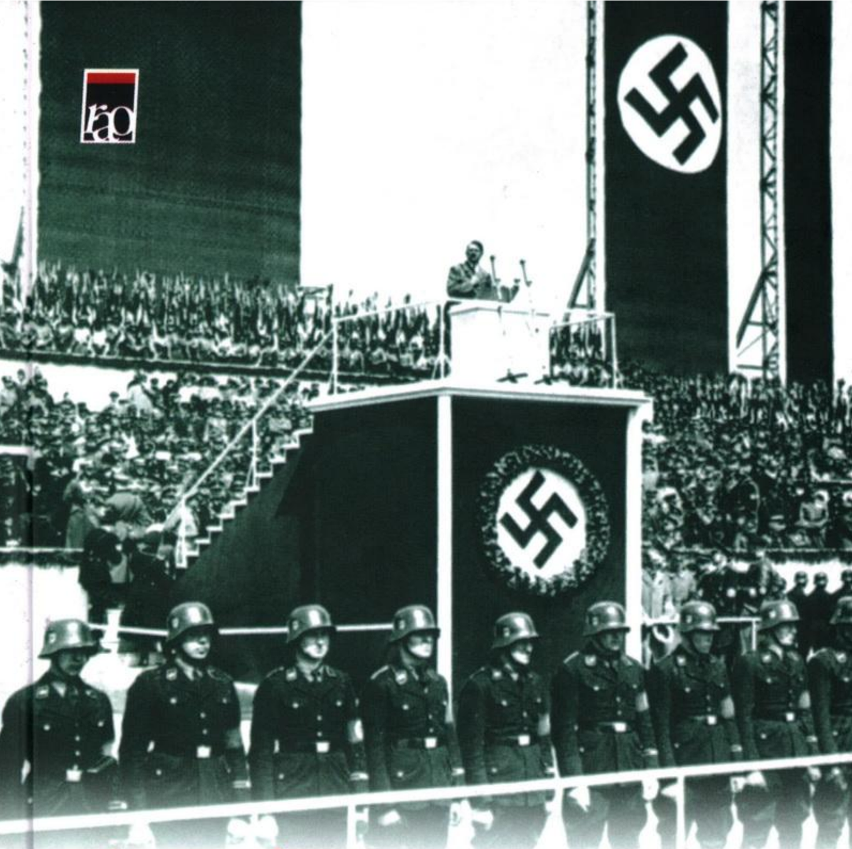

AL TREILEA REICH

VOLUMUL II

RICHARD J. EVANS

Înainte ca Hitler să pună mâna pe putere, în 1933, Germania fusese cunoscută pentru gradul de complexitate și dezvoltare al societății sale. Cum a fost posibil ca un grup de ideologi obsedați să remodeleze o întreagă țară transformând-o într-un stat totalitar, al cărui unic țel era războiul și ura de rasă? Cum au reușit naziștii să câștige inima și mintea cetățenilor germani, să deformeze știința, religia, cultura și să transforme sistemul politic al țării doar pentru a obține dominația totală cât mai repede posibil? De la legile adoptate la Nürnberg, la Jocurile Olimpice, Kristallnacht și până la Tineretul Hitlerist, povestea terifiantă a evenimentelor perioadei celui de-al Treilea Reich ne arată cum a fost posibil ca un întreg popor să devină complicele unei dictaturi preocupate doar de război și conduse doar de ură.

editura rao

ISBN 978-606-8255-50-7

www.rao.ro
www.raobooks.com

biblioteca rao

RICHARD J. EVANS

AL TREILEA REICH LA PUTERE 1933-1939

CUM AU ACAPARAT NAZIȘTII SUFLETUL ȘI MINTEA UNEI NAȚIUNI

editura rao

Descrierea CIP poate fi consultată pe pagina de internet a
Bibliotecii Naţionale a României

Editura RAO
Str. Bârgăului, nr. 9-11, sect.1, Bucureşti, România
www.raobooks.com
www.rao.ro

RICHARD J. EVANS
The Third Reich
The Third Reich in Power (Volume II)

Traducere din limba engleză:
GRAAL SOFT

2013

ISBN 978-606-8255-50-7

Pentru Matthew și Nicholas

Cuprins

Prefață

Cartea de față spune povestea celui de-al Treilea Reich, instaurat în Germania de Hitler și de național-socialiștii săi, începând din momentul acaparării puterii, în vara anului 1933, și până în septembrie 1939, când în Europa a izbucnit al Doilea Război Mondial. Este continuarea unui volum scris anterior, *Venirea la putere a celui de-al Treilea Reich*, în care se vorbește despre originile nazismului și care analizează modul în care tezele acestei ideologii s-au dezvoltat, cât și felul în care a ajuns la putere în timpul nefastei Republici de la Weimar. Un al treilea volum, *Cel de-al Treilea Reich în război*, va cuprinde evenimentele care au avut loc din septembrie 1939 până în mai 1945 și va analiza modul în care nazismul a afectat Europa și lumea, din secolul XX și până în prezent. Abordarea generală a subiectului este descrisă mai pe larg în prefața volumului *Venirea la putere a celui de-al Treilea Reich* și nu o voi reproduce aici. Cei care au citit deja volumul pot să sară direct la primul capitol al acestei cărți. Totuși, unii cititori s-ar putea să vrea să parcurgă din nou argumentele centrale ale volumului anterior, iar celor care nu l-au citit le recomand să treacă la *Prolog*, unde se prezintă punctele principale ale evenimentelor de dinainte de iunie 1933, atunci când începe povestea redată în volumul de față.

Abordarea adoptată în acest volum este, în mod inevitabil, una tematică, dar am încercat, în cadrul fiecărui capitol, la fel ca și în volumul precedent, să îmbin narațiunea cu descrierile și cu analizele, și să schițez evenimentele și situațiile, așa cum s-au desfășurat ele în timp, cu repeziciune. Dictatura celui de-al Treilea Reich nu a fost o dictatură statică, monolitică; a fost dinamică și trepidantă, și a fost mistuită

încă de la început de o ură viscerală și de ambiții. Hotărârea pentru război a avut un caracter predominant, un război în urma căruia Hitler și naziștii vedeau o reordonare rasială germană a Europei Centrale și de Est și o revenire a Germaniei în cadrul puterilor dominante de pe continentul european și, mai mult decât atât, la nivel planetar. În fiecare din următoarele capitole, care tratează, pe rând, reglementările, represiunile, societatea și viața de zi cu zi, politica rasială, antisemitismul și politica externă, imperativul dominant al pregătirii Germaniei și a cetățenilor ei pentru un război major este firul comun care le leagă. Dar acest imperativ nu a fost nici rațional în sine, nici urmărit în mod coerent. Una după alta se ivesc contradicțiile și neregularitățile care dovedesc lipsa de logică a regimului nazist. Graba necugetată a naziștilor de a intra în război este cea care a determinat decăderea celui de-al Treilea Reich. Cum și de ce s-a întâmplat acest lucru sunt întrebările centrale pe care le pun în acest volum și care unifică părțile sale. Același rol îl au și alte întrebări: în ce măsură al Treilea Reich i-a cucerit pe germani; cum a funcționat acest lucru; în ce măsură Hitler a continuat politica inițială, în loc să extindă factorii sistematici intrinseci din structura celui de-al Treilea Reich; posibilitățile de opoziție, de rezistență, de dizidență sau chiar ale unui refuz de conformare cu politicile Partidului Național-Socialist, în vremea unei dictaturi care pretindea devotamentul extrem al cetățenilor ei; relația celui de-al Treilea Reich cu modernitatea și natura acestei relații; modul în care măsurile politice luate în zone diferite se asemănau sau se deosebeau de cele luate în alte zone din Europa și din lume în anii '30; și multe altele. Firul narativ este oferit de succesiunea capitolelor care progresează spre subiectul războiului pe măsură ce volumul se desfășoară.

Totuși, chiar dacă separarea în mai multe teme a numeroase și diferite aspecte care caracterizează al Treilea Reich face mai ușoară și mai coerentă prezentarea lor în scris, ea are și un preț, de vreme ce acestea au avut influență unele asupra celorlalte în diverse feluri. Politica externă a influențat politica rasială, care la rândul ei a avut impact asupra politicii educaționale, propaganda a mers mână în mână cu represiunea, și așa mai departe. Din această cauză, dedicarea unui capitol unei singure teme poate rezulta în tratarea ei incompletă, și un capitol în sine nu trebuie luat ca o relatare atotcuprinzătoare pe tema

dată. Spre exemplu, înlăturarea evreilor din domeniul economic este analizată în capitolul în care se vorbește despre economie, și nu în capitolul care tratează politica rasială; discursul lui Hitler privind obiectivele sale militare din cadrul așa-numitului memorandum Hossbach din 1937 este discutat în secțiunea despre reînarmare, și nu în capitolul despre politica externă; în ceea ce privește antisemitismul în Austria de sub al Treilea Reich, subiectul acesta este discutat în ultimul capitol, și nu în cel despre antisemitism în anul 1938. Sper că deciziile pe care le-am luat în ceea ce privește structura cărții să aibă o logică, dar acest lucru va fi hotărât doar de cititorii care citesc capitolele în ordine, de la început la sfârșit. Celor care doresc să folosească acest volum doar ca referință le recomand să apeleze la index, unde sunt prezentate temele majore, evenimentele și personajele principale ale cărții și trimiteri pentru fiecare la paginile respective.

Pentru a pregăti acest volum am beneficiat din nou de nepreţuitele resurse ale Bibliotecii Universitare Cambridge, ale Bibliotecii Vieneze și ale Institutului German de Istorie din Londra. Arhiva de Stat și Centrul de Cercetare a Istoriei Contemporane din Hamburg mi-au permis cu mărinimie consultarea jurnalelor nepublicate ale Luisei Solmitz, iar Bernhard Fulda mi-a procurat ediții importante ale unor publicații germane. De asemenea, sfaturile și susținerea multor prieteni și colegi au avut un rol decisiv. Agentul meu, Andrew Wylie, și personalul său, mai ales Christopher Oram și Michal Shavit, și-au dedicat timpul acestui proiect și m-au ajutat în multe feluri. Stephanie Chan, Cristopher Clark, Bernhard Fulda, Christian Goeschel, Victoria Harris, Robin Holloway, Max Horster, Valeska Huber, Sir Ian Kershaw, Scott Moyers, Jonathan Petropoulos, David Reynolds, Kristin Semmens, Adam Tooze, Nikolaus Wachsmann și Simon Winder au citit primele versiuni, m-au salvat de la a face multe greșeli și au făcut multe sugestii folositoare. Le rămân îndatorat pentru tot sprijinul acordat. De asemenea, îi mulțumesc lui Christian Goeschel, care a făcut corectura notelor și a bibliografiei. Simon Winder și Scott Moyers au fost niște editori exemplari, ale căror sfaturi și entuziasm au fost esențiale pe parcursul scrierii acestui volum. Discuțiile cu Norbert Frei, Gavin Stamp, Riccarda Tomani, David Welch și mulți alții, sugestiile pe care mi le-au oferit au fost de asemenea de nepreţuit. David Watson a fost

un redactor exemplar, iar Alison Hennesy s-a ocupat de studiul fotografiilor, o muncă deloc ușoară; a fost de asemenea foarte instructiv să lucrez cu Andras Bereznay la elaborarea hărților. Christine L. Corton a parcurs întregul manuscris și, pe lângă expertiza ei profesională, sprijinul ei de-a lungul anilor a fost indispensabil întregului proiect. Copiii noștri, Matthew și Nicholas, cărora și această carte, la fel ca și prima, le este dedicată, s-au dovedit a fi o binevenită alinare în raport cu subiectul sumbru. Le sunt recunoscător tuturor.

Richard J. Evans
Cambridge, mai 2005

Prolog

I

Al Treilea Reich a venit la putere în prima jumătate a anului 1933, în timpul unei Germanii ruinate de prima ei încercare de a constitui o democrație, nefericita Republică de la Weimar. În luna iulie, naziștii creaseră deja principiile fundamentale ale regimului care urma să guverneze în Germania până la prăbușirea eia, aproape 12 ani mai târziu, în 1945. Naziștii eliminaseră opoziția de la toate nivelurile și creaseră un stat monopartid, coordonând toate instituțiile majore ale Germaniei, cu excepția armatei și a Bisericilor. Mulți au încercat să înțeleagă cum au reușit să obțină dominația totală asupra politicii și a societății germane atât de rapid. Un punct de vedere sugerează drept cauză slăbiciunea de durată a caracterului național german: ostilitatea față de democrație, înclinarea de a urma lideri fără scrupule și sensibilitatea la apelul militariștilor și al demagogilor. Dar dacă urmărim din această perspectivă evenimentele secolului XIX, găsim puține dovezi în această privință. Mișcările democratice și liberale nu au fost mai slabe decât cele din multe alte țări. Și mai relevantă în acest sens poate fi constituirea târzie a statului național german. După prăbușirea, în 1806, a Sfântului Imperiu Romano-German, creat de Carol cel Mare cu un mileniu înainte – faimoasa mie de ani pe care Hitler a încercat să o reproducă –, Germania fusese fărâmițată până la războaiele puse la cale de Bismarck, între 1864 și 1871, care au condus la formarea a ceea ce a fost numit mai târziu Al Doilea Reich, Imperiul German condus de Kaizer. În multe privințe, acesta a fost un stat modern: existența

unui parlament național care, spre deosebire de omologul său britanic, era ales de bărbații adulți cu drept de vot; alegerile atrăgeau o rată de participare a celor cu drept de vot de peste 80%; partidele politice erau bine organizate și erau considerate o parte acceptată a sistemului politic. Cel mai mare dintre acestea, până la 1914, era Partidul Social-Democrat, care avea peste un milion de membri și care era devotat democrației, egalității, emancipării femeilor și eliminării discriminării rasiale și a prejudecăților, inclusiv a antisemitismului. Economia germană era cea mai dinamică la nivel global și depășise cu repeziciune economia britanică la granița dintre secole; Germania era, de asemenea, și cea mai avansată națiune în domenii precum energia electrică și industria chimică, rivalizând chiar și cu americanii. Valorile, cultura și comportamentul clasei de mijloc erau dominante în Germania la sfârșitul secolului. Arta modernă și cultura începeau să-și lase amprenta pe picturile expresioniștilor precum Max Beckmann sau Ernst Ludwig Kirchner, în piesele de teatru ale lui Frank Wedekind și în romanele lui Thomas Mann. Desigur, Reichul lui Bismarck avea și un dezavantaj. Privilegiile aristocratice rămăseseră adânc înrădăcinate în unele domenii, autoritatea parlamentului era limitată, iar marii industriași, la fel ca și omologii lor din SUA, erau cu adevărat ostili față de sindicate. Persecuțiile lui Bismarck, îndreptate întâi împotriva catolicilor în anii 1870 și mai apoi spre inexperimentatul Partid Social-Democrat în anii 1880, i-au obișnuit pe germani cu ideea unui guvern care declara întregi categorii ale populației drept „dușmani ai Reichului" și care le limita drastic drepturile cetățenești. Catolicii au răspuns prin încercarea de a se integra cât mai mult în sistemul politic și social, iar social-democrații prin respectarea strictă a legilor și prin repudierea rezistențelor violente și a revoluțiilor brutale; rezultatul acestor politici adoptate a reieșit la suprafață în 1933, cu efecte dezastruoase. Chiar și în anii 1890 apăruseră mici partide politice extremiste și mișcări care susțineau că unificarea lui Bismarck era incompletă deoarece milioane de germani încă trăiau în afara Reichului, mai ales în Austria, dar și în alte părți ale Europei de Est. În timp ce unii politicieni susțineau nevoia unui imperiu maritim extins, cum aveau deja britanicii, alții încercau să profite de sentimentele clasei de mijloc față de dominația marelui afacerist, de teama măruntului prăvăliaș față de magazinele

universale, de resentimentul bărbatului-funcționar față de prezența crescândă a femeii-secretare în mediul de afaceri, de clasa burgheză, care era dezorientată de arta abstractă și de expresionism, și de multe alte consecințe ale modernizării sociale, economice și culturale ale Germaniei. Astfel de grupuri și-au găsit o țintă ușoară în membrii comunității evreiești, care constituiau doar 1% din populație și care avuseseră un remarcabil succes în societatea și cultura germană odată cu emanciparea lor de sub restricțiile juridice, în decursul secolului XIX. Pentru antisemiți, evreii erau sursa tuturor problemelor. Aceștia susțineau că libertățile civile ale evreilor trebuiau restricționate și activitățile lor economice trebuiau reduse. Curând, partide politice precum Partidul de Centru și conservatorii au început să piardă voturi în fața partidelor extremiste ale antisemiților. Drept răspuns, au introdus în propriile programe promisiunea de a reduce ceea ce descriau ca fiind o influență subversivă a evreilor asupra culturii și societății germane. În același timp, într-o altă zonă a societății, una cu mult diferită, social-darwiniștii și eugeniștii începuseră să argumenteze nevoia germanilor de a se consolida ca rasă prin renunțarea la tradiționalul respect de factură creștină pentru viață și deci prin sterilizarea sau chiar uciderea celor slabi, handicapați, a criminalilor și a celor cu deficiențe mintale.

Aceste propuneri erau încă doar idei neconcretizate înainte de 1914; nimeni nu le sintetizase. Antisemitismul era larg răspândit în societatea germană, dar violența declarată împotriva evreilor avea loc foarte rar. Primul Război Mondial a schimbat acest lucru. În august 1914, mulțimi de oameni adunate în piețele centrale ale orașelor au întâmpinat cu ovații declarația de război, așa cum s-au întâmplat și în alte țări. Kaizerul declarase că nu mai recunoștea niciun partid și răspundea doar în fața cetățenilor germani. Acest entuziasm din 1914 a devenit un simbol mitic al unității naționale, așa cum imaginea lui Bismarck a creat o nostalgie mitică pentru un lider politic puternic și hotărât. Impasul militar în care se ajunsese în 1916 a făcut ca efortul de război german să fie încredințat lui Paul von Hindenburg și Erich Ludendorff, doi generali care câștigaseră bătălii importante pe frontul de est. Dar, în ciuda organizării atente a efortului de război, Germania nu a rezistat forței militare a americanilor, care au intrat în război în 1917, și, la începutul lui noiembrie 1918 războiul a fost pierdut.

Înfrângerea din Primul Război Mondial a avut un efect devastator asupra Germaniei. Termenii tratatului de pace, deşi nu erau cu mult mai duri decât cei pe care i-ar fi impus Germania dacă ar fi câştigat, au fost acceptaţi cu greutate de germani. Aceştia includeau reparaţii financiare masive impuse Germaniei pentru pagubele produse în Belgia şi nordul Franţei ocupate, desfiinţarea flotei germane şi a forţelor aeriene, restricţionarea efectivelor armatei la 100 000 şi interzicerea deţinerii de arme moderne, precum tancurile, pierderea unor teritorii în favoarea Franţei şi, mult mai grav, a Poloniei. Războiul distrusese de asemenea economia internaţională, care nu şi-a mai revenit decât peste alţi 30 de ani. Nu numai că reparaţiile financiare se ridicau la sume enorme, dar prăbuşirea Imperiului Habsburgic şi crearea unor noi state independente în Europa au alimentat egocentrismul economic naţional şi au făcut imposibilă cooperarea economică internaţională. Germania susţinuse financiar războiul prin tipărirea de bancnote, în speranţa recuperării fondurilor odată cu anexarea zonelor industriale ale Franţei şi ale Belgiei. Economia germană nu putea acoperi cheltuielile impuse de reparaţii fără să mărească taxele, dar niciun guvern german nu a fost dispus să facă acest pas deoarece ar fi fost acuzat de opoziţie că foloseşte banii populaţiei pentru a-i plăti pe francezi. Consecinţa a fost inflaţia. În 1913, dolarul valora 4 mărci germane; la sfârşitul anului 1919, 47; în iulie 1922, un dolar echivala cu 493 de mărci; în decembrie 1922, 7 000 de mărci. Reparaţiile trebuiau plătite în aur şi bunuri, şi la rata de inflaţie existentă, germanii nu erau dispuşi şi nici nu puteau să acopere plăţile. În ianuarie 1923, francezii şi belgienii au ocupat Ruhrul şi au confiscat capitalul şi bunurile industriale din zonă. În replică, guvernul german a declarat o politică de necooperare. Acest lucru a produs un declin pe piaţă, făcând ca marca germană să scadă în raport cu dolarul la o valoare fără precedent. Un dolar american era 353 000 de mărci în iulie 1923; în august, patru milioane jumătate; în octombrie, 25 260 000; în decembrie, patru milioane de milioane, sau patru urmat de doisprezece zerouri. Germania era în pragul unui colaps economic.

Într-un final, inflaţia a fost oprită. O nouă monedă naţională a fost introdusă; rezistenţa pasivă faţă de ocupaţia franco-belgiană a luat sfârşit; trupele străine s-au retras; plăţile pentru reparaţii s-au reluat.

Inflația a fragmentat clasele de mijloc, opunând interesele unui grup față de ale altuia, astfel că niciun partid politic nu a mai fost în stare să le unifice. Stabilizarea economică de după inflație, restricțiile bugetare și raționalizarea bunurilor au avut ca rezultat concedieri masive, atât în industrie, cât și în administrația de stat. Începând cu anul 1924, în Germania erau milioane de șomeri. Mediul de afaceri era nemulțumit de eșecul guvernului de a oferi ajutor în timpul deflației și a început să caute alternative. Pentru clasa de mijloc, inflația a reprezentat o dezorientare morală și culturală, și pentru mulți starea aceasta a fost înrăutățită de ceea ce ei considerau excesele culturii moderne din anii '20, de la spectacolele de jazz și cabaret de la Berlin la arta abstractă, muzica atonală și literatura experimentală, precum poezia concretă a dadaiștilor. Sentimentul general de nesiguranță era prezent și în sistemul politic, de vreme ce înfrângerea militară dusese la prăbușirea Reichului, la fuga Kaizerului în exil și la crearea Republicii de la Weimar în urma revoluției din 1918. Republica avea o constituție modernă, femeile aveau drept de vot și erau reprezentate proporțional, dar nu aceste caracteristici au dus la dezintegrarea ei. Problema reală a constituției consta în alegerea unui președinte independent, cu numeroase prerogative extraordinare conferite de articolul 48, care îi permitea să guverneze prin decrete. De acest lucru se folosise de nenumărate ori și primul președinte al Republicii de la Weimar, social-democratul Friedrich Ebert. Când a murit, în 1925, succesorul ales a fost feldmareșalul Paul von Hindenburg, un monarhist convins, care nu nutrea un devotament profund față de constituție. În mâinile sale, articolul 48 avea să se dovedească fatal supraviețuirii republicii.

Moștenirea finală a Primului Război Mondial a fost cultul violenței, exercitat nu doar de veterani, ca extremiștii de dreapta din Căștile de Oțel (*Stahlhelm*), dar mai ales de tânăra generație de bărbați care nu fuseseră destul de înaintați în vârstă ca să lupte și care acum încercau să imite faptele eroice ale premergătorilor, dar pe frontul de acasă. Războiul polarizase spectrul politic și crease o ruptură între comuniștii revoluționari de stânga și grupările radicale de dreapta. Cea mai faimoasă dintre acestea era Corpul Voluntarilor (*Freikorps*), o grupare armată care fusese folosită de guvern pentru reprimarea și pentru a stopa mișcările revoluționare ale comuniștilor și extremei stângi de la Berlin

şi München, în iarna 1918-1919. Corpul Voluntarilor a încercat să dea o violentă lovitură de stat în Berlin, la începutul primăverii anului 1920, ceea ce a determinat o revoltă armată a stângii în Ruhr, precum şi alte răscoale de stânga şi de dreapta în 1923. Chiar şi în perioada relativ stabilă din 1924 până în 1929, cel puţin 170 de membri ai diferitelor formaţiuni politice paramilitare au fost ucişi în lupte de stradă; la începutul anilor '30 numărul de morţi şi răniţi a crescut dramatic, 300 de oameni pierzându-şi viaţa în confruntări pe străzi sau în sălile de miting, din martie 1930 până în martie 1931. Toleranţa politică lăsase loc extremismului politic. Partidele de centru, liberale, şi cele de dreapta, moderate, au suferit pierderi electorale masive la mijlocul anilor '20, pe măsură ce fantoma comunismului se disipase şi clasele de mijloc începuseră să voteze partide tot mai de dreapta. Partidele care susţinuseră Republica de la Weimar în mod activ nu au mai câştigat majoritatea în parlament după anul 1920. Într-un final, legitimitatea Republicii a fost subminată de aparatul de justiţie, care favoriza asasinii şi insurgenţii de dreapta care îşi motivau crimele prin prisma sentimentului patriotic, şi de poziţia neutră adoptată de armată, care devenise din ce în ce mai iritată de eşecurile guvernului de a convinge comunitatea internaţională să ridice restricţiile de efective şi de armament impuse de Tratatul de la Versailles. Democraţia germană, improvizată în grabă ca rezultat al înfrângerii militare, nu fusese sortită eşecului de la început, dar evenimentele din anii '20 i-au răpit posibilitatea de a se organiza pe baze stabile.

II

În anul 1919 exista o varietate uriaşă de grupări antisemite de extremă dreaptă, mai ales la München, dar până în 1923 una dintre ele ieşise în evidenţă: Partidul Muncitoresc Naţional-Socialist German, condus de Adolf Hitler. S-au scris multe despre influenţa şi impactul pe care le-au exercitat Hitler şi naziştii asupra societăţii germane, dar este esenţial să atragem atenţia asupra faptului că partidul său nu a fost unul foarte puternic înainte de sfârşitul anilor '20. Cu alte cuvinte, Hitler nu a fost geniul politic care să obţină susţinerea masivă al populaţiei şi

a partidului de unul singur. Născut în Austria, în 1889, Hitler fusese un artist ratat, cu un stil de viață boem, care avea un singur dar: abilitatea de a cuceri mulțimi de oameni prin retorica sa. Partidul său, fondat în 1919, era cu mult mai dinamic, mai de neînduplecat și mai violent decât celelalte grupări de extremă dreaptă. În 1923, se simțea destul de încrezător în forțele proprii pentru a încerca să dea o lovitură de stat la München, ca preludiu al unui marș spre Berlin, la fel cum făcuse Mussolini, cu un an în urmă, în „marșul spre Roma“. Dar Hitler nu a reușit să câștige de partea sa armata și forțele politice conservatoare din Bavaria, iar lovitura de stat s-a încheiat cu focuri de armă. Hitler a fost condamnat și încarcerat în închisoarea din Landsberg, unde i-a dictat lui Rudolf Hess, omul său bun la toate, autobiografia politică: *Lupta mea (Mein Kampf)*, care nu era în niciun caz o schiță a viitorului, ci, pentru cei care s-au învrednicit să o citească, un compendiu al ideilor sale, mai ales despre antisemitism și despre cucerirea rasială a Europei de Est.

Până la eliberarea sa, Hitler alcătuise deja ideologia nazismului, combinând elemente de antisemitism, pangermanism, eugenie și așa-numita igienă rasială, expansionism geopolitic, ostilitate față de democrație și față de modernismul cultural, idei care erau prezente deja de ceva timp, dar care nu fuseseră până atunci coagulate într-un întreg. Hitler a strâns în jurul său o echipă de subordonați, oameni apropiați lui – talentatul propagandist Joseph Goebbels, omul de acțiune Hermann Göring și alții – care i-au construit imaginea de conducător politic și care l-au îndemnat să-și împlinească destinul măreț. Dar în ciuda acestui fapt, și în ciuda activismului violent al Cămășilor Brune (*Sturmabteilung*), acțiunile sale politice nu l-au dus foarte departe până la finalul anilor '20. În mai 1928 naziștii obținuseră 2,6% din voturi, iar o „Mare Coaliție“, formată din partidele de centru și de stânga și condusă de social-democrați, preluase puterea în Berlin. Totuși, în octombrie 1929, crahul de pe Wall Street a tras în jos și economia germană. Băncile americane și-au retras împrumuturile care, din 1924, erau singurele care mai țineau la suprafață economia germană. Din această cauză și băncile germane au fost nevoite să facă același lucru, afectând piața de afaceri germană, și firmele nu au avut altă opțiune decât să își concedieze angajații sau să declare falimentul, ceea ce multe au și făcut. În mai puțin de doi ani, unul din trei germani era șomer, iar

milioane de cetățeni aveau locuri de muncă temporare sau salarii de mizerie. Sistemul asigurărilor de șomaj se prăbușise, lăsând numărul din ce în ce mai mare de șomeri fără nicio asistență financiară. Agricultura, care era deja sub presiune din cauza unei diminuări globale a cererii, a intrat la rândul ei în colaps.

Criza economică a avut un efect dezastruos asupra lumii politice. Dezacordul dintre partide privind gestionarea crizei a condus la destrămarea Marii Coaliții, și nu s-a mai putut stabili o majoritate parlamentară care să întrunească un corp decizional. Președintele Hindenburg a întrunit un cabinet de experți, condus de politicianul catolic Heinrich Brüning, un monarhist declarat. Acesta a impus reduceri bugetare drastice care au înrăutățit situația. Brüning se folosise de prerogativul prezidențial al articolului 48 din constituție pentru aceste măsuri, trecând peste decizia parlamentului. Puterea politică a parlamentului a fost deviată în sus, spre cercul de oameni din jurul lui Hindenburg, care se putea folosi de ea doar prin intermediul decretului menționat, dar și în jos, spre populație; actele de violență au crescut exponențial, influențate și de Cămășile Brune ale lui Hitler, care erau deja în număr de sute de mii. Pentru aceștia, brutalitatea devenise un mod de viață, aproape un drog, pe măsură ce își revărsau furia pe comuniști și social-democrați, așa cum strămoșii lor o făcuseră împotriva inamicului în 1914-1918.

Mulți dintre membrii Cămășilor Brune erau șomeri la începutul anilor '30. Dar nu lipsa unui loc de muncă îi făcuse să susțină nazismul. Majoritatea șomerilor trecuseră de partea comuniștilor, care au primit din ce în ce mai multe voturi, iar în noiembrie 1932 au ocupat 100 de locuri în parlamentul german, cu un scor de 17% în alegeri. Discursul violent și revoluționar al comuniștilor, care promiteau distrugerea capitalismului și instaurarea unui regim socialist într-o Germanie sovietică, i-a înspăimântat pe cei din clasele de mijloc, care cunoșteau prea bine soarta omologilor din Rusia de după 1918. Consternați de eșecul guvernului în a soluționa criza economică și îngroziți de ascendența comuniștilor la putere, au renunțat la a-și mai pune speranța în facțiunile mărunte de stânga și au început să graviteze înspre naziști. Au fost urmați de fermierii protestanți și de muncitorii necalificați din zonele în care social-democrații aveau prea puțină putere. În timp ce toate

partidele clasei de mijloc se prăbușeau, social-democrații și Partidul de Centru au reușit să-și minimalizeze pierderile. Dar în 1932, erau tot ce mai rămăsese din centrul moderat în parlament, striviți fără speranță între 100 de comuniști în uniformă și 196 de deputați în cămăși brune. Scindarea politică nu avea cum să fie mai dramatică decât atât.

Așa cum au arătat alegerile din septembrie 1930 și iulie 1932, naziștii constituiau un partid care se adresa tuturor categoriilor sociale, un partid care se baza pe protestul social și care era susținut foarte puternic de clasele de mijloc și mai puțin, dar totuși destul de semnificativ, de clasa muncitoare. Depășiseră de mult electoratul inițial, compus din clase de mijloc protestante și comunități de fermieri. Alte partide, înspăimântate de pierderile suferite, au încercat să îi înfrângă cu propriile arme. Dar succesul naziștilor nu era legat de un anumit gen de politică, ci mai mult de imaginea de partid dinamic pe care o proiectau. Dezastruoasa, urâta Republică de la Weimar trebuia înlăturată, și oamenii se uniseră din nou într-o comunitate națională care nu ținea nici de partide, nici de clase sociale, la fel cum se întâmplase în 1914; Germania trebuia să revină pe scena internațională și să redevină o putere dominantă: la acest mesaj se rezuma, mai mult sau mai puțin, programul politic al naziștilor. Își modificaseră discursul politic în funcție de audiențelor cărora li se adresau, și-au redus antisemitismul acolo unde nu avea priză, ceea ce era valabil pentru cea mai mare parte a electoratului după 1928. Pe lângă comuniști și naziști, angajați în lupte de stradă, oportuniști care concurau pentru favorurile președintelui Hindenburg, un al treilea jucător important intrase în jocul politic: armata. Din ce în ce mai alarmată de ascendența comuniștilor la putere și de haosul din ce în ce mai prezent pe străzi, armata, la rândul său, a văzut în situația politică o ocazie de a scăpa de democrația Republicii de la Weimar și de a impune o dictatură militară, autoritară, care să repudieze Tratatul de la Versailles și să reînarmeze țara, pregătind-o pentru un război de recucerire a teritoriilor pierdute, și poate chiar mai mult.

Puterea armatei consta în faptul că era singura care putea efectiv să restaureze ordinea în țara dezbinată. Când președintele Hindenburg a fost reales în 1932 doar cu sprijinul social-democraților, care vedeau în el o alegere mai acceptabilă decât oponentul său, Hitler, zilele cancelarului

Brüning erau numărate. Acesta eşuase în aproape toate sarcinile pe care se angajase să le rezolve, de la rezolvarea crizei economice până la restabilirea ordinii în oraşele germane, şi acum îl ofensase şi pe Hindenburg, nereuşind să-i asigure o realegere uşoară şi propunând împărţirea proprietăţilor imobiliare, de genul celei pe care însuşi Hindenburg o deţinea în estul Germaniei, pentru a ajuta ţărănimea nevoiaşă. Armata era nerăbdătoare să îl dea jos pe Brüning, ale cărui măsuri împotriva inflaţiei includeau împiedicarea reînarmării. Ca şi multe alte grupări conservatoare, armata spera ca naziştii, acum cel mai mare partid, să i se alăture, câştigând astfel legitimitate şi sprijin în încercarea de a distruge Republica de la Weimar. În mai 1932, Brüning a fost nevoit să demisioneze şi a fost înlocuit de latifundiarul catolic Franz von Papen, un prieten apropiat de-al lui Hindenburg.

Ascendenţa la putere a lui Papen a fost cea care a dat tonul prăbuşirii democraţiei de la Weimar. Acesta a folosit armata pentru a detrona guvernul social-democrat din Prusia şi a pregătit reforma constituţiei, restrângând drepturile de vot şi limitând drastic puterile legislative ale parlamentului. Papen a început să interzică ediţiile ziarelor care criticau guvernul său şi a restricţionat drepturile civile. Dar la alegerile pe care le-a iniţiat în iulie 1932 s-a înregistrat doar o creştere a voturilor în favoarea naziştilor, care au adunat 37,4% din voturi. Încercarea lui Papen de a-i atrage pe Hitler şi pe nazişti de partea sa a eşuat, Hitler insistând că el, şi nu Papen, ar trebui să conducă guvernul. Lipsit de orice sprijin din partea populaţiei, Papen a fost nevoit să demisioneze când armata şi-a pierdut încrederea în el şi a impus la putere un om de-al său. Noul şef al guvernului, generalul Kurt von Schleicher, nu a reuşit nici el să restaureze ordinea sau să îi coopteze pe nazişti de partea sa, pentru a da impresia că are suportul populaţiei pentru a crea un stat autoritar. După ce naziştii au pierdut două milioane de voturi la alegerile parlamentare din noiembrie 1932, declinul lor a fost evident şi lipsa de fonduri financiare a creat un dezacord major la vârful partidului. Organizatorul partidului şi practic al doilea om în ierarhie, Gregor Strasser, a demisionat, frustrat de refuzul lui Hitler de a negocia cu Hindenburg şi cu Papen. Părea un moment prielnic pentru a profita de slăbiciunea naziştilor. La 30 ianuarie 1933, cu acordul armatei, Hindenburg l-a numit pe Hitler şef al unui guvern nou în care

toate posturile, mai puțin două, erau deținute de conservatori, avându-l în frunte pe Papen în funcția de vicecancelar.

III

În realitate, data de 30 ianuarie 1933 a marcat începutul acaparării puterii de către naziști, și nu al unei contrarevoluții a conservatorilor. Hitler a evitat să facă aceleași greșeli pe care le făcuse cu zece ani în urmă: obținuse conducerea fără a distruge formal constituția, doar cu sprijinul facțiunilor conservatoare și al armatei. Întrebarea era cum să își transforme poziția într-un cabinet de coaliție tip Weimar într-o dictatură a unui stat monopartid. Primul lucru pe care îl putea face era să intensifice violențele de stradă. L-a convins pe Papen să îl numească pe Hermann Göring ministru de interne al Prusiei, și acesta, făcând uz de funcția sa, a înrolat imediat Cămășile Brune în poliția auxiliară. Aceștia și-au dezlănțuit furia distrugând birourile sindicatelor, agresând comuniști și creând haos la întâlnirile social-democraților. În 28 februarie șansa le-a întins o mână naziștilor: un anarho-sindicalist olandez singuratic, Marinus van der Lubbe, a dat foc clădirii Reichstagului în semn de protest împotriva nedreptăților șomajului. Hitler și Göring au convins un cabinet predispus spre asemenea măsuri să suprime Partidul Comunist. Patru mii de comuniști, incluzând aproape toată conducerea partidului, au fost imediat arestați, agresați, torturați și trimiși în nou-construitele lagăre de concentrare. Nu a existat niciun moment de liniște în campania de violență și brutalitate din săptămânile următoare. La sfârșitul lunii martie, poliția prusacă raportase că 20 000 de comuniști fuseseră încarcerați. Până în vara aceluiași an, peste 100 000 de comuniști, social-democrați, sindicaliști și alții fuseseră arestați, iar estimările oficiale arătau că numărul morților în închisoare ajungea la 600. Toate acestea au fost aprobate de Hindenburg printr-un decret semnat în noaptea de după incendiu, în care suspenda drepturile civile și permitea cabinetului să ia orice măsuri pentru a proteja siguranța populației. Fapta lui van der Lubbe a fost caracterizată de Joseph Goebbels, care avea în scurt timp să devină ministrul propagandei Reichului, drept o conspirație a comuniștilor, care aveau de gând să

pornească o revoluție sângeroasă. Acest lucru a avut darul de a-i convinge pe mulți votanți ai clasei de mijloc că decretul dat de Hindenburg era îndreptățit.

Guvernul însă nu i-a interzis pe comuniști în mod formal, legal, pentru că se temea de posibilitatea ca electoratul partidului să treacă de partea social-democraților la alegerile pe care Hitler le convocase pentru 5 martie. În ciuda intensei propagande naziste, plătită cu infuzie de fonduri noi provenite din industrie, și a intimidărilor violente, prin care majoritatea întâlnirilor partidelor rivale fuseseră interzise sau întrerupte cu brutalitate, naziștii nu au reușit să obțină o majoritate devastatoare, atingând doar 44% și trecând peste pragul de 50% doar cu ajutorul partenerilor din coaliția naționalist-conservatoare. Comuniștii au obținut 12% din voturi, iar social-democrații 18%, în timp ce Partidul de Centru se menținea la 11%. Asta însemna că Hitler și colegii lui de cabinet erau încă departe de cele două treimi de voturi de care aveau nevoie pentru a schimba constituția. Totuși, la 23 martie 1933 au reușit să le obțină, amenințând cu izbucnirea unui război civil în caz contrar, și atrăgându-i de partea lor pe membrii Partidului de Centru, cu promisiunea încheierii unui concordat cu papalitatea care să le garanteze anumite drepturi catolicilor. Așa-numitul Act de Împuternicire, promulgat de Reichstag în acea zi, a dat cabinetului puterea de a guverna prin decret fără a răspunde în fața parlamentului sau a președintelui. Împreună cu decretul privind incendierea Reichstagului, acesta a oferit pretextul legal pentru crearea unei dictaturi. Doar cei 94 de deputați social-democrați prezenți au votat împotrivă.

La alegerile din noiembrie 1932 social-democrații au câștigat, împreună cu comuniștii, 221 de locuri în parlament, naziștii 196 și aliații lor, naționaliștii, 51. Dar au eșuat complet în organizarea unei rezistențe comune pentru a-i împiedica pe naziști să acapareze puterea. Erau crunt divizați. Comuniștii, dând curs ordinelor primite de la Moscova, i-au etichetat pe social-democrați drept „social-fasciști" și au susținut că sunt mai răi decât naziștii. Social-democrații erau reticenți în a coopera cu un partid de ale cărui duplicitate și lipsă de scrupule se temeau pe bună dreptate. Organizațiile lor paramilitare luptaseră din greu cu naziștii, dar nu se puteau compara cu armata, care îi acordase sprijin lui Hitler în 1933, și erau de departe depășite, ca efective, de Cămășile Brune,

ajunse la mai mult de 750 000 de oameni în februarie 1933. În această situație, social-democrații au încercat să evite vărsarea de sânge și au rămas fideli tradiției lor de a se supune legii. Comuniștii erau de părere că guvernul lui Hitler era ultima suflare a unui sistem capitalist muribund, care avea să se prăbușească, deschizând astfel calea spre o revoluție proletară, și n-au simțit nevoia să se pregătească pentru o eventuală revoltă. În fine, o grevă generală ieșea din discuție, având în vedere rata ridicată a șomajului, de 35%; greviștii ar fi fost rapid înlocuiți de șomerii care se zbăteau să-și salveze familiile de la sărăcie.

Goebbels a reușit să-i convingă pe liderii de sindicate să susțină instaurarea unei noi sărbători naționale pe 1 mai, o revendicare veche a sindicaliștilor, și a transformat-o într-o așa-zisă Zi a Muncii Naționale, în care sute de mii de muncitori s-au adunat în piețele orașelor germane să asculte discursurile publice ale lui Hitler și a celorlalți lideri naziști, transmise la difuzoare. A doua zi, Cămășile Brune de prin toată Germania au luat cu asalt birourile sindicatelor și ale social-democraților, le-au prădat, le-au luat fondurile și le-au închis. În câteva săptămâni moralul mișcării muncitorești fusese adus la pământ de arestări în masă ale sindicaliștilor, ale liderilor social-democraților, dintre care mulți fuseseră agresați și torturați în lagărele de concentrare încropite rapid. Celelalte partide erau luate acum în vizor. Partidele și facțiunile liberale, reduse la mici grupuri de la periferia sistemului politic din cauza fărâmițării electoratului care le susțineau, au fost forțate să se dizolve. Împotriva aliaților de coaliție ai lui Hitler a fost demarată o campanie de zvonuri, urmată de hărțuirea și arestarea deputaților și oficialilor Partidului Naționalist. Principalul aliat naționalist al lui Hitler, Alfred Hugenberg, a fost obligat să demisioneze, iar liderul parlamentarilor partidului a fost găsit mort în biroul său, în circumstanțe suspecte. Hugenberg a încercat să protesteze, dar a fost întâmpinat de o izbucnire isterică din partea lui Hitler, care l-a amenințat cu un masacru sângeros dacă naționaliștii nu renunțau. Până la sfârșitul lui iunie, și Partidul Naționalist se destrămase. Ultimul partid independent rămas era Partidul de Centru, care a avut parte de o soartă similară. Amenințările naziștilor de a-i elimina pe catolici din funcțiile administrative și de a închide organizațiile catolice, combinate cu panica și teama papalității de comunism, au condus la un pact care s-a încheiat la Roma.

Partidul a fost de acord să se destrame în schimbul finalizării Concordatului care fusese promis înainte de promulgarea Actului de Împuternicire. Acesta ar fi trebuit să asigure integritatea Bisericii Catolice din Germania, împreună cu siguranța organizațiilor sale și a bunurilor deținute. Timpul avea să probeze că acordul a rămas doar o hârtie fără valoare. Între timp, Partidul de Centru căzuse și el în uitare. La mijlocul lunii iulie 1933, Germania era un stat monopartid, statut ratificat de o lege care interzicea existența oricăror alte partide în afara celui nazist.

Nu doar partidele politice și sindicatele au fost prohibite. Naziștii au atacat toate instituțiile existente, lucru care a afectat întreaga societate germană. Toate guvernele și parlamentele de stat din sistemul politic federal al Germaniei, toate consiliile administrative de oraș, district și sat au fost epurate fără milă; Decretul Incendiului de la Reichstag și Actul de Împuternicire au fost folosite pentru a scăpa de așa-zișii dușmani ai statului, mai bine spus dușmani ai naziștilor. Naziștii au preluat controlul asupra tuturor organizațiilor de voluntari, a tuturor cluburilor, de la grupurile de presiune din agricultură și industrie la asociațiile sportive, cluburile de fotbal, ansamblurile corale masculine, organizațiile feministe – pe scurt, întreaga structură a activităților de grup a fost nazificată. Cluburile și societățile rivale sau care aveau interese politice divergente au fost unite sub umbrela unei singuri structuri naziste. Liderii asociațiilor de voluntariat au fost ori îndepărtați într-un mod neceremonios ori convinși să colaboreze. Multe organizații și-au concediat membrii liberali și s-au declarat de partea noului stat și a instituțiilor sale. Acest întreg proces – de coordonare, în jargonul nazist – a avut loc peste tot în Germania începând cu martie și până în iunie 1933. La finalul acestei perioade, singurele organizații care nu erau naziste erau armata și Biserica. Între timp, guvernul promulgase o lege care-i dădea voie să epureze și administrația civilă, o organizație vastă în Germania, care includea profesori, personalul universităților, judecători și multe alte funcții care în alte țări nu erau controlate de guvern. Social-democrații, liberalii și nu puținii catolici și conservatori au fost dați afară și de aici. Ca să-și salveze locurile de muncă, într-o perioadă în care șomajul ajunsese la o rată devastatoare, 1,6 milioane de oameni s-au înscris în Partidul Nazist între 30 ianuarie și 1 mai 1933, când partidul a interzis

recrutările, și numărul Cămășilor Brune crescuse deja la peste 2 milioane de membri în vara anului 1933.

Numărul funcționarilor și judecătorilor care și-au pierdut locul de muncă a fost foarte redus. Motivul principal al concedierilor a fost unul de factură rasială, și nu politică. Legea privind administrația civilă, care fusese promulgată de naziști la data de 7 aprilie 1933, permitea concedierea evreilor din domeniile menționate, deși Hindenburg reușise să insereze și o clauză care îi excludea pe evreii veterani de război și pe cei numiți în funcție în timpul Kaizerului, înainte de 1914. Hitler susținea că evreii constituiau un element subversiv și parazit care trebuia eliminat. De fapt, majoritatea evreilor proveneau din clasa de mijloc și aveau preferințe politice liberale sau conservatoare, asta dacă aveau așa ceva. Totuși, Hitler era de părere că aceștia subminaseră Germania în Primul Război Mondial și că erau responsabili de revoluția care dusese la instaurarea Republicii de la Weimar. Câțiva comuniști și conducători social-democrați erau evrei, e adevărat, dar majoritatea nu erau. Acest lucru nu a contat pentru naziști. După alegerile din martie, Cămășile Brune au efectuat o razie pe Kurfürstendamm, o stradă comercială la modă din Berlin, vânând evrei și agresându-i. Sinagogile au fost distruse, în timp ce grupările de Cămăși Brune din toată Germania au dat buzna în sălile de judecată și au scos în stradă judecătorii și avocații de etnie evreiască, bătându-i cu bastoane de cauciuc și spunându-le să nu se mai întoarcă. În special evreii care se găseau printre comuniștii sau social-democrații arestați au primit un tratament cu mult mai dur. Până la finalul lunii iunie din 1933, peste 40 de evrei fuseseră omorâți de către Cămășile Brune.

Astfel de incidente au fost semnalate pe larg în presa de peste hotare. Acest lucru a fost folosit drept pretext de Hitler, Goebbels și conducătorii naziști pentru a pune în acțiune un plan la care se gândeau de mult timp, și anume să pornească un boicot la scară națională împotriva afacerilor și magazinelor evreilor. Pe 1 aprilie 1933, Cămășile Brune au fost postate în fața fiecărei astfel de întreprinderi, atenționând trecătorii să nu intre. Majoritatea germanilor care nu erau de etnie evreiască s-au conformat, dar nu cu entuziasm. Marile firme ale evreilor au rămas neatinse deoarece contribuiau la economia țării. Realizând că nu reușise să atragă entuziasmul populației, Goebbels a

întrerupt acțiunea de boicot după câteva zile. Dar agresiunile, violența și boicotul și-au lăsat amprenta pe comunitatea evreiască din Germania, 37 000 de membri ai ei emigrând înainte de sfârșitul anului. Epurarea evreilor, care nu erau identificați pe baza credinței religioase, ci pe criterii rasiale, a afectat în special știința, cultura și arta. Dirijori și muzicieni, precum Bruno Walter și Otto Klemperer, au fost concediați sau li s-a interzis să concerteze. Industria cinematografică și cea radiofonică au fost rapid epurate de evrei și de rivalii politici ai naziștilor. Redacțiile publicațiilor independente au fost închise sau trecute sub controlul naziștilor, la fel ca sindicatul jurnaliștilor și asociația editorilor de ziare, care s-au supus de bunăvoie noii guvernări. Scriitorilor liberali sau de stânga, precum Bertolt Brecht, Thomas Mann și altora, li s-a interzis publicarea; mulți au părăsit țara. O dușmănie aparte o resimțea Hitler față de artiștii moderni, precum Paul Klee, Max Beckmann, Ernst Ludwig Kirchner sau Vassily Kandinsky. Înainte de 1914, Hitler nu fusese acceptat la Academia de Arte din Viena deoarece desenele sale chinuite ale unor clădiri fuseseră considerate lipsite de talent. În timpul Republicii de la Weimar, arta abstractă și artiștii expresioniști își făcuseră o reputație cu ceea ce Hitler considera că sunt niște pânze mânjite cu vopsea, lipsite de sens. În timp ce Hitler defăima arta modernă în discursurile sale, directorii muzeelor și galeriilor de artă erau concediați și înlocuiți cu oameni entuziaști care eliminau din galerii operele de artă modernă. Numeroșii artiști și compozitori moderniști, precum Klee sau Schoenberg, care dețineau funcții înalte în instituțiile educaționale de stat, au fost concediați.

În total, peste 2 000 de oameni care activau în domeniul artelor au emigrat din Germania în 1933 și în anii următori. Printre aceștia se găseau prectic toți cei care aveau o reputație internațională. Antiintelectualismul naziștilor a fost scos în evidență și de evenimentele care aveau loc în universități, în care profesorii evrei din toate domeniile au fost puși pe liber. Mulți dintre aceștia, printre care Albert Einstein, Gustav Hertz, Erwin Schrödinger, Max Born și douăzeci de foști și viitori laureați ai Premiului Nobelului au părăsit țara. Până în 1934, aproape 1 600 din cei 5 000 de profesori universitari fuseseră concediați, o treime din aceștia din cauza originii evreiești, restul pentru că se opuneau politic naziștilor. 16% din profesorii de fizică și asistenții din domeniu

au emigrat și ei. Epurarea universităților a fost efectuată în principal de studenți, ajutați de un mic număr de profesori naziști, ca filosoful Martin Heidegger. Aceștia i-au destituit pe profesorii de stânga prin demonstrații violente, și mai apoi, la 10 mai 1933, prin demonstrații organizate în piețele principale a 19 orașe cu universități, proteste în cadrul cărora un număr masiv de cărți publicate de autori evrei și de stânga au fost adunate și arse. Ceea ce încercau naziștii să înfăptuiască era o revoluție culturală, în care influențele culturale străine – în special evreiești, dar și cultura modernistă în general – să fie eliminate, permițând renașterea unui spirit pur german. Germanii nu numai că trebuiau să fie de acord cu tot ceea ce însemna al Treilea Reich, dar trebuiau să îl susțină trup și suflet, și, în acest sens, crearea Ministerului Propagandei, condus de Joseph Goebbels, care în scurt timp domnea peste întreaga sferă a culturii și artelor, a constituit mijlocul principal prin care naziștii au încercat să atingă acest scop. Cu toate acestea, nazismul a fost în multe feluri un fenomen modern, care a utilizat ultimele invenții în materie de tehnologie și de armament și cele mai științifice metode pentru remodelarea societății germane după propriul plac. Rasa, pentru naziști, era un concept științific, și prin stabilirea sa ca bază a programului lor politic erau de părere că acțiunile lor sunt de fapt aplicarea metodei științifice asupra societății umane. Nimic nu avea să stea în calea acestei revoluții, nici credințele religioase, nici considerentele morale, nici tradiții îndelung venerate. Totuși, în vara anului 1933, Hitler s-a simțit obligat să le spună partizanilor săi că revoluția trebuia să ia sfârșit. Germania avea nevoie de o perioadă de stabilitate. Cartea de față începe în acel moment, momentul în care distrugerea a ce mai rămăsese din Republica de la Weimar fusese desăvârșită, și cel de-al Treilea Reich ajunsese în cele din urmă la putere.

1

STATUL POLIȚIENESC

„Noaptea cuțitelor lungi"

I

În data de 6 iulie 1933, Hitler i-a convocat pe conducătorii naziști pentru o reevaluare a situației generale. Revoluția național-socialiștilor învinsese, le-a spus el; acum ei dețineau puterea și numai ei. Era timpul să creeze un regim stabil. Nu voia să mai audă zvonuri despre o a „doua revoluție" care să urmeze „cuceririi puterii", așa cum se vorbea printre membrii de seamă ai aripii paramilitare a partidului, Cămășile Brune, așa-numitele Batalioane de asalt (*Sturmabteilung* – SA).

„Revoluția nu e permanentă. Nu trebuie să devină o stare permanentă. Revoluția s-a desfășurat fără a întâmpina niciun obstacol, dar acum trebuie canalizată spre evoluție... Sloganul unei a doua revoluții a avut legitimitate doar atunci când încă mai existau elemente în Germania care să constituie puncte de plecare ale unei contrarevoluții. Nu mai este cazul. Nu există niciun dubiu că, la nevoie, o astfel de acțiune va fi înăbușită cu vărsare de sânge. Deoarece o a doua revoluție nu se poate îndrepta decât împotriva primei."[1]

Această declarație a fost urmată în săptămânile ce au urmat de multe alte declarații, mai puțin amenințătoare, ale altor conducători naziști. Ministerele de Interne și de Justiție au început să pună presiune pentru a se stopa actele de violență nejustificate, iar Ministerul Economiei se temea că starea continuă de neliniștea avea să dea impresia comunității internaționale financiare ca Germania se află într-o neîncetată stare de instabilitate care avea să descurajeze investițiile financiare. Ministerul de Interne era nemulțumit de arestările funcționarilor

bugetari, Ministerul de Justiție de arestările avocaților. Actele de violență ale Cămășilor Brune se răspândeau în întreaga țară, incidentul cel mai cunoscut fiind „Săptămâna sângeroasă de la Köpenick" din iunie 1933, când un grup de Cămăși Brune au întâmpinat rezistență din partea unor tineri social-democrați. După ce aceștia au împușcat trei Cămăși Brune, membrii SA s-au mobilizat masiv și au arestat mai mult de 500 de localnici, dintre care 91 au murit în urma torturii brutale. Printre ei se numărau și cunoscuți politicieni social-democrați, incluzându-l pe ministrul-președinte al Mecklenburgului, Johannes Stelling.[2] În mod evident, acest gen de violență trebuia controlat: abuzul îndreptat împotriva rivalilor naziștilor nu mai era un act necesar. Mai mult decât atât, Hitler începuse să se teamă de puterea pe care trupele SA, din ce în ce mai numeroase, i-o confereau liderului lor, Ernst Röhm, care declarase la 30 mai 1933 că sarcina de a desăvârși revoluția național-socialistă nu fusese „îndeplinită". „Faptul că primim zilnic declarații de loialitate din partea cluburilor de apicultură sau de bowling nu demonstrează nimic, nici faptul că orașele își aduc la zi nomenclatura străzilor", a adăugat Röhm. Poate că unii sărbătoreau victoria repurtată de naziști, dar soldații politici care duseseră bătălia, spunea el, trebuie să continue lupta.[3]

Pe 2 august 1933, Hermann Göring, ministrul-președinte al Prusiei, îngrijorat de astfel de declarații, a anulat un ordin dat în luna februarie a anului precedent, privind înrolarea Cămășilor Brune ca auxiliari în poliția prusiană. Miniștrii altor state federale l-au urmat. Forța polițienească întemeiată astfel a avut mai mult spațiu de manevră pentru a ține în frâu excesele Cămășilor Brune. Ministerul de Justiție al Prusiei a instaurat un cabinet central de Acuzare Publică, care să rezolve crimele și celelalte infracțiuni comise în lagărele de concentrare, și, în același timp, a pus capăt urmăririi judiciare a ofițerilor SA și SS pentru violențele comise și i-a grațiat pe cei câțiva care fuseseră deja condamnați. Au fost emise reglementări stricte privind cine avea dreptul să ordone detenția preventivă și ce proceduri trebuiau respectate în acest caz. O indicație a practicilor care se foloseau la acea vreme este oferită de interdicțiile incluse în reglementările emise în aprilie 1934: nimeni nu putea fi reținut pentru motive personale, precum calomnia, pentru concedierea angajaților, pentru că acționase ca reprezentant legal al unei

persoane ulterior condamnate, pentru că adusese o acțiune ofensatoare în atenția justiției. Lipsit de rațiunea de a fi inițială, care consta în luptele de stradă, ca pumnul de fier al mișcării naziste, înlăturat de la conducerea lagărelor de concentrare improvizate și a centrelor de tortură, SA-ul s-a trezit fără niciun scop.[4]

Alegerile nu mai erau contestate de opoziție, și Cămășile Brune nu mai aveau de-acum ocazia, oferită de numeroasele alegeri din anii '30, de a defila pe străzi și de a întrerupe violent mitingurile oponenților. Dezamăgirea începuse să-și facă loc. SA-ul crescuse masiv în primăvara lui 1933, prin intrarea simpatizanților și oportuniștilor din toate părțile. În martie 1933, Röhm declarase că orice german patriot era liber să se alăture organizației. Atunci când recrutările în Partidul Nazist au fost oprite în mai 1933 – deoarece liderii se temeau că, din cauza numărului mare de oportuniști care se înscriau, partidul avea să fie copleșit de oameni care nu erau dedicați trup și suflet cauzei –, mulți au văzut în Cămășile Brune o alternativă, acest lucru având darul de a eroda relația dintre partid și gruparea sa paramilitară. Încorporarea masivei organizații a veteranilor „Casca de Oțel" în cadrul Cămășilor Brune, în a doua jumătate a anului 1933, a mărit numărul membrilor SA. La începutul lui 1934 erau de șase ori mai mulți membri ai Cămășilor Brune decât fuseseră la începutul anului precedent. Forța totală a Batalioanelor de asalt ajunsese acum la aproape trei milioane de membri; chiar patru milioane și jumătate, dacă punem la socoteală și Căștile de Oțel și celelalte grupări paramilitare. Acest lucru a copleșit puterea forțelor armate ale Germaniei, limitate de Tratatul de la Versailles la un efectiv maxim de 100 000 de oameni. În același timp, în ciuda restricțiilor impuse în tratat, armata era de departe cea mai bine echipată și pregătită forță de luptă. Spectrul războiului civil care bântuise Germania la începutul anului 1933 începea să-și arate chipul încă o dată.[5]

Nemulțumirile Cămășilor Brune nu se limitau la invidia pe care o purtau armatei și la nerăbdarea cu care întâmpinaseră stabilizarea sistemului politic după evenimentele din iulie 1933. Numeroși „veterani" priveau cu resentiment înrolarea noilor veniți care se înscriseseră în 1933. Venirea fostelor Căști de Oțel a avut darul de a produce și mai multă tensiune în interiorul SA. Nemulțumirile și-au găsit supapa în

luptele şi încăierările din primele luni ale anului 1934. În Pomerania, poliţia a exilat unităţile de Căşti de Oţel (care acum se numeau Liga Naţional-Socialistă a Luptătorilor de pe Front), după ce un lider al Cămăşilor Brune a fost ucis de o fostă Cască de Oţel.[6] Dar nemulţumirea vechilor membri se resimţea la scară naţională, nu doar locală. Mulţi s-au aşteptat la o răsplată generoasă după ce îi eliminaseră pe rivalii naziştilor, şi au fost dezamăgiţi atunci când politicienii locali şi partenerii conservatori ai naziştilor au preluat cea mai bună pradă. Un activist al Cămăşilor Brune, născut în 1897, a scris în 1934:

„După preluarea puterii, lucrurile au luat un curs dramatic. Oameni care odată mă dispreţuiseră îmi aduceau laude acum. Eram considerat numărul unu de familie şi de rude, după ani şi ani de vrajbă. Batalionul de asalt din care făceam parte s-a extins de la lună la lună (de la 250 de membri în luna ianuarie) la 2 200 de membri la 1 octombrie 1933, lucru pentru care, de Crăciun, am fost promovat în poziţia de conducător al diviziei. Dar, cu cât mai abitir mă lăudau filistinii, cu atât mai mult am început să suspectez că ticăloşii credeau că mă au la mână... După fuziunea cu Căştile de Oţel, mi-am întors atenţia spre clica reacţionară care mă făcea pe ascuns să arăt ridicol în faţa superiorilor. Birourile SA şi autorităţile publice primiseră numeroase denunţuri făcute împotriva mea... Într-un final, am fost numit primar... lucru care îmi permitea să le frâng gâturile tuturor filistinilor şi reacţionarilor rămaşi din vremuri de demult."[7]

Astfel de sentimente erau resimţite şi mai puternic de veteranii din Cămăşile Brune care nu reuşiseră să obţină funcţii la fel de sus-puse precum cel citat mai sus.

Tinerii membri ai Cămăşilor Brune nu au mai avut ocazia de a-şi dezlănţui energiile violente refulate în conflicte politice, şi s-au implicat într-un număr din ce în ce mai mare de lupte şi scandaluri pe tot teritoriul Germaniei, de regulă fără nicio motivaţie politică evidentă. Grupuri de Cămăşi Brune în stare de ebrietate tulburau liniştea publică noaptea, agresau trecători nevinovaţi şi atacau poliţiştii care încercau să îi ţină în frâu. Situaţia a fost înrăutăţită de încercarea lui Röhm de a-i scoate de sub jurisdicţia poliţiei şi a justiţiei, în decembrie 1933; de la acea dată, toate problemele de indisciplină aveau să fie rezolvate de organizaţie. Acest lucru a dat curs inacţiunii, deşi perse-

cuțiile încă mai aveau loc. Pentru Röhm a fost din ce în ce mai dificil să organizeze o jurisdicție separată a SA-ului care să se ocupe în mod retroactiv de mai mult de 4 000 de acuzații aduse membrilor SS și SA, pentru variate infracțiuni, care încă se judecau în mai 1934, majoritatea emise la începutul anului 1933. Multe dintre acestea fuseseră respinse, și altele nici nu ajunseseră în instanță, dar numărul lor era încă destul de mare. Mai mult decât atât, armata avea propria curte marțială; prin înființarea unui sistem similar în cadrul SA, Röhm avea să obțină un statut asemănător pentru organizația sa. Anunțase în privat, în luna iulie a anului precedent, că un conducător SA care avea jurisdicție într-un caz de crimă în care victima era un alt membru SA putea să condamne la moarte maximum 12 membri ai „organizației rivale care inițiase crima". Acest lucru a fost un indicator clar al naturii sistemului de justiție pe care Röhm spera să-l creeze.[8] Devenise evident că trebuiau să fie luate măsuri pentru a canaliza acest exces de energie în ceva folositor. Dar conducerea SA doar a înrăutățit situația, transformând activismul violent al mișcării în ceea ce un lider regional din est, Edmund Heines, a catalogat drept „continuarea revoluției germane".[9] Din poziția de conducător suprem al SA-ului, Röhm a ținut discursuri în cadrul a nenumărate marșuri și întruniri din primele luni ale anului 1934, descriind într-un mod asemănător natura revoluționară a nazismului și atacând conducerea partidului, și în special a armatei, ai cărei ofițeri superiori erau acuzați de către Cămășile Brune că se făceau responsabili de interdicțiile aplicate organizației de către cancelarul Reichului, Heinrich Brüning, în 1932. Röhm i-a alarmat pe membrii ierarhiei superioare a armatei atunci când a declarat că voia ca organizația sa să formeze baza unei miliții naționale, care să depășească armata sau chiar să o înlocuiască. Hitler încercase să-l liniștească, oferindu-i poziția de ministru fără portofoliu și un loc în cabinet în decembrie 1933, dar, dată fiind redundanța sporită a cabinetului, postul nu avea o valoare în practică și nu putea constitui o compensație pentru adevărata ambiție a lui Röhm, aceea de a ocupa funcția de ministru al apărării, post deținut la acea vreme de reprezentantul armatei, generalul Werner von Blomberg.[10]

Privat de o funcție cu putere la centru, Röhm a început să dezvolte un cult al propriei puteri în SA și a continuat să susțină necesitatea

unei noi revoluții.[11] În ianuarie 1934, Cămășile Brune au făcut dovada extremismului radical care le caracteriza, dând buzna în hotelul Kaiserhof din Berlin și întrerupând celebrarea zilei de naștere a fostului Kaizer pe care o sărbătoreau un număr mare de ofițeri ai armatei.[12] Ziua următoare, Röhm i-a trimis lui Blomberg un mesaj. E posibil ca Blomberg să-i fi exagerat conținutul pentru a obține o reacție atunci când a spus că mesajul cerea ca SA-ul să înlocuiască armata ca forță armată a Germaniei și ca rolul ofițerilor armatei să se rezume la a pregăti SA-ul pentru rolul pe care urma să-l preia.[13] Pentru conducerea armatei, Cămășile Brune deveniseră o amenințare serioasă. Încă din vara anului 1933, Blomberg făcuse armata să renunțe la poziția de neutralitate politică pe care o avusese inițial și să sprijine în mod deschis regimul. Blomberg și aliații săi fuseseră seduși de promisiunile lui Hitler, care voia să mărească forța militară a Germaniei prin reluarea serviciului militar obligatoriu. Hitler le câștigase sprijinul asigurându-i că avea să ducă o politică externă agresivă care să culmineze cu recuperarea teritoriilor pierdute prin Tratatul de la Versailles și cu un nou război de expansiune în est.

Pentru a-și demonstra devotamentul pentru cel de-al Treilea Reich, Blomberg a promulgat „Paragraful Arian“, o clauză care le interzicea evreilor înrolarea în armată, și a încorporat svastica în emblema armatei. Deși acestea erau gesturi pur simbolice – la insistența președintelui Hindenburg, de exemplu, veteranii de război de origine evreiască nu puteau fi concediați și doar vreo 70 de soldați fuseseră demiși – reprezentau totuși concesii importante făcute ideologiei naziste și demonstrau cât de mult sprijin acorda armata noului regim politic.[14]

În același timp, armata nu era încă nici pe departe o instituție nazificată. Relativa sa independență se baza pe interesul special pe care i-l acorda președintele Reichului, Paul von Hindenburg, care era formal comandantul-șef. Hindenburg într-adevăr refuzase să-l numească drept șef al armatei pe Walter von Reichenau, pronazist, sprijinit de Hitler și de Blomberg, după pensionarea conservatorului și antinazistului Kurt von Hammerstein. În schimb, l-a numit pe generalul Werner von Fritsch, un ofițer de stat-major popular, cu vederi conservatoare puternice, pasionat de călărie și cu o perspectivă protestantă riguroasă asupra vieții. Necăsătorit, dependent de muncă și cu o concepție militară

îngustă, Fritsch nutrea disprețul arogant tipic ofițerului prusian față de vulgaritatea nazistă. Influența sa conservatoare era sprijinită de capul Biroului Trupelor (*Truppenamt*), generalul Ludwig Beck, care fusese numit în funcție în 1933. Beck era un om prevăzător, timid și retras, un văduv al cărui hobby era de asemenea echitația. Cu Beck și Fritsch ocupând două din funcțiile superioare din conducerea armatei, nu era nicio șansă ca armata să cedeze în fața presiunii venite din partea SA-ului. Blomberg a aranjat o întâlnire cu Hitler și cu conducerea SA și SS pe 28 februarie 1934, în cadrul căreia Röhm a fost nevoit să semneze un document prin care se angaja să nu încerce înlocuirea armatei cu miliția formată din Cămășile Brune. Hitler declarase cu emfază că forța armată de viitor a Germaniei avea să fie o armată formată din profesioniști bine echipați, pentru care Cămășile Brune nu puteau îndeplini decât un rol auxiliar. După ce ofițerii armatei părăsiseră recepția care urmase, Röhm le-a spus oamenilor săi că nu avea să-i dea ascultare „caporalului ridicol" și a amenințat să-l trimită pe Hitler în „vacanță". Insubordonarea lui nu a trecut neobservată. Conștient de atitudinea lui, Hitler ceruse deja să fie supravegheat pe ascuns de poliție.[15]

Competiția cu SA i-a făcut pe Blomberg și pe conducătorii militari să încerce să câștige simpatia lui Hitler în diverse feluri. Armata privea SA-ul ca pe o potențială sursă de recruți, dar era îngrijorată că o asemenea eventualitate ar fi condus la infiltrare politică, și avea un puternic dispreț pentru faptul că în conducerea SA erau mulți dintre cei dați afară din armată într-un mod rușinos. Astfel, a preferat să facă propagandă pentru reintroducerea serviciului militar obligatoriu, incluzând-o într-un plan schițat de Beck în decembrie 1933. Hitler le promisese deja acest lucru în discuția pe care o avuse cu capii armatei în luna februarie a anului precedent. Hitler i-a spus ministrului britanic Anthony Eden că ar fi o greșeală din partea sa să permită existența unei a „doua armate", și că intenționa să țină în frâu SA-ul, demilitarizându-l, pentru a liniști opinia publică din străinătate.[16] În ciuda acestui fapt, zvonuri despre comandanți locali ai Cămășilor Brune profețind venirea la putere a unui „stat SA" și despre o „Noapte a cuțitelor lungi" începuseră să se întețească. Se spune că Max Heydebreck, un conducător SA din Rummelsburg, făcuse următoarea declarație: „Unii dintre ofițerii armatei erau niște porci. Majoritatea erau prea bătrâni și a trebuit să fie

înlocuiți cu ofițeri mai tineri. După moartea lui *Papa* Hindenburg, SA-ul va porni împotriva armatei. Ce pot să facă 100 000 de soldați împotriva forței superioare a SA?"[17] Membrii SA începuseră să împiedice livrarea de provizii către armată și să confiște arme și bunuri. Totuși, incidente de acest gen erau sporadice, localizate și nu erau coordonate. Röhm încă nu concepuse niciun plan concret împotriva armatei. Contrar unor afirmații făcute mai târziu de Hitler, Röhm nu intenționa un puci. El chiar anunțase la începutul lunii iunie că va pleca într-un concediu de odihnă la Bad Wiessee, în apropiere de München, și că dăduse liber SA-ului pentru întreaga lună iulie.[18]

II

Starea continuă de neliniște și discursurile radicale erau un motiv de îngrijorare nu numai pentru conducătorii armatei, ci și pentru o parte din colegii de cabinet ai lui Hitler, conservatorii. Înainte de promulgarea Actului de Împuternicire, cabinetul se reunea destul de des pentru a înainta președintelui diferite proiecte ale unor decrete. În ultimele zile ale lunii martie, însă, atribuțiile au început să-i fie înlocuite de Cancelaria Reichului și de ministere. Hitler nu agrea discuțiile critice și uneori prelungite pe care reunirea cabinetului le presupunea. El prefera ca legile să fie elaborate cât mai aproape de forma finală înainte de ședința în plen cu miniștrii. Cabinetul a început astfel să se întrunească doar pentru a ștampila legislația deja stabilită. Până la pauza de vară din 1933 încă se reunea de trei, patru ori pe lună, și întâlniri frecvente au mai avut loc și în septembrie și octombrie 1933. Din noiembrie, însă, s-a putut observa o schimbare majoră. Cabinetul s-a mai întrunit doar o dată în acea lună, de trei ori în decembrie, o dată în ianuarie, de două ori în februarie și de două ori în martie. În aprilie 1934 nu a mai avut loc nicio ședință, doar una în mai și din nou niciuna în iunie. La acea dată conservatorii nu mai erau majoritari ca număr. În martie 1933, capul propagandei naziste Joseph Goebbels, devenise membru al cabinetului ca ministru al propagandei, urmat de Rudolf Hess și de Ernst Röhm, la 1 decembrie, și de un alt nazist, ministrul educației Bernhard Rust, pe 1 mai 1934. Naționalistul Alfred

Hugenberg își dăduse demisia în 29 iunie 1933 și fusese înlocuit ca ministru al agriculturii de nazistul Walther Darré. Cabinetul numit de Hindenburg la 30 ianuarie 1933 avea în componență doar trei naziști, pe Hitler, Wilhelm Frick, ministrul de interne, și pe Hermann Göring, ministru fără portofoliu. Cu toate acestea, din cei 17 miniștri în funcție în luna mai 1934, nouă erau membri vechi ai Partidului Nazist. Devenise clar, chiar și pentru un om atât de înclinat spre autoamăgire și naivitate politică precum vicecancelarul conservator Franz von Papen, că așteptările cu care el și colegii conservatori intraseră în cabinet, pe 30 ianuarie 1933, fuseseră spulberate. Nu ei îi manipulau pe naziști, ci naziștii îi manipulau și îi intimidau pe ei.[19]

Totuși, în mod surprinzător, Papen nu-și abandonase visul pe care îl expusese public în perioada în care fusese cancelar în 1932: o restaurație conservatoare obținută cu sprijinul naziștilor. Edgar Jung, cel care îi redacta discursurile, continuase să susțină, în vara anului 1933, realizarea unei viziuni a „revoluției germane" care să includă „depolitizarea maselor și excluderea lor din guvernarea statului". Populismul violent al SA-ului reprezenta un obstacol în calea regimului antidemocratic și elitist la care visa Papen. În jurul vicecancelarului se crease un grup de tineri conservatori care îi împărtășeau ambițiile. Între timp, vicecancelaria devenise ținta numeroaselor plângeri făcute de populație la adresa violenței naziștilor și a comportamentului nejustificat al acestora, făcându-l pe Papen și pe cei din jurul său să privească cu scepticism consecințele „revoluției naționale" pe care o susținuseră până atunci, și să înceapă să se concentreze pe nemulțumirile populației.[20] În mai 1934, conform jurnalului lui Goebbels, acesta se plângea de atitudinea lui Papen, despre care se zvonea că intenționa să ocupe funcția de președinte după moartea lui Hindenburg. Alți membri conservatori ai cabinetului n-au scăpat nici ei de disprețul ministrului de propagandă („trebuie să se facă ordine în cabinetul conservatorilor", scria Goebbels).[21] Pericolul evident consta în faptul că grupul Papen, aflat deja sub stricta supraveghere a poliției, ar fi putut face cauză comună cu armata. Într-adevăr, secretarul de presă al lui Papen, Herbert von Bose, începuse să stabilească o legătură cu generalii și ofițerii superiori ai armatei, care erau îngrijorați de crescânda activitate a SA-ului. Hindenburg, mult timp un tampon între armată și conservatori, pe

de-o parte, şi nazişti, de cealaltă, se îmbolnăvise grav în aprilie 1934. Curând, devenise clar pentru toată lumea că nu mai avea şanse de recuperare. Hindenburg s-a retras la moşia lui din Neudeck, din Prusia Orientală, la începutul lunii iunie, aşteptându-şi sfârşitul. Moartea lui avea să creeze o criză politică pentru care regimul nu era pregătit.[22]

Momentul a fost cu atât mai critic pentru regim, cu cât entuziasmul „revoluţiei naţionale“ din 1933 se diminuase considerabil un an mai târziu. Cămăşile Brune nu erau singurii care erau dezamăgiţi de rezultat. Agenţii social-democraţi le-au semnalat liderilor exilaţi care erau la Praga că populaţia era apatică, nemulţumită în permanenţă, şi ironică la adresa conducătorilor nazişti, pe seama cărora făceau nenumărate glume. Numărul celor care se duceau la întrunirile naziştilor scăzuse îngrijorător de mult. Hitler încă era admirat la scară largă, dar populaţia începuse să-l critice şi pe el. Multe din promisiunile făcute de nazişti nu fuseseră respectate şi teama de o nouă inflaţie sau de un război neaşteptat ducea la achiziţii nechibzuite. Clasele educate se temeau că tulburările cauzate de Cămăşile Brune aveau să ducă la haos sau, mai rău, la bolşevism.[23] Conducătorii nazişti erau conştienţi de faptul că astfel de nemulţumiri se făceau totuşi auzite de sub aparent calma suprafaţă a vieţii politice. Într-un interviu acordat jurnalistului american Louis P. Lochner, Hitler a făcut tot posibilul să scoată în evidenţă loialitatea necondiţionată pe care o aştepta de la subordonaţi.[24]

Lucrurile ajunseseră într-o stare critică. Ministrul-preşedinte al Prusiei, Hermann Göring, el însuşi un fost conducător SA, era acum atât de preocupat de întorsătura pe care o luau lucrurile încât i-a pasat responsabilitatea poliţiei politice prusiane lui Heinrich Himmler pe 20 aprilie 1934, permiţându-i tânărului şi ambiţiosului lider SS, care deţinea deja controlul politic asupra altor zone ale Germaniei, să centralizeze sistemul poliţienesc în propriile mâini. SA-ul, din care SS-ul făcea încă nominal parte la acea vreme, constituia un obstacol în calea ţelurilor lui Himmler.[25] În timpul unei croaziere de patru zile pe nava *Deutschland* pe coasta Norvegiei, care a avut loc la mijlocul lunii aprilie, Hitler, Blomberg şi ofiţerii superiori ai armatei au ajuns la o înţelegere că SA-ul trebuia strunit.[26] Hitler nu a făcut nicio mişcare în acest sens nici în mai, nici în mare parte din iunie. Nu era prima dată când Goebbels era frustrat de aparenta indecizie a stăpânului său.

Spre sfârşitul lunii iunie, scria că „situaţia devine din ce în ce mai gravă. Conducătorul trebuie să acţioneze. Dacă nu o face, nu vom mai putea controla reacţiunea".[27]

Hitler a fost până la urmă nevoit să acţioneze după ce Papen s-a adresat publicului la Universitatea din Marburg, pe 17 iunie 1934, când a atenţionat despre posibilitatea unei „a doua revoluţii" şi a atacat cultul personalităţii care se dezvoltase în jurul lui Hitler. Era timpul ca ascensiunea continuă a naziştilor să ia sfârşit, a spus el. Discursul său, scris de Edgar Jung, a criticat „egoismul, lipsa de caracter, nesinceritatea, lipsa de lealitate şi aroganţa" care constituiau baza aşa-zisei „revoluţii germane". A fost întâmpinat cu urale şi aplauze tumultuoase din partea ascultătorilor. La scurtă vreme după discurs, în timpul unei curse de cai la Hamburg, Papen a fost primit cu urale şi strigăte de „Ura, Marburg!" din partea mulţimii.[28] Întorcându-se de la o întâlnire frustrantă cu Mussolini la Veneţia, Hitler a fost şocat de activităţile lui Papen, înainte chiar de a afla de discursul de la Marburg al vicecancelarului. Într-o şedinţă a partidului care a avut loc la Gera, Hitler i-a criticat pe „micuţii pigmei" care încercau să ţină în frâu victoria nazismului. „E ridicol când un vierme mic încearcă să se împotrivească dorinţei populaţiei de reînnoire. E ridicol când un pigmeu se crede capabil să împiedice gigantica reînnoire a poporului doar cu câteva cuvinte goale", a spus el. Pumnul strâns al populaţiei, a ameninţat el, „va zdrobi pe oricine îndrăzneşte să saboteze noua ordine".[29] În acelaşi timp, plângerii vicecancelarului, dublată de o ameninţare cu demisia, i s-a răspuns cu promisiunea că încercarea SA-ului de a porni o „a doua revoluţie" va fi împiedicată şi cu propunerea, acceptată prea repede de Papen, ca întreaga situaţie să fie discutată în cel mai scurt timp în prezenţa preşedintelui.[30] Nu era prima dată când Papen era ademenit şi liniştit de promisiunile nesincere ale lui Hitler şi de o credinţă nefondată în puterea de influenţă a lui Hindenburg.

Hitler s-a grăbit să se sfătuiască cu Hindenburg. Ajungând pe 21 iunie la Neudeck, s-a întâlnit cu Blomberg care îi prezentase deja preşedintelui discursul lui Papen. Şeful armatei a insistat că, dacă SA nu avea să fie supus, armata era pregătită să declare legea marţială şi să preia controlul asupra guvernului.[31] Hitler a fost nevoit să acţioneze. A început să plănuiască înlăturarea lui Röhm de la putere. Poliţia politică,

în colaborare cu Himmler și cu adjunctul acestuia, Reinhard Heydrich, capul SS-ului, a început să fabrice dovezi care să-i acuze pe Röhm și pe Cămășile Brune că plănuiau o răscoală națională. Ofițerii superiori ai SS-ului au primit „dovezile" pe 24 iunie și li s-au dat instrucțiuni cum să procedeze în cazul presupusului puci. S-au făcut liste cu „politicieni care nu erau de încredere", iar conducătorii SS au fost informați că li se va cere să-i ucidă pe o parte din aceștia, în special pe cei care opun rezistență la data acțiunii, pe 30 iunie. Armata și-a pus resursele la dispoziția SS-ului, în eventualitatea izbucnirii unui conflict grav.[32] Rudolf Hess a avertizat într-un discurs radiodifuzat pe 25 iunie că lucruri groaznice li se vor întâmpla celor care se gândesc să își trădeze loialitatea față de Führer.[33]

Pe 27 iunie Hitler s-a întâlnit cu Blomberg și cu Reichenau pentru a se asigura că au sprijinul armatei; ziua următoare, Röhm a fost dat afară din Liga Ofițerilor Germani și armata a intrat în stare de alertă. Blomberg a publicat un articol în oficiosul nazist *Observatorul Rasial (Völkischer Beobachter)*, pe data de 29 iunie, declarând că armata este loială necondiționat noului regim. Între timp, se pare că Hitler aflase că Hindenburg a acceptat să-i acorde o audiență lui Papen, care era programată pe 30 iunie, ziua în care operațiunea trebuia să aibă loc. Acest lucru i-a convins pe conducătorii naziști că trebuie să profite de ocazie pentru a-i zdrobi și pe conservatori.[34] Nervos și temător, Hitler a încercat să potolească suspiciunile, prezentându-se la o nuntă în Essen, de unde i-a telefonat adjunctului lui Röhm, la hotelul acestuia din Bad Wiessee, ordonându-i să îi cheme pe liderii SA la o întâlnire în dimineața zilei de 30 iunie. Hitler a organizat apoi o ședință neașteptată în Bad Godesberg, întâlnindu-se cu Goebbels și cu Sepp Dietrich, ofițerul SS care se ocupa de garda sa personală. Trebuia să acționeze împotriva lui Röhm chiar ziua următoare, i-a spus el lui Goebbels, care a fost foarte surprins și care se aștepta doar la o lovitură dată „reacționarilor", deoarece nu îi spusese nimeni despre operațiune.[35] Göring a fost trimis la Berlin să preia frâiele operațiunii de acolo. Zvonuri incredibile începuseră să circule și SA-ul a intrat în panică. Aproape 3 000 de Cămăși Brune au defilat pe străzile orașului München în noaptea de 29 iunie, amenințând că orice încercare de trădare a SA-ului va fi zdrobită și denunțându-i pe „conducător" și pe armată. Liniștea a fost instaurată

într-un final de Adolf Wagner, liderul regional din München; dar demonstrații similare au avut loc peste tot. Când Hitler a aflat despre acestea în timp ce sosea pe aeroportul din München, la ora 4:30, în dimineața zilei de 30 iunie 1934, a decis că nu mai putea să aștepte până la conferința cu conducătorii SA pe care o ordonase și unde urma să pornească epurarea. Nu mai avea niciun minut de pierdut.[36]

III

Hitler și anturajul său s-au îndreptat mai întâi spre Ministerul de Interne bavarez, unde s-au confruntat cu conducătorii protestelor Cămășilor Brune. Cuprins de mânie, le-a spus că vor fi împușcați, după care le-a rupt epoleții de pe uniforme. În timp ce Cămășile Brune erau duse la închisoarea de stat din München, Stadelheim, Hitler a adunat un grup de gărzi de corp și s-a îndreptat într-un convoi de limuzine și decapotabile spre Bad Wiessee, unde au pătruns în hotelul Hanselbauer. Însoțit de șoferul Julius Schreck și urmat de un grup de detectivi înarmați, Hitler a urcat la etajul I, unde ofițerii din Cămășile Brune încă își reveneau din mahmureala nopții precedente. Erich Kempka, care l-a condus pe Hitler la Bad Wiessee, descrie ce s-a întâmplat:

„Fără să mă bage în seamă, Hitler dă buzna în cameră, unde se află ofițerul superior al SA-ului, Heines. Îl aud urlând: «Heines, dacă nu ești îmbrăcat în cinci minute, pun să fii împușcat pe loc!» Mă dau în spate câțiva pași și un polițist îmi șoptește că Heines era în pat cu un comandant de trupă, în vârstă de 18 ani. Într-un final, Heines iese din cameră cu un băiat de 18 ani, blond, care se fâstâcește pe lângă el. «În spălătorie cu ei!» ordonă Schreck. Între timp, Röhm iese din cameră, îmbrăcat într-un costum albastru și cu un trabuc în colțul gurii. Hitler îl privește încruntat, dar nu spune nimic. Doi detectivi îl conduc pe Röhm în vestibul, unde acesta se trântește pe un fotoliu și comandă cafea. Eu rămân pe hol și un detectiv îmi spune cum l-au arestat pe Röhm.

Hitler intrase în dormitorul lui Röhm singur și cu un bici în mână. În spatele lui se aflau doi detectivi cu pistoale cu siguranța trasă. «Röhm, ești arestat», îi scuipase Hitler în față. Acesta se uitase în sus somnoros. «Heil, Führerul meu.» Hitler răcnise a doua oară: «Ești

arestat». După care se răsucise și ieșise din cameră. Între timp, pe hol, atmosfera devenise foarte animată. Conducătorii SA ieșeau din camerele lor și erau arestați. Hitler urla la fiecare: «Ai avut de-a face cu mașinațiunile lui Röhm?» Desigur, niciunul nu-i răspunde încă, dar asta nu îi ajută. Hitler probabil că știe răspunsul; din când în când, se întoarce spre Goebbels sau spre Lutze, întrebător. După care vine decizia: «Arestat!»“[37]

Cămășile Brune au fost închise în spălătorie și la scurt timp după aceea au fost transportate la Stadelheim. Hitler și grupul său i-au însoțit înapoi spre München. În acest timp, conducătorii Cămășilor Brune soseau în gara principală din München pentru întâlnire și erau arestați de SS cum coborau din tren.[38]

Înapoi la München, Hitler ajunsese la sediul central al Partidului Nazist, pe care îl împrejmuise cu trupe regulate, și începuse să-i critice pe Röhm și pe conducătorii Cămășilor Brune, anunțând că au fost concediați și că urmează să fie executați. „Personajele indisciplinate, neascultătoare, neadaptate sau bolnave“ vor fi exterminate, a spus el. Un superior din Cămășile Brune, Viktor Lutze, care adunase informații despre Röhm și care îl acompaniase pe Hitler la hotel, a fost numit noul cap al SA-ului. Röhm, urlase Hitler, era vândut francezilor; era un trădător care conspirase împotriva statului. Naziștii loiali care asistau la această diatribă au început să strige aprobator. Veșnic serviabilul Rudolf Hess s-a oferit să îi împuște chiar el pe trădători. În particular, Hitler șovăia să-l execute pe Röhm, un vechi susținător al cauzei sale; într-un final, pe 1 iulie i-a trimis lui Röhm mesajul că ar putea beneficia de un revolver cu care să se împuște singur. Röhm nu a profitat de ocazie și Hitler i-a trimis pe Theodor Eicke, comandantul de la Dachau, și pe un alt ofițer SS din lagăr la Stadelheim. Intrând în celula lui Röhm, cei doi ofițeri SS i-au înmânat un Browning încărcat și i-au spus să se sinucidă; dacă refuza, aveau să se întoarcă în zece minute și să termine ei treaba. Când s-au întors în celulă, l-au găsit pe Röhm stând în picioare, cu pieptul dezgolit, într-o postură dramatică menită să sublinieze onoarea și loialitatea sa; fără a rosti un cuvânt, l-au împușcat din apropiere. Pe lângă Röhm, Hitler ordonase executarea Cămășii Brune din Silezia, Edmund Heines, care în 1932 condusese o

revoltă împotriva Partidului Nazist în Berlin, a conducătorilor demonstrațiilor de la München și a altor trei oameni. Alți ofițeri SA fuseseră duși la lagărul de concentrare de la Dachau, unde au fost crunt bătuți de gărzile SS. La ora șase seara, Hitler a luat avionul spre Berlin pentru a se ocupa de evenimentele din capitală, unde Hermann Göring îi executa ordinele cu o cruzime care dezmințea reputația pe care o avea, de om moderat.[39]

Göring nu se limitase la operațiunea efectuată împotriva conducătorilor Cămășilor Brune. Atmosfera din biroul lui Göring, unde se aflau ministrul-președinte prusian, Heydrich și Himmler, a fost mai târziu descrisă ca fiind una de „ostentativă sete de sânge" și de „oribilă dorință de răzbunare" de către un polițist care îl privise pe Göring urlând ca oamenii de pe liste să fie uciși („împușcați-i.... împușcați-i... împușcați-i cât mai repede") și izbucnind în râs împreună cu tovarășii săi când primiseră vestea succesului operațiunii. Plimbându-se prin birou, îmbrăcat într-o tunică albă, cu cizme albe și pantaloni gri albaștri, Göring a ordonat devastarea biroului vicecancelarului. Agenții Gestapoului, însoțiți de o unitate SS înarmată, l-au împușcat pe loc pe secretarul lui Papen, Herbert von Bose. Mentorul ideologic al lui Papen, Edgar Jung, arestat pe 25 iunie, a fost de asemenea împușcat; trupul său a fost aruncat într-un șanț, fără nicio ceremonie. Papen scăpase, pentru că era o figură mult prea proeminentă ca să fie omorât cu sânge rece. Asasinarea celor doi asociați apropiați lui constituia o amenințare în sine. Pentru moment, Papen a fost arestat la domiciliu, în timp ce Hitler se întreba ce să facă cu el.[40]

Alți stâlpi ai facțiunii conservatoare nu au avut același noroc. Generalul von Schleicher, predecesorul lui Hitler în funcția de cancelar al Reichului și un om care l-a descris pe Hitler ca fiind incapabil să guverneze, a fost împușcat de SS în propria casă, împreună cu soția sa. Nu a fost singurul ofițer din armată cu această soartă. Generalul-maior Kurt von Bredow, despre care se credea că publicase articole critice la adresa regimului în presa străină, a fost ucis în propria casă, în timp ce opunea rezistență arestului, sub acuzația de complice al lui Röhm la infama conspirație împotriva guvernului, au titrat ziarele. Crimele au servit ca avertismente pentru liderii armatei, care aveau să aibă aceeași soartă dacă nu respectau regimul nazist. Fostul șef al poliției și conducător al

„Mişcării Catolice", Erich Klausener, acum un funcţionar de vârf în cadrul Ministerului Transporturilor, a fost ucis la ordinele lui Heydrich ca avertisment pentru un fost cancelar, Heinrich Brüning, care primise un pont despre epurare şi fugise din ţară. Asasinarea lui Klausener a avut scopul de a trimite un mesaj clar catolicilor că o renaştere a activităţii lor politice independente nu avea să fie tolerată. Afirmaţii ulterioare ale naziştilor, care susţineau că aceştia fuseseră implicaţi în „răscoala Röhm", erau pure invenţii. Majoritatea dintre aceştia fuseseră consideraţi de către Edgar Jung ca posibili membri ai unui viitor guvern, dar aceştia nu aveau cunoştinţă despre acest lucru şi nici nu-şi dăduseră acordul. Simpla prezenţă pe lista lui Jung le-a adus celor mai mulţi dintre ei o condamnare la moarte.[41]

Gregor Strasser, omul pe care mulţi l-au considerat o posibilă figură conducătoare a Partidului Nazist în cadrul unui nou guvern conservator, a fost luat şi el în vizor. La scurt timp după numirea lui Hitler cancelar al Reichului, în ianuarie 1933, Strasser, capul administraţiei naziste şi arhitectul a numeroase instituţii naziste, a demisionat, frustrat de refuzul lui Hitler de a se alătura oricărei coaliţii guvernamentale, cu excepţia celei pe care ar fi condus-o. Strasser era în negocieri la acel moment cu Schleicher şi existau zvonuri că i s-ar fi oferit o funcţie în cabinetul acestuia în 1932. Deşi ieşise la pensie după ce demisionase, Strasser încă reprezenta o iminentă ameninţare pentru nazişti, care se temeau că va forma o coaliţie împreună cu conservatorii. El era de asemenea un vechi inamic personal al lui Hitler şi al lui Göring, şi nu s-a abţinut să-i critice pe vremea când era membru superior al conducerii partidului. Göring a dat ordin să fie arestat şi dus la sediul poliţiei, unde a fost împuşcat. Prietenul şi colaboratorul lui Strasser, Paul Schulz, un fost funcţionar de vârf în SA, a fost de asemenea vânat de emisarii lui Göring şi dus într-o pădure pentru a fi împuşcat; când fusese scos din maşină la locul execuţiei, încercase să fugă şi a fost împuşcat; s-a prefăcut mort, fiind doar uşor rănit, şi a fugit în timp ce atacatorii lui căutau un cearşaf în care să-i învelească trupul; mai târziu a reuşit să îşi negocieze exilul din Germania cu Hitler însuşi. O altă ţintă care a scăpat e căpitanul Ehrhardt, conducătorul Voluntarilor din puciul Kapp din 1920, care îl ajutase pe Hitler în 1923; el a

fugit în timp ce poliția încerca să-i intre în casă și a reușit să treacă granița în Austria.[42]

„Operațiunea“ din Berlin a avut un caracter diferit față de cea din München, unde mai-marii SA din toată țara se adunaseră la chemarea lui Hitler. În München, Cămășile Brune au constituit principala țintă, în Berlin, conservatorii. Operațiunea a fost planificată atent din timp. Ernst Müller, capul SS în Breslau [astăzi, Wrocław, Polonia], a primit la Berlin, pe 29 iunie, o scrisoare sigilată postdatată și a fost trimis acasă cu un avion privat obținut de Göring. În dimineața zilei de 30 iunie, Heydrich i-a spus la telefon să deschidă scrisoarea: conținea o listă cu lideri ai Cămășilor Brune care trebuiau „eliminați“, împreună cu instrucțiuni care-i cereau să preia controlul asupra sediului poliției și să-i cheme pe capii SA la o ședință. Alte ordine includeau confiscarea depozitelor de armament ale SA-ului, preluarea controlului aeroporturilor și al transmițătoarelor radio și ocuparea clădirilor SA. Müller a urmat ordinele cuvânt cu cuvânt. Până seara nu numai celulele poliției de la Breslau erau pline, dar și alte camere serveau drept carcere pentru prizonierii confuzi din SA. Heydrich i-a telefonat lui Müller în nenumărate rânduri, cerându-i să-i execute pe cei de pe listă care nu fuseseră prinși la München. Prizonierii au fost duși la sediul SS, epoleții le-au fost smulși și au fost transportați într-o pădure din apropiere, unde au fost executați în mijlocul nopții.[43]

Dimineața următoare, pe 1 iulie, au urmat și mai multe arestări și execuții. În atmosfera generală de violență, Hitler și adepții săi au profitat de ocazie pentru a regla conturi vechi și pentru a elimina vechi rivali. Unii, desigur, erau persoane mult prea importante, în special generalul Erich Ludendorff, care le dăduse numeroase dureri de cap celor din Gestapo cu campaniile sale de extremă dreaptă, antifrancmasone; eroul Primului Război Mondial a fost lăsat în pace; avea să moară în tihnă pe 20 decembrie 1937, când regimul i-a organizat o înmormântare respectuoasă. În Bavaria însă, fostul ministru-președinte Gustav *Ritter* (cavaler) von Kahr, care jucase un rol important în înăbușirea puciului hitlerist în 1923, a fost făcut bucățele de către oamenii SS-ului. Criticul de muzică Wilhelm Eduard Schmid a fost de asemenea ucis, fiind confundat cu Ludwig Schmitt, fost susținător al fratelui extremist al lui Gregor Strasser, Otto, care fusese forțat să demisioneze din partid din

cauza ideilor revoluţionare şi care îl criticase constant pe Hitler de la adăpostul exilului. Politicianul bavarez conservato, Otto Ballerstedt, care reuşise să-l condamne pe Hitler pentru că întrerupsese şedinţa la care vorbea el în 1921, şi din cauza căruia Führerul petrecuse o lună la Stadelheim, a fost arestat şi executat la Dachau pe 1 iulie. Un ofiţer superior SS, Erich von dem Bach-Zelewski, a profitat de ocazie pentru a scăpa de rivalul său personal, comandantul cavaleriei SS, baronul Anton von Hohberg und Buchwald, care a fost împuşcat în casa sa. În Silezia, liderul regional SS Udo von Woyrsch a ordonat executarea duşmanului său Emil Sembach, în ciuda faptului că se pusese de acord cu Himmler ca Sembach să fie trimis la Berlin. Acte de violenţă au izbucnit şi din alte motive. Patru evrei au fost arestaţi în Hirschberg şi „împuşcaţi în timp ce încercau să evadeze". Liderul ligii evreilor veterani din Glogau a fost dus într-o pădure şi executat.[44]

În ciuda motivaţiilor personale care au instigat actele de violenţă, naziştii nu au pregetat în a emite justificări propagandistice pentru crimele comise. Goebbels a difuzat o relatare îndelungă a „operaţiunii" ziua următoare, pretinzând că Röhm şi Schleicher conspirau să pornească o „a doua revoluţie" care ar fi creat o stare de haos în Reich. „Fiecare pumn strâns ridicat împotriva Führerului şi regimului său", avertiza el, generalizând astfel acţiunile posibile care puteau fi luate faţă de orice fel de opoziţie, „va fi deschis cu forţa, dacă va fi necesar."[45] În ciuda acestui lucru, Hitler încă trebuia să dea explicaţii pentru multe din faptele sale, şi nu în cele din urmă să se justifice în faţa armatei, deoarece doi ofiţeri superiori fuseseră ucişi în timpul operaţiunii. Adresându-se cabinetului pe 3 iulie, Hitler a pretins că Röhm complotase împotriva lui împreună cu Schleicher, Gregor Strasser şi guvernul francez de mai bine de un an. El fusese nevoit să acţioneze, din moment ce intrigile acestora ameninţau să culmineze cu un puci în 30 iunie. Dacă ar fi existat obiecţii legale la ceea ce făcuse, atunci răspunsul ar fi fost că procedura standard nu a fost posibilă în astfel de circumstanţe. „Dacă o rebeliune are loc pe un vas, căpitanul nu numai că are dreptul, dar e şi obligat să o zdrobească imediat", declara el. Nu avea să fie vorba de niciun proces, aşadar, o lege urma să fie promulgată care să legalizeze operaţiunea în mod retroactiv, lege susţinută cu entuziasm de ministrul justiţiei Gürtner. „Exemplul pe care ni l-a oferit reprezintă o lecţie

sănătoasă pentru viitor. A asigurat autoritatea guvernului Reichului pentru întotdeauna", spunea acesta.[46] În presă, Goebbels s-a concentrat pe sublinierea amplorii și profunzimii sprijinului operațiunii, totul pentru a asigura publicul că ordinea a fost mai degrabă restaurată decât subminată. Recunoștința formală pe care i-o purtau lui Hitler Blomberg și Hindenburg a fost cap de afiș al ziarelor, pe când alte povestiri relatau „declarațiile de loialitate a întregii Germanii" și „venerarea și admirarea Führerului la nivel național". Evenimentele au fost descrise pe larg ca o curățare a mișcării naziste de elementele sale degenerate și periculoase. Câțiva lideri ai Cămășilor Brune, titrau ziarele, au fost găsiți în compania unor „tineri homosexuali", și unul din aceștia a fost găsit dormind într-o „poziție extrem de dezgustătoare".[47]

La reunirea parlamentului pe 13 iulie, Hitler a detaliat aceste relatări într-un discurs transmis la radio și difuzat în baruri, localuri și piețe publice de pe întreg teritoriul Germaniei. Înconjurat de ofițeri SS cu căști de oțel, Hitler a prezentat audienței o urzeală, elaborată și ireală, alcătuită din afirmații și presupuneri despre așa-zisa conspirație care voia să înlăture Reichul de la putere. Patru grupări fuseseră implicate în conspirație: comuniștii militanți, care se infiltraseră în SA, liderii politici, care nu se împăcaseră cu evenimentele de la 30 ianuarie 1933, elementele dezrădăcinate care credeau în necesitatea unei revoluții permanente și trântorii clasei superioare care trăiau din bârfe, zvonuri și intrigi. Încercările de a reduce excesele SA-ului le nemulțumiseră pe Cămășile Brune care plănuiau în tot acest timp să distrugă liniștea publică. Hitler fusese forțat să acționeze fără a apela la lege:

> Mi se reproșează că nu am apelat la curtea de justiție pentru a soluționa aceste acuzații; răspunsul meu e acesta: în acel moment eram responsabil de soarta națiunii germane și, prin urmare, justițiar suprem care acționa în beneficiul cetățenilor germani!... Am ordonat executarea grupărilor trădătoare... Națiunea trebuie să știe că nimeni nu îi poate amenința siguranța – care e garantată de legea inernă și de ordine – și să scape nepedepsit! Germanii trebuie să știe că orice mână ridicată împotriva statului va fi pedepsită cu moartea.[48]

Această declarație în care recunoștea caracterul ilegal al faptelor sale nu a primit nicio critică din partea autorităților judecătorești. Mai

mult decât atât, parlamentul a primit cu aplauze justificările lui Hitler și a promulgat o rezoluție în care îi mulțumea acestuia. Secretarul de stat Meissner a trimis o telegramă în numele președintelui suferind Hindenburg, în care acesta își dădea acordul retroactiv asupra operațiunii. S-a emis o lege care să legitimeze retroactiv acțiunea lui Hitler.[49]

Agenții social-democraților relatau că evenimentele creaseră o stare considerabilă de confuzie în rândurile populației. Oricine critica în public operațiunea era arestat. În presă se vorbea despre „alerta continuă a poliției împotriva agitatorilor subversivi și malițioși". „Lagărele de concentrare sunt amenințarea" pentru „răspândirea de zvonuri și defăimarea mișcării în sine și a Führerului". Acest val de represiune care a continuat și în primele zile ale lunii august i-a făcut pe oameni să se teamă de evenimentele viitoare, de arestările continue. Mulți bănuiau că nu li se spusese întreaga poveste a operațiunii, iar autoritățile poliției locale declarau că zvonurile se răspândesc cu repeziciune, dând ghes speculațiilor, nemulțumirilor și criticilor. Ministerul de Propagandă observa cu neliniște într-un memoriu intern „nenumăratele zvonuri absurde care circulă". Campania de presă care a urmat nu a fost în stare să liniștească populația. Conflictul a scos la iveală dezacorduri politice care i-au făcut pe social-democrați și pe naționaliștii germani să spere că „Hitler va fi terminat în curând".[50] Majoritatea oamenilor, totuși, erau ușurați că Hitler acționase în sfârșit împotriva „marilor ștabi" din Cămășile Brune și că ordinea publică nu mai era amenințată de trupele de asalt constituite, bete și indisciplinate.[51]

Tipică a fost și reacția profesoarei conservatoare din Hamburg, Luise Solmitz, care sprijinise cu entuziasm cabinetul de coaliție și Conferința de la Potsdam din 1933 („acea zi frumoasă și de neuitat a națiunii germane!"), și care devenise îngrijorată de tendințele socialiste ale regimului atunci când bunurile evreilor emigrați, precum Albert Einstein, fuseseră confiscate („Nu ar trebui să facă una ca asta. Nu confundați dreptul la proprietate cu altceva. Fără acest drept, ceea ce se întâmplă poartă numele de bolșevism"). Ca și mulți alții, ea a descris ziua de 30 iunie 1934 ca fiind „o zi care a ne-a spulberat speranțele în cel mai intim mod". Pe jumătate convinsă de „transgresiunea morală" a celor executați, care aduseseră „rușine întregii Germanii", Solmitz își petrecea timpul făcând schimb de informații cu prietenii și ascultând cu

sufletul la gură emisiunile radio în casa unui prieten, pentru a afla ultimele știri. Pe măsură ce relatările deveneau din ce in ce mai detaliate, Solmitz a început să se simtă copleșită de admirația pentru Hitler. „Curajul personal, caracterul ferm și hotărât cu care a acționat în München sunt calități unice." L-a comparat cu Frederic cel Mare al Prusiei și cu Napoleon. Faptul că nu avusese loc „nici un proces, nici o curte marțială improvizată" avea darul doar de a-i spori admirația. Era cu adevărat convinsă că Röhm plănuise o revoltă împreună cu Schleicher.

Asta fusese ultima aventură politică a fostului cancelar, în care nimeni nu avea încredere, scria Luise Solmitz. Naivitatea și ușurința cu care a fost convinsă erau tipice pentru majoritatea celor din clasa de mijloc, care procedaseră la fel după primele ore de confuzie generală. Îl susțineau pe Hitler și numai pentru că în 1933 restaurase liniștea publică și adusese stabilitate scenei politice, iar acum o făcuse pentru a doua oară. În ziua de după operațiune, mulțimi de oameni s-au adunat în fața cancelariei Reichului și a Ministerului Propagandei, cântând „Sus Drapelul!" (cum mai e numit cântecul lui Horst Wessel, imnul oficial al NSDAP [Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Partidul Muncitoresc Național-Socialist German], Partidul Nazist) și manifestându-și devotamentul față de Führer, deși nu vom ști niciodată dacă o făceau din entuziasm sau pentru că erau ușurați de faptul că SA-ul nu avea să le mai tulbure liniștea. Se crede că poziția lui Hitler fusese întărită de acțiunile decisive și rapide pe care le luase. Această nouă imagine contrasta și mai mult cu cea pe care o aveau mulți despre partid, ca fiind extremist și creând dezordine civilă.[52] Unii, ca fostul social-democrat Jochen Klepper, au fost șocați să afle de asasinarea soției lui Schleicher, care nu putea fi suspectată de nimic.[53] Doar cei mai nemulțumiți spuneau că singurul defect al operațiunii fusese că prea puțini naziști muriseră.[54]

Nivelul la care se desfășurase operațiunea era substanțial. Hitler a spus chiar el parlamentului la 13 iulie 1934 că 74 de oameni fuseseră executați, în timp ce Göring arestase peste 1 000 de unul singur. Se știe că cel puțin 85 au fost executați fără să fie supuși vreunei proceduri legale.[55] Doisprezece dintre aceștia erau deputați în parlament. Capii SA-ului și oamenii lor nu bănuiseră aproape nimic; majoritatea au murit crezând că arestarea lor fusese ordonată de către armată, în

timp ce jurau devotament etern Führerului. În următoarele zile și săptămâni, concedierile și arestările au continuat, direcționate în special spre cele mai corupte și gălăgioase elemente ale Cămășilor Brune. Abuzul de alcool, homosexualitatea, delapidarea, comportamentul neadecvat, toate caracteristicile care odată le aduseseră Cămășilor Brune notorietate erau eliminate acum. Și după au mai avut loc conflicte violente în care erau implicate trupe de asalt naziste în stare de ebrietate, dar nu la scara la care se întâmplau înainte de 30 iunie 1934. Deziluzionate, fără niciun scop și nemaiavând puterea de a se impune, Cămășile Brune au început să părăsească organizația în masă – 100 000 numai în august și septembrie 1934. De la un număr de 2,9 milioane de membri în august 1934, SA-ul a ajuns la 1,6 milioane în octombrie 1935 și la 1,2 milioane în aprilie 1938. Condițiile stricte care trebuiau respectate pentru înscriere și limitarea contingentelor au redus recrutarea. Declinul șomajului și, din 1935, reluarea recrutării pentru armată i-au îndepărtat pe mulți care altfel poate s-ar fi înscris în SA.[56]

Deși nu mai reprezentau o amenințare pentru armată sau pentru stat, potențialul Cămășilor Brune pentru agresiuni și acte de violență nu se diminuase. Un raport scris de un lider SA, în care vorbește despre evenimentele petrecute într-o tabără a SA-ului în decursul unei singure nopți din timpul Convenției de la Nürnberg din 1934, dovedește acest lucru. Toată lumea era sub influența alcoolului, observă el, și un conflict izbucnit între două grupe regionale la ora 1 dimineața s-a lăsat cu răni de cuțit. În drum spre tabără, Cămășile Brune au atacat mașini de pe stradă, au aruncat sticle și pietre în ferestrele acestora și i-au agresat pe cei dinăuntru. Întreaga forță de poliție din Nürnberg a fost chemată pentru a potoli starea de haos. Un membru SA a fost scos din latrina taberei, în care picase după ce își pierduse echilibrul, beat fiind; a murit la puțin timp din cauza intoxicației cu clor. Liniștea a fost restabilită în jurul orei 4 dimineața, după ce șase persoane își pierduseră viața și 30 de oameni fuseseră răniți, și încă 20 răniți care au sărit pe mașini au picat de pe ele sau au fost târâți în timp ce acestea mergeau. Astfel de incidente s-au repetat în nenumărate rânduri. Pedepsite și cu rangurile reduse, Cămășile Brune, private de autonomie – cum susțineau liderii naziști –, rămase fără elementele sale violente, extremiste și corupte, au continuat să fie folosite ca forță brutală oricând regimul

avea nevoie de așa ceva, și de multe ori, și când nu se ivea necesitatea unor astfel de acțiuni.[57]

Între timp, armata putea să răsufle ușurată. Generalul Blomberg și-a exprimat recunoștința și l-a asigurat pe Hitler de devotamentul armatei. L-a felicitat pe Hitler pentru „decizia ostășească" de a-i pedepsi pe „trădători și criminali". Generalul von Reichenau nu a pregetat să justifice moartea unuia din cei mai respectați și faimoși în ochii publicului ofițeri superiori ai armatei, Kurt von Schleicher, într-un comunicat care susținea că acesta conspirase împreună cu Röhm și cu puterile străine împotriva statului și că fusese împușcat în timp ce opunea rezistență la arest. Nu a menționat și gradul de implicare al soției acestuia. Ofițerii armatei au deschis sticle de șampanie la cantină pentru a sărbători. De la tineri ofițeri, precum locotenentul Claus von Stauffenberg, care descria acțiunea ca pe eliminarea unui furuncul, la ofițeri superiori precum generalul maior Erwin von Witzleben, care le spunea tovarășilor săi că și-ar fi dorit să fie prezent la execuția lui Röhm, toți s-au bucurat la un nivel care până și lui Blomberg i s-a părut scandalos. Un singur om, căpitanul în rezervă și fostul funcționar public în Cancelaria Reichului, Erwin Planck, credea că armata se comportă inadecvat. „Dacă continuăm să nu facem nimic", i-a spus el generalului von Fritsch, „vom avea aceeași soartă, mai devreme sau mai târziu".[58]

Represiune și rezistență

I

Între timp, starea președintelui Hindenburg se deteriorase constant. Când l-a vizitat Hitler la Neudeck, pe 1 august, șeful statului și fostul lider militar din Primul Război Mondial i s-a adresat conducătorului nazist cu „Majestate", fiind convins că stă de vorbă cu răposatul Kaizer, într-o confuzie care a simbolizat practic transferul de putere și autoritate dintre cei doi.[59] Observând stadiul de degradare în care se afla bătrânul, atât fizic cât și mental, doctorii lui Hindenburg i-au spus lui Hitler că președintele nu avea să trăiască mai mult de 24 de ore. Hitler a luat avionul înapoi spre Berlin și a convocat cabinetul chiar în aceeași seară. Fără a mai aștepta moartea președintelui, cabinetul a convenit asupra unui decret privind fuziunea cabinetului președintelui cu cel al cancelariei, transferând astfel prerogativele primului către cel din urmă, decret care urma să intre în efect după moartea lui Hindenburg. Hitler nu a avut mult de așteptat. La 9 dimineața, în ziua de 2 august 1934, președintele a încetat din viață. Mulți conservatori germani erau de părere că moartea lui simboliza sfârșitul unei ere. Hindenburg fusese, așa cum nota și Luise Solmitz în jurnalul ei, „un luptător adevărat și un om fără pată, care a luat cu el în mormânt era lui, era noastră". Membrii cabinetului l-au urmat și ei în „mormântul politic". Titlul de președinte al Reichului, a anunțat Hitler, era „unit inseparabil cu numele marelui conducător decedat". Ar fi fost greșit ca altcineva să-l folosească. De aceea, Hitler urma să se numească „Führer și Cancelar al Reichului". A fost promulgată o lege în acest sens și a fost ratificată în urma unui plebiscit național ținut la 19 august.[60]

În urma acestui act, Hitler a devenit șef al statului în toată puterea cuvântului. Cel mai important prerogativ pe care îl avea șeful statului era faptul că armata îi jura credință. Pe 2 august 1934, forțele armate din întreaga Germanie au fost chemate pentru a depune un nou jurământ, formulat de generalul von Reichenau, fără a se consulta cu Hitler. Prin vechiul jurământ armata își lua angajamentul față de entitatea abstractă a constituției weimareze și în fața președintelui în funcție la acel moment. Noua formulare era diferită: „Fac în fața lui Dumnezeu acest sacru jurământ: că am să îi ofer supunere necondiționată lui Adolf Hitler, Führer al Reichului și al poporului german, Comandantul Suprem al Forțelor Armate, și că în orice moment am să fiu pregătit, ca un brav soldat, să îmi dau viața pentru acest jurământ..."[61] Nu era un jurământ pur formal. Legământul de supunere conta mai mult pentru armata germană decât pentru orice echivalent al acesteia. Constituia subiectul unor sesiuni speciale de instrucție și educare, în care se punea accentul pe datorie și pe onoare, și în care se exemplificau consecințele pe care le suportă cei care își trădează legământul. Poate cel mai semnificativ adaos îl reprezenta ideea de supunere *necondiționată*, care presupunea împlinirea datoriei chiar dacă ordinele nu ar fi avut un caracter legal, în contrast cu întâietatea acordată de jurământul inițial constituției și „instituțiilor legale" ale națiunii germane.[62]

Puțini ofițeri din armată au înțeles întreaga semnificație a jurământului depus. Unii aveau dubii. În seara de după depunerea legământului, generalul-maior Ludwig Beck, ofițer de artilerie conservator, muncitor, din clasa de mijloc, care în 1934 ajunsese ofițer superior al Biroului Trupelor (redenumit, în 1935, Statul-Major General al Armatei), a descris ziua de 2 august ca fiind „cea mai neagră zi din viața mea". Dar majoritatea erau mulțumiți, având în vedere că Hitler își respectase promisiunile făcute armatei în ultimele 18 luni, sau erau complet ignoranți față de potențiala semnificație a jurământului. Hitler însuși nu avea niciun dubiu cu privire la importanța reformulării acestuia. După promulgarea unei legi în 20 august, care acorda în mod retroactiv legitimitate noului jurământ, Hitler i-a trimis o scrisoare de mulțumire lui Werner von Blomberg, ministrul apărării, exprimându-și recunoștința și promițându-i că armata va fi generos răsplătită pentru devotamentul arătat. Drept răspuns, Blomberg a ordonat

forțelor armate să i se adreseze lui Hitler începând din acel moment cu „Führerul meu", în loc de formula civilă „Domnule Hitler" pe care o foloseau înainte.[63] Jurământul militar a servit drept model unuia similar, organizat după promulgarea unei legi în 20 august, la care au participat funcționarii publici. Legământul s-a adresat „Führerului Reichului și al poporului german", o demnitate nespecificată în constituție, o formă de autoritate care era legitimată de persoana lui Hitler, și nu de statul german.[64]

Aceste evenimente au consolidat puterea lui Hitler ca „Führer". Așa cum a explicat în 1939 tânărul constituționalist Ernst Rudolf Huber, expresia nu reprezenta o funcție în guvern, în schimb era legitimată de „voința unită a poporului":

„Autoritatea Führerului e totală și atotputernică: în ea sunt înglobate toate resursele corpului politic; acoperă toate aspectele vieții populației; constrânge la loialitate și devotament toți membrii comunității germane. Autoritatea Führerului nu poate reprezenta subiectul niciunei critici, niciunui control; nu e constrânsă de invidia drepturilor individuale private; e liberă și independentă, e esențială și nemărginită."

Așa cum arăta Huber în eseul *Legea Constituției Marelui Reich German*, care devenise curând o operă de referință, părerea lui Hitler devenise voința „obiectivă" a poporului german, și în acest fel Hitler putea să lupte împotriva „opiniei publice eronate" și a voinței egoiste a individului. Werner Best, un intelectual nazist care fusese o figură importantă a „incidentului Boxheim" din 1931, observase cum cuvântul lui Hitler devenise lege, și avea o autoritate atotstăpânitoare. Nu statul îi conferise puterea lui Hitler, ci istoria. Cu timpul, titlul secundar de cancelar al Reichului a fost uitat.[65]

Nu numai Hitler, ci întreaga mișcare nazistă avea un dispreț pentru litera legii și pentru instituțiile de stat. Încă de la început, operațiunile lor erau extralegale, și au continuat să fie și după ce au abandonat planul unui puci care să-i aducă la putere. Pentru naziști, glonțul și votul erau unelte complementare, nu alternative. Alegerile erau tratate cu cinism drept instrumente de legitimare politică pur formale; voința poporului nu era reprezentată prin coagularea opiniei publice, ci prin persoana lui Hitler și prin încorporarea mișcării naziste în destinul istoric al Germaniei, chiar dacă populația nu era de acord. Mai mult

decât atât, norme legale larg acceptate privind crimele și actele de violență, distrugerea de bunuri și tâlhăria erau ignorate de naziști, care credeau că interesele poporului german („arian") și istoria justificau măsurile extreme necesare pentru a combate criza care cuprinsese Germania după înfrângerea în război.[66]

În același timp, cel puțin în primii ani ai celui de-al Treilea Reich, aparatul masiv de stat care cuprindea sistemul birocratic, judiciar, polițienesc, penal și de sănătate publică, moștenit de la Republica de la Weimar și nu în ultimul rând de la Reichul bismarckian, nu putea fi dat la o parte și ignorat complet. La acea vreme, în Germania funcționa ceea ce politicianul și omul de știință în exil Ernst Fraenkel numea „statul dualist", expresie care reprezintă și numele faimoasei cărți pe care a publicat-o în SUA în 1941. Pe de-o parte, exista un „stat normativ", legat de reguli, proceduri, legi și convenții, care era constituit din instituții formale precum Cancelaria Reichului, ministerele, autoritățile legale și așa mai departe; pe de altă parte, exista și un „stat prerogativ", care era în esență un sistem extralegal, legitimat doar de autoritatea supralegală a Führerului.[67] Teoreticieni precum Huber au avut grijă să facă distincția dintre „autoritatea de stat și autoritatea Führerului", și au evidențiat întâietatea celei din urmă. Astfel, infracțiuni precum crimele comise în „Noaptea cuțitelor lungi" au fost aprobate de Führer și deci nu erau ilegale. Arestările, condamnările și crimele fuseseră duse la capăt nu de poliție sau de forțele guvernamentale, ci de SS, iar sistemul judiciar și cel de stat nu au pregetat să dea actelor de violență legitimitatea legală. Acest act a demonstrat faptul că nu mai exista aproape niciun conflict între sistemul „normativ" și cel „prerogativ" în timpul regimului nazist. Cel din urmă trebuia din ce în ce mai des să se supună primului, și cu timpul a devenit din ce în ce mai pătruns de spiritul acestuia; regulile erau relaxate, legile puteau fi ocolite, scrupulele erau abandonate. Încă de la începutul lunii iulie, în 1933, Hans-Heinrich Lammers, șeful cancelariei germane, începuse să își semneze scrisorile cu „Heil, Hitler!"[68] Spre sfârșitul lunii, toți funcționarii publici, inclusiv profesorii universitari, avocații și ceilalți angajați bugetari, au fost îndemnați să folosească „salutul german" atunci când aveau de-a face cu treburi oficiale. De aici încolo, să nu spui „Heil, Hitler" și să nu folosești salutul nazist atunci când ocazia o cerea erau semnele unei dizidențe pe

față.[69] Acestea au fost numai manifestările exterioare ale unei obediențe care a crescut în intensitate după stabilirea regimului la putere.

Miniștri ca Franz Gürtner, care fusese ministru de justiție în ultimele două cabinete înainte de Hitler și care a continuat să fie în funcție și în timpul celui de-al Treilea Reich, a încercat cu înverșunare să medieze autoritatea arbitrară a Führerului prin decrete legale. Acest lucru a impus nevoia reformulării și inventării de expresii și concepte retrospective care să facă sa pară că ordinele lui Hitler fuseseră date în conformitate cu legile și reglementările în vigoare. În unele cazuri, așa cum a fost și în privința „Nopții cuțitelor lungi", legislația a trebuit schimbată pentru a oferi legitimitate retroactivă actelor ilegale comise de regim. Pe 1 decembrie 1933, supremația prerogativelor Führerului asupra statului normativ a fost promulgată prin Legea garanțiilor unității partidului și statului, deși termenii vagi în care era formulată legislația o făceau practic inutilă. În realitate, organele de partid și de stat aveau dese altercații cu capii naziști care interferau cu politica statului și cu deciziile luate la orice nivel de autoritățile locale. Hitler a încercat să controleze amestecul liderilor regionali ai Partidului Nazist în afacerile de stat, mai ales în 1934, când aceștia amenințau să tulbure politica economică în unele zone. El a declarat că partidul avea să fie de-acum încolo doar un instrument de propagandă, acum că statul era pe mâini naziste. Dar acest lucru a avut prea puțină semnificație până la urmă.[70]

Pentru început, Hitler a introdus o serie de măsuri care să eficientizeze acțiunile partidului. Descentralizarea organizației sale după demisia lui Gregor Strasser la sfârșitul anului 1932 se dovedea a fi problematică. Facțiunile intrau des în conflict unele cu celelalte și lupta pentru putere din interiorul partidului a permis funcționarilor publici să reducă influența partidului prin instigarea facțiunilor una împotriva celeilalte. Nerăbdător să centralizeze partidul fără a pune puterea în mâinile unui singur rival, Hitler l-a numit pe veșnic credinciosul Rudolf Hess „adjunct al Führerului în probleme de partid", o funcție care nu-i acorda nicio putere asupra aparatului organizațional. Apoi, pe 1 decembrie 1933, i-a dat și o funcție în cabinet. Pe 27 iulie 1934, Hitler a anunțat că toate legile și decretele propuse de ministerele Reichului trebuiau să treacă prin biroul lui Hess. În 1935 Hess a primit responsabilitatea de a aproba numirile funcționarilor publici și de a examina promovările.

Acest lucru a conferit partidului o influență considerabilă asupra afacerilor de stat. Hess de unul singur nu era capabil să mânuiască puterea. Nu avea alte ambiții decât să se supună voinței lui Hitler. Prerogativele sale au fost însă folosite de ambițiosul Martin Bormann, secretarul său general din 1 iulie 1933. Bormann a creat un sistem complex pentru biroul adjunctului Führerului, organizat în mai multe departamente și condus de suporteri loiali, care îi împărtășeau determinarea de a centraliza partidul și de a-l folosi în mod sistematic pentru a elabora anumite politici împotriva administrației civile. În 1935, Bormann a preluat de la Hitler managementul reședinței rurale a lui Hitler din Obersalzberg, Bavaria. S-a folosit de prezența sa acolo pentru a acționa ca secretar privat al lui Hitler și pentru a exercita un control crescând asupra accesului la Führer. Tipic pentru modul în care funcționa al Treilea Reich, biroul lui Bormann rivaliza cu Cancelaria Reichului, instituție de stat, oficială, care era condusă de Hans-Heinrich Lammers, un înalt funcționar public. Cât timp Hitler s-a aflat în Berlin, Lammers obținea mai mult acces și, implicit, mai multă influență; dar Führerul începuse să petreacă din ce în ce mai mult timp la Obersalzberg, unde Bormann putea să interzică accesul chiar și lui Lammers.[71]

Acest gen de dualism avea loc la fiecare nivel. În timp ce confuzia creată de acapararea puterii în prima parte a anului 1933 se diminua, al Treilea Reich rămânea cu un număr mare de instituții care se aflau în competiție unele cu altele. Guvernatorii Reichului, miniștrii-președinți și liderii regionali se băteau pe supremația statelor federale, iar în Prusia, care acoperea mai mult de jumătate din teritoriul Germaniei, cu guvernatorii statelor regionale. Aceste conflicte au fost în parte soluționate de numirea, în 1933, a liderilor regionali supremi ai fiecărui stat federal drept guvernatori ai Reichului pe zona respectivă. O altă măsură a fost luată în 30 ianuarie 1934, când, sub presiunea ministrului de interne nazist Wilhelm Frick, a fost promulgată o nouă lege care a dizolvat statele federale, începând cu Prusia, cu guvernele și parlamentele lor, contopind ministerele lor cu cele similare ale Reichului. Astfel, constituția federală, care caracterizase sistemul politic german de peste 1 000 de ani și care avea să revină în 1945, a fost eliminată. Totuși, câteva caracteristici ale federalismului au mai rămas în picioare, deci procesul de disoluție a fost unul incomplet. Liderii regionali de

Harta 1. Organizarea regională a Partidului Nazist în al Treilea Reich, 1935

partid și-au păstrat titulaturile de guvernatori regionali ai Reichului și au continuat să ocupe funcții de putere în cadrul ierarhiei partidului. Și-au exercitat în mod considerabil influența asupra afacerilor locale și regionale, deși, sub incidența Legii Guvernării Locale a Reichului din 1935, care abolea alegerile locale, numirea primarilor a trecut în competența Ministerului de Interne din Berlin. Acest lucru a stârnit nemulțumirea liderilor de district *(Kreisleiter)* ai partidului, care se folosiseră des de dreptul la participare în numirea oficialilor locali dat de lege și care interveniseră în guvernele locale pentru a-i numi în anumite funcții pe apropiații și clienții lor, care de multe ori nu aveau calificarea necesară.[72]

E inutil să adăugăm că aceste conflicte interne nu prezentau o reală opoziție față de conducerea nazistă și de politicile acesteia. După epurările din 1933, marea majoritate a birocraților de stat erau ei înșiși membri ai Partidului Nazist sau, în linii mari, simpatizanți ai mișcării. Capii unor ministere importante din Berlin erau în aceeași situație. Statutul lor fusese consolidat de personalități importante ale mișcării, precum Hermann Göring, care reușise să prevină realizarea schimbărilor propuse pentru administrația de stat din Prusia. Într-adevăr, faptul că, pe lângă alții, și liderii regionali s-au opus reformei a făcut ca aceasta să nu meargă atât de departe pe cât intenționase ministrul de interne, iar structurile administrative ale statelor federale au rămas aproape la fel, chiar dacă majoritatea aspectelor legate de autonomie și ultimele vestigii ale instituțiilor lor reprezentative fuseseră abolite.[73] Nu era nimic precis în administrația celui de-al Treilea Reich, și ideea că ar fi fost un stat care funcționa ca pe roți, complet centralizat, a fost de mult abandonată de istorici. Dezordinea creată de instituțiile aflate în competiție una cu cealaltă și competențele conflictuale au împiedicat efectiv mașina statului „normativ“ să se ridice deasupra intervențiilor arbitrare ale aparatului „prerogativ“ și au condamnat-o la un declin încet al puterii și autonomiei sale.

Între timp, după răscoalele din vara și toamna anului 1934, Hitler începuse să facă aranjamente pentru eventualitatea în care ar fi fost lipsit de putere sau doborât în mod neașteptat. Nici Hess, nici Himmler nu au jucat un rol-cheie în „Noaptea cuțitelor lungi“, ci redutabilul, nemilosul, ambițiosul Hermann Göring. Pe 7 decembrie 1934, Hitler a

emis un decret prin care îl numea pe Göring „adjunctul său în toate aspectele privind guvernarea națiunii", în eventualitatea în care el nu putea să-și îndeplinească sarcinile. Poziția lui Göring ca al doilea om în Reich a fost consolidată câteva zile mai târziu de o altă lege, emisă pe 13 decembrie, în care Hitler îl numea succesorul său și a dat ordine administrației, armatei, SA-ului și SS-ului să depună un legământ de loialitate personală pentru Göring imediat după moartea sa. Göring avea să se folosească de acest lucru în următorii ani pentru a-și stabiliza poziția în cel de-al Treilea Reich la un asemenea nivel, încât se spunea despre el că era un stat în stat. Numirea sa drept succesor și adjunct al lui Hitler a arătat, de asemenea, că la scurt timp după moartea lui Hindenburg, adevărata și reala distribuire a puterilor în al Treilea Reich ajunsese mai curând o decizie personală decât una decurgând din prevederi constituționale și reglementări. Regimul era acum o dictatură în toată puterea cuvântului, în care Führerul putea să facă ce voia, inclusiv numirea unui succesor fără a lua în seamă alte păreri.[74]

II

Niciunde nu s-a observat mai bine natura personală a autorității lui Hitler decât în ascendența la putere și importanța acordată SS-ului, care la origini fusese garda de corp personală și de „protecție" a Führerului (*Schutzstaffel*, de unde abrevierea SS), care răspundea doar în fața lui și care respecta doar regulamentele proprii. Heinrich Himmler, conducătorul SS-ului încă din 1929, a extins gruparea la 50 000 de membri în primăvara anului 1933. Din masiva forță a SS-ului, Hitler a selecționat un grup de elită numit „Garda cartierului general", redenumit „Garda lui Adolf Hitler" în septembrie 1933; alte grupări de elită din SS au fost incorporate în detașamente speciale care erau la dispoziția lui Hitler pentru diverse acțiuni de intimidare, supraveghere și operațiuni precum „Noaptea cuțitelor lungi".[75] În 1934, Himmler concepea trupele SS ca având ambiții mai mari decât a fi forță specială la dispoziția lui Hitler. El plănuia să transforme SS-ul într-o elită-nucleu a noii ordini rasiale naziste. Cu scopul de a diferenția vizibil SS-ul de vulgarele Cămăși Brune, Himmler intenționa ca membrii gărzii să

aibă o disciplină strictă, să fie sobri, puri din punct de vedere rasial, supuși necondiționat, încorporând tot ceea ce el considera cele mai bune caracteristici ale rasei germane. Încetul cu încetul, membrii vechii generații SS, cu antecedente de violență încă de pe timpul Republicii de la Weimar, când făceau parte din Corpul Voluntarilor, au fost pensionați și înlocuiți de o generație tânără, mai bine educată.[76]

Himmler a întemeiat o ierarhie sofisticată a SS-ului, dând fiecărui rang o denumire pompoasă – lider superior de grup, lider de formațiune *(Obergruppenführer, Standartenführer)* și așa mai departe – și indicând în mod subtil statutul grupării prin simbolurile încastrate pe emblemele elegantelor uniforme militare. Noul design includea nu numai insigna originală argintie cu cap de mort, dar și o versiune pseudo-runică a literelor „SS“, aranjate în formă de fulger; mașinilor de scris din birourile organizației li s-a adăugat un buton special pentru a folosi titlul runic atunci când se semnau memouri și corespondența oficială. Curând, au urmat și mai multe grade și embleme. Himmler a adunat fonduri pentru organizația sa, distribuind titluri onorifice donatorilor, precum „membru-sponsor“, și în scurt timp banii au început să curgă din partea industriașilor, bancherilor și oamenilor de afaceri. „Prietenii Reichsführerului SS“, o altă sursă de fonduri, includea oameni ca bancherul Friedrich Flick, directorul I.G. Farben Heinrich Bütefisch, și reprezentanți ai firmelor, precum Siemens-Schückert, Banca Germană, Rheinmetall-Borsig și compania maritimă Hamburg-America. Mulți dintre aceștia au primit titluri onorifice SS drept recompensă. Erau fără îndoială conștienți de lipsa de valoare a gestului, dar asocierea cu SS-ul îi proteja de intervenția membrilor zeloși ai partidului în afacerile pe care le conduceau. În mod deloc surprinzător, revista lansată de Himmler pentru „prietenii lui“ avea un tiraj de 365 000 în septembrie 1939, iar contribuțiile financiare ale membrilor erau între jumătate de milion și un milion de mărci germane pe an.[77]

Întreaga afacere amenința să distrugă caracterul unitar, elitist al SS-ului, și, de aceea, între 1933 și 1935 Himmler a dat afară nu mai puțin de 60 000 de membri. I-a eliberat din funcție mai ales pe homosexuali, pe alcoolici și pe oportuniștii care se înrolaseră și care nu erau naziști convinși. Mai mult decât atât, din 1935 încolo, pentru a face parte din SS trebuia să faci dovada unei descendențe pur ariene, așa cum o

numea Himmler, care trebuia să dateze din 1800 pentru membrii obișnuiți, și din 1750 pentru ofițeri. Membrii aspiranți ai SS-ului ori cercetau registrele parohiale pentru a face dovada purității rasiale, ori angajau genealogi profesioniști. Recruții trebuiau să treacă de o examinare fizică pentru a-și confirma calitățile ariene; Himmler a apreciat că, în timp, cu o evoluție rasială controlată corespunzător, SS-ul avea să admită doar membri cu păr blond. Încă din 1931, fiecare membru avea nevoie de o aprobare specială din partea lui Himmler sau a biroului său pentru a se căsători; aceasta era dată doar dacă și logodnica era adecvată din punct de vedere rasial.[78] Dar aceste reglementări nu erau perfecte. Din 106 304 membri SS care au aplicat pentru aprobarea de căsătorie din 1932 până în 1940, doar 958 au fost refuzați, în ciuda faptului că cerințele fuseseră îndeplinite integral doar de 7 518. Cele câteva sute de membri care fuseseră dați afară pentru încălcarea regulamentului de căsătorie au fost mai apoi repuși în drepturi. Noua elită a rasei germane mai avea de așteptat.[79]

Elita formată în cadrul SS a ajuns în timp o grupare diferită de supremația rasială pe care o avea în plan Himmler inițial. Era mai presus decât orice, o elită educată, spre deosebire de SA.[80] Personaje importante din conducere, ca Werner Best, Otto Ohlendorf, Walter Schellenberg și Franz Six, aveau diplome universitare, chiar și doctorate; născuți în perioada de dinaintea Primului Război Mondial, erau prea tineri pentru a fi luptat pe front, dar erau în schimb dedicați fanatismului național care era prevalent în universitățile pe care le urmaseră în anii '20. Maturizându-se într-o perioadă de instabilitate, în care sistemul politic se afla într-un flux continuu, banii, cel puțin pentru o perioadă, își pierduseră valoarea, iar despre un loc de muncă sigur și o carieră stabilă nu putea fi vorba, aceștia își pierduseră simțul moral sau poate că nu l-au avut niciodată. Pentru generația lor, doar mișcarea nazistă era capabilă să le ofere o identitate solidă, certitudini morale și o perspectivă pentru viitor. Un personaj tipic al acestei generații a fost Otto Ohlendorf, care s-a născut în 1907 într-o familie de fermieri protestanți conservatori, cu înclinații politice care tindeau spre naționalism. Ohlendorf s-a înrolat în Cămășile Brune în 1927, când era încă la liceu, și a fost transferat la SS în 1925, când a devenit și membru al Partidului Nazist. Din 1928 până în 1931 a studiat dreptul și științele politice la universitățile din

Leipzig și Göttingen, după care a petrecut un an la Universitatea din Pavia pentru a studia despre fascismul italian. Experiența pe care o avusese l-a decepționat în privința rigidităților „statului corporatist“, dar l-a îndemnat să studieze economia, căreia i-a dedicat timp și seriozitate, deși nu a reușit să-și ia doctoratul în domeniu. Din 1935, a încercat să-și pună ideile în practică în cadrul SS, ca director al secției economice a Serviciului de Securitate al SS (*Sicherheitsdienst* sau SD), unde criticile sale îndreptate împotriva economiei naziste, care, în opinia sa, ar fi afectat în mod negativ clasele de mijloc, i-au atras o atenție nedorită, dar i-au adus și reputația unui om inteligent și încrezător. Cel mai probabil, aceste abilități, care denotau un entuziasm în a sintetiza și articula adevăruri neplăcute, i-au adus, în septembrie 1939, numirea în funcția de director al operațiilor Serviciului de Securitate pentru teritoriul Germaniei (*Inland–SD*).[81]

Acest serviciu își avea originile în temerile Partidului Nazist, prezente încă din 1931, conform cărora inamicii partidului se infiltraseră în rândurile sale. Himmler a înființat Serviciul de Securitate pentru a investiga aceste acuzații și l-a însărcinat cu această responsabilitate pe omul care a devenit probabil cel mai temut și urât dintre toți conducătorii naziști: Reinhard Heydrich. Născut în 1904 într-o familie educată a clasei de mijloc – tatăl său era cântăreț de operă, mama sa actriță –, Heydrich era un violonist de excepție care, conform contemporanilor săi, cânta cu pasiune, plângând de multe ori în timpul spectacolului. Înalt, slăbuț, blond, cu trăsături atrăgătoare, cu excepția, după unii, unei fețe prea înguste și a ochilor prea apropiați, Heydrich a devenit și un spadasin expert, excelând la scrimă. A devenit membru al Freikorps la 16 ani, în 1922 s-a înrolat în marină, și în 1928 a fost promovat la gradul de locotenent, în departamentul de transmisiuni. O carieră în armată părea asigurată.[82] Dar Heydrich știa și să-și facă inamici. Ofițerii de marină nu priveau cu ochi buni felul său de a fi, brusc, autoritar, și luau în derâdere vocea sa stridentă, în falset. Numeroasele aventuri cu persoane de sex opus i-au produs dificultăți cu superiorii, atunci când tatăl uneia din prietenele lui, un director de la I.G. Farben și amic al amiralului Raeder, capul marinei, s-a plâns de comportamentul lui; nu numai că o lăsase gravidă pe tânără, dar, în fața comisiei de conduită și etică reunite să analizeze cazul, a încercat s-o învinovățească pe ea,

provocând mânia ofițerilor care l-au dat afară din Marină în aprilie 1931. Heydrich s-a căsătorit cu noua sa amantă, Lina von Osten, care avea convingeri naziste și legături de familie cu capul SS din München, baronul Karl von Eberstein, și s-a angajat în SS, unde a primit sarcina de a-i găsi și elimina pe infiltrați. Heydrich și-a împlinit îndatorirea într-atât de minuțios, încât Himmler a fost convins că Serviciul de Securitate trebuia să-și lărgească orizonturile și să devină nucleul unei noi forțe germane de poliție și supraveghere. Investigațiile agresive demarate de Heydrich au trezit ostilitatea multor membri naziști cu vechime, inclusiv a conducătorului regional din Halle-Merseburg, care a ripostat acuzându-l pe Heydrich că are origini evreiești. Gregor Strasser, liderul organizației partidului nazist la nivelul Reichului, a dat ordin să se cerceteze aceste acuzații, care s-au dovedit a fi false, deși au continuat să-l urmărească pe Heydrich întreaga carieră și care au ieșit periodic la suprafață și după moartea sa.[83]

Dar nimic nu a putut opri ascensiunea meteorică a lui Heydrich la putere în cadrul SS. Lipsit de emoție, rece, eficient, ambițios și cu convingerea fermă că scopul scuză mijloacele, Heydrich l-a cucerit repede pe Himmler de partea sa, propunându-i ideea unui Serviciu de Securitate, care, alături de SS, să reprezinte nucleul unui nou sistem de supraveghere și control. Pe 9 martie 1933, cei doi au preluat controlul asupra poliției bavareze, transformând partea politică într-o secțiune autonomă și transferând oameni ai SS-ului în poziții-cheie. Au continuat cu preluarea serviciilor de poliție politică din toate statele federale, având sprijinul ministrului de interne Wilhelm Frick. În acest moment, au dat peste un obstacol insurmontabil care stătea în calea planului de a crea un sistem de poliție politică la nivel național, și anume persoana lui Hermann Göring, ministrul-președinte al Prusiei, care, pe 30 noiembrie 1933, înființase o poliție politică separată a Prusiei. Aceasta își avea originea în secțiunea poliției politice din cadrul prezidiului poliției din Berlin, care avusese rolul de centru de adunare a informațiilor despre comuniști pe timpul Republicii de la Weimar, și era populată de polițiști profesioniști, conduși de către ofițerul de poliție Rudolf Diels. Această nouă putere independentă a lui Göring era cunoscută ca Poliția Secretă de Stat, *Geheime Staatspolizei*, sau, pe scurt, Gestapo.[84]

Conflictele care s-au ivit în primele luni ale anului 1934 au fost într-un final soluționate de Göring, care a simțit nevoia de a opri amenințarea crescândă a Cămășilor Brune ale lui Röhm. Diels implementase cu entuziasm măsurile naziste în decursul anului 1933, dar detașarea profesională care îl caracteriza nu îl recomanda ca omul cel mai potrivit să lupte împotriva Cămășilor Brune, prin orice metodă. Pe 20 aprilie 1934, Göring l-a înlocuit pe Diels cu Himmler la conducerea Gestapoului.[85] Himmler și Heydrich îi întărâtau acum pe Göring și pe Frick unul împotriva celuilalt și câștigaseră spațiu de manevră prin suprimarea legăturilor formale dintre SS și SA după „Noaptea cuțitelor lungi". Göring și Frick au fost nevoiți să-și recunoască eșecul în a controla Gestapoul, indiferent de ce puteri oficiale dețineau asupra acestuia. În timp ce Göring a abandonat lupta în noiembrie 1934, Frick și Ministerul de Interne au continuat bătălia birocratică. A fost într-un final soluționată în favoarea lui Himmler în 1936. O nouă lege a fost promulgată pe 10 februarie, care scotea Gestapoul de sub jurisdicția tribunalului, deci nu mai putea fi acuzat de nicio curte de apel pentru acțiunile sale. Apoi, un decret emis de Hitler pe 17 iunie l-a numit pe Himmler cap al poliției germane. În această calitate, Himmler l-a pus pe Heydrich la șefia Gestapoului și a Poliției Criminale, și a Serviciului de Securitate al SS-ului, în timp ce poliția în uniformă era condusă de asemenea de un SS-ist, Kurt Daluege. Poliția și SS-ul au început efectiv să fuzioneze, din ce în ce mai mulți polițiști înrolându-se acum în SS și ofițeri ai SS-ului fiind repartizați în posturi din cadrul poliției. Astfel, în 1939, o forță-cheie a legii și a puterii guvernamentale a Reichului a trecut cu încetul de la „statul normativ" la cel „prerogativ", o tranziție simbolizată de subordonarea SDS-ului și a poliției de securitate în cadrul Departamentului de Securitate al Reichului, condus de Himmler și de Heydrich.[86]

III

Sistemul elaborat de supraveghere și represiune al celui de-al Treilea Reich a avut, inițial, scopul de a-i vâna și aresta pe inamicii Germaniei din interiorul țării. O opoziție concretă împotriva naziștilor era reprezentată doar de comuniști și de social-democrați în primii ani ai dictaturii.

Partidele de stânga câştigaseră 13,1 milioane de voturi în cadrul ultimelor alegeri libere, din noiembrie 1932, faţa de 11,7 milioane de voturi ale naziştilor. Ele reprezentau o bucată masivă a electoratului german. Cu toate acestea, nu se puteau opune practic violenţei naziste. Structura acestor partide şi a grupărilor lor paramilitare, „Liga luptătorilor roşii de pe front" (*Rotfrontkämpferbund*) şi *Reichsbanner*, cât şi organizaţiile asociate lor, precum sindicatele, au fost măturate în primele luni ale anului 1933, conducătorii lor exilaţi sau arestaţi, milioanele de membri şi suporteri, dintre care mulţi fuseseră dedicaţi cauzei o viaţă întreagă, au fost izolaţi şi derutaţi. Foştii activişti au fost puşi sub supraveghere permanentă, iar corespondenţa şi persoanele cu care aveau contact erau atent monitorizate. Dezbinaţi, neputincioşi, certându-se între ei şi luaţi prin surprindere de viteza cu care naziştii au preluat puterea, aceştia nu ştiau cum să acţioneze. Organizarea unei mişcări de rezistenţă părea inutilă.[87]

Cu toate acestea, din anumite puncte de vedere, social-democraţii şi comuniştii erau mai bine pregătiţi pentru a opune rezistenţă decât alte grupări din Germania nazistă. Mişcarea muncitorească fusese de nenumărate ori interzisă sau suprimată în trecut, sub influenţa represiunii poliţiei lui Metternich la începutul secolului XIX, în timpul reacţiunii postrevoluţionare din anii 1850 şi începutul anilor 1860, şi, poate cel mai notabil, în timpul lui Bismarck, când acesta promulgase Legea antisocialistă, în vigoare din 1878 până în 1890. Instituirea unei mişcări de rezistenţă secrete nu reprezenta nimic nou. Într-adevăr, unii din veteranii de pe vremea legii, care prinseseră acea perioadă când social-democraţii dezvoltaseră o întreagă reţea de legături de comunicare secrete, erau încă activi 40 de ani mai târziu, sub regimul nazist. Alimentaţi de aventurile pline de eroism din anii 1880 ale acestora şi deziluzionaţi de compromisurile făcute de partid în timpul Republicii de la Weimar, mulţi tineri social-democraţi priveau cu entuziasm revenirea la tradiţiile revoluţionare. Dacă Bismarck, om de stat cu anvergură internaţională, nu reuşise să-i distrugă, cu siguranţă Hitler, demagogul de berărie, nu avea să reuşească. Activiştii social-democraţi au început să tipărească ziare, pamflete şi foi volante ilegale, pe care le împărţeau în secret simpatizanţilor pentru a le creşte moralul şi pentru a întări dorinţa de a rezista în faţa regimului care încerca să îi dea la o parte. Mulţi

nutreau încă speranța, a cărei sorginte se găsea în teoria marxistă, încă dominantă în gândirea social-democrată, că regimul nazist nu avea să mai reziste mult. Era o încercare disperată de supraviețuire a sistemului capitalist care fusese aproape distrus de criza economică din 1929. Tot ce trebuiau să facă era să reziste și să aștepte ca al Treilea Reich să se autodistrugă. Prin distribuirea de informații concrete și precise cu privire la adevărata stare a Germaniei, sperau să distrugă fundația ideologică a regimului și să pregătească pentru a-l înlătura.[88]

În multe zone ale Germaniei, și mai ales în teritoriile puternic industrializate, cu tradiție în mișcarea muncitorească, s-au organizat cu repeziciune grupări clandestine care au intrat în acțiune. Chiar și în mediile mai puțin educate, social-democrații s-au regrupat și și-au continuat activitățile în secret. În Hanovra, de exemplu, tânărul Werner Blumenberg, care avea să fie cunoscut mai târziu ca un marxist convins, a înființat „Frontul socialist“, care avea aproape 250 de membri și care producea o serie de foi șapirografiate, „Broșurile socialiste“ (*Sozialistische Blätter*), cu un tiraj de 1 500, distribuit diferitelor contacte din regiune.[89] În mod similar, au mai fost înființate mici grupări în orașele bavareze Augsburg și Regensburg și chiar și în „capitala“ mișcării naziste, München. Acestea puneau afișe pe străzile orașelor noaptea și îndemnau populația să voteze „nu“ la plebiscitul din 19 august 1934. Manifestele erau lăsate la locurile de muncă și conțineau sloganuri sau știri scurte care criticau modul în care propaganda nazistă descria evenimentele în curs. Mii de foști activiști ai social-democraților din întreaga Germanie erau implicați. Aceștia s-au concentrat mai ales pe menținerea unei legături cu conducerea partidului, ai cărei membri se aflau în exil, la Praga. Scopul acestora nu era doar de ridicare a maselor, ci și menținerea pe rol a vechiului partid și a sindicaliștilor loiali, până când aveau să vină vremuri mai bune. Majoritatea lor duceau o viața dublă, pe de-o parte conformându-se cu dorințele regimului, pe de altă parte, ducând o activitate de rezistență pe ascuns, în timpul liber. Unii colecționau broșurile și ziarele scoase de partidul în exil, precum *Noul Înainte (Neue Vorwärts)*, pe care le obțineau în incursiunile de peste graniță, le aduceau pe furiș cu ei înapoi în Germania și le distribuiau membrilor de partid rămași. De asemenea, alimentau conducerea partidului cu informații detaliate despre situația Germaniei, oferind lună de lună

o estimare moderată și din ce în ce mai realistă cu privire la șansele izbucnirii unei revolte.[90]

Cu toate acestea, activitățile de rezistență aveau prea puține șanse de a-și îndeplini scopul minimal, și anume de a menține solidaritatea printre foștii social-democrați, ca să nu mai vorbim de a transmite maselor mesajul rezistenților. Existau multe motive pentru acest eșec. În primul rând, rezistenței îi lipsea o conducere. Cei mai proeminenți membri ai partidului erau majoritatea în exil deja. Chiar și cei care rămăseseră în țară erau mult prea cunoscuți pentru a putea evita supravegherea poliției: deputatul silezian Otto Buchwitz, de exemplu, a reușit să scape la limită de arest de mai multe ori, în timp ce distribuia literatura ilegală de partid prin țară, până când, într-un final, în mod inevitabil, a acceptat ca rezistența să-l treacă granița în Danemarca, în august 1933.[91] La acest moment, aproape toți membrii din conducerea partidului aflați încă în Germania erau ori în arest, ori într-un lagăr de concentrare, reduși la tăcere sau morți. Conducerea din exil s-a dovedit a fi un substitut nesatisfăcător. Caracterul intransigent al acesteia avusese darul de a înstrăina deja mulți tovarăși, care aleseseră să rămână în Germania în 1933, și a înrăutățit situația în 1934 cu emiterea „Manifestului de la Praga“, care susținea o politică radicală de deproprietărire și distrugere a marilor afaceri și a moșiilor, odată ce Hitler avea să fie înlăturat de la putere.[92] Manifestul a fost respins de multe grupări de opoziție locale și a eșuat în a-i convinge pe alții că membrii conducători au scăpat în sfârșit de pasivitatea și fatalismul care i-au împiedicat să reziste în 1932, 1933.[93] Nemulțumiți de aparenta slăbiciune a partidului, facțiuni minore și radicale au început să acționeze independent, alegând pentru organizațiile lor o varietate de nume, precum „Liga internațională a luptătorilor socialiști“, „Revoluționarii socialiști din Germania“ sau „Trupele de șoc roșii“ (organizație din Berlin). Acestea, la rândul lor, au intrat în conflict cu alte grupări de rezistență care rămăseseră loiale conducerii din Praga, nefiind de acord nici cu politicile, nici cu tacticile primilor.[94]

În astfel de circumstanțe, orice idee de a ridica masele împotriva regimului, scopul tradițional al mișcărilor de rezistență din istoria Europei, era sortită eșecului din start. A găsi susținere în mase era o treabă imposibilă. Rămășițele rufoase ale culturii mișcării muncitorești de sub

al Treilea Reich erau puține și, de obicei, neimportante. „Coordonarea“ nazistă a vieții asociative de toate felurile fusese prea minuțioasă. Cercuri de crescători de iepuri, cluburi de gimnastică și alte grupuri similare, care își schimbaseră denumirea pentru a nu suna social-democrat, dar care păstraseră aceeași conducere și aveau aceiași membri, au fost identificate cu repeziciune și au fost închise de poliție sau de autoritățile municipale. Rezistența social-democrată nu a avut astfel puterea de a se extinde mai mult decât la câteva grupuri locale ale activiștilor de elită. Mai mult decât atât, regimul nazist nu putea fi portretizat într-un mod convingător ca reprezentantul unei elite autoritare unite, cum fusese cazul cu regimurile Metternich sau Bismarck; dimpotrivă, retorica regimului anunțase de la început că avea să reprezinte poporul ca întreg, mobilizându-l pentru a susține un nou tip de stat care avea să treacă peste dezbinările interne și avea să creeze o nouă comunitate națională a rasei germane. Activiștii social-democrați s-au împăcat repede cu această idee demoralizatoare.[95]

Probabil că loialitatea pentru sindicatele social-democrate a fost de vină pentru absenteismul în masă la alegerile anuale legale pentru desemnarea reprezentanților de sindicat, din 1934 și 1935. Au fost atât de multe voturi anulate sau mâzgălite, încât rezultatele au fost ținute secret în anii respectivi și procesul a fost abandonat curând după aceea.[96] Gestapoul a vânat mulți dintre „marxiștii“ care distribuiau manifeste care susțineau votul negativ la plebiscitul din 19 august 1934 și au arestat peste 1 200 de activiști doar în zona Rin–Ruhr. Valuri masive de arestări de social-democrați s-au făcut în întreaga Germanie, mai ales în Hamburg. Apariția unui manifest special al rezistenței social-democrate, la 1 mai 1935, a determinat efectuarea a și mai multe arestări. Până la sfârșitul anului, organizația de rezistență a social-democraților fusese distrusă. Cu toate acestea, numărul enorm de foști membri ai partidului și puterea trainică a mediului și tradițiilor culturale au făcut ca sute de mii de vechi social-democrați să rămână loiali valorilor fundamentale ale partidului, în adâncul sufletelor lor. Slab organizate, neoficiale, divizate, grupările social-democrate au continuat să mențină vii aceste idealuri în perioada celui de-al Treilea Reich, chiar dacă nu puteau face nimic pentru a le transpune în practică.[97]

Un număr restrâns de social-democrați radicali, care se adunau încă din 1929 într-un grup numit „Noul Început“ (*Neu-Beginnen*), credeau că o condiție prealabilă pentru o rezistență de succes era reunificarea unei mișcări muncitorești germane, a cărei dureroasă divizare între social-democrați și comuniști deschisese, în opinia lor, calea spre ascensiunea fascismului. Cei aproximativ o sută de membri ai săi, sprijiniți de un număr mare de simpatizanți, au depus eforturi considerabile de a aduce cele două partide împreună, folosind tactici precum infiltrarea celulelor comuniste și încercarea de a schimba linia acestuia din interior. Manifestul organizației, scris de liderul său, Walter Loeweheim, și publicat în Karlsbad în august 1933, cu un tiraj de 12 000, a dat curs unor dezbateri în cercurile de rezistență din Germania unde fusese distribuit pe ascuns. În 1935 totuși, Loewenheim a concluzionat că perspectiva succesului era atât de îndepărtată, încât nu mai avea niciun rost să continue. Deși unii membri, precum viitorul istoric Francis Carsten, au încercat să ducă mai departe organizația, valurile de arestări făcute de Gestapo au șubrezit ce mai rămăsese din mișcare; Carsten însuși a emigrat și și-a început doctoratul în istoria veche a Prusiei. Alte grupări mărunte din exil și din țară au avut aceeași soartă, inclusiv Liga Internațională Socialistă de Luptă și Partidul Socialist Muncitoresc German, acesta din urmă avându-l printre lideri pe tânărul Willy Brandt, care a părăsit Germania și a plecat în exil în Scandinavia, devenind după război primar al Berlinului de Vest și mai apoi cancelar federal al Germaniei de Vest. Totuși, trebuie menționat că toate aceste facțiuni respingeau politica partidelor muncitorești, ca fiind demodată și provocând discordie, fără a dezvolta ele înseși o concept politic coerent pentru a o înlocui.[98]

Atitudinea inflexibilă a comuniștilor a făcut ideea unui front comun imposibilă. Încă de la sfârșitul anilor ’20, Partidul Comunist German fusese supus și devotat liniei ultrastângiste a Moscovei, care îi etichetase pe social-democrați ca fiind „social-fasciști“ și care vedea în aceștia principalul obstacol care stătea în calea unei revoluții proletare. Evenimentele din 1933 și 1934 nu au schimbat acest punct de vedere. În mai 1933, Comitetul Central al Partidului Comunist German a reafirmat ceea ce Cominternul lăudase drept „poziția politică absolut corectă“ luată împotriva „social-fascismului“. „Excluderea completă a

social-fasciştilor din sistemul de stat, suprimarea brutală a organizaţiei de partid social-democrate şi a publicaţiilor sale, la fel cum ni s-a întâmplat şi nouă, nu schimbă faptul că acum, ca şi în trecut, acestea constituie sprijinul social principal al dictaturii capitaliste." Criticii liniei de extremă stânga şi susţinătorii ideii de cooperare cu social-democraţii, precum Hermann Remmele şi Heinz Neumann, fuseseră deja înlăturaţi de la conducerea partidului, în 1932, permiţându-i servilului Ernst Thälmann să rămână la conducere cel puţin nominal, deşi fusese scos din acţiune după ce fusese arestat şi încarcerat imediat după incendierea Reichstagului din februarie 1933. „Pentru clasa muncitoare", trâmbiţa liderul comunist german Fritz Heckert, la sfârşitul anului 1933, în ciuda tuturor dovezilor, „singurii inamici sunt burghezia fascistă şi social-democraţia, principalul ei susţinător".[99]

Astfel de puncte de vedere groteşti şi ilogice nu au fost doar rezultatul supunerii necondiţionate faţă de ordinele primite de la Moscova. Ele reflectau de asemenea şi îndelungatul conflict dintre cele două partide ale clasei muncitoare, datând încă de la revoluţia din 1918, de la asasinarea liderilor comunişti Karl Liebknecht şi Rosa Luxemburg de către unităţile Freikorps constituite la ordinul social-democraţilor. La rândul lor, aceştia erau conştienţi de faptul că regimul bolşevic din Rusia omorâse aproape câteva de mii de oponenţi şi că menşevicii, omologii lor din Rusia, fuseseră printre primele victime. Şomajul, care îi afecta şi pe comunişti, şi pe social-democraţi în egală măsură, crease o falie şi mai adâncă între cele două partide. Nimeni din cele două partide nu a avansat cu succes perspectiva unei acţiuni unitare între 1931 şi 1934.

Social-democraţii se puteau lăuda cu un număr mult mai mare de membri decât comuniştii – peste un milion la începutul anului 1933, faţă de 180 000 ai comuniştilor – şi cu faptul că membrii lor tindeau să rămână loiali partidului pentru o perioadă mai îndelungată. Cu toate acestea, desele epurări şi acţiuni de disciplinare a dizidenţilor interni i-au unit şi i-au educat pe comunişti, în timp ce grupări clandestine, de tradiţie mai veche decât a social-democraţilor şi care acţionau mai eficient, au început să întemeieze celule ilegale comuniste pe întreg teritoriul Germaniei după ce şocul general din primele luni ale anului 1933 trecuse. Lipsa de realism a partidului fusese, în mod ironic, un alt factor pozitiv. Comuniştii credeau cu înflăcărare că prăbuşirea regimului

nazist avea să aibă loc în doar câteva luni și că nu exista niciun motiv pentru care să nu-și riște viețile și libertatea într-o luptă care cu siguranță avea să se încheie curând cu o victorie măreață a revoluției proletare.[100]

Și totuși în ce consta această bătălie? În ciuda propagandei alarmiste a naziștilor, care avertiza despre izbucnirea iminentă a unei revoluții comuniste, adevărul era că Partidul Comunist German reconstituit nu putea face cu mult mai mult decât rivalul său social-democrat. Avuseseră loc câteva acte de sabotaj și o mână de comuniști încercaseră să obțină informații militare pentru a le trimite sovieticilor. Dar vasta majoritate a miilor de comuniști activi pe timpul rezistenței putea doar să aibă grijă ca mișcarea clandestină să supraviețuiască și să aștepte pregătită ziua în care nazismul avea să cadă împreună cu sistemul capitalist despre care credeau ei că îl susține. Organizau ședințe secrete, distribuiau elemente de propagandă ilicite de import, colectau cotizații de la membri și produceau și împărțeau pliante și ziare șapirografiate, neciselate, uneori cu tiraj foarte mare, în speranța că tot mai mulți oameni le vor vedea și se vor opune regimului. Au organizat rețele de distribuție clandestine pentru reviste și broșuri care erau produse de aparatul comunist din afara Germaniei și trecute peste graniță de către curieri. Existau de asemenea legături strânse între rezistența din Germania și conducerea de afară: ziarul *Drapelul Roșu*, de exemplu, a fost editat în exil, dar scos la tipar în mai multe centre din țară, inclusiv la Solingen-Ohligs, unde tirajul era în jur de 10 000 pe ediție, o dată sau de două ori pe lună. În anumite zone ale țării, comuniștii s-au pregătit pentru demonstrații secrete pentru ziua de 1 mai, împrăștiind ziare, agățând lozinci cu secera și ciocanul pe clădiri înalte și mâzgălind clădirile gărilor cu sloganuri. La fel ca și social-democrații, comuniștii au îndemnat lumea să voteze „nu" la plebiscitul din 19 august 1934.[101]

Fără îndoială, comuniștii erau mult mai activi și mai eficienți decât social-democrații în organizarea unei rezistențe, cel puțin în primii ani ai celui de-al Treilea Reich. Pe lângă devotamentul mai mare – pe care unii l-ar numi fanatism – al membrilor săi, Partidul Comunist primea instrucțiuni de la conducerea partidului din exil pentru a menține o prezență vizibilă în Germania pentru cât mai mult timp posibil. Curierii și agenții comuniști veneau și plecau spre Paris, Bruxelles, Praga și spre

alte centre din afară, de cele mai multe ori călătorind sub identități false și încercând mereu să mențină spiritul mișcării sau să o reînvie acolo unde fusese distrus. Arestări și razii erau urmate adesea de manifeste ostentative în tiraje de masă, care demascau brutalitatea poliției și demonstrau eșecul regimului de a distruge rezistența. Dar astfel de tactici s-au dovedit potrivnice mișcării, de vreme ce au atras atenția nu numai a muncitorilor, ci și a Gestapoului.[102] Structura birocratică a partidului și obiceiurile acestuia i-au ajutat pe polițiști să îi identifice și să îi găsească pe membrii organizației, din cauză că trezorierii și secretarii, ca Hans Pfeiffer din Düsseldorf, țineau o evidență meticuloasă a corespondenței, a ședințelor, a listelor de membri, a abonamentelor, lucruri care s-au dovedit inestimabil de valoroase pentru regim.[103] Aceleași probleme pe care le-au avut social-democrații le-au împărtășit și comuniștii: o comunicare dificilă cu conducerea din exil, distrugerea infrastructurii sociale și culturale a mișcării muncitorești, exil, întemnițare sau moarte pentru cei mai talentați și experimentați conducători.[104]

În ciuda legendarei discipline a partidului, conducerea din exil a început să se dezbine curând, împărțindu-se între o majoritate ultrastângistă, care continua să toarne venin pe social-democrați, și Internaționala Comunistă (Cominternul), care recunoștea că partidul suferise o înfrângere gravă și care, la un moment dat, a început să îndemne la o colaborare cu social-democrații pentru a face un „front comun" împotriva fascismului. În ianuarie 1935, Cominternul a condamnat deschis fosta politică a partidului ca fiind „sectară" și a început să estompeze retorica revoluționară. Observând în ce parte bate vântul, o minoritate crescândă a comuniștilor germani s-a alăturat noii poziții luate de Moscova. Aceștia erau conduși de Walter Ulbricht, fostul lider de partid din Berlin, și de Wilhelm Pieck, un vechi deputat din parlament și tovarăș al lui Liebknecht și al lui Luxemburg în ultimele zile ale acestora, înainte ca trupele de voluntari să-i asasineze în timpul revoltei spartachiste din 1919. Pe lângă această reorientare a ideologiei, structura centralizată a partidului, atât de utilă Gestapoului, fusese demontată și înlocuită cu o structură mai laxă, în care diferite părți ale organizației erau separate. În sfârșit, calea părea deschisă spre o rezistență a clasei muncitoare, unită și dinamică, împotriva regimului nazist.[105]

Dar era mult prea târziu. Organizatorii locali și membrii rezistenței comuniste petrecuseră prea mult timp luptând împotriva social-democraților pentru a-și lăsa la o parte ura acum. Când 7 000 de muncitori defilaseră în Essen la mijlocul anului 1934 pentru a protesta la mormântul unui comunist care murise în închisoare, conducerea locală comunistă a transmis clar mesajul: social-democrații, „împotriva cărora decedatul a luptat totdeauna", nu vor fi bine primiți. Mai mult decât atât, Ulbricht, însărcinat cu constituirea unui Front Popular în Germania, compus din comuniști și social-democrați, din exilul pe care și-l petrecea la Paris, avea un talent anume pentru a asmuți oamenii. Unii erau de părere că era grosolan în mod intenționat pentru că voia să arunce vina asupra social-democraților pentru eșecul unei politici pe care, de fapt, nu o susținea cu adevărat. De asemenea, comunicarea noii linii politice a partidului activiștilor din Germania s-a dovedit a fi imposibilă, având în vedere vigilența cu care cei din Gestapo verificau curierii. Social-democrații din Germania au privit în continuare cu suspiciune Frontul Popular al comuniștilor, care dusese la o cooperare deschisă, chiar dacă agitată, în Franța și Spania, la fel cum priviseră și Frontul Unit, o tactică bine-cunoscută a comuniștilor pentru a-i submina pe timpul Republicii de la Weimar. Animozitatea sădită în 1919-1923 s-a dovedit prea puternică pentru a face posibilă o cooperare reală în Germania.[106]

În orice caz, la vremea la care politica Frontului Popular era în plin avânt, ambele mișcări de rezistență fuseseră grav afectate de acțiunile Gestapoului. Arestările în masă care avuseseră loc în iunie și iulie 1933 i-au obligat pe activiști să se regrupeze, dar Gestapoul a luat rapid urma noilor organizații și a emis mandate de arestare pe numele noilor membri. Soarta pe care a avut-o ramura ilegală a rezistenței comuniste din Düsseldorf nu a fost atipică. Mare centru industrial, cu tradiții în extremism, Düsseldorf era o fortăreață a Partidului Comunist, care câștigase 78 000 de voturi la alegerile pentru parlament din noiembrie 1932, cu 8 000 mai multe decât naziștii și de două ori mai mult decât social-democrații. Arestările care au urmat după emiterea Decretului Incendiului de la Reichstag din 28 februarie 1933 au afectat structura partidului, dar, sub conducerea lui Hugo Paul, un tânăr de 27 de ani, s-a repus pe picioare și a început o campanie de propagandă și de

distribuire de manifeste. Cu toate acestea, în iunie 1933, Gestapoul a confiscat arhiva de documente a partidului și l-a arestat pe Paul în casa unui membru care tipărea manifestele. În urma unei brutale interogări, au aflat numele altor activiști, și până la sfârșitul lunii iunie arestaseră deja peste 90 de membri. Conducerea clandestină de la Berlin a trimis mai mulți înlocuitori pentru Paul, aceștia schimbându-se între ei destul de frecvent pentru a evita să fie descoperiți, și până în primăvara anului 1934, organizația avea deja 700 de membri și distribuia buletine informative cu un tiraj de 4 000–5 000, manifeste pe care le băgau în căsuțele poștale în mijlocul nopții sau pe care le aruncau de pe clădiri – gări, bănci, cinematografe, hoteluri –, folosind un dispozitiv ca un soi de pocnitoare (în germană, *Knallfrosch*). Distribuirea unui pamflet deosebit de sarcastic și critic la adresa „Nopții cuțitelor lungi" a fost considerată un succes.

Gestapoul însă a reușit să-l întoarcă pe un funcționar comunist clandestin, Wilhelm Gather, împotriva partidului și să-l transforme într-un agent dublu; după eliberarea sa în 1934 și revenirea în partid, a urmat un val de arestări: 60 în cartierul central al orașului, 50 în districtul muncitoresc din Friedrichstadt. Alți comuniști care fuseseră arestați și torturați au preferat să se sinucidă decât să-și trădeze tovarășii. În ciuda represiunii, asasinarea lui Röhm a avut darul de a-i face pe comuniști mai optimiști cu privire la colapsul iminent al regimului, și numărul de membri a crescut, ajungând până la 4 000 de oameni în Rinul de Jos și în Ruhr. Însă nu a durat mult. Centralizarea și eficientizarea Gestapoului sub conducerea lui Himmler și a lui Heydrich au condus la mai multe arestări; mai mult decât atât, întreaga conducere clandestină a partidului din Berlin a fost pusă sub arest pe 27 martie 1935. Acest lucru a dezorientat grupările regionale și le-a lăsat fără conducători, iar moralul le-a fost și mai subminat de deziluzia cu care au întâmpinat politica de extremă stângă urmărită de partid încă de la finalul anilor '20. Arestările care au urmat și dezertările au lăsat organizația secretă a partidului din Ruhr și Rinul de Jos în ruină. Gruparea era constituită doar din câteva facțiuni izolate când noul lider de district, Waldemar Schmidt, a preluat conducerea, în iunie 1935. Acesta a avut puțin timp la dispoziție pentru a raporta conducerii din exil, deoarece și el a fost arestat foarte repede.[107]

Un destin similar l-au avut organizațiile comuniste și în celelalte zone ale Germaniei. În Halle-Merserburg, spre exemplu, un spion al poliției i-a condus pe cei din Gestapo la o ședință secretă a conducerii locale a partidului la începutul anului 1935; cei arestați au fost torturați pentru a dezvălui numele celorlalți membri; actele au fost confiscate, au urmat și mai multe razii și interogări brutale; peste 700 de membri au fost arestați, lucru care a dezbinat întreaga organizație comunistă și i-a lăsat pe puținii membri rămași complet demoralizați. Cadrele de partid erau acum complet paralizate din punct de vedere politic, și nu fără motiv, din cauza suspiciunilor care existau printre membri.[108] Adunând informații, percheziționând locuințe, conducând interogări brutale și torturând suspecții, folosind spioni și informatori, Gestapoul reușise să distrugă rezistența organizată a Partidului Comunist până la finalul anului 1934, inclusiv organizația de binefacere „Ajutorul Roșu“ (*Rote Hilfe*), al cărei scop era să susțină familiile prizonierilor și membrilor în vremuri de restriște. Din acest moment, doar grupuri restrânse, informale de comuniști se mai reuneau, și în multe locuri nici măcar acestea nu mai existau.[109] Comuniștii și-au abandonat ambiția de a ridica masele și de a porni o revoltă și au început să se pregătească pentru momentul în care regimul nazist avea să se prăbușească. Din toate grupările care rezistaseră în fața nazismului în primii ani ai celui de-al Treilea Reich, comuniștii fuseseră cei mai insistenți și mai cutezători. Au plătit scump din această cauză.[110]

Comuniștii care au fugit din fața represiunii și s-au refugiat în Uniunea Sovietică nu au avut o soartă cu mult mai bună decât tovarășii lor care rămăseseră în Germania. Primejdia crescândă a fascismului în Europa, eșecul colectivizării agrare în Rusia și Ucraina și chinul și zbuciumul care au urmat industrializării forțate i-au făcut pe conducătorii sovietici să devină paranoici, și atunci când unul din cei mai iubiți și proeminenți lideri de nouă generație bolșevică, Serghei Kirov, a fost asasinat în complicitate evidentă cu oficialii Partidului Bolșevic, în 1934, Iosif Stalin a ordonat arestări în masă în rândul funcționarilor partidului, lucru care a impulsionat epurările masive care au urmat. Curând, funcționarii de vârf ai comuniștilor erau arestați și executați cu miile, forțați să-și recunoască complicitatea la crime ireale de subversiune și trădare în cadrul unor procese spectaculoase și mediatizate.

Epurarea s-a întins rapid în rândurile partidului, membrii și oficialii concurând între ei la denunțarea presupușilor trădători și a elementelor subversive de printre ei. „Arhipelagul Gulag" al lagărelor de concentrare s-a întins în toate zonele mai puțin ospitaliere ale Uniunii Sovietice, și mai ales în Siberia, unde se aflau milioane de prizonieri la sfârșitul anilor '30. De la acapararea puterii absolute de către Stalin la sfârșitul anilor '20 și până la moartea sa, în 1953, se estimează că peste 750 000 de oameni au fost executați în Uniunea Sovietică, în timp ce cel puțin 2 750 000 au murit în lagăre.[111]

În această domnie de teroare, teamă și incriminare reciprocă, orice era ieșit din comun devenea motiv de arest, încarcerare, tortură și execuție. Erai suspectat dacă aveai legături cu guvernele străine, chiar și dacă locuiseși inițial în altă țară. Epurările au început curând să-i tragă pe exilații comuniști germani în vârtejul distrugerii. Mii de germani comuniști care se refugiaseră în Rusia lui Stalin au sfârșit prin a fi arestați, trimiși în lagărele de muncă sau exilați în Siberia. Peste 1 100 de oameni au fost condamnați pentru presupuse crime, torturați de poliția secretă a lui Stalin și încarcerați în condiții mizere în lagăre pentru perioade lungi de timp. Mulți au fost executați. Printre cei asasinați se găseau și câțiva membri actuali sau foști membri ai Biroului Politic (Politburo): Heinz Neumann, fostul șef al propagandei, a cărui pledoarie pentru violență din 1932-1933 a fost respinsă vehement de Biroul Politic; Hugo Eberlein, odată prieten cu Rosa Luxemburg, ale cărui critici pentru Lenin nu și-au găsit susținerea în Uniunea Sovietică; și Hermann Remmele, care fusese destul de imprudent încât să spună în 1933 că venirea la putere a nazismului reprezenta o înfrângere pentru clasa muncitoare. Din cei 44 de comuniști care făceau parte din Biroul Politic al partidului din Germania între 1929 și 1933, cei mai mulți au murit în epurările lui Stalin, și nu de mâna Gestapoului sau a naziștilor din Germania.[112]

„Inamicii poporului“

I

În timp ce se afla deținut pentru incendierea clădirii Reichstagului în data de 27 februarie 1933, tânărul anarhist olandez Marinus van der Lubbe trebuie să fi știut că nu va ieși viu din pușcărie. Chiar Hitler i-a promis acest lucru. Vinovații, a declarat el, vor fi spânzurați. Dar după ce a făcut această afirmație, și-a dat seama că, din punct de vedere legal, nu va fi așa de ușor să îi execute. Moartea prin spânzurare era procedeul preferat de execuție în țara natală, Austria, dar nu și în Germania, unde decapitarea era metoda folosită de aproape un secol. Mai mult, în Codul Penal german, incendierea premeditată nu este sancționată prin pedeapsa cu moartea, doar în cazul în care există victime, iar în cazul de față nimeni nu murise din pricina infracțiunii lui van der Lubbe. Lăsând la o parte deontologia consilierilor și birocraților din cadrul Ministerului Justiției, cabinetul l-a convins pe președinte să promulge un decret în data de 29 martie 1933 prin care aproba ca pedeapsa cu moartea prevăzută de legea din 28 februarie să fie aplicată retroactiv. Intrau astfel sub incidența acestei hotărâri infracțiunile de incendiere premeditată și trădare comise până la data de 31 ianuarie, ziua în care Hitler fusese învestit în funcție. Câțiva ziariști au avut curajul să critice această schimbare legislativă care, din punctul lor de vedere, încălca principiile fundamentale ale legii, cu alte cuvinte, pedepsele nu puteau fi aplicate retroactiv, dacă în momentul comiterii crimei sentințele respective nu erau în vigoare. Dacă în momentul comiterii infracțiunii incendierea ar fi fost pedepsită cu moartea, poate că van der Lubbe nu ar mai fi avut curajul să dea foc Reichstagului. Din

acest moment, nimeni care comite o infracțiune nu mai putea fi sigur care avea să fie pedeapsa.[113]

Hitler și Göring nu voiau doar să îl execute pe van der Lubbe, planul lor era să pună incendiul pe seama Partidului Comunist German, pe care îl scoseseră în ilegalitate motivând că ar fi fost în spatele tentativei de incendiere. Astfel că pe 21 septembrie 1933, nu doar van der Lubbe a fost acuzat, ci și Gheorghi Dimitrov, șeful de origine bulgară al Biroului Europei de Vest de la Berlin al Internaționalei Comuniste, doi membri ai cabinetului său, precum și liderul comuniștilor din Reichstag, Ernst Torgler, toți aduși în boxa acuzaților sub învinuirea de incendiere și înaltă trădare. În fruntea tribunalului se afla judecătorul conservator, fost membru în Partidul Poporului, Wilhelm Bünger. Dar Bünger, deși avea foarte multe prejudecăți politice, era un avocat de modă veche care respecta legea. Dimitrov și-a construit o apărare solidă și a reușit să îl facă pe Herman Göring să arate ca un nătărău atunci când a fost chemat ca martor. Combinând cunoștințele pe care le avea în domeniul judiciar cu un discurs comunist plin de pasiune, Dimitrov a reușit să obțină achitarea tuturor celor acuzați, în afară de van der Lubbe, care a fost ghilotinat la puțin timp după. Cei trei bulgari au fost arestați din nou de către Gestapo la câteva zile după proces și au fost expulzați în Uniunea Sovietică. Torgler a supraviețuit războiului și, ulterior, a devenit membru al Partidului Social Democrat.[114]

Juriul a concluzionat că, într-adevăr, Partidul Comunist pusese la cale incendiul pentru a porni o revoluție, și astfel Decretul privind incendierea Reichului era justificat. Dar nu existau îndeajuns de multe dovezi că Dimitrov și ceilalți comuniști ar fi fost implicați și astfel nu puteau fi pedepsiți.[115] Conducerea nazistă a fost umilită. Cotidianul nazist *Völkischer Beobachter* a condamnat verdictul pe motiv că ar fi o eroare judecătorească grosolană „ce demonstrează nevoia unei reforme a vieții juridice, care în momentul de față se ghidează după principii liberale, străine poporului".[116]

În următoarele câteva luni Hitler a scos de sub competența Tribunalului Reichului toate cazurile de trădare și le-a transferat sub jurisdicția Tribunalului Poporului, întemeiat pe 24 aprilie 1934. Măsura

era necesară pentru a se putea judeca rapid toate procesele de trădare potrivit principiilor Partidului Național Socialist, iar cei doi judecători profesioniști numiți să ia decizii cu privire la învinuiri erau asistați de trei jurați profani, aleși din rândurile Partidului Nazist, ale SS-ului, ale SA-ului, cât și din alte organizații similare. După ce președinția tribunalului s-a schimbat prin rotație de câteva ori, din iunie 1936 funcția a fost ocupată de Otto-Georg Thierack, un nazist cu state vechi, născut în 1889. Înainte de investirea lui în funcția de președinte, Thierack mai fusese în 1933 ministrul justiției în landul Saxonia, iar doi ani mai târziu vicepreședintele Curții Supreme a Reichului. Thierack se va dovedi în timpul războiului o figură proeminentă în procesul de subminare a sistemului judiciar. Prezența sa a ideologizat și mai mult un sistem judecătoresc deja politizat.

Între timp, pregătirile pentru procesul liderului Partidului Comunist, Ernst Thälmann, erau în toi, proces care urma să pecetluiască condamnarea fermă de către naziști a comuniștilor pentru că s-au aflat în spatele tentativei de revoluție din 1933. A fost întocmit un dosar cu acuzații din care reieșea că Thälmann plănuise o campanie de terorizare, bombardare, otrăvire în masă, cât și de luare de ostateci. Totuși, procesul a trebuit amânat datorită lipsei unor dovezi concludente. Importanța lui Thälmann, fost lider al unuia dintre partidele politice importante ale Germaniei, a determinat ca aproape o mie de jurnaliști străini să se înscrie pe listele de admitere în sala de judecată. Acest lucru a impus regimului un moment de refecție. Exista posibilitatea ca Thälmann să încerce să întoarcă procesul în avantajul său. Sentința s-a stabilit în avans: pedeapsa cu moartea. Liderii naziști, în special Goebbels, erau prudenți, amintirea procesului intentat lui van der Lubbe pentru incendierea premeditată a Reichstagului era vie în memoria lor. Astfel că s-a hotărât ca Thälmann să fie ținut, fără să fie judecat oficial, în arestul „preventiv“ al poliției, încătușat și izolat în întunericul celulelor din închisorile de stat de la Moabit, în Berlin, apoi la Hanovra și în ultimă instanță la Bautzen.

Partidul Comunist a profitat cel mai mult de pe urma încarcerării sale, menținându-l pe timp nedefinit în funcția de președinte onorific. În 1934, un grup de comuniști deghizați în ofițeri SS au încercat să îl

scape pe Thälmann din temniță, dar planul lor a fost dejucat în ultima clipă de către un spion Gestapo infiltrat în rândurile lor. Aflat sub supraveghere strictă și cu corespondența către familie cenzurată, Thälmann nu a avut nicio șansă să scape. Nu a apărut niciodată în fața vreunui tribunal și nici nu a fost acuzat oficial. Detenția sa a făcut obiectul mai multor campanii internaționale pentru eliberare, organizate de comuniști și de către simpatizanții lor din întreaga lume.[118]

Văduvit de șansa de a regiza un proces-spectacol pentru Thälmann, Tribunalul Poporului a preferat, cel puțin la început, să se ocupe de infractorii care nu atrăgeau atenția publicului. Obiectivele sale erau ca procesele să fie rapide și să fie implicate cât mai puține legi, ceea ce însemna că făptașii nu aveau garanția că drepturile le vor fi respectate. În 1934, tribunalul a pronunțat patru sentințe cu moartea; în 1935, cifra a crescut la nouă; în 1936, la 10; toate pedepsele au fost duse executate, mai puțin una. Mai mult, din 1936, când Thierack a preluat șefia instituției, Tribunalul Poporului a devenit mult mai dur în ceea ce privea modul de abordare a proceselor. În 1937, 37 de învinuiți au fost condamnați la moarte, din care 28 executați; în 1938, 18 condamnări la moarte, 17 execuții.[119] Între anii 1934 și 1939, aproximativ 3 400 de oameni au fost judecați de tribunal, majoritatea fiind comuniști sau social-democrați, iar cei care nu au fost executați au primit pedepse cu închisoarea de șase ani în medie.[120]

Tribunalul Poporului se afla în vârful unui nou sistem de „Tribunale Speciale“, înființate pentru a judeca toate contravențiile politice, care erau în majoritatea lor banale, de exemplu glumele rostite la adresa Führerului. La fel ca în multe alte privințe, naziștii nu erau deosebit de inventivi, ci copiau îndeaproape „Tribunalul Poporului“ înființat în Bavaria, în timpul Terorii Albe din 1919. O altă caracteristică era lipsa unei proceduri de recurs.[121] Dar Tribunalul Poporului și Tribunalele Speciale nu dețineau monopolul asupra incidentelor politice. Aproape 2 000 de oameni au fost condamnați pentru trădare între 18 martie 1933 și 2 ianuarie 1934 de către judecătoriile obișnuite, iar de două ori mai mulți au fost trimiși în arest. Dintre aceștia făceau parte un număr mare de comuniști și social-democrați importanți sau de rang mai mic. Astfel, noile tribunale, toate cu un statut juridic formal,

funcționau în paralel cu judecătoriile deja existente, care și ele se ocupau de pedepsirea contravenienților politici. Totuși, ar fi o greșeală să considerăm că tribunalele obișnuite nu au fost afectate de dictatura nazistă. Chiar în primul an după numirea lui Hitler în funcția de cancelar, 67 de opozanți ai regimului au fost executați ca urmare a sentințelor emise de judecătoriile de la toate nivelurile.

Pedeapsa cu moartea, abrogată în 1928 și reintrodusă în 1930 la o scară redusă, era acum aplicată nu doar criminalilor, ci și celor care se opuneau orânduirii naziste. Au fost 64 de execuții în 1933, 79 în 1934, 94 în 1935, 68 în 1936, 106 în 1937 și 117 în 1938, majoritatea fiind prezentate populației prin intermediul afișelor în culori țipătoare puse la ordinul lui Goebbels în orașele în care avea loc execuțiile. Ceremoniile ce însoțeau execuțiile, și care aveau loc în interiorul închisorilor de stat, au fost abolite, iar în 1936, Hitler a decretat că securea, unealtă tradițională în Prusia, dar centrul unei mari dispute din punct de vedere juridic, trebuie înlocuită cu ghilotina.[122]

Pedeapsa cu moartea fusese reintrodusă în special pentru comuniști, atât pentru cei din Liga Luptătorilor Roșii de pe Front, care atrăseseră ura naziștilor încă din timpul violențelor stradale din 1930, cât și pentru activiștii comuniști care luptau împotriva sistemului prin tipărirea și împărțirea unor manifeste și organizarea unor așa-zise „întâlniri secrete“ la care plănuiau înlăturarea regimului. Primii comuniști decapitați au fost patru tineri, despre care s-a presupus că au fost implicați în evenimentele de la Altona, în Duminica Însângerată din iunie 1932, când, în timpul unui marș printr-un cartier comunist, câteva Cămăși Brune au fost împușcate – dar nu de către comuniști, ci de către unități panicate ale poliției prusiane. Condamnați de către un Tribunal Special din Altona pentru că ar fi plănuit o revoltă armată, cei patru au apelat la clemența lui Hermann Göring. Procurorul local l-a sfătuit pe acesta să refuze recursul: „Executarea sentinței va fi un avertisment pentru toți cei care privesc cu ochi buni comunismul“.[123]

Cei patru au fost decapitați, iar evenimentul a apărut în toate ziarele vremii.[124] La execuția lor au fost aduși ca martori 40 de comuniști deja condamnați, cât și Cămăși Brune, membri SS, rudele activiștilor naziști omorâți în timpul revoltelor din 1932. Reacția sfidătoare a

comuniştilor, care au strigat slogane politice şi s-au împotrivit fizic călăilor, a făcut ca un asemenea eveniment să se mai repete niciodată.[125]

II

Majoritatea judecătorilor şi a procurorilor şi-au exprimat rareori dezacordul pentru asemenea practici, deşi unul din birocraţii conservatori din Ministerul de Justiţie al Reichului a fost îndeajuns de îngrijorat de situaţie cât să facă o notă în scris pe una din statisticile legate de execuţii despre un tânăr de 19 ani, decapitat pe 28 septembrie 1933. Mai mult, îngrijorarea internaţională cu privire la practicile naziste a fost exprimată în mai multe campanii care cereau clemenţă pentru comuniştii condamnaţi, printre care se afla şi fostul locţiitor al Reichstagului, Albert Kayser, executat în 17 decembrie 1935. Şi femeile erau executate, fapt nemaiîntâlnit pe vremea Republicii de la Weimar. Prima a fost comunista Emma Thieme, executată pe 26 august 1933. Aceştia, dar şi alţii au fost victimele unui nou set de delicte capitale, inclusiv legea din 21 martie 1933, care recomanda pedeapsa cu moartea pentru distrugere cu intenţia de a cauza panică, legea din 4 aprilie 1933, care condamna la decapitare actele de sabotaj, legea din 13 octombrie 1933, care preciza că oricine plănuia asasinarea unui membru al partidului putea fi executat, şi legea din 24 aprilie 1933, poate cea mai lesnicioasă dintre toate, promitea decapitarea pentru oricine care plănuia sau ameninţa să schimbe constituţia ori să separe de patrie, prin orice mijloace, regiuni ale Germaniei unite. Astfel, oricine distribuia manifeste critice (adică „plănuia“) la adresa sistemului politic dictatorial (Constituţia) putea fi executat. Mai mult, o lege din 20 decembrie 1934 permitea ca, în anumite circumstanţe, orice persoană care făcea afirmaţii „răuvoitoare“ la adresa membrilor de marcă a partidului, inclusiv glume, putea fi arestat şi condamnat.[126]

În fruntea acestor schimbări de lege, se afla ministrul de justiţie al Reichului, Franz Gürtner, care nu era membru al Partidului Nazist, ci un conservator care fusese membru al Ministerului de Justiţie bavarez în anii 1920 şi care deja servise ca ministru de justiţie a Reichului în cabinetele lui Papen şi Schleicher. La fel ca majoritatea conservatorilor, Gürtner

susținea măsurile luate de naziști împotriva „dezordinii" în 1933 și 1934. După „Noaptea cuțitelor lungi", a luat măsurile necesare pentru ca cei învinuiți să poată fi sancționați retroactiv și a înăbușit din fașă orice tentativă a procurorilor locali de a deschide un proces împotriva criminalilor. Gürtner credea în folosirea legilor și a procedurilor scrise, dar draconice, a numit rapid un comitet special care avea rolul de a revizui Codul Penal al Reichului, datând din 1871, în concordanță cu noul etos al celui de-al Treilea Reich. Unul din membrii comitetului, criminologul Edmund Mezger, declara că scopul lor era de a sintetiza „principiile responsabilității individului față de națiune, cât și principiile perfecționării rasiale a poporului ca întreg".[127] Comitetul a redactat lungi ciorne, dar nu a reușit să țină pasul cu ritmul în care erau create noile delicte, iar pedanteria legalistă a recomandărilor sale a fost considerată total neavenită de către naziști, care nu le-au pus niciodată în practică.[128]

Între timp, liderii naziști puneau tot mai multă presiune pe sistemul judiciar. Rudolf Hess se plângea de „tendința anti-național-socialistă" a unora din hotărârile judecătorești. Mai mult, Reinhard Heydrich reproșa că tribunalele normale dispuneau pedepse prea mici pentru „inamicii statului", fapt ce era împotriva „simțămintelor populare". Scopul justiției, pentru naziști, consta în aflarea și pedepsirea inamicilor statului și propagarea sentimentelor rasiste, și nu respectarea principiilor de echitate și dreptate. Un manifest din 1936, publicat de Hans Frank, înaltul comisar al Reichului pentru justiție și liderul Ligii Avocaților Naziști, spunea:

> Judecătorul nu este un reprezentant al autorității statale, ci un membru al comunității germane. Datoria lui nu este să impună un sistem de valori universal sau superior unei comunități naționale. Rolul lui este să păzească ordinea naturală a unei comunități rasiale, să elimine elementele periculoase, să întreprindă anchete oriunde sesizează activități nocive comunității și să arbitreze neînțelegerile dintre membrii comunității. Ideologia național-socialistă, după cum e formulată în programul partidului, cât și în discursurile liderului nostru, stă la baza interpretării legii.[129]

Totuși, oricât de aspru erau pedepsiți comuniștii împreună cu alți inamici ai statului, tribunalele normale, judecătorii și procurorii nu

aveau cum să se ridice la acest standard, fapt ce a înlesnit anularea tuturor regulilor de justiție și transferarea principiilor violențelor stradale naziste, de dinainte de 1933, în principii ale statului.

Administrațiile judiciare, legale și penale nu au avut nimic de obiectat că poliția și SS-ul se ocupau de infractori pe cont propriu sau că Gestapoul aresta oamenii proaspăt eliberați din custodie și îi trimitea în lagăre de concentrare, mai mult chiar, au cooperat de bunăvoie în procesul de subminare a autorității legale. Procurorii de stat îi trimiteau în lagăre pe toți cei împotriva cărora nu existau îndeajuns de multe probe pentru a fi acuzați sau erau prea tineri ca să poată intra în închisoare. Magistrații au dat instrucțiuni directorilor de închisoare ca prizonierii periculoși (în special comuniștii) să fie luați în „custodie“ în momentul eliberării lor, lucru pe care l-au și făcut în mii de cazuri. În închisoarea Luckau, la cererea conducerii, 134 de prizonieri, dintr-un număr total de 364, au fost predați Gestapoului după ce și-au îndeplinit sentința.[130] Directorul închisorii Untermassfeld arată într-o scrisoare cum funcționau aceste recomandări. Scrisoarea, datată 5 mai 1936, este adresată filialei Gestapo din landul Thuringia, și vorbește despre Max K., un tipograf care fusese implicat în mișcările comuniste și care primise, drept urmare, doi ani de pușcărie. Max K. se comportase exemplar în detenție, dar directorul și ajutoarele sale nu credeau că bărbatul și-ar fi schimbat între timp opțiunile politice. Iată ce scrie în scrisoare:

> K. nu a ieșit deloc în evidență cât timp s-a aflat în detenție. Dar, având în vedere trecutul său, nu cred că s-a răzgândit, din contră, la fel ca ceilalți lideri comuniști, nu a intrat în necazuri datorită vicleniei. Din punctul meu de vedere, este absolut necesar ca acest lider comunist să fie luat în custodie la sfârșitul perioadei de detenție.[131]

K. era de fapt un membru de rang inferior în cadrul mișcărilor comuniste, nu unul dintre lideri. Dar scrisoarea, trimisă cu trei luni înainte de eliberarea sa, a avut efectul scontat, iar când a fost eliberat, cei de la Gestapo l-au așteptat la porțile închisorii. A doua zi a ajuns într-un lagăr de concentrare. Unii membri din conducerea închisorilor încercau uneori să scoată în evidență buna purtare a deținuților și faptul că exista posibilitatea ca aceștia să se fi schimbat, dar rareori aceste pledoarii aveau un efect, de cele mai multe ori poliția hotăra dacă un prizonier

constituia sa nu o amenințare. La scurt timp, denunțurile de acest fel au fost extinse și la alte categorii. De abia în 1939, Ministerul Justiție a cerut ca deținuții să nu mai fie luați în custodie după eliberare, practică ce părea să submineze fundamentele și independența sistemului judiciar. Cererea nu a avut niciun efect. Directorii de închisori au continuat să informeze poliția cu privire la datele de eliberare ale prizonierilor și chiar au făcut efortul de a elibera celule, și în unele ocazii, clădiri întregi pentru a caza prizonierii aflați în arest preventiv, și nu numai în perioada arestărilor masive din martie–iunie 1933.[132]

Efortul aparatului judiciar de a-și menține un minim grad de autonomie avea rareori vreun rezultat. Gürtner a reușit să stopeze eforturile poliției și ale SS-ului de a transfera prizonierii în „custodie" înainte de finalizarea detenției, dar nu avea nicio bază legală prin care putea să oprească mutarea lor în lagăre în momentul eliberării. Mai mult, SS-ul critica în mod constant indulgența sistemului judiciar, iar rezultatul a fost că mulți judecători au fost pensionați forțat. Inutilitatea juridică a poziției lui Gürtner, cât și superficialitatea cu care aparatul judiciar se opunea implicării SS-ului au fost ilustrate foarte abil în campania Ministerului Justiției împotriva brutalității poliției din timpul interogatoriilor. Chiar de la înființarea celui de-al Treilea Reich, prizonierii erau aduși de la interogatoriu bătuți, învinețiți, uneori chiar grav răniți, fapt ce nu putea scăpa atenției avocaților, prietenilor sau familiilor. Ministerul Justiției a protestat împotriva acestor practici. Tortura nu reflecta pozitiv reputația instituțiilor de menținere a ordinii din Germania. După multe negocieri, la 4 iunie 1937 s-a ajuns la un compromis. Poliția și Ministerul Justiției au căzut de acord ca aceste bătăi să înceteze. Adunarea a hotărât ca interogatorii să aibă voie să administreze maximum douăzeci și cinci de lovituri, și doar în prezența unui doctor; mai mult, trebuia folosit un „baston standard".[133]

III

Sistemul judiciar și penal obișnuit a continuat, sub conducerea celui de-al Treilea Reich, să se ocupe de infracțiunile non-politice comune – furt, ultraj, crimă ș.a.m.d. –, cât și să implementeze noul tip de represiune

al statului polițienesc. Și aici a existat o creștere rapidă a pedepsei capitale, deoarece noul sistem dorea să introducă execuția pentru infracțiunile capitale produse în vremea Republicii de la Weimar, care nu au fost sancționate atunci datorită situației politice incerte. Naziștii au promis că durata de la pronunțarea sentinței până la execuție nu va mai fi atât de îndelungată, în situația în care vor exista petiții pentru clemență. „Vremea sentimentalismului fals și răsuflat a trecut“, declara cu satisfacție un ziar de extremă dreaptă în mai 1933. Până în 1936, aproximativ 90% din sentințele capitale erau îndeplinite. Procurorii și tribunalele erau încurajate să considere toate omuciderile drept omor cu premeditare și nu omor din culpă, iar verdictul să fie cât mai aspru. Astfel, condamnarea la moarte a crescut cu 50% în perioada 1933–1937.[134] Criminalii, spuneau naziștii – revizuind opera criminaliștilor din ultimele decenii și dând la o parte toate argumentele și subtilitățile care era alcătuită teza lor principală –, erau degenerați și trebuiau stârpiți.[135]

Consecințele unei asemenea doctrine pentru infractori au fost extreme. Încă de pe vremea Republicii de la Weimar, criminaliștii, experții în codul penal și forțele de poliție considerau drept benefică propunerea de reținere pe termen nelimitat a „criminalilor recidiviști“, cu scopul de a proteja societatea. În 24 noiembrie 1933, dorința lor s-a împlinit odată cu promulgarea Legii împotriva criminalilor recidiviști periculoși, care a permis tribunalelor să condamne orice delincvent, care mai fusese pedepsit de cel puțin trei ori, la „arest de siguranță“ în cadrul unei închisori de stat, după ce și-a îndeplinit pedeapsa.[136]

Până în octombrie 1942, mai mult de 14 000 de infractori au fost sancționați astfel. Între ei existau și pușcăriași recomandați pentru aplicarea unor sancțiuni retroactive. În unele închisori, cum ar fi penitenciarul din Brandenburg, mai mult de o treime din deținuți au fost propuși pentru o asemenea pedeapsă. Dintre aceștia, niciunul nu era infractor violent sau criminal, toți fuseseră condamnați pentru furt de biciclete sau din magazine. Majoritatea erau oameni săraci, fără o slujbă stabilă, care au recurs la furt în timpul inflației și a marii crize economice. Un exemplu tipic este cel al unui cărăuș, născut în 1899, care fusese condamnat la închisoare pentru furt de nenumărate ori între 1920 și 1930, inclusiv 11 luni pentru furtul unei biciclete și șapte luni pentru sustragerea unui palton. De fiecare dată când a fost eliberat, a fost trimis în

societate cu o mică sumă de bani drept răsplată pentru munca din închisoare. Dar pentru că avea cazier, nu putea să își găsească niciun loc de muncă în timpul crizei economice, nici să convingă autoritățile să-i plătească un ajutor social. În iunie 1933, a fost condamnat că a furat, beat fiind, o sonerie, niște lipici și alte mărunțișuri. După ce și-a îndeplinit pedeapsa, a fost trimis în „arest de siguranță" la penitenciarul Brandenburg, de unde nu a fost eliberat niciodată. Soarta lui a fost împărtășită de mulți alții.[137]

Între zidurile închisorii în care erau ținuți, condițiile s-au înrăutățit rapid. Naziștii acuzau deseori conducerea închisorilor din timpul Republicii de la Weimar că era prea îngăduitoare cu criminalii și că îi trata pe deținuți mai bine decât trăiseră ei în libertate. Nu era nimic surprinzător la aceste afirmații, având în vedere că Hitler, Hess, Bormann sau Rosenberg fuseseră încarcerați în perioada weimareză, iar tratamentul aplicat fusese de o blândețe evidentă pentru simplul fapt că erau adepții politicii naționaliste. De fapt, condițiile pușcăriilor din perioada weimareză fuseseră foarte stricte, chiar cazone.[138] Totuși, s-a dorit într-o oarecare măsură flexibilizarea sistemului administrativ, cu accentul pus pe educație, reabilitare și răsplată pentru bună purtare. Însă reformele au avut o durată de viață foarte scurtă, spre bucuria administratorilor de închisori și a gardienilor, care nu erau de acord cu o asemenea liberalizare a sistemului. Guvernatorii reformiști și personalul lor au fost concediați rapid, iar sistemul s-a înăsprit. Ca urmare a înmulțirii numărului de prizonieri, au apărut probleme legate de igienă, mâncare și în general de bunăstarea deținuților. Micșorarea rațiilor alimentare a provocat nemulțumiri în rândul prizonierilor care protestau că au pierdut foarte mult în greutate deoarece erau forțați să îndure chinurile foamei. Infestările cu viermi și bolile de piele deveniseră probleme comune. Munca fizică nu fusese o prioritate până în acel moment, deoarece se credea că asemenea activități ar fi subminat planurile utopice de creare a unor locuri de muncă, dar această politică a fost schimbată rapid, și astfel, până în 1938, aproape 95% din deținuți au fost puși la muncă forțată.

Majoritatea prizonierilor erau închiși în lagăre de muncă, aflate sub jurisdicția închisorilor statale, și puși să asaneze mlaștini în nordul Germaniei, în regiunea Emsland, loc în care aproape 10 000 de pușcăriași

erau obligați să transforme terenul sterp în teren arabil. Condițiile erau mizerabile, deținuții erau bătuți, biciuiți, mușcați de câinii de pază și chiar omorâți de către gardieni. Majoritatea gardienilor proveneau din rândul Cămășilor Brune, care încadraseră lagărul înainte ca stabilimentul să fie trecut, în 1934, sub jurisdicția Ministerului de Justiție. Atitudinea lor i-a influențat pe gardienii din închisorile statale care, în decursul timpului, s-au transferat în lagăr. Aici, spre deosebire de alte lagăre, condițiile aspre ale primelor lagăre de concentrare din 1933 s-au perpetuat până spre sfârșitul anilor 1930, fără vreo intervenție de sus.[139]

În închisorile și penitenciarele statale, noile reguli, impuse pe 14 mai 1934, au îndepărtat majoritatea privilegiilor de care dispuneau deținuții, fiind înlocuite cu pedepse noi pentru delincvenții recidiviști. Descurajarea, ispășirea și răzbunarea erau obiectivele recluziunii. Programele educaționale au fost nazificate. Sportul și jocurile au fost înlocuite cu exercițiile militare. Prizonierii care reclamau tratamentul abuziv erau pedepsiți dur. O dovadă a înăspririi condițiilor este faptul că prizonierul comunist Friedrich Schlotterbeck împărțea celula cu un criminal. Deținutul îi povestea lui Schlotterbeck:

> La început, au tăiat spetezele băncilor de la popotă. Ziceau ei că e prea comod. Ne răsfățau. Mai târziu au desființat popota cu totul. În unele duminici se organiza un concert sau o proiecție de diapozitive. S-au anulat și alea. Multe cărți din librărie au fost interzise. Mâncarea s-a înrăutățit. Noi pedepse au fost introduse. De exemplu, carceră timp de șapte zile cu doar pâine și apă. După ce stai șapte zile în întuneric, cu mâncare foarte puțină, când ieși, te simți foarte rău. Și apoi ești băgat la carceră legat cu lanțuri de mâini și picioare. Dar cel mai groaznic e când te leagă la spate cu lanțuri de mâini și de picioare. Poți sta doar pe burtă. În fapt, regulamentul nu s-a schimbat foarte mult. Doar că acum sunt foarte stricți când vine vorba de aplicarea sa.[140]

În timpul celor câțiva ani petrecuți în spatele gratiilor, Schlotterbeck observa că pedepsele deveniseră din ce în ce mai frecvente și mai severe, chiar dacă majoritatea gardienilor nu erau naziști.[141] O mare parte din ofițerii închisorilor erau nemulțumiți de abolirea reformelor introduse în timpul Republicii de la Weimar. Aceștia doreau reîntoarcerea la vremurile imperiale, când pedeapsa corporală era o practică

obişnuită. Totuşi, dorinţa reinstalării unui sistem pe care ei îl considerau a fi normal era zădărnicită în multe închisori mai ales datorită suprapopulării. Situaţia nu s-a îmbunătăţit nici după ce au fost angajaţi ca ajutoare de gardieni peste 1 000 de naziştii, toţi veterani ai luptelor de stradă. Aceşti oameni, deşi recunoscători pentru faptul că au primit o slujbă, au fost imposibil de controlat. Erau sfidători la adresa autorităţii statale şi violenţi cu deţinuţii, folosind arme necunoscute până atunci în închisori, precum bastoanele de cauciuc.[142]

Delincvenţii recidivişti o duceau cel mai rău dintre toţi. Erau forţaţi la muncă nouă ore pe zi. Deoarece erau condamnaţi pe viaţă, odată ce îmbătrâneau, nu mai reuşeau să facă faţă fizic. În 1939 un sfert din ei depăşiseră vârsta de 50 de ani. Tentativele de sinucidere şi automutilarea au crescut simţitor. „Nu am de gând să mai stau încă trei ani aici", scria, în 1937, un deţinut într-o scrisoare adresată surorii sale. „... Am furat, dar mai degrabă mă voi sinucide, draga mea surioară, decât să fiu îngropat de viu aici, pentru o asemenea faptă."[143] Legile noi, cât şi prerogativele noi ale poliţiei au făcut ca numărul deţinuţilor să crească cu aproximativ 50% în 1933. Până în 1937, numărul lor a crescut la 122 000, comparativ cu circa 69 000 în 1927.[144] Politica nazistă cu privire la infracţiune nu era să reducă criminalitatea, deşi opinia publică şi în special cei bătrâni puteau fi auziţi declarând că, deşi Hitler avea multe păcate, măcar făcuse ca străzile Germaniei să fie sigure. De fapt, între 1934 şi 1936 au fost instituite amnistii pentru condamnări minore, nonpolitice, conducând la anularea a 720 000 de sentinţe la închisoare pentru termene reduse. Nu aceştia erau infractorii aflaţi în atenţia naziştilor. Doar recidiviştii nu intrau în aceste amnistii, un alt indiciu al politicii arbitrare a sistemului penal nazist.[145]

Între timp, noi legi au încadrat la infracţiune un număr uriaş de fapte, unele dintre ele cu efect retroactiv. Scopul lor era acela de a servi interesele ideologice şi propagandistice ale regimului. De exemplu, în 1938, Hitler a decretat că tâlhăria pe autostradă va fi pedepsită cu moartea, după ce în 1938 doi bărbaţi au fost trimişi la închisoare după o asemenea infracţiune. Cei doi au fost rapid executaţi prin decapitare.[146] Abaterile de orice fel primiseră o interpretare ideologică şi astfel chiar şi hoţia ori furtul de portofele deveniseră un semn clar al degenerării ereditare. Mai mult, chiar şi „mormăitul" sau „plimbatul fără o ţintă

anume" deveniseră motive suficiente pentru o pedeapsă cu închisoarea pe termen nelimitat. Pedepsele nu mai erau în concordanță cu infracțiunea, ci erau create pentru a servi, chipurile, interesul colectiv al unei „comunități rasiale". Categorii întregi de oameni erau declarați de către poliție și judecătorie a fi criminali înnăscuți, iar majoritatea erau arestați și trimiși la închisoare fără nicio judecată legală.

Alte activități marginale considerate deviante, dar acceptate de societate, cum ar fi prostituția, începuseră a fi considerate „asociale" și pedepsite în conformitate. Legi vagi și cu o acoperire infracțională mare au oferit poliției puteri nelimitate de a aresta și a reține infractori, în timp ce judecătoriile aplicau și ele aceleași metode de represiune și control, în ciuda numeroaselor atacuri ale regimului împotriva așa-zisei toleranțe a curților. Tot acest sistem era încurajat, de cele mai multe ori fără nicio rezervă, de către criminologi, specialiști ai codului penal, avocați, judecători, cât și experți din alte domenii. Unul dintre aceștia era profesorul Edmund Mezger, de ocupație criminalist, membru al comitetului însărcinat cu întocmirea unui nou cod penal, care declara într-un manual publicat în 1933 că scopul politicii penale era „eliminarea din comunitatea rasială a elementelor care aduceau un prejudiciu, oamenilor și rasei".[147] Declarația lui Mezger dovedește că comportamentul deviant, crima și opoziția politică reprezentau pentru naziști același fenomen, al problemei „străinilor din comunitate" (*Gemeinschaftsfremde*), oameni care pentru un motiv sau altul nu erau „tovarăși rasiali" (*Volksgenossen*) și de aceea trebuiau, prin orice mijloace, îndepărtați din societate. Un expert al poliției, Paul Werner, a declarat în 1939 că doar cei care se integrează complet în „comunitatea rasială" vor primi toate drepturile unui membru; oricine era „indiferent" față de acest lucru acționa astfel datorită unei „mentalități criminale sau asociale" și astfel devenea „un inamic al statului" care trebuia „prins și întemnițat" de către poliție.[148]

Instrumente de teroare

I

Trecerea sistemului nazist de represiune sub conducerea SS-ului lui Heinrich Himmler a avut un efect pronunțat asupra lagărelor de concentrare.[149] Cel puțin 70 de lagăre au fost construite în primele luni ale anului 1933, perioada în care naziștii se luptau pentru putere. Mai mult, pe lângă aceste lagăre, au mai fost înființate un număr necunoscut dar chiar mai mare de celule pentru tortură și mici închisori la comandamentele de diverse niveluri ale trupelor de asalt. În jur de 45 000 de prizonieri au fost închiși în ele, bătuți, torturați și umiliți de către gardieni. Câteva sute au murit din cauza tratamentului brutal. Marea lor majoritate erau comuniști, social-democrați, precum și sindicaliști. Totuși, cele mai multe dintre aceste lagăre timpurii și centre neoficiale de tortură au fost închise în a doua jumătate a anului 1933 și la începutul anului 1934. Unul dintre cele mai notorii, lagărul de concentrare înființat ilegal în docurile Vulkan din Stettin a fost închis în februarie 1934 la ordinele procurorului federal. Un număr de ofițeri SS și SA care torturau prizonierii deținuți acolo au fost trimiși în judecată și au primit pedepse cu închisoarea. Însă, cu mult timp înainte de acest eveniment, o serie de amnistii oficiale și neoficiale au dus la eliberarea unui număr mare de prizonieri care fuseseră abuzați și intimidați. Aproape o treime din prizonieri au fost eliberați pe 31 iulie 1933. Până în mai 1934 mai rămăsese în detenție doar un sfert din numărul inițial de infractori, iar regimul începuse să regularizeze și să sistematizeze condițiile de detenție a celor rămași.[150]

Cu ceva timp înainte, în iunie 1933, procurorul federal bavarez l-a acuzat pe comandantul lagărului Dachau, Wäckerle, împreună cu

medicul şi cu administratorul, de complicitate la uciderea prizonierilor.[151] Himmler, care ajutase la stabilirea legilor din lagăre, a fost forţat să îl lase pe Wäckerle pradă justiţiei şi să numească, la 26 iunie 1933, un alt comandant. Acesta era Theodor Eicke, un fost poliţist cu un trecut foarte pestriţ. Născut în 1892, Eicke fusese casier în armată, iar apoi gardian, iar până în 1931 ajunsese, prin forţe proprii, lider de batalion SS, comandant a peste 1 000 de oameni. În anul următor fuge în Italia după ce e acuzat de atentat cu bombă. După ce administrează o tabără de refugiaţi, din postura de reprezentant al guvernului fascist, Eicke se întoarce în Germania în februarie 1933 ca să ia parte la lovitura de stat pusă la cale de nazişti. La scurt timp intră într-o dispută violentă cu Josef Bürckel, liderul regional al Palatinatului. Acesta îl internează într-un spital psihiatric. Alarmat, Himmler trimite psihiatrii ca să îl consulte şi să declare că este sănătos.[152] Unul din subordonaţii săi la Dachau, Rudolf Höss, îl descria ca fiind „un nazist inflexibil de modă veche“, care îi privea pe prizonierii comunişti din timpul primelor lagăre de concentrare drept „inamici ai statului ce trebuiau trataţi cu severitate şi distruşi în cazul în care se opuneau reabilitării“.[153]

În 1933, Himmler şi-a adus aminte că Eicke organizase, cu ceva succes, un lagăr în Italia şi l-a învestit la conducerea lagărului Dachau. Noul comandant a raportat mai târziu că gardienii erau corupţi, aveau moralul scăzut, iar echipamentul era de proastă calitate. Nu existau „cartuşe sau carabine, ca să nu mai vorbim despre mitraliere. Din tot personalul, doar trei ştiu să mânuiască o mitralieră. Oamenii mei au fost selectaţi din rândul muncitorilor de la uzine falimentare. Peste tot era mizerie şi sărăcie“ – făcând referire la gardieni; comandantul nu menţionase nimic despre condiţiile în care trăiau prizonierii. Eicke a înlocuit jumătate din personalul de 120 de oameni care muncea în lagăr. În octombrie 1933, a emis un set de reguli care, spre deosebire de cele anterioare, conţinea şi un cod de conduită a gardienilor. Aceste legi au impus ordinea şi uniformitatea acolo unde înainte existase doar brutalitatea arbitrară şi violenţa. Regulile erau extrem de aspre. Prizonierii care discutau politică, în scopul de a „incita“ sau a răspândi „propagandă despre atrocitate“, erau spânzuraţi; sabotajul, asaltul asupra unui gardian sau orice tip de revoltă sau insubordonare erau pedepsite cu plutonul de execuţie. Infracţiunile mărunte erau

sancționate cu pedepse mai mici. Printre acestea se numărau carcera, regimul doar pe bază de pâine și apă pentru o perioadă de timp ce varia în funcție de gravitatea infracțiunii, bătaia (25 de lovituri de baston), exerciții fizice epuizante, legarea de un stâlp sau de un copac câteva ore, muncă fizică, confiscarea corespondenței. Pedepsele de acest gen aduceau de asemenea și prelungirea timpului de detenție.[154]

Sistemul lui Eicke era destinat să înlăture pedepsele individuale și personale, cât și să îi protejeze pe gardieni și ofițeri de procurorii locali prin crearea unui aparat birocratic care să justifice brutalitatea prin documente scrise. Reglementarea oficială înlocuise astfel violența arbitrară. De exemplu, bătăile trebuiau aplicate de câțiva membri SS, în fața prizonierilor, iar toate pedepsele trebuiau consemnate în scris. Existau și reguli cu privire la comportamentul gardienilor SS. Aceștia erau supuși unei conduite militare. Nu aveau voie să discute cu prizonierii. Trebuiau să observe în detaliu procedurile zilnice de apel nominal al prizonierilor, supervizarea lor în ateliere, cum se dădeau ordinele și cum se aplicau pedepsele. Prizonierii primeau uniforme și erau obligați să își mențină celulele curate. S-au făcut aranjamente ca lagărul să beneficieze de un sistem sanitar de bază, de provizii medicale, absente în alte lagăre. Activitățile din afara lagărului constau în muncă fizică grea. Eicke a pus bazele unei ierarhizări a muncii și a ordonat ca unii gardieni să poarte la guler o insignă specială: „capul de mort“. Astfel, unitatea de gardă SS din lagărul de concentrare Dachau a primit o identitate separată și a ajuns să simbolizeze doctrina extrem de severă a lui Eicke. Rudolf Höss își amintea mai târziu:

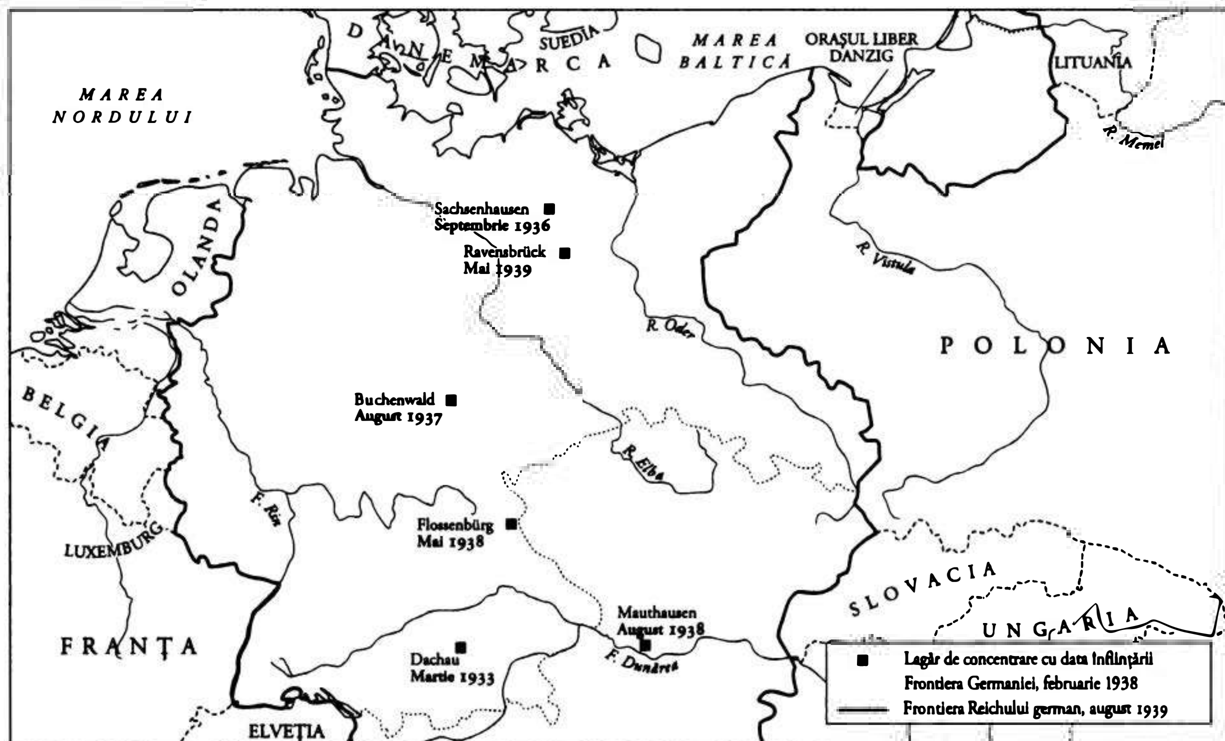
> Era intenția lui Eicke ca oamenii săi din SS, datorită unei continue instrucții și prin ordine adecvate cu privire la periculozitatea deținuților., să devină lipsiți de bunăvoință față de prizonier. Trebuiau (gardienii, n.t.) tratați cu duritate, și orice simpatie pe care aceștia ar putea să o resimtă, sugrumată din fașă. Numai astfel a reușit să sădească în omul simplu o ură și o antipatie față de prizonier, care unui străin i s-ar părea imposibil de înțeles.[155]

Höss însuși, după ce s-a înrolat în SS în septembrie 1933, a fost chemat de Himmler, care îl cunoștea prin intermediul mișcării „Sânge și glie“ a Ligii Artamen, să adere la unitatea „Cap de Mort“. Aici, disciplina

înnăscută i-a adus o promovare rapidă. A devenit ofițer în 1936 și a fost pus să administreze depozitele și proprietățile prizonierilor.

Fost deținut într-o închisoare federală, Höss a scris mai târziu că majoritatea deținuților din lagărul de concentrare au găsit că nesiguranța duratei de încarcerare era cel mai greu obstacol psihologic în lupta pentru supraviețuire. În timp ce un infractor condamnat la o anumită perioadă de închisoare știa când va fi eliberat, libertatea unui deținut din lagăr depindea de toanele unei comisii și putea fi amânată de orice gardian SS răuvoitor. În lumea lagărelor lui Eicke, regulile permiteau unui gardian să aibă puteri nemăsurate, un gardian putea să fie violent cu un deținut pentru orice tip de abatere, reală sau falsă. Regulile erau gândite și ca o acoperire legală. Höss însuși a protestat că nu poate să fie martor unui asemenea tratament brutal aplicat deținuților. A scris cu dispreț despre gardienii „brutali, răuvoitori și inferiori" care își compensau sentimentul de inferioritate vărsându-și furia pe prizonieri. Atmosfera de ură era totală. Aici, Höss, ca mulți alți gardieni SS, credeau că se înfruntau două lumi ostile, comuniștii și social-democrații, pe de-o parte, și SS, pe de alta. Regulile lui Eicke au asigurat victoria celor din urmă.[156] Nu a fost astfel o surpriză că reorganizarea lui Eicke a primit aprobarea lui Himmler, care l-a numit pe acesta inspector al tuturor lagărelor de pe cuprinsul Reichului. Pe 11 iulie 1934, Eicke a fost promovat la rangul de *Gruppenführer SS* (echivalentul generalului-locotenent din Wehrmacht), împreună cu Heydrich, șeful Serviciului de Securitate.[157] Sistematizarea lagărelor de concentrare a devenit modelul urmat de toate lagărele din Germania. Fiindcă procuratura statului continua să intervină în cazurile de crimă comise de gardieni, Eicke a ordonat în secret ca regulile ce invocau pedeapsa capitală pentru infracțiuni grave să nu mai fie aplicate; trebuiau să rămână doar ca un mijloc de „intimidare" a prizonierilor. Numărul crimelor arbitrare a început să scadă rapid, deși motivul principal pentru acest fapt a fost micșorarea numărului de deținuți. După aproximativ 24 de crime în Dachau în 1933, numărul a scăzut la 14 în 1934 (fără să-i luăm în considerare pe cei împușcați în epurările în care a căzut victimă și Röhm), la 13 în 1935 și la 10 în 1936.[158]

În timp ce Himmler centraliza poliția și o aducea sub control propriu, în 1934 și 1935 Eicke punea lagărele sub controlul SS-ului, ajutat de creșterea de putere și influență a SS după eliminarea lui Röhm.

Harta 2. Lagărele de concentrare în august 1938

Până la acea dată mai existau doar 3 000 de deținuți, semn că dictatura se stabilizase pe o bază mai mult sau mai puțin stabilă. În paralel cu procesul de sistematizare s-a derulat și un proces de centralizare. Lagărele de la Oranienburg și Fuhlsbüttel au fost închise în 1935, au urmat lagărele din Esterwegen în 1936 și Sachsenburg, în 1937. În august 1937 mai rămăseseră doar patru lagăre în toată Germania: Dachau, Sachsenhausen (unde Höss a fost transferat în următorul an), Buchenwald și Lichtenburg, ultimul destinat exclusiv femeilor. Desființarea lagărelor reflecta, într-o oarecare măsură, sentimentul de siguranță al regimului, cât și zdrobirea opoziției de stânga. Social-democrații și comuniștii despre care se credea că și-au învățat lecția au fost eliberați în perioada 1933–1936. Cei rămași în custodie erau ori prea importanți pentru a fi eliberați, precum fostul lider comunist Ernst Thälmann, ori se credea că vor continua să reziste celui de-al Treilea Reich în cazul că vor fi eliberați. Numărul relativ mic de deținuți era un indicator că regimul reușise să aducă justiția, cât și sistemul penal sub influența proprie și astfel închisorile de stat, după închiderea lagărelor mici și a centrelor de tortură înființate de SA în 1933, jucau acum un rol major în încarcerarea adversarilor politici reali sau presupuși. De exemplu, în vara lui 1937, numărul total al prizonierilor politici din lagăre era redus în comparație cu cei 14 000 de infractori politici deținuți în închisorile federale. După perioada inițială de violență și represiune din 1933, rolul cel mai important împotriva celor care se opuneau celui de-al Treilea Reich a fost jucat mai degrabă de stat decât de SA și SS.[159] Și aici exista un declin al numărului infractorilor politici, pe măsura eliberării lor. Zdrobirea rezistenței comuniste la mijlocul anilor 1930 s-a reflectat în declinul numărului de condamnări pentru infracțiunea de înaltă trădare, de la 5 255 în 1937, la 1 126 în 1939, și o reducere corespunzătoare a numărului infractorilor politici încarcerați în închisorile de stat, de la 23 000 în iunie 1935 la 11 256 în decembrie 1938.[160] Însă acesta era totuși mai mare ca numărul de prizonieri din lagărele de concentrare, iar poliția, judecătoriile și sistemul penal au continuat să joace un rol mult mai important ca SS-ul în represiunea politică, cel puțin până în momentul izbucnirii războiului.

Până în februarie 1936, Hitler a aprobat o reorientare a întregului sistem, în care SS-ul lui Himmler și Gestapoul au fost însărcinate nu

numai cu prevenirea unei reorganizări a rezistenței comuniste și social-democrate, cât și – acum, că rezistența muncitorilor fusese înfrântă – cu epurarea rasei germane de elementele indezirabile. Acest ordin consta în eliminarea infractorilor recidiviști, a asocialilor și, în general, a celor care se abăteau de la ideile și practicile sănătoase ale unui membru sănătos al comunității germane. Până în acest moment, evreii nu erau considerați o categorie aparte: scopul era purificarea rasei *germane* de elementele indezirabile și degenerate. Astfel, compoziția lagărelor a început să se schimbe și numărul de deținuți a reînceput să crească. De exemplu, până în iulie 1937, 330 din cei 1 146 de deținuți aflați la Dachau erau infractori „profesioniști", 230 fuseseră condamnați la muncă forțată, iar 93 fuseseră arestați de poliția bavareză pentru vagabondaj și cerșit. Cincizeci și șapte la sută dintre deținuți nu mai erau calificați ca fiind politici, în contrast evident cu situația din 1933–1934.[161] Se prefigurau schimbări dramatice în caracterul și rolul pe care îl jucau lagărele în Germania. Dacă, inițial, lagărul făcuse parte dintr-un efort comun al Tribunalului Poporului și al tribunalelor speciale de a zdrobi opoziția politică, mai ales din partea membrilor Partidului Comunist, acum lagărele ajunseseră un instrument al epurării rasiale și sociale. Lagărul devenise groapa de gunoi pentru degenerații rasiali.[162] Iar schimbarea rolului, precum și succesul lui Himmler de a asigura imunitatea în fața legii gardienilor, pentru orice ar fi făcut în perimetrul lagărelor, au dus la o creștere sensibilă a deceselor în rândul deținuților.[163] În 1937 s-au înregistrat 69 de decese la Dachau, de șapte ori mai multe ca în anul anterior, raportat la aproximativ același număr de deținuți, în jur de 2 200. În 1938 numărul deceselor a crescut din nou, în jur de 370, dintr-un total de aproximativ 8 000 de prizonieri. La Buchenwald, unde condițiile erau mult mai aspre, 48 de decese din 2 200 de deținuți au fost consemnate în 1937, 771 din 7 420 de deținuți în 1938, iar în 1939 nu mai puțin de 1 235 de oameni au murit, dintr-un total de 8 390. Ultimele cifre reflectă în special epidemia de tifos care a lovit tabăra în iarna anului 1938-1939.[164]

Măsurile de represiune asupra celor „diferiți" începuseră de fapt în 1933, când câteva sute de „criminali de meserie" au fost arestați de către poliție în prima dintr-o serie de acțiuni concertate, ce avea ca țintă, printre altele, și crima organizată din Berlin.[165] În septembrie 1933,

aproximativ 100 000 de vagabonzi și cerșetori au fost arestați în „săptămâna cerșetoriei“, perioadă organizată să coincidă cu lansarea programului „Ajutorul de Iarnă“, în care au fost colectate contribuții voluntare menite să îi ajute pe cei săraci și pe șomeri – o ilustrare evidentă a interdependenței dintre asistența socială și puterea de constrângere în noul Reich.[166] Infractorii arestați nu au ajuns toți în lagăre, dar pe 13 noiembrie 1933, în Prusia, criminalii împreună cu delincvenții sexuali au fost supuși custodiei preventive în lagăre; aproximativ 500 dintre aceștia au fost încarcerați până în 1935. După centralizarea poliției și trecerea ei în stăpânirea SS-ului, această metodă a devenit foarte răspândită. În martie 1937, Himmler a ordonat ca 2 000 de așa-ziși criminali recidiviști sau profesioniști să fie arestați. Spre deosebire de cei „reținuți pentru siguranță“, și a căror soartă era hotărâtă de către judecătorii, aceștia au fost trimiși direct în lagărele de concentrare fără să fie subiectul niciunui proces. Un decret emis pe 14 decembrie 1937 permitea arestul și detenția în lagăre pentru oricine găsit ca fiind asocial, de către regim și de numeroasele sale structuri, acum lucrând într-o cooperare mai strânsă ca înainte cu poliția. La puțin timp după, Ministerul de Interne al Reichului și cel prusian au extins definiția „asocialilor“ pentru a include pe oricine care făcea dovada unei atitudini necorespunzătoare comunității rasiale, incluzând țigani, prostituate, proxeneți, vagabonzi, cerșetori și huligani. Chiar și șoferii care încălcau anumite legi, precum și șomerii pe termen lung – ale căror nume erau obținute de la bursele de muncă – ajungeau în lagăre. Părerea generală era că era imposibil să fii șomer, iar cei care nu munceau pur și simplu erau leneși congenital și trebuiau îndreptați.[167]

În aprilie 1938, Gestapoul a lansat o serie de razii la nivel național. Raziile vizau și căminele ieftine, similare cu cele în care Hitler găsise adăpost în zilele când era șomer și sărac în Viena, înaintea Primului Război Mondial. Până în iunie 1938 au fost trimiși numai la Buchenwald în jur de 2 000 de oameni arestați prin cămine. În acest moment, pe 13 iunie, poliția criminală, sub ordinele lui Heydrich, a lansat un nou val de razii, cu scopul de a aduna cerșetorii, vagabonzii și nomazii. Poliția a mai arestat și șomeri care aveau o locuință permanentă. În multe zone au trecut peste instrucțiunile lui Heydrich și i-au adus pe toți șomerii în custodie. Heydrich ordonase 200 de arestări în fiecare district,

dar la Frankfurt poliția arestase 400, iar la Hamburg 700. Numărul total de oameni arestați a trecut de 10 000.[168]

Considerentele economice, care au jucat un rol foarte important în aceste acțiuni, pot fi găsite în documentele ce justificau detenția preventivă pentru arestați. Documentele găsite asupra unui bărbat de 54 de ani, arestat la Duisburg în iunie 1938, împreună cu mulți alții clasificați drept asocial, consemnau:

> Conform informației de la biroul de asistență socială, C. trebuie clasificat ca o persoană leneșă. Nu îi pasă că are o nevastă și doi copii și că aceștia trebuie susținuți din vistieria publică. C. nu a luat parte niciodată la munca ce i-a fost încredințată. Mai mult, a îmbrățișat băutura. Și-a folosit toate fondurile de asistență. A primit câteva avertismente de la biroul de asistență socială și este descris ca fiind un exemplu clasic de individ asocial, iresponsabil și leneș.[169]

Bărbatul a fost trimis în lagărul de la Sachsenhausen, unde a mai trăit 18 luni, după care a murit de slăbiciune fizică generală, așa cum s-a consemnat în arhiva oficială.[170]

Persoane clasificate drept asociale îngroșau acum rândurile deținuților din lagărele de concentrare de pe tot cuprinsul Germaniei. Mai mult de 6 000 de deținuți de pe tot cuprinsul Germaniei au fost trimiși la Sachsenhausen doar în vara anului 1938; efectele asupra unui lagăr unde numărul total de deținuți nu depășise 2 500 au fost neașteptate. La Buchenwald, 4 600 din cele 8 000 de persoane au fost calificate drept leneșe. Fluxul uriaș de prizonieri a generat deschiderea a două lagăre la Flossenbürg și la Mauthausen, conduse de SS, dar strâns legate de o organizație subsidiară fondată la 29 aprilie 1938, numită Compania Germană a Lucrărilor de Pământ și Piatră. Sub egida acestei inițiative, prizonierii erau forțați să lucreze în carierele de granit ce aprovizionau lucrările grandioase ale lui Hitler și ale arhitectului său, Albert Speer.[171] Asocialii erau și în lagăre catalogați drept membri ai unei clase inferioare, la fel ca și în libertate. Aveau parte de un tratament aspru din partea gardienilor și, aproape prin definiție, nu erau capabili de măsuri de autoajutorare similare cu cele gândite de prizonierii politici. Erau priviți și de ceilalți deținuți ca fiind inferiori. Rata mortalității și a bolii era înaltă în rândurile lor. Printre cei grațiați cu

ocazia zilei de naştere a Führerului, la 20 aprilie 1939, s-au numărat numai câţiva dintre ei. Majoritatea erau închişi pe termen neprecizat. Deşi numărul lor a intrat în declin, încă formau majoritatea în lagăr. De exemplu, în Buchenwald, în urma recensământului din 31 decembrie 1938, s-a stabilit că 8 892 din cei 12 921 de deţinuţi preventiv erau acolo pe motiv că erau asociali. Un an mai târziu, numerele erau aproape similare, 8 212 din 12 221. Raziile au schimbat fundamental natura populaţiei din lagăre.[172]

II

Până în ajunul războiului, numărul deţinuţilor din lagărele de concentrare a crescut din nou, de la 7 500 la 21 000; acum, populaţia acestora era mult mai variată, spre deosebire de primii ani ai regimului când majoritatea celor trimişi în arest erau opozanţii politici.[173] Populaţia lagărelor era concentrată în câteva lagăre de dimensiuni mari – Buchenwald, Dachau, Flossenbürg, Ravensbrück (lagărul de femei care îl înlocuise pe cel de la Lichtenburg în mai 1939), Mauthausen şi Sachsenhausen. Mai mult decât atât, prospecţiunea SS-ului pentru material de construcţii a dus la deschiderea unui lagăr secundar (*Aussenlager*) la Sachsenhausen, în suburbia Hamburgului numită Neuengamme, unde se produceau cărămizi pentru modernizarea portului de pe Elba. În timp, mai multe aveau să fie organizate. Forţa de muncă devenise un factor extrem de important în funcţionarea lagărelor.[174] Dar, în acelaşi timp, forţa de muncă putea fi sacrificată, iar condiţiile în lagăre deveniseră mai dure chiar decât fuseseră la mijlocul anilor 1930. Din iarna anului 1935-1936 autorităţile din lagăre au început să ceară ca deţinuţii să poarte însemne pe uniformă în funcţie de categoria din care făceau parte şi de infracţiunea comisă, iar în iarna lui 1937-1938 această reglementare a devenit una standard pentru toate lagărele. De acum încolo, fiecare prizonier trebuia să poarte pe piept un triunghi cu vârful în jos, în partea dreaptă a uniformei dungate: negru pentru asociali, verde pentru criminali profesionişti, albastru pentru evreii imigranţi reîntorşi (o categorie destul de mică), roşu pentru cei politici, violet pentru martorii lui Iehova, roz pentru homosexuali. Deţinuţii

evrei erau alocați uneia dintre aceste categorii (de cele mai multe ori aveau triunghiul roșu), dar mai trebuiau să poarte și un triunghi galben cusut cu vârful în sus peste cealaltă insignă, astfel că semăna cu steaua lui David. Aceste categorii erau aplicate foarte vag, inexact, și uneori chiar arbitrar. Prin acordarea de privilegii limitate prizonierilor politici, autoritățile au fost capabile să stârnească resentimentele celorlalți; au pus criminali să supravegheze alți prizonieri și astfel au putut să creeze animozități și mai mari între diferitele categorii de deținuți.[175]

Brutalitatea vieții din lagăr la sfârșitul anilor 1930 este surprinsă în memoriile celor care au reușit să supraviețuiască experienței. Un astfel de supraviețuitor este Walter Poller, născut la 1900, un social-democrat editor de ziar în timpul Republicii de la Weimar. Poller a devenit activist în rezistența social-democrată după ce a fost concediat în 1933. A fost arestat la începutul lui noiembrie 1934 pentru înaltă trădare, după ce Gestapoul l-a identificat drept autorul manifestelor opoziției; era pentru a treia oară arestat de la începutul lui 1933. La sfârșitul celor patru ani petrecuți în închisoare a fost rearestat și trimis la Buchenwald. Experiența sa acolo stă mărturie a brutalității extreme care devenise o normă în lagăre. Imediat ce au ajuns, Poller și ceilalți prizonieri au fost supuși unei bătăi neprovocate din partea gardienilor SS, care îi îndrumau în lagăr prin lovituri cu patul puștii și cu bastoane de cauciuc. După ce au ajuns la baraca principală, murdari, bătuți și însângerați, un ofițer SS le-a citit regulamentul intern al lagărului:

> Iată-vă, și nu sunteți într-un sanatoriu! Cred că ați înțeles asta deja. Cei care nu au înțeles asta deja, o vor face curând. Puteți fi siguri de asta... Nu sunteți pușcăriași aici, nu serviți o pedeapsă pronunțată de către judecătorie, sunteți prizonieri pur și simplu și, dacă nu știți ce înseamnă asta, veți afla în curând. Sunteți lipsiți de onoare și mai ales de apărare! Nu aveți niciun drept! Soarta voastră e cea a sclavului! Amin![176]

Poller a aflat în curând că, deși prizonierii politici primeau uniforme de mai bună calitate și erau repartizați în barăci separate, munca fizică la care erau supuși toți prizonierii era prea epuizantă pentru el. Deținuții comuniști cât și social-democrații, care erau bine organizați și aveau un sistem elaborat de ajutor reciproc, au reușit să îl repartizeze pe un post de asistent al doctorului din lagăr. În această poziție, Poller a

fost capabil nu numai să supraviețuiască, până a fost eliberat în mai 1940, ci și să observe viața de zi cu zi a lagărului. Traiul implica un anumit grad de autoguvernare, barăcile erau conduse de un deținut mai vechi, iar deasupra lor se aflau așa-numiții *Kapo*, a căror misiune era de a aduna și a prezenta deținuții la apelurile nominale, sarcină de care se achitau cu o brutalitate similară cu cea a gardienilor. Dar toți prizonierii, indiferent ce poziție aveau, erau la mila gardienilor SS, care nu ezitau niciodată să exploateze puterea absolută cu care erau investiți.[177]

În fiecare zi, spunea Poller, deținuții erau treziți la patru sau cinci dimineața, în funcție de anotimp, trebuiau să se spele, să se îmbrace și să își aranjeze patul în stil militar, să mănânce și să iasă în curte pentru strigarea prezenței. Orice încălcare a acestui program, de exemplu, un pat nefăcut sau întârzierea la apel, atrăgea furia *Kapo*-ului, care se răzbuna cu o cascadă de înjurături și lovituri sau cu munca în condiții mult mai aspre ca de obicei. Apelul de dimineață asigura un alt prilej pentru administrarea unei bătăi. În 1937, Poller a văzut cum doi prizonieri politici au fost scoși cu brutalitate din rândul de deținuți, duși la porțile lagărului și împușcați, pentru motive neștiute de nimeni. Membrii SS nu aveau nicio problemă să se folosească de regulile extrem de detaliate ca să pedepsească prizonierii care nu le plăceau pentru diverse infracțiuni – inclusiv unele foarte vagi, ca lenea la muncă – și să ordone biciuirea lor, procedură ce trebuia consemnată pe un formular galben de două pagini. De foarte multe ori, prizonierii erau forțați să privească pedepsele aplicate de gardieni. Poller consemnează mai departe că nicio bătaie nu urma regulile trecute pe formular. Prizonierii condamnați în funcție de regulament la 5, 10 sau 25 de lovituri de baston trebuiau să numere cu voce tare de fiecare dată când erau loviți. Dacă uitau sau se încurcau la numărătoare, bătaia începea din nou. Bastonul din dotare era deseori înlocuit de un bici de piele sau chiar o tijă de oțel. Loviturile continuau până cel bătut își pierdea cunoștința. De cele mai multe ori autoritățile lagărului încercau să acopere urletele de durere ale prizonierilor ordonând ca orchestra lagărului, formată din prizonieri, să cânte un marș![178]

Pentru abateri mai serioase de la regulament, prizonierii puteau fi băgați la carceră, ținuți zile sau chiar săptămâni într-o cămăruță întunecată, friguroasă și forțați să mănânce doar pâine și apă. Iarna, acest

tratament era sinonim cu moartea. O pedeapsă mai întâlnită era atârnarea deținutului de un stâlp, legat de încheieturi, timp de ore întregi, procedură ce ducea la dureri groaznice și uneori la rupturi musculare. Tentativele de evadare îi înfuriau în mod special pe gardienii SS care realizau că, fiind mult mai puțini ca deținuții, nu ar fi putut opri o evadare în masă. Cei prinși erau bătuți cu brutalitate, uneori până la moarte, de față cu ceilalți din lagăr, sau erau spânzurați în public în timp ce comandantul lagărului declara că oricine avea să mai încerce o evadare avea să sfârșească la fel. Cu altă ocazie, la Sachsenhausen, un prizonier prins în timp ce încerca să evadeze a fost târât pe platoul de adunare, bătut cu brutalitate și apoi a fost bătut în cuie pe o cutie mică de lemn, unde a fost lăsat timp de o săptămână să fie văzut și de ceilalți deținuți, până când a murit.[179] În fața unor asemenea repercusiuni, majoritatea deținuților se concentrau doar pe supraviețuire. În timpul zilei, lucrau în interiorul lagărului, în mici ateliere, în cazul în care aveau o oarecare îndemânare la meșteșuguri; majoritatea însă lucrau în afara lagărului, unde săpau în cariere sau curățau pământul de resturi. Și aici, gardienii îi băteau pe cei care nu munceau îndeajuns de mult sau de repede și îi împușcau fără niciun avertisment pe cei care se îndepărtau de grup. După-amiaza târziu, prizonierii mărșăluiau înapoi în lagăr pentru încă un apel nominal care putea să țină ore în șir. Uneori, iarna, oamenii se prăbușeau în frig, morți din cauza hipotermiei. În timp ce luminile se stingeau în barăci, gardienii amenințau că oricine va prins afară va fi împușcat.[180]

Brutalitatea arbitrară a gardienilor se reflecta și în sadismul instrucției membrilor SS. Spre sfârșitul anilor 1930 aproximativ 6 000 de membri SS erau staționați la Dachau și 3 000 la Buchenwald. Detaliile zilnice ale instrucției provin de la aceste două unități de gardă a căror componenți erau recrutați în majoritate din rândurile tinerilor din clasele inferioare ale societății – de exemplu, fii de fermieri la Dachau –, la care se adăugau la Buchenwald câțiva tineri din pătura de jos a clasei mijlocii și din clasa muncitoare. Slab educați, dar obișnuiți deja cu greutățile fizice, tinerii erau învățați să fie duri, fiind împroșcați cu înjurături și abuzuri verbale de către ofițeri în timpul instrucției și primind pedepse umilitoare dacă nu treceau testele. Un recrut SS povestește mai târziu că, dacă în timpul antrenamentelor cineva scăpa un cartuș

pe jos, trebuia să îl ridice mai apoi cu dinții. O asemenea îndoctrinare ideologică scoate în evidență nevoia de rezistență în fața inamicului rasei germane, dușman care putea fi întâlnit în lagăr. Când soseau în lagăr, erau cazați în barăci izolate de lumea exterioară, cu foarte puține distracții și foarte puține oportunități de a întâlni vreo fată; erau în fapt condamnați la rutina obositoare a supravegherii deținuților. În aceste circumstanțe, nu era surprinzător faptul că erau duri cu prizonierii, că îi înjurau, doar așa puteau să își consolideze sentimentul de importanță, supunând prizonierii la pedepse dure. Tot așa scăpau și de plictiseală ori se răzbunau pentru tratamentul dur pe care îl primiseră și ei la rândul lor. Cei care s-au înrolat în SS după 1934 știau în ce se bagă și aveau un grad înalt de angajament ideologic; totuși, cine nu voia să ia parte la bătăile și violența din lagăre putea demisiona, iar mulți au și făcut-o în 1937 și 1938, când regimul din lagăre a devenit considerabil mai aspru. De exemplu, în 1937, 8 000 de oameni au plecat din SS, inclusiv 146 de membri din plutoanele „Cap de Mort", 81 la cererea lor. Eicke a ordonat la 1 aprilie 1937 ca orice membru al acestor plutoane care este „incapabil de supunere și caută compromisul trebuie să plece". Un gardian numit în funcție în jurul Paștelui din anul 1937 a cerut comandantului să fie eliberat din serviciu după ce a fost martor la bătăile din lagăr și la țipetele din celulă. El dorea să fie soldat, zicea el, nu un gardian de închisoare. A fost pedepsit cu instrucție suplimentară și apoi interogat chiar de Eicke, care a încercat să îi schimbe decizia, însă nu a reușit. Pe 30 iulie 1937, a primit actele de eliberare. Cei care au rămas erau, putem spune cu siguranță, dedicați muncii lor și nu aveau scrupule când venea vorba de suferințele altor persoane.[181]

Mii de deținuți au fost eliberați din lagăre, mai ales în 1933-1934. „Știu", îi spunea un ofițer al lagărului lui Walter Poller, în timp ce îi dădea actele de eliberare, „că ai văzut lucruri aici pe care e posibil ca publicul să nu le înțeleagă încă. Nu trebuie să zici nimic, nimănui. Iar dacă te scapi, te întorci aici și știi ce o să se întâmple cu tine aici, dacă te întorci."[182] Comunicarea între deținuți și prietenii sau rudele acestora era strict interzisă, iar ofițerii nu aveau voie să vorbească cu nimeni din afara lagărului despre munca lor. Pentru cei de afară era un mister ce se întâmpla în lagăre. Tentativele poliției și ale procurorilor de a investiga crimele înfăptuite în lagăre au eșuat.[183] Până în 1936,

lagărele de concentrare au căpătat statutul de instituții deasupra legii. Pe de altă parte, regimul nu a făcut niciun efort să ascundă existența acestor lagăre. Inaugurarea lagărului de la Dachau în 1933 a fost consemnată de presa vremii, iar alte povești relatau despre cum comuniștii, membrii organizației *Reichsbanner*, cât și marxiștii care atentau la siguranța statului erau trimiși acolo, sau cum numărul deținuților a crescut rapid de la câteva sute la mii, ori despre cum erau forțați să muncească, și mai ales, cum zvonurile despre atrocitățile care aveau loc acolo erau false. Faptul că cetățenii erau avertizați public de către presă că vor fi împușcați dacă încearcă să tragă cu ochiul în lagăre sau să sară gardurile nu a făcut decât să alimenteze frica generală.[184] Ce se petrecea în lagăre sporea teama prin simplul fapt că practicile puteau fi doar ghicite prin prisma deținuților distruși psihic și fizic care erau eliberați. Existau doar puține indicații mai înfricoșătoare a ceea ce urma să se întâmple cu cei care se implicau în opoziția politică sau care aveau opinii politice divergente, ori care, în 1938-1939, deviaseră de la normele comportamentale pe care cetățenii germani trebuiau să le urmeze.[185]

III

Teroarea nazistă nu era niciunde mai evidentă ca în puterea crescândă și reputația înfricoșătoare pe care și le crease Gestapoului. Rolul poliției în vânătoarea și arestarea infractorilor politici sau de altă orientare devenise mai important în cadrul aparatului represiv din momentul în care violența Cămășilor Brune se disipase. În particular, Gestapoul căpătase un statut aproape mitologic, drept brațul atoatevăzător și atoateștiutor al securității statului și al legii. Oamenii au început să suspecteze că existau agenți în fiecare bar sau club, spioni la locurile de muncă și în fabrici, informatori în autobuze și tramvaie.[186] Realitatea era însă foarte diferită. Gestapo era o organizație foarte mică, cu un număr restrâns de agenți și informatori. În orașul Stettin existau doar 41 de ofițeri Gestapo în 1934, același număr se găsea și în Frankfurt; în 1935, erau doar 44 de ofițeri ai Gestapo în Bremen și 42 în Hanovra. Biroul districtului Rinului Inferior, cu o populație de 4 milioane, avea în 1937 doar 281 de agenți în sediul central din Düsseldorf și în celelalte

sucursale. Departe de a fi naziştii fanatici din legendă, aceşti oameni erau, în general, poliţişti de carieră, care se înrolaseră în timpul Republicii de la Weimar sau, uneori, chiar şi mai devreme. Mulţi dintre ei se considerau profesionişti cu pregătire. În Würzburg, de exemplu, doar capul biroului de Gestapo şi succesorul său făcuseră parte din Partidul Nazist înainte de sfârşitul lunii ianuarie 1933; ceilalţi nu se implicaseră în politică. În total, din cei 20 000 de oameni în serviciul Gestapoului din întreaga Germanie, în 1939, doar 3 000 erau şi membri ai SS-ului, în ciuda faptului că organizaţia era condusă de capul SS-ului, Heinrich Himmler, încă de la începutul celui de-al Treilea Reich.[187]

Printre poliţiştii profesionişti care făceau parte din Gestapo se număra şi capul organizaţiei, Heinrich Müller, despre care un oficial de partid scrisese în 1937: „cu greu ni-l putem imagina ca membru al partidului". Într-adevăr, într-un document intern al partidului, din acelaşi an, se exprima uimirea cum „un oponent atât de odios al mişcării" putea deveni capul Gestapoului, mai ales de vreme ce îl numise pe Hitler „zidar imigrant şomer" şi „austriac dezertor". Alţi oficiali ai partidului observau cum Müller era totuşi „incredibil de ambiţios" şi „ar fi hotărât să câştige respectul superiorilor în orice sistem". Cheia adaptabilităţii sale la regimul nazist se găsea în opiniile anticomuniste, care îl făceau aproape un fanatic şi care îşi aveau sorgintea în primul caz investigat, la vârsta de 19 ani – uciderea unor ostateci de către „Armata Roşie" la München, în timpul revoluţiei izbucnite după sfârşitul Primului Război Mondial. El condusese departamentul anticomunist din cadrul poliţiei din München pe timpul Republicii de la Weimar şi îşi făcuse un ţel din a zdrobi comunismul, fără a ţine cont de nimic, inclusiv de ceea ce naziştii numeau „politeţuri legale". Mai mult decât atât, Müller, care se oferise voluntar să plece în război la vârsta de 17 ani şi care fusese decorat de mai multe ori pentru bravură, era obsedat de datorie şi disciplină şi îşi executa responsabilităţile de parcă ar fi fost ordine militare. Era cu adevărat dependent de muncă, nu îşi luase niciodată concediu de odihnă şi nu fusese niciodată bolnav. Müller era hotărât să servească statul german, fără a ţine cont de forma politică pe care o lua acesta, şi era de părere că era de datoria tuturor, şi a lui, să se supună ordinelor regimului fără crâcnire. Impresionat de eficienţa sa

exemplară și de devotamentul său, Heydrich l-a păstrat în serviciul său și l-a înrolat în SS, împreună cu cei din echipa sa.[188]

Cei mai mulți oficiali ai Gestapoului erau funcționari, și nu agenți de teren. Își petreceau o bună parte din timp compilând și actualizând cartoteci complicate, procesând valuri de reglementări și instrucțiuni, completând teancuri de documente și acte și disputându-și competența cu celelalte agenții și instituții. Având la bază date detaliate despre comuniști și simpatizanții lor, informații adunate de poliția politică de pe timpul Republicii, Gestapoul încerca să țină actualizat un registru elaborat de „inamici de stat", împărțit pe mai multe categorii, care aveau să primească tratamente diferite. Semnele de pe filele de index arătau căreia dintre categorii îi aparținea fiecare individ: roșu-închis pentru comuniști, roșu-deschis pentru social-democrați, violet pentru „cârcotași" și așa mai departe. Monitorizarea birocratică se bucura de o tradiție veche în Germania. Sistemele masive care adunau informații și le actualizau, precum acesta, și funcționarii care trebuiau să le întrețină explică de ce bugetul acordat sediului Gestapoului din Berlin crescuse de la un milion de mărci în 1933 la nu mai puțin de 40 de milioane în 1937.[189]

Mai puțin de 10% din cazurile pe care le instrumenta Gestapoul proveneau din investigații pe care să le fi început chiar ei. Unele informații proveneau de la informatori plătiți și de la spioni, majoritatea amatori. Alte agenții care țineau sub evidență identitatea cetățeanului, precum birourile de înregistrare a populației sau birourile poliției locale, companiile feroviare și oficiile poștale, își aduceau și ele contribuția. Câteodată, Gestapoul le cerea activiștilor de partid cunoscuți să-i ajute să găsească elementele de opoziție. Dacă refuzau, aceștia se pare că nu erau dezavantajați în niciun fel. Activista Ligii Germane a Tinerelor Femei, Melita Maschmann, fusese contactată de Gestapo și rugată să spioneze familia unui fost prieten ai cărui frați erau implicați în grupul de rezistență al tineretului comunist. A refuzat și a scris mai târziu că „eram hărțuită în fiecare zi și, într-un final, convingerile mele național-socialiste au fost puse la îndoială". În afara acestui incident, nimic rău nu i s-a întâmplat. În orice caz, Melita s-a dat pe brazdă până la urmă. Un membru senior al ligii a convins-o că grupul

de rezistență „punea în pericol viitorul Germaniei". Așa că ea s-a conformat, dar a descoperit că nu fusese în stare să convingă familia prietenului că e de bună-credință și a găsit casa acestora goală în ziua în care trebuia să se întâlnească acolo gruparea de rezistență. „Oficialul Gestapo mă aștepta în fața casei și mi-a aruncat o înjurătură", își aduce ea aminte. Ea era de părere că doar pentru calitățile ei de propagandistă a mai fost ținută în ligă după această întâmplare.[190]

Cel mai des, informațiile privind mișcările de rezistență muncitorești proveneau de la comuniștii și social-democrații care fuseseră torturați și care acceptaseră într-un final să-și dea în vileag camarazii. Se prea poate ca agenții Gestapo să-și fi petrecut toată ziua la birouri, dar îndatoririle lor de aici includeau și interogări brutale, torturi, care erau duse la capăt cu ajutorul bătăușilor din SS, angajați special pentru acest scop. O descriere extrem de vie a unui interogatoriu condus de Gestapo o face marinarul comunist Richard Krebs, care rămăsese în Germania după incendierea Reichstagului în calitate de curier secret pentru Comintern. Krebs a fost arestat în Hamburg în 1933 și a fost bătut cu cruzime, biciuit de-a lungul a mai multe săptămâni, complet izolat de lumea de afară, fără a i se permite prezența unui avocat sau orice fel de comunicare cu familia sau prietenii. Între interogatorii, era ținut legat de pat într-o celulă strâmtă, nespălat, cu degetul fracturat, pe care i-l rupseseră ofițerii în timpul interogării, acoperit doar cu un bandaj. Un ofițer Gestapo urla la el, punându-i întrebări, bazându-se pe informații pe care le avea deja și având lângă el un dosar voluminos în care se aflau informații despre Krebs, adunate încă de la începutul anilor '20. Krebs a fost ținut în închisoarea locală de la Fühlsbüttel și era condus, la intervale regulate de timp, la secția din Hamburg a Gestapoului pentru a fi interogat în timp ce SS-iștii îl cotonogeau. După câteva săptămâni de tratament brutal, spatele lui Krebs era făcut ferfeniță, rinichii erau grav afectați de bătăi și nu mai auzea cu o ureche. În ciuda acestui tratament, a refuzat să dea detalii despre organizația pentru care lucra.[191]

A fost transportat la sediul central din Berlin, unde Krebs a rămas impresionat de metodele mai rafinate și mai puțin brutale care erau folosite aici. Acestea se concentrau pe extenuarea fizică a prizonierilor,

obligându-i să stea în poziții ciudate și obositoare. Dar atmosfera era la fel ca și cea din Hamburg:

> Coridoare sumbre, birouri mobilate într-un stil simplu, spartan, amenințări, lovituri, soldați urmărind oameni cu lanțuri în susul și în josul scărilor, urlete, grupuri de fete și femei care stăteau lipite de pereți, scrumiere care dădeau pe dinafară, portrete de-ale lui Hitler și ale acoliților săi, miros de cafea, femei tinere elegante care tastau cu repeziciune la mașinile de scris, ignorând mizeria și haosul din jurul lor, teancuri de publicații confiscate, cărți, poze și agenți Gestapo dormind cu capul pe masă.[192]

În curând, tacticile Gestapoului față de marinarul comunist recalcitrant au revenit la tradiționala brutalitate. Krebs a declarat mai târziu că a fost din nou bătut cu bastoane de cauciuc și că a fost confruntat cu mai mulți foști camarazi a căror voință fusese spulberată prin aceleași mijloace. Moralul său a fost însă serios afectat atunci când Gestapoul l-a anunțat că o arestaseră pe soția sa, când aceasta se reîntorsese din exil pentru a-și căuta fiul, care fusese luat din sânul familiei și dispăruse în rețeaua vastă a sistemului social. Disperat să-i împiedice pe cei de la Gestapo să îi rănească soția, i-a contactat pe comuniștii din închisoare și le-a spus că voia să lucreze pentru Gestapo și să devină de fapt un agent dublu pentru partidul comunist. Le-a ascuns faptul că soția sa se retrăsese din partid la scurt timp după ce el fusese arestat și și-a prezentat stratagema ca pe o încercare de a salva un camarad devotat din ghearele regimului. Tovarășii lui au fost de acord și planul a funcționat. În martie 1934 a cedat Gestapoului, care, cel puțin la început, a crezut că convertirea sa era autentică.[193] Situația s-a schimbat radical. Curând, Krebs a fost amnistiat și și-a reluat legătura cu Cominternul. Mare parte din informațiile pe care le-a furnizat Gestapoului se pare că erau ori false, ori, atât cât ne putem da seama, deja cunoscute de aceștia din alte surse. Devenind suspicioși, ofițerii Gestapo au refuzat să o elibereze pe soția sa și aceasta a murit în custodia lor în noiembrie 1938. Convingându-i pe cei de la Gestapo că le-ar aduce mai multe informații de pe scena internațională, Krebs a obținut permisiunea de a pleca în SUA. Nu s-a mai întors.[194] Experiența sa ilustrează cooperarea strânsă formată între Gestapo, SS, curți de justiție și

lagăre de concentrare. A demonstrat, de asemenea, zelul persistent cu care regimul nazist a încercat să obțină informații de la agenții comuniști despre grupările de rezistență și, de asemenea, încercările sale neînduplecate de a-i converti pe aceștia la cauza celui de-al Treilea Reich și de a-i face să renunțe la Comintern.[195]

IV

Informațiile furnizate de către comuniștii și social-democrații torturați în închisorile Gestapoului contau mai ales în încercările de a depista grupările organizate de opoziție. Denunțurilor făcute de agenții naziști sau de oamenii de rând împotriva celor care, prin remarci uzuale, glume politice și ofense individuale, criticau partidul le era acordată mult mai multă importanță. În Saarbrücken, de exemplu, nu mai puțin de 87,5% din cazurile de „calomnie malițioasă la adresa regimului" gestionate de biroul districtual al Gestapoului aveau la bază rapoarte trimise de patroni de hoteluri sau de clienți ai localurilor, de colegii de muncă ai celor acuzați, de oameni care fuseseră martori la conversații suspecte pe stradă sau chiar și de membrii familiilor celor acuzați.[196] Gestapoul primea atât de multe denunțuri, încât până și Reinhard Heydrich a început să se plângă de acest lucru, în timp ce biroul Gestapoului din Saarbrücken s-a declarat alarmat de „creșterea constantă a unui sistem îngrozitor de denunțuri". Îi îngrijora mai ales faptul că multe denunțuri erau făcute mai degrabă din considerente personale și nu ideologice. Se poate ca persoane importante din partid să-i fi încurajat pe oameni să denunțe neloialitatea, nemulțumirea și opiniile divergente, dar voiau ca această practică să devină un semn al loialității față de regim, nu un mijloc prin care să-și reverse frustrările personale și să-și satisfacă dorințele. 37% din cele 213 cazuri studiate mai apoi de un istoric aveau la bază conflicte personale, în timp ce 39% nu aveau nicio motivație logică; doar 24% erau denunțuri făcute de oameni care acționau doar dintr-un simț al loialității față de regim. Oamenii își denunțau vecinii gălăgioși, funcționarii îi denunțau pe cei care le micșorau șansele la promovare, micii oameni de afaceri își denunțau concurenții care le creau inconveniente, prietenii și colegii care

se certau ajungeau să se denunțe unii pe alții la Gestapo. Elevii și studenții își denunțau uneori profesorii. Oricare ar fi fost motivul, Gestapoul investiga toate aceste cazuri. Dacă denunțul nu era fondat, trimiteau cazul la îndosariat și nu mai luau nicio acțiune împotriva acuzaților. Dar, în multe cazuri, denunțurile duceau la arestarea acuzaților, la tortură, încarcerare și chiar moarte.[197]

Atunci când rezolvau cazuri de „zvonuri dușmănoase“, poliția, Gestapoul și curțile de justiție tindeau să fie mai tolerante atunci când venea vorba de acuzați care proveneau din clasa de mijloc, și mult mai duri atunci când venea vorba de clasa muncitoare, deși cei mai mulți contravenienți proveneu din pătura de jos a clasei mijlocii, ceea ce demonstrează mai ales că practica denunțurilor era foarte des întâlnită în acest grup social. Curțile speciale de justiție, bazându-se pe aceste legi, aplicau reglementările cu strictețe atunci când venea vorba de remarci triviale care ar fi trecut neobservate într-un sistem democratic, condamnând peste 3 700 de oameni în 1933 și trimițându-i pe majoritatea la, în medie, șase luni de închisoare. Două treimi din cei inculpați, judecați sub incidența acestei legi în Curtea Specială din Frankfurt, fuseseră denunțați de tovarășii de pahar din barurile și cluburile locale. Majoritatea proveneau din clasa muncitoare și primeau un tratament mult mai dur decât cel aplicat membrilor naziști sau celor din clasele de mijloc și superioară, probabil din cauză că tribunale credeau că sunt în secret social-democrați sau comuniști.[198] Cu toate acestea, un studiu efectuat pe câteva mii de cazuri de zvonuri dușmănoase aduse în fața Curții Speciale din München a arătat că proporția de cazuri în care acuzații acționau din considerente politice a scăzut de la 50% în 1933 la o medie de doar 12% din 1936 și până în 1939. De la zdrobirea mișcărilor de rezistență comuniste și social-democrate în 1933-1934, curțile de justiție și-au asumat un nou rol, acela de a preveni orice critică adresată regimului, și într-adevăr, s-a constatat în rândul celor acuzați, naziști la sfârșitul anilor '30, o creștere ușoară a procentului de conservatori și foști naziști și una substanțială a procentului de catolici.[199]

Printre declarațiile care duceau la încarcerarea acuzaților sub incidența Legii zvonurilor dușmănoase se numărau și cele care susțineau că naziștii suprimau libertatea poporului german, că funcționarii civili

erau prea bine plătiți, că gazeta antisemită de senzație a lui Julius Streicher, *Der Stürmer*, făcea de rușine cultura germană, că prizonierii erau brutalizați la Dachau, că Hitler era de fapt un dezertor austriac, că facțiunea Cămășilor Brune era formată din foști comuniști (un argument favorit al catolicilor conservatori) și că Hermann Göring și alte figuri importante din conducerea Reichului erau corupți. Delincvenții nu erau nici pe departe critici sofisticați, radicali sau principiali ai regimului și declarațiile care duceau la condamnarea lor nu erau de regulă nimic mai mult decât exprimări ale nemulțumirilor personale.[200] Unii oficiali erau de părere că „condamnarea bârfitorilor ocupă mare parte din timpul curților de justiție", după cum spunea un administrator regional în 1937. El era de părere că majoritatea celor care erau arestați și judecați sub incidența legii erau doar niște nemulțumiți care nu se opuneau regimului, cel puțin nu în mod grav. „Deși e necesar să zdrobim propaganda verbală care constituie o trădare, există de asemenea și un pericol inerent în pedepsirea dură a sporovăielii nevinovate, lucru care va conduce la amărăciune și lipsă de înțelegere în rândul prietenilor și rudelor celor condamnați", continua el. Dar nu aceasta era logica regimului. Glumele și insultele la adresa liderilor naziști nu constituiau în sine o dovadă a rezistenței sau opoziției față de regim; de regulă, erau doar eliberarea unor frustrări. Dar regimul nu dorea doar să suprime opoziția în mod activ; voia să elimine până și cel mai mic semn de nemulțumire și să suprime orice putea sugera că populația nu era total de acord cu tot ce făcea regimul și că nu îl sprijinea din toată inima. Din acest punct de vedere, zvonurile dușmănoase și bancurile politice erau la fel de inacceptabile ca rezistența și critica fățișă.[201]

De multe ori, oamenii ajungeau să fie condamnați pentru acest gen de ofense doar din pură întâmplare. Un actor, de exemplu, se așezase la o masă într-un restaurant de lângă gara din München într-o zi de primăvară, în anul 1938; masa era deja ocupată de un cuplu de tineri căsătoriți, pe care nu-i cunoștea, și a început să discute cu ei. Pe măsură ce a început să critice politica externă a regimului, a observat din reacția lor că mersese prea departe; s-a ridicat grăbit de la masă, susținând că avea un tren de prins. Cuplul l-a urmărit, dar nu l-a mai găsit, dar a dat în schimb semnalmentele lui poliției, care l-a prins și l-a arestat două zile mai târziu. Alții ajungeau în tribunal din cauza unor

conflicte personale care scăpaseră de sub control, cum a fost și cazul unui poștaș care, beat fiind, începuse să-l insulte pe Hitler în prezența a doi funcționari inferiori ai partidului pe care îi cunoștea. Când aceștia au încercat să-i închidă gura, poștașul a înrăutățit situația insultându-l pe unul din ei, în calitatea sa de oficial al partidului, și acesta a simțit nevoia de a-și restabili autoritatea în fața clienților barului, denunțându-l pe poștaș. Oricare ar fi fost motivul pentru astfel de cazuri, era evident că era destul de periculos să vorbești liber în public; oamenii nu știau niciodată cine îi putea auzi. Imprevizibilitatea denunțurilor și nu frecvența acestora era ceea ce conta. Acest lucru i-a făcut pe oameni să creadă că agenții Gestapoului erau peste tot, plătiți sau neplătiți, și că poliția știa tot ce se întâmplă.[202]

Denunțurile venite din partea oamenilor de rând erau tratate cu seriozitate. De departe, majoritatea acestora erau făcute de bărbați; locurile în care denunțătorii auzeau declarații suspecte erau de regulă barurile și localurile, frecventate doar de bărbați; chiar dacă era o femeie cea care auzea acest gen de conversație, de exemplu în scara unui bloc sau într-un alt mediu domestic de factură similară, pasa responsabilitatea denunțului tatălui sau soțului. Proporția variază de la zonă la zonă, dar în medie aproximativ patru din cinci denunțători erau de sex masculin. Aceeași proporție se păstrează și în rândul celor denunțați. Politica, chiar și la nivel de bază, era predominant o prerogativă a bărbaților în cel de-al Treilea Reich.[203] Desigur că mecanismul de denunțuri era doar una din diversele tehnici de represiune ale Gestapoului și proporția cetățenilor de rând care trimiteau astfel de rapoarte era relativ mică, raportată la întreaga populație. Un studiu efectuat la biroul Gestapoului din Düsseldorf a arătat că din 825 de anchete ale Gestapoului din 1933 până în 1944, din eșalonul studiat de istorici, 26% aveau la bază informații trimise de cetățenii de rând, 17% de poliția de stat și de alte agenții de control și aplicare a legii, precum SS-ul, 15% de ofițerii și informatorii Gestapoului, 7% de autoritățile locale și de alte agenții de stat, și 6% de reprezentanții organizațiilor de partid.[204] E posibil ca unele din aceste cazuri să fi fost inițiate de cetățenii de rând, care puteau, de exemplu, să trimită un pont agenților de partid sau birourilor guvernelor locale. Dar agențiile de partid au jucat un rol-cheie în acest proces de condamnare a disidenților. În orașul bavarez Augsburg s-a observat

că din zonele care aveau o lungă tradiție de solidaritate cu mișcarea muncitorească și în care erau prezenți oponenți ai regimului veneau mai puține denunțuri față de zonele și districtele în care majoritatea locuitorilor erau suporteri ai nazismului. 42% din denunțători aparțineau de Partidul Nazist sau de una din organizațiile acestuia, 30% din aceștia se înscriseseră înainte de 1933.[205]

În denunțarea afirmațiilor critice sau nonconformiste, naziștii activi jucaseră un rol extrem de important, mai ales în 1933, 1934 și 1935. În mod deloc surprinzător, 54% din cei denunțați în Augsburg erau foști comuniști sau social-democrați, deși aproape 22% erau naziști, lucru care demonstrează că regimul era criticat și de proprii săi acoliți. La fel ca și în alte zone ale Germaniei, multe declarații erau prinse din zbor în barurile și localurile orașului, lucru care reflectă îndelunga tradiție a acestor instituții sociale atunci când vine vorba de dezbateri politice. Mai interesant e că, în timp ce trei pătrimi din remarcile critice la adresa regimului care sfârșiseră în condamnări erau remarci auzite în baruri și localuri în 1933, proporția acestora a scăzut la două treimi în 1934, și la puțin mai mult de jumătate în 1935. Câțiva ani mai târziu, era doar una din zece. E clar că teama a reprimat multe conversații libere în baruri, distrugând încă un aspect al vieții sociale care până atunci scăpase de sub controlul naziștilor.[206] Primejdia omniprezentă a denunțului care urma după orice cuvânt imprudent rostit în public era importantă în răspândirea generală a fricii și anxietății în rândul populației. „Toți tremură de frică", scria profesorul evreu Victor Klemperer în jurnalul său pe 19 august 1933: „Nimic nu mai e sigur, nici scrisorile, nici telefonul, nici cuvintele rostite pe stradă. Toți se tem că persoana de lângă ei e un informator."[207] Nu conta că prezența informatorilor peste tot era sau nu reală, ci faptul că lumea chiar credea acest lucru. Scriitorul și jurnalistul Friedrich Reck-Malleczewen, deziluzionat, a consemnat în jurnalul personal ura pe care el și prietenii săi i-o purtau lui Hitler; el se întreba, pe 9 septembrie 1937, dacă cei din afara Germaniei sunt conștienți de „faptul că nu avem niciun statut legal, sau cum e să fii amenințat cu denunțul în orice moment de orice isteric cu care te întâlnești". El se întreba retoric cum puteau străinii să înțeleagă „singurătatea de moarte" cu care se confruntau cei care nu erau de partea naziștilor.[208]

Oamenii puteau desigur să scape de teamă glumind pe seama situației generale, de preferat în privat. O glumă spunea că „în viitor, în Germania se vor extrage dinții pe nas, pentru că nimeni nu mai are voie să deschidă gura". Alții vorbeau despre „privirea germană", echivalentul salutului german, care avea loc atunci când se întâlneau doi prieteni pe stradă și se uitau în jur să vadă dacă îi asculta cineva. La finalul unei conversații, în loc de „Heil, Hitler", interlocutorul putea să-i spună celuilalt „Ai zis și tu destule".[209] Umorul însemna și anecdote:

„În Elveția, un mare ștab nazist se interesează care e rolul unei clădiri publice. «E Ministerul Marinei», îi răspunde elvețianul. Nazistul râde și își bate joc de el. «Ce vă trebuie vouă Minister al Marinei, aveți doar două sau trei nave...» Elvețianul îi răspunde: «Corect, atunci vouă de ce vă mai trebuie un minister al Justiției?»"[210]

Bancurile politice erau irezistibile și îi relaxau pe oameni, dar toată lumea știa că puteau fi și periculoase. „Pe vreme de iarnă, doi oameni stau în tramvai și fac ceva ciudat cu mâinile pe sub paltoane", începea un banc. „Uită-te la ăștia doi", spune un pasager. „Oare ce fac?" „Ah, îi cunosc", spune un altul. „Sunt surdomuți, își spun bancuri politice unul altuia."[211] Desigur, oamenii făceau des glume politice în public, în tramvai, în baruri, pe stradă, așa cum dezvăluie rapoartele întocmite de ofițerii Gestapo care îi arestau. Autoritățile au realizat că umorul era doar un mecanism de adaptare al populației la regim și că rareori era însoțit de opoziție reală față de acesta. Așa cum observa un ofițer de poliție în martie 1937:

> De câtăva vreme, inventarea și povestirea bancurilor politice au devenit o practică agasantă. Atâta timp cât acestea sunt inofensive și nu au niciun substrat serios, nu e nimic greșit în a le face, așa cum ni se spune în repetate rânduri; dar, dacă au un substrat calomniator, atunci, din motive de securitate, nu trebuie să tolerăm răspândirea lor.[212]

Jurnalistul Jochen Klepper era de acord cu acest argument: „În ciuda glumelor politice și a dezamăgirilor personale, oamenii încă mai trăiesc în iluzia «celui de-al Treilea Reich»", concluziona el cu resemnare în vara anului 1934.[213] Cei care erau arestați pentru că făceau glume insolente la adresa regimului erau eliberați la scurt timp, dacă se descoperea că nu aveau antecedente. Doar în caz contrar se luau

măsuri adiționale, care de obicei conduceau la o perioadă scurtă petrecută în închisoare. Ce conta până la urmă era identitatea celui care glumea, și nu gluma în sine, și nu e deloc surprinzător că majoritatea celor încarcerați din cauza Legii zvonurilor dușmănoase erau foști comuniști sau social-democrați din clasa muncitoare.[214] Cu toate acestea, modul arbitrar în care se făceau arestările și lipsa de apărare a oamenilor erau ceea ce îi frapa pe cei mai mulți. Așa cum se spune într-o altă glumă: „La granița cu Belgia apar o mulțime de iepuri care declară că sunt refugiați politici. «Gestapoul vrea să aresteze toate girafele drept inamici ai statului.» «Dar voi nu sunteți girafe!» «Știm asta, dar încearcă să explici tu asta unui ofițer Gestapo!»“[215]

Frica de a fi denunțat, auzit de cineva sau arestat s-a extins și în cazul conversațiilor private, al corespondenței și apelurilor telefonice. În martie și în aprilie 1933, Victor Klemperer scria în jurnalul său: „Nimeni nu mai îndrăznește să spună nimic, toată lumea se teme“.[216] Decretul Incendiului de la Reichstag de pe 28 februarie 1933 le-a dat voie ofițerilor Gestapo să deschidă corespondența privată a oamenilor și să le urmărească convorbirile telefonice, așa că, după cum consemna și Klemperer, „oamenii nu mai îndrăznesc să scrie scrisori, să dea telefoane, se vizitează unii pe alții și își calculează șansele“.[217] În Berlin, jurnalista Charlotte Beradt a ascultat confesiunea unui prieten de-al ei, social-democrat, care îi povestea un vis, datând din februarie 1933, în care Goebbels îl vizita la locul de muncă și el nu era în stare să-și ridice mâna pentru a-i da salutul german. După o oră, când reușise până la urmă, Goebbels i-a spus: „N-am nevoie de salutul tău“. Alienarea de sine, pierderea identității, izolarea, frica, îndoiala, toate aceste sentimente care caracterizau visul prietenului ei au făcut-o pe Beradt să adune o colecție de vise ale oamenilor. Atunci când a plecat în Anglia, în 1939, ancheta condusă de ea asupra viselor prietenilor, cunoscuților și psihologilor, care își puteau interoga pacienții cu privire la visele lor fără a le trezi suspiciunea, alcătuiau o colecție care putea umple o carte, chiar și după înlăturarea viselor care nu aveau niciun substrat politic.[218]

Multe din visele consemnate de Beradt erau un indicator al fricii de supraveghere pe care o resimțeau oamenii. Un doctor visase în 1934 că pereții cabinetului său și ai tuturor caselor și apartamentelor

din vecinătate dispăruseră brusc, în timp ce la un difuzor o voce anunța că acest lucru se întâmplase „conform decretului abolirii zidurilor, promulgat în data de 17 a lunii curente". O femeie visase că era la operă, urmărind *Flautul fermecat* de Mozart, moment în care o trupă de polițiști a dat buzna în separeul ei chiar după replica „Acela e sigur diavolul", pentru că observaseră că ea îl asociase mental pe Hitler cu diavolul. În timp ce se uita în jur, cerând ajutor, un domn în vârstă din separeul alăturat a scuipat-o în față. O fetiță visase că ochii celor doi îngeri care erau reprezentați în tablourile care atârnau deasupra patului ei își îndreptaseră privirea spre ea, ca și pentru a o ține sub observație. Mai mulți oameni visaseră că fuseseră încarcerați și stăteau în spatele unui gard de sârmă ghimpată, sau că cineva le întrerupea conversațiile telefonice, așa cum e de exemplu cazul unui bărbat care, după ce îi spusese fratelui său la telefon „Nu mai pot să mă bucur de nimic", a visat în aceeași noapte că telefonul sunase și că o voce se prezentase drept „Biroul de Supraveghere a Conversațiilor Telefonice"; bărbatul și-a dat seama imediat că depresia era o crimă în cel de-al Treilea Reich și a cerut îndurare, dar la celălalt capăt nu mai era decât tăcere. Unii visau că înfăptuiau mici acte de rezistență, ca și femeia care visa că smulgea svastica de pe steagul german în fiecare noapte, doar ca să descopere a doua zi de dimineață că reapăruse la loc.[219] Consemnând și analizând aceste vise, Charlotte Beradt și-a adus aminte o declarație făcută de liderul Frontului Muncii, Robert Ley: „Singura persoană din Germania care se mai bucură de intimitate e o persoană care doarme". Beradt concluziona cu tristețe că visele adunate de ea arătau că nici măcar acest lucru nu mai era adevărat.[220]

V

Gestapoul, Partidul Nazist și Cămășile Brune și-au îndreptat atenția nu doar asupra opoziției, disidenților și a celor nemulțumiți, dar și înspre cei care nu reușiseră să arate îndeajuns de mult entuziasm pentru cel de-al Treilea Reich și politicile sale. Fiecare cartier dispunea de un „gardian de bloc", o denumire populară acordată pentru o varietate de oficiali de la baza ierarhiei naziste, al cărui rol era să se asigure

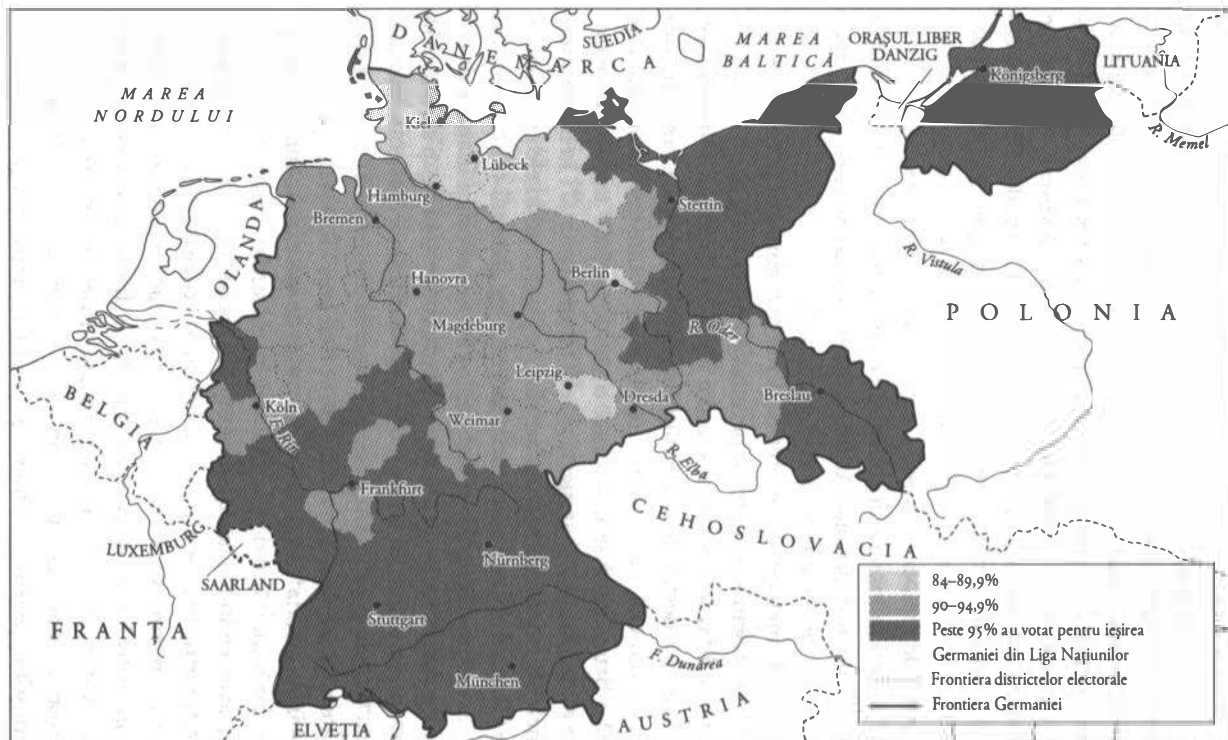
că toți locatarii agățau fanioane și steaguri naziste la ocazii speciale și că participau la defilări și parade. Fiecare ramură locală a partidului era formată în medie din opt celule, fiecare organizată în aproximativ 50 de cvartale, fiecare cu câte 50 de gospodării. Liderii politici ai partidului, denumire dată oficialilor locali de rang mic, erau fiecare responsabili de câte un cvartal și, la rândul lor, își însărcinau subalternii să aibă grijă fiecare de câte un bloc de apartamente sau de un grup restrâns de case. În 1925 existau deja aproape 200 000 de lideri politici de acest gen; dacă îi punem la socoteală și pe subordonații lor, înainte de începerea războiului existau în jur de două milioane de „gardieni de bloc". Peste două treimi din liderii politici proveneau din clasa de mijloc, conform unei statistici efectuate de partid în 1935, și erau în mod special disprețuiți de către locuitorii din districtele clasei muncitoare care fuseseră comuniști sau social-democrați în trecut. Erau de obicei primul „port de escală" al denunțătorilor și îi supravegheau îndeaproape pe evrei, disidenți și pe cei care intrau în legătură cu aceștia, dar și pe cei care nu erau de „încredere" din punct de vedere politic, de obicei foști opozanți ai partidului. Erau numiți în batjocură „fazanii aurii", din cauza uniformelor maronii-aurii, cu epoleți roșii, și trebuiau să-i raporteze pe cei care erau indiscreți și împrăștiau zvonuri, și pe oricine nu se conforma regulilor, către organizația districtuală de partid, de unde datele celor denunțați aveau să ajungă la Gestapo. Cei care-i călcau pe bătături pe gardienii de bloc riscau să-și piardă ajutorul social și beneficiile pe care le primeau din partea statului. Alte ramuri ale enormului aparat al Partidului Nazist erau și ele constituite din oficiali similari, de la serviciul de asisență socială la Frontul Muncii și organizația de femei, care aveau și ei îndatoriri similare, de supraveghere și control.[221] În fabrici și la locul de muncă, oficialii din Frontul Muncii, angajatorii, maiștrii și reprezentanții serviciului de securitate nazist erau cei care îndeplineau funcția de gardian de bloc. Muncitorii care nu se conformau erau selectați pentru a avea parte de un tratament discriminatoriu, nu erau promovați în funcții mai înalte, erau transferați pentru a îndeplini responsabilități care nu erau pe gustul lor sau puteau fi și concediați.[222] Un muncitor din fabrica Krupp și-a adus aminte mai târziu: „Nu puteai să spui nimic, maistrul stătea tot timpul în spatele

tău, nu puteam să riscăm".[223] Mașinăria de teroare a nazismului se infiltrase în cele mai mici cotloane ale vieții și muncii de zi cu zi.

Procesul de intimidare devenea evident mai ales în preajma plebiscitelor naționale și a alegerilor pe care Hitler le organiza din când în când pentru a oferi o aparentă legitimitate acțiunilor sale, mai ales pe plan extern. Înăsprirea strânsorii regimului asupra populației reiese din proporția din ce în ce mai mare de voturi obținute în cadrul unor astfel de evenimente de propagandă, care erau legitimate de o lege promulgată pe 14 iulie 1933, emisă în același timp cu legea care transforma Germania într-un stat monopartidist. Noua lege îi permitea guvernului să se „sfătuiască cu populația" din inițiativă proprie, în legătură cu anumite reglementări și politici, o diferență frapantă față de procedurile de pe timpul Republicii de la Weimar, când, pentru a se organiza un plebiscit, poporul trebuia să ceară acest lucru. Sub cel de-al Treilea Reich plebiscitele și alegerile au devenit exerciții de propagandă în cadrul cărora regimul mobiliza electoratul prin orice mijloace posibile, după cum dorea, pentru a crea o aparență a legitimității populare a măsurilor controversate pe care le propunea.[224] Prima oportunitate de a folosi aceste metode s-a ivit în timpul alegerilor parlamentare din 12 noiembrie 1933. Decretul care dizolva Reichstagul abolea în același timp și parlamentele regionale statale, al căror agregat colectiv, Reichsratul, camera superioară a legislativului național, a fost desființat în 1934. În cadrul alegerilor parlamentare, votanții au primit o listă cu reprezentanți ai partidului, pe care puteau vota cu „da" sau „nu". Pentru a liniști electoratul din clasa de mijloc, lista includea și câțiva conservatori non-naziști, precum Papen sau Hugenberg, chiar și câțiva foști reprezentanți ai Partidului Popular și ai Partidului de Centru. A fost lansată o campanie masivă de propagandă, care includea și difuzarea la radio a unui discurs ținut de Hindenburg, campanie dublată de instrucțiuni confidențiale venite din partea Ministerului de Interne al Reichului, care le permitea comisiilor electorale să interpreteze buletinele de vot anulate ca voturi de „da". Criticii regimului și-au închipuit că această manevră s-ar fi întâmplat oricum. Victor Klemperer, de exemplu, și-a notat în jurnal, în data de 23 octombrie, că „nimeni nu va îndrăzni să nu voteze și nimeni nu va răspunde cu «nu». Pentru că: 1. Nimeni nu crede în confidențialitatea votului, și 2. Un «nu» va fi luat

ca şi un «da» oricum."[225] Puţini oameni au îndrăznit să se plângă în public că au fost manipulaţi, dar cei care au făcut-o aveau dovezi şi au descoperit nereguli atunci când numărau buletinele de vot şi era clar că fusese încălcată confidenţialitatea votului, că cei din comisie completaseră ei buletine, că oponenţii regimului fuseseră şterşi din registrul electoral şi multe, multe altele. Cei care au refuzat să voteze, în semn de protest, au fost arestaţi; prezenţa naziştilor şi a Cămăşilor Brune în secţiile de votare a exercitat presiune asupra oamenilor care, ca să-şi demonstreze loialitatea faţă de regim, au votat în public şi nu în secret. Prin astfel de metode, regimul a obţinut un procent de voturi de „da" de 88%, deşi se luaseră în considerare aici şi aproape trei milioane şi jumătate de voturi anulate. Aproape 5% din electorat a desenat o cruce pe buletinul de vot atunci când a votat „nu".[226]

Astfel de metode au devenit evidente în plebiscitul ţinut pe 19 august 1934, organizat pentru a pecetlui cu aprobarea populaţiei autonumirea lui Hitler ca şef al statului după moartea lui Hindenburg. Rapoarte clandestine ale agenţilor social-democraţi, întocmite pentru liderii lor din exil, arată că fiecare secţie de votare era înconjurată de Cămăşi Brune şi că se instaurase o „atmosferă de teroare, care era foarte eficientă chiar şi atunci când era folosită pe faţă". În multe zone, cabinele de votare fuseseră scoase din secţii, accesul în ele era oprit de către Cămăşile Brune sau erau etichetate cu „Numai trădătorii intră aici". Membrii cluburilor şi societăţilor au fost conduşi în masă de către grupuri de Cămăşi Brune la secţiile de votare şi obligaţi să voteze în public, nu în secret. În unele secţii toate buletine de vot erau semnate cu „da", în timp ce în altele se numărau ca voturi pozitive şi voturile anulate. Atât de multe buletine de vot cu „nu" fuseseră înlocuite cu unele false, cu „da", încât în unele centre de vot existau mai multe buletine decât numărul de votanţi. Nivelul de teroare varia de la zonă la zonă, astfel că în Palatinat, unde agenţii social-democraţi raportau că procedurile de intimidare a electoratului şi de falsificare a voturilor băteau orice record, s-a înregistrat un vot de „da" în proporţie de 94,8%, în timp ce în câteva centre de vot din Rin, dimpotrtivă, aproape jumătate de voturi erau de „nu" sau anulate. În Hamburg, doar 73% din electorat a votat „da", în Berlin 74%, şi în câteva foste fortăreţe ale comuniştilor, precum Wilmersdorf sau Charlottenburg, votul pozitiv

Harta 3. Plebiscitul din 12 noiembrie 1933

era sub 70%. E uimitor faptul că, în astfel de circumstanţe, regimul a reuşit să obţină doar votul a 85% din electorat. Cinci milioane de votanţi au refuzat să susţină legea, votând „nu" sau anulându-şi votul.[227] În ciuda presiunii masive de a vota „da", mulţi germani încă erau de părere că alegerile fuseseră corecte: Luise Solmitz le-a numit chiar în ziua scrutinului „un plebiscit al cărui rezultat nu poate fi prezis, eu cel puţin nu o pot face".[228] Victor Klemperer era mai puţin optimist. „O treime au votat «da» de frică, o treime din euforie, o treime din euforie şi frică", scria el.[229]

Patru ani mai târziu, regimul îşi perfecţionase deja tehnicile de teroare electorală şi de manipulare în asemenea măsură, încât obţinuse un vot de „da" în proporţie de mai mult de 99% în plebiscitul din aprilie 1938 privind unirea cu Austria, care era dublat de un vot de încredere pentru Hitler şi acţiunile sale de până atunci. Combinarea acestor două chestiuni a făcut să fie clar pentru oricine că un vot împotriva unirii era un vot împotriva lui Hitler şi că ajungea să intre sub incidenţa legii de trădare. Grupuri de Cămăşi Brune defilau pe străzi la intervale regulate, scoţându-i pe oameni din casă şi târându-i la centrele de votare. Cei bolnavi sau care erau ţintuiţi la pat au fost obligaţi să voteze la urna mobilă care venea la domiciliu. Oamenii care refuzau să voteze sau care ameninţau că vor vota „nu" erau bătuţi şi forţaţi să mărşăluiască pe străzi cu o pancartă atârnată la gât pe care era scris „Sunt un trădător al poporului", târâţi prin baruri unde lumea urla la ei şi îi scuipa sau erau trimişi fără formalităţi la un azil de nebuni. În multe zone ale ţării, opozanţii cunoscuţi ai regimului erau arestaţi înainte de alegeri şi ţinuţi în custodia poliţiei până la sfârşitul acestora. În alte zone, aceştia primeau buletine de vot special marcate, cu un număr de ordine imprimat pe ele cu maşină de scris fără panglică, acelaşi număr fiind notat în dreptul numelor lor pe lista de vot. Pe 7 mai 1938, diviziunea Koblenz a SDS-ului a raportat că în acest fel îşi puteau da seama cine votase „nu" sau cine îşi anulase votul. Raportul detalia cu cele mai pedante şi lipsite de umor detalii cum se foloseau de „lapte degresat pentru a descifra numerele". În multe oraşe, majoritatea covârşitoare a electoratului a fost forţată să voteze în public, la nişte mese lungi păzite de grupuri de Cămăşi Brune; în unele centre, votanţilor li se înmânau buletine marcate deja cu „da" de către Cămăşile Brune

care prezidau alegerile. Chiar și în zonele în care se păstrase aparența votului secret, circulaseră zvonuri cu mult înainte de alegeri cum că buletinele aveau să fie marcate și deci votanții puteau fi identificați în timpul numărării voturilor, și în unele cazuri chiar au fost. În secțiile în care, în ciuda acestor precauții, la numărare se descoperea că exista un număr semnificativ de voturi negative, acestea au fost pur și simplu desconsiderate. Atunci când un votant anunța în public că se abține, așa cum a fost cazul episcopului catolic Joannes Sproll, care a făcut acest lucru în semn de protest împotriva includerii pe liste a lui Alfred Rosenberg și a lui Robert Ley, reacția era dură; declarația episcopului a stârnit proteste și demonstrații gălăgioase ale Cămășilor Brune în fața bisericii sale, după care a fost eliminat din dioceză, deși regimul era de părere că era un personaj mult prea proeminent pentru-l putea aresta.[230] În ciuda acestui gen de incidente, mulți germani care îi susțineau pe naziști în plebiscite erau plini de mândrie când aflau rezultatele. Luise Solmitz observa triumfătoare: „99% din voturi pentru Führer, pesemne că ne creăm o impresie copleșitoare în străinătate“.[231]

VI

Cât de adânc au penetrat teroarea și intimidarea societatea germană sub regimul nazist? Intimidarea ostentativă și manipularea din cadrul alegerilor făceau ca rezultatele să nu fie deloc un indicator de încredere pentru opiniile populației, dar fără îndoială că acestea ascundeau o considerabilă susținere pentru regim și înăbușirea criticilor și a opoziției, și în unele cazuri – cum ar fi plebiscitele pentru remilitarizarea Renaniei sau anexarea Austriei – e mai mult decât probabil că majoritatea ar fi votat „da“ și dacă alegerile erau libere. Mai mult decât atât, pentru majoritatea cetățenilor germani, teroarea nazistă a evoluat rapid dintr-o realitate curentă, prezentă în contextul de violență omniprezentă din prima jumătate a anului 1933, într-o amenințare care rareori se concretiza în acțiune. În 1933 a fost întemeiat cu repeziciune un aparat masiv de supraveghere și control care era folosit pentru a-i găsi, aresta și pedepsi pe cei care se opuneau regimului nazist, inclusiv aproape o treime din electorat care votase cu partidele de stânga în

ultimele alegeri libere germane. Până la sfârșitul anului 1935, opoziția organizată fusese complet zdrobită. „Noaptea cuțitelor lungi“ a servit drept lecție pentru disidenții din mișcarea nazistă și mai ales pentru milioanele de oameni care făceau parte din turbulenta organizație paramilitară a Cămășilor Brune. Politicienii altor partide, de la democrați la naționaliști, fuseseră arestați, amenințați, chiar asasinați, pentru a servi drept avertisment pentru cei care nu se conformau. Dar, începând cu anul 1936, aparatul de teroare a fost îndreptat din ce în ce mai des împotriva minoritățile relativ mărunte, precum comuniștii și social-democrații devotați și insistenți, cei asociali și leneși, spre infractorii mărunți și, așa cum vom vedea pe parcursul cărții, împotriva evreilor și homosexualilor. Pentru marea majoritate a germanilor, inclusiv pentru milioanele de foști comuniști și social-democrați, amenințările cu arestul, încarcerarea și trimiterea într-un lagăr de concentrare s-au estompat încetul cu încetul, cât timp nu intrau în necazuri.[232]

Într-adevăr, recent, câțiva istorici au folosit aceste date pentru a argumenta că regimul nazist nu a fost deloc un regim al terorii. Violența și intimidarea erau rareori prezente în viața de zi cu zi a cetățeanului german. După 1933 cel puțin, procesul de terorizare era extrem de selectiv, concentrându-se pe mici și marginale grupări, a căror persecutare era nu numai aprobată de marea majoritate a germanilor, dar și executată cu cooperarea și adesea cu participarea voluntară, la nivel local, a maselor largi de cetățeni germani obișnuiți. Societatea germană sub regimul nazist era în acest sens o societate care „se supraveghea pe sine“.[233] Aceasta mergea și dincolo de denunțurile făcute din motive personale, incluzând și convingeri ideologice, așa cum a fost clar în cazul Augsburgului. Statisticile privind denunțurile făcute la Gestapo, de exemplu, de către clienții pensiunilor sau ai barurilor sau de către „colegii de la lucru“ nu menționau câți dintre aceștia erau de fapt membri loiali ai partidului sau oficiali din organizații precum Frontul Muncii; e posibil ca mare parte din ei să fi făcut parte într-adevăr din aceste categorii, având în vedere numărul mare de oameni care se înrolaseră în partid până la mijlocul anilor '30 sau care făceau parte din organizații afiliate, de exemplu din Cămășile Brune, din Hitlerjugend, și așa mai departe. Dacă observăm din ce categorii de oameni făceau parte deținuții din lagărele de concentrare în orice moment al celui

de-al Treilea Reich, ne dăm seama că printre aceştia se aflau un număr copleşitor de membri ai minorităţilor, care erau de regulă privite cu suspiciune de mare parte din populaţia germană.

Cu toate acestea, a vorbi despre o societate care se autosupraveghea înseamnă a subestima existenţa terorii exercitate de sus în jos şi a intimidării la fiecare nivel de funcţionare al celui de-al treilea Reich.[234] Cazurile care ajungeau îndosariate pe birourile ofiţerilor Gestapo constituiau doar o mică proporţie din declaraţiile referitoare la infracţiuni, care se înregistrau în orice an. Marea majoritate a cetăţenilor nu fusese denunţată de nimeni. Raportarea era excepţia, nu regula, cel puţin în ceea ce priveşte comportamentul marii majorităţii a cetăţenilor germani. În Lippe de exemplu, un district cu 176 000 de locuitori, numărul total de raportări trimise agenţiilor partidului între 1933 şi 1945 era de numai 292; maximul de raportări înregistrate pe an era de 51, minimul de trei.[235] Mai mult decât atât, în 1937, doar 17 168 de cazuri de contravenţie la Legea privind zvonurile duşmănoase au fost raportate de către Gestapo în întregul Reich german. Numărul corect de contravenţii e posibil să fi fost de câteva sute de ori mai mare. Astfel, din anumite motive, majoritatea covârşitoare a martorilor oculari la acest gen de incidente refuzaseră să raporteze. Mai ales în districtele clasei muncitoare, frica de ostracizare şi de contradenunţuri şi chiar şi de atacuri de răzbunare trebuie să îi influenţat pe cetăţeni. Mai mult decât atât, nu cetăţenii de rând supravegheau populaţia, ci Gestapoul; nu se întâmpla nimic până nu primea Gestapoul un denunţ, şi doar dorinţa ofiţerilor de a găsi elemente deviante şi disidente era cea care dădea de fapt însemnătate denunţului. După ce a desfiinţat mişcarea muncitorească de rezistenţă, Gestapoul şi-a ales ca ţintă o gamă mai largă de forme ideologice de disidenţă, şi consecinţele pentru cei care erau interogaţi şi condamnaţi puteau într-adevăr fi destul de grave, de la violenţă brutală şi tortură, practicate de ofiţerii Gestapo înşişi, sau sub îndrumarea lor, violenţă care începea în timpul interogatoriilor şi care continua în tribunal, în închisori şi în lagăre.[236] În acest proces, Gestapoul era asistat de o reţea de oficiali ai regimului, de la gardieni de bloc în sus, existenţa unei astfel de reţele reprezentând ea însăşi un stimulent pentru denunţuri. Oficialii nazişti erau conştienţi că dacă eşuau în a descoperi elemente de disidenţă, puteau intra chiar ei în necazuri; ştiau, de

asemenea, că dacă aduceau anumite cazuri în atenția Gestapoului, se considera că își făceau cu adevărat datoria față de cel de-al Treilea Reich. Până la urmă, Gestapoul și agențiile din subordinea sa țineau poporul german sub supraveghere, și nu germanii înșiși.[237]

În apărarea argumentului conform căruia vasta majoritate a cetățenilor era de acord cu politica represivă a regimului, s-a atras atenția asupra faptului că naziștii, în loc să tăinuiască existența practicilor și instituțiilor represive, anunțau cu regularitate în ziare și cu ajutorul altor organe de propagandă ale regimului execuții, sentințe cu închisoarea, verdicte ale curții de justiție date disidenților și celor care „bârfeau cu răutate“ și așa mai departe. De aceea, continuă argumentul, marea majoritate a celor care citeau ziarele nu aveau nimic împotriva acestui gen de practici. Dar acest gen de publicitate acționează în ambele sensuri, și o funcție majoră a publicității acordate acestor practici impuse de către regim asupra disidenților și devianților avea rolul de a-i descuraja pe germanii de rând să aleagă aceeași cale. Faptul că existau rapoarte conform cărora oricine împrăștia zvonuri legate de moartea lui Röhm și de epurările făcute atunci risca să ajungă într-un lagăr de concentrare a făcut doar ca ceea ce era implicit în rapoarte să devină explicit. Într-o factură similară, faptul că oficialii de vârf din poliție și din SS, precum Reinhard Heydrich sau Werner Best, vedeau Gestapoul muncind în favoarea poporului german și cu cooperarea acestuia pentru un fel de purificare politică și etnică vizând întreaga societate nu trebuie acceptat ca atare: ideologia nazistă a reiterat constant credința că regimul, în toate aspectele sale, era sprijinit de populație, dar de fapt vastitatea ambiției declarate a Gestapoului era un alt instrument al terorii în sine, de vreme ce populația germană știa că agenții săi sunt peste tot și știu tot ce se întâmplă, o frică stimulată chiar de Gestapo.[238]

E clar că reprezentanții minorităților disprețuite de germani au ajuns în lagăre; dar dacă ne concentrăm doar pe acestea, ignorăm un număr mult mai mare de devianți politici condamnați de curțile de justiție și încarcerați în închisori și penitenciare. Cu cât mai mult timp trece de la existența Germaniei naziste, cu atât le e mai greu istoricilor, care trăiesc într-un sistem politic democrat și în societăți care respectă drepturile individuale ale omului, să facă acest salt al imaginației care e necesar pentru a înțelege comportamentul populației într-un stat

precum Germania nazistă, un stat în care încarcerarea, tortura şi chiar moartea puteau deveni destinul celor care îndrăzneau să dea glas criticilor la adresa regimului şi a liderilor săi. Cei care aprobau acest gen de represiune erau cel mai probabil o minoritate formată din suporteri activi ai regimului şi funcţionari de partid, ca gardienii de bloc, şi probabil şi germani conservatori din clasa de mijloc şi superioară, care erau de părere că locul marxiştilor era în închisoare oricum. Până şi aceştia erau conştienţi de faptul că trebuiau să fie atenţi ce fac şi ce spun, precum şi de pericolele inacţiunii care deveniseră clare odată ce opoziţia a început să apară şi în cadrul acestor grupări. Gloanţele care îi asasinaseră pe Kurt von Schleicher, pe Herbert von Bose, pe Edgar Jung, pe Gustav von Kahr, Erich Klausener şi Kurt von Bredow la începutul lunii iulie 1934 erau de asemenea un avertisment trimis conservatorilor din clasa de mijloc şi superioară, atenţionându-i să-şi ţină capetele plecate dacă nu voiau să fie eliminaţi.[239]

E posibil ca cetăţenii de rând conservatori, precum Luise Solmitz, care nu avea nicio intenţie de a activa în politică, să-şi fi întors privirile de la entuziasmul cu care regimul şi-a executat opoziţia, dezvăluire care venise brusc la sfârşitul lunii iunie şi începutul lunii iulie în 1934, uşuraţi că ordinea publică la care visau fusese restabilită; pentru astfel de oameni, Cămăşile Brune ale lui Röhm reprezentau o ameninţare la fel de mare precum cea a Ligii Luptătorilor Roşii de pe Front sau a *Reichsbannerului* din anii weimarieni. Cu toate acestea, în spatele uşilor închise, nu se poate să fi fost complet orbi şi să nu observe soarta pe care o avusese clica conservatoare din jurul vicecancelarului Papen. Nu doar acea o treime din populaţie care în trecut se afiliase cu stângismul marxist era supusă unui proces de intimidare masivă. Într-adevăr, la puţin timp după masacrul din „Noapte cuţitelor lungi“, un alt grup minoritar, mai însemnat decât marxiştii, cel al catolicilor, a început să fie persecutat şi încarcerat pe măsură ce dădea din ce în ce mai des glas criticilor la adresa regimului. La scară largă, existau măsuri de genul Legii privind zvonurile duşmănoase, care interzicea până şi cele mai triviale expresii de nemulţumire şi care ducea la încarcerarea celor care spuneau glume cu Hitler şi Göring. E adevărat că aceştia proveneau din clasa muncitoare a Germaniei, dar aproape jumătate din populaţia Germaniei era compusă din clasa muncitoare, şi chiar şi cei

din clasa de mijloc sau superioară erau aduşi în faţa curţilor speciale pentru astfel de ofense. Acuzaţiile şi condamnările care reieşeau din cauza acestei legi au creat un instrument de intimidare în masă, adăugând la climatul general de teamă şi ajutând la crearea unei spirale a tăcerii, în contextul căreia regimul putea să comită crime şi mai grave fără a se teme de opoziţia sau nemulţumirea populaţiei.[240]

Adevărul e că nivelul de teroare existent era îndreptat nu numai împotriva minorităţilor mărunte şi dispreţuite, dar atmosfera de arestări, condamnări şi acuzaţii era prezentă aproape peste tot în cel de-al Treilea Reich, mai mult, astfel de acuzaţii erau aduse chiar şi împotriva membrilor partidului, aşa cum am văzut mai devreme. Regimul câştiga aprobarea populaţiei prin intimidare, introducând o serie de sancţiuni pentru cei care îndrăzneau să i se opună, dezorientând populaţia într-un mod sistematic şi lipsind-o de mediile tradiţionale culturale şi sociale, precum localurile, cluburile sau asociaţiile de voluntariat, mai ales de cele care erau privite ca o sursă potenţială de rezistenţă, cum e şi cazul mişcării muncitoreşti. Teama şi teroarea fuseseră instrumente politice specifice ale regimului încă de la început.[241] Statul şi partidul se puteau folosi de acestea pentru că, în câteva luni de la numirea lui Hitler în funcţia de cancelar al Reichului, îi lipsiseră în mod sistematic pe cetăţenii germani de toate drepturile şi libertăţile civile de care se bucuraseră sub Republica de la Weimar. Legea nu îi proteja pe cetăţeni în faţa statului atunci când acesta şi agenţiile sale bănuiau că nu erau dispuşi să fie de acord cu ţelurile şi politicile sale. Dimpotrivă, au fost promulgate un număr masiv de legi excesiv de severe care le dădeau poliţiei şi Gestapoului mână liberă în a se ocupa de oricine era suspectat că nu se conforma cu normele uzuale de comportament pe care le impunea cel de-al Treilea Reich cetăţenilor săi. În acest context, nu e deloc surprinzător că oamenii de rând şi oficialii mărunţi ai Partidului Nazist au început să consolideze atmosfera generală de teroare şi intimidare, raportându-şi semenii la Gestapo, chiar şi dacă nu li se cerea acest lucru.

În acelaşi timp, Gestapoul reprezenta doar un mic segment dintr-o reţea vastă de supraveghere, teroare şi persecuţie a cetăţenilor germani, instituită de regim în anii '30; aceasta includea SA-ul şi SS-ul, Poliţia Criminală, închisorile, serviciile sociale şi birourile de angajări,

mediul medical, centrele medicale şi spitalele, Tineretul Hitlerist, Gardienii de Bloc şi chiar şi organizaţii aparent neutre din punct de vedere politic, precum biroul fiscal, poşta şi companiile feroviare. Acestea furnizau informaţii despre disidenţi şi devianţi Gestapoului, curţilor de justiţie şi procuraturilor, formând un sistem de control polimorf, prost coordonat dar convingător, în cadrul căruia Gestapoul era doar o instituţie printre multe altele.[242] Tot ce se întâmpla în al Treilea Reich avea loc în această atmosferă continuă de teroare şi teamă, care nu slăbea niciodată, şi care doar s-a intensificat spre sfârşitul regimului. Un muncitor intervievat la câţiva ani după căderea regimului l-a întrebat pe reporter: „Ştii ce e teama? Nu. Cel de-al Treilea Reich era teama."[243] Cu toate acestea, acest sistem de teroare era doar una din tehnicile folosite de cel de-al Treilea Reich. Naziştii nu căutau să câştige aprobarea populaţiei doar prin violenţă. Voiau să obţină un sprijin pozitiv şi entuziast al ideilor şi politicilor sale, să transforme atitudinea şi modul de gândire al oamenilor şi să creeze o nouă cultură germană care să reflecte doar valorile lor. Asta însemna că aveau nevoie şi de propagandă, şi acum vom vedea cât de departe au mers pentru a-şi îndeplini ţelurile prin aceasta.

2

MOBILIZAREA CONȘTIINȚELOR

Iluminarea poporului

I

„Revoluția pe care am pornit-o“, declara Joseph Goebbels în 15 noiembrie 1933, „este una totală. A cuprins fiecare zonă a vieții publice și le-a restructurat fundamental pe toate. A schimbat și a restructurat complet relația oamenilor unul cu celălalt, cu statul și problemele de existență.“ A fost, continua el, „o revoluție pornită de jos“, de către cetățeni, fiindcă, spunea Goebbels, a adus după sine „transformarea națiunii germane într-un singur popor“. A deveni un popor însemna a stabili o coeziune a spiritelor în întreaga națiune, căci, așa cum el anunțase deja în martie: „Pe 30 ianuarie, era individualismului a murit în sfârșit... Individul va fi înlocuit de comunitate. Revoluțiile, adăuga el, nu se limitează doar la sfera politică. De acolo, se extind să acopere toate aspectele existenței sociale ale umanității. Economia și cultura, știința și arta nu sunt ferite de impactul lor“. În asemenea proces nu încape loc pentru neutralitate: nimeni nu poate să stea pe margini sub false pretenții de obiectivitate sau artă de dragul artei. Întrucât, declara el, „arta nu este un concept absolut, ci își dobândește viața din viețile oamenilor“. Astfel: „Nu există artă fără părtinire politică“.[1]

Revoluția la care Goebbels făcea referire nu era una socială sau economică, precum cea franceză din 1789 sau cea rusă din 1917. Nu era nicio revoluție a prefacerii continue, așa cum păreau că și-ar fi dorit Röhm și SA-ul său, înainte să fie suprimați în 1934. Era o revoluție culturală, care urmărea consolidarea și sporirea puterii politice cucerite de către naziști prin convertirea întregii populații a Germaniei la propriul lor mod de gândire. Nu treizeci și șapte procente din alegători,

așa cum spunea Goebbels pe 25 martie 1933, referindu-se la cel mai mare număr de voturi obținute de partid într-o alegere liberă, ci sută la sută din germani trebuie să îi sprijine.[2] În acest scop, în 13 martie 1933, Hitler a înființat Ministerul Iluminării Populare și al Propagandei și l-a numit chiar pe Goebbels în fruntea noului minister, oferindu-i astfel un loc în cabinetul său.[3] Pe 25 martie, Goebbels a definit sarcina ministerului drept „mobilizarea spirituală" a poporului german într-o recreere perpetuă în spiritul entuziasmului popular care, după cum pretindeau naziștii, a galvanizat populația în zorii războiului din 1914. Credința nazistă în puterea pozitivă a propagandei se datora și ea în mare parte experienței Primului Război Mondial, când, credeau ei, britanicii au reușit să răspândească zvonuri dăunătoare pentru reputația Germaniei.

Ministerul lui Goebbels, alcătuit în mare parte din ideologi naziști tineri și dedicați, a căutat nu doar să prezinte regimul și politicile sale într-o lumină pozitivă, ci și să genereze impresia să întreaga populație îi sprijinea cu entuziasm toate acțiunile. Dintre toate aspectele care au făcut din cel de-al Treilea Reich o dictatură modernă, pretenția necontenită pentru legitimitate populară a fost unul dintre cele mai pregnante. De la bun început, regimul a căutat să implice masele într-un joc de consultare plebiscitară. Prin toate mijloacele aflate la îndemână, a încercat să se asigure de consfințirea răsunătoare și de-a dreptul unanimă a acțiunilor, politicilor și, mai presus de orice altceva, a Führerului. Chiar dacă, pesemne, știau că acest sprijin era în realitate departe de a fi unul veritabil, simpla aparență a unui constant reafirmat entuziasm popular pentru Reich și a unei adulații isterice a maselor pentru conducătorul său cu siguranță avea să fie eficientă în a-i convinge pe germanii sceptici să se alăture opiniei populare majoritare. De asemenea, era menită să intimideze inamicii regimului, reducându-i la tăcere și inacțiune, prin convingerea inoculată că orice încercare de a-și câștiga sprijinul concetățenilor ar fi una lipsită de sorți de izbândă.[4]

Goebbels nu se ferea să recunoască faptul că legitimitatea populară a Reichului era manipulată de regim. Era menirea Ministerului Propagandei să coordoneze și să direcționeze întreaga prezentare publică a regimului și a politicilor sale. „Tot ce se petrece în spatele cortinei, spunea el, ține de direcția de scenă."[5] Aceasta includea ceremonii și ritualuri,

precum paradele cu torţe ţinute să sărbătorească numirea lui Hitler în funcţia de cancelar al Reichului pe 30 ianuarie 1933, deschiderea oficială a Reichstagului la Potsdam, pe 21 martie 1933, congresul anual al partidului, ţinut în fiecare toamnă la Nürnberg, Ziua Muncii Naţionale de pe 1 Mai şi multe alte ocazii. Noi sărbători şi festivaluri au fost adăugate la calendarul tradiţional, inclusiv ziua de naştere a lui Hitler şi comemorarea puciului din 9 noiembrie 1923. Pe întregul teritoriu al Germaniei, nume de străzi au fost schimbate pentru a înlătura amintiri ale trecutului democratic, devenite dintr-odată nedorite sau incomode, şi pentru a-l celebra pe Hitler, alţi nazişti marcanţi sau martiri ai mişcării, precum Horst Wessel, după care a fost redenumit districtul muncitoresc Friedrichshain din Berlin. De asemenea, în Hamburg, o stradă a fost redenumită după tânărul de şaptesprezece ani Otto Blöcker, un membru al *Hitlerjugend* împuşcat într-un atac armat al comuniştilor asupra unui departament local al Partidului Nazist în data de 26 februarie 1933.[6] Au existat multe exemple similare.

Dar mai presus decât oricare, cel mai sărbătorit a fost Hitler. Cultul său căpătase deja proporţii notabile în cadrul Partidului Nazist încă de la începutul anilor '30, însă acum era propagat în întreaga naţiune cu ajutorul tuturor resurselor de care dispunea statul şi proiectat nu doar prin cuvinte şi imagini, ci şi în nenumărate moduri neînsemnate, simbolice.[7] Din martie 1933 încolo, oraşele aproape că s-au întrecut să-l numească cetăţean de onoare. Până la finele lui 1933, în aproape fiecare localitate de pe teritoriul Germaniei, piaţa centrală a fost rebotezată Adolf Hitler. Deja, în 20 aprilie 1933, cea de-a patruzeci şi patra aniversare a Führerului a fost sărbătorită cu steaguri şi pancarte în fiecare oraş, ghirlande la uşa caselor din sate împânzeau teritoriul ţării, anunţuri speciale în magazine şi chiar cu ornamente în mijloacele de transport în comun. Parade şi procesiuni cu torţe au adus lumea în străzi, iar bisericile ţineau slujbe speciale în care se rugau pentru bunăstarea şi sănătatea Führerului. Maşina propagandistică a lui Goebbels scotea la foc automat discursuri care îl comparau pe Hitler cu Bismarck, în timp ce ministrul bavarez al educaţiei Hans Schemm a mers chiar mai departe, descriindu-l ca pe „artistul şi arhitectul de geniu pe care Domnul Dumnezeu ni l-a hărăzit", care creează „un nou chip al Germaniei", care a dat poporului „forma sa finală" după „o istorie de două mii de

ani": „În personalitatea lui Hitler, toate năzuințele poporului german au devenit realitate".[8] Postere și ilustrații în reviste, jurnale de știri și filme îl înfățișau ca pe un om venit din tranșee, din popor, nu doar ca pe un geniu multilateral atins de mâna destinului, ci și ca pe un ins umil, chiar simplu, care avea puține nevoi, disprețuia avuțiile și faima, era bun cu animalele și copiii și plin de compasiune față de vechii tovarăși cu care vremurile nu au fost blânde. Soldat, artist, muncitor, conducător, om de stat, a fost protretizat ca un om cu care toate sectoarele societății germane se puteau identifica. Mulți germani de rând au fost copleșiți de amploarea și intensitatea propagandei. Emoția care a cuprins-o pe Luise Solmitz când îi aștepta sosirea pe străzile Hamburgului ei natal era una tipică: „Niciodată nu voi uita clipa când a trecut pe lângă noi în uniforma sa brună, făcând un *Heil* în propriul său fel... entuziasmul [mulțimii] s-a înălțat în vâlvătăi până la ceruri..." S-a dus acasă, încercând să digere „măreţele momente pe care tocmai le-am trăit".[9]

Întipărirea cultului hitlerist în viața de zi cu zi nu era nicăieri mai evidentă decât în introducerea formulei *Heil Hitler!* în orice tip de corespondență oficială întreținută de angajații statului, începând din 13 iulie 1933. Formula era întărită de salutul cu brațul drept ridicat, uneori însoțită de rostirea apăsată a formulei amintite, care era de asemenea obligatorie pentru toți cetățenii când imnul național sau Cântecul lui Horst Wessel erau intonate. „Oricine care nu dorește să fie bănuit că se comportă conștient într-o manieră negativă va efectua salutul hitlerist", proclama decretul.[10] Asemenea ritualuri nu doar cimentau solidaritatea formală a susținătorilor regimului, dar de asemenea îi izolau și pe cei care încercau să se țină departe de el. Pe deasupra, i-au conferit o și mai mare importanță lui Hitler.[11] După moartea lui Hindenburg și subsecventul plebiscit pentru șefia statului de pe 19 august 1934, însoțit de sloganul „Hitler pentru Germania – întreaga Germanie pentru Hitler", cultul Führerului nu a mai cunoscut piedici. Denaturarea rapidă a evenimentelor din „Noaptea cuțitelor lungi" făcută de mașina de propagandă a lui Goebbels i-a câștigat lui Hitler chiar mai multă simpatie. Ajunsese să fie văzut ca omul care a salvat din nou Germania de la tulburări, a strivit ambițiile excesive ale „potentaților" partidului și a restaurat decența și moralitatea în mișcarea nazistă.[12] De atunci încolo,

orice critică populară la adresa regimului era mai degrabă direcționată împotriva satrapilor lui Hitler; el însuși era în mare parte imun.[13]

Cultul personalității și-a pus în scenă cea mai grandioasă reprezentație la congresul partidului ținut la Nürnberg în 1934, a doua care avea loc sub noul regim. Cinci sute de trenuri au transportat un sfert de milion de oameni într-o gară anume construită pentru eveniment. Un vast oraș de corturi a fost înălțat pentru a-i găzdui pe participanți și cantități enorme de provizii au fost aduse să îi hrănească. În timpul evenimentului s-au derulat o serie de ritualuri elaborate. Pe parcursul unei întregi săptămâni, acestea au celebrat unitatea mișcării după toate conflictele și sciziunile din vara precedentă. În afara orașului, pe enormul câmp de aterizare pentru zeppeline, șiruri peste șiruri de sute de mii de uniforme brune, membri SS și activiști NSDAP luau parte în schimburi ritualice cu Führerul lor. „Heil, oamenii mei“, striga el, iar sute de mii de glasuri îi răspundeau la unison: „Heil, Führerul meu“. După apus, discursurile, corurile și defilările făceau loc paradelor cu torțe și ceremoniilor cu o coregrafie puternic dramatizată, cu peste o sută de reflectoare care își trimiteau razele în văzduh, închizându-i pe participanți și spectatori în ceea ce ambasadorul britanic a descris ca fiind o „catedrală de gheață“. Proiectoarele din arenă s-au ațintit peste treizeci de mii de stindarde roșii, negre și albe, cu semnul svasticii, în timp ce purtătorii lor înaintau printre rândurile de cămăși brune. În momentul culminant al ritualului, „drapelul însângerat“, steagul purtat la puciul de la berărie din 1923, a fost din nou ridicat și a atins noile stindarde, ca pentru a le transmite aura sa de încleștare violentă și sacrificiu sângeros în numele cauzei.[14]

Corespondentul american William L. Shirer, participând la prima sa adunare a Partidului Nazist, a fost impresionat pe bună dreptate. „Cred că încep să înțeleg unele din motivele pentru succesul uluitor al lui Hitler“, a mărturisit el în jurnalul său personal pe 5 septembrie 1934:

> Împrumutând o temă de la Biserica Catolică, readuce pompa, culoarea și misticismul în viețile mohorâte ale germanilor din secolul douăzeci. Întâlnirea de deschidere din dimineața aceasta de la Sala Luitpold, la periferia Nürnbergului, a fost mai mult decât un spectacol splendid; a avut și ceva din misticismul și fervoarea religioasă ale unei slujbe de Paște sau Crăciun într-o mare catedrală gotică.

În timp ce Hitler intra, urmat de anturajul său, străbătând solemn culoarul central, „treizeci de mii de mâini s-au înălţat în salut". De pe podium, sub „drapelul însângerat", Hess a citit numele celor ucişi în puciul din 1923, urmat de un moment de reculegere. „În asemenea atmosferă, scria Shirer, nu e de mirare că orice vorbă scoasă de Hitler părea un Cuvânt inspirat de sus." Shirer a fost martor la emoţia pe care prezenţa lui Hitler avea darul să o inspire printre susţinătorii săi atunci când, în ajunul adunării de partid, Führerul a pătruns în Nürnberg, venind de la aeroportul de lângă oraş, într-o maşină cu capota desfăcută, salutând cu mâna ridicată mulţimile în delir care împânzeau străzile vechiului oraş. Shirer continuă:

> Am fost prins în mijlocul unei gloate de zece mii de isterici care s-au înghesuit la intrarea hotelului în care stătea Hitler, strigând: „Îl vrem pe Führerul nostru". Am fost puţin şocat de chipurile lor, mai ales de cele ale femeilor, când în sfârşit Hitler a apărut pentru câteva clipe la balcon. Mi-au amintit de transfigurarea pe care am văzut-o odată în Louisiana pe chipurile unor penticostali în timpul unei slujbe. Se uitau la el de parcă era un Mesia, cu feţele prefăcute în ceva ce numai uman nu era. Dacă ar fi zăbovit mai mult decât acele câteva momente, cred că multe dintre femei ar fi leşinat din cauza emoţiei.[15]

O „mare procesiune" o urma pe alta, scrie Shirer, culminând cu un simulacru de bătălie purtat de unităţi ale armatei pe aerodromul de zeppeline. Întregul eveniment s-a terminat cu şirul aproape nesfârşit de unităţi militare şi paramilitare ce au mărşăluit pe străzi, dându-i lui Shirer o puternică impresie de „pură forţă disciplinată" a Germaniei sub regimul nazist. Scopul principal al evenimentului era să transmită o imagine a unităţii spirituale, coregrafiată printr-o serie de etalări neverosimile a unor mase enorme de oameni mişcându-se şi mărşăluind la unison, încolonaţi, sau aşteptând cu răbdare pe câmp în uriaşe forme geometrice; iar intenţia lui Hitler şi a lui Goebbels era să transmită această imagine nu doar Germaniei, ci întregii lumi.[16]

Tocmai în acest scop, Hitler a aranjat ca întregul eveniment să fie filmat, însărcinând-o pentru asta pe Leni Riefenstahl, o tânără actriţă şi regizoare, şi ordonând ca acesteia să i se pună la dispoziţie toate resursele de care avea nevoie. Cu treizeci de camere la dispoziţie, operate de şaisprezece cameramani, fiecare cu un asistent propriu şi cu patru camioane

cu echipament de sonorizare, Reiefenstahl a făcut un documentar fără precedent. O echipă de o sută douăzeci de oameni s-a folosit echipamente și tehnici abia inventate, precum teleobiective și cadre cu unghiuri largi, pentru a obține un efect pe care mulți l-au găsit hipnotizant când filmul a fost prezentat în 1935, cu titlul – ales de Hitler însuși – de *Triumful Voinței*. Voința respectivă era, așa cum Riefenstahl avea să explice mai târziu, nu doar aceea a poporului german, dar, mai presus de toate, cea a lui Hitler, pe care imaginile din film îl portretizau aproape invariabil de unul singur, coborând printre nori înspre Nürnberg în avionul său; în picioare, în mașina decapotabilă, parcurgând orașul în uralele mulțimilor aliniate pe străzi; oprindu-se să ia un buchet de flori de la o fetiță; vorbind cu tovarășii săi, cu cerul senin pe fundal; atingând ritualic noile stindarde ale partidului cu „drapelul însângerat" și, în sfârșit, în Sala Luitpold, cu un discurs frenetic care a trimis publicul în repetate urale la unison de „*Sieg, heil*", ca niște credincioși dintr-o capelă neoprotestantă, și pe Rudolf Hess, cu fața roșie de devoțiune fanatică, să strige: „Partidul e Hitler! Dar Hitler e Germania, tot așa cum Germania e Hitler! Hitler! *Sieg, heil!*"[17]

Triumful Voinței este un film marcant prin monumentalismul și prezentarea de mase vaste, disciplinate, de oameni care se mișcă în coordonare perfectă, de parcă ar fi un singur trup și nu mii. Imaginile solemne sunt punctate de interludii cu tinere Cămăși Brune care se hârjonesc cu bărbăție și se dezbracă pentru a sări într-un lac din apropiere, într-o glorificare a corpului masculin care e în aceeași măsură un produs al preferințelor lui Riefenstahl, cât și al ideologiei naziste. Toate acestea ascundeau realitatea mai puțin glorioasă, de beție, bătăi, distrugeri și crimă care se derula în spatele cortinei.[18] Însă filmul lui Riefenstahl a alterat realitatea și în feluri mai subtile, nu doar prezentând evenimentele din cadrul adunării în ordine diferită de cum au avut loc, dar și, profitând de acordul lui Hitler de a interveni în desfășurarea festivităților după bunul plac, repetând cu publicul și punându-le pe unele în scenă pentru un mai bun efect cinematografic. Unele scene au sens doar văzute prin ochiul camerei de filmat. Unul dintre cele mai impresionante momente, în care Hitler înaintează cu pași rari pe un culoar larg deschis în rândurile încremenite și mute ale celor peste o sută de mii de paramilitari în uniformă, urmat de Himmler și Lutze, noul lider al

Cămăşilor Brune, să depună o cunună de lauri în memoria martirilor mişcării, nu poate să fi avut un impact vizibil asupra a mai mult decât o mână de oameni dintre cei de faţă. În ultimele cadre ale filmului, ecranul se umple cu coloane de trupe de asalt în marş şi oameni ai SS-ului, cu cămăşile lor negre şi căştile de oţel, nelăsând să încapă îndoială în minţile spectatorilor cu privire la disciplina şi coordonarea maselor de germani dar, şi, mai ameninţător, despre prevalenţa modelului militar în organizarea lor. Prezentat ca un documentar, era un film de propagandă menit să convingă Germania şi lumea de puterea, forţa şi determinarea poporului german sub conducerea lui Hitler.[19] A fost singurul film despre Hitler făcut în perioada celui de-al Treilea Reich; a spus tot ceea ce trebuia spus şi nu era nevoie să fie urmat de un altul. A început să ruleze în martie 1935, cu mare succes, nu doar acasă, ci şi peste hotare. A câştigat Premiul Naţional Pentru Film, înmânat lui Riefenstahl de către Joseph Goebbels, care l-a descris drept „o magnifică viziune cinematografică a Führerului", şi, de asemenea, i s-a acordat medalia de aur la Festivalul de Film de la Veneţia în 1935 şi Marele Premiu la Festivalul de Film de la Paris în 1937. A continuat să ruleze în cinematografe şi, cu toate că după război a fost interzis în Germania, rămâne unul dintre documentarele de propagandă clasice ale secolului douăzeci.[20]

În mod ironic, iniţial, *Triumful voinţei* a fost comandat şi filmat în pofida opoziţiei înverşunate a Ministerului Propagandei, în urma eşecului unei prime încercări a lui Riefenstahl, cu un an mai devreme, intitulată *Triumful credinţei*. Riefenstahl nu era membră a Partidului Nazist – nici nu a devenit vreodată –, iar Goebbels se simţea ofensat de faptul că ea a fost mandatată direct de către Hitler, ignorând ceea ce el considera că sunt canalele potrivite pentru propagandă.[21] Pe deasupra, *Triumful voinţei* nu corespondea niciunui precept pe care Goebbels l-a impus industriei filmului. La întrunirea cu reprezentanţii acesteia, de pe 28 martie 1933, el a criticat vehement filmele cu propagandă grosolană, care „nu înţeleg spiritul timpurilor": „Noua mişcare nu trebuie să se obosească inutil cu marşuri de paradă şi suflat în goarnă", a spus el atunci. Elogiind filmul *Crucişătorul Potemkin* al regizorului sovietic Serghei Eisenstein, a declarat că „nu doar convingerile unui film îl fac bun, ci şi măiestria celor care îl produc". Filmele trebuie să se conformeze noului spirit al vremii, spunea el, dar trebuie să

fie și pe gustul maselor.[22] Propaganda, afirma Goebbels, este cea mai eficientă când e indirectă:

> Acesta e secretul propagandei: să pătrundă în adâncul fiecărei persoane către care țintește, fără ca aceasta să bage măcar de seamă. *Desigur*, propaganda are un scop, însă scopul trebuie camuflat cu asemenea istețime și măiestrie că acela care este vizat de scopul ei să nu observe deloc.[23]

Pentru a impune această politică, Goebbels a aprobat, poate chiar a scris o recenzie usturătoare la adresa unui film nazist a cărui acțiune se derula la începutul anilor '30. *SA-Man Brand* prezenta în mod țipător, fantezist și evident propagandist viața unui băiat de șaisprezece ani, venit din clasa muncitoare, care își sfidează tatăl social-democrat pentru a se alătura Cămășilor Brune, care pătimește la lucru din cauza sindicatului dominat de evrei și până la urmă este împușcat de comuniști, devenind un martir al cauzei naziste. Goebbels considera că filmul avea mici șanse să câștige noi aderenți, fiind mai mult adresat celor care deja simpatizau cu mișcarea. În octombrie, a criticat dur un alt film care glorifica viața și moartea lui Horst Wessel, un membru al Cămășilor Brune împușcat mortal de către un comunist în 1930. Filmul avea o intrigă similară cu *SA-Man Brand*, dar cu un conținut antisemit mult mai pronunțat. Îi înfățișa pe comuniștii care îl ucid în cele din urmă pe protagonist ca pe unelte ale criminalilor și ale intelectualilor evrei. Goebbels a declarat că filmul nu făcea dreptate amintirii lui Wessel. „Noi, național-socialiștii, nu vedem vreo valoare în faptul că SA-ul nostru mărșăluiește pe scenă sau pe ecran; locul lor e pe străzi. O asemenea paradă de suprafață a ideologiei noastre național-socialiste nu e un substitut pentru arta adevărată."[24]

În dimineața premierei filmului despre Horst Wessel, la care trebuia să sosească o mare parte a înaltei societăți berlineze, printre care și prințul moștenitor al familiei Hohenzollern, fiul cel mare al ultimului Kaizer și cunoscut susținător al nazismului, Goebbels a interzis în mod oficial proiectarea. Gestul său agresiv a stârnit o reacție furioasă din partea sponsorilor filmului. Printre aceștia se număra Putzi Hanfstaengl, un vechi prieten de-al lui Hitler, care a compus muzica pentru film și care a adunat personal o bună parte din banii de finanțare. Plângându-se

personal lui Hitler și Goebbels, Hanfstaengl a reușit în cele din urmă să-și atragă îndeajuns sprijin în ierarhia de partid pentru a înlătura interdicția, deși doar cu condiția ca titlul filmului să fie schimbat în *Hans Westmar: unul din cei mulți*. Sub această titulatură, filmul a câștigat o largă aprobare în presă și din partea publicului, care s-a ridicat în picioare în multe cinematografe când *Cântecul* lui Horst Wessel răsuna în scena finală.[25] Dar Goebbels se făcuse înțeles. Situația l-a convins pe Hitler că, pe viitor, ministrul Propagandei ar trebui să aibă un control mai eficient asupra industriei filmului. Iar acesta s-a folosit de el ca să se asigure că asemenea tip de filme de propagandă, care poate că erau populare printre membrii „vechii gărzi", dar nu se mai pretau la perioada când NSDAP-ul și-a consolidat puterea, nu vor mai fi făcute.[26]

II

Odată cu apariția sunetului și, pe alocuri, a peliculelor color, anii '30 au fost o perioadă de înflorire pentru cinematografie pe întregul mapamond. Publicul spectator din Germania a sporit, numărul mediu de vizionări pe cap de locuitor dublându-se de la patru la aproape opt în 1932-1933 și 1937-1938, iar numărul de bilete vândute în aceeași perioadă crescând de la 240 la aproape 400 de milioane pe an.[27] Multe mari vedete și regizori de film emigraseră din Germania la începutul celui de-al treilea deceniu, unii, precum Marlene Dietrich, atrași de mirajul Hollywoodului, alții, ca Fritz Lang, plecând din motive politice. Dar majoritatea au rămas. Unul dintre cei mai faimoși a fost Emil Jannings, care, în perioada sa petrecută la Hollywood la finele anilor '20, a câștigat primul Premiu Oscar pentru prestația sa în filmul *Ultima comandă*. Ajuns înapoi în Germania, Jannings s-a văzut nevoit să joace în filme cu pronunțat conținut politic, precum *Conducătorul (Der Herrscher)*, un elogiu adus conducerii autoritare, bazat în oarecare măsură pe o bine cunoscută piesă a dramaturgului Gerhart Hauptmann și având ca protagoniști o familie înstărită de industriași modelată după familia Krupp. Scenarista, Thea von Harbou, care a lucrat la filme mute, cum ar fi *Metropolis* și *Dr. Mabuse* ale lui Fritz Lang, și-a consolidat cariera în filmele vorbite din anii '30. Noi vedete, ca actrița de origine suedeză Zarah

Leander, au câştigat o popularitate enormă în rândurile publicului de cinema, în vreme ce alţii, precum actorul german Theodor Loos, păreau a fi o prezenţă aproape permanentă pe marele ecran. O tânără generaţie de regizori, printre care Veit Harlan este poate cel mai demn de amintit, a început să propage mesajul nazist în filme.[28] Cu toate acestea, nu toţi cei care făceau parte din industria filmului în cel de-al Treilea Reich au scăpat de atenţia nedorită a autorităţilor. În 1935 şi 1935, partidul i-a încurajat pe cinefili să trimită cereri de investigaţie în privinţa afilierii politice şi apartenenţei rasiale a celor mai cunoscuţi actori de cinema. S-au făcut repetate anchete despre una dintre cele mai iubite vedete ale Germaniei, Hans Albers, despre care se zvonea că are o soţie evreică. Zvonul era adevărat: soţia sa, Hansi Burg, era într-adevăr evreică; însă Albers a avut grijă ca ea să rămână la adăpost în Elveţia pe întreaga durată a Reichului. Goebbels, care ştia acest detaliu, s-a văzut incapabil să pornească vreo acţiune împotriva lui Albers, dată fiind extraordinara lui popularitate, aşa că oficialii Ministerului Propagandei s-au văzut nevoiţi să dezmintă încontinuu existenţa lui Hansi Burg.[29]

Actori precum Albers şi Jannings şi-au jucat rolul în sporirea popularităţii cinematografiei germane în deceniul al treilea. Totuşi, aceste succese au fost repede contracarate de izolarea crescândă a industriei germane de film. Încasările externe ale filmelor germane au început să scadă simţitor. Aceasta se datora parţial conţinutului lor tot mai politizat şi scăderii în calitate, dar, mai presus de toate, şi ostilităţii distribuitorilor străini de film, mai ales dacă erau evrei sau aveau obiecţii de ordin politic în privinţa controlului de stat care le era impus colegilor lor din Germania. Din punctul de vedere al industriei filmului, chiar mai gravă a fost oprirea cvasitotală a importului de filme străine în Germania.

Problemele cu care se confruntau filmele străine pot fi ilustrate prin exemplul cumva neverosimil al lui Mickey Mouse, care a câştigat o popularitate imensă în Germania începutului de ani '30, ceea ce a generat o gamă largă de produse, de la figurine la benzi desenate. O gazetă nazistă din Pomerania a declarat cu înverşunare în 1931: „Micky Maus e cel mai josnic, cel mai mizerabil ideal inventat vreodată". Dar asta era în mare parte o excepţie de la regulă. Mickey era într-atât de popular pentru publicul german, încât cenzorii de film nazişti s-au văzut mai mult sau mai puţin nevoiţi să aprobe toată seria *Silly Symphonies* de la Disney

pentru vizionare. Animația *Cei trei purceluși* a creat un interes deosebit printre cenzori deoarece conținea o scenă, mai târziu scoasă de Disney, în care lupul cel rău apare la ușa uneia din casele purcelușilor deghizat ca un comis-voiajor de perii, cu un nas fals caricatural pe care naziștii nu au avut greutăți să-l interpreteze ca fiind caracteristic evreilor. *Doctorul nebun*, în care un om de știință dement încearcă să-l încrucișeze pe Pluto cu o găină, a fost singura excepție, posibil deoarece putea fi interpretat ca o satiră la adresa ideilor eugenice ale nazismului, dar mai degrabă pentru că a fost considerat prea înspăimântător pentru copii.[30]

Și totuși, animațiile Disney, deși atât de iubite în Germania, au întâmpinat dificultăți la rândul lor. Motivul principal a fost unul de ordin financiar. Roy Disney, cel care s-a ocupat de aspectul economic al afacerii fratelui său, a încheiat un nou contract pe 20 decembrie 1933 cu UFA (Universum Film AG) pentru a distribui filmele lui Walt în Germania, însă pe 12 noiembrie 1934 guvernul german a mărit de patru ori taxele de import pe filme, forțându-i pe distribuitori să plătească o taxă de 20 000 de mărci pe fiecare film pe care îl cumpărau. De asemenea, guvernul a impus controale minuțioase asupra exporturilor de valută, astfel devenind de-a dreptul imposibil pentru companiile americane să facă vreun profit în Germania. Drept consecință, Universal și Warner Brothers și-au oprit afacerile din Germania, în timp ce Disney nu a făcut niciodată un profit considerabil din succesul nemaipomenit de care se bucura acolo. Situația a devenit încă și mai problematică cu ocazia unei schimbări în legislație pe data de 19 februarie 1935. De atunci încolo, filmele importate trebuiau plătite prin troc cu filme germane de export; însă germanii nu mai făceau filme pe care distribuitorii străini ar fi fost interesați să le prezinte. În orice caz, ostilitatea distribuitorilor și a publicului american față de antisemitismul naziștilor ar fi fost o piedică suficientă. În toamna lui 1937, contractul Disney cu UFA a expirat și, pentru a agrava situația, bunurile Disney din Germania au fost confiscate pentru a acoperi falimentul unui distribuitor important. Vizita lui Roy Disney la Berlin nu a rezolvat situația și la începutul anului 1939 abia dacă se mai proiecta vreun film Disney în Germania. Adolf Hitler, căruia ministrul propagandei, Joseph Goebbels, i-a dăruit optsprezece filme cu Mickey Mouse cu ocazia Crăciunului din 1937, a fost excepția norocoasă de la regulă.[31]

În a doua jumătate a celui de-al treilea deceniu, controlul statului asupra industriei filmului a devenit chiar mai strâns, grație Băncii de Credit pentru Film, înființată de regim în iunie 1933 pentru a-i ajuta pe cineaști să obțină fonduri în circumstanțele nefaste ale Marii Depresiuni. În 1936, aceasta finanța aproape trei sferturi din toate filmele germane și nu avea rețineri să își retragă sprijinul dat producătorilor ale căror proiecte erau considerate inoportune. Între timp, controlul exercitat de Ministerul Propagandei în privința angajărilor și concedierilor în toate ramurile industriei filmului a fost cimentat prin crearea Camerei de Film a Reichului în 14 iulie 1933, în fruntea căreia se afla un demnitar subordonat direct lui Goebbels. Toți cei ce lucrau în film erau obligați să devină membri ai acestei instituții, care era organizată în zece departamente ce acopereau fiecare aspect al producției și distribuției de filme în țară.[32] Acesta a fost un mare pas înainte înspre obținerea controlului absolut. Anul următor, influența lui Goebbels a fost încă și mai consolidată de criza financiară care a lovit două din cele mai mari companii de film, UFA și Tobis, care au fost efectiv naționalizate. Deja în 1939, companiile de stat produceau aproape două treimi din filme.[33] Academia Germană de Film, creată în 1938, instruia acum următoarea generație de regizori, actori, designeri, scenariști, cameramani și tehnicieni, asigurându-se că aceștia vor lucra în spiritul regimului nazist. Controlul financiar era sprijinit de puterile legale, mai ales prin Legea cinematografiei Reichului, aprobată pe 16 februarie 1934. Aceasta făcea obligatorie precenzurarea scenariilor. De asemenea, fuziona birourile de cenzură deja existente, create în 1920, într-un singur birou din cadrul Ministerului Propagandei. Iar un amendament din 1935 îi dădea oricum lui Goebbels puterea de a interzice orice film fără să apeleze la aceste instituții. Încurajările aveau să fie făcute și așteptările cinefililor ghidate prin acordarea de distincții pentru filme, atestându-le ca având „valoare artistică", „valoare politică" și așa mai departe.[34]

După cum intenționase Goebbels, în Reich se produceau destule filme de divertisment. Conform categoriilor prescrise de Ministerul Propagandei, 55 de procente din filmele ce au rulat în Germania în 1934 erau comedii, 21 procente – drame și 24 procente erau politice. Proporțiile fluctuau de la un an la altul și existau și filme care practic cădeau în mai mult de o categorie. Însă, în 1938, doar 10 la sută au fost

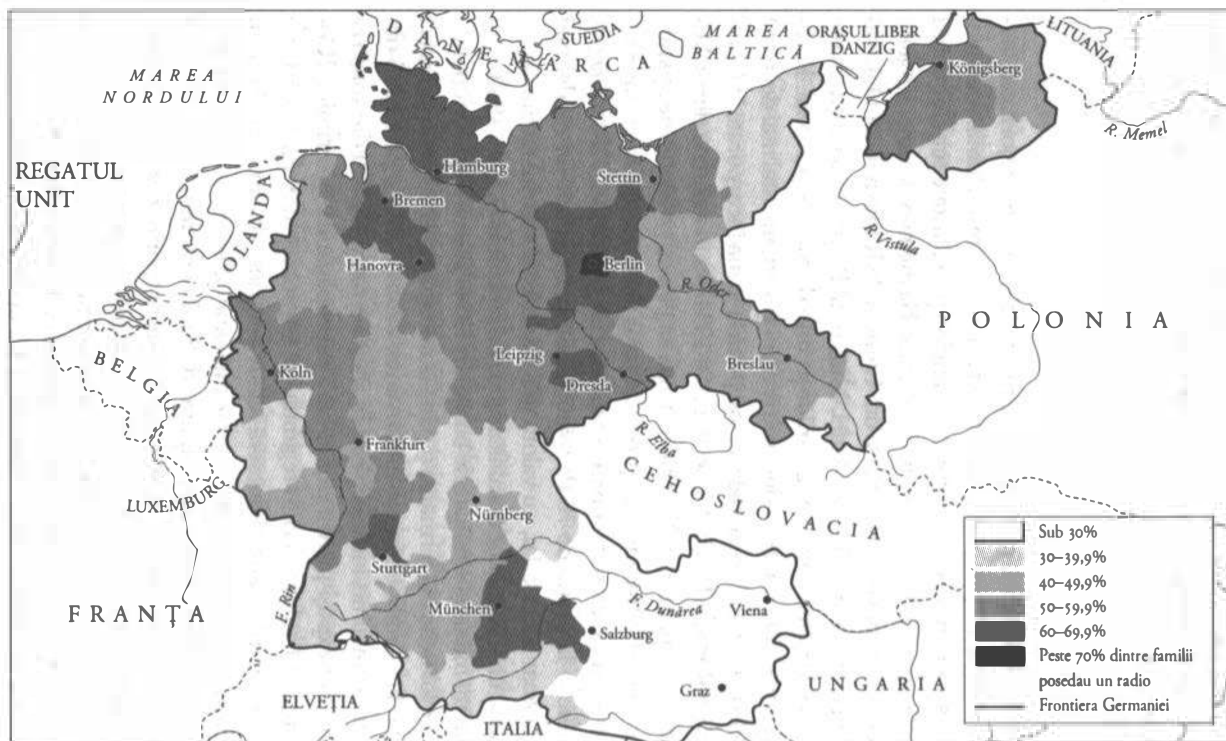
clasificate drept politice; 41 de procente erau considerate drame și 49 comedii. Cu alte cuvinte, proporția de filme politice scăzuse în vreme ce aceea de drame crescuse dramatic. Muzicalurile, filmele de epocă, comediile romantice și celelalte genuri ofereau o formă de refugiu din realitate și amorțeau sensibilitatea oamenilor; cu toate acestea, puteau și să transmită un mesaj.[35] Toate aceste filme, de orice gen ar fi fost, trebuiau să se conformeze principiilor generale stabilite de Camera de Film a Reichului și multe dintre ele glorificau conducerea țării, promovau virtuțile populare ale gliei și sângelui, denigrau tipologii blamate de nazism, precum bolșevicii și evreii, sau le portretizau drept personaje negative în drame aparent apolitice. Filmele cu mesaj pacifist erau interzise, iar Ministerul Propagandei se asigura că filmele de orice gen vor urma direcția corectă. Spre exemplu, în septembrie 1933, revista *Film-Courier* condamna cinematografia din timpul Republicii de la Weimar pentru portretizarea unei „clase sociale de criminali, distructivă și subversivă, adusă la un gigantism nimicitor prin fanteziile metropolei" – o trimitere evidentă la filmele lui Fritz Lang, precum *Metropolis* și *M* – și își asigura cititorii că, pe viitor, filmele despre criminalitate se vor concentra nu pe criminal „ci pe eroii în uniformă și în civil" care servesc populația în lupta împotriva infracționalității.[36] Astfel, chiar și divertismentul avea conotații politice.[37]

Propaganda politică deschisă era furnizată de către jurnalele de știri, mai ales de *Cronica săptămânală* (*Wochenschau*), care trebuia prezentată la fiecare film comercial începând din octombrie 1938 și care dedica aproximativ jumătate din conținutul său problemelor de politică, pe lângă obișnuitul conținut cu știri sportive, mondene și așa mai departe. Stilizat, îmbuibat de clișee și de limbajul profund nazificat al conflictului și încleștării, rostit la difuzor pe un ton de agresivitate nestăvilită și adeseori prezentând evenimente puse la cale anume spre a fi filmate, relația jurnalului de știri cu realitatea era în cel mai bun caz una intermediată. Deja în 1939, toate jurnalele de știri, inițial deținute de o varietate de companii, una dintre ele americană (*Jurnalul săptămânal vorbit Fox – Fox Talking Weekly Review*), vorbeau acum pe o singură voce, coordonată de un birou special din cadrul Ministerului Propagandei, susținut de Legea jurnalelor de știri din 1936. Prin urmare, la fel ca multe alte surse vizuale pentru istoria Germaniei naziste, filmările de arhivă ale jurnalelor de

știri au fost folosite de către istorici cu un grad considerabil de precauție.[38] În ce îi privea pe contemporani, scopurile propagandistice erau evidente pentru toți, în afară de cei mai obtuzi dintre cinefili.

III

Jurnalele de știri nu erau calea principală prin care majoritatea germanilor aflau despre ce se petrecea în țara lor și în restul lumii: mult mai important era radioul, care crescuse rapid în popularitate sub Republica de la Weimar. Toți cei implicați, de la crainici la ingineri de sunet și agenți comerciali, trebuiau să facă parte din Camera de Radio a Reichului, stabilită în toamna anului 1933. Astfel, Ministerul Propagandei avea putere de decizie deplină asupra angajărilor și concedierilor de personal. Radiodifuziunile fuseseră deja aduse sub control guvernamental mai devreme în acel an, iar stațiile regionale au fost până la urmă încorporate în Compania de Radio a Reichului pe 1 aprilie 1934 și subordonate direct Ministerului Propagandei. Naziștii au acaparat până și producția de aparate radio, oferind subvenții mari producătorilor pentru a realiza și vinde radiouri ieftine, cunoscute drept receptoare ale poporului (*Volksempfänger*), disponibile la prețul de 76 de mărci *(Reichsmark)*, și într-un model mai mic, la doar 35. Așadar, nu valora mai mult decât salariul mediu săptămânal al unui muncitor necalificat și putea fi plătit în rate. În 1933, s-au produs un milion și jumătate de bucăți. În 1934, șase milioane de aparate radio se foloseau în Germania și până la mijlocul lui 1939 peste șaptezeci la sută din familii dețineau măcar unul, cel mai ridicat procentaj din orice țară din lume, inclusiv SUA. În acest fel, mulți oameni din zona rurală au fost expuși pentru prima oară la propaganda guvernului. Răspândirea radioului a permis regimului să își propage mesajul în părți ale națiunii care până atunci fuseseră relativ desprinse de lumea politică. În totalitate, au fost produse peste șapte milioane de receptoare ale poporului; în 1943, fiecare al treilea aparat de radio era unul de acest tip. O trăsătură aparte a lor era că aveau o rază de acoperire destul de limitată, așa că, exceptând zonele de graniță, ascultătorii nu puteau să prindă posturi străine. La ocazii speciale, administratorii stațiilor radio aranjau ca un discurs de-al lui Hitler să fie transmis prin difuzoare în locuri publice, în fabrici, birouri, școli și restaurante. La apelul unei sirene, oamenii

Harta 4. Ponderea deținerii posturilor de radio în iulie 1938

trebuiau să se oprească din orice se întâmpla să facă și să se adune în jurul unui aparat radio sau îndeajuns încât să audă un difuzor pentru o audiție în comun. De asemenea, trebuiau să asculte „Ora națiunii", difuzată pe toate stațiile de la ora șapte la opt.

Se făcuseră planuri pentru implementarea unei rețele naționale de șase mii de stâlpi de difuzoare pentru a facilita accesul publicului; implementarea lor a fost întreruptă numai de izbucnirea războiului în 1939.[39]

Deja în 25 martie 1933, Goebbels îi informase pe deținătorii și administratorii de posturi că „radioul va fi epurat" de toți nonconformiștii și stângiștii și le-a cerut să se ocupe personal de această sarcină, altfel va fi nevoit să o facă pentru ei. Până în vară, undele sonore au fost într-adevăr curățate de orice voce potrivnică. Adeseori, acest lucru însemna o puzderie de dificultăți pentru cei dați afară. Unul dintre cei mulți afectați a fost romancierul, poetul și jurnalistul Jochen Klepper. Născut în 1903, acesta nu era evreu, însă soția sa era, fapt care în sine ridica suspiciuni. Și cu toate că era un protestant fervent, avea un trecut social-democrat. Un denunț anonim i-a pricinuit concedierea de la radioul de stat în iunie 1933. Precum mulți alții, acum se temea pentru viitorul său financiar. Publicarea de romane și poezii nu era un înlocuitor pentru slujba sa de la radio și, oricum, bănuia că avea să i se interzică și să publice. „Nu pot să mă încred că editurile germane mă vor sprijini", scria el deznădăjduit. „Cum să țină o editură un autor la suprafață în vremurile astea dacă acesta nu reprezintă în mod explicit «speranța națiunii»?" Până la urmă, a fost salvat de un post primit la revista de radio a Editurii Ullstein. Mulți alții au nevoiți să emigreze sau să apeleze la o sărăcăcioasă pensionare timpurie. Dar Goebbels nu s-a mulțumit cu simple schimbări de personal. În aceeași adresă către producătorii și directorii de radio, a vorbit despre trecerea sub controlul statului cu remarcabilă franchețe:

> Nu există nimic fără părtinire politică. Descoperirea principiilor obiectivității absolute e un privilegiu care aparține profesorilor universitari germani – și nu cred că ei sunt cei care fac istoria. Nu ne ferim de faptul că radioul ne aparține nouă și nimănui altcuiva. Și vom pune radioul în slujba ideologiei noastre și nicio altă ideologie nu-și va găsi expresia aici...[41]

Dar ca și în film, la fel și în radio, Goebbels știa că masele nu vor tolera o dietă de propagandă necontenită. Deja din mai 1933, a început să

refuze cereri din partea capilor Partidului Nazist care își doreau să-și audă vocile la radio și a limitat difuzarea de discursuri politice la două pe lună.[42]

Radioul, spunea ministrul propagandei, trebuia să fie imaginativ, modern, actual. „Prima lege“, le-a spus el directorilor de stații pe 25 martie 1933: „Nu deveniți plictisitori!“ Nu li s-a permis să își umple programele cu muzică războinică și discursuri patriotice. Erau nevoiți să-și folosească imaginația. Radioul avea puterea să aducă întreaga populație în susținerea regimului.[43] Însă, în ciuda avertismentului său, rețeaua radiofonică a fost inițial folosită pentru a difuza o mare cantitate de propagandă politică, cu cincizeci de discursuri al lui Hitler transmise doar în 1933. Pe 1 Mai 1934, transmisiuni ale festivităților, cu discursurile, cântecele, marșurile și toate celelalte, au ținut nu mai puțin de șaptesprezece ore încontinuu. Nu e de mirare că rapoartele indicau că ascultătorii începeau să se sature de asemenea excese și ascultau, când puteau, stații străine de radio. Sfatul repetat al lui Goebbels a intrat încetul cu încetul în uz. Din 1932 până în 1939, timpul de emisie acordat muzicii a crescut constant. În 1939, numărul total de ore de emisie dedicate „literaturii“ și „conversațiilor“ a fost tăiat la în jur de șapte procente; două treimi din timpul de emisie era acum ocupat de muzică, șapte optimi din ea mai degrabă populară decât clasică. De un deosebit succes s-au bucurat concertele periodice la cerere, introduse în 1936 și care constau de obicei în șlagăre și muzică de divertisment, al căror stil rămăsese în genere neschimbat din anii weimarezi. Dar unii încă se plângeau că până și muzica era plictisitoare și duceau dorul teatrului radiofonic care fusese atât de popular în Republica de la Weimar.[44] După cum se plângea Serviciul de Securitate al SS în 1938, „nemulțumirea ascultătorilor la radio“ se manifesta prin faptul că „aproape toate categoriile de ascultători germani... ca și înainte, ascultă în mod regulat emisiunile în limba germană ale posturilor străine“.[45]

IV

Campania dusă pe mai multe fronturi de Goebbels cu scopul de a mobiliza spiritul poporului german în serviciul celui de-al Treilea Reich și a ideilor sale nu a fost lipsită întru totul de poticneli. Fiindcă,

într-o manieră caracteristică atâtor sectoare ale regimului, era departe de a se bucura de monopol asupra teritoriului pe care şi-l revendica. Chiar cu ocazia discuţiei care a dus la crearea Ministerului Propagandei, intenţia lui iniţială de a include educaţia sub tutela acestuia a fost respinsă de Hitler, care a repartizat educaţia unui minister de sine stătător condus de Bernhard Rust. Mai serios însă, Goebbels trebuia să lupte pentru supremaţie în sfera culturală cu Alfred Rosenberg, autodeclaratul ideolog al partidului, care considera că e de datoria lui să promoveze ideologia nazistă – şi, în particular, propria sa versiune a acesteia – prin cultura germană. La sfârşitul anilor '20, Rosenberg a devenit liderul Ligii de Luptă pentru Cultura Germană (*Kampfbund für deutsche Kultur*), una din multele organizaţii specializate înfiinţate în sânul partidului la acea vreme. În 1933, liga s-a mişcat cu repeziciune să preia „coordonarea" instituţiilor germane de teatru sub controlul ei.[46] De asemenea, Rosenberg ţinea morţiş să impună puritatea ideologică în multe dintre celelalte aspecte ale culturii germane, incluzând muzica, artele vizuale, bisericile, viaţa universitară şi intelectuală, toate sferele pe care iniţial Goebbels dorise să le subsumeze Ministerului Propagandei.[47] Liga de Luptă pentru Cultura Germană era o organizaţie mică, însă foarte activă. Numărul membrilor săi a crescut de la 2 100 în ianuarie 1932 la 6 000 un an mai târziu, 10 000 în luna aprilie a lui 1933 şi 38 000 în octombrie următor. Multe dintre atacurile asupra muzicienilor evrei şi cu simpatii de stânga care au avut loc în primăvara şi la începutul verii anului 1933 au fost organizate sau inspirate de către ligă, de care ţinea un număr substanţial de critici şi scriitori de extremă dreaptă. Pe deasupra, Rosenberg dispunea de o puternică armă de propagandă, în forma *Völkischer Beobachter*, cotidianul nazist la care era redactor-şef. Chiar mai rău pentru Goebbels era faptul că perspectiva lui Rosenberg asupra artei şi muzicii era mult mai compatibilă cu cea a lui Hitler decât a sa şi nu o dată înclinaţia lui Goebbels pentru inovaţii culturale ameninţa să îi dea un avantaj lui Rosenberg.[48]

Goebbels abia dacă îl lua în seamă pe Rosenberg, despre a cărui operă de căpătâi, *Mitul secolului douăzeci*, se spune că ar fi numit-o o „râgâială filosofică"[49]. În vreme ce funcţia lui Rosenberg era una ce ţinea doar de instituţia partidului, Goebbels avea avantajul de a combina influenţa din cadrul mişcării ca lider al propagandei din Reich cu puterea

unui minister de stat în adevăratul sens al cuvântului, care în același timp era inatacabil din cauză că era în mare măsură alcătuit din membri cu drepturi depline ai NSDAP. Hitler nu avea o impresie bună despre abilitățile politice ale lui Rosenberg, poate drept consecință a gafelor acestuia când a fost pus în fruntea partidului după eșecul puciului de la berărie. Așa că a refuzat să-i aloce o funcție în guvern. Mai mult decât atât, deși îi împărtășea multe dintre prejudecățile mai necizelate, Hitler avea o părere aproape la fel de proastă ca a lui Goebbels cu privire la teoretizările pretențioase, pseudofilosofice ale lui Rosenberg. Nu l-a introdus niciodată în cercul său intim de prieteni. Deja la sfârșitul verii lui 1933, tulburările produse de Liga de Luptă pentru Cultura Germană au început să devină incomode din punct de vedere politic.[50] Pe 22 septembrie 1933, Goebbels a reușit să obțină un decret prin care era înființată Camera de Cultură a Reichului, cu el ca președinte. Aceasta conținea mai multe departamente specifice, de asemenea cunoscute drept Camere – pentru literatură, teatru, muzică, radio, film, arte plastice și presă –, fiecare corespunzând diviziilor deja stabilite în ministerul său. Câteva dintre aceste Camere specializate existau deja, cum era cazul Camerei de Film a Reichului, sau erau în proces de formare; acum deveniseră instituții ale monopolului de stat. În acest fel, Goebbels a reușit să recucerească teatrul german din mâinile lui Rosenberg. Precondiția legală ca oricine care dorea să lucreze în acele domenii trebuia să fie un membru al Camerei corespunzătoare îi dădea lui Goebbels puterea să excludă pe oricine ale cărui opinii erau inacceptabile pentru regim și efectiv să-l marginalizeze pe Rosenberg în sfera culturală. Goebbels s-a mai folosit de Camera de Cultură a Reichului și pentru a mări pensiile și a-i elimina pe cei neinstruiți și necalificați, deși această politică s-a îmblânzit din 1935 încolo. În același timp, a avut grijă să prezinte Camera de Cultură a Reichului și departamentele sale specializate drept o formă de autoadministrare culturală. Ministerul Propagandei le controla din umbră, în vreme ce puterea reală se presupunea că era fi în mâinile artiștilor, muzicienilor și scriitorilor care prezidau asupra lor și le conduceau cotidian. În acest fel, ministrul propagandei a câștigat sprijinul majorității acelor germani care depindeau într-un fel sau altul de cultură pentru a-și câștiga traiul – iar numărul lor era considerabil: în 1937, de pildă, 35 000 în

Camera Reichului pentru Artele Vizuale; 95 600 în Camera de Muzică; 41 000 în Camera de Teatru.[51]

Camera de Cultură a Reichului a fost inaugurată într-o ceremonie fastuoasă, prezidată de Hitler în persoană, la Sala Filarmonicii din Berlin pe data de 15 noiembrie 1933. La eveniment, prestigioasa orchestră a filarmonicii a fost dirijată mai întâi de către Wilhelm Furtwängler, apoi de Richard Strauss, după care a urmat un discurs al lui Goebbels și corul care a cântat „Treziți! Curând zorii au să se înalțe!" din *Maeștrii Cântăreți din Nürnberg* a lui Wagner. Ulterior, lui Rosenberg i s-a decernat titlul grandilocvent, dar în esență lipsit de orice putere reală de „Reprezentant al Führerului pentru instruirea filosofică și intelectuală generală și educația Partidului Național-Socialist". Liga de Luptă pentru Cultura Germană, redenumită în termeni mai neutri drept Comunitatea Culturală Național-Socialistă în 1934, s-a chinuit să-și mențină statutul de rival cultural al Cămășilor Brune, dar, văduvită de orice rol ar fi putut să joace acum că lupta împotriva inamicilor interni ai nazismului fusese câștigată, a fost până la urmă dizolvată în 1937.[52] Rosenberg a continuat să îi pună bețe în roate lui Goebbels din când în când, dar în cele din urmă nu a reușit să perturbe în mod serios dominația Ministerului Propagandei asupra culturii, mai ales odată ce Goebbels și-a abandonat toleranța față de modernismul cultural în fața ostilității inflexibile a lui Hitler față de acesta.[53]

Rosenberg nu era singurul lider nazist care îi dădea de furcă lui Goebbels. Hitler, care în tinerețe își câștigase traiul din ilustrarea de cărți poștale, avea un interes personal intens pentru artele vizuale. Era un admirator entuziast al muzicii lui Richard Wagner, dezvoltase o obsesie pentru arhitectură și petrecea mult timp privind filme în cinematograful său personal. Apoi, mai era și Hermann Göring, a cărui poziție de prim-ministru al Prusiei îi aducea controlul mai multor instituții culturale majore conduse și finanțate de statul prusian, deși acesta nu a încercat niciodată să influențeze politicile culturale în sens mai larg. Ministrul educației, Bernhard Rust era la rândul său adânc implicat în problemele de cultură, mai ales cele care afectau tineretul. Acesta a înființat o comisie de muzicieni distinși, printre care dirijorul Wilhelm Furtwängler, pianistul Wilhelm Backhaus și alții, care să controleze și efectiv să cenzureze programele tuturor concertelor și ale celorlalte

evenimente culturale din Berlin. Pe deasupra, el supraveghea instituții precum conservatoare și academii de artă. Obiectivul său principal pare să fi fost acela de a împiedica Ministerul Propagandei să îi încalce sfera de influență, un pericol mereu prezent, dată fiind pretenția acelui minister de a include educația în atribuțiile sale. În sfârșit, Frontul Nazist al Muncii condus de Robert Ley, care absorbise un mare număr de artiști și muzicieni în rândurile sale în urma preluării celorlalte sindicate în mai 1933 și care părea determinat să își apere cu orice preț poziția astfel câștigată în viața culturală a țării. Disputele între aceste organizații și liderii lor au devenit atât de violente încât, pe 15 iulie 1935, Ministerul Educației chiar a încercat să interzică discuțiile publice pe marginea controverselor artistice, însă fără sorți de izbândă.[54]

Cu toate acestea, oricare ar fi fost neînțelegerile dintre ele și indiferent cât de mult se contraziceau în privința unor chestiuni de detaliu, toate organizațiile culturale naziste și conducătorii lor cădeau de acord că evreii și oponenții politici ai regimului nazist trebuiau înlăturați din viața culturală cât mai repede posibil și că „bolșevismul cultural" trebuia nimicit, deși adeseori nu se înțelegeau în privința indivizilor sau a operelor care puteau primi un astfel de calificativ. În cursul anului 1933 și în anii următori, în jur de 2 000 de artiști, scriitori, muzicieni, actori și regizori de film, jurnaliști, arhitecți și alți oameni activi în sfera culturală au părăsit Germania, unii pentru că nu erau de acord cu nazismul, mulți pentru că erau evrei și astfel s-au văzut lipsiți de locurile de muncă prin care își câștigau existența. Îndepărtarea evreilor din Camera de Cultură a Reichului a luat destul timp, mai ales din pricina obiecțiilor Ministerului Economiei, care considera că o asemenea măsură ar dăuna finanțelor statului. Și totuși, până la mijlocul lui 1935, epurarea era terminată.[55] Neîntinată de dizidenți, nonconformiști și de cei pe care regimul îi socotea indezirabili din punct de vedere rasial, cultura și presa germană se confruntau acum cu un viitor de înregimentare și control crescânde. Multele dispute între liderii naziști care căutau să dobândească supremația în aceste domenii abia dacă au reușit să întârzie acest moment.

A scrie pentru Germania

I

În anii '20 şi la începutul anilor '30 nu încăpea îndoială ce ziar din Germania avea cea mai mare reputaţie naţională şi internaţională. *Jurnalul de Frankfurt (Frankfurter Zeitung)* era renumit în întreaga lume pentru reportajele sale meticuloase şi obiective, editorialele lipsite de părtinire şi standardele intelectuale ridicate. Dacă exista un ziar german către care străinii doritori să ştie ce se petrece în acea ţară îşi îndreptau atenţia, atunci acesta era. Deşi nu se bucura de un număr foarte mare de cititori, aceştia erau de regulă oameni cu educaţie înaltă şi printre ei se numărau importanţi formatori de opinie. Cu vederi liberale, ziarul şi-a păstrat multă vreme independenţa faţă de marile imperii de presă care s-au ridicat în jurul unor figuri precum Alfred Hugenberg sau familiile Mosse şi Ullstein. Politica sa editorială şi cea în privinţa personalului erau determinate nu de un redactor-şef, ci de hotărârile colective ale comitetului de redacţie. Cu toate acestea, în perioada Republicii de la Weimar, jurnalul a întâlnit dificultăţi financiare şi a fost nevoit să vândă o parte însemnată din acţiunile sale conglomeratului din industria chimică I.G. Farben, fapt care a început să îi compromită independenţa editorială, mai ales în probleme de politici economice. Deja în 1932, editorialele sale considerau că a sosit vremea ca Hitler şi naziştii să fie invitaţi într-o guvernare de coaliţie şi să salveze Germania din criză prin revizuirea Constituţiei de la Weimar într-o direcţie autoritară.[56]

În primele luni ale anului 1933, redacţia ziarului s-a dat după cum bătea vântul, susţinând în editorialele sale eliminarea Partidului Comunist după incendierea clădirii Reichstagului şi abandonându-şi

criticile aduse nazismului. Dar reputația lor liberală a dus la invadarea birourilor ziarului de către o formațiune înarmată de Cămăși Brune pe data de 11 martie 1933, care au amenințat că publicația va fi interzisă dacă nu se conformează în toate aspectele.

Curând, personalul redacției a început să demisioneze și conducerea s-a înclinat în fața presiunii de a concedia evrei, venită de la Ministerul Propagandei. Până la sfârșitul lui 1936 nu se mai găsea niciun evreu printre angajații ziarului, deși mai rămăseseră doi angajați cu rădăcini evreiești și două soții de evrei. Văzând încotro se îndreptau lucrurile, familia evreiască a fondatorului ziarului, Leopold Sonnemann, și-a vândut acțiunile în 1 iunie 1934 corporației I.G. Farben, care a ajuns astfel să dețină 98 la sută din firma-mamă a ziarului. În acea perioadă, regimul nazist nu își permitea să jignească un gigant industrial, de al cărui ajutor avea nevoie în programele sale de reînarmare și de creare de locuri de muncă. Inițial, I.G. Farben cumpărase ziarul pentru a genera publicitate mai favorabilă printre cei a căror opinie conta acasă și peste hotare, însă persoane importante din cadrul companiei, precum Carl Bosch, erau de asemenea conservatori din punct de vedere politic și cultural, care nu doreau ca trăsăturile definitorii ale ziarului să dispară. Chiar dacă din alte motive, Hitler și Goebbels prețuiau la rândul-le reputația ziarului în străinătate și nu voiau să alarmeze opinia publică de peste granițe forțând o schimbare radicală. Toate acestea însemnau că ziarul avea semnificativ mai multă libertate de acțiune în al Treilea Reich decât restul presei.[57]

Așadar, corespondenții străini ai jurnalului au continuat să trimită articole despre criticile externe aduse nazismului până spre mijlocul anilor '30. Și nu era un fapt ieșit din comun ca redactorii săi, mai ales în paginile culturale ale secțiunii de foileton, să refuze să publice subiecte care emanau de la Ministerul Propagandei, chiar în ciuda ordinelor directe ale lui Goebbels. Au încercat, uneori cu succes, să publice articole care puneau accent pe valorile umane pe care ei considerau că nazismul le calcă în picioare. Mulți dintre cei patruzeci de noi membri ai personalului redacțional angajați între 1933 și 1939 veneau din părți ale presei care fuseseră suprimate de regim, inclusiv social-democrați, naționaliști și catolici. Mulți dintre ei, ca Walter Dirks sau Paul Sethe, au devenit jurnaliști faimoși în Germania Federală în anii de

după război. Doi alți scriitori bine-cunoscuți, Dolf Sternberger și Otto Suhr, care aveau soții evreice, au reușit totuși să își mențină posturile.[58] În acea perioadă se publicau multe articole cu aparent caracter istoric, despre Ginghis Han sau Robespierre, al căror paralelism cu Hitler era evident pentru orice cititor cât de cât inteligent. Au devenit versați în a publica povești și reportaje care nu cădeau bine regimului, precedate de formule precum „nu există niciun adevăr în zvonul că" și titluri care denunțau drept minciuni fapte care mai apoi erau relatate cu minuțiozitate considerabilă. Curând, ziarul a căpătat reputația de a fi singurul organ de presă în care asemenea lucruri mai puteau fi găsite, iar tirajul său a reînceput să crească.[59]

Gestapoul era conștient de faptul că *Jurnalul de Frankfurt* conținea articole care „trebuie descrise ca agitație răuvoitoare" și că „la fel ca și înainte, *Jurnalul de Frankfurt* se dedică reprezentării intereselor evreiești".[60] Într-adevăr, până în 1938, ziarul a continuat să arboreze numele lui Leopold Sonnemann pe prima pagină, renunțând la el numai la ordinul direct al guvernului.[61] „Ingeniozitatea cu care se încearcă alterarea principiilor și ideilor național-socialiste și schimbarea semnificației lor", se plângea Gestapoul cu altă ocazie, „este uneori uimitoare".[62] Însă cu timpul, și mai ales după 1936, regimul a forțat publicația să intre din ce în ce mai mult în defensivă. Nenumăratele compromisuri cu instrucțiunile Ministerului Propagandei erau inevitabile. Rezistența directă abia dacă era posibilă. Deja în 1933, jurnalistul englez Henry Wickham Steed nota că jurnalul care odinioară fusese un stindard al liberalismului a devenit de curând „o unealtă a asupririi" sub noul regim.[63] Curând, presa străină a renunțat să mai citeze articole din ziar, considerând că se pierduseră în noianul de dezinformare și propagandă pompat zilnic de ministerul lui Goebbels.[64] În 1938, realizând că nu mai are nevoie să influențeze opinia publică, de vreme ce aceasta dispăruse din Germania, I.G. Farben a vândut în secret publicația unui subsidiar al editurii Eher, care era deținută de NSDAP, fără măcar să se deranjeze să anunțe redacția ziarului. Pe 20 aprilie 1939, mogulul editorial al partidului, Max Amann, i-a prezentat oficial ziarul lui Hitler ca pe un cadou pentru ziua sa de naștere. Funcția jurnalului ca vehicul pentru exprimare liberă, fie și deghizată cum era, se sfârșise; a pierdut tot mai mulți cititori și până la urmă a fost desființat în 1943.[65]

Totuşi, faptul că reuşise să îşi menţină o fărâmă de independenţă pentru atâta timp este remarcabil. La fel ca în alte zone ale propagandei şi culturii, controlul centralizat asupra personalului din cadrul gazetelor fusese stabilit în 1933, odată cu crearea Camerei de Presă a Reichului, condusă de Max Amann. A lucra în presă era imposibil pentru cei care nu erau membri ai organizaţiei respective. Din postura sa de director al editurii Eher, Amann a reuşit să acapareze un mare număr de publicaţii, exploatând poziţia financiară şubrezită în urma Depresiunii şi lipsind ziarele rivale de venituri prin faptul că redirecţiona contractele guvernamentale de publicitate către acea parte a presei care simpatiza cu naziştii. Cititorii îngrijoraţi că vor fi stigmatizaţi fiindcă au abonamente la ziare liberale şi-au schimbat repede opţiunile. La începutul anului 1934, tirajul publicaţiei liberale *Cotidianul de Berlin* (*Berliner Tageblatt*) a căzut de la 130 000 la mai puţin de 75 000, iar cel al venerabilului *Jurnal al lui Voss* (*Vossische Zeitung*), de la 80 000 undeva sub 50 000. Naziştii şi-au extins imperiul de presă de la 59 de cotidiane, cu un tiraj combinat de 782 121 de exemplare, la începutul lui 1933, la 86 de ziare, cu un tiraj total de peste trei milioane, până la sfârşitul acelui an. În 1934, au cumpărat importanta editură evreiască Ullstein, responsabilă pentru publicarea unora dintre cele mai renumite cotidiane germane. Sprijinit de noi reglementări ale Camerei de Presă, Amman a început să oprească publicarea de ziare cu caracter confesional sau care promovau „grupe speciale de interes“, să excludă corporaţii de afaceri, fundaţii, societăţi şi alte organizaţii de deţinerea de publicaţii, să le desfiinţeze pe cele cu probleme financiare sau deţinute de non-arieni şi astfel să închidă sau să cumpere undeva între 500 şi 600 de ziare în 1935-1936. Până în 1939, editura Eher deja deţinea sau controla peste două treimi din ziarele şi revistele germane.[66]

În vreme ce Amann era ocupat cu achiziţionarea presei, Goebbels şi colaboratorul său apropiat, Otto Dietrich, şeful biroului nazist de presă, îşi extindeau propriul control asupra conţinutului ei. În 4 octombrie 1933, Dietrich a obţinut promulgarea Legii editorilor, care îi făcea pe aceştia parţial răspunzători pentru conţinutul ziarelor lor, înlătura dreptul patronilor de a-şi concedia personalul şi stabilea reguli ce guvernau conţinutul ziarelor, care nu aveau voie să publice nimic „care se presupune că ar vătăma puterea Reichului German acasă sau

peste hotare, voința comună a poporului german, apărarea, cultura sau economia germană sau ar leza sensibilitățile religioase ale altora". Apartenența la Asociația Germană de Presă a Reichului era acum obligatorie prin lege și putea fi revocată dacă un jurnalist încălca vreo normă de conduită impusă de curțile profesionale. În consecință, în doi ani de la numirea lui Hitler în funcția de cancelar, 1 300 de jurnaliști evrei, social-democrați sau liberali s-au văzut fără loc de muncă. Astfel, Goebbels a obținut controlul prin redactori și jurnaliști, pe când Amann și l-a asigurat prin Camera de Presă și proprietari.[67] Cu toate acestea, la nivel local și regional, oficialii naziști de rang mijlociu care au urmat directivele venite de sus în preluarea controlului presei s-au folosit adeseori de ambele metode, simultan, mai ales în privința editurilor regionale care publicau ziare. Închiderea jurnalelor rivale, prin constrângere, nu doar că a eliminat orice alternativă ideologică pentru ziarele naziste locale, dar de asemenea le-a transformat pe cele din urmă, din afaceri mici și lipsite de perspective. în întreprinderi prospere și profitabile.[68]

Întreaga presă din era nazistă era dominată de jurnalul Partidului Nazist, *Völkischer Beobachter*. Era singurul cotidian german care acoperea întreaga națiune, publicat în același timp la Berlin și München. Purtător de cuvânt al conducerii partidului, a devenit ziarul de căpătâi al simpatizanților nazismului și pentru oricine altcineva voia să i se spună ce să gândească și să creadă. Mai ales profesorii se abonau la el pentru a-l folosi în clasă și ca să verifice din când în când eseurile elevilor să vadă dacă erau luate din paginile sale înainte să îndrăznească să îi critice pentru stil sau conținut. Tirajul său s-a înălțat amețitor, de la 116 000 de exemplare în 1932 la 1 192 500 în 1941, devenind astfel primul ziar german care să vândă peste un milion de exemplare pe zi. Redactorul-șef al publicației, Wilhelm Wiess, a introdus un conținut factual mai puternic în paginile sale după 1933, dar în același timp și-a încurajat subalternii să folosească un ton intimidant, amenințător, triumfal în articolele lor, promovând astfel în mod cotidian aroganța celor de la putere și hotărârea lor de a nimici pe oricine era considerat o amenințare. Însă nu a reușit să convingă partidul să finanțeze o echipă permanentă de corespondenți în străinătate și din această cauză a fost nevoit să apeleze la articolele agențiilor străine de presă pentru știri de peste hotare. *Observatorul rasial* conducea o suită de alte ziare și reviste,

cea mai însemnată dintre ele fiind *Der Stürmer*, publicația cu un pronunțat caracter de scandal deținută de Julius Streicher, care în 1937 avea un tiraj de circa 500 000 de exemplare, în comparație cu 65 000 cu trei ani înainte, în mare parte din cauza comenzilor în masă venite de la organizații naziste de un fel sau altul. De obicei, gazeta se vindea pe stradă, iar prima pagină era afișată în aviziere publice. Articolele care circulau în paginile sale, povești despre crime ritualice și alte asemenea atrocități chipurile comise de evrei, erau de un neadevăr atât de cras și rapoartele frecvente despre presupusele scandaluri sexuale dintre bărbați evrei și fete germane aveau un caracter atât de pornografic, încât mulți oameni refuzau să aibă vreun exemplar în casele lor; de câteva ori, conducerea partidului chiar a fost nevoită să-l scoată din circulație. Pe de altă parte, numeroși cititori scriau ziarului cu scopul de a-și denunța vecini sau cunoscuți care nu foloseau salutul nazist, care aveau relații de un fel sau altul cu evrei sau care criticau regimul; o însemnată activitate a ziarului era organizarea de petiții publice care vizau închiderea afacerilor evreilor și alte asemenea acțiuni cu caracter antisemit. Comenzile în masă ridicau tirajul și altor publicații de partid cu veleități mai puțin senzaționaliste, precum *Jurnalul SA*, care vindea 750 000 de copii pe săptămână mișcării Cămășilor Brune la mijlocul anilor '30. Abonamentele individuale se îndreptau în genere către revistele ilustrate săptămânale, care se concentrau pe articole și poze nu atât de fățiș politizate.[69]

Goebbels explicase răspicat că controlul asupra presei ar trebui să însemne că toate ziarele și revistele sunt datoare să urmeze aceeași direcție publicistică. Pentru a dirija mai bine conținutul lor de la centru, Ministerul Propagandei a preluat în decembrie 1933 două din agențiile principale de presă, Uniunea Telegrafică Hugenberg și rivala sa, Biroul Telegrafic Wolff, și le-a reunit în Biroul German de Știri. Acesta nu doar că furniza cea mai mare parte din conținutul de știri naționale și internaționale pentru toate ziarele, ci și comentarii și instrucțiuni despre cum trebuiau interpretate știrile respective. Editorilor li s-a interzis să preia știri din orice altă sursă în afară de corespondenții biroului.

Instrucțiunile lui Goebbels pentru editori, emise în conferințe de presă periodice și transmise prin telegraf birourilor regionale de presă pentru beneficiul ziarelor locale, includeau interdicții frecvente, cât și ordine cu privire la ce trebuia să se publice. „Pozele care îl arată pe

Ludendorff împreună sau în același instantaneu cu Führerul nu trebuie publicate în niciun caz“, spunea o asemenea instrucțiune în 6 aprilie 1935. „Ambasadorul von Ribbentrop a suferit ieri un accident de mașină. Cea mai mare fiică a sa a fost grav rănită în accident. Ambasadorul este nevătămat. Acest incident nu trebuie să fie raportat în presa germană“, indica o alta, trimisă în 14 aprilie 1936. „Pe viitor, numele oficialilor sovietici de rang înalt vor fi citate numai cu prefixul «evreu» și cu numele lor evreiesc, în cazul în care sunt evrei“, i se ordonase presei germane pe data de 24 aprilie 1936. „Vizita liderilor SA din Grupul de Centru la Muzeul Francmasoneriei în timpul șederii lor în Berlin nu trebuie raportată“, li se aducea la cunoștință editorilor în 25 aprilie 1936. „Rapoartele în privința Gretei Garbo pot fi pozitive“, au aflat ei, poate spre ușurarea lor, pe 20 noiembrie 1937.[70] Minuțiozitatea indicațiilor este uluitoare și era menită să le lase cât mai puțin spațiu de manevră editorilor.[71]

Rezultatele acestor măsuri nu au fost pe de-a întregul încununate de succes. Așa cum a ilustrat exemplul *Jurnalului de Frankfurt*, un redactor sau un corespondent inteligent și hotărât putea totuși să transmită știri pe care regimul nu voia ca populația să le afle sau să se lanseze într-o critică voalată a acțiunilor regimului sub paravanul unor scrieri despre Grecia antică sau Imperiul Roman. În 20 aprilie 1935, un ziar local, *Buletinul de știri al Districtului Schweinitz* (*Schweinitzer Kreisblatt*), a publicat o fotografie de dimensiuni mari a lui Hitler pe prima sa pagină în așa fel încât o parte a capului său acoperea sufixul „*itzer*“ al titlului său, lăsând doar literele „*Schwein*“, cuvântul german pentru porc, fapt ce era în opinia Gestapoului o descriere insultătoare la adresa Führerului și prin urmare a interzis ziarul pentru trei zile. E puțin probabil ca acea controversată așezare în pagină să fi fost accidentală.[72] Cu toate acestea, cu excepția notabilă a reușitelor *Jurnalului de Frankfurt*, majoritatea redactorilor și jurnaliștilor nu aveau priceperea sau dispoziția să agrementeze propaganda pe care erau nevoiți să o servească publicului cu măcar o fărâmă de independență sau originalitate. Numărul ziarelor a căzut în declin, de la 4 700 la 977 între 1932 și 1944, iar numărul revistelor și periodicelor de orice fel, de la 10 000 la 5 000 între 1933 și 1938. Pe deasupra, conținutul celor rămase a devenit din ce în ce mai omogen. De asemenea, importanța crescândă a radioului ca furnizor

de știri cât mai recente, actualizate la minut, a pus ziarele în fața unei probleme încă actuale, anume aceea de a-și păstra cititorii atunci când știrile pe care le tipăresc nu mai sunt atât de actuale.[73] Ce a urmat a fost nemulțumirea tot mai pronunțată a publicului cititor de ziare, după cum transpare din rapoartele periodice ale Gestapoului. „Uniformitatea presei“, nota biroul Gestapo din Kassel în raportul lunar din martie 1935, „este considerată a fi insuportabilă de către populație și mai ales de cei care sunt național-socialiști în orientarea lor politică.“ Pe deasupra, continua raportul, oamenii nu înțeleg de ce nu pot să citească articole în presă despre lucruri care sunt cunoscute de toată lumea, însă sunt socotite prea sensibile de autorități pentru a fi publicate.

Din această cauză considera Gestapoul că se încetățeneau atâtea zvonuri și, chiar mai rău, mulți preferau să afle știri din presa străină, mai ales din ziarele elvețiene de limbă germană, care se vindeau în număr tot mai mare chiar și în comunitățile mici, aflate la mare depărtare de metropole.[74]

Dar regimul luase măsuri să rezolve și acest inconvenient, și nu doar prin simpla confiscare a importurilor de presă străină. Camera de Presă controla Asociația Germană a Standurilor de Cărți din Gări, iar acest organism s-a asigurat că „principala datorie a gheretelor din gări trebuie să fie promovarea idealurilor germane. Cesionarii gheretelor de gară trebuie înștiințați să înceteze orice acțiune ce ar promova distribuirea de ziare străine“. Iar ce era valabil în cazul unor chioșcuri era valabil și în cazul agențiilor de presă.[75] Cu asemenea restricții, nu este de mirare că publicul a devenit încă și mai suspicios față de ceea ce citea în ziare, așa cum indicau rapoartele Gestapo în anii 1934-1935. Astfel că și-au îndreptat atenția către alte surse de informare. Numai în decursul anului 1934, tirajul presei de partid a scăzut cu un milion și ar fi scăzut chiar mai mult în anii următori dacă nu ar fi fost comenzile angro făcute de diversele organizații naziste. În Köln, tirajul ziarului nazist local a scăzut de la 203 000 în ianuarie 1934 la 186 000 în ianuarie 1935, în timp ce publicația catolică din același oraș a crescut de la 81 000 la 88 000 în aceeași perioadă. Evoluții similare se observau și în alte părți ale Germaniei. Așadar, nu a fost mare surpriză că pe 24 aprilie 1935 au fost introduse „reglementările Amann“, care premiteau revocarea licenței oricărui ziar care se presupunea că ar fi vinovat de

„concurență neloială“ sau care „dăuna moral“ cititorilor. Presa de partid și-a revenit întrucâtva după aceste măsuri, dar asta numai pentru că orice urmă de competiție era eliminată, iar populația era forțată prin amenințări și intimidare să se aboneze la publicațiile naziste.[76]

Astfel, controlul asupra presei a fost întărit în mod treptat, regimul găsind nenumărate metode prin care să stârpească orice urmă de împotrivire. Jurnaliștii, redactorii și ceilalți membri ai personalului gazetelor erau nevoiți constant să ia decizii dificile despre cât de mult puteau să se conformeze dictatelor regimului fără să-și abandoneze pe de-a întregul integritatea profesională. Însă, cu trecerea timpului, au fost siliți să se predea în mare măsură, iar cei care au refuzat au fost dați afară din posturile lor. În pofida ordinului său, proclamat sus și tare, ca jurnaliștii și crainicii să nu fie plictisitori, Goebbels a ajuns astfel să încorseteze radioul și presa într-o cămașă de forță politică, fapt care a dus la ample nemulțumiri populare legate de conformismul monoton al celor două canale esențiale de formare a opiniei publice și de aservirea obtuză a celor care lucrau în ele. Deja în 1934, înaltul demnitar nazist le spunea jurnaliștilor cât este de încântat că presa reacționa corect la evenimentele curente fără să i se spună dinainte.[77] Dar, cu obișnuitul său cinism, conchidea câțiva ani mai târziu că „un om care are măcar o rămășiță de onoare va fi foarte atent să nu devină jurnalist“.[78]

II

Când a scris *Încotro, omule?* (*Kleiner Mann – was nun?*), publicat în iunie 1932, Hans Fallada a creat primul roman serios cu mare succes de librărie din timpul Republicii de la Weimar. S-a vândut în peste 40 000 de exemplare în primele zece luni, a fost serializat în nu mai puțin de zece cotidiane, a fost ecranizat și l-a salvat pe editorul său, Ernst Rowohlt, de la faliment sigur. Titlul însuși părea să rezume dilema atâtor germani din ultimele luni disperate ale lui 1932, când exista impresia că nu există cale de scăpare din impasul economic și politic. Mulți cititori se puteau identifica cu protagonistul romanului, umilul funcționar Johannes Pinnenberg, care trecea dintr-o umilință în alta. A trebuit să accepte faptul că prietena sa era însărcinată. A fost nevoit să se căsătorească cu

ea în pofida ostilității tatălui ei. A fost forțat să treacă prin nenumărate ordalii pentru a găsi un apartament în care să trăiască împreună. Iar apoi a trebuit să se adapteze la viața în familie odată cu sosirea bebelușului. Inevitabil, după multe momente tensionate, și-a pierdut slujba și a intrat în rândurile tot mai numeroase ale șomerilor. Însă, spre deosebire de alte personaje din carte, el nu a recurs la infracțiuni pentru a supraviețui. Și-a păstrat integritatea și decența în pofida potrivniciei cu care se confrunta. Iar asta se datora în mare parte soției sale, care, după ce a trecut peste șocul inițial, a reușit să creeze un cămin în care el își găsea refugiu de nedreptatea și greutățile lumii din jur. În final tocmai soția, „Mielușica“ (Lämmchen), a fost cea care a devenit personajul central al cărții, iar portretizarea ei se consideră a fi cauza principală a popularității romanului.[79]

Hans Fallada, pseudonimul lui Rudolf Ditzen, născut în Greifswald în 1893, nu a fost un mare scriitor sau o figură literară de anvergură. Romanele și nuvelele sale au dobândit popularitate în mare parte grație realismului lor necruțător și atenției dedicate amănuntelor monotone ale vieții de zi cu zi. Era un german cu un adânc sentiment patriotic, care ar fi avut dificultăți să se întrețină din scris în orice altă țară. Așadar, emigrația nu era o opțiune pentru el și, în orice caz, ca scriitor în mare parte apolitic și cu origini „sănătoase“, Rudolf Ditzen nu vedea de ce ar trebui să plece.[80] Nefiind membru al vreunui partid politic și un scriitor prea populist pentru a fi inclus în organizații elitiste precum Academia Prusiană de Arte, nu era considerat ca fiind problematic de către regim. Cărțile sale nu s-au numărat printre cele arse pe rugurile funerare ale libertății literare în orașele universitare ale Germaniei pe 10 mai 1933. Dar, în afară de scris, nu dispunea de alte mijloace pentru a se întreține și cheltuia sume însemnate pe băutură. În timpul Republicii de la Weimar, căderi nervoase și accese de dependență de droguri, alcoolism și delincvență l-au ținut pentru perioade considerabile de timp în închisori și aziluri. Aceste experiențe i-au servit drept sursă de inspirație pentru un nou roman, *A fost odată un pușcăriaș*, terminat în noiembrie 1933.[81]

Pentru a-și publica romanul, Ditzen a considerat necesar să scrie o prefață în care pretindea că sistemul penal inuman pe care îl înfățișa în carte era o fantomă a trecutului, fapt de care trebuie să fi fost conștient

că era tocmai opusul adevărului. Până și editorul său, Ernst Rowohlt, a considerat că era un gest „prea lingușitor". Dar și Rowohlt fusese obligat să facă propriile sale compromisuri. Jumătate din cărțile pe care le publicase erau acum interzise și pentru a-și asigura supraviețuirea editurii le-a înlocuit cu titluri mai acceptabile. De asemenea, avea legături cu indivizi cunoscuți pentru afilierea lor la extrema dreaptă, deși nu erau naziști convinși, cum era Ernst von Salomon, un scriitor naționalist care fusese implicat în uciderea lui Walther Rathenau, ministrul de externe liberal, de origine evreiască, al Republicii de la Weimar. Pe ascuns, făcuse rost de vize pentru America pentru scriitorii evrei cu care colabora, deși, ca angajator privat, nu a fost obligat să concedieze evreii din personalul editurii sale până în 1936 și a ținut în preajma sa figuri importante ale acestei etnii, precum Paul Mayer, redactorul cărților lui Ditzen. Veniturile din vânzarea drepturilor de autor în străinătate au scăzut dramatic din pricina încetării contractelor cu atâția scriitori. Rowohlt a devenit membru al Partidului Nazist pentru a-și ameliora situația financiară, în vreme ce angaja la negru dactilografi și corectori evrei și ilustratori cu trecut comunist. Până la urmă, eforturile sale nu l-au salvat; firma sa a fost înghițită de gigantul editorial Ullstein, care la rândul său era acum parte din consorțiul Eher, deținut de naziști. În iulie 1938, a fost expulzat din Camera de Literatură a Reichului și i s-a interzis să mai publice. Firma sa a fost încredințată Instituției Editurilor Germane, care într-un final a lichidat-o. A plecat în Brazilia, întorcându-se cumva surprinzător în 1940, pentru că se aștepta ca regimul lui Hitler să fie pe atunci în ultimele sale zile.[82]

Toate aceste lucruri i-au îngreunat considerabil existența lui Ditzen, care se bizuia în mare măsură pe sprijinul editorului său. Retrăgându-se în modesta și îndepărtata sa casă de țară din Mecklenburg, spera să se întrețină în continuare scriind basme și cărți pentru copii. În romanele sale serioase, cu tentă socială, căuta să facă suficiente concesii încât să nu-și atragă antipatia regimului și totodată să mențină intactă esența muncii sale și să evite să fie absorbit în antisemitismul violent care traversa literatura germană. Nu era un lucru ușor pentru un scriitor ale cărui romane se axau pe viața cotidiană a timpurilor sale. În 1934, a făcut un compromis prin înlăturarea tuturor referirilor la adresa Cămășilor Brune dintr-o nouă ediție a lui *Încotro, omule?* A transformat un

militant SA foarte violent într-un portar de fotbal cu înclinaţii agresive, însă a menţinut portretizarea pozitivă a personajelor evreieşti. A refuzat să-şi modifice descrierea simpatiilor comuniste ale eroinei sale, „Mieluşica". Însă cea mai recentă operă a sa, *A fost odată un puşcăriaş*, a întâmpinat atacuri aspre din partea presei naziste pentru presupusa atitudine de simpatie pentru infractorii „degeneraţi". În 1934, Ditzen a ripostat cu un nou roman, al cărui cadru era amplasat în lumea rurală a Germaniei de Nord, *Am avut cândva un copil (Wir hatten mal ein Kind)*, prin care spera să evoce idealurile naziste de „sânge şi glie". În practică însă, acestuia îi lipseau elementele-cheie care defineau genul, cum ar fi noţiunile de ţară-mamă, rasism, antiintelectualism şi, mai presus de toate, motivul relaţiei cu glia ca sursă de reînnoire naţională (în fapt, personajul principal era un ratat în viaţă şi a rămas aşa până la sfârşit).[83]

Sub presiunea crescândă a regimului, echilibristica lui Ditzen a început să se clatine din ce în ce mai violent. Următoarea sa carte, *Bătrâna inimă pleacă în călătorie (Altes Herz geht auf die Reise)*, nu una dintre cele mai reuşite ale sale, a întâmpinat probleme din cauză că înfăţişa creştinismul, mai degrabă decât nazismul, ca fundament pentru coeziunea umană. A ajuns astfel să fie stigmatizat de către Camera de Literatură a Reichului drept „autor indezirabil". Cu toate că respectiva clasificare a fost revocată curând, Ditzen a reînceput să sufere de episoade de depresie îndeajuns de severe încât să necesite spitalizare. Cu toate acestea, un alt roman, *Lup printre lupi (Wolf unter Wölfen)*, care se desfăşura în timpul inflaţiei din 1923, s-a bucurat de un răspuns mai favorabil din partea naziştilor („o carte fantastică", nota Goebbels în jurnalul său pe data de 31 ianuarie 1938). Aceştia au aprobat descrierea de un criticism tăios a Republicii de la Weimar, iar romanul a avut vânzări bune la publicarea sa în 1937. Succesul ei a dus la *Gustav cel de fier (Der eiserne Gustav)*, o saga de familie care se învârte în jurul unui vizitiu conservator care refuza să accepte supremaţia automobilului. Menit de la bun început să fie filmat, cu Emil Jannings în rol principal, a atras atenţia lui Goebbels însuşi, care a insistat, în ciuda intenţiilor iniţiale ale autorului, ca Ditzen să avanseze povestea până în 1933, când trebuia să arate cum protagonistul devine nazist, iar personajul negativ se alătură comuniştilor. Deşi Ditzen a acceptat acest compromis umilitor, filmul nu a mai fost făcut fiindcă Alfred Rosenberg a ridicat obiecţii

serioase la adresa ecranizării unui roman de Hans Fallada, iar cartea a fost numaidecât retrasă din librării după ce a fost criticată ca subversivă. În fapt, *Gustav cel de fier* s-a dovedit a fi ultima operă serioasă a lui Ditzen publicată în timpul celui de-al Treilea Reich. Următoarea, *Băutorul* (*Der Trinker*), o portretizare grăitoare a căderii unui om în alcoolism, scrisă la persoana întâi, se împotrivea tuturor normelor pe care Reichul le aplicase operelor literare. Întrețesută în paginile manuscrisului, scrisă cu susul în jos, printre rânduri și pe diagonala paginii, astfel încât întregul să fie teribil de greu de descifrat, Ditzen își istorisea pe îndelete propria viață sub dominația nazistă, cu critici mușcătoare aduse regimului și remușcări pentru compromisurile pe care le-a făcut. Nu a văzut lumina tiparului până după moartea lui Ditzen, în 1947. A scris manuscrisul în perioada în care a fost încarcerat într-o închisoare pentru nebuni criminali. „Știu că sunt slab“, i-a scris el mamei sale la puțin timp după război, „dar nu rău, niciodată rău“.[84]

III

Patimile lui Rudolf Ditzen au arătat cât de limitate erau posibilitățile scriitorilor care rămâneau în Germania. Aproape toți autorii de faimă internațională ai țării se aflau în exil, inclusiv Thomas și Heinrich Mann, Lion Feuchtwanger, Bertolt Brecht, Arnold Zweig, Erich Maria Remarque și mulți alții. De acolo, au organizat cu repeziciune noi edituri, au reînființat reviste interzise, au stabilit serii de conferințe și sesiuni de lectură cu publicul și au încercat să avertizeze restul lumii cu privire la amenințarea nazismului. Multe dintre acum clasicele relatări ficționale ale ridicării nazismului la putere și ale primilor ani ai celui de-al Treilea Reich au provenit din sânul comunității de surghiuniți în mijlocul și spre finele anilor ’30, de la *Frații Oppermann* (*Die Geschwister Oppermann*) a lui Feuchtwanger la *Securea din Wandsbek* (*Das Beil von Wandsbek*) a lui Arnold Zweig. Unele, precum piesa lui Brecht, *Ascensiunea lui Arturo Ui poate fi oprită* (*Der aufhaltsame Aufstieg des Arturo Ui*), își puneau întrebarea de ce nimeni nu a împiedicat venirea lui Hitler la putere; altele, precum *Mefisto*, a lui Klaus Mann, explorau motivațiile de ordin personal și moral ale celor care au consimțit să colaboreze cu regimul.

De la sine înțeles că niciuna dintre acestea nu a fost publicată în Germania. Orice scriitor care fusese asociat cu mișcarea antifascistă din perioada Republicii de la Weimar și care rămăsese în Germania era fie sub supraveghere constantă, fie deja în închisoare.[85]

Probabil cel mai de seamă dintre aceștia era jurnalistul și eseistul pacifist Carl von Ossietzky, redactorul faimosului periodic de stânga *Scena Lumii* (*Die Weltbühne*), care fusese necruțător în ridiculizarea lui Hitler înainte de 30 ianuarie 1933. Întemnițat în lagăre de concentrare încă de la începuturile celui de-al Treilea Reich și grav maltratat de către gardieni, Ossietzky a devenit obiectul unei campanii internaționale pentru decernarea Premiului Nobel pentru Pace, printre altele, pentru aportul său în demascarea reînarmării clandestine a Germaniei la sfârșitul anilor '20. Campania a reușit să atragă atenția asupra stării șubrede de sănătate a lui Ossietzky și să convingă Crucea Roșie Internațională să pună presiune asupra regimului pentru eliberarea sa. Necontenita publicitate negativă despre bătăile și insultele pe care jurnalistul a trebuit să le îndure și-au atins efectul scontat, iar acesta a fost transferat la un spital berlinez, în mai 1936, pentru a „nu da presei străine – așa cum a declarat Ministerul Propagandei – ocazia să acuze guvernul german că a cauzat moartea lui Ossietzky în închisoare“. În ciuda tuturor eforturilor Reichului, lui Ossietzky i s-a decernat Premiul Nobel în noiembrie 1936. Nu i s-a permis să meargă la Oslo să îl accepte. Reprezentantul său la ceremonie a delapidat banii de premiu, iar Ossietzky nu a primit nici măcar un bănuț. Curând după aceea, Hitler a interzis cetățenilor germani să primească premii Nobel și în schimb a fondat Premiul Național German pentru Artă și Știință. Sănătatea lui Ossietzky nu s-a mai ameliorat după maltratările din lagăre și a murit după doi ani petrecuți în spital, pe 4 mai 1938. Văduva și medicul său personal au fost singurii cărora li s-a permis să asiste la incinerarea lui, iar autoritățile s-au asigurat ca rămășițele sale să fie îngropate într-un mormânt nemarcat.[86]

Ossietzky a devenit un simbol al opoziției fără să publice măcar un cuvânt de la finele Republicii de la Weimar. Critica deschisă la adresa regimului în interiorul granițelor Germaniei a devenit curând o utopie; marea parte a opoziției literare venea de la scriitori comuniști exilați ca Bertolt Brecht, Jan Petersen sau Willi Bredel, ale căror scrieri

erau aduse pe furiş în Germania în pamflete şi periodice clandestine. Asemenea activităţi au încetat odată ce Gestapoul a zdrobit rezistenţa comunistă, adică din 1935 încolo.[87] Scriitori mai puţin implicaţi politic care au rămas în Germania erau puşi faţă în faţă cu aceleaşi alegeri dificile care l-au marcat atât de profund pe Rudolf Ditzen. Mulţi au ales „emigrarea lăuntrică", dezicându-se de la a scrie despre subiecţi umani în favoarea unor teme precum natura, înlocuind descrierea evenimentelor externe cu introspecţia sau distanţându-se de realităţile prezentului prin scrieri despre vremuri demult apuse sau cu un caracter atemporal. Sub acest paravan, se angajau sporadic în critici voalate aduse regimului sau cel puţin scriau romane ce pot fi intrepretate astfel. De pildă, romanul lui Werner Bergengruen, *Marele tiran şi judecata* (*Das Großtyrann und das Gericht*), publicat în 1935, a fost aclamat de recenzenţii nazişti drept „cel mai de seamă roman care portretizează perioada Renaşterii", iar autorul său a primit o dispensă din partea Camerei de Literatură a Reichului să continue să publice în ciuda faptului că soţia sa era etichetată drept evreică pe trei sferturi. Şi totuşi, o mare parte din cititori au apreciat cartea pentru reprezentarea critică a tiraniei, terorii, abuzului de putere şi remuşcările tardive ale tiranului vinovat. Când a fost publicat, comisia de cenzură a Ministerului Propagandei i-a schimbat titlul în *Ispita*, a scos paralelismele evidente cu Hitler, precum pasiunea tiranului pentru arhitectură, şi a excizat orice aluzie la viaţa politică. Autorul a avut grijă să nege orice finalitate critică sau satirică şi, în apărarea sa, chiar începuse să scrie cartea înainte de 1933, cu intenţia ca aceasta să fie o meditaţie mai largă asupra problemei puterii mai degrabă decât un atac direct la adresa dictaturii naziste. Cu toate acestea, publicată într-un singur volum complet, fără cenzura prezentă în versiunea serializată şi din nou sub titlul iniţial, a devenit o carte de mare succes. Circumstanţele politice ale celui de-al Treilea Reich au conferit mesajului său un caracter tăios pe care scriitorul nu pare să-l fi intenţionat.[88]

Critici precum cea adusă de Bergengruen veneau din direcţia conservatoare a spectrului politic şi erau poate mai uşor de diseminat pentru că aparţineau unor autori care nu ridicaseră niciodată asemenea suspiciuni precum ar fi făcut-o cei de stânga. Jurnalistul şi criticul de teatru Friedrich Reck-Malleczewen, deziluzionat de vremurile în care

trăia, a reușit să publice un studiu istoric asupra domniei de teroare dezlănțuită în orașul Münster de anabaptiști sub conducerea liderului lor Jan Bockelson în secolul al XVI-lea, cu titlul *Bockelson. Istoria unei isterii în masă* (Berlin, 1937), în care paralelismul cu Hitler și entuziasmul de masă pe care părea a-l genera erau evidente. Reck-Malleczewen a fost un autor mai mult sau mai puțin necunoscut, al cărui dispreț pseudo-aristocratic pentru mulțimi i-a adus puțini prieteni; Ernst Jünger, unul dintre cei mai proeminenți scriitori de dreapta din Germania, a fost un caz cu totul diferit. Deja un scriitor popular pentru evocarea vie și eroică a experienței soldatului în Primului Război Mondial, acesta a fost apropiat de naziști în timpul anilor '20, dar s-a îndepărtat de ei sub al Treilea Reich. În nuvela sa *Pe falezele de marmură* (*Auf der marmorklippen*), Jünger a descris o lume vagă, simbolică, uneori situată în trecut, alteori în prezent, centrată pe un tiran care a venit la putere subminând o democrație aflată în descompunere și care conducea prin forță și teroare. Jünger a negat întotdeauna, chiar și după 1945, orice intenții politice în scrierea sa, și plasarea vagă în perioada preindustrială a poveștii sale conținea puține asemănări cu Germania nazistă. Cartea, publicată în 1939, s-a vândut în 12 000 de exemplare timp de un an și a fost retipărită frecvent. Și totuși, mulți cititori au înțeles-o ca fiind un atac nemilos la adresa regimului nazist, un act clar de rezistență literară. În împrejurările celui de-al Treilea Reich, contextul politic putea să își pună amprenta asupra felului în care o carte era receptată mult mai mult decât intenționa autorul.[89]

Jünger a fost protejat de ingerințe, probabil pentru că era un erou de război, mult admirat de Hitler și Goebbels. Alții nu au avut niciodată nevoie de protecție. Mai ales noianul de scriitori care scoteau la foc automat romane de „sânge și glie“, care se desfășurau într-o lume idilică și mitică a fermierilor germani, pentru a sărbători eroi ai panteonului nazist, cum ar fi Horst Wessel, sau plăsmuiau versuri lingușitoare, lăudând măreția Führerului.[90] Adresându-se Camerei de Cultură a Reichului pe 15 noiembrie 1933, Goebbels – el însuși autorul unui roman – recomanda scriitorilor să descrie retrezirea la viață a Germaniei într-o lumină pozitivă. Pleda pentru un „romantism de fier“ ca abordare de bază.[91] Astfel că versificatorii au început să celebreze valorile

naziste și deșteptarea spiritului german: „Germania nu se află în parlamente și în palatele guvernului", scria Kurt Eggers în 1934, ci în:

Unde glia brună rodu-și poartă,
Unde Domnul frâiele le ține, acolo e Germania.
Unde-n marș strigăte de luptă răsună, acolo e Germania.
Unde lipsuri și jertfă monumente-ntemeiază
Și ochi sfidători dușmanul săgetează,
Unde inimi și pumni se nalță:
Acolo germinează, acolo crește viață nouă pentru Germania![92]

Sub Republica de la Weimar, cântecele și versurile naziste s-au concentrat pe ridicarea moralului membrilor de partid în lupta lor împotriva a tot ce urau – Republica, evreii, „reacțiunea", parlamentarismul. Totuși, din 1933 încolo, asemenea sentimente au lăsat loc unui mesaj mai larg pentru mobilizarea întregii națiuni germane împotriva dușmanilor dinăuntrul și din afara țării. Ura violentă era încă acolo, însă acum era acum spoită cu panegirice siropoase pentru noua Germanie, noul Reich și, mai presus de toate, noul Führer. Vorbind, în imaginația sa, în numele poporului german, poetul Fritz Sotke se adresa lui Hitler în 1934:

Condu-ne către casă.
Și de-ți va fi calea încâlcită,
Și trecând peste genuni,
Peste stânci și pustiuri de fier,
Noi te vom urma.

Dacă ne ceri tot ce avem,
Ai să primești, căci credem în tine.

Îți jurăm veșnică credință,
Și nimeni nu poate frânge-al nostru legământ –
Nici măcar tu – doar moartea!
Iar asta e împlinirea vieții noastre.[93]

Moartea era adeseori un laitmotiv în asemenea versuri, extrapolând mitul nazist al sacrificiului de sine și al martirajului într-un principiu general pentru întregul popor german.[94]

Autorii unor asemenea versuri erau figuri literare obscure. Una dintre mişcările literare şi artistice de seamă din Germania deceniilor doi şi trei era expresionismul, ai cărui exponenţi erau în cea mai mare parte simpatizanţi ai stângii politice, deşi câţiva, precum dramaturgul Hanns Johst, s-au pus în serviciul nazismului din 1933 încolo; Johst chiar a devenit preşedintele Camerei de Literatură a Reichului şi a dispus de o influenţă considerabilă sub noul regim.[95] Valorile expresionismului se asemănau întrucâtva cu acelea ale naţional-socialiştilor, punând accent pe emoţia exprimării de sine, virtuţile tinereţii, relele lumii industriale, banalitatea burgheziei şi reclădirea spiritului uman într-o revoltă contra intelectului. Pe de cealaltă parte, spre deosebire de estetica promovată de nazism, mare parte din originalitatea expresionismului consta într-o respingere a naturalismului în favoarea exprimării directe a emoţiei din suflet, adeseori respingând portretizarea realistă a aspectului exterior. Stilul radical, neconvenţional manifestat de expresionişti i-a făcut pe de-a întregul inacceptabili pentru maşinăria culturală nazistă. Cel mai celebru convertit de la expresionism la naţional-socialism, scriitorul Gottfried Benn este un caz simptomatic. Deja un poet bine-cunoscut în anii '20, ocupaţia sa formală era cea de medic, care l-a atras în orbita conceptelor de igienă rasială. A văzut în venirea la putere a naziştilor o oportunitate pentru el şi colegii săi de profesie să pună în sfârşit în practică principiile eugeniei. Iniţial apolitic, Benn şi-a proclamat acum loialitatea faţă de noul Reich. S-a dedicat cu zel deosebit în a îndepărta scriitorii disidenţi din academie. Când Klaus Mann, fiul exilat al romancierului Thomas Mann şi el însuşi un scriitor proeminent, i-a reproşat în presă acest fapt, Benn a răspuns că numai cei care au rămas în Germania puteau să înţeleagă eliberarea forţelor creatoare mijlocită de sosirea celui de-al Treilea Reich.[96]

Cu toate că poezia sa era pură, elevată şi îndepărtată de zbaterile vieţii de zi cu zi, Benn a elogiat totuşi revitalizarea pe care regimul a adus-o credinţei în caracterul german şi viaţa rurală. Îl socotea pe Hitler drept marele restaurator al onoarei şi demnităţii Germaniei. Dar, după eliminările iniţiale din cadrul academiei, Benn a căzut repede din graţiile regimului. Imediat ce instituţiile culturale naziste şi-au îndreptat armele împotriva expresionismului în muzică, artă şi literatură, Benn s-a pus într-o poziţie delicată încercând să îl apere. Faptul că a încercat

acest lucru cu termeni despre care considera că ar fi apreciați de naziști – antiliberal, opus modernității, arian, născut din spiritul lui 1914 – nu i-a impresionat pe cei care l-au denunțat drept nepatriotic, intelectualist, pervers și imoral. „Dacă e cineva care să fie înfierat drept animator al desfătării bolșevice în celebrarea macabră a orgiilor unei arte degenerate", scria unul din criticii săi, „atunci *tu* ar trebui să fii primul pus la stâlpul infamiei". Poeme cu titluri precum *Carne*, *Cruciada curvelor*, *Cadril sifilitic* și alte asemenea exemple de „pornopoezie" o dovedeau din plin, a încheiat acesta.[97] În martie 1938, Benn a fost expulzat din Camera de Literatură a Reichului și i s-a interzis să mai publice versuri. Spre norocul său, acceptase deja un post în cadrul Ministerului de Război în iulie 1937. În ianuarie 1934, el scrisese: „Cât despre viitor, mi se pare firesc ca în Germania să nu se permită apariția cărților care sfidează noul stat". Când propriile sale lucrări au fost puse în această categorie din cauză că spiritul lor estetic era considerat potrivnic culturii noului stat, acesta a rămas fără replică.[98]

Așa cum ilustrează problemele întâlnite de Rudolf Ditzen și Gottfried Benn, regimul avea căi felurite de a controla produsele literare ale cetățenilor săi. Calitatea de membru al Camerei de Literatură a Reichului era obligatorie nu numai pentru scriitori, poeți, scenariști, dramaturgi, critici și traducători, ci și pentru edituri, comercianți de carte (la prima și la a doua mână), biblioteci publice și orice era legat de comerțul cu cărți, inclusiv publicații științifice, academice sau tehnice. Evreii erau excluși, ca de altfel orice disident sau oameni cu trecut politic suspect. Măsurile erau puse în practică de o pletoră de diverse instituții de cenzură. Acestea își bazau activitatea pe un decret emis aproape imediat după numirea lui Hitler în funcția de cancelar al Reichului, în 4 februarie 1933, care permitea confiscarea de către poliție a oricăror cărți care „tindeau să pună în pericol siguranța și ordinea publică". Cu această armă la dispoziție, cenzorii abia dacă aveau nevoie de puterile adiționale ce le-au fost acordate prin Decretul Incendiului de la Reichstag, pe 28 februarie 1933. Pe deasupra, codul penal conținea de mult prevederi pentru confiscarea și distrugerea de cărți ce se presupuneau a fi periculoase și mai exista o tradiție îndelungată și legitimă din punct de vedere legal de a sechestra și interzice „literatura murdară și indecentă (*Schund- und Schmutzliteratur*)".[99]

Curând, bibliotecile și librăriile au căzut victimă raziilor frecvente ale agenților poliției, Gestapoului, Ministerului de Interne, curților de judecată, autorităților locale și ai Autorității Supreme de Cenzură a Literaturii Murdare și Indecente, cu sediul în Leipzig. Tineretul Hitlerist (*Hitlerjugend*), Cămășile Brune și organizațiile studențești naziste manifestau o vigilență egală în a stârpi cărți scrise de evrei, pacifiști, marxiști și orice alți autori proscriși. Liga de Luptă pentru Cultura Germană a lui Alfred Rosenberg a jucat la rândul său un rol important, la fel ca și Comisia Oficială de Cenzură a Partidului, care avea prerogativa de a interzice publicații produse în sânul NSDAP-ului. În decembrie 1933, peste o mie de titluri fuseseră deja interzise de aceste diverse instituții. După arderea de cărți din orașele universitare la 10 mai 1933, revista comerțului de cărți a emis o listă neagră cu 300 de titluri de la 139 de autori de beletristică, apoi una cu 68 de autori și 120 de lucrări în domeniul politicii, urmate de noi și noi liste ce acopereau aproape orice domeniu. Nu erau vizate numai cărțile germane. Operele străine interzise variau de la *Oliver Twist* al lui Charles Dickens la *Ivanhoe* al lui Sir Walter Scott și efectiv orice era fie scris de un autor evreu, fie avea o tematică evreiască sau conținea un personaj de această etnie. În rest, cărțile străine nu erau interzise și scriitorii de altă naționalitate ce se bucurau de popularitate în al Treilea Reich variau de la romancierul norvegian Knut Hamsun, apreciat pentru tematica de „sânge și glie“ a cărților sale, la criticul social John Steinbeck, la scriitorul de aventuri C.S. Forester, creator al căpitanului de navă Horatio Hornblower. Deși confuzia și suprapunerea atâtor comisii de cenzură trebuie că îi deranjau pe cei care voiau să țină lucrurile în bună rânduială, acestea au reușit în repetate rânduri să stârpească produse literare inacceptabile.[100] Doar în 1934, patru mii o sută de diverse opere tipărite au fost interzise de către un total de patruzeci de comisii de cenzură.[101] În primii doi-trei ani ai celui de-al Treilea Reich, operele scriitorilor evrei au dispărut de pe rafturi, iar poeții de origine evreiască, ca Heinrich Heine, erau acum condamnați drept imitații superficiale ale adevăratei literaturi germane. Lucrările clasicilor de etnie germană, precum Gothe și Schiller, au fost reinterpretate într-o manieră convenabilă pentru ideologia regimului. Piese cu caracter filosemit, ca *Nathan cel înțelept* a lui Lessing, au fost scoase din repertoriul teatrelor.[102]

Controlul asupra teatrului era în anumite privințe mai ușor de menținut decât cel asupra cărților, de vreme ce toate reprezentațiile erau evenimente publice. Acesta a fost încredințat Ministerului Propagandei printr-o Lege a teatrului aprobată pe 15 mai 1934, care îi dădea lui Goebbels dreptul de a acorda și revoca autorizații pentru toate teatrele și reprezentațiile și a limitat prerogativele altor instituții, cum era poliția, în acest sens. Cât despre Camera de Teatru a Reichului, aceasta se ocupa de actori, regizori și restul personalului, excluzând evreii și pe cei cu simpatii politice adverse, după cum era procedura standard. Președintele Camerei, Rainer Schlösser, care era și director al Teatrului de Stat al Reichului, a impus ca proporția de piese germane la piese străine să fie de patru la una și obișnuia să cenzureze în avans piesele noi. Însă mai controversată a fost decizia Camerei de Teatru de a hărțui și, în unele cazuri, a închide companiile de teatru amator pentru a-i sprijini financiar pe actorii profesioniști, care încă sufereau de pe urma lipsei de locuri de muncă din vremea Marii Depresiuni. Plângeri venite din partea societăților locale de teatru amator au început să copleșească Ministerul Propagandei, care a anulat decizia Camerei în martie 1935.[103] La fel ca și în alte domenii, Goebbels a avut grijă să nu promoveze revoluția culturală în asemenea măsură încât cererea populară pentru divertisment să fie înăbușită de purismul ideologic. Pe întreg teritoriul Germaniei, teatrele au continuat să pună în scenă reprezentații de înaltă calitate ale pieselor clasice, iar oamenii care se simțeau alienați de regim puteau să-și găsească alinare în gândul că măcar aici cultura germană era încă vie. Un actor de anvergură precum Gustav Gründgens a pretins după 1945 că teatrul său, la fel ca altele, rămăsese o insulă de excelență culturală în mijlocul barbarismului celui de-al Treilea Reich. Cu toate acestea, el locuia într-o vilă ce fusese „arianizată“ de la fostul ei proprietar evreu și întreținea relații apropiate cu Hermann Göring și soția lui. Instituții de tipul Teatrului de Cameră din München nu au devenit instrumente pure de propagandă nazistă, iar numărul de membri de partid din personalul său a rămas extrem de redus.[104] Însă nu toate teatrele au rezistat presiunii de a se conforma. În vreme ce mai puțin de cinci procente din piesele jucate la Teatrul de Cameră din München sub al Treilea Reich – în jur de opt procente – pot fi descrise ca având un mesaj nazist fățiș sau implicit, proporția la teatrul din

Düsseldorf, de 29 de procente, era mult mai ridicată. Un studiu făcut pe câte patru teatre din Berlin, Lübeck şi Bochum a arătat că doar opt la sută din cele 309 de piese pe care le-au pus în scenă între 1933 şi 1945 au promovat ideologia nazistă sub orice fel de formă recogniscibilă. Însă nici cele mai puţin conformiste dintre teatre nu puteau să introducă piese noi cu conţinut critic sau radical, ca să nu mai vorbim de piese interzise de autorităţi. Trebuiau cel puţin să urmeze directivele venite de sus, de exemplu în limbaj şi prezentarea programelor, sau în relaţia lor cu liderii de partid din München. Adăpostul pe care îl găseau în clasici era o formă de evadare la care Goebbels, întotdeauna conştient de avantajele politice care puteau fi trase din a permite oamenilor să se retragă provizoriu din calea cererilor necontenite de mobilizare şi propagandă politică, era puţin probabil să obiecteze.[105]

Goebbels tolera reprezentaţiile de piese clasice, chiar şi acolo unde, cum era cazul unora din operele lui Shakespeare, abordau teme ca tirania şi răzvrătirea (deşi *Neguţătorul din Veneţia* spunea o poveste mult mai pe gustul arbitrilor culturali nazişti). Însă nu se ferea să promoveze cu ardoare mişcarea radicală care viza crearea unei forme de teatru nazist sub forma aşa-numitei *Thingspiel*, sau „piesă de adunare" (după vechiul cuvânt nordic pentru „adunare"), care a înflorit pentru scurtă vreme în primii ani ai celui de-al Treilea Reich. Punând în scenă drame scrise programatic, cu conţinut politic şi influenţe din mitologia germanică, în teatre construite anume în aer liber, aceste piese ritualice dădeau formă dramatică mult-promovatului cult nazist al eroului şi al celebrării morţii glorioase. Dar mai implicau şi participare din partea publicului, elemente corale şi alte asemenea trăsături împrumutate din mişcarea teatrală muncitorească de sorginte comunistă, specifică perioadei weimariene. Iar unele din tehnicile lor aveau o afinitate destul de mare cu aspectele revoluţionare ale dramelor expresioniste pentru gustul lui Goebbels. Şi nici nu erau îndeosebi de populare sau profitabile în pofida faptului că se construiseră peste patruzeci de teatre în aer liber, pe scenele cărora se jucaseră câteva sute de piese. În octombrie 1935, Goebbels a interzis ca termenul *Thing* să mai fie legat în vreun fel cu partidul şi chiar a proscris folosirea corurilor în luna mai a anului următor. Aceste măsuri au suprimat respectiva mişcare, care a intrat într-un declin din care nu şi-a mai revenit vreodată.[106]

Goebbels era de părere că toți dramaturgii, romancierii și orice alt fel de scriitori ar trebui să caute să exprime spiritul noilor vremuri, și nu manifestările lor exterioare.[107] Acest fapt a lăsat oarecare spațiu de manevră. În asemenea circumstanțe, aceia care aveau grijă să nu jignească autoritățile se puteau bucura de un grad considerabil de succes în rândurile publicului cititor de carte care rămăsese avid pentru noi opere. Cu toate acestea, este de netăgăduit că cele mai multe din cărțile cu popularitate mare în Germania anilor '30 erau cel mai adesea acelea care proclamau idealurile naziste. Romanul *Barb*, al scriitoarei Kuni Tremel-Eggert, publicat în 1933, care nu făcea mai mult decât să îmbrace în formă literară tezele naziste cu privire la locul femeii în societate, a fost vândut în 750 000 de exemplare pe parcursul a zece ani. Poate cel mai de succes autor al perioadei, Paul Coelestin Ettighofer, a vândut 330 000 de exemplare ale cărții sale *Verdun. Judecata supremă* (*Verdun. Das große Gericht*), între 1936 și 1940. Romanele sale erau replici timide la perspectiva de un realism neiertător a Primului Război Mondial adoptată de Remarque în *Nimic nou pe frontul de vest*: glorificau războiul și erau pline de portretizări cu caracter profund ideologic al eroismului și sacrificiului de sine pe frontul de luptă. De un nazism chiar mai explicit a fost Karl Aloys Schenzinger cu romanul său *Der Hitlerjunge Quex*, publicat în 1932, care până în 1940 s-a vândut în peste 240 000 de exemplare. Printre romanele de „sânge și glie", *Satul uitat* (*Das vergessene Dorf*) al lui Theodor Kröger s-a vândut în 325 000 de exemplare între 1934 și 1939, iar *Satul de la graniță* (*Das Dorf an der Grenze*) al lui Gottfried Rothacker în 200 000, între 1936 și 1940. Unele cărți deosebit de populare, precum *Comanda conștiinței* (*Der Befehl des Gewissens*) a lui Hans Zöberlein, care s-a vândut în 480 000 de exemplare din 1936, anul publicării, până în 1943, promovau un antisemitism care abia dacă era mai puțin virulent decât al lui Hitler însuși, cu referiri frecvente la „paraziții" evrei și termeni biologici similari care invitau în mod implicit cititorii să privească exterminarea drept singura metodă prin care să se raporteze la evrei. De vreme ce majoritatea scriitorilor populari dinainte de ascensiunea naziștilor la putere erau interziși, asemenea gen de literatură avea mult mai puțină concurență decât s-ar fi întâmplat altminteri.[108] Pe deasupra, ca și în cazul ziarelor și revistelor, romanele și lucrările istorice cu caracter politic fățiș beneficiau de comenzi în masă

din partea organizațiilor naziste. Luând în considerare efortul propagandistic masiv care a fost depus în a spori vânzările unor atare opere, ar fi fost surprinzător dacă nu s-ar fi vândut bine. Așteptările autorităților de la mediul literar erau demonstrate de evenimente propagandistice precum Săptămâna Cărții Germane, ținută anual din 1934 încolo. „La sfârșitul lui octombrie, șaizeci de milioane de oameni vor fi deșteptați de ropăitul de tobă al promovării de carte", declara unul din principalii organizatori ai evenimentului din 1935. Aceste „zile de mobilizare" aveau să „implementeze starea de alertă militară lăuntrică dintr-o perspectivă spirituală în cauza întăririi poporului nostru".[109] Vorbind de sub un stindard enorm cu deviza „Cartea: o sabie a spiritului", vicepreședintele Camerei de Literatură a Reichului declara cu o asemenea ocazie: „Cărțile sunt arme. Armele sunt menite să fie în mâinile luptătorilor. A fi un luptător pentru Germania înseamnă a fi un național-socialist".[110]

Și totuși, ca și în alte zone ale culturii, Goebbels a realizat că divertismentul era important în a ține oamenii mulțumiți și a le distrage atenția de la problemele cotidiene. A reușit să dejoace tentativa lui Rosenberg de a da prioritate literaturii ideologice și, din 1936 încolo, lista celor mai bine cotate cărți a fost dominată de literatura populară, care avea doar relevanță politică indirectă. Romanele comice ale lui Heinrich Spoerl, precum *Rom ars și punci de vin roșu* (*Die Feuerzangenbowle*), care a vândut 565 000 de exemplare între 1933 și 1944, erau extrem de populare; acestea îl satirizau pe „omul mic" al anilor Republicii de la Weimar, incapabil să se adapteze la climatul nou al celui de-al Treilea Reich.

Chiar și mai citite erau romanele științifice ale lui Schenziger, care contrabalansau nostalgia literaturii de „sânge și glie" prin celebrarea invențiilor moderne, a descoperirilor științifice și dezvoltării industriale: romanul său, *Anilin*, a fost cel mai popular dintre toate cele publicate sub al Treilea Reich, vânzându-se în 920 000 de exemplare din 1937 până în 1944, urmat de *Metal*, cu 540 000 de exemplare între 1939 și 1943. Scriitorii străini continuau să fie publicați în Germania nazistă numai dacă nu jigneau în mod direct sensibilitățile ideologice naziste; romanele de dragoste ale lui Trygve Gulbranssen, cu titluri precum *Și pădurile cântă pe veci* (*Og bakom synger skogene*) sau *Moștenirea lui Bjørndal*, publicate în germană în 1934, respectiv 1936, s-au vândut în

peste jumătate de milion de exemplare până la sfârșitul Reichului, iar o altă carte deosebit de populară în întreaga lume, *Pe aripile vântului* a lui Margaret Mitchell, a avut 300 000 de cumpărători germani în decurs de patru ani de la publicarea sa în germană în 1937, fiind astfel cel mai popular dintre importurile culturale americane aduse în Germania în anii '30.[111] Multe dintre cele publicate înainte de 1914 și încă considerate de către regim ca fiind mai mult sau mai puțin acceptabile au continuat să se vândă cu sutele de mii. Ofereau o cale imaginară de întoarcere într-o lume stabilă și normală. La fel de populare erau și cărțile de aventuri ale autorilor consacrați, precum Karl May, ale cărui povești despre Vestul sălbatic au fost văzute de către unii ca prefigurând valorile naziste; nu se poate tăgădui că erau apreciate de mulți naziști înflăcărați, inclusiv de Hitler însuși.[112] Germanii obișnuiți nu înghițeau fără crâcnire literatura nazistă; dimpotrivă, alegeau pentru ei înșiși ceea ce voiau să citească și de la mijlocul anilor '30 încolo majoritatea cărților de interes pentru ei nu aveau caracter nazist. Succesul ambiției naziste de a crea o nouă ființă umană, transfigurată de valorile sale a fost la fel de limitat aici ca și în celelalte sectoare ale culturii germane.[113]

Probleme de perspectivă

I

Laolaltă cu „noua obiectivitate" (*Neue Sachlichkeit*), expresionismul a fost în multe aspecte mişcarea dominantă nu doar în literatura, ci şi în arta germană în timpul Republicii de la Weimar.[114] Cel mai notoriu reprezentant al său a fost sculptorul Ernst Barlach, ale cărui lucrări erau influenţate profund de arta ţărănească pe care a întâlnit-o în timpul unei vizite în Rusia înainte de Primul Război Mondial. Barlach crea sculpturi butucănoase, stilizate, cu un aer de primitivism căutat înfăţişând chipuri umane, mai întâi cioplite în lemn, după care a preluat şi alte materiale, ca stucul şi bronzul. Figurile aveau de obicei o calitate monumentală, imobilă, fiind înveşmântate în robe sau mantii. Erau apreciate şi, după 1919, artistul a primit comenzi numeroase pentru memoriale ale războiului în multe părţi ale Germaniei. Devenit membru al Academiei Prusiane de Arte în 1919, la mijlocul anilor '20 era deja o figură consacrată, cunoscut pentru ostilitatea sa faţă de arta abstractă, distanţarea critică faţă de restul mişcării expresioniste şi refuzul ferm de a lua parte la viaţa politică. Era de aşteptat ca arta sa să fie pe placul autorităţilor naziste, iar Joseph Goebbels chiar a consemnat admiraţia sa pentru una din sculpturile lui Barlach în jurnalul său şi se spune că şi-a decorat casa cu două statuete sculptate de acesta.[115] Ministrul propagandei l-a invitat pe Barlach, împreună cu alţi artişti expresionişti, inclusiv Karl Schmidt-Rottluff, la ceremonia de deschidere a Camerei de Cultură a Reichului, iar pornirea sa de a-i sprijini a fost susţinută de o campanie lansată de membrii Ligii Studenţilor Nazişti din Berlin, pentru un nou fel de modernism nordic, bazat pe un expresionism fără evrei şi fără imagini abstracte.[116]

Dar aceste eforturi au fost torpilate de ostilitatea lui Alfred Rosenberg, pe de o parte, și de refuzul lui Barlach însuși de a face compromisuri cu regimul, de cealaltă. Rosenberg i-a denunțat pe Barlach și pe ceilalți expresioniști în paginile *Völkischer Beobachter* și i-a stigmatizat pe studenții berlinezi drept revoluționari depășiți, pe linia nazistului de stânga, căzut în dizgrație, Otto Strasser. Cât despre Barlach, acesta a refuzat invitația la deschiderea Camerei de Cultură a Reichului. Ajunsese deja să resimtă ostilitatea regimului la nivel local, unde comenzile pentru memorialele războiului, planurile pentru expoziții și publicarea scrierilor sale au început să fie anulate la scurt timp după numirea lui Hitler în funcția de cancelar al Reichului în ianuarie 1933. Monumentele sale dedicate celor căzuți în război mai fuseseră criticate la începutul anilor '30 de către asociațiile veteranilor de extremă dreaptă, precum Căștile de Oțel, pentru refuzul său de a portretiza soldații germani din Marele Război drept figuri eroice căzute pentru o cauză nobilă. Rasiștii germani îl acuzau că reprezintă soldații germani cu trăsături de suboameni slavi. Trăind în Mecklenburg, o provincie cu puternice loialități național-socialiste, Barlach a început să primească scrisori anonime și să găsească insulte scrijelite pe ușa casei sale. Sub această presiune, s-a simțit nevoit să renunțe la o comandă pentru un nou memorial în Straslund.[117] Artistul rămăsese în Germania în parte pentru că spera că regimul avea să respecte libertatea creatoare, în parte deoarece, ținând cont de tipul de lucrări pe care le făcea, nu i-ar fi fost ușor să își ducă traiul altundeva.[118] La începutul lui mai 1933 era deja deziluzionat. „Lașitatea servilă a acestei ere magnifice", îi scria el cu amărăciune fratelui său, „te face să roșești până în vârfurile urechilor și dincolo de ele la gândul că ești german".[119]

Faptul că Barlach era un indezirabil în ochii regimului a devenit mai limpede în 1933-1934. Cel mai controversat dintre monumentele sale dedicate războiului era o sculptură masivă din lemn amplasată în catedrala din Magdeburg. Aceasta arăta trei chipuri – un schelet cu cască, o femeie cu voal pe față care își strângea pumnii în agonie și un bărbat care își ținea masca de gaz în brațe, închizând ochii și ducându-și mâinile la tâmple de disperare – ridicându-se din pământ sub siluetele a trei soldați, îmbrăcați în mantale și stând umăr la umăr. Soldatul din mijloc are un bandaj pe cap și își odihnește brațele pe o cruce mare pe

care erau trecuți anii de război, formând astfel piesa centrală a întregului grup statuar. Curând după numirea lui Hitler drept cancelar, presa a început să strângă petiții pentru înlăturarea monumentului, lucru încurajat de Alfred Rosenberg, care, în iulie 1933, a descris figurile drept „mici variații idioate, cu chipuri posomorâte, de tipuri umane de nedefinit, cu căști sovietice", în paginile *Observatorului Rasial* (*Völkischer Beobachter*).[120] În timp ce negocierile pentru înlăturarea lucrării, duse între Ministerul Propagandei, Biserică și NSDAP, trenau, campania de presă împotriva lui Barlach a escaladat. Alegațiile că era de origine evreiască l-au făcut să răspundă că nu dorește să le nege în mod public, fiindcă nu le considera jignitoare. Prietenii săi i-au cercetat arborele genealogic și au publicat dovezile că nu era evreu. Artistul a scris că gândul că asemenea gest era necesar l-a umplut de tristețe.[121] Memorialul a fost în cele din urmă înlăturat și părăsit într-un depozit.[122] Barlach s-a apărat de atacurile răspândite asupra artei sale ca fiind „antigermană" scoțând în evidență faptul că rădăcinile ei se aflau în tradițiile țărănimii din Germania de Nord, în mijlocul căreia artistul trăise. Aflat atunci în cel de-al șaselea deceniu de viață, îi era greu să înțeleagă cum sculpturile sale puteau să stârnească asemenea ostilitate veninoasă. Într-o încercare de a o depăși, a semnat o declarație în sprijinul preluării șefiei statului de către Hitler după moartea lui Hindenburg în august 1934. Însă astfel nu a reușit câtuși de puțin să domolească aversiunea liderilor naziști din Mecklenburg și guvernul regional a început să îi înlăture operele din muzeul de stat.

Mulți din admiratorii lui Barlach, printre care se numărau și partizani entuziaști ai mișcării naziste, au găsit greu de acceptat asemenea măsuri. De exemplu, Melita Maschmann, funcționară a organizației naziste pentru fete, îi admira munca și nu a înțeles de ce aceasta a fost înfierată de către naziști drept „degenerată".[123] În cele din urmă însă, Barlach a căzut în dizgrația regimului fiindcă lucările sale se opuneau glorificării războiului, pentru că a refuzat să-și compromită arta, fiindcă a răspuns cu fermitate criticilor aduse și nu s-a ferit să își manifeste dezacordul față de politicile culturale ale Germaniei naziste. În 1936, poliția bavareză a confiscat toate exemplarele unei cărți cu desenele sale de la depozitul din München al editurii sale. Acționau la ordinele lui Goebbels: „Am interzis o carte nebunească a lui Barlach",

a scris el în jurnalul său: „Aşa ceva nu e artă. E o absurditate dăunătoare, incompetentă. Dezgustător! Asemenea otravă nu trebuie să pătrundă în oamenii noştri“.[124] Gestapoul a agravat problema, descriind desenele drept „expresii bolşevice ale unui concept distructiv de artă necorespunzător pentru vremurile noastre“. Cartea a fost trecută în lista de literatură interzisă. În ciuda protestelor sale faţă de nedreptăţile care i se făceau, Barlach a devenit din ce în ce mai izolat. În 1937 a fost forţat să demisioneze din Academia Prusiană de Arte. „Când aştepţi zi după zi lovitura ameninţătoare, mortală, munca se opreşte de la sine“, a scris el. „Mă asemăn cu un om încolţit, cu haita mârâindu-i la călcâie.“[125] Starea de sănătate i s-a deteriorat simţitor şi artistul a murit pe patul de spital din pricina unui infarct pe 24 octombrie 1938.[126]

Tipul de sculptor pentru care naziştii puteau să aibă un entuziasm autentic a fost Arno Breker. Născut în 1900, Breker aparţinea unei generaţii mai tinere decât Barlach. În perioada studenţiei, a produs un număr de sculpturi în care se întrevedea influenţa artistului mai vârstnic. O şedere îndelungată la Paris, din 1927 până în 1932, l-a adus sub egida lui Aristide Maillol, al cărui stil figurativ l-a adoptat. În timpul unei vizite la Roma la începutul lui 1933, pe când lucra la restaurarea unei sculpturi deteriorate a lui Michelangelo, l-a întâlnit pe Goebbels, care i-a recunoscut talentul şi l-a încurajat să se întoarcă în Germania. După ce şi-a încheiat treburile în Paris, Breker a răspuns pozitiv invitaţiei. Cum înainte nu avea înclinaţii politice şi, fiind expatriat, nu era deloc informat despre politica germană, a căzut foarte curând sub vraja nazismului. Stilul său era în mare parte compus din influenţe din afara spaţiului germanic – sculptura clasică elenă, Michelangelo, Maillol. Busturile sale, ca acela al pictorului impresionist Max Liebermann, terminat în 1934, erau penetrante, subtile şi pline de detalii edificatoare. Dar curând a început să netezească liniile aspre ale operelor sale, să le facă mai impersonale, dându-le un aspect mai monumental şi mai puţin intim, alegând să proiecteze duritate, tărie şi agresivitate în figurile sale în detrimentul calităţilor umane mai blânde, cele care îi dominaseră munca în anii ’20. Deja la mijlocul anilor ’30, Breker producea nuduri masculine masive, pline de muşchi, supradimensionate. Supraoameni arieni dăltuiţi în piatră.[127]

Lucru care a început să îi aducă profit. Câteva lucrări premiate la o competiție din 1936 pe tema reușitelor sportive i-au adus un număr crescând de comenzi oficiale. În 1937, a aderat la Partidul Nazist pentru a-și pava drumul spre mecenatul oficial. Breker l-a cunoscut personal pe Hitler, care a pus bustul lui Wagner făcut de artist în conacul său din Berchtesgaden. De ziua lui Hitler, în 1937, Breker a fost numit „sculptor oficial de stat" și i s-a acordat un studiou enorm, cu patruzeci și trei de angajați care să îl asiste în munca sa. A devenit o figură influentă, răsfățat de Göring și alți potentați naziști și protejat de aceștia de orice critică. În 1937, lucrările sale au ocupat mare parte din pavilionul german de la Expoziția Mondială de la Paris. În 1938, a creat două masive nuduri masculine care să fie amplasate la intrarea nou-construitei Cancelarii a Reichului – *Purtătorul de Torță* și *Purtătorul de Sabie*. Au urmat și altele, cel mai notabil fiind *Veghea*, în 1939, un bărbat musculos care se încruntă plin de ură la un dușman nevăzut, cu mâna dreaptă gata să tragă o sabie din teacă și să înceapă lupta. Breker a devenit bogat, bucurându-se de un număr mare de decorații și favoruri, inclusiv câteva case, subsidii importante și, desigur, onorarii generoase pentru lucrările sale publice. Fără viață, inumane, în posturi amenințătoare și întruchipând pretenția declamatorie, lipsită de conținut, a unei voințe colective imaginare, sculpturile lui Breker au devenit imaginea distinctivă a gustului public în materie de artă sub al Treilea Reich. Caracterul lor aproape mecanic le plasa fără drept de apel în secolul XX; priveau înainte, către ființa umană de tip nou, a cărei creare era unul din țelurile principale ale politicii culturale naziste, de o vigoare necugetată, agresivă, gata de război.[128]

II

Până ca Breker să devină cunoscut publicului, diriguitorii culturali ai celui de-al Treilea Reich eradicaseră aproape orice urmă de artă abstractă, modernistă, de felul aceleia pe care obișnuiau să o numească „degenerată". Aici, propriile gusturi ale lui Hitler au jucat un rol poate mai mare decât în orice alt sector al politicii culturale în afară de arhitectură. El însuși încercase odinioară să aibă o carieră de artist, însă de

la bun început respinsese modernismul în oricare din încarnările sale.[129] Odată ajuns la putere, şi-a transformat prejudecăţile în politică de stat. Pe 1 septembrie 1933, Hitler a declarat la congresul partidului de la Nürnberg că a sosit vremea pentru o nouă artă germană. Venirea celui de-al Treilea Reich, a spus el, „conduce ineluctabil la o nouă orientare în aproape orice aspect al vieţii oamenilor". Efectele „acestei revoluţii spirituale" trebuie să fie resimţite şi în artă. Arta trebuie să reflecte sufletul rasial al oamenilor. Ideea că arta era internaţională trebuia respinsă ca fiind decadentă şi evreiască. A condamnat, considerând că este expresia acestei arte, „cultul primitiv cubist-dadaist" şi bolşevismul cultural şi a anunţat „o nouă Renaştere artistică a fiinţei umane ariene". De asemenea, a avertizat că artiştii modernişti nu vor fi iertaţi pentru păcatele lor din trecut:

> Nici în sfera culturală, mişcarea naţional-socialistă nu trebuie să tolereze şarlatani sau incompetenţi care îşi schimbă dintr-odată blana şi astfel, de parcă nimic nu s-ar fi întâmplat, îşi găsesc locul în noul stat, ca mai apoi să vorbească fornăitor despre artă şi politici culturale... Fie produsele monstruoase ale ocupaţiei lor în acea perioadă reflectau o experienţă interioară veritabilă, caz în are sunt un pericol pentru sănătatea sufletească a poporului nostru şi locul lor e într-un ospiciu, fie erau menite numai să facă bani, caz în care se fac vinovaţi de fraudă şi locul lor e într-o altă instituţie cosrespunzătoare. În niciun caz nu dorim ca expresia culturală a Reichului nostru să fie denaturată de aceste elemente; fiindcă acesta nu este statul lor, ci al nostru.[130]

În consecinţă, anul 1933 a fost martorul unei epurări masive a artiştilor evrei, a artiştilor abstracţi, artiştilor semiabstracţi, artiştilor de stânga şi prin aceasta a aproape tuturor artiştilor din Germania care aveau la acel moment orice fel de reputaţie internaţională. Nici declaraţiile de sprijin pentru noul regim şi nici chiar apartenenţa la NSDAP încă din primele sale zile, cum era cazul pictorului şi sculptorului primitivist Emil Nolde, nu i-au salvat pe cei a căror operă nu era pe placul lui Hitler. Puţinii artişti renumiţi care rămăseseră cu speranţa că vor veni şi zile mai bune, cum era şi Ernst Barlach, au fost repede dezamăgiţi.[131]

În 1933 directorii de muzeu care se făceau vinovaţi că erau evrei, social-democraţi, liberali sau stângişti au fost demişi sumar din posturi

și înlocuiți cu oameni pe care naziștii îi considerau a fi mai de încredere. Muzeul Folkwang din Essen chiar a ajuns pe mâinile unui ofițer SS, Klaus Graf Baudissin, care a dispus să se zugrăvească peste faimoasele picturi murale ale muzeului realizate de Oskar Schlemmer, un artist care avea legături apropiate cu mișcarea Bauhaus. Și totuși, directorii de muzee au continuat să expună lucrări pe care aripa mai dogmatică a partidului nu le aprecia. Până și Baudissin, un bun cunoscător al istoriei artei, a continuat să păstreze lucrări de Oskar Kokoschka, Franz Marc și Emil Nolde până în 1935. Ernst Buchner, directorul Colecției de Stat Bavareze pentru Pictură și membru al Partidului Nazist din 1 mai 1933, a luptat pentru dreptul de a expune opere ale artistului de origine evreiască Max Liebermann și în 1935 a rezistat cu succes încercării lui Bernhard Rust, ministrul Reichului pentru educație și religie, de a-l forța să vândă picturi de Van Gogh și ale impresioniștilor francezi, față de care naziștii aveau o aversiune din simplul motiv că nu erau germani. Când Hitler l-a demis personal pe Ludwig Justi – un susținător al modernismului care era de multă vreme directorul Galeriei Naționale – din postul său în 1933, succesorul său, Alois Schardt, a organizat o spectaculoasă nouă expoziție de artă germană care includea opere de Nolde și ale altor expresioniști. Aflat în vizită la galerie pentru avanpremieră, ministrul Bernhard Rust a fost indignat. L-a concediat numaidecât pe noul director și a ordonat ca expoziția să fie închisă; Schardt a emigrat în Statele Unite după ce a patronat, la o mică galerie din Berlin, o expoziție cu opere de Franz Marc, care a fost interzisă de Gestapo chiar în ziua deschiderii, în mai 1936. Nici succesorul lui Schardt, Eberhard Hanfstaengl, mai înainte director de galerie în München, nu a avut o soartă mai bună; a căzut în dizgrația Führerului când acesta a făcut o vizită-surpriză și a văzut câteva lucrări expresioniste pe pereți. Pe 30 octombrie 1936, aripa nouă a Galeriei Naționale a fost închisă după ce a găzduit o expoziție care includea picturi de Paul Klee.[132] Închideri similare au avut loc și în alte locuri. De la mijlocul lui 1933, directorii de galerii și muzee, inclusiv cei desemnați chiar de către naziști, au dus un război cultural de gherilă împotriva cererilor venite din partea liderilor naziști locali de a înlătura picturi de un fel sau altul din expoziții. Câțiva, ca Hanfstaengl, au continuat să cumpere artă modernă, deși aceasta era în mod discret exclusă din

catalogul publicat al muzeului. Însă vremea pentru asemenea compromisuri și eschivări era acum apusă.[133]

De la bun început, unii dintre cei mai fanatici directori naziști de galerii de artă și muzee au organizat vernisaje de artă modernistă care fuseseră scoase din expoziții cu titluri precum „Camera ororilor în artă“, „Imagini ale bolșevismului cultural“, „Oglinzi ale decadenței în artă“ sau „Spiritul lui noiembrie: Arta în Serviciul Degradării“. Printre artiștii care se bucurau de această „onoare“ se numărau Max Beckmann, Otto Dix și George Grosz, Ernst Ludwig Kirchner, Franz Marc, August Macke, Karl Schmidt-Rottluff și Emil Nolde. Erau incluși și artiști străini care se stabiliseră în Germania, precum Alexei Jawlensky și Vassily Kandinsky, laolaltă cu artiștii cubiști și avangardiști din alte țări.[134] Includerea lui Macke și Marc a provocat controverse deoarece ambii fuseseră uciși pe front în timpul Primului Război Mondial și asociațiile de veterani au obiectat la insulta ce fusese adusă numelor lor.[135] Cele mai timpurii dintre aceste expoziții, apărute încă din 1933, și-au atras proteste puternice din partea publicului iubitor de artă, fapt care s-a soldat chiar și cu arestări. Dar în scurt timp asemenea opoziție a devenit imposibilă. La mijlocul anilor '30, expoziții de asemenea factură se ținuseră deja în șaisprezece orașe diferite. Hitler a vizitat-o pe cea mai importantă dintre ele, la Dresda, în august 1935. Inspectarea îndeaproape a operelor ofensatoare l-a incitat să țină o altă diatribă îndelungată împotriva lor la congresul partidului de la Nürnberg, ce a urmat la scurt timp după aceea, a treia oară când își povățuia adepții în această privință. Era limpede că Goebbels trebuia să intre în rând dacă era să îi împiedice pe Rosenberg, Rust și pe ceilalți antimoderniști să preia conducerea în problemele de cultură. Așa că, în iunie 1936, a luat inițiativa. „Exemple oribile de bolșevism artistic“, scria el în jurnalul său, „au fost aduse în atenția mea“, de parcă nu le-ar fi văzut niciodată; „Vreau să organizez în Berlin o expoziție de artă din perioada degenerării. Astfel ca oamenii să poată să o vadă și să învețe să o recunoască“. Către sfârșitul lunii, a obținut permisiunea lui Hitler de a confisca „arta germană degenerată de la 1910 încoace“ (data primei picturi abstracte, aparținând artistului rus stabilit în München Vassily Kandinsky) din colecțiile publice pentru a popula expoziția. Mulți din Ministerul Propagandei șovăiau să se implice în proiect. Oportunismul său

politic era cinic până și pentru propriile sale standarde. Știa că ura lui Hitler pentru modernism în artă era de nedomolit, așa că s-a decis să i-o întrețină, chiar dacă el însuși nu o împărtășea.[136]

Organizarea expoziției a fost încredințată lui Adolf Ziegler, președintele Camerei de Arte Vizuale a Reichului și pictor de nuduri clasice al căror realism pedant i-a câștigat titlul neoficial de „Maestru al Reichului pentru păr pubian".[137] Înarmat cu comenzi din partea lui Goebbels și Hitler, Ziegler și anturajul său au cutreierat galeriile și muzeele germane, alegând opere care să fie luate pentru noua expoziție. Directorii de muzeu, printre care se numărau Buchner și Hanfstaengl, au fost furioși, au refuzat să coopereze și au pledat pe lângă Hitler pentru a obține compensații în cazul în care lucrările confiscate aveau să fie vândute peste hotare. Asemenea rezistență nu era tolerată și, în consecință, Hanfstaengl și-a pierdut postul de la Galeria Națională din Berlin. De la colecțiile din München au fost confiscate o sută opt de lucrări și un număr comparabil din alte locuri.[138] Când expoziția de artă degenerată s-a deschis în München, pentru multă vreme oraș recunoscut drept capitală a artei germane, în 19 iulie 1937, vizitatorii au descoperit că cele în jur de 650 de opere erau expuse prost în mod voit, agățate în unghiuri nepotrivite, rău luminate și înghesuite alandala pe pereți, sub titluri precum „Fermieri văzuți de evrei", „Insultă la adresa feminității germane" sau „Ridiculizarea lui Dumnezeu".[139] În mod ironic, liniile diagonale și sloganurile parcă scrise în stil de graffiti pe pereți erau inspirate din tehnicile mișcării Dada, una din țintele principale ale expoziției. Aici însă, erau menite să exprime o concordanță între arta produsă de pacienții din spitalele de boli mentale, o idee intens discutată de psihiatrii liberali din timpul Republicii de la Weimar, și perspectivele distorsionate adopate de cubiști și cei de teapa lor, lucru scos în evidență de propaganda ce considera asaltul artei degenerate drept un produs al unor indivizi degenerați.[140]

Hitler a inspectat expoziția înainte de deschiderea acesteia pentru public și a alocat o mare parte a discursului său din ajunul inaugurării unei denunț feroce al operelor prezentate:

> Niciodată rasa umană nu a fost mai aproape în înfățișare și temperament de Antichitate decât în zilele noastre. Sportul, jocurile competitive

> și combative oțelesc milioane de trupuri tinere, care încep din ce în ce mai mult să ia o formă și o constituție care nu au mai fost văzute de o mie de ani încoace și abia dacă au fost visate... Acest tip de ființă umană, domnii mei gângavi în ale artei, este tipul noii ere. Iar voi ce încropiți aici? Schilozi deformați și cretini, femei care pot să trezească numai repulsie. Bărbați care se apropie mai mult de animale decât de oameni, copii care, dacă ar fi trăit aievea, ar fi fost priviți ca un blestem divin![141]

A mers până într-acolo încât să-i comande ministrului de interne al Reichului să investigheze defectele de vedere care au dus, după părerea sa, la asemenea denaturare artistică. Acestea erau, credea el, moștenite ereditar. Cubiștii și toți ceilalți care nu respectau reprezentarea fidelă a subiectelor lor aveau să fie sterilizați.[142]

În fapt, cele mai importante criterii pentru selectarea operelor pentru expoziție nu au fost de ordin estetic, ci rasial și politic. Dintre cele nouă secțiuni în care a fost împărțită, doar prima și ultima erau bazate pe un criteriu estetic. Celelalte țintuiau la stâlpul infamiei mai degrabă subiectul ales, și nu maniera în care acesta a fost înfățișat. Prima secțiune acoperea „barbarismul reprezentării", „petele de vopsea în culori țipătoare" și „disprețul deliberat pentru orice abilitate de bază în artele vizuale". Cea de-a doua prezenta opere socotite ca fiind blasfemiatoare, iar cea de-a treia, artă cu caracter politic, care promova anarhismul și lupta de clasă. A patra secțiune era compusă din picturi care arătau soldații drept ucigași sau, alternativ, drept invalizi de război. Conform broșurii înmânate vizitatorilor, în aceste picturi, „respectul adânc sădit pentru orice virtute militară, pentru curaj, temeritate și pregătire pentru luptă se încearcă să fie scos din conștiința publică". O a cincea secțiune a fost dedicată artei imorale și pornografice (mare parte din ea prea dezgustătoare pentru a fi expusă, se pretindea în broșură). O a șasea parte a expoziției prezenta „distrugerea ultimelor rămășițe de conștiință rasială" în picturi care se presupunea că prezentau negrii, prostituatele și alte grupuri marginale drept idealuri rasiale. În mod similar, a șaptea secțiune a fost rezervată picturilor și lucrărilor grafice în care „idiotul, cretinul și paraplegicul" erau prezentați în lumină pozitivă. Cea de-a opta secțiune conținea operele artiștilor evrei. Ultima și cea mai mare dintre secțiuni acoperea „ismele" pe care Flechtheim, Wollheim și consorții lor le-au născocit, promovat și vândut la prețuri exorbitante de-a

lungul anilor, de la dadaism la cubism și dincolo de ele. Toate acestea, declara broșura, vor arăta publicului că arta modernă nu ține doar de modă: evreii și bolșevicii culturali au pus la cale „un atac atent ticluit asupra existenței și continuității artei în totalitatea ei". Cinci din cele zece pagini ilustrate de pe partea dreaptă a broșurii conțineau mesaje antisemite doar pentru a sublinia ideea.[143] Arta modernistă, așa cum pretindeau mulți din polemiștii naziști de la acea vreme, era mai presus de toate produsul influențelor internaționale, străine. Arta trebuia să se întoarcă spre sufletul german. Cât despre modernism, un scriitor a conchis cu o dorință fervență: „Fie ca arta degenerată să se sufoce în propria-i scârnă, fără ca nimănui să îi pese de soarta ei".[144]

Expoziția a fost deosebit de populară și a atras peste două milioane de vizitatori până la sfârșitul lui noiembrie 1937. Intrarea era gratuită și publicitatea puternică făcută în presă a atras atenția oamenilor asupra ororilor pe care acesta le conținea.[145] Ziarele pretindeau că lucrările expuse erau „produse ieftine ale unei ere melancolice", „fantome ale trecutului", din vremea când „bolșevismul și diletantismul își sărbătoreau triumfurile". Descrieri și ilustrații sinistre arătau cititorilor la ce să se aștepte când vor merge la expoziție.[146] Cel puțin în primele săptămâni ale sale, aceasta a fost vizitată cu precădere de münchenezi care aparțineau clasei de mijloc, dintre care mulți nu mai fuseseră la expoziții de artă, și de aderenții partidului, dornici să absoarbă o nouă formă de ură antisemită. Mențiunea că tinerii și mai ales copiii nu aveau voie să intre din cauză că exponatele erau prea șocante a adăugat un element de scandal care să stârnească publicul deja dornic. Cu toate acestea, câțiva tineri au reușit să intre, printre care și adolescentul de șaptesprezece ani Peter Guenther, care a vizitat-o în iulie. Fiul unui jurnalist de artă liberal dat afară din Camera de Literatură a Reichului în 1935, Guenther avea cunoștințe temeinice de pictură. A găsit că atmosfera din cadrul epoziției era înspăimântătoare, intimidantă. Vizitatorii, avea să scrie el mai târziu, comentau cu voce tare despre cât de incompetent erau executate lucrările expuse și despre conspirația criticilor și comerianților de artă cu directorii de muzee pentru a prosti publicul, sentiment încurajat de faptul că un număr de exponate aveau etichete cu prețul atașate pe ele, pentru a indica exact cât costau („bani luați din taxele plătite de muncitorii de rând germani"). O pictură de Erich

Heckel avea afişat preţul de un milion de mărci; evident că nu se menţiona că plata se făcuse în 1923, spre apogeul hiperinflaţiei, şi că de fapt valora foarte puţin. Unele din grupurile de membri de partid care au vizitat expoziţia au trimis telegrame la Ministerul Propagandei cu mesaje precum: „Artiştii ar fi trebuit legaţi lângă tablourile lor pentru ca fiecare german să-i poată scuipa în faţă". Carola Roth, prietenă cu artistul Max Beckmann, a notat cum, în vreme ce vizitatorii mai vârstnici se plimbau prin săli clătinând din cap, mai tinerii activişti de partid şi Cămăşile Brune râdeau şi luau în batjocură lucrările. Atmosfera de ură şi ridiculizare în gura mare nu permitea împotrivire; era chiar o parte esenţială a expoziţiei, care era doar încă un exerciţiu de propagandă în masă pentru regim. Mai târziu însă, când tânărul Peter Guenther a făcut o a doua vizită, atmosfera era mult mai calmă, a observat el, cu unii din vizitatori rămânând mai multă vreme în faţa unor opere de artă pe care era evident că le apreciau şi pe care veniseră să le vadă pentru ceea ce bănuiau ei că era ultima oară. Totuşi, la urma urmei, expoziţia a fost un succes evident pentru regim. La fel ca multe alte lucruri în cultura nazistă, le-a dat cetăţenilor de rând cu tendinţe conservatoare ocazia de a-şi da glas prejudecăţilor pe care le nutreau de mult, dar pe care mai înainte ezitaseră să le dezvăluie.[147]

Mulţi dintre artiştii a căror operă a fost prezentată erau fie străini, ca Pablo Picasso, Henri Matisse sau Oskar Kokoschka, fie emigraseră, precum Paul Klee sau Vassily Kandinsky. Însă unii dintre artiştii reprezentaţi la expoziţie rămăseseră în Germania, în speranţa că starea de fapt se va schimba şi vor fi reabilitaţi. Max Beckmann, al cărui ultim vernisaj fusese destul de recent, la Hamburg în 1936, a plecat în exil în America a doua zi după Expoziţia de Artă Degenerată. Deşi nu o ducea deloc bine, Beckmann încă picta. A fost sprijinit de negustori de artă plini de înţelegere şi de admiratori străini în anii grei ce au urmat.[148] Alţii nu au fost atât de norocoşi.[149] Artistul expresionist Ernst Ludwig Kirchner, care în acel moment avea bine peste cincizeci de ani, se stabilise deja în Elveţia încă din anii '20, însă depindea mult mai mult decât Beckmann de piaţa de artă germană pentru a se întreţine. Nu şi-a pierdut speranţa până în 1937. Dar în luna iulie a acelui an a fost în cele din urmă exclus din Academia Prusiană de Arte şi multe dintre operele sale au fost confiscate din colecţiile germane de

comisia Zeigler, care a expus nu mai puțin de treizeci și două din ele la Expoziția de Artă Degenerată. Kirchner era deja bolnav și de o perioadă de ani își pierduse direcția artistică, nereușind să revină la perioada sa de glorie din Berlin, din 1910 până la mijlocul anilor '20. Pentru el, aceasta era picătura care a umplut paharul. „Întotdeauna am sperat că Hitler ținea la bunăstarea tuturor germanilor", a scris el cu amărăciune, „iar acum el a defăimat atât de mulți artiști serioși, talentați, de sânge german. Este foarte trist pentru cei afectați, pentru că ei – cei serioși dintre ei – au lucrat pentru faima și onoarea Germaniei". Un nou rând de confiscări doar i-a adâncit disperarea. Pe 15 iunie 1938, a distrus multe din lucrările pe care le ținea în casa lui de țară din Elveția, a ieșit din casă și s-a împușcat în inimă.[150]

III

Între timp, regimul, într-un mod ce era caracteristic procesului său de luare a deciziilor și în alte dimensiuni ale vieții publice, a profitat de ocazia reprezentată de expoziție pentru a adopta o legislație care generaliza politica față de aceasta. Hitler a declarat cu o zi înainte de deschidere că vremea pentru toleranță se sfârșise:

> De acum înainte vom duce un război necruțător de curățire împotriva ultimelor elemente subversive din cultura noastră... De acum încolo – vă asigur de asta – toate acele clici de tromboniști, diletanți și escroci de artă care se periază unii pe alții și astfel prosperă vor fi prinse și înlăturate. În ce ne privește pe noi, acești troglodiți preistorici și antediluvieni care gângăvesc despre artă se pot întoarce în peșterile lor ancestrale și să-și continue mâzgălelile internaționale acolo.[151]

Într-adevăr, cei care „gângăveau" despre artă fuseseră deja reduși la tăcere de un ordin emis de Goebbels pe 27 noiembrie 1936 prin care se interzicea critica de artă, care, spunea acesta, fusese „ridicată la rang de instanță de judecată în era dominației străine și evreiești asupra artei". A fost înlocuită de „relatarea artistică", care trebuia să se limiteze la simpla descriere. Într-un mediu artistic unde orice era expus în muzee și galerii publice avea nevoie de aprobarea Ministerului Propagandei și

a Camerei de Arte Plastice a Reichului, critica de artă putea să pară prea mult ca o critică adusă regimului.[152] Pentru a se asigura că mișcarea modernistă nu avea să mai fie prezentată public, Zigler a declarat în discursul său de deschidere că galeriile țării vor fi deposedate definitiv de asemenea excrescențe.[153] La puțin timp după aceea, Goebbels a spus Camerei de Cultură a Reichului că „formele înspăimântătoare și oribile ale Expoziției de Artă Degenerată din München" au arătat „opere de artă cârpite", „creații monstruoase, degenerate" ale unor oameni de „ieri", „reprezentanți senili... ai unei perioade peste care am trecut atât intelectual, cât și politic". Pe 31 mai 1938 a fost promulgată Legea pentru confiscarea produselor de artă degenerată. Aceasta oferea retroactiv legitimitate confiscărilor de opere de artă „degenerată" nu doar din galerii și muzee, ci și din colecții private, fără compensații, în afara cazurilor excepționale, „pentru a evita dificultăți".[154] Programul de confiscări a fost centralizat în mâinile comisiei conduse de Adolf Ziegler, care îi includea pe comerciantul de artă Karl Haberstock și pe Heinrich Hoffmann, fotograful lui Hitler.[155]

Comisia a crescut numărul de opere de artă confiscate la aproximativ 5 000 de picturi și 12 000 de lucrări grafice, desene, xilogravuri și acuarele dintr-un total de 101 de galerii și muzee de pe întregul teritoriu al Germaniei.[156] Unele lucrări străine au fost returnate instituțiilor străine și indivizilor care le-au împrumutat muzeelor germane, cam patruzeci au fost date înapoi și altele au fost date la schimb. Pe deasupra, Hermann Göring a reținut paisprezece din ele pentru propria sa colecție: patru picturi de Vincent Van Gogh, patru de Edvard Munch, trei de Franz Marc și câte una de Paul Cézanne, Paul Gauguin și Paul Signac. Le-a vândut pentru a strânge banii necesari să cumpere tapiserii cu care să împodobească Carinhallul, impunătorul conac de vânătoare pe care l-a construit în amintirea primei sale soții; un exemplu grăitor de speculă ilegală care va prefigura comportamentul său atunci când arta din alte țări europene îi va sta la dispoziție.[157] De asemenea, prin organizarea rapidă de contraexpoziții ale „Artei germane din secolul XX", cele mai notabile fiind în Londra, Paris și Boston, artiștii din exil și susținătorii acestora au atras atenția asupra reputației de care arta interzisă în Reich se bucura peste granițe. În căutarea sa de valută forte, de care avea mare nevoie, regimul nazist

nu își permitea să ignore cererea din alte țări pentru arta modernistă germană. Goebbels a lansat negocieri cu Wildenstein și alți comercianți de artă din afara Germaniei și a remodelat comisia Ziegler într-un corp aflat sub controlul său direct. Organizat în sânul Ministerului Propagandei în mai 1938, acesta includea trei comercianți de artă și era însărcinat cu vinderea lucrărilor confiscate. Pe parcursul următorilor trei ani, peste un milion de mărci câștigate din vânzarea a peste 3 000 de opere de artă confiscate au fost depozitate într-un cont special al Reichsbank. Cea mai publică dintre tranzacții a fost vânzarea a 125 de opere aparținând unor artiști ca Ernst Barlach, Marc Chagall, Otto Dix, Paul Gauguin, Vincent Van Gogh, George Grosz, Ernst Ludwig Kirchner, Paul Klee, Max Liebermann, Henri Matisse, Amadeo Modigliani, Pablo Picasso, Maurice Vlaminck și alții la Galeria Fischer din Lucerna, pe 30 iunie 1939. Numai treizeci și una din ele nu și-au găsit cumpărători. O mică parte din încasări a fost cedată muzeelor și galeriilor din care picturile au fost confiscate, dar cea mai mare parte a fost pusă într-un cont din Londra, pentru a-i da posibilitatea lui Hitler să cumpere picturi pentru colecția sa privată. În acest fel, un mare număr de lucrări confiscate au supraviețuit.[158]

Cu toate acestea, marea lor majoritate au fost pierdute. Suma totală obținută la licitația din Lucerna, puțin peste jumătate de milion de franci elvețieni, era dezamăgitoare până și după standardele zilei. Cunoașterea faptului că regimul confisca și se debarasa de cantități enorme de artă modernă a dus la o cădere a prețurilor până și la tranzacțiile neoficiale. O pictură de Max Beckmann, *Coasta de răsărit*, a ajuns să se vândă pentru doar 20 de dolari. Se părea că, la urma urmei, pe ele nu se puteau face profituri considerabile. Un milion de mărci germane nu era o sumă impresionantă. Deși au mai fost plănuite încă două tranzacții, o mică vânzare a fost ținută în Zürich în august 1939 și tranzacții private au avut loc până în 1942, amenințarea războiului a făcut ca transportul de canități mari de opere de artă peste hotare să fie tot mai riscant.[159] Alte metode de a se descotorosi de ele nu existau, de vreme de Führerul, care inspectase personal colecția de 12 167 de lucrări care au rămas într-un depozit din Berlin, a interzis ca acestea să fie înapoiate colecțiilor din care proveneau. Nu părea să existe alternativă în afară de a distruge tot ceea ce nu s-a vândut.

Până la urmă, în ochii lui Ziegler și ai comisiei sale, nu aveau oricum nicio valoare artistică. Așadar, pe 20 martie 1939, în jur de 1 004 de picturi în ulei și 3 825 de acuarele, desene și lucrări grafice au fost îngrămădite în curtea stației centrale a pompierilor din Berlin și incendiate. Focul în aer liber nu a fost deschis publicului și nici nu a fost însoțit de vreo ceremonie formală sau anunț public. Cu toate acestea, aducea izbitor cu arderea de cărți din 10 mai 1933, care mistuise operele scriitorilor evrei, stângiști și moderniști în piețele publice ale orașelor universitare din Germania.[160]

Arta modernistă din Germania fusese în cele din urmă distrusă în cel mai fizic mod posibil. Lucrările moderniste au fost luate din colecțiile germane și aruncate în foc. Singurele care se mai găseau erau cele prezentate la Expoziția de Artă Degenerată, care a făcut, într-o formă mai redusă, înconjurul țării și a atras un număr important de vizitatori și în alte orașe, ca Berlin, Düsseldorf și Frankfurt, în următorii doi ani.[161] Artiștii moderniști au fost forțați să plece în pribegie sau împiedicați să își vândă și să își expună opera în public. Și totuși, nu au dispărut fără urmă. Dimpotrivă, după cum raporta Serviciul de Securitate al SS în 1938, picturi ale „bolșevicilor culturali" și „expresioniștilor" încă se regăseau în expoziții private, mai ales în Berlin. SS-ul se plângea că, la o competiție ținută în capitală în 1938, „prezentările artiștilor tineri au oferit în mare măsură un peisaj de degenerare și incompetență în așa fel încât această parte a generației artistice mai tinere s-a pus pe sine în opoziție cu concepția național-socialistă asupra artei".[162] Părea că, până la urmă, viziunea nazistă în privința artei nu triumfase, poate doar în afară de suprimarea brutală a alternativelor. Și nu era un caz izolat. Tot în 1938, SS-ul s-a mai plâns și că „opoziția față de viziunea național-socialistă în artă este prezentă în secțiuni largi din însăși comunitatea artistică germană... în asemenea măsură încât aceștia să nu fie considerați național-socialiști ca înclinație politică". Deosebit de antipatizată era Camera de Arte Vizuale a Reichului, pe care, conform unui raport SS, aproape toți artiștii germani o detestau.[163] Respectivul organism exercita un control aproape absolut asupra celor 42 000 de membri ai săi, printre care se numărau nu doar artiști, ci și arhitecți, proiectanți de grădini, decoratori de interioare, copiști, comercianți de antichități, olari și aproape oricine care avea vreo legătură oarecare cu

Harta 5. Expoziții de „artă degenerată“

artele vizuale. Pentru a accede la calitatea de membru, oricine era nevoit să completeze un formular stufos în care să figureze vechile afilieri politice ale aplicantului și ascendența rasială a membrilor familiei.[164] Toți cei care nu erau considerați eligibili nu mai aveau dreptul să profeseze. Nemaiputând să își câștige traiul din comercializarea operelor lor, unii au fost nevoiți să opteze pentru alternative umilitoare. De pildă, în 1939, Oskar Schlemmer vopsea camuflajul de pe clădiri militare.[165]

Între timp, artiști „germani“ ca Arno Breker prosperau mai mult ca niciodată. Erau încurajați de Ministerul Propagandei, care a instituit o întreagă serie de premii, diplome și titluri pentru artiștii a căror muncă se conforma idealurilor naziste.[166] Expozițiile de artă de pe întreg teritoriul Germaniei purtau acum titluri precum „Sânge și glie“ sau „Forțe primordiale ale voinței germane în formă“ și, în mare parte, aveau drept subiect portrete ale liderilor național-socialiști și, desigur, mai presus de toate, ale lui Hitler însuși.[167] Mai mult decât atât, Expoziția de Artă Degenerată nu a fost organizată întâmplător și izolat, ci de fapt ținea isonul unei „Mari Expoziții de Artă Germană“, care s-a deschis tot în München cu o zi înainte.[168] Prezentarea grandioasă, care a fost reînnoită mai apoi în fiecare an și precedată de un masiv carnaval al culturii germane pe străzile din München, conținea piesaje, naturi moarte, portrete, statui alegorice și multe altele. Temele includeau animale și vegetație, maternitatea, industria, sportul, viața și negoțul rural și, poate deloc surprinzător, soldați sau război. Nuduri supradimensionate, impersonale ofereau imagini supraumane, proeminente, de neatins, ale unei permanențe și atemporalități aflate în contrast puternic cu dimensiunea umană a artei ce era acum stigmatizată drept degenerată.[169] Hitler însuși inspecta exponatele înainte de deschidere și scotea de pe listă una din zece opere alese pentru eveniment. Nesatisfăcut de lipsa de rigoare a comisiei Ziegler, l-a ales pe fotograful său personal, Heinrich Hoffmann, să facă selecția finală.[170] Participarea relativ redusă – puțin peste 400 000, în comparație cu cei trei milioane care au vizitat Expoziția de Artă Degenerată în München și în restul țării – se datora în mare parte faptului că intrarea era cu plată.[171] Dar și aceasta a avut succes. Conform lui Peter Guenthers, vizitatorii au apreciat în mod deosebit măiestria și calitatea realistă, foarte veridică a statuilor și picturilor (chiar și a celor menite să fie alegorii) și au fost

în general impresionați de exponate. Și acum, mulți vizitatori, în opinia tânărului Guenther, nu mai fuseseră la o expoziție de artă până atunci.[172] Politica artistică nazistă era, mai presus de orice, pentru asemenea oameni.[173]

IV

Marea Expoziție de Artă Germană a fost găzduită de un muzeu construit anume, proiectat în stilul unui templu antic de către arhitectul Paul Ludwig Troost. Coloanele sale greoaie, pătrățoase, care se desfășurau în fața clădirii dreptunghiulare, erau foarte diferite de arhitectura neoclasică, delicată și subtilă, pe care Troost căuta de obicei să o imite. La fel ca alte clădiri naziste, era înainte de toate o declarație de putere.[174] Casa Artei Germane a fost doar una dintr-un mare număr de proiecte prestigioase pe care Hitler le-a demarat imediat ce a luat puterea în 1933. Acesta chiar se gândise la ele încă de la începutul anilor '20. Hitler se imagina pe sine drept un arhitect chiar mai mult decât se credea pictor și arhitectura s-a „bucurat" de atenția lui mai mult decât oricare dintre celelalte arte. „Orice perioadă măreață își găsește expresia hotărâtoare a valorilor sale în clădirile pe care le ridică", a declarat el în 1938: „Când oamenii încearcă în sinea lor vremuri deosebite, caută să le dea acestora o expresie externă. Atunci, cuvântul lor e mai convingător decât cel vorbit: este cuvântul trecut în piatră!"[175]

Noile clădiri publice ale Reichului erau cu toate concepute în acel stil masiv, monumental, pseudoclasic. La fel ca și clădirile publice pe care Hitler le văzuse și desenase în tinerețe pe Ringstrasse din Viena, erau menite să proiecteze un aer de permanență și durabilitate. Toate erau influențate de propriile planuri arhitecturale ale Führerului. Hitler petrecea multe ore lucrând cu arhitecții și rafinându-le ideile, uitându-se peste machete și discutând despre stil și decorațiuni. Colaborase deja cu Troost în 1931-1932 la reproiectarea pieței publice Königsplatz din München și, când a luat puterea, aceste planuri au fost puse în aplicare. Vechiul cartier general al partidului de la Casa Brună a fost înlocuit de două clădiri gigantice, Clădirea Führerului și Clădirea Administrației, care găzduiau săli de recepție vaste și fațadele erau decorate cu svastici

şi vulturi. Fiecare din ele avea câte un balcon de la care Hitler putea să le vorbească mulţimilor care trebuiau să se adune dedesubt. În ciuda aspectului lor, noile clădiri încorporau tehnologie avansată în construcţia şi dotarea lor, inclusiv aer condiţionat. Învecinate cu ele erau două expresii caracteristice ale cultului nazist al morţilor: temple în onoarea naziştilor care fuseseră omorâţi în puciul de la berărie din 1923. În ele domnea o atmosferă de sacralitate pioasă, cu trupurile recent exhumate ale martirilor etalate în sarcofage ridicate pe o platformă, expuse stihiilor şi flancate de douăzeci de stâlpi de calcar luminaţi de focul continuu aprins în recipiente metalice. Terenul enorm, înverzit al Königsplatz-ului a fost pavat cu peste şapte mii de metri pătraţi de dale de granit. „Ceva nou a fost creat aici“, remarca un comentator, „al cărui cel mai adânc sens este unul politic“. Aici, masele organizate şi disciplinate aveau să se adune pentru a-şi depune jurământul de loialitate pentru noua ordine a ţării. Întregul ansamblu arhitectonic era, a conchis el, „ideologie devenită stâncă“.[176]

Ca şi în alte domenii, administratorii culturali nazişti au avut nevoie de destul timp pentru a-şi impune viziunea. Camera de Arhitectură a Reichului i-a exclus cât se putea de repede pe arhitecţii evrei din profesie, însă, în pofida ostilităţii pentru arhitectura ultramodernă, a ezitat să facă o mişcare decisivă împotriva moderniştilor, dintre care unii, cum a fost cazul lui Mies van der Rohe, au rămas în Germania pentru o bună perioadă, deşi le era din ce în ce mai greu să îşi practice meseria. Totuşi, tipurile mai experimentale de modernism au fost eradicate până în 1935; Mies a emigrat curând spre New York.[177] Pe la mijlocul anilor '30, clădirile perioadei weimareze, precum blocurile de apartamente, nu mai erau la modă. În schimb, idealul nazist de arhitectură domestică prefera un stil autohton, pseudoţărănesc, similar aceluia practicat de principalul susţinător al teoriilor rasiale în arta modernă, Paul Schultze-Naumburg. Oricum, acestea erau întâlnite doar în suburbii; necesitatea încă dicta ridicarea de clădiri de apartamente în interiorul oraşelor, unde însă acum acoperişurile ţuguiate erau preferate celor plate, deoarece erau considerate mai germane.[178] Dar adevărata pasiune a lui Hitler rezida în clădirile publice. În München s-au pus temeliile unei gări gigantice, care era menită să fie cea mai mare structură-cadru de oţel din lume, cu un dom mai înalt decât turnurile gemene ale clădirii

simbol din München, Frauenkirche. Şi nu doar Münchenul, ci şi alte oraşe au fost preschimbate în mărturii masive din piatră ale puterii şi permanenţei celui de-al Treilea Reich. Hamburgul trebuia să fie împodobit cu un nou zgârie-nori pentru sediul regional al partidului, mai înalt decât Empire State Building din New York, încununat de o svastică imensă cu neoane, care să fie pe post de far pentru navele ce se îndreptau spre port. În josul râului, suburbia Othmarschen avea să fie demolată pentru a face loc rampelor şi stâlpilor unui uriaş pod suspendat peste Elba. Podul ar fi trebuit să fie cel mai mare din lume, cu mult mai mare decât podul Golden Gate din San Francisco, după care a fost conceput.[179]

În Berlin, un nou terminal de aeroport, de dimensiuni colosale, cu peste 2 000 de încăperi, a fost construit la Tempelhof. Noua clădire a Ministerului Aviaţiei, la fel de grandioasă ca restul construcţiilor naziste, avea săli ornamentate, pavate cu marmură, plină de svastici şi memoriale pentru aviatorii germani de renume. A urmat un vast stadion olimpic, care a costat 77 de milioane de mărci, cu o capacitate de 100 000 de locuri şi care găzduia nu doar evenimente sportive, ci şi adunări naziste importante. Şi aici, în turnuri adiacente, erau edificii în memoria celor căzuţi, în cazul de faţă, soldaţi din Primul Război Mondial. În 1938, Hitler comandase deja construcţia unei noi Cancelarii a Reichului, deoarece o considera pe cea existentă ca fiind prea modestă. Era chiar mai mare şi mai impunătoare decât clădirile müncheneze. Galeria principală avea aproape 150 de metri lungime; de două ori mai lungă, aşa cum nota Hitler, decât Sala Oglinzilor de la Versailles.[180] Inaugurată în 1939, noua Cancelarie a Reichului anunţa, după cuvintele unui comentator, „eminenţa şi bogăţia noului Reich, care a devenit o superputere".[181] De fapt, gigantismul tuturor acestor proiecte, planificate să fie gata pe la începutul anilor '50 – un interval de timp remarcabil de scurt – era menit să semnifice devenirea Germaniei, la acea dată, nu doar ca superputere, ci drept puterea dominantă a lumii.[182]

Noua Cancelarie a Reichului nu a fost proiectată de arhitectul favorit al lui Hitler, Paul Troost, care a murit în ianuarie 1934, ci de un nou-venit care avea să joace un rol important în ultimii ani ai celui de-al Treilea Reich, colaboratorul mai tânăr al lui Troost, Albert Speer. Născut în 1905 în Manheim, Speer aparţinea unei generaţii ale cărei ambiţii au

fost încadrate de experiențele amare și haotice ale Primului Război Mondial, ale revoluției și hiperinflației. Fiu de arhitect și astfel membru al clasei de mijloc educate a Germaniei, Speer s-a format în Berlin, sub oblăduirea arhitectului Heinrich Tessenow, și a format prietenii apropiate cu câțiva din ceilalți învățăcei ai acestuia. Maestrul lor le-a insuflat o abordare liberă față de arhitectură, fără a prefera nici modernismul, nici antiteza sa, ci bătând monedă pe simplitatea formelor și pe importanța de a-și cristaliza stilul din experiența poporului german. La fel ca în orice universitate spre finele anilor '20, atitudinea politică printre studenți era una de dreapta și, în ciuda trecutului său liberal, Speer a cedat influențelor din jur. În 1931, Hitler a ținut un discurs studenților din Berlin într-o berărie. Speer, aflat în public, a fost, așa cum a mărturisit mai târziu, „măturat de valul de entuziasm care era resimțit aproape fizic și care îl purta pe vorbitor dintr-o frază în alta. Mătura din calea sa orice scepticism, orice rezervă".[183]

Copleșit, Speer s-a alăturat NSDAP-ului și s-a aruncat în munca partidului, oferindu-se voluntar pentru Corpul Șoferilor național-socialiști și luând în considerare posibilitatea de a intra în SS, deși până la urmă nu a făcut-o. În 1932, a început să practice arhitectura pe cont propriu și s-a folosit de relațiile sale din cadrul partidului pentru a primi comenzi. Goebbels i-a cerut asistența la modificarea și mobilarea Ministerului Propagandei, clădire ce îi aparținea arhitectului de secol XIX Friedrich von Schinkel, pe care Goebbels a vandalizat-o cu ajutorul Cămășilor Brune atunci când s-a mutat. Deloc surprinzător, Goebbels s-a împotrivit încercării lui Speer de a salva ce mai rămăsese din stilul clasic din interiorul clădirii și a refăcut totul într-un stil mai grandios la câteva luni după ce Speer își terminase lucrul. Totuși, următorul proiect al tânărului arhitect a avut mai mult succes. Văzând planurile Ministerului Propagandei pentru sărbătorirea Zilei Muncii Naționale de pe câmpul Tempelhof din Berlin, la 1 mai 1933, Speer s-a plâns despre cât erau de lipsite de imaginație și astfel a fost numit să le amelioreze. Inovațiile sale, printre care se numărau bannere enorme, svastici și reflectoare, au avut atât de mult succes, încât l-au convins pe Goebbels să îl însărcineze cu proiectarea cadrului pentru Congresul de la Nürnberg mai târziu în acel an. Speer a fost cel care, în 1934, a creat efectul „catedralei de lumini" produs de reflectoarele care își proiectau

razele în sus, pentru a impresiona oaspeții străini. Curând, remobila birourile partidului și remodela interiorul noii case a lui Goebbels din mica localitate Wannsee, chiar în afara Berlinului. Speer se simțea învigorat de atmosfera plină de semnificație din jurul liderilor naziști. Lucra din greu și termina proiectele în timp-record. Încă nici nu împlinise treizeci de ani și își făcuse o reputație de invidiat în eșaloanele de vârf ale puterii.[184]

Moartea lui Troost, pe care Hitler îl venera, l-a catapultat pe Speer în anturajul personal al Führerului, care l-a cooptat pe post de consultant pe probleme de arhitectură, cineva cu care să vorbească despre pasiunea sa fără deferența pe care simțea că i-o datora lui Troost. Speer a fost copleșit de această atenție și și-a mutat familia și casa în apropiere de refugiul bavarez al lui Hitler de deasupra Berchtesgadenului. Un oaspete frecvent la conacul montan al Führerului, Speer s-a lăsat influențat de dorința acestuia de a construi clădiri imense, monumentale, într-un stil ce deriva din clasicismul antic. Curând i s-au încredințat planuri din ce în ce mai ambițioase, multe din ele bazate pe schițele făcute de Hitler însuși în anii '20. A fost numit să reconstruiască și să extindă locația Congresului de la Nürnberg cu o serie de clădiri noi, impunătoare, construite de la sfârșitul anilor '30 contra unor sume colosale, printre care se numărau un stadion cu capacitate de 405 000 de locuri, Sala de Congrese cu 60 000 de locuri și două terenuri de paradă imense, Câmpul Zeppelinelor și Câmpul lui Marte, flancate de șiruri de coloane și care puteau găzdui 250 000, respectiv 500 000 de persoane.[185] Între timp, a proiectat și construit Pavilionul German de la Expoziția Mondială de la Paris din 1937, o altă structură enormă, bombastică, cea mai mare din întreaga expoziție. Era dominată de un turn masiv, pseudoclasic, format din zece coloane canelate care se uneau în vârf într-o cornișă și care domina ca înălțime toate celelalte construcții dimprejur, inclusiv pavilionul sovietic, și era întrecut doar de Turnul Eiffel, care se înălța la capătul bulevardului pe care erau așezate pavilioanele. Svastici roșii străluceau în timpul nopții din spațiile dintre coloane. Lângă turn, sala principală, dreptunghiulară, fără ferestre, proiecta o imagine de unitate monolitică. Interiorul său a fost comparat de Paul Westheim, critic german de artă aflat în exil, cu imaginea macabră, profetică, a unui crematoriu, cu turnul luând locul hornului.[186]

Succesul lui Speer ca arhitect de construcții de propagandă a dus la numirea sa de către Hitler pe 30 ianuarie 1938 în postul de inspector general al clădirilor pentru capitala națională. Era însărcinat cu punerea în practică a planurilor megalomane ale Führerului pentru transformarea Berlinului într-o capitală a lumii, numită *Germania* (denumirea latină), până în 1950. O axă gigantică de bulevarde largi, proiectate pentru parade militare, avea să taie prin Berlin. În mijlocul ei trebuia să se ridice un arc de triumf de 120 de metri înălțime, mai bine de două ori mai mult decât L'Arc de Triomphe, contrapartea sa din Paris. Bulevardul principal avea să ducă până la Marele Amfiteatru, al cărui dom trebuia să aibă diametrul de 250 de metri, făcându-l astfel cel mai mare din lume. Câte un aeroport trebuia să se găsească la capătul fiecăruia dintre cele patru bulevarde. Hitler însuși schițase planurile cu mulți ani înainte și le-a discutat împreună cu Speer de numeroase ori de la prima lor întâlnire. Acum, a hotărât el, sosise vremea să le pună în practică.[187] Erau să dureze o eternitate, un monument al celui de-al Treilea Reich ce va dăinui mult timp după ce Hitler avea să părăsească scena. Au urmat o serie de evacuări și sute de case și clădiri de apartamente au fost nivelate de buldozere pentru a face loc noilor bulevarde și parte din schemă a fost până la urmă deschisă traficului. În tot acest timp, noi clădiri erau adăugate, inclusiv noua Cancelarie a Reichului, și curând Speer a făcut un model la scară peste care Hitler a petrecut multe ore în anii ce au urmat, făcând ajustări și plângându-se de faptul că el însuși nu a devenit niciodată arhitect.[188]

La mijlocul anilor '30, Speer era deja în fruntea unei mari firme de arhitectură și câștigase experiența administrativă care avea să îi fie de mare ajutor, când s-a trezit dintr-odată catapultat într-un rol mult mai mare și mai important în timpul războiului. Multe din proiectele sale emblematice nu îi aparțineau întru totul, ci erau elaborate împreună cu o echipă ai cărei membri, dintre care cel mai de seamă era Hans Peter Klinke, alt student al lui Tessenow, au jucat un rol cel puțin la fel de creativ ca al său. Pe deasupra, modelele firmei erau departe de a fi originale sau până și deosebit de naziste în stil: și în alte țări, arhitectura civilă a perioadei se inspira din clasicism și nici ideea de a remodela orașele în linii geometrice, cu bulevarde largi și mari clădiri publice, nu era tocmai nouă; de pildă, planurile lui Speer pentru Berlin se asemănau în multe

aspecte cu centrul capitalei federale a Statelor Unite, Washington D.C., cu ampla sa piață centrală înconjurată de structuri impunătoare, cu colonade în stil neoclasic, toate din piatră albă, strălucitoare. Ceea ce deosebea arhitectura civilă și planurile urbanistice ale arhitecților naziști nu erau rădăcinile clasice ale stilului, ci gigantismul maniacal al proporțiilor. Poate că nu totul avea să fie diferit de structurile civile de altundeva, dar cu siguranță avea să fie cu mult mai vast decât orice a văzut lumea până atunci. Acest fapt era deja limpede în modelele noului Berlin pe care Speer a petrecut atât timp inspectându-le cu stăpânul său. Cu o ocazie, le-a arătat în privat tatălui său în vârstă de șaptezeci și cinci de ani, el însuși un arhitect. „Cu toții ați înnebunit de-a binelea", a fost răspunsul bătrânului.[189]

De la disonanță la armonie

I

Când ministrul propagandei Joseph Goebbels a înființat Camera de Muzică a Reichului în noiembrie 1933, a reușit o lovitură de imagine convingându-l pe Richard Strauss să preia funcția de președinte al Camerei. Cu destul timp înainte de numirea sa, Strauss câștigase bunăvoința regimului atunci când a preluat în timp foarte scurt un eveniment care inițial trebuia să fie condus de dirijorul evreu Bruno Walter. Strauss îl antipatiza pe Walter și a fost convins că, dacă nu avea să intervină, orchestra – Filarmonica din Berlin – ar fi pierdut câștiguri importante pentru că publicul nu ar fi participat la eveniment. În mod previzibil, regimul a exploatat situația în beneficiul propriu.[190] La scurt timp după aceea, Strauss a înlocuit un alt dirijor mazilit, Fritz Busch, și pe Arturo Toscanini, dirijorul italian cunoscut pentru antifascismul său, care a refuzat să dirijeze la Festivalul de la Bayreuth din motive politice.[191] Așadar, nu existau prea multe îndoieli față de loialitatea lui Strauss pentru regim. La acea dată, acesta se apropia de vârsta de șaptezeci de ani. De-a lungul deceniilor precedente, își stabilise o reputație internațională drept cel mai de seamă compozitor german, depășindu-i mult pe ceilalți în proeminență și popularitate. Era pe deplin conștient de importanța și rolul său istoric. Scriind într-un stil abundent, romantic, nu era un admirator al muzicii moderniste sau atonale; odată, când i s-a cerut opinia despre compozitorul serialist de muzică atonală Arnold Schoenberg, Strauss a declarat că acesta ar face mai bine să se apuce să dea zăpada cu lopata.[192]

În pofida reputației sale deosebite, Strauss era dureros de conștient de faptul că nu reușise să se ridice la rangul marilor săi predecesori ca Bach, Beethoven, Brahms sau Wagner („Poate că nu sunt un compozitor de primă clasă, dar sunt un compozitor de prim rang în a doua clasă“, se spune că ar fi remarcat el cu autoironie resemnată). Tatăl său, fiul nelegitim al unui funcționar de curte bavarez, reușise prin propriul talent muzical să devină un faimos cântăreț la corn francez, dar cunoașterea propriilor origini îi dădea lui Strauss o senzație de nesiguranță socială de care nu a reușit niciodată să se descotorosească. Născut în 1864, compozitorul a obținut un deosebit succes social și financiar în timpul Reichului wilhelmian, deci nu e surprinzător că a fost un adept al conservatorismului politic în perioada Republicii de la Weimar. Un observator – contele Harry Kessler, cunoscut estetician – a consemnat că, la un prânz privat din 1928, compozitorul a condamnat Republica și spera în instituirea unei dictaturi. Kessler, binevoitor, a crezut că remarca a fost una ironică.[193] Strauss a profitat fără să stea mult pe gânduri de ocazia de a deveni liderul branșei muzicale în Germania. A acceptat președinția Camerei de Muzică a Reichului ca pe un drept înnăscut. Mulți ani la rând, el a luptat în numele muzicienilor pentru aspecte ca drepturile de autor, problemă devenită tot mai acută în epoca radioului și gramofonului. Frustrat de aparenta neputință a Republicii de la Weimar de a apăra tradiția muzicală germană împotriva muzicii populare, operetei, musicalurilor și jazzului, pe de o parte, și de apariția muzicii atonale și moderniste, pe de altă parte, Strauss a crezut că al Treilea Reich va da la o parte tergiversările și confuzia procesului legislativ și îi va oferi lui și profesiei sale ceea ce dorea.[194]

Astfel, Strauss avea ani de experiență în politicile culturale și aștepta de la Goebbels ceva în schimbul loialității sale. Ministrul propagandei i-a făcut pe plac și, în 1934, a înființat o agenție centrală de stat pentru protejarea drepturilor de autor ale muzicienilor, apoi a semnat Convenția Drepturilor de Autor de la Berna, care prelungea protecția asupra compozițiilor muzicale de la treizeci la cincizeci de ani de la moartea compozitorului. Însă Goebbels a privit cu ochi mai puțin buni încercările lui Strauss de a se folosi de Camera de Muzică a Reichului pentru a-și impune propriile măsuri împotriva operetelor ieftine, jazzului și muzicii de divertisment, iar oamenii numiți de Strauss în

Cameră nu se puteau măsura cu subalternii ministrului propagandei în arta intrigilor politice și a luptelor birocratice. Curând, reprezentanții ministerului se plângeau de funcționarea proastă a Camerei de Muzică. Strauss nu a fost capabil să se apere pentru că adeseori se retrăgea din capitală pentru a compune. Nici nu s-a înțeles bine cu vicepreședintele său, eminentul dirijor Wilhelm Furtwängler. Și, mai important, niciunul din ei nu era de acord cu regimul în privința angajării de muzicieni evrei. În tinerețe, Strauss făcuse multe remarci depreciative la adresa evreilor, iar Furtwängler a acceptat la rândul său obișnuitele lozinci de dreapta despre „bolșevismul evreiesc" și „dezrădăcinarea" evreilor. Dar, la fel ca mulți antisemiți de paradă și mai puțin fanatici, asta nu i-a împiedicat să lucreze cu evrei în cazul în care aveau ceva de câștigat.[195]

În cazul lui Strauss, era vorba de libretistul Hugo von Hofmannsthal, care a murit în 1929, și de Stefan Zweig, un scriitor popular, cu care a colaborat foarte bine la o nouă operă, *Femeia tăcută* (*Die schweig-same Frau*), în 1933-1934. Alfred Rosenberg a văzut în acest lucru o oportunitate de a submina controlul lui Goebbels asupra scenei muzicale și a remarcat că nu numai că libretistul pentru *Femeia tăcută* era evreu, ci și că directorul operei unde trebuia să se țină premiera avea o soție evreică. Când Strauss a insistat ca numele lui Zweig să fie inclus pe afiș, directorul, care a fost făcut responsabil, a fost silit să se pensioneze. Cât despre Zweig, care trăia în Austria, acesta semnase deja un protest împotriva politicilor regimului împreună cu romancierul Thomas Mann, unul dintre cei mai aprigi critici ai celui de-al Treilea Reich. A declarat că nu mai este dispus să își continue colaborarea cu Strauss din motiv că nu putea să consimtă ca munca sa să fie folosită într-o Germanie care îi supunea pe semenii săi evrei la asemenea persecuții. Încercând să îl liniștească, Strauss i-a scris lui Zweig pe 17 iunie 1935, pretinzând că nu a devenit președinte al Camerei de Muzică a Reichului deoarece sprijinea regimul, ci „din simplu simț al datoriei" și „pentru a preveni nenorociri mai mari". În acea perioadă, Gestapo-ul îl ținea pe Zweig sub observație și îi deschidea corespondența. Au interceptat scrisoarea, au copiat-o și au trimis-o Cancelariei Reichului. Strauss era deja atacat din mai multe părți de diverse agenții ale regimului, nu doar pentru colaborarea cu Zweig, ci și pentru că își scotea lucrările printr-o casă de

discuri deținută de evrei și că a colaborat cu un muzician evreu pentru partea de pian dintr-o operă a sa. Sub presiune crescândă și dezamăgit de administrarea ineficientă a Camerei de Muzică de care se făcea responsabil compozitorul, Goebbels a decis într-un sfârșit să se dispenseze de Strauss. Pe 6 iulie 1935, acesta a fost convins să își dea demisia din funcția de președinte „din cauza deteriorării stării de sănătate". Între timp, *Femeia tăcută* a fost anulată după cea de-a doua reprezentație și interzisă pe durata celui de-al Treilea Reich.[196]

Încercând să se salveze după întreaga tevatură cu *Femeia tăcută*, Strauss i-a trimis pe 13 iulie 1935 o scrisoare personală lui Hitler în care îi cerea o audiență. El protesta că scrisoarea interceptată care a dus la demiterea sa a fost „interpretată greșit... de parcă aș fi avut... puțină înțelegere pentru antisemitism sau pentru conceptul de comunitate a oamenilor". Hitler nici măcar nu s-a deranjat să îi răspundă. Și încercările de a obține o întrevedere au fost de asemenea respinse brutal. În privat, Strauss a remarcat cu amărăciune: „Însă e tristă ziua când un artist de statura mea este nevoit să întrebe un mucos de la minister ce să compună și să pună în scenă. Și eu aparțin națiunii de «servitori și chelneri» și aproape că îl invidiez pe Stefan Zweig[197], confratele meu persecutat". Asta nu l-a împiedicat să încerce o revenire. A compus imnul oficial pentru Olimpiada de la Berlin din 1936, dar acesta a fost comandat de către Comitetul Internațional Olimpic și nu de guvernul german. Comanda și succesul imnului l-au făcut pe Goebbels să realizeze că prestigiul internațional al lui Strauss putea fi util regimului și astfel i-a permis acestuia să călătorească peste hotare ca ambasador cultural pentru Germania și să primească din nou recunoaștere din partea publicului iubitor de muzică din străinătate. Goebbels a aranjat ca muzicianul să își dirijeze propria operă la Festivalul de Muzică al Reichului din 1938, la Düsseldorf, și cu binecuvântarea sa Strauss a făcut parte din juriul evenimentului, a primit premii și felicitări de ziua de naștere din partea regimului. Compozitorul a continuat să lanseze noi opere, inclusiv *Ziua păcii* (*Der Friedenstag*, 1938), menită să fie acceptabilă pentru naziști, cu librete scrise de Joseph Gregor, ale cărui rădăcini ariene erau de netăgăduit, dar pe care Strauss îl considera mult inferior foștilor săi colaboratori. Însă acestea erau compensații slabe

pentru înlăturarea sa din centrul de putere, unde alți compozitori, mai actuali, își atrăgeau favorurile regimului.[198]

II

Cu toate acestea, identitatea acelor compozitori nu era deloc clară în 1933. Simpla aderență la Partidul Nazist în sens politic era numai de importanță secundară. Ceea ce conta de fapt era, înainte de toate, afilierea rasială a unui compozitor anume, fie că era viu sau mort. Conform preceptelor naziste, evreii erau superficiali, epigoni, incapabili de creativitate autentică; chiar mai rău, erau subversivi, degenerați și dăunători pentru adevărata tradiție muzicală germană. Compozitorul Felix Mendelssohn, de pildă, era socotit drept un imitator de succes al muzicii germane autentice și nu unul dintre exponenții ei; Gustav Mahler era compozitorul degenerării și putreziciunii; muzica atonală a lui Arnold Schoenberg perturba armonioasa comunitate rasială germană cu disonanța sa. Ministerul Propagandei încuraja publicarea oricărui fel de atac care ajuta să submineze reputația unor asemenea compozitori în ochii publicului meloman, de la tomuri de un academism îndoielnic, precum *Muzică și rasă* al lui Richard Eichenauer, publicat în 1932, la dicționare ca *ABC-ul evreilor muzicieni*, care a apărut în 1935. Articole periodice în presa muzicală de specialitate și în secțiunile de cultură ale ziarelor consolidau mesajul propagat de asemenea cărți.[199] Și muzicologii naziști nu se mulțumeau doar cu cuvinte.

În mai 1938, sub impresia Expoziției de Artă Degenerată din München, Hans Severus Ziegler, director al teatrului național din Weimar, a organizat o expoziție de „Muzică Degenerată" în Düsseldorf, ca parte a primei Adunări Muzicale a Reichului. Asistat de membri ai biroului lui Rosenberg, Ziegler a încropit în grabă o echipă de caricaturiști, tehnicieni și proiectanți și a realizat o expoziție de mari proporții, cu secțiuni dedicate compozitorilor și dirijorilor evrei, criticilor și profesorilor de muzică, compozițiilor moderniste și atonale. „Ceea ce s-a adunat la expoziția de «Muzică Degenerată»", tuna el la ceremonia de deschidere, „constituie portretizarea unui adevărat sabat al vrăjitoarelor și a celui mai frivol bolșevism cultural și o

reprezentare a triumfului subumanității, a arogantei insolențe evreiești și a unei absolute demențe și senilități spirituale". Expoziția căuta să arate oamenilor cum suna de fapt asemenea muzică, instalând șase cabine audio în care vizitatorii puteau să asculte înregistrări la gramofon anume editate, cu extrase din muzica lui Arnold Schoenberg, Ernst Křenec și ale altora. Unul anume, cu fragmente muzicale din *Opera de trei parale* compusă de Kurt Weill, era deosebit de căutat. În fața cabinei se formau cozi lungi, care stăteau mărturie pentru popularitatea dăinuitoare a muzicii în rândurile unui public ce fusese văduvit de ocazia de a o asculta preț de jumătate de deceniu. Totuși, nu încape îndoială că multe din celelalte bucăți de muzică date spre ascultare veneau să confirme prejudecățile unui public conservator din punct de vedere muzical, care oricum nu prea gustase modernismul.[200] Această acțiune și intenția radicală dindărătul ei nu erau întru totul pe placul lui Goebbels, care ar fi preferat să se folosească de Camera de Muzică drept mijloc prin care să țină sub control reprezentațiile muzicale. „Expoziția de «Muzică Degenerată» a doctorului Ziegler", nota el în jurnalul său, „primește multe critici. Am înlăturat părțile controversate".[201] Expoziția a fost închisă după doar trei săptămâni.[202]

Între timp, în interiorul Camerei de Muzică fusese stabilit un Birou de Cenzură, care a început să emită liste de compozitori și lucrări interzise, inclusiv cele ale lui Irving Berlin, care era evreu. Nu doar reprezentațiile, ci și înregistrările și transmisiunile radio cu orice sau oricine de pe listă au fost interzise. Mendelssohn constituia o problemă aparte, deoarece multe din operele sale erau foarte populare. Mai se găseau dirijori care continuau din când în când să îi aducă lucrările înaintea publicului – Furtwängler, de exemplu, a dirijat filarmonica berlineză interpretând trei fragmente din *Visul unei nopți de vară* a lui Mendelssohn, în februarie 1934, pentru a serba a o sută douăzeci și cincea aniversare a nașterii compozitorului – dar când se petreceau asemenea evenimente, ziarele pur și simplu nu le menționau, limitând astfel impactul la cei care au asistat la concert. În noiembrie 1936, când compozitorul britanic Sir Thomas Beecham a sosit cu orchestra filarmonicii din Londra pentru un concert la Gewandhaus din Leipzig, a obținut permisiunea din partea primarului conservator al orașului, Carl Goerdeler, să depună o cunună de flori la memorialul lui

Mendelssohn, care făcuse atât de mult pentru relațiile muzicale anglo-germane în secolul al XIX-lea. Dar când a căutat monumentul în dimineața de după concert, acesta nu mai era de găsit; șeful local de partid, profitând de absența lui Goerdeler din oraș, a ordonat subalternilor săi să îl ia de la locul său în timpul nopții și să îl sfarme în bucăți. Furios, Goerdeler a demisionat din funcția de primar la scurt timp după întoarcerea sa și a devenit tot mai ostil față de regimul nazist. Cât despre Mendelssohn, acest eveniment s-a dovedit a fi unul de cotitură. Deși operele sale au continuat să mai fie interpretate pentru o vreme, de atunci încolo numele său nu a mai fost menționat în legătură cu ele. Până în 1938, numele lui Mendelssohn a fost în cele din urmă scos din cataloagele caselor de discuri și muzica sa a încetat să mai fie cântată în spectacole publice. Nu mai puțin de patruzeci de încercări au fost făcute între 1933 și 1944 de o varietate de compozitori pentru a găsi o alternativă la partitura lui Mendelssohn pentru *Visul unei nopți de vară*; fiecare din ele era inferioară, așa cum au fost de multe ori nevoiți să mărturisească criticii care participau la acele interpretări.[203]

Opere bine-cunoscute compuse de muzicieni cu origini sănătoase întâmpinau de asemenea oprobriul autorităților atunci când conțineau versuri scrise de autori evrei ca Heinrich Heine, al cărui poem *Lorelei* era atât de cunoscut, încât regimul a hotărât să încerce să convingă publicul că era un cântec popular și nu un poem scris de către un evreu. Probleme de alt fel erau ridicate de operele lui Wolfgang Amadeus Mozart. Trei dintre cele mai populare, *Così fan tutte*, *Nunta lui Figaro* și *Don Giovanni*, nu doar că foloseau librete scrise de colaboratorul său evreu, Lorenzo da Ponte, ci erau de obicei interpretate în varianta tradusă în germană de către dirijorul evreu Hermann Levi. Comandând noi traduceri de Siegfried Anheisser, german get-beget, care curând au început să fie folosite în întreaga Germanie, biroul lui Rosenberg a reușit să distragă atenția în privința faptului de netăgăduit că versiunea originală a fost scrisă de către un evreu. Încercările lui Rosenberg de a „arianiza" oratoriile lui Händel, care includeau fragmente întregi din Vechiul Testament, au atras ostilitatea Camerei de Muzică a Reichului aflată sub controlul lui Goebbels, care a interzis modificările aduse textelor pe 19 septembrie 1934. Însă această măsură nu a reușit să împiedice ca *Iuda Maccabeul* lui Händel să fie interpretat fără

nume evreiești sau referințe biblice, întregul oratoriu apărând sub titlul de *Conducătorul*.[204]

Și compozitorii non-evrei atrăgeau mânia oficiului lui Rosenberg dacă erau moderniști sau atonali sau dacă stârneau controverse de orice fel. În cazul în care nu erau germani, decizia de a le interzice muzica sau nu era doar de importanță secundară pentru Camera de Muzică. Tocmai de aceea, muzica lui Igor Stravinski, unul dintre cei mai ridiculizați compozitori la Expoziția de Muzică Degenerată, a fost totuși interpretată adeseori în timpul anilor '30. Reprezentațiile din Germania erau încurajate chiar de Stravinsky însuși, al cărui legendar simț al afacerilor l-a făcut să obțină chiar și un permis special prin care veniturile din drepturile de autor îi erau trimise la Paris, unde compozitorul trăia încă dinainte de Primul Război Mondial. Aspectele diplomatice nu erau niciodată ignorate de Ministerul Propagandei, așadar compozițiile moderniste ale lui Béla Bartók nu au fost interzise, fiindcă acesta era maghiar, iar Ungaria era un aliat al Germaniei. Bartók însuși, un antifascist cunoscut, și-a schimbat editorii din Germania când aceștia au trecut sub controlul partidului, și-a declarat solidaritatea cu compozitorii interziși și a trimis un protest spre Ministerul Propagandei când a aflat că operele sale nu s-au numărat printre cele prezentate la Expoziția de Muzică Degenerată, însă fără niciun folos; muzica sa, ca și cea a lui Stravinsky, a continuat să fie interpretată în Germania.[205]

Atunci când compozitorul în cauză era german sau chiar și austriac (ceea ce în ochii naziștilor era același lucru), lucrurile stăteau altfel. Discipolii lui Arnold Schönberg au fost luați în vizor pentru aderența lor la atonalitatea în douăsprezece note. Muzica lui Anton von Webern a fost interzisă de la bun început, în vreme ce o interpretare a unei suite orchestrale luate din *Lulu*, opera neterminată a lui Alban Berg, sub bagheta dirijorului Erich Kleiber, în noiembrie 1934 în Berlin, a cauzat mare zarvă, cu strigăte de „Heil, Mozart!" din partea publicului indignat. Criticul reputat Hans-Heinz Stuckenschmidt, care a scris o recenzie pozitivă despre spectacol într-un ziar berlinez, a fost dat afară din Asociația Criticilor Germani de Muzică (parte a Camerei de Literatură a Reichului) și, în consecință, nu și-a mai găsit de lucru. Criticul își făcuse deja mulți dușmani deoarece insista cu încăpățânare să apere meritele unor compozitori ca Stravinsky. Aceștia au reușit să îi împiedice

orice tentativă de a-și găsi un loc de muncă în Germania, astfel că a fost constrâns să plece în Praga. Erich Kleiber, dirijorul spectacolului, crunt dezamăgit de ostilitatea pe care interpretarea sa a generat-o, a emigrat în Argentina două luni mai târziu. Muzica lui Berg nu a mai fost interpretată în public pe întreaga durată a celui de-al Treilea Reich.[206] Fără îndoială, caracterul senzaționalist al lui *Lulu*, care includea scene de prostituție și îl avea pe Jack Spintecătorul drept unul din personaje, a avut un rol important în întregul scandal. Un alt discipol non-evreu al lui Schönberg, Winfried Zillig, a continuat să folosească tehnicile în doisprezece tonuri, deși într-o manieră relativ tonală, astfel că a reușit să evite cenzura și să își continue munca de dirijor și compozitor. Operele sale includeau scene din viața rurală, înfățișarea eroismului și a sacrificiului de sine și alte teme similare care se pretau ideologiei naziste. Aici, ca și în munca altor câtorva compozitori, mesajul triumfa în fața metodei.[207]

Totuși, într-un caz notoriu, nici metoda și nici mesajul nu s-au dovedit acceptabile pentru autorități, în ciuda faptului că ambele păreau să se conformeze la suprafață esteticii naziste. Paul Hindemith, poate cel mai cunoscut compozitor modernist sub Republica de la Weimar, își câștigase în anii '20 o reputație de *enfant terrible*, dar în anii '30 și-a schimbat stilul într-un neoclasicism mai accesibil. În 1933, această tranziție a fost recunoscută de câteva figuri influente pe scena culturală nazistă, inclusiv Goebbels, care era dornic să îl țină în Germania de vreme ce era recunoscut drept cel mai important compozitor al țării după Strauss. La începuturile celui de-al Treilea Reich, Hindemith se ocupa de scrierea unui libret pentru o operă a sa, *Matthias pictorul*, care îl avea drept protagonist pe artistul medieval german Matthias Grünewald, o figură foarte îndrăgită de către istoricii de artă naziști. Opera povestea lupta plină de răzvrătire a pictorului pentru a se afirma pe sine drept un mare artist german și încununarea acesteia prin hotărârea lui de a accepta patronajul unui stat care i-a recunoscut în cele din urmă talentul. Un nou element de romantism în partitură stătea mărturie pentru efortul compozitorului de a-și face stilul cumva academic mai accesibil pentru publicul larg. Deși nu își ascunsese aversiunea față de fascism înainte de venirea naziștilor la putere, Hindemith a decis în cele din urmă să rămână în Germania și să își încerce norocul.

Ca recunoaştere a acestei decizii, a fost numit în consiliul de conducere al Secţiunii Compozitorilor din Camera de Muzică a Reichului în noiembrie 1933. O simfonie în trei părţi inspirată din muzica de la *Matthias pictorul* a avut premiera pe 12 martie 1934, sub bagheta lui Furtwängler şi interpretată de filarmonica berlineză, urmată de alte spectacole şi chiar de înregistrarea unui disc. Totul părea să meargă înspre acceptarea lui Hindemith drept cel mai important compozitor modern al celui de-al Treilea Reich.[208]

Însă Goebbels nu luase în considerare maşinaţiile neîncetate ale rivalului său pe scena cultural-politică, Alfred Rosenberg. În mare parte inspirate de acesta, o serie de atacuri vitriolante la adresa trecutului muzical şi a fostelor afilieri politice ale lui Hinemith au apărut în presa muzicală pe parcursul lui 1934 şi pe staţiile de radio şi agenţiile de organizare a concertelor a fost pusă presiune să interzică redarea operelor sale. În răspuns la această campanie, dirijorul Wilhelm Furtwängler a scris pe 25 noiembrie un articol într-un cotidian, în care îl apăra cu dârzenie pe compozitor. Din nefericire, în gestul său, dirijorul a ales să îşi generalizeze atacul asupra detractorilor operei lui Hindemith din presa muzicală nazistă. „Unde ne-am găsi“, întreba el retoric, „dacă denunţurile publice în cel mai larg sens posibil ar fi aplicate artei?“ Întreaga situaţie a escaladat odată cu apariţia lui Furtwängler pe scena Operei de Stat din Berlin, pentru *Tristan şi Isolda* a lui Wagner, în chiar ziua publicării articolului său. Dirijorul a fost întâmpinat de o demonstraţie zgomotoasă de sprijin din partea audienţei, care simţea limpede că acesta apăra libertatea artistică împotriva imixtiunilor regimului. Atât Goebbels, cât şi Göring erau de faţă şi au fost martori la demonstraţia de simpatie. Acest lucru a schimbat total datele problemei. Acum, Goebbels s-a alăturat lui Rosenberg împotriva acestei opoziţii deschise faţă de politicile culturale ale regimului. Pe 4 decembrie, Goebbels l-a constrâns pe Furtwängler să demisioneze din toate poziţiile pe care le ocupa la Opera de Stat din Berlin, filarmonica berlineză şi Camera de Muzică a Reichului. De atunci încolo, dirijorul avea să fie nevoit să îşi continue munca drept liber-profesionist. Într-un discurs adresat reprezentanţilor artelor creative la Palatul Sporturilor, pe 6 decembrie, ministrul propagandei a remarcat că Furtwängler declarase că zilele de *agitator* muzical ale lui Hindemith se sfârşiseră. Însă: „deraierile ideologice nu

pot fi scuzate prin aceea că ar fi juvenile". Faptul că Hindemith era „de origine germanică pură" arăta doar „cât de adânc a ros infecția intelectuală evreiască în propriul nostru trup rasial".[209]

Șocat de căderea sa atât de subită din grațiile regimului, Furtwängler l-a întâlnit pe Goebbels pe 28 februarie 1935 și i-a transmis ministrului regretul său față de implicațiile politice pe care unii le-au dedus din articolul său. Nu intenționase în niciun caz, l-a asigurat el, să critice politicile artistice ale regimului.[210] În 27 iulie 1936, Goebbels a consemnat „o conversație lungă cu Furtwängler în grădina din Wahnfried. Mi-a povestit despre toate grijile sale", remarca ministrul, „cu multă chibzuială și prudență. A învățat multe și e întru totul de partea noastră".[211] În aprilie 1935, Furtwängler lucra deja în noua sa calitate de dirijor invitat al filarmonicii din Berlin. În absența sa, ultimii muzicieni evrei care mai rămăseseră în orchestră, pe care el insistase să îi țină când încă era dirijor-șef, fuseseră concediați. Furtwängler a prosperat în noua sa poziție. În 1939, a câștigat peste 200 000 de mărci din slujba sa și din alte surse, mai bine de o sută de ori decât veniturile anuale al unui muncitor calificat. Încă lua în calcul plecarea din Germania și, la începutul lui 1936, i s-a oferit un post de dirijor-șef la filarmonica din New York. Însă Göring i-a spus cât se poate de clar că, dacă acceptă, nu i se va permite să se întoarcă. De asemenea, capitularea lui Furtwängler în fața lui Goebbels din anul precedent și-a atras critici dure în Statele Unite. Între timp, dirijase *Maeștrii cântăreți din Nürnberg* la congresul partidului din 1935 ținut în acel oraș, în cadrul căruia au fost promulgate legi dure care discriminau comunitatea evreiască din Germania. Nu doar finanțatorii evrei ai filarmonicii din New York, ci și mulți alții și-au exprimat îngrijorarea și au amenințat să boicoteze orchestra dacă acesta ar fi fost numit în funcție. Dacă Furtwängler ar fi vrut într-adevăr să părăsească Germania pentru o poziție de prestigiu în SUA, era mult prea târziu. Așa că a rămas să cânte în strună regimului.[212]

Hindemith însuși și-a părăsit pe perioadă nedefinită de timp poziția de profesor din Berlin, însă a rămas în Germania o vreme, încercând să își amelioreze situația prin distanțarea de muzica atonală și depunând un jurământ de loialitate față de Hitler. Eforturile sale în educația muzicală puteau de asemenea să îl salveze în ochii regimului. Lucrările sale au continuat să fie interpretate în concerte mici, la hotarele vieții

muzicale din țară, și chiar a primit o comandă pentru o nouă operă din partea Luftwaffe-ului lui Göring. Însă atacurile la adresa lui au continuat în presă și directorii de operă și organizatorii de concerte ezitau de obicei să îi includă operele în repertoriul lor după incidentul cu *Matthias pictorul*. Însă decisiv a fost că Hitler însuși nu a uitat niciodată faima pe care Hindemith a obținut-o cu opera sa *Veștile zilei* (*Neues vom Tage*) în anii '20. În 1936, Führerul s-a folosit de discursul de la congresul anual de la Nürnberg să îndemne partidul să își intețească eforturile de a purifica artele. Ministrul propagandei a răspuns cu promptitudine și a interzis orice altă reprezentație a muzicii lui Hindemith. Tratatul compozitorului despre armonie a fost expus la prezentarea de Muzică Degenerată din 1938, iar Hindemith a emigrat în Elveția, unde prima interpretare a operei sale *Matthias pictorul* a avut loc în mai. De acolo, a plecat în cele din urmă spre Statele Unite. În cele din urmă, ce a contat nu a fost încercarea sa de a fi pe placul regimului, ci faptul că întreaga controversă stârnită de compozițiile sale radicale din anii '20 era încă vie în memoria liderilor naziști cu un deceniu mai târziu. Faptul că soția sa era pe jumătate evreică nu l-a ajutat. O colaborare mai veche cu Bertold Brecht încă i se imputa, la fel ca și colaborările cu un număr de artiști evrei de-a lungul anilor. Toate acestea i-au ajutat pe Rosenberg și suporterii săi să se folosească de cazul lui ca de un mijloc prin care să încerce să slăbească influența lui Goebbels în muzică și arte. Au reușit în cazul lui, dar pe frontul mai larg al politicilor culturale s-au bucurat de mult mai puțin succes. În 1939, Rosenberg și-a abandonat cu totul interesul pentru scena culturală și în schimb s-a îndreptat spre politica externă.[213]

III

Naziștilor nu le-a fost deloc ușor să se hotărască în privința genurilor de muzică pe care nu le agreau și care dirijori și compozitori anume erau socotiți indezirabili. Cu atât mai greu le-a venit să elaboreze o politică relativ coerentă despre ce fel de muzică nu doreau să încurajeze. În ciuda întregii suite de muzicologi naziști, niciun corp de muzică într-adevăr nazistă nu a apărut sub al Treilea Reich.[214] Acei compozitori care au prosperat au făcut-o, în parte, pentru că nu erau evrei și, în

parte, pentru că au ales teme și subiecte pe care regimul le considera acceptabile, cum ar fi viața rurală sau eroii naționali. Dar e imposibil să reducem muzica pe care au scris-o la același numitor comun evident. Pe deasupra, puțini dintre ei au rămas cu desăvârșire imuni la influența stilului modernist pe care naziștii îl detestau atât de mult. Werner Egk, de exemplu, scria într-un stil care aducea foarte mult cu acela al lui Stravinsky, adeseori plasând acordurile populare bavareze de care se folosea într-un context de disonanță pronunțată. Opera sa, *Vioara vrăjită* (*Die Zaubergeige*), prima oară pusă în scenă în 1935, a câștigat totuși recunoașterea regimului pentru portretizarea farmecului și păcii specifice vieții rurale. Intriga se concentra pe mașinațiunile răuvoitoare ale personajului negativ, Guldensack (Saci-de-bani), care, în contextul celui de-al Treilea Reich, era cât se poate de evident evreu. Mormăielile câtorva critici din tabăra lui Rosenberg au fost repede trecute sub tăcere, iar Egk și-a cimentat triumful declarând că nicio piesă de muzică germană nu ar trebui să fie atât de complicată încât să nu poată fi cântată la o adunare a Partidului Nazist. Și următoarea operă a lui Egk, *Peer Gynt*, avea un personaj negativ oarecum evreiesc. Sau mai bine zis personaje, în forma unor troli deformați și degenerați, într-o adaptare destul de liberă a piesei originare a lui Ibsen; Hitler însuși, aflat în audiență la unul dintre spectacolele care includeau nu numai disonanțele specific stravinskyene ale lui Egk, ci și muzică de tango și chiar mici fărâme de jazz, a fost totuși atât de captivat de muzică, încât după aceea l-a elogiat pe Egk ca pe un demn succesor al lui Richard Wagner.[215]

Influența lui Stravinsky era de asemenea prezentă în muzica lui Carl Orff, care detesta disonanța și i-a atacat cu brutalitate pe compozitorii moderniști ca Hindemith în timpul Republicii de la Weimar. Orff și-a câștigat mai întâi sprijinul regimului prin realizarea unui proiect de mari proporții de educație muzicală în școli, pe care l-a apărat cu succes împotriva criticilor obscurantiste venite din partea unora din partizanii lui Rosenberg, care nu erau de acord cu planurile acestuia de a folosi instrumente muzicale neconvenționale. Cu toate că proiectul se bizuia în mare parte pe muzica tradițională, era prea complex și ambițios pentru a influența în mod serios instituțiile pentru care era menit, printre care se număra și *Hitlerjugend*. Orff a devenit cu adevărat cunoscut odată cu primul spectacol al cantatei sale, *Carmina Burana*, în

iunie 1937. Bazată pe poeme medievale laice, cantata era compusă din ritmuri simple, dar puternice și din pasaje vocale monodice, cu un acompaniament foarte percutant. Primitivismul său, utilizarea de versuri oarecum licențioase și preferința pentru latină în detrimentul germanei au ridicat suspiciuni printre criticii din ograda lui Rosenberg; însă Orff își câștigase suporteri influenți prin activitățile sale educaționale, iar influența lui Rosenberg începuse deja să pălească. *Carmina Burana*, operă puternică și originală, dar în același timp simplă și ușor de înțeles, a avut succes imediat și a ajuns să fie interpretată în întreaga Germanie. Deși următoarele sale compoziții nu s-au mai ridicat la asemenea înălțime, Orff a reușit să își asigure o reputație stabilă și venituri pe măsură. Dacă se poate menționa o operă muzicală de proporții compusă sub cel de-al Treilea Reich care să corespundă ideii naziste de cultură, atunci cu siguranță aceasta a fost *Carmina Burana*: tonalitatea sa frustă, ritmurile sale brutale, repetitive, textele medievale și liniile melodice preluate din tradiția populară, pulsul său insistent, paralizant, absența oricărui stimul pentru minte, toate acestea păreau să dea la o parte toate excrescențele de modernitate și intelectualism pe care naziștii le detestau într-atât de mult și să aducă înapoi cultura la presupusa simplitate a trecutului îndepărtat, rural.[216]

Până la urmă însă, compoziții de felul *Carminei Burana*, cu toată popularitatea lor, au obținut al doilea loc în panteonul muzical după lucrările marilor compozitori din veacurile trecute, atât de admirate de Hitler. Primul dintre aceștia era Richard Wagner. Führerul fusese un entuziast al operelor wagneriene în tinerețea sa petrecută în Linz și Viena, înainte de Primul Război Mondial. Acestea i-au umplut capul cu imaginile mitice ale trecutului eroic al Germaniei. De asemenea, Wagner era autorul cunoscutului pamflet ofensiv *Iudaismul în muzică*. Și totuși, influența lui Wagner asupra lui Hitler a fost adeseori exagerată. Hitler nu s-a referit niciodată la Wagner ca sursă pentru propriul său antisemitism și nu există vreo probă că ar fi citit de fapt vreuna din scrierile lui Wagner. Admira curajul compozitorului în fața adversității, dar nu a recunoscut că ar fi fost tributar ideilor sale. Dacă Wagner a avut într-adevăr o influență asupra naziștilor, aceasta a fost mai degrabă indirectă, prin doctrinele antisemite care au circulat în cercul pe care văduva sa, Cosima, l-a adunat în jurul ei după moartea lui și prin lumea

mitică portretizată în operele sale. Cel puțin sub acest aspect, ocupau același spațiu cultural, umplut de naționalismul mitic germanic. Devotamentul lui Hitler față de Wagner și muzica sa era evident. În anii '20, s-a împrietenit cu nora engleză a lui Wagner, Winifred, și cu soțul ei, Siegfried Wagner, curatori ai sanctuarului compozitorului din marea clădire a operei pe care acesta o ridicase în Bayreuth. Ambii erau susținători ardenți ai extremei drepte. În cel de-al Treilea Reich au devenit un echivalent al regalității culturale.[217]

Din 1933 încolo, Hitler a asistat an de an la festivalul dramelor muzicale wagneriene de la Bayreuth, care se ținea pe o perioadă de zece zile. A investit sume colosale în clădirea operei, pe care și-a subordonat-o direct, și nu Ministerului Propagandei. A inaugurat monumente și memoriale în onoarea lui Wagner și a căutat să se asigure că spectacolele cu muzica acestuia vor fi ticsite de public, dispunând ca subalternii săi să facă rezervări în masă pentru oamenii lor. Chiar a propus ca opera să fie reconstruită într-un stil mai grandios, și abia a fost convins de Winifred Wagner că acustica unică a clădirii, anume concepută de către compozitor pentru interpretările operelor sale, nu putea fi reprodusă într-un spațiu mai mare. Interferențele sale în procesul de producție erau frecvente, dar și capricioase. Mecenatul personal al lui Hitler însemna că nici Goebbels, nici Rosenberg, nici unul din ceilalți diriguitori culturali ai Reichului nu puteau să-și impună controlul asupra festivalului de la Bayreuth. Astfel, în mod paradoxal, Winifred Wagner și restul organizatorilor festivalului s-au bucurat de un grad neobișnuit de autonomie. Nici măcar nu erau membri ai Camerei de Teatru a Reichului. Cu toate acestea, s-au folosit de libertatea lor într-un fel care corespondea cu desăvârșire spiritului celui de-al Treilea Reich. Festivalul anual de la Bayreuth a devenit de fapt un festival închinat lui Hitler, în care el saluta publicul de la balcon, portretul îi apărea pe prima pagină a programului, în toate camerele din hoteluri se găseau obiecte de propagandă nazistă, iar străzile și aleile din împrejurimile teatrului erau înțesate cu flamuri cu svastică.[218]

Goebbels și ceilalți lideri naziști mormăiau în barbă când venea vorba de pasiunea lui Hitler pentru Wagner, pe care o socoteau cam excentrică. La insistențele sale, congresul de la Nürnberg se deschidea an de an cu o reprezentație a *Maeștrilor cântăreți din Nürnberg*. În 1933, Hitler

a împărțit o mie de bilete gratuite oficialilor partidului, dar, când a intrat în loja sa, a găsit sala de teatru aproape goală; membrii de partid aleseseră aproape in corpore să petreacă seara la băut în numeroasele berării și cafenele ale orașului decât să petreacă cinci ore ascultând muzică clasică. Furios, Hitler a trimis patrule care să-i scoată din bârloguri, dar nici măcar această măsură nu a reușit să umple teatrul. Nici anul următor nu a fost mai bine. Sub ordinul strict de a participa, mulți oficiali necizelați ai partidului puteau fi văzuți dormind duși în timpul spectacolului interminabil, trezindu-se doar la sfârșit pentru a aplauda fără entuziasm o operă pe care nici nu o apreciau, nici nu o înțelegeau. După aceea, Hitler s-a lăsat păgubaș și locurile au fost puse la dispoziția publicului larg.[219] Și totuși, în pofida lipsei de interes a aproape tuturor membrilor partidului, în afară de Hitler, influența muzicii lui Wagner era omniprezentă pe scena culturală. Compozitori obscuri scoteau pe bandă rulantă imitații ieftine de muzică în stil wagnerian la comandă sau cu orice ocazie când li se cerea. Filme, posturi de radio, programe de știri erau saturate cu muzică de acest fel. Poate că supraexpunerea a fost unul din motivele pentru care muzica lui Wagner a cunoscut un declin în popularitate pentru opere și public în timpul celui de-al Treilea Reich. Numărul de spectacole ale operelor sale a scăzut de la 1 837 în 1932-1933 la 1 327 în 1938-1939, în timp ce acelea ale lui Verdi au crescut de la 1 265 la 1 405 în 1937-1938 și ale lui Puccini de la 762 la 1 013 în anul următor. Și, cu toate că lista celor mai populare cincisprezece opere în 1932-1933, condusă de *Carmen* a lui Bizet, conținea patru lucrări de Wagner, pe locurile trei, patru, cinci și șase, aceeași listă pentru anii 1938-1939, de astă dată în frunte cu *I Pagliacci* de Leoncavallo, includea numai una, pe a douăsprezecea poziție.[220] După 1933, în repertoriul orchestral, compozițiile convenționale, de romantism târziu, ale ursuzului, conservatorului și profund antisemitului Hans Pfitzner le-au înlocuit pe acelea ale celui mai frecvent interpretat compozitor de secol douăzeci după Richard Strauss, acum interzisul Gustav Mahler. În același timp, reprezentațiile din compozitori străini, cum erau Sibelius, Debussy și Respighi, au continuat laolaltă cu cele ale acum uitaților corifei ai panteonului muzical nazist, precum Paul Graener și Max Trapp. În toate acestea se remarca seria evidentă de compromisuri între imperativele rasiale și politice ale

regimului, gusturile de un conservatorism imuabil ale publicului și nevoia economică de a ține operele și sălile de concerte pe linia de plutire.[221]

Controlul asupra concertelor și operelor clasice era relativ ușor de obținut. Dar ce se petrecea în casele oamenilor era mai greu de monitorizat. Cultura muzicală era adânc încetățenită în Germania, țară în care exista o tradiție îndelungată de a cânta vocal sau la instrumente în cadrul familiei sau în grupuri de prieteni. Fără îndoială că, atunci când nu aveau vecini cu urechi ascuțite și nici supraveghetori de bloc (*Blockleiter*) în preajmă, oamenii continuau să cânte mult-iubitele *Cântece fără cuvinte* (*Lieder ohne Worte*) ale lui Mendelssohn la pianele din locuințele lor, în ciuda faptului că presa nazistă le condamna drept „flecăreală ieftină".[222] Cluburile de muzică, corurile, grupurile amatoare de muzică de cameră și toate celelalte instituții locale, de mici dimensiuni, care constituiau coloana vertebrală a vechii tradiții muzicale germane au fost cu toate nazificate în 1933, dar, chiar și așa, grupuri mici de oameni încă se adunau în privat să cânte și să asculte orice fel de muzică de cameră doreau, atât timp cât erau atenți pe cine invitau. La urma urmei, cenzurarea partiturilor de care se ocupa Camera de Muzică era îndreptată doar asupra operelor noi. Ascultarea lui Mendelssohn acasă era cu greu socotită drept un act de frondă la adresa regimului și în niciun caz nu constituia o încălcare a legii.[223] Chiar și în public exista spațiu de manevră. Lista de lucrări interzise de Biroul de Cenzură Muzicală al Reichului cuprindea în cea mai mare măsură jazzul și, chiar și la a doua ediție, publicată pe 1 septembrie 1939, conținea numai cincizeci și patru de intrări.[224]

Muzica este cea mai abstractă dintre arte și astfel mai dificil de monitorizat și controlat sub o dictatură. Arbitrii culturali ai celui de-al Treilea Reich credeau că știu ce vor: conformitate ideologică în opere și cântece, simplitate tonală și absența disonanței în muzica în care nu existau cuvinte care să trădeze preferințele ideologice ale autorului. Conform ideologiei culturale, spiritul tonalității și simplității era unul arian, iar cel al atonalității și complexității, semit. Dar concedierea și mazilirea culturală a muzicienilor și compozitorilor evrei nu au avut un efect asupra lumii muzicale, în afară de a o lipsi de multe din cele mai distinse și interesante figuri ale sale. Dar ce era, la urma urmei, muzica atonală, ce era disonanța? Definițiile tehnice nu au dus nicăieri, de

vreme ce toți compozitorii, încă dinainte de Bach și Mozart, s-au folosit de disonanță în sens tehnic. Desigur că extremele atonalității, mai ales metoda celor doisprezece tonuri dezvoltată de Arnold Schönberg și adepții săi, erau anatemizate, iar romantismul tonal, ca acela al lui Hans Pfitzner sau Richard Strauss, nu avea cum să ridice obiecții. Dar majoritatea compozitorilor lucrau într-o zonă aflată între cele două extreme. Erau nevoiți să pășească pe o cărare subțire între acceptare și respingere, depinzând adeseori de patronajul figurilor puternice din cadrul partidului, fie la nivel local ori național, și să se apere de criticile aduse de ceilalți. În acest fel, compozitori ca Paul Hindemith sau Werner Egk au devenit într-o oarecare măsură pioni în jocurile de putere ale lui Goebbels, Rosenberg și ale altor satrapi naziști. Iar atunci când un compozitor sau muzician trecea hotarul și intra pe tărâm politic, nici măcar simpatia lui Goebbels pentru modernitate nu îl mai putea salva.[225]

La fel ca în alte zone ale culturii germane, Goebbels era conștient că și muzica putea să le ofere oamenilor un refugiu din calea vicisitudinilor vieții de zi cu zi. Așa cum a încurajat filmele de divertisment și muzica ușoară la radio, și aici a realizat că interpretările de compoziții clasice apreciate de public puteau să aline și să distragă, să ajute oamenii să se împace cu gândul că trăiau sub al Treilea Reich. Poate că audiențele chiar au găsit, așa cum mulți au pretins, în concertele lui Furtwängler o sursă de valori alternative la cele propagate de naziști, dar, în caz că lucrurile au stat chiar așa, atunci acele valori au rămas ferecate undeva adânc în sufletele lor.. Ar fi fost chiar greu, luând în considerare clivajul între muzică și lumea din exterior, să fi fost altfel.

În orice caz, muzica, la fel ca și celelalte arte, trebuia să aibă – în viziunea lui Goebbels – o sferă de relativă autonomie pentru artistul creativ. Putea fi cenzurată și epurată, ceea ce s-a și petrecut, însă trebuia de asemenea să fie încurajată și sprijinită, iar muzicienii trebuiau lăsați în cea mai mare parte să-și administreze singuri domeniul; cu siguranță că statul nu avea competențele necesare să o facă în locul lor. Ministerul Propagandei a căutat să crească muzicieni prin intermediul competițiilor, subsidiilor și veniturilor sporite din drepturile de autor. În martie 1938, o reorganizare minuțioasă a salariilor și pensiilor a mijlocit apariția de noi muzicieni într-o profesie care suferise financiar în timpul depresiunii economice. Atât de mulți muzicieni părăsiseră

țara și își pierduseră locul de muncă ori renunțaseră să mai profeseze, că în rândurile lor era o adevărată penurie, exacerbată de extinderea unor organizații de proporții, ca armata, SS-ul sau Frontul Muncii, fiecare cu nevoia sa de orchestre și fanfare militare. Toate acestea au continuat să susțină vigoarea vieții muzicale în Germania, iar mari orchestre au continuat să interpreteze muzică de calitate deosebită sub bagheta unor mari dirijori, deși diversitatea muzicii interpretate și numărul de dirijori de elită aflați în fruntea orchestrelor au scăzut dramatic din 1933 încolo. Și totuși, au fost mulți cei care considerau că nu mai există noi compozitori de calitate. Strauss însuși a adoptat acest punct de vedere. Lucru ușor de înțeles, căci îi sporea deja neclintitul sentiment al propriei sale importanțe ca moștenitor al tradiției ilustre a compozitorilor germani. „Sunt ultimul munte dintr-un mare lanț muntos", a spus el într-o ocazie: „După mine vin câmpiile".[226]

IV

Declinul influenței lui Alfred Rosenberg asupra spațiului cultural la mijlocul anilor '30 nu a salvat cea mai stigmatizată și defăimată formă de muzică în vremea celui de-al Treilea Reich: jazzul. Privite de către naziști ca degenerate, străine de identitatea muzicală germană, asociate cu toate felurile de decadență și produse de rasele inferioare ale afro-americanilor și evreilor, jazzul, swingul și celelalte genuri de muzică la modă au fost atacate imediat după ascensiunea dreptei la putere. Muzicienii de jazz străini au plecat sau au fost dați afară, și în 1935, muzicienilor germani de succes li s-a interzis să mai folosească pseudonimele străine care fuseseră atât de în vogă sub Republica de la Weimar. Cluburile de jazz, tolerate într-o oarecare măsură în primul an al regimului, au căzut victimă raziilor din ce în ce mai frecvente efectuate de grupuri mari de agenți ai Gestapoului și ai Camerei de Muzică a Reichului, care intimidau muzicienii cerând să vadă actele care le adevereau apartenența la Cameră și confiscându-le partiturile dacă pe ele se găseau lucrări ale compozitorilor evrei aflați pe lista neagră, cum era Irving Berlin. Controlul ferm asupra posturilor de radio garanta că muzica ușoară nu era prea săltăreață, iar ziarele trâmbițau că „muzica

negrilor“ dispăruse în totalitate de pe undele radio. Vara, Cămășile Brune patrulau plajele frecventate de tineri cu gramofoane portabile și le făceau țăndări vinilurile fragile cu muzică de jazz. Compozitorii de muzică clasică în operele cărora se găseau ritmuri de jazz, cum era cazul tânărului Karl Amadeus Hartmann, și-au găsit muzica interzisă în totalitate. Neputând să își câștige traiul în Germania, dar refuzând să plece, veniturile lui Hartmann depindeau întru totul de concertele și înregistrările de peste hotare, unde perspectiva că acesta ar fi fost un critic la adresa Reichului îl punea într-o situație de risc ridicat. Rudele și prietenii înstăriți și influenți, mulți dintre ei înstrăinați de către regim, l-au ținut pe linia de plutire. Muzica sa nu a făcut niciun compromis cu pretențiile autorităților pentru simplitate și chiar s-a străduit să se distanțeze încă și mai mult de ele luând lecții de la cel mai extremist dintre discipolii moderniști ai lui Schönberg, Anton von Webern. Hartmann a avut mare grijă să evite publicitatea și conformarea sa exterioară la regim în aspecte precum salutul hitlerist a înlăturat suspiciunile. Când a dedicat un poem simfonic prietenilor săi, vii sau morți, care fuseseră încarcerați în lagărul de concentrare de la Dachau, s-a asigurat că dedicația era vizibilă numai pe partitura originară, văzută numai de către dirijor, un prieten apropiat al său, la prima interpretare la Praga în 1935; naziștii nu au aflat niciodată.[227]

Ritmurile de jazz în muzica clasică puteau fi observate cu ușurință și înfierate drept nepotrivite. Dar mare parte, dacă nu aproape toată muzica la modă, nu era nici clasică, nici jazz, ci exista undeva între cele două, fie sub forma operetelor – foarte apreciate de Hitler – sau muzică de cafenea, a orchestrelor în aer liber sau a trupelor de dans. Muzica de succes în sălile de dans, cluburile de noapte, barurile de hotel și alte asemenea locuri, mai ales în Berlin, era mult mai greu de controlat, mai ales din cauza dificultății de a trasa o linie de demarcație clară între ce era jazz sau swing și ce nu. Tinerii bogați din pătura superioare care patronau multe asemenea locuri reușeau adeseori să preîntâmpine ostilitatea agenților Gestapoului și ai Camerei de Muzică. Discuri de jazz importate în țară puteau fi cumpărate cu discreție din diverse magazine, și până și Goebbels era îndeajuns de conștient de popularitatea jazzului și a swingului încât să permită ca unele melodii să fie difuzate în transmisiunile radio de noapte. Și dacă nu putea fi

ascultat pe posturile germane, atunci jazzul putea fi oricând găsit pe frecvențele Radio Luxemburg, unde, se temea ministrul, ascultătorii ar putea de asemenea să fie expuși la transmisiuni cu conținut politic indezirabil. Goebbels însuși a fost pentru multă vreme unul din susținătorii spectacolelor de varieteu de la Scala din Berlin, unde 3 000 de spectatori nu doar că urmăreau faimosul cor de fete care își ridicau picioarele până în tavan, dar și ascultau muzica unor compozitori proscriși, ca americanul de origine evreiască George Gershwin. Goebbels a fost surprins când programul teatrului de varieteu a fost criticat în paginile publicației *Der Stürmer* a lui Julius Streicher în mai 1937, și pe bună dreptate. Patronii obișnuiau să îl modifice de fiecare dată când subalternii ministrului sunau să transmită că Goebbels se va afla în public, astfel încât la sosirea sa, spectacolul era cenzurat de orice ar fi putut jigni gusturile unui nazist. Goebbels a epurat întreaga conducere, supunând locul la un program pe care adjunctul său l-a descris drept „îmblânzit".[228]

Jazzul și swingul erau socotite drept suspicioase de către regim și pentru că încurajau moravurile ușoare în rândurile tineretului. De asemenea, existau presiuni din partea instructorilor profesioniști de dans de societate, care voiau să suprime amenințarea dansului swing, o nouă modă apărută în vara lui 1937. Nici *Hitlerjugend*-ul nu privea swingul cu ochi buni, preferând să susțină dansurile tradiționale germane. Curând, autoritățile locale au început să interzică noua modă. Într-o reacție de derâdere față de asemenea purism cultural, fiii elitei economice și profesionale din Hamburg au început să își manifeste disprețul în public, îmbrăcându-se în costume elegante croite după ultima modă londoneză, cărând mici drapele ale Marii Britanii și exemplare din *The Times* sub braț și salutându-se cu formule englezești specifice, precum „Hallo, Old Swing Boy!" În cluburi, baruri și la petreceri private dansau pe swing și ascultau înregistrări de jazz interzise de către regim. Nu au intenționat să facă o formă de protest politic. Dar sub al Treilea Reich totul era politic. Tinerii au întrecut măsura când, în 1937, au decis să sfideze decretul lui Baldur von Schirach, conducătorul *Hitlerjugend*-ului, din data de 1 decembrie 1936, care proclama că toți tinerii germani ar trebui să se alăture organizației sale. Chiar mai grav, amestecul social dezinvolt de evrei, persoane cu rădăcini semite și non-evrei de pe scena socială a partizanilor swingului era în drastică opoziție cu

dictatele regimului privind politica rasială. Ceea ce începuse ca o îndărătnicie culturală adolescentină devenise dintr-odată o manifestare a protestului politic. Acest lucru avea să ia dimensiuni mai serioase în timpul războiului.[229]

Caracterul haotic și irațional al politicilor naziste față de muzică, unde definițiile erau adeseori arbitrare și acceptarea sau respingerea țineau în mod frecvent de toanele cuiva, poate fi ilustrat limpede prin istoria umilei muzicuțe, instrument a cărui producție mondială era dominată de Germania în anii '20. Către sfârșitul deceniului, exporturile germane de muzicuțe, sau armonice de gură, se ridicau la 88 la sută din exportul global al instrumentului. Dintre producători, compania Hohner din orășelul suabian Trossingen, avea partea leului, producând între 20 și 22 de milioane de muzicuțe în această perioadă, mai mult de jumătate din total. Aproape toate acestea au luat calea Statelor Unite. Deja multe din piețele de desfacere erau de-a dreptul saturate și criza economică mondială dinamita cererea. Astfel, compania a fost constrânsă să încerce să își ridice vânzările în interiorul Germaniei. Din nefericire, mediul muzical conservator al țării nu a apreciat instrumentul, considerându-l vulgar și amatoricesc. Reprezentanții acestuia au reușit să interzică muzicuța în școlile din Prusia în 1931. Familia Hohner a ripostat printr-o campanie publicitară în stil american, cu poze ale boxerului german la categoria grea Max Schmeling cântând la muzicuță, combinată cu un contraatac prin care căutau să convingă lumea muzicală că instrumentul lor nu era subversiv. După ce naziștii au preluat puterea, Ernst Hohner, deși în niciun caz un național-socialist convins, s-a alăturat totuși partidului în încercarea de a câștiga mai multă influență și a promovat muzicuța cu argumentul că aceasta era o parte importantă a muzicii populare, cântată de oamenii simpli și ideală pentru Cămășile Brune și *Hitlerjugend*, ca fundal sonor atunci când aceștia se adunau în jurul unui foc de tabără și depănau povești patriotice.[230]

Dar această tactică nu a avut sorți de izbândă. În primul rând, muzica populară ocupa numai 2,5 procente din timpul de emisie radiofonică. Apoi, Camera de Muzică a Reichului, încă în mare parte dominată de tradiționaliști, considera că muzicuța este un instrument modern, fără niciun soi de rădăcini germanice, argumentând în sprijinul acestei afirmații că era folosită de unele grupuri de jazz, dovadă

clară a subversivității sale. În *Hitlerjugend* grupurile în care se cânta la muzicuță au fost desființate, deși indivizilor li s-a permis să cânte la instrument. Pe termen lung, o interzicere totală părea iminentă. Dar, în mod ironic, nimeni nu părea să știe cum să categorisească instrumentul sau poate chiar să îi pese prea mult de el. Hohner și firma sa au reușit să-și continue existența, chiar înființând o școală în care se predau cursuri de muzicuță în Trossingen, orașul lor de baștină. Era o speranță – zadarnică, în cele din urmă – că astfel muzicuța va reuși într-un final să obțină statutul de care se bucurau celelalte instrumente mai convenționale. Și aici, reglementările, controlul și luptele fratricide în lumea muzicii s-au soldat cu un impas. În cele din urmă, până și umila muzicuță a sfidat orice categorisire în strania lume a ideologiei naziste.[231]

V

Dintre toate regimurile moderne, acela al celui de-al Treilea Reich s-a definit cel mai clar pe sine prin arta și cultura sa de masă. Hitler a alocat mai mult spațiu acestor subiecte în discursurile sale decât orice alt dictator de secol XX.[232] Desigur, naziștii au împrumutat mult din simbolistica și ritualurile Italiei fasciste; iar disciplinarea indivizilor într-o masă monolitică era în același timp caracteristică Rusiei lui Stalin și Spaniei lui Franco. Toate aceste regimuri au redus artele la simple instrumente de propagandă și au eliminat orice fărâmă de dizidență creatoare, sau cel puțin au căutat să o facă. Au căutat să suprime aspectele complexe și elitiste ale produselor culturale moderniste și să forțeze artiștii, scriitorii și muzicienii să adopte un stil simplu, care să fie ușor de digerat de către mase. Realismul socialist din Uniunea Sovietică a fost în multe privințe o imagine în oglindă a ceea ce putem numi realismul rasial și naționalist din al Treilea Reich. Așa cum au demonstrat campaniile de propagandă de la începutul anilor '30, cu destul timp înainte de ascensiunea lui Hitler, captarea emoțiilor prin imagine și sunet era deja o armă politică puternică și toate grupările politice, până și social-democrații, au căutat să o exploateze în credința că, în era maselor, apelul rațional, verbal, intelectual al veacurilor trecute nu mai era suficient. Sub Reich, arma propagandei culturale a fost preschimbată

într-un instrument al puterii de stat, la fel ca în Rusia stalinistă. Prin natura lor, artiştii şi scriitorii sunt nişte individualişti, iar atât Uniunea Sovietică, cât şi Germania nazistă au purtat un război neînduplecat împotriva individualismului, proclamând exprimarea sufletului mulţimii drept unica funcţie acceptabilă a artei. În ambele regimuri, muzica s-a dovedit a fi cel mai dificil de controlat dintre arte, cu compozitori precum Prokofiev şi Şostakovici continuând să producă lucrări în idiomul lor personal, în ciuda încercărilor ocazionale de a-i disciplina şi a gesturilor periodice de compromis din partea lor faţă de dictatele culturale ale stăpânilor lor politici. În arhitectură, stilul predilect al lui Troost, Speer şi al celor asemenea lor nu a făcut decât să repete la o scară mai mare trăsăturile comune ale epocii în proiectarea de clădiri publice care se regăseau în întreaga Europă şi Statele Unite. Ostilitatea lui Hitler faţă de modernismul cultural era extremă şi contrasta cu atitudinea mai relaxată a fasciştilor italieni, care aveau politicile artistice ale futurismului drept una din principalele surse ideologice. O expoziţie a futurismului italian ţinută la Berlin în 1934 a stârnit dezaprobarea criticilor de artă nazişti, care au fost suficient de îndrăzneţi încât să remarce că nu mai voiau să vadă asemenea „bolşevism artistic“, în ciuda faptului că artiştii respectivi erau susţinători declaraţi ai fascismului. Dar, privind retrospectiv la clădirile lui Speer, sculpturile lui Breker, muzica lui Egk sau filmele lui Riefenstahl, devine limpede că întreaga cultură nazistă făcea parte din peisajul cultural al perioadei sale. Aparţinea în mod evident anilor '30 şi nu era o reiterare a unor vremuri apuse.[233] În toate aceste privinţe, abordarea celui de-al Treilea Reich faţă de cultură şi arte era departe de a fi unică.[234]

Şi totuşi avea ceva aparte într-însa. Desigur, nu este deloc surprinzător că, luându-i în considerare tinereţea şi ambiţiile timpurii, Hitler a avut un interes atât de puternic pentru artele vizuale. Diatribele sale constante împotriva modernismului au fost cu certitudine un factor determinant în schimbarea politicilor de la perspectiva mai relaxată a lui Goebbels la suprimarea efectivă a modernismului în toate formele dale din 1937 încolo. Însă ar fi impropriu să conchidem ca a dictat personal politicile culturale în întregime.[235] Exceptând pasiunea pentru Wagner, nu avea un interes real pentru muzică şi înţelegerea ei, a cărei esenţă abstractă oricum scăpa unor clasificări facile în ce ar fi acceptabil şi

inacceptabil din punctul de vedere al naziştilor. Până şi entuziasmul pe care Führerul l-a dezvoltat către finele anilor '30 pentru muzica lui Anton Bruckner nu a fost unul serios. Şi în ciuda predilecţiei sale de a urmări filme vechi până târziu în noapte sau a patronajului acordat lui Leni Riefenstahl pentru *Triumful voinţei*, a intervenit puţin în industria cinematografică, lăsată astfel pe mâinile lui Goebbels, la fel ca radioul şi literatura. În toate aceste domenii, Goebbels a trebuit să concureze cu mulţi rivali – cel mai notabil fiind, evident, Alfred Rosenberg –, dar în ciuda tuturor luptelor interne a reuşit să impună controlul Ministerului Propagandei asupra vieţii culturale destul de devreme, cel târziu în primele luni ale anului 1935. Nu ar fi dificil să scoatem în evidenţă complexităţile şi contradicţiile vieţii culturale sub cel de-al Treilea Reich, mai ales cazurile marginale cu care naziştii au avut probleme de raportare şi altele în care deciziile au părut pe de-a întregul arbitrare şi care, în retrospectivă, ar fi putut avea multiple deznodăminte. Artiştii, scriitorii, muzicienii şi ceilalţi oameni din breaslă au recurs la o mare diversitate de strategii prin care să supravieţuiască dictaturii culturale, variind de la supunerea totală în aspecte pe care le considerau necesare, compromisuri minime în numele artei lor, la emigraţia interioară şi chiar la tăcere completă, care nu era întotdeauna impusă de regim. Viaţa culturală normală nu a fost, aşa cum mulţi se temeau la acea vreme, înăbuşită în totalitate sub călcâiul nazist. Oamenii încă puteau să asculte simfoniile lui Beethoven, să admire picturile vechilor maeştri în galerii de artă înfiinţate de stat, să citească literatură clasică şi chiar, în unele locuri, să frecventeze cluburi de jazz şi săli de dans unde se cântau ultimele piese de swing. Goebbels era un politician suficient de subtil cât să realizeze că oamenii aveau nevoie să scape de necazurile zilnice în aceste feluri şi le-a oferit posibilitatea să o facă.[236]

Dar, cu toate aceste mici libertăţi, situaţia artelor în Reich era totuşi determinată de o dictatură culturală impusă de la vârf. Aşa cum a demonstrat Expoziţia de Artă Degenerată, consideraţiile de ordin estetic şi stilistic erau doar un factor minor în politicile culturale naziste. Mai importante erau imperativele politice şi ideologice. Orice au făcut artele în trecut, naziştii voiau să se asigure că în prezent nu avea să apară nimic care s-ar opune valorilor lor fundamentale şi, în acelaşi timp, au căutat să sprijine arta care le promova. Antisemitismul, înlăturarea evreilor din

cultură, dezvoltarea militarismului și zdrobirea tendințelor pacifiste și a criticismului social erau teze de căpătâi ale politicii culturale stabilite de regim. La fel erau și ameliorarea rasei ariene și suprimarea celor slabi și inapți, reînvierea lumii mitice a „sângelui și gliei" rurale, distrugerea oricărei forme de creativitate ce era personală și independentă și încurajarea unor produse culturale impersonale care serveau nevoilor colective ale națiunii și rasei. Poate mai presus de orice, cultura nazistă glorifica puterea, cel mai evident în cazul arhitecturii. Discriminarea rasială și politică, implementată din capul locului, a dus la exodul din Germania a celor mai distinși scriitori, pictori și muzicieni ai săi. Glasurile celor rămași au fost înăbușite, au fost trecuți în subsidiarul vieții culturale, forțați să facă multe compromisuri usturătoare sau recrutați în slujba țelului suprem al nazismului: de a pregăti națiunea și țara pentru război.[237] În acest sens, întreaga mișcare s-a mobilizat într-un efort fără precedent de a furniza maselor ceea ce înțelegeau ei drept cultură, distribuind aparate radio ieftine, ținând concerte în fabrici, ducând filme în sate izolate cu ajutorul cinematografelor mobile, îndemnând oamenii să viziteze ororile Expoziției de Artă Degenerată și multe altele. În Reich, cultura nu mai era un privilegiu al elitelor, ci era menită să penetreze fiecare segment al societății și vieții din Germania.[238]

Politicile culturale naziste au fost în principiu de aceeași factură cu politicile naziste în alte privințe și le-au împărtășit contradicțiile. Chiar și aprecierea lui Hitler pentru artă și modul în care o înțelegea erau fundamental politice. Arta trebuia să fie redusă la puțin mai mult de o celebrare a puterii și un instrument de propagandă. Întotdeauna vigilent față de posibile acuzații de acest tip, Goebbels declara pe 17 iunie 1935:

> Mișcarea național-socialistă... consideră că politica este de fapt cea mai mare și nobilă dintre arte. Căci, așa cum un sculptor dăltuiește o formă ce respiră viață dintr-o piatră moartă și cum pictorul transformă pigmenții în ceva viu, întocmai cum compozitorul traduce note moarte în melodii care vor fermeca raiul, așa și politicianul și omul de stat nu au altă sarcină decât de a preschimba o masă amorfă într-un popor viu. Astfel, arta și politica sunt îngemănate.[239]

Nazismul estetiza politica, dar de asemenea politiza arta.[240] „Am fost acuzați adeseori", continua Goebbels, „că tragem în jos arta germană la

nivelul unui simplu act de propagandă – ce înseamnă asta? Să fie propaganda ceva unde putem să tragem altceva în jos? Nu este propaganda așa cum *noi* o înțelegem tot un fel de artă?“ Arta și propaganda erau unul și același lucru, a conchis el, iar scopul lor era să insufle o mobilizare spirituală pentru întregul popor german:

> Național-socialismul nu este doar o doctrină *politică*, ci o perspectivă totală și *atotcuprinzătoare* asupra problemelor publice. Așadar, e firesc să presupunem că întreaga noastră viață trebuie să fie fundamentată pe ea. Sperăm că va veni o bună zi când nimeni nu mai trebuie să *vorbească* despre național-socialism, deoarece va fi devenit aerul pe care îl respirăm! Astfel, național-socialismul nu se poate mulțumi numai cu simple vorbe, ci așteaptă să fie înfăptuit cu mâna și inima. Oamenii trebuie să se obișnuiască *lăuntric* cu acest fel de comportament, trebuie să îl modeleze în *propriul* lor set de atitudini – doar atunci se va adeveri că o nouă voință către cultură s-a înălțat din național-socialism și că această voință spre cultură ne determină întreaga existență națională într-o manieră organică. Într-o bună zi, trezirea spirituală a timpurilor noastre se va cristaliza din această voință spre cultură.[241]

Emblemele, simbolurile, cuvintele și conceptele nazismului străbăteau viața cotidiană ca parte a acestei campanii. Idealurile impuse de regim nu s-au infiltrat numai în film, radio, presă, sculptură, pictură, literatură, poezie, arhitectură, muzică, nu s-au limitat la granițele culturii înalte, ci au pătruns și în cultura măruntă, societală. Între zilele de fluturat de steaguri și împodobit cu svastici, tipice mobilizării ideologice la ocazii speciale, cum erau ziua de naștere a lui Hitler sau aniversarea numirii sale în funcția de cancelar, existența de zi cu zi era la rândul ei saturată de principiile și preceptele nazismului. Din 1935, cum nota Victor Klemperer, regimul a încurajat populația să folosească denumiri noi, pseudo-germanice, pentru lunile anului. Cu entuziasmul ei caracteristic, Luise Solmitz a început imediat să le folosească în jurnalul său, în locul celor latine: *Julmond*, *Brechmond* și așa mai departe.[242]

Publicitatea și designul au început să încorporeze simblouri naziste și să adopte stilul nazist aprobat.[243] Agențiile de publicitate străine au fost scoase de pe piață și s-au luat obișnuitele măsuri prin care se urmărea ca toate posterele și reclamele să fie „germane“ în origine și stil.

Produsele de larg consum erau acum promovate într-o manieră care se conforma cerințelor regimului în aceeași măsură ca și arta.[244] Obiectele uzuale au căpătat numaidecât o spoială nazistă. Deja în martie 1933, agerul Victor Klemperer a observat că tuburile de pastă de dinți disponibile în farmacii aveau însemnul svasticii pe ele.[245] Nu a trecut mult până ca oamenii să cumpere cofraje de ouă, agrafe de păr, creioane sau seturi de ceai decorate cu svastici ori să le dăruiască odraslelor lor miniaturi de jucărie ale Cămășilor Brune, cutii muzicale din care răsuna cântecul lui Horst Wessel sau un puzzle care le cerea să „pună literele împreună în mod corect pentru a compune numele marelui conducător: L-I-T-R-E-H".[246] Mobilierul tubular din oțel, popularizat de mișcarea Bauhaus în anii '20, irosea prea mult metal important pentru înarmare, așa că, într-un mariaj convenabil între ideologie și economie, a făcut loc lemnului lăcuit și stilului pseudonatural – pseudo întrucât era din ce în ce mai mult livrat de producția industrială de masă, cu toate că părea făcut de mână.[247] Până și domeniul aparent neutru al amenajării spațiilor verzi și grădinăritului nu era imun la acest proces: pedanteria și plantele străine erau o amintire și aspectul natural bazat pe speciile indigene germane era omniprezent.[248] Cei care aveau drept pasiune colecționarea de cartonașe din pachetele de țigări puteau acum să le pună într-un album ce ilustra „lupta pentru cel de-al Treilea Reich". Printre cartonașele aflate la îndemâna fumătorilor erau portrete cu Hitler vorbind cu un mic copil blond („Ochii Führerului – Ochii Tatălui"), Hitler și tehnologia, Hitler și Hindenburg și, firește, Hitler și muncitorii.[249] Așa cum remarca cea mai importantă publicație nazistă de artă în 1937: „Lucrurile mici, și nu marile opere individuale, sunt cele care dau unei ere atmosfera sa culturală".[250]

Estetizarea politicii a creat iluzia că problemele sociale, economice și naționale puteau fi rezolvate instantaneu prin acte de voință. Le deturna atenția oamenilor de la multe din realitățile dure ale vieții într-o Germanie care încă a suferit din cauza depresiunii economice până la mijlocul anilor '30 și spre lumi fantastice și mitice, spre entuziasmul regizat față de guvern și politicile sale, spre sentimentul că trăiau într-o lume nouă care, de fapt, era o iluzie. Într-o cultură industrială avansată ca aceea a Germaniei în al treilea deceniu, asemenea iluzii depindeau în mare parte de readucerea la viață a certitudinilor de un caracter

arhaic îndoielnic, de tipul „sânge şi glie“, a modelelor artistice clasice, a muzicii tonale tradiţionale şi a clădirilor publice monumentale; dar mijloacele folosite erau cele mai moderne disponibile, de la radio şi film la tehnici de tipărire şi ultimele inovaţii în construcţii. Multe din acestea ar fi părut de o noutate halucinantă unei persoane provenite din mediul rural sau dintr-un orăşel de provincie. Scopul suprem al culturii naziste, avansat de Ministerul Propagandei, era de a strivi gândurile şi sentimentele individuale şi de a-i modela pe toţi germanii într-o masă compactă, obedientă şi disciplinată, după exemplul celei care apărea pe ecran în *Triumful voinţei*.[251] Scopul a fost implementat în mod treptat, în parte din cauza incertitudinii iniţiale privind direcţia pe care trebuia să o ia cultura, în parte graţie rivalităţilor din interiorul partidului; însă în cea mai notabilă radicalizare care s-a petrecut în 1937-1938, contururile politicii culturale naziste au devenit evidente pentru oricine. La acea dată, efectiv toate organele de formare a opiniei din societatea germană fuseseră preluate de către Goebbels şi aghiotanţii săi de la Ministerul Propagandei, coordonate, epurate de orice dizidenţi reali sau potenţiali, arianizate şi aduse sub strict control ideologic, financiar şi administrativ. „Opinia publică“ încetase să existe; opiniile care erau înfăţişate pe ecran, transmise pe frecvenţele radio sau tipărite în ziare reviste şi cărţi erau, cu excepţii foarte rare, opiniile regimului. Rapoartele periodice primite de la Gestapo şi de la administratorii locali şi regionali îi ţineau pe Goebbels, Himmler şi ceilalţi lideri nazişti informaţi despre orice modificare în opinia cetăţenilor, permiţând astfel Ministerului Propagandei să lanseze campanii anume ţintite care să o corecteze. Propaganda era un aspect esenţial în programul de teroare şi intimidare care căuta să suprime opoziţia făţişă şi să creeze sprijin de masă pentru regim. În această privinţă, Ministerul Propagandei a fost unul dintre cele mai evidente succese ale regimului.[252]

Într-atât de adânc pătrunsese propaganda nazistă, atât de atotcuprinzător controlul asupra presei germane, că a afectat însăşi limba pe care germanii o vorbeau şi scriau. În Dresda sa natală, Victor Klemperer a început să compileze un dosar despre limbajul nazist – *LTI – Lingua Tertii Imperii*, limba celui ce-al Treilea Reich. Cuvinte care într-o societate normală, civilizată aveau o conotaţie negativă au dobândit sens contrariu sub nazism, consemna el. Astfel că „fanatic“, „brutal“, „nemilos“,

„intransigent“, „dur“ au devenit cuvinte de laudă și nu de oprobriu. Germana a devenit o limbă a superlativelor în așa fel încât tot ce aparținea de regim a devenit cel mai bun și cel mai mare, realizările acestuia fiind, la rându-le, fără precedent, unice, istorice și incomparabile. Statisticile guvernamentale au cunoscut o asemenea inflație, că au depășit cu mult limitele plauzibilului. Deciziile erau întotdeauna finale, schimbările erau mereu făcute să dureze o eternitate. Limbajul folosit la adresa lui Hitler, remarca Klemperer, era înțesat cu metafore religioase; oamenii „credeau în el“, căci el le era mântuitorul, izbăvitorul, instrumentul providenței, spiritul său trăia în și prin națiunea germană, Reichul era regatul etern al poporului german, iar cei care au murit pentru cauza sa erau martiri. Instituțiile naziste s-au împământenit în limba germană prin abrevieri și acronime până când a vorbi în acești termeni despre ele a devenit o uzanță manifestată aproape inconștient. Mai mult decât atât, nazismul a impregnat limba germană cu metafore belicoase: bătălia pentru locuri de muncă, încleștarea pentru existență, lupta pentru cultură. În mâinile aparatului propagandistic nazist, limba germană a devenit stridentă, agresivă și militaristă. Problemele mundane erau descrise în termeni mai potriviți unui câmp de luptă. Limba însăși a început să fie mobilizată pentru război.[253]

În măsura în care limba structurează sensibilitatea, iar cuvintele aflate la dispoziția unei societăți stabilesc limitele a ceea ce este imaginabil, atunci al Treilea Reich se afla pe calea de a elimina până și posibilitatea gândurilor de opoziție și rezistență, darămite punerea lor în practică. Și totuși, mințile majorității germanilor fuseseră evident formate cu mult timp înainte de venirea lui Hitler la putere, iar tradițiile culturale adânc înrădăcinate, cum erau cele împărtășite de catolici, social-democrați și comuniști, nu puteau fi șterse de pe fața Germaniei peste noapte. Chiar și printre milioanele care l-au votat pe Hitler în 1932 și 1933 se găseau mulți, dacă nu chiar majoritatea, care nu au votat pentru ideologia nazistă în toate aspectele sale. Mulți votanți din clasa de mijloc au susținut NSDAP-ul în alegeri în mare pare pentru că naziștii fuseseră vagi în mod intenționat cu privire la ceea ce își propuneau să facă odată ce ar fi obținut puterea. Votul în favoarea nazismului din 1932 a fost în realitate unul de protest la adresa autorităților zilei, mai degrabă un vot de blam decât unul pozitiv. Oricât ar fi fost

de puternică, de sofisticată și de omniprezentă, mașinăria propagandistică a lui Goebbels nu putea să convingă oamenii că valorile și credințele lor cele mai intime trebuiau să fie abandonate în brava lume nouă a Reichului hitlerist. Pe deasupra, mulți oameni au găsit curând agasante cererile necontenite ale regimului de aclamare constantă a politicilor și liderilor săi. „Hiperactivitatea enormă în câmpul politicilor culturale", raporta biroul Gestapo din districtul Potsdam în luna august din 1934, „e resimțită parțial ca o constrângere împovărătoare, și pentru acest motiv e fie respinsă ori sabotată". Inițiativele culturale locale au fost îngreunate de crearea de organizații enorme în procesul de „coordonare". Introducerea principiului de conducere în orice aspect al vieții sociale doar a înrăutățit lucrurile. „Este schematizat și astfel nu produce niciun succes, care este întotdeauna individual."[254]

Aclamarea în masă pe care regimul o cerea cu ocazii precum ziua de naștere a lui Hitler, a plebiscitelor și alegerilor, zilei de 1 Mai și altor festivități, era oferită mai degrabă din teamă decât din entuziasm veritabil, iar oamenii se săturaseră să fie nevoiți să meargă în mod constant la întruniri și demonstrații, raporta același birou Gestapo din Potsdam două luni mai târziu, în octombrie 1934.[255] Așa cum am văzut, în radio, cinema, literatură și arte, eforturile lui Goebbels de a face propaganda mai interesantă nu au reușit decât să plictisească oamenii, deoarece inițiativa creativă individuală a fost suprimată și diversitatea vieții culturale, drastic redusă prin cenzură, mai ales că monotonia ofrandelor culturale naziste oferea o slabă alternativă. Până și congresele și marșurile anuale ale partidului de la Nürnberg și-au pierdut curând mult din puterea de a inspira, în ciuda faptului că oamenii prezenți la ele erau prin definiție cei mai fanatici și entuziaști dintre adepții lui Hitler. Așa cum agenții social-democrați din Germania au raportat în 1937 conducerii partidului, exilată la Praga, cu doar o doză de optimism exagerat:

> În primii doi sau trei ani, moralul naziștilor era foarte ridicat, iar populația încă dădea atenție anunțurilor Führerului, care de obicei aduceau surprize. Când coloanele de activiști de partid mărșăluiau spre gări, vedeam pe străzi grupuri deloc mici de bărbați și femei, și mai ales oameni tineri, care îi aclamau pe soldații partidului cu entuziasm. Toate acestea au dispărut. Chiar și cea mai impresionantă

> demonstrație de putere devine plictisitoare pe termen lung. Discursurile caustice au devenit comune până la exces. Foștii votanți ai lui Hitler nu mai văd în partid o forță mântuitoare, ci numai aparatul opresiv al puterii unei organizații fără scrupule care este capabilă de orice. Oamenii au petrecut diviziile partidului în marșul lor spre Nürnberg în deplină tăcere. Abia dacă se mai aude câte un strigăt răzleț de „Heil!" de la vreun admirator mai îndărătnic, dar care se stinge repede pentru că nimeni nu îi răspunde. În ochii populației, propaganda este asemenea tuturor celorlalte lucruri, doar un mod de a scoate bani de la ei, nimic mai mult. Vedem întotdeauna aceeași imagine: militarii mărșăluind în coloane și grupuri care poartă drapele. Uneori mai numeroase, alteori nu. Oamenii aruncă o privire spre ei și își văd de drum.[256]

Așadar, se părea că Goebbels eșuase în scopul său de a instaura o mobilizare spirituală de lungă durată a poporului german. Ceea ce a reușit să facă în cea mai mare parte, în afară de a strânge în jurul său un mic grup de activiști naziști fanatici, a fost să arunce țara în acea stare de conformism monoton pe care îl considerase atât de nesatisfăcător în 1933.[257]

Propaganda nazistă a fost deosebit de eficientă acolo unde a atins zona de suprapunere între propria ideologie și altele. Aceasta varia în funcție de zone geografice și grupuri sociale. În rândurile clasei superioare de tradiție conservatoare și naționalistă, suprapunerea era atât de mare, că indivizi precum vicecancelarul Franz von Papen, ministrul apărării Werner von Blomberg, ministrul justiției Franz Gürtner sau cel de finanțe Lutz Schwerin von Krosigk au intrat de bunăvoie în coaliție cu naziștii în 1933 și au rămas acolo, oricare le-ar fi fost rezervele, în toți anii care au urmat. Unii din ei, ca Papen, și-au dat seama treptat că diferențele dintre propriile lor credințe și cele ale naziștilor erau mai mari decât crezuseră la început; alții, cum este cazul lui Gürtner, au ajuns să fie tot mai absorbiți într-o stare de conformism și servilitate sub impactul propagandei și sub presiunea circumstanțelor. Printre germanii din clasa de mijloc, atacurile regimului la adresa „marxismului" și comunismului au avut parte de sprijin larg, lucru mijlocit de repulsia lor față de retorica revoluționară și violentă a susținătorilor comuniști ai noțiunii de „Germanie sovietică" și față de fidelitatea ideologică neîntreruptă a social-democraților pentru teoriile marxiste ale

răsturnării socialiste a instituţiilor societăţii capitaliste. După Tratatul de Pace de la Versailles din 1919, marea lor majoritate era mai degrabă animată de resentimente de tip naţionalist, de credinţa în nevoia de a uni Germania într-o renaştere a spiritului anului 1914 după schismele adânci şi distrugătoare ale perioadei weimareze şi de dorinţa pentru un conducător puternic, în tradiţia lui Bismarck. De asemenea, antisemitismul se răspândise în cultura germană în timpul Republicii de la Weimar, deşi nu atât de mult în rândurile clasei muncitoare, şi credinţa în caracterul înapoiat al slavilor era împărtăşită de aproape oricine se afla mai la dreapta de comunişti pe eşichierul politic. Ca să nu mai pomenim de universalitatea convingerii în inferioritatea rasială a negrilor.

În toate aceste zone, propaganda nazistă a reuşit să se folosească de credinţe şi valori deja existente pentru a crea un nou consens care să înglobeze majoritatea poporului german, deşi nu a reuşit mai deloc să obţină o acceptare universală în niciuna din zonele pe care le-a atins. Pe deasupra, interpretarea nazistă a unor evenimente specifice putea de obicei să convingă oamenii dacă apela la temerile şi prejudecăţile lor deja existente. De pildă, explicaţiile oferite de către regim pentru incendierea Reichstagului din 1933 nu erau tocmai plauzibile, fapt probat de falsificarea probelor la procesul ce a urmat. Şi totuşi, populaţia era deja în ghearele fricii de comunişti şi a putut fi convinsă cu uşurinţă că van der Lubbe a acţionat ca o unealtă a unei conspiraţii revoluţionare când a dat foc forului legislativ al naţiunii. În mod similar, crimele comise la ordinele lui Hitler şi Göring în „Noaptea cuţitelor lungi" erau clar în afara legii; însă tradiţia germană de a privi legea drept o creaţie a statului şi teama răspândită de noi violenţe revoluţionare de felul celor pe care Cămăşile Brune păreau să le pregătească s-au combinat pentru a convinge majoritatea germanilor de legitimitatea acţiunilor lui Hitler. Regimul chiar a reuşit într-o perioadă de timp remarcabil de scurtă să îl ridice pe Hitler la un statut de inexpugnabilitate aproape mitică, deviind orice critică şi nemulţumire către subordonaţii lui şi proiectând asupra sa tot felul de speranţe şi dorinţe nerealiste. Hitler a devenit Führerul care era mai presus de partid, aproape şi mai presus de politică. Pentru marea majoritate a germanilor, inclusiv milioane ce aparţineau comunităţilor de altfel recalcitrante de catolici şi muncitori, el era Führerul care nu putea să greşească.[258]

Însă acolo unde propaganda nazistă s-a lovit de atitudini adânc întipărite, a descoperit că era mult mai greu să aibă impactul scontat. În mod corespunzător, a avut mai mult succes cu oamenii ale căror opinii încă nu erau puternic formate, adică, în mare parte, cei tineri. Şi orice ar fi susţinut propagandiştii, populaţia avea o idee clară despre realităţile economice şi sociale din ţară. Oamenilor nu le-a fost greu să nu dea crezare afirmaţiilor fornăitoare ale Ministerului Propagandei. Proclamarea abolirii diferenţelor de clasă, crearea unei comunităţi naţionale unite sau revigorarea miraculoasă a economiei însemnau puţin pentru ei dacă propria lor situaţie continua să prezinte insuficiente ameliorări faţă de perioada de criză de la începutul anilor '30. Cu alte cuvinte, când venea vorba de probleme specifice precum economia sau locul Germaniei în lume, eficienţa propagandei depindea într-o măsură deloc insignifiantă de relaţia sa cu adevărul factual. Succesele generau sprijin pentru regim şi credinţă în scopurile sale, în vreme ce eşecurile creau scepticism faţă de aserţiunile sale şi îndoială cu privire la politicile pe care le purta.[259] Însă, după cum pretindeau naziştii, timpul era de partea lor. Controlarea gândurilor şi acţiunilor tuturor germanilor nu depindea pur şi simplu de puterea şi gradul de sofisticare ale propagandei în prezent. Pe termen lung, remodelarea sistemului educaţional avea să creeze o nouă generaţie de germani tineri care să nu cunoască o sursă de valori alternativă nazismului. Cu toate acestea, a mai rămas o zonă în care asemenea valori au persistat, şi încă mult timp după ce marxismul, socialismul şi toate celelalte crezuri politice şi sociale au fost înghiţite în negura istoriei. Aceasta era religia. Din precauţie şi din motive politice, Reichul s-a oprit în 1933 din atacurile asupra Bisericilor şi instituţiilor seculare care aveau legături cu ele. Însă, de îndată ce a devenit mai încrezător în sine, şi-a reîndreptat atenţia asupra creştinismului, căutând fie să îl convertească într-o formă mai acceptabilă pentru noua Germanie, fie, dacă acest lucru nu funcţiona, să îi dea lovitura de graţie.

3

CONVERTIREA SUFLETULUI

Probleme de credință

I

Naziștii detestau diviziunea confesională a Germaniei și, în concordanță cu politica lor de coordonare a culturii, societății și a preferințelor politice în zonele laice, mulți își doreau o singură religie națională, cu o singură Biserică. Erau de părere că diviziunea se intensificase pe timpul Republicii de la Weimar, în timpul acutelor conflicte create pe probleme de educație, asistență socială, căsătorii interrasiale și procesiuni religioase, subminând voința populației.[1] Biserica Evanghelică Germană părea să fie mijlocul ideal prin care se putea realiza unificarea religioasă a cetățenilor germani. Biserica Evanghelică unise sub egida sa credințele luterană și calvinistă încă de la începutul secolului XIX, și, spre deosebire de Biserica Catolică, nu datora supunere niciunei instituții internaționale, de exemplu papalității. Fusese aproape întotdeauna conservatoare din punct de vedere politic. În perioada bismarckiană acționase ca instituție de stat; regele Prusiei, care fusese de asemenea împărat al Germaniei, era capul Bisericii Evanghelice din Prusia și își exprima în mod public părerile, cerându-i Bisericii să recunoască și să respecte toate celelalte instituții statale deja înființate. Naționaliștii germani vedeau Reichul ca pe un stat german protestant, o credință exprimată în numeroase feluri de-a lungul deceniilor, de la persecuția catolicilor a lui Bismarck din anii 1870, la ostilitatea larg răspândită și uneori sângeroasă pe care o resimțiseră trupele germane față de preoții catolici în timpul invaziei Franței și Belgiei din 1914. Clerul protestant al Germaniei susținuse că Primul Război Mondial începuse ca o cruciadă religioasă îndreptată împotriva catolicilor francezi și belgieni și a rușilor ortodocși, și devenise evident pentru

mulți că naționalismul și protestantismul deveniseră cele două fețe ale aceleiași monede ideologice.[2]

Un exemplu caracteristic de fuziune a patriotismului, militarismului și religiozității în cadrul principalelor tradiții ale protestantismului german a fost oferit de pastorul Martin Niemöller, din Berlin, născut în 1892, fiu al unui pastor luteran care fusese botezat în cultul calvinist. Niemöller devenise cadet în marina germană, după care, pe timpul războiului, servise la bordul submarinelor și a preluat chiar comanda unuia în iunie 1918. Amintirile lui de război nu erau capodopere literare, dar debordau de vigoare exacerbată, comparabilă cu cea din cartea *Furtună de oțel* a lui Ernst Jünger, atunci când celebra cu entuziasm scufundarea navelor de comerț inamice. Acostând la Kiel spre sfârșitul lunii noiembrie în 1918, după ce auzise știri la radio despre încheierea războiului și despre colapsul monarhiei, Niemöller se simțea, așa cum a scris mai târziu, „ca un străin în propria țară". Nu exista niciun „punct de referință pentru naționaliștii" care „se opuneau păpușarilor care trăgeau de firele așa-zisei revoluții".[3] După o perioadă în care a muncit la o fermă, s-a decis să ia în propriile mâini procesul de salvare a națiunii germane din catastrofa spirituală care o copleșea, în opinia sa, și a început să studieze pentru a deveni pastor în Westfalia. A activat în cadrul ligii studențești a naționaliștilor germani și a sprijinit puciul Kapp care plănuise să înlăture de la putere Republica în martie 1920, dar care fusese înăbușit. A ajutat la înființarea unei grupări studențești de voluntari, care număra 750 de membri și al cărei scop era să lupte împotriva Armatei Roșii care fusese formată de grupările de extremă stângă din regiune. Mai târziu, a fost implicat într-o altă organizație paramilitară de extremă dreaptă, Organizația Escherich. În 1923, Niemöller și frații săi i-au purtat sicriul sabotorului naționalist Albert Leo Schlageter, care fusese împușcat de soldați francezi în Düsseldorf, în timpul ocupației Ruhrului.[4]

Nu exista nicio îndoială că Niemöller era împotriva Republicii de la Weimar și că se opunea aranjamentelor de pace din 1919. Cu toate acestea, soluția lui pentru o renaștere națională era atât politică, cât și spirituală. După ce agenția de șomaj și asistență socială îl repartizase pe un post de muncitor la calea ferată, pentru a-și câștiga traiul și pentru a-și susține familia în perioada inflației din 1923, Niemöller s-a înscris

în divizia de asistență socială a Bisericii Protestante, Misiunea Internă, unde învăța despre problemele sociale ale Germaniei, dobândea experiență administrativă și își crea o rețea de contacte în comunitatea protestantă de pe întreg teritoriul Germaniei. În 1931, a devenit al treilea pastor din Dahlem, suburbia de vile de lux a Berlinului. În modul său caracteristic, le-a acordat același grad de interes și servitorilor, și muncitorilor, care formau clasa de jos a districtului, pe cât le acorda și familiilor celor bogați și cultivați, care locuiau în vilele elegante ale zonei. Pastori populiști și devotați mișcării de extremă dreaptă, așa cum era și Niemöller, erau în mod particular susceptibili la ideologia nazistă, și Niemöller a votat pentru Hitler în martie 1933. În 1931 acesta vorbise la radio despre nevoia unui lider în Germania, și, în 1933, Niemöller era de părere că rugăciunile îi fuseseră ascultate atunci când Adolf Hitler intrase pe scena politică. Predicile sale din această perioadă au luat forma unui mesaj nazist, care pleda pentru un creștinism unit care avea să treacă peste diviziunile care fuseseră o năpastă pentru Germania în ultimii ani. Niemöller a dat glas argumentelor naziste care susțineau că evreii fuseseră mult prea proeminenți în cadrul Republicii de la Weimar. În 1935, acesta a ținut predici care aveau ca subiect influența otrăvitoare pe care o aveau evreii asupra istoriei lumii, fiind de părere că acest lucru era o consecință a blestemului care s-a abătut asupra evreilor de la crucificarea lui Isus.[5]

Pentru naționaliști protestanți ca Niemöller, inamicul suprem era marxismul, în ambele variante ale sale, comunist și socialist. Doctrinele atee ale marxismului laicizaseră clasa muncitoare încă înainte de sfârșitul secolului XIX.[6] Numeroși protestanți, inclusiv persoane importante precum episcopul luteran Teophil Wurm, vedeau în ascensiunea la puterea a celui de-al Treilea Reich o oportunitate de a stopa acest lucru, mai ales că articolul 24 al programului nazist caracteriza mișcarea nazistă drept o mișcare „cu convingeri creștine“, care avea să lupte împotriva „materialismului evreiesc“. Și într-adevăr, în primele luni ale celui de-al Treilea Reich, pastori protestanți entuziaști au botezat mulți copii care rămăseseră nebotezați pe timpul Republicii de la Weimar și au oficiat și numeroase căsătorii simultane ale Cămășilor Brune și consoartelor lor, care nu fuseseră căsătoriți decât civil în timpul vechiului regim.[7] Populația protestantă, în număr de aproape

40 de milioane, adică două treimi din întreaga populație a Reichului, a reprezentat de asemenea o sursă de sprijin pentru Partidul Nazist în toate sectoarele sociale în timpul triumfurilor electorale de la începutul anilor '30. Un număr semnificativ de votanți ai partidului fuseseră foști susținători ai Partidului Naționalist, care era în chintesență un partid protestant. Naziștii au profitat de acest lucru. În 1933 au organizat festivități grandioase cu ocazia celei de-a 450-a aniversare a zilei de naștere a lui Martin Luther, remodelându-i imaginea pentru a-l face să pară un precursor al naziștilor.[8] Evenimente de pseudorestaurare, precum Ziua Potsdamului, din martie 1933, au fost în mod intenționat ținute în biserica garnizoanei pentru a evidența simbioza dintre religia protestantă și tradiția prusiană, lucru care i-a mulțumit pe mulți protestanți.[9]

În lumina acestor desfășurări, și mai ales având în vedere istoria autorității statale asupra Bisericii, nu e deloc surprinzător că au existat numeroase încercări de a nazifica Biserica Evanghelică în 1933. Se pare că Hitler voia să o transforme într-un nouă Biserică națională, care să urmeze toate doctrinele naționale și rasiale ale regimului și care, într-un final, să-i aducă și pe catolici de partea nazismului.[10] Un rol-cheie avea să fie jucat de Creștinii Germani, o grupare de presiune organizată în mai 1932 de membrii clerului care erau simpatizanți ai nazismului. Aceștia nu reprezentau în niciun caz o minoritate. Până la mijlocul anilor '30 aveau deja 600 000 de membri din cadrul Bisericii Evanghelice. La începutul lunii noiembrie a anului 1932 au câștigat o treime din locuri în cadrul alegerilor Bisericii Prusiane. Acest lucru le-a oferit oportunitatea de a prelua controlul asupra Bisericii, lucru pe care l-au anunțat în cadrul unei întâlniri generale care a avut loc la Berlin la începutul lunii aprilie, în 1933. Așa cum guvernul încerca să centralizeze structura federală a Germaniei prin procesul de „coordonare" a statelor federale, Creștinii Germani militau pentru abolirea structurii federale a Bisericii Evanghelice și a celor 28 de Biserici autonome din cadrul acesteia, încercând să o înlocuiască cu o Biserică centralizată, „Biserica Reichului", controlată de naziști. Astfel această Biserică a fost fondată, demersul având și sprijinul lui Hitler, iar candidatul majorității pentru postul de episcop al Reichului, Fritz von Bodelschwingh, a fost răsturnat după ce s-a aflat doar câteva săptămâni în funcție și a fost înlocuit de Ludwig Muller, candidatul sprijinit de naziști. Astfel, Creștinii Germani au avut

parte de o victorie răsunătoare în cadrul alegerilor bisericii din 23 iulie 1933, având sprijinul organelor de propagandă, oferit de Goebbels, de ministerul său și de presă.[11]

Aceste evenimente i-au adus la stăpânire pe protestanți, al căror scop declarat fusese încă de dinainte de ascendența la putere a naziștilor să se opună „misiunii evreiești din Germania“, să respingă „atitudinea de creștinism cosmopolit“ și să lupte împotriva „amestecului rasial“, ca parte din misiunea lor de a fonda „o credință creștină adecvată rasei noastre“.[12] Astfel de planuri se bucurau de sprijinul larg al clericilor și al teologilor protestanți. În aprilie 1933, Biserica Protestantă bavareză ordonase deja ca steagurile să fie arborate pe clădirile sale pentru a celebra ziua de naștere a lui Hitler. Până în vara anului 1933, devenise deja o obișnuință ca pastorii să predice îmbrăcați nu în veșminte preoțești, ci în uniforme SA sau chiar SS, și chiar să țină slujbe pentru a sfinți drapele și alte embleme ale Cămășilor Brune, a căror prezență la aceste slujbe adăugase un element evident de intimidare pentru deliberările Bisericii Evanghelice la orice nivel. Cu toate acestea, Creștinii Germani nu erau în niciun caz un grup de oportuniști conduși de teamă; dimpotrivă, aceștia reprezentau apogeul unui proces îndelung de identificare a protestantismului german cu naționalismul german. Aceștia au atârnat cu entuziasm steaguri cu svastică în bisericile lor, au încrustat simbolul nazist pe clopotele noi ale bisericilor și au inițiat ritualuri și ceremonii pentru a sărbători simbioza dintre religia protestantă și cel de-al Treilea Reich.[13]

Coordonarea Bisericii Protestante a fost accelerată, printre altele, de numirea avocatului August Jäger în funcția de comisar statal al Bisericilor evanghelice din Prusia. Jäger a declarat că Hitler încheia un proces pe care îl începuse Luther, acela de „salvare a rasei germane“. Isus reprezenta o „flacără a speciilor nordice într-o lume torturată de simptome degenerative“.[14] Conformându-se „principiilor de conducere“, Jäger a dizolvat toate corpurile alese din Biserica Prusiană și i-a înlocuit din funcții pe mulți funcționari existenți cu membri ai Creștinilor Germani. Între timp, episcopul Reichului, Ludwig Müller, preluase sediul administrativ al Bisericii Evanghelice cu sprijinul unui detașament de Cămăși Brune. În septembrie, Biserica Reichului era deja supusă unor presiuni masive pentru a concedia toți angajații evrei, venite

mai ales din partea pastorilor obişnuiţi.[15] Mai proeminenţi în acest caz fuseseră pastorii tineri, care proveneau din clasa de jos sau de mijloc sau din familii non-academice, bărbaţi pentru care timpul petrecut pe front fusese o experienţă care îi marcase pe viaţă, şi pastorii care erau preocupaţi de problema rasială din zonele de graniţă ale Germaniei dinspre est, pentru care protestantismul reprezenta esenţa culturii germane, faţă de catolicismul polonezilor sau ortodoxismul ruşilor. Astfel de oameni îşi doreau o biserică unită bazată pe propagarea agresivă a Evangheliei, o cruciadă sfântă a acestei biserici ai cărei membri erau soldaţi ai lui Isus şi ai patriei-mamă, duri şi nedispuşi să facă niciun compromis. Acest gen de creştinătate puternică era atrăgătoare mai ales pentru tinerii care dispreţuiau actele de caritate şi compasiune şi implicarea bisericii în domeniul asistenţei sociale. Accentul tradiţional pietist pus pe păcat şi pe căinţă, care insista asupra imaginii lui Isus suferind, transfigurat, reprezenta o anatemă pentru astfel de oameni. Aceştia cereau în schimb o reprezentare a lui Isus ca exemplu eroic pentru cetăţenii germani. Pentru aceştia, Hitler a devenit un mântuitor naţional care avea să creştineze societatea germană încă o dată şi să reînsufleţească sentimentul naţional.[16]

II

Pe 13 noiembrie 1933, pentru a sărbători triumful obţinut în cadrul Bisericii Protestante, 20 000 de Germani Creştini s-au adunat la Palatul Sporturilor din Berlin cerând demiterea tuturor pastorilor care nu se declaraseră încă în favoarea regimului. La aceeaşi întâlnire, administratorul Bisericii regionale, Reinhold Krause, a cerut scoaterea Vechiului Testament „evreiesc" din Biblia creştină şi eliminarea „teologiei inferiorităţii a rabinului Paul" din Noul Testament. A mai declarat că spiritul creştinismului e strâns legat de spiritul nordic. Crucea, de asemenea, a mai adăugat el, era un simbol evreiesc, inacceptabil în cel de-al Treilea Reich.[17] Dar acest discurs nu a scăpat de critici. Deşi conservatoare din punct de vedere politic, o mare parte a clerului protestant era de părere că religia, şi nu rasa, trebuia să fie piatra de fundaţie a adeziunii la biserică. Aceştia erau din ce în ce mai îngrijoraţi că rapida nazificare a Bisericii

avea să rezulte în pierderea autonomiei acesteia. Teologul Dietrich Bonhoeffer, în vârstă de 27 de ani, a vorbit în aprilie 1933 în apărarea drepturilor la egalitate a evreilor convertiți. El s-a implicat în organizarea unei opoziții față de Creștinii Germani în cadrul alegerilor bisericești, dar nu a avut succes. Pastorii din opoziție au început să se adune în grupări, apoi în sinoade regionale. Printre ei se afla și Martin Niemöller, care, în ciuda faptului că era un adept al noului regim, era de părere că politizarea rasială a bisericii reprezenta o amenințare la adresa conceptelor sale tradiționale în ceea ce privea creștinătatea protestantă. Pe 11 septembrie 1933, împreună cu un grup de colegi, Niemöller a fondat Liga de Urgență a Pastorilor (*Pfarrernotbund*). Condusă de Bonhoeffer și de Niemöller, aceasta a câștigat sprijinul a aproape 6 000 de pastori până la sfârșitul anului 1933. Organizațiile independente la nivel de dioceză au început să se restructureze ca rezultat al acestui protest, și au răsturnat coordonarea inițială într-un corp național centralizat.[18]

Mișcarea revoluționară a fost sprijinită mai ales de pastorii din clasa de mijloc care proveneau din medii academice. Un sfert din grupul de bază din Berlin, compus din preoți de parohie care s-au alăturat mișcării, provenea din familii de teologi sau pastori; pentru ei, timpul petrecut în război nu fusese o experiență definitorie și, deși erau naționaliști convinși, religia era mai importantă pentru ei. Doar 5% dintre ei erau membri ai Partidului Nazist, față de 40% care erau Creștini Germani din Berlin. Mulți dintre rebeli proveneau din provinciile prusiane centrale, departe de zonele de graniță ale Germaniei, contestate din punct de vedere etnic. Aceștia respingeau inovațiile teologice care nu țineau de scriptură pe care le susțineau Creștinii Germani, și mișcarea lor era fondată mai ales pe grupuri de studiu al Bibliei, la care luau parte mai ales femeile, în contrast cu mișcarea Creștinilor Germani, ai cărei membri erau majoritatea bărbați. Convingerile rebelilor se bazau în general pe o pietate care tindea spre un fundamentalism biblic, lucru care i-a îndepărtat pe puținii pastori care avuseseră convingeri politice liberale sau social-democrate și care nu s-au implicat în mișcare.[19]

Episcopul Reichului, Müller, a încercat să submineze mișcarea, interzicând orice menționare a disputei religioase în cadrul predicilor, disciplinându-i pe disidenți și fuzionând organizațiile tinerilor protestanți, care aveau peste un milion de membri, sub egida Tineretului

Hitlerist. De asemenea, el s-a retras din organizația Creștinilor Germani, într-o încercare de a-și demonstra imparțialitatea. Dar totul a fost în van. Pastorii din opoziție i-au sfidat deciziile și au criticat „creștinătatea nazificată" în predicile lor. S-au declarat împotriva Bisericii Reichului și au fondat un corp rival, Biserica de Confesiune, care a adoptat o declarație a principiilor sale, inspirată de teologul Karl Barth, în cadrul ședinței de la Barmen, din mai 1934, repudiind „Paragraful Arian" și exprimându-și credința absolută în învățăturile Bibliei. Barth, care era elvețian, dar locuia în Bonn, a fost mai târziu obligat să părăsească Germania și să se întoarcă în țara natală, de unde scrierile sale, care îi îndemnau pe protestanți să reziste în fața regimului care le încalcă drepturile și să se reîntoarcă la o religie pură bazată doar pe Biblie, au continuat să aibă o influență considerabilă asupra adepților săi.[20]

Ca o consecință a acestor evenimente, episcopul Reichului s-a simțit obligat să îl concedieze pe Krause la scurt timp după protestul de la Palatul Sporturilor și să renunțe la măsurile disciplinare pe care le avea în plan pentru rebeli, provocând o dezordine generală în mișcarea Creștinilor Germani, lucru care a generat o perioadă de dispute interne care a durat mai bine de un an. În curând, funcția de episcop al Reichului pe care o deținea Müller a devenit mai mult sau mai puțin inutilă atunci când Biserica de Confesiune a creat o structură centrală de coordonare numită „Conducerea provizorie a Bisericii Evanghelice Germane", pe 22 noiembrie 1934.[21] Un pastor care s-a alăturat Bisericii de Confesiune a declarat că „oamenii care sunt acum la conducere vorbesc doar de propriile fapte și de propriile ego-uri; nu se vorbește niciodată de frica de Dumnezeu și, din această cauză, cel de-al Treilea Reich nu va rezista pentru mult timp". Un pastor din Franconia a fost înregistrat spunând în cadrul slujbei de duminică: „un creștin convins nu poate fi și național-socialist, și un național-socialist convins nu poate fi în același timp creștin". Mai ales Martin Niemöller a ținut un număr de predici în care își exprima fățiș ostilitatea față de regim. În fața congregațiilor sale din parohia din Dahlem, care numărau aproape 1500 de membri la un moment dat, Niemöller i-a numit pe Goebbels, Rosenberg și Gürtner direct responsabili de încarcerarea pastorilor rebeli; el a citit numele pastorilor care fuseseră arestați sau cărora li se interzisese să mai țină predici; pe 30 ianuarie 1937, la patru ani de la numirea lui

Hitler în funcţia de cancelar al Reichului, Niemöller a predicat pe baza unui text care descria încarcerarea apostolului Paul; el s-a mai rugat de asemenea pentru cei non-arieni care îşi pierduseră locurile de muncă. Gestapoul observa cu îngrijorare că 242 de biserici din disntrictul Potsdam nu au mai arborat steagurile cu svastici pe 9 noiembrie 1935, când se aniversau nouă ani de la puciul de la berărie din 1923.[22] Regimurile politice începeau şi se terminau, observa un pastor, doar Dumnezeu era etern. Gestapoul a observat că la astfel de predici, congregaţia era formată mai ales din tot felul de inamici ai naţional-socialismului, nu doar din „bătrânii ofiţeri care nu se pot adapta", din moşieri şi de asemenea din francmasoni şi chiar „foşti comunişti care dintr-odată au devenit oameni religioşi".[23] Gestapoul a remarcat şi un cântecel popular, des menţionat în Marburg:

Odată am fost comunişti,
Căşti de Oţel şi PSD-işti,
Acum suntem creştini de confesiune
Şi cu NSDAP-ul luptăm.[24]

Elemente ale opoziţiei începuseră să se îndrepte spre Biserica de Confesiune. Acest lucru părea pentru unii o reală ameninţare la adresa regimului nazist.[25]

Cu toate acestea, Biserica de Confesiune nu a devenit un element central al opoziţiei, aşa cum a devenit mai apoi Biserica Protestantă din Republica Democrată Germană la sfârşitul anilor '80. Hitler şi conducerea nazistă erau de părere că religia reprezenta încă un domeniu prea sensibil pentru a-l sprijini pe Müller cu toată forţa de care dispuneau. Încercările lui Jäger de a-i concedia pe episcopii luterani Wurm şi Meiser au avut drept consecinţă proteste în masă la care au participat şi numeroşi nazişti, lucru care i-a îndepărtat pe mulţi partizani ai naziştilor din comunităţile de fermieri din Württemberg şi Franconia. Cei doi episcopi au fost repuşi în funcţii.[26] Liderii nazişti s-au văzut obligaţi să accepte eşecul Creştinilor Germani de a coordona Biserica Evanghelică din interior. Cu toate acestea, multe persoane importante din Biserica de Confesiune îşi susţineau loialitatea faţă de regim şi negau orice afinitate politică. Chiar şi în 1934, la apogeul conflictului, a

fost surprinzător ca Dietrich Bonhoeffer, unul din gânditorii radicali ai Bisericii de Confesiune, să declare că „visătorii și naivii ca Niemöller încă sunt de părere că ei sunt adevărații național-socialiști". El era de părere că puțini membri ai Bisericii aveau să se implice într-atât de mult în opoziția împotriva nazismului, care avea la un moment dat să devină necesară.[27] În orice caz, în 1937 Biserica Protestantă era ori divizată între Creștinii Germani și Biserica de Confesiune, ca și în Berlin, Westfalia sau Renania, ori încă dominată de primii, așa cum era în celelalte părți ale Germaniei. Mulți protestanți au obosit să mai ia parte la conflictele interne ale Bisericii și au renunțat să se mai implice în orice fel; pentru aceștia, fundamentalismul biblic și creștinismul nazificat erau deopotrivă neatrăgătoare.[28]

Pe lângă asta, cauza majoră a conflictelor, cererile Creștinilor Germani de a-i excomunica pe non-arieni au atras din partea preoților Bisericii de Confesiune nu o respingere din principiu a antisemitismului, ci o altă versiune a acestuia. Pentru ei, evreii botezați nu mai erau definiți ca fiind evrei, și de restul nu le păsa. Niemöller însuși a declarat public în 1935 că evreii fuseseră blestemați pentru eternitate pentru că Isus fusese crucificat din cauza lor. Cu toate acestea, el a folosit acest argument pentru a opri persecutarea lor în cadrul celui de-al Treilea Reich: dacă Dumnezeu îi judecase, oamenii nu aveau niciun drept să intervină și să-i urască, și, în orice caz, nu i-a îndemnat Isus pe creștini să-și iubească dușmanii? Astfel, Niemöller a încercat să întoarcă argumentele naziștilor împotriva lor. Evreii, declarase el, fuseseră mult prea mândri de identitatea rasială pe care o aveau ca „sământă a lui Avraam" pentru a da ascultare Evangheliei lui Isus; acum mândria rasială îi conducea pe germani pe aceeași cale, și astfel puteau fi și ei blestemați pentru eternitate. Astfel de argumente pot părea antisemite în retrospectivă, dar în contextul acela au avut consecințe practice de un alt fel.[29] Pastorii care îi botezau pe copiii evreilor sau care predicau în favoarea virtuților Vechiului Testament erau demascați de Creștinii Germani ca fiind „pastori ai evreilor" și trebuiau să suporte repetate insulte și ofense din partea rivalilor. Diferența dintre Creștinii Germani și Biserica Evanghelică era destul de evidentă în anii '30.[30]

Biserica Evanghelică, ca Biserică de stat, fusese obligată să adopte „Paragraful Arian" în 1933 și să îi concedieze pe cei 18 pastori care

intrau sub incidența acestuia (alți 11 au fost scutiți pentru că luptaseră în Primul Război Mondial). De-a lungul a multe decenii Biserica Evanghelică încercase să-i converteasca pe evrei la creștinism, dar aceste eforturi erau acum privite dezaprobator. Biserica de Confesiune fusese fondată în parte ca protest împotriva acestor măsuri care treziseră un sentiment de ostilitate din partea pastorilor locali. Mulți protestanți laici erau de asemenea deranjați de antisemitismul declarat al Creștinilor Germani. Romancierul, poetul și crainicul Jochen Klepper, a cărui soție era evreică, se plângea deja de antisemitismul declarat al regimului încă din martie 1933. „Revoluția națională" nu crease nimic mai mult decât o „atmosferă de pogrom", nota el în jurnalul personal. Pentru Klepper, un protestant devotat, antisemitismul, care nu era în niciun caz un tovarăș al creștinismului, reprezenta negarea moștenirii biblice a creștinismului. „Nu sunt antisemit, scria el, pentru că niciun credincios nu poate fi. Nu sunt un filosemit, pentru că niciun credincios nu poate fi, dar cred în misterul lui Dumnezeu, pe care l-a manifestat prin evrei, și din această cauză nu pot decât să sufăr din pricină că Biserica tolerează situația actuală."[31]

Cu toate acestea, considerațiunile politice ale celor care își asumau rolul de a se opune Creștinilor Germani la un nivel instituțional dictau precauție. Chiar și Niemöller le-a cerut pastorilor non-arieni să fie reținuți.[32] Un alt pastor al Bisericii de Confesiune, evitând, ca majoritatea oamenilor, să-l învinuiască pe Hitler, și-a îndreptat criticile spre conducerea Bisericii, menționând că Dumnezeu li-l dăduse pe Führer; de aceea, nu Hitler, ci episcopul Reichului era de vină pentru toate problemele.[33] Mai mult decât atât, dacă numeroase congregații rurale se îndreptaseră spre Biserica de Confesiune,„acest lucru se datora în mare parte", așa cum scrie într-un raport al Gestapoului din Potsdam, faptului că „fermierii vor să celebreze sărbătorile bisericești într-un mod tradițional; în ceea ce-i privește, acestea fac parte din obiceiurile tradiționale și renunțarea la ele e de neconceput". Acest lucru se întâmpla și în mediul urban, unde congregațiile fuseseră de mult abandonate de membrii clasei muncitoare, dar erau încă populare în cercurile meseriașilor conservatori, în cele burgheze și aristocratice. Raportul Gestapoului mai adăuga că regimul nu acționase cu destulă forță pentru a submina acest gen de tradiționalism înnăscut.[34] Dar era greu de conceput ce putea să

mai facă. Încercarea Creştinilor Germani de a crea o punte de legătură între protestantismul german şi rasismul nazist eşuase.[35]

III

Între timp, personalităţile importante din cadrul Bisericii de Confesiune, precum Niemöller, au fost puse sub supraveghere şi hărţuirea oficială a pastorilor confesionali s-a intensificat, însoţită câteodată de încercările violente ale Creştinilor Germani de a prelua înapoi controlul asupra anumitor biserici, aceştia continuând să beneficieze de sprijinul multor protestanţi până în 1945.[36] Eşecul regimului de a face biserica să se conformeze cu noua stăpânire nu avea să fie acceptat cu uşurinţă. Hitler şi-a abandonat cu părere de rău ambiţia de a converti biserica într-o biserică de stat oficială a celui de-al Treilea Reich. Dar a ordonat crearea unui nou Minister al Problemelor Bisericii, înfiinţat în iulie 1935 şi condus de Hanns Kerrl, în vârstă de 48 de ani, membru al partidului încă din 1925 şi ministru al justiţiei în Prusia din 1933 şi până în 1934, când ministerul s-a dizolvat. Noul minister a primit o serie de prerogative, pe care Kerrl nu a ezitat să le pună în aplicare pentru a-i face pe pastorii rebeli să se conformeze.[37] Kerrl a iniţiat o serie de măsuri restrictive împotriva Bisericii de Confesiune, şi mai ales împotriva departamentelor acesteia din Berlin-Brandenburg, acolo unde disidenţii aveau cea mai mare influenţă. Acestora li s-a interzis să predea în şcoli. Studenţilor de la teologie li s-a ordonat să se înscrie în organizaţiile naziste. O importantă casă de editură protestantă a fost confiscată şi o biserică protestantă din Munchen a fost demolată. Niemöller a fost arestat şi, până la sfârşitul anului 1937, peste 700 de pastori protestanţi din ţară fuseseră încarceraţi sub acuzaţia de a fi ignorat ordinele guvernului de a se cenzura în timpul slujbelor, de a aduna bani pentru donaţii pentru Biserica de Confesiune, şi pentru că neglijaseră alte decrete oficiale şi reglementări. 102 pastori au fost arestaţi în Potsdam în 1935 pentru că au citit declaraţiile Bisericii de Confesiune în sinoade, deşi au fost mai târziu eliberaţi. În unele locuri au fost aşteptaţi acasă cu demonstraţii triumfătoare organizate de membrii Căştilor de Oţel, care scăpaseră pentru moment de încorporarea în

Cămăşile Brune. Gestapoul a fost nevoit să mărturisească: „toate măsurile luate deocamdată împotriva Bisericii de Confesiune s-au dovedit a fi inadecvate şi i-au făcut pe pastori şi mai nesupuşi“.[38]

Procesul lui Niemöller a fost un fiasco şi acesta a fost achitat de toate capetele de acuzare principale. O serie de martori au atestat că Niemöller era un patriot adevărat, şi acesta a recunoscut că nu era în niciun caz un oponent politic al naziştilor. A fost eliberat. Cu toate acestea, atunci când Niemöller a fost eliberat, pe 2 martie 1938, a fost aşteptat de Gestapo la porţile închisorii. Hitler ordonase personal să fie rearestat. Niemöller a fost băgat în detenţie în lagărul de concentrare de la Sachsenhausen. După izbucnirea războiului, în septembrie 1939, s-a oferit voluntar să facă parte iar din forţele navale, dar oferta i-a fost refuzată. Niemöller a insistat că rebeliunea sa se datorase unor considerente pur religioase. Cu toate acestea, încarcerarea sa a atras cu sine numeroase critici. Era menţionat zilnic în rugăciunile congregaţiilor Bisericii de Confesiune şi ale celei protestante, dar şi în alte ţări, unde era privit ca un martir al principiilor creştine. Continua să fie închis, deşi fusese achitat de o curte de justiţie, lucru care a ajuns să fie un motiv de ruşine internaţională pentru regimul nazist. Pentru a toci lama ascuţită a criticilor internaţionale, Hitler l-a eliberat pentru o zi şi i-a dat voie lui Niemöller să-şi vadă tatăl, care era pe moarte. Niemöller era prizonierul personal al lui Hitler, motiv pentru care i s-au acordat o serie de privilegii speciale pentru a calma opinia publică. I s-au permis vizite ocazionale din partea soţiei şi, atunci când opinia publică a aflat de sănătatea sa şubredă, i s-au acordat mai multe raţii. Cu toate acestea, în 1939, atunci când soţia lui Niemöller i-a cerut lui Hitler să-l elibereze, Führerul i-a spus că dacă ar face acest lucru, Niemöller ar aduna în jurul său o grupare de opoziţie care ar ameninţa statul.[39]

Niemöller nu era în niciun caz scutit de umilinţele şi brutalităţile zilnice la care erau supuşi prizonierii lagărului de către gărzile SS. Din perspectiva suferinţelor sale şi a tratamentului injust pe care le suporta răbdător şi cu o credinţă nealterată în Dumnezeu, Niemöller a ajuns să reprezinte un fel de autoritate morală în rândul deţinuţilor, pe care-i trata ca pe nişte victime ale unui regim diabolic. În timpul încarcerării, observând suferinţele îndurate de deţinuţii evrei, a început să regrete ideile antisemite pe care le avusese. I-a spus unui prizonier că evreii ar

trebui tratați ca orice alt cetățean german: pledoariile sale inițiale pentru limitarea drepturilor evreilor fuseseră greșite. Deși Niemöller primea sarcini destul de ușoare în lagăr, ca tăiatul de lemne, era destul de des bătut și brutalizat cu orice pretext. La sfârșitul anilor '30, la un moment dat când i s-a cerut să-și spună numele, a răspuns că el era pastorul Niemöller. A fost bătut cu brutalitate și i s-a ordonat să răspundă de-atunci încolo: „Eu sunt porcul Niemöller". Așa cum se menționează în memoriile unuia dintre deținuți, de nenumărate ori gărzile îl puneau pe Niemöller să sară într-un picior de la unul la altul, să se ghemuiască chiar și să sară din nou. În acest timp îl și băteau pentru a-l îndemna să fie mai agil. „Într-o zi în care Niemöller a făcut o aluzie clară la Dumnezeu, deși eu nu l-am auzit, una dintre gărzi a urlat «Porcul își cheamă dumnezeul murdar. Vreau să văd dacă o să-l ajute să iasă de aici»." Câteodată, comandantul sau alți ofițeri urmăreau cu amuzament acest gen de jocuri, în timp ce gărzile inventau reguli și mai drastice pentru a-i face să râdă.[40]

În 1941, când se părea că Niemöller era de acord să se convertească la catolicism, Hitler l-a mutat cu trei preoți catolici la Dachau, unde a avut parte de condiții mult mai bune aproape până la sfârșitul războiului. Dar nu exista nicio speranță că Hitler ar avea de gând să-l elibereze, mai ales că Niemöller decisese că nu avea să se convertească până la urmă.[41] Între timp, Creștinii Germani dețineau controlul asupra parohiei lui din Dahlem, de vreme ce rivalul său, pastorul superior Eberhard Röhricht, care până atunci fusese eclipsat de personalitatea carismatică a lui Niemöller, a preluat inițiativa și i-a eliminat pe suporterii Bisericii de Confesiune din parohie.[42]

Mai târziu, privind în urmă la arestul și încarcerarea sa, Niemöller a început să regrete compromisurile pe care le făcuse față de regim și se învinuia pe sine pentru că urmărise interesele religioase mărunte. Într-o declarație care, mai mult decât orice, a făcut ca lumea să îl țină minte, a spus:

> Întâi i-au luat pe comuniști, dar eu nu eram comunist, așa că nu am făcut nimic. Apoi i-au luat pe social-democrați, dar eu nu eram social-democrat, așa că nu am făcut nimic. Apoi a venit rândul sindicaliștilor, dar eu nu eram sindicalist. Apoi i-au luat pe evrei, dar nu

eram evreu, așa că am făcut prea puțin. Când au venit să mă ia pe mine, nu mai era nimeni care să-mi ia apărarea.[43]

Această declarație care exprima remușcările lui Niemöller ilustra de asemenea continuitatea viziunii sale înguste cu privire la confesiunile religioase și demonstra existența unei falii între confesiunile din Germania, pentru că un singur grup religios nu fusese menționat: catolicii.[44]

Catolici și păgâni

I

Hitler admira Biserica Catolică, dar se și temea de ea, care, atunci când fusese numit cancelar al Reichului, pretindea că are peste 20 de milioane de credincioși, o treime din populație, mai ales în sudul și vestul țării. La fel ca și Bismarck înaintea lui, Hitler nu îi considera pe catolici total devotați idealurilor naționale pentru că Biserica se supunea nu Germaniei, ci Romei. Alți lideri naziști, care proveneau dintr-un mediu catolic, precum Joseph Goebbels, erau de asemenea uimiți de structura puternică și elaborată a Bisericii Catolice și de abilitatea acesteia de a-i convinge pe membri de justețea crezului ei. Hitler admira devotamentul pe care îl cerea aceasta de la preoții ei, inclusiv celibatul, și legătura pe care o crea cu oamenii de rând.[45] Adjunctul lui Himmler, Reinhard Heydrich, fusese crescut într-o familie catolică, unde i s-a impus o strictețe religioasă care mai târziu l-a determinat să urască Biserica Catolică cu o intensitate fanatică. În 1936, Heydrich i-a categorisit pe evrei și pe catolici ca fiind principalii inamici ai nazismului, care se opun regimului mai ales prin intermediul instituțiilor politice ca Partidul de Centru. În calitate de corp internațional, Biserica Catolică era automat subversivă și acționa împotriva integrității rasiale și spirituale a cetățenilor germani, spunea el.[46] Mai mult decât atât, catolicii, spre deosebire de protestanți, fuseseră reprezentați doar de un partid politic, Partidul de Centru, al cărui electorat, din nou, spre deosebire de electoratul altor partide, rămăsese loial și devotat și se opusese nazismului în timpul alegerilor de la începutul anilor '30. Naziștii dădeau vina pentru acest lucru mai ales pe membrii clerului, care predicaseră vehement împotriva Partidului Nazist, de multe ori le interziseseră

catolicilor să se înscrie în acesta, și care îndemnau cu fervoare congregațiile să voteze în continuare cu Partidul de Centru sau cu echivalentul său bavarez, Partidul Popular Bavarez.[47] Pentru mulți, dacă nu pentru toți liderii naziști, era deci de o importanță vitală să supună Biserica Catolică cât mai repede posibil.

Comunitatea catolică acceptase încă din 1933 să abandoneze Partidul de Centru, care s-a afiliat mai apoi cu alte organizații politice, precum Uniunea Catolică a Sindicatelor, dar care se aștepta ca și celorlalte organizații mirene din rândurile confesiunii catolice să li se permită să-și păstreze independența. Această perspectivă părea destul de rezonabilă în ochii multor catolici, având în vedere Concordatul semnat între papalitate și Partidul Nazist în iulie 1933, care promitea să protejeze instituțiile catolice în schimbul promisiunii Bisericii de a nu se implica în politică.[48] Prevederile Concordatului la acest moment erau însă extrem de vag formulate, și în vara anului 1933 regimul a început să confiște proprietățile organizațiilor sau să le oblige să se desființeze dacă nu renunțau la acestea voluntar. Pe 20 iulie ziarelor li s-a interzis să se mai numească „catolice" (de acum încolo, toate ziarele erau „germane") și, pe 19 septembrie 1933, poliția politică bavareză, sub conducerea lui Heinrich Himmler, a interzis toate „activitățile organizațiilor catolice", excepție făcând grupurile de tineret, întrunirile corurilor bisericești pentru repetiții și organizațiile de caritate cărora le era permis să primească cereri de ajutor social. Alarmat de aceste lucruri, cardinalul Bertram din Breslau i-a spus papei Pius al XI-lea pe 4 octombrie despre problemele pe care el credea că avea să le creeze ambiția naziștilor de a prelua controlul întregii societăți, interzicerea periodicelor catolice, intervențiile statului în actele de caritate ale Bisericii și închiderea sau „coordonarea" organizațiilor catolice de voluntariat. O altă persoană importantă în cadrul Bisericii, cardinalul Michael Faulhaber, a criticat în public atacurile împotriva catolicilor non-arieni, deși nu a obiectat la persecutarea de către regim a evreilor non-catolici. La Vatican, cardinalul Pacelli, fostul nunțiu papal al Germaniei și acum secretar de stat sub papa Pius al XI-lea, s-a plâns Ministerului de Interne german și a amenințat să trimită o scrisoare publică de protest. Dar în practică nu s-a făcut nimic pentru a stopa abuzurile. Ierarhia catolică din Germania a considerat că avea mai mult de câștigat dând

Harta 6. Apartenenţa religioasă în Germania în 1936

declarații generale de sprijinire a regimului în speranța că vor opri valul de mișcări anticatolice. Astfel, arhiepiscopul Gröber din Freiburg a declarat public pe 10 octombrie 1933: „Mă declar de partea noului regim și a noului Reich", după care s-a folosit de această declarație de loialitate pentru a încerca să convingă autoritățile locale naziste să oprească atacurile îndreptate împotriva Bisericii. Cu toate acestea, ierarhia catolică nu putea protesta împotriva măsurilor luate de regim împotriva ei, deoarece acest lucru ar fi însemnat că intervenea pe scena politică a Germaniei, lucru pe care Concordatul îl interzicea.[49]

Conducătorii naziști erau conștienți de pericolul inerent al atacurilor pe care le lansau împotriva unor instituții și tradiții înrădăcinate ale comunității catolice. Așa că au luat-o încet. Chiar și Himmler a insistat într-un ordin emis pe 2 noiembrie 1933 ca nicio măsură anticatolică să nu fie pusă în aplicare fără instrucțiunile sale. Gestapoul a pus sub supraveghere activitățile catolice, inclusiv slujbele, și și-a concentrat atenția mai ales asupra celor care fuseseră proeminenți în Partidul de Centru și în Partidul Popular Bavarez, întocmind liste cu catolicii despre care se credea că încă se opun regimului.[50] Liderii naziști erau îngrijorați mai ales de refuzul continuu al asociațiilor catolice de tineret de a se autodizolva, ceea ce însemna că Tineretul Hitlerist nu reușea să progreseze în zonele puternic catolicizate. Controlul asupra tinerei generații era vital pentru viitor. Pe 15 martie 1934, liderul Tineretului Nazist, Baldur von Schirach, a criticat asociațiile catolice de tineret care provocau discordie și i-a îndemnat pe părinți să-și înroleze copiii în organizația sa. De asemenea, i-a încurajat pe membrii Tineretului Hitlerist să îi provoace pe membrii grupurilor catolice, provocând conflicte care se dovediseră a fi extrem de eficiente în prima jumătate a anului 1933.[51] Ierarhia catolică a primit un avertisment clar atunci când membrii SS l-au asasinat pe Erich Klausener, secretarul general al mișcării catolice, un susținător important al acesteia, în biroul său din Berlin în timpul „Nopții cuțitelor lungi", în 1934, împreună cu Adalbert Probst, directorul național al asociației de sport a tineretului catolic. În Munchen, printre cei asasinați se afla și Fritz Gerlich, editorul publicației săptămânale *Calea cea dreaptă (Der gerade Weg)* și un cunoscut critic al regimului. Se zvonea de asemenea că Heinrich Brüning, fostul lider al Partidului de Centru și fostul cancelar al Reichului, se afla și el pe lista

neagră, dar a avut norocul de a se afla într-o vizită la Londra și a scăpat. Relevanța acestor evenimente, care au avut loc în timpul negocierilor dintre Hitler și ierarhia catolică, era evidentă. Cu toate acestea, conducătorii mișcării catolice nu au protestat. În schimb, și aceștia, și cei din ierarhia Bisericii Evanghelice s-au simțit ușurați că elementele imorale și extremiste din Cămășile Brune, precum Röhm, au fost învinse, și au părut satisfăcuți de explicațiile primite, cum că cei uciși se sinuciseră de fapt sau fuseseră împușcați în timp ce încercau să scape.[52]

II

Aceste evenimente au fost la scurt timp urmate de moartea lui Hindenburg, care fusese considerat un reprezentant al conservatorilor, protestanților și creștinilor, și de încheierea proiectului nazist de a crea o Biserică națională unită. Aceste lucruri au condus la înmulțirea reglementărilor anticatolice. În această perioadă a început o dezbatere violentă privind scrierile anticreștine ale ideologului nazist Alfred Rosenberg, care critica doctrinele centrale creștine, precum nemurirea sufletului și mântuirea omenirii și iertarea păcatului original. În cartea sa, *Mitul secolului XX,* Rosenberg condamna catolicismul ca fiind creația clerului evreiesc, idei pe care le-a dezvoltat într-o serie de cărți publicate la mijlocul anilor '30.[53] Până și Creștinii Germani au fost oripilați de acestea. L-au rugat pe Hitler să refuze public aceste idei, dar nu au avut succes. Volumele lui Rosenberg au fost imediat trecute de Biserica Catolică în indexul cărților interzise și au trezit critici și din partea clerului catolic german. Cărțile lui Rosenberg erau criticate în broșuri, cărți și în cadrul slujbelor sau al întâlnirilor, iar partizanii săi din partid au fost anatemizați. Cu toate acestea, regimul trata publicațiile lui Rosenberg drept exprimarea publică a ideilor lui personale. Nu simțea nevoia de a le respinge. Dar chiar și regimul a observat că această controversă iscată întărea rezistența comunității catolice în fața ideologiei naziste. Așa cum scrie într-un raport al Gestapoului din mai 1935: „Numeroși membri ai clerului critică acum în predicile lor volumele lui Rosenberg, *Mitul secolului XX* și *Către obscurantiștii zilelor*

noastre. Aceştia bleastemă spiritul noilor vremuri, lipsit de frică de Dumnezeu şi păgân, şi prin aceasta se referă la naţional-socialism.“[54]

Controversa iscată de ideile lui Rosenberg a început curând să transforme comunitatea catolică în ceea ce naziştii priveau ca pe o mişcare cu mult mai periculoasă, de vreme ce episcopii germani au început să îl critice în public pe ideologul nazist şi îi îndemnau pe credincioşi să-i respingă doctrinele.[55] De Paşti, Clemens von Galen, episcopul din Münster, a lansat un atac violent asupra cărţii lui Rosenberg. „Germania e năpădită din nou de păgâni“, observa el cu îngrijorare, criticând conceptul lui Rosenberg de suflet rasial. „Acest aşa-zis suflet rasial nemuritor“, declara Galen, „e de fapt o nulitate“. La începutul lunii iulie, în 1935, Rosenberg a profitat de o întrunire la Münster pentru a-l critica pe Galen, iar ca replică, credincioşii catolici din Münster s-au prezentat în masă la procesiunea anuală din iulie care comemora supravieţuirea bisericii locale în faţa persecuţiilor lui Bismarck cu aproape o jumătate de secol în urmă şi, de asemenea, a 400-a aniversare a înfrângerii anabaptiştilor care instituiseră un regim de teroare în oraş, în timpul Reformei. 19 000 de catolici, de două ori mai mulţi ca de obicei, au ieşit pe străzi pentru a-l aclama pe episcop, care declarase că nu avea să plece capul în faţa inamicilor bisericii. În urma acestei declaraţii răsunătoare, partidul local a pus afişe în care declarau că nu aveau nicio intenţie de a suprima independenţa bisericii aşa cum o făcuse Bismarck, în timp ce oficialii locali raportau la Berlin că Galen susţinea o stare generală de nemulţumire la adresa regimului şi că se amesteca în politică.[56] Galen i-a scris personal lui Hitler, plângându-se de liderii nazişti, precum Baldur von Schirach, care lansau atacuri violente împotriva clerului.[57] Se părea că nu se putea ajunge la niciun compromis. Pentru a controla mai strict Biserica, Himmler şi Gestapoul au început să introducă o serie de reglementări dure împotriva organizaţiilor catolice, asociaţiilor şi instituţiilor, să limiteze întâlnirile publice ale acestora, să cenzureze ziarele catolice care încă se mai publicau şi să interzică anumite subiecte în presă, şi să plaseze nazişti în funcţiile editoriale ale presei catolice. Atât Hermann Göring, cât şi Wilhelm Frick, ministrul de interne, s-au declarat împotriva „politizării catolicismului“, argumentând că existenţa organizaţiilor catolice laice era incompatibilă cu spiritul noilor vremuri.[58] Spre sfârşitul anului 1935,

Goebbels și Ministerul Propagandei s-au implicat în controversă, acuzând mai multe organizații catolice de corupție financiară, așa cum făcuseră în 1933 cu sindicatele.[59]

Aceste noi tactici nu au avut efectul dorit și nu au slăbit credința comunității catolice. Gestapoul raporta că preoțimea, prin intermediul confesionalului și al vizitelor la domiciliu, a reușit să convingă congregațiile, mai ales pe cele din zonele rurale, că acuzațiile aduse împotriva ei „în presă erau false, sau cel puțin exagerate".[60] Încercările Tineretului Nazist și ale Ligii Germane a Tinerelor Femei s-au confruntat cu o poziție dură din partea preoților catolici, care, în unele zone, refuzau să le spovedească pe tinerele care se înrolaseră în ligă și nu în organizația catolică a femeilor.[61] Au apărut din ce în ce mai multe incidente de acest gen. Congregațiile catolice au reacționat cu o furie nedisimulată la încercările baronilor locali naziști de a îndepărta statui cu substrat religios de pe fațadele clădirilor publice, precum morgile, și arborau în semn de protest steaguri catolice, și nu cu svastici atunci când primeau vizite din partea demnitarilor catolici. Cămășile Brune au început să organizeze proteste publice, cum au făcut de exemplu în Rosenheim, unde au cerut demiterea unui profesor care își critica elevii care nu mergeau la biserică („La Dachau cu el!", scandau aceștia).[62] Guvernul regional din Bavaria Superioară se plângea că Biserica devenise „un stat în stat", și naziștii locali erau furioși pentru că „preoții întrețineau nemulțumirile enoriașilor din spatele amvonului".[63] Politica guvernului a avut repercusiuni și în inima guvernului: atunci când pe 30 ianuarie 1937 Hitler a oficiat o ceremonie pentru a le oferi insigna de aur a partidului membrilor din cabinet care nu erau naziști, ministrul transporturilor și poștei, Peter Baron von Eltz-Rübenach, un catolic convins, a refuzat onoarea și i-a spus lui Hitler să nu mai persecute Biserica. Furios, Hitler a ieșit din cameră fără să spună nimic, iar Goebbels l-a demis pe ministrul refractar.[64]

Într-o singură zonă conflictele s-au transformat în protest la scară largă. Sătenii dintr-o parte a Oldenburgului de Sud, catolici înverșunați, erau deja nemulțumiți de limitarea educației religioase din școli și de Ministerul Educației care apăra diatribele anticatolice ale lui Rosenberg. Pe 4 noiembrie, ministrul a înrăutățit situația, interzicând

sfinţirea noilor şcoli şi ordonând înlăturarea simbolurilor religioase precum crucifixul (şi portretele lui Luther) din toate clădirile de stat, municipale şi parohiale, inclusiv din şcoli. Clerul catolic din zonă a protestat în cadrul predicilor. Pe 10 noiembrie, 3 000 de veterani de război s-au adunat pentru a comemora Ziua Armistiţiului şi l-au auzit pe un preot spunând că nu avea să tolereze eliminarea crucifixelor din şcoli. Acesta le-a spus că va lupta împotriva decretului şi, dacă va fi necesar, va muri pentru această cauză, aşa cum soldaţii au murit pe front în Primul Război Mondial. Clopotele parohiei au sunat întreaga dimineaţă şi seară în semn de protest. Ministerul Educaţiei din land a primit un număr masiv de petiţii. Casele şi şcolile au fost decorate cu cruci; cruci enorme au fost montate pe turnurile bisericii, şi erau iluminate noaptea. Enoriaşii au început să îşi dea demisia din Partidul Nazist şi o ramură a Cămăşilor Brune s-a dizolvat în semn de protest. La o întrunire la care au participat 7 000 de cetăţeni, liderul regional al partidului a fost obligat să anunţe că decretul a fost retras. În urma acestei declaraţii s-au tras clopotele în întregul district, au fost ţinute slujbe de recunoştinţă şi în presa din întreaga dioceză s-a publicat o scrisoare a episcopului Galen în care acesta sărbătorea victoria catolicismului şi care jura că nu va avea nimic de-a face cu duşmanii lui Cristos. Întreaga situaţie a afectat Partidul Nazist din Oldenburgul de Sud, unde în ciuda manipulării intensive şi a intimidării partidul a câştigat doar 92% din voturi în cadrul alegerilor din 1938, faţa de 99% în martie 1936.[65]

Încă de dinainte de ratificarea Concordatului, cardinalul Pacelli, secretarul de stat al Vaticanului la Roma, trimisese guvernului numeroase plângeri privind astfel de încălcări ale legii, menţionând sute de cazuri în care Cămăşile Brune desfiinţaseră asociaţiile catolice, confiscaseră sume de bani şi echipament, se implicaseră în propagandă anticreştină, interziseseră publicaţiile catolice şi multe altele. Guvernul german răspundea Vaticanului susţinând că lupta împotriva marxismului şi comunismului le cerea cetăţenilor germani să fie uniţi, iar încheierea diviziunii religioase era o parte esenţială a acestui proces. Preoţii catolici zădărniceau această luptă, etichetând în public svastica nazistă ca fiind „crucea diavolului“, refuzând să folosească salutul hitlerist, excomunicându-i pe membrii Cămăşilor Brune şi încălcând

prevederile Concordatului atunci când criticau politicile guvernului în cadrul predicilor. Regimul a continuat așadar să submineze infrastructura culturală a comunității catolice pe mai multe fronturi. Organizațiile catolice de tineret, care în mai 1934 aveau 1,5 milioane de membri, de la echivalentul catolic al cercetașilor la cluburi sportive de toate felurile, reprezentau o țintă evidentă pentru naziști, mai ales din cauza nenumăratelor conflicte pe care le avuseseră acestea cu Tineretul Hitlerist, deși de multe ori acestea se reduceau la insulte aruncate membrilor. În ochii regimului, aceste organizații erau „antinaționaliste și anti-național-socialiste" și trebuiau suprimate. Membrii acestora erau din ce în ce mai presați să demisioneze și să se înroleze în Tineretul Hitlerist.[66] Camera de Teatru a Reichului a început din 1935 încolo să interzică spectacolele sponsorizate de Biserică, muzicalurile și piesele de teatru, argumentând că acestea concurau din punct de vedere financiar și ideologic cu concertele și piesele sponsorizate de naziști. În 1937 interzisese deja piesele de Crăciun, susținând că acestea erau o formă de propagandă catolică și veneau în contradicție cu prevederile Concordatului.[67]

Pacelli a continuat să protesteze împotriva acestor reglementări în numeroase scrisori detaliate și dure. După ce Goebbels a acuzat Biserica de corupție financiară, schimbul de cuvinte dintre Berlin și Roma s-a înăsprit. Relația dintre acestea părea să devină una de ostilitate fățișă.[68] Vaticanul se plângea că slujbele și predicile din Germania erau constant supravegheate de autorități: „acest dezgustător fenomen al informatorilor care îți urmăresc fiecare pas, fiecare cuvânt".[69] În multe zone ale țării, preoții catolici aveau schimburi de cuvinte conflictuale cu liderii partidului și cu oficialii locali în ceea ce privea încercările partidului de a coordona școlile de denominație și asociațiile catolice de tineret. Oficialii regionali raportau că aceste conflicte erau singura cauză a divergențelor politice din Germania la mijlocul anilor '30.[70] Situația a devenit explozivă atunci când o delegație de episcopi și cardinali, printre care Bertram, Faulhaber și Galen, îngrijorați de continua stare conflictuală din Germania, a plecat la Roma în ianuarie 1937 pentru a-i denunța pe naziști că încălcaseră prevederile Concordatului. Răspunsul pe care l-au primit de la papă a fost unul favorabil și Faulhaber a întocmit o enciclică papală, la care a contribuit și Pacelli, bazându-se

pe corespondența masivă pe care o avusese cu guvernul german și rezumând plângerile Vaticanului. Documentul a fost aprobat de papă, a fost adus pe furiș în Germania și reprodus în secret în 12 locații diferite, distribuit preoților de parohie de curieri pe biciclete sau pedeștri și citite în aproape toate slujbele ținute pe 21 martie 1937.

Enciclica papală, tradusă în germană și intitulată *Mit brennender sorge* („Cu arzătoare îngrijorare"), condamna „ura" și „calomnia" nazistă îndreptată împotriva Bisericii.[71] Deși mare parte a documentului era scrisă într-un limbaj teologic și nu era ușor înțeleasă de oamenii de rând, o parte din ea era destul de clară. Când venea vorba de politica regimului față de Biserică, papa Pius al XI-lea, ajutat de Pacelli, nu vorbea pe ocolite. „Oricine", tuna el, „care dezleagă o rasă, o populație, un stat în orice formă ar lua el, pe cei care dețin puterea în stat sau orice altă construcție de bază a societății umane – cărora le revine un loc onorabil și semnificativ în ordinea naturală a lucrurilor – de scara de valori temporale ale acesteia, inclusiv de valorile religioase, și își face un țel suprem din aceasta, pe care mai apoi îl deifică într-un adevărat cult idolatru, răstoarnă și falsifică ordinea naturală a lucrurilor așa cum a fost ea creată și ordonată de Dumnezeu".[72]

Pentru credincioși, valorile eterne ale religiei trebuiau să aibă întâietate. Pentru a le submina, continua enciclica, guvernul german a pornit o „luptă pentru a anihila" Biserica:

> Credința îndoctrinată a creștinilor catolici și mai ales a anumitor clase de funcționari civili catolici e supusă unor presiuni enorme venite din partea regimului, prin măsuri obligatorii atât fățișe cât și ascunse, prin metode de intimidare, amenințări, dezavantaje profesionale, civice și de alte feluri, un proces care nu e numai ilegal ci și inuman.[73]

Înfuriat de acest document care-l condamna public, și îngrijorat că Biserica Catolică fusese în stare să organizeze un astfel de protest național fără a trezi nicio suspiciune din partea Gestapoului, Hitler a ordonat ca toate copiile enciclicei să fie confiscate, cei asupra cărora se găsea documentul să fie arestați, a interzis publicarea în continuare a documentului și a ordonat ca toate societățile care îl tipăriseră să fie închise.[74]

Himmler, folosindu-se de nou-dobânditele prerogative de cap al poliției germane, a accelerat campania împotriva Bisericii. Împreună

cu adjunctul său, Reinhard Heydrich, a introdus agenți secreți în organizațiile Bisericii și a început din ce în ce mai des să-i hărțuiască pe membrii clerului. Publicațiile diocezei au fost restricționate, la fel și procesiunile bisericești și peregrinajele, chiar și cursurile catolice de consiliere matrimonială și de creștere și educare a copiilor au fost interzise deoarece nu se potriveau cu viziunea nazistă. În 1938, majoritatea grupurilor catolice de tineret fuseseră deja închise pe motiv că erau implicate în „distribuirea de material scris ostil la adresa statului". Acțiunea Catolică, ai cărei lideri din Germania se spune că păstrau legătura cu prelatul Kaas, fostul conducător formal al Partidului de Centru, a fost de asemenea interzisă în ianuarie 1938.[75] În Bavaria și Saxonia s-au tăiat subvențiile oferite de stat, iar mănăstirile au fost desființate, bunurile acestora au fost confiscate. S-au executat din ce în ce mai multe percheziții la domiciliu și arestări ale preoților „implicați în politică", iar justiția a trebuit să prezideze și să rezolve un număr masiv de procese cu acuzații de genul „abuz în funcție", care se refereau la modul fățiș în care preoții aduceau critici la adresa regimului în cadrul slujbelor. Arestarea și condamnarea unui preot iezuit, Rupert Mayer, au avut ca urmare proteste publice violente, organizate de suporterii lui și rugăciuni care se țineau pentru el în spitalul „Sf. Mihail" din München. Unii membrii ai clerului continuau să refuze să se supună, și existau rapoarte despre preoți catolici care refuzau să folosească salutul nazist și care îi învățau pe copii să spună „Slăvit fie Isus Cristos", în loc de „Heil, Hitler!".[76] În timpul acestor conflicte, mai mult de o treime din preoții catolici au fost supuși anumitor forme de „disciplinare" din partea poliției și autorităților, inclusiv încarcerarea, de-a lungul întregii dominații a celui de-al Treilea Reich.[77] Enciclica nu a avut niciun alt efect în afară de a înrăutăți și mai tare relația dintre regim și Biserică.

Campania împotriva Bisericii nu a fost condusă doar de poliție și de administrația judecătorească. Ministrul propagandei, Goebbels, a jucat și el un rol important. După publicarea enciclicei, acesta a intensificat campania publică privind așa-zisele scandaluri sexuale în care erau implicați preoți catolici, campanie care fusese deja demarată la mijlocul anului 1933. În noiembrie 1935, 15 călugări au fost aduși în instanță pentru încălcări ale legii, privind relațiile de homosexualitate dintr-o casă pentru bolnavi mintal din vestul Germaniei, procesul

dezvăluind, așa cum titrau ziarele, o stare a lucrurilor care depășea „Sodoma și Gomora“.[78] Aceștia au fost condamnați la ani grei de închisoare, incidentul fiind pe larg dezbătut în presa germană. Alți preoți au fost judecați mai apoi pentru ofense sexuale similare împotriva minorilor din orfelinatele catolice și alte instituții asemănătoare. În mai 1936, presa prezenta pe larg procesul de la Koblenz, în care erau judecați peste 200 de călugări franciscani pentru învinuiri similare.[79] Astfel de reportaje erau în concordanță deplină cu condamnarea nazistă a homosexualității. Reportajele de acest gen ocupau deseori prima pagină a publicațiilor naționale. Proceselor preoților catolici, acuzați de ofense sexuale împotriva tinerelor fete, li s-a acordat mult mai puțină publicitate. Concentrându-se pe acuzațiile de pederastie, presa susținea că mănăstirile erau „locuri de perpetuare a unei molime dezgustătoare“, careia trebuia să i se pună capăt. În aprilie 1937, se spune (fără a se putea preciza cât este de adevărat) că peste o mie de preoți și călugări așteptau să fie judecați pe baza acestui gen de acuzații.[80] Tabloidele nu ezitau să titreze astfel de știri cu expresii de genul „Casa lui Dumnezeu transformată în bordel și bârlog al viciului“, și să-i ceară Bisericii să „își dea jos masca“, sugerând astfel că homosexualitatea și pedofilia erau comune pentru întregul cler, și nu doar incidente izolate.[81] Aceste procese au fost inițiate mai presus de oricine de Ministerul de Propagandă, care a trimis Ministerului de Justiție rapoarte detaliate privind acuzațiile și a cerut ca așa-zișii pârâți să fie aduși în fața justiției într-o manieră care să atragă maximum de publicitate.

Presa relata că mult și mai ofensator decât crimele vinovaților era că Biserica îi apăra și îi trata ca pe niște martiri.[82] Au urmat și mai multe procese, Ministerul Propagandei a inițiat o campanie constantă în care caracteriza Biserica ca fiind coruptă din punct de vedere sexual și nedemnă de a-i încredința educația tinerei generații. Alte acuzații de ordin sexual au fost trecute sub tăcere pentru a se da impresia că astfel de lucruri se întâmplau doar în rândul clerului, de vreme ce, se sugera, acest lucru era produsul inevitabil al celibatului impus de către Biserică. Biserica Catolică era o „infecție pe corpul rasial sănătos“ care trebuia îndepărtată, declara un articol din presa nazistă.[83] Campania a culminat cu un discurs violent ținut de ministrul propagandei însuși, care a fost ascultat de un public format din 20 000 de membri loiali ai

partidului, și transmis de radioul național pe 28 mai 1937, în care Goebbels îi acuza pe catolici ca fiind „elemente care otrăvesc și corup sufletul oamenilor" și promițând că „această molimă sexuală va fi exterminată de la rădăcini".[84] Procesele nu erau exagerări, așa cum susținea Biserica Catolică, a spus el audienței, ci o „socoteală" necesară, așa cum spunea presa, „cu purtătorii bolnavi ereditar ai acestui obicei călugăresc în mănăstiri și în confrerii", care trebuia executată în numele rectitudinii morale care există în fiecare german adevărat. Și dacă episcopii continuau să protesteze, aveau și ei, la rândul lor, să fie aduși în fața justiției. „Nu legea Vaticanului guvernează aici", avertiza Goebbels, „ci legea poporului german".[85]

Această campanie a fost produsul tipic al Ministerului Propagandei – evidențiind ceea ce poate că era adevărat în unele cazuri, dar exagerând proporțiile acestor fapte în numele unui țel politic care nu avea aproape nimic de-a face cu cazurile în sine. Goebbels intenționa să-i convingă pe catolicii de rând că Biserica era coruptă și imorală ca instituție. Mai mult decât atât, procesele au constituit un fundal propagandistic, susținut de poliția care hărțuia și intimida clerul, și pe baza căruia naziștii au lansat o campanie susținută de a închide școlile confesionale și de a le înlocui cu „școli comunitare" nereligioase, susținuți în acest demers de părinții care urmau același tipar familiar de alegeri organizat de către naziști. Părinții au fost nevoiți să semneze declarații în care spuneau că „nu erau de acord ca educația copiilor să fie folosită pentru a crea neliniște publică în ceea ce privește religia" și să susțină sloganul „Un Führer, un popor, o școală". La începutul anului 1936, cardinalul Bertram s-a plâns lui Hitler de „teroarea nemaiîntâlnită" care domnește în „Bavaria, Württemberg, și în alte zone ale țării. Cei care votează în favoarea școlilor confesionale sunt etichetați drept dușmani ai statului". Apelul său nu a fost ascultat. Campania, susținută de aparate de propagandă locale, a continuat.[86] „Nu vrem să ne mai predea capelanul!", spunea un ziar nazist pe 25 mai 1937 că ar fi fost sloganul copiilor, sub titlul: „O clasă întreagă se apără de criminalii sexuali îmbrăcați în sutane".[87]

Rezultatele campaniei nu s-au lăsat așteptate. În 1934, 84% din copiii din München încă erau înregistrați la o școală confesională; spre

sfârşitul anului 1937 cifra ajunsese la 5%, un rezultat obţinut prin „măsuri ilegale şi nedrepte" şi printr-un „terorism indescriptibil, care contravine oricăror legi şi principii ale justiţiei", aşa cum se plângea administraţia diocezei din München, referindu-se inclusiv la retragerea asistenţei sociale pentru cei care refuzau să voteze în favoarea abolirii şcolilor. Până în vara anului 1939, toate şcolile confesionale din Germania fuseseră transformate în şcoli comunitare, iar şcolile private deţinute de biserici fuseseră ori închise, ori naţionalizate, iar călugării şi preoţii care predau acolo îşi pierduseră locul de muncă. Din ce în ce mai multor pastori şi preoţi li s-a interzis să mai predea la şcoala primară. În acelaşi timp, numărul cursurilor de instruire religioasă a fost redus. Mai târziu, în acelaşi an, organizaţia nazistă a profesorilor i-a instruit pe membrii săi să nu preia cursurile de religie de la clericii care aveau interdicţie, deşi nu toţi s-au conformat. Până în 1939, cursurile de instruire religioasă din şcolile vocaţionale au fost reduse la jumătate de oră pe săptămână şi, în multe zone, trebuiau să urmeze o programă care susţinea că Isus nu fusese evreu. Părinţii care au protestat împotriva acestor măsuri, şi au fost mulţi care au făcut-o, şi protestanţi, şi catolici, au fost obligaţi de autorităţile locale să-şi retragă plângerile; au fost chemaţi la întruniri speciale la şcoală în care erau constrânşi să-şi înscrie copiii la cursurile de instruire ideologică, în loc de educaţie religioasă, şi au fost chiar ameninţaţi că vor fi concediaţi de la locul de muncă dacă refuzau. În mod similar, Ministerul Educaţiei a conceput un plan de a contopi sau desfiinţa facultăţile de teologie din cadrul universităţilor, în timp ce, din 1939, locurile vacante la catedrele de teologie din colegiile de pedagogie rămâneau neocupate, la ordinul Ministerului Educaţiei din Berlin. În câteva zone, dar mai ales în Württemberg, unde ministrul educaţiei, Mergenthaler, era un anticreştin convins, au existat încercări de a aboli instruirea religioasă şi de a o înlocui cu ore de învăţături naziste. Până în 1939, regimul nu reuşise să elimine pe de-a întregul educaţia religioasă, dar intenţiile sale privind religia erau deja bine cunoscute.[88]

Puterea şi influenţa Bisericii Catolice în Germania fuseseră drastic reduse până în 1939, la fel cum se întâmplase şi în cazul Bisericii Protestante. Biserica fusese hărţuită şi intimidată şi şi-a redus criticile la

adresa regimului de teamă ca avea să sufere şi mai mult. Membrii clerului fuseseră ameninţaţi cu încarcerarea, lucru care, raporta un oficial guvernamental local spre sfârşitul anului 1939, i-a făcut „să fie mai reţinuţi şi mai prevăzători".[89] În unele zone, Gestapoul a preluat frâiele campaniei anticatolice şi a reuşit cu rapiditate să elimine Biserica Catolică din viaţa publică.[90] În alte părţi, rapoarte întocmite la mijlocul anului 1938 menţionau că „exista o atenuare a conflictului cu biserica".[91] De la Roma, cardinalul Pacelli continua să trimită interminabile scrisori de plângere guvernului german, acuzându-l de încălcarea Concordatului.[92] Deşi a avut această intenţie în septembrie 1937, Hitler s-a abţinut de la a repudia public Concordatul. Nu merita să rişte să-şi atragă mânia Vaticanului şi nici protestul altor state catolice, mai ales al Austriei, în contextul relaţiilor internaţionale delicate de la sfârşitul anilor '30. Cu toate acestea, în particular, Ministerul de Externe nu se sfia să susţină că documentul nu mai era de „actualitate", mai ales în ceea ce privea prevederile privind educaţia, care erau „fundamental opuse principiilor de bază ale naţional-socialismului".[93] Era mai uşor să se procedeze treptat şi să se evite orice menţionare a Concordatului. În public, Hitler a continuat să ceară loialitate Bisericii şi să evidenţieze faptul că aceasta încă era susţinută din bugetul de stat. Pe termen lung, însă, în particular, şi-a exprimat dorinţa ca aceasta să fie complet separată de stat, privată de orice venit care provenea din taxele de stat şi să devină un corp exclusiv voluntar, împreună cu echivalentul său protestant. Catolicii nu aveau cunoştinţă de intenţiile lui. În ciuda amărăciunii cauzate de conflict, acesta nu a îndepărtat comunitatea catolică de cel de-al Treilea Reich. Mulţi catolici încă îşi exprimau nemulţumirea faţă de Partidul Nazist, şi mai ales faţă de membrii zeloşi ai acestuia, precum Rosenberg, dar imaginea lui Hitler nu a avut mult de suferit chiar şi aşa. Dorinţa comunităţii catolice de a fi acceptată ca parte a naţiunii germane, prezentă în rândurile enoriaşilor încă de pe vremea lui Bismarck, a atenuat ostilitatea faţă de politica anticreştină a regimului, despre care mulţi credeau că era susţinută de elemente radicale ale guvernului, fără ştiinţa lui Hitler. Acest lucru era o iluzie. Pe termen lung, aşa cum a declarat Rosenberg în septembrie 1938, de vreme ce aproape toţi tinerii erau acum sub influenţa Tineretului Hitlerist şi a sistemului de educaţie nazificat, influenţa Bisericii asupra credincioşilor

săi avea să fie distrusă, iar Biserica Catolică și cea de Confesiune, în forma actuală, aveau să dispară din viețile oamenilor. Era o viziune pe care o aproba și Hitler.[94]

III

Deși conflictul acesta a escaladat rapid într-un mod dramatic, nu era nici nou și nici specific exclusiv Germaniei. La fel ca și vechile generații de social-democrați în anii '30, bătrânii preoți catolici mai fuseseră supuși acestui gen de persecuție și înainte. În anii '70 ai secolului XVIII, Bismarck lansase un asalt hotărât asupra Bisericii Catolice din Germania care a condus la arestarea și condamnarea câtorva sute de preoți catolici și la impunerea unei serii vaste de controale și restricții asupra clerului. Reglementări similare au fost introduse în aceeași perioadă de guvernele secularizante din Italia și Franța, unde nou-createle state – monarhia unificată italiană și a Treia Republică franceză – preluaseră controlul asupra sistemului de educație de la cler și l-au dat pe mâna profesorilor numiți de stat în cadrul unor școli subvenționate de stat. Astfel de politici erau justificate și de propaganda de secularizare îndreptată împotriva imoralității sexuale a preoțimii catolice, și mai ales împotriva folosirii confesionalului pentru discuții privind detalii intime ale tinerelor femei catolice. Papa Pius al IX-lea era în mare parte responsabil de izbucnirea acestor conflicte, și le-a și alimentat prin denunțul public al secularizării și modernizării prin emiterea unui document numit *Syllabus Errorum* în 1864, și argumentându-și primatul asupra turmei sale prin *Declarația Infailibilității Papale*, din 1871. În secolul XX, persecuția laicizatoare a Bisericii Creștine a atins un nou prag în Mexic și în Rusia, în contextul revoluțiilor din cele două țări. Zdrobirea unei organizații internaționale precum Biserica, care minimaliza rolul statului, putea deveni parte din procesul de construire a unei noi națiuni sau a unui nou sistem politic. La nivel local, învățătorii și preoții de la sat erau implicați într-o bătălie pentru supremația asupra minților celor tineri, lucru care se întâmpla în întreaga Europă de Vest la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX. Așadar conflictele dintre stat și biserică nu reprezentau o noutate. Noutatea consta, poate, în faptul

că naziştii erau împotriva unei secularizări raţionale. În toate cazurile menţionate, persecuţia Bisericii nu era legată de introducerea unei religii alternative. Oricât de puternică ar fi fost revendicarea ideologiei statului, ea ţinea de secularizare, de ideologie mundană. În cazul celui de-al Treilea Reich, lucrurile nu erau atât de clare.[95]

Cu ce aveau să fie înlocuite Bisericile din Germania odată ce ar fi fost îndepărtate? Conducătorii nazişti aveau o multitudine de idei. Credinţele religioase ale lui Hitler şi Goebbels mai păstrau încă un element rezidual creştin, deşi unul excentric, care a devenit din ce în ce mai slab după eşecul proiectului Creştinilor Germani din 1934 şi 1935. Chiar şi Rosenberg, în ciuda poziţiei anticreştine adoptate, susţinuse organizaţia Creştinilor Germani până când aceasta a eşuat în a prelua controlul asupra Bisericii Evanghelice. În orice caz, fusese un admirator al lui Luther, adaptase doctrinele misticului medieval Eckhart şi era de părere că un creştinism adaptat din punct de vedere rasial putea fi transformat într-o nouă religie germanică, care să renunţe la serviciile preoţilor şi să se dedice pe de-a întregul intereselor rasei ariene. Cu toate acestea, prin argumentarea publică a acestor opinii la mijlocul anilor '30, Rosenberg a devenit cel mai important purtător de cuvânt al tendinţelor anticreştine ale membrilor partidului.[96] *Mitul secolului XX* s-a vândut în peste un milion de exemplare[97], deşi Hitler a susţinut ulterior că volumul nu era exprimarea oficială a doctrinei partidului. „La fel ca mulţi lideri regionali, am citit doar puţin din carte“, a declarat Führerul. Era, spunea el, „scrisă într-un stil care o făcea greu de înţeles“. El susţinea că volumul începuse să se cumpere doar după ce a fost criticat de cardinalul Faulhaber şi plasat pe lista de cărţi interzise a Bisericii.[98] Cu toate acestea, liderii nazişti, în ciuda faptului că nu terminaseră volumul, nu se abţineau de a folosi idei din el pentru a-şi susţine politicile, aşa cum a făcut-o Baldur von Schirach, de exemplu, când, în 1934, îi îndemna pe tineri să se retragă din asociaţiile catolice şi să se înscrie în Tineretului Hitlerist, declarând: „calea lui Rosenberg e calea tinerei generaţii germane“.[99] În iulie 1935, la apogeul controversei iscate de criticile aduse Bisericii de către Rosenberg, un orator a spus la o întrunire a Ligii Naziste Studenţeşti din Bernau că „un om poate fi ori un nazist convins, ori un creştin devotat“. Creştinismul, a spus el, „promova dizolvarea legăturilor rasiale şi a comunităţii

rasiale naționale... Trebuie să respingem Noul și Vechiul Testament, de vreme ce pentru noi conceptul nazist e decisiv. Pentru noi există doar un model demn de urmat, și acela e Adolf Hitler și nimeni altul".[100]

Astfel de idei anticreștine erau răspândite în cadrul Tineretului Hitlerist și formau o parte importantă a programului nazist de îndoctrinare a celor tineri. De exemplu, copiii care primeau prânzul din partea unei asociații naziste de binefacere din Köln erau obligați să recite o rugăciune înainte și după ce luau masa, în care substituiau „Dumnezeu" cu „Führer" atunci când mulțumeau pentru bucate.[101] La o tabără pentru copii din Freusberg, participanților li s-a spus că papa era „pe jumătate evreu" și că trebuiau să urască „învățăturile creștine orientale, evreiești, străine din punct de vedere rasial", care erau incompatibile cu național-socialismul. Mama unui tânăr de 12 ani care făcea parte din Tineretul Hitlerist a găsit următorul text în buzunarul acestuia când a venit acasă într-o seară; cântecelul a fost de asemenea cântat de *Hitlerjugend* în cadrul congresului partidului de la Nürnberg:

Noi suntem tineri hitleriști voioși
Și nu-i credem pe creștini... ce mincinoși!
Fiindcă Adolf Hitler, al țării conducător,
Este și va fi în veci al nostru protector.
Papiștii ne vorbesc de răstignire
Noi le zicem: pentru Führer până la pieire!
Pe Wessel îl urmăm, nu pe Isus,
Apa sfințită nu vă face mai presus!

Suntem urmașii eroilor din vechime
Mărșăluim cântând cu steagul ridicat la înălțime
Nu sunt creștin și nici catolic,
Cu SA-ul înainte înspre un viitor bucolic!

Nu crucea, cântau ei, ci „svastica este mântuirea pe pământ".[102]

Genul acesta de propagandă a fost promovată parțial pentru a desființa organizațiile catolice de tineret, dar și pentru a-i îndemna pe membrii acestora să se înscrie în Tineretul Hitlerist. În același timp, a propagat o etică anticreștină violentă, ale cărei agresivitate și putere

nu trebuie subestimate. Friedrich Reck-Malleczewen spunea în august 1936 despre un tânăr, membru al Tineretului Hitlerist, pe care-l văzuse intrând într-o sală de cursuri:

„Am observat cum privirea lui s-a oprit pe crucifixul care atârna pe peretele din spatele catedrei, cum într-o clipită chipul său copilăresc și încă delicat s-a contorsionat într-un chip furios, cum a smuls de pe perete simbolul consacrat al catedralelor Germaniei și al procesiunilor de Sfântul Matei și l-a aruncat în stradă... strigând «Acolo să stai, evreu mizerabil!»"[103]

Schirach nu era singurul lider nazist care era anticreștin. Păgânismul fățiș, promovat de Erich Ludendorff la mijlocul anilor '20, nu a dispărut odată cu înființarea Ligii Tannenberg în 1925 de către acesta și expulzarea sa din partid doi ani mai târziu. Robert Ley, liderul Frontului Muncii, a mers și mai departe decât Rosenberg în disprețul său față de creștinism și în refuzul ideii divinității lui Isus, deși nu l-a urmat pe acesta în încercarea de a crea o religie alternativă.[104] O figură mult mai păgână care făcea parte din elita nazistă era expertul în agricultură Richard Walther Darré, a cărui ideologie a „sângelui și gliei" l-a impresionat pe Heinrich Himmler. Darré credea că teutonii medievali fuseseră slăbiți de convertirea la creștinism, care li se impusese, după părerea acestuia, de către latinii din Europa de Sud, care fuseseră aproape anihilați.[105] Himmler, la rândul său, abandonase credința creștină sub influența lui Darré. În cadrul planurilor pe care le avea Himmler pentru SS după 1933, elita rasială în uniformă neagră avea să devină un soi de ordin cvasireligios, asemănător într-un fel cu ordinul iezuit. Conceptele care aveau să pună baza acestuia erau preluate din așa-zisele ritualuri păgâne germanice și din concepte datând din Evul Mediu. Așa cum se specifica într-un plan SS scris în 1937: „Trăim într-o perioadă a confruntării finale cu creștinătatea. SS-ul are ca misiune, printre altele, să le ofere cetățenilor germani în decursul următorilor 50 de ani o fundație ideologică pentru un mod de viață adecvat caracterului lor". Această ideologie avea să fie un amestec de religie păgână vikingă sau teutonă cu simboluri wagneriene și cu alte idei pur și simplu inventate. SS-ul și-a născocit propria ceremonie de căsătorie, cu rune, cu un bol de foc, muzică wagneriană în fundal și simboluri ale soarelui care prezidau întreaga ceremonie bizară. Himmler le-a ordonat familiilor membrilor

SS să nu sărbătorească Crăciunul, ci solstițiul de vară. Pe 9 iunie 1942, Himmler avea să declare creștinismul drept „cea mai groaznică dintre molime"; moralitatea adevărată consta nu în exaltarea spiritului individului, ci în renunțarea la sine și în datoria în serviciul rasei. Valorile morale puteau fi extrase doar din conștientizarea poziției în lanțul „valorilor" ereditare și în datoria față de acesta.[106]

Atunci când a devenit clar că ambiția nazistă de a crea o Biserică unificată de genul organizației Creștinilor Germani putea fi îndeplinită, conducătorii naziști au început să îi încurajeze pe membrii partidului să declare în mod oficial că nu doresc să mai facă parte din Biserică. Rosenberg părăsise deja Biserica în 1933; Himmler și Heydrich, în 1936, și acum erau urmați de din ce în ce mai mulți lideri regionali naziști. Ministerul de Interne a decretat că oamenii care își părăsesc Biserica să se numească „deiști" (*gottgläubig*), și partidul a decis că funcționarii nu puteau în același timp să păstreze acea funcție și să fie membri ai Bisericii Catolice sau Protestante. În 1936, Cămășilor Brune li s-a interzis să poarte uniforme la slujbe, și la începutul anului 1939 ordinul a fost extins la toți membrii partidului. Până în 1939, peste 10% din cetățenii Berlinului, 7,5% ai Hamburgului și între 5% și 6% din alte orașe importante erau înregistrați ca fiind deiști, un termen care îngloba o varietate de credințe religioase, inclusiv păgânismul. Marea majoritate a acestora e posibil să fi fost membri de partid; proporția de deiști în SS, de exemplu, era de 25% în 1938. Acest proces a fost accelerat de o serie de măsuri promovate de șeful cabinetului lui Rudolf Hess, un om energic și extrem de anticreștin, Martin Bormann, măsuri care le interziceau preoților și pastorilor să se implice în orice chestiune legată de partid și, din mai 1939, să facă parte din acesta. Cu toate acestea, mai era cale lungă de bătut până când populația să facă parte din acest proces, pe de-ntregul. „Nu vom permite să fim transformați în barbari", se spune că i-ar fi zis o femeie din Hesse unui agent Gestapo.[107] Mișcarea Credinței Germanice, care propaga o nouă religie rasială, bazată pe o amestecătură de rituri, simboluri și texte nordice și indiene, nu a avut niciodată mai mult de 40 000 de adepți, iar alte grupări neopăgâne, precum Liga Tannenberg, gruparea esoterică a lui Ludendorff, erau chiar și mai restrânse de atât.[108] Cu toate acestea, chiar dacă mișcarea în general nu a câștigat popularitate, Partidul

Nazist era pe cale de a rupe orice legătură cu instituțiile creștinismului la sfârșitul anilor '30.[109]

Dacă acest proces conducea în direcția unei forme rectificate a „creștinismului german“ sau, dimpotrivă, la un păgânism absolut era subiectul unei lupte continue între Rosenberg, al cărui cabinet încerca să înrăutățească situația pentru publicațiile care simpatizau cu ideea veche a unei Biserici a Reichului, bazată pe o sinteză între nazism și cretinism, și Goebbels, care, ca de obicei, avea o viziune mai relaxată asupra situației. Goebbels a făcut echipă cu capul cancelariei Führerului, Philipp Bouhler, care se ocupa de conducerea Comisiei Oficiale de Examinare a Partidului pentru Protecția Literaturii Național-Socialiste. Această responsabilitate, care îi fusese oferită de Goebbels, consta în a verifica publicațiile naziste din punctul de vedere al corectitudinii ideologice. Biroul lui Rosenberg de „Informare ideologică“ a încercat de nenumărate ori să preia controlul asupra comisiei lui Bouhler, pe care o considera slabă din punct de vedere ideologic, dar nu a avut succes, în ciuda ocazionalei victorii tactice în care reușea să-l convingă pe Hitler să intervină împotriva anumitor publicații.[110] Un alt jucător în aceste jocuri complicate, deși mai puțin competent, ministrul Bisericii, Hans Kerrl, a încercat să propage ideea unei reconcilieri între protestantism și nazism, dar acest lucru era deja imposibil la data la care a intrat el în funcție, în 1935, și refuzul greu de clintit al Bisericii de Confesiune de a-i accepta planurile l-a făcut să pară slab și vulnerabil la atacurile personajelor mai radicale precum Himmler și Rosenberg. Ministerul său a mai încercat să anuleze Concordatul cu Biserica Catolică, dar și acest plan a eșuat, de vreme ce Hitler nu credea că ar fi o idee bună din punct de vedere diplomatic. Până în 1939, influența lui Kerrl se diminuase vizibil. Se dovedise inapt de a impune un control asupra politicilor adresate Bisericilor, lucru pentru care ministerul său fusese înființat în mod special.[111]

IV

Politica adoptată de naziști față de Biserici era pusă așadar într-o stare de confuzie și dezordine în pragul războiului. Conceptele ideologice se îndepărtau de creștinism, deși mai era cale lungă până ca partidul să

accepte în totalitate alternativa neopăgână. În ciuda conflictelor ideologice, un obiectiv rămăsese neschimbat: regimul era decis să reducă, chiar să elimine influența Bisericilor ca centre de ideologii potențiale sau reale, diferite de ale sale.[112] Prevalența acestui obiectiv era cel mai bine identificată în modul în care regimul trata o sectă măruntă, dar bine închegată, Studiul Sincer al Bibliei, sau Martorii lui Iehova. De vreme ce membrii sectei erau juruiți să asculte doar de Iehova, aceștia au refuzat să facă un legământ de loialitate pentru Hitler. Nu foloseau salutul german, nu mergeau la demonstrații politice, nu luau parte în alegeri și nu erau de acord să fie recrutați în forțele armate. Deși mediul social umil din care proveneau, din clasele de jos sau de mijloc, îi adusese în contact cu foști social-democrați sau comuniști, afirmațiile Gestapoului, care credea că Martorii lui Iehova erau o fațadă pentru grupările muncitorești de rezistență, nu aveau nicio dovadă. Într-adevăr, mișcarea iehoviștilor se asemăna într-o anume măsură cu cea a sectelor politice antiliberale mărunte, care apăruseră imediat după Primul Război Mondial, la fel ca și nazismul. Pentru poliție era de asemenea important faptul că organizația era gestionată din afara Germaniei, din Statele Unite; sediul central al sectei se afla în Brooklyn; secta fusese unul din primii critici ai fascismului european și fusese de partea republicanilor în cadrul Războiului civil spaniol. Destul de previzibil, organizațiile partidului și ofițerii Gestapo au încercat să-i intimideze și să-i bruscheze pe membrii sectei pentru a se conforma. Dar acest lucru i-a făcut și mai încăpățânați. Întăriți de o rezoluție promulgată în cadrul conferinței internaționale a Martorilor, care avusese loc la Lucerna în 1936, rezoluție care critica dur guvernul german, membrii sectei au început să distribuie ceea ce regimul considera pamflete ale rebelilor. Poliția a răspuns prin executarea mai multor arestări și condamnări, și în 1937 mai mult de jumătate din procesele Curții Speciale din Freiberg, Saxonia, și alte zone îi implicau pe martorii lui Iehova.[113]

În închisoare, iehoviștii au refuzat să-și abandoneze credința și să se alieze cu statul și cu procesul de secularizare. În timp ce unii directori de închisoare și oficiali îi considerau doar niște proști inofensivi, alții, precum directorul închisorii Eisenach din Thuringia, a încercat din răsputeri să le spele creierii, supunându-i la sesiuni regulate de îndoctrinare. Cu toate acestea, după un an, experimentul său, început

în 1938, nu făcea niciun progres real și a fost abandonat. Pentru iehoviști, persecuția și pedeapsa erau doar teste care le puneau la încercare credința, teste care veneau de la Dumnezeu. Mulți dintre ei au refuzat să lucreze în închisoare, deși erau pedepsiți des pentru aceasta. Alții au mers și mai departe. Iehovistul Otto Grasshof, care fusese condamnat la 4 ani de închisoare în Wolfenbüttel pentru că refuzase să facă parte din armată și încercase să convingă un alt tânăr să facă același lucru, a făcut greva foamei atunci când a aflat că familia sa fusese lăsată pe drumuri, iar copiii săi duși la orfelinat. A fost hrănit cu forța, dar fără rezultat, și Grasshof a murit la începutul anului 1940, cântărind mai puțin de 40 de kg.[114]

Represiunea legală nu a avut niciun efect asupra Martorilor lui Iehova. Au fost întăriți nu numai de comunitate, dar și de membrii apropiați ai familiei. Frustrați de refuzul acestora de a se supune, poliția și SS-ul au început să-i ducă direct în lagărele de concentrare atunci când erau eliberați din închisoare. Un oficial superior din cadrul Ministerului de Justiție a criticat magistratura pentru că nu tratase cu seriozitate amenințarea reprezentată de Martorii lui Iehova. El susținea că sunt aproape 2 milioane de membri ai sectei în Germania, o exagerare grosolană a numărului real de 30 000, și că aceștia sunt de fapt comuniști sub acoperire, un argument pentru care, nici nu mai trebuie să spunem, nu avea nicio dovadă. Cu toate acestea, Gestapoul a dat curs unui val de arestări. Până la sfârșitul celui de-al Treilea Reich, aproape 10 000 de iehoviști fuseseră încarcerați, 2 000 în lagăre de concentrare, unde 950 au și murit.[115] Chiar și în lagăre, suferințele pe care le îndurau îi îndemnau la și mai multe acte de sacrificiu și pietate, de martiriu. În unele cazuri, erau prizonierii-model, curați, organizați și muncitori. Dar ofițerul SS Rudolf Höss, un oficial superior care se afla în lagărul Sachsenhausen, la sfârșitul anilor '30, a raportat mai târziu că iehoviștii refuzau să stea drepți, să ia parte la marșurile de instrucție, să-și dea jos șepcile sau să le arate orice fel de respect gardienilor, de vreme ce aceștia erau de părere că respectul i se datora numai lui Iehova. Dacă erau flagelați, cereau mai multe pedepse, în semn de devoțiune religioasă. Dacă erau forțați să urmărească execuțiile altor iehoviști care refuzaseră să își îndeplinească sarcinile militare sau să se supună ordinelor de conscripție, aceștia implorau să fie și ei executați și martirizați. Höss

raporta că Himmler fusese într-atât de impresionat de fanatismul lor, încât îi dădea exemplu pe iehoviști de multe ori ofițerilor SS.[116]

Martorii lui Iehova au fost însă singurul grup religios care nu a făcut niciun compromis în a-și declara ostilitatea față de statul nazist. În ciuda curajului multor persoane importante din conducerea Bisericilor tradiționale și al multora dintre membrii de rând ai congregațiilor, nimeni nu s-a opus cu mai multă forță celui de-al Treilea Reich decât această măruntă sectă religioasă. Gestapoul susținea că preoții catolici și pastorii de confesiune își îmbrăcau nemulțumirile față de regim în mantia retoricii religioase, dar adevărul era că, asupra multor subiecte, Bisericile păstrau tăcerea. Atât Biserica Evanghelică, cât și Biserica de Confesiune erau conservatoare din punct de vedere politic, și fuseseră așa și cu mult timp înainte de venirea la putere a naziștilor. Teama de revoluție și de bolșevism, forțe care își mai arătaseră colții și înainte în cazul masacrelor conduse de republicanii din Războiul civil spaniol, le-a întărit acestora părerea că dacă regimul nazist avea să pice, un regim și mai crud avea să-i ia locul. Diviziunea confesională adâncă și deseori înverșunată din Germania însemna că nici nu se punea problema ca protestanții și catolicii să-și unească forțele împotriva regimului. Catolicii fuseseră nerăbdători să-și demonstreze loialitatea față de statul german încă din perioada bismarckiană din anii 1870. Protestanții fuseseră un aparat ideologic al statului în cadrul Imperiului bismarckian și fuseseră identificați cu naționalismul german vreme de mulți ani. Ambele confesiuni au primit cu brațele deschise suprimarea partidelor marxiste, comuniste și liberale, combaterea „imoralității" în artă, literatură și film, și multe alte măsuri luate de regim. Antisemitismul avea o lungă istorie atât în cadrul Bisericii Catolice, dar și Protestante, lucru care însemna că acestea nu aveau de ce să protesteze împotriva acțiunilor antisemite impuse de regim. Ce erau dispuse să facă era să încerce și să-i protejeze pe evreii convertiți la propriile denominații, și chiar și atunci atitudinea lor era extrem de echivocă.

Cu toate acestea, naziștii priveau Bisericile ca fiind cele mai puternice surse de opoziție ideologică. Dacă reușeau să câștige lupta ideologică cu acestea, atunci ar fi fost ușor să modeleze întreg poporul german într-un popor nazist. În ciuda multor piedici pe care le întâlniseră în cadrul conflictului cu Bisericile, până în 1939 se părea că aveau

să câștige bătălia. Mulți funcționari de rând din regim au concluzionat că cel mai bun mod prin care puteau învinge Bisericile era găsirea unei alternative la ritualul creștin. Un raport al Gestapoului din 1935 observa că „e necesar să implementăm un soi de misticism care să influențeze masele și mai mult decât cel construit de Biserica Creștină de-a lungul timpului prin respectarea unei tradiții prăfuite, și înconjurându-i pe oameni cu o atmosferă de magie stranie, acoperită de patina timpului".[117] În ciuda faptului că mulți naziști erau de acord cu această propunere, Heinrich Himmler, Hitler și Göring rămâneau sceptici cu privire la acest gen de încercare de a reînvia ceea ce Göring numea un ritual „ridicol" al lui „Wotan și Thor" și al „nunții germanice". Ministrul educației Bernhard Rust a protestat vehement împotriva încercărilor de a propaga „Walhalla ca substitut al paradisului creștin".[118] Pe 6 septembrie 1938, Hitler însuși a criticat încercările unora de a transforma nazismul într-o religie:

> Național-socialismul este o doctrină calculată, bazată pe realitate, pe expresia mentală și pe cunoștințe științifice. Doctrina noastră a deschis sufletele oamenilor și încă o face, și nu avem nicio dorință de a le insufla acestora un soi de misticism care nu face parte din țelurile și scopurile doctrinei noastre... Pentru că mișcarea național-socialistă nu e o mișcare de cult; e mai mult o filosofie politică și rasială care a fost creată din considerente exclusiv rasiste. Înțelesul ei nu e cel al unui cult mistic, ci al cultivării și conducerii celor care fac parte din ea. De aceea, noi nu avem clădiri în care să ținem ritualuri, ci clădiri pentru oameni. Nu avem lăcașe de cult, ci săli pentru întruniri și piețe pentru marșuri. Nu avem clădiri de cult, ci săli de sport și de joacă... Mișcarea național-socialistă nu tolerează subversiunea celor care caută să afle ce e dincolo de această lume.

Nazismul, concluziona el, era bazat pe respectul față de legile naturii, care ele însele fuseseră oferite de Dumnezeu; în centrul naturii se afla ființa pe care Dumnezeu o crease pentru a stăpâni pământul, ființa umană, și nazismul îl slăvea pe Dumnezeu prin faptul că slăvea interesele umanității. „Singurul cult pe care îl cunoaștem e cel al cultivării naturii și, prin aceasta, a vrerii lui Dumnezeu."[119]

Mulți au văzut de-a lungul anilor în nazism un soi de religie politică.[120] Modul în care naziștii foloseau limbajul religios, ritualurile și

simbolistica și dogma religioasă incontestabilă și inalterabilă, cultul închinat lui Hitler, care era văzut ca un Mesia venit să îi mântuiască pe germani și să-i scape de slăbiciune, degenerare și corupție, care-i demoniza pe evrei ca fiind inamicii universali al lumii, și care promitea că cetățeanul german, chinuit de îndoieli și ajuns într-o stare de disperare după înfrângerea Germaniei în 1918, avea să renască în mijlocul unei societăți credincioase, toate aceste caracteristici aducând cu o religie care renunțase la elementele sale supranaturale și care se adresa lumii reale. Naziștii nu au ezitat să adapteze cele zece porunci sau Crezul astfel încât acestea să servească unui catehism național închinat patriotismului german și Führerului, și nu s-au abținut nici să folosească limbajul religios pentru a descrie modul în care Hitler și-a adunat primii adepți, precum Goebbels sau Göring, într-un mod similar cu cel în care se povestește în Biblie cum Isus și-a adunat primii discipoli.[121] „Atunci când ați auzit vocea unui bărbat", le spunea Hitler adepților săi pe 11 septembrie 1936 la congresul de la Nürnberg, „și vocea aceea v-a pătruns în inimă, v-a trezit la viață și ați urmat-o".[122] Desigur, această tactică era construită în așa fel încât să-i atragă pe cei dezorientați și să le prezinte o soluție pentru problemele îngrozitoare cu care se confruntau în vremurile haotice în care trăiau. Și mai evident e faptul că, pe măsură ce al Treilea Reich renunța să mai încerce să coordoneze Bisericile și începea să le elimine pe de-a întregul, regimul a început să își atribuie însuși calități cvasireligioase.[123] Dar metafora religioasă nu trebuie împinsă prea departe. Ar fi la fel de simplu să interpretăm nazismul printr-o perspectivă militară: promisiunea de a transforma înfrângerea în victorie supremă, imaginea unei națiuni care mărșăluiește în ritm, anihilându-și inamicii și incorporându-i pe indivizii dezorientați într-o masă militară motivată și determinată, structura ierarhică de conducere, dominată de marele lider militar, și așa mai departe; deși militarismul și religia au fost adeseori conectate, în esență au fost de asemenea de multe ori două forțe diferite și ostile una față de cealaltă.[124]

Ideologia nazistă nu poate fi numită religie, nu pentru că Hitler spunea că nu poate fi, ci pentru că nu avea nimic de-a face cu eternitatea, viața de după moarte sau cu nemurirea sufletului, lucruri pe care le au în comun toate religiile, și mai mult decât atât, pentru că era prea prost sintetizată pentru a constitui o dogmă. Spre deosebire de scolasticii

medievali sau de filozofii marxist-leniniști, conducătorii naziști nu și-au petrecut timpul disputând și îmbunătățind argumentele ideologiei naziste. Nu exista nicio carte sacră a nazismului pe care oamenii să o consulte în fiecare zi, așa cum birocrații din Rusia lui Stalin consultau operele lui Marx, Engels sau Lenin. Autobiografia lui Hitler, *Mein Kampf*, era prea prolixă, incoerentă, prea autobiografică pentru a fi folosită în acest fel, în ciuda faptului că toată lumea trebuia să o aibă în bibliotecă. În sfârșit, nazismul nu a promis că victoria finală avea să fie urmată de o societate asemănătoare raiului; ideologia nazistă era mai mult o doctrină a luptei perpetue, a unui conflict fără sfârșit. Nazismul nu se adresa individului universal, așa cum o fac marile religii ale lumii sau ideologiile politice precum socialismul sau comunismul: se adresa unui mic segment al umanității, cetățenilor germani, și oricine nu făcea parte din această categorie era ineligibil și nu putea beneficia de avantajele nazismului. Filozofii conservatori de la mijlocul secolului XX argumentau adeseori că nazismul ca religie politică se adresa nevoii de credință religioasă care era neîmplinită pentru milioane de germani, în urma procesului modern de secularizare. Dar influența sa nu poate fi redusă doar la atât. Milioane de catolici se opuneau nazismului sau erau relativ imuni la farmecul acestuia. Milioane de protestanți, inclusiv cei mai devotați, precum Creștinii Germani, nu au făcut acest lucru. Alte milioane de cetățeni au respins provocările ideologiei naziste, în ciuda faptului că crescuseră în tradiția politică atee și anticlericală a mișcării muncitorești germane.[125]

Religia nu implică neapărat un refuz al democrației, al raționalismului sau al tolerării; unii istorici au atras atenția asupra faptului că, la rândul ei, mișcarea muncitorească și-a avut și ea emblemele și ritualurile ei, dogma și escatologia ei, deși acestea nu i-au împiedicat pe socialiști să susțină raționalismul, democrația și toleranța. În cele din urmă, nici dogmatismul și nici încrederea într-un mare lider, nici toleranța sau speranța într-o viitoare mântuire care să elimine relele prezente nu sunt exclusive comportamentului religios sau stilului de viață religios. Naziștii au folosit într-adevăr simboluri și ritualuri cvasireligioase pentru a-și transmite mesajul, dar acestea se bazau de cele mai multe ori pe stilul de prezentare, și nu pe conținutul real. „Uzurparea studiată a funcțiilor religioase executată de Hitler“, scria un istoric, „avea probabil la

bază ura creştină tradiţională îndreptată împotriva apostatului“.[126] Fundaţia reală a crezului nazist era, aşa cum s-a exprimat şi Hitler într-un discurs ţinut în septembrie 1938, în ştiinţă – aşa cum o percepeau nazişti – care constituia baza oricărei acţiuni. Ştiinţa impunea promovarea intereselor rasei umane, şi nu ale lui Dumnezeu, şi mai presus decât atât, a rasei germane şi a viitorului acesteia care să fie guvernat de legile darwiniene ineluctabile asupra competiţiei dintre rase şi dintre indivizi. Aceasta constituia baza moralităţii şi era mai presus de orice principiu de iubire şi compasiune care a avut întotdeauna un rol esenţial în dogmele marilor religii ale lumii.[127] O conceptualizare a nazismului ca şi religie politică e aşadar nu doar pur descriptivă, dar şi prea vagă pentru a o face înţeleasă; ne spune prea puţine despre modul în care funcţiona nazismul sau despre influenţa pe care o avea asupra diferitelor grupuri din societatea germană. Eşecul celui de-al Treilea Reich de a găsi un substitut pentru creştinism şi încercările neconvingătoare pe care le-a făcut în această direcţie se observă cel mai bine în politica adoptată faţă de noua generaţie a ţării, care constituia viitorul Germaniei.

Câștigând sprijinul tinerei generații

I

„Un portret de-a lui Adolf Hitler e agățat pe perete aproape în fiecare clasă. Lângă placa memorială din holul de la intrare, ocupă un loc de onoare un portret deosebit de valoros al Führerului, achiziționat din fondurile Fundației Nölting. Profesorii și elevii se salută la începutul și sfârșitul fiecărui curs cu salutul hitlerist. Elevii ascultă cu atenție discursurile politice la radioul din sala de mese a școlii."

Fragmentul de mai sus face parte din raportul directorului unui liceu din Wismar, întocmit la sfârșitul anului școlar 1933/1934, un an „al asimilării ideilor noului stat național-socialist", după cum menționa acesta.[128] Procesul de ajustare fusese ușurat, nota el, de membrii de personal din Liga Național-Socialistă a Profesorilor și de către elevii care făceau parte din Tineretul Hitlerist. Fusese de asemenea accelerat de un val de noi directive și reglementări emise de guvernul din Berlin și de autoritățile statale din alte zone ale Germaniei. Deja pe 30 iulie 1933 un decret de la centru stabilise „Directivele privind manualele de istorie", conform cărora lecțiile de istorie trebuiau construite în jurul „conceptului de eroism în forma sa germanică, asociat cu ideea de conducere". În curând studenții primeau ca subiecte de eseuri „Hitler ca făuritor al unității germane", „revoluția naționalistă – începutul unei noi ere", „filmul *Hitlerjunge Quex*, operă de artă" sau „sunt german (un cuvânt de mândrie și datorie)". Imaginația unui elev a scăpat de sub control, așa cum se vede într-un eseu pe care l-a scris în 1934, intitulat „Adolf Hitler în copilărie":

> Băiețelul Adolf Hitler nu era un copil care să stea închis în casă. Îi plăcea să se hârjonească cu alți copii afară. Totuși, de ce întârzie astăzi

> atât de mult? Mama sa lucra fără încetare, pregătind masa, clătina din cap, se uita la ceas și se gândea la ce e mai rău, imaginându-și ce pozne face Adolf Hitler din nou. Cu câteva ore înainte îl văzuse pe Adolf plecând cu o duzină de băieți, toți mai mari și mai puternici decât micuțul Adolf Hitler, și care, dacă era așa, puteau să-l cotonogească bine.
>
> Apoi ușa s-a deschis și Adolf a dat buzna înăuntru, plin de cucuie și zgârieturi, dar cu o sclipire în ochi, și a strigat: „Mamă, azi băieții m-au făcut generalul lor“.[129]

Un alt copil, elev în școala generală, întrebat dacă strămoșii germanici fuseseră barbari, a știut imediat cum să facă o paralelă cu trecutul recent: „Această acuzație e o minciună, așa cum e și faptul că doar Germania a fost de vină pentru războiul mondial“, a scris el. „S-a dovedit că triburile germanice erau pe o treaptă culturală înaltă chiar și în epoca de piatră“, continua el.[130] Cultul nazist al morții fusese și el integrat în lecții, de vreme ce elevilor li se cerea să scrie despre Horst Wessel și despre alți martiri ai cauzei naziste. „De asemenea, nu trebuie să-i uităm pe cei care au murit pentru mișcarea nazistă, atunci când ne gândim la propria noastră moarte“, scria un băiat de 14 ani în 1938.[131]

Numeroase subiecte de lucrări le cereau elevilor de toate vârstele să regurgiteze mizeria antisemitică pe care le-o serveau regimul. Erna, o elevă de școală generală, și-a trimis eseul pentru a fi publicat în *Der Stürmer*, publicația săptămânală a lui Streicher, mărturisind că e o cititoare fidelă a gazetei. Subiectul fiind „evreii sunt ghinionul nostru“, Erna scria: „Din păcate, mulți oameni spun în ziua de azi că evreii sunt tot creaturi ale lui Dumnezeu, și de aceea trebuie să-i respectăm și pe ei. Dar noi le spunem: și paraziții sunt animale, dar în ciuda acestui fapt, îi exterminăm“. De multe ori, mai ales în districtele clasei muncitoare, elevii aveau o altă perspectivă asupra lucrurilor. În 1935, de exemplu:

> În cadrul unei lecții în care se vorbea despre cei care muriseră pentru țară în război, profesorul le-a spus elevilor că printre aceștia se aflau și mulți evrei. Imediat un tânăr nazist a exclamat: „Au murit de frică! Evreii nu au o patrie germană!“ La aceasta, un alt elev i-a spus: „Dacă Germania nu e patria lor și au murit pentru ea chiar și așa, au fost mai mult decât eroi“.[132]

Cu toate acestea, într-un eseu al unui student, scris în 1938, se observă cu ușurință efectele anilor de îndoctrinare a celor tineri. În lucrare se argumenta că „evreii nu constituie o rasă în sine, ci sunt un amestec între o ramură a rasei asiatice și orientale și rasa negroidă". Peste 60% din funcționarii din serviciul civil superior din vremea Republicii de la Weimar erau evrei (o cifră exagerată, mult mai mare decât cea reală), susținea studentul, iar „teatrul era și el complet deținut de evrei", o supraestimare la fel de vulgară. În ciuda acestui lucru, „nu ai fi avut niciodată ocazia de a vedea un evreu la muncă, deoarece aceștia doar încercau să-i înșele pe oamenii non-evrei și să obțină banii acestora munciți cu greu". Evreii, concluziona studentul, „i-au adus pe germani la prăpastie. Dar acest lucru a luat sfârșit acum".[133]

Aceste lucrări ale studenților reflectau schimbarea bruscă pe care o suferise modul de predare, după cum se poruncea de sus. O directivă a ministrului de interne al Reichului, Wilhelm Frick, emisă pe 9 mai 1933, decreta ca istoria să devină materia de vârf a instituțiilor școlare. Ziarul profesorilor germani (*Allgemeine Deutsche Lehrerzeitung*) scria pe 9 august 1933 că ideea că istoria trebuie să fie obiectivă era o aberație promovată de liberalism. Scopul istoriei era de a-i învăța pe oameni că viața e întotdeauna o luptă, că rasa și sângele sunt centrale oricărui eveniment din trecut, prezent sau viitor, și că abilitatea de conducere e cea care determină soarta oamenilor. Printre temele centrale ale noii programe se aflau curajul în luptă, sacrificiul pentru o cauză nobilă, admirația nețărmurită față de Führer, ura față de inamicii Germaniei și ura îndreptată împotriva evreilor.[134] Astfel de subiecte au fost reluate curând și în programele altor materii. Biologia a fost schimbată începând din 1933 pentru a include „legile de ereditate, învățăturile rasiale, igiena rasială, învățături despre familie și despre politica de populație".[135] Pe coperțile abecedarelor sau pe frontispiciile acestora, uneori pe amândouă, au fost puse poze, care-l înfățișau pe Führer de obicei în compania unor elevi. Copiii mai mici au fost învățați să recite versuri de genul:

Führerul meu!
Te cunosc bine și te iubesc așa cum îmi iubesc părinții.
Te voi asculta întodeauna așa cum îmi ascult părinții.
Când voi crește mare, te voi ajuta așa cum îmi voi sprijini părinții,
Și vei fi mândru de mine.[136]

Cărțile de citire, precum *Cartea germană de citire*, publicată în 1936, erau pline de povești despre copii care-l ajutau pe Führer, despre virtuțile sănătoase ale vieții la țară sau despre cât de fericite sunt familiile ariene cu mulți copii. O poveste populară era cea compusă de secretarul de presă al lui Hitler, Otto Dietrich, o istorioară care dovedea curajul lui Hitler, care zburase cu avionul în timpul unei furtuni în campania prezidențială din aprilie 1932. Hitler rămăsese calm și îi liniștise și pe Dietrich și pe ceilalți naziști care se aflau cu el în avion, în timp ce avionul se scutura cu putere, lovit de turbulențe.[137] Până la mijlocul anilor '30 aproape că nu mai exista abecedar care să nu menționeze o instituție nazistă într-o manieră pozitivă.[138] Cărțile cu poze pentru cei mici îi portretizau pe evrei ca pe niște drăcușori care se ascundeau în locuri întunecate, gata să sară pe naivii copilași germani cu păr blond.[139]

Au mai rămas în folosință câteva manuale de pe vremea Republicii de la Weimar, deși fuseseră deseori cenzurate la nivel local sau în școli, și, în 1933, comitetele oficiale de stat care inspectau și aprobau manualele școlare erau deja compuse doar din naziști devotați. Un val de reglementări a fost emis de către autoritățile școlare în toate regiunile, în timp ce materialele de predare erau sintetizate de organizațiile profesorale naziste din diferitele zone ale țării. Astfel, la doar câteva luni după ascensiunea naziștilor la putere, profesorii erau deja cât de cât familiari cu noua programă. O directivă emisă în ianuarie 1934 cerea ca școlile să-și educe elevii în „spiritul național-socialismului".[140] Pentru a atinge acest scop, departamentul regional al Ligii Naziste a Profesorilor din Breslau a tipărit până la începutul anului 1936 peste 100 de broșuri suplimentare cu subiecte precum „5 000 de ani de svastică" sau „evreul și germanul". Acestea au fost vândute elevilor la prețul de 11 pfenigi bucata. În unele școli profesorii contribuiau personal la educația elevilor, citindu-le articole din *Der Stürmer*, gazeta lui Julius Streicher.[141] Aceste acțiuni veneau pe fondul unor serii de condiții obligatorii impuse de guvernul central, precum prezența obligatorie a elevilor în sala de mese atunci când se emitea la radio un discurs de-al lui Hitler, vizionarea obligatorie a filmelor produse de divizia de propagandă școlară a lui Goebbels încă din 1934, inclusiv filme despre care se credea că prind foarte bine la cei tineri, precum *Hitlerjunge Quex* și *Hans Westmar*. În toate bibliotecile școlare, cărțile care nu țineau

de nazism au fost înlocuite cu volume naziste. Din ce în ce mai des cursurile erau întrerupte pentru ca elevii și profesorii să participe la o serie întreagă de festivaluri naziste, de la ziua de naștere a lui Hitler la comemorarea martirilor căzuți pentru mișcarea nazistă. Avizierele școlare erau tapetate cu afișe de propagandă nazistă care contribuiau la atmosfera generală de îndoctrinare, încă de la începutul regimului.[142]

Începând cu anul 1935, inițiativele regionale au fost sprijinite de directive oficiale care adaptau și coordonau o serie întreagă de materii. În 1938, reglementările afectau aproape toți anii școlari și toate materiile, chiar și pe cele care nu aveau un conținut ideologic concret.[143] Programa limbii germane trebuia să se concentreze pe dialecte ca produse ale unui mediu rasial, pe cuvintele germane ca fiind instrumentele conștiinței germane naționale și pe modul de vorbire ca trăsătură de caracter.[144] Chiar și fizica a fost reorientată spre subiecte militare precum balistica, aerodinamica și radiocomunicațiile, deși mare parte din cunoștințele de bază nu aveau nimic de-a face cu politica.[145] Biologia a fost îndreptată spre studiul rasial.[146] Din 1935 încolo au început să apară și manuale de aritmetică de bază care fuseseră sintetizate sub îndrumarea Ministerului Educației. O trăsătură de bază a acestora era faptul că includeau studiul „aritmeticii sociale", exerciții matematice care aveau ca scop îndoctrinarea subliminală a elevilor – de exemplu, exerciții care le cereau copiilor să calculeze cât ar trebui să plătească statul pentru a ține o persoană bolnavă mintal într-un azil.[147] „Proporția de sânge nordic în cetățenii germani e estimată a fi prezentă în o cincime din populație", se spunea într-un exercițiu: „o treime din aceștia pot fi blonzi. Conform acestor statistici, câți oameni blonzi există într-o populație germană de 66 de milioane?"[148] Geografia a fost și ea adaptată conform ideologiei naziste pentru a se concentra pe „conceptele de patrie, rasă, eroism și organicism", așa cum scria într-un manual ajutător pentru profesori. Clima era și ea legată de rasă, și profesorilor li s-a sugerat că studiul Orientului ar fi benefic pentru a trata mai departe „problema evreiască".[149] Nenumărate manuale de geografie propagau concepte precum „sângele și glia" sau „spațiul vital" și susțineau mitul superiorității rasiale germanice.[150] Hărțile geografice globale și noile manuale se concentrau pe importanța geopoliticii, susținând implicit

ideea de „un popor, un Reich“, sau urmărind expansiunea triburilor germanice în Europa Centrală și Estică în Evul Mediu.[151]

II

În ciuda acestor lucruri, profesorii își păstrau în unele situații loc de manevră. Multe școli de la sat erau mici și majoritatea școlilor generale încă mai aveau doar una sau două săli de cursuri în 1939. Profesorii de la țară își puteau păstra o oarecare libertate în a interpreta materialele pe care le impunea regimul. Mai mult decât atât, unii redactori de manuale școlare se împotriveau oficialilor din Ministerul de Educație, introducând material neutru din punct de vedere ideologic în manualele lor, oferindu-le mai multe posibilități de predare profesorilor ale căror priorități erau mai degrabă emoționale decât ideologice.[152] Un manual ajutător pentru profesorii de școală generală, publicat de Liga Național-Socialistă a Profesorilor în 1938, insista că cei trei „R“ [citiRe, scRiere, aRitmetică – n. red.] trebuiau să rămână la baza programei școlare. Copiii aveau să-și servească națiunea mai bine, declara autorul acestui manual, dacă dețineau abilități de bază în matematică și citire înainte de a-și continua educația. Elevii mai inteligenți, precum artistul Joseph Beuys, care urmase o școală catolică în vestul Germaniei în această perioadă, și-au adus aminte mai târziu cum puteau elevii să-și dea seama care profesori „se opuneau regimului în ciuda aparențelor“; câteodată aceștia se distanțau prin gesturi ușor de negat, cum ar fi adoptarea unei poziții sau atitudini neortodoxe atunci când dădeau salutul hitlerist.[154] Un profesor dintr-o școală din Köln își saluta elevii în fiecare dimineață într-un mod ironic, spunându-le „Heil, voi, membrii unui trib germanic străvechi!“.[155] Cu toate acestea, astfel de ambiguități ar fi putut să deterioreze procesul de predare. Așa cum spunea o fată care părăsise Germania la vârsta de 16 ani, în 1939, elevii erau conștienți că profesorii „trebuiau să pretindă că sunt naziști pentru a-și păstra locul de muncă, și mulți dintre profesorii bărbați aveau familii de întreținut, care depindeau de ei. Dacă cineva voia să fie promovat în funcție trebuia să demonstreze că era un nazist devotat, chiar dacă credea tot ce spunea sau nu. În ultimii doi ani, a devenit destul de

greu pentru mine să accept ceea ce mi se preda, deoarece nu ştiam niciodată în ce măsură profesorul chiar credea în ceea ce spunea".[156]

Divergenţele de opinii deveniseră aproape inexistente în şcoli, cu mult înainte de începutul războiului.[157]

Ca bugetari, profesorii intrau sub incidenţa Legii Reichului pentru restabilirea serviciului civil profesionist, promulgată pe 7 aprilie 1933, şi pedagogii care nu inspirau încredere din punct de vedere politic au fost curând identificaţi de către o reţea de comitete investigative fondate de ministrul prusian al educaţiei, Bernhard Rust, care era el însuşi profesor şi lider regional nazist. Aceste comitete, ai căror membri erau nazişti şi care erau controlate de liderii regionali şi de către oficialii nazişti, au condus la eliminarea din învăţământ a 157 din 1 065 de directori de liceu din Prusia, 37 din 515 profesori cu vechime de sex masculin şi 280 din 11 348 de profesori titulari de sex masculin. Nu mai puţin de 23 din 68, un procentaj de 32%, din femeile directoare din liceele din Prusia au fost concediate.[158] În unele zone, procentajul era chiar mai ridicat. În Berlin, fortăreaţă social-democrată şi comunistă, de exemplu, 83 din 662 de profesori superiori au fost concediaţi, iar instituţiile progresiste, precum şcoala „Karl Marx" din districtul muncitoresc din Neukölln, au fost reorganizate sub auspiciile naziste, în acest caz, pierzând 43 din 74 de profesori.[159] Profesorii evrei care nu fuseseră concediaţi în aprilie 1933 au fost pensionaţi obligatoriu în 1935; doi ani mai târziu, evreilor şi celor „pe jumătate evrei" li s-a interzis să profeseze în şcolile non-evreieşti.[160] Cu toate acestea, procentajul de concedieri a fost relativ scăzut. Faptul că doar un număr mic de profesori non-evrei îşi pierduseră locul de muncă sugerează cu tărie că marii majorităţi a profesorilor nu le era antipatic noul regim. Într-adevăr, profesorii fuseseră cel mai bine reprezentat grup profesional în partid şi în eşaloanele sale superioare înainte de 1933, fapt care reflecta nemulţumirea generală faţă de micşorările de salarii şi de concedierile care avuseseră loc în timpul Republicii de la Weimar, când guvernul încerca să reducă cheltuielile bugetare în timpul crizei economice.[161]

Liga Naţional-Socialistă a Profesorilor, fondată în aprilie 1927 de către un alt profesor care a ajuns lider regional, Hans Schemm, şi-a mărit numărul de membri cu rapiditate, de la 12 000, la sfârşitul lunii ianuarie în 1933, la 220 000 la sfârşitul aceluiaşi an, de vreme ce profesorii se

luptau să-şi păstreze posturile, dovedindu-şi loialitatea faţă de noul regim. În 1936, 97% din toţi profesorii germani, aproape 300 000 în total, erau deja membri, şi în anul următor liga a unit sub egida sa şi restul organizaţiilor profesionale. Unele, precum Liga Profesorilor Catolici, au fost închise cu forţa, în acest caz în 1937. Altele, precum grupările specializate pe anumite materii, au continuat să existe ca şi entităţi separate sau subgrupări ale Ligii Naţional-Socialiste. Iniţial, aceasta concurase cu o organizaţie rivală, Comunitatea Germană a Specialiştilor în Educaţie, care era sprijinită de un cap nazist rival, ministrul de interne Wilhelm Frick. Dar a câştigat competiţia. Din 6 mai 1936 Liga a devenit responsabilă în mod oficial de îndoctrinarea politică a profesorilor, pe care a efectuat-o iniţiind cursuri de educaţie politică, care durau între una şi două săptămâni şi aveau loc în tabere speciale ale ligii. Dintre profesorii angajaţi în şcolile germane în 1939, 215 000 participaseră la aceste instruiri, al căror program, similar cu cel din alte tabere naziste, includea antrenamente militare, exerciţii fizice, marşuri, cântece şi aşa mai departe, şi li se cerea participanţilor să poarte uniforme în stil militar pe durata şederii lor.[162]

Profesorii erau supuşi unor presiuni de a se conforma cu noul regim, impuse nu doar de la nivel înalt. Un cuvânt neadecvat rostit în timpul orelor putea să ducă la arestarea profesorului care îl rostise. Într-un astfel de caz, o profesoară în vârstă de 38 de ani din districtul Ruhr le-a spus o glumă elevilor săi în vârstă de 12 ani, glumă care, cum şi-a dat şi ea seama mai târziu, putea fi interpretată ca fiind critică la adresa regimului; în ciuda încercărilor ei de a-i convinge pe copii să nu mai repete gluma, unul din elevi, care-i purta pică, le-a spus părinţilor şi aceştia au informat cu promptitudine Gestapoul. Nu numai profesoara, care a negat că ar fi avut vreo intenţie de a insulta statul, dar şi cinci dintre elevi au fost interogaţi. Unul dintre ei a declarat că fosta profesoară fusese mult mai agreabilă, adăugând că nu era pentru prima dată când profesoara actuală le spunea glume cu substrat politic în timpul orelor. Pe 20 ianuarie 1938, profesoara a fost judecată de Curtea Specială din Düsseldorf, a fost găsită vinovată şi a primit o amendă; s-a luat în considerare şi perioada de trei săptămâni în care se aflase în custodie. Fusese deja concediată la începutul scandalului, cu câteva săptămâni în urmă. Frica de denunţ era probabil larg răspândită, în situaţiile de zi

cu zi care apăreau într-o școală, în care atmosfera era saturată de obligații politice de un fel sau de altul. Profesorii care erau suspectați erau vizitați frecvent de inspectorii școlari, și fiecare profesor, scria într-un raport, care încerca să reducă impactul pe care trebuia să-l obțină programa nazificată „trebuia să fie atent la fiecare cuvânt pe care îl rostea, de vreme ce copiii «bătrânilor camarazi de partid» erau cu ochii pe el, așteptând să-l poată denunța“.[163]

Presiunile de conformare mergeau în ambele direcții; copiii care nu foloseau salutul hitlerist erau disciplinați; într-un astfel de caz, într-o școală în care elevele se salutau folosind formula „H. u. S. n. w. K.“, care însemna „*Heil und Sieg, nie wieder Krieg*“ (Heil și Victorie, Război niciodată), așa cum a aflat o fată care simpatiza cu naziștii, s-a lansat o anchetă polițienească. Noul accent pus de către regim pe educația fizică și pe disciplina militară era apreciat de profesorii care susțineau disciplinarea tradițională a elevilor, de zbiri și de noii naziști capabili care umpleau rândurile profesorilor. Pedeapsa corporală și bătăile au devenit metode din ce în ce mai des întâlnite în școli, pe măsură ce spiritul militar a început să penetreze sistemul educațional. Un director de școală spunea cu admirație despre unul din subordonații săi că „în orele sale bate un vânt aprig prusian, care nu-i tratează cu blândețe pe elevii leneși“. Copiii care nu demonstrau o atitudine adecvată, care nu luau poziția de drepți atunci când li se adresa un profesor sau care făcea dovadă de „lene și moliciune“ erau mustrați de naziști și de autoritățile educaționale.[164]

Cu toate acestea, profesorii trebuiau să suporte un val de critici din partea activiștilor naziști de orice fel, începând cu Hitler însuși și sfârșind cu „valul de dispreț pentru profesia de învățător“ care era prezent în discursurile liderului Tineretului Hitlerist, Baldur von Schirach. Consecința acestui lucru era, spuneau ei, că „nimeni nu mai vrea să profeseze în acest domeniu, de vreme ce profesia e tratată în această manieră de oficialii de vârf și nu mai e respectată“.[165] Această observație nu era lipsită de logică. Presiunea continuă exercitată de guvern și faptul că salariile profesorilor trebuiau păstrate la un anumit nivel, astfel încât statul să poată aloca un buget mai mare pentru alte cheltuieli, de exemplu pentru procesul de reînarmare, au contribuit la descurajarea profesorilor. În școlile din sate, învățătorii și-au dat seama că le era

din ce în ce mai greu să-și câștige existența, fiind de asemenea privați de sursa lor tradițională de venit ca scribi ai satului, în timp ce mulți nu au mai putut să își rotunjească veniturile din posturi precum organiști ai bisericii și directori de cor bisericesc, de vreme ce conflictul dintre partid și Biserică se agrava.[166] Din ce în ce mai mulți profesori se pensionau devreme sau demisionau, căutându-și o funcție mai bine plătită. În 1936, existau 1 335 de posturi neocupate în școlile generale; în 1938 numărul crescuse deja la aproape 3 000, în vreme ce cifra anuală de absolvenți a colegiilor de pedagogie, de 2 500, nici nu se apropia de cifra de posturi care erau necesare pentru buna funcționare a sistemului educațional, de încă 8 000 de profesori pe an.[167] Rezultatul a fost că, în 1938, în medie, numărul de elevi dintr-o clasă ajunsese la 43, față de 37 în 1937, în timp ce mai puțin de unul din 14 profesori de liceu era acum sub vârsta de 40 de ani.[168]

Pedagogii care încă mai profesau în domeniu și-au pierdut curând entuziasmul cu care mulți dintre ei întâmpinaseră cel de-al Treilea Reich. Militarizarea sistemului educațional a dus la deziluzie. „Nu suntem decât un departament al Ministerului Armatei", spuneau profesorii în 1934.[169] Taberele de instruire în care trebuiau să meargă le erau extrem de antipatice.[170] Din ce în ce mai mult timp trebuia petrecut participând la cursurile de instruire și instrucție militară.[171] Viețile directorilor și administratorilor de școli erau afectate de valurile de reglementări și decrete care erau emise de diverse agenții, și care de multe ori se băteau cap în cap. Un observator social-democrat descria situația de la sfârșitul anului 1934 în termeni drastici:

> Tot ceea ce a fost construit în profesia de pedagog de-a lungul unui secol de muncă nu mai există. Doar coaja a mai rămas; școlile și elevii și profesorii sunt încă acolo, dar spiritul și structura internă au dispărut. Au fost distruse cu rea-voință de sus. Nici gând de metode de predare adecvate în școli sau de libertatea de a preda un anumit subiect. În schimb, avem școli de bucherie în care elevii sunt bătuți, metode de predare prescrise de sus și materiale școlare circumscrise cu teamă. În locul libertății de a învăța, avem parte de cea mai îngustă metodă de supervizare și spionare a elevilor și a profesorilor. Acestora nu le este acordat dreptul la exprimare liberă, nici la empatie personală. Sistemul educațional a fost acaparat de spiritul militar, de instrucția militară.[172]

În fiecare școală se găseau probabil doi sau trei profesori fanatici naziști, care erau dispuși în orice moment să-și raporteze colegii dacă aceștia își exprimau părerile neortodoxe. Cei mai politicoși își atenționau de dinainte colegii că vor fi obligați să-i denunțe dacă spuneau orice putea părea critic la adresa regimului. Cancelaria devenise un loc de evitat, în loc de o ocazie de a purta o dezbatere intelectuală. Atunci când un profesor din Bremen „a criticat aspru încălcarea dreptului la confidențialitate în ceea ce privea deciziile luate, și trimiterea de scrisori anonime către poliția politică", și a cerut încetarea „atacului asupra onoarei profesorilor și a acestor denunțuri reprobabile", el descria atmosfera sumbră care exista în fiecare cancelarie școlară din Germania; era, de asemenea, o excepție de la regulă.[173] Comitetele administrative școlare și asociațiile de părinți au fost transformate din instituții democratice în agenții de control; începând cu anul 1936, directorii de școli nu mai puteau proveni din personalul școlii, ci trebuiau să vină din exterior.[174] Acest lucru a întărit principiul de conducere care fusese deja introdus în 1934, în care directorul era „Führerul" școlii, iar profesorii făceau parte din „suita sa", și nu mai aveau nicio influență asupra modului de administrare a școlii, ci doar acceptau ordinele venite de sus.[175] În multe școli, profesorii trebuiau să suporte și prezența veteranilor Cămășilor Brune, care primeau posturi de îngrijitori sau, uneori, chiar și posturi superioare lor.[176] În fiecare școală au fost numiți doi sau trei „asistenți școlari" care trebuiau să-i ajute pe profesori; prezența lor continuă în sala de cursuri îi nemulțumea pe mulți, care îi priveau ca pe niște spioni politici, ceea ce și erau. Mulți dintre ei nu erau instruiți, sau nici măcar educați. Intervențiile lor ideologice au devenit celebre. „Asistenții școlari sunt ca apendicele: nu au niciun rol și se irită ușor", spunea o glumă preferată a profesorilor.[177]

III

Odată cu trecerea timpului, Partidul Nazist nu a mai răbdat inerția caracteristică sistemului educațional și l-a ignorat pe de-a întregul, căutând noi metode de îndoctrinare a celor tineri. Un rol-cheie l-a jucat *Hitlerjugend*, Tineretul Hitlerist, o ramură relativ nereușită a mișcării

naziste înainte de 1933, comparat cu Liga Național-Socialistă a Studenților Germani. La acea vreme, Tineretul Hitlerist nu se putea măsura cu numărul mare de grupări de tineret care făceau parte din organizații catolice sau protestante, cu asociațiile de tineret ale diverselor partide politice, și mai ales cu mișcarea liberă de tineret care păstra tradiția *Wandervogel*-ului, și a grupărilor similare, dezorganizate, de dinainte de Primul Război Mondial. Organizațiile de tineret non-naziste dominau Tineretul Hitlerist, care număra doar 18 000 de membri în 1930 și doar 20 000 doi ani mai târziu. Dar, până în vara anului 1933, naziștii eliminaseră aproape toate organizațiile rivale din toate domeniile sociale, cu excepția asociațiilor catolice de tineret, care, așa cum am văzut, au rezistat mai mult. Tinerii erau constrânși să se alăture Tineretului Hitlerist și organizațiilor sale afiliate. Profesorii erau obligați să le dea studenților eseuri cu titluri de genul „De ce nu fac parte din Tineretul Hitlerist?", iar cei care nu se înscriau în grupare erau supuși unei continue batjocuri din partea profesorilor și colegilor; în ultimă instanță, li se putea chiar refuza eliberarea diplomei atunci când absolveau, dacă nu deveneau membri până atunci. Angajatorii își alegeau ucenici doar din rândurile *Hitlerjugend*, exercitând astfel o presiune financiară enormă asupra studenților care erau pe punctul de a absolvi.[178]

Începând cu luna iulie a anului 1936, Tineretul Hitlerist deținea monopolul oficial asupra facilităților sportive și activităților pentru copiii sub 14 ani; curând, sporturile pentru cei cu vârsta cuprinsă între 14 și 18 ani au intrat sub același monopol; practic, facilitățile sportive nu mai erau disponibile pentru cei care nu erau membri. Membrii Tineretului Hitlerist primeau zile libere de la școală pentru acest gen de activități. Consecințele presiunii exercitate asupra tinerilor au devenit curând vizibile. La sfârșitul anului 1933, Tineretul Hitlerist număra 2,3 milioane de membri, băieți și fete între 10 și 18 ani. La sfârșitul anului 1935 cifra se apropia de 8,87 de milioane de tineri, lucru care le-a oferit lor și organizațiilor afiliate o dominare aproape totală a tinerei generații, mai ales dacă luăm în considerare faptul că tinerii evrei erau excluși din start. Din 1 decembrie 1936 *Hitlerjugend* a câștigat statutul oficial al unei instituții educaționale și a fost scos din subordinea Ministerului de Interne al Reichului. Începând cu această dată a devenit o organizație autonomă care răspundea doar în fața Führerului, prin reprezentantul

ei, Baldur von Schirach. După 25 martie 1939, a devenit obligatoriu pentru copiii de la 10 ani în sus să devină membri, iar părinții puteau fi chiar amendați dacă nu-și înscriau copiii, sau chiar arestați dacă încercau să-i împiedice pe aceștia să se înscrie în Tineretul Hitlerist.[179]

Naziștii au încercat mai ales prin intermediul Tineretului Hitlerist și al organizațiilor afiliate acestuia să modeleze noua generație germană. Chiar și în *Mein Kampf* Hitler a alocat mult spațiu părerilor sale și ideilor privind scopul sistemului educațional în statul rasial pe care voia să-l întemeieze.[180] „Statul etnic nu trebuie să-și concentreze eforturile doar pe inocularea unor cunoștințe de bază, ci și pe creșterea unor corpuri absolut sănătoase. Instruirea abilităților mentale e un scop secundar", proclama Hitler. Întărirea caracterului era pe următorul loc, apoi promovarea puterii voinței, apoi conceptul de bucurie în a avea responsabilități. „Un popor de savanți degenerați din punct de vedere fizic, cu o voință slabă și care sunt niște lași pacifiști, nu va lua cu asalt cerurile." Educația academică era inutilă. „Creierul tânăr nu trebuie în general împovărat cu cunoștințe dintre care 95% nici nu le poate folosi." Subiectele academice trebuie predate doar printr-un soi de „rezumat al materialului", și ar trebui să fie legate de interesele rasiale: atunci când se predă istoria, de exemplu, ar trebui eliminate detaliile lipsite de noimă și accentul să fie pus pe încurajarea patriotismului. Educația fizică și întărirea de caracter trebuie să culmineze în serviciul militar, ultimul stadiu al educației. Țelul esențial al sistemului educațional era de a „întipări simțul rasial și sentimentele rasiale instinctuale în intelectul, creierul și inima tinerilor".[181]

Aceste soluții salvatoare au fost, după cum am văzut, adoptate de școlile germane după ascensiunea naziștilor la putere, susținute și de doctrinele pedagogice ale teoreticienilor naziști pe probleme de educație, precum Ernst Krieck, ale cărui concepte erau de-acum standardul după care operau instituțiile de instruire.[182] Dar chiar și după ce au fost centralizate și ținute complet sub control, sistemul educațional primar și secundar tradițional erau încă departe de a atinge aceste țeluri. Așa cum declara Hitler la congresul de la Nürnberg, din 1935:

> În ochii noștri, tânărul german al viitorului trebuie să fie zvelt și agil, ager ca un ogar, aspru ca și pielea și puternic precum oțelul Krupp.

Trebuie să creștem un nou tip de ființă umană, bărbați și femei care sunt disciplinați și sănătoși. Ne-am asumat responsabilitatea de a le oferi cetățenilor germani o educație care începe devreme în tinerețe și nu se termină niciodată. Începe cu copilul și se termină cu «bătrânul luptător». Nimeni nu va putea să spună că a avut vreodată timp de pierdut.[183]

Membrilor Tineretului Hitlerist li se cerea să învețe acest discurs pe de rost și să-l declame atunci când se ridica steagul cu svastică.[184]

Îndoctrinarea la care erau supuși tinerii germani pe timpul Tineretului Hitlerist nu înceta niciodată. Deși organizația împrumuta stilul altor asociații de tineret, organizând tabere, excursii, având propriile cântece, ritualuri, ceremonii, sporturi și jocuri, Tineretul Hitlerist era o organizație construită pe o ierarhie bine definită, condusă nu de membrii ei, așa cum fuseseră vechile mișcări de tineret, ci, conform principiilor de conducere, de liderii de tineret ai Reichului și de Schirach în vârf. Organizația emitea reglementări stricte privind modul de desfășurare a activităților sale. Toți cei care deveneau membri trebuiau să depună un jurământ de loialitate pentru Hitler. Instruirea lor era obligatorie și reglementată prin lege. Toți adepții organizației, repartizați pe grupe de vârstă, aveau o programă anuală care trata subiecte de la „Zeii și eroii germanici", „Lupta de 20 de ani pentru Germania", „Adolf Hitler și camarazii săi" la „Poporul și moștenirea de sânge". Cântecele pe care le cântau erau cântece naziste, cărțile pe care le citeau erau cărți naziste. Broșurile informative speciale îi instruiau pe lideri ce subiecte să abordeze la adunări și le furnizau material nou de îndoctrinare.[185] Odată cu trecerea timpului antrenamentele militare s-au intensificat. Candidații care doreau să devină membri, chiar și cei mai tineri, trebuiau să treacă un examen medical și fizic pentru a face parte din organizație. Pe 20 februarie 1938 raportul întocmit pentru Hitler în care se vorbea despre diviziile-cheie ale organizației preciza că:

Forțele navale ale Tineretului Hitlerist constau în 45 000 de băieți. Forțele motorizate au 60 000 de băieți. 55 000 de membri ai Tineretului Hitlerist sunt instruiți în forțele aeriene și învață să planeze. 74 000 de membri sunt organizați în unități aeriene. Doar în 1937, 15 000 de băieți au trecut testele de planarism. Astăzi, 1 200 000 de membri sunt instruiți în tragerea cu arme de calibru mic, asistați de 7 000 de instructori de tir."[186]

În acest moment, sesiunile de antrenament se concentrau pe marşuri şi defilări, pe învăţarea codului Morse, pe descifrarea hărţilor şi pe alte activităţi similare pentru băieţi, în timp ce fetele urmau cursuri de infirmerie şi învăţau cum să se protejeze în cazul unui raid aerian.[187]

Agenţii social-democraţi raportau liderilor lor exilaţi din Praga că rezultatul acestor demersuri a fost că, deşi băieţii mai în vârstă mai păstrau o parte din conceptele social-democrate, comuniste sau catolice care le fuseseră transmise de către părinţi, cei mai tineri erau „hrăniţi încă de la început cu spiritul naţional-socialist".[188] Tineretul Hitlerist oferea excursii, vacanţe, facilităţi sportive şi multe altele, lucruri care îi atrăgeau pe copiii din familii nevoiaşe care nu se bucuraseră de aşa ceva înainte. Pentru unii, faptul că erau membri ai organizaţiei le oferea un gen de entuziasm cu privire la posibilităţile pe care le aveau şi un soi de apreciere de sine.[189] Fără îndoială că idealismul a jucat un rol-cheie în entuziasmul cu care mulţi tineri s-au alăturat cauzei organizaţiei, sfidându-şi părinţii. Melita Maschmann s-a înrolat în Liga Germană a Tinerelor Femei pe 1 martie 1933, în secret, deoarece ştia că părinţii ei conservatori nu vor fi de acord. A încercat să citească tomuri ideologice precum *Mein Kampf* sau *Fundamentele secolului XIX* a lui Chamberlain, dar în van.[190] Mai târziu, a recunoscut că, la fel ca şi alţi prieteni de-ai ei din clasa de mijloc sau superioară, a ignorat violenţa şi antisemitismul susţinute de naţional-socialism ca fiind doar nişte excese trecătoare care aveau să dispară. Fiind membră a organizaţiei, simţea că face parte dintr-o comunitate şi că are un ţel, şi şi-a dedicat tot timpul grupării, neglijându-şi educaţia, spre îngrijorarea părinţilor ei. Cu toate acestea, a scris mai târziu că era „doar pe plan secundar interesată de politică, şi atunci doar din constrângere".[191] Pentru băieţi, accentul constant pus pe competiţie şi pe luptă, eroism şi principii de conducere, în sport dar şi în alte domenii, şi-a atins scopul. Trebuie că au avut loc numeroase incidente precum acesta, raportat de un agent social-democrat în toamna anului 1934:

> Fiul unui camarad din blocul meu are 13 ani şi face parte din Tineretul Hitlerist. De curând a venit acasă de la un antrenament şi şi-a întrebat tatăl: „De ce nu v-aţi apărat? Te dispreţuiesc pentru că nu ai dat dovadă de eroism. Social-democraţia voastră nu a fost în

> stare de nimic, ați fost bătuți până la sânge, pentru că nu ați avut nici măcar un erou!" Tatăl i-a răspuns: „Nu înțelegi nimic". Dar băiatul a râs și a continuat să creadă ce îi spusese liderul său.[192]

Vechii social-democrați erau disperați. O întreagă nouă generație se dezvolta, o generație care, așa cum spunea unul din ei, „nu înțelege mișcarea muncitorească, nu are nimic altceva în cap decât «eroi și eroism». Această tânără generație nu vrea să mai audă nimic de la noi".[193]

În ciuda programului masiv de îndoctrinare ideologică și instrucție militară, efectul pe care l-a avut Tineretul Hitlerist asupra noii generații nu a fost unul omogen. Pe măsură ce s-a transformat dintr-o mișcare autonomă care lupta pentru cauza sa într-o instituție obligatorie care servea interesele statului, a devenit din ce în ce mai puțin atractivă pentru tineri. Îndoctrinarea ideologică era adeseori superficială, de vreme ce liderii erau de regulă bărbați educați în tradiția brutală a Cămășilor Brune, și nu gânditori educați așa cum fuseseră liderii vechilor mișcări.[194] Astfel, majoritatea dintre ei nu reușeau să caracterizeze cu elocvență „conceptul de național-socialism". Unul dintre tinerii lideri era de părere că dacă avea să se schimbe regimul, de exemplu dacă erau înfrânți în război, majoritatea dintre ei aveau să „se adapteze la noua situație fără complicații majore".[195] Accentul pus pe activitățile sportive, care erau motivul principal de atracție pentru mulți care se înscriau în Tineretul Hitlerist, a zădărnicit procesul de îndoctrinare la scară largă, de vreme ce mulți tineri erau interesați doar să folosească facilitățile pentru a practica diferite sporturi. Exercițiile fizice nu erau pe placul tuturor copiilor. O practică extrem de nepopulară era să mergi cu o cutie pentru a strânge donații, mai ales de vreme ce aceasta era din ce în ce mai des practicată și în școli. Marșurile începeau uneori la ora 7.30 duminica dimineață și durau aproape toată ziua (lucru care îi împiedica pe cei mai religioși să meargă la slujbă), iar gimnastica obligatorie începea miercuri, la ora 8 seara, și nu e deloc surprinzător atunci că mulți membri au început să își dorească să aibă puțin timp și pentru pasiunile personale. Cu toate acestea, marșurile care nu erau organizate sau activitățile spontane de acest gen organizate de tineri fără a fi puse sub egida vreunei grupări, caracteristice mișcărilor de tineret de dinainte de 1933, erau strict interzise.[196]

În septembrie 1934 conducerea Tineretului Hitlerist dintr-un district muncitoresc din Hamburg le-a trimis o scrisoare membrilor, şi copii ale scrisorii părinţilor acestora, în care se plângeau că:

> Nu vă prezentaţi la datorie şi nici măcar nu vă motivaţi absenţa. În schimb vă dedicaţi timpul plăcerilor private. Daţi ascultare din nou „Eului marxist liberal" şi refuzaţi „naţional-socialistul Noi". Păcătuiţi împotriva intereselor naţiunii. Vă sustrageţi de la datorie pentru că vreţi să mergeţi la festinul de nuntă al vreunui cunoscut şi vă motivaţi absenţele spunând că sunteţi supraîncărcaţi cu teme pentru şcoală, dar totuşi mergeţi să vă plimbaţi cu bicicleta. Iar când ajungeţi la şcoală şi nu v-aţi făcut temele, spuneţi că sunteţi în serviciul Tineretului Hitlerist ca să vă scuzaţi.[197]

Practica cea mai detestată era disciplina militară, care a devenit din ce în ce mai pronunţată pe măsură ce trecea timpul.[198] Schirach a declarat că „principiul de autoconducere" se aplica şi în cadrul Tineretului Hitlerist, la fel cum fusese şi cazul vechilor mişcări, dar în practică organizaţia era condusă de adulţi.[199] Membrii Tineretului Hitlerist erau instruiţi de adulţi care făceau parte din Cămăşile Brune, aruncaţi în apă rece ca gheaţa pentru a se întări fizic, obligaţi să facă exerciţii fizice timp îndelungat iarna în timp ce erau îmbrăcaţi necorespunzător, pentru a căpăta anduranţa fizică, şi pedepsiţi cu brutalitate dacă refuzau ordinele. Există rapoarte despre tineri băieţi care au fost expuşi oprobriului public pentru contravenţii minore, sau chiar bătuţi cu rângi. Doctorii se plângeau că lungile ore de instrucţie, marşurile de noapte în care trebuiau să care cu ei şi echipamente şi exerciţiile militare, executate fără o hrană adecvată, duceau la epuizarea mentală şi fizică a tinerilor.[200]

Agenţii social-democraţi raportau că tinerii absentau de la antrenamente sau nu-şi plăteau taxele pentru a fi excluşi din organizaţie, şi se reînrolau numai când trebuiau să facă dovada adeziunii la grup atunci când candidau pentru o funcţie sau voiau să se înscrie la facultate. Un agent din Saxonia raporta în 1938: „Băieţii sunt maeştri în a povesti bancuri şi a face glume pe seama instituţiilor naziste. Încearcă să evite să-şi îndeplinească îndatoririle pe cât posibil. Atunci când se întâlnesc în casa vreunuia dintre ei la joacă, vorbesc dispreţuitor la adresa «planului

de serviciu»".[201] Copiii s-au plictisit repede de lungile seri petrecute în jurul unui foc de tabără cântând melodii patriotice: „majoritatea dintre ei vor să plece acasă după primul cântec", raporta un agent social-democrat.[202] Defilările săptămânale, care durau de la 7.30 dimineața la 9.30 seara, erau rar frecventate. Organizația nu putea face prea multe pentru a-i pedepsi pe cei care se îndepărtau. Atâta vreme cât își plăteau taxele, nu puteau fi exmatriculați, și, așa cum observa și un membru al Ligii Germane a Tinerelor Femei, majoritatea „erau mai mult sau mai puțin membri doar prin taxele plătite", de vreme ce un tânăr de 15 ani avea „o multitudine de alte pasiuni". Pentru tinerii care lucrau deja, antrenamentele erau extrem de obositoare.[203] Mersul în tabere, odată o activitate preferată în mișcarea de tineret, a devenit din ce în ce mai nepopular pe măsură ce activitatea era tot mai militarizată. Așa cum se plângea un tânăr care se întorcea dintr-o tabără:

> Aproape că nu am avut timp liber deloc. Tot ce făceam era într-un stil milităresc, de la trezire la prima defilare, la ridicarea steagului, exercițiile de dimineață și igiena, la micul dejun, la „jocurile de cercetași", prânz, și tot așa până seara. Câțiva au plecat pentru că li se părea o muncă prea grea și stupidă. Nu exista niciun fel de legătură între membri. Sentimentul de camaraderie era slab și tot ce se făcea era din ordin și cu supunere... Liderul de tabără era un funcționar mai în vârstă din organizație, genul de sergent de instrucție. Eforturile sale se reduceau la a lătra ordine, a organiza exerciții de cercetași și, în general, de a ne pune la muncă... Tabăra era mai mult hiperactivitate și un cult exagerat al mușchilor decât o experiență spirituală sau un mod plăcut și dinamic de a-ți petrece timpul liber.[204]

Alt tânăr, amintindu-și mai târziu de timpul petrecut în *Hitlerjugend*, mărturisea că se înrolase „cu entuziasm" în organizație, la vârsta de 10 ani, căci „ce băiat nu e entuziast atunci când i se prezintă idealuri mărețe precum camaraderia, loialitatea și onoarea?", dar curând a aflat că nu era vorba decât despre „supunere necondiționată și obligații... exagerate".[205] „Interminabilele antrenamente" erau plictisitoare și pedepsele pe care le puteai primi pentru cele mai mărunte greșeli deveniseră amare, își aduce aminte un alt tânăr, dar nimeni nu se plângea, pentru că singura cale de a merge mai departe era să-ți dovedești tăria de caracter

și acest lucru îi afecta pe toți: „rezistența fizică și supunerea ne-au fost inoculate încă de când am început să ne ținem pe picioare“.[206]

Chiar și tinerii naziști erau „dezamăgiți și nemulțumiți“. Sub suprafață, vechea tradiție a mișcărilor de tineret continua să reziste, și băieții rebeli învățau cântece de tabără vechi, acum interzise, și le fredonau unul altuia în tabere ca un semn de recunoaștere; se adunau împreună și își inventau propriile activități atunci când puteau.[207] Dar numeroși observatori social-democrați le interpretau într-un alt fel dorința de a vedea luminița de la capătul tunelului și raportau cu posomorâre că tânăra generație se desprindea de valorile celor mai în vârstă și cădea pradă ideologiei naziste, influențați de Tineretul Hitlerist și de îndoctrinarea prezentă în școli. În ciuda tuturor deficiențelor lor, mișcarea și sistemul școlar nazificat creau o prăpastie între părinții care încă erau oarecum loiali credințelor și conceptelor cu care crescuseră și copiii care erau îndoctrinați în fiecare stadiu la vieții lor. Așa cum observa un agent cu tristețe:

> E extrem de dificil pentru părinții care se opun regimului nazist să își influențeze copiii în orice fel. Dacă îi roagă pe aceștia să nu menționeze la școală ce se discută acasă, aceștia vor crede că părinții încearcă să se ascundă. Profesorul spune tot ce are de spus, fără ascunzișuri, deci trebuie să aibă dreptate. Dacă părinții își exprimă opiniile fără a-l atenționa pe copil, atunci curând vor fi arestați sau cel puțin chemați la școală de profesor, care va striga la ei și va amenința să-i denunțe: „Spune-i tatălui să vină la școală!“ Acesta e răspunsul normal la îndoielile de suspiciune și la întrebările care-l macină pe copil. Dacă tatăl e tăcut după o astfel de vizită, copilul va avea impresia că i-a dat dreptate profesorului și a fost convins, și acest lucru e și mai rău decât dacă nu s-ar fi spus nimic.[208]

Există rapoarte și mai îngrijorătoare despre copii care erau membri ai Tineretului Hitlerist, lucru cu care părinții lor nu erau de acord, și care îi amenințau pe aceștia că-i vor denunța autorităților dacă încercau să-i împiedice să meargă la întâlnirile asociației. Pentru adolescenți, era mult prea ușor să-și scoată din sărite părinții care erau foști social-democrați, întâmpinându-i cu „Heil, Hitler!“ în loc de „Bună dimineața“. „Astfel, se instaurează războiul în fiecare familie“, observa bătrâna

soție a unui activist din mișcarea muncitorească. „Cel mai rău e că trebuie să ai grijă ce spui în fața propriilor copii", adăuga ea cu teamă.[209]

Astfel atât statul, cât și partidul subminau funcția de educare și de socializare a familiei. Baldur von Schirach era conștient de criticile care i se aduceau și căuta să riposteze, susținând că mulți copii care proveneau din clasa de jos, muncitoare, nu avuseseră oricum parte de familii decente. Părinții din clasa de mijloc erau cei care se plângeau cel mai mult atunci când copiii petreceau mult timp departe de casă, implicați în activități în Tineretul Hitlerist sau în Liga Germană a Tinerelor Femei, dar Schirach le spunea că ar trebui să se gândească la faptul că „Tineretul Hitlerist le-a admis copiii într-o comunitate a tineretului național-socialist pentru a le dărui copiilor nevoiași o familie pentru prima dată în viața lor".[210] Dar astfel de argumente aveau darul doar de a-i nemulțumi și mai tare pe părinții din clasa muncitoare. Nu mai era o plăcere să crești un copil, se plângeau ei. Cheltuiau sume semnificative pe uniformele și echipamentele Tineretului Hitlerist și nu primeau nimic în schimb. „În ziua de astăzi, cuplurile fără copii sunt felicitate de părinți pentru acest lucru. În ziua de astăzi, părinții au doar datoria de a-și hrăni și îmbrăca odraslele; educația lor rămâne la latitudinea Tineretului Hitlerist."[211] Un „bătrân luptător" a fost auzit plângându-se cu amărăciune de fiul său, un activist al Tineretului Hitlerist: „Băiatul aproape că e un străin. Ca veteran, sunt împotriva oricărui război, și băiatul e înnebunit după război, și nu vrea să mai audă nimic altceva. E groaznic câteodată, am impresia că fiul meu e un spion în propria mea familie."[212]

Pe ansamblu, observau agenții social-democrați, Tineretul Hitlerist „înăsprea" tânăra generație. Suprimarea oricăror discuții sau dezbateri, disciplina militară și accentul pus pe îndemânare fizică și pe competiție i-au făcut pe tineri să devină violenți și agresivi, ostili mai ales față de cei care nu erau membri ai *Hitlerjugend*.[213] Membrii organizației care călătoreau cu trenul se amuzau insultându-i și amenințându-i pe controlorii care nu foloseau salutul hitlerist atunci când le cereau biletele pasagerilor. Atunci când se organizau tabere în districte rurale, erau de regulă urmate de un val de reclamații din partea fermierilor locali, care se plângeau că li s-au furat fructe din livezi. Antrenamentul la care erau supuși copiii era atât de dur, încât aceștia se răneau destul

de des. Antrenamentul de box punea accentul pe faptul că nu existau reguli sau măsuri de precauție: „Cu cât mai mult sânge vedeau băieții în astfel de situații, cu atât se entuziasmau mai mult". Un agent social-democrat observa că și în Tineretul Hitlerist, la fel ca și în SA, armată și serviciul muncitoresc, se instala încet un proces de brutalizare. „Genul acesta de conducător pe care îl au și modul în care tratează pe toată lumea transformă ființele umane în animale, și orice e sexual devine obscenitate. Mulți au contractat boli venerice." „O dată pe lună, în multe divizii ale Tineretului Hitlerist, au loc «defilări sexuale», pe care și noi ni le aducem aminte din război."[214] Tineretul Hitlerist refuzase să se ocupe de educația sexuală a tinerilor, declarând că e responsabilitatea părinților. Cazurile de homosexualitate dintre liderii organizației erau tăinuite; nici nu se punea problema ca acestea să intre în atenția presei, așa cum a fost cazul acuzațiilor aduse împotriva preoților catolici din spitale. În 1935, chiar în perioada în care Goebbels atrăgea atenția opiniei publice asupra scandalurilor sexuale din Biserică, un băiat fusese agresat sexual de alți câțiva băieți într-o tabără a Tineretului Hitlerist, și înjunghiat mai apoi pentru a-l face să tacă. Atunci când mama sa a aflat ce s-a întâmplat și i-a raportat incidentul comisarului Reichului, Mutschmann, acesta a arestat-o și a închis-o pentru a preveni iscarea unui scandal. Părinții care se plângeau de modul în care erau tratați copiii lor în tabere sau care își retrăgeau copiii din organizație pentru binele lor riscau să fie acuzați că subminează organizația și erau de obicei reduși la tăcere sub amenințarea că dacă continuau, copii lor aveau să fie luați în grija statului.[215] Himmler a încercat, în colaborare cu Schirach, să impună disciplina în rândul membrilor asociației prin crearea unei forțe de poliție internă, fondată în iulie 1934, care în practică a reprezentat un mecanism de recrutare pentru SS.[216]

Lipsa de disciplină a membrilor Tineretului Hitlerist a avut un efect perturbator în mediul școlar. Adolescenții activiști ai grupării, asigurați de către regim că ocupă un rol central în viitorul națiunii și obișnuiți să dea ordine unor grupuri de copii mai tineri, grupuri mai mari decât cei cărora le predau profesorii în școli, se purtau cu din ce în ce mai multă aroganță față de mai-marii lor. Un lider al asociației a recunoscut că „liderii Tineretului Hitlerist îi încurajează pe membri să aibă încredere în sine, lucru care pentru mulți băieți ia forma unui soi de megalomanii

și aceștia refuză să mai recunoască orice autoritate".[217] Aceștia dețineau controlul până la urmă în lupta dintre Tineretul Hitlerist și școli.[218] Membrii asociației își purtau uniformele la școală, și profesorii se confruntau adeseori cu o clasă formată din elevi îmbrăcați în așa manieră, încât să evidențieze devotamentul pe care îl aveau față de o instituție din afara școlii. O reglementare emisă în ianuarie 1934 i-a acordat organizației un statut egal cu cel al școlilor, devenind astfel o instituție educațională, lucru care a alimentat egoul membrilor.[219] Rebeliunea adolescentină era îndreptată împotriva instituțiilor de socializare precum școala, familia, biserica. Foștii membri ai Tineretului Hitlerist își aduceau aminte în interviuri luate după război cum ajunseseră să dețină mai multă putere în școli datorită adeziunii la asociație.[220] Chiar și SS-ul și-a exprimat îngrijorarea în 1939 față de relațiile care se tot înrăutățeau dintre profesori și membrii Tineretului Hitlerist.[221] În 1934, un agent social-democrat observa că un „lider școlar" al organizației l-a amenințat pe un profesor în vârstă de 60 de ani că îl va raporta, pentru că acesta își pusese pălăria pe cap într-o dimineață friguroasă în timp ce se făcea antrenamentul, se cânta imnul național și se saluta ridicarea drapelului cu pălăriile date jos de pe cap.[222] De puține ori profesorii erau în stare să-și exercite influența asupra elevilor și să-și recapete controlul asupra lor cu ingeniozitate și fără a risca să fie arestați, așa cum a fost cazul unui profesor de matematică de la un liceu din Köln, care le-a adresat două probleme complicate de aritmetică celor doi lideri ai Tineretului Hitlerist care veniseră la școală în uniformă, și i-a îndemnat: „Ca lideri ai Tineretului Hitlerist, trebuie să dați un exemplu prin comportamentul vostru; sunt sigur că puteți rezolva subiectele!"[223]

IV

Sistemul școlar al celui de-al Treilea Reich se afla în mod oficial sub egida lui Bernhard Rust, care fusese numit ministrul prusian al Educației și Religiei (*Kultusminister*) în 1933. El însuși pedagog de profesie, s-a înscris în Partidul Nazist încă de devreme și a devenit lider districtual în Hanovra de Sud și în Brunswick în 1925. Avea 50 de ani atunci când Hitler a fost numit cancelar al Reichului, fiind ceva mai în

vârstă decât restul liderilor naziști, care aveau aproape toți în jur de 30, 40 de ani. Pe 1 mai 1934 Rust a obținut pentru sine funcția de ministru al științelor și educației, care a preluat controlul asupra ministerului prusian și a ministerelor regionale la începutul anului 1935, în timp ce responsabilitatea pentru religie și biserică a fost pasată spre noul Minister al Bisericilor Reichului, condus de Hans Kerrl. Pe 20 august 1937, Ministerul Educației a preluat controlul asupra numirilor în funcții ale profesorilor recunoscuți și, în 1939, a întemeiat un Birou de Examinare care să supravegheze examenele din domeniul educației. Între timp, pe 20 martie 1937, a emis o reglementare pentru a schimba structura sistemului școlar secundar, lucru pe care profesorii îl cereau de mult timp și care fusese deja planificat pe timpul Republicii de la Weimar, astfel că au fost create trei tipuri de profiluri: limbi moderne și științele umaniste, știință și tehnologie și unul care să se bazeze pe studiul clasicilor.[224] Pe 6 iulie 1938, regimul a promulgat o altă lege care extindea structura școlară prusiană stabilită în 1927 și în restul Germaniei, stabilind un minim de opt ani de școală pentru copii – un progres pentru Bavaria, unde înainte erau necesari doar șapte, dar un regres pentru Schleswig-Holstein, unde minimul era de nouă. Legea a stabilit de asemenea o programă școlară pentru toate zonele, care includea „educația rasială“, obligatorie acum pentru toate școlile.[225]

De ziua de naștere a lui Hitler, pe 20 aprilie 1933, Rust a întemeiat trei instituții naționale politice și educaționale, „Napola“ [abrevierea de la *Nationalpolitische Lehranstalt*, n. red.], internate care erau localizate pe proprietățile unde fuseseră odată școlile de cadeți din Prusia (desființate de prevederile Tratatului de la Versailles) și al căror scop era să instruiască și să pregătească o nouă elită care să conducă viitorul cel de-al Treilea Reich.[226] E posibil că acest lucru să fi avut la bază și o dorință de a-l mulțumi pe președintele Hindenburg, care fusese student la una din școlile de cadeți. În 1939 funcționau deja 16 Napola.[227] Scopul acestora era de a face instrucție militară și erau echipate cu grajduri, motociclete, iahturi și multe altele, un semn că sporturile practicate de studenți aveau o tentă aristocratică, lucru care avea să le consolideze statutul elitist. După ce absolveau, studenții se înscriau de regulă în forțele armate, în SS sau în poliție, ca ofițeri.[228] Studenții erau aleși după criterii rasiale în primul rând, trebuiau să treacă de o examinare medicală

condusă de medici calificați, trebuiau să dispună de anumite trăsături de caracter, demonstrate în timpul unui test de admitere care consta în probe sportive în timpul cărora candidații trebuiau să demonstreze că sunt curajoși și agresivi.[229]

În ciuda acestor lucruri, la insistența oficialilor din ministerul lui Rust, internatele Napola continuau să predea programa școlară standard, așa cum era și normal pentru o instituție educațională de stat. La congresul partidului din 1934, și din nou la cel din 1935, Hitler a insistat că educația politică era responsabilitatea partidului și nu a instituțiilor de stat sau a profesorilor bugetari. Conform acestui plan, Napola-urile erau conduse de ofițeri SS și SA care nu aveau experiență în educație. Administrația a numit în paralel mai mulți „educatori", provenind din același mediu, care să lucreze împreună cu profesorii calificați care le predau programa școlară obișnuită elevilor. Tot personalul din educație a trebuit să urmeze cursuri speciale și elevii au fost nevoiți să petreacă câteva săptămâni pe an muncind la ferme sau în fabrici ca să păstreze o legătură cu oamenii de acolo. În acest context nu e deloc surprinzător că în curând a devenit destul de greu să se găsească profesori calificați. Cei care acceptau să lucreze în astfel de posturi o făceau de regulă pentru că aveau experiență în școlile de cadeți din Prusia și pentru că directorii au relansat în mod conștient tradițiile vechilor școli prusiane. Devenise evident pentru o parte din liderii naziști că până în 1934 Napola-urile păreau mai degrabă să readucă la viață vechile tradiții prusiane și nu erau niște instituții moderne dedicate pregătirii unei noi elite a celui de-al Treilea Reich. Păreau mai degrabă interesate să pregătească ofițeri pentru armată și nu lideri politici.[230] Cel care se ocupa de gestionarea zilnică a școlilor era Joachim Haupt, un specialist în educație care publicase o serie de texte pe timpul Republicii de la Weimar, în care susținuse fondarea unui nou sistem educațional consacrat instruirii politice și rasiale. Dar, în ajunul „Nopții cuțitelor lungi", Haupt a fost atacat de ofițeri din SS care au făcut mai mult decât să insinueze că Haupt era homosexual și care susțineau că Rust voia să-l elimine pentru că era prea reacționar. Astfel, Haupt a fost concediat în 1935 și gestionarea generală și inspecția Napola-urilor au trecut în mâinile unui ofițer superior al SS-ului, August Heissmeyer; până la urmă, SS-ul a preluat întreg controlul asupra administrării Napola-urilor.

Harta 7. Școlile naziste de elită

Acestea nu au avut parte de prea mult succes ca noi forme de instituții de stat educaționale și standardele impuse de ele nu erau destul de ridicate pentru a pregăti noi cadre de elită pentru regim.[231]

Așa cum au ilustrat aceste evenimente, Rust nu era foarte eficace în a trata cu marii jucători ai structurii naziste de putere. Avea deseori crize de depresie, care alternau cu perioade de optimism maniacal și agresivitate, și era greu pentru el să păstreze o politică consistentă; funcționarii civili din subordinea sa îi ignorau deseori ordinele și de multe ori nu era în stare să țină piept agresiunilor rapace ale rivalilor și ale celor din eșaloanele de vârf ale partidului. Rust suferea și de o paralizie progresivă a mușchilor faciali care îi cauza din ce în ce mai des dureri odată cu trecerea timpului și îi limita, de asemenea, puterea de a ține piept opoziției.[232] Napola-urile lui au fost curând depășite de două instituții mult mai ideologizate, conduse nu de stat, ci de organe ale partidului. Pe 15 ianuarie 1937, liderul Tineretului Hitlerist, Baldur von Schirach, și liderul Frontului German al Muncii, Robert Ley, au anunțat că Hitler ordonase la cererea lor înființarea unor școli liceale, numite „Școli Adolf Hitler", conduse de Tineretul Hitlerist, care avea să stabilească programa școlară pentru acestea și supervizate de liderii regionali ai partidului.[233] În ciuda protestelor furioase ale lui Rust, cei doi au întemeiat prima școală „Adolf Hitler" pe 20 aprilie 1937. Ley declarase că scopul acestor școli era ca nimeni în viitor să nu mai capete o poziție de vârf în cadrul partidului fără a fi urmat cursurile acestor instituții. Două treimi din studenții acestora stăteau în internat. Tineretul Hitlerist stabilea programa școlară, care se concentra și mai mult decât cea a Napola-urilor pe educația militară și fizică. La fel ca și Napola-urile, nici școlile „Adolf Hitler" nu furnizau educație religioasă. Studenții nu trebuiau să treacă de examinări, în schimb exista o „Săptămână a reușitelor" în timpul căreia concurau unii cu alții în toate domeniile.[234] Având sprijinul Tineretului Hitlerist și oferind un sistem de educație gratuit pentru toți copiii mai mari de 12 ani, școlile „Adolf Hitler" au devenit un soi de mecanism pentru a urca pe scara socială, de vreme ce 20% din elevi proveneau din familii din clasa muncitoare.[235] Inițial, candidații trebuiau să treacă doar de un test fizic pentru a fi admiși, dar în 1938 devenise evident că neglijarea abilităților intelectuale ale candidaților devenise problematică, de vreme ce o mare

parte din elevi nu erau în stare să priceapă nici măcar conceptele politice de bază pe care profesorii se străduiau să le predea. Astfel că s-a adăugat şi un criteriu academic în cadrul procesului de admitere. Profesorii care primiseră posturi în aceste şcoli în primul an de funcţionare erau toţi lideri ai Tineretului Hitlerist şi nu erau neapărat calificaţi pentru funcţiile preluate, astfel că din 1939 li s-a cerut să urmeze cursuri de pedagogie înainte de a mai primi astfel de posturi. Ley voia ca în fiecare regiune a Partidului Nazist să existe o şcoală „Adolf Hitler", care să fie gestionată de liderul regional din zona respectivă; dar administraţia partidului a protestat, argumentând că partidul nu putea suporta o astfel de finanţare masivă, şi deci ţinta lui Ley nu a fost niciodată atinsă. În 1938 doar 600 de elevi au fost admişi în şcolile Adolf Hitler, la nivel naţional, o cifră cu mult mai mică decât fusese plănuit. Clădirile care erau în construcţie şi care trebuiau să găzduiască şcolile nu au fost niciodată terminate; în 1941, şcolile depindeau aproape în întregime de proprietăţile închiriate de la Ordensburgurile din Sonthofen.[236]

Ordensburgurile (castele care aparţinuseră odată ordinelor cavalereşti, de exemplu al cavalerilor teutoni) reprezentau noua etapă a planului stabilit de Ley şi Schirach, al unui sistem educaţional de partid. Scopul acestora era să-i instruiască pe absolvenţii şcolilor „Adolf Hitler", deşi înainte de a fi admişi, aceştia trebuiau să urmeze un program de instruire vocaţională sau să urmeze o facultate şi să facă dovada unor concepte personale şi ideologice solide. Nu numai că studenţii nu plăteau nicio taxă, dar primeau şi bani de buzunar din partea instituţiei. Existau trei Ordensburguri, localizate la ţară, în zone izolate. Clădirile adiacente care trebuiau să găzduiască instituţiile şcolare fuseseră proiectate de arhitecţi cu renume, într-un stil extravagant. Construcţiile au fost demarate în martie 1934 şi clădirile au fost deschise doi ani mai târziu. Scopul acestora era de a forma un sistem interconectat de educaţie şi instrucţie. Studenţii aveau să petreacă primul an la Falkenburg, lângă lacul Crössin, în Pomerania, unde aveau să înveţe biologia rasială şi să participe în diverse activităţi sportive; în al doilea an aveau să se mute la castelul Vogelsang, pe dealurile Eifel de deasupra Rinului, unde se punea accentul mai mult pe sport; al treilea an aveau să-l petreacă la castelul Sonthofen, din districtul muntos Allgäu, din Bavaria, unde aveau să-şi consolideze conceptele ideologice şi să practice

sporturi mai periculoase, precum alpinismul. Regimul intenţiona să construiască un al patrulea Ordensburg, la Marienburg, unde studenţii să înveţe despre Europa de Est şi, în cele din urmă, un institut pe lacul Chiem, în Bavaria, unde să se pună accentul pe cercetare ştiinţifică şi unde să se pregătească viitori profesori pentru Ordensburg şi şcolile „Adolf Hitler". Între timp, studenţii de elită de la Ordensburguri trebuiau să petreacă trei luni, nu consecutiv, în fiecare an, lucrând în organizaţiile partidului din regiunile respective şi să capete o experienţă politică; Ordensburgurile la rândul lor funcţionau şi ca centre de instruire pentru numeroşi oficiali ai partidului, oferind cursuri de scurtă durată, şi pentru profesorii şcolilor „Adolf Hitler".[237] Aşa cum le sugerează şi denumirea, Ordensburgurile aveau să creeze o versiune modernă a ordinelor cavalereşti şi monastice din vechime: disciplinate, unite şi devotate unei cauze comune; pentru a evidenţia acest lucru, studenţii erau denumiţi „iuncheri". Alături de şcolile „Adolf Hitler", Ordensburgurile erau mijloacele prin care partidul încerca să-i pregătească pe viitori lideri ai partidului, pe termen lung.[238]

Nivelul de educaţie oferit de Ordensburguri nu era foarte ridicat, dacă e să luăm ca punct de referinţă standardele academice normale. Accentul exagerat pus pe educaţia fizică şi pe instruirea ideologică le făcea să fie nişte alternative slabe la instituţiile educaţionale convenţionale, şi criteriile după care erau admişi studenţii ignorau mai mult sau mai puţin capacităţile intelectuale ale acestora. În iulie 1939 un raport intern al partidului critica vehement castelul Volgesang, supunând oprobriului public nivelul intelectual scăzut al studenţilor şi exprimându-şi îngrijorarea faţă de abilitatea acestora de a comenta ideologia nazistă, adăugând că: „Într-un număr restrâns de cazuri sănătatea înfloritoare şi rezistenţa fizică garantează şi o capacitate intelectuală pronunţată". Chiar şi în 1937, ziarul lui Goebbels *Atacul* [*Der Angriff*] ridicase problema eficacităţii instituţiilor, după ce un reporter îl auzise pe un tânăr absolvent „susţinând un discurs colorat din punct de vedere ideologic, dar care nu avea nicio logică. Oare fuseseră selectaţi oamenii potriviţi?" se întreba acesta. Doi ani mai târziu, situaţia de la castelul Vogelsang s-a transformat într-un scandal atunci când s-a descoperit că liderul regiunii, Richard Manderbach, a cărui singură realizare fusese că fondase în 1924 prima organizaţie de Cămăşi Brune

din districtul Siegerland, îşi botezase copilul mai mic, în secret, într-o biserică catolică. Deşi Manderbach a negat că ar avea cunoştinţă de acest lucru, iuncherii l-au întâmpinat în sala de mese şi în sălile de cursuri cu cântecele şi versuri insultătoare, strigând la el şi întrebându-l de ce se întovărăşise cu „papa şi cu preoţii". Lucrurile s-au calmat doar după ce Manderbach a fost concediat pe 10 iunie 1939.[239] Aşa cum a observat şi Hardy Krüger, actorul de la Hollywood, care fusese elev într-o şcoală „Adolf Hitler" şi student în Ordensburgul de la Sonthofen, studenţilor li se spunea în permanenţă că aveau să devină liderii viitori ai Germaniei, şi nu e deloc surprinzător că nu tolerau nicio greşeală ideologică. Într-o atmosferă care încuraja brutalitatea fizică şi un caracter neînduplecat, adăuga Krüger, se întâmpla frecvent ca cei mai mici să fie intimidaţi şi abuzaţi fizic, atmosfera generală, dură şi brutală.[240]

Aceleaşi principii după care se ghidau şcolile „Adolf Hitler", Napola-urile şi Ordensburgurile au stat la baza întemeierii unei alte şcoli de elită, fondată în ianuarie 1934 sub egida lui Ernst Röhm şi a SA-ului: Şcoala naţional-socialistă, de pe lacul Starnberger. O şcoală privată, deţinută de organizaţia Cămăşilor Brune, aceasta funcţiona de doar câteva luni atunci când Röhm a fost asasinat la ordinul lui Hitler. În disperare, conducerea şcolii a încercat să salveze instituţia punând-o sub protecţia lui Franz Xaver Schwarz, trezorierul partidului, apoi sub egida cabinetului lui Rudolf Hess, unde Martin Bormann era un funcţionar important. Pe 8 august 1939, Hess i-a schimbat denumirea în Şcoala Reichului NSDAP Feldafing, moment la care era deja cea mai de succes şcoală de elită din Germania. Instituţia funcţiona în 40 de vile, unele dintre acestea confiscate de la evrei, şi era gestionată de Liga Nazistă a Profesorilor, cu elevi şi profesori care erau membri ai SA-ului. Având patroni care ocupau poziţii de vârf în cadrul partidului, şcoala a reuşit să obţină fără prea multe dificultăţi fonduri masive şi echipament de primă clasă şi, având o conexiune largă în domeniul educaţiei, oferea o educaţie academică mult mai bună decât celelalte şcoli de elită, deşi ce avea în comun cu acestea era accentul pus pe sporturi, pe antrenamentele fizice şi de întărire a caracterului. Cu toate acestea, criticii susţineau că elevii şcolii, de regulă odrasle ale oficialilor de partid, învăţau doar să petreacă.[241]

În concluzie, niciuna din școlile de elită nu se putea măsura cu standardele impuse de liceele clasice tradiționale ale Germaniei. Eclectice și deseori contradictorii în tehnicile abordate, duceau lipsă de un concept educațional coerent, care să servească drept piatră de temelie pentru o nouă elită care să conducă o națiune modernă din punct de vedere tehnologic în viitor. În pragul războiului, Napola-urile, care aveau doar 6 000 de băieți și 173 de fete sub îngrijire, împreună cu cele zece școli „Adolf Hitler“ și cu Școala Reichului formau doar o mică parte a sistemului educațional de școli cu internat: în același timp, în septembrie 1939, alte școli rezidențiale se ocupau de educația a 36 746 de elevi de ambele sexe, o cifră de șase ori mai mare decât a școlilor de elită.[242]

Cu toate acestea, standardele academice slabe ale Napola-urilor, Ordensburgurile și școlilor „Adolf Hitler“ începuseră să devină evidente în sistemul școlar de stat în pragul celui de-al Doilea Război Mondial. La fiecare nivel de învățământ, cunoștințele de bază erau dezavantajate de orele lungi dedicate practicării sporturilor, care din 1936 au fost ridicate la trei ore pe săptămână, apoi, în 1938, la cinci ore, și din ce în ce mai puțin timp era alocat materiilor academice, pentru a favoriza îndoctrinarea și pregătirile pentru război.[243] Elevii încă învățau cei trei „R“ [citiRe, scRiere, aRitmetică – n. red.] și în liceele clasice, și în alte părți ale sistemului școlar secundar chiar și mai mult decât atât, dar fără îndoială calitatea educației primite era într-un declin constant. În 1939 angajatorii se plângeau deja că standardele de cunoștințe de limbă și de matematică de bază ale absolvenților erau foarte slabe și că „nivelul de cunoștințe ale celor examinați e foarte scăzut de ceva vreme“.[244] Cu toate acestea, regimul nu era îngrijorat. Așa cum a declarat Hans Schemm, liderul Ligii Naziste a Profesorilor până în 1935: „Scopul educației e de a forma caractere“, acesta plângându-se că prea multe cunoștințe erau în detrimentul modelării de caracter. „Haideți să slăbim de exemplu 10 kg în cunoștințe și să câștigăm cu 10 calorii mai mult în caracter“, spunea el.[245] Demoralizarea constantă inerentă din profesia de pedagog, reducerile de personal și creșterea numărului de elevi dintr-o clasă au influențat atmosfera generală. Așa cum am văzut mai devreme, Tineretul Hitlerist se dovedise deja a fi un element distructiv pentru educația formală. În 1934, un agent social democrat raporta că: „ Școala e încontinuu perturbată de evenimentele

organizației". Profesorii trebuiau să îi scuze pe elevi pentru a participa la acestea aproape în fiecare săptămână.[246] Abolirea ceremoniilor obligatorii din preajma zilei naționale a tineretului în 1936, ceremonii ale căror pregătiri durau aproape 120 de ore extrașcolare într-un singur an, nu a influențat cu nimic lucrurile.[247] În ciuda disciplinei militare din școli, existau numeroase rapoarte despre dezordine publică, lipsă de disciplină, insubordonare față de profesori și conflicte violente care aveau loc între elevi.[248] Un agent social-democrat observa în 1937 că „nu se mai poate vorbi despre o autoritate a profesorilor asupra elevilor": „mucoșii răsfățați din Tineretul Hitlerist decid acum, ei dețin controlul în școli".[249]

În același an, profesorii dintr-un district din Franconia s-au plâns în raportul bianual al Ligii Național-Socialiste a Profesorilor că atitudinea elevilor față de educație reprezenta o sursă constantă de reclamații justificate, dar și un motiv de îngrijorare. Există o lipsă acută de zel și de respect pentru datorie. Mulți elevi sunt de părere că pot să treacă prin școală ca prin brânză și să treacă de examinările finale, chiar dacă nivelul intelectual la care se află e cu mult sub standardele impuse. Departamentele Tineretului Hitlerist și cele de juniori din organizație nu au niciun respect pentru instituția școlară, dimpotrivă, elevii care ocupă poziții de vârf în cadrul acestora sunt cei care fac dovadă cel mai mult de un comportament neadecvat și sunt cei mai leneși. E imperativ să raportăm că disciplina școlară a intrat într-un declin îngrijorător.[250]

Standardele educaționale scăzuseră drastic până în 1939. Un social-democrat observa cu tristețe în iunie 1937: „Dacă privim copiii jucându-se sau învățând, dacă citim ce scriu ei sau îi vizităm la internat, dacă analizăm orarul lor sau dacă vedem ce se întâmplă în tabere, observăm că există o singură dorință care controlează această atent concepută și eficace mașinărie școlară: dorința de a porni un război".[251]

„Lupta împotriva intelectului“

I

Cu toate că, după 1933, naziştii au depus eforturi considerabile în remodelarea sistemului educaţional şcolar după propria agendă, au fost cumva mai puţin dispuşi să îşi impună ideile în universităţile germane. Doar în 1934, odată cu înfiinţarea Ministerului Reichului pentru Educaţie, regimul a început cu adevărat să ia frâiele învăţământului superior. Chiar şi atunci, influenţa lor era destul de slabă. Nu numai că ministrul educaţiei Bernhard Rust era un ins indecis şi slab de înger, dar nici nu era interesat de universităţi. Tendinţa sa incurabilă de a şovăi a devenit curând motiv de glume încărcate de ironie printre cadrele universitare, care glumeau că guvernul a introdus o nouă unitate de măsură, „un Rust“, care măsura timpul trecut între promulgarea unui decret şi anularea sa. Şi nici ceilalţi lideri nazişti nu erau cu adevărat interesaţi de învăţământul superior. Când Hitler a vorbit unei audienţe formate cu precădere din studenţi cu ocazia celei de-a zecea aniversări a Ligii Studenţilor Nazişti în ianuarie 1936, abia dacă a menţionat problemele specifice lor, apoi nu s-a mai adresat vreodată unui public de studenţi. În stilul caracteristic celui de-al Treilea Reich, educaţia universitară a devenit obiectul rivalităţilor intrapartinice, atunci când Biroul Adjunctului Führerului, aflat nominal sub Rudolf Hess, dar în realitate condus de ambiţiosul său subaltern, Martin Bormann, a început să se intereseze de numirile în funcţiile academice. Pe de altă parte, fondurile de cercetare cădeau sub tutela Ministerului de Interne. La rândul lor, şi liderii regionali se amestecau în treburile universitare. SA-ul încerca să înroleze studenţi în rândurile sale, iar Liga Studenţilor

Naziști a preluat controlul asupra nazificării vieții universitare. Ministerul Educației considera că funcția principală a Ligii Studenților ar trebui să fie de a mijloci îndoctrinarea politică printre studenți și absolvenți. Însă conducerea unei universități intra în atribuțiile unui rector, pe care liniile directoare emise de către Ministerul Educației pe 1 aprilie 1935 îl defineau ca pe un lider al instituției; datoria restului personalului universitar și a studenților era de a-l urma și a da ascultare ordinelor sale.[252]

Însă în practică, slăbiciunea dovedită de Ministerul Educației a făcut imposibilă aplicarea cu consistență a acestui principiu. Numirile academice au ajuns obiect de dispută între minister, rector, Liga Studenților, profesori și șefii naziști locali, care cu toții încercau să își aroge dreptul de control politic în cadrul universităților. La fel ca *Hitlerjugendul* în școli, Liga Studenților Naziști nu s-a sfiit să identifice și să înfiereze profesorii care nu respectau directivele naziste. În 1937, un profesor din Hamburg se plângea că, din toate întrunirile studenților din anii precedenți, nu a existat una „în care profesoratul să nu fie respins ca o structură «osificată» care nu este capabilă să educe sau să conducă tinerii din universități".[253] Din 1936, Liga Studenților a avut un nou conducător, Gustav Adolf Scheel. Ca student, înainte de 1933, acesta a orchestrat o campanie reușită de hărțuire și intimidare împotriva profesorului pacifist Emil Julius Gumbel la Universitatea Heidelberg. A întărit poziția ligii prin încorporarea în ea a tuturor organizațiilor studențești și prin recunoașterea formală de a-și numi propriii lideri și a-și conduce propriile afaceri. Scheel a cultivat relații apropiate cu biroul lui Hess și astfel a fost capabil să respingă toate încercările Ministerului Educației de a-i înfrâna influența în ascensiune. Cu un scaun rezervat în senatul academic al fiecărei universități, organizația studențească avea acum posibilitatea de a accesa informații confidențiale despre posibilele numiri în funcție ale unor profesori. Nu a ezitat să își aducă doleanțele și obiecțiile la cunoștința cadrelor universitare. De vreme ce era evident că dacă studenților nu le-ar fi plăcut persoana unui rector nou-numit, ar fi putut – și reușit – să îi facă acestuia viața grea, din 1937 încolo Ministerul Educației s-a simțit obligat să îi consulte în avans pe reprezentanții acestora, dându-i lui Scheel și organizației sale încă și mai multă influență în administrarea universităților.[254]

Dar, la urma urmei, influența Ligii Studenților Naziști era una limitată. Deși câștigase fără drept de apel alegerile în cadrul organizațiilor studențești din Germania cu destul timp înainte de 1933, era în fapt o organizație relativ mică, cu mai puțin de 9 000 de membri în ajunul numirii lui Hitler în funcția de cancelar. Întrucât mulți membri aparțineau filialelor feminine ale ligii sau studiau în instituții de învățământ superior neuniversitar, iar alții se găseau în universități de limbă germană din afara Reichului, numărul real de studenți de sex masculin din universitățile germane care aparțineau organizației era aproape de 5 000, adică mai puțin de cinci la sută din numărul total al studenților din universitățile germane.[255] În timpul și după preluarea puterii, această cifră a crescut rapid, ajutată de amestecul de teroare și oportunism caracteristice procesului de coordonare socială și instituțională din 1933. Dincolo de asta, marea masă a studenților germani, naționaliști până în măduvă, a fost acaparată de entuziasmul pentru spiritul lui 1914 dezlănțuit de noul regim în perioada sa inițială. Dar nu însemna că Liga Studenților Naziști nu se confrunta cu o concurență puternică în lumea studențească din acea perioadă. În primăvara anului 1933, mulți studenți s-au înrolat în trupele paramilitare naziste și, ca urmare a instrucțiunilor lui Hitler din septembrie 1933, sarcina politizării colectivului studențesc a intrat în atribuțiile SA. Cămășile Brune nu au întârziat să își stabilească propriile centre în universități și să pună presiune pe studenți pentru a li se alătura. Spre exemplu, până la sfârșitul anului respectiv, jumătate din studenții de la Heidelberg se înrolaseră în rândurile Cămășilor Brune. La începutul anului 1934, Ministerul de Interne a introdus instruirea militară obligatorie pentru studenții de sex masculin, sub supravegherea SA-ului. Curând, majoritatea studenților petreceau mult timp în contact cu organizația nazistă. Autoritățile universitare au început să observe o cădere dramatică în performanțele academice, deoarece studenții petreceau zile sau chiar săptămâni fără să poată să studieze sau apăreau la cursuri într-o stare de extenuare totală după o noapte întreagă de instrucție. Și nu era tot. După cum se plângea rectorul Universității din Kiel către Ministerul Educației pe 15 iunie 1934:

> Acum suntem în pericol ca, sub deviza de „luptă împotriva intelectului", Biroul Universitar al SA să pornească un atac împotriva

> intelectualității. Mai există și pericolul ca, sub motoul „ton soldățesc aspru", studenții din primele trei semestre să adopte un limbaj care nu mai poate fi categorisit drept aspru, ci de-a dreptul vulgar.

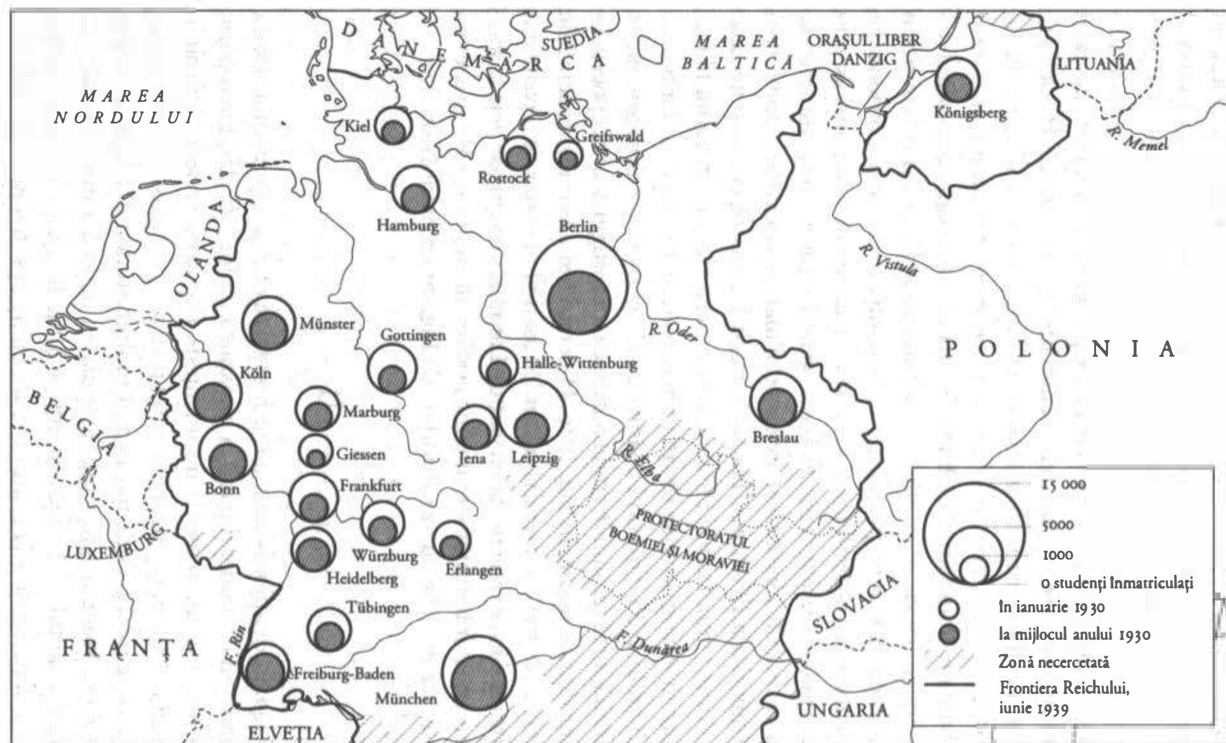
Unii lideri ai Cămășilor Brune chiar le-au spus membrilor studenți că prima lor datorie era pentru cauza organizației: studiile lor academice erau simple preocupări recreaționale, care trebuiau urmate în timpul lor liber. Asemenea aserțiuni s-au lovit imediat de rezistența majorității studenților. În iunie 1934, liderul național al studenților, Wolfgang Donat, s-a lovit de o furtună de „strigăte, bătăi din picioare și fluierături" când a încercat să se adreseze audienței într-o întrunire de la Universitatea din München, în timp ce unii profesori universitari care au îndrăznit să introducă un strop de criticism la adresa regimului în prelegerile lor au fost răsplătiți cu ropote frenetice de aplaude. În unele universități au izbucnit lupte deschise între activiștii naziști și ceilalți studenți.[256]

Faptul că aceste evenimente au coincis cu prima criză de proporții cu care regimul s-a confruntat în iunie 1934 nu era o coincidență. Nimicirea structurii de conducere a SA-ului în „Noaptea cuțitelor lungi" la sfârșitul lunii a deschis calea spre o reformă categorică a prezenței naziste în colectivul studențesc. Biroul Adjunctului Führerului, Rudolf Hess, a preluat controlul Ligii Studenților Naziști și i-a restructurat conducerea, în timp ce până la finele lunii octombrie, SA-ul a fost înlăturat în totalitate din universități, iar instrucția cu Cămășile Brune înlocuită cu activități sportive mai puțin solicitante. Apartenența la Liga Studenților Naziști a început să crească simțitor, ajungând în 1939 la 51 de procente din studenții de sex masculin și la 71 din cei de sex feminin.[257] La acea dată, liga reușise să înăbușe rezistența încăpățânată a fraternităților de studenți tradiționale, care în 1933 cuprindeau mai bine de jumătate din întregul colectiv studențesc. La fel ca și alte organizații conservatoare, fraternitățile se opuseseră cu vehemență Republicii de la Weimar și au salutat acapararea puterii în mâinile naziștilor; probabil că majoritatea membrilor lor s-au alăturat partidului până în vara lui 1933. Însă, în același timp, au fost obligați să introducă principiul lanțului de comandă acolo unde administrarea se făcuse până atunci în mod colectiv, să numească naziști în posturile de conducere și

să excludă orice membri care erau chiar și cât de puțin evrei, ca să nu mai vorbim de „bătrânii domni" de origine evreiască, foști membri al căror sprijin financiar le dădea un cuvânt greu de spus în felul în care fraternitățile erau conduse. Tonul aristocratic și independența tradițională a fraternităților nu erau deloc pe placul liderilor naziști, iar când membrii uneia dintre cele mai exclusiviste fraternități din Heidelberg au fost văzuți întrerupând, în stare de ebrietate, unul din discursurile lui Hitler la radio și, câteva zile mai târziu, speculând în timpul unei mese zgomotoase la un han dacă Führerul mânca asparagus „cu cuțitul, cu furculița sau cu laba", conducătorul *Hitlerjugend* Baldur von Schirach a inițiat o campanie de proporții în presă împotriva lor și a ordonat ca niciun membru al *Hitlerjugend* să nu se mai alăture pe viitor unei asemenea organizații reacționare. Având în vedere că asemenea gesturi se izbeau de vederile bine cunoscute ale celui mai important funcționar civil din Cancelaria Reichului, Hans Heinrich Lammers, el însuși un „bătrân domn" important și influent, problema a ajuns pe masa lui Hitler. Într-un monolog de două ore ținut în fața adunării demnitarilor naziști pe 15 iunie 1935, Führerul a lăsat clar să se înțeleagă că se aștepta ca fraternitățile să dispară în statul nazist, ca un vestigiu al unei epoci aristocrate demult apuse. În mai 1936, Hitler și Hess au condamnat public fraternitățile și le-au interzis membrilor partidului să mai facă parte din ele. Intuind în ce direcție bătea vântul, Lammers renunțase deja la sprijinul acordat fraternităților iar până la sfârșitul anului academic acestea fie s-au dizolvat, fie au fost absorbite de Liga Studenților Naziști.[258]

II

Liga Studenților Naziști a reușit astfel să obțină supremația asupra colectivului de studenți până la jumătatea anilor '30, dând la o parte orice alte instituții și asociații studențești. Dar aceste reușite veneau în contextul scăderii rapide în numărul total al studenților. Unul din mulții factori care au alimentat nemulțumirea studenților față de Republica de la Weimar a fost suprapopularea masivă a universităților ca urmare a faptului că tinerii veniți pe lume în perioada de natalitate sporită dinainte de 1914 intrau acum buluc în sistemul de învățământ

Harta 8. **Declinul universităţilor germane, 1930-1939**

superior. Însă sub al Treilea Reich, numărul de studenți din universități a intrat în cădere liberă, de la 104 000 în 1931 la mai puțin de 41 000 în 1939. În universitățile tehnice, cifrele s-au aflat într-un declin similar, deși poate mai puțin dramatic, de la peste 22 000 în 1931 la aproximativ 12 000 cu opt ani mai târziu.[259] În acest declin general, unele domenii au suferit mai mult decât altele. Dreptul a fost afectat în mod deosebit. Studenții la drept, care în 1932 alcătuiau în jur de 19 la sută din întregul colectiv studențesc, constituiau doar 11 la sută în 1939. Un declin similar s-a produs în științele umaniste, unde pe parcursul celor șapte ani s-a constatat același declin, de la 19 la 11 procente. Poate că în mod surprinzător, teologia a rezistat în termeni de proporție, fluctuând între 8 și 10 procente, iar științele economice chiar au întâlnit o creștere modestă, de la 6 la 8 procente. Dar adevărata câștigătoare era medicina, care în 1932 însuma deja o treime din numărul studenților și a ajuns la aproape jumătate – 49% – în 1939. Adevărata dimensiune a acestor prefaceri devine evidentă când menționăm că numărul total al studenților din universități a scăzut cu mai bine de jumătate în acei ani, așa că se poate vorbi pe bună dreptate despre o adevărată criză a disciplinelor umaniste și a dreptului până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial. Pentru aceasta se pot găsi mai multe motive. Atât științele umaniste, cât și dreptul făceau obiectul criticilor continue din partea regimului, ceea ce le reducea atractivitatea în ochii posibililor aplicanți. În mod similar, administrația de stat, o destinație tradițională a absolvenților de drept, a fost pusă sub tunuri din 1933 încolo, iar prestigiul și influența sa au intrat în declin, fiind câștigate de instituțiile de partid. Profesoratul, principalul domeniu de muncă pentru absolvenții de discipline umaniste, a intrat la rândul său în declin la mijlocul anilor '30, așa cum am arătat mai sus. Spre deosebire de ele, recunoașterea socială și politică a profesiei medicale a urcat vertiginos în acei ani, întrucât regimul a pus igiena rasială în centrul politicii sale interne și excluderea doctorilor evrei a creat un număr mare de posturi libere pentru absolvenții arieni.[260]

Decăderea științelor umaniste, de departe cea mai populară opțiune pentru studente, era în parte o consecință a restricțiilor pe care regimul le impusese în acei ani asupra admiterii femeilor în universități. Hitler considera că scopul principal în educația fetelor era de a le

pregăti să devină mame. Pe 12 ianuarie 1934, Ministerul de Interne sub conducerea lui Wilhem Frick a ordonat, în baza Legii împotriva suprapopulării instituțiilor de educație superioară și școlilor germane (25 aprilie 1933), ca proporția de absolvente de gimnaziu cărora li se permite să urmeze cursuri universitare să nu depășească zece la sută din numărul de absolvenți de sex masculin. De Paște în același an, în jur de 10 000 de absolvente de gimnaziu au trecut examenele de admitere în universitate; drept consecință a directivei, doar 1 500 din ele chiar au intrat în universități, iar în 1936 numărul de studente s-a înjumătățit. Instituțiile educaționale de elită ale naziștilor, școlile „Adolf Hitler" și Ordensburgurile, nu admiteau femei drept studente, deși un mic număr de școli elitiste de stat, așa-numitele Napola (*Nationalpolitische Lehranstalt*), o făceau. Pe deasupra, reorganizarea învățământului secundar dispusă în 1937 a abolit educația fetelor în instituțiile aferente. Fetelor li s-a interzis să învețe latina, necesară pentru admiterea în universități, iar Ministerul Educației a încercat din răsputeri să le îndrume spre educația casnică, pentru care exista o întreagă serie de școli de fete; singura altă formă de învățământ secundar valabilă pentru eleve erau școlile de limbi străine pentru fete, unde disciplinele casnice erau acum obligatorii. Din aprilie 1938, toate fetele care reușeau totuși să treacă examenele de admitere în universități în pofida tuturor acestor piedici erau nevoite să petreacă un „an casnic"; doar după aceea obțineau certificatul de absolvire din școală și li se permitea să ia drumul universității, atâta vreme cât cota nu fusese deja depășită.[261] Numărul de femei din învățământul superior a coborât de la puțin peste 17 000 în 1932-1933 la sub 6 000 în 1939, mai rapid decât cel al băieților: proporția de studente scăzând de la 16 la la 11 procente în aceeași perioadă. Încercările de a inversa această tendință în contextul nevoii de a satisface creșterile în cererea de femei cu educație superioară pe piața muncii pe măsură ce reînarmarea se instaura asupra economiei nu au avut vreun efect vizibil, de vreme ce se contrapuneau tuturor celorlalte măsuri luate încă din 1933 pentru a exclude femeile din universități.[262]

Legea împotriva suprapopulării instituțiilor de educație superioară și școlilor germane din 25 aprilie 1933 i-a afectat inițial doar pe studenții evrei, dar în decembrie același an, Ministerul de Interne al Reichului

a anunțat că doar 15 000 din cei 40 000 de elevi care trebuiau să treacă examenul de absolvire din 1934 își vor găsi loc la universitățile din Germania. Șomajul era încă la cote înalte și nu avea sens ca tinerii să meargă la facultate dacă după absolvire nu aveau posibilități de angajare. Totuși, această măsură a durat numai două semestre, întrucât Ministerul de Interne și-a pierdut autoritatea asupra universităților atunci când Ministerul Educației a fost înființat în 1934. Noul minister a abandonat imediat restricțiile, chiar și permițându-le celor cărora șansa admiterii le-a fost refuzată în acel an să își depună din nou candidatura, cu condiția să fie neangajați și de încredere din punct de vedere politic.[263] Dar toate aceste măsuri și contramăsuri păleau în fața disprețului adesea afișat de conducerea nazistă pentru universități și pentru cei care predau și studiau în ele. În noiembrie 1938, Hitler a lansat un atac furibund la adresa intelectualilor, printre care, fără îndoială, se numărau și cadrele universitare. A declarat că intelectualii erau în mod fundamental nestatornici, inutili și chiar primejdioși și punea în antiteză individualismul lor înverșunat și constantele crâcniri critice cu solidaritatea instinctivă și de neclintit a maselor. „Mă uit la clasele intelectuale pe care le avem. Din nefericire, bănuiesc că sunt necesare; altfel, într-o bună zi s-ar putea, nu știu, să le exterminăm sau ceva. Dar din nefericire, sunt necesare."[264] Pentru cât timp, nu a menționat. Oricine a citit *Mein Kampf* cunoaște prea bine disprețul său pentru intelectuali, pe care îi învinovățea în mare parte pentru dezastrul din 1918. Acest lucru a produs o deziluzie severă printre universitari și ezitarea de a urma vreo facultate în rândurile potențialilor studenți. În Germania dinainte de 1933, o diplomă universitară era calea spre prestigiu și reușită profesională. Pentru mulți, acum nu mai era așa. Sub cel de-al Treilea Reich, nu încăpea urmă de îndoială că universitățile germane erau în declin. Numărul studenților era în cădere liberă, oameni de știință și erudiți de prestigiu fuseseră dați afară și în multe cazuri erau înlocuiți de nulități. Catedre și poziții profesorale rămâneau neocupate.[265]

Declinul începuse înainte de venirea lui Hitler la putere, având în vedere că șomajul în masă descurajase mulți tineri și în special tinere să mai urmeze cursuri universitare când perspectivele de a obține o slujbă erau atât de sumbre. Pe deasupra, cei născuți în timpul Primului

Război Mondial, când natalitatea scăzuse la jumătate din nivelul dinainte de război, au ajuns atunci la vârsta când studiile universitare erau o opțiune de luat. Departe de a contracara efectele acestui declin demografic asupra numărului de studenți, regimul a făcut tot posibilul să le acutizeze.

Un alt factor determinant a fost extinderea enormă a armatei profesioniste, cu introducerea serviciului militar obligatoriu în 1935, care a deschis un număr foarte mare de posturi prestigioase și bine plătite în corpul ofițerilor, așa că, în vreme ce mai puțin de doi la sută din absolvenții de liceu se înrolau în armată în 1933, nu mai puțin de 20 de procente au făcut-o în 1935 și 28 la sută în 1937. Și oricum, orice posibil student trebuia să aștepte doi ani sau mai mult de la terminarea liceului până să intre la facultate, de vreme ce acest interval de timp era ocupat de serviciul militar. Deja aflați la jumătatea celui de-al doilea deceniu de viață, mulți tineri nu concepeau să mai rămână câțiva ani fără o slujbă. S-a calculat că excluderea evreilor din universități a redus numărul studenților cu încă 3 sau 4 procente, în timp ce, așa cum am văzut, măsurile naziștilor împotriva accesului femeilor în universități au avut la rându-le efectul de a reduce numărul general.[266]

Atractivitatea studiului universitar a fost subminată și de hotărârea Ligii Studenților Naziști ca toți absolvenții de liceu să trebuiască să presteze o perioadă de muncă fizică pentru Reich înainte să li se permită să își înceapă studiile universitare. De la Paștele din 1934, șase luni de muncă fizică erau obligatorii pentru toți cei care fuseseră admiși la universitate, în timp ce studenții din primul și al doilea an erau forțați să servească o perioadă de zece săptămâni într-un lagăr de muncă. Scopul declarat era de a insufla în studenți același tip de tărie de caracter care devenise atât de importantă în școli. Așa cum le-a spus Bernhard Rust studenților berlinezi în iunie 1933: „Oricine nu se achită de îndatoririle sale în lagărele de muncă își pierde dreptul de a căuta să conducă Germania ca absolvent al unei universități". Studenții au fost primii din cel de-al Treilea Reich care să fie supuși acestor măsuri. Nu doar că se aștepta de la ei să dea expresie practică devotamentului pentru construirea noii Germanii, dar li se mai cerea să și depășească snobismul de clasă și aroganța intelectuală a celor bine educați. Pentru a pune în

practică acest lucru, organizatorii Serviciului de Muncă s-au asigurat că studenții nu alcătuiau mai mult de douăzeci la sută din populația oricărui lagăr de muncă în care erau repartizați.[267]

Însă aceste politici nu și-au atins scopul de a crea o nouă comunitate rasială, fără conștiință de clasă. Marea majoritate a studenților care au servit în lagăre urau, așa cum o organizație studențească nazistă se plângea într-un memorandum trimis în noiembrie 1933, „tipul de sergent care strigă din rărunchi“ al vechii armate, „și își dă aere tot timpul“, care conduceau lagărele și își defulau resentimentele sociale asupra tinerilor. Disciplina militară strictă, abuzurile verbale și agresiunea fizică erau tactici obișnuite utilizate de conducătorii needucați ai lagărelor pentru a-i umili pe studenți. Unul dintre studenții aflați astfel în detenție își amintea ani mai târziu despre acești oameni:

> Se plictisesc, se îmbată criță seară de seară și apoi își bat joc de noi... Am fost scoși din paturi la trei, patru ore după ce s-a dat stingerea, și a trebuit să ieșim afară în pijamale, să fugim împrejurul barăcilor și, când am ajuns înapoi înăuntru, să ne târâm sub paturi, apoi să ne urcăm pe dulăpioare și să cântăm melodii care păreau potrivite pentru acțiunile noastre.[268]

Orele lungi de muncă fizică asiduă, construind drumuri și asanând mlaștini, cu rații insuficiente, îi extenuau pe studenții proveniți în mare parte din clasa de mijloc. De asemenea, erau mereu obiectul festelor, escrocheriilor și abuzului verbal din partea majorității deținuților din lagăre, care proveneau în mare parte din clasa țărănească și cea muncitoare și erau mult mai obișnuiți cu greutățile muncii fizice decât ei. Studenții trăiau acolo într-o lume întoarsă cu susul în jos, care nu crea solidaritate cu celelalte clase sociale, ci numai ură, amărăciune și resentiment față de ei.[269]

Iar serviciul preuniversitar de muncă nu era sfârșitul acestor activități pentru studenți. Odată ce intrau în universitate, erau supuși presiunilor pentru a petrece un număr bun de săptămâni în fiecare an, în timpul vacanței, lucrând fără să fie plătiți în fabrici sau în agricultură. Nu era o idee populară printre ei, iar ratele de participare au rămas întotdeauna joase – doar cinci la sută din colectivul studențesc în anul

1936. De asemenea, Himmler a ordonat ca 25 000 de studenți să ajute la strângerea recoltei din 1939, pentru că situația internațională tensionată însemna că lucrătorii sezonieri polonezi care se ocupau de obicei de această sarcină nu erau disponibili. Această măsură a cauzat mari frământări și proteste deschise la mai multe universități. Gestapoul a fost chemat să liniștească apele și un număr de studenți au fost arestați. Chiar și așa, doar 12 000 de studenți chiar au apărut pentru recoltă; ceilalți au găsit diverse feluri de a evita să răspundă apelului lui Himmler. Nici celelalte încercări de a imprima spiritul vieții de lagăr în universități nu au avut sorți de izbândă. Asociațiile studențești nazificate au vrut să înființeze „case tovărășești" în care studenții să locuiască laolaltă în loc să se cazeze individual, cum se făcuse până în 1933. Acest plan era și o încercare de a prelua diversele fraternități, ale căror sedii trebuiau să fie folosite pentru casele tovărășești. Fraternitățile s-au folosit de influența pe care o aveau pe lângă unele din ministere – mulți din înalții funcționari ai acestora fiind foști membri – pentru a bloca inițiativa, împotriva căreia s-a pronunțat și Liga Studenților Naziști. Într-un final, a intervenit chiar și Hitler, care a declarat în noiembrie 1934 că asemenea locuințe comune ar încuraja homosexualitatea.[270] Însă prăbușirea fraternităților în 1936 a adus ideea din nou în actualitate, de această dată sub egida Ligii Studenților Naziști și până în 1939 existau nu mai puțin de 232 de case tovărășești, care au încercat să atragă un număr mai mare de studenți, abandonându-și insistența inițială de a-i trezi pe locatari la ora șase și un sfert dimineața pentru gimnastica de înviorare. Dar, în același timp, ideea la fel de nepopulară de a petrece trei seri de îndoctrinare politică pe săptămână nu a fost abolită. Mulți studenți au fost presați într-un fel sau altul să se cazeze în casele tovărășești și le priveau de regulă ca pe niște instituții sociale. După ce au trecut prin ani de îndoctrinare neîncetată și searbădă la școală și *Hitlerjugend*, ultimul lucru pe care îl voiau când ajungeau la universitate era să repete întregul proces. De exemplu, responsabilii pentru casele tovărășești din Hamburg se plângeau în 1937 de „lehamitea pentru orice fel de educație politică", în timp ce un student nazist din Marburg și-a declarat în 1939 dezamăgirea că „în casele tovărășești ale Ligii Studenților Național-Socialiști Germani stilul de viață al fostelor fraternități studențești continuă să fie cultivat".

„În zilele noastre“, conchidea în 1938 liderul studenților naziști din Würzburg, „în universitate mai sunt foarte puțini oameni cu fanatism politic. Majoritatea sunt fie împietriți, fie sătui“.[271]

III

Liga Studenților Naziști nu s-a mulțumit doar să influențeze experiențele studenților prin includerea în lagărele de muncă, serviciul forțat și înregimentare. Au încercat de asemenea să schimbe ceea ce se preda în universități. În 1936 a dat clar de înțeles că „noi vom interveni acolo unde viziunea național-socialistă asupra lumii nu a pătruns în cele mai elementare straturi ale educației științifice și unde profesorul din proprie inițiativă nu își conduce studenții pornind de la liniile ideologice impuse obiectului de studiu de către aceasta“.[272]

Șefii Partidului Nazist nu se săturau niciodată să exprime cu entuziasm această viziune în diferite moduri – cu agresivitatea unui golan retoric, ca Hans Frank, sau cu aparenta moderație și îngăduință a unui caracter oscilant, ca Bernhard Rust. Era clar că universitățile trebuiau să adopte aceleași viziuni precum școlile și să pună ideologia nazistă în prim-planul activităților lor. Noi cadre și institute au fost create în cadrul câtorva universități pentru studii rasiale și igienă rasială, istorie militară antică și modernă. De asemenea, între 1933 și 1945 au fost înființate cadre suplimentare în jumătate din universitățile germane pentru studii de folclor german. Majoritatea acestor noi cadre nu au fost înființate din inițiativa Ministerului Educației, ci din cea a rectorilor universitari. În 1939, institute pentru studii rasiale ființau în douăsprezece din cele douăzeci și trei de universități existente în Germania (în limita granițelor existente în anul 1937). Noile institute presupuneau o considerabilă investiție de bani și prestigiu în subiecte de studiu prost reprezentate până în 1939 la un înalt nivel universitar în Germania.[273]

Aceste noi domenii de studiu și cercetare erau secondate în cadrul multor universități de cursuri și conferințe speciale, toate în cheia ideologică național-socialistă, care în unele universități deveneau obligatorii pentru susținerea examenelor. În Heidelberg, cel mai proeminent profesor cu înclinații naziste, Ernst Krieck, care a devenit rector universitar în

1937, ţinea cu mare emfază cursuri despre viziunea naţional-socialismului. Cursuri asemănătoare se ţineau şi în alte locuri în Germania. Totuşi, după acest avânt entuziast, marea parte a cursurilor ideologice naziste au dispărut din programa universitară şi astfel, până la mijlocul anilor 1930, mai puţin de cinci la sută din cursurile universităţilor germane erau în totalitate naziste atât în titlu, cât şi conţinut. Aproape toţi profesorii şi asistenţii care nu au fost excluşi până în 1933 – marea majoritate – au continuat să-şi predea materiile ca înainte, cu mici concesii oferite ideologiei naziste, dar care au stârnit plângeri repetate din partea studenţilor nazişti. Acestor plângeri li s-au dat curs în multe ocazii de către oficialii Partidului Nazist: acuzaţiile aduse în 1936 de către Walter Gross, şeful Biroului pentru Politici Rasiale al Partidului Nazist, în care acesta vorbea despre eforturile stânjenitoare ale oamenilor de ştiinţă şi ale cercetătorilor de a se conforma naţional-socialismului, erau tipice. După 1945, mulţi studenţi absolvenţi îşi aduceau aminte că profesorii lor erau într-o proporţie covârşitoare profesori de modă veche, care se adaptau ideologiei naziste doar superficial.[274] Liga Studenţilor Nazişti au încercat să forţeze o schimbare prin crearea unei alternative la programa de predare sub forma unor grupuri conduse de studenţi, cu subiecte specifice (*Fachschaften*) care ar aduce o educaţie nazistă temeinică suplimentară prelegerilor şi cursurilor obişnuite. Dar acestea nu au fost foarte apreciate de studenţi, mai ales pentru că nu îşi permiteau să rateze cursurile de zi şi astfel ar fi trebuit să muncească de două ori mai mult dacă îşi doreau să ţină pasul. Au trezit ostilitatea lectorilor şi activitatea lor a fost în mare parte paralizată de lipsa de personal cu pregătire superioară, deoarece studenţii nu deţineau cunoştinţele necesare pentru a-şi desfăşura munca.[275] În cadrul multor cursuri, discuţiile libere erau încă posibile şi profesorii aveau posibilitatea să evite ideologia nazistă destul de uşor când subiectele tratate implicau un înalt nivel tehnic. Chiar şi subiecte precum filosofia, unde discuţii despre Aristotel sau Platon permiteau întrebări elementare despre moralitate şi existenţă, erau uşor de susţinut fără a recurge la conceptele şi terminologia naţionalism-socialismului.[276]

Succesul nazismului în a ralia universităţile spre scopurile sale ideologice a fost astfel surprinzător de limitat.[277] Învăţământul a fost

schimbat doar într-un mod superficial și numai în domenii restrânse. Studiile pentru dizertațiile de doctorat terminate în perioada nazistă au arătat că nu mai mult de 15% dintre acestea erau naziste în formă și conținut.[278] Profesori snobi și elitiști din vechea gardă disprețuiau public oportuniștii aduși în universități de regim, în timp ce ultimii erau atât de atenți la viața administrativă din universități încât nu se mai ocupau de propagarea propriilor idei. În altă ordine de idei, maniera anti-intelectualistă a mișcării naziste se asigura că multe dintre figurile marcante ale partidului, de la Hitler în jos, ridiculizau aceste idei și le considerau lipsite de orice relevanță politică. Atât Bernhard Rust, cât și Alfred Rosenberg, cei doi lideri ai ideologiei și educației naziste, nu dețineau calitățile politice și determinarea necesare pentru a manevra profesorii abili, ale căror aptitudini pentru intrigă și disimulare fuseseră șlefuite de decenii de luptă fratricidă în cadrul comitetelor universitare. Crearea unei noi instituții dedicate urmăririi obsesiilor preferate de naziști devenea o cale pentru profesorii conservatori de a exclude un coleg indezirabil și a-l trimite într-un anonimat academic. Un astfel de exemplu a fost arțăgosul istoric cu simpatii de dreapta Martin Spahn, care a fost investit cu conducerea Institutului de Politici de Spațiu [*Institut für Raumpolitik*] din Köln în 1934. Acest lucru a împușcat doi iepuri dintr-un foc, pentru că astfel Spahn a ieșit din departamentul de istorie, unde nu era deloc popular, și a ajuns într-un loc unde nu avea să intre în contact cu colegii lui. Acest lucru a demonstrat în același timp și atașamentul universității pentru ideile politice ale regimului.[279]

Cu toate acestea, ideologia nazistă era prea sărăcăcioasă, prea necoaptă, prea contradictorie și, în cele din urmă, prea irațională pentru a avea un impact real asupra învățământului și cercetării la al căror nivel de sofisticare urmărea să ajungă. Încercările de a reuni personalul universitar în cadrul unei Asociații Germane Național-Socialiste a Conferențiarilor în decembrie 1934 – o dată destul de târzie dacă luăm în calcul alte organizații similare – au eșuat mai ales din cauza ineficienței liderului asociației, Walter „Bubi“ Schultze, care câștigase recunoștința lui Hitler atunci când îi pusese umărul la loc după ce Führerul și-l dislocase în urma puciului eșuat din 1923. Schultze și-a

făcut inamici pretutindeni din pricina intrigilor prost tăinuite și a avut divergențe cu Ministerul Educației. Organizația sa era privită de profesori ca o imixtiune nejustificată în afacerile profesorale în genere. Corpul său central, Înalta Comisie de Educație a Partidului Nazist, fondată în iulie 1934, nu se descurca mai bine, fiind condusă de oameni fără statut în comunitatea academică. Nu se punea problema ca profesorii universitari germani să fie trimiși la cursuri de reeducare în lagăre de muncă, la fel ca și colegii lor din școli. Aflați la adăpostul domeniului lor, au dezaprobat viziunea anti-intelectualistă nazistă. Entuziasmul inițial al academicienilor naționaliști ca Martin Heidegger pentru revoluția cultură nazistă s-a stins repede deoarece devenise clar faptul ca noul regim nu era interesat de reînnoirea învățăturii și științei ca scop în sine. În 1939 până și un academician nazist convins și hotărât ca Ernst Krieck se întreba: „S-au schimbat profesorii noștri? Nu! Spiritul anului 1933 s-a îndepărtat din nou de ei, cel puțin de erudiția lor, chiar dacă în rest a rămas neschimbat“,[280]

Desigur, o asemenea generalizare nemiloasă trebuie mai bine explicată; în unele universități nazismul a abuzat de profesorat mai mult decât în alte cazuri. De exemplu, Jena, Kiel sau Königsberg se numără printre centrele puternice ale educației și cercetării naziste, pe când universitățile din regiunile catolice au rămas mai puțin afectate; Universitatea din Bonn a devenit, într-adevăr, un fel de cimitir pentru profesorii indezirabili și mutați cu forța din alte centre educaționale mai elevate. De asemenea, corpul de studenți de aici a rămas dominat de grupuri de studenți catolici și conservatori până la desființarea acestora de către naziști la mijlocul anilor 1930. În Bonn, numai o minoritate de posturi – cam 5% în cazul acesta – erau ocupate de naziști fanatici, alt procent de 10% era ocupat de susținători dedicați Partidului Nazist, și restul fie de simpatizanți puțin implicați, fie de cei indiferenți sau de cei care se opuneau regimului; faptul că aproape un sfert din cei 380 de profesori de la Bonn erau ostili nazismului era neobișnuit, dar predominanța criteriilor științifice și academice în ceea ce privea numirea candidaților în funcții ale facultății nu era neobișnuită, chiar și după 1933; tot așa cum nu era o metodă neobișnuită de procedură nici în alte universități germane.[281] O inspecție din 1933 a Serviciului de Securitate a SS-ului a tras concluzii sumbre. „În aproape toate universitățile“, se

deplângea, „există plângeri cu privire la atitudinea pasivă a profesorilor, care resping orice muncă politică și ideologică ce depășește limitele înguste a specializării lor."[282]

IV

Dificultățile întâmpinate de naziști în a transforma viziunile academice tradiționale în expresii ale ideologiei lor politice nu erau nicăieri mai vizibile decât cele întâmpinate în fizică. Aici se derula un constant proces de nazificare a disciplinei, condus de fizicianul Philipp Lenard, venerabil reprezentant al științei germane care s-a retras de la catedra universității din Heidelberg în 1931. Născut în 1862, fiul unui comerciant de vin, Lenard a studiat alături de Heinrich Hertz, care descoperise undele radio. În 1905, i-a fost acordat Premiul Nobel pentru experimente revoluționare cu raze catodice. Cu toate acestea, Lenard nutrea resentimente pentru că a fost întrecut de elevul său Wilhelm Röntgen, care descoperise razele x. De asemenea, l-a acuzat de plagiat pe fizicianul britanic J.J. Thomson, care descoperise natura razelor catodice.

O figura carismatică și competentă, Lenard a dobândit faimă și apreciere în toată Germania datorită muncii sale. Acorda multă atenție detaliilor experimentale în detrimentul teoretizării. Ura sa crescândă pentru Thomson a evoluat într-un dispreț general față de britanici, în vreme ce naționalismul german pe care l-a asociat cu orașul său natal, Bratislava, din cosmopolita monarhie habsburgică, s-a transformat în șovinism în 1914 și în antisemitism la sfârșitul Primului Război Mondial. Toate acestea l-au făcut să răbufnească cu fățișă furie atunci când teoria generală a relativității a fost validată empiric în mai 1919 și a consacrat faima mondială a lui Albert Einstein.[283]

Pacifist, evreu, teoretician și un susținător al Republicii de la Weimar, Einstein reprezenta tot ceea ce Lenard disprețuia. Cu atât mai mult cu cât oamenii de știință care i-au validat teoria erau britanici. În controversa ce a urmat, Lenard a preluat rolul dominant în repudierea teoriei lui Einstein, prezentând-o ca pe o „impostura evreiască" și mobilizând comunitatea fizicienilor împotriva ei. A fost împins în brațele nazismului atunci când a refuzat să poarte doliu cu ocazia morții ministrului de

externe Rathenau – a cărui asasinare o susținuse el însuși în mod deschis cu puțin timp înainte –, provocând demonstrații din partea sindicatelor muncitorești în 1922, motiv pentru care a intrat în custodia poliției pentru protecție personală. Interzicându-i-se întoarcerea în universitate pentru continuarea studiilor, Lenard a fost reinstalat în funcție la presiunea studenților de dreapta, de a căror sferă de influență era acum legat.

În 1924 a lăudat în mod public puciul de la berărie care avusese loc cu un an înainte și, cu toate că nu făcea parte în mod oficial din Partidul Nazist, era fără tăgadă un partizan al mișcării și un participant activ în grupuri precum Liga de Luptă pentru Cultura Germană a lui Alfred Rosenberg. A întâmpinat cu entuziasm nedisimulat sosirea celui de-al Treilea Reich, înlăturarea profesorilor evrei din universități și a publicat între 1936 și 1937 un tratat în patru volume pe marginea *Fizicii germane*, despre care spera că va reprezenta fundația pentru o nouă fizică, pe baze rasiale, „fizică ariană", ce va elimina în totalitate doctrina evreiască a relativității din știința germană.[284]

Totuși, vârsta înaintată a nu i-a permis acestuia să conducă lupta pentru consacrarea fizicii ariene. Rolul i-a revenit prietenului și asociatului lui, Johannes Stark, un alt cercetător cu un caracter dificil, ale cărui descoperiri includeau separarea liniilor spectrale într-un câmp electric, un fenomen care a ajuns sa fie cunoscut ca „efectul Stark". Stark a fost la rândul lui un naționalist și a devenit adversarul lui Einstein datorită pacifismului și internaționalismului afișat de acesta între anii 1914 și 1918. Ostilitatea sa crescândă față de fizica modernă și în special față de prevalența fizicii teoretice impuse de Einstein i-a încetinit dezvoltarea carierei personale în anii 1920; incapacitatea de a găsi un loc de muncă l-a determinat să învinuiască Republica de la Weimar pentru neșansa sa, să dezvolte relații strânse cu lideri ideologici naziști, ca Habs Scheman și Alfred Rosenberg. Ca rezultat, ministrul de interne Wilhelm Frick l-a desemnat pe Stark ca președinte al Institutului Imperial de Fizică și Tehnologie în anul 1933, și un an mai târziu a primit și titlul de președinte al Asociației Germane de Știință pentru Situații de Urgență (mai târziu Comunitatea Germană de Cercetare), devenind responsabil cu distribuirea resurselor destinate cercetării. Din aceste poziții de putere, Stark a demarat o campanie concentrată pe

poziționarea partizanilor fizicii ariene în poziții-cheie și pe remodelarea conducerii și finanțări cercetării, restricționând astfel sprijinul de care beneficiau suporterii teoriilor moderne precum relativitatea sau fizica cuantică.[285]

Dar Stark își făcea dușmani cu o prea mare ușurință. Nu a ținut mult până când a atras antipatia și ostilitatea funcționarilor de stat din pozițiile înalte ale Ministerului Educației, ale SS-ului (ale căror cercetări rasiale și genealogice au fost repede calificate de acesta ca nefondate științific) și ale liderului partidului regional din Bavaria, Adolf Wagner. Mai mult, „fizicienii germani" nu erau uniți, Lenard fiind cel care trona necontestat în domeniul cercetării pure, iar Stark îmbrățișa cu putere domeniul aplicațiilor tehnologice. Cu toate acestea, atunci când polemicile și diatribele politice care vizau antisemitismul s-au stins, nu s-a mai găsit un rost pentru fizica ariană, ale cărei idei erau vagi, confuze și contradictorii. Mecanica cuantică și relativitatea erau mult prea folositoare pentru a fi ignorate, și astfel mulți fizicieni ocoleau criticismul lui Lenard, argumentând că teoriile acestuia întruchipau concepte nordice importante și reprezentau refuzul față de materialismul evreiesc. De aceea majoritatea fizicienilor repudiau teoriile lui Lenard și ale lui Stark, progresul fizicienilor arieni fiind anevoios. Până în 1939 au reușit să ocupe doar șase dintre cele optzeci și unu de catedre de fizică din Germania, în mare parte cu proprii studenți. Cu toate acestea, influența lor nu a dispărut. Un triumf reprezentativ a fost campania mobilizată împotriva lui Werner Heisenberg, care câștigase Premiul Nobel în 1932 pentru pionierat în domeniul fizicii cuantice. Născut în 1901, Heisenberg studiase alături de figuri eminente ca Niels Bohr și Max Born, iar apoi a devenit profesor de fizică teoretică la Leipzig, în 1927. Deși era un naționalist conservator, nu activa politic și, la fel ca mulți alți colegi, considera că daunele aduse științei germane prin repudierea evreilor putea fi reparate doar de prezența sa și a oamenilor asemenea lui în Germania.[286]

Dar fizica ariană avea alte planuri. O campanie înverșunată a fost pornită împotriva numirii lui în prestigioasa catedră de fizică teoretică din München în 1937. Atacurile fățișe ale lui Stark împotriva lui Heisenberg în presa nazistă au venit ca o urmare naturală după defăimarea lui Einstein și au avut un caracter polemic: de fapt, Einstein

respingea mecanica cuantică într-un mod categoric. Atacul reprezenta oricum un pericol pentru fizica convențională. A generat un răspuns public inițiat de Heisenberg și semnat de șaptezeci și cinci de fizicieni, un eveniment public fără precedent sub prerogativele celui de-al Treilea Reich. Fizicienii au reinstituit valabilitatea principiului conform căruia niciun progres în experimentare nu era posibil fără elucidarea teoretică a legilor naturii. Acțiunile fizicienilor arieni, spuneau ei, prejudiciază subiectul științific și îndepărtează studenții. Deja se putea observa numărul mic de fizicieni din noua generație în Germania. După aceste declarații, atacurile fățișe au încetat, dar în culise, fizicienii arieni au obținut sprijinul lui Reinhard Heydrich din Serviciul de Securitate al SS-ului și al filialei din München a Ligii Național-Socialiste a Profesorilor Universitari din Germania pentru a opri numirea lui Heisenberg în funcție. Pentru a se opune, Heisenberg a profitat de relațiile avute cu familia lui Heinrich Himmler, al cărui tată a fost profesor al unei școli din München în aceeași perioadă ca propriul său tată. Mama lui Heisenberg a fost cea care a pledat pentru cauza fiului său atunci când s-a întâlnit cu mama lui Himmler, iar numele lui Heisenberg a rămas nepătat când șeful SS-ului la grațiat în 1938. În final, totul s-a terminat cu o victorie pentru Stark și susținătorii săi. Începând din data de 1 decembrie 1939, catedra de fizică din München nu a fost ocupată de Heisenberg, ci de Wilhelm Müller, care nu era un fizician, ci un expert în aerodinamică și a cărui principală recomandare era faptul că în 1936 publicase o carte subțire, intitulată *Evreii și știința*, prezentând relativitatea ca o înșelătorie evreiască. După acest moment, predarea fizicii teoretice la Universitatea din München a fost oprită în totalitate, un deznodământ foarte pe placul fizicienilor arieni, care obținuseră astfel cea mai mare reușită de până atunci.[287]

În afara fizicii, niciun alt domeniu științific tradițional nu a fost atât de abuziv supus unui proces reformator, de transformare silită într-un subiect specific nazist, cu excepția poate a biologiei. A avut loc și o plăpândă încercare de a crea o „matematică germană“, punându-se accentul mai mult pe geometrie decât pe algebră, deoarece se presupunea că era mai aproape de idealul arian exprimat în proporțiile perfecte ale corpului uman, dar și aceasta a fost înlăturată de majoritatea matematicienilor ca fiind confuză și irelevantă.[288] Într-un mod similar,

încercarea de a crea o „chimie germană“, care la rândul ei a fost o inițiativă a oamenilor de știință, și nu a regimului nazist, era de asemenea prea vagă și diluată pentru a fi luată în seamă. Mai puțin antisemită decât fizica ariană, a preferat să-și direcționeze atacurile împotriva raționalismului „occidental“, reciclând concepte naturaliste preferate de romanticii germani; rezultatele au fost însă și mai puțin impresionante, chimiștii arieni neavând figuri marcante în rândurile lor de seama celor ale lui Lenard sau Stark.[289] Ceea ce a unit toate aceste încercări de a nazifica știința a fost suspiciunea național-socialistă față de abstracțiune și formalism, atât de pregnant prezentate în diatribele oficiale îndreptate împotriva „artei degenerate“. Dar „știința degenerată“ era mai greu de identificat și mai puțin evident legată de tendințele liberale și stângiste din politica culturală.[290] Până la urmă, a supraviețuit, dar nu neatinsă. Cel de-al Treilea Reich a înregistrat un declin al standardelor de predare și cercetare științifică în universitățile germane din perioada 1933-1939. Acest lucru nu se datorează doar emigrării forțate a multi evrei renumiți, cât și faptului că știința germană a fost treptat izolată de contactele cu cercetătorii străini, de conferințele internaționale și de schimbul de informație în cercetare cu comunitatea științifică mondială, care a jucat întotdeauna un rol important în stimularea noilor descoperiri. Numărul cercetătorilor din țări cu prestigiu în comunitatea științifică aflați în vizită în universitățile germane a scăzut drastic după 1933. În 1936, Heisenberg se plângea colegului său danez Niels Bohr despre izolarea la care era supus. Academiile și instituțiile străine au început să reducă contactele cu colegii lor germani în semn de protest pentru alungarea oamenilor de știință evrei, turismul străin a fost în mare măsură restricționat sau manipulat sub pretexte politice, și librăriilor universitare li s-au anulat abonamentele la publicațiile internaționale care conțineau orice urmă de critică la adresa nazismului (cum ar fi de pildă publicația periodică britanică *Natura*).[291]

Și totuși, în pofida acestor dezvoltări, cercetarea științifică nu s-a atrofiat și nici nu a sucombat în Germania nazistă. Cu toate că standardele academice au scăzut, universitățile nu s-au bucurat oricum niciodată de un monopol asupra cercetării în Germania. Încă din secolul al XIX-lea, multe companii mari, moderne, din industria electrică, a construcțiilor mecanice și chimică au depins de propriile lor

departamente de cercetare și dezvoltare, în care lucrau savanți bine instruiți și plătiți, pentru inovațiile tehnologice pe care mizau în lupta de a se ține în fruntea pieței economice mondiale. Poate chiar mai important, statul însuși a investit prin intermediul unei serii de organizații, cele mai notabile fiind Comunitatea Germană de Cercetare și Societatea Kaizerului Wilhelm, sume mari de bani în institutele de cercetare științifică nu doar în cadrul, ci și – mai important – în afara universităților. Deloc surprinzător, cel de-al Treilea Reich și-a direcționat fondurile înspre investiții în tehnologia militară și cea relevantă în efortul de război, de la arme la combustibili sintetici. Medicina și biologia au beneficiat de sprijinul naziștilor în domenii precum sporirea produsului recoltelor, îngrășămintele chimice și fibrele sintetice. Pe măsură ce efortul de reînarmare și pregătire pentru război se întețea, acele părți ale comunității științifice care contribuiau la el s-au bucurat de fonduri tot mai mari direcționate spre ele. Grație acestor dezvoltări, Heisenberg și colegii săi au reușit nu doar să își impună punctul de vedere că fizica teoretică era necesară pentru dezvoltarea de tehnologie militară sofisticată, dar și să determine înlăturarea lui Johannes Stark de la președinția Comunității Germane de Cercetare în 1936, din cauză că ostilitatea sa constantă față de fizica teoretică împiedica acordarea de fonduri pentru cercetarea de război.[292]

Guvernul a crescut sumele de bani circulate prin Comunitatea Germană de Cercetare și Societatea Kaizerului Wilhelm, condiționând alocarea de subvenții pentru cercetare de capacitatea destinatarilor de a demonstra relevanța muncii lor pentru pregătirile de război ale Germaniei. Desigur, guvernele altor state din alte timpuri și-au îndreptat la rândul lor sprijinul financiar înspre cercetări pe care le considerau utile pentru stat, o tendință care adeseori lăsa la o parte artele și disciplinele umaniste. Însă dimensiunile, intensitatea și determinarea celui de-al Treilea Reich în această privință au fost fără precedent. Comunitatea de cercetare științifică din Germania era foarte numeroasă; ca și proporție din întreaga populație a țării, era probabil cea mai numeroasă din lume în anul 1933. Mai ales în institutele de cercetare finanțate de guvern și departamentele de cercetare ale marilor companii, a continuat să se deschidă drumul multor inovații științifice și tehnologice sub cel de-al Treilea Reich. Acestea includeau descoperirea fisiunii nucleare de

către Otto Hahn și Lise Meitner in 1938; crearea de substanțe narcotice ca metadona și Demerolul, cât și a gazului paralizant sarin; dezvoltări tehnologice precum motorul cu reacție, microscopul electronic și calculatorul electronic și invenții importante, cum ar fi extrudarea oțelului, fotografiile aeriene cu infraroșu, întrerupătoarele automate de curent electric, magnetofonul, tubul cu raze x, procesarea de film color, motorul diesel și racheta balistică intercontinentală. S-a pretins până și că prima emisie de televiziune suficient de puternică încât să ajungă mai departe de Terra a fost cea a unui discurs al lui Hitler, ținut la festivitatea de deschidere a Jocurilor Olimpice din 1936. Prin urmare, deși cel de-al Treilea Reich a căutat să impună instructajul militar în școli și universități, în detrimentul altor tipuri de învățământ, a sprijinit în totalitate cele mai avansate și moderne cercetări științifice și tehnologice dacă acestea arătau câtuși de puțin că ar fi utile pentru războiul pe care regimul se pregătea să îl lanseze în Europa în viitorul apropiat.[293]

V

Abordările tradiționale ale subiectelor academice au supraviețuit în universitățile germane în mare parte pentru că nivelul lor de complexitate și sofisticare sfida o asimilare facilă în categoriile grosolane ale ideologiei naziste.[294] În istorie, de pildă, mulți profesori reputați au rezistat cu încăpățânare încercărilor naziștilor de a introduce o nouă abordare rasială, de tip „sânge și glie“, asupra trecutului în primii ani ai regimului. La fel ca în școli, ideologi precum Alfred Rosenberg cereau ca și în universități istoria să devină o formă de propagandă politică și îndoctrinare, abandonând noțiunile tradiționale de obiectivitate bazată pe cercetare metodică. Încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, istoricii universitari germani au fost obișnuiți să privească trecutul în mod obiectiv și să considere statul drept principala forța determinantă a istoriei. Acum li se spunea că, de exemplu, Carol cel Mare era german, într-o epocă în care majoritatea istoricilor credeau că era anacronic să se vorbească de existența germanilor, și li se cerea să afirme că rasa constituia principiul fundamental al schimbării și evoluției istorice. Unii au adoptat de bunăvoie ideea germanității lui Carol cel Mare. În

cazul specialistului în istorie est-europeană Albert Brackmann, asta a inclus chiar o tentativă de a minimiza măsura în care Carol cel Mare a fost motivat de credința creștină. Dar tradiționaliști ca Hermann Oncken au insistat că istoria era înainte de toate o căutare a adevărului, făcând abstracție de implicațiile ideologice. Alt istoric, Johannes Haller, care i-a sprijinit public pe naziști în alegerile din iulie 1932, a declarat în noiembrie 1934 că istoricii care au adoptat o „perspectivă mitică asupra trecutului" comiteau „hara-kiri": „Căci, susținea el, acolo unde mitul domnea în lume, istoria nu mai are nimic de spus". Prin urmare, mulți profesori universitari de istorie au rezistat încercărilor regimului de a le revoluționa materia prin introducerea de fundații noi, ca Institutul Reichului pentru Istoria Germaniei Noi, condus de nazistul Walter Frank. Noul institut nu a avut succesul scontat. A eșuat în mare parte să producă cercetări serioase, cu excepția secțiunii dedicate problemei evreiești, condus de Karl Alexander von Müller, a cărui asociere cu Hitler data încă din perioada petrecută de acesta la München la sfârșitul Primului Război Mondial.[295]

Müller a preluat funcția de redactor al principalei publicații de specialitate în domeniu, *Jurnalul Istoric (Historische Zeitschrift)*, de la liberalul Friedrich Meinecke în 1935. Dar în afară de câteva articole și expozeuri despre „problema evreiască", despre istoria germanilor de peste hotare și unul sau două alte subiecte politice, jurnalul a continuat, la fel ca înainte, să publice articole de specialitate pe teme academice bazate pe cercetare arhivistică amănunțită.[296] Principiul lanțului de conducere a fost introdus în organizații de istorie și institute de cercetare, dar în realitate asta nu prea a schimbat starea de fapt; profesia respectivă avea deja un caracter deosebit de ierarhic, cu frâiele puterii în mâinile profesorilor titulari. Organizația națională a istoricilor a inclus inițial câțiva naziști importanți în comitetul său executiv în 1933, iar apoi a ajuns cu totul sub controlul Ministerului Educației în 1936. Această măsură a dus la o selecție mai politizată a delegaților germani la conferințele internaționale de istorie și la dominarea congreselor anuale ale organizației de către istorici naziști proveniți de la Institutul lui Walter Frank. Principala consecință a fost însă că majoritatea istoricilor din universități nu s-au mai deranjat să plece la congrese, iar această apatie a marii majorități a fost atât de pronunțată, încât congresul național

din 1937 s-a dovedit a fi și ultimul.[297] Așa cum raporta Serviciul de Securitate al SS anul următor, istoricii se mulțumeau în mare măsură să „continue să compileze enciclopedii vechi și să aducă noi contribuții erudite la iluminarea diverselor epoci trecute“. Nu se înregistrau mari semne de progres în utilizarea conceptelor și metodelor național-socialiste.[298] Părea astfel că profesia istoricilor era relativ neafectată de regimul nazist și că își păstra cu succes moștenirea ilustră a marilor istorici germani din trecut împotriva năvalei noului curent antiintelectualist.

Însă când istoricii, mai ales cei din vechea generație, protestau că istoria era un subiect apolitic, voiau să spună, așa cum au făcut mulți conservatori în timpul Republicii de la Weimar, că nu ar trebui să fie legată de politicile partidiste, nu că era lipsită de orice conținut politic. Din punctul lor de vedere, patriotismul era apolitic, credința în justețea istorică și inevitabilitatea unificării bismarckiene a Germaniei în 1871 era apolitică, aserțiunea că Germania nu a fost responsabilă pentru izbucnirea războiului în 1914 era apolitică. O abordare erudită, obiectivă a trecutului coincidea în mod miraculos cu prejudecățile naționaliste și ideile preconcepute ale burgheziei germane educate din prezent. Pentru toți aceștia, de exemplu, era axiomatic că migrația germanică spre răsărit din Evul Mediu a adus civilizarea triburilor slave. Dreptul germanilor de a cuceri națiuni slave ca Polonia și Cehoslovacia s-a dezvoltat din acest fel de a vedea lucrurile, desprins din realitatea obiectivă a misiunii istorice a Germaniei de a civiliza această parte a Europei. Nimeni nu s-a gândit că interpretau istoria pornind de la prezent, și nu de la trecut.[299] Astfel, deși niciun profesor titular de istorie nu a fost membru al Partidului Nazist înainte de 1933, niciunul din ei nu a renunțat la catedră din motive politice sau de conștiință atunci când naziștii au preluat universitățile, pentru că nu vedeau un motiv pentru a face așa ceva.[300]

Conceptul tradițional al obiectivității introdus de Ranke nu era împărtășit de toți istoricii, mai ales de cei din generația mai tânără. Unul din ei, Hans Rothfels, a respins în mod deschis ceea ce numea „concepția eronată în mod tendențios a obiectivității lipsite de un punct de vedere propriu“ în favoarea unei conștiente „unificări a erudiției și vieții“ în prezent.[301] Până și academicienii mai tineri care respingeau noțiunea de obiectivitate insistau totuși pentru necesitatea menținerii

standardelor academice de cercetare și pentru împotrivirea față de încercarea fățișă de a transforma istoria într-un instrument de propagandă. Ideologi intransigenți ca Rosenberg și Himmler au fost așadar întâmpinați de o rezistență aprigă când au încercat să inoculeze interpretări rasiale ca „sânge și glie“ și tot felul de perspective păgâne și anticreștine în studiul istoriei. Cât despre Hitler, acesta prefera să glorifice iscusința militară germană de-a lungul istoriei și pe marii eroi naționali din trecut. Acest punct de vedere era mult mai pe placul profesorilor. În ciuda interesului unor istorici mai tineri într-o istorie de orientare populistă a omului simplu, sub auspicii ideologice naziste sau seminaziste, la acea dată istoria diplomatică și cea militară erau încă dominante în Germania, la fel ca în majoritatea celorlalte țări europene, iar menirea istoricilor era considerată în mod popular a fi scrierea de biografii ale oamenilor iluștri.[302]

În această privință, un exemplu tipic de istoric de nivel academic era cel al lui Gerhard Ritter, profesorul din Freiburg care a devenit unul dintre cei mai însemnați reprezentați ai profesiei sale în anii '30. Născut în 1888 într-o familie educată din clasa de mijloc, Ritter a fost marcat pe viață de experiența sa ca ofițer al armatei în Bătălia de pe râul Somme din 1916. În aceste circumstanțe, patriotismul său a fost temperat de o doză de realism lucid și, cu toate că nu a încetat vreodată să propună revizuirea Tratatului de la Versailles și să combată teza vinovăției germane pentru pornirea războiului în 1914, a avertizat de asemenea în repetate rânduri în privința tendințelor belicoase iresponsabile și a retoricii patriotarde lipsite de conținut. Poate că în mod neobișnuit pentru perioada sa, Ritter nu avea accese antisemite și nici nu avea încredere în populismul afișat de naziști, preferând o concepție elitistă asupra politicii, care excludea masele iresponsabile și needucate de la participarea politică deplină. După venirea lui Hitler la putere, atitudinea lui Ritter față de regim a fluctuat, ambivalent, între sprijin condiționat și opoziție limitată. Arțăgos și temerar, nu a ezitat să sprijine studenți sau colegi evrei dați afară sau persecutați de către autorități. Pe de altă parte, a sprijinit cu ardoare o întreagă varietate de politici hitleriste în țară și străinătate, deși în același timp nu a încetat să spere în reformarea regimului într-o direcție mai puțin radicală. Așa cum scria în biografia lui Frederick cel Mare în 1936, germanii au învățat pe bună

dreptate „să sacrifice din libertatea politică" pentru „avantajul de a aparține unui stat național de mare importanță". În particular, critica multe din aspectele regimului nazist, dar în public cărțile și articolele sale au servit scopurilor educaționale ale acestuia în sens larg, istoricul bătând aici monedă pe obișnuitele sale teme ale naționalității germane și ale vieților marilor germani din trecut, chiar dacă unele din punctele sale de vedere nu erau întru totul împărtășite de conducerea nazistă.[303]

În mod similar, și alte discipline au întâmpinat puține dificultăți în a se integra în cerințele mai generale ale regimului fără a-și compromite total autonomia academică și științifică. La Universitatea din Heidelberg, de exemplu, facultatea de științe sociale și economice și-a concentrat cercetările pe populație, economie agricolă și pe vag intitulata „cercetare a spațiului", care de fapt avea drept obiect acumularea de cunoștințe relevante pentru plănuita expansiune viitoare a Reichului în căutarea de „spațiu vital". Sociologii și-au pus nădejdea în studiul empiric detaliat și i-au ținut în frâu pe ideologii naziști fervenți care căutau să se folosească de propriul fanatism pentru a câștiga promovări. Dezvoltări asemănătoare puteau fi observate și în alte universități.[304] În învățământul și cercetarea universitară a limbii și literaturii germane, profesorii și lectorii din perioada nazistă s-au aplecat asupra istoriei literare și lingvistice ca domeniu în care spiritul german și expresia identității rasiale germane puteau fi urmărite de-a lungul vremurilor. Puneau în balanță această tradiție cu amenințarea reprezentată de influențe străine ca romanele de dragoste și cultura populară americană. Aceasta părea să fie o perspectivă nazistă, dar fusese adoptată de marea majoritate a erudiților din domeniu încă dinainte de Primul Război Mondial.[305]

Facultățile de teologie, divizate instituțional între cele catolice și cele protestante, erau într-o poziție mai delicată. Facultățile protestante de teologie au devenit terenul unor dispute aprinse între susținătorii Creștinilor Germani și ai Bisericii de Confesiune. De exemplu, la Universitatea din Bonn, un nou decan, Emil Pfennigsdorf, aparținând Creștinilor Germani, a fost ales în aprilie 1933. În decurs de trei ani, acesta a concediat sau transferat zece din cei paisprezece membri ai corpului profesoral din cadrul facultății și i-a înlocuit cu proprii săi susținători, măsură care a avut ca rezultat faptul că în puțin timp după

aceea facultatea a rămas aproape fără studenți. Ostilitatea Partidului Nazist față de Biserica Catolică și-a găsit expresia în refuzul autorităților de a sancționa ocuparea de posturi vacante în urma pensionărilor la facultatea de teologie catolică din Bonn. Opt din cele douăsprezece catedre ale facultății au rămas neocupate până în 1939; numai transferul forțat a doi profesori de la facultatea omoloagă din München, pe care naziștii au închis-o cu totul, a permis continuarea cursurilor. Evenimente similare s-au petrecut și în alte universități.[306]

Contrastul cu ceea ce a devenit foarte repede cea mai importantă dintre facultăți sub nazism, medicina, nici că putea fi mai puternic. Profesorii de medicină alcătuiau aproximativ o treime din personalul universitar în 1935 și poziția absolut dominantă a medicinei în universități era reflectată de faptul că, din 1933 până în 1945, 59% din rectori au fost aleși din rândurile celor care o predau. Interesul puternic al regimului în acest domeniu a devenit vizibil încă din 1933, când Hitler l-a pus pe Fritz Lenz la conducerea primei catedre de igienă rasială de la o universitate germană, în Berlin; această măsură a fost urmată imediat de deschiderea de asemenea catedre și în alte universități sau, unde asta nu s-a întâmplat, de predarea de cursuri pe marginea subiectului. Din nefericire, nu doar că materia în sine era prost elaborată din punct de vedere intelectual, dar aceia care se grăbeau să o predea erau recunoscuți mai degrabă pentru fanatismul lor ideologic decât pentru competența științifică. Studenții mai dezghețați la minte luau peste picior pe asemenea profesori, dar nici măcar ei nu erau de multe ori în stare să treacă chiar și unele din cele mai simple teste ale materiei, cum era, de pildă, faptul că îi identificau drept arieni pe niște indivizi cu alură nordică, deși respectivii erau de fapt evrei. Absurditatea acestor teste nu i-a descurajat pe profesorii naziști din a investi destul de mult timp și energie în studiile rasiale. Simptomatic era cazul Universității din Giessen, unde un Institut pentru Sănătatea Ereditară și Prezervarea Rasei, sponsorizat parțial de Partidul Nazist în 1933, a devenit un departament de sine stătător al universității în 1938 sub fondatorul său, „bătrânul luptător“ Heinrich Wilhelm Kranz, care pe când era student la medicină a luat parte la împușcarea cu sânge rece a cincisprezece muncitori de către o unitate *Freikorps*, ca urmare a puciului Kapp din 1920. Kranz era de fapt un oftalmolog lipsit de orice expertiză științifică în

antropologie, dar asta nu l-a împiedicat să își folosească relațiile din partid pentru a-și consolida propriul imperiu în câmpul studiilor rasiale.[307]

Deși calitatea profesorilor care o predau era adeseori jalnică, iar conținutul materiei era îndoielnic din punct de vedere științific, igiena rasială a fost acceptată cel puțin în principiu de majoritatea facultăților de medicină în anii '30. Dar naziștii nu s-au mulțumit să introducă doar această disciplină în universități. Conducător al Ligii Naziste a Doctorilor încă dinainte de 1933 și devenit președinte al Camerei de Medicină a Reichului în 1936, Gerhard Wagner era prieten apropiat cu Rudolf Hess și un entuziast al medicinei alternative.[308] Wagner a sprijinit aripa radicală a doctorilor naziști care propuneau o abordare holistică bazată pe ierburi și alte remedii naturale, cunoscută drept Noua Tămăduire Germană. Nu și-a ascuns disprețul pentru abordarea mecanicistă, științifică a medicinei universitare convenționale și i-a respins dependența de farmacologia sintetică. Wagner a înființat un spital clinic în Dresda, în iulie 1934, cu scopul de a disemina ideile naturopate ale Noii Tămăduiri Germane. Au urmat apoi o varietate de cursuri speciale de pregătire. Igiena rasială era parte integrantă din ceea ce se preda la noua academie pentru oficialii publici pe probleme de sănătate pe care Wagner a înființat-o în München în 1933. Curând, „sănătatea poporului" a devenit o trăsătură întâlnită și în învățământul medical universitar. Wagner a reușit acest lucru prin intervenții insistente și adesea încununate de succes pe lângă Ministerul Educației pentru ocuparea de catedre de medicină în universități, cum multe dintre ele deveniseră vacante drept consecință a concedierii titularilor lor evrei în 1933-1934. Spre exemplu, la Universitatea din Bonn douăsprezece din cele șaptesprezece catedre de medicină s-au eliberat din 1933 încolo; zece din cei paisprezece noi profesori delegați să le ocupe erau naziști activi care apoi au format grupul dominant în cadrul facultății. De multe ori, noii veniți nu se ridicau la valoare predecesorilor nici ca cercetători, nici ca practicanți. Chiar și așa, în 1938 lipsa de candidați calificați pentru catedre medicale era atât de pronunțată, încât Ministerul Educației a început să le ceară titularilor care se apropiau de pensionare să rămână în funcție. Așa era și cazul lui Walter Stoeckel, un ginecolog eminent în vârstă de 67 de ani din Berlin, căruia i s-a cerut să își amâne pensionarea cu doi ani pentru că nu i s-a putut găsi un

înlocuitor. Problema era că pentru medicii şi chirurgii talentaţi industria sau forţele armate însemnau recompense mai mari şi mai multă libertate în cercetare. Iar povara numărului crescut de studenţi în discipline ca igiena rasială era atât de mare, că nespecialişti din alte domenii au fost aduşi să predea.[309]

Aşadar, al Treilea Reich a avut un impact în cele din urmă dezastruos oriunde în sistemul educaţional. „Erudiţia nu mai este ceva esenţial", nota Victor Klemperer în jurnalul său în octombrie 1933, în vreme ce consemna anularea prelegerilor în universitatea sa pentru două după-amiezi pe săptămână pentru a face loc sporturilor militare.[310] Într-un regim construit pe desconsiderarea intelectului, aşa ceva abia dacă era motiv de surpriză. Naziştii priveau sistemul educaţional în primul rând ca pe un mijloc prin care să inoculeze tineretului propria lor perspectivă asupra lumii şi chiar ca mediu în care să îi antreneze şi să îi pregătească pentru război. Orice le stătea în cale, inclusiv valori educaţionale de tradiţie precum libertatea de a pune întrebări, gândirea critică sau idealul cercetării pure, era ori să fie pus pe plan secundar, ori dat la o parte. Odată ce pregătirile pentru război s-au înteţit, aşa şi cererile forţelor armate pentru doctori au devenit mai presante; în consecinţă, în 1939 perioada de studiu pentru studenţii la medicină s-a scurtat. Calitatea predării fusese deja diluată de reducerea timpului dedicat instrucţiei medicale clasice pentru a face loc unor materii noi, ca igiena rasială, ca să nu menţionăm îndatoririle de tot felul pe care studenţii le aveau faţă de partid, de la aportul în lagărele de muncă la participarea la diverse activităţi ale trupelor paramilitare naziste. Chirurgul Ferdinand Sauerbruch se plângea în 1935 de calitatea proastă a noii generaţii de studenţi la medicină, dintre care mulţi, pretindea el, fuseseră acceptaţi doar pentru că părinţii lor erau membri de partid. Existau chiar şi unele dovezi că standardele de examinare fuseseră coborâte pentru a le permite să le treacă. Când o dizertaţie despre igiena rasială putea să servească drept calificare finală pentru practica medicală, nu este de mirare că tradiţionalişti ca Sauerbruch erau îngrijoraţi pentru viitorul profesiei medicale în Germania.[311]

Cu toate acestea, în medicină, la fel ca şi în alte domenii, mulţi profesori distinşi au continuat să predea şi să cerceteze la fel ca înainte. În pofida tuturor diatribelor sale împotriva medicinei academice, Wagner

și-a dat seama că doctorii erau esențiali în implementarea multora din planurile eugenice naziste. S-a opus ideii de a desființa facultățile de medicină, propuse de reprezentanții Noii Tămăduiri Germane. De altfel, realizările cercetării medicale germane din deceniile precedente câștigaseră recunoaștere mondială, iar dintr-o perspectivă naționalistă nu exista motiv pentru întreruperea unei asemenea tradiții de prestigiu. Cercetarea medicală serioasă într-o varietate de câmpuri avea o relevanță evidentă în protejarea trupelor germane de boli infecțioase și în ameliorarea sănătății populației germane în general. Așa că a dăinuit sub cel de-al Treilea Reich. Patologul Gerhard Domagk chiar a câștigat Premiul Nobel în 1939 pentru introducerea sulfamidelor în combaterea infecțiilor bacteriene (deși regimul nu i-a permis să îl accepte). În încercarea de a îmbunătăți sănătatea și fecunditatea părții acceptabile în termeni rasiali a poporului german, naziștii au sprijinit pe cât posibil medicina preventivă și cercetarea celor mai importante cauze de deces. Primul cercetător care a descoperit legătura dintre fumat și cancerul pulmonar a fost un epidemiolog nazist, descoperire care a dus la crearea unei agenții guvernamentale pentru combaterea consumului de tutun în iunie 1939. Agențiile guvernamentale și ale partidului au urmărit în mod activ interzicerea substanțelor cancerigene, ca azbestul, și a pesticidelor periculoase și a coloranților. În 1938, forțele aeriene au interzis fumatul în baze, măsură urmată de alte prohibiții ale fumatului la locul de muncă impuse de oficiile poștale și de birourile Partidului Nazist însuși, în aprilie 1939. Cărți, pamflete și postere avertizau despre pericolele fumatului și subliniau că Hitler însuși nu a pus vreodată o pipă, trabuc ori țigară între buze. Și nici nu se deda la alcool, iar naziștii erau la fel de activi în a combate consumul excesiv de bere, vin și tărie. Faptul că producătorii de tutun, berarii și distilatorii și comercianții de vin erau mai mult decât probabil membri de partid și îi dădeau sprijin financiar substanțial nu prea a schimbat lucrurile: imperativul era de a ameliora sănătatea rasei ariene.[312]

Asemenea politici i-au determinat pe cercetătorii din domeniul medical să închidă ochii la aspectele negative ale politicilor de sănătate naziste. Încercările de a optimiza starea de sănătate a rasei nu includeau numai cercetare și prevenire de acest tip, ci și, așa cum vom vedea, eliminarea presupuselor influențe negative asupra rasei și viitorului ei

prin sterilizare forțată și, în final, genocid, toate învelite în retorica cu rezonanță neutră a medicinei preventive.[313] Invazia igienei rasiale și a eugeniei în educația medicală sub cel de-al Treilea Reich a influențat și deontologia medicală, iar cercetătorii medicali din diverse câmpuri au ajuns să accepte ideea că persoanele inferioare din punct de vedere rasial, suboamenii, puteau fi folosite în mod legitim ca obiecte de experimentare medicală.[314] Imensa putere și prestigiul medicinei și al materiilor conexe sub Reich le-au dat unor cercetători impresia că orice era justificabil în numele progresului științific, și nu doar dacă era legat de soarta națiunii în lupta pentru putere, ci și pe tărâmurile îndepărtate ale cercetării pure. Au fost încurajați în această credință de disprețul regimului pentru moralitatea convențională. Credințele creștine adânc înrădăcinate care defineau etica medicală și erau respectate mai larg de multe milioane de germani le păreau naziștilor ca fiind încă un obstacol în calea mobilizării spiritului rasial arian. Însă nu au rămas probe concludente că naziștii ar fi reușit undeva în ambiția lor de a stârpi sursele alternative de identitate morală și culturală din rândurile populației și să le înlocuiască cu un entuziasm fără echivoc pentru propria lor perspectivă asupra lumii. Asta deoarece apartenența la un sistem politic, până și la unul atât de extrem ca al celui de-al Treilea Reich, nu depinde niciodată numai de simpla identificare ideologică. Cel puțin în politica de factură convențională, factorii materiali sunt chiar mai importanți. Naziștii au venit la putere în toiul și, în mare parte, ca urmare a celei mai dezastruoase crize economice din perioada modernă. Dacă reușeau să scoată Germania din mocirla șomajului în masă și din disperarea economică în care aceasta căzuse la finele anilor '20, acest lucru ar fi fost suficient în sine pentru a-și asigura asentimentul populației față de Reich, chiar dacă rămâneau indiferenți față de țelurile ei religioase, culturale și educaționale mai ambițioase.

4

PROSPERITATE ȘI JAF

„Lupta pentru muncă“

I

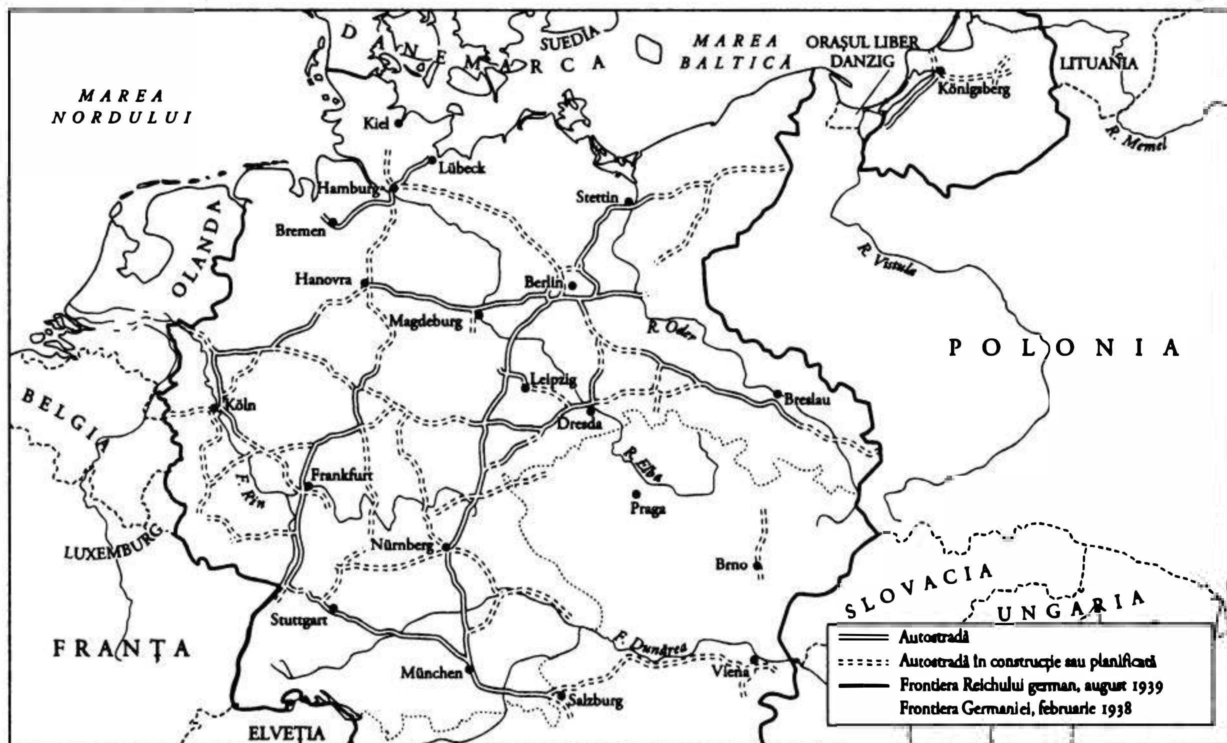
Pe 27 iunie 1933, guvernul hitlerist a promulgat o lege care autoriza construirea unui nou tip de drum, autostrada (*Autobahn*), care avea să lege marile orașe ale Germaniei, stabilind o rețea care să permită transportul cetățenilor și mărfii pe teritoriul țării cu viteză fără precedent. Ideea a venit din Italia, unde un prototip a fost construit în 1924. Un plan aparținând întreprinderilor private, care să lege Hamburgul de Frankfurt și Basel, fusese deja propus și elaborat în detaliu din 1926 încolo, dar în condițiile Marii Depresiuni nu a fost materializat. Aproape imediat ce a fost numit cancelar, Hitler l-a reluat. Într-un discurs de la Expoziția Internațională de Automobile de la Berlin de pe 11 februarie 1933, el a declarat că starea autostrăzilor națiunii va fi pe viitor principalul etalon după care bunăstarea acesteia are să fie măsurată. Un entuziast al automobilelor, Führerul a cutreierat întreaga țară cu mașina în campaniile electorale din anii precedenți și considera condusul – sau măcar a fi condus de cineva – drept o experiență estetică mult superioară mersului cu trenul sau zborului în avion. Prin urmare, noile autostrăzi trebuiau construite de-a lungul unor rute încărcate de priveliști naturale și de locuri de parcare unde călătorii puteau să iasă din autovehicule, să-și întindă picioarele și să admire frumusețile Germaniei. Pentru Fritz Todt, cel pe care Hitler l-a numit pe 30 iunie 1933 să supravegheze construcția de autostrăzi, acestea îndeplineau până și un țel rasial, legând spiritul german, cu înclinația sa pentru mecanică, de pădurile, munții și câmpiile natale și exprimând încântarea rasei nordice pentru aventură, viteză și bucuriile aduse de tehnologia modernă.[1]

Todt a fost în mare parte cel care l-a convins pe Hitler să adopte ideea. Inginer civil atât prin instruirea profesională, cât și ca urmare a unei tradiții de familie, a lucrat la drumuri de smoală și asfalt pentru firma Sager și Woerner din München și a fost membru al NSDAP de la înființarea acestuia în 1923. Născut în 1891, în orașul Pforzheim din Suabia, a primit educație tehnică și a servit în forțele aeriene în Primul Război Mondial. Devotamentul său față de partid izvora în primul din admirația personală față de Hitler. După eșecul puciului münchenez, Todt a evitat activismul politic și în schimb s-a concentrat asupra propriei cariere, dar în 1932 a devenit membru al trupelor de rezervă din SA, după care a preluat funcția de lider al diviziei inginerilor din cadrul Ligii de Luptă a Partidului pentru Arhitecții și Inginerii Germani, înființată în anul precedent. La fel ca alți oameni de carieră din cadrul partidului, îl vedea drept o mișcare politică modernă, energică, decisivă, care avea să risipească ezitările Republicii de la Weimar și să propulseze Germania într-un nou viitor, bazat pe aplicarea centralizată a științei și tehnologiei în societate, cultură și economie în numele bunăstării rasei germane. În interiorul partidului, a căutat să contracareze ostilitatea față de mecanizare și raționalizare a unor economiști precum Gottfried Feder – pe care ei o vedeau ca pe un factor de limitare a locurilor de muncă –, propunând noi planuri de construcție, cum era cazul autostrăzilor, proiect pe care l-a trimis într-un raport către conducerea partidului în decembrie 1932. Ideile sale erau sprijinite și de faptul că fusese numit consilier-șef pe probleme de tehnologie pentru adjunctul lui Hitler, Rudolf Hess. Când Hitler a anunțat demararea programului pentru construirea de autostrăzi, ideile pe care le-a propus îi aparțineau în mare parte lui Todt.[2]

Pe 23 septembrie 1933, Hitler a întors prima lopată la inaugurarea de mult plănuitului proiect de autostradă între Hamburg și Basel; până în mai 1935, prima bucată, de la Frankfurt la Darmstadt, era deschisă traficului; 3 500 de kilometri au fost completați până în vara lui 1938. Autostrăzile au fost poate cel mai durabil dintre exercițiile de propagandă ale celui de-al Treilea Reich și supraviețuiesc până în ziua de astăzi. Hitler se interesa personal de rutele pe care acestea le urmau, intervenind uneori să le redirecționeze atunci când era de părere că nu urmează traseul cel mai pitoresc. De asemenea, a insistat să

aprobe personal schițele pentru construcția de poduri și stații de întreținere. Multe din ele erau exemple îndrăznețe de modernism, iar Führerul a preferat să însărcineze arhitecți, și nu ingineri, cu proiectarea lor; chiar și Mies van der Rohe, fostul conducător al mișcării Bauhaus, a proiectat două dintre stațiile de întreținere. Modernitatea autostrăzilor, podurile vaste și simple care legau râuri și defileuri, elegantele șosele duble care tăiau prin dealuri și se întindeau pe câmpii au fost una dintre cele mai de seamă creații ale Reichului. Todt a instruit echipa de proiectanți să contopească barajele și porțiunile excavate cu peisajul natural, să folosească soiuri autohtone de plante pentru marginile construcțiilor și să poziționeze drumurile în așa fel încât peisajul să fie clar vizibil pentru toți conducătorii auto și pasagerii lor.[3] Dar, de fapt, autostrăzile nu însemnau fuzionarea spiritului german cu natura, ci îmblânzirea ei prin tehnologie, impresie întărită de propaganda care le celebra drept un echivalent modern al piramidelor Egiptului antic, care depășeau catedralele gotice ale Evului Mediu sau Marele Zid al Chinei în grandiozitatea lor. „Defrișează pădurea“, declara un slogan îndrăzneț de pe ilustrația lui Carl Theodor Protzen a unui pod de autostradă,“ – sparge stânca – traversează valea – înfrânge distanța – făurește o cale prin tărâmul german“.[4]

Nici în alte privințe planurile lui Todt nu s-au materializat așa cum preconizase el. Până în 1945, doar 5 000 de kilometri au fost adăugați la cei 3 500 terminați în 1938, aceasta fiindcă resursele au fost curând redirecționate înspre programe de construcție ce aveau o legătură mai directă cu efortul de război; Ministerul Apărării chiar s-a opus rutelor fără importanță strategică și a insistat pentru acordarea priorității drumurilor militare în zone sensibile ca Prusia Orientală. Ca urmare a unor asemenea intervenții și a altor întârzieri de după război, autostrada care lega Hamburgul de Basel a fost terminată abia în 1962.[5] Pe deasupra, puțini oameni aveau posibilitatea să le folosească înainte de 1939, de vreme ce Germania era una din cele mai puțin motorizate societăți din Europa. În 1935, doar 1,6 procente din populația sa dețineau autovehicule, în comparație cu 4,9 în Franța, 4,5 în Marea Britanie și 4,2 în Danemarca. Până și Irlanda avea o proporție mai mare de deținători de mașini, cu 1,8%. Toate aceste cifre erau însă rizibile în comparație cu numărul de deținători de

Harta 9. Rețeaua autostrăzilor

automobile din SUA, care se ridica la 20,5 la sută, mai bine zis o cincime din întreaga populație.[6]

În discursul său de la salonul de automobile din Berlin, Hitler a anunțat nu numai inaugurarea programului de construcție a autostrăzilor, ci și promovarea sporturilor auto și reducerea de taxe pentru proprietarii de mașini.[7] Rezultatul a fost o creștere de patruzeci de procente în numărul muncitorilor din industria constructoare de mașini numai între lunile martie și iunie ale anului 1933. Producția de automobile s-a dublat din 1932 în 1933 și din nou în 1935. Acum, peste un sfert de milion de mașini erau produse în fiecare an, iar prețurile erau mult mai mici față de finele anilor '20. Vânzările de mașini străine au scăzut de la 40% din totalul vânzărilor de mașini în 1928 la sub 10% șase ani mai târziu.[8] Numărul de mașini de pasageri de pe drumuri a crescut de la puțin peste jumătate de milion în 1932 la peste un milion în 1936.[9] Până și Victor Klemperer și-a cumpărat o mașină la începutul lui 1936 în ciuda grijilor sale financiare, deși a ajuns curând să își regrete decizia. „Mașina“, scria el pe 12 aprilie 1936, „îmi înghite inima, nervii, timpul, banii. Nu atât din cauza șofatului meu prost și a agitației ocazionale pe care o produce“, adăuga el, „nici măcar a dificultății de a conduce în sine, ci mai degrabă pentru că vehiculul nu e niciodată în regulă, întotdeauna ceva trebuie să meargă prost“.[10]

Cu toate acestea, chiar și el a trebuit să recunoască faptul că noile autostrăzi erau „magnifice“. Conducând pe una dintre ele pe 4 octombrie 1936, a notat cu entuziasm că el și soția sa s-au bucurat de o „priveliște glorioasă“ și chiar a „îndrăznit o viteză de peste 80 de km pe oră de câteva ori“.[11] Totuși, în ciuda răspândirii de deținători de automobile, motorizarea societății germane nu a înaintat foarte mult până în 1939 și a o descrie ca pe factorul principal în redresarea economică a Germaniei în acei ani este o exagerare crasă.[12] Desigur, în 1938, producția germană de autovehicule creștea mai repede decât cea a oricărei alte țări europene, dar o mașină încă se găsea la unul din patruzeci de locuitori, în comparație cu una la fiecare nouăsprezece în Marea Britanie și Franța.[13] Marea parte a transportului de persoane și marfă era încă acoperită de rețeaua germană de căi ferate, domeniul cu cele mai multe locuri de muncă la acea dată, care fusese adus sub administrare centralizată și subvenționat cu fonduri adiționale pentru a spori

cu 50 la sută stocul (destul de mic) al locomotivelor electrice și a crește de patru ori numărul de locomotive mici, de manevră între 1932 și 1938.[14] Cu toate acestea, în general, în acea perioadă căile ferate au suferit de pe urma lipsei cronice de investiții. Administrația acestora, încercând să își apere hegemonia în transportul de bunuri, a reușit să întârzie decizia de scoatere a taxelor din vânzările de vehicule comerciale până în ianuarie 1935, deși imediat ce aceasta s-a produs, producția de vehicule comerciale a crescut mult mai repede decât cea de vehicule de pasageri – cu 263% în 1934-1935, comparată cu 74% pentru mașini.[15]

Chiar și așa, mașina personală ocupa o parte importantă în viziunea tehnologică a lui Hitler pentru viitorul Germaniei, care includea deținerea de automobile la scară aproape universală. În anii '20, dăduse de un articol despre „motorizarea Germaniei" în timpul lecturilor sale în închisoarea Landsberg, și la începutul anilor '30 desena schițe ale unui vehicul de familie care s-ar fi vândut pentru mai puțin de o mie de mărci și astfel ar fi fost la îndemâna majorității populației. Întâlnindu-se cu scepticismul industriei constructoare de mașini, Hitler și-a atras sprijinul proiectantului de mașini-sport Ferdinand Porsche, al cărui proiect prototip a fost terminat la finalul lui 1937. La insistențele personale ale lui Hitler, producția mașinii a fost finanțată de Frontul German al Muncii, succesorul nazist al sindicatelor, care a construit o fabrică nouă și vastă în acest scop. În acest fel, dominația modelelor Opel și Ford de producție americană asupra pieței de mașini din Germania avea să fie înfrântă în sfârșit. Botezând vehiculul „Mașina Poporului" (*Volkswagen*) sau „Mașina Putere prin Bucurie" (*Kraft durch Freude*), Hitler preconiza că până la un milion de modele pe an vor ieși de pe liniile de asamblare și o campanie îndârjită de publicitate a fost lansată să convingă muncitorii să își economisească din câștiguri pentru a cumpăra una, cu sloganul: „O mașină pentru fiecare".[16]

Campania a înregistrat un succes considerabil. În aprilie 1939, un agent social democrat din Renania de Nord-Westfalia, raporta:

> Pentru un număr mare de germani, anunțarea Mașinii Poporului e o surpriză mare și fericită. S-a dezvoltat o adevărată psihoză pentru mașina „Putere prin Bucurie". Pentru o bună perioadă de timp, a fost principalul subiect de conversație pentru toate segmentele de populație

> din Germania. Toate celelalte probleme urgente, fie ele de politică internă ori internațională, au fost date la o parte pentru o vreme. Posomorala vieții cotidiene germane a dispărut fără veste sub impresia acestei muzici a viitorului. Oriunde ar fi prezentate în Germania modelele de test ale acestei noi construcții Putere-prin-Bucurie, mulțimile se adună în jurul lor. Politicianul care promite o mașină pentru fiecare este un om al maselor dacă masele îi cred promisiunile. Și în ce privește mașina Putere-prin-Bucurie, poporul german crede în promisiunile lui Hitler.[17]

Hitler a prezentat personal cu mare mândrie unul din primele modele la Salonul Internațional Auto de la Berlin pe 17 februarie 1939 și i-a dat altul partenerei sale Eva Braun cu ocazia zilei sale de naștere. Deși niciun model de serie nu a ieșit de pe liniile de asamblare în perioada celui de-al Treilea Reich, mașina a dăinuit în timp: redenumită *Volkswagen*, sau Mașina Poporului, după război și arhicunoscută drept „buburuza“ din cauza formei rotunjite pe care Hitler i-a dat-o în schițele sale, a devenit unul dintre cele mai populare vehicule de pasageri din lume în cea de-a doua jumătate a secolului XX.[18]

II

Crearea unei societăți motorizate nu era numai o viziune tehnologică grandioasă pentru viitor. Intenționa de asemenea să producă beneficii mai imediate. Fritz Todt a calculat că realizarea de autostrăzi ar aduce un loc de muncă pentru mai bine de 6 000 de persoane, nu doar pe drumurile în sine, dar și în toate departamentele de industrie care ar fi furnizat materialele de construcție. Până în iunie 1935, în jur de 125 000 de oameni lucrau doar la construirea de șosele, așa că programul chiar a creat locuri de muncă, deși mai puține decât preconizau calculele inițiale.[19] Naziștii își obținuseră parțial uimitorul succes electoral la începutul anilor '30 datorită promisiunii de a scoate Germania din catastrofala depresiune economică în care căzuse. În ianuarie 1933, șase milioane de oameni erau înregistrați ca șomeri, iar încă trei milioane, dintre care multe erau femei, dispăruseră cu totul din registre. La mijlocul lui 1929, douăzeci de milioane de germani erau în câmpul muncii; în ianuarie 1933, numărul lor scăzuse la 11,5 milioane. Mulți

alții lucrau cu jumătate de normă sau fuseseră forțați să accepte reduceri la orele de lucru sau ale veniturilor și salariilor. Șomajul în masă a privat mișcarea sindicală de principalul său atu în negocieri, amenințarea cu greve, și în acest fel noul regim a reușit să o distrugă fără mari dificultăți în primele luni ale lui 1933. În pofida acestor manevre, scoaterea Germaniei din impasul economic a fost prioritatea imediată anunțată de guvernul de coaliție aflat sub conducerea lui Hitler pe 30 ianuarie 1933.[20] Pe 1 februarie același an, în prima sa intervenție radiofonică, Hitler declara că „salvarea muncitorului german printr-un atac enorm și atotcuprinzător asupra șomajului" era ținta principală a noului guvern. „În patru ani", a declarat el, „șomajul trebuie să fie în sfârșit învins".[21]

Guvernul hitlerist s-a folosit de planuri de creare a locurilor de muncă deja puse în mișcare de predecesorii săi. Renunțarea Germaniei la standardul aurului în vara anului 1931 permisese statului să pompeze bani în economie pentru a o resuscita. Sub presiunea sindicatelor, guvernul de scurtă durată al generalului Kurt von Schleicher a făcut pași importanți în această direcție spre finele lui 1932, elaborând planuri deja schițate de predecesorii săi Franz von Papen și Heinrich Brüning. Cum Papen emisese 300 de milioane de mărci germane în vouchere fiscale pentru construirea de autostrăzi, îmbunătățiri în agricultură și clădirea de locuințe, Schleicher a băgat 500 de milioane pentru aceste scopuri; suma a fost ridicată de către naziști la 600 de milioane în vara anului 1933. Programul a intrat în efect abia pe 28 ianuarie 1933, permițându-le naziștilor să își aroge meritul pentru el. În mare parte, planurile erau rodul minții lui Günter Gereke, un economist care devenise comisar al Reichului pentru crearea de locuri de muncă în 15 decembrie 1932 și a continuat în această calitate până în 1933. Pe 27 aprilie 1933, ministrul muncii Franz Seldte a anunțat că numărul șomerilor scăzuse cu peste jumătate de milion. Fără îndoială că rezultatele se datorau parțial și factorilor sezonieri, numărul de angajări fiind sporit după obișnuita scădere pe timpul iernii. Începuturile recuperării economice care se făcuseră deja remarcate în ultimele luni ale lui 1932 au jucat un rol la rândul lor. Guvernarea lui Hitler a avut noroc cu momentul prielnic pe care l-a prins.[22]

Partidul Nazist a avut totuși propria concepție în această privință. Programul partidului pe anul 1920 prezentase idei cu rezonanță

puternică de stânga pentru reforma economică, inclusiv preluarea pe scară largă de către stat a firmelor private, așa că, atunci când preluarea puterii a ajuns să pară o posibilitate reală zece ani mai târziu, Hitler și restul conducerii au fost nevoiți să convingă industriașii și potențialii finanțatori că și-au schimbat mult poziția între timp. În 1930, administratorul-șef al partidului, Georg Strasser, a înființat o Divizie pentru Politici Economice care a cultivat contacte apropiate cu mediul de afaceri și s-a dedicat elaborării de planuri pentru crearea de noi locuri de muncă pe viitor. În iulie 1932, naziștii au făcut vâlvă cu platforma lor electorală, care propunea folosirea de credite de stat pentru lucrările publice ca mijloc de a reduce șomajul prin proiecte ca asanarea de mlaștini, construirea de canaluri maritime, cultivarea landurilor și altele asemenea. Germania, declarau ei, trebuia să se scoată din Marea Criză prin propriile puteri; nu își mai putea permite să aștepte relansarea comerțului internațional pentru a-și reveni.[23]

Seldt a prezentat un set de propuneri noi, mai ambițioase, bazat pe o nouă emitere de obligațiuni de trezorerie pentru proiectele publice. Acestea au fost acceptate de cabinet și, pe 1 iunie 1933, guvernul a promulgat prima Lege a reducerii șomajului, care a adus încă 1 000 de milioane de mărci pentru lucrările publice în așa-numitul „Prim Program Reinhardt“, numit astfel după secretarul de stat al Ministerului de Finanțe al Reichului, Fritz Reinhardt. O a doua Lege a reducerii șomajului, de asemenea cunoscută ca „Al Doilea Program Reinhardt“, emisă pe 21 septembrie 1933, a adus 500 de milioane de mărci în credite disponibile pentru afacerile private, mai ales în industria construcțiilor, pentru a prelua noi proiecte și a angaja noi muncitori.[24] Luând aceste scheme laolaltă și adăugând alte intervenții minore, s-a calculat că guvernul a investit mai bine de 5 000 de milioane de mărci în crearea de locuri de muncă până la sfârșitul anului 1933, dintre care aproximativ 3 500 de milioane au fost cheltuite până în 1936. În acest fel, noile autorități au extins enorm dimensiunile programului pe care l-au preluat de la guvernul Schleicher la începutul anului.[25] În plus, regimul a dezvoltat un plan pentru acordarea de subsidii la cumpărarea, modificarea și repararea de locuințe început de guvernul Papen în septembrie 1932 pentru a stimula construcțiile. În sfârșit, a îndreptat fonduri substanțiale spre zonele cele mai afectate economic, mai ales spre

provinciile agrare; respectiva măsură a fost în mare parte motivată de gândul că, atunci când va izbucni războiul, cu cât mai multe obiective industriale vor fi relocate din marile orașe, cu atât va fi mai scăzut efectul bombardamentelor inamice asupra producției industriale.[26]

De asemenea, noul regim s-a grăbit și să scoată oameni de pe piața muncii, scăzând astfel numărul de persoane active din punct de vedere economic la care era raportată proporția de neangajați. Cea mai importantă măsură în această direcție a fost acordarea de împrumuturi în vederea căsătoriei, începută ca parte a Legii reducerii șomajului, promulgată pe 1 iunie 1933 și urmată regulații secundare. Cuplurile tinere care intenționau să se căsătorească puteau să aplice în avans pentru un împrumut fără dobândă care se ridica până la o mie de mărci ale Reichului, cu condiția ca viitoarea soție să fi fost în câmpul muncii pentru cel puțin șase luni în perioada de doi ani ce a precedat promulgarea legii. În mod crucial, era nevoită să renunțe la locul de muncă până la data nunții și era obligată să nu reintre pe piața locurilor de muncă până când împrumutul nu era achitat, exceptând cazul în care soțul își pierdea slujba între timp. Faptul că nu era o măsură pe termen scurt era indicat prin termenii achitării împrumutului, care se ridicau la un procent din valoarea capitalului pe lună, astfel că perioada maximă a împrumutului putea să dureze chiar și opt-zece ani. În practică, puține împrumuturi au fost făcute la valoarea maximă admisă. Proporția medie era de 600 de mărci, aproximativ o treime din venitul anual mediu al unui muncitor industrial. Cu toate acestea, împrumuturile au devenit mai atrăgătoare printr-un decret suplimentar emis pe 20 iunie 1933, care reducea suma ce trebuia plătită cu un sfert pentru fiecare copil născut cuplului în cauză. Prin urmare, cuplurile cu patru copii nu trebuiau să plătească nimic. Desigur, împrumuturile erau acordate doar cuplurilor recunoscute ca fiind ariene, așa că, la fel ca aproape orice altceva în al Treilea Reich, au devenit un instrument de politică rasială pe lângă menirea lor inițială. Aplicanții nu doar că trebuiau să treacă de o examinare medicală scrupuloasă care să probeze că aveau o condiție fizică bună, așa cum a fost prescris în decretul suplimentar din 26 iulie 1933, dar existau toate șansele să fie refuzați dacă aveau orice fel de boli ereditare sau dacă erau asociali, vagabonzi sau alcoolici ori dacă aveau vreo legătură cu mișcări de opoziție ca

Partidul Comunist. Mai mult decât atât, pentru a stimula producția și pentru a garanta că banii vot fi cheltuiți cum trebuie, împrumuturile nu erau emise în bani, ci sub forma de tichete de garanție pentru mobilier și instalații pentru casă.[27]

Ideea de a reduce șomajul în rândurile bărbaților prin scoaterea femeilor de pe piața muncii nu era una nouă pentru 1933. Ca parte a măsurilor de austeritate din perioada de stabilizare din 1924 și în criza din 1930-1932, așa-numitele posesoare de venit dublu, adică femeile căsătorite care augmentau veniturile soților angajându-se la rândul lor, au fost concediate din companiile de stat și erau puse sub presiune și în sectorul privat.[28] În pofida acordării dreptului de vot pentru femei, toate partidele politice de sub Republica de la Weimar erau de acord că locul femeii era înainte de toate acasă, cu familia.[29] Naziștii spuneau ce spuseseră și alții, doar că o făceau mai zgomotos, mai insistent și mai brutal. Aici, ca în atâtea alte domenii, Hitler și-a impus punctul de vedere. Ideea emancipării femeii, a spus el în cadrul unei întruniri a femeilor național-socialiste de pe 8 septembrie 1934, era invenția intelectualilor evrei și negermană în esența ei. În Germania, a proclamat el, lumea bărbatului era statul, pe când cea a femeii era soțul, familia, copiii și căminul de care trebuia să se îngrijească. A continuat:

> Nu considerăm că e corect ca femeia să se amestece în lumea bărbatului, în sfera lui principală. Considerăm că este firesc ca aceste două lumi să rămână distincte. Una ține de tăria sentimentului, de tăria sufletului. Cealaltă de tăria viziunii, de duritate, de hotărâre și de disponibilitatea de a trece la fapte.[30]

Goebbels deja spusese aceste lucruri în termeni mai blânzi în 1929: „Misiunea femeii este de a fi frumoasă și de a aduce copii pe lume... Femela pasăre se înfrumusețează pentru partenerul ei și clocește ouăle. În schimb, partenerul are grijă să adune mâncare și stă de pază să alunge inamicul".[31] Acest discurs demonstra, printre altele, ignoranța lui Goebbels cu privire la ornitologie: există multe specii, precum păunul sau pasărea paradisului, unde masculul este cel care atrage prin aspect și altele, ca pinguinul imperial, unde masculul clocește ouăle. Îi era de asemenea caracteristic să pună accent pe datoria femeii de a fi frumoasă, ceva ce nu pare să îl fi interesat prea mult pe Hitler. Totuși,

mesajul era clar și analogia din lumea animală era grăitoare. Așa cum declara un îndreptar ideologic nazist în 1933, „reînvierea germană este un eveniment masculin". Locul femeii era acasă.[32]

Programul împrumuturilor de căsătorie și declarația de război împotriva femeilor care lucrau în afara propriei gospodării erau astfel centrale pentru ideologia nazistă, cât și măsuri utile pentru reducerea șomajului. Imediat după lansarea planului, propagandiștii naziști l-au ridicat în slăvi ca pe un succes deosebit. În 1934, primul an de la intrarea sa în vigoare, s-au aprobat aproape un sfert de milion de împrumuturi. Numărul a scăzut la sub 150 000 în 1935, dar a crescut la 170 000 în 1936, când aproape o treime din căsătorii au fost asistate de un împrumut de stat.[33] Erau cifre impresionante. Însă efectele măsurii asupra șomajului erau mai mici decât pretindeau autoritățile, întrucât de regulă femeile nu concurau cu bărbații pentru aceleași posturi, așa că a scoate o femeie de pe piața muncii însemna arareori a elibera un loc de muncă pentru un bărbat. Echilibrul sexelor în economie s-a deplasat în anii '20 și '30. Și totuși, același tipar de bază al diferențelor între sexe s-a păstrat din secolul XIX. Mai puțin de un sfert din cei încadrați ca muncitori erau femei. Cele din această categorie erau concentrate mai ales în textile, îmbrăcăminte și alimente. Majoritatea servitorilor erau tot femei, care ocupau și cele mai multe locuri în rândurile „asistenților de familie". Prin contrast, se găseau foarte puține femei în principalele sectoare industriale. În consecință, principala diferență pe care au făcut-o împrumuturile de căsătorie a fost asupra statisticilor generale în privința șomajului; în realitate, nu au creat spații pentru bărbații aflați în șomaj, fiind puțin probabil ca un fost metalurgist sau lucrător în construcții să se apuce de făcut menajul sau de țesut, indiferent de cât de disperată i-ar fi fost situația. De asemenea, popularitatea împrumuturilor de căsnicie trebuie privită și în contextul redresării economice care a început timid în cea de-a doua jumătate a anului 1932 și a luat avânt mai apoi. În timpul Marii Crize, multe femei au apărut pe piața muncii datorită faptului că tații sau partenerii lor de viață și-au pierdut slujbele și, cum bărbații au reînceput să găsească de muncă, mai ales în sectorul industriei grele care era crucial pentru reînarmare, acestea au început să renunțe la slujbe, bucuroase să scape de povara dublă a menajului și îngrijirii copiilor, pe de o parte, și a lucrului în afara casei,

pe de alta. Multe din ele au întârziat să se căsătorească și să aibă copii tocmai din pricina crizei economice. Rata foarte mare a împrumuturilor din primul an sugerează că o proporție mare din cuplurile care le-au primit făceau parte din această categorie. Prin urmare, probabil că deciziile lor au fost luate în mare parte independent de stimulentele economice ale guvernului.[34]

Cu toate acestea, naziștii au început curând să proclame că grație unor asemenea măsuri au reușit să reducă drastic cotele catastrofice de șomaj care au devastat economia și societatea germană de la sfârșitul anilor '20. În 1934, statisticile oficiale arătau că rata șomajului a scăzut cu mai bine de jumătate față de cât era cu doi ani înainte; în 1935, nu era mai mare de 2,2 milioane, iar în 1937 a coborât sub un milion. Laudele lui Hitler că va rezolva problema șomajului în doar patru ani de la preluarea puterii păreau să își găsească o justificare triumfală. Necontenita propagandă nazistă care declara că „bătălia pentru muncă" era câștigată a dobândit încredere din partea populației. A ajutat să atragă mulți sceptici de partea guvernului din mai 1933 încolo și a reînnoit euforia printre partizanii Reichului. Credința că Hitler reconstruia într-adevăr economia germană a fost un factor precumpănitor în asigurarea sprijinului popular pentru regimul său în primele luni ale acestuia.[35] Oare acest „miracol economic al lui Hitler", așa cum l-au botezat unii, o înfrângere a șomajului, o resuscitare keynesiană a economiei printr-o politică îndrăzneață de deficit bugetar, coroborată cu creșteri enorme în investiții și revenirea la o stare generală de prosperitate și standarde bune de viață din genunile în care se scufundaseră în timpul Depresiunii? Aici să fi fost sădite semințele din care, după devastările războiului, a înflorit miracolul economic al Germaniei Federale în anii '50?[36]

Evident că, în oarecare măsură, revenirea economică mondială era deja în desfășurare, deși foarte lent; în Germania, a fost ajutată de încrederea puternică a mediului de afaceri ca rezultat al stabilității politice pe care regimul părea să o garanteze, prin contrast cu predecesorii săi imediați, și al suprimării mișcării sindicale, ceea ce le dădea angajatorilor impresia că aveau mai mult spațiu de manevră decât înainte. Mai mult decât atât, așa cum problema șomajului din anii de Depresiune între 1929 și 1931 fusese agravată de faptul că tinerii născuți în

anii dinaintea Primului Război Mondial inundau piața muncii după ce părăseau școala, situația a fost inversată din 1932 încolo, odată cu venirea la maturitate a celor născuți în anii războiului. Fapt explicabil prin aceea că peste două milioane de nașteri preconizate conform tendințelor statistice nu au avut loc în 1914-1918, în vreme ce rata mortalității infantile în anii de război, puternic afectată de lipsa de alimente, a fost cu 40% peste valoarea normală. Așa că piața locurilor de muncă a beneficiat și de pe urma scăderii în cererea generală pentru slujbe.[37]

Impresia că naziștii au avut foarte mult noroc că au preluat puterea tocmai când economia începea să se redreseze este întărită când realizăm că unele dintre măsurile lor cele mai trâmbițate nu au făcut decât să readucă starea de fapt din anii de dinaintea Depresiunii. În privința locuințelor, de exemplu, numărul de clădiri nou-construite sau modificate părea impresionant: 310 490 în 1936; dar era totuși sub cifra de 317 682, la care se ajunsese în 1929, în timpul mult hulitei Republici de la Weimar. De fapt, guvernul a tăiat subsidiile pentru construcția de case de la un miliard de mărci în 1928 la aproape nimic în 1934 și și-a concentrat resursele pe subvenționarea reparațiilor. De asemenea, surplusul de muncitori în construcții era în mare parte derivat din angajările, în mare parte obligatorii, în proiecte de terasamente care nu aveau nicio legătură cu construirea de case.[38] Regimul nu ezita deloc să falsifice registrele. Nu doar oamenii introduși în câmpul muncii, ci și persoane neînregistrate care lucrau în menaj și chiar argați de fermă care nu erau plătiți, din care marea majoritate erau femei, erau acum socotiți drept angajați. Niciunul din acești oameni nu putea fi considerat ca participant activt pe piața muncii; niciunul nu primea un salariu constant prin care să se întrețină singur, cu atât mai puțin o familie. Estimările arată că în acea perioadă existau cel puțin jumătate de milion de „șomeri invizibili" în Germania, iar numărul total de șomeri, pe care statisticienii naziști l-au stabilit pe la două milioane, se apropia în realitate de patru milioane.[39] Până și în ianuarie 1935, un observator contemporan aprecia că încă se găseau un milion de neangajați în Germania.[40] Metodele de manipulare statistică erau deosebit de subtile. Zilierii erau considerați ca fiind angajați permanenți. Între ianuarie 1933 și decembrie 1934, numărul de angajați pe termen lung care depindeau de asistența socială a scăzut sub șaizeci la

sută în orașele cu mai mult de jumătate de milion de locuitori, o realizare impresionantă, cel puțin pe hârtie. Însă explicația pentru această performanță consta în aceea că numărul de „șomeri pe ajutor social" era calculat din rândurile celor înregistrați la forțele de muncă și nu ale celor care depuseseră cereri de ajutor social, cum se procedase în anii precedenți. În Hamburg, de exemplu, forțele de muncă înregistraseră 54 000 de persoane care beneficiau de șomaj la finele lui martie 1934, în comparație cu cei aproape 60 000 care figurau în evidențele biroului de asistență socială.[41]

În plus, au fost introduse noi reglementări care reduceau orele de lucru în unele ramuri ale industriei și comerțului, făcând astfel necesară angajarea de noi muncitori, dar reducând substanțial salariile celor deja angajați. Și, deși agențiile de ocupare a forței de muncă reușeau de obicei să asigure angajări pe termen scurt, slujbele permanente erau încă greu de găsit. Mulți tineri și chiar femei s-au văzut confruntați cu presiunea crescândă de a se înscrie în așa-numitul Serviciu de Muncă Voluntară sau să fie recrutați pentru munca la câmp, unde adeseori fermierii erau iritați de lipsa lor de experiență și îi priveau doar ca pe niște guri de hrănit în plus. Cei care se împotriveau riscau să fie privați de asistență socială, să facă muncă forțată sau chiar să fie încarcerați. În unele zone, toți tinerii între vârsta de optsprezece și douăzeci și cinci de ani au fost adunați laolaltă și li s-a dat alegerea de a lucra pământul sau a pierde orice fel de beneficiu social. Însă plata pentru asemenea munci era atât de mică, încât în unele cazuri cădea chiar sub nivelul șomajului, iar dacă muncitorii trebuiau să trăiască departe de casă, aveau nevoie de ajutor social pentru a acoperi cheltuielile adiționale care decurgeau din acest fapt.[42] Chiar și la prestigioasele proiecte de autostradă condițiile de lucru erau atât de proaste, rațiile de mâncare atât de mici și orele de lucru atât de lungi, încât existau proteste frecvente, care au culminat cu incendierea barăcilor muncitorilor. Mulți dintre cei recrutați pentru aceste proiecte, printre care se numărau frizeri, funcționari sau comis-voiajori, erau prea puțin apți pentru muncă fizică. Accidentele erau frecvente, iar actele repetate de protest pe unul din șantiere au dus la arestarea a treizeci și doi din cei șapte sute de muncitori în decurs de câteva luni; cei mai zgomotoși dintre protestatari au fost duși la Dachau pentru „reeducare" și pentru

a-i intimida pe ceilalți în a se supune regimului.[43] Asemenea măsuri, coroborate cu controalele stricte de muncă și abolirea sindicatelor, au ajutat să țină salariile nete la cote scăzute.[44]

Așa-numitul Serviciu de Muncă Voluntară nu era de fapt o creație nazistă; exista încă dinainte ca aceștia să obțină puterea și număra 285 000 de oameni până în 1932. În 1935, numărul a crescut la 422 000, dar mulți dintre ei erau orășeni angajați la munca sezonieră în agricultură, care altfel cădea oricum în atribuțiile muncitorilor rurali. Prin urmare, deși aceste planuri au dus la reducerea numărului de șomeri care figurau în statisticile oficiale, nu au făcut nimic pentru a crește puterea generală de cumpărare a populației. Observatori informați remarcau că redresarea nu a afectat bunurile de consum, unde în mai 1935 producția era încă la 15 procente sub nivelul înregistrat cu șapte ani înainte. Comerțul cu amănuntul chiar a cunoscut un declin în cantitate între 1933 și 1934, întrucât salariile stagnau în vreme ce prețurile pentru mâncare și îmbrăcăminte au crescut. Teoria clasică keynesiană a creării de slujbe, adoptată cel puțin în teorie de guvernul Papen, preconiza o revitalizare a economie prin intermediul împrumuturilor de stat și a schemelor de creare a locurilor de muncă menite să aducă bani în buzunarele muncitorilor și să alimenteze cererea de consum, stimulând astfel producția și ducând la crearea de tot mai multe locuri de muncă și tot așa până când procesul de redresare ducea la o economie capabilă să se întrețină singură. La doi ani și jumătate după venirea lui Hitler la putere, încă nu erau semne că așa ceva se petrecea.[45]

III

În realitate, programul nazist de creare a locurilor de muncă urmărea ceva foarte diferit de lansarea unei recuperări economice generale. Adevăratele sale scopuri au fost explicate de Hitler miniștrilor săi pe 8 februarie 1933:

> Următorii cinci ani în Germania trebuie consacrați reînarmării poporului german. Orice plan de creare a slujbelor pe care îl sprijinim public trebuie judecat după criteriul dacă este sau nu necesar din punctul de vedere al reînarmării poporului german. Acest principiu

> trebuie să fie prioritar oriunde şi oricând... Poziţia Germaniei în lume va fi condiţionată în mod hotărâtor de poziţia forţelor armate germane. Iar de asta depinde şi poziţia economiei germane în lume.[46]

Autostrăzile, adăuga el, trebuiau de asemenea să fie construite „pe principii strategice".[47] Când Hitler a prezentat planul de construcţie a autostrăzilor în faţa marilor industriaşi, pe 29 mai 1933, chiar a sugerat ca acestea să fie acoperite cu structuri de beton armat care să le protejeze de atacuri aeriene, în vreme ce tancurile şi transportoarele blindate aveau să înainteze spre frontul de război e sub ele. Până la urmă, rutele pe care le urmau erau prea îndepărtate de orice posibil teatru de război, iar suprafaţa de drum prea îngustă încât să permită trecerea tancurilor şi a echipamentului militar. Suprafeţele lor albe puteau să asigure aviaţiei inamice un mijloc de orientare atât de facil că a trebuit să fie acoperite cu vopsea de camuflaj în timpul războiului. Astfel, cu toată importanţa atribuită funcţiei lor ideologice, estetice şi propagandistice, adevăratele intenţii dindărătul lor erau – nu doar în mintea lui Hitler, ci şi a principalului lor arhitect, Fritz Todt – de natură strategică.[48] Führerul a atras atenţia asupra a ceea ce el considera că era importanţa vitală, deşi indirectă, a industriei constructoare de maşini pentru viitorul militar al Germaniei. „Automobilele şi avioanele au o bază comună în industria construcţiilor de maşini", a declarat el: „Fără dezvoltarea, de exemplu, a motorului diesel pentru transportul terestru, ar fi fost imposibil să se pună fundaţiile pentru utilizarea sa în aviaţie".[49] Dezvoltarea producţiei de automobile ar fi permis ca fabricile să poată trece pe producţie de război în scurt timp, în vreme ce profiturile venite din vânzarea de automobile puteau fi folosite să finanţeze dezvoltarea de aeronave de către aceleaşi companii.[50]

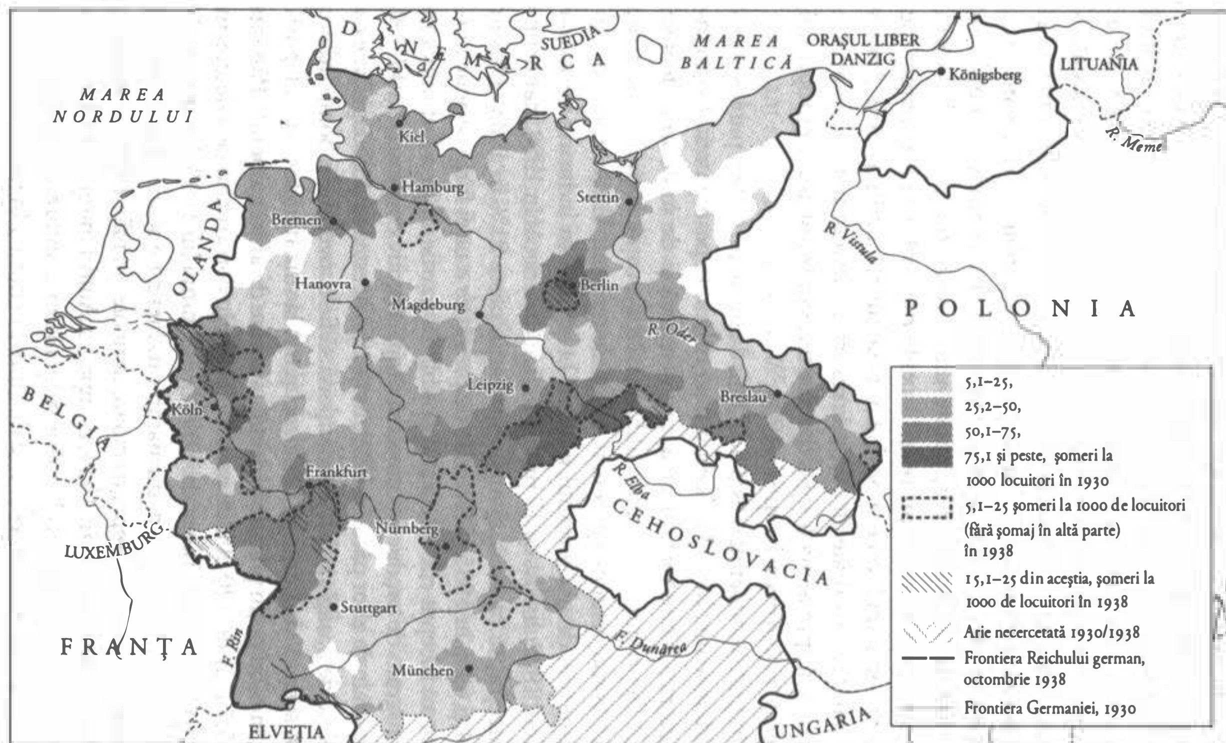
„Motorizarea Germaniei" s-a dovedit a fi o altă viziune falsă a naziştilor, căci devierea de resurse către producţia militară la mijlocul anilor '30 a sistat practic fabricarea de maşini, care până în 1938 nu a mai reuşit să ţină pas cu cererea. Planul prin care muncitorii, influenţaţi de o campanie puternică de publicitate, aveau să se despartă de o parte din salariile lor în fiecare săptămână pentru a cumpăra o maşină „Putere prin Bucurie" s-a dovedit a fi nimic mai mult decât o metodă prin care să îi facă să muncească ore suplimentare şi astfel să contribuie la

finanţarea reînarmării. În acest fel, la capătul anului 1939, în jur de 270 000 de oameni împrumutaseră statului 110 milioane de mărci. Până la sfârşit, nu mai puţin de 340 000 de persoane şi-au investit banii în schema naziştilor. Nici măcar unul din ei nu a primit un Volkswagen în schimb. Fabrica a intrat pe producţie de război în septembrie 1939.[51] Armata însăşi considera că dezvoltarea producţiei de vehicule cu motor era o precondiţie esenţială pentru motorizarea rapidă a forţelor armate. În general, ramuri de bază ale industriei, ca producerea şi prelucrarea fierului şi oţelului, aveau să aibă prioritate asupra fabricării de bunuri de consum pentru că puteau oricând să ofere infrastructura de bază pentru reînarmare. Şi a-i aduce pe germani, mai ales pe bărbaţii germani, înapoi la muncă îi va căli şi îi va transforma din trântori neangajaţi în potenţiali luptători: în consecinţă, era mai important să îi disciplineze decât să îi plătească bine. Din punctul de vedere al lui Hitler, taberele şi barăcile în care tinerii trudeau pentru venituri sub nivelul şomajului în planuri de muncă voluntară, care nu era nicidecum voluntară, erau importante şi pentru că îi pregăteau pentru privaţiunile viitorului război.[52]

Mai imediat, Hitler intenţiona să reia producţia de arme după mulţii ani în care a fost oprită de limitările impuse forţelor armate ale Germaniei prin reglementările păcii din 1919. Adresându-se principalilor diriguitori ai armatei, SA-ului şi SS-ului pe 28 februarie 1934, Hitler a spus că în decurs de opt ani va fi necesară crearea unui „spaţiu vital pentru surplusul de populaţie“ în est, deoarece revenirea economică avea să se oprească până atunci. De vreme ce „puterile vestice nu ne-ar lăsa să facem asta... lovituri scurte, decisive în vest şi apoi în est ar putea fi necesare“. Rezultă că reînarmarea trebuia să fie gata până în 1942.[53] Până atunci era cale lungă. În 1933, Germania era mai mult sau mai puţin fără aviaţie militară, fără nave de război, fără tancuri, fără unele din cele mai elementare echipamente militare şi constrânsă la o armată de nu mai mult de 100 000 de oameni. Deja la începutul lui februarie 1933, Hitler a iniţiat un program de reînarmare care să fie deghizat pe cât posibil ca un plan pentru crearea de locuri de muncă (modificarea programului Scleicher, spunea el pe 9 februarie, „facilitează în primul rând deghizarea eforturilor pentru ameliorarea apărării naţionale. În viitorul apropiat, trebuie acordată atenţie deosebită

acestei disimulări“).[54] Armata a solicitat 50 de milioane de *Reichsmark* prin programul Schleicher pentru a-și finanța faza inițială de extindere, conform planurilor conturate încă din 1932, în vreme ce înaltul comisar pentru aviație a cerut puțin peste 43 de milioane. Aceste sume erau mult prea modeste pentru Hitler, care credea că reînarmarea necesita „miliarde“ de mărci și trebuia făcută cât mai repede, astfel încât să se poată trece peste perioada critică în care inamicii Germaniei vor începe să realizeze ce se petrece, înainte ca țara să ajungă la un stadiu când putea să reziste, să spunem, unei invazii din partea Poloniei. Conducătorii armatei au reușit în cele din urmă să îl convingă pe Hitler că mai mult nu era posibil în faza inițială a reînarmării. Acesta a ordonat ca prioritate alocarea de resurse din programul de redresare economică spre armată și i-a dat acesteia controlul asupra propriului buget de reînarmare în aprilie 1933.[55]

Armata a întocmit o listă de 2 800 de firme de la care puteau fi comandate arme; în 1934, acestea s-au ridicat la peste jumătate din întreaga producție metalurgică, inginerească și de motoare. Efectele Marii Depresiuni au inclus o utilizare slabă a capacității de producție, astfel că majoritatea comenzilor inițiale au venit din inerție și nu au avut nevoie de noi investiții majore. Investițiile în industria germană pe anul 1932 au fost cu 17 procente mai mici decât în 1928, dar acum au început să crească, ajungând la puțin peste 21% în 1933, 40% în 1934 și 63% în 1935. Eforturile de pregătire a unei forțe aeriene germane au început cât de curând posibil. În martie 1934 a fost întocmit un program de producție care avea drept obiectiv construirea a 17 000 de aparate de zbor până în 1939; multe din acestea au fost deghizate ca avioane de pasageri, deși se intenționa să fie convertite în bombardiere când avea să vină timpul. Cincizeci și opt la sută din ele erau categorisite, în mod puțin plauzibil, drept „avioane de antrenament“. Până în 1935, în jur de 720 000 de oameni lucrau în construcția de avioane, în comparație cu mai puțin de 4 000 la începutul lui 1933. În mod similar, concernul Krupp s-a angajat în producția pe scară largă a ceea ce descriau cu viclenie drept „tractoare agricole“ în iulie 1933; în realitate, era vorba de tancuri. În 1934, compania Auto Union AG a lansat un alt departament de producție a vehiculelor militare, camuflat în registrele lor sub denumirea vagă de „birou central“. În noiembrie 1933,

Harta 10. **Reducerea şomajului, 1930-1938**

marina militară a comandat echipament militar în valoare de peste 41 milioane de *Reichsmark* și nave în valoare de încă 70 de milioane. Firme importante, precum Borsig din Berlin sau asociația Bochumer din Hanovra, au început producția de puști și alte arme de foc. Toate aceste lucruri au avut un impact imediat asupra ocupării locurilor de muncă. Deja în ianuarie 1933, fabrica de puști Mauser și-a sporit forța de muncă de la 800 la 1 300 de angajați; în primele patru luni ale lui 1933, compania Rheinmetall AG, care realiza mitraliere și obuziere, a angajat la rândul său peste 500 de noi muncitori. Dezvoltări similare erau observabile la sute de companii din întreaga Germanie. În mod inevitabil, toată această activitate febrilă a avut un efect de galvanizare asupra industriei în sens mai larg, de vreme ce companiile metalurgice, de asamblări și cele miniere și-au mărit producția și au angajat mână de lucru pentru a răspunde cererii tot mai mari din sectorul armamentului. Până la sfârșitul anului 1934, guvernul a remarcat reducerea șomajului la mai puțin de jumătate din cotele existente atunci când a preluat puterea și a suspendat programele de creare a locurilor de muncă. De atunci încolo, nu a mai fost nevoit să recurgă la asemenea măsuri pentru a absorbi restul șomerilor germani în câmpul muncii.[56]

Ultimul pas în micșorarea cifrelor șomajului a fost făcut prin introducerea serviciului militar obligatoriu în mai 1935. Deja în octombrie 1933, Hitler îl întrebase pe ambasadorul britanic dacă guvernul său ar fi de acord cu mărirea armatei germane la 300 000 de oameni; cât despre armată, aceasta a profitat curând de un acord internațional semnat pe 11 decembrie 1932, care propunea să înlocuiască clauzele de dezarmare ale Tratatului de la Versailles cu o convenție care îi dădea Germaniei drepturi egale în cadrul unui nou sistem de securitate internațională.

Recrutările masive din decursul anului 1934, inițial lansate pentru a aduce mii de trupe în nou-înființata forță aeriană germană, au rezultat într-o creștere în efectivele armatei de până la 240 000 pe 1 octombrie. Dar nu era suficient. Pe 3 februarie 1933, Hitler promisese armatei că va reintroduce serviciul militar obligatoriu. Luând drept pretext o propunere de creștere a forțelor armate franceze, Hitler a făcut anunțul formal în cadrul Consiliului de Apărare al Reichului pe 15 martie, luându-i prin surprindere pe mulți din ofițerii de față. De atunci încolo, toți bărbații germani apți pentru serviciul militar și care nu erau

de etnie evreiască vor trebui să servească pentru un an în forțele armate – interval extins la doi ani în august 1936 – odată ce ajungeau la vârsta de optsprezece ani și aveau efectuate cele șase luni necesare în Serviciul de Muncă al Reichului. În 12 iunie 1936, Statul-Major General estima că efectivul care putea fi mobilizat de armată se ridica la aproximativ 793 000 de oameni, incluzându-i pe rezerviști și necombatanți; în ajunul războiului, aproape trei sferturi de milion de inși se aflau în serviciu militar activ și mai bine de un milion în rezervă. De asemenea, în primăvara anului 1935, guvernul german a anunțat în mod oficial existența unei forțe aeriene (*Luftwaffe*), care la acea dată număra deja 28 000 de ofițeri și oameni care serveau în ea; numărul lor a crescut la 383 000 până în august 1939.[57] Reînarmarea navală s-a derulat mai lent, fiind bazată inițial pe planurile concepute în noiembrie 1932, dar și aici cursa înarmării a ajuns la un ritm alert. În 1933, în serviciul activ se aflau 17 000 de ofițeri și mateloți, cu doar 2 000 mai mulți decât în anul precedent, dar până la izbucnirea războiului în 1939 numărul lor ajunsese până la aproape 79 000.[58] Luate laolaltă, aceste măriri de efective au stârpit orice urmă de șomaj printre tineri. După 1936, Hitler și ceilalți naziști de frunte nu s-au mai deranjat să mai menționeze „bătălia pentru lucru“; faptul că aceasta a fost câștigată era de mult recunoscut de majoritatea covârșitoare a poporului german.[59]

IV

Când Hitler a devenit cancelar al Reichului în ianuarie 1933, situația financiară a guvernului german era critică. Mai mult de trei ani petrecuți în cea mai catastrofală depresiune economică din istoria germană îi forțaseră pe predecesori să facă reduceri drastice în bugetul de stat. Falimentele, eșecurile economice și șomajul în masă au dus la căderea dramatică a produsului intern brut și la micșorarea bruscă a veniturilor preluate din impozite. Această situație nu s-a schimbat peste noapte. De pildă, în 1938, bugetul de stat se ridica la 35 la sută din venitul național. Cele 17 700 milioane de mărci intrate în vistieria statului din taxe erau suficiente doar să acopere puțin peste jumătate din fondurile pe care statul le cheltuia de fapt – 30 000 de milioane de mărci per

total. Cum a reuşit regimul să plătească pentru programul masiv de reînarmare şi creare a locurilor de muncă? Putea să plătească pentru acestea doar în ceea ce numea „producţie creativă de credit". O asemenea politică era dezavuată de economiştii de gândire tradiţională prin prisma faptului că sporea riscul inflaţiei. Nimeni nu dorea să se confrunte din nou cu hiperinflaţia din 1923. Preşedintele Reichsbank, Hans Luther, nu privea cu ochi buni reînarmarea bazată pe politică de deficit bugetar pe care o promova regimul. Privit ca mare preot al ortodoxiei monetare, acesta avea şi un trecut politic, fiind unul din foştii cancelari ai Reichului. Grija sa de a menţine neutralitatea Reichsbankului, care era un garant internaţional, l-a făcut să-i adreseze un protest lui Hitler în persoană atunci când Cămăşile Brune au înălţat o flamură cu svastica peste clădirea băncii pe 30 ianuarie 1933. Toate acestea îl făceau un tovarăş de drum neconfortabil pentru nazişti. Aşa că Hitler l-a înlocuit la mijlocul lui martie 1933 cu Hjalmar Schacht, vrăjitorul financiar care a fost în mare parte responsabil pentru aducerea inflaţiei sub control la finele anului 1923.[60]

Schacht era o figură atipică în eşaloanele conducerii celui de-al Treilea Reich. Cu ocazii oficiale, în timp ce alţi miniştri apăreau în uniforme militare şi cu cizme înalte, Schacht făcea notă discordantă în costumul său civil cenuşiu, cămaşă cu guler alb şi cravată, pardesiu negru şi pălărie tip melon. Statura sa subţire, neimpozantă şi ochelarii fără ramă îi dădeau o alură academică, cumva retrasă, care nu se preta la energia dură degajată de ceilalţi reprezentanţi de vază ai regimului. Nici parcursul său personal nu era deloc similar cu al acestora. Născut în ianuarie 1877 într-o familie cu venituri modeste, a fost botezat Horace Greeley Hjalmar Schacht; tatăl său petrecuse mai mulţi ani în Statele Unite şi îl admira într-atât de mult pe fondatorul ziarului *New York Herald Tribune* şi cel care a născocit fraza „Spre vest, tinere", că şi-a numit fiul după el. „Hjalmar", numele sub care era în genere cunoscut în Germania, era unul tradiţional în familia mamei sale, care provenea din Hamburg şi regiunea Schleswig-Holstein. Educat la un faimos liceu din Hamburg, a studiat economia politică sub Lujo Brentano la Universitatea din München, apoi, după ce a câştigat experienţă practică pe post de jurnalist novice, a învăţat franceza la Paris şi şi-a scris doctoratul pe marginea politicilor economice britanice. Trecutul lui Schacht era

variat și cosmopolit, iar acesta a colaborat cu mari economiști și comentatori ai perioadei wilhelmiene, ca Hans Delbrück și Gustav Schmoller. A gravitat în mod firesc spre Partidul Național Liberal și a scris pentru Asociația Tratatului de Comerț, prin care a intrat în legătură cu Georg von Siemens, fondatorul Băncii Germane (Deutsche Bank AG). Prin această conexiune, a intrat în lumea reală a finanțelor și a ajuns cu viteză în vârful ei. Schacht a jucat un rol important în administrarea economică a efortului german de război în 1914-1918, dar nu era în niciun sens un naționalist de extremă dreaptă, ba chiar, dacă este să dăm crezare spuselor sale, s-a despărțit în 1938 de prima sa soție din cauza ideilor ei radicale, pronaziste. În ultimii ani ai Republicii de la Weimar, Schacht a luat mai degrabă partea democraților.[61]

Adevărata sa faimă a venit spre sfârșitul anului 1923, prin rolul său de comisar pentru valuta națională, un post în care a fost numit tocmai de către Hans Luther, care la acea dată era ministru de finanțe. Probabil că numirea lui s-a datorat numeroaselor legături în cercurile financiare pe care și le-a făcut în anii precedenți, ca director al câtorva bănci importante. Rolul său în sfârșitul hiperinflației i-a adus prima numire ca președinte al Reichsbank, după ce precursorul său a murit subit la 20 noiembrie 1923. Aici și-a cimentat reputația de geniu financiar prin faptul că a reușit să mențină stabilitatea așa-numitei *rentenmark* (valuta germană din perioada hiperinflației) și apoi – în ciuda corului de vociferări din parte extremei drepte – jucând un rol cheie în renegocierea despăgubirilor de război sub Planul Young. Când, la începutul anilor '30, guvernul a renegociat părți din Plan pe care Schacht considera că ar fi trebuit nealterate, a demisionat și s-a retras temporar din viața publică. Acțiunile sale sugerau că simpatiile sale politice s-au deplasat spre dreapta, lucru întărit de plecarea din Partidul Democrat, deși nu și-a declarat loialitatea față de vreo altă mișcare. Atunci când l-a cunoscut personal pe Hitler, la un dineu ținut de Hermann Göring la începutul lui 1931, a fost impresionat favorabil de liderul naziștilor. La fel ca mulți alți oameni politici ai perioadei weimareze, credea că radicalismul lui Hitler putea fi îmblânzit prin asocierea sa cu persoane mai conservatoare și experimentate, cum era și el însuși.[62]

Din punctul de vedere al lui Hitler, Schacht era pur și simplu cel mai bun manager financiar disponibil. Avea nevoie de el pentru a face

rost de bani pentru programul său de reînarmare și pentru a se asigura că mărirea rapidă a cheltuielilor de stat nu vor crea probleme. Schacht nici măcar nu a fost nevoit să devină membru al NSDAP. Mai târziu a pretins, la fel ca mulți alții, că a acceptat o funcție în cadrul regimului doar pentru a preveni dezastre mai rele. Însă, în acea perioadă, viziunea politică a lui Schacht se apropia simțitor de cea a lui Hitler. Deși nu era un apostol al violenței, gata să stârnească plebea, ajunsese la un naționalism îndeajuns de radical încât să aprobe fără rețineri țelul principal al regimului de a rearma Germania la viteză maximă. Către sfârșitul lunii mai din 1933, a prezentat un plan ingenios de finanțare a deficitului bugetar. Un Institut de Cercetare Metalurgică (*Metallurgisches Forschungsinstitut*), înființat de patru companii importante și cu un capital de un milion de mărci, a fost autorizat să emită așa-zisele „bancnote Mefo“, care erau garantate de către stat și decontate de Reichsbank. Banca prelua aceste bancnote și în schimbul lor tipărea valuta oficială. Cincizeci de procente din achizițiile de armament de către armată au avut loc în acest fel între 1934 și 1936. De vreme ce banca națională acoperea bancnotele emițând lichidități, circulația lor a crescut cu 6 000 de milioane până la sfârșitul lui martie 1938, când aproape 12 000 de milioane de bancnote Mefo fuseseră cheltuite. Schacht era deja îngrijorat în privința efectelor inflaționiste ale acestor măsuri și a oprit emiterea de bancnote Mefo în 1937, după care au început să fie folosite tichete de garanție și obligațiuni de tezaur fără dobândă. Între timp, deficitul bugetar brut al Reichului se adâncea aproape ieșit de sub control. Dar nici Hitler, nici consilierii săi economici nu considerau acest aspect ca fiind deosebit de important. În perspectiva lor, finanțarea deficitului nu era decât o măsură pe termen scurt, iar în viitorul apropiat datoriile aveau să fie recuperate prin expansiune teritorială. Și, pe lângă reînarmarea în mare viteză, Hitler a luat și alte măsuri pentru a se asigura că acest deziderat nu doar că va fi posibil, ci și că, așa cum privea el lucrurile, va aduce beneficii economice maxime.[63]

De la bun început, Hitler dorea ca Germania să fie autonomă din punct de vedere economic. În pregătirile ei pentru izbucnirea războiului, economia germană trebuia să fie eliberată din dependența ei de importurile străine. Hitler a văzut prea bine efectele blocadei aliate asupra Germaniei din Primul Război Mondial: o națiune înfometată

și nemulțumită; producția de arme întreruptă din lipsă de materii prime. Nu voia ca asemenea lucruri să se mai petreacă. „Autarhia“, termenul nazist pentru independența economică, era un precept fundamental al ideilor economice naziste încă de la începutul anilor ’20. Ocupa mare parte din aspectele economice discutate în *Mein Kampf* și era intim legată de altă idee primordială a politicilor naziste, anume cucerirea de „spațiu vital“ (*lebensraum*) în Europa de Est, acțiune despre care Hitler credea că ar garanta suficiente rezerve de hrană pentru populația urbană a Germaniei. Astfel că, de la bun început, politicile economice naziste s-au concentrat pe retragerea comerțului de pe marile piețe internaționale și direcționarea spre țări cum erau cele din sud-estul Europei, care într-o bună zi vor face parte din imperiul nazist. Hitler le-a spus liderilor militari în februarie 1933 că, ținând cont de regresia curentă a economiei mondiale, era inutil să încerce o sporire a exporturilor; singura cale pentru recuperarea pe termen lung a economiei germane era prin cucerirea de „spațiu vital“ în Răsărit, iar pregătirile pentru aceasta trebuiau să aibă prioritate față de orice altceva.[64]

Pe plan intern, al Treilea Reich a urmărit obiectivele autarhiei în raționalizarea distribuirii de alimente prin intermediul Agenției pentru Alimente a Reichului (*Reichsnahrstand*), întemeiată pe 13 septembrie 1933. Condusă de ideologul Richard Walther Darré, acum distins cu titlul de Conducător al Fermierilor Reichului, aceasta era o organizație nazistă tipică, structurată ierarhic pe principiul lanțului de comandă, cu lideri ai fermierilor numiți la fiecare nivel în districte și localități. Ideea, de mult susținută de avocații agriculturii centralizate, era de a uni producătorii, comercianții angro și cu amănuntul și clienții într-un factotum care să elimine exploatarea unora de către ceilalți și să asigure tuturor beneficii în mod egal. În industria cărnii de pește, spre exemplu, pescarii, prelucrătorii de pește, comercianții, distribuitorii și consumatorii de pește erau organizați într-o singură organizație condusă din Berlin, iar același lucru era valabil și pentru alte domenii ale agriculturii, de la fermierii de fructe la producătorii de grâne. Aceste structuri complexe erau sprijinite de agenții de import care să protejeze producătorii autohtoni de anumite produse prin sancțiuni care includeau amenzi usturătoare sau chiar încarcerarea pentru încălcarea reglementărilor. În acest fel, întreaga producție națională și rezervele de

alimente puteau fi controlate, prețurile fixate, iar cantitățile și dividendele determinate în interesul producătorilor. Într-un sens, Agenția pentru Alimente a Reichului, care era menită să funcționeze ca o corporație independentă, era privită de către Darré ca un mijloc prin care țăranii să își întărească puterea economică și să își poată ocupa locul de drept în noua Germanie. Era, de asemenea, o imitație a instituțiilor statului corporatist din Italia fascistă, adunându-i pe toți cei dintr-un anume sector al societății și economiei într-o structură care, cel puțin în teorie, ar înlocui antagonismul reciproc cu o cooperare reciprocă și ar genera un sentiment de comuniune colectivă prin înlăturarea surselor de conflict reale ori potențiale.[65]

Însă Agenția pentru Alimente a Reichului s-a dovedit a fi o instituție problematică.[66] Foarte curând, viziunea ideologică a lui Darré despre o Germanie viitoare bazată pe o comunitate sănătoasă și stabilă de fermieri rurali a început să fie dată la o parte de imperativele mai presante ale autarhiei și reînarmării. Agenția trebuia să se ralieze politicilor economice generale și să mențină prețurile scăzute, să restricționeze importurile (inclusiv cele de furaje) și să raționalizeze consumul de produse. Controlul prețurilor a micșorat profiturile micilor fermieri, care nu puteau să concureze cu marile firme agricole în salariile pe care le plăteau angajaților. Lipsa fierului și oțelului și alocarea lor cu prioritate pentru industria de armament însemna că producția de utilaje agricole – care ar fi putut să înlocuiască mâna de lucru tot mai greu de găsit – avea mult de suferit. Deja în septembrie 1934, Schacht a lansat o „bătălie pentru producție“, menită să facă Germania să nu mai depindă de importuri de alimente, scop pentru împlinirea căruia Agenția de Alimente a Reichului trebuia să își joace rolul. Însă reușita s-a dovedit a fi greu de obținut. Subvențiile pentru construirea de grânare și silozuri au avut oarecare efect. Dar acesta a fost contracarat de rechiziționarea de terenuri agricole pentru autostrăzi, aeroporturi, barăci, lagăre și zone pentru instrucție militară și de recrutarea de muncitori agricoli în industria de producție a armamentului din zona urbană. Între 1933 și 1938, 140 de sate au dispărut de pe hartă și 225 de comunități rurale destrămate sau strămutate în urma achiziționării forțate de terenuri pentru armată, iar în ultimii doi ani de pace construirea structurilor defensive cunoscute drept „Zidul de Vest“ a cauzat

abandonarea a 5 600 de ferme cu 130 000 de hectare de teren arabil. Recolta de cereale nu a ajuns nici măcar la cotele din 1913, iar producția domestică era cu între 10 și 30 de procente mai mică decât cererea de carne de porc și fructe, cu 30% față de cererea de carne de pui și ouă, 50% la untură, unt și margarină, până la 60% la legume și peste 90 de procente la uleiurile vegetale.[67] Aici, ca și în alte domenii, orientarea producției de la fabricarea de bunuri de consum spre armament și industriile conexe, cât și sistarea de importuri care nu aveau caracter militar au dus la o penurie a bunurilor de consum în toamna anului 1936, când cererea a început să depășească rezervele disponibile. Prin urmare, prețurile au început să crească. Un comisar pentru stabilirea tarifelor – politicianul conservator Carl Gördeler, primar al orașului Leipzig – fusese deja numit la sfârșitul lui 1934, dar pledoariile sale pentru o încetinire a ritmului reînarmării ca remediu au fost respinse vehement, iar funcția sa nu era mai mult decât o perdea de fum propagandistică. Pentru a preveni revenirea inflației de temut de la începutul anilor '20, guvernul a impus o înghețare a prețurilor pe 26 octombrie 1936. Pe data de 1 ianuarie 1937 a introdus raționalizarea untului, margarinei și unturii. Astfel, consumatorii au început să resimtă efectele adverse ale reînarmării, la fel ca producătorii.[68]

Deoarece Darré era și ministru al agriculturii, a fost nevoit să consimtă aceste măsuri. De fiecare dată când interesele statului se ciocneau cu cele ale Agenției de Alimente, cel de-al doilea organism trebuia să cedeze. Pe deasupra, în 1936 era evident că scopul autarhiei în domeniul alimentelor era la fel de îndepărtat ca oricând. Agenția era prinsă între partid și stat. Deși, în mod formal, era o instituție care nu aparținea de niciuna din cele două forțe, și-a pierdut funcționalitatea în fața intereselor pe care acestea încercau să le impună. Steaua lui Darré apunea rapid. Adjunctul său, Herbert Backe, i-a convins pe Göring și Himmler că Darré era un ideolog care trăia într-o lume a viselor, iar scopul practic de a realiza o producție de alimente care să asigure independența putea fi atins numai de un expert cum era el însuși. Pe de altă parte, un război de uzură cu Robert Ley pentru interesele muncitorilor agricoli a slăbit încă și mai mult poziția Agenției de Alimente a Reichului în societatea rurală. Grație funcției sale de Lider pentru Organizarea Reichului (*Reichsleiter*), Ley a fost capabil să înlăture o

serie de funcții, de exemplu în educație și pregătire profesională, din prerogativele organizației lui Darré, acesta fiind doar un preludiu pentru încorporarea ei în Frontul Muncii. În ultimele sale tentative de a-și menține influența, Darré a cedat pretențiilor autarhiei, susținând pe 26 iunie 1936 o lege care permitea statului să constrângă fermele să fuzioneze pentru a crea unități mai mari și mai eficiente. De asemenea, a fost obligat să cedeze administrarea socială și culturală a acestora partidului și organizațiilor subordonate. În ultimul rând, lipsa de popularitate a măsurilor sale în rândul țărănimii i-a pecetluit soarta.[69]

Göring și Backe au alocat resurse considerabile pentru sporirea producției interne de alimente a țării: măsurile luate includeau împrumuturi avantajoase acordate fermierilor pentru achiziționarea de utilaje, reduceri de prețuri pentru îngrășăminte, stimulente financiare pentru producția de cereale sau ouă și, în unele cazuri, să furnizeze materialele brute pentru culturile din care se produceau fibre textile, precum inul, uleiurile vegetale și grăsimile. Au mai încercat să remedieze lipsa tot mai mare de mână de lucru în agricultură. De la începutul celui de-al Treilea Reich, sute de mii de tineri au fost trimiși în zonele rurale pentru a contrabalansa lipsa de lucrători agricoli, cu toate că mulți dintre ei erau prea tineri, nu aveau destulă forță fizică sau erau prea neștiutori în privința agriculturii pentru a fi de prea mare folos. Până și deținuții din lagărele de concentrare au fost puși să asaneze zonele de landă pentru cultivare. Nu asta își imaginase Darré când a înființat Asociația Fermelor Reichului și Agenția de Alimente a Reichului. În ajunul războiului, viziunea sa originară a dispărut cu desăvârșire.[70]

Până la urmă, Germania a căpătat un grad de independență în producția unor alimente de bază ca pâinea, cartofii, zahărul și carnea în 1939, dar erau încă destule produse, cum erau grăsimile, plantele leguminoase (cu excepția lintei) și chiar ouăle, unde importurile pe scară largă erau încă necesare pentru a răspunde cererii. Numărul de lucrători agricoli a coborât cu 1,4 milioane între 1933 și 1939, în parte din cauza eliminării muncitorilor străini și în parte din cauza migrației continue către orașe în căutarea de slujbe mai bine plătite.[71] Terenul adus spre cultivare nu era suficient pentru a face o diferență semnificativă. Treizeci la sută din furajele pentru cai, încă o componentă vitală a sistemului de transport al armatei în 1938, trebuiau importate. Recoltele

de cereale din 1939 nu erau cu mult mai mari decât fuseseră în 1913. În zorii războiului, în jur de 15 procente din stocul de alimente al Germaniei încă venea de peste hotare.[72] Toate acestea au reîmprospătat în minţile liderilor nazişti nevoia de *lebensraum* în Răsărit pentru a echilibra deficitul. De cealaltă parte, faptul că acordurile de schimb negociate de Schacht aduceau produse agricole ieftine din sud-estul Europei le-a permis lui Hitler şi Göring să evite să ia măsuri şi mai draconice care să subordoneze complet cultivatorii rurali dictatelor autarhiei, care i-ar fi alienat chiar mai mult pe aceştia. Ţăranii nu aveau de gând să fie militarizaţi sau forţaţi într-un nou soi de şerbie pentru a satisface cerinţele statului. Astfel că unele din măsurile introduse iniţial de către Darré au rămas în picioare, iar comunităţile rurale puteau să privească anul 1939 ca pe un punct de referinţă al ameliorării situaţiei lor din timpul ultimilor şase ani, în care producţia agricolă generală a crescut cu 71 la sută în comparaţie cu 1933, mult mai puţin decât progresele din industrie, dar totuşi mai bine decât situaţia de la sfârşitul anilor '20.[73]

Însă consumatorii germani nu erau atât de mulţumiţi. Din ce în ce mai multe alimente erau supuse oficial raţionalizării deoarece guvernul aduna provizii în pregătirea pentru război şi rechiziţiona lucrători şi meşteşugari rurali în industria armamentului. Untul şi untura fuseseră de mult restricţionate, iar fructele şi cafeaua au început să se distribuie în raţii de la începutul primăverii anului 1939. Merele rămâneau neculese din cauză că mai toţi lucrătorii plecaseră la oraş. Oamenii erau îndemnaţi să îşi cultive propriile lor fructe şi să le pună la borcan pentru lunile de iarnă. Rezervele de alimente au avut de suferit şi din cauza unei serii de recolte proaste de la mijlocul anilor '30 cauzate de vremea rea, a gerului din primăvara anului 1938 care a îngheţat majoritatea bobocilor de fructe din copaci şi a izbucnirii unei epidemii de febră aftoasă în acelaşi an, care a decimat numărul de vite din ţară. Importurile de cafea au scăzut deoarece lipsa de valută forte din Germania limita posibilităţile financiare ale importatorilor. Lipsa de grâu şi secară s-a soldat cu controale oficiale în brutării, cărora li s-a dispus să facă numai „pâine omogenizată", care provenea dintr-un amalgam de făini inferioare. Pâinea albă putea fi cumpărată doar cu prezentarea unui certificat medical. Pentru a împiedica populaţia să evite controalele la cumpărarea laptelui mergând direct la furnizor, producătorii de lactate

au fost obligați din 1 ianuarie 1939 să își livreze toate bunurile la depozitele centrale de lapte. Mai târziu în acel an, în München s-a anunțat că pe întreaga durată a săptămânii Paștelui nu se vor găsi ouă, în vreme ce în Elberfeld oamenii nu puteau să facă torturi de Paști din lipsă de untură. Gospodinele din Saxonia au fost nevoite să urmeze cursuri de gătit în care să învețe cum să prepare „gulaș unguresc de pește", deoarece carnea pentru rețeta originară era aproape de negăsit. Pe 28 martie 1939, raionul de carne de la magazinul universal Hertie din Dönhoffplatz în Berlin s-a deschis doar pentru a vinde clienților înregistrați rația săptămânală de untură; de carne proaspătă sau congelată nici nu încăpea vorbă. Lipsurile au dus în mod inevitabil la înflorirea pieței negre. Până la șapte dimineața, piețele berlineze erau deja lipsite de orice fruct, înainte de venirea comisarilor de prețuri care să verifice dacă vânzătorii respectau limitele oficiale de prețuri. Mai ales fructele importate, ca bananele și portocalele, erau deosebit de greu de procurat. Doar cetățenii înstăriți și care se trezeau dis de dimineață și le permiteau, deși la un preț mult peste valoarea maximă oficială. În bazinul Ruhr, mulți muncitori mâncau carne abia o dată pe săptămână. „Oamenii", raporta un agent al Partidului Social Democrat în mai 1939, „suferă enorm din cauza lipsurilor de toate felurile în alimente și îmbrăcăminte bună, respectabilă. Totuși, adăuga el, asta nu a dus la niciun semn de revoltă, în afară de cozile din fața magazinelor, care au ajuns un fenomen cotidian".[74]

Afaceri, politică și război

I

În ciuda instituțiilor intervenționiste, precum Agenția de Alimente a Reichului, Hitler și conducătorii naziști au încercat în general să asigure bunăstarea economiei printr-un control strict al economiei de piață, și nu prin naționalizare sau preluare directă.[75] Astfel, pentru a da un exemplu, regimul a pus presiune pe combinatul chimic I.G. Farben să dezvolte și să producă combustibil sintetic pentru automobile și avioane prin hidrogenarea cărbunelui, pentru a reduce dependența Germaniei de petrolul de import; în această privință s-a semnat un contract pe 14 decembrie 1933, prin care combinatul se angaja să producă în jur de 300 000 de tone de combustibil pe an în schimbul achiziționării garantate din partea guvernului vreme de 10 ani.[76] Când o companie refuza însă să cedeze presiunilor de acest fel, regimul încerca să o supună, ca și în cazul producătorului de avioane, Hugo Junkers, care a fost nevoit să vândă Reichului majoritatea acțiunilor pe care le deținea în cadrul celor două mari companii, la sfârșitul anului 1933, după ce încercase să reziste îndemnului guvernului de a-și converti produsul pentru scopuri militare. La moartea sa, în aprilie 1935, ambele companii au fost naționalizate, deși pentru scurt timp.[77] Mai mult decât atât, Ministerul de Economie a insistat să se creeze carteluri în zonele de interes pentru a simplifica monitorizarea de către stat a producției de război.[78] Totuși, în ciuda intervențiilor din ce în ce mai dese ale statului, așa cum a insistat de nenumărate ori un purtător de cuvânt nazist, în Germania avea să continue să existe o economie de piață liberă, în cadrul căreia statul acționa în calitate de lider și fixa principalele obiective. Pentru a îndeplini acest plan, Hitler era nevoit

să coopereze cu marile întreprinderi, cel puţin în primii ani, când încă se dădeau „lupte pentru un loc de muncă“, şi economia trebuia reorientată spre susţinerea reînarmării Germaniei.

Nu e deloc surprinzător deci că Hitler a ales un reprezentant de seamă al lumii de afaceri pentru a ocupa funcţia de ministru al economiei, după plecarea forţată a arţăgosului naţionalist Alfred Hugenberg.[79] Noul ministru era directorul general al companiei de asigurări Allianz, Kurt Schmitt. Născut în 1886 într-o modestă familie de doctori, din clasa de mijloc, Schmitt fusese un entuziast membru al unei asociaţii de scrimă academică la universitate, unde studiase dreptul comercial, după care se angajase pentru o scurtă perioadă în serviciul civil în Bavaria, lucrând sub Gustav Ritter von Kahr, care urma să devină faimos în cadrul extremiştilor de dreapta din Bavaria. Înainte de izbucnirea războiului, Schmitt se angajase la filiala din Munchen a companiei Allianz. Deşi extrem de zelos, nu era doar un funcţionar rece, Schmitt a abordat sistemul de asigurări dintr-o perspectivă umană, devenind personal un mediator între reclamanţi şi asiguraţi, reducând astfel substanţial numărul de procese costisitoare cu care se confrunta compania. Deloc surprinzător, acest lucru a condus la promovarea sa în rândurile manageriatului, o ascensiune care nu fusese serios afectată de război, din care se întorsese cu o rană minoră, dar care se infecta destul de des, lucru care nu i-a permis să se reîntoarcă pe front. A devenit director general la vârsta de 34 de ani. În curând, încurajat de subordonaţii săi, Schmitt purta costume luxoase la întâlnirile cluburilor gentilomilor din Berlin. Sub conducerea lui, Allianz s-a extins cu repeziciune, fuzionând cu şi preluând alte firme, lucru tipic pentru afacerile anilor ’20. La fel ca şi alţi oameni de afaceri, Schmitt nu era de acord cu condiţiile de muncă în care funcţionau marile întreprinderi de pe timpul Republicii de la Weimar, şi a început să facă lobby pentru o reformă a legii asigurărilor prin intermediul Asociaţiei de Asigurări Private a Reichului. Astfel a intrat în legătură cu mulţi politicieni de vază, dintre care mulţi erau impresionaţi de competenţa, hotărârea şi perspicacitatea financiară a lui Schmitt. La începutul anilor ’30 devenise deja o figură publică reputată. Şi-a îmbunătăţit imaginea lucrând în cadrul comitetului economic de consultanţă, fondat de Brüning. Atât Brüning, cât şi Papen i-au oferit funcţia de ministru de finanţe. A refuzat oferta,

fiind de părere că situația economică de la acea dată nu avea să-i permită să-și îndeplinească responsabilitățile cu succes.[80]

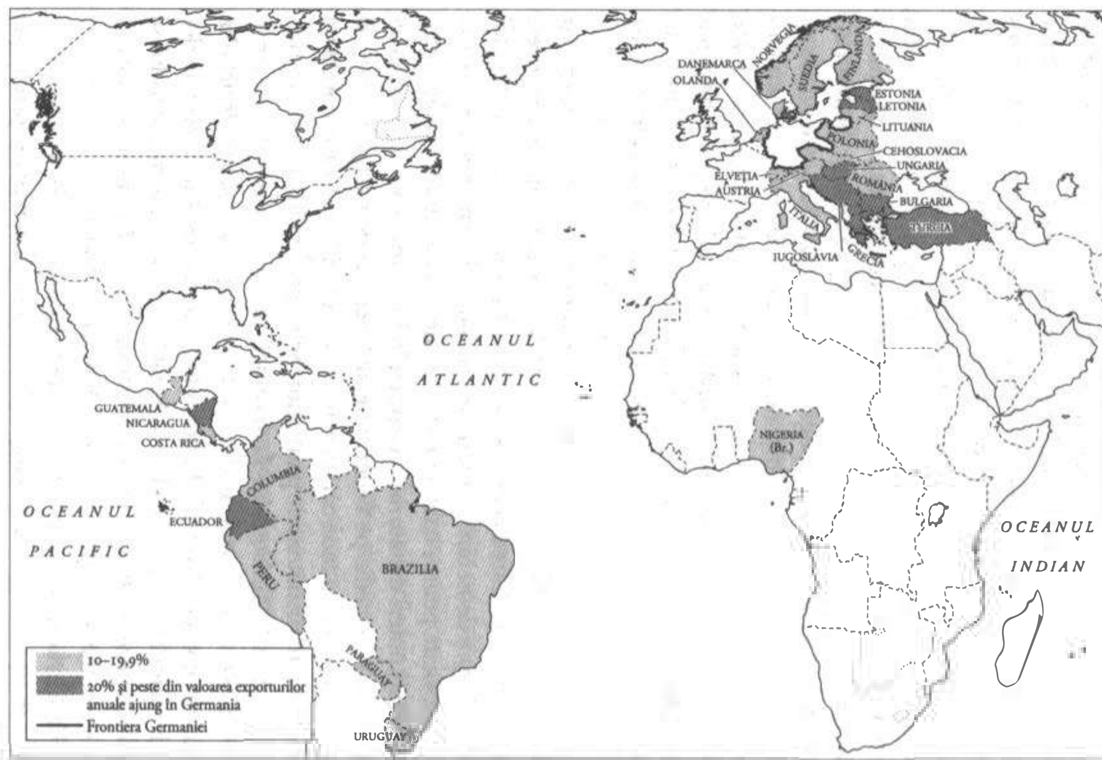
Schmitt era deja, la acest moment, în legătură cu Partidul Nazist. În noiembrie 1930, se întâlnise cu Göring la cină și fusese extrem de impresionat de propaganda politică a acestuia, la fel cum fusese și Schacht mai pe urmă. Curând după aceea, Schmitt răsfăța apetitul impresionant al lui Göring pentru mâncare și vin în cadrul întâlnirilor de prânz frecvente pe care le aveau la un restaurant din Berlin, plătite din banii companiei. Nu după mult timp, făcuse cunoștință și cu Hitler. Promisiunile naziștilor de a învinge primejdia comunismului și de a pune capăt neînțelegerilor dintre partide de pe vremea Republicii de la Weimar îl cuceriseră. Un om care își obținuse poziția neajutat, doar prin capacitățile proprii, Schmitt nu era la fel de legat de politica conservatoare tradițională, cum erau colegii lui de la firmele cu reputație sau din administrația civilă. Când naziștii au preluat puterea în Germania, Schmitt a abandonat discreția care îl caracteriza și s-a înrolat în partid în primăvara anului 1933, organizând petreceri în companie pentru a celebra ziua de naștere a lui Hitler, pe 20 aprilie. Schmitt împărtășea prejudecata comună a elitei care era de părere că evreii erau mult prea proeminenți în viața publică, intelectuală, în lumea bancară, financiară și în justiție; de cele mai multe ori, când se referea la evrei, folosea adjectivul „neplăcut". Susținea propunerea lui Göring, pe care acesta i-a expus-o în timpul uneia din întâlnirile lor private, de a le lua evreilor dreptul la vot și de a le interzice deținerea funcțiilor de autoritate, pe care ar trebui să le aibă doar cetățenii germani. Până în vara aceluiași an, prietenia cu Göring se dovedise a fi extrem de profitabilă. Dorind să-l înlocuiască pe Hugenberg din funcția de ministru al economiei, Hitler s-a lăsat convins de Göring că ar face o alegere benefică din punct de vedere politic dacă ar numi în funcție un reprezentant de seamă al lumii de afaceri. Hitler i-a oferit postul lui Schmitt, care a devenit ministrul Economiei pe 30 iunie 1933, convins că putea aduce o schimbare acum că situația politică părea să se fi stabilizat.[81]

În ciuda încercărilor de a-și întări poziția în guvern, de exemplu, prin a deveni ofițer al SS, Schmitt nu se putea compara cu fiarele junglei naziste, precum Goebbels, Ley sau chiar Darré, care reușiseră să sustragă puterea asupra anumitor domenii ale economiei de sub

responsabilitatea sa chiar din primele luni. Subordonați precum teoreticianul economiei Gottfried Feder, care formulase abolirea „sclaviei dobânzii“ în programul partidului în 1920, erau o sursă continuă de necaz pentru Schmitt. Declarațiile și instrucțiunile sale date oficialilor de stat și regionali de a nu periclita recuperarea economică prin aprobarea acțiunilor luate împotriva întreprinderilor evreiești erau omise din rapoartele de presă și, în general, ignorate de „vechii luptători“. Mai grav decât atât, Schmitt era împotriva a ceea ce el considera cheltuieli neproductive pentru armament și pentru ideea fantastică, dar inutilă de a construi autostrăzi. Și în această privință a fost ignorat. Schmitt nu era de acord cu afirmațiile propagandistice ale naziștilor, care susțineau că economia își revine, că nu mai există șomaj, și alte pretenții extravagante. Schmitt începuse să se privească ca un ratat. Presat din toate părțile, el a suferit un grav atac de cord pe 28 iunie 1934 și a demisionat într-un final pe 30 ianuarie 1935. Nu după mult timp, s-a reîntors în domeniul asigurărilor. Și-a dat seama că nu avea stofă de politician și a refuzat toate ofertele pe care le-a mai primit.[82]

Pe 3 august 1934, Hjalmar Schacht a fost numit ministru interimar în locul lui Schmitt și din 30 ianuarie 1935 a preluat toate prerogativele funcției, după plecarea acestuia. Schacht a susținut cu tărie în fața lui Hitler că, spre deosebire de predecesorul său, reînarmarea țării avea să fie o prioritate pentru cabinetul său, indiferent de situația economică. El a primit puteri dictatoriale asupra administrării economice. A început prin a-i concedia pe Feder și pe alți membri de partid de care armata se plânsese că încercau să-și impună propriile idei de restabilire a economiei. În următoarele patru luni, Schacht a înființat o nouă structură sub egida Ministerului Economiei, în care aveau să fie înscrise toate firmele care aparțineau de una din cele șapte grupări ale Reichului (industrie, comerț, domeniu bancar etc.), care au fost subdivizate în domenii regionale și de specialitate. Acest lucru a permis ministerului să implementeze politica de rearmare folosind ca bază întreprinderile private existente, și nu ideile anticapitaliste ale lui Feder.[83]

Până în acel moment totuși, boomul armamentului, în curs de apariție, a început să aibă consecințe nedorite. Prin accentuarea producției domestice industriale, statul și armata au făcut ca industria să treacă de la exportarea anumitor bunuri la folosirea strictă a produselor de

Harta 11. **Principalele țări exportatoare în cel de-al Treilea Reich**

consum locale. La aceasta s-au adăugat diminuarea comerţului internaţional şi impunerea unor sancţiuni de comerţ de către Marea Britanie şi America în semn de protest faţă de persecutarea evreilor de către regim, lucru care a avut drept consecinţă scăderea exporturilor de la o cifră de 1 260 de milioane de *Reichsmark* în ultimul pătrar al anului 1933 la 990 de milioane în a doua parte a anului 1934. Importurile s-au accentuat în acelaşi timp, de vreme ce cererea de pe piaţă pentru cauciuc, petrol şi bumbac crescuse. Importul de materiale brute a crescut cu 32% de la mijlocul anului 1932 şi până la începutului lui 1934, în timp ce preţurile obţinute pe produsele exportate au scăzut cu 15%. Situaţia a fost înrăutăţită de faptul că Marea Britanie şi America au permis devalorizarea monedelor naţionale, în timp ce guvernul nazist, la fel ca predecesorii săi, era refractar să facă acelaşi lucru, temându-se că astfel va încuraja inflaţia. Aşa încât, bunurile germane au devenit din ce în ce mai costisitoare pe piaţa globală, încurajând alte economii să caute alternative, în timp ce importurile către Germania deveniseră mult mai ieftine, îndemnând firmele germane să cumpere mai mult. În 1934, balanţa de plăţi a Germaniei intrase în deficit.[84] Datoria ţării crescuse, aurul şi piaţa valutară căzuseră la jumătate între ianuarie şi septembrie.[85] Cotele şi restricţiile aplicate pe piaţa schimbului valutar nu au putut controla situaţia care se deteriora cu repeziciune.[86] Pe 14 iunie 1934, Banca Reichului a impus o stagnare de şase luni a plăţilor de termen lung şi mediu în contul datoriilor ţării.[87]

Pe 19 septembrie 1934, Hjalmar Schacht, proaspăt consacratul „dictator economic“ al Germaniei, în încercarea de a stabiliza situaţia problematică economică, a anunţat un „Nou Plan“ în baza căruia comerţul avea să fie de-acum încolo bilateral: un soi de troc între Germania şi celelalte state, în care importurile vor fi permise doar din statele în care ţara a exportat bunuri în cantităţi considerabile. El a declarat la data de 3 mai 1935 că „implementarea programului de reînarmare“ avea să fie „responsabilitatea guvernului german“. Pentru a finanţa programul, importurile trebuiau să se rezume, pe cât posibil, doar la materialele brute necesare producerii de arme şi alimente care nu puteau fi obţinute din producţia domestică.[88] Europa de Sud-Vest părea cea mai favorabilă zonă cu care să se facă comerţ. Concentrarea pe zona balcanică putea deschide perspective pentru comerţul german

în Europa Est-Centrală, mult-visatul proiect *Mitteleuropa*. Zona aceea oferea o siguranță mai mare decât legăturile de comerț dinspre nord și vest. Mai mult decât atât, reducerea comerțului maritim avea să scadă dependența Germaniei de bunurile care veneau dinspre Marea Britanie, lucru care avea să fie benefic țării în eventualitatea unui viitor război între cele două națiuni.

O mare parte din materiile prime necesare veneau din părți îndepărtate ale globului, și Noul Plan căuta să reducă dependența Germaniei de aceste surse. Pus în aplicare de 25 de ofițeri de supraveghere, Noul Plan a redus importurile din restul Europei de la 7,24 de miliarde de mărci în 1928 la 2,97 miliarde zece ani mai târziu; în 1938 deci, importurile din Europa de Sud-Vest, care însumaseră 7,5% din totalul importurilor în 1928, au crescut la 22%.[89] Însă armata începuse să se plângă curând că deși Schmitt reușise să găsească resursele financiare pentru primele etape de rearmare, nu reușise să pregătească economia germană pentru război. Restricțiile pe importuri epuizaseră rezerva domestică de materii prime, metale și minereuri, în timp ce încercările de a le substitui – textile domestice, cauciuc sintetic și combustibil sintetic, petrol extras local și așa mai departe – nu avuseseră un impact major asupra economiei. Hitler era de părere că venise timpul pentru o intervenție extremă în domeniul economic, una pe care Schacht nu era în stare să o gestioneze, mai ales că acesta nu se sfiise să spună că economia germană își atinsese limitele în 1936 și nu mai avea capacitatea de a susține planurile de reînarmare și de mobilizare pentru război.[90]

II

Pe 4 septembrie 1936, Hermann Göring a citit în cadrul ședinței de cabinet un lung memoriu compus de Hitler odată ce devenise evident că Noul Plan ajunsese în stare de faliment. În stilul propriu al acestuia, documentul menționa pe larg evenimente istorice și politice importante înainte de a discuta punctul principal: pregătirea economică pentru război. Hitler declara că politica e „lupta națiunilor pentru supraviețuire“. În această luptă, Uniunea Sovietică devenise o amenințare. „Esența și scopul bolșevismului sunt eliminarea elementelor umane

care, până acum, au dovedit reale abilități de conducere și înlocuirea lor cu evreimea mondială." Germania trebuia să preia conducerea în această bătălie, de vreme ce succesul bolșevismului avea să însemne „anihilarea germanilor". Hitler a insistat că pregătirea pentru războiul iminent avea să fie prioritatea absolută a Germaniei. Toate celelalte probleme trebuiau puse pe plan secundar. „Forțele armate germane trebuie să fie operaționale în cel mult patru ani". „Economia germană", a mai adăugat el, „trebuie să fie pregătită pentru a susține războiul în cel mult patru ani." Hitler a continuat cu polilogia sa obișnuită de păreri asupra stadiului economiei: Germania era suprapopulată și nu putea supraviețui doar din propriile resurse; soluția era să extindă spațiul vital și să obțină acces la materii prime și bunuri. La acel moment, materia primă nu putea fi păstrată pentru eventualitatea războiului, de vreme ce cererea era prea mare. Producția de combustibil, cauciuc sintetic, grăsimi artificiale, fier, substitute de metale și așa mai departe trebuia ajustată pentru a fi în stare să susțină un război. Trebuiau făcute economii în sectorul alimentar; de exemplu, cartofii nu aveau să mai folosiți pentru a fabrica *schnapps*. Oamenii trebuiau să facă sacrificii. Trebuia conceput un nou plan economic. Interesele private ale afaceriștilor trebuiau să fie puse pe plan secundar față de interesele națiunii. Oamenii de afaceri care dețineau fonduri în străinătate aveau să fie pedepsiți cu moartea.[91]

După ce a citit acest memoriu, Göring s-a lansat într-un atac verbal îndreptat împotriva lui Schacht și a aliatului său, șeful Comisiei Pieței Financiare, Gördeler, care susțineau că blocajul economic din 1936 putea fi soluționat prin încetinirea procesului de rearmare. Contrar acestei propuneri, spunea Göring, procesul trebuia accelerat, de vreme ce „un conflict cu Rusia" era „inevitabil". Economia și schimbul valutar trebuiau supuse unor gestionări stricte. Göring le dezvăluise că Hitler îl însărcinase pe el să ducă la capăt Planul de Patru Ani pe care Hitler l-a prezentat mai apoi la întrunirea de partid din 9 septembrie. Schacht devenise inutil. Pe 18 octombrie 1936 a fost emis un decret care legitima supremația lui Göring. S-a folosit de el pentru a înființa o nouă organizație al cărei scop era să pregătească economia germană pentru război, cu șase departamente care se ocupau de producția și distribuția de materii prime, de coordonarea forței de muncă, controlul asupra

pieței, schimbului valutar și agriculturii. Göring le-a dat funcționarilor de vârf din ministerele Muncii și Agriculturii funcții importante în cadrul celor mai relevante două departamente ale organizației. Astfel a început să aducă cele două ministere sub pavăza planului, trecând peste puterea de decizie a lui Walter Darré și a lui Franz Seldte, miniștrii respectivi. Göring subminase și puterea pe care o mai avea Schacht, acesta fiind trimis în concediu obligatoriu în ziua în care fusese prezentat planul în parlament. Schacht a aflat curând că operațiunea se desfășura fără ca Ministerul Economiei să aibă vreun cuvânt de spus. Protestele sale nu au avut niciun efect. Din ce în ce mai frustrat că fusese dat la o parte și îngrijorat de extinderea producției de materii prime și produse militare pe spatele a ceea ce el considera o bază financiară neadecvată, Schacht i-a scris lui Hitler pe 8 octombrie 1937, argumentând încă o dată că în cel de-al Treilea Reich nu putea fi decât un cap al economiei, și susținând că el ar trebui să fie acesta. Se subînțelegea că amenința să-și dea demisia dacă cererea nu i-ar fi fost ascultată.[92]

Dar, în acel moment, Hitler își pierduse deja încrederea în Schacht, al cărui realism economic se dovedea a fi o sursă de continuă iritare pentru Führer. Pe 25 octombrie 1937, capul marinei, amiralul Erich Raeder, i-a cerut în mod oficial ministrului de război, generalul Werner von Blomberg, să îi ceară lui Hitler să medieze personal conflictul dintre forțele armate – armata de uscat, marina și aviația – care se băteau pe resursele insuficiente de fier, oțel, combustibil etc. Hitler l-a rugat pe Blomberg să convoace o ședință în Cancelaria Reichului pe 5 noiembrie 1937, în cadrul căreia a expus strategia generală de rearmare în fața unui grup restrâns, format din Raeder, Blomberg, comandantul-șef al armatei, generalul Werner von Fritsch, capul forțelor aeriene, Hermann Göring, și ministrul de externe Konstantin von Neurath. Aghiotantul militar al lui Hitler, colonelul Friedrich Hossbach, a întocmit procesul-verbal al ședinței, document care a fost de multe ori luat ca dovadă a faptului că Hitler plănuia deja un război în viitorul apropiat. De fapt, nu exista niciun plan concret în această direcție, deși se cunoșteau anumite intenții ale Führerului. Principala grijă a lui Hitler era să sublinieze importanța reînarmării și iminența unui conflict armat, mai ales în Europa Est-Centrală. Se repeta de multe ori și ascultătorii săi îi mai auziseră argumentele deja. „Scopul guvernului german

era să asigure și să conserve masa rasială (*Volksmasse*) și să o sporească. Era deci o problemă de spațiu", scria Hossbach în transcrierea ședinței. Prin asta Hitler înțelegea, așa cum o făcuse întotdeauna, cucerirea Europei de Est și Centrale, expansiune care ar rezolva nevoia rasei germane de extindere „doar pentru o perioadă prevăzută, de la una la trei generații", înainte ca nevoia unei expansiuni de amploare, eventual peste mare, să devină din nou necesară și, odată cu căderea Imperiului Britanic, posibilă. După ce a studiat raportul privind penuria de materii prime și bunuri alimentare, Hitler a concluzionat că „autarhia în sectorul alimentar și în economie, în general, nu mai poate fi susținută". Pentru a soluționa lipsa de bunuri alimentare, Germania trebuia să obțină mai mult „teren agrar" în Europa, prin cucerirea de teritorii și, implicit, prin înlăturarea sau diminuarea populației din acele zone. „Problema Germaniei", declara Hitler, „putea fi soluționată doar cu ajutorul forțelor armate".[93]

Hitler insistase că celelalte națiuni îi prindeau din urmă în ceea ce privea armamentul, iar criza alimentară avea să ajungă curând într-un punct critic. Hossbach a mai notat că în discursul lui Hitler începea să se întrevadă o oarecare anxietate cu privire la propria sănătate. „Dacă Führerul avea să mai fie în viață, era hotărât să rezolve problema spațiului german până în 1943-1945, cel mai târziu." Într-adevăr, Hitler era dispus să acționeze și mai devreme dacă Franța ar fi fost slăbită de o criză domestică cu implicații grave sau dacă ar fi intrat în război cu un alt stat. Însă, dacă un război ar fi izbucnit, prioritatea Germaniei avea să fie cucerirea Austriei și a Cehoslovaciei pentru a asigura flancul din sud-est. Înlăturarea forțată a două milioane de oameni din Cehoslovacia și un milion din Austria avea să aducă bunuri de consum în plus Germaniei. Era puțin probabil, adăugase el, să se aștepte la o intervenție din partea englezilor și a francezilor, în timp ce polonezii ar fi rămas neutri cât timp Germania ar fi ieșit învingătoare.[94] Astfel, soluția lui Hitler pentru penuria de materii prime nu însemna încetinirea procesului de rearmare, ci accelerarea propunerii de preluare a teritoriilor de „spațiu vital". În ciuda îndoielilor pe care le aveau cei prezenți la ședință, Hitler a susținut cu frenezie grăbirea procesului de reînarmare. Atitudinea precaută a lui Schacht, care era și el prezent, a fost ignorată. Problemele economice ale Germaniei urmau să fie puse pe plan secundar și reluate

în discuție după ce avea să fie creat un „spațiu vital" în est. La dispoziția în care se afla Hitler, Schacht nu a putut să-și susțină punctul de vedere. Gestionarea economiei a trecut acum practic în mâinile lui Göring. Discuția pe care acesta o avusese cu puțin timp în urmă cu Hitler îl făcuse să înțeleagă că procesul de reînarmare nu avea să fie încetinit de nimic, indiferent de cât de grave erau implicațiile economice.[95]

Consecințele acestor schimbări au putut fi observate curând după aceea. Procesul de rearmare a fost accelerat. Așa cum prevăzuse Schacht, în 1938, cheltuielile de război scăpaseră de sub control: 9 137 de milioane de mărci pentru armată, comparat cu 478 de milioane în 1933; 1 632 milioane pentru marină, față de 192 milioane cu cinci ani în urmă; și 6 026 de milioane pentru forțele aeriene, comparat cu 76 de milioane în 1933. Dacă se adăugau cheltuielile de administrare și plățile făcute prin cecuri Mefo (denumire care provine de la compania *Metallurgische Forschungsgesellschaft*), cheltuielile crescuseră de la 1,5% din PIB-ul național în 1933 la 7,8% în 1934, 15,7% în 1936 și 21% doi ani mai târziu, când PIB-ul se dublase și el. Resursele financiare ale Reichului, care înregistraseră o modestă creștere în 1932, ajunseseră la un deficit de 796 de milioane de mărci în 1933 și la aproape 9,5 miliarde în 1938. Schacht, acum președinte al Băncii Reichului, i-a trimis pe 7 ianuarie 1939 o scrisoare lui Hitler, semnată de toți directorii băncii naționale, în care îl atenționa că „tensionarea cheltuielilor din bugetul public" avea să rezulte în „primejdia inflației". „Extinderea nelimitată a cheltuielilor de stat", i-au spus aceștia lui Hitler, „distruge orice încercare de a stabiliza bugetul. În ciuda strângerii extreme a șurubului taxării, finanțele de stat au ajuns în prag de ruină și deteriorează și banca de emisiune și moneda națională." Hitler le-a răspuns prin a-i concedia pe toți câteva zile mai târziu, pe 20 ianuarie 1939. I-a spus lui Schacht că nu se mai încadra în marea schemă a nazismului.[96]

Schacht a plecat în vacanță în India și la întoarcere s-a retras din viața publică. După moartea primei sale soții, s-a căsătorit cu o femeie care era angajată la Casa de Artă din Munchen și care era cu 30 de ani mai tânără decât el. După o lună de miere petrecută în Elveția, în 1941, s-au stabilit la țară, unde trăiau o viață liniștită, deși Schacht păstrase o varietate de titluri fără nicio valoare, printre care cel de ministru fără portofoliu. Succesorul său a fost fostul secretar de stat al Ministerului

Propagandei, Walter Funk, pe care Göring l-a pus cu forța în funcția de ministru al economiei pe 15 februarie 1938. Funk a preluat și președinția băncii naționale, subordonând astfel ambele instituții Planului de Patru Ani. În mod deloc surprinzător, ceea ce Schacht și ceilalți directori numiseră „tendință neînfrânată de a cheltui resursele financiare ale bugetului public" a continuat chiar într-un ritm mult mai accelerat. O nouă lege promulgată pe 15 iunie 1939 elimina toate restricțiile puse pe limita emiterii de bancnote, împlinind cele mai groaznice temeri ale lui Schacht. Lui Hitler și conducerii naziste nu le putea păsa mai puțin. Aceștia se bazau pe planurile de invazie și cucerire a Europei de Est, care urmau să acopere cheltuielile curente. În februarie 1934, Hitler a declarat că procesul de rearmare trebuia finalizat până în 1942. După dezvoltarea Planului de Patru Ani, termenul fusese schimbat la anul 1940. Problemele economice ale Germaniei, spunea Hitler, puteau fi rezolvate doar cu un război.[97]

III

Transferul de la Noul Plan la Planul de Patru Ani în 1936 dovedește urgența cu care Hitler încerca să-și înfăptuiască scopul. Dar niciunul din acestea nu putea fi numit un plan propriu-zis. Cel puțin Schacht, un geniu economic în primii ani ai Reichului, avea cunoștințe conceptuale despre economie și despre finanțele de stat, ca întreg. Göring, pe de altă parte, deși un om energic, capabil, ambițios și intuitiv, nu se putea ridica la același nivel. Cunoștea prea puțin despre mecanismele economice și ale finanțelor. Nu stabilise priorități clare, și nici nu avusese ocazia, de vreme ce Hitler era indecis în legătură cu ce parte a forțelor armate, marina, aviația sau armata de uscat, să primească cele mai multe resurse. Apăreau tot mai multe schițe și proiecte care erau în scurt timp înlocuite cu altele, mai ambițioase. Haosul creat de suprapunerea și concurența competențelor din gestionarea economiei a fost caracterizat de un oficial superior drept „jungla organizațională a Planului de Patru ani". Exista o contradicție fundamentală între setea de autarhie, în așteptarea unui îndelungat război, și cheltuielile nechibzuite de rearmare, în eventualitatea unui conflict iminent. Această situație nu a

fost nicicând soluționată. Nu s-au adunat nici informațiile de statistică necesare pentru prevederile unui sistem rezonabil de planificare. În ciuda structurii elaborate a Planului de Patru Ani, care includea și înființarea unui consiliu general care să coordoneze operațiunea și să gestioneze activitățile numeroaselor ministere implicate, acesta nu reprezenta în realitate decât o serie de inițiative fragmentate. Unele din acestea însă au avut succes. Producția de minereu, de exemplu, a crescut cu 18% din 1936 până în 1938, cea de lignit cu 23% și cea de cocs cu 22%. În 1938, Germania producea cu 70% mai mult aluminiu față de 1936 și depășise SUA, care nu mai era acum cel mai mare producător global. În 1932, Germania a produs doar 5,2% din cererea totală de pe piața de textile, care erau esențiale, printre altele, pentru fabricarea uniformelor militare. Creșterea producției de vâscoze și fibre artificiale s-a ridicat la 31% în 1936 și la 43% în 1939. Scopul de a reduce dependența Germaniei de combustibilul din import aproape că fusese împlinit, producția de petrol crescuse cu 63% și randamentul combustibilului sintetic crescuse la 69% între 1937 și 1939. În 1937, Hitler a anunțat înființarea a „două enorme fabrici de *buna* (cauciuc sintetic)" care aveau să producă destul cât să susțină cererea de pe piața germană.[98]

Cu toate acestea, cifrele impresionante ale industriei germane ascundeau eșecul Planului de a transforma Germania într-o națiune autonomă din punct de vedere economic până în 1940. Pentru început, Planul nu reușise să stabilizeze problema cronică a plăților neacoperite. Deși exporturile crescuseră în 1937, în 1938 au scăzut din nou, de vreme ce producătorii germani și-au pus toate speranțele în piața domestică, în loc să-și asume riscuri pe piața internațională. Și, în ambii ani, exporturile au fost întrecute de importuri, deteriorând și mai mult resursele de bancnote străine deja epuizate. E foarte probabil că acest lucru l-a făcut pe Schacht să se înstrăineze și mai mult de regimul pe care îl servise cu devotament încă de la început.[99] Importurile de bunuri au continuat să fie vitale în multe domenii, chiar și după ce Schacht părăsise scena politică. În ciuda creșterii volumului de producție în fabricile de aluminiu, de exemplu, acestea încă se bazau aproape în întregime pe materia primă de import. Producția de oțel de calitate superioară încă depindea de metale care nu se găseau în Germania. Producția de *buna* acoperea doar 5% din consumul de cauciuc în 1938; doar 5 000 de

tone fuseseră produse, în ciuda faptului că ținta era de 29 000 de tone. Germania încă depindea de importuri pentru mai mult de jumătate din cererea pentru petrol în 1939. Expansiunea teritorială spre est le-ar fi adus germanilor noi surse accesibile de petrol, dar nu avea să îmbunătățească cu nimic criza cauciucului. Mai mult decât atât, sporirea ratei de producție domestice a venit pe fondul unei cereri masive, mai ales din partea forțelor armate. Inițial, acestea au crezut că reînarmarea avea să întărească apărarea Germaniei; dar pe termen lung, scopul era pregătirea unui război ofensiv spre est, și pe 30 decembrie 1935, generalul Ludwig Beck, șeful Statului Major General, a profitat de faptul că manevrele cu blindate din vara anterioară avuseseră un succes răsunător și a cerut crearea unei armate mai mobile, prin creșterea numărului de brigăzi de tancuri și de unități de infanterie motorizate. Până la mijlocul anului 1936, armata plănuia deja să adauge încă trei divizii de blindate și patru divizii motorizate la forța deja existentă, care număra 36 de divizii. Pentru a face acest lucru posibil, era nevoie de cantități impresionante de oțel și de combustibil.[100]

Întărirea forței navale nu era atât de urgentă, de vreme ce țelul imediat al lui Hitler era să cucerească Europa, și mai presus de orice, Europa de Est. Dar, pe termen lung, așa cum indicase în a doua sa lucrare care nu fusese încă tipărită, se aștepta la un conflict de proporții cu SUA și, pentru acest lucru, avea nevoie de o forță maritimă puternică. În primăvara anului 1937, a mărit numărul cuirasatelor ce trebuiau construite, de la patru la șase, cu finalizarea acestora prevăzută până în 1944. Pe lângă acestea, mai trebuiau construite patru crucișătoare blindate (schimbate în 1939 la crucișătoare de linie) și ritmul de construcție s-a accelerat subit, odată ce posibilitatea unui război cu Marea Britanie a devenit din ce în ce mai clară. Cheltuielile pentru forțele navale au crescut de la 187 de milioane de mărci în 1932 la 497 milioane doi ani mai târziu, 1 161 de milioane în 1936 și 2 390 de milioane în 1939. În 1936, construcția de noi nave îngloba aproape jumătate din întreaga sumă alocată marinei, deși la mijlocul războiului avea să ajungă la sub un sfert, în timp ce tot mai mulți oameni erau recrutați pentru a face parte din echipaje și se producea muniție pentru noile arme. Chiar și în 1938, pentru susținerea flotei navale era nevoie de șase milioane de tone de benzină și de două milioane de tone de motorină pe an, în condițiile în

care întregul consum de petrol al Germaniei se ridica la șase milioane, din care mai mult de jumătate trebuia importat. Planurile de extindere a forței aeriene erau și mai ambițioase și au întâlnit obstacole similare. Ignorând protestele venite din partea armatei și a marinei, care vedeau aviația doar ca pe o forță de sprijin, Hitler a înființat Ministerul Aviației al Reichului pe 10 mai 1933, sub conducerea lui Hermann Göring, el însuși fost pilot. Göring, ajutat de talentatul și energicul secretar de stat Erhard Milch, fostul director al companiei aeriene Lufthansa, a adoptat un plan conceput de un alt fost director Lufthansa, Robert Knauss, care prevedea o forță aeriană independentă care să lupte pe două fronturi, atât împotriva Franței, cât și a Poloniei. Cheia succesului erau bombardierele cu rază mare de acțiune, susținea Knauss. Până în 1935, producția de aparate de zbor fusese restructurată și multe companii primiseră contracte pentru producția de componente, oferindu-le un moment de răgaz marilor producători ca Junkers, Heinkel sau Dornier. Pe planul ministerului au fost adăugate curând și avioane de luptă pentru apărare. În iulie 1934, un proiect pe termen lung propunea fabricarea a peste 2 000 de avioane de vânătoare, 700 de bombardiere, peste 1 500 de avioane de recunoaștere și alte mii de avioane de antrenament, proiect care trebuia finalizat până la sfârșitul lunii martie în anul 1938. Însă, în 1937, penuria de fier și de oțel începuse să afecteze finalizarea acestor planuri ambițioase. Planurile de proiectare a avioanelor se schimbau constant, și acest lucru încetinea lucrările. Producția de aparate de zbor a scăzut de la 5 600 în 1937 la 5 200 în 1938.[101]

Între timp, importurile de minereuri crescuseră de la peste 4,5 milioane de tone în 1933 la aproape 21 de milioane de tone în 1938; planurile de reînarmare se băteau cap în cap cu cele de autarhie. Cu toate acestea, restricțiile aplicate pe schimbul valutar au redus substanțial efectul pozitiv pe care importurile l-ar fi avut asupra crizei de bunuri de consum și de materii prime. În 1939, armata a impus măsuri radicale sau, așa cum au fost numite mai târziu într-un studiu american, „restricții drastice pe dreptul de folosire a vehiculelor motorizate, pentru a economisi petrol și cauciuc". În 1937, armata primise doar jumătate din cantitatea de oțel pe care o ceruse. Rezerva de muniție era prea restrânsă, și prea puține cazărmi erau construite pentru a găzdui numărul crescând de trupe. Marina nu a reușit să obțină oțelul de care avea nevoie pentru

a finaliza planul de construcție.[102] În 1937, forțele aeriene a primit doar o treime din cantitatea de oțel de care aveau nevoie pentru a-și îndeplini planul de producție. Totuși, în octombrie 1938, Göring a anunțat o extindere a forței aviației, care avea să se mărească de cinci ori pe cât era, o forță atât de numeroasă, încât ar fi fost nevoie ca Germania să importe 85% din producția globală de petrol pentru a o susține. Aproape 20 000 de aparate de zbor de luptă și în rezervă trebuiau să fie gata de acțiune la începutul războiului, la sfârșitul anului 1941 sau începutul anului 1942. Atunci când războiul a izbucnit cu adevărat, forța aeriană consta în doar 4 000 de avioane gata de luptă. Chiar și așa, era un număr impresionant, comparat cu situația în care se afla aviația cu șase ani în urmă, dar nu era nici pe departe la ce visa Göring.[103]

În 1939, penuria de materii prime a avut consecințe teribile asupra vieții de zi cu zi a cetățeanului german. Începând cu anul 1937, regimul a încurajat colectarea de fier vechi pentru a răspunde nesfârșitelor cereri din partea industriei de oțel și de fier. Devenise de datoria oricărui cetățean patriot să predea autorităților orice obiect de metal pe care nu-l mai folosea. Comisarul Reichului, Wilhelm Ziegler, a primit sarcina de a supraveghea colectarea de fier vechi și, mai târziu, confiscarea forțată a obiectelor. În 1938 a ordonat dărâmarea tuturor gardurilor împrejmuitoare din Germania. Cămăși Brune în uniforme au smuls toate balustradele și zăbrelele din fabrici, biserici, cimitire și parcuri. Felinarele din fier au fost înlocuite cu altele din lemn. Zăbrelele de fier care împrejmuiau mormintele au fost date jos de Cămășile Brune, care au măturat și fabricile și locurile de muncă în căutarea firelor, țevilor și a altor obiecte din metal. Membrii Tineretului Hitlerist (*Hitlerjugend*) scotoceau prin pivnițele și podurile oamenilor după farfurii de metal, radiatoare, chei vechi și altele. În întreaga Germanie s-au întrunit comitete locale pentru a organiza vânătoarea de fier vechi. Metalul care nu-și găsea utilitatea în scopuri militare a fost raționalizat și constructorii care instalau încălzirea centrală în clădiri, folosind țevi de metal în loc să instaleze sobe de modă veche de cărămidă, erau amendați. Atunci când se instala o toaletă într-o casă, țevile de scurgere erau făcute din lut, și nu din metal. Proprietarii și responsabilii consiliilor orășenești au încercat să înlocuiască felinarele și balustradele cu unele din lemn, dar nu se găsea nici lemn atât de ușor, lucru care a dus la o

penurie de hârtie. Constructorilor li s-a cerut să folosească mai puţin lemn, cu 20%, în timp ce oamenii de la ţară au fost instruiţi să facă focuri cu turbă, şi nu cu lemn. De asemenea, s-au raţionalizat şi cărbunii de uz casnic. S-au pus restricţii şi pe aurul folosit de ceasornicari. Pe piaţa neagră a crescut cererea de piese de schimb pentru maşini de spălat şi alte aparate electrocasnice. Oamenii furau orice obiecte de metal sau de cupru pe care puteau pune mâna şi le vindeau producătorilor de arme, care deveniseră într-atât de disperaţi, că nu le mai păsa de unde proveneau acestea.[104]

IV

Pe lângă criza materiilor prime, programul de reînarmare a creat probleme majore şi în sectorul forţei de muncă, care devenise din ce în ce mai strâmtorat pe măsură ce trecea timpul. Producţia de fier, cărbune şi oţel şi industria de arme preluaseră aproape întreaga forţă de muncă calificată şi necalificată, şi regimul a fost nevoit să adopte o altă atitudine faţă de femei şi de munca depusă de acestea. Poate că femeile nu erau calificate pentru a lucra în industria grea, dar cu siguranţă că se puteau descurca în domeniul administrativ, pe liniile de producţie ale sectoarelor moderne precum industria chimică şi electrotehnică şi, în general, în producţia bunurilor de consum. O serie de decrete emise de guvern între 1936 şi 1937 au eliminat regula conform căreia o femeie care beneficiase de un credit de căsătorie (oferit de către guvern cuplurilor proaspăt căsătorite în forma unor tichete pentru achiziţionarea de aparatură electrocasnică) trebuia să renunţe la locul de muncă şi să rămână acasă. Acest lucru a avut ca rezultat creşterea numărului de aplicaţii pentru credit, după cum era de aşteptat, şi a dat naştere unei reorientări generale cu privire la politica adoptată faţă de calificarea femeilor. Doar într-o singură zonă, şi doar din pură întâmplare, restricţiile impuse au fost şi mai severe: în urma unei conferinţe ţinute de Ministerul de Justiţie pe data de 6 august 1936, în cadrul căreia cei prezenţi au ridicat problema femeilor angajate în sistemul judiciar, Martin Bormann l-a întrebat pe Hitler dacă femeile ar trebui sau nu admise în barou. Răspunsul lui Hitler a fost unul negativ: femeile, i-a spus el lui Bormann, nu puteau fi judecători sau avocaţi; dacă aveau calificări,

trebuiau găsite funcții pentru ele în serviciul administrativ.[105] Nu doar în acest sector se putea observa o reîntoarcere a femeilor pe piața muncii. Numărul de femei doctori a crescut de la 2 814, sau 6% din numărul total, în 1934, la 3 650, sau 7%, la începutul anului 1939, dată la care peste 42% din acestea erau căsătorite. Mai semnificativ era numărul femeilor care munceau în industrie, care ajunsese de la 1 205 000 în 1933, la 1 846 000 în 1938. Lipsa de forță de muncă, care afecta întreaga țară, a condus la creșterea numărului de femei căsătorite care lucrau la ferme. Conștient de nevoia existenței unui sistem de asistență socială și a altor forme de sprijin, mai ales pentru femeile cu copii, Frontul German al Muncii, succesorul nazist al vechii uniuni a sindicatelor, a pus presiune pe angajatori să înființeze creșe de zi pentru copiii mici ai femeilor care lucrau și să regularizeze orele de muncă ale acestora, pentru a nu le deteriora sănătatea.[106]

În februarie 1938, organizația Planului de Patru Ani a anunțat că toate femeile sub 25 ani care voiau să lucreze în industrie sau în sectorul public trebuiau să lucreze un an la ferme (sau în domeniul casnic, pentru cele căsătorite deja). Pus în aplicare zece luni mai târziu, programul a mobilizat 66 400 de femei tinere până în iulie 1938, și încă 217 000 până în iulie 1939. Planul a avut un succes cu mult mai răsunător decât serviciul de voluntariat propus de organizațiile feministe naziste; în 1939 doar 36 000 de femei mai lucrau, și dintre acestea, majoritatea la ferme, făcând parte din program.[107] Una din femeile care au fost implicate în această schemă a fot activista Ligii Tinerelor Femei Germane Melita Maschmann, care și-a îndeplinit anul de datorie în estul Prusiei, într-o zonă rurală. Acolo s-a confruntat cu un nivel de sărăcie și de înapoiere a societății care contrasta drastic cu viața comodă pe care o dusese ea, în clasa de mijloc din Berlin. Orele lungi de muncă fizică erau completate de perioade scurte de sport, instrucție politică sau cor. În ciuda acestor greutăți, ca membru devotat al ligii, Maschmann era de părere că experiența fusese una benefică, chiar motivantă. Maschmann a mărturisit mai târziu:

> Comunitatea noastră era un model în miniatură așa cum îmi imaginasem eu că arăta o comunitate națională. A fost un model impresionant. De atunci nu am mai făcut parte din nicio comunitate care să aibă aceleași caracteristici, nici chiar dacă componența ar fi fost mai omogenă în

> toate privințele. Printre noi erau fete de la țară, studente, muncitoare de la fabrici, coafeze, școlărițe, secretare etc. Fericirea intensă pe care mi-a oferit-o participarea în cadrul acestui model al comunității naționale a dat naștere unui optimism de care m-am agățat cu încăpățânare până în 1945. Impresionată de această experiență, am crezut, în ciuda tuturor dovezilor care demonstrau contrariul, că structura comunității noastre va fi într-o bună zi aplicată la o scară infinit mai mare, dacă nu în viitorul apropiat, atunci cu siguranță peste generații.[108]

Fermierii însă nu știau ce sarcini să le dea femeilor de la oraș, care nu erau pregătite pentru viața de țară. În 1939, în preajma războiului, două treimi din femeile căsătorite nu erau în evidență ca fiind angajate undeva. Dacă într-adevăr lucrau, o făceau fără contract, ca menajere sau bone, mai ales în zonele rurale.[109]

În schimb, mai mult de 90% din femeile necăsătorite aveau locuri de muncă în 1939. Cu toate acestea, numărul ridicat de femei care munceau în sectorul industrial încă din 1933 nu ținuse pasul cu creșterea numărului de bărbați care lucrau în același sector: între 1933 și 1939 procentajul de femei care erau angajate în domeniu a scăzut, de la 29% la puțin peste 25%. Încercările Frontului Muncii de a convinge companiile să ofere facilități pentru mamele muncitoare nu au avut niciun efect. Procesul de mobilizare a potențialei forțe de muncă feminine s-a confruntat cu insistențele regimului, care susținea că rolul femeilor era de a naște și de a crește copiii Reichului. Creditele de căsătorie, bonusurile financiare oferite pentru fiecare copil și revenirea forței de muncă masculine în sectorul de rearmare au făcut ca greutățile îndurate de mamele muncitoare în fabrici să pară inutile. Spre sfârșitul anului 1937, guvernul a încercat să introducă un program de instruire casnică și de îngrijire a copiilor pentru femeile care absolveau școala, înainte de a intra pe piața muncii. În realitate, nici bărbații sau consoartele lor, nici regimul nu erau de părere că era adecvat ca o femeie să lucreze în industria grea, în industria de oțel, de fier sau de armament, locuri de muncă destinate strict bărbaților, în opinia publică. În ciuda presiunii venite din partea forțelor armate de a mobiliza în scopuri militare ceea ce un ofițer superior a descris, în iunie 1939, ca fiind o imensă forță de muncă cu potențial, și anume cele 3,5 milioane de femei care nu erau angajate la momentul respectiv, contradicția dintre interesele economice

și credințele ideologice a făcut ca nicio femeie să nu fie recrutată în efortul de război înainte de 1939.[110]

În culisele regimului, Hitler și conducerea nazistă erau îngrijorați de o cu totul altă problemă. Fiind de părere că Primul Război Mondial fusese pierdut pe frontul de acasă, și nu în tranșee, încercau cu îndârjire să repete sărăcia, greutățile și lipsurile suferite de familiile soldaților între 1914 și 1918. Ei credeau că din această cauză, trupele germane își pierduseră moralul, și populația devenise într-un final susceptibilă la vorbele ademenitoare ale revoluționarilor și ale elementelor subversive. Fantoma anului 1918 bântuia pregătirile pentru război la sfârșitul anilor '30. Recrutarea femeilor în fabricile de arme ar fi înrăutățit situația. Odată ce războiul avea să izbucnească, soldații aveau să lupte mai bine dacă știau că soțiile lor nu se spetesc la liniile de producție asamblând muniție, și că cel de-al Treilea Reich le oferea asistență și lor, și copiilor lor.[111] Asta însemna că regimul trebuia să caute în alt loc forța de muncă necesară, mai ales că procesul de rearmare își intensificase cererile pentru un anumit tip de forță de muncă după 1936. Trebuia adusă forță de muncă străină. Recrutarea și toate celelalte aspecte de gestionare a muncitorilor străini fuseseră deja centralizate de Ministerul Muncii în 1933, având la bază reglementări interne care le confereau prioritate cetățenilor germani și reducea muncitorul străin la un statut de cetățean de mică importanță. Până în vara anului 1938, muncitorii străini care ajungeau în Germania erau de obicei necalificați și erau recrutați doar pentru a îmbunătăți penuria de forță de muncă din zonele rurale și de pe siturile de construcție. Muncitorii sezonieri polonezi, împreună cu cei italieni, constituiau principala bază a forței de muncă străine. În 1936-1937 și 1938-1939, numărul de muncitori străini crescuse de la 274 000 la 435 000. Cu toate acestea, aceștia aveau un efect negativ asupra economiei pentru că își trimiteau banii acasă. Astfel, numărul crescând de muncitori străini trebuia ținut sub control până se luau măsuri care să-i oprească din a prejudicia stabilitatea economică a Germaniei. În perioada 1938-1939, se părea că regimul găsise în sfârșit o soluție pentru această problemă, care se baza, la fel ca și alte sectoare ale economiei, pe cucerirea teritorială. Muncitorii străini aveau să fie recrutați pentru muncă forțată din rândurile prizonierilor de război și din alte grupuri din țări ca Polonia și Cehoslovacia, odată ce Germania le-ar fi invadat. Și aveau să fie supuși

unui regim extrem de strict prin care să se asigure că se conformau. Reglementări în acest sens fuseseră deja introduse în august 1938 şi în iunie 1939 au fost urmate de unele şi mai dure. Cele care aveau să atingă maximul de duritate aveau să fie luate în timpul războiului.[112]

Între timp, aceste reglementări n-au fost în stare să rezolve situaţiile problematice cărora li se adresau. Dificultăţile cu care se confrunta Germania în 1938 şi 1939 erau consecinţele indubitabile ale contradicţiilor fundamentale ale Planului de Patru Ani. Scopul acestuia era să confere Germaniei o autonomie pe piaţa bunurilor de consum şi de materii prime care să o pregătească pentru un război de durată, similar modului de gestionare a pieţei domestice din 1914-1918, un precedent la care Hitler se gândea deseori. Un război european, concentrat pe invadarea teritoriilor estice, dar care să includă şi inamicul tradiţional, Franţa, şi poate şi Marea Britanie, era de aşteptat să izbucnească la începutul anilor '40. Totuşi, prin accelerarea ritmului de reînarmare, Planul a creat o penurie a bunurilor şi o tensiune care putea fi soluţionată doar prin acţiuni militare care să aducă Germaniei rezerve de materii prime şi de bunuri de larg consum din ţările invadate, ca Austria şi Cehoslovacia. Asta însemna de asemenea că un război major ar fi putut izbucni, luând Germania pe nepregătite. Lovitura dată de Germania trebuia să fie neaşteptată şi decisivă din cauză că economia nu ar fi rezistat în faţa unui conflict prelungit în 1938, 1939.[113] Hitler începuse să-şi dea seama în 1937 că aceasta era singura soluţie, când, în cadrul unei şedinţe înregistrate de Friedrich Hossbach, le-a spus consilierilor militari că „atacarea cehilor" trebuia executată „cu viteza fulgerului".[114] Starea curentă a economiei nu avea cum să susţină un conflict prelungit. Se născuse astfel conceptul de *Blitzkrieg*, atac-fulger. Cu toate acestea, nici planificarea economică, nici tehnologia militară şi producţia de armament nu erau pregătite.

V

Planul de Patru Ani generase o masivă intervenţie din partea statului în domeniul economic. Regimul stabilea priorităţile economice, nu industria, şi au fost create mecanisme care asigurau că afacerile se

conformau cu reglementările emise, pentru a îndeplini condițiile planului, fără a se ține seama de consecințele acestui fapt asupra economiei. Departamentul general care se ocupa de îndeplinirea planului era compus din naziști de vârf, de la Göring la lideri regionali, ca Walter Wagner, Adolf Wagner, „veteranul" Wilhelm Keppler și alții, care luaseră locul birocraților cu experiență din cabinetul lui Schacht. În același timp, dată fiind atenția acordată combustibilului sintetic și cauciucului sintetic, îngrășămintelor chimice din domeniul agricol și fibrelor sintetice pentru îmbrăcăminte și uniforme, nu e deloc surprinzător că directorii companiilor ca I.G. Farben, firma-mamut care primise contractul de a fabrica aceste produse, jucau un rol-cheie în cadrul gestionării operațiunii. Dintre aceștia, mai de seamă erau Carl Krauch, care se ocupa de cercetare și dezvoltare, și Johannes Eckell, capul diviziei de cercetare în domeniul chimic, printre alții. Cu siguranță, acești oameni erau numiți în funcții grație expertizei pe care o dețineau; dar mai erau și alții care acceptaseră posturile din interes pentru propriile companii și firme. Din această cauză, unii istorici au descris proiectul ca fiind „Planul I.G. Farben" și au atribuit mare parte din avântul dat reînarmării și programului de autarhie lăcomiei de profit a marilor companii. Într-adevăr, după război, 23 de figuri proeminente ale companiei au fost acuzate la Nürnberg că au conspirat pentru a începe un război. Deși au fost achitați, multe publicații, și nu toate marxiste, au atribuit companiei I.G. Farben și altor firme o mare parte din responsabilitatea izbucnirii războiului european și mondial, în 1933-1939.[115] Pe lângă asta, scrieri marxiste și neomarxiste, publicate la acea vreme, dar și în anii '50 și '60, au argumentat că politica economică și, în ultimă instanță, externă și militară a celui de-al Treilea Reich a fost condusă de interese capitaliste.[116]

În ciuda acestui fapt, în anii '60, istorici de factură marxistă au început să susțină că, cel puțin în Germania nazistă, economia făcea obiectul unui „primat politic" în care parametrii-cheie erau stabiliți de ideologie și nu de interese capitaliste.[117] Adevărul e că sistemul economic al celui de-al Treilea Reich nu putea fi cu ușurință catalogat. În unele privințe, iraționalitatea pură care îl caracteriza face imposibilă orice încercare de a-l portretiza ca un sistem propriu-zis. La suprafață, Planul de Patru Ani al lui Hitler era mai mult decât asemănător cu

Planul Cincinal al lui Stalin, din Uniunea Sovietică. Dar, spre deosebire de acesta, cel puțin la nivel oficial, planificarea economică a naziștilor nu intenționa să creeze avantaje pentru clasa muncitoare. În timp ce sub Stalin, planificarea economică a Uniunii Sovietice eliminase piața liberă și inițiativa privată, cea nazistă a lăsat afacerile intacte, de la marile firme precum I.G. Farben, la micii proprietari de magazine și de ateliere artizanale. Pe de altă parte, retorica nazistă, mai ales cea din anii '20, avea un puternic accent anticapitalist, și deci nu e de mirare că întreprinderile s-au grăbit să se alăture partidului după ce Hitler devenise cancelar, în ianuarie 1933. Eliminarea mișcării muncitorești în următoarele luni i-a convins pe numeroși oameni de afaceri că luaseră decizia corectă. Dar, odată cu trecerea timpului, aceștia și-au dat seama că obiectivele regimului erau din ce în ce mai diferite de ale lor. Cauzele acestei divergențe erau cursa pentru reînarmare, din ce în ce mai accelerată, și pregătirile pentru război. Inițial, oamenii de afaceri fuseseră bucuroși să intre pe aceeași linie cu regimul, care le aducea din ce în ce mai multe contracte. Chiar și piața bunurilor de consum a profitat de pe urma planului de redresare a economiei pentru producția de armament. Dar, după câțiva ani, pe măsură ce industria germană nu mai putea face față cererilor regimului, îndoielile industriașilor s-au înmulțit.[118]

Puțini oameni de afaceri au avut o reacție la fel de incisivă ca a magnatului oțelului, Fritz Thyssen, al cărui sprijin oferit partidului înainte de 1933 a fost nelimitat, așa cum avea să fie și deziluzia produsă de aceeași mișcare, cu șase ani mai târziu. În 1939, Thyssen a criticat cu asprime direcția economică adoptată de regim și a prezis că naziștii aveau să înceapă curând să-i împuște pe industriașii care nu îndeplineau condițiile prescrise în Planul de Patru Ani, așa cum se întâmplase în Rusia Sovietică. El a fugit din țară după izbucnirea războiului și proprietățile i-au fost confiscate de Gestapo. A fost arestat mai târziu în Franța și trimis într-un lagăr de concentrare.[119] Nu era singurul pe care-l îngrijora faptul că statul intervenea din ce în ce mai mult în sectorul economic. Grija principală o reprezenta Planul. În încercarea de a crește rezervele domestice de materii prime, Göring i-a acuzat pe industriași că dau dovadă de egoism când exportă produsele, în loc să le pună la dispoziția Germaniei, pentru a fi folosite în proiectul de reînarmare,

după care a naționalizat depozitele private de minereu de fier, preluând controlul asupra oțelăriilor și punând bazele unei noi companii, Uzina Hermann Göring.

Fondată în iulie 1937, această întreprindere condusă și deținută de stat, cu sediul la Salzgitter, era destinată producției și procesării de minereu de fier de proastă calitate provenit din Germania, la un preț nerentabil, ceea ce industria privată nu-și putea permite să facă. Uzina folosea, de asemenea, bugetul de stat pentru a plăti peste medie cocsul și alte materii prime și, de asemenea, angajații, obligând firmele private să concureze în aceste condiții. Consecințele acestui lucru erau majorarea prețului pentru fierul și oțelul german și îngreunarea exporturilor; cu toate acestea, exporturile erau cele care aduceau cele mai mari profituri la acea vreme. Mai mult decât atât, Göring a început curând să asimileze întreprinderile mici din zonă și, în aprilie 1938, și compania de armament Rheinmetall-Borsig. Naționalizarea concernului Thyssen făcea parte dintr-un proiect mai larg, în cadrul căruia Göring voia să oblige industria să se conformeze obiectivelor statului, de reînarmare și autarhie. Marii industriași din firme precum Oțelăriile Unite, susținuți din culise de Schacht, au protestat împotriva concurenței subvenționate de stat și a naționalizării crescânde a întreprinderilor. Au început să critice Planul și au încercat să găsească feluri prin care să submineze controalele implementate de stat. Göring le ascultase întâlnirile secrete și le supraveghease conversațiile telefonice, și i-a chemat pe cei doi conspiratori de vârf la el în birou, unde i-a pus să asculte înregistrările. Amenințați nu numai cu arestul și condamnarea într-un lagăr de concentrare, deziluzionați și intimidați, industriașii au renunțat la a se mai împotrivi regimului.[120]

Tipic pentru acest gen de oameni era magnatul oțelului și fabricantul de arme Gustav Krupp von Bohlen und Halbach, care conducea compania Krupp din Essen, Ruhr, încă din 1906, când intrase în familie prin căsătorie. Familia Krupp avea o istorie veche de colaborare cu statul prusian, pe care-l aprovizionau cu arme. Kaizerul Wilhelm al II-lea însuși îi permisese lui Gustav să ia numele de Krupp, după ce acesta se căsătorise cu moștenitoarea imperiului Krupp, Bertha. Din acel moment, Gustav, diplomat de carieră (deși provenea și el dintr-o familie de industriași), s-a ocupat în principal de gestionarea firmei. Înțepat, ceremonios, rece și inflexibil, Gustav își petrecea marea majoritate a

timpului îngrijindu-se de interesele companiei și a fost răsplătit cu comenzi masive, lucru care a făcut ca până în 1917 85% din producția firmei să constea în armament de război. Deși nu s-a implicat în viața politică, Gustav era, la fel ca mulți industriași, un naționalist conservator convins; președintele consiliului de administrație era, încă din 1909, Alfired Hugenberg, și cei doi oameni aveau numeroase puncte comune. Un paternalist care le furniza angajaților săi domicilii, servicii medicale și alte beneficii, în schimbul promisiunii acestora de a nu se alătura vreunui sindicat sau vreunei mișcări politice, Gustav era de părere că statul ar trebui să aibă aceeași atitudine, grijă paternală față de mase, în schimbul loialității acestora. Această atitudine a devenit din ce în ce mai dificil de respectat pe fondul inflației de după război și situația s-a înrăutățit pe timpul ocupației franceze din 1923, în timpul căreia Gustav fusese pus sub arest sub acuzația de a fi încurajat rezistența germană. Cu toate acestea, compania a supraviețuit și s-a adaptat la piața economică pe timp de pace, dar a fost grav afectată de criza economică din 1929. În 1933 producția de oțel a firmei era jumătate din cât fusese în 1927 și forța de muncă din Essen ajunsese de la 49 000 la puțin sub 28 000.[121]

Aceste evenimente nu au alterat opiniile ideologice ale lui Gustav. Mai mult decât atât, acesta privea demagogia nazistă cu dezgust, preferând oricând guvernul conservator al lui Franz von Papen în locul celui nazist. Importanța lui Krupp era întărită de statutul său de șef al Asociației Industriei Germane a Reichului, organizația națională a angajatorilor, în numele căreia acesta făcea lobby împotriva ideii de autarhie și promova conceptul unui stat puternic care să reprime sindicatele, să reducă cheltuielile de asistență socială și să ofere stabilitatea politică necesară pentru redresarea economiei. Ca mulți alții, Krupp nu văzuse în numirea lui Hitler în funcția de cancelar al Reichului nimic mai mult decât constituirea a încă unui guvern weimarez de scurtă durată. La alegerile următoare, Gustav a finanțat Partidul Poporului German și i-a dat fonduri și lui Papen pentru campanie, nutrind speranțe deșarte într-o victorie a conservatorilor. Presat de Thyssen și de alți adepți ai regimului, a fost nevoit să accepte „coordonarea“ Asociației Reichului. Când Paul Silverberg, un industriaș din Köln și unul din membrii cei mai importanți ai asociației, a fost

privat de funcţiile sale în 1933 şi exilat forţat din cauza originii evreieşti, Krupp l-a vizitat la casa sa din Elveţia. Gustav Krupp nu s-a înscris în Partidul Nazist în primii ani de guvernare ai acestuia şi, deşi a devenit directorul „Fondului de donaţii Adolf Hitler al economiei germane“, care aproviziona frecvent partidul cu fonduri masive, nu în ultimul rând pentru a-i proteja pe industriaşi de nenumăratele cereri venite din partea liderilor regionali nazişti, a Cămăşilor Brune şi a oficialilor partidului de a dona ad-hoc sume impresionante. Un vizitator care s-a întâlnit cu Krupp în Berlin, spre sfârşitul anului 1943, l-a găsit într-o stare cruntă de disperare, frustrat de modul arbitrar de guvernare al naziştilor. „Crede-mă când îţi spun, o ducem mai rău decât băştinaşii din Tombuctu“, i-a spus Krupp.[122]

Cu toate acestea, pe ansamblu, Krupp era satisfăcut de guvernul celui de-al Treilea Reich în primii ani ai acestuia la putere. Era liniştit de prezenţa în guvern a unor oameni ca Papen şi Schacht, de Blomberg şi de Fritsch, care controlau forţele armate, şi de politica financiară relativ tradiţională a Ministerului Economiei,, mai presus decât atât, de valurile de comenzi care au dublat profitul companiei până în 1934 şi de mărirea forţei de muncă din Essen, de la 26 360 la începutul lunii octombrie, în 1932, la 51 802 doi ani mai târziu. Curând însă, Krupp şi-a dat seama că regimul nu-i acorda toată libertatea de care avea nevoie. Mare parte din potenţialul firmei de a se extinde se baza pe exporturi, inclusiv pe comenzile masive de arme din Turcia şi America Latină, dar în 1935 Krupp era prea îngrijorat de avântul regimului spre autarhie pentru a mai protesta. Din 1937 încolo, a devenit alarmat de regresul industriei grele, care fusese afectată de Plan, de ostilitatea crescândă faţă de comerţul internaţional, de promovarea proprietăţii de stat, mai ales în uzinele Reichului. Profiturile aduse de firmă nu mai creşteau aşa cum o făcuseră odată. Independenţa pe care Krupp şi-o dorea pentru companie era restricţionată de concentrarea obsedantă a regimului pe pregătirea războiului european, pregătire în cadrul căreia firmei Krupp îi fusese desemnat un rol important. Guvernul i-a oferit credite fără dobândă pentru a mări capacitatea firmei, dacă era de acord să lase statul să se ocupe de gestionarea producţiei. Speranţele lui Krupp nu se împliniseră şi, în 1937, începuse să lase afacerile firmei pe mâna unor tineri care, spera el, erau în stare să urmărească

interesele companiei cu o energie și agresivitate mai mare decât era el în stare să o facă. În 1941 a suferit mai multe infarcturi care l-au forțat să renunțe la implicarea sa în afacere pe de-a întregul. Suferind, a trăit doar până în 1950, prea puțin conștient de ce se petrecea în jurul său.[123]

Aparent, un concern precum I.G. Farben, ale cărui produse erau baza pe care se construise planul regimului pentru o economie autarhică, putea scoate un profit mai bun în cadrul celui de-al Treilea Reich. Din 1933, influența pe care o avea compania asupra structurării și implementării politicilor economice ale guvernului a crescut. Concernul începuse să se pregătească pentru război încă din 5 septembrie 1935, când a înființat un Birou de Legătură cu Armata, care să coordoneze pregătirile pentru economia de război. Cu toate acestea, rolul organizației nu trebuie exagerat, deoarece cheltuielile pe care și le asumase aceasta în cadrul Planului însumau nu mai mult de un sfert, iar contribuția industriei chimice la economie, pe ansamblu, nu a crescut cu mult în al Treilea Reich. Prelucrarea metalelor, fierului, oțelului și mineritul erau cu mult mai importante pentru programul de rearmare. În același timp, I.G. Farben fusese nevoită să își adapteze din ce în ce mai des producția la cererile regimului privind forțele armate. Negocierile complicate și interminabile privind condițiile financiare la care concernul era supus în producția *buna*-ului ilustrează cu claritate falia dintre întâietatea acordată profitului de afaceriști și desconsiderarea pe care o avea Planul față de orice în afară de accelerarea procesului de reînarmare și avântul spre autarhie. În toamna anului 1939, producția națională de *buna* era cu puțin peste două treimi din ținta de 30 000 de tone, în timp ce rezervele și producția de cauciuc din septembrie 1939 mai ajungeau doar pentru două luni de război.[124] Precauția cu care acționa concernul a dus la succesul lui în cadrul Planului, deși ratele de majorare erau încă mai mici decât fuseseră în primii ani de redresare. Din 1933 până în 1936, profitul net a crescut cu 91%, și între 1936 și 1939 cu încă 71%. Cele mai importante cinci sectoare ale concernului în cadrul Planului – petrolul, metalul, cauciucul, materialele plastice și azotul pentru explozibili – au crescut în cadrul cifrei de afaceri a I.G. Farben de la 28% în 1936 la aproape 33% în 1939; în această perioadă au generat peste 40% din cifra de vânzare a concernului. Dar contribuția pe care au avut-o liniile de producție gestionate

în cadrul Planului de Patru Ani la cifra de afaceri generală a I.G. Farben a crescut doar de la 28,4%, în 1936 la 32,4%, în 1939 și concernul a trebuit să plătească pentru dezvoltarea acestor produse din fondurile proprii. Astfel, nici Planul nu depindea în întregime de I.G. Farben, nici I.G. Farben de Plan.[125]

Fără îndoială că marile companii au profitat de proiectul de reînarmare și, în general, de redresarea economiei, parțial cauzată de revenirea care avusese loc deja înainte de venirea naziștilor la putere, și parțial de consecințele colaterale pe care reînarmarea le-a avut asupra sectorului economic. Politicile financiare adoptate de Schacht erau ingenioase și îndrăznețe, dar relativ tradiționale până la urmă. În 1938 își trăiseră deja viața, și regimul, confruntat cu limitele impuse procesului de reînarmare de către întreprinderile private avide de profit, a luat problema în propriile mâini. Avântul lui Hitler de a reînarma Germania legitimase intervențiile regimului în domeniul economic, prin Planul de Patru Ani. În 1938, Partidul Nazist și alte organizații afiliate, ca Frontul Muncii, începuseră deja să înființeze, sub egida lui Hitler, vaste organizații economice al căror scop era să dea la o parte operațiunile convenționale capitaliste pentru a îndeplini obiectivele regimului. Industria de automobile avea să fie depășită de compania Volkswagen; industria de fier și oțel, de Uzina Hermann Göring. Un val masiv de legi și reglementări au fost emise pentru a regulariza prețurile de pe piață, pentru raționalizarea sectoarelor de afaceri, pentru a devia investițiile spre ramuri ale producției legate de război, pentru impunerea cotelor de producție, pentru gestionarea comerțului extern etc.

Promisiunile făcute în programul partidului de a naționaliza băncile și bursele valutare din Germania au fost uitate, pe măsură ce Hitler și locotenenții săi au fost puși în fața realităților lumii financiare. Aveau nevoie de bani și de bănci care să îi procure.[126] Cu toate acestea, regimul a impus treptat controale mai stricte și mai elaborate asupra instituțiilor financiare pentru a devia capitalul acestora spre programul de reînarmare. În 1939, existau deja o serie de legi privind creditele, ipotecile, împrumuturile și băncile, care restricționau libertatea de a investi în orice altceva decât în reînarmarea țării.[127] Oamenii de afaceri au început să-și petreacă o mare parte din timp încercând să descâlcească reglementările și condițiile impuse de către stat. Acestea

includeau şi din ce în ce mai multe intervenţii din partea statului în probleme de producţie şi comerţ. Pe 2 martie 1939 de exemplu, colonelul von Schell, plenipotenţiarul pentru industria de automobile, a emis o serie de ordine care limitau numărul de modele de vehicule care puteau fi fabricate. Astfel, fabricarea subansamblelor putea fi raţionalizată şi ieftinită, şi vehiculele armatei puteau fi reparate mai rapid şi cu o eficienţă crescută. În loc de 113 modele diferite de camioane şi furgonete, doar 19 mai puteau fi fabricate în viitor, şi doar de anumite companii. „Proprietatea privată a rămas în industrie, desigur“, a concluzionat un critic, dar nu a mai rămas mult spaţiu de manevră pentru „iniţiativa antreprenorială, care a fost limitată de legile emise de stat“.[128] Nu e de mirare atunci că mulţi erau de părere că elementul socialist al naţional-socialismului revenea în prim plan.

O economie ariană

I

În anii '20, în ideologia nazistă, „socialismul" însemna, printre altele, o atitudine de ostilitate față de marile companii, de obicei combinată cu o doză de antisemitism. În ultimii ani ai Republicii de la Weimar, Hitler încercase din răsputeri să joace această carte. Rezultatul a fost, desigur, o ură continuă pentru rolul evreilor în economia germană, ură pe care naziștii au exagerat-o în propriul beneficiu. Istoria economică a celui de-al Treilea Reich este inseparabil legată de exproprierea evreilor de către regim, de această vastă campanie de deproprietărire și jefuire care are puține paralele în istoria modernă. În consens cu aceste imperative ideologice, una din primele ținte ale propagandei naziste de dinainte de 1933 au fost magazinele universale (*Warenhaus*), de unde, de la sfârșitul secolului XIX, oamenii puteau achiziționa bunuri de consum ieftine și într-o gamă largă. Mulți din proprietarii acestui tip de magazine erau evrei, lucru care reflectă numărul mare de evrei prezenți în magazinele de manufactură și în ramuri similare ale comerțului cu amănuntul.

Cea mai faimoasă întreprindere de acest gen fusese fondată de membrii familiei Wertheim după 1875, atunci când Ida și Abraham Wertheim au pornit o mică afacere în Stralsund, unde vindeau haine și bunuri manufacturate. În curând, li s-au alăturat cei cinci fii și au introdus un nou sistem de vânzări bazat pe o cifră de afaceri mare, marjă de profit redusă, prețuri fixe, diversitatea mărfurilor, dreptul de a returna sau schimba bunurile cumpărate și plata exclusiv în numerar. Firma s-a extins cu repeziciune și, în 1893-1894, familia a început construcția unei noi clădiri pe Oranienstrasse, în cartierul Kreuzberg din

Berlin, după care au urmat alte trei magazine deschise în capitală. Wertheim venise cu un nou concept de comercializare a bunurilor, în magazine universale viu colorate, spațioase și decorate cu gust, în care se ofereau și bunuri de consum la prețuri reduse, dar și produse de lux, pentru a încuraja cumpărăturile de moment, și în care clienții erau asistați de vânzători bine pregătiți. Firma era diferită de altele și prin atitudinea față de relațiile de muncă și asistența socială acordată angajaților; compania Wertheim a fost prima din Germania care a făcut duminica zi de odihnă obligatorie pentru toți angajații. Familia Wertheim nu a fost însă singura familie de evrei care a deschis un lanț de magazine universale; în 1882, de exemplu, Hermann Tietz și nepotul său, Oscar, au deschis un micuț magazin în Gera, fondat pe principii economice similare. Afacerea a avut succes și, în 1930, familia Tietz deținea deja 58 de magazine, inclusiv faimosul KaDeWe (*Kaufhaus des Westens*) din Berlin. În comparație cu cifra de vânzări anuală a francizei Tietz, care în 1928 era de 490 de milioane de mărci, și cu numărul impresionant de angajați, care trecuse de 31 450, compania Wertheim – cu numai șapte magazine, 10 450 de angajați și vânzări de 128 de milioane de *Reichsmark* – era o întreprindere modestă.[129]

În ciuda popularității de care se bucurau, la sfârșitul anilor '20, magazinele universale contribuiau la cifra totală de vânzare cu amănuntul din Germania cu mai puțin de 5%.[130] Atacurile antisemite asupra acestora nu au fost foarte puternice înainte de 1914, chiar și în cazul firmelor mărunte.[131] Situația s-a schimbat însă odată cu problemele economice care au apărut în primii ani ai Republicii de la Weimar. Articolul 16 din programul nazist din 1920 făcea apel în mod particular la micii vânzători atunci când cerea „naționalizarea imediată a marilor magazine universale și închirierea acestora afaceriștilor mărunți".[132] În 1932, în Saxonia Inferioară, în cadrul alegerilor locale, au fost distribuite broșuri care îi îndemnau pe vânzători și pe micii comercianți să se înroleze în partid pentru a se opune deschiderii de noi francize ale „vampiricei afaceri" Woolworth's, care se presupunea că i-ar fi ruinat în numele „capitalului financiar".[133] În martie 1933, Cămășile Brune au pătruns într-unul din magazinele Woolworth's din Gotha și au distrus întregul magazin; au avut loc atacuri violente îndreptate spre astfel de magazine, fără să se țină cont de cine le deținea.

În Braunschweig, cantina unui astfel de magazin a fost ciuruită de Cămăşi Brune înarmate. Mai puţin conflictuale au fost cererile făcute de cel de-al Treilea Reich în primele luni de guvernare, de a închide magazinele universale şi de a impune taxe care să le falimenteze. Dar Ministerul Economiei şi conducerea nazistă au realizat în curând că desfiinţarea întreprinderilor, care ofereau un loc de muncă unui număr masiv de oameni, ar fi dăunat forţei de muncă. Hess a intervenit pentru a lua partea întreprinderilor de acest fel, şi boicotul naţional din 1 aprilie 1933, îndreptat spre magazinele deţinute de evrei, nu a avut un impact de durată asupra afacerilor.[134]

Cu toate acestea, în cazul magazinelor universale, discriminarea s-a făcut simţită într-un mod mai puţin evident. Atunci când Ministerul de Finanţe a început să acorde credite de căsătorie, începând cu vara anului 1933, tichetele care se ofereau nu puteau fi utilizate în magazine universale, indiferent de etnia proprietarului, şi nici în orice fel de firme evreieşti. Un raport oficial estima că întreprinderile afectate pierduseră cel puţin 135 de milioane de mărci din cifra de vânzări în 1934. De asemenea, din 1933 încolo, proprietarilor de magazine universale, evrei sau nu, şi afaceriştilor evrei li s-a interzis posibilitatea de a-şi mai face reclamă în presă. Acest lucru, venit pe fondul unui declin în vânzări, apărut încă din timpul crizei economice din 1933, le-a creat dificultăţi grave. Cifra de vânzări a companiei Hermann Tietz a scăzut cu 41% în 1933. Compania a fost nevoită să ia un împrumut bancar de 14 milioane de mărci. Intermediat de ministrul economiei Schmitt, care dorea să evite intrarea companiei în faliment, punerea pe liber a 14 000 de angajaţi, daunele suportate de furnizori şi problemele financiare ale băncilor, împrumutul a fost făcut cu condiţia „arianizării“ consiliului de administraţie al companiei, cu alte cuvinte, concedierea proprietarilor, membrilor de consiliu şi oficialilor evrei din conducerea întreprinderii. Fraţii Tietz au fost şi ei înlăturaţi în 1934, în urma unui lung proces de audit, şi au primit o compensaţie de 1,2 milioane de mărci. Schmitt s-a asigurat că avea aprobarea lui Hitler pentru aceste înţelegeri, pentru a nu fi mai apoi blamat. De acum încolo, magazinele aveau să se numească *Hertie*, un nume care păstra în mod ingenios legătura cu numele fondatorilor, şi în acelaşi timp sugera noua ordine a

lucrurilor; magazinele lui Leonard Tietz au luat numele neutru de *Kaufhof*, „curte de cumpărături“.[135]

Aceste evenimente i-au făcut pe membrii familiei Wertheim să ia atitudine și să își protejeze interesele proprii. L-au chemat pe prietenul lor de familie, bancherul Emil Georg von Stauss, care îi știa personal și pe Hitler și pe Göring și care era un susținător al nazismului, să facă parte din consiliul de administrație al companiei. Prezența lui a făcut ca raziile Cămășilor Brune în magazinele Wertheim și încercările de a le desființa să eșueze. Dar activiștii Partidului Nazist, mai ales cei care erau implicați în comerț, și în special cei care făceau parte din organizația sindicală din domeniu, i-au interzis lui Georg Wertheim accesul în propriile magazine. Acesta nu a mai intrat în firmele proprii după 1934 și nu a mai luat parte la întâlnirile consiliului de administrație. Pentru a evita obstacolele cu care se confruntase și familia Tietz, acesta și-a transferat acțiunile și o parte din acțiunile fratelui său decedat pe numele soției sale, Ursula, care nu era evreică. Ea a devenit acționară majoritară a companiei. Cu toate acestea, acest lucru nu a scos firma din impas. Hertie și celelalte francize au neutralizat cu succes atacurile naziste asupra lanțurilor de magazine, afirmând cu tărie că proprietarii nu erau de origine evreiască, și ostilitatea naziștilor locali și a guvernului central s-a îndreptat asupra firmelor care erau deținute de evrei și care nu fuseseră desființate. Ministerul Propagandei a ordonat desființarea librăriilor din cadrul magazinelor Wertheim la începutul anului 1936, în urma denunțului făcut de un fost angajat din Breslau, deși firma retrăsese deja de pe rafturi cel puțin 2 500 de titluri interzise. Stauss a reușit să revoce ordinul cu prețul unei donații de 24 000 de mărci pentru Fundația Germană Schiller. În timpul unei întâlniri cu ministrul economiei, plângându-se de presiunea la care erau supuși, Georg Wertheim și fiul său au primit următorul răspuns din partea lui Schacht: „Trebuie să urlați împreună cu lupii“.[136]

Urletul lupilor s-a intensificat în 1936. Cifra de vânzări a lui Wertheim crescuse, în timp ce profitul rivalilor se diminuase. E posibil ca acest lucru să se fi întâmplat ca o consecință a faptului că firmele rivale îi eliminaseră pe managerii evrei din consiliile lor și angajaseră în loc personal fără experiență sau poate doar din cauză că Wertheim își păstrase reputația, numele și imaginea intacte. Cu toate acestea, Stauss, care se ocupa de acțiunile Ursulei în timp ce aceasta își cheltuia banii

plecând în vacanțe costisitoare, i-a obligat pe acționarii mărunți să-și vândă acțiunile, la un preț cu mult sub valoarea lor, acționarilor care nu erau evrei, după care le-a spus soților Wertheim că Hess i-ar fi permis Ursulei să-și păstreze acțiunile doar dacă aceasta divorța de Georg; cuplul a divorțat în 1938. Însărcinat de către Hitler cu achiziționarea unui teren în Berlin pe care să se construiască noua cancelarie, Stauss a ales pentru aceasta o zonă pe care erau amplasate mai multe proprietăți deținute de Wertheim, a convins băncile să le deprecieze valoarea pentru a economisi bani, după care l-a presat pe Wertheim să le vândă pentru a-și plăti datoriile restante la bancă. În 1938, compania nu mai avea acționari evrei, căci ambii manageri evrei fuseseră convinși să plece și ultimii 34 de angajați evrei fuseseră concediați; nu exista nicio dovadă că ar fi primit salarii compensatorii, spre deosebire de colegii lor din cadrul altor francize. Consultându-se cu ministrul economiei, Stauss a consimțit să schimbe numele lanțului din Wertheim în AWAG. Redenumirea a avut un substrat similar, deși mai puțin evident, cu redenumirea lanțului de magazine al lui Tietz. Majoritatea credeau că noul nume era un acronim pentru A. Wertheim AG (*Albrecht Wertheim Aktien-Gesellschaft*, Compania Albrecht Wertheim). De fapt, era un acronim pentru *Allgemeine Warenhaus Aktien-Gesellschaft*, sau Compania Lanțului de Magazine Universale, tăind astfel orice legătură cu familia Wertheim. Georg Wertheim, având peste 80 de ani și aproape orb, a murit pe 31 decembrie 1939. Un an mai târziu, văduva sa s-a căsătorit cu Arthur Lindgens, un membru non-evreu al consiliului directorial al noii companii.[137]

II

Soarta pe care au avut-o magazinele universale ilustrează la scară redusă modul în care naziștii și-au schimbat setul de priorități față de cel pe care îl urmăreau în anii '20. Debutaseră cu un mesaj profund anticapitalist, pe care îl mascaseră sub pretextul unei necesități economice, după care l-au înlocuit cu un program a cărui țintă era eliminarea evreilor din cadrul economiei germane. Magazinele universale nu au dispărut; campania împotriva proprietarilor evrei de magazine deschisese noi oportunități pentru celelalte companii de a-și extinde operațiunile.

Dacă, aşa cum susţineau naziştii, tarele economiei germane din anii '20 şi începutul anilor '30 erau cauzate de evrei, atunci nu era posibil ca acestea să fie soluţionate prin eliminarea influenţei pe care o aveau aceştia în domeniul economic, şi nu prin atacarea afacerilor în sine? Boicotul din 1 aprilie 1933 fusese un semn clar al intenţiilor partidului. Deşi boicotul a fost prea puţin sprijinit de publicul larg, grupările locale ale partidului au continuat să-i hărţuiască pe afaceriştii evrei, după cum a dovedit şi incidentul de la magazinul Wertheim din Breslau. Cămăşile Brune au continuat să picteze sloganuri pe vitrinele magazinelor deţinute de evrei şi să-i îndepărteze pe clienţii fideli ai acestor firme, să pună presiune pe autorităţile locale să achiziţioneze bunuri din alte părţi. Alarmaţi de efectele economice ale acestor operaţiuni, guvernul şi partidul au emis o serie de avertismente oficiale. Hitler însuşi a emis o instrucţiune, la începutul lunii octombrie a anului 1933, prin care permitea, în mod explicit, cetăţenilor germani să achiziţioneze bunuri din întreprinderile evreieşti. Cu toate acestea, în timpul sezonului de cumpărături de Crăciun, în anul 1933, grupări de Cămăşi Brune erau postate în faţa magazinelor deţinute de evrei, proclamând că oricine intra în acestea era un trădător al rasei germane. Din ce în ce mai multe pieţe locale începuseră să le interzică accesul comercianţilor evrei, firmele evreieşti nu îşi mai puteau face reclamă, autorităţile locale reziliaseră toate contractele cu companiile deţinute de evrei, şi au avut loc şi alte forme de boicot în primăvara anului 1934. Acestea erau deseori acompaniate de acte de violenţă, de la distrugerea vitrinelor magazinelor la atacuri cu bombă asupra sinagogilor – în Ahaus, Westfalia, de exemplu. Aceste evenimente au culminat cu o demonstraţie amplă în orăşelul Gunzenhausen, în Franconia, la care au participat aproape 1 500 de oameni, oraşul având o populaţie de 5 600. Întărâtaţi de discursul vehement antisemit al liderului nazist local, demonstranţii au spart casele şi apartamentele evreilor din oraş, târând 35 de evrei la închisoarea locală, unde, mai târziu, unul din ei a fost găsit spânzurat.[138]

Clientul german de rând a acordat prea puţin sprijin acţiunilor de boicot. Ameninţaţi cu represalii dacă continuau să favorizeze magazinele evreieşti din propriul orăşel, cetăţenii din Falkenstein, observa Victor Klemperer în jurnalul personal, în iunie 1934, mergeau în oraşul

vecin, Auerbach, pentru a face cumpărături la un magazin evreiesc de acolo, unde nu erau recunoscuți; cetățenii din Auerbach mergeau, la rândul lor, în Falkenstein.[139] Până și Hermann Göring a fost văzut, la sfârșitul anului 1936, în München, în magazinul Bernheimer, de unde a cumpărat două covoare pentru suma impresionantă de 36 000 de mărci germane. Reducerile din februarie din magazinul de textile Sally Eichengrün, în același an, au adunat destui doritori, care au format cozi impresionante, nota poliția locală. Ambele firme erau deținute de evrei. În anul următor, Serviciul de Securitate al SS-ului se plângea că, mai ales în zonele cu populație predominant catolică, oamenii ignorau cererile partidului de a nu cumpăra bunuri din firmele evreiești.[140] Cu toate acestea, activiștii naziști nu au fost descurajați. Mulți din aceștia erau motivați de o dorință personală de a elimina concurența într-o perioadă în care economia produselor de larg consum era pe butuci.[141] Campaniile violente de boicotare au continuat și în 1934 și au ajuns la un punct culminant în sezonul de cumpărături, de Crăciun. În noiembrie, de exemplu, liderul regional din Baden-Baden a trimis următoarea scrisoare de amenințare proprietarului evreu al unui magazin de jucării, informându-l pe acesta că:

> Nu vom tolera sub niciun motiv ca magazinul dvs. non-arian să vândă în continuare figurine cu ofițeri SS și SA. Cetățenii sunt deranjați de acest lucru și primim deja plângeri în legătură cu aceasta. De aceea, vă cerem cu insistență să scoateți figurinele din vânzare. În caz contrar, nu ne asumăm responsabilitatea de a garanta liniștea publică.

Pe 23 și 24 decembrie 1934, membri ai partidului, îmbrăcați în civil, au blocat intrările magazinelor evreiești din Frankfurt am Main și i-au insultat pe clienții acestora, brutalizându-i pe cei care insistau să intre. Au spart vitrinele magazinelor și, când poliția a sosit să-i aresteze, au devenit agresivi și ofițerii au fost nevoiți să-și scoată armele.[143] Această campanie s-a dovedit a fi preludiul unui val masiv de terorism economic, în cadrul căruia organizațiile de partid au anunțat că vor retrage ajutorul social oricărui cetățean care era văzut intrând într-un magazin evreiesc. Funcționarii civili și angajații municipalității din numeroase localități au primit ordine de a nu se apropia de astfel de firme.

Astfel de acțiuni și ordine erau la ordinul zilei în orășelele mici din Pomerania, Hesse și Franconia Centrală. În Marburg, un grup mare de studenți a intrat într-un magazin de pantofi, i-a scos afară pe clienți și a distrus produsele. În Büdingen, aproape toate vitrinele magazinelor evreiești au fost sparte în noaptea dinspre 18 spre 19 aprilie 1935. Incidente asemănătoare aveau loc peste tot. Pe măsură ce acestea au devenit mai rare, un nou val de atacuri asupra firmelor evreiești a avut loc în întreaga țară în vara anului 1935, inclusiv un boicot general în centrul orașului München, pe 25 mai, în cadrul căruia majoritatea participanților erau ofițeri SS, îmbrăcați în civil, dintre care unii au spart magazine și i-au asaltat pe vânzători. Protestul a luat sfârșit atunci când demonstranții au încercat să ia cu asalt o secție de poliție unde erau reținuți o parte din protestatari.[144]

Nu toți miniștrii au avut aceeași reacție față de aceste evenimente. Ministrul de externe von Neurath, de exemplu, le-a zis colegilor săi că aceste incidente antisemite nu aveau să afecteze deloc opinia publică străină; înăbușirea lor nu ar fi îmbunătățit statutul Germaniei pe plan internațional. Pe de altă parte, ministrul economiei Hjalmar Schacht a declarat că este extrem de îngrijorat cu privire la efectele actelor de boicot asupra economiei, inclusiv asupra relațiilor de comerț cu celelalte țări. Într-adevăr, atunci când organizația de partid din Arnswalde, Brandenburg, a afișat poza soției adjunctului filialei locale a Reichsbank la vedere, într-o vitrină, și au numit-o trădătoare deoarece făcuse cumpărături într-un magazin evreiesc, Schacht a închis filiala în semn de protest. Pe 18 august 1935, a ținut un discurs public în Königsberg. „Doamne, a spus el, apără-mă de prieteni! De prieteni, adică de eroii care mânjesc vitrinele magazinelor sub protecția întunericului, etichetând orice cetățean german care cumpără bunuri din magazinele evreilor drept trădător al cetățenilor..." Cu toate acestea, Schacht, în ciuda faptului că mai târziu a afirmat contrariul, nu se opunea în principiu eliminării evreilor din viața economică. El era de părere, așa cum a explicat unui grup de miniștri și oficiali superiori două zile mai târziu, că „permiterea acestei anarhii de a se desfășura în continuare pune un semn de întrebare în dreptul reînarmării". „Remarcile sale", fusese notat în procesul-verbal, „au culminat cu o

declarație privind programul NSDAP-ului, care trebuie executat, dar doar pe fondul unor decrete legale". Schacht era de acord cu Gestapoul și cu reprezentanții partidului, care erau de părere că următorul pas trebuia să constea în restricționarea legală, metodică a implicării evreilor în lumea afacerilor, etichetarea publică a magazinelor evreiești ca fiind sub aceste reglementări și excluderea firmelor evreiești din licitațiile pentru contracte publice.[145] Într-adevăr, Schacht era supus acelorași prejudecăți antisemite ca mulți din germanii burghezi, remarcând, la sfârșitul anului 1953, că evreii aduseseră un „spirit străin" în cultura germană a Republicii de la Weimar, și că fuseseră mult prea proeminenți în viața publică.[146] Schacht a cooperat în întregime cu operațiunea de eliminare a oficialilor evrei din cadrul Reichsbank, sub așa-zisa Lege a restabilirii Administrației civile profesioniste, și a susținut în mod fățiș legile antisemite emise de către guvern în 1933 și 1935; era împotriva doar a actelor de violență.[147]

Cu toate acestea, existau măsuri mai puțin brutale de a pune presiune pe firmele evreiești și, de multe ori, erau mult mai eficiente. Organizații precum SA-ul, Frontul Muncii sau chiar și partidul au conferit acestor măsuri o putere de influență economică prin plasarea în masă de comenzi de construcții, mobilă, steaguri, uniforme și bunuri de toate felurile. Acestea au fost folosite încă de la început pentru a discrimina afacerile evreiești. Industria de încălțăminte a fost un astfel de caz. În timpul celui de-al Treilea Reich a profitat enorm de pe urma cererii din ce în ce mai mare pentru cizme militare. Dar, desigur, comenzile au fost luate de companiile non-evreiești. Firmele evreiești, totuși, dominau industria și au fost curând obligate să se „arianizeze". Aproape imediat după ce Hitler devenise cancelar al Reichului, de exemplu, a început o campanie împotriva firmei de încălțăminte Salamander, care era doar pe jumătate deținută de evrei și care avea contracte cu peste 2 000 de filiale independente, dintre care 500 evreiești. Până la sfârșitul lunii martie, în 1933, Cămășile Brune distruseseră și închiseseră o parte din magazinele firmei, în timp ce presa nazistă organizase o campanie de boicot împotriva companiei, acuzând-o, fără nicio justificare, că își jecmănește clienții și asigurându-se astfel că nu avea să mai primească comenzi din partea organizațiilor de partid. Vânzările firmei au început să

se prăbuşească. Întrezărind o iminentă criză economică, familia de evrei care deţinea jumătate din acţiunile firmei le-a vândut familiei care deţinea cealaltă jumătate pentru un milion de mărci germane. Compania a început curând să-şi concedieze angajaţii şi directorii evrei şi a reziliat toate contractele pe care le avea cu filialele evreieşti, dintre care 20% intraseră deja în proprietatea unor germani non-evrei până la sfârşitul anului 1934. Campania de presă, boicoturile şi lichidările de bunuri au încetat curând, şi cifrele de afaceri au crescut din nou. Cu toate acestea, nu exista nicio dovadă în acest caz a vreunei ideologii antisemite declarate din partea proprietarilor firmei sau a directorilor săi; aceştia doar s-au supus realităţilor economice ale vremurilor, ale partidului şi ale organizaţiilor Cămăşilor Brune.[148]

Acolo unde trebuiau luate în considerare caracteristici economice de un alt tip, organizaţiile regionale şi locale puteau fi şi reţinute. În Hamburg, de exemplu, un oraş-port ale cărui interese nu coincideau cu priorităţile autarhice şi de reînarmare ale regimului, economia locală şi-a revenit mult mai greu de pe urma crizei economice. Apariţia altor probleme economice, care au contribuit la un procentaj de 20% de cetăţeni care au votat „nu" la plebiscitul din 19 august 1934, privind autonumirea lui Hitler ca şef al statului, l-au făcut pe liderul regional, Karl Kauffman, excesiv de sensibil la orice perturbare a economiei oraşului. În Hamburg existau peste 1 500 de companii evreieşti şi acestea au rezistat mult mai mult decât firmele din restul Reichului. Elita comercială a Hamburgului nu a fost deloc entuziasmată de politicile antisemite ale regimului, şi instituţiile de vârf, precum Camera de Comerţ, au refuzat să ofere informaţii legate de ce firme aveau proprietari evrei. În noiembrie 1934, acestea încă foloseau un tipograf evreiesc pentru a produce broşuri informative. Comercianţii cu vechime şi oamenii de afaceri nu reacţionau de regulă bine la intervenţiile din partea statului în lumea afacerilor şi vedeau procesul de arianizare ca un preludiu pentru acapararea afacerilor în întregime de către stat.[149] Aceste atitudini se schimbaseră însă până în 1938. Până atunci, devenise clar chiar şi pentru cel mai neînduplecat comerciant hanseatic că regimul nazist avea să dureze. Redresarea economiei ajunsese într-un punct în care desfiinţarea afacerilor evreieşti nu mai părea o ameninţare

la stabilitatea economiei. Mai mult decât atât, restricțiile asupra valutei, din ce în ce mai numeroase, din 1936 și 1937, aduseseră la faliment un număr substanțial de companii evreiești de import și export din oraș. Au fost înființate mai multe comisii de investigații, inclusiv Biroul de Reglementare Valutară (*Devisenfahndungsamt*), înființat sub egida lui Reinhard Heydrich pe 1 august 1936, și un echivalent local le-au permis autorităților să preia controlul asupra administrării companiilor dacă acestea erau suspectate că au contribuit la scoaterea capitalului din Germania. Oficialii care erau angajați de aceste corpuri administrative falsificau mărturii, inventau înregistrări scrise ale interogatoriilor și îi denunțau Gestapoului pe avocații care acționau în numele companiilor evreiești. Astfel, între decembrie 1936 și octombrie 1939 au fost emise 1 314 de ordine de securizare împotriva evreilor afaceriști din Hamburg.[150]

Astfel de reglementări erau justificate în note și alte documente interne, scrise într-un limbaj profund antisemit, în care se menționa des „lipsa de scrupule a evreilor", „comercianții evrei de pe piața neagră" etc. În 1936, președintele Camerei Regionale a Finanțelor din Hamburg l-a descris pe un suspect evreu ca fiind „un parazit pe spatele oamenilor". În timp ce statul își juca rolul în aceste evenimente, Consiliul Regional de Consultanță Economică al partidului s-a impus în 1936 ca fiind încă un agent de coordonare a arianizării afacerilor evreiești. Mai mult decât în alte părți ale Germaniei, biroul Consiliului a preluat frâiele operațiunii, deși nu avea niciun drept legal de a o face. A numit reprezentanți în consiliile de administrație ale firmelor evreiești și a insistat ca toți angajații evrei rămași să fie concediați. A stabilit de asemenea prețul de vânzare pentru acestea la o valoare scăzută, în mod intenționat, și nu în ultimul rând a cerut ca vânzarea produselor să se facă fără a se lua în considerare fondul comercial (de bună-credință) de vreme ce evreii nu dispuneau de așa ceva. Noii reprezentanți erau bărbați tineri, provenind din medii academice; naziști convinși, fără experiență în lumea afacerilor, precum dr. Gustav Schlotterer (26 de ani), Carlo Otte (24 de ani) și dr. Otto Wolff (25 de ani). Economistul care se ocupa de departamentul de arianizare din Hamburg, Karl Frie, avea doar 19 ani când se alăturase biroului de consultanță. Caracterul

lor de neînduplecat, caracteristic generației care se născuse chiar înainte de Primul Război Mondial și care crescuse în anii dominați de inflație, de revoluții, de instabilitate politică și criză economică, îi făcea să nu tolereze opoziția. Curând, Camera de Comerț din Hamburg și-a abandonat reticența inițială de a se alătura programului de arianizare și a ordonat ca toate achizițiile făcute de firmele evreiești înainte de 1938 să fie investigate, iar tranzacțiile care implicau fondul comercial al firmelor în cauză să fie rambursate.[151]

Ce era frapant la aceste operațiuni nu era neapărat modul în care au fost executate de oficialii economici ai partidului, ci gradul de implicare a agenților de stat în acestea; și acestea din urmă erau oricum mai lipsite de scrupule decât primele. Și în acest caz, ca și în sistemul judiciar, ideea de stat dualist, în care normele legale erau menținute de instituții tradiționale, specifice „statului normativ", și care erau subminate de noul aparat semilegal al lui Hitler, „statul prerogativ", avea nevoie de limitări drastice, dacă nu trebuia chiar abandonat.[152] O întreagă gamă de birouri oficiale de stat au fost implicate în eliminarea evreilor din lumea economică. Acest lucru nu a fost deloc surprinzător, dintr-un anumit punct de vedere, deoarece funcționarii civili care făceau parte din acestea participaseră în concedierea evreilor din propriile departamente în 1933, 1934. O reformă a taxelor din 16 octombrie 1936, de exemplu, cerea ca toate legile aplicate sistemului de taxe să reflecte viziunea național socialistă asupra lumii și să utilizeze principiile național socialiste în gestionarea cazurilor individuale. Consecința acestui lucru a fost că întreprinderile evreiești se confruntau acum cu noi solicitări pentru presupuse taxe restante neplătite, de vreme ce reglementările erau interpretate în așa fel încât să-i dezavantajeze pe afaceriștii evrei. Așadar, procesul de arianizare începuse deja în 1933; nu a fost demarat atunci când Schacht a fost îndepărtat din funcția de ministru al economiei în 1936, și cu atât mai puțin din această cauză. Schacht însuși semnase un ordin pe 26 noiembrie 1935 prin care le interzicea brokerilor evrei să-și mai practice profesiunea și, în ultimele două luni ale aceluiași an, a continuat să susțină promulgarea unor legi care limitau activitatea economică a evreilor. Restricționările aplicate pe valută, care era esențială pentru firmele evreiești din Hamburg, erau, de asemenea, susținute de Schacht, și Banca Națională a Reichului a ordonat, pe 14 octombrie

136, filialelor sale să inaugureze investigațiile privind schimburile de valută dacă alții nu o făceau.[153] Arianizarea a fost un proces continuu, care uneori se târa, alteori galopa, dar niciodată întrerupt.[154]

III

Începând cu anul 1936, Planul de Patru Ani a accelerat întregul proces, fără îndoială. Nota internă, semnată de Hitler însuși, în care acesta explica planul, identifica în maniera sa proprie „evreimea internațională" ca fiind o forță ascunsă care acționa din spatele primejdiei bolșevice și era deci nevoie de legi care să-i facă pe toți evreii din Germania responsabili din punct de vedere financiar pentru orice neajuns adus de vreun evreu economiei germane, de exemplu, prin acumularea de rezerve valutare în străinătate, o ofensă pentru care Hitler cerea pedeapsa cu moartea.[155] Aparatul de investigare a valutei, care avusese un efect dezastruos în Hamburg, era creația unui premergător al planului, și anume Biroul de Materii Prime și Valută al lui Göring, înființat în 1936. Discuțiile între ministere despre măsurile ce urmau a fi luate împotriva evreilor, în ceea ce privește domeniul economic, au continuat de-a lungul anului 1936, fiind urmate de legi care au fost promulgate la sfârșitul anului, decretând ilegal transferul de fonduri ale evreilor în străinătate. Au fost urmate de un număr de acuzații, finalizate cu condamnări la închisoare, dar nu și cu execuții. Era de-ajuns ca o simplă suspiciune să planeze asupra cuiva cum că voia să trimită bani în străinătate, pentru a confisca fondurile respective. Acest lucru a reprezentat un pretext legal pentru un umăr mare de exproprieri care au avut loc în următoarele luni și de-a lungul anilor. Planul de Patru Ani a conferit o autoritate în multe domenii, mai notabil în raționalizarea materiilor prime, care a fost introdusă mai ales pentru a dezavantaja firmele evreiești. Guvernul a rectificat un decret de urgență promulgat pe vremea lui Heinrich Brüning pentru a preveni transferurile de fonduri de capital din Germania, micșorând suma inițială de la 200 000 de mărci la 50 000, bazându-se pe valoarea taxabilă a proprietăților, și nu pe suma realizată din cifra de vânzare. Rezultatul a fost că evreii care emigrau aveau să piardă mult mai mult decât

valoarea de taxă de 25% menționată în decretul Brüning. În 1932 și 1933, această taxă a adus un venit anual statului de mai puțin de un milion de mărci; în 1935-1936, 45 de milioane; în 1937-1938, peste 80 de milioane; în 1938-1939, 342 de milioane. Pe lângă asta, transferurile de fonduri în străinătate erau penalizate cu o taxă de 20%, percepută de Banca Germană de Discount, care mijlocea transferurile; în iunie 1935, taxa a fost majorată cu 68%, în octombrie 1936 cu 81%, și în iunie 1938 cu 90%. Astfel, companiile evreiești și afaceriștii au fost prădați sistematic nu doar de concurență și de Partidul Nazist, dar și de stat și de instituțiile sale.[156]

În același timp, boicoturile locale sporadice și brutalitățile au continuat, cel mai notabil în perioadele de dinainte de Crăciun, iar legile și reglementările promulgate de guvern au îngreunat derularea afacerilor evreiești. Din ce în ce mai des aveau loc vânzări cu mult sub valoare pieței, influențate de amenințările de arest și încarcerare sau de acuzații false, care nu aveau nimic de-a face cu gestionările afacerilor în sine. În orașul Suhl, de exemplu, liderul regional nazist Fritz Sauckel l-a arestat pe proprietarul evreu al companiei Simson, care producea armament, și l-a trimis la închisoare în 1935, după ce acesta a refuzat să-și vândă firma la un preț de nimic; Sauckel, având acordul explicit al lui Hitler, a transferat apoi actele de proprietate spre o fundație special creată în interesul unei așa-zise apărări naționale.[157] Până la 1 ianuarie 1936, mulți bancheri evrei fuseseră eliminați din domeniu, sau deciseseră că suportaseră destule și închiseseră firmele pentru a emigra. Aproape un sfert din băncile private din Germania, în număr de 1 300, își terminaseră activitatea; marea majoritate a celor 300 de bănci închise fuseseră deținute de evrei.[158] Câteva mari bănci au rezistat cu încăpățânare până în 1938, precum M.M. Warburg din Hamburg, dacă nu pentru altceva, cel puțin dintr-un simț al datoriei față de comunitatea evreiască și pentru spiritul companiei.[159] Domeniul bancar nu a fost o excepție. Un sfert din întreprinderile evreiești din toate domeniile fuseseră ori arianizate, ori închise.[160] Până în iulie 1938, în Germania mai rămăseseră doar 9 000 de magazine evreiești, din 50 000 câte erau în 1933. La venirea la putere a celui de-al Treilea Reich erau aproape 100 000 de firme deținute de evrei în Germania; în iulie 1938, peste 70% din acestea fuseseră arianizate sau desființate.[161]

O serie mare de reglementări a dus la falimentul firmelor evreieşti, de la cea mai mare la cea mai modestă. În vara anului 1936, de exemplu, introducerea unui sistem oficial de înregistrare a celor care adună obiecte de pe stradă şi le vând din nou a făcut ca între 2 000 şi 3 000 de evrei să piardă dreptul şi la această profesiune.[162]

Procesul de arianizare a fost mai mult sau mai puţin continuu încă din 1933 în majoritatea localităţilor germane. În Marburg, de exemplu, unsprezece din 64 de firme evreieşti fuseseră deja arianizate sau falimentate în 1933; şapte în 1934; opt în 1935; nouă în 1936; şase în 1937; şi cinci în primele trei trimestre ale anului 1938. În Göttingen, 44 din 98 de firme de acest gen care erau active în oraş în 1933 fuseseră arianizate sau desfiinţate până la începutul anului 1938.[163] Devenise clar pentru toată lumea care era implicată că stadiul final începea. Pentru a grăbi lucrurile, Göring şi Ministerul de Interne au emis un decret pe 26 aprilie 1938 care obliga fiecare evreu şi fiecare non-evreu care era căsătorit cu un evreu să declare toate bunurile pe care le deţinea şi orice fonduri din străinătate pe care le avea şi care depăşeau suma de 5 000 de mărci. Discuţiile au continuat privind excluderea completă a evreilor din economia ţării. Alte reglementări care au urmat le-au interzis evreilor să participe la licitaţii, să posede sau să facă comerţ cu arme şi, o lovitură grea, să semneze contracte legale. În acest moment, presiunile la care erau supuse firmele evreieşti deveniseră aproape de nesuportat. Încă din toamna anului 1937, autorităţile locale dăduseră ordine ca în faţa fiecărei firme evreieşti să fie pus un semn care să exprime clar acest lucru, fapt care îndemna la boicot, hărţuire şi brutalitate. Din ianuarie şi până în octombrie 1938 au avut loc aproape 800 de arianizări, inclusiv a 340 de fabrici şi a 22 de bănci private. Ritmul se înteţea. În februarie 1938 încă mai activau 1 680 de comercianţi independenţi evrei în München, de exemplu; pe 4 octombrie mai erau din aceştia doar 666, dintre care două treimi deţineau un paşaport străin. Înlăturarea completă a evreimii din economia germană era aproape finalizată şi mulţi afacerişti şi comercianţi germani erau pregătiţi să-şi primească răsplata.[164]

Împărțirea prăzii

I

Pe 16 aprilie 1938, un afacerist din München care era și consultant în cazurile de arianizare a trimis o scrisoare dură Camerei de Comerț și Industrie locală. În scrisoare se declara „un național-socialist convins, membru al SA-ului, admirator al lui Hitler". Cu toate acestea, scria el, era:

> ...atât de dezgustat de măsurile excesiv de... brutale luate împotriva evreilor, încât, de acum încolo, refuz să mai fiu implicat în orice proces de arianizare, chiar dacă asta înseamnă să pierd o sumă destul de impresionantă... Sunt un om de afaceri onest, cu experiență și cu un renume și nu mai pot rămâne indiferent când observ cu câtă nerușinare încearcă mulți oameni de afaceri arieni, antreprenori și alții, să pună mâna pe firme și întreprinderi evreiești la cel mai nesemnificativ și ridicol preț. Oamenii aceștia sunt ca niște vulturi care se avântă înspre cei de jos cu ochii încețoșați, cu limbile atârnându-li-le pe afară de atâta lăcomie, pentru a se hrăni din hoiturile evreilor.[165]

Procesul de arianizare a creat, într-adevăr, numeroase oportunități pentru firmele oamenilor de afaceri non-evrei de a se îmbogăți. Mulți au profitat de acest lucru. Cel puțin odată ce afacerile evreilor urmau să falimenteze, non-evreii se puteau lăuda că au eliminat o parte din competiție. Acest lucru se întâmpla la toate nivelurile. În ianuarie 1939, de exemplu, 2 000 de magazine din Hamburg erau părăsite în urma procesului de arianizare, o cifră semnificativă, scoasă în evidență pentru a îmbuna Asociația Nazistă de Comerț din oraș. De vreme ce majoritatea întreprinderilor evreiești erau modeste, firmele care au

profitat de pe urma desființării lor erau tot firme modeste, dar deținute de non-evrei. Într-adevăr, regimul se asigurase că asta avea să se întâmple, precum în cazul lanțurilor de magazine Bottina (încălțăminte) și Feidler (ciorapi), care au fost vândute pe bucăți.[166]

Desigur, acesta nu era un lucru cu care regimul se putea lăuda. Proprietarii de afaceri modeste erau în special nemulțumiți că regimul nu reușise să distrugă marile francize. „Magazinele universale“, se plângea unul din aceștia în 1938, „fie că sunt ariene sau evreiești, sunt întreprinderi care concurează cu micile firme și e nedrept“.[167] În timpul unei vacanțe în străinătate în 1939, un om de afaceri din Berlin, scriindu-i unui lider social-democrat aflat în exil, se plângea că marile companii evreiești erau preluate tot de mari conglomerate. „Acest proces a dus la o concentrare masivă de putere financiară și industrială în cadrul fiecărei ramuri a economiei, o putere mânuită fără scrupule de proprietarii marilor concerne.“[168] Dar marile firme ezitaseră inițial să acționeze atât de agresiv. Întreprinderile evreiești la scară mare și conglomeratele erau mai puțin susceptibile boicoturilor locale și atacurilor, față de firmele independente și micile magazine, și de aceea în primii ani ai celui de-al Treilea Reich regimul a încercat să nu le supună prea multor presiuni, deoarece aveau nevoie de acestea pentru procesul de reînarmare și pentru a stabiliza economia, iar multe din ele erau cunoscute pe plan internațional.[169]

Astfel, au mai rămas evrei în cadrul consiliilor de administrație ale firmelor, precum Mannesmann și I.G. Farben, chiar și după 1933. Banca Germană încă avea un evreu în consiliul directorial în iulie 1938, deși acesta trăia în străinătate din 1937. Însă aceste cazuri erau o excepție de la regulă. Majoritatea firmelor cedaseră rapid presiunilor de a-i concedia pe directorii, membrii de consilii și angajații evrei. În cazul Băncii din Dresda, procesul intern de arianizare a continuat politica băncii de face reduceri de personal, încă de când aceasta preluase Banca Danat în 1931, după ce aceasta dăduse faliment, doar că acum ținta o reprezenta personalul evreiesc. Banca din Dresda a fost nevoită să facă acest lucru deoarece, pe 9 mai 1933, legea dată la 7 aprilie fusese modificată pentru a se referi și la „corpuri publice și recunoscute legal, instituții echivalente și întreprinderi“, ceea ce acoperea într-adevăr o gamă largă de instituții. Angajații băncii au fost obligați

să completeze formulare privind mediul religios și rasial din care proveneau, serviciul petrecut în război și alți factori relevanți. Reglementările le permiteau instituțiilor să facă apel la permisul de „motivație urgentă“ pentru a păstra angajați și astfel banca s-a salvat de la situația dificilă care ar fi fost creată de concedierile în masă; dar, după 3 iunie, Ministerul Economiei nu a mai acordat nici aceste permisiuni. Toți evreii din consiliul directorial au părăsit banca până la sfârșitul anului; 80% din angajații evrei au plecat până în octombrie 1935 și restul au plecat și ei un an mai târziu. Aceste măsuri au fost cu siguranță apreciate de tinerii bancheri non-evrei, de vreme ce le-a deschis calea spre promovări care altfel s-ar mai fi lăsat așteptate. Cei șapte directori adjuncți evrei care au fost obligați să-și dea demisia în 1933 și 1934 au fost înlocuiți de oameni abia trecuți de 30 sau 40 de ani, care altfel nu ar fi fost promovați. Aceștia din urmă aveau prea puțină înțelegere pentru cei care plecaseră. Doar în unele cazuri, precum I.G. Farben, angajații evrei au fost transferați în poziții din filiale din străinătate și nu au fost lăsați fără niciun ajutor.[170] Eliminarea directorilor evrei din firmele germane, indiferent de soarta lor, a dat curs ascensiunii unei noi tinere elite manageriale, care începuse deja să preia puterea de la vechea generație atunci când a izbucnit războiul.[171]

Compania de asigurări Allianz, al cărei director, Kurt Schmitt, fusese predecesorul lui Schacht ca ministru al economiei, a fost o altă întreprindere care nu a căutat să respecte cu atâta fervoare politica de concediere. A avut grijă de cei doi directori evrei, chiar și după ce au fost concediați. Pe de altă parte, firma nu a putut să opună rezistență atunci când a fost supusă presiunilor venite din partea presei naziste și a Biroului de Supraveghere a Asigurărilor al Reichului, de a-și concedia angajații evrei și de a înceta orice contract cu agenții de vânzări evrei. În 1933, de exemplu, compania a prelungit cinci ani contractul pe care îl avea cu agentul Hans Grünebaum, care lucrase pentru filiala din Stuttgart încă din 1929, contractul fiindu-i extins acum din 1936 până în 1941. Acest lucru a atras comentarii ostile din partea presei locale și apoi o scrisoare de amenințare din partea biroului liderului regional nazist. Compania a ripostat, argumentând că avea nevoie de agenți de vânzare evrei pentru clientela evreiască. Acest lucru nu a contat pentru naziști. Contractul lui Grünebaum a fost reziliat la începutul lunii iunie,

în 1938; firma a fost de acord să-i plătească comisionul anual de 35 000 de mărci, sumă care acoperea şi perioada până la sfârşitul anului 1939, deşi nu se ştie cât din această sumă a putut să ia cu el atunci când a emigrat în America. Oricum, reglementările emise de guvern privind dreptul evreilor de a profesa ca agenţi de vânzare, agenţi imobiliari etc. îşi lăsaseră deja amprenta pe acest tip de relaţii de afacere.[172]

Au existat multe cazuri în care firmele mari ofereau sume impresionante firmelor evreieşti în primii ani ai celui de-al Treilea Reich, cum a fost şi cazul companiei Henkel, care dorea să preia compania evreiască North German Hop.[173] Biroul de Consultanţă Economică regională al partidului a respins de multe ori contractele de acest gen, chiar şi după ce se asigurase de solvabilitatea cumpărătorilor şi de faptul că aceştia erau acceptabili din punct de vedere politic şi rasial. În Westfalia de Sud, de exemplu, marea majoritate a contractelor au fost respinse deoarece preţul oferit era considerat a fi prea mare.[174] În ciuda acestui fapt, odată cu accelerarea procesului de arianizare, marile companii, mai ales cele de-abia fondate, au dat la o parte orice consideraţie şi s-au alăturat luptei pentru profit.[175] Unele cazuri puteau fi gestionate intern, cum a fost şi lanţul de magazine Wertheim, unde directorii evrei au fost înlocuiţi de directori non-evrei; din cele 260 de mari companii care îşi schimbaseră astfel consiliul directorial, puţine fuseseră preluate de alte firme.[176] Din 1936, însă, luând în calcul numărul mare de întreprinderi evreieşti de vânzare de pe piaţă, marile companii au început să profite de oportunitate. În 1937 acestea se achiziţionau rapid. Astfel, firma de construcţii de maşini Mannesmann a preluat în 1936-1937 compania Wolf, Netter şi Jacobi din industria metalurgică, cu o cifră de afaceri de peste 40 de milioane de mărci; de asemenea, aceasta a participat în consorţiul care a absorbit compania de fier vechi Stern, din Essen, care fusese nevoită să îşi întrerupă activitatea din cauza rezilierilor de contracte.[177] În unele cazuri, arianizarea a reprezentat o metodă de a evita dificultăţile economice create de politicile regimului, mai ales în cadrul industriei de bunuri de consum. Firma de încălţăminte Salamander, care fusese arianizată în 1933, a fost supusă presiunii în cadrul Planului de Patru Ani de a exporta încălţăminte de piele pentru a aduce în ţară mult dorita monedă străină, şi să folosească un substitut de piele în produsele vândute pe

piața internă. Pielea era însă raționalizată cu strictețe încă din 1934. Salamander a creat o serie de carteluri integrate vertical, achiziționând companiile evreiești de prelucrare a pielii, precum Mayer și Fiul, din Offenbach, pe care a și cumpărat-o în 1936; într-un proces similar, fabrica de pielărit Carl Freudenberg a achiziționat firma de încălțăminte Tack, care fusese deja boicotată și supusă presiunilor naziste local încă din 1938.[178]

În 1937, aproape toate marile companii din Germania își împărțeau între ele prada. Allianz abandonase orice reticență și a început să participe cu din ce în ce mai mult cinism în profitul pe care îl putea obține din falimentarea firmelor evreiești de asigurări. Acolo unde era posibil, Allianz a oferit de asemenea credite ipotecare pentru achiziționarea proprietăților evreiești și a bunurilor acestora.[179] La rândul lor, băncile profitau de pe urma comisionului reieșit din acest fel de contracte; în 1935, de exemplu, atunci când proprietarul evreu al firmei de electricitate Aron Works din Berlin, un producător important de aparate de radio, a cedat în sfârșit presiunii din lagărele de concentrare și a acceptat să-și vândă compania firmei Siemens-Shuckert printre altele, Banca Germană a obținut un comision de 188 000 de mărci de pe urma acestei tranzacții. Curând, marile bănci germane concurau pentru acest gen de contracte. Banca Germană a impus un comision de 2% pentru mijlocirea acestor tranzacții și astfel a câștigat câteva milioane de mărci între 1937 și 1940.[180] În mod similar, Banca de Comerț acționa ca agent de vânzări pentru firmele evreiești, adoptând măsuri fără nicio logică comercială atunci când a refuzat să acorde împrumuturi proprietarilor acestora. Vânzătorii evreii nu au primit niciun ajutor, niciun sfat din partea băncii, ba chiar mai mult, de vreme ce Banca de Comerț concura pe o piață care era evident în creștere împotriva altor bănci care făceau același lucru, într-o perioadă în care dreptul de a investi în industrie sau în valută era tot mai limitat, aceasta căuta companii din tranzacționarea cărora putea obține un astfel de comision. În 1938, arianizarea devenise parte integrală a afacerilor de zi cu zi ale băncilor germane.[181]

Participarea directă în procesul de arianizare a firmelor evreiești aducea cu sine o răsplată și mai mare. Imperiul lanțului de magazine Helmut Horten, de exemplu, a fost în mare construit pe baza acesteia.[182]

Desigur, unele achiziţii, poate o cincime din numărul total, erau gestionate de prieteni personali sau de simpatizanţi ai oamenilor de afaceri evrei care i-au convins pe aceştia să le cumpere firmele la un preţ umflat (pentru a ascunde includerea în contract a clauzei de fond comercial) sau pentru sume care includeau bonusuri secrete sau, atunci când acest lucru nu era posibil, să le ţină spre păstrare până când cel de-al Treilea Reich avea să se prăbuşească, nu conta când ar fi urmat să se întâmple acest lucru. În timpul celui de-al Treilea Reich, şi mai ales la sfârşitul anilor '30, se considera a fi o abatere de la lege să plăteşti preţul corect şi de a menţine astfel o etică a afacerilor; într-adevăr, pentru a evita reglementările arianizării, câţiva oameni de afaceri simpatizanţi ai evreilor le-au dat vânzătorilor evrei sume lunare, ilegale, care nu erau menţionate în tranzacţii sau, într-unul din cazuri, unul din aceştia a trecut peste graniţă cu ceasuri elveţiene de aur pe care le-a lăsat la Amsterdam, unde urmau a fi recuperate de evreul în cauză, după ce acesta ar fi emigrat. Alţii, ca şi compania de produse chimice Degussa, acţionând mai mult dintr-un simţ comercial şi nu moral, şi-au păstrat directorii evrei din cadrul firmelor arianizate, pentru că le preţuiau experienţa şi contactele din lumea afacerilor.[183]

Un mai mare procentaj de cumpărători – aproximativ 40% – nu a făcut niciun efort de a se sustrage de la reglementări. Plăteau preţul minim, practică intrată deja în obişnuinţă, şi profitau de pe urma devalorizării inventarelor şi depozitelor pentru a obţine totul la un preţ de chilipir. Toate dovezile indică faptul că erau de părere că ceea ce făceau avea o legitimitate absolută; într-adevăr, după război, mulţi dintre ei au fost indignaţi când li s-a cerut să îi recompenseze pe proprietarii evrei ale căror firme le preluaseră. O a treia categorie, tot de aproximativ 40%, în care sunt incluşi numeroşi membri activi ai Partidului Nazist, încuraja procesul de arianizare şi încerca să devalorizeze bunurile de pe piaţă pe cât posibil. În Hamburg, de exemplu, firmele rivale au pornit o campanie împotriva companiei Beiersdorf, care producea crema de mâini Nivea, cumpărând spaţiu de reclamă în ziarele locale şi producând abţibilduri care le spuneau clienţilor că „oricine cumpără produse Nivea sprijină o firmă evreiască".[184] Unii nu aveau scrupule şi recurgeau la ameninţări sau la a-i chema pe cei de la Gestapo. Un incident caracteristic a avut loc în vara anului 1935, în oraşul Fürstenwalde,

atunci când proprietarul evreu al unui magazin a acceptat după negocieri îndelungate să-și vândă firma unui cumpărător non-evreu care încercase de nenumărate ori să coboare prețul. În timp ce își lua banii, în biroul avocatului, în cadrul ultimei întâlniri, ușa s-a deschis și doi ofițeri de la Gestapo au intrat și au confiscat banii pe baza unei legi privind bunurile din proprietatea „dușmanilor de stat". L-au arestat pe evreu, susținând că s-a opus autorităților, în timp ce cumpărătorul le-a interzis acestuia și familiei sale să se întoarcă la magazin și în locuința lor, care era situată deasupra firmei, deși contractul le permitea acest lucru.[185]

Firmele deținute de investitori străini au fost de asemenea active în procesul de arianizare. Îngrijorate de poziția lor într-o economie dominată de un regim evident naționalist, majoritatea s-au grăbit în a se depărta de angajații evrei atunci când naziștii au venit la putere, în 1933. În primăvara anului 1933, directorul adjunct de la Olex, filiala germană a companiei care a devenit mai târziu British Petroleum, fie și-a concediat angajații evrei, fie le-a restrâns contractele. Mai târziu, în același an, compania de chimicale elvețiană Geigy a căutat să fie recunoscută ca un concern complet arian, pentru a putea vinde în continuare Partidului Nazist vopselurile care ajutau la făurirea „simbolurilor mișcării naționaliste".[186] Majoritatea firmelor străine, precum producătorul de mașini Opel, o filială a General Motors, și ramura germană a corporației Ford Motor, au mers mână în mână cu procesul de arianizare, concediindu-și angajații evrei. Ambele companii au acceptat ca fabricile lor să fie convertite pentru producția de război, deși, desigur, reglementările de valută nu le-au permis să își exporte profitul înapoi la sediu, în SUA. Datorită acestor limitări, companiile străine aveau prea puține motive de a prelua firmele evreiești.[187]

Preluările au degenerat foarte ușor în cu totul altceva, în mâinile celor implicați în mocirla de șantajări, extorsiuni, corupție și jafuri. E adevărat că Göring, în calitatea sa de conducător al Planului de Patru Ani, și Hess, adjunctul lui Hitler, ordonaseră ca procesul de arianizare să se desfășoare într-un context legal și că membrii de partid care erau șefi de structuri nu aveau să obțină niciun avantaj financiar din acest lucru, un ordin repetat de alți superiori naziști, precum Heinrich Himmler și liderul regional din Baden, Robert Wagner. Dar devenise deja clar din repetarea acestor avertismente, cu insistență și destul de

frecvent, că oficialii partidului erau mult prea determinați să profite personal de pe urma deposedării evreilor. Activiștii de partid de rang mediu și inferior nu erau pregătiți să cedeze lupta împotriva evreilor în fața organelor statului și legilor, și priveau prada pe care o căpătau drept o recompensă pentru sacrificiile și greutățile îndurate pe timpul Republicii. Erau de părere că oricum bunurile și proprietățile evreilor fuseseră furate de la poporul german. Violența în masă, dezorganizată, care a avut loc la scară națională în 1933 și care a marcat ascensiunea la putere a naziștilor, a devenit din nou un context în care Cămășile Brune confiscau bijuteriile evreilor, le spărgeau casele și chiar îi torturau pentru a obține cheile de la seif. Nu era neobișnuit ca evreii arestați să fie eliberați pe o sumă considerabilă plătită pentru cauțiune, sumă care dispărea în buzunarele ofițerilor SA și SS care îi arestaseră inițial. Oficialii partidului din Breslau, care îi amenințaseră pe evrei că vor recurge la violență dacă aceștia nu îi plăteau, au fost arestați, fiind acuzați de extorsiune prin amenințare, și apoi iertați, de vreme ce avocatul acuzării le-a motivat acțiunile ca fiind „excese de zel național-socialiste".[188]

După „Noaptea cuțitelor lungi" de la sfârșitul lunii iunie din 1934, astfel de conflicte au încetat mai mult sau mai puțin, deși au mai avut loc câteva în vara anului următor. Procesul de arianizare a firmelor evreiești însă, mai ales acolo unde era impus de birourile de consultanță regională ale partidului, a furnizat oportunități de câștig la o scară mult mai mare. În Thuringia, de exemplu, consultantul economic regional al partidului și-a acordat un comision de 10% din prețul de vânzare a acțiunilor arianizate, pentru a acoperi costurile de administrare al biroului, a spus el; într-un final, a reușit să depună la bancă mai mult de un milion de mărci de pe urma acestei proceduri, deschizând un cont special al partidului din care au fost acordate fonduri membrilor favorizați ai partidului, pentru a cumpăra și alte firme evreiești scoase la vânzare. Astfel, „camaradul de partid Ulrich Klug" primise un „împrumut" de 75 000 de mărci germane pentru a-l ajuta să achiziționeze o fabrică de ciment, în timp ce „camaradul de partid Ignaz Idinger" primise 5 000 de mărci pentru a arianiza hotelul Blum din Oberhof. Practici similare puteau fi întâlnite și în alte regiuni. Nu se aștepta nimeni la o rambursare a fondurilor. Oficialii superiori de partid se puteau îmbogăți prin astfel de măsuri. Liderul regional al partidului din Hamburg, Karl Kauffmann, a cerut

„contribuții pentru arianizare“ din partea vânzătorilor și cumpărătorilor, folosindu-le de exemplu pentru a cumpăra toate acțiunile companiei Siegfried Koch, o fabrică de chimicale. Liderul regional pe probleme de educație din Württemberg-Hohenzollern a reușit să achiziționeze o carieră de gresie din Metzingen, lucru care i-a înzecit venitul anual.[189]

La scară mai redusă, mulți activiști de partid au reușit să obțină bani din acțiunile arianizate pentru a achiziționa concesiuni de loterie, chioșcuri de tutun și altele. Având în vedere interdicția oficială privind profitul personal al activiștilor de partid, nu e de mirare că rudele acestora au acționat în locul lor, cum a fost și cazul lui Gerhard Fiehler, care a cumpărat un magazin evreiesc de încălțăminte și unul de pielărie, prin intermediul fratelui său, primarul din München. În astfel de instanțe, era limpede că familia nazistului în cauză acționa în numele lui. Astfel de acțiuni care evitau legea, și nu o încălcau în mod fățiș, au degenerat în infracțiuni criminale atunci când oficialii de partid au obținut sume importante de la evrei, înșelându-i sau promițându-le protecție sau că îi vor ajuta să treacă peste reglementările financiare care îngreunau procesul de emigrare. Oamenii de afaceri care își doreau un statut bine plasat pentru a prelua firme evreiești la prețuri minime erau și mai generoși în mitele pe care le acordau. „Ca să faci afaceri în regimul nazist trebuia să ai prieteni în fiecare cabinet din guvern, dar era mult prea periculos să dai mită în mod direct. Trebuia să o remiți indirect“, i-a spus unui agent imobiliar american un agent imobiliar din Aachen care a profitat considerabil de pe urma arianizării proprietăților evreiești. Printre metodele lui preferate se numărau invitarea unui funcționar cheie al partidului la un restaurant scump, unde să se servească mâncăruri scumpe și vinuri bune, sau cumpărarea unui rând de băuturi în barurile și localurile frecventate de elita partidului. „Mă costa o grămadă de bani“, recunoștea el, „dar până la urmă făceam cunoștință cu el“.[190]

II

Arianizarea a fost doar o parte dintr-un vast sistem de jaf, deposedare și delapidare care creștea cu rapiditate sub guvernarea nazistă. Acesta a început chiar de la vârful regimului, cu Adolf Hitler însuși.

Pentru început, după moartea lui Hindenburg, Hitler a obținut acces la fondurile oficiale ale președintelui. Mai înainte, cheltuielile făcute din aceste fonduri erau supuse auditului intern de către Ministerul de Finanțe și aprobate de parlament, lucru care era valabil și pentru bugetul personal al cancelarului Reichului. Odată cu emascularea parlamentului și eliminarea oricărui element critic de investigare critică a acțiunilor guvernamentale de către presă și mass-media, ca să nu mai zicem de copleșitorul cult al personalității creat în jurul lui Hitler, un cult care nu tolera nicio critică la adresa Führerului, calea era acum deschisă pentru Hitler, care putea cheltui aceste fonduri așa cum dorea el. În ciuda unor rețineri din partea superiorilor din administrație, Hitler a început să împartă sume de bani tuturor cu din ce în ce mai multă generozitate. Conștienți de acest lucru, conducătorii naziști au început să-i sugereze cancelarului obiecte demne de dărnicia sa. În toamna anului 1933, la sugestia ministrului de interne și a unuia din oficialii săi, Hitler acordase deja din fondurile cancelariei o remunerație lunară de 300 de mărci pentru 17 persoane care fuseseră desemnate ca fiind „precursorii rasiști și antisemiți" ai mișcării naziste. Scriitorul Richard Ungewitter, din Stuttgart, autorul a numeroase volume cu titluri precum *De la a fi sclavii evreilor la libertate* și *Subminarea rasei de către evrei*, a fost inclus pe această listă, printre alții. În 1936, generozitatea lui Hitler fusese deja extinsă la persoanele care fuseseră întemnițate pe vremea Republicii de la Weimar pentru acuzații de trădare de un fel sau altul. Peste o sută de bărbați și femei au primit pensii cuprinse între 50 și 500 de mărci pe lună pentru serviciile speciale aduse partidului. Prin acordarea acestor sume, Hitler a subliniat faptul că îi recompensa pe activiștii de partid și propagandiștii rasiști și antisemiți pentru sacrificiile pe care le făcuseră înainte de venirea la putere a nazismului, evidențiind Cămășile Brune și „vechii luptători" ca martiri altruiști ai unei mari cauze și legându-i de noul regim atât simbolic, cât și material.[191]

Hitler nu a neglijat nici armata, ale cărei comandamente de regimente primeau adeseori cadou tablouri în ulei reprezentând teme militare, donate de către Führer. Mai mult decât atât, începând din iunie 1937, fondurile oficiale ale lui Hitler au fost folosite pentru a plăti 100 000 de mărci pe an „ofițerilor forțelor armate care își iau concediu de recuperare". Era necesar ca forțele armate să aibă un moral ridicat,

mai ales după asasinarea generalului von Schleicher în timpul „Nopții cuțitelor lungi“, și Hitler a mai plătit de asemenea sume considerabile pentru a majora pensiile ofițerilor pensionați, precum viceamiralul von Reuter, care ordonase scufundarea flotei germane care a capitulat la Scapa Flow pe 21 iunie 1919. August von Mackensen, care la mijlocul anilor '30 era singurul feldmareșal din armata Kaizerului care se mai afla în viață, fiind astfel un simbol al acesteia, a primit în dar o moșie în Prenzlau, neimpozabilă, și 350 000 de mărci care să acopere costurile renovării. Monarhist convins, Mackensen a simțit că era de datoria lui să-i scrie fostului Kaizer, Wilhelm al II-lea, care se afla în exil, pentru a-i cere să-l scuze că a acceptat darul, de vreme ce, în viziunea lui, doar Kaizerul era îndreptățit să fac astfel de donații. Așa cum era de așteptat, Kaizerul nu s-a amuzat când a citit scrisoarea și l-a considerat pe feldmareșal un trădător al cauzei sale. Hitler a acordat subvenții generoase unui număr de alți moșieri aristocrați pentru a-i ajuta să-și plătească datoriile și pentru a-i îndemna să nu mai conspire cu fostul Kaizer.[192]

Pentru a facilita aceste acte de bunăvoință, fondurile alocate din bugetul de stat pentru contul personal al lui Hitler au crescut sistematic până când au atins suma impresionantă de 24 de milioane de mărci, în 1942.[193] La această sumă Hitler putea adăuga banii proveniți din drepturile de autor pentru volumul *Mein Kampf*, cumpărat masiv de către organizațiile naziste și o prezență aproape obligatorie în biblioteca oricărui cetățean. Suma provenită din aceste vânzări se ridica la aproape 1,2 milioane de mărci doar în 1933. Începând cu anul 1937, Hitler a început să își ceară drepturile de autor și pentru folosirea portretului său pe timbrele poștale, un lucru pe care Hindenburg nu-l făcuse; așa cum a relatat Speer mai târziu, care a fost de față, un singur cec înmânat lui Hitler de către ministrul poștelor ajungea până la suma de 50 de milioane de mărci. Întâlnirea anuală de Donațiilor Firmelor Germane către Adolf Hitler adăuga și mai multe fonduri la contul Führerului, împreună cu comisioanele și drepturile de autor acordate lui Hitler pentru fiecare discurs care i se publica în presă. Hitler mai primea și sume impresionante din moștenirile lăsate de către naziștii decedați care îi erau recunoscători. Adunând toate aceste surse financiare, era clar că Hitler nu avea nevoie de salariul modest pe care îl primea în funcția de

cancelar, de 45 000 de mărci, sau de alocația anuală pentru cheltuieli de 18 000 de mărci, și a anunțat că renunță la acestea, făcând un gest public cu rol propagandistic pentru a demonstra devotamentul altruist cu care guverna țara. Cu toate acestea, în 1934, atunci când departamentul fiscal din München i-a reamintit că nu plătise niciun impozit și că datora peste 400 000 de mărci pentru taxele restante, s-au pus presiuni pe acești funcționari lipsiți de tact și nu după mult timp aceștia au șters datoria și au distrus actele respective. Hitler i-a acordat, într-un gest de recunoștință, directorului biroului fiscal Ludwig Mirre un supliment financiar de 2 000 de mărci pe an pentru acest serviciu.[194]

Imaginea construită în jurul lui Hitler, de Führer carismatic al celui de-al Treilea Reich, care era deasupra legii, i-a conferit acestuia și celor din jurul său imunitate față de normele legale ale integrității financiare. Subordonații lui mai apropiați își datorau acest statut lui Hitler, și nu corpului electoral; răspundeau numai în fața lui Hitler. Această relație personală se reproducea de-a lungul întregii scări politice, până la cei de jos. Consecința acestui fapt a fost o vastă rețea de corupție, patronaj, nepotism, mită și favoruri, cumpărate, vândute și acordate, care și-a asumat cu rapiditate un rol-cheie în menținerea sistemului politic. După 1933, loialitatea celor credincioși partidului era achiziționată printr-un sistem masiv de favoruri personale. Pentru sutele și miile de activiști ai partidului care erau șomeri, acest lucru însemna în primul rând obținerea unui loc de muncă. În iulie 1933, Rudolf Hess promisese deja locuri de muncă pentru toți cei care se înscriseseră în partid înainte de 30 ianuarie 1933. În luna octombrie a aceluiași an, Biroul de Asigurări pentru Șomaj al Reichului din Berlin promisese o campanie care avea să ofere locuri de muncă pentru toți cei care aveau carnet de partid cu un număr de înregistrare sub 300 000, pentru cei care dețineseră o poziție de vârf în cadrul partidului pentru cel puțin un an și pentru oricine făcuse parte din SA, SS sau Căștile de Oțel dinainte de 30 ianuarie 1933. Acest lucru i-a nemulțumit pe mulți care se înrolaseră după data de 30 ianuarie și nu erau eligibili. Practic, aceste reglementări nu au contat foarte mult, de vreme ce oricine susținea că era un vechi adept al nazismului avea șanse, iar naziștii care aveau deja o ocupație au profitat de acest lucru pentru a obține poziții mai bune. Până în 1937, Serviciul Poștal al Reichului oferise locuri de muncă pentru mai bine de 30 000 de „național-socialiști

merituoşi", în timp ce doar 369 din 2 023 de nazişti care primiseră un loc de muncă stabil şi bine plătit în cadrul Ministerului de Război până la sfârşitul anului 1935 fuseseră înainte fără loc de muncă.

Sistemul de „locuri de muncă pentru băieţi" avea drept model un sistem practicat îndelung în Prusia şi în alte zone, în cadrul căruia subofiţerii din armată care se pensionau primeau automat o funcţie în serviciul de stat, de regulă în cadrul forţelor de poliţie dar şi în alte ramuri ale sectorului public. Aplicarea acestui principiu pentru membrii SA-ului şi ai Partidului Nazist era o cu totul altă situaţie, de vreme ce aceştia erau răsplătiţi pentru adeziunea la un partid politic, şi nu ca foşti funcţionari ai statului. Ritmul şi caracterul neaşteptat al punerii în aplicare a acestui sistem erau de asemenea ceva nou. Partidul Nazist din Berlin oferise deja 10 000 de locuri de muncă pentru membrii săi până în octombrie 1933, în timp ce 90% din poziţiile pentru funcţionari fuseseră acordate „veteranilor". Atunci când pentru un loc de muncă candidatul era sprijinit de Cămăşile Brune locale, angajatorul trebuie să fi fost un om foarte curajos pentru a-l respinge, chiar dacă avea calificări slabe. Mulţi dintre cei care obţinuseră un loc de muncă în serviciul statului au descoperit că apartenenţa la partid, SA sau SS conta atunci când se calcula vechimea noilor poziţii şi aveau deci un avantaj evident în faţa colegilor atunci când venea vorba de o promovare. Unele din aceste posturi erau evident sinecuri. În iulie 1933, de exemplu, Paul Ellerhusen, din SA, comandantul lagărului de concentrare de la Fuhlsbüttel, funcţionar necalificat care fusese şomer încă din 1929, a fost numit în funcţia de secretar personal al Comisarului Reichului pentru Hamburg, având titlul de consilier de stat; după puţin timp a fost transferat într-o poziţie mult mai bine plătită în cadrul Biroului municipal de Tineret, unde se prezenta foarte rar de vreme ce, aşa cum se raporta, era mereu beat.[195]

Au existat multe cazuri similare în ţară. Utilităţile municipale, ca uzinele de gaz, de apă şi altele, ofereau numeroase oportunităţi de angajare ofiţerilor SA, de multe ori mai mulţi decât era nevoie. Un audit efectuat la Biroul Fondului pentru Boală din Hamburg a dezvăluit că acesta avea cu 228 de administratori mai mulţi decât avea nevoie. Mii de nazişti cu vechime şi-au găsit locuri de muncă stabile în sistemul de transport; compania feroviară locală din Hamburg a angajat peste

1 000 de oameni în 1933-1934, deși e discutabil dacă aveau într-adevăr nevoie de atâția angajați. Liderul regional al fermierilor din Hamburg, Herbert Duncker, de exemplu, primea 10 000 de mărci pe an pentru funcția de „consultant pe probleme de agricultură pentru uzina electrică din Hamburg" fără a se prezenta măcar o dată pentru a îndeplini cerințele postului. Astfel, corporațiilor publice li s-a cerut să subvenționeze Partidul Nazist și organizațiile sale afiliate. Unor presiuni similare au fost supuse și numeroase întreprinderi private. Între timp, legile promulgate în 1934 și 1938 i-au asigurat pe membrii partidului contra acuzațiilor de distrugere a sediilor sindicatelor și a altor birouri de sindicate din 1933, și le-a permis să-și șteargă datoriile fără penalizare dacă intraseră în dificultăți financiare înainte de 1 ianuarie 1934.[196] În schimb, foștii activiști comuniști sau social-democrați care încercau să-și găsească un loc de muncă erau refuzați în mod repetat, până când cererile de forță de muncă din industria de armament deveniseră atât de insistente, încât activitatea politică anterioară a acestora a fost uitată. Experiența lui Willi Erbach, un inginer calificat care fusese membru al Reichsbannerului, organizația paramilitară a social-democraților, nu era ieșită din comun: Erbach fusese concediat din cauza apartenenței politice în 1933 și nu și-a mai găsit un alt loc de muncă până în 1936, când biroul de muncă l-a desemnat într-un post la fabrica Krupp din Essen. Între timp, muncitorii mai puțin calificați își puteau găsi un loc de muncă cu ușurință dacă erau membri ai Partidului Nazist.[197]

Oportunitățile de căpătuire s-au adaptat și ele, de la Cămășile Brune care s-au servit cu seifurile, mobila, lenjeriile de pat și echipamentele pe care le-au găsit în birourile sindicatelor pe care le-au spart pe 2 mai 1933 și în casele celor pe care i-au arestat. Un caz tipic a fost și cel al liderului Uniunii Studențești din München, Friedrich Oskar Stäbel, câștigător într-o campanie internă care s-a terminat cu numirea sa în fruntea Uniunii Studenților Germani, în septembrie 1933. Stäbel și-a sărbătorit ascensiunea folosind banii studenților pentru cheltuieli personale, haine, mașini și pentru a finanța și dota o fanfară pentru amuzamentul personal. Uniunea Studențească din Berlin a cheltuit banii membrilor pentru a achiziționa nu mai puțin de șapte automobile de folosință personală pentru oficialii uniunii.[198] Cantitatea de bani și de bunuri care a ajuns în posesia partidului începând cu

anul 1933 a fost atât de masivă, încât puțini au rezistat tentației de a se servi din acestea pentru câștigul personal. Delapidarea de fonduri din trezoreria partidului a adus cu sine nu mai puțin de 10 887 de acuzații în justiție pentru însușire ilegală a fondurilor partidului; au fost vizați nu numai membrii organizațiilor afiliate, ci și membrii partidului. Revizia contabilă a conturilor și investigarea finanțelor în general aveau să fie cu siguranță haotice în acea perioadă a anului 1933, când NSDAP-ul și mulțimea de grupări subordonate ale acestuia creșteau exponențial. Astfel, nu e de mirare că din cei 1,6 milioane de oameni care s-au înscris în partid în primele luni ale anului 1933, majoritatea sperau să se îmbogățească de pe urma acestei adeziuni politice.[199]

III

Având în vedere sumele de bani care le intrau în conturi, nu e deloc surprinzător că oficialii naziști de pe fiecare nivel al ierarhiei se bucurau de un stil de viață la care nici nu ar fi visat înainte de 1933. Printre aceștia se numărau și oamenii de vârf din partid. Ministrul propagandei, Joseph Goebbels, de exemplu, a declarat pentru fisc că avea un venit anual de nu mai mult de 619 mărci în 1932. Însă, în câțiva ani, acesta câștiga 300 000 de mărci pe an din comisioanele luate din publicarea săptămânală de articole în revista nazistă *Reichul*, o sumă care nu se încadra în tarifele standard ale jurnaliștilor și care reprezenta de fapt o uriașă mită dată anual de către editorul revistei, Max Amann. Goebbels declarase că 20% din venitul său era alocat pentru cheltuielile de afaceri, când de fapt nu deținea nicio afacere. Cu acești bani, ministrul propagandei și-a cumpărat, printre altele, o vilă pe insula Schwanenwerder din Berlin, al cărei proprietar anterior, medicul evreu Charlotte Herz, a fost obligat să vândă proprietatea. În 1936, Berlinul i-a acordat o altă proprietate pentru restul vieții sale, pe malul lacului Constanța: Goebbels a cheltuit mai apoi 2,2 milioane de mărci pentru a o renova și extinde. În 1938 a vândut vila din Schwanenwerder industriașului Alfred Ludwig, care mai apoi i-a oferit-o spre închiriere pe gratis. Cu toate acestea, în opinia publică, Goebbels era văzut drept unul din cei mai puțin corupți lideri naziști, împreună cu Albert Speer, ale cărui

comisioane de arhitect, sporite de cadourile de Crăciun pe care le primea deseori din partea liderului Frontului Muncii, Robert Ley, şi de excepţiile de la impozitare pe care le primeau de obicei conducătorii nazişti, l-au făcut milionar înainte de începutul războiului.[200]

Cel mai faimos dintre toţi era însă Hermann Göring, a cărui casă de vânătoare, Carinhall, a fost extinsă şi renovată la un preţ de peste 15 milioane de mărci, o sumă provenită din taxele contribuabililor. Întreţinerea şi administrarea acestor proprietăţi luxoase ajungeau la aproape jumătate de milion de mărci, şi aceştia plătiţi din banii contribuabililor; în plus, Göring mai deţinea încă o cabană de vânătoare în Prusia de Est, o vilă în Berlin, o casă de vacanţă în Obersalzberg, un castel, Burg Veldenstein, şi încă cinci cabane de vânătoare, plus un tren privat ale cărui vagoane adăposteau 10 automobile şi o brutărie funcţională, în timp ce camerele private ale lui Göring, care se întindeau de-a lungul a două vagoane, costaseră 1,32 de milioane de mărci în 1937, înainte de a fi luxos mobilate şi ajustate. În acelaşi an, Asociaţia Producătorilor de Automobile a Reichului îi dăruise un iaht în valoare de 750 000 de mărci, pentru uz personal. În aceste amplasamente Göring a început să adune o colecţie din ce în ce mai mare de opere de artă, deşi nu a avut o ocazie reală de a o consolida înainte de război. Ca şi ceilalţi lideri nazişti, Göring a reuşit de asemenea să ascundă o mare parte din venitul său de autorităţile fiscale şi să obţină scutiri pe restul; evaziunea fiscală devenise mai uşor de înfăptuit după emiterea unei reglementări în 1939 conform căreia situaţia fiscală a ministerelor Reichului şi a liderilor nazişti avea să fie gestionată în mod exclusiv de birourile de finanţe din Berlinul central şi nordul Münchenului, unde puteau fi administrate de simpatizanţi ai regimului.[201]

Acest risipă ostentativă nu era un doar o amprentă a corupţiei care afectează orice dictatură, ci exprima în acelaşi timp dorinţa larg răspândită în rândul înalţilor oficiali nazişti de a demonstra într-un mod simbolic că ei erau noii stăpâni ai Germaniei. Vânătoarea a devenit pasiunea preferată a multor conducători nazişti, care achiziţionau terenuri de vânătoare chiar dacă nu îşi arătaseră interesul până atunci pentru acest sport aristocratic. Nevoit să ţină pasul cu colegii săi în această întreprindere, dar şi în altele, liderul regional din Hamburg, Karl Kauffman, nu a putut face nimic iniţial, deoarece feuda sa urbană

nu dispunea de astfel de terenuri. Odată cu extinderea teritorială a Hamburgului, în 1937, în regiune a fost incorporat un teren împădurit în nordul orașului și Kauffman a declarat această zonă rezervație naturală, a aprovizionat-o cu vânat, a izolat-o de public, îngrădind-o cu un gard de 11 km și apoi a închiriat-o pentru folosința personală. În mod similar, majoritatea liderilor naziști au urmat exemplul lui Hitler și au achiziționat opere de artă ale vechilor maeștri și noi opere de artă din cadrul expozițiilor germane pentru a le etala în vilele grandioase și cabanele de vânătoare pe care le dețineau, nu pentru că erau iubitori de artă, ci pentru că arta reprezenta un simbol evident al statutului pe care-l aveau în cadrul ierarhiei naziste.[202]

Nu e deloc surprinzător că actele de corupție au fost urmate de hoție și extorsiune atunci când liderii naziști au intrat în contact cu cei neajutorați și lipsiți de putere. Ura pe care activiștii de partid o simțeau pentru evrei, comuniști, marxiști și pentru alți „inamici ai Reichului" le-a dat ocazia de a jefui după bunul plac. În timpul violentei acaparări de putere din 1933, bande de Cămăși Brune s-au înrolat ca forțe de poliție auxiliare și au efectuat percheziții la domiciliu care reprezentau doar un pretext pentru jaf. În lagărele de concentrare, ofițerii și comandanții considerau atelierele unde lucrau prizonierii drept posesiunile lor personale, servindu-se cu mobilierul din acestea, luând tablouri și picturi pentru a-și decora proprii pereți, și așa mai departe. Comandantul lagărului de concentrare din Lichtenburg le cerea prizonierilor să facă pantofi și cizme pentru el și pentru familia sa, coperte de cărți, cutii poștale, mese de călcat pentru propria gospodărie și altele. Oficialii de rând din lagăre îi obligau pe prizonieri să fure sparanghel și căpșuni din grădina de verdețuri din lagăr, „organizau" modul în care se distribuia mâncarea la bucătărie și delapidau fonduri de la cantină. Cei care aveau nenorocul de a fi trimiși în lagăre erau prădați de bunuri și bani, acest mod de operare devenind o regulă și nu o excepție. În 1938, comandantul de la Buchenwald, Karl Koch, a confiscat nu mai puțin de 200 000 de mărci în bunuri și bani lichizi de la evreii care erau trimiși în lagăr, împărțind această sumă cu subordonații, dar păstrând cea mai mare parte pentru contul personal.[203]

Dacă se întâmpla ca vreun nazist de rang relativ înalt să ajungă să fie judecat pentru astfel de acuzații, acest lucru se datora neglijenței

superiorilor şi mai puţin simţului de justiţie al acestora. Atunci când Robert Schöpwinkel, un oficial superior al Asociaţiei Hoteliere a Reichului, a fost judecat şi condamnat, împreună cu doi dintre superiorii săi, pentru delapidarea a 100 000 de mărci, acest lucru s-a întâmplat deoarece gradul lor de corupţie devenise atât de cunoscut în această profesie, încât directorul de la Rheinhotel Dresda, din Bad Godesberg, unde Hitler stătea de multe ori, a luat legătura cu Führerul şi i-a spus că dacă Schöpwinkel nu avea să fie controlat, întreaga industrie hotelieră din Ţara Rinului avea să fie dezafectată.[204] Astfel de procese aveau darul de a îi portretiza pe liderii regimului ca fiind determinaţi să lupte împotriva corupţiei, spre deosebire de predecesorii lor din timpul Republicii de la Weimar. De fapt, astfel de acte de corupţie erau ţinute departe de ochii presei. Acest lucru era încurajat de inexistenţa oricărui control, din partea presei sau a populaţiei, asupra guvernului şi a partidului, de natura personală a puterii în cadrul regimului şi de dezgustul general resimţit de nazişti faţă de structurile administrative formale şi de reglementările lor. În climatul economic instabil de la începutul şi mijlocul anilor '30, accesul la putere părea a fi calea mai scurtă spre îmbogăţire, şi prea puţini nazişti în funcţii cu responsabilitate erau dispuşi să reziste tentaţiei. Zvonurile şi poveştile despre corupţie s-au răspândit cu rapiditate în mijlocul populaţiei. În septembrie 1934, Victor Klemperer a înregistrat o conversaţie pe care a avut-o cu un membru al Tineretului Hitlerist, fiul unui prieten de-al său, care descria modul în care liderii grupării foloseau fondurile membrilor destinate finanţării excursiilor pentru a-şi cumpăra motociclete şi alte obiecte de lux. Era un lucru bine cunoscut, a spus el.[205]

Economia s-a scufundat rapid după 1933 în mlaştina corupţiei, iar acest lucru a reprezentat o sursă de umor negru în rândul populaţiei. Definiţia dată unui „reacţionar" era, după spusele populare, „cineva care are un loc de muncă bine plătit pe care a pus ochii un nazist". Pasiunea lui Göring pentru uniforme şi titluri făcea de asemenea subiectul umorului popular. Un „Gör" reprezenta „cantitatea de tinichea pe care cineva o putea purta pe piept". În timp ce se afla la Roma, pentru a negocia cu Vaticanul, Göring i-ar fi trimis o telegramă lui Hitler cu următorul conţinut: „Misiune îndeplinită. Papa a fost răspopit. Tiara şi veşmintele pontificale îmi vin la perfecţie". În alt banc se povesteşte cum soţia lui Goebbels

s-a trezit în mijlocul nopții și și-a văzut soțul rotindu-și bastonul de mareșal, în pielea goală, lângă pat. Întrebându-l ce face, acesta a răspuns: „Îmi promovez chiloții la rangul de pantaloni", a replicat el. Astfel de glume au ajuns și pe scenă: în 1934, Wilhelm Finck, în timpul unui spectacol de comedie la localul Catacomb din Berlin, și-a ridicat brațul făcând salutul nazist, în timp ce un croitor îi lua măsurile pentru un nou costum. „Ce fel de sacou să fie?", a întrebat croitorul. „Cu galoane și dungi?" „Vrei să spui, o cămașă de forță?", întrebă Finck. „Cum vreți să fie buzunarele?" „Foarte largi, după moda curentă", spuse Finck. Nu după mult timp, cabaretul a fost închis la ordinul lui Goebbels și Finck a fost trimis într-un lagăr de concentrare. Hitler nu era de obicei menționat în aceste glume despre corupție, fie ele publice sau private. Plângerile îi vizau pe subordonații săi, pe „micuții Hitleri" care își făcuseră cuibul în regiunile respective. O glumă tipică povestea despre copiii lui Goebbels, care mergeau pe rând la masă la Göring, Ley și alți lideri de partid. După fiecare vizită se întorceau acasă încântați, povestind despre minunatele torturi cu cremă, dulciuri și alte bunătăți pe care le primiseră. După o vizită la Hitler, însă, unde primiseră doar cafea de malț și prăjiturele, aceștia întrebau: „Tati, Führerul nu face parte din partid?"[206]

În ciuda acestor surse de amuzament, mulți erau de părere că regimul nazist își păstrase promisiunile privind sfera economică până în 1939. Până la urmă, economia Germaniei își revenise de pe urma crizei economice mai repede decât o făcuseră alte țări. Datoria Germaniei se stabilizase, dobânzile scăzuseră până la jumătate din cât fuseseră în 1932, bursa era din nou stabilă și produsul intern brut crescuse cu 81% în aceeași perioadă, iar investițiile industriale și capacitatea de producție ajunseseră din nou la nivelul anului 1928. Cele două surse de îngrijorare ale Republicii de la Weimar, inflația și șomajul, fuseseră anihilate.[207] Aceste lucruri se datorau unei creșteri economice care până în 1939 ajunsese la niște proporții fără precedent. Oricare ar fi fost mesajul propagandistic privind lupta pentru un loc de muncă, politicile economice ale naziștilor erau conduse de dorința înăbușitoare a lui Hitler și a conducătorilor naziști, sprijiniți de forțele armate, de a pregăti țara pentru război. Până la sfârșitul anului 1936, acest lucru a atras puține reclamații din partea afaceriștilor; însă atunci când Planul de Patru Ani a intrat în executare, programul de reînarmare a început

să depășească capacitatea economiei de a-l susține și afacerile au început să se lovească de o plasă de restricții și reglementări. Mai mult decât atât, întreprinderile private au început să fie depășite de întreprinderile de stat care fuseseră înființate de un regim care începuse să-și piardă răbdarea în ceea ce privea prioritatea acordată de capitalism profitului. Dar nu asta a fost cauza, orice ar fi spus criticii, reîntoarcerii la așa-zisele principii socialiste adoptate de nazism la început. Aceste principii fuseseră abandonate cu mult timp în urmă, și în realitate nici nu erau de factură socialistă. Cel de-al Treilea Reich nu ar fi creat niciodată un sistem de proprietate a statutului și o planificare centralizată economică similară cu cea din Rusia lui Stalin. Principiile darwiniene care animaseră regimul și care dictau competiția dintre companii și indivizi aveau să rămână principiile călăuzitoare al economiei, așa cum concurența dintre diferitele agenții ale statului și ale partidului era principiul călăuzitor în politică și administrație.[208]

Hitler voia însă să se asigure că întreprinderile aveau să se conformeze cu politicile generale pe care le inițiase. Acestea însă erau fundamental contradictorii. Pe de-o parte, scopul autarhiei era de a pregăti Germania pentru un război îndelungat, de cealaltă parte procesul de reînarmare era urmărit cu o încăpățânare pripită care nu lua în seamă cerințele autosuficienței naționale. Prin prisma propriilor țeluri, regimul nazist nu reușise decât parțial să-și înfăptuiască scopurile până în vara anului 1939. Pregătirile pe care le făceau pentru un război la scară largă erau inadecvate, programul de reînarmare, incomplet; penuria drastică de materii prime era motivul pentru care planurile de construcție de tancuri, avioane și arme nu aveau să fie executate la termen; situația era înrăutățită de faptul că Hitler nu era în stare să stabilească priorități stabile și raționale pentru programul de rearmare. Soluția a fost jaful. Corupția, extorsiunea, deposedarea de bunuri și tâlhăria deveniseră mărcile regimului, iar conducătorii lui și cei subordonați lor, în cadrul fiecărui pas al programului de arianizare, au înțeles jaful ca fiind esența atitudinii naziste privind proprietatea și mijloacele de existență ale celor non-arieni. Presiunile masive la care a fost supusă economia germană între 1933 și 1939 puteau fi soluționate doar prin cucerirea spațiului vital din est, așa cum susținuse Hitler în nenumărate ocazii. „Veteranii" de partid fuseseră răsplătiți pentru sacrificiile făcute în timpul „anilor plini de greutăți" din

timpul Republicii de la Weimar cu bani, locuri de muncă, proprietăți și un venit constant după ascensiunea la putere a partidului. Același principiu urma să fie aplicat, la scară largă, economiei germane și est-europene; cetățenilor germani li se cerea să facă sacrificii în perioada de dinainte de război și aveau să fie recompensați cu un nou, vast teritoriu în Europa de Est, care avea să le aducă bogății materiale fără precedent, să aprovizioneze națiunea cu alimente pentru viitorul apropiat și să rezolve toate problemele economice al Germaniei dintr-o lovitură.[209]

Între timp, cetățenii Germaniei au fost nevoiți să facă sacrificii. Regimul și-a concentrat toate eforturile asupra procesului de producție, controlând cu strictețe în același timp consumul public. Penuria de grăsime, unt și alte alimente consumabile, ca să nu mai vorbim de obiecte de lux precum fructele din import, devenise parte a vieții de zi cu zi în 1939. Oamenii erau îndemnați să contribuie la variatele fonduri de economii. Acestea erau direcționate spre fondurile de obligațiuni ale guvernului, spre certificatele de împrumuturi și creditele fiscale, astfel încât majoritatea acestor fonduri deveneau disponibile pentru cheltuielile producției de armament. Oamenii erau încontinuu îndemnați să economisească, și să nu cheltuiască. Au fost introduse planuri obligatorii de pensie pentru persoanele fizice autorizate pentru a le obliga să investească în companiile de asigurări, fonduri pe care guvernul le putea folosi mai apoi pentru a finanța procesul de reînarmare. În același timp, departamentele guvernului și forțelor armate amânau plățile restante pe care le datorau antreprenorilor pentru mai bine de un an, obținând astfel un soi de împrumut disimulat. Acest lucru a creat probleme cu fluxul de numerar pentru multe întreprinderi care contribuiau la procesul de rearmare și care nu mai aveau posibilitatea de a-și plăti angajații la timp.[210] Regimul oferea justificări pentru aceste situații în maniera retorică care-i era caracteristică, preamărind sacrificiile făcute pentru binele suprem al comunității rasei germane. Dar oare cetățenii acceptau realitatea acelei comunități? Eliminase într-adevăr cel de-al Treilea Reich, așa cum promiseseră naziștii, antagonismul de clasă și ostilitățile care duseseră la prăbușirea Republicii de la Weimar, și îi unise pe germani într-o luptă pentru o cauză comună, în cadrul renașterii identității naționale? De respectarea acestor promisiuni depindea mare parte din popularitatea de care se bucura regimul.

5

CONSTRUIND COMUNITATEA POPORULUI

Sânge și glie

I

Pentru Friedrich Reck-Malleczewen, al Treilea Reich însemna ascensiunea la putere a gloatei și eliminarea oricăror autorități sociale. Deși Reck avea un stil de viață aristocratic, locuind în Bavaria de Sus, unde deținea o casă veche de țară și 11 hectare de teren, provenea din Germania de Nord; era devotat aristocrației vechi din zona sa de origine, nu celei bavareze, ci celei prusiane, așa cum a declarat el unui ziar din München în 1929. Profund conservator, snob și adânc înrădăcinat în nostalgia timpurilor de dinainte ca iuncherii (nobilimea de țară) să fie târâți în lumea modernă de către Bismarck, Reck îi disprețuia pe naziști cu o intensitate rară. Din siguranța locuinței rurale, relativ izolată, Reck își nota în jurnalul personal dezgustul pe care îl resimțea față de noua ordine a lucrurilor. „Sunt prizonierul unei gloate de maimuțe depravate“, scria el. Hitler era „un gunoi“ pe care ar fi trebuit să-l împuște atunci când îl întâlnise în *Osteria* din Munchen, în 1929, și purta la el un revolver pentru a se apăra de actele de violență ale gloatelor. Ascultându-l cum vorbea, impresia profundă pe care și-a făcut-o Reck despre Hitler a fost că acest om era „pur și simplu stupid“. Arăta ca un „conductor de tramvai“, cu chipul „legănându-i-se din pricina pernuțelor nesănătoase de grăsime, care atârnau, lăsate, topite, gelatinoase, dezgustătoare“. Cu toate acestea oamenii îl adulau pe acest „monstru... murdar“, pe acest „schizofrenic îmbătat de putere“. Reck nu suporta să fie martor la „scandările bovine și cretine de «Heil!»“, la transa spirituală în care intrau femei isterice și adolescenți, mulțimi întregi care se comportau ca niște dervişi“. „Cu siguranță că oamenii nu se pot coborî mai jos de atât“, scria el în 1937. „Această

plebe, de care eu sunt legat doar prin faptul că avem aceeași naționalitate, nu își conștientizează propria degradare, dar e dispusă în orice moment să ceară oricărei ființe umane să i se alăture și să ragă împreună cu ea... să ajungă la același stadiu de degradare."[1]

Reck era de părere că liderii naziști erau niște „burghezi mărunți și dezgustători, care s-au așezat la masa lorzilor expulzați".[2] Cât despre societatea germană în general, scria el în septembrie 1938, aceasta era caracterizată de:

> ...un curent masiv care presupunea un stil de viață aproape mecanic, de la digestie la relațiile sexuale cu femeile blonde, vopsite cu peroxid, la procrearea de copii, pentru a păstra movilița de termite în continuă mișcare. Cetățeanul german repetă cuvânt cu cuvânt incantațiile Marelui Manitu, denunță sau e denunțat, moare sau e omorât și vegetează în continuare... Dar chiar și așa, popularea lumii cu oameni din Neanderthal nu e cel mai de nesuportat lucru. Ceea ce e îngrozitor e că această gloată vrea ca și puținele ființe umane rămase întregi la minte să se transforme la rândul lor în oameni preistorici; și îi amenință cu exterminarea fizică dacă nu se conformează.[3]

Un om înțelept, Reck își ascunde jurnalul în fiecare noapte în pădurile de pe moșia proprie, schimbând constant locul de ascunziș pentru a nu fi descoperit de Gestapo.[4]

Reck era nemulțumit mai ales de soarta pe care o avuseseră nobilimea și noua generație. La începutul anului 1939 se afla la Berlin, într-un local de noapte popular, care era populat de „tineri din nobilimea rurală, toți îmbrăcați în uniforme SS":

> Se distrau culegând bucăți de gheață din frapierele pentru șampanie și scăpându-le în decolteurile domnișoarelor care îi însoțeau, recuperându-le mai apoi triumfător. Comunicau unii cu alții urlând, într-un limbaj care sunt sigur că ar fi înțeles pe Marte, folosind un jargon pe care îl foloseau proxeneții în timpul Primului Război Mondial și în perioada *Freikorps*, un jargon care caracterizează modul în care s-a transformat limba germană în ultimii 20 de ani.
>
> Uitându-mă la ei, am început să observ abisul iremediabil care ne separă pe toți de viața pe care am avut-o în trecut... Primul lucru pe care

l-am observat cu înfricoşare a fost lipsa completă de emoţie de pe chipurile lor. Apoi, în privirea lor, din când în când, o licărire. Asta nu are de-a face cu tinereţea. E înfăţişarea tipică a generaţiei actuale, reflecţia bruscă a unei sălbăticii complet isterică.[5]

Aceşti oameni, scria el în mod profetic, „ar face tablourile lui Leonardo scrum dacă Führerul lor le-ar eticheta drept depravate". Ar „săvârşi acte şi mai groaznice şi, mai rău decât atât, ar fi complet inconştienţi de depravarea adâncă în care se scufundă existenţa lor". Aristocraţii unor case vechi şi onorabile acceptaseră titluri şi onoruri lipsite de importanţă, spunea el, din partea unui regim care îi degradase şi care le mânjise numele faimoase. „Aceşti oameni sunt nebuni. Vor plăti pentru nebunia lor". Ordinea socială tradiţională fusese întoarsă cu susul în jos şi Reck îl învinuia pe Hitler pentru acest lucru, mai mult decât pe oricare altul. „Te-am urât în fiecare oră care s-a scurs până acum", îi adresa el Führerului o pagină din jurnal, „te urăsc atât de mult, încât mi-aş da viaţa ca tu să mori, şi m-aş duce fericit la osândă dacă aş putea să fiu martor la a ta, să te iau cu mine în întunecime."[6]

Vehemenţa cu care Reck îşi exprima dezgustul faţă de ceea ce numea masele nazificate era ieşită din comun. Caracterul perspicace şi dur al observaţiilor sale se datora probabil şi marginalizării sale extreme. Declaraţiile date de el în articolul ziarului din München, în 1929, conform cărora era de viţă nobilă, erau false, la fel şi detaliile presupusei sale origini în cadrul nobilimii baltice pe care le argumenta printr-un arbore genealogic pe care-l elaborase cu mare grijă. Era pur şi simplu Fritz Reck, nepotul unui hangiu. Deşi tatăl său devenise la un moment dat destul de bogat şi de recunoscut pentru a obţine un loc în Camera Deputaţilor din Prusia, în 1900, acesta făcuse parte din Camera Comunelor, şi nu din Senat, unde îşi aveau locul nobilii. Reck însuşi era un medic calificat care îşi dedica mare parte a timpului scrierilor sale: romane, piese de teatru, articole, scenarii de film şi altele. Reck îşi fabricase un trecut imaginar, în care făcuse parte din forţele armate în timpul războiului, şi chiar şi din armata colonială britanică. Totul era o invenţie. Cu toate acestea, pretinsa apartenenţă a lui Reck la nobilime nu a trezit nicio suspiciune sau animozitate în cercurile în care se învârtea. Reck îşi juca rolul de nobil la perfecţie, arborând o

atitudine superioară și arogantă în public, înglobând în viața socială și personală toate atributele unui adevărat iuncher prusian. Se pare că el era convins că era de viță nobilă și credea cu tărie în virtuțile elitei sociale ale nobilimii. Indiferent de câte detalii din jurnalul lui Reck erau fabricate, ura sa pentru Hitler și pentru naziști era autentică.[8]

Conservatorismul lui Reck era cu mult mai extrem decât cel al nobililor prusiani. Așa cum recunoscuse și el, cu perspicacitate, acest lucru nu era aproape deloc reprezentativ pentru noua generație. Aristocrația germană trecuse printr-un brusc și neobișnuit proces de diviziune în timpul Republicii de la Weimar. Vechea generație, lipsită de sprijinul financiar și social de care se bucurase pe timpul Reichului bismarckian, tânjea după timpurile trecute. Aceștia priveau retorica pseudoegalitaristă a naziștilor cu îngrijorare și suspiciune. Dar tânăra generație nutrea un dispreț profund pentru vechile monarhii pentru că se dăduseră bătute în 1918. Aceasta vedea în partidul nazist din prima parte a anilor '30 un potențial pentru crearea unei noi elite de conducători. Tinerii aristocrați priveau nobilimea din care făceau parte nu ca pe un grup cu statut social care se baza pe un simț de onoare, ci ca pe o entitate rasială care era produsul unei procreări care se întindea de-a lungul a mai multe secole. Această viziune asupra societății germane predomina în cadrul Uniunii Nobilimii Germane (*Deutsche Adelsgenossenschaft*), care număra 17000 de membri, atunci când, la începutul anilor '20, uniunea le-a interzis nobililor evrei (care reprezentau aproape 1,5% din total) să devină membri. Dar nu toți împărtășeau acest punct de vedere. Nobilii catolici, dintre care majoritatea se aflau în sudul Germaniei, s-au distanțat de acest rasism, și mulți au luat partea Bisericii atunci când aceasta a fost supusă presiunilor din partea regimului. Relativ puțini dintre tinerii nobili din Bavaria i-au urmat pe omologii lor protestanți din nordul Germaniei și s-au înrolat în SS, deși mulți se opuseseră regimului weimarez. Aceștia se simțeau mai bine în alte organizații de extremă dreaptă, precum Căștile de Oțel. Nobilimea bătrână din toate regiunile germane era de obicei profund monarhistă; într-adevăr, ca să devii membru al Uniunii Nobilimii trebuia să sprijini restaurarea monarhiei germane, condiție care a fost eliminată în timpul celui de-al Treilea Reich. Cu toate acestea, mulți dintre nobili erau de acord cu

ostilitatea naziştilor faţă de socialişti şi comunişti, de accentul pus de aceştia pe calităţile unui lider şi de atacurile retorice asupra culturii burgheze. Pentru tânăra generaţie, dezvoltarea rapidă a forţelor armate a constituit o oportunitate de angajare în funcţii tradiţionale ale corpurilor de ofiţeri. Accentul pus de nazişti asupra importanţei cuceririi de noi spaţii vitale în estul Europei îi atrăgea pe mulţi nobili din Prusia şi Pomerania, care au văzut în aceasta o şansă de a retrăi perioada glorioasă în care strămoşii lor colonizaseră estul. Conştienţi de faptul că aveau nevoie de voturile conservatorilor, naziştii îi invitau destul de des pe descendenţii caselor nobile să li se alăture în luptele electorale de la începutul anilor '30. Tinerii din familia Hohenzollern au preluat iniţiativa şi i-au susţinut pe nazişti: prinţul August Wilhelm al Prusiei făcea parte din Cămăşile Brune încă de dinainte de 1933, iar moştenitorul coroanei, prinţul Friedrich Wilhelm, i-a îndemnat pe oameni să îl voteze pe Hitler, şi nu pe Hindenburg la alegerile prezidenţiale din 1932.[9]

Deşi Cămăşile Brune şi o mare parte a „veteranilor“ au continuat să denigreze nobilimea pe care o vedeau ca fiind decăzută şi slăbită, Hitler şi-a dat seama că are nevoie de tânăra generaţie a nobilimii pentru noul corp de ofiţeri pe care voia să-l extindă şi pentru a conferi un aer de respectabilitate pentru serviciul extern. A permis Uniunii Nobilimii Germane să-şi continue activităţile, deşi acestea erau desigur coordonate de conducerea nazistă. În ciuda acestui fapt, atunci când şi-a dat seama că nu mai era cazul să-i trateze pe conservatori cu mănuşi, Hitler şi-a exprimat punctul de vedere privind restaurarea monarhiei, cu care nu era de acord. Festivităţile nobilimii care aveau loc de ziua fostului Kaizer de la începutul anului 1934 au fost întrerupte de grupuri de ofiţeri din Cămăşile Brune şi o parte din asociaţiile monarhiste au fost desfiinţate. Speranţele pe care le mai nutrea vechea generaţie a nobilimii au fost într-un final distruse atunci când Hitler a devenit şef al statului, după moartea lui Hindenburg, moment în care mulţi crezuseră că avea să înceapă restaurarea monarhiei. Dar dacă Hitler se purta din ce în ce mai rece cu nobilimea, acest lucru a fost compensat de entuziasmul pe care i-l arăta acesteia Heinrich Himmler, liderul SS-ului. Încetul cu încetul, vechea generaţie de ofiţeri SS, care era cunoscută pentru actele de violenţă încă din vremea *Freikorps*, din primii ani ai

Republicii de la Weimar, s-a pensionat și a fost înlocuită de o generație formată din tineri cu educație și de viță nobilă. Populiștii naziști îi criticau pe nobili ca fiind depravați și slăbiți, dar Himmler era convins că el știa mai bine; secolele de procreare planificată în cadrul nobilimii avuseseră cu siguranță un efect constant de îmbunătățire a calității rasiale a acesteia. Curând, Himmler și-a exprimat punctul de vedere în fața publicului format din nobilii germani. Persoane importante, precum marele duce de Mecklenburg și prințul Wilhelm de Hesse, se înrolaseră deja în SS încă înainte de 30 ianuarie 1933; tinerii aristocrați se înscriau și ei în SS pe capete, inclusiv mulți membri ai nobilimii prusiane, precum baronii von der Goltz, von Podbielski și alții.[10]

În 1938, aproape o cincime din ofițerii superiori ai SS-ului și o zecime din cei de rang inferior erau de viță nobilă. Pentru a-și întări legătura cu aristocrația, Himmler a convins cele mai importante asociații de echitație din Germania, rezervate pentru clasele superioare și pentru socializarea celor snobi, să se înscrie în SS, indiferent de ce păreri politice aveau, spre nemulțumirea generală a veteranilor din SS, astfel încât călăreții SS au câștigat constant campionatele de echitație, titluri care până atunci erau rezervate membrilor cluburilor private de călărie. Dar unii dintre ofițeri, mai ales cei care își pierduseră statutul social pe timpul Republicii, și-au asumat un rol mai activ și angajat. Un exemplu tipic era Erich von dem Bach-Zelewski, care se înrolase în armată la vârsta de 15 ani și care s-a înscris în *Freikorps*, după care a fost exclus din armată în 1924 pentru prozelitismul său în favoarea naziștilor. Își câștigase existența conducând o firmă de taxiuri, apoi o fermă, înainte de a se înscrie în Partidul Nazist și în SS în 1930; la sfârșitul anului 1933 urca deja în ierarhie. Alți nobili cu cariere similare au fost Ludolf von Alvensleben, care făcuse parte din *Freikorps*, își pierduse moșia din Polonia la sfârșitul războiului și rămăsese și fără compensația financiară pentru pierderile suferite în timpul inflației; de asemenea, nu reușise să gestioneze o firmă de automobile, care a dat faliment într-un final; sau baronul Karl von Eberstein, care încercase să își câștige existența în anii '20 ca agent de vânzări. Reck-Malleczewen avusese dreptate atunci când vorbea despre soarta noii generații: o mare parte din tinerii nobili se înrolaseră într-adevăr în noua elită ger-

mană a lui Himmler. Alții, cu precădere cei care se înrolaseră în armată sau în serviciul extern, și care fuseseră entuziaști la început, au ajuns, cu timpul, să își piardă speranța în regim.[11]

II

Aristocrația germană își câștiga mijloacele de existență din terenul pe care îl deținea. Deși de-a lungul anilor nobilii au ajuns să joace un rol semnificativ în unele zone și, mai mult decât atât, în cadrul corpurilor de ofițeri și în cadrul administrației civile, chiar și în industrie, pământul pe care îl dețineau era cel care le asigura sursa principală de venituri, putere socială și chiar influență politică în anii '20 și '30. Președintele Reichului, Paul von Hindenburg, fusese deosebit de sensibil în ceea ce privea influența pe care o aveau aristocrații din Prusia cu care socializa atunci când își vizita moșia din estul Prusiei, în Neudeck, și opinia publică a comentat îndelung concesiile speciale care fuseseră acordate moșierilor sub forma unei asistențe financiare pentru agricultură în estul rural. În ceea ce-i privea pe naziști, nu moșierii, ci mărunții fermieri erau cei care constituiau fundația societății germane rurale. Articolul 17 din programul Partidului Nazist din 1920 cerea „o reformă a terenului arabil adaptată cerințelor naționale“ și „promulgarea unei legi care să permită confiscarea terenurilor fără compensație, care să fie folosite în scopuri favorabile comunitare“. Împreună cu articolul 16, care cerea desființarea magazinelor universale, această clauză părea îndreptată împotriva marilor moșii. Dar criticii nazismului au reușit să facă întreaga afacere să pară ca o amenințare venită din partea partidului, care avea să-i deposedeze și pe fermieri de bunuri, astfel că, pe 13 aprilie 1928, Hitler a emis o „clarificare“ pentru această clauză prin intermediul unei liste de cerințe, care a fost mai târziu descrisă ca fiind nemodificabilă și indiscutabilă. Articolul 17 al programului se referea doar la speculanții cu terenuri evrei, spunea el, care dețineau pământ doar pentru profitul personal. Fermierii nu aveau de ce să-și facă griji: Partidul Nazist își asuma în principiu caracterul sacru al proprietății private.[12]

Liniştiţi de această declaraţie şi împinşi la disperare din cauza crizei economice în care se afundase agricultura încă dinainte de declanşarea recesiunii, vasta majoritate a ţărănimii din nordul Germaniei a votat cu Partidul Nazist începând din 1930. Aristocraţia latifundiară a preferat să stea deoparte şi să-i sprijine pe naţionalişti, pentru că, până la urmă, naziştii nu prea aveau ce să le ofere. Cu toate acestea, interesele lor erau reprezentate de coaliţia care venise la puterea în 30 ianuarie 1933. Alfred Hugenberg, liderul naţionalist, era nu numai ministrul economiei, ci şi ministrul agriculturii, şi în această calitate acesta a introdus o serie de măsuri menite să-i scoată pe partizanii săi şi pe fermierii germani, în general, din mlaştina economică în care se scufundaseră. Hugenberg le-a interzis creditorilor să prescrie ipotecarea fermelor până la 31 octombrie 1933, a majorat taxele de import de pe produse agricole cheie şi, pe 1 iunie, a introdus o nouă serie de reglementări care permiteau anularea anumitor datorii. Pentru a-i proteja pe fermierii care produceau lactate, Hugenberg a micşorat de asemenea producţia de margarină cu 40% şi a cerut ca aceasta să conţină ca ingredient şi unt. Această ultimă reglementare a condus într-un timp foarte scurt la o majorare de 50% a preţurilor pentru grăsimi, mai ales pentru unt şi margarină, şi a cauzat o nemulţumire generală. Acest lucru a mai bătut un cui în coşciugul politic al lui Hugenberg. La sfârşitul lunii iunie, procesul de coordonare copleşise deja principalele grupări agricole de presiune şi următoarea ţintă avea să fie Partidul Naţional al lui Hugenberg. Până la sfârşitul lunii, Hugenberg îşi dăduse demisia din toate funcţiile şi dispăruse de pe scena politică.[13]

Succesorul lui a fost Richard Walther Darré, expertul pe probleme de agricultură al partidului şi inventatorul sloganului nazist „sânge şi glie“. Pentru Darré era mai important să consolideze imaginea fermierului german ca fiind sursa de putere rasială a ţării, şi nu să îmbunătăţească poziţia economică a sistemului agrar. În cărţile sale, *Ţărănimea, sufletul rasei nordice*, publicată în 1928, şi în *Noua nobilime a sângelui şi a gliei*, care a apărut în următorul an, Darré susţinea că atributele calitative esenţiale ale rasei germane fuseseră insuflate de ţărănime în Evul Mediu timpuriu, ţărănime care nu fusese oprimată şi călcată în picioare de moşierime şi care, dimpotrivă, formase o comunitate rasială cu aceasta. Existenţa moşiilor era pur funcţională şi nu era în niciun

caz expresia unei superiorități intelectuale sau de caracter a proprietarilor.[14] Aceste argumente au avut o puternică influență asupra lui Heinrich Himmler, care l-a numit pe Darré în funcția de director al Biroului pentru Rasă și Colonizare. Viziunea lui Himmler, cea a unei noi aristocrații rasiale care să guverneze Germania, se asemăna cu punctul de vedere al lui Darré, cel puțin pentru început. Ideile lui Darré l-au atras și pe Hitler, care, în 1930, l-a invitat să se înroleze în partid și să devină directorul unui nou departament pe probleme de agricultură și țărănime. În 1933, Darré construise deja un aparat de propagandă masiv și bine organizat care îi ținea la curent pe țărani cu rolul central pe care urmau să-l joace în Germania nazistă. Darré infiltrase de asemenea numeroși membri naziști în grupările agricole de presiune, precum Liga Proprietății Funciare a Reichului, și îi era deja relativ ușor să organizeze coordonarea acestora în primele luni ale regimului.[15]

Până să demisioneze Hugenberg, Darré controla deja efectiv organizațiile naționale nazificate ale fermierilor și numirea sa în funcția de ministru al agriculturii i-a consolidat poziția de lider al celor aproape 9 milioane de fermieri și muncitori în domeniul agricol, care, împreună cu familiile lor, constituiau aproape 30% din populația Germaniei.[16] După câteva luni de la numire, Darré era pregătit să introducă o serie de măsuri care aveau să îl aducă mai aproape de țelul urmărit. Excluzând Agenția de Alimente a Reichului, acestea se concentrau pe noi legi ale succesiune prin intermediul cărora Darré încerca să protejeze țărănimea și să construiască cu ajutorul ei fundația unei noi ordini sociale. În unele părți ale Germaniei, mai ales în sud-vest, tradițiile privind moștenirea bunurilor după moartea unui fermier cereau ca proprietățile și bunurile sale să fie împărțite în mod egal între fiii săi, acest lucru ducând la crearea unor ferme atât de mici, încât nu puteau aduce niciun profit, și la proletarizarea măruntului fermier. Idealul lui Darré era o Germanie acoperită de ferme care erau îndeajuns de mari pentru a deveni autonome. Acesta voia să impună un sistem de moștenire în care fermele să treacă mai departe nu la succesori sau, așa cum se întâmpla în nordul Germaniei, fiului cel mai mare, dimpotrivă, moștenirea să se acorde celui mai puternic și eficient dintre succesori. Păstrarea bunurilor și proprietăților în rândul familiei avea să le izoleze de piață. El se gândea că, de-a lungul anilor, încurajată de aceste

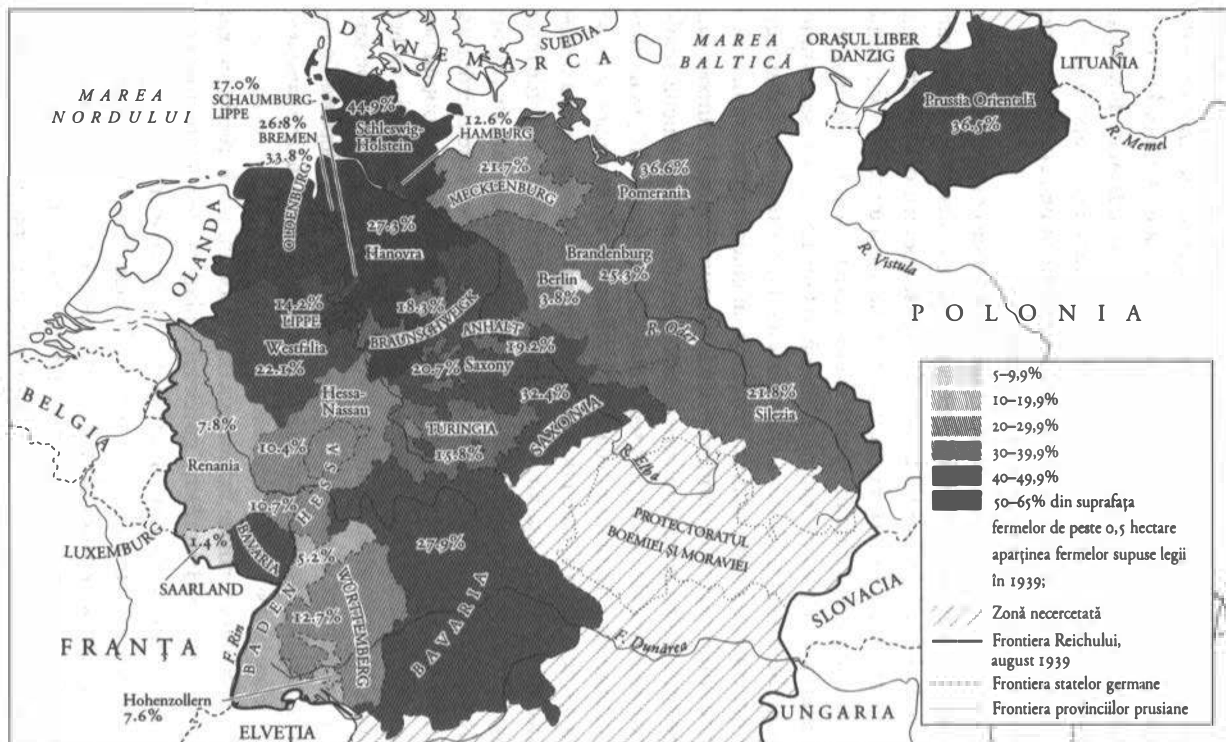
noi reglementări, selecția naturală avea să întărească țărănimea până când aceasta avea să își împlinească destinul și să producă o nouă castă conducătoare a națiunii. Pe 29 septembrie 1933, în scopul împlinirii acestui țel ambițios, a fost promulgată legea propusă de Darré, Legea limitării drepturilor de moștenire a fermelor. Aceasta avea ca scop relansarea vechii tradiții germane a limitării succesiunii și a dreptului inalienabil la moștenire. Legea urma să fie aplicată în cadrul tuturor fermelor care se întindeau pe o suprafață cuprinsă între 7,5 și 125 de hectare. Acestea nu puteau fi cumpărate, vândute sau împărțite și deci nu puteau fi prescrise ipotecar din cauza datoriilor. Nici nu puteau fi folosite ca polițe de asigurare pentru retragerea unui împrumut. Aceste reglementări erau extrem de restrictive în ceea ce privea piața liberă a terenurilor. Dar nu erau foarte realiste. În practică, caracterul draconic al acestora se datora viziunii idilice și abstracte pe care o avea Darré asupra țăranului fermier independent și puternic. Cu toate acestea, Germania era o țară în care secolele de moștenire divizibilă creaseră deja mii de ferme mici, pe de-o parte, în timp ce acumularea masivă de proprietăți de către moșieri dusese la un număr enorm de moșii mai mari de 125 hectare. Doar 700 000 de ferme, sau 22% din total, erau afectate de legea lui Darré, acoperind aproximativ 37% din terenul agrar și împădurit al țării. Din acestea, în jur de 85% erau ferme mici, cu un teren între 20 și 50 de hectare. În unele zone, mai ales în Mecklenburg, în anumite zone din estul câmpiei Elbei, unde erau localizate moșii masive, și în sud-vestul populat de ferme mărunte, legea putea fi aplicată doar la un număr mic de proprietăți. Dar în anumite zone din centrul Germaniei, impactul acesteia putea fi semnificativ.[17]

Darré spera să evite nemulțumirile succesorilor care fuseseră dezmoșteniți și i-a încurajat pe aceștia să achiziționeze noi ferme în estul țării. Acest lucru a condus la renașterea tradiționalei „colonizări a estului", consfințite de germanii conservatori, dar cu o schimbare majoră: teritoriul care trebuia colonizat și care urma să creeze o nouă societate de fermieri mărunți și independenți era ocupată deja de moșiile iuncherilor. Pe 11 mai 1934, Darré i-a atacat pe nobili, care, susținea el, distruseseră țărănimea de la est de Elba de-a lungul secolelor și din cauza cărora micii fermieri deveniseră muncitori fără glie. Desigur, de vreme ce ideea exproprierii moșierilor și a divizării terenului

lor între micii fermieri, expusă în articolul 17 din programul nazist, fusese abandonată, nici măcar Darré nu putea emite acum o serie de măsuri obligatorii care să execute propunerile sale. Așadar, Darré a insistat ca statul să nu îi mai ajute pe moșierii care intrau în dificultăți financiare, o idee similară cu cea a lui Hitler, care pe 27 aprilie 1933 declarase ca marile moșii care dădeau faliment să fie „colonizate" de țăranii germani care nu dețineau pământ.[18]

Planurile ambițioase ale lui Darré au avut un succes parțial. Acestea i-au atras numeroase critici din partea populației, mai ales a țărănimii. Mai mult decât atât, în pofida asentimentului pentru dezmembrarea marilor moșii falimentare, Hitler vedea în cucerirea teritoriilor din estul Europei soluția principală a problemelor agriculturii. În viziunea lui, colonizarea mai avea de așteptat până când Germania avea să domine Polonia, Belarusul și Ucraina. În orice caz, Hitler nu voia să distrugă fundația economică a nobilimii prusiane, în ciuda egalitarismului declarativ. Mulți experți economici și-au dat seama că moșiile iuncherilor, dintre care multe își raționalizaseră și modernizaseră producția și administrarea încă de la sfârșitul secolului XIX, erau cu mult mai eficiente în domeniul alimentar decât fermele mărunte ale țăranilor, și nu se putea renunța la stabilitatea domeniului alimentar curent pentru o utopie rasială de viitor. Așadar, în practică, numărul de ferme mărunte întemeiate la est de râul Elba nu a crescut semnificativ față de cel din anii Republicii de la Weimar. Moștenitorii fermierilor care pierduseră dreptul la succesiune din cauza legii lui Darré nu au reușit să obțină noi proprietăți în cadrul planului și, în orice caz, numeroși țărani catolici din sudul Germaniei nu erau deloc entuziaști la ideea unei vieți pe țărmurile îndepărtate ale Pomeraniei sau în Prusia de Est, departe de familii, înconjurați de protestanți străini vorbind într-un dialect ciudat și de un peisaj plat și fără nicio trăsătură.[19]

În cadrul planului de lichidare a datoriilor, inițiat de predecesorul lui Darré, Alfred Hugenberg, guvernul a plătit peste 650 de milioane de mărci pentru a-i scoate din insolvabilitate pe fermieri și moșieri. Acest plan era similar celui din timpul Republicii de la Weimar, când guvernul a alocat fonduri pentru aceasta între 1926 și 1933, în valoare de 454 de milioane de mărci. Fermierii cu datorii care au căzut sub incidența Legii drepturilor de moștenire au scăpat de amenințarea

Harta 12. Fermele care intrau sub incidența Legii referitoare la limitarea dreptului de moștenire

creditorilor. Cu toate acestea, proprietarii acestor ferme erau întâmpinați cu reticență atunci când solicitau împrumuturi, pe baza faptului că nu mai aveau dreptul de a folosi proprietățile deținute drept garanție. Mulți și-au folosit noul statut pentru a refuza să-și plătească datoriile existente, lucru care i-a făcut pe comercianții și negustorii cu care tratau să le ceară să plătească achizițiile doar în numerar. Astfel, din cauza legii, era din ce în ce mai dificil pentru aceștia să achiziționeze mașinării scumpe pentru ferme, sau să cumpere parcelele mici de teren care se aflau în apropierea fermelor. „La ce e bună o fermă moștenită dacă datoriile vor fi plătite abia peste 30 ani...", spuneau ei, „având în vedere că nu putem aduna destui bani din cauză că nimeni nu ne dă nimic?"[20] Resentimentul și nemulțumirea erau prezente și în rândul fiilor și fiicelor fermierilor, care se trezeau că nu mai aveau niciun drept la moștenire: mulți dintre aceștia lucraseră întreaga viață la fermele respective, în speranța că vor moșteni o mică parte din terenul părintelui, iar acum acest viitor era distrus de prevederile legii. Fermierii care simpatizau cu nemulțumirile copiilor nu mai aveau posibilitatea de a-și ipoteca fermele pentru a aduna bani pentru zestre, tradiție des întâlnită în zonele în care se respecta dreptul de primogenitură, și nu le mai puteau acorda bani prin testament odraslelor care fuseseră dezmoștenite. Un notar public raporta în primăvara anului 1934 că anulase 20 de înțelegeri de căsătorie de când fusese aplicată legea, din cauză că părinții mireselor nu-și mai puteau permite să le plătească zestrea.[21] Mai mult decât atât, era din ce în ce mai dificil pentru cei dezmoșteniți să își achiziționeze propriile ferme, chiar dacă dispuneau de fonduri, de vreme ce legea scosese de pe piața imobiliară 700 000 de ferme, și prețul terenurilor care nu intrau sub incidența legii crescuse. În mod ironic, Legea limitării drepturilor de moștenire a avut drept consecință migrarea spre orașe a celor dezmoșteniți, contrar așteptărilor lui Darré. Restricțiile aplicate de lege erau într-atât de împovărătoare, încât mulți dintre fermieri se simțeau administratori ai fermelor, și nu proprietari ai acestora.[22]

Eliminarea drepturilor de moștenire tradiționale a creat o atmosferă extrem de tensionată în viața de familie. Fermierii erau de părere că legea avea să creeze un context prielnic pentru „o competiție între frați" și credeau că „o consecință a acestui lucru avea să fie apariția

unui sistem familial cu un singur copil", o altă consecință la care Darré nu se așteptase. Spre sfârșitul anului 1934, în Bavaria, un fermier a fost trimis la închisoare pentru a ispăși o sentință de trei luni, din cauză că declarase în public că Hitler nu era fermier și nu avea copii, căci altfel nu ar fi promulgat legea. Și-a repetat convingerile și în instanță, deși a lăsat la o parte obscenitățile care îi însoțiseră declarația inițială. Fermierii au încercat chiar și să ceară în instanță ca fermele lor să iasă de sub prevederile legii.[23] În vara anului 1934, țăranii fermieri de peste tot erau uniți împotriva politicilor agrare naziste; în Bavaria se spunea că atmosfera din zilele de piață era într-atât de ostilă față de partid, încât nici măcar jandarmeria locală nu îndrăznea să intervină, iar naziștii îi evitau pe fermieri, temându-se că aveau să fie supuși unul val de interogări agresive din partea acestora. Chiar și în zone precum Schleswig-Holstein, unde electoratul rural votase în număr mare pentru Partidul Nazist din 1930 și până în 1934, se spunea, în iulie 1934, că țăranii ajunseseră într-o criză economică, mai ales din cauza prețului pe care îl primeau pentru porci. Pe lângă asta, un agent social-democrat raporta din Germania de Nord-Vest că:

> Înainte fermierii și moșierii din Oldenburg și Frisia de Est susțineau cu entuziasm nazismul. Dar acum aproape toți s-au întors împotriva naziștilor și s-au reîntors la vechea tradiție conservatoare. O contribuție aparte la această schimbare – mai ales în rândul crescătorilor de vite din estul Frisiei și al fermierilor de pe pământurile asanate care au intrat sub incidența Legii limitării drepturilor de moștenire, dar și în al fermierilor și moșierilor mijlocii – de către reglementările obligatorii ale producției de lapte și ouă.[24]

Conflictul apăruse din cauză că fermierii, în loc să vândă personal laptele și ouăle din producția proprie, trebuiau să treacă acum prin elaborata structură a Agenției de Alimente a Reichului, ceea ce însemna că primeau 10 pfenigi pe litrul de lapte, și nu 16, de vreme ce angrosiștii își trăgeau 10 pfenigi din preț, iar prețul maxim fusese fixat la 20 de pfenigi. Nu e deloc surprinzător atunci că în curând a apărut o piață neagră pentru ouă și lapte, spre frustrarea autorităților, care au inițiat raiduri, confiscând cantități masive de marfă de contrabandă și arestându-i pe toți cei implicați.[25]

Țăranii bătrâni nu uitaseră promisiunile pe care le făcuse Darré în 1933 și au continuat să-și exprime nemulțumirile mai fățiș și mai neînfrânat decât cetățenii din celelalte sectoare ale populației, din cauză că regimul nu-i putea controla, având în vedere că erau indispensabili pentru economie. Purtătorii de cuvânt ai naziștilor au continuat să întâmpine dificultăți în cadrul întâlnirilor fermierilor; la o astfel de reuniune care a avut loc în Silezia, în 1937, purtătorul de cuvânt al naziștilor și-a pierdut cumpătul și le-a spus fermierilor că Gestapoul avea să-i învețe cum să fie național-socialiști, moment în care majoritatea celor prezenți s-au ridicat și au ieșit din sală. Fermierii se plângeau nu numai de prețurile scăzute, de migrarea muncitorilor, de prețurile ridicate ale utilajelor și ale îngrășămintelor de care aveau nevoie, ci și de salariile ridicate ale funcționarilor Agenției de Alimente, care nu făceau altceva decât să se bage în treburile lor. Mulți fermieri, la fel ca marea parte a germanilor, luau în nume de rău solicitările constante venite din partea partidului și a organizațiilor afiliate acestuia de a face contribuții și donații.[26] Mai ales proprietarii fermelor rezultate din aplicarea Legii limitării drepturilor de moștenire își exprimau cu glas tare nemulțumirile și uneori, simțându-se protejați de statutul lor, cu o îndrăzneală uimitoare. Un astfel de fermier, întrebat de un tânăr nazist dacă era de părere că țăranii dintr-un sătuleț din Bavaria puteau fi adepți ai partidului de vreme ce erau gata să-l blesteme, acesta a răspuns: „Nu, noi nu suntem hitleriști, din ăștia există numai la Berlin". Când tânărul i-a spus că are de gând să-l lămurească, fermierul, aplaudat de cei prezenți, i-a răspuns: „Nu ne trebuie nicio lămurire, neisprăvitule! Ar trebui să fii încă la școală!" Țăranii fermieri simțeau că își pierduseră orice libertate de a cumpăra sau vinde bunuri, chiar teren, în cazul celor care intrau sub prevederile legii, și nu aveau nimic de câștigat. Cu toate acestea, mulți observaseră că „țărănimea nu fusese de acord cu niciun regim de-a lungul anilor". Nemulțumirile pe care le aveau față de regimul nazist nu erau diferite. Mai mult decât atât, fermierii tineri și fiii fermierilor vedeau în regimul actual și o oportunitate de a obține locuri de muncă, mai ales în cadrul Agenției de Alimente a Reichului. Aceștia erau mult mai tentați de ideologia nazistă a „sângelui și gliei" decât fermierii bătrâni, care o tratau cu cinism, erau de părere că istoria se repetă și erau până la urmă mai

interesați de factorii materiali. Dar chiar și fermierii bătrâni erau conștienți de faptul că situația economică în care trăiau în 1939 nu era la fel de rea ca și cu șase, șapte ani în urmă.[27]

III

În ciuda presiunilor frecvente și adeseori contradictorii la care erau supuse în timpul celui de-al Treilea Reich, comunitățile rurale nu au trecut printr-o schimbare fundamentală între 1933 și 1939. În zonele rurale din Germania de Nord, protestante, Partidul Nazist reușise să cucerească opinia publică locală, de multe ori cu ajutorul persoanelor importante din cadrul comunităților, precum preotul satului, învățătorul, fermierul bogat și chiar și măruntul proprietar de teren, sub promisiunea că avea să împiedice ca lupta de clasă, care se dezlănțuia în orașe, să afecteze pacea relativă a zonei rurale. În aceste zone, ca și în restul Germaniei, sloganul care câștigase numeroși suporteri de partea nazismului și înainte de 1933 era cel al unei comunități naționale unite.[28] Membrii familiilor importante din numeroase sate s-au adaptat cu repeziciune la noile roluri prescrise de regim. În Bavaria rurală, Partidul Nazist era conștient că sătenii erau nemulțumiți de apariția în cadrul consiliilor sătești și birourilor administrative a „veteranilor" luptători, care încă nu își câștigaseră respectul sătenilor, fie prin integritatea familiilor din care făceau parte, fie prin locul ocupat în ierarhia tradițională a comunității fermierilor. Naziștii călcau cu grijă înainte de 1933, mai ales în zonele în care predomina catolicismul, și în care cetățenii continuau să voteze pentru Partidul Central sau pentru echivalentul său bavarez, Partidul Popular Bavarez. Prioritățile partidului erau de a crea un consens general și de a neutraliza potențiala opoziție. La rândul lor, majoritatea sătenilor erau dispuși să se adapteze la noul regim, dacă acest lucru avea să mențină structurile sociale și politice existente.[29]

În satul bavarez Mietraching, de exemplu, trezorierul Hinterstocker, care era în funcție încă din 1919, a fost convins de alți membri ai Partidului Popular Bavarez să se înscrie în Partidul Nazist pentru a-și păstra postul și pentru a-l împiedica pe un „veteran" să pună mâna pe baierele pungii comunității. Atunci când un nazist extrem de disprețuit a

amenințat să preia funcția de primar, în 1935, bătrânii satului au apelat din nou la bunăvoința lui Hinterstocker și l-au convins să renunțe la postul său și să devină el însuși primar. Se spune că Hinterstocker, în această funcție, a făcut tot ce-i stătea în putință în anii ce au urmat pentru a nu lăsa ca măsurile nepopulare ale regimului să afecteze satul și era prezent în fiecare an la procesiunile religioase organizate în sat, spre satisfacția sătenilor. Administratorul de regiune a raportat autorităților de ocupație americane, pe 12 decembrie 1945, că 90% dintre săteni doreau ca Hinterstocker să fie reales.[30] Într-un alt sat bavarez, atunci când activiștii naziști au încercat să-l numească pe un „vechi luptător" într-un post-cheie, biroul de administrare locală a raportat cu îngrijorare că:

> Biroul districtual nu e în măsură să fie de acord cu sugestiile conform cărora maistrul croitor S. ar trebui să fie numit în funcția de primar al comunei Langenpreising. În cadrul unei ședințe, consiliul local a hotărât ca primarul actual Nyrt să-și păstreze funcția, de vreme ce un fermier e mai calificat pentru acest post decât un maistru croitor, cum e S.... Biroul districtual e de părere că numirea în funcție a unui fermier apreciat reprezintă garanția unei gestionări a treburilor comunei fără probleme.[31]

Membrilor consiliului sătesc li se reamintea din timp în timp, atunci când deciziile lor ajungeau la urechile autorităților superioare, că primarii erau numiți și nu aleși în cel de-al Treilea Reich.[32] În anumite părți din zona rurală Lippe, situația era și mai dificilă pentru partid, ca în cazul primarului din Donop, Wöhrmeier, care a refuzat să ia parte la ceremoniile naziste sau să folosească formula „Heil, Hitler!" atunci când trimitea scrisori oficiale, nu deținea un drapel cu svastică și organiza cu succes boicoturi economice împotriva meșteșugarilor și a negustorilor din sat care îi sprijineau pe naziștii locali pentru a-l demite din funcție. În ciuda repetatelor acuzații și denunțuri la adresa sa, Wöhrmeier a reușit să rămână în funcția de primar până în 1945.[33]

Solidaritatea dintre comunitățile sătești din numeroase zone ale Germaniei era produsul unei rețele vaste, create de-a lungul secolelor, de tradiții și instituții care guvernau drepturile comune, precum recoltarea spicelor, colectarea lemnului și altele. Satele erau constituite de regulă din familii înrudite și rolul membrilor de familie care ajutau în gospodărie, veri, unchi, mătuși de la fermele din apropiere, era de

asemenea guvernat de astfel de tradiții consfințite. Șubrezimea vieții de zi cu zi de la țară generase o economie bazată pe un sistem de îndatoriri mutuale care nu putea fi afectat cu ușurință, de unde și nemulțumirile legate de Legea limitării drepturilor de moștenire, pe care le resimțeau chiar și cei care beneficiau de pe urma legii. În același timp, exista și o inegalitate semnificativă de clasă și statut în cadrul comunităților sătești, nu numai între fermieri și morari, crescători de vite, fierari, dar și în comunitatea de fermieri. În satul Körle, din zona central-vestică a Germaniei, de exemplu, care avea o populație de aproape o mie de suflete în jurul anului 1930, comunitatea a fost divizată în trei mari grupări. În vârful ierarhiei se aflau „fermierii cu cai", 14 țărani care dețineau fiecare între 10 și 30 de hectare și produceau un surplus pentru piață care le permitea să dețină cai și să angajeze muncitori și servitoare în mod curent, precum și muncitori sezonieri la vremea recoltei. La mijloc se aflau „fermierii cu vite", în număr de 62 în 1928, care erau mai mult sau mai puțin independenți și care dețineau fiecare între 2 și 10 hectare, dar depindeau de forța de muncă care era compusă din rude și neamuri și care uneori mai angajau și muncitori atunci când era nevoie, deși îi plăteau în natură și nu în bani lichizi, în general. Pe ultimul loc al ierarhiei sociale se aflau „fermierii cu capre", 80 de gospodării care dețineau mai puțin de 2 hectare fiecare, împrumutau animale de tracțiune și pluguri de la fermierii cu cai și, de multe ori, le returnau favoarea muncind pentru aceștia.[34]

În anii '20, situația economică a acestui ultim grup devenise destul de precară și mulți erau nevoiți să-și câștige existența muncind cu săptămâna pentru industriașii din orașele din apropiere, de care satul era legat printr-o linie de tren. Acest lucru i-a expus pe mulți la ideologiile comuniste și social-democrate, care au devenit curând preferințele politice ale multora din familiile sărace din Körle. Cu toate acestea, rețeaua interdependentă tradițională a ajutat la păstrarea unei comunități unite și a stabilizat rolul fermierilor cu cai drept liderii ei natural și acceptați în comun acord; disputele politice aveau darul de a-i îngrijora pe cei care făceau parte din elita satului, dar aveau loc încă în afara structurilor tradiționale ale satului. Majoritatea fermierilor cu cai și fermierilor cu vite aveau convingeri naționaliste și cu siguranță că nu au fost foarte mulțumiți atunci când primarul curent fusese demis în

1933 şi locul fusese ocupat de un lider local nazist. Cu toate acestea, retorica nazistă avea o influenţă majoră asupra tuturor nivelurilor sociale ale comunităţilor. Sătenii, încurajaţi de efuziunile Ministerului Propagandei şi de numeroasele sale organe, se identificau cu uşurinţă cu imaginea lui Hitler în postura de cap al gospodăriei naţionale, bazate pe o reţea de obligaţii mutuale în cadrul comunităţii naţionale. Propaganda îşi avea limitările ei în mediul rural, unde cetăţenii nu aveau acces direct la cinematograf şi unde exista un aparat de radio la 25 de săteni în 1939, faţă de unul la opt cetăţeni în mediul urban; dar ministerul a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru ca mesajul său să ajungă la destinaţie, încurajându-i pe săteni să achiziţioneze transmiţătoare speciale de radio [*Volksempfänger*, „radioul (receptorul) popular“, dezvoltat de inginerul Otto Griessing la cererea lui Goebbels – n. trad.] şi trimiţând cinematografe ambulante în zonele rurale. Mesajul pe care îl trimitea era cel al unei noi comunităţi populare în cadrul căreia ţărănimea avea să ocupe un rol central, mesaj care a fost bine primit şi care i-a asigurat pe bătrânii fermieri că nu aveau să se petreacă multe schimbări; poate că noul regim avea chiar să restabilească structurile ierarhice ale comunităţii care fuseseră subminate de migraţia spre oraş a tinerilor care proveneau din familii sărace şi de răspândirea ideologiei marxiste în cadrul grupului „fermierilor cu capre“.[35]

Nu e deci de mirare că grupările săteşti au rămas aproape neschimbate în timpul ascensiunii la putere a naziştilor, dar şi după, având în vedere că acestea respectau cu sfinţenie structurile sociale tradiţionale. Preluarea controlului a întâmpinat prea puţină rezistenţă; casele comuniştilor au fost percheziţionate şi aceştia ameninţaţi cu arestul, şi, în termeni sociali, suprimarea mişcării muncitoreşti din Körle a reprezentat reiterarea stăpânirii fermierilor cu cai şi cu vite asupra clasei inferioare a satului, fermierii cu capre. Cu toate acestea, această retorică care era folosită pentru a zdrobi opoziţia avea o înrâurire asupra procesului de coordonare rurală. Fermierii cu capre şi copiii acestora erau prea valoroşi pentru elita sătească pentru a fi eliminaţi pe de-antregul. Astfel, tatăl monarhist al unui nazist local, care era şeful poliţiei şi care conducea raidurile Cămăşilor Brune asupra comuniştilor locali în 1933, a ameninţat să-l dezmoştenească pe acesta dacă acţiunile sale ar fi avut ca efect plecarea celor vizaţi din sat şi a

limitat astfel efectele operațiunii. Atunci când au venit Cămăși Brune din alte zone în sat pentru a confisca bicicletele clubului local de ciclism, care era afiliat la Partidul Comunist, hangiul local, un vechi membru nazist, le-a arătat acestora un act de proprietate fals, conform căruia clubul îi datora atât de mulți bani, încât el avea dreptul să confiște bicicletele ca plată a datoriilor. Cămășile Brune s-au retras și hangiul a depozitat bicicletele în casa sa, unde au rămas până după război, când proprietarii de drept le-au recuperat. Astfel de acte de solidaritate contau deseori mai mult decât preferințele politice, mai ales când satul era amenințat din afară.[36]

Cu toate acestea, comunitățile sătești nu au fost lăsate complet neatinse de cel de-al Treilea Reich. În Körle, de exemplu, ca și în alte zone rurale ale Germaniei, regimul nazist a creat o stare generală de tensiune, de vreme ce adulții din toate grupurile sociale se opuneau nazismului, în timp ce fiii lor vedeau în apartenența la partid și în activitatea în cadrul acestuia un mijloc prin care se puteau răzvrăti împotriva autorității vechii generații. Prin înrolarea în diverse organizații naziste, aceștia au descoperit că nu mai trebuiau să depindă de bătrâni. Într-un interviu luat după război, sătenii spuneau că primii ani de regim nazist aduseseră câte un „război" în fiecare gospodărie.[37] Pe măsură ce cererea de forță de muncă pentru industrie creștea, din ce în ce mai mulți bărbați tineri și femei tinere din gospodăriile fermierilor cu capre își petreceau o mare parte din timp la oraș, muncind și aducând mai multe fonduri în casă, dar în același timp fiind expuși la noi idei și noi forme de organizare socială. Tineretul Hitlerist, Serviciul Muncitoresc, armata și o gamă variată de asociații feministe îi luau pe copii, băieți și fete, din sate și le arătau o lume mai largă. Atacurile din ce în ce mai dese ale naziștilor asupra Bisericii au subminat încă o instituție centrală a satului, care era un instrument de socializare, dar și un centru de coeziune socială. În același timp, totuși, aceste schimbări își aveau limitele lor. Aroganța tinerilor era tolerată, deoarece vechea generație încă mai credea într-un simț al comunității și fermierii aveau nevoie de forță de muncă, și astfel situațiile tensionate erau soluționate cu o doză de umor, iar gospodăriile și comunitatea rămâneau intacte. Implicarea în Partidul Nazist de care dădeau dovadă tinerii nu i-a izolat complet de restul comunității; aceștia erau loiali acum nu numai comunității, ci și unui set nou de instituții.[38]

Faptul că structurile sociale ale comunităţilor săteşti nu fuseseră afectate într-un mod fundamental de noul regim explică poate de ce, în ciuda vociferărilor, sătenii nu s-au reunit într-o opoziţie politică. Subiectele controversate (deficitul de locuri de muncă, efectele nedorite ale Legii limitării drepturilor de moştenire, preţurile scăzute ale produselor stabilite de Agenţia de Alimente a Reichului) au constitui obstacole pentru care ţăranii au făcut tot ce au putut pentru a le depăşi, dând dovadă de isteţimea caracteristică oamenilor de la sat, falsificând făina pentru a o folosi pentru mai mult timp, vânzând produsele proprii pe piaţa neagră şi aşa mai departe. Puteau recurge şi la justiţie şi mulţi chiar au făcut-o. Efectele Legii limitării drepturilor de moştenire, de exemplu, au fost atenuate prin includerea prevederilor privind eliminarea fermierilor beneficiari ai legii care refuzau să-şi plătească datoriile sau care nu reuşeau să-şi gestioneze fermele într-o manieră corectă. Curţile de justiţie locale speciale, în cadrul cărora comunitatea de fermieri locală era bine reprezentată, nu se temeau să excludă astfel de ticăloşi, de vreme ce acest lucru era în interesul producţiei eficiente de alimente şi în menţinerea păcii şi stabilităţii rurale.[39] În general, aceste decizii erau luate nu pe bază ideologică, ci practică, şi uneori linişteau mânia comunităţii săteşti în ceea ce privea efectele dăunătoare ale legii.[40]

În Stade, un district rural protestant de pe coasta nordică a Germaniei, unde naziştii câştigaseră mai mult de jumătate de voturi în alegerile de la începutul anilor '30, fermierii erau în general în favoarea unui sistem de cote şi preţuri fixe, de vreme ce acesta făcea viaţa mai puţin incertă, şi oricum, societatea din acea zonă, la fel ca şi comunităţile săteşti din alte zone ale Germaniei, nu fusese niciodată pe deplin de acord cu o piaţă liberă capitalistă. Nu erau de acord însă cu preţurile care erau stabilite la o valoare prea mică. Cu cât scădeau preţurile, cu atât erau mai nemulţumiţi. Aşa cum era de aşteptat din partea unor oameni ale căror vieţi, la fel ca şi cele ale strămoşilor lor, depindeau de pământ şi de roadele sale, nemulţumirea lor privind regimul era limitată la influenţele adverse pe care le avea asupra modului lor de a-şi duce existenţa. Mai mult decât atât, aceştia se eschivau de la a respecta cotele impuse de Agenţia de Alimente a Reichului şi de Planul de Patru Ani nu din cauză că nu erau de acord cu acestea, ci pentru că economia agricolă era gestionată într-un mod iraţional şi contradictoriu.

Astfel, de exemplu, atunci când fermierii mărunți refuzau să dea o cotă pe grâne, o făceau de multe ori pentru a folosi grânele reținute pentru a-și hrăni vitele și pentru a îndeplini cotele de lapte și de capete de cireadă. Solidaritatea din comunitățile sătești le permitea să se simtă într-o relativă siguranță atunci când făceau acest lucru sau chiar când vorbeau critic la adresa politicilor agricole ale regimului: spre deosebire de zonele urbane ale Germaniei, se întâmpla foarte rar în zonele rurale ca cineva să fie denunțat la Gestapo sau la partid pentru că adusese critici regimului, mai puțin atunci când existau conflicte grave între elitele vechii generații și noua generație, plină de aspirații dar frustrată din punct de vedere politic. În ciuda argumentelor administrației Agenției de Alimente și a Planului de Patru Ani, fermierii priveau de regulă cu suspiciune procesul de modernizare a agriculturii, noile tehnici și în mod special noile mașinării agrare, chiar dacă era practic o corvoadă să le obții, astfel că cel de-al Treilea Reich a făcut prea puține pentru a impune modernizarea fermelor mărunte. Dar spectacolele grandioase care aveau loc în toată țara, de exemplu cu ocazia festivalului anual al recoltei, recunoșteau contribuția țărănimii în cadrul comunității naționale, într-un mod deloc critic la adresa încăpățânării sale specifice. Într-un final, așadar, viziunea lui Darré, a unei noi utopii rurale, nu s-a împlinit până în 1939, la fel cum s-a întâmplat și cu planul ambițios și contradictoriu al regimului de obține o autonomie economică în domeniul alimentar; dar prea puțini țărani erau cu adevărat interesați de acest lucru, oricât de mult i-ar fi flatat propaganda. Ce conta cu adevărat pentru ei era că duceau un trai decent, cu mult mai decent decât în ultimii ani ai crizei economice, și erau mulțumiți cu asta.[41]

Soarta clasei de mijloc

I

Locul țărănimii în discursul politic german de sfârșit de secol XIX și început de secol XX era în genere situat în grupul social straniu și amorf cunoscut prin apelativul german intraductibil de *Mittelstand*. Acest termen exprima în primul rând aspirațiile propagandiștilor de dreapta ca acel segment din populație care nu făcea parte nici din burghezie, nici din proletariat să aibă propriul loc recunoscut în societate. Echivalentul aproximativ al *petite bourgeoisie* din Franța și a păturii inferioare din clasa de mijloc britanică, aceștia au ajuns la începutul anilor '30 să întruchipeze ceva mai mult decât un simplu grup social: în politica germană, ei reprezentau un set de valori. Situați între cele două mari clase antagonice în care societatea se divizase, îi reprezentau pe cei care înfruntau viața pe cont propriu, independenți, sârguincioși, nucleul sănătos al poporului german care a fost dat în mod nedrept la o parte de războiul de clasă care se dezlănțuise în jurul lor. Către oamenii de această factură – micii comercianți, meșteșugarii iscusiți care își conduceau propriile ateliere, fermierii rurali care se gospodăreau singuri – a fost direcționat inițial apelul nazist. Printre altele, programul NSDAP din 1920 era încă un produs tipic al politicii de dreapta care viza *Mittelstand*-ul german; la urma urmei, sprijinul acestei categorii se număra printre factorii importanți care au dus la ascensiunea partidului.[42]

Resentimentele acestei categorii erau nenumărate, iar cei pe care îi privea drept dușmani, câtă frunză și iarbă. Micii comercianți se simțeau lezați de lanțurile de magazine universale, artizanii urau producția în masă a marilor fabrici, țăranii mormăiau nemulțumiți despre concurența neloială a junkerilor deținători de moșii întinse. Cu toții

erau susceptibili la o retorică politică dispusă să găsească ţapi ispăşitori ca minoritatea evreiască pentru problemele lor. Reprezentanţii tuturor acestor grupuri au văzut în ascensiunea celui de-al Treilea Reich ocazia perfectă de a-şi împlini vechile aspiraţii. Şi într-adevăr, iniţial, s-au bucurat de oarecare succes. Atacurile locale asupra magazinelor universale, boicoturile şi discriminările declanşate în multe cazuri de artizanii şi micii comercianţi înşişi, care aveau acum în spate forţa Partidului Nazist şi a SA-ului, au fost repede susţinute de o Lege pentru protecţia comerţului individual, aprobată pe 12 mai 1933. Din acel moment încolo, lanţurilor de magazine li s-a interzis să mai deschidă noi filiale, să adauge noi linii de produse sau să găzduiască între pereţii lor departamente de sine stătătoare, cum erau frizeriile sau pantofăriile. Restaurantele din magazinele universale, despre care mulţi credeau că dăunează afacerilor hotelierilor şi patronilor de restaurant independenţi, au fost închise prin ordinul autorităţilor. În august 1933, un nou decret impunea noi restricţii asupra brutăriilor, măcelăriilor, atelierelor de ceasornicărie, developare a fotografiilor şi reparaţii de maşini din cadrul magazinelor universale. Firmele de curierat comercial au început să fie ţinute în frâu, iar organizaţiile de partid s-au străduit ca toate comenzile lor pentru uniforme şi echipament să ia calea micilor afacerişti. Din septembrie 1933, subvenţiile guvernamentale pentru repararea şi reconstrucţia de case au asigurat că veniturile multor tâmplari, instalatori, zidari şi altor meseriaşi vor înflori.[43] Grupurile de presiune ale meşteşugarilor, frustrate de eşecurile în a-şi găsi răspuns doleanţelor în anii weimarezi, insistau acum pentru îmbunătăţirea calificărilor şi recunoaşterea statutului lor corporatist prin apartenenţa obligatorie la bresle de comerţ, cerinţe care le-au fost împlinite: din iunie 1934, toţi meşteşugarii trebuiau să aparţină unei bresle (*Innung*), care trebuia să administreze respectiva ramură de comerţ. Acestea au ajuns sub conducerea Ministerului Economiei în ianuarie 1935. După anul respectiv, orice meşteşugar care dorea să fie înregistrat oficial şi să primească permisiunea de a-şi deschide un atelier trebuia să promoveze o examinare riguroasă din partea colegilor de breaslă. Toate acestea erau ambiţii nutrite de multă vreme, care într-un fel încercau să restabilească statutul pe care mulţi meşteşugari simţeau că îl pierduseră în urma industrializării şi a ascensiunii producţiei de masă din fabrici. Erau sprijiniţi

puternic de Schacht, care considera că micile ateliere şi proprietarii lor aduceau o contribuţie utilă economiei şi meritau apăraţi împotriva încercării Frontului Muncii de a le coborî statutul la cel de simpli muncitori prin includerea lor în rândurile sale.[44]

Dar în pofida retoricii şi a tuturor presiunilor exercitate de şefii locali de partid şi de Cămăşile Brune, care în multe cazuri proveneau tocmai din lumea micului comerciant sau artizan, avalanşa iniţială de acţiuni practice şi intervenţii legislative în favoarea afacerilor mici a încetat curând, odată ce economia s-a văzut îndreptată spre imperativele copleşitoare ale reînarmării, care favorizau de la bun început marile corporaţii. Cu toate promisiunile naziştilor de a salva pătura de jos a clasei de mijloc şi micii afacerişti, numărul de firme de meşteşugărie, care a crescut în timpul redresării economice pe la 18 procente între 1931 şi 1936, a coborât la 14 procente între 1936 şi 1939.[45] Între 1933 şi 1939, numărul atelierelor de cizmărie a scăzut cu 12 la sută, iar cele de tâmplărie, cu 14. Cifra de afaceri totală a comerţului meşteşugăresc nu a atins nivelul din 1926 decât în anul 1939. Mulţi meşteşugari erau chiar mai săraci decât lucrătorii industriali. Lipsa de materii prime, competiţia cu întreprinderile mai mari şi costul descurajator al instalaţiilor necesare pentru unele procese de producţie, cum era cazul pielii artificiale, se numărau printre factorii care au generat aceste probleme. Unele meşteşuguri tradiţionale, precum fabricarea de viori în Mittenwald sau de ceasuri în munţii Pădurea Neagră au pierdut din ce în ce mai mult teren în faţa producţiei de fabrică şi au intrat într-un declin sever. Cu atât mai mult cu cât micile afaceri, la fel ca şi rivalele lor de mai mare anvergură, au fost tot mai încorsetate de reglementările guvernamentale. Apartenenţa obligatorie la bresle şi necesitatea examinării înainte de primirea unui certificat oficial de competenţă în domeniu care să permită intrarea în afaceri s-au dovedit a fi lame cu două tăişuri; mulţi meşteşugari cu experienţă au fost nevoiţi să participe la examinări din nou, iar întocmirea actelor necesare s-a dovedit a fi prea mare bătaie de cap pentru mulţi dintre ei, mai ales când, după 1937, au fost obligaţi să ţină registre cu veniturile şi cheltuielile făcute. În loc de corporaţii de sine stătătoare, meşteşugarii s-au găsit înregimentaţi în bresle organizate pe baza lanţului de conducere şi direcţionate de sus. Promisiunea unui statut mai bun în cadrul unui stat corporatist s-a

dovedit iluzorie. Pe deasupra, Planul pe Patru Ani cerea instruire rapidă mai degrabă decât pregătirea aprofundată și standardele înalte care stătuseră la baza examinărilor obligatorii și în consecință Camera Artizanilor și-a pierdut dreptul exclusiv de a acorda calificări în domeniu.[46]

Și afacerile mici au avut de suferit prin pierderea mâinii de lucru recrutate în masă de companiile implicate în efortul de reînarmare, care promiteau salarii mai bune. Această concentrare a afacerilor este sugerată de declinul cu 7 procente în numărul de proprietari și manageri din comerț, comunicații și transport ce reiese din statisticile oficiale între 1933 și 1939. Într-adevăr, acest fapt se datora în parte închiderii de prăvălii și ateliere deținute de evrei; între 1933 și 1938, numărul de ateliere de meșteșugărie care aparțineau membrilor acestei comunități a căzut de la 10 000 la 5 000, iar până la finele lui 1938 au dispărut și restul. Aproape toate erau prea mici ca să merite să fie preluate, așa că acelea arianizate și nu închise cu totul abia dacă erau mai multe de 345. Dar declinul nu s-a datorat numai acestor circumstanțe. În decursul aceleiași perioade, numărul de lucrători neplătiți din rândul membrilor familiei a crescut cu 11% în micile întreprinderi comerciale, fiind tot mai greu de găsit lucrători plătiți. Din ce în ce, tinerii au început să părăsească acest sector al economiei pentru altele mai atractive sau au fost înrolați în forțele armate, micile afaceri rămânând doar sub administrarea bărbaților mai în vârstă și a consoartelor lor. De exemplu, un studiu asupra magazinelor de săpun și pastă de dinți de la începutul anului 1939 arăta că 44% dintre ele erau conduse de femei, iar peste 50% din proprietarii de sex masculin aveau peste cincizeci de ani; de asemenea, aproape 40% din aceștia trebuiau să își suplimenteze veniturile din alte surse.[47]

O nouă povară financiară a fost impusă din decembrie 1938, când meșteșugarilor li s-a cerut să își asigure afacerile singuri, fără ajutor din partea guvernului. Până în 1939, Planul pe Patru Ani, cu prețurile și cotele sale fixe, a restrâns drastic independența micilor afaceriști, de la măcelari, băcani, proprietari de magazine de dulciuri și panificație și prăvălii de cartier, la cizmari și deținători de tutungerii și de chioșcuri în piețele Germaniei. Reglementările și auditul consumau timp, în vreme ce taxe noi și donații obligatorii scădeau profiturile. Lipsa dramatică de mână de lucru în industria de armament a dus la presiuni oficiale

tot mai intense asupra micilor afaceri şi ateliere pentru a spori forţa de lucru industrială a naţiunii. Până în 1939, până şi meşteşugarii independenţi erau nevoiţi să întocmească o carte de lucru cu date ce ţineau de instruirea, calificările şi experienţa lor de lucru; astfel înregistraţi, puteau fi recrutaţi în orice moment într-un plan obligatoriu de muncă. Aşa a fost cazul multor cizmari care au fost aduşi în fabrica Volkswagen, pentru a fi recalificaţi ca tapiţeri. Pentru a facilita redirecţionarea mâinii de lucru din meşteşugărie în producţia relevantă pentru război (cum era şi fabrica Volkswagen), în 1939, Camera Meşteşugarilor trebuia să „perieze" şi să aleagă întreprinderi neviabile din domeniul bunurilor de consum; în consecinţă, au fost închise în jur de 3 procente din afacerile de artizanat, aproape toate fiind ateliere în care singurul lucrător era chiar proprietarul, care era adeseori atât de sărac, că trebuia să îşi suplimenteze veniturile prin banii veniţi din asistenţă socială.[48]

Caracteristică pentru dezamăgirea multor asemenea grupuri din cel de-al Treilea Reich a fost experienţa farmaciştilor, o ramură de comerţ cu amănuntul care depindea în mare parte de micile farmacii independente. Mulţi farmacişti au văzut în venirea Reichului şansa de a-şi împlini vechea ambiţie de a fi recunoscuţi pe plan profesional la fel ca medicii, de a respinge influenţa crescândă a marilor companii farmaceutice şi de a restaura reputaţia spiţerului ca expert iscusit, bine instruit – un adevărat profesionist – care îşi producea singur propriile tratamente şi remedii medicale şi era ferit de concurenţa venită din partea comercianţilor de plante medicinale şi a altor rivali necalificaţi prin stabilirea unui monopol legal. Dar această viziune s-a dovedit foarte repede a fi un miraj. Deşi instruirea farmaciştilor a fost reformată în 1934 şi arianizată, cu câteva obiecţii, în 1935, aceştia nu au reuşit să cadă de acord cum să îşi pună cel mai bine în practică pretenţiile monopoliste, iar organizaţia lor a fost absorbită în Frontul Muncii. Priorităţile regimului au căpătat curând caracter imperativ şi farmaciştii s-au văzut implicaţi în căutarea de ingrediente medicinale de producţie internă pentru a determina independenţa Germaniei de importurile farmaceutice şi în pregătirea de medicamente necesare pentru război. Era un joc dominat de marile firme farmaceutice, iar priorităţile militare au înlăturat ca anacronică ideea oarecum medievală a spiţerului independent care îşi producea propriile medicamente şi

rețete.[49] Același lucru era valabil pentru multe alte părți ale sectorului independent de afaceri. Același proces de coordonare a avut loc și în cazul veterinarilor, cu organizațiile existente dizolvându-se și 4 000 din cei 7 500 de veterinari ai Germaniei devenind membri ai noii Asociații a Chirurgilor Veterinari Germani până în ianuarie 1934. Și aici, asociațiile profesionale voluntare se coordonau de obicei singure, drept care au fost răsplătite prin încorporarea formală în Camera Chirurgilor Veterinari ai Reichului în 1936. Încercările inițiale ale unei aripi a profesiei de a impune o formă corporatistă organizării lor naționale a făcut repede loc structurilor instituționale caracteristice pentru cel de-al Treilea Reich, centralizate, ierarhice și ușor de supus controlului guvernamental, la fel ca și în alte sfere ale afacerilor mici.[50]

Observatorii social-democrați din Germania au raportat nemulțumirea meșteșugarilor și a deținătorilor de mici prăvălii față de situația lor în Reich. Deja în mai 1934, micii oameni de afaceri și comercianții cu amănuntul se plângeau că situația economică nu s-a ameliorat destul pentru ca oamenii să cheltuiască mai mult pe bunurile și serviciile de consum pe care ei le produceau și vindeau, în timp ce partidul îi bătea la cap încontinuu pentru contribuții de un fel sau altul pe care nu aveau de ales decât să le satisfacă. Printre multele lor plângeri se număra faptul că promisiunile de a opri cooperativele de consum, în multe cazuri instituții apropiate de mișcarea sindicală social-democrată, nu au fost îndeplinite. Alipite Frontului Muncii și folosite ca mijloc convenabil de a-i răsplăti pe „vechii luptători" punându-i în poziții de conducere, cooperativele au pierdut numai subvențiile și scutirile de taxe de care se bucurau sub Republica de la Weimar. O lege din mai 1935 a dispus lichidarea cooperativelor nerentabile financiar, dar încercările de a-i opri pe funcționarii de stat să fie membri ai acestora au fost înăbușite de Hess în 1934. Cu toate că aproape o treime din cele 12 500 de magazine ale cooperativelor din țară au fost închise până în 1936, adeseori la presiunile grupurilor locale ale partidului, existau încă peste două milioane de membri ai acestora și micii comercianți se simțeau nedreptățiți pentru că nu dispăruseră cu totul.[51] În Silezia, conform comunicării un agent social-democrat, în aceste cercuri exista mare „amărăciune", pentru că:

> Taxele neîncetate îi fac pe oameni să ajungă în pragul disperării. Cifra de afaceri a căzut rapid. Din cauza salariilor mici, muncitorii

îşi permit doar cele mai ieftine articole şi, fireşte, dau buzna în magazinele universale şi prăvăliile cu preţ unic. Oamenii înjură ca la uşa cortului şi nu se mai feresc să îşi declare public dezamăgirea la întruniri... La o întrunire recentă din Görlitz, un proprietar de prăvălie a luat cuvântul şi a spus: „Ce nu ne-au promis înainte?! – Magazinele universale aveau să fie închise, societăţile de cooperativă aveau să fie distruse şi magazinele cu preţ unic aveau să dispară. Nu s-a întâmplat nimic! Am fost minţiţi şi trădaţi!" A doua zi, bărbatul a fost arestat. Acest lucru a provocat mare supărare.[52]

Cererea de consum nu numai că îşi revenea cu greu, dar nici regimul nu a fost suficient de naţional-socialist în această privinţă.[53]

În 1935, până şi unii micii comercianţi şi meşteşugari care până nu demult fuseseră nazişti înfocaţi au început să dea glas dezamăgirii că situaţia lor nu s-a îmbunătăţit. Un meşteşugar din Aachen a fost auzit spunând că toţi colegii săi se împotriveau lui Hitler, dar că ştia numai trei din cincizeci care chiar ar avea curajul să deschidă gura; restul tăceau mâlc.[54] Nu se poate susţine că naziştii nu au făcut nimic pentru ei, remarca mai târziu un raport social-democrat, dar aproape toate măsurile luate au fost cu două tăişuri. Creditele au devenit greu de obţinut, cererea se redresa lent, controlul asupra preţurilor dăuna profiturilor, contribuţiile de breaslă erau apăsătoare, breslele erau prost conduse, iar taxele erau mărite şi adunate cu mult mai mult zel decât înainte.[55] Dar, până la urmă, chiar şi social-democraţii au fost nevoiţi să concluzioneze în 1939 că: „pentru moment, nemulţumirea meşteşugarilor faţă de situaţia lor tot mai dificilă abia dacă are un caracter politic". Bombăneau despre lipsa de materii prime, se plângeau că îşi pierd lucrătorii în favoarea forţelor armate şi a industriei muniţiilor, dar nici nu şi-au unit forţele într-o critică generală la adresa regimului însuşi. Social-democraţii conchideau că aceştia erau „un strat social pentru care gândirea politică a fost mereu străină". Era o afirmaţie ambiguă. Dezamăgirea crea nemulţumire, până şi dezaprobare; dar, la fel ca în alte sfere ale societăţii, se găseau destule motive ca aceasta să nu se transforme în opoziţie făţişă faţă de regim. Acei artizani şi mici comercianţi care au reuşit să se menţină pe linia de plutire – marea lor majoritate – considerau că, în pofida tuturor necazurilor, situaţia lor economică era măcar mai bună decât în timpul Marii Crize.

Sectorul afacerilor mici a rămas adânc divizat între producători și comercianți cu amănuntul, servicii și manufacturi și în multe alte privințe. În sfârșit, dintre toate segmentele societății germane, aceasta fusese încă din secolul al XIX-lea cea mai favorabilă naționalismului de dreapta, antisemitismului și sentimentului antidemocratic. Ar fi fost nevoie de mai mult decât de nemulțumiri economice pentru a o întoarce împotriva regimului.[56]

II

Meșteșugarii și deținătorii de magazine mici nu erau singurul grup care se aștepta la o îmbunătățire a statutului odată cu venirea celui de-al Treilea Reich. Lucrătorii de birou și ceilalți salariați din sectorul privat priveau demult cu invidie veniturile superioare, statutul și privilegiile funcționarilor de stat. Cunoscuți popular drept „noul *Mittelstand*", aceștia erau însă foarte divizați politic, cu organizații liberale și social-democrate rivalizând cu cele ale extremei drepte, iar voturile lor pentru Partidul Nazist în perioada weimareză nu au fost peste media națională. Mulți sperau că noul Reich va reimpune barierele de statut între funcționari și lucrătorii manuali care fuseseră demolate în anii precedenți. Teama de „proletarizare" a fost un factor comun în toate sindicatele funcționarilor, fie ele de stânga, de centru ori de dreapta. Dar au fost dezamăgite amarnic când Hitler a venit la putere. Conducătorii celor trei aripi politice ale sindicatelor funcționărești au fost arestați și trimiși în lagăre de concentrare, iar sindicatele însele, odată cu toate celelalte organizații ale funcționarilor, au fost contopite în Frontul German al Muncii.[57] Mai mult decât atât, faptul că muncitorii și organizațiile lor au fost integrați în mod formal într-o comunitate națională a dărâmat încă o barieră. Funcționarii nu aveau tradițiile bine închegate ori cultura specifică de care muncitorimea s-a bucurat sub forma mișcării social-democrate și, în măsură mai mică, a celei comuniste, așa că erau mai vulnerabili la atomizare și intimidare și mai puțini capabili până și de o rezistență pasivă.[58] Așadar, nu este de mirare că un agent social-democrat care lucra într-o firmă de asigurări de viață din centrul Germaniei relata în 1936 că majoritatea era apatici din punct de vedere

politic, în afară de câțiva foști susținători ai Căștilor de Oțel și naționaliștilor, care, deși nu erau partizani fanatici ai lui Hitler, se bucurau totuși de modul în care acesta strivise „marxismul" în 1933. „Majoritatea angajaților de sex masculin acceptă fără crâcnire constrângerile politice și diversele dispoziții venite", recunoștea acesta. Marea lor majoritate proveneau din pătura inferioară a clasei de mijloc. Puneau toate problemele pe seama „micilor hitleri" ai regimului și continuau să îl admire pe Führer însuși. Și aici, șansele pentru orice fel de gândire critică la adresa regimului erau destul de reduse.[59]

Mai complicată era poziția profesioniștilor cu pregătire universitară, avocați, doctori, învățători, ingineri, profesori universitari și așa mai departe. Așa cum am văzut, cel de-al Treilea Reich a avut un impact variat asupra statutului acestor grupuri, pe de o parte, știrbind statutul avocaților, funcționarilor publici, învățătorilor și profesorilor și, pe de altă parte, ridicându-l pe acela al medicilor. Antiintelectualismul și populismul naziștilor au avut în mod limpede un efect dăunător asupra prestigiului social al unor asemenea grupuri, realitate reflectată în schimbările aduse învățământului universitar, cu scăderea drastică a numărului studenților, necesitatea ca aceștia să petreacă perioade lungi în lagăre de muncă și abolirea instituțiilor studențești autonome. Puterea și prestigiul în creștere ale forțelor armate au deschis posibilitatea unor noi cariere în corpul ofițeresc pentru tinerii inteligenți și ambițioși din clasa superioară și cea de mijloc, făcând profesiile civile să pară, în comparație, anoste și lipsite de recompense. Disprețul adesea repetat și exprimat în public al naziștilor pentru drept a dus la respingerea unei asemenea posibile cariere, și nu este de mirare că în 1939 se înregistrau plângeri larg răspândite privind lipsa de cadre în domeniul judiciar și legal. Chiar și când o profesie o ducea relativ bine sub Reich, cum era cea a inginerilor, situația lor nu se ameliora cu mult. Reînarmarea, cu nevoile sale de expertiză tehnică în proiectarea tancurilor, navelor, avioanelor și armamentului; fortificațiile ca Zidul de Vest și proiectele publice precum autostrăzile; proiectele prestigioase de clădiri în Berlin, München și alte locuri: toate acestea cât și alți factori au determinat Ministerul Muncii să scutească inginerii de restricțiile în mobilitatea forței de muncă din 1937, mai ales dacă își schimbau slujba pentru a-și dezvolta pregătirea profesională. Însă toate acestea

nu le-au afectat cu aproape nimic salariile: de pildă, într-o companie de talia Siemens, salariul de încadrare al unui inginer calificat era mai mic decât cel al unui învățător în 1936, iar organizația inginerilor, condusă de Fritz Todt, încă se plângea în 1939 că absolvenții de științe umaniste se bucurau de un prestigiu social mai mare decât al lor. Acordarea în cadrul congresului de la Nürnberg din 1938 a celui de-al doilea Premiu German pentru Artă și Știință (surogatul pentru pe atunci interzisul Premiu Nobel) lui Fritz Todt, proiectantului de mașini Ferdinand Porsche și inginerilor aeronautici Wilhelm Messerschmitt și Ernst Heinkel, ca o recunoaștere explicită și mult trâmbițată a reușitelor tehnologice germane, nu a părut să compenseze prea multe în ochii majorității inginerilor.[60]

La urma urmei, toate grupurile profesionale au pierdut o parte substanțială din autonomie prin procesul de coordonare din primele luni ale Reichului, când diversele asociații profesionale au fost închise, contopite și aduse sub controlul naziștilor. Cu toții au consimțit la acest proces, așa cum au făcut-o cu epurările social-democraților și comuniștilor și înlăturarea membrilor evrei din asociațiile profesionale și, eventual, chiar din profesii. Scăderea nivelului educației universitare și pregătirii profesionale, cu punerea accentului pe îndoctrinarea ideologică și pregătirea militară în detrimentul tradiționalei acumulări de cunoștințe și abilități, s-a adăugat înregimentării activităților profesionale, provocând o demoralizare simțitoare printre specialiștii țării. Chiar și doctorii, a căror profesie a fost cea mai favorizată sub cel de-al Treilea Reich, și-au pierdut unele din vechile privilegii fără a câștiga altele noi la schimb. Când guvernul a introdus în 1935 o Ordonanță a Medicilor Reichului, suplimentată de un Statut Profesional în noiembrie 1937, doctorii s-au găsit strâns încorsetați de o serie de reguli impuse de deasupra, cu sancțiuni penale pentru oricine le încălca. Curțile disciplinare au început să emită avertismente pe bandă rulantă, să împartă amenzi și chiar să suspende doctori care se făceau vinovați de vreo încălcare a regulilor. Acum doctorii nu doar că trebuiau să aparțină Camerei de Medicină a Reichului, înființată în 1936, să o informeze de orice schimbări în viața personală și să îi trimită spre aprobare orice aranjament contractual nou; trebuiau, de asemenea, să încalce confidențialitatea pacienților raportând autorităților cazurile severe de

alcoolism, dizabilităţi ereditare sau congenitale şi boli cu transmitere sexuală. Ordonanţa din 1935, deşi afirma în teorie principiul confidenţialităţii, prevedea explicit că acesta putea fi încălcat în practică dacă aşa dicta „bunul simţ al oamenilor", care era desigur definit, ca întotdeauna, de către regim şi slujitorii săi. De asemenea, indiferent de cât de vastă era experienţa lor profesională, toţi doctorii au trebuit să urmeze noi cursuri de instruire în igiena rasială şi biologia ereditară. Cinci mii de medici au fost nevoiţi să urmeze asemenea cursuri numai în 1936; mulţi dintre ei s-au simţit jigniţi că trebuiau să asculte prelegeri interminabile din partea unor ideologi nazişti ale căror calificări profesionale le priveau adesea ca fiind inferioare celor proprii şi ale căror idei le tratau cu scepticism şi suspiciune justificate.[61]

O lovitură chiar mai puternică dată orgoliului lor colectiv a fost refuzul autorităţilor de a accepta vechea doleanţă a lumii medicale de a elimina „şarlatanii", sau vindecătorii fără pregătire medicală universitară, al căror număr se ridica la cel puţin 14 000 în Germania anului 1935, sau trei pentru fiecare zece doctori cu acte în regulă. Liga Naţional-Socialistă a Medicilor, de care aparţinea cam o treime din doctori, nu avea influenţă şi prestigiu şi, în general, era considerată ca fiind ineficientă. Poziţia Camerei de Medicină a Reichului, de care toţi doctorii trebuiau să aparţină, avea mult mai multă putere, dar problema fundamentală era că naziştii de rang înalt, de la Hitler în jos, priveau cu destul de multă simpatie medicina alternativă. Aşa cum am văzut deja, chiar şi preşedintele Camerei de Medicină, Gerhard Wagner, sprijinea ceea ce el numea „Noua Tămăduire Germană" şi încerca să o introducă în orarul facultăţilor de medicină.[62] În faţa presiunilor contradictorii din partea organizaţiilor medicilor, pe de o parte, şi a propriilor lideri, pe de alta, regimul a ezitat pentru ani de zile până când, în februarie 1939, a anunţat în final că toţi vindecătorii nerecunoscuţi vor fi înregistraţi în Uniunea Vindecătorilor Naturişti din Germania şi că de atunci încolo nu vor mai fi admişi noi recruţi în această profesie. Nu numai că măsura autorităţilor le-a conferit acestora statut profesional, dar, din acel moment, oricine putea să arate diploma de competenţă necesară avea dreptul să primească titlul de „doctor în medicina naturistă", fiind astfel considerat un echivalent al doctorilor, iar medicii cu pregătire universitară erau nevoiţi să îi asiste pe vindecătorii

naturişti înregistraţi dacă aceştia le cereau ajutorul. Vindecătorii deosebit de talentaţi puteau chiar să obţină admiterea în facultăţile de medicină fără calificările obişnuite. Mai rău, întregul set de reguli şi proceduri nu era susţinut de vreo sancţiune împotriva vindecătorilor neînregistraţi, cărora le era permis să îşi continue activitatea atât timp cât nu pretindeau onorarii. Prin urmare, medicii germani au trebuit să îndure pierderea statutului profesional, imixtiunea crescândă din partea guvernului şi erodarea poziţiilor etice tradiţionale.[63]

Însă toate acestea erau cumva compensate prin sporirea enormă a influenţei doctorilor asupra celorlalţi indivizi în cel de-al Treilea Reich, susţinută de politicile de stat în domeniul sterilizării şi al controalelor de sănătate pentru o varietate de scopuri, de la serviciul militar la căsătorie. Sănătatea era esenţială pentru un regim a cărui prioritate era bunăstarea fizică a rasei şi vasta majoritate a doctorilor erau mai mult decât dornici să se ralieze cerinţelor statului în această privinţă, deoarece ideea de igienă rasială era deosebit de populară în lumea medicală cu mult dinainte de 1933. Salariile medicilor au crescut brusc după 1937, veniturile brute ridicându-se de la puţin peste 9 000 de mărci în 1933, la aproape 14 000 cu patru ani mai târziu; în 1939, se spunea că ar fi fost în jurul a 20 000. Înlăturarea atâtor doctori evrei din profesie a dus la mărirea numărului de clienţi pentru cei rămaşi, iar redresarea economică a făcut populaţia mai dispusă să contribuie la fondurile de asigurări medicale, care au fost reformate la rândul lor pentru a ieftini intervenţiile chirurgicale şi au simplificat accesul doctorilor la plăţi. Astfel, aceştia se aflau la o distanţă considerabilă de avocaţi în privinţa veniturilor şi, întâmplător, câştigau dublu faţă de dentişti, al căror rol în igiena rasială şi politicile de sănătate conexe era mai mult sau mai puţin minimal. Dincolo de chirurgie, creşterea rapidă a forţelor armate a deschis pentru doctori noi oportunităţi de a servi în corpul medical militar. De asemenea, erau recrutaţi cu scopul de a-şi aduce serviciile medicale pentru multe ramuri ale Partidului Nazist şi organizaţiile sale afiliate, de la Cămăşile Brune la *Hitlerjugend*. Cei mai ambiţioşi puteau intra în SS, unde aveau toate şansele să obţină prestigiu şi promovări mai uşor decât în viaţa civilă. Himmler a înfiinţat o academie medicală SS în Berlin, care să îi îndoctrineze ideologic, iar doctorii din cadrul SS-ului

deţineau titlul pompos de Doctor SS al Reichului, oglindind cumva propria titulatură a lui Himmler de Führer SS al Reichului. În întregime, s-a estimat că peste două treimi din medicii germani au avut legături cu Partidul Nazist şi organizaţiile care îi erau afiliate. Rolul esenţial al doctorilor în viitorul imaginat de nazişti era exprimat de asemenea instituţii ca Şcoala de Conducere pentru Medicii Germani, o tabără de instrucţie localizată într-o zonă pitorească din Mecklenburg, unde membrii Ligii Medicilor Nazişti treceau printr-un program de două săptămâni de introducere în ideologia nazistă, pentru a-i pregăti pentru un rol politic în cel de-al Treilea Reich în anii ce aveau să vină. Astfel că doctorii tineri îşi găseau o ţintă pentru ambiţiile lor în sfera puternic ideologizată a igienei rasiale, în vreme ce membrii mai în vârstă, deja recunoscuţi, ai profesiei medicale îşi puteau continua activitatea, chiar erau mai bine plătiţi pentru ea, cu costul unei imixtiuni fără precedent din partea statului. Era o înţelegere tacită pe care aproape toţi erau dispuşi să o accepte.[64]

III

Alte grupuri profesionale au fost mai puţin satisfăcute, îndeosebi vasta şi ramificata administraţie de stat a Germaniei. În ciuda încercării lui Hitler din 1934 de a impune o diviziune a muncii între administraţia de stat tradiţională şi cea de partid, tensiunile între aripile normativă şi prerogativă a „statului dualist" au continuat şi chiar s-au acutizat cu trecerea timpului. Cu toate că instituţii ca Ministerul de Interne îşi avertizau funcţionarii să nu accepte instrucţiuni de la agenţiile Partidului Nazist sau de la indivizi fără vreo funcţie oficială în stat, Hitler însuşi, mai ales printr-o proclamaţie citită în cadrul congresului de la Nürnberg pe 11 septembrie 1935, a insistat în repetate rânduri că, dacă instituţiile de stat se vor dovedi incapabile să implementeze politicile partidului, atunci „mişcarea" le va implementa în locul lor. „Lupta împotriva inamicului intern nu va fi niciodată dejucată de birocraţia formală şi de incompetenţa ei."[65] Rezultatul a fost că administraţia publică a început să pară tot mai indezirabilă pentru tinerii absolvenţi

ambițioși, dornici să își găsească un rost în lume. Așa cum remarca Serviciul de Securitate al SS într-un raport din 1939:

> Încă o dată, evoluția în sfera administrației publice se îndreaptă într-o direcție generală negativă. Fenomene binecunoscute, amenințătoare, precum lipsa de personal, selecția negativă și absența de recruți tineri din cauza salariilor mici și a defăimării publice a administrației, eșecurile în politicile de angajare din cauza lipsei oricărei unități în abordare și așa mai departe au crescut din nou în dimensiune în perioada observată.[66]

Încă din 1937 existau probleme serioase în recrutare. Numărul facultăților de drept din universitățile germane, ai căror absolvenți îngroșau de obicei rândurile administrației publice, se micșorase dramatic din 1933 încolo, fiindcă majoritatea studenților optau pentru discipline mai în vogă, ca medicina. De cealaltă parte, birocratizarea Germaniei – termen chiar folosit în 1936 de Biroul de Statistică al Reichului – a dus la o creștere de 20 la sută a numărului angajaților din administrația federală, statală și locală între 1933 și 1939. Dar posturile administrative mai bine plătite se găseau tot în cadrul partidului și al organizațiilor sale. În 1938, existau probleme serioase în ocuparea funcțiilor de administrație la toate nivelurile și tăierile salariale impuse de programul de austeritate al lui Brüning în timpul depresiunii au fost inversate parțial abia în vara lui 1939. Ministrul de interne Wilhelm Frick a descris o imagine sumbră a sărăciei cronice a funcționarilor publici și a prezis că administrația de stat avea să fie incapabilă să se mai achite de sarcini cât de curând. Partidul și liderii săi, care denigrau constant aparatul de stat și pe cei din cadrul său, nu aveau decât să se învinovățească pe sine pentru declinul sever în prestigiu și poziție socială al funcționarilor.[67]

Ținând cont de aceste dezvoltări, nu a fost de mirare că un înalt funcționar de stat, contele Fritz-Dietlof von der Schulenburg, el însuși membru NSDAP încă din 1932, și-a exprimat deznădejdea față de mersul lucrurilor în septembrie 1937. A atras atenția miniștrilor asupra noii Legi a administrației de stat a Reichului, pe care o descria drept principalul stâlp de susținere al statului. Fără aceasta, remarca el, Planul pe Patru Ani nu ar putea fi implementat în mod eficient. Însă eficiența funcționării ei era blocată de un declin sever care a rezultat din

repetatele epurări politice și rasiale, în vreme ce proliferarea instituțiilor de partid și de stat a dus la o vâltoare de forțe concurente care făceau buna administrare de-a dreptul imposibilă. A continuat:

> Deși, de la preluarea puterii, s-a remarcat printr-o listă considerabilă de reușite, e ridiculizată public drept „birocrație" fie de Führer sau de comunitate și descrisă ca fiind străină oamenilor, neloială, fără să existe cineva pregătit să respingă oficial această discreditare a unei clase de care statul depinde. Funcționarii publici, mai ales cei de vază, sunt *expuși atacurilor* asupra muncii lor, *care astfel sunt de fapt direcționate împotriva statului însuși*... Consecința acestei atitudini față de administrație este că membrii acesteia se simt din ce în ce mai *defăimați, dezonorați și întrucâtva cuprinși de disperare. Recrutarea* (de noi funcționari, n. tr.) *devine tot mai anevoioasă*... Administrația publică este redusă în mare parte la statutul economic al proletariatului... Prin comparație, sectorul de afaceri oferă salarii de câteva ori mai mari...[68]

Printre înalții funcționari publici ca Schulenburg, dezamăgirea simțită în urma zdrobirii speranțelor pe care le nutriseră în 1933 era palpabilă. Lucrurile, a declarat el, erau chiar mai rele decât sub guvernarea weimareză. Tradiția îndelungată și onorabilă a administrației publice era nimicită.[69]

Deziluzia lui Schulenberg avea să îl ducă în scurt timp într-o poziție de ostilitate față de regim. Însă, în ceea ce privea marea majoritate a funcționarilor publici, forțele tradiției și inerției s-au dovedit superioare. Administrația de stat deținuse un loc privilegiat în societatea și politica germană încă de la formarea ei în Prusia secolului al XVIII-lea. Unele din idealurile de datorie față de națiune, dispreț pentru politică și credință în administrarea eficientă au supraviețuit până în secolul XX și au condiționat reacția funcționarilor față de naziști. Procedurile birocratice rigide, regulile formale, pletora de grade și titluri, toate acestea și multe altele scoteau în evidență administrația publică drept o instituție aparte, cu o conștiință aparte. Lucru deloc ușor de trecut cu vederea. Unii s-au hotărât să apere în continuare interesele națiunii pe care credeau că administrația le-a reprezentat dintotdeauna. Alții au fost atrași de autoritarismul celui de-al Treilea Reich, cu accentul său pe unitatea națională, pe înlăturarea conflictului politic deschis și, poate

mai ales, pe înlăturarea unei întregi serii de constrângeri impuse acțiunilor birocratice. Eficiența a înlocuit responsabilitatea, idee pe placul multor funcționari publici. În fiecare minister din Berlin, în fiecare sediu de guvernământ regional și local, aceștia dădeau ascultare legilor și decretelor emise de Hitler, Göring și ceilalți miniștri pentru că, mai presus de toate, considerau că este de datoria lor să o facă. Firește, disidenții fuseseră eliminați în 1933, dar, în orice caz, birocrații germani erau în marea lor majoritate ultraconservatori care credeau în statul autoritar, care îi considerau trădători pe comuniști și chiar pe social-democrați și care erau în favoarea expansiunii teritoriale și a reînarmării.[70]

Un asemenea birocrat, în multe privințe tipic pentru profesia sa, a cărui voluminoasă corespondență de familie a supraviețuit din întâmplare pentru a ne prezenta o imagine detaliată a felului în care clasa de mijloc se raporta la cel de-al Treilea Reich, a fost Friedrich Karl Gebensleben, funcționar pe probleme de urbanistică din orașul Braunschweig. Născut în 1871, anul unificării statelor germane, Karl Gebensleben avea pregătire de inginer și a lucrat pentru căile ferate germane din Berlin înainte de a prelua postul de funcționar în 1915. Era în mod evident un om cu caracter integru, care a câștigat încrederea colegilor săi, astfel că la începutul anilor '30 deținea concomitent funcția sa administrativă și demnitatea de viceprimar al orașului. Soția sa Elisabeth, născută în 1883, venea dintr-o familie înstărită, la fel ca soțul ei. Cuplul era unul din stâlpii vieții sociale din Braunschweig, frecventau concerte, patronau teatrul și erau văzuți împreună la toate sărbătorile publice importante, la recepții și evenimente similare. Fiica lor Irmgard, născută în 1906, se căsătorise cu un olandez, iar prezența ei în Olanda a fost motivul principal al corespondenței de familie; fiul lor Eberhard, născut în 1910, a studiat dreptul la o serie de universități, după cum era practica vremii, inclusiv la Berlin și Heidelberg, și urmărea o carieră în administrația de stat a Reichului. Prin urmare, era o familie solidă, tradițională, burgheză. Însă la începutul anilor '30 era evident într-o stare de anxietate puternică, provocată de teama unei posibile revoluții comuniste sau socialiste. Elisabeth Gebensleben a dat glas unei opinii des întâlnite în acea perioadă când i-a scris fiicei sale, pe 20 iulie 1932, că Germania era în pericol de moarte din cauza comuniștilor, susținuți de social-democrați. Țara era plină de agenți

ruși, credea ea, și violențele stradale erau doar începutul uni plan de destabilizare a țării. Deci orice măsuri luate să pună capăt amenințării erau justificate.[71]

Elisabeth Gebensleben devenise o admiratoare a lui Hitler și a mișcării sale cu mult înainte ca naziștii să preia puterea. „Această disponibilitate de a face sacrificii, acest patriotism înflăcărat și acest idealism!" a exclamat ea în 1932, prezentă la o demonstrație a Partidului Nazist: „Și în același timp, asemenea disciplină de fier și control!"[72] Deloc surprinzător, a întâmpinat cu entuziasm guvernul de coaliție condus de Hitler care a fost instituit pe 30 ianuarie 1933 – chiar la țanc, credea ea, care tocmai fusese martoră la o demonstrație comunistă împotriva numirii („Oare Hitler a preluat frâiele prea târziu? Bolșevismul a pătruns mult mai adânc în oameni decât se poate bănui").[73] Așadar, violența generală pe care naziștii au împărțit-o cu brutalitate oponenților lor în lunile următoare nu i-a tulburat somnul: „Această acțiune nemiloasă, decisivă a guvernului național", scria ea pe 10 martie 1933, „ar putea să îi îngrijoreze pe unii, dar cu siguranță mai întâi avem nevoie de o curățare și înlăturare a uscăturilor, altfel nu va fi posibil să începem reconstrucția."[74] Printre victimele acestei „curățări" se număra și primarul social-democrat al orașului Braunschweig, Ernst Böhme, care fusese ales în 1929 la vârsta de treizeci și șapte de ani. Pe 13 martie 1933, Cămășile Brune au dat buzna în timpul ședinței consiliului orășenesc și l-au luat cu sila și l-au dus în stradă. În câteva zile, a fost constrâns să semneze un act prin care demisiona din toate funcțiile deținute în oraș. O trupă de membri SS l-a dus la birourile ziarului social-democrat local, unde a fost dezbrăcat, aruncat pe o masă și bătut până ce și-a pierdut cunoștința, după care aceștia au aruncat o găleată de apă rece pe el, l-au îmbrăcat cum fusese înainte, l-au plimbat pe străzi și l-au aruncat în temnița orașului, de unde a fost eliberat după o vreme pentru a-și vedea de viață ca simplu cetățean. Ca adjunct al său, Karl Gebensleben a devenit provizoriu și fără obiecții noul primar al orașului. Deși a fost tulburat de scena dramatică și neașteptată din camera consiliului, Karl a luat totuși atitudine contra ziarelor care au raportat că plânsese când primarul a fost ridicat de naziști. Într-adevăr, colaborase îndeaproape cu Böhme în ultimii câțiva ani, dar statutul său de funcționar public nu i-ar fi permis o asemenea izbucnire emoțională

nestăpânită. Soția sa Elisabeth, deși nu era de acord cu metoda folosită („I-aș fi fi dorit lui Böhme o ieșire cumva mai puțin degradantă"), s-a consolat cu gândul că în timpul revoluției de la 1918, primarul conservator de la acea dată a fost la rândul său umilit de „roșii".[75]

La fel ca alți conservatori, soții Gebensleben au fost liniștiți de respectul pentru tradiție arătat în ceremonia de deschidere a Reichstagului de la Potsdam din 21 martie. Au dat jos praful de pe steagul imperial în negru, alb și roșu și l-au arborat în fața casei, iar Karl a luat parte la un marș de sărbătoare pe străzile din Braunschweig.[76] Tot ceea ce soților li se părea odios, mai ales actele de violență comise de Cămășile Brune și SS, puneau pe seama comuniștilor infiltrați în rândurile acestora.[77] Implicit, au dat crezare acuzațiilor fabricate de delapidare aduse de naziști împotriva liderilor sindicali și a altora.[78] Atunci când Elisabeth îi descria fiicei sale discursurile lui Hitler la radio, cuvintele îi erau traversate de o puternică mândrie națională trezită din nou la viață: Germania avea acum un cancelar la care întreaga lume era atentă.[79] Protestantă fervență, aceasta s-a alăturat Creștinilor Germani („Așa deci, reformă în Biserică. Sunt mulțumită"), ascultând cu încântare cum pastorul ei îl compara pe Hitler cu Martin Luther.[80] Iluziile familiei erau la fel de însemnate ca și entuziasmul arătat. Karl Gebensleben aplauda „disciplina strictă" introdusă în viața publică și în economie prin „principiul lanțului de comandă, singurul care are validitate" și „coordonarea până la cele mai neînsemnate dintre instituții", dar credea că, în timp, se va permite existența unei opoziții moderate după modelul britanic. Spre sfârșitul lui mai, el și soția sa au devenit în sfârșit membri ai Partidului Nazist, nu dintr-un impuls de conservare, ci dintr-un sentiment pozitiv de devotament pentru noua Germanie. După cum funcționarul îi scria cu mândrie și oarecare sfială fiicei sale:

> Așa că „bătrânul" tău tată a trebuit să își procure o cămașă brună, chipiu cu cozoroc, centură, cravată și insigne de partid cât mai repede posibil. Mama crede că uniforma mi se potrivește de minune și mă face să arăt cu decenii (?) mai tânăr!!! Of!!! Vai, vai, draga mea, măcar de cineva mi-ar fi spus asta înainte! Dar e o emoție măreață să vezi cum toată lumea caută, prin disciplină, să facă totul pentru patrie – în deplin acord cu mottoul: *Interesul public înainte de toate*.[81]

Ca administrator, Karl a primit cu bucurie decizia de a exclude pe viitor consiliul orășenesc de la majoritatea problemelor administrative, care aveau să fie decise într-un comitet mai redus. „Prin această măsură, economisim timp și energie pentru lucruri utile."[82] Vedea în fața ochilor o nouă eră de eficiență și coerență în administrație. Desigur, lucrurile nu au luat-o în această direcție.

Nu era singura privință în care soții Gebensleben s-au amăgit singuri. Se iluzionau și în privința atitudinii regimului față de evrei. Inițial, antisemitismul nu a avut un mare rol în sprijinul familiei pentru nazism. Atunci când Elisabeth Gebensleben a văzut vitrinele sparte ale prăvăliilor deținute de evreii din oraș, la mijlocul lui martie 1933, a pus acest fapt pe seama „agenților provocatori... care, așa cum a fost stabilit, s-au infiltrat în NSDAP pentru a discredita mișcarea naționalistă acasă și peste hotare... Comuniștii și cei de teapa lor". Și chiar dacă erau implicați unii naziști, era limpede că Hitler nu era de acord cu așa ceva, credea ea.[83] Considera că discursurile antisemite ale lui Goebbels și Göring erau „oribile" și era alarmată de încercările naziste de a tulbura munca de dirijor a lui Fritz Busch în Leipzig (credea că din cauză că acesta era evreu, deși de fapt nu era). Asemenea atacuri asupra artiștilor evrei erau „catastrofale", scria ea, adăugând: „Și printre evrei se găsesc lichele, însă nu trebuie să-i uităm pe toți oamenii iluștri evrei care au avut realizări enorme în artă și știință."[84]

Însă, după boicotarea magazinelor evreiești de pe 1 aprilie 1933 și propaganda masivă care le-a însoțit, și-a schimbat punctul de vedere. „Era în care trăim acum va fi judecată corect numai de posteritate", i-a scris ea pe 6 aprilie 1933 fiicei sale cu cu un ecou profetic neintenționat. Apoi a continuat:

> Suntem martori ai istoriei lumii în plină scriere. Dar istoria lumii înăbușă soarta individului, iar asta își pune amprenta asupra acestei epoci, atât de pură și elevată în *țelul* său, atât de dificilă, fiindcă laolaltă cu bucuria pe care o simțim este și compasiunea pentru soarta individului. Ceea ce se aplică și la soarta individului evreu, dar nu ne modifică nicidecum judecata în privința problemei evreiești în sine. Problema evreiască este una globală, la fel ca și comunismul, iar dacă Hitler intenționează să o rezolve, la fel cum face cu comunismul, și își atinge scopul, atunci poate într-o bună zi Germania va fi invidiată.[85]

Considera justificat boicotul prin prisma „campaniei de denigrare împotriva Germaniei“, despre care regimul pretindea că era organizată de marxiştii şi evreii din afara graniţelor. Toate poveştile despre atrocităţile antisemite din Germania erau „pură invenţie“, i-a declarat ea apăsat fiicei sale din Olanda, dând ascultare recomandării lui Goebbels ca oricine avea contacte cu străini să adopte această linie; ori uitase incidentele pe care le-a găsit atât de şocante cu doar trei săptămâni în urmă, ori a decis să le treacă cu vederea. Germaniei i se furase „posibilitatea de a trăi“ prin Tratatul de la Versailles, îi amintea ea fiicei sale: „Germania se protejează pe sine cu armele pe care le are la dispoziţie. Iar faptul că evreii sunt alungaţi din posturile pe care le deţin în sistemul juridic sau în medicină e *de asemenea* corect în termeni economici, oricât de greu i-ar lovi pe indivizii nevinovaţi“. Femeia credea, în mod greşit desigur, că numărul lor este redus cât să reflecte proporţia de evrei din totalul populaţiei (deşi nu realiza că acest principiu nu se aplica şi altor grupuri din societatea germană, de exemplu protestanţii, care deţineau un procent mult mai ridicat de slujbe de prestigiu decât catolicii). În orice caz, spunea ea, demonstrând cât de mult aderase la propaganda nazistă în decurs de doar câteva săptămâni – poate din pricina unor prejudecăţi latente –, evreii erau „vicleni“: „Evreii vor să conducă, nu să servească.“ Soţul ei Karl îi spusese poveşti despre ambiţia şi corupţia evreilor, care păreau să justifice epurările.[86] Până în octombrie 1933, adoptase deja fără efort limbajul nazist în scrisorile ei, descriind *Cartea brună* (*Braunbuch*) a atrocităţilor comise de nazişti drept opera „calomniatoare a unor evrei mincinoşi“.[87]

În ceea ce îl privea pe Karl, realizarea de căpătâi a celui de-al Treilea Reich era de a fi înlocuit dezordinea cu ordinea. „Când guvernul naţional-socialist a luat puterea, a găsit acolo numai haos“, a spus el în discursul de întâmpinare pentru noul primar nazist al Braunschweigului, care a preluat funcţia pe 18 octombrie 1933. Înlăturarea partidelor politice, care nu au făcut decât să se ciondănească la nesfârşit în anii weimarezi, a deschis calea spre îmbunătăţirea administrării. Chiar mai presus, Germania şi-a recăpătat mândria de odinioară.[88] Când dezordinea părea să îşi fi ridicat capul încă o dată la finele lui iunie 1934, în forma lui Ernst Röhm şi a Cămăşilor Brune, Elisabeth a oftat uşurată când Hitler a răspuns în forţă. Spre deosebire de fiica sa, nu avea nicio

îndoială în privința justeții crimelor comise la ordinele lui Hitler. „Oricine se simte absolut insignifiant în față măreției, bunei-credințe și sincerității unui asemenea om“, scria ea.[89] După aceste evenimente, familia nu a mai avut multe de discutat despre politică. Preocupările lor au devenit mai casnice, pentru nașterea nepoților și pentru Eberhard, fiul lui Karl și Elisabeth, care plănuia să își dea doctoratul la Heidelberg, sub tutela juristului conservator și pronazist Walter Jellinek; după multe discuții pe această temă, Jellinek a dispărut brusc din corespondența lor: s-a dovedit că era evreu și prin urmare și-a pierdut postul.[90]

Eberhard s-a înscris pentru instrucție paramilitară cu Cămășile Brune, și-a efectuat stagiul militar, apoi a intrat în Ministerul Economiei ca funcționar public, alăturându-se Partidului Nazist pe 29 noiembrie 1937. Însă interesul familiei pentru politică nu a renăscut. Pentru soții Gebensleben, Germania nazistă însemna stabilitatea pe care o doriseră de multă vreme, un fel de întoarcere la normalitate după tribulațiile anilor weimarezi. În comparație, micile îndoieli despre cum se ajunsese aici păreau neînsemnate, parcă nemeritând să își bată capul cu ele. Înfrângerea comunismului, depășirea crizei politice, redobândirea mândriei naționale, acestea erau lucrurile pe care soții le doreau. Orice altceva fie ignorau, fie găseau explicații convenabile, ori, mai insidios, au asimilat treptat propaganda cu care Reichul își bombarda necontenit populația. Asentimentul familiilor din clasa de mijloc, ca soții Gebensleben, a fost cumpărată cu niște iluzii care au fost spulberate după 1939. Însă Karl și Elisabeth nu au trăit să vadă aceste lucruri. Karl a murit în 1 februarie 1936, ziua în care a ieșit la pensie, după un infarct; văduva sa Elisabeth l-a urmat pe 23 decembrie 1937. Cariera lui Eberhard în administrația publică nu a durat mult: în 1939 acesta a fost înrolat în armată.[91]

Îmblânzirea proletariatului

I

Cea mai numeroasă clasă socială din Germania în 1933 era de departe proletariatul, care îngloba aproximativ 46 la sută din populația activă economic. Recensământul ocupațional din 16 iunie 1933, plănuit de o bună bucată de vreme și efectuat fără mari ingerințe din partea naziștilor, a arătat că alte 17 procente din cetățeni puteau fi clasificați drept funcționari civili, lucrători de birou sau soldați, 16,4 drept liber-profesioniști și o proporție egală de lucrători neplătiți (majoritatea, membri ai familiei lucrând la ferme mici) și 3,8 drept servitori casnici. Privind populația adultă prin prisma sectoarelor economice, recenzorii au estimat că 13,1 milioane lucrau în industrie și meșteșugărie; 9,3 milioane în agricultură și silvicultură; 5,9 milioane în comerț și transporturi; 2,7 milioane în serviciile publice și private și 1,3 în domeniul casnic. Cu alte cuvinte, societatea germană era una în care clasa muncitoare industrială era mare și încă în creștere, agricultura încă semnificativă, dar în declin, iar sectorul serviciilor, care domină economiile secolului XX, era încă relativ redus în proporții, deși se extindea rapid. Industriile moderne, precum cea chimică, de tipărire și multiplicare, sau a produselor electrice, priveau spre viitor cu între o cincime și un sfert dintre angajați fiind femei, care erau bine reprezentate și în sectorul serviciilor. Însă, în industrii tradiționale și încă foarte puternice, ca mineritul, metalurgia, construcțiile și așa mai departe, bărbații dominau de departe. Aproape un sfert din populația activă era concentrată în domeniul metalurgic și al construcțiilor de mașini în sens larg. În 1933, mai mult de trei milioane de oameni activau în aceste industrii și peste două milioane în construcții; la aceștia, în nucleul clasei muncitoare

industriale, puteau fi adăugați 867 000 în industria lemnului și tâmplăriei, puțin peste 700 000 în minerit, la saline și asanări și 605 000 în cariere de piatră și zidărie. Doar o mică proporție din cei activi în aceste domenii erau femei – mai puțin de 2% în minerit și construcții, de exemplu. Și tocmai aceste zone tradiționale în sfera ocupațională masculină – sau, de la începutul anilor '30, în cea a șomajului – au dat tonul clasei muncitoare și mișcării sindicale per ansamblu.[92]

Șomajul în masă a subminat coeziunea și moralul clasei muncitoare în anii '30. A destabilizat mișcarea sindicală germană, renumită pentru amploarea și buna sa organizare. În căutarea unei soluții, principalele partide care reprezentau interesele muncitorilor fie și-au pierdut capacitatea pentru acțiuni independente, cum era cazul social-democraților, fie s-au amăgit cu fantezii revoluționare zadarnice și suicidale, precum comuniștii. Iar în 1933 au plătit prețul. Între martie și iulie 1933, naziștii au nimicit venerabila mișcare muncitorească germană, au închis sindicatele și au scos în ilegalitate principalele două partide ale clasei proletare. Rezistența organizată a rămășițelor acesteia a continuat o perioadă, dar a fost în cele din urmă suprimată.[93] Între timp, naziștii au luat măsuri pentru crearea unei noi organizații sindicale care să coordoneze muncitorii sub controlul statului. Sindicatul nazist care exista deja la acea vreme, Organizația Național-Socialistă a Secțiilor de Fabrici (*Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation*), era privit cu suspiciune de angajatori, care îi vedeau potențialul militant ca pe o posibilă amenințare. Mediul de afaceri nu era dispus să se descotorosească de vechile sindicate doar pentru a se confrunta cu o formă nouă și mai puternică de sindicalism în locul lor. Industriașii și bancherii erau consternați de dezordinea din fabrici, unde Cămășile Brune și agenții sindicatului nazist atacau și eliminau reprezentanții sindicatelor și consiliilor muncitorești și preluau ei înșiși reprezentarea angajaților. Angajatorii au început curând să se plângă că aceștia se amestecau în felul în care ei își conduceau afacerile, emițând pretenții nerezonabile și perturbând activitatea prin influența lor. În Saxonia, de exemplu, liderul regional al Partidului Nazist, Martin Mustchmann, chiar l-a arestat pe președintele Băncii de Stat, Carl Degenhardt, și l-a ținut în custodie pentru o lună. Asemenea acțiuni nu au fost bine primite de comunitatea de afaceri.[94]

Perturbările erau în parte o consecință a ambițiilor radicale ale Organizației Secțiilor de Fabrici, a cărei influență în această perioadă era disproporționată față de numărul relativ redus al membrilor săi, circa 300 000 de angajați. Sprijiniți de forța Cămășilor Brune și de voința de coordonare a noului regim, agenții săi s-au mutat în birourile sindicatelor și au început să le conducă treburile cu destul timp înainte ca acestea să fie abolite în mod oficial pe 2 mai 1933. Liderul organizației, Reinhard Muchow, care nu avea nici măcar treizeci de ani la data preluării puterii de către naziști, era hârșit într-o serie de dispute muncitorești aprinse din ultimii ani ai Republicii de la Weimar, dintre care merită amintită greva muncitorilor în transporturi din 1932, când naziștii au luptat umăr la umăr cu comuniștii. Din poziția de asistent cu propaganda a lui Goebbels, când acesta era lider regional al partidului pentru Berlin, Muchow și-a îndreptat interesul spre clasa muncitoare a capitalei, din care el însuși făcea parte. În viziunea lui, organizația avea să se dezvolte într-o uniune sindicală gigantică, reprezentându-i pe toți angajații din Reich. În această poziție, ar fi format un element crucial al noului stat corporatist; avea să determine salarii și venituri, să prezinte guvernului noi măsuri de protecție a muncii și să preia toate funcțiile sociale ale sindicatelor.[95]

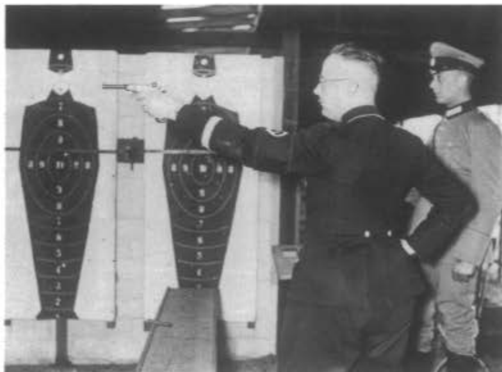
Însă conducerea nazistă nu dorea să importe conflictul de clasă din Republica de la Weimar în noul Reich. Hess ordonase deja pe 7 aprilie Organizației Secțiilor de Fabrici să nu mai intervină în mersul afacerilor și nici să nu mai tulbure munca sindicatelor, al căror rol în plătirea de ajutoare sociale către membrii neangajați fusese crucial în timpul depresiunii. Preluarea sindicatelor din 2 mai a fost în unele privințe un exemplu clasic al tendinței conducerii naziste de a încerca să canalizeze activismul necoordonat într-o formă instituțională, când acesta devenea o pacoste.[96] Sindicatele au fost imediat înlocuite de Frontul German al Muncii, înființat oficial printr-o ceremonie la care au asistat Hitler și cabinetul său, pe 10 mai 1933. Cel desemnat să conducă Frontul Muncii era una din cele mai colorate figuri ale celui de-al Treilea Reich, Robert Ley. Născut în 1890 ca al șaptelea din cei unsprezece copii ai unui fermier din partea de vest a Germaniei, Ley a suferit în copilărie o traumă care avea să îl marcheze pe viață, când tatăl său, care avea datorii însemnate, a încercat să obțină bani de asigurare dând foc

1. Hitler ține muncitorii la o distanță sigură: vorbind la sărbătoarea Zilei Muncii pe platoul Tempelhof din Berlin, 1935, liderul nazist este protejat de un cordon de gărzi de corp din SS.

2. Liderul Cămășilor Brune, Ernst Röhm, pozând ca birocrat, așezat la biroul său de acasă, în 1933. Lucrarea de pe peretele din spate oferă o idee despre gusturile sale.

3. Heinrich Himmler, conducătorul SS, își încearcă măiestria cu pistolul la poligonul poliției din Berlin-Wannsee în 1934.

4. Hitler salutând marșul trupelor de *Ordnungspolizei* în timpul congresului partidului de la Nürnberg din septembrie 1937

5. Reinhard Heydrich, conducătorul Serviciului de Siguranță al SS, pozează pentru un portret.

6. Prizonierii lagărului de concentrare de la Flossenbürg, rezervat special pentru „asociali“ și „criminali“, lucrând în cariera care livra piatră pentru construcțiile publice ale lui Albert Speer.

7 Leni Riefenstahl încearcă un unghi de filmare pentru filmul ei *Triumful voinței* la congresul partidului de la Nürnberg în 1934.

8. „Întreaga Germanie îl poate auzi pe Führer cu ajutorul Receptorului Poporului“: reclamă pentru radiourile ieftine care puteau primi transmisii doar de la stații naționale.

9. Actorul Emil Jannings (dreapta) îl domină cu statura sa pe „micul doctor", ministrul propagandei Joseph Goebbels (stânga), în timpul unei pauze la Festivalul de la Salzburg în 1938.

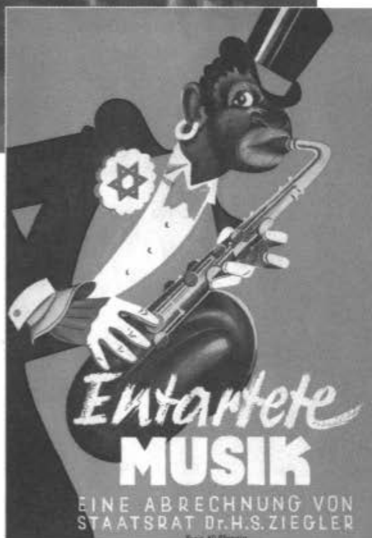

10. Memorialul de război din Magdeburg al lui Ernst Barlach, 1929; a fost îndepărtat de la locul său din catedrală de către naziști ca fiind nepatriotic.

11. Stilul preferat al artei naziste: „Gata de luptă", al lui Arno Breker, prezentat la Marea Expoziție de Artă Germană în 1938.

12. Pavilionul german al lui Albert Speer de la Expoziția Mondială de la Paris din 1937; a fost asemănat de un critic cu un crematoriu și hornul acestuia.

13. „Muzica degenerată: O evaluare din partea consilierului de stat dr. H. S. Ziegler“ Coperta broșurii care însoțește expoziția încearcă să înfățișeze jazzul ca fiind atât evreiesc, cât și negru, și prin urmare, degenerat rasial; expoziția nu a avut succes.

14. Monsignor Caccia Dominioni, *Maestro di Camera* papal, flancat de oficialii germani și de cei ai Vaticanului, pe punctul de a-l duce pe Hermann Göring în audiență la papa Pius XI, pe 12 aprilie 1933, ca parte a negocierilor pentru Concordat.

15. „Tineretul lui Adolf Hitler se înscrie la școala nonconfesională" Afiș îndemnând părinții să își scoată copiii din educația condusă de Biserică.

16. „Dacă toți copiii germani ar arăta așa, nu am avea nicio teamă de viitor" Copii într-o clasă de școală primară în 1939.

17. Ministrul educației Bernhard Rust, fotografiat pe 3 august 1935, încercând în zadar să pară hotărât.

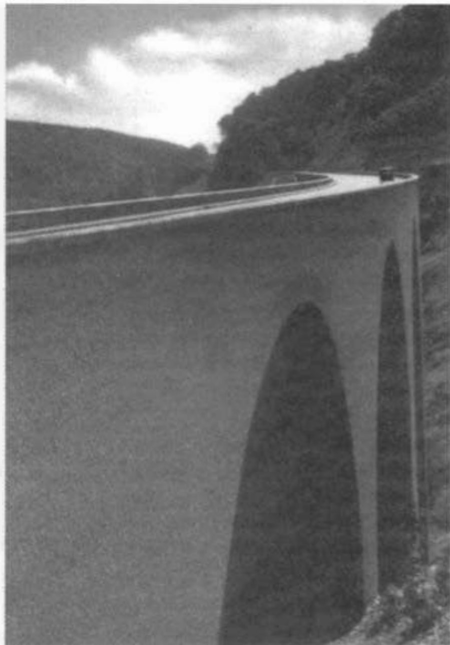

18. „Copiii îl servesc pe Fürer. Toți cei în vârstă de zece ani să intre în Tineretul Hitlerist.“ Partidul își intensifică campania pentru a-i face pe toți tinerii germani să se alăture organizației, 1936.

19. Tabără a Tineretului Hitlerist la Nürnberg, 8 august 1934: scara vastă și organizarea militară a acestor tabere nu îi mulțumeau pe tinerii în căutare de libertate, aventură, comuniune cu natura și alte ținte tradiționale ale mișcării de tineret.

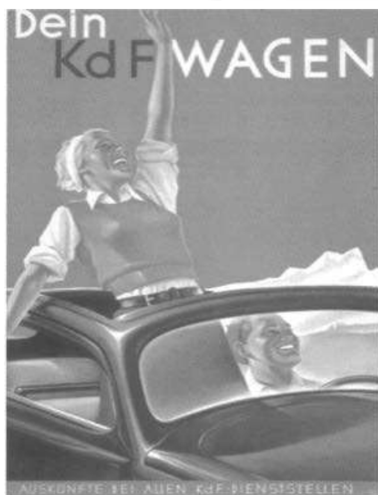
20. Modernitatea *Autobahn*-ului: un pod de pe autostradă în anii 1930.

21. Fritz Todt, inginerul şef al naziştilor, îi răsplăteşte pe muncitorii de la fortificaţiile Zidului de Vest. Mulţi muncitori au fost recrutaţi în acest proiect fără voia lor.

22. Compania de automobile Daimler-Benz lăudându-se cu succesul său sub cel de-al Treilea Reich, 1936.

23. „Mașina ta Putere prin Bucurie“: un tânăr cuplu german, bărbatul la volan, făcând o plimbare într-un Volkswagen „broscuță“, construit de Ferdinand Porsche după un desen original de Adolf Hitler. De fapt, nicio mașină de acest tip nu a ieșit de pe linia de asamblare până după război.

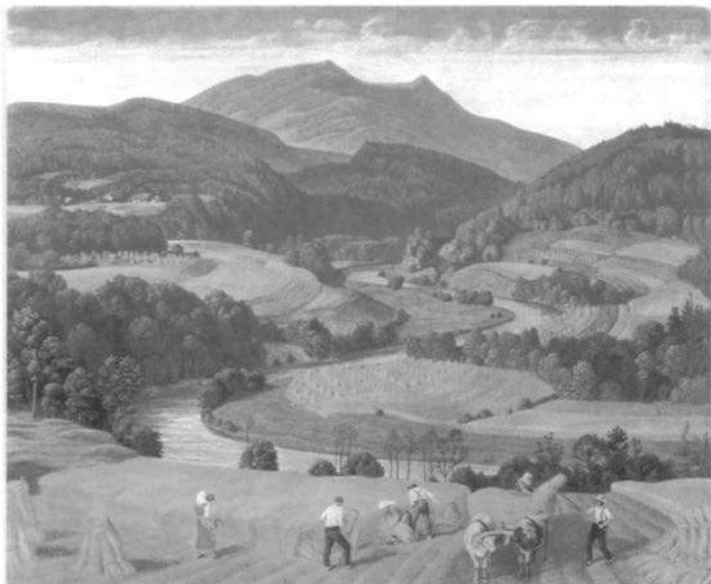
24. „Dacă s-ar întâmpla asta, nimeni nu ar trebui să se teamă de măsurile de autoapărare ale Germaniei.“ Desen dintr-o revistă satirică, cândva independentă, 11 martie 1934, menit să facă publică slăbiciunea defensivă a Germaniei, dar și o mărturie a răspânditei temeri față de efectele bombardamentelor aeriene.

25. „Un popor se apără singur: Gertrud a înțeles asta.“ O familie mâncând tocana obligatorie de duminică sau „mâncare într-o singură oală“, așa cum se arată în această carte de citire din 1939.

26. Salonul „modestei“ cabane de vânătoare a lui Hermann Göring, Carinhall.

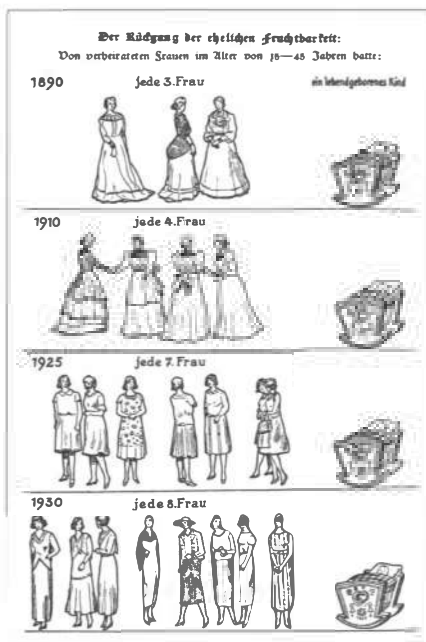
27 Idealul vieții de la țară: „Recolta“, de Karl Alexander Flügel, prezentată la Marea Expoziție de Artă Germană în 1938.

28. Muncitorii refuză să se conformeze: îmbrăcați în uniformele lor tradiționale, minerii din Penzberg, Bavaria, își arată disprețul față de ceremonialul nazist, refuzând să facă salutul nazist în maniera aprobată; o formațiune de *Hitlerjugend* aflată în spate arată cum se poate executa acest salut, dar minerii nu le acordă atenție.

29. „Iată cum împărtășiți povara. O persoană bolnavă ereditar costă în medie 50¤000 de mărci până la vârsta de 60 de ani." Un afiș din 1935 arată un german sănătos suportând povara menținerii bolnavilor suferinzi de boli mintale în instituții precum cea din fundal. Astfel de propagandă avea scopul de a convinge oamenii în privința nevoii sterilizării handicapaților mintal și într-un final de a-i ucide.

30. „Declinul fertilității conjugale: din rândul femeilor măritate cu vârste între 15-45, una din trei avea un copil în 1900, una din patru în 1910, una din șapte în 1925, una din opt în 1930." Ilustrație de propagandă din 1933, îndemnând germanii să aibă mai mulți copii.

32. Cercetare rasială într-o tabără țigănească în 1933: Eva Justin, o asistentă a lui Robert Ritter, principalul expert nazist din domeniu, măsoară capul unei femei ca parte a unui studiu în legătură cu presupusele trăsături rasiale ale țiganilor.

31. Expunerea unui cuplu acuzat de „pângărire rasială“: pe pancarta din jurul gâtului femeii este scris: „Sunt cea mai mare scroafă din oraș și aleg să merg doar cu evrei.“ Pe pancarta bărbatului este scris: „Ca băiat evreu las doar fete germane să-mi intre pe ușă.“ Astfel de scene, organizate de Cămășile Brune (în fundal), erau un lucru comun înaintea promulgării Legilor de la Nürnberg în 1935.

33. „Evreii intră pe propria răspundere!“ Afiș deasupra drumului către Rottach-Egern, pe lacul Tegern, în Bavaria, în 1935. Multe orașe și sate au afișat anunțuri similare în această perioadă, îndepărtându-le o perioadă în 1936 pentru a evita publicitatea negativă în timpul Jocurilor Olimpice de Iarnă și de Vară.

34. Dimineața de după pogromul din „Noaptea de cristal“, 10 noiembrie 1938: un trecător evaluează daunele aduse unui magazin deținut de evrei în Berlin, în timp ce proprietarii încearcă să curețe mizeria.

35. Adjunctul lui Hitler, Rudolf Hess, în dreapta, împreună cu subordonatul său din ce în ce mai influent, Martin Bormann, în Berlin, 1935.

36. Urmarea plebiscitului din Saar, 1935: copiii fac salutul nazist sub o boltă de svastici.

37 Locuitorii din Renania salută armata germană la intrarea acesteia în zona demilitarizată pe 7 martie 1936. Printre cei care se bucură, unii fac salutul nazist.

38. Membrii Legiunii Condor în portul Gijon, părăsind Spania în drum spre Germania, 3 iunie 1939, după intervenția plină de succes de partea generalului Franco în războiul civil.

39. Un soldat german este copleșit de primirea euforică oferită unității sale de blindate de fetele austriece la sosirea în Viena, 21 martie 1938.

40. Reversul monedei: evreii vienezi sunt obligați să șteargă desenele proaustriece de pe străzi în martie 1938, în fața unor mulțimi entuziaste, inclusiv mulți copii.

41. Strângerea de mână care a pecetluit soarta Poloniei: Stalin și Ribbentrop cad de acord asupra împărțirii țării pe 24 august 1939. Zece zile mai târziu, începea cel de-al Doilea Război Mondial.

fermei familiei. Judecând din scrierile autobiografice mai târzii ale lui Ley, sărăcia și rușinea suferită de familie după condamnarea tatălui pentru incendiere l-au lăsat pe băiat cu un simț de nesiguranță socială și un resentiment față de clasele superioare ale societății. Inteligent și ambițios, a ales să își învingă frustrările studiind din greu și, neobișnuit pentru cineva de condiția lui, a intrat la universitate. Susținându-se parțial prin slujbe cu jumătate de normă, a studiat chimia din 1910 încolo. Însă din 1914, războiul i-a oprit temporar studiile; Ley s-a oferit voluntar și a servit într-o unitate de artilerie pe frontul de vest până în 1916, când, plictisit de bubuitul constant și de impasul sângeros al războiului de tranșee, s-a instruit ca aviator și a început să piloteze avioane de recunoaștere. Pe 29 iulie 1917, avionul său a fost doborât; aproape miraculos, copilotul său a reușit o aterizare forțată. Dar au aterizat în spatele liniilor inamice. Ley a fost capturat și a petrecut restul războiului ca prizonier al francezilor. Incidentul l-a lăsat cu răni grave, atât la picior, care a fost salvat după șase operații, cât și la lobul frontal al creierului, care pare să se fi deteriorat cu trecerea anilor. Se bâlbâia și a devenit tot mai predispus acceselor de alcoolism și izbucnirilor de tot felul.[97]

La sfârșitul războiului, Ley s-a întors la universitate și și-a terminat studiile, obținând doctoratul în 1920 cu o dizertație pe marginea chimiei alimentare, care a fost publicată parțial într-un jurnal științific. Cu pregătirea sa, nu este surprinzător că a obținut o slujbă bună în cadrul companiei Bayer, din industria chimică, cu sediul în Leverkusen. Acest lucru i-a dat posibilitatea să se căsătorească și să întemeieze o familie. Cu toate acestea, a rămas mereu nemulțumit și nesigur pe sine, nemulțumirea față de banalitatea rutinei cotidiene fiindu-i alimentată de lecturile sale romantice și utopice. Ocupația franceză a Renaniei, unde trăia el, i-a accentuat tendințele naționaliste, care s-au transformat în admirație pentru Hitler când Ley a citit articolele despre discursul liderului nazist de la procesul pucișților münchenezi, la începutul anului 1924. Ley a devenit membru al Partidului Nazist și unul dintre cei mai de seamă agenți electorali la nivel local, ajungând lider regional pentru Renania de Sud în iunie 1925. La fel ca mulți alți naziști de seamă, Ley a fost cucerit de retorica lui Hitler de la prima ascultare. A dezvoltat o admirație fără margini pentru el, poate, așa cum a fost sugerat, găsind în acesta un înlocuitor pentru tatăl a cărui greșeală i-a marcat atât de mult

copilăria. Ley l-a susținut pe Hitler în disputele care au îndepărtat ramurile partidului din Renania de conducerea centrală la mijlocul anilor '20 și l-a ajutat să reia frâiele puterii după perioada de inactivitate care a urmat eșecului puciului din 1923. Din această cauză și pentru că Ley, în pofida bâlbâielii sale, s-a dovedit a fi un eficient agitator al maselor, Hitler a ignorat în repetate rânduri plângerile venite de la colegii acestuia privind proasta administrare financiară, atitudinea sa arogantă față de subalterni și incompetența sa administrativă. Curând, Ley s-a găsit în fruntea unui ziar nazist regional, plin de propagandă antisemită, a cărei virulență era comparabilă cu aceea a notoriului *Der Stürmer*, publicat de Julius Streicher, liderul regional al partidului din Nürnberg. Ziarul, *Observatorul Vest-German* (*Westdeutscher Beobachter*), a publicat alegații repetate despre crime rituale comise de evrei și conținea povești cu caracter pornografic despre presupusa seducere a fetelor ariene de către angajatorii evrei. Asemenea afirmații au dus la o serie de reclamații și amenzi pentru Ley, care însă nu l-au împiedicat să le repete.[98]

Adus de Hitler la cartierul general al partidului din München în 1931, Ley i-a luat locul lui Gregor Strasser după brusca demisie a acestuia din funcția de Lider Administrativ al Partidului pentru întregul Reich în decembrie 1932, deși nu a moștenit imensa putere administrativă a predecesorului său. Experiența lui Ley în încercarea de a câștiga voturile clasei muncitorești din Renania, coroborată cu idealismul său utopic și resentimentele sociale, a dat nazismului său o vizibilă tentă colectivistă. Asta l-a făcut în ochii lui Hitler alegerea ideală pentru realizarea de planuri pentru remodelarea organizațiilor sindicale germane la începutul lunii aprilie din 1933. În termeni pur politici, misiunea lui Ley era să concretizeze viziunea lui Hitler de integrare a proletariatului în noua Germanie, de a transforma poate cea mai recalcitrantă, cea mai antinazistă parte a populației în susținătoarea entuziastă a noii ordini. Dar Ley nu avea experiența necesară pentru a reuși așa ceva pe cont propriu. A instalat cu repeziciune Frontul Muncii în birourile sindicatelor și a încorporat Organizația Secțiilor de Fabrici. Dar nu prea avea de ales decât să se bazeze pe oficialii organizației în elaborarea structurii interne a Frontului Muncii. Inițial, aceasta doar plasa instituțiile sindicale existente sub o nouă conducere, cu denumiri noi și aranjate în cinci subgrupuri mari. Astfel, vechile organizații sindicale muncitorești

deveneau un subgrup, cu toate diviziile sale subordonate, ca biroul de presă și ziarul propriu, în timp ce sindicatele lucrătorilor de birou deveneau alt subgrup, comercianții cu amănuntul un al treilea, profesiunile al patrulea și afacerile al cincilea. Calea Frontului Muncii pentru a deveni nucleul unui stat corporatist după modelul fascist italian, care să concilieze interesele tuturor sectoarelor economice în slujba unei noi ordini politice, părea să fie deschisă.[99]

Dar aceste idei, promovate de Muchow și ceilalți lideri ai Organizației Secțiilor de Fabrici, nu au durat foarte mult. Nici profesiunile, nici mediul de afaceri nu le-au întâmpinat cu entuziasm, comercianții cu amănuntul nu aveau mare influență, iar Muchow și acoliții săi erau de departe cea mai dinamică forță din noua structură. Nu a durat mult până ce Frontul Muncii a devenit ceea ce ei doreau să devină Organizația Secțiilor de Fabrici, un fel de supersindicat care reprezenta mai presus de toate interesele muncitorilor. În această calitate, a început să emită ordine care să reglementeze concediile plătite, înțelegerile salariale, venituri egale pentru femei, măsuri de protejare a sănătății și siguranței la locul de muncă și multe altele. La nivel local, agitația a continuat, cu unii oficiali amenințând că trimit angajatorii în lagăre de concentrare dacă nu le acceptă pretențiile. Muchow a declarat că responsabili pentru acestea erau foști social-democrați, ba chiar foști comuniști, infiltrați în structurile organizației, și a comandat o investigare a trecutului politic al tuturor funcționarilor din Frontul Muncii, estimând eliminarea a 100 000 dintre ei din organizație. Dar plângerile au continuat să se înmulțească, de la Ministerul Muncii, de la Ministerul de Interne și chiar de la Transporturi, toate îngrijorate că autoritatea lor era erodată de acțiunile funcționarilor de rang jos de la Frontul Muncii. Lucrurile păreau să scape de sub control și era timpul ca situația să fie remediată.[100]

II

Pe 19 mai 1933, sub presiunea venită din partea angajatorilor și a ministerelor din Berlin, cabinetul a promulgat Legea administratorilor muncii. Aceasta instituia doisprezece oficiali de stat a căror slujbă era să regleze salariile, condițiile de muncă și contractele de lucru în fiecare

din districtele pe care le controlau și să mențină pacea între muncitori și angajatori. Administratorii erau oficiali ai Ministerului Muncii. Numai doi dintre ei aparțineau de Organizația Secțiilor de Fabrici; cinci dintre ei erau avocați specializați în dreptul comercial și ceilalți patru erau funcționari de stat. Termenii destul de vagi ai legii au fost amendați de o nouă măsură, Legea pentru repartizarea națională a muncii, emisă în 20 ianuarie 1934 și elaborată de un funcționar public care avea experiență în domeniul grupurilor de presiune industrială.[101] Noile legi au înlăturat cadrul legal al negocierilor colective bilaterale și al acordurilor între angajatori și sindicate, care fusese una din marile realizări ale politicilor de muncă weimareze, și l-au înlocuit cu o nouă structură care încorpora principiul național-socialist al „lanțului de comandă". Se considera că în noul stat național-socialist nu mai era nevoie de conflict între muncitori și angajatori; amândouă părțile aveau să coopereze în armonie ca parte a nou-unificatei comunități rasiale germane. Pentru a sublinia acest lucru, legile au fost concepute în limbajul neofeudal al reciprocității, care, la fel ca feudalismul Evului Mediu, ascundea faptul că puterea adevărată rezida în mod predominant în mâinile uneia dintre părți: angajatorii. Puterile Administratorilor Muncii includeau numirea de Consilii de Încredere (*Vertrauensräte*) pentru fabricile individuale, arbitrarea disputelor, confirmarea destituirilor, reglarea orelor de lucru și calcularea plăților în acord, cât și decizia de a trimite litigiile de abuz de autoritate, provocărilor, perturbării muncii, abuz de încredere și alte delicte similare spre curțile de onoare care aveau o funcție semijudiciară și includeau printre membri judecători stabiliți de Ministerul Justiției. Angajatorul era acum numit „lider de fabrică" (*Betriebsführer*), iar muncitorii erau „suita" sa (*Gefolgschaft*). Înlocuind sistemul weimarez al consiliilor de muncă alese și conferind contractelor de muncă un caracter juridic, noul sistem a pus toate atuurile în mâinile patronilor care colaborau îndeaproape cu Administratorii Muncii. De altfel, curțile de onoare nu aveau aproape nicio relevanță; în fața lor au fost aduse doar 516 cazuri în 1934-1936, majoritatea având de a face cu abuzarea fizică a ucenicilor de către unii meșteșugari. Poate că arătau corecte și juste pe hârtie, dar în realitate aproape că nu aveau vreun efect.[102]

Noul sistem de relații industriale reprezenta o victorie majoră pentru angajatori, sprijiniți de Hitler și conducerea nazistă, care aveau mare

nevoie de cooperarea industriașilor în programul de rearmare. În timp ce noii Administratori ai Muncii respingeau fățiș ideea statului corporatist, șansele ca țelurile Organizației Secțiilor de Fabrici să câștige influență au primit o lovitură fatală odată cu împușcarea lui Reinhard Muchow într-o încăierare de tavernă pe 12 septembrie 1933. Principala forță din spatele aripii radicale a Frontului Muncii a dispărut, deschizând calea pentru Ley, acum mai versat în complexitatea relațiilor de muncă decât fusese în primăvara precedentă să își reinstaureze autoritatea. Pe 1 noiembrie 1933, acesta le-a spus muncitorilor din fabrica Siemens din Berlin:

> Cu toții suntem soldați ai muncii, dintre care unii comandă și alții se supun. Obediența și responsabilitatea trebuie să revină printre noi... Nu ne putem afla cu toții la timonă, pentru că atunci nu ar mai rămâne nimeni să ridice velele și să tragă de sfori. Nu, nu putem să facem asta cu toții, e un lucru pe care trebuie să-l înțelegem.[103]

Ley a reorganizat Frontul Muncii, eliminând rămășițele culturii și atitudinii sindicaliste, abolind ultimele funcții separate ale Organizației Secțiilor de Fabrici și consimțind la insistențele Ministerului Muncii și ale noilor legi că mișcarea sa sindicală nu avea vreun cuvânt de zis în negocierea acordurilor salariale. Frontul Muncii a fost restructurat după modelul Partidului Nazist, cu o organizare ierarhică înlocuind fosta reprezentare paralelă a muncitorilor, a lucrătorilor la birou și a celorlalți. Acum avea un număr de departamente centrale – de propagandă, juridic, de educație, politici sociale etc. – ale căror ordine erau trimise la departamentele omoloage de la nivel regional și local. Vechii oficiali ai Organizației Secțiilor de Fabrici au încercat din răsputeri să obstrucționeze noul sistem, dar după „Noaptea cuțitelor lungi" cu toții au fost eliberați sumar din funcții. În spatele acestor manevre politice stătea faptul că Hitler și ceilalți conducători ai regimului înțelegeau că reînarmarea, prioritatea lor economică principală, putea fi realizată rapid și fără piedici numai dacă forța de muncă era ținută sub control. Asta implica înlăturarea elementelor mai revoluționare din Frontul Muncii, la fel cum a implicat suprimarea oricăror idei de „a doua revoluție" promovate de Cămășile Brune și liderii lor. În toamna lui 1934 era clar că angajatorii câștigaseră lupta pentru controlul relațiilor de

muncă. Însă încleştarea nu i-a lăsat în situaţia pe care o voiau de fapt. Organizarea şi structura muncitorimii sub naţional-socialism aveau destule în comun cu genul de administrare şi relaţiile industriale dorite de mulţi angajatori în anii '20 şi începutul anilor '30, dar a introdus de asemenea imixtiunea pronunţată în relaţiile de muncă din partea statului, a Frontului Muncii şi a partidului în zone unde conducerea firmelor a căutat dintotdeauna să deţină control exclusiv. Sindicatele nu mai erau, dar chiar şi aşa, angajatorii nu mai erau stăpâni în propria casă.[104]

Între timp, aparatul birocratic enorm al Frontului German al Muncii a căpătat cu repeziciune reputaţia de a fi poate cea mai coruptă dintre instituţiile majore ale celui de-al Treilea Reich. Ley a avut partea lui de vină pentru această stare de fapt. Poziţia lui de lider al Frontului Muncii îi aducea profituri considerabile, cu un salariu de 4 000 de mărci, la care se adăugau cele 2 000 pentru funcţia de Lider Administrativ al Partidului, 700 de mărci ca deputat în Reichstag şi 400 pentru prestaţia de consilier de stat în Prusia. Dar aceasta era doar o mică parte a veniturilor sale. Cărţile şi broşurile sale, pe care oficialii Frontului Muncii erau încurajaţi să le cumpere în masă pentru a le distribui membrilor, îi aduceau câştiguri substanţiale din drepturile de autor, iar profiturile ziarului său – 50 000 de mărci pe an – îi ajungeau drept în buzunar. Ley s-a folosit cu lejeritate în scopuri personale de fondurile substanţiale confiscate de Frontul Muncii de la fostele sindicate şi, în 1940, chiar a primit un cadou constând într-un milion de mărci din partea lui Hitler. Cu asemenea fonduri la dispoziţie, a cumpărat o sumedenie de vile impozante în cele mai elegante cartiere din oraşele Germaniei. Costurile de întreţinere, care numai în vila sa din cartierul berlinez Grunewald includeau un bucătar, două doici, o cameristă, un grădinar şi o menajeră, au fost suportate de Frontul Muncii până în 1938 şi chiar şi după aceea organizaţia a plătit pentru multe din cheltuielile lui Ley. Era atras de automobilele scumpe şi i-a dăruit două din ele celei de-a doua soţii. De asemenea, a modificat un vagon de tren pentru uzul său personal. Colecţiona picturi şi mobilier pentru casele sale. În 1935 a cumpărat o moşie de lângă Köln şi a început să o transforme într-o utopie nazistă, demolând vechile clădiri şi angajându-l pe arhitectul Clemens Klotz, proiectantul Ordensburgurilor naziste, să construiască o casă nouă într-un stil grandios. A confiscat terenuri pentru a

şi le mări pe ale sale, a asanat mlaştini, a introdus noi maşinării şi a elaborat un plan de pregătire pentru ajutoarele fermierilor. Aici, Ley juca rolul unui baron neofeudal, cu personalul aliniat să îl întâmpine când venea din Berlin, şi a aranjat ca titlul oficial al fermei să fie de proprietate moştenită ereditar.

Instalat în asemenea rezidenţe pretenţioase, înconjurat de picturi şi mobilier scump, Ley îşi petrecea timpul liber în desfrâuri amoroase şi beţii tot mai rele, ambele ducând la scene stânjenitoare în public. Beţiile pe care le făcea cu anturajul său se sfârşeau adesea cu violenţe. Într-o asemenea ocazie, la Heidelberg, premierul landului Baden a fost bătut. În 1937, Ley era vizibil beat cu ocazia unei vizite a ducelui şi ducesei de Windsor şi, după ce i-a condus cu Mercedesul său prin porţile încuiate ale unei fabrici, a fost înlocuit în grabă la ordinele lui Hitler de către Hermann Göring pentru restul vizitei. Cu doi ani mai devreme, după o suită de legături amoroase, Ley a început o idilă cu tânăra soprană Inge Spilker, cu care s-a căsătorit în 1938, imediat după divorţul de prima sa soţie. Efectul nurilor ei asupra sa l-a determinat să comande o pictură care o înfăţişa goală de la brâu în sus, pe care Ley o arăta cu mândrie demnitarilor care îi treceau pragul, şi într-o ocazie, se povesteşte că i-ar fi sfâşiat hainele în prezenţa oaspeţilor pentru a le demonstra cât de splendid era trupul soţiei sale. Supusă unor asemenea presiuni şi incapabilă să facă faţă alcoolismului lui Ley, Inge s-a apucat şi ea de băut, a devenit dependentă de droguri şi în cele din urmă s-a împuşcat pe 29 decembrie 1942, după ultima dintr-o serie de certuri violente cu soţul său. Hitler i-a atras atenţia conducătorului Frontului Muncii cu privire la comportamentul lui în repetate rânduri, dar acesta a continuat oricum. Iar Führerul era adeseori pregătit să ierte aproape orice unui subordonat atâta vreme cât acesta îi rămânea loial.[105]

Nu însemna că întreaga corupţie din Frontul Muncii începea şi se sfârşea cu Ley însuşi; se poate spune că el a devenit un exemplu pentru subordonaţii săi în a mulge organizaţia pentru câştig personal. O mare diversitate de iniţiative de afaceri de un fel sau altul controlate de Frontul Muncii ofereau ocazii nenumărate de a obţine câştiguri ilicite. Companiile de construcţii ale Frontului, conduse de Anton Karl, oficial de rang înalt care în trecut fusese condamnat pentru furt şi delapidare, au plătit mite în valoare de mai bine de 580 000 de mărci doar în

1936-1937 pentru a-și asigura diverse contracte. Sepp Dietrich, conducătorul gărzilor de corp SS ale lui Hitler, a ținut seamă de cadourile cu care îl copleșea Karl, inclusiv o tabacheră din aur, arme de vânătoare, cămăși de mătase și o vacanță în Italia pentru soția sa, și a contractat firma de construcții a Frontului Muncii controlată de Karl să reconstruiască cazarma unității sale din Berlin. În schimbul favorurilor și influenței, Karl se folosea de banca Frontului pentru a le da naziștilor marcanți credite avantajoase sau chiar de a le cumpăra case cu mult sub valoarea de piață. Aghiotanții lui Hitler Julius Schaub și Wilhelm Brückner, fotograful său Heinrich Hoffmann și oricine despre care se știa că este un apropiat al Führerului beneficia de mite frecvente din partea Frontului Muncii; doar în 1935, Ley le-a dat 20 000 de mărci drept cadou de Crăciun.[106] Observatorii social-democrați treceau cu bucurie în revistă întreaga serie de cazuri de corupție și delapidare în care erau implicați anual oficiali ai Frontului. În 1935, spre exemplu, consemnau că Alois Wenger, oficial al Frontului Muncii din orașul Konstanz, a fost condamnat pentru însușirea de fonduri destinate activităților pentru timpul liber al muncitorilor și că a falsificat chitanțe în încercarea de a înșela vigilența controlului financiar. Un altul, un „vechi luptător“ al Partidului Nazist, a delapidat contribuțiile colegilor săi din Front și apoi a obținut 2 000 de mărci – probabil prin amenințări – de la angajatorul său pentru a pune la loc banii lipsă, pe care îi cheltuise pe alcool. Ceea ce se făcea cu contribuțiile percepute de Frontul Muncii, raporta un alt agent social democrat, putea fi observat în fața sediului din Berlin al organizației:

> Până în 1932, câte două sau trei mașini personale obișnuiau să fie parcate în fața fostului sediu sindical. Aparțineau Băncii Muncitorilor ori liderilor sindicali. Acum, ar trebui să le vedeți încolonate, în jur de 50 sau 60 de mașini pe zi, uneori chiar mai multe. Șoferii Frontului Muncii au cecuri în alb pentru benzină, așa că își pot umple rezervoarele cât doresc și o fac adesea pentru că nu trebuie să dea seamă pentru ea. Corupția din Frontul Muncii e vastă, iar standardele etice, proporțional de scăzute.[107]

Ley era departe de a fi unicul beneficiar al fondurilor Frontului German al Muncii; corupția sa deschisă și evidentă era doar vârful

unui imens aisberg de deturnări. Asemenea realități nu au avut darul de a stârni sentimente duioase în inimile milioanelor de muncitori care erau forțați să îl susțină prin contribuțiile obligatorii care le erau sustrase din salarii.

III

Regimul nazist era cât se poate de conștient că închiderea sindicatelor și înregimentarea și subordonarea muncitorilor în instituția coruptă și autoritară a Frontului Muncii puteau să provoace nemulțumiri în rândurile celei mai numeroase clase sociale germane, o clasă care până în 1933 i-a sprijinit pe cei mai înverșunați dușmani ai naziștilor, comuniștii și social-democrații. Astfel, deopotrivă cu propaganda necontenită care trâmbița victoriile în „lupta pentru muncă", a încercat să furnizeze mijloace alternative de a reconcilia clasa muncitoare cu al Treilea Reich. Cel mai notabil dintre acestea a fost organizația cunoscută drept Comunitatea Național-Socialistă Putere prin Bucurie, înființată ca o filială a Frontului German al Muncii pe 27 noiembrie 1933. „Putere prin Bucurie" căuta să organizeze timpul liber al muncitorilor mai degrabă decât să îi lase să și-l organizeze singuri, și astfel să îl facă să servească interesele comunității rasiale și să împace lumile divergente ale lucrului și recreerii, fabricii și familiei, liniei de producție și terenului de joacă. Muncitorii trebuiau să capete putere pentru lucru prin bucuria resimțită în timpul liber. Mai presus de orice, prin „Putere prin Bucurie" se urmărea o estompare a diviziunilor de clasă prin punerea activităților recreaționale specifice clasei de mijloc la dispoziția maselor. Prosperitatea materială, declara Robert Ley în adresa sa inaugurală de pe 27 noiembrie, nu putea să facă națiunea germană fericită; aceasta a fost eroarea vulgară a „marxiștilor" în perioada weimareză. Regimul național-socialist avea să se folosească de mijloace culturale și spirituale pentru a obține integrarea muncitorilor în comunitatea națională. Împrumutând de la organizația fascistă italiană „După Muncă" (*Dopolavoro*), dar întinzându-și tentaculele și la locul de muncă, „Putere prin Bucurie" a dezvoltat cu viteză o gamă largă de activități și a devenit aproape peste noapte una dintre cele mai mari organizații

ale Reichului. În 1939 avea peste 7 000 de angajaţi plătiţi şi 135 000 de voluntari, organizaţi în divizii care acopereau sfere ca sportul, educaţia şi turismul, cu peste douăzeci de reprezentanţi în fiecare fabrică sau atelier.[108] „Putere prin Bucurie este cea mai scurtă formulă prin care naţional-socialismul poate fi redus pentru masele largi", proclama Robert Ley în iunie 1938.[109] Avea să imprime un conţinut ideologic oricărui fel de activitate recreaţională. Dispunea de resurse considerabile în încercarea de a întruni acest deziderat. Până în 1937, programul era subvenţionat de Frontul Muncii cu suma de 29 de milioane de mărci pe an, iar însuşirea enormului sistem cultural şi de recreaţie al mişcării sindicale social-democrate a adus şi mai multe beneficii, printre care şi diverse proprietăţi, precum pensiuni de drumeţii şi terenuri de sport. Cu asemenea resurse la dispoziţie, „Putere prin Bucurie" oferea activităţi recreaţionale cu reduceri substanţiale, care erau acum la îndemâna multor muncitori şi familiilor acestora. Până în 1934-1935, peste trei milioane de oameni luau parte la serile de educaţie fizică şi gimnastică, în vreme ce alţii profitau de cursurile ieftine de tenis, navigaţie şi alte asemenea sporturi până atunci rezervate clasei de mijloc. În sfera culturală, organizaţia cumpăra în masă bilete la teatru, pe care apoi le distribuia mai ieftin membrilor săi, acţiune care în 1938 a însemnat jumătate din numărul total de rezervări. Organiza concerte de muzică clasică în fabrici, înfiinţând astfel câteva orchestre de turneu; a construit teatre, a format trupe ambulante de actori şi a aranjat expoziţii de artă. În 1938, peste două milioane de oameni au fost prezenţi la concertele organizate şi peste treisprezece milioane şi jumătate la „spectacolele de muzică populară"; mai bine de şase milioane şi jumătate s-au dus la serile de operă şi operetă ţinute sub auspiciile sale şi aproape şapte milioane şi jumătate la piesele de teatru. Un milion şi jumătate au vizitat expoziţiile de artă şi peste două milioane şi jumătate au participat la „spectacolele" organizate pe autostrăzile Reichului. Calitatea de membru venea laolaltă cu cea de membru al Frontului Muncii, aşa că până în 1936 număra 35 de milioane de oameni. Beneficia de publicitate puternică atât în ţară, cât şi peste hotare, câştigând mulţi susţinători entuziaşti printre cei din Marea Britanie, SUA şi alte ţări, care îi admirau zelul în civilizarea maselor.[110]

Cea mai însemnată activitate a sa a fost fără îndoială organizarea de turism în masă pentru muncitori. „Pentru mulţi, Putere prin Bucurie

nu e mai mult decât un fel de agenție de voiaj", se raporta în februarie 1938.[111] Deja în 1934, în jur de 400 000 de persoane au participat la excursii în grup inițiate de organizație pe teritoriul Germaniei; în 1937, numărul lor crescuse la 1,7 milioane, în timp ce aproape șapte milioane au luat parte la excursii mai scurte de sfârșit de săptămână și 1, 6 milioane la drumeții organizate. Deși aceste cifre au scăzut întrucâtva în 1938-1939, succesul operațiunilor nu putea fi pus la îndoială. Rezervările în masă au făcut posibilă organizarea de excursii la reduceri substanțiale: 75% în cazul călătoriilor cu trenul și 50% pentru cazarea în hoteluri și pensiuni. Acest lucru putea să aibă un efect major asupra regiunilor turistice; deja în 1934, de exemplu, programul turistic „Putere prin Bucurie" a adus 175 000 de oameni în Bavaria de Sud, care au cheltuit un total de cinci milioane și jumătate de mărci în timpul concediului. Cele mai impresionante erau însă voiajele în străinătate, fie că erau călătorii cu trenul spre destinații din Italia fascistă, țară prietenă, sau croaziere spre Madeira, care era guvernată de dr. Salazar, dictatorul portughez aflat în relații bune cu regimul nazist. Numai în 1939, peste 175 000 de oameni au fost în Italia în asemenea excursii organizate, un număr însemnat din ei călătorind pe vapoare de croazieră. Până în acel an, organizația deținea opt nave (dintre care două fuseseră special construite) și închiria încă patru pe bază mai mult sau mai puțin permanentă pentru a-și transporta membrii în destinații exotice ca Libia (colonie italiană), Finlanda, Bulgaria și Istanbul, celebrând astfel solidaritatea Germaniei cu aliați reali sau potențiali și prefigurând un viitor imperiu european dominat de aceasta. În anul respectiv, 14 000 de pasageri au călătorit în acele croaziere. Oriunde se îndreptau, delegațiile consulatelor germane din acele locuri erau gata să îi întâmpine și să aranjeze vizite și excursii pe uscat în timp ce guvernele prietene aranjau frecvent recepții fastuoase pentru turiști.[112]

Croazierele „Putere prin Bucurie" erau aranjate cu atenție în așa fel încât să combine divertismentul cu îndoctrinarea. Erau menite să prezinte noua Germanie restului lumii sau măcar părților prietenoase ale acesteia. În mod tradițional, navele de transport turistic erau compartimentate în diferite amenajări și clase de cabine, în funcție de valoarea biletului, dar programul turistic nazist disprețuia asemenea fosile ale trecutului și celebra unitatea comunității rasiale germane

prin construirea de nave noi pe principiul unei singure clase și modificarea celorlalte după același model. Odată ajunși la bord, pasagerilor li se reamintea că nu erau acolo să se distreze sau să își dea aere, ca turiștii burghezi tipici, ci să participe într-o inițiativă culturală serioasă. Erau îndemnați să se îmbrace modest, să evite consumul excesiv de alcool, să se ferească de idile la bordul navei și să dea ascultare fără crâcnire conducătorilor turului. Noul vas de croazieră, cum era și *Robert Ley*, includea o sală de sport, un teatru și o piscină, pentru a se asigura că participanții nu ignorau exercițiile de sănătate regulate și luau parte la evenimente culturale serioase. Broșurile de călătorie promovau reușitele croazierelor și excursiilor pe uscat în a aduce împreună germani din clase sociale și din medii regionale diferite într-o inițiativă comună menită să coaguleze organic comunitatea rasială a celui de-al Treilea Reich. Participanții trebuiau să călătorească pe meleaguri străine pentru a se educa în privința lumii și prin aceasta de a-și reaminti de superioritatea germanilor față de alte rase. În interiorul Germaniei, scopul principal al excursiilor era de a induce un sentiment de coeziune națională și de a familiariza oamenii cu regiuni ale pământului lor natal pe care nu le-au mai vizitat, mai ales dacă, așa cum era cazul unor zone rurale izolate, puteau fi prezentate ca și centre ale străvechilor tradiții populare germane.[113]

Însă, ca atât de adesea în Germania nazistă, realitatea nu era tocmai pe măsura afirmațiilor propagandei. De multe ori, amenajările oferite turiștilor de programele „Putere prin Bucurie" erau de-a dreptul jalnice, implicând dormitoare comune, unde nu se punea problema intimității sau cazare fără instalații sanitare. Concertele de muzică clasică nu erau tot timpul pe gustul muncitorilor, mai ales când trebuiau să plătească pentru ele. Un concert promovat de filiala organizației din Leipzig a trebuit să fie anulat pentru că au fost vândute numai 130 de bilete din cele 1 000 disponibile.[114] Unele teatre, de genul „Teatrului de Vest" din Berlin, puneau în scenă operete ieftine exclusiv pentru „Putere prin Bucurie", în vreme ce teatrele cu reputație continuau să fie frecventate în mare parte de clasa de mijloc; chiar și când organizația cumpăra un număr mare de locuri pentru reprezentații anume și le punea la dispoziția membrilor săi la preț redus, de multe ori acestea ajungeau până la urmă în mâinile iubitorilor de teatru din rândurile clasei de mijloc.[115] Viziunea societății fără clase se destrăma rapid când grupurile organizației dădeau

buzna cu mare gălăgie în liniştitele staţiuni rurale. Departe de a consolida sentimentul de solidaritate naţională, excursiile în grup prin Germania au dus la obiecţii serioase din partea industriei hoteliere locale, a hanurilor şi staţiunilor care îşi vedeau veniturile drastic reduse de rezervările în masă făcute la preţ redus de noua organizaţie. Turiştii de lume bună care obişnuiau să frecventeze aceste locuri, consternaţi de faptul că locurile lor favorite de vacanţă erau invadate de hoarde de inşi needucaţi, al căror comportament adeseori necioplit provoca plângeri dese din partea hangiilor, proprietarilor de hotel şi agenţiilor de voiaj private, s-au îndreptat rapid spre alte locuri.[116]

Netulburată, organizaţia a început să îşi construiască propria staţiune în Prora, pe insula Rügen din Marea Baltică. Construcţiile au început sub supravegherea lui Albert Speer pe 3 mai 1936 şi trebuiau terminate în 1940. Staţiunea se întindea pe opt kilometri de litoral baltic, cu şaizeci de clădiri rezidenţiale, între care erau presărate cantine şi având în centru o sală comună gigantică, proiectată să îi găzduiască pe toţi cei 20 000 de potenţiali oaspeţi, care urmau să se lanseze în manifestări colective de entuziasm pentru regim şi politicile sale. Era proiectată pentru familii, pentru a compensa lipsa de înlesniri pentru ele din celelalte proiecte „Putere prin Bucurie“ şi era îndeajuns de ieftină pentru posibilităţile muncitorului mediu, la un preţ nu mai mare de 20 de mărci pe o săptămână de şedere. Staţiunea se bucura de cele mai moderne amenajări, inclusiv camere cu încălzire centrală şi apă curentă caldă şi rece, o piscină încălzită, un cinematograf, popicării, un chei la care să acosteze navele de croazieră, o gară de dimensiuni considerabile şi multe altele. Proiectată de Clemens Klotz, arhitectul Ordensburgului de la Vogelsang, reprezenta modernismul pseudoclasic al nazismului la cea mai monumentală scară a sa. La fel ca orice altceva din organizaţia „Putere prin Bucurie“, accentua gigantismul, colectivismul, scufundarea individului în mulţime. Spre deosebire de taberele de vacanţă britanice construite de antreprenorul Billy Butlin, care le ofereau oaspeţilor căsuţe de vacanţă individuale şi astfel îi fereau de ochiul mereu alert al unor personaje de temut precum faimoasele proprietărese din Blackpool, clădirile masive de şase etaje din Prora erau formate din mici camere de oaspeţi care se întindeau de-a lungul unor coridoare interminabile, anonime. Vizitatorii erau supuşi ordonării

riguroase de fiecare dată când se aventurau afară, culminând cu mărimea spațiului permis fiecărei familii să îl ocupe pe plajă. Deși la apogeul lucrărilor avea la fel de mulți muncitori în construcții ca și autostrăzile, stațiunea nu a mai fost inaugurată niciodată: izbucnirea războiului a dus la suspendarea imediată a lucrărilor, deși unele clădiri au fost terminate ulterior pentru a găzdui refugiații din orașele bombardate. Prădată mai întâi de localnici și, după război, de forțele de ocupație ruse, a ajuns să fie folosită drept centru de instruire militară în perioada Germaniei de Est, iar astăzi este în ruină.[117]

IV

Așadar, proiectul „Putere prin Bucurie“ nu a reușit să evite dificultățile pe care stațiunea de la Prora era menită să le rezolve. Însă a întâmpinat eșecuri chiar mai severe. Asta fiindcă oamenii care călătoreau prin intermediul organizației refuzau cu încăpățânare să o facă în spiritul pe care îl intenționa regimul. Preocupați de posibila influență a foștilor social-democrați care puteau să participe la excursii și temându-se de posibilele contacte pe care muncitorii în industria armamentului le-ar avea cu agenți străini, conducătorii organizației au aranjat ca agenți ai Gestapo și ai Serviciului de Securitate SS să fie trimiși sub acoperire ca turiști pentru a-i spiona pe ceilalți participanți. Imaginea pe care rapoartele lor au înfățișat-o imediat ce și-au început lucrul, în martie 1936, era una neliniștitoare. Departe de a depăși clivajul social în interesul comunității rasiale, excursiile „Putere prin Bucurie“ scoteau adesea la lumină disensiuni sociale care altminteri ar fi rămas latente. Deoarece veniturile pe care le câștigau din aceste excursii erau atât de reduse, patronii de hoteluri și restaurante obișnuiau să le servească mâncare și băutură de proastă calitate turiștilor din grupurilor organizate, care se simțeau ofensați că turiștii pe cont propriu de la masa alăturată primeau servicii mai bune. Biletele de teatru vândute organizației erau de cele mai multe ori pentru cele mai proaste locuri, fapt care alimenta resentimentele de clasă ale celor nevoiți să suporte privirile disprețuitoare pe care burghezii îmbrăcați în haine scumpe și blănuri din loje le aruncau în jos spre ei. În croaziere, unde nicio restructurare a

navelor nu putea să abolească în întregime diferenţele calitative între cabinele de pe punţile superioare şi de pe cele inferioare, oficialii de partid, funcţionarii publici şi alţii ca ei luau cele mai bune locuri. Oricum, aceştia luau partea leului din cele mai bune croaziere, într-atât de mult că voiajul spre Madeira era cunoscut popular drept „drumul ştabilor“ (*Bonzenfahrt*).

Cercetarea listelor de pasageri din croazierele „Putere prin Bucurie“ a relevat că funcţionarii salariaţi constituiau de departe cel mai numeros grup, cum era cazul şi în turismul regulat. Doar zece la sută din miile de pasageri din voiajul în Norvegia din 1935 păreau a proveni din clasa muncitoare; restul erau oficiali de partid, care au secat nava de băutură înainte ca aceasta să se întoarcă în portul de unde plecase iniţial. „Băieţii ăştia se îndoapă cu mâncare şi dau pe gât tot ce găsesc de băut, ca nişte porci“, se plângea un membru al echipajului. În rândurile muncitorilor predominau femeile singure şi bărbaţii tineri, necăsătoriţi, cu alte cuvinte, persoane cu venituri disponibile, spre deosebire de familişti şi mame. Majoritatea muncitorilor de pe navă erau instruiţi şi relativ bine plătiţi. Cei cu mai puţine mijloace erau de regulă subvenţionaţi de angajatori. Costul călătoriilor era oricum peste posibilităţile multor salariaţi, care îşi puteau spori veniturile numai lucrând ore suplimentare şi astfel reducându-şi ocaziile de a merge în concediu. În multe cazuri, nu îşi puteau permite cheltuielile suplimentare pe care voiajul le implica în mod inevitabil, cum era vestimentaţia de ocazie.[118]

În croaziere şi alte excursii, în vreme ce funcţionarii de partid şi ceilalţi pasageri din clasa de mijloc cheltuiau cu generozitate pe cadouri, suveniruri, mese scumpe şi tot felul de divertismente, muncitorii abia dacă îşi puteau permite până şi cele mai simple adaosuri la facilităţile de bază pe care le furniza voiajul. Mulţi participanţi din rândurile proletariatului s-au plâns de comportamentul ostentativ al colegilor de călătorie burghezi. În consecinţă, coeziunea socială scontată nu prea s-a petrecut pe durata călătoriilor. Conflictul de clasă era dublat şi de rivalităţile regionale; într-o croazieră spre Italia, discordia dintre locuitorii din Renania şi cei din Silezia, aflaţi la bord, a atins cote atât de înalte, încât cele două grupuri au refuzat să stea în aceeaşi încăpere. În altă călătorie spre Italia, pe aceeaşi navă, un grup provenit din Westfalia i-a insultat pe pasagerii silezieni numindu-i „polaci“ şi

numai intervenția echipajului a împiedicat ca disputa să se transforme într-o încăierare.[119] Pe deasupra, comportamentul multora dintre participanții în excursii nu se ridica la nivelul standardele stabilite de organizatori. Ca orice alți turiști, mai toți voiau doar să se destindă. În loc să fie cumpătați și dedicați comunității rasiale, s-au dovedit a fi individualiști și preocupați doar de căutarea distracției. Agenții Gestapo raportau frecvente beții generale și comportamente agresive. Pe unele nave, se spune că bărcile de salvare erau pline în fiecare noapte cu cupluri de ocazie. De o nerușinare deosebită, se plângea Gestapoul, erau femeile tinere și necăsătorite care călătoreau în număr mare pe navele de croazieră. Un agent era de părere că veniseră doar pentru „scopuri erotice". Flirturile, cochetarea și legăturile amoroase cu bărbații de la bord sau, mai rău, cu tinerii oacheși de origine italiană, greacă sau arabă de pe țărm stârneau comentarii critice frecvente din partea spionilor. Pe lângă aceasta, pasagerii arătau în general o lipsă îngrijorătoare de interes pentru întâlnirile și prelegerile politice. Cei mai răi dintre ei erau tocmai funcționarii partidului, ale căror beții și comportament de scandalagii au devenit notorii. De exemplu, într-o croazieră organizată pentru conducătorii regionali ai partidului, Gestapoul a găsit două prostituate cunoscute pe lista pasagerilor. Deloc surprinzător, cel mai rău dintre toți era chiar Robert Ley, care mergea frecvent în croazierele organizate de „Putere prin Bucurie", unde petrecea majoritatea timpului atât de beat, încât căpitanul a pus doi marinari să îl flancheze de fiecare dată când ieșea pe punte, ca nu cumva să cadă peste bord. Liderii organizației au aranjat ca acesta să fie însoțit de un grup de tinere blonde, cu ochi albaștri, care să îi țină „companie" pe durata călătoriei.[120] Nu e de mirare că o denumire încetățenită a organizației „Putere prin Bucurie" era „bordelul ștabilor" (*Bonzenbordell*).[121]

Însă, în pofida eșecului de a-și atinge scopurile ideologice, „Putere prin Bucurie" era totuși una dintre cele mai populare inovații culturale ale regimului. Prin oferirea de excursii și alte activități care în mod normal ar fi fost dincolo de posibilitățile financiare ale multora dintre participanți, organizația a câștigat o apreciere largă printre muncitori.[122] Multe din cele oferite de „Putere prin Bucurie" erau noutăți pentru cei vizați. De pildă, la începutul lui 1934, un sondaj efectuat asupra a 42 000 de angajați ai fabricii Siemens din Berlin a dezvăluit

că 28 500 dintre ei nu ieşiseră în vreun concediu în afara Berlinului sau a împrejurimilor; aşa că s-au aruncat la oportunitatea oferită de programele organizaţiei. „Dacă le primeşti atât de ieftin, merită să mai ridici braţul din când în când!" i-a spus în 1934 un muncitor unui agent social-democrat.[123] „Naziştii au făcut ceva cu adevărat bun" era de obicei reacţia, consemnată într-un alt raport.[124] Un alt agent transmitea din Berlin în februarie 1938:

> „Putere prin Bucurie" se bucură de multă popularitate. Programele sale răspund dorinţei insului umil de a participa măcar o dată la plăcerile celor „mari". Este o speculare vicleană a înclinaţiilor de mic-burghez ale muncitorului apolitic. Pentru un asemenea om chiar e ceva dacă merge într-o croazieră în Scandinavia sau până şi dacă ajunge în Pădurea Neagră sau în masivul Harz. Îşi închipuie că asta l-a ridicat cu o treaptă pe scara socială.[125]

Ofertele programului „Putere prin Bucurie" erau atât de căutate, încât o glumă susţinea că oamenii îşi pierdeau puterea prin prea multă bucurie.[126] Unii comentatori social-democraţi, cuprinşi de deznădejde, au concluzionat că, până la urmă, programul a avut o funcţie importantă în reconcilierea oamenilor, şi mai ales a elementelor care făcuseră parte din opoziţie, cu regimul. Aşa cum comenta unul în 1939: „Muncitorii simt cu tărie că li se aruncă praf în ochi cu programul Putere prin Bucurie, dar în acelaşi timp iau totuşi parte la el şi în acest fel scopul său propagandistic e atins în cele din urmă."[127]

Într-adevăr, această organizaţie a avut un efect simbolic care a mers mult dincolo de programele sale reale. Excursiile şi croazierele sale au devenit în retrospectivă una din amintirile frumoase ale anilor de pace atunci când muncitorii îşi aduceau aminte de cel de-al Treilea Reich odată ce acesta a încetat să existe.[128] Chiar şi – sau, cum remarcau cu acrime unii foşti social-democraţi, mai ales – cei care nu fuseseră vreodată în excursiile şi croazierele în masă admirau spiritul întreprinzător al organizaţiei şi preocuparea sa pentru a aduce satisfacţii ce erau de neatins până atunci de omul obişnuit.[129] Un observator social-democrat a sintetizat scopurile şi efectele programului în decembrie 1935:

> Atomizare şi pierdere a individualităţii, terapie ocupaţională şi supraveghere constantă a populaţiei. Nu mai încape loc pentru relaxarea

> individuală, pentru exercițiile fizice și activitățile culturale solitare, nu mai rămân ocazii pentru adunările voluntare de oameni sau pentru orice inițiativă independentă ce ar putea să decurgă din ele. Și ceva este „oferit" maselor... În cel mai bun caz, „Putere prin Bucurie" distrage oamenii, contribuie la încețoșarea creierelor lor și are un efect propagandistic în favoarea regimului.[130]

Poate că oamenii care au luat parte la activitățile „Putere prin Bucurie" le-au privit conținutul ideologic cu indiferență, dar în același timp aceste activități i-au îndepărtat de tradițiile culturii de masă social-democrate și comuniste. Fără îndoială că acesta era unul din motivele pentru care social-democrații le priveau cu atâta dispreț („Puterii prin Bucurie", pufnea unul dintre ei în 1935, „îi lipsește orice temelie culturală. Evenimentele sale rămân la nivelul festivalurilor sătești ale berii din hanurile țărănești").[131] Oricât ar fi fost de simpliste, aceste activități au dus în cele din urmă la subminarea fatală a tradițiilor culturale ale mișcării sindicale prin sporirea activităților recreaționale. Vastele aparate culturale ale social-democraților și comuniștilor, construite încă din secolul al XIX-lea, au avut un puternic caracter educativ și erau legate de o varietate de valori fundamentale al mișcării sindicale. Naziștii nu doar că s-au înstăpânit peste ele, dar și le-au reorientat într-o direcție mai populistă, îmbinându-le cu cultura populară, apolitică a Republicii de la Weimar. Ca o consecință parțială, atunci când cultura clasei muncitoare a reînviat după 1945, a fost într-o întrupare mult mai puțin ideologică decât înainte.[132]

Și totuși, aceste efecte nu trebuie exagerate. Cei mai mulți din oamenii care s-au dus la piese și concerte au continuat să o facă din postura de cetățeni particulari. Programele „Putere prin Bucurie" au atras un bun capital de atenție, însă nu au fost niciodată responsabile pentru mai mult de 11% din cazările anuale peste noapte din hotelurile germane.[133] Cifra anuală de afaceri a celei mai mari agenții turistice comerciale, Biroul de Voiaj Central European, era de 250 de milioane de mărci în 1938, comparată cu cele 90 de milioane ale departamentului de turism al organizației „Putere prin Bucurie".[134] Pe deasupra, în timp ce anvergura agenției naziste a fost redusă în mod drastic odată cu izbucnirea războiului, navele de croazieră convertite

în transportoare de trupe, hotelurile, spitalele şi staţiunile – în adăposturi pentru cei aflaţi în convalescenţă, turismul comercial, în pofida câtorva remarci de dezaprobare din partea autorităţilor, a continuat să înflorească. Însă de la bun început regimul a căutat să îl modeleze conform propriilor scopuri, încurajând populaţia să călătorească în Germania mai degrabă decât peste hotare (atât din raţiuni patriotice, cât şi economice) şi încercând să îndrume turiştii spre ţări unde prezenţa lor ca ambasadori ai noii Germanii ar fi fost cât mai utilă. Noi destinaţii turistice şi-au făcut apariţia, de la structuri grandioase precum Cancelaria Reichului la locuri de jelire şi comemorare a morţilor în numele nazismului; ghidurile de călătorii au fost rescrise conform dictatelor ideologice ale regimului, punând un accent mai pronunţat pe continuitatea cu trecutul îndepărtat al poporului german la un capăt şi menţionând orice asociere posibilă a vreunei destinaţii turistice cu Hitler şi alţi lideri nazişti la celălalt. Conducerea Reichului era conştientă de tensiunile existente între turismul comercial şi turismul organizat prin programele „Putere prin Bucurie“, dar, departe de a perturba activităţile primului în avantajul celui de-al doilea, ministrul propagandei Joseph Goebbels şi şeful industriei turismului Gottfiried Feder au realizat că oamenii aveau nevoie de o evadare din stresul şi presiunile muncii cotidiene, chiar dacă era într-un mediu apolitic. O societate de consum se întrezărea în Germania nazistă şi, cu toată prioritatea reînarmării în politicile economice, regimul nu era doar incapabil, ci şi prea puţin dispus să o oprească.[135]

Creşterea consumului a fost poate unul din motivele pentru eşecul departamentului din organizaţia „Putere prin Bucurie“ cunoscut sub numele de „Frumuseţea Muncii“. Intenţia principală era tot de a compensa pentru salariile mici şi programul lung de muncă, dar aici avea să fie implementată nu prin acordarea de facilităţi de recreaţie, ci prin îmbunătăţirea locului de muncă. „Frumuseţea Muncii“ a dus o campanie energică pentru introducerea de instalaţii de salubrizare şi toalete, vestiare, duşuri şi, în general, ameliorarea igienei şi curăţeniei din fabrici, pentru mai mult aer proaspăt, mai puţin zgomot, haine de lucru adecvate, ordine şi curăţenie. Muncitorii sănătoşi într-un spaţiu de lucru curat ar lucra mai bine şi ar fi mai fericiţi la locul de muncă şi, pentru a promova această idee, „Frumuseţea Muncii“ a organizat

concerte și evenimente similare în halele de lucru, a încurajat construirea de facilități sportive și recreaționale în cadrul fabricilor și a pus presiuni pe patronat să asigure o alimentație decentă în cantine și să curețe grohotișul și toate reziduurile din spațiul de muncă. În 1938, pretindea că aproape 34 000 de companii și-au ameliorat condițiile de lucru în multe din aceste aspecte, revopsindu-și și decorându-și atelierele, construind zone de recreație și sanitare îmbunătățite. Stimulentele economice i-au determinat pe unii angajatori să se conformeze, iar departamentul a organizat de asemenea competiții și a acordat premii în bani pentru firma cu cele mai multe progrese, acordându-le câștigătorilor certificate semnate de Hitler, care îi declarau „firme-model". Beneficiile la care atât patronatul, cât și regimul se puteau aștepta în materie de productivitate sporită erau evidente. Dar toate aceste ameliorări erau făcute tocmai pe pielea muncitorilor, de vreme ce multe firme se așteptau ca angajații lor să revopsească, să curețe și să facă reparații după orele de lucru și fără plată suplimentară, le trăgeau din salarii pentru a acoperi costurile și îi amenințau pe cei care nu se „ofereau voluntari" cu concedierea sau chiar cu lagărul de concentrare.[136]

Muncitorii nu s-au lăsat amăgiți de retorica bombastică a planului, mai ales toți cei care fuseseră influențați de ideile comuniste sau social-democrate înainte de 1933, cum era cazul pentru milioane dintre ei. Și dacă, în ciuda acestui fapt, programele „Putere prin Bucurie" erau în general populare, nu era din cauză că încercau să motiveze oamenii să lucreze mai din greu, ci pentru că le permiteau o cale de scăpare din monotonia și presiunile vieții cotidiene la locul de muncă. Oamenii i-au acceptat darurile de amuzament și distracție pentru că pentru marea lor majoritate nu se găsea nimic altceva de oferit în viață. Mulți au calculat că oricum plătesc pentru organizație prin contribuțiile obligatorii către Frontul Muncii, așa că măcar să își scoată pârleala. În timp, până și foștii social-democrați, care nu voiau să fie văzuți luând nimic oferit de la antipatizatul Front al Muncii, și-au alungat ezitările.[137] Un observator social-democrat raporta în 1935 că evenimentele promovate de „Putere prin Bucurie" „oferă, cu siguranță, oportunități ieftine de a găsi simpla relaxare. Vechi prieteni se pot întâlni într-un mediu foarte degajat și pot să discute la un pahar de bere exact opusul celor la care se așteaptă organizatorii."[138] Nu numai vechii social-democrați

recunoşteau funcţia compensatorie a unor asemenea evenimente. Un memorandum care circula prin Ministerul Muncii în 1936 remarca sumbru: „Excursiile, piesele de teatru şi concertele nu au să curețe mahalalele lovite de sărăcie, nici să hrănească guri înfometate“. „O croazieră relaxantă pe un vapor de lux“, conchidea un oficial al Frontului Muncii în 1940, „nu aduce de fapt vreo relaxare dacă la final turistul trebuie să se întoarcă la vitregia materială a existenţei sale de zi cu zi“.[139]

Promisiuni sociale și realități sociale

I

Faptul că programul „Putere prin Bucurie“ și cele asociate lui erau un surogat pentru ameliorările economice veritabile constituia un punct de vedere împărtășit de mulți, și destul de întemeiat. Majoritatea anchetelor statistice conveneau asupra faptului că situația economică a maselor de muncitori plătiți nu s-a îmbunătățit considerabil între anii 1933 și 1939. Valoarea nominală a plății pe oră în 1933 era de 97% din valoarea celei din 1932, și nu s-a redresat nici în 1939, dată la care crescuse cu doar 1,98%.[140] Institutul German de Cercetare în Afaceri a recunoscut pe 24 februarie 1937 că reînarmarea a cerut un mare sacrificiu economic din partea poporului german, negând în același timp acuzațiile care spuneau că standardele de trai au scăzut.[141] Calculul salarial a fost întotdeauna o problemă spinoasă, cu atât mai mult în cel de-al Treilea Reich. Comisarul pentru stabilirea prețurilor, Goerdeler, a avut mare grijă să țină prețul bunurilor de consum mic; dar până și Ministerul Economiei Reichului a recunoscut în 1935 că statisticile oficiale au subestimat creșterile prețurilor, fără a menționa chiriile și alți factori. Estimări recente au plasat media salarială industrială sub nivelul celui din 1928 (un an apreciat ca bun) până în 1937, pentru ca apoi să crească până la 108% în 1939. Acest lucru a însemnat faptul că mulți muncitori din industria produselor de larg consum câștigau în continuare mai puțin decât înainte de Marea Criză; doar cei care munceau în industria armamentului și a auxiliarelor acestui în general câștigau mai mult.[142] Mai mult decât atât, datorită tendinței crescânde a folosirii substituenților pentru materialele de bază ca pielea, cauciucul și bumbacul, neajunsuri de tot felul au intrat în ecuație, calitatea multor bunuri

scăzând. De fapt, consumul pe cap de locuitor al multor bunuri alimentare a scăzut la mijlocul anilor 1930. Pe deasupra, mărirea salariilor era obținută prin creșterea numărului de ore de muncă. În iulie 1934, administratori ai muncii au primit dreptul de a mări numărul legal al orelor de muncă, și cu precădere în industria armelor și armamentului, au folosit acest drept. În industria constructoare de mașini, de exemplu, numărul orelor de muncă săptămânale a crescut la peste 50 în prima jumătate a anului 1939, după ce numărul acestora scăzuse odată cu venirea Marii Depresiuni de la 49 în 1929 la 43 în 1933.[143]

Cu toate acestea, salariile, ca procentaj din venitul național, a scăzut cu 11 procente între 1932 și 1938. Inegalitățile sociale s-au accentuat între anii 1928 (când cei 10 la sută care dominau topul profiturilor au luat 37 % din întregul produs național) și 1936 (când luau 39 la sută).[144] Fără a pune la socoteală nesfârșitele colectări stradale, numeroasele reducții făcute pachetelor salariale, pentru programul „Putere prin Bucurie", pentru dreptul de membru în Frontul Muncii și a celorlalte asemenea programe, au redus și mai mult veniturile (în unele cazuri cu până la 30 de procente). În asemenea circumstanțe, nu a fost surprinzător faptul că până în 1937 opt muncitori au fost nevoiți să lucreze multe ore în plus doar pentru a se putea întreține.[145]

Deoarece sindicatele muncitorești au fost închise, și astfel posibilitatea de a trata condițiile salariale în mod formal a dispărut, doar plata la timp și corectă era singurul mod realist de a crește salariul majorității muncitorilor. Munca suplimentară devenea o decizie personală pentru muncitor. Rezultatul acestui lucru a fost o rapidă disipare a coeziunii muncitorești, fiecare muncitor fiind încurajat să lupte împotriva colegului pentru performanță și rezultate. Nu creșterea raționalizării, ci doar munca suplimentară a făcut ca productivitatea să crească: marea perioadă a raționalizării și a mecanizării a fost mijlocul anilor 1920; aceste tendințe au continuat într-un ritm mai lent în cadrul multor industrii în timpul celui de-al Treilea Reich.[146] Bineînțeles, orele suplimentare, deși nu erau privite cu ochi buni de regim și de agențiile sale din industria bunurilor de larg consum, au fost puternic încurajate în industria de război. Acest lucru s-a datorat în parte cursei nebune pentru înarmare și a cauzat o subțiere serioasă a resurselor primare și de asemenea a numărului de muncitori calificați. În primii ani ai celui de-al

Treilea Reich, guvernul s-a concentrat pe direcționarea forței de muncă înspre agricultură, unde deficitul era evident, mai ales prin programul de muncă voluntară și lagărele de muncă de un fel sau altul. Legile votate în 15 mai 1934 și 26 februarie 1935 cereau tuturor muncitorilor ca aceștia să dețină cărți de muncă, care conțineau detalii privind instruirea profesională, competențele și experiența la locul de muncă; acestea era îndosariate în birourile agențiilor de ocupare a forței de muncă, pentru ca guvernul să poată selecta muncitori pentru sarcini noi. Dacă un muncitor dorea să meargă peste granițe în concediu, trebuia să primească aviz din partea biroului de angajări. Angajatorii aveau dreptul de a nota observații critice în cărți, putând crea probleme muncitorilor la viitoarelor locuri de muncă. De asemenea, odată cu creșterea ritmului înarmării, guvernul a folosit cărțile de muncă pentru a direcționa forța de muncă înspre industria armelor și armamentului. Pe 22 iunie 1938, Göring a dat Decretul datoriei față de muncă, permițând președintelui Institutului pentru Forța de Muncă și Asigurări în Muncă să recruteze temporar muncitori în proiecte unde muncitorii erau insuficienți. În februarie 1939 aceste prevederi au fost extinse astfel încât durata recrutărilor să fie extinsă pe termen nedefinit. Nu după mult timp, peste un milion de oameni au fost repartizați în fabricile pentru muniții, la munca pentru așa-numitul Zid de Vest, mai bine cunoscut sub numele de Linia Siegfried, un vast sistem de fortificații care străjuia granițele vestice ale Germaniei, și pentru alte proiecte considerate vitale pentru viitorul război. Numai 300 000 dintre aceștia erau recrutați pe termen lung, dar un milion rămâneau o parte apreciabilă a forței de muncă ce se ridica acum la 23 de milioane.[147]

Aceste măsuri nu doar că au răpit muncitorilor posibilitatea de a schimba locurile de muncă, de a se transfera pe alte posturi sau în alte domenii. În multe cazuri muncitorii aveau mari probleme în a face față acestui regim. În februarie 1939, de exemplu, observatori social-democrați au raportat faptul că mulți muncitori au fost mutați cu forța fără a avea vreo legătură cu noua activitate; muncitori din Saxonia munceau la fortificații lângă Trier, de cealaltă parte a Germaniei, inclusiv o bătrână contabilă de 59 de ani, care nu pusese mâna pe o sapă sau o lopată în viața ei, și alte asemenea personaje nepotrivite. Munca forțată era folosită ca pedeapsă: „Oricine care scapă un cuvânt nechibzuit

este trimis acolo, asta când lipsa mâinii de lucru înseamnă că nu e arestat". Muncitori din industria textilă au fost obligați să treacă prin examinări medicale pentru a vedea dacă sunt potriviți pentru munca fizică necesară pentru fortificații. Au fost raportate cazuri în care oamenii care se opuneau erau arestați și transportați de reprezentanții închisorilor la noile lor locuri de muncă, unde primeau cele mai epuizante sarcini. În timp ce călătorea cu trenul spre Berlin, un observator a fost surprins de cele văzute:

> În Duisburg, un grup de aproximativ 80 de persoane au dat buzna în tren, strigând zgomotos, prost îmbrăcați, în unele cazuri în hainele de lucru, bagajele lor fiind confecționate din carton, marca omului sărac în cel de-al Treilea Reich. În compartimentul meu s-a așezat un ghid cu câteva femei și copii. Foarte curând a fost clar că erau șomeri din industria textilă din zonele Krefeld și Rheydt, care trebuiau mutați în Brandenburg, bărbații urmând să lucreze la construcția de autostrăzi, femeile, la o nouă fabrică din Brandenburg. Oamenii se bulucesc unul câte unul în compartimentul meu, ca să își primească cele două mărci pentru călătorie de la ghidul grupului. La scurt timp după, câțiva dintre ei se îmbată; și-au consumat banii pe bere în vagonul restaurant.[148]

Asemenea grupuri erau transportate cu trenul spre noi locuri de muncă, săptămână după săptămână. Soțul avea dreptul să-și viziteze familia de patru ori pe an.

Nici în acest fel nu a fost satisfăcută nevoia mereu crescândă a forțelor armate pentru noi recruți, dimpotrivă, situația s-a înrăutățit. În aprilie 1939, agenția de recrutare din Hanovra a raportat un deficit de 100 000 de muncitori pentru diferite slujbe, dintre care jumătate în construcții, construcția Zidului de Vest epuizând industria de forța de muncă. Se spunea că în august 1939 existau 25 000 de posturi vacante în industria metalurgică din Berlin. Imediat după, administrația forțelor aeriene s-a plâns de lipsa de aproximativ a 2 600 de ingineri în industria constructoare de aeronave. Situația părea într-atât de disperată, încât administratorii forțelor de muncă au sugerat eliberarea a 8 000 de prizonieri de stat care aveau calificări în metalurgie; datorită faptului că marea lor majoritate erau încarcerați pentru crime politice, o asemenea sugestie nu a fost niciodată luată serios în considerare.

Această situație a plasat noi puteri de negociere în mâinile muncitorilor din sectoarele-cheie ale industriei. Pe 6 octombrie 1936, Ministerul Economiei și cel al Muncii au prezentat într-o scrisoare adresată direct lui Hitler faptul că lipsa forței de lucru conducea la întârzierea termenelor contractuale și a întregului proces de înarmare. Angajatorii au luat frâiele în propriile mâini, ademenind muncitorii în dauna angajatorilor rivali cu salarii mai mari, crescând astfel prețul produselor pe care le obțineau. În unele fabrici, angajații lucrau aproape 14 ore pe zi, până la 60 de ore pe săptămână.[149] Până la sfârșitul anilor 1930 muncitorii de la Daimler-Benz munceau cincizeci și patru de ore pe săptămână, spre deosebire de cele patruzeci și opt de ore pe care le lucrau înainte de depresiune.[150] În unele cazuri, Frontul Muncii, dorind să-și atragă simpatia forței de muncă, a urmat o politică mai flexibilă în mărirea salariilor decât ar fi fost dispus guvernul, atrăgându-și critici aspre din partea lui Rudolf Hess, care, în numele Führerului, a emis o directivă urgentă tuturor instituțiilor partidului, pe 1 octombrie 1937, să nu încerce să-și atragă popularitate cedând cererilor muncitorilor. El promitea că lucrurile urmau să se îmbunătățească la un moment dat; însă, pe moment, continuarea sacrificiilor era necesară.[151]

Pe 25 iunie 1938, Göring a permis Administratorilor Muncii să stabilească un maxim salarial pentru a menține costurile sub control. Însă, logica economică a reînarmării și efectele asupra forței muncii lucrau împotriva sa. În acest moment, întreruperile în procesul muncii – mai exact, grevele muncitorești – erau folosite de muncitori în încercarea de a obține măriri salariale; presiunea exercitată de munca în program prelungit îi determina pe unii muncitorii să lucreze mai încet sau să se pretindă bolnavi într-o asemenea măsură, încât unii oficiali au început să vorbească despre „rezistența pasivă“ a acestora. Muncitorii repartizați pentru proiecte de genul Zidului de Vest riscau încarcerarea dacă lipseau fără permisiune; la începutul anilor 1939 s-a raportat un astfel de exemplu, când Heinrich Bonsack a fost condamnat la trei luni de închisoare pentru că a plecat, fără a cere permisiunea, de la Zidul de Vest pentru a-și vizita familia în Wanne-Eickel. Nu era surprinzător faptul că muncitorii fugeau de la Zidul de Vest: activitatea era susținută încontinuu în ture de doisprezece ore, condițiile de trai erau primitive, remunerația era sumară, condițiile de siguranță erau inexistente, accidentele

erau frecvente, și dacă munca rămânea în urmă, oamenii trebuiau să lucreze ture duble sau chiar mai mult pentru a recupera, cu dreptul la pauză doar o dată la douăsprezece ore. Unui alt muncitor, un turnător din Köln, i s-a refuzat dreptul de a-și schimba slujba pentru un altul mai bine plătit, iar când a lipsit pe considerente de boală, doctorul companiei l-a obligat să-și reia postul. Când, ulterior, stația de lucru a acestuia a fost găsită deteriorată, a fost arestat și condamnat la șase luni de închisoare pentru sabotaj, o infracțiune des invocată de autorități în acea perioadă. Recrutarea pentru slujbe departe de casă a dus la atât de multe incidente neplăcute, încât în 1939 Hitler a declarat că lucrătorii aveau dreptul să-și caute de lucru în planurile de muncă și fabricile din districtul în care locuiau, o dispoziție cu prea puțin rezultat în practică.[152]

În mod caracteristic, regimul căuta din ce în ce mai mult să se impună prin teroare. O măsură preferată de angajatori era amenințarea presupușilor scandalagii cu concedierea și transferul imediat la munca de pe Zidul de Vest. Acest lucru avea un impact minor. La capătul răbdărilor, unii angajatori au cerut Gestapoului să infiltreze agenți în secții pentru a identifica cazuri de lenevie. După mijlocul anilor 1938, normele de muncă au devenit din ce în ce mai severe, pentru contravenții de genul refuzului de a munci, sau chiar și împotriva fumatului sau băutului la locul de muncă, dar nu au fost întru totul eficiente, și parchetele judecătorești au fost sufocate de cazuri care durau prea mult timp.

În august 1939, administrația Frontului Muncii de la fabrica I.G. Farben din Wolfen a avertizat în scris toți lucrătorii că cei care nu se achitau de atribuții urmau să fie dați pe mâna Gestapoului fără dreptul la procese ulterioare. Deja în aprilie, patru companii din Nürnberg solicitaseră Gestapoului să depisteze angajații neperformanți. În industria căilor ferate de la Dresda, Gestapoul derula inspecții de două ori pe săptămână fără a da de știre. Fabricile producătoare de armament erau în permanente convulsii cauzate de fricile managerilor față de spionaj sau sabotaj. Foștii comuniști și social-democrați reprezentau cele mai vulnerabile ținte ale arestărilor, chiar dacă își încetaseră de mult timp activitatea politică. Se spune că, în toamna anului 1938, la halele de construcție aeronautice din Rostock și Warnemünde, unde lucrătorii erau relativ bine plătiți, se făceau arestări zilnice, bazate pe denunțurile spionilor infiltrați. În multe fabrici muncitorii erau arestați pentru

că protestau din cauza lipsei de materiale necesare sau din cauza înrăutățirii condițiilor de muncă. Gestapoul devenise într-atât de invaziv în unele fabrici, încât până și proprietarii ajunseseră să obiecteze. După arestarea din 1938 a 174 de lucrători de la fabrica de muniție din Gleiwitz, angajatorii au reușit să obțină eliberarea acestora după 24 de ore, explicând Gestapoului că puțină critică adusă regimului putea fi tolerată, altfel producția ar fi fost amenințată, o asemenea situație nefiind în interesul național.[153]

Suprimarea și fragmentarea politică și socială au făcut ca oamenii să caute plăceri private și împliniri personale: a obține o slujbă stabilă, a te căsători, a da naștere copiilor, nevoia de a-ți crește nivelul de trai, a merge în vacanță. Pentru aceste motive „Putere prin Fericire" a rămas o amintire plăcută pentru mulți germani nostalgici de după război. Totuși, când se gândeau la acea perioadă, mulți oameni aveau dificultăți în a-și aduce aminte detalii ale vieții publice, chiar mai mult, nu-și puteau pune amintirile în ordine cronologică. Perioada dintre 1933 și 1939, chiar și anul 1941 erau în mintea oamenilor o retrospectivă neclară, în care rutina vieții făcea zilele greu de diferențiat între ele. Reușita financiară devenise singurul deziderat din viața multor persoane: politica era agasantă și irelevantă, o viață la care nu puteai avea acces fără un nivel minim de independență, și în care mai bine nu te amestecai decât în măsura în care erai obligat. Din acest punct de vedere, anul 1939 a generat un val de nostalgie; era ultimul an de pace și prosperitate relativă înainte de saltul în vârtejul războiului și al dezastrului, al mizeriei și al ruinei, care a durat până în 1948. Înspre sfârșitul anilor 1930, s-au pus într-adevăr temeliile greu încercatei societăți a muncitorilor din Germania, în mare parte apolitici, dar care au ajuns să vadă cu ochii lor „miracolul economic" din anii 1950. Până la finalul anilor 1930, marea majoritate a clasei muncitoare din Germania se împăcase cu condiția sa în cel de-al Treilea Reich, chiar dacă mai existau și oameni șovăitori, reticenți față de sâmburele ideologic al doctrinei, iritați de apelurile necontenite pentru ovații și susținere necondiționată, agasați de incapacitatea regimului de a obține prosperitatea promisă poporului. Existau voci nemulțumite, criticând diverse aspecte ale vieții sărăcăcioase și vărsându-și veninul asupra multor lideri și instituții. Dar, în același timp, mulți oameni gândeau că totuși au avut parte de o

slujbă sigură, care le-a permis să depășească greutățile economice ale vremii și catastrofele din perioada Weimarului; măcar pentru acest fapt, marea majoritate a poporului muncitor german a ajuns să creadă ca a meritat să îndure, cu atât mai mult cu cât rezistenta organizată era atât de greu de obținut, iar pedepsele erau atât de dure. În ajunul celui de-al Doilea Război Mondial existau rebeliuni mici și mari, destul de larg răspândite în fabricile și locurile de muncă din Germania, dar nu s-a ajuns la nimic vrednic de numele de opoziție, cu atât mai mult la rezistență; nici nu s-a creat vreodată un sentiment al crizei în sânul elitei conducătoare a celui de-al Treilea Reich.[154]

II

Cum a tratat cel de-al Treilea Reich problema șomerilor și a celor nevoiași, care suferiseră cu milioanele sub greutatea crizei economice și care sufereau încă atunci când acesta a preluat puterea? Ideologia nazistă nu favoriza în teorie ideea asistenței sociale. În *Mein Kampf*, Hitler, scriind despre perioada de dinainte de Primul Război Mondial, pe care o petrecuse în Viena locuind printre cei săraci și lipsiți de mijloace, s-a arătat indignat despre felul în care asistența socială încurajase protejarea celor bolnavi și slabi. Din perspectiva darwinismului social, caritatea și filantropia erau slăbiciuni care trebuiau eliminate dacă rasa germană urma să fie întărită și curățată de elementele sale cele mai slabe prin procesul de selecție naturală.[155] Partidul Nazist a condamnat frecvent sistemul elaborat de asistența socială care se dezvoltase în timpul Republicii de la Weimar ca fiind birocratic, greoi și esențialmente greșit direcționat. În loc să acorde sprijin celor rasial și biologic valoroși, statul social de la Weimar, sprijinit de o serie de instituții filantropice private, era, pretindeau naziștii, complet nepărtinitor în aplicarea sa, susținând mulți oameni inferiori din punct de vedere rasial și, afirmau ei, nu ar fi contribuit cu nimic la regenerarea rasei germane. Această viziune nu era, din anumite puncte de vedere, divergentă de perspectiva funcționarilor sociali din sfera publică și privată, care spre începutul anilor '30 devenise impregnată cu doctrinele igienei rasiale, ei începând să pledeze în favoarea trasării unei distincții foarte clare între

cei merituoşi şi cei degeneraţi, cu toate că aplicarea unei astfel de diferenţieri nu a fost posibilă până în 1933. În acest punct, instituţiile de asistenţă socială, ale căror atribuţii faţă de cei nevoiaşi deveniseră din ce în ce mai punitive pe parcursul crizei economice, au trecut rapid la exercitarea de sancţiuni penale asupra celor care „se sfiau" de la muncă, a vagabonzilor şi a devianţilor sociali. Ideile naziste despre ajutorul social nu erau întru totul străine de gândirea administratorilor instituţiilor de asistenţă socială din etapele mai târzii ale Republicii de la Weimar.[156]

Totuşi, puşi în faţa unei situaţii în care, în apogeul crizei economice, zece milioane de oameni erau incluşi în sistemul de ajutor social, ar fi fost o adevărată sinucidere politică pentru nazişti să fi ignorat masele de şomeri şi nevoiaşi ca pe un grup social ce nu merită a fi ajutat. Oricât de mult situaţia şomajului s-ar fi îmbunătăţit, sau cel puţin fusese făcută să arate ca şi cum s-ar fi îmbunătăţit, în primăvara, vara şi toamna primului an la putere al naziştilor, ministrul propagandei Joseph Goebbels a recunoscut că situaţia economică avea să fie în continuare îndeajuns de serioasă, încât mulţi oameni să trăiască sub pragul sărăciei în prima iarnă a celui de-al Treilea Reich.

Pentru a îmbunătăţi imaginea regimului şi a convinge oamenii că se făceau toate eforturile pentru a cultiva o atitudine de solidaritate între acei mai privilegiaţi şi cei mai nevoiaşi dintre germani, pe data de 13 septembrie 1933, el a anunţat că urma să pună la punct un program de ajutorare pe termen scurt pe care l-a numit Programul de Ajutorare a Poporului German pe Timp de Iarnă. Acesta a avut la bază, a formalizat, a coordonat şi a îndeplinit o serie de planuri de intervenţie în situaţii de urgenţă deja lansate de către liderii regionali de partid, dar, mai important decât atât, a continuat şi dezvoltat planuri similare care fuseseră deja aduse în discuţie în timpul Republicii de la Weimar şi aplicate în mod formal în 1931 sub conducerea cancelarului Brüning.[157]

În curând, aproximativ un milion şi jumătate de voluntari şi 4 000 de lucrători plătiţi serveau supă săracilor în centre de urgenţă, distribuiau nevoiaşilor pachete cu alimente, colectau şi împărţeau îmbrăcăminte şomerilor şi familiilor lor şi se angajau într-o varietate de activităţi caritabile organizate în mod centralizat. Atunci când Hitler, prin intermediul unui discurs puternic mediatizat, a îndemnat oamenii să contribuie, două milioane de mărci germane au fost promise încă de a doua

zi din partea a o serie de instituții, inclusiv cartierul general al Partidului Nazist din München. Donațiile primite în timpul iernii dintre 1933 și 1934 au ajuns să totalizeze 358 de milioane de mărci germane. Ministerul Propagandei al lui Goebbels a trâmbițat cu satisfacție despre această dovadă a unui spirit nou al comunității, al solidarității și întrajutorării în rândul poporului german.[158] Acest program nu constituia, așadar, o acțiune caritabilă sau asistență socială acordată de stat, chiar dacă era, în realitate, condus de Ministerul Propagandei și de un comisionar special numit al Reichului pentru asistență pe perioada iernii, ci dimpotrivă, era, după cum a declarat Goebbels, o formă de autoajutorare a poporului german de către poporul german.[159]

Din nou realitatea și propaganda erau divergente din moment ce contribuțiile la programul de ajutorare pe timp de iarnă erau obligatorii pentru toată lumea de la bun început. Atunci când un membru SA solid, îmbrăcat în uniformă maro își făcea apariția la ușă pretinzând o donație, puțini erau aceia îndeajuns de curajoși să refuze, iar cei care o făceau se confruntau cu posibilitatea unor amenințări și intimidări din ce în ce mai mari, până când erau înduplecați să își pună banii în urna de donații. În Bavaria se anunțase că aceia care nu contribuiau aveau să fie considerați inamici ai patriei: unii au fost prezentați în mod public în cadrul unor defilări demonstrative purtând în jurul gâtului plăcuțe care făceau cunoscut lumii păcatul omisiunii lor, iar pentru alții rezultatul fusese că au fost chiar dați afară din locurile lor de muncă. Experiența unui fermier beneficiar al Legii limitării dreptului de moștenire din Franconia care refuza să contribuie în 1935 cu greu ar putea fi considerată una atipică: era informat de către Gerstner, conducătorul districtual al partidului, că nu era „demn să poarte onorabilul titlu de fermier în Germania național-socialistă“ și avertizat că era necesar să „se ia măsuri pentru a preveni dezordinea publică creată de atitudinea“ sa, cu alte cuvinte, că se putea aștepta fie la punerea sub arest și trimiterea într-un lagăr de concentrare, fie să fie supus la violență fizică aplicată de trupele SA. Într-un cinematograf din Breslau, în decembrie 1935, opt soldați SS înarmați au apărut pe scenă la finalul reprezentației și au anunțat că toate ieșirile fuseseră blocate, că existau inamici ai patriei în sala de spectacole și că toți cei prezenți trebuiau să facă o donație pentru programul de ajutorare dacă doreau să demonstreze că nu

se numără printre ei. În timp ce aceştia îşi încheiau scurtul anunţ, uşile au fost forţate şi cincizeci de membri SA au început să se reverse în sală ţinând în mâini urne de colectare de fonduri. De-a lungul ţării, au început să se facă presiuni asupra muncitorilor să permită deducerea automată a contribuţiilor lor direct din pachetele salariale la un curs de 20% din impozitul pe venit (mai târziu redus la 10%). Cei care câştigau prea puţin trebuiau să contribuie şi ei cu 25 de pfenigi din fiecare salariu. În particular, într-o fabrică, în 1938, muncitorilor li s-a spus că dacă nu consimt la deducerea automată, banii pe care trebuiau să îi plătească aveau să fie adăugaţi la sumele deduse din remuneraţiile colegilor lor.[160]

Şi cel mai semnificativ, contribuţiile regulate şi automate îndreptăţeau donatorul să primească o tăbliţă pe care o putea afişa pe uşa casei, marcaj pe care Cămăşile Brune, membrii Tineretului Hitlerist sau alte organe ale Partidului Nazist fuseseră instruite să îl interpreteze ca pe o indicaţie să treacă mai departe fără a deranja donatorul care locuia în acea casă. Cu toate acestea, în unele fabrici, muncitorilor li se cereau contribuţii adiţionale chiar dacă acceptaseră ca Ajutorul de Iarnă să le fie dedus din salarii. Iar acest lucru tot nu proteja astfel de contribuabili de insistenţele oamenilor în uniforme maro care circulau pe străzi cu urnele de colectare sau de presiunile exercitate de proprietarii de magazine şi de unii clienţi de a pune mărunţiş în recipientele aflate pe tejghelele celor mai multe dintre magazine. Vânzătorii acestor magazine ofereau clienţilor şi posibilitatea de a colecţiona diferite seturi de cărţi poştale ilustrate, printre care se număra şi un set de fotografii reprezentându-l pe Hitler. Ocazional, copiilor li se dădea liber de la şcoală o parte din zi şi li se puneau la dispoziţie ornamente ieftine pe care să le vândă pe stradă pentru colectarea Ajutoarelor de Iarnă. Achiziţionarea unei insigne a programului de ajutorare putea fi o măsură de evitare a insistenţelor colectorilor stradali de donaţii. Mai eficient încă ar fi fost achiziţionarea unui cui purtând însemnele Programul de Ajutorare pe Timp de Iarnă, fapt care reprezenta dovada posesiei unui Scut al programului de ajutorare, în care fiecare cui, cumpărat cu 5 pfenigi, putea fi bătut, până când întreaga sa suprafaţă ar fi fost acoperită, folosind aproximativ 1 500 de bucăţi. Poate că actul purtării unei insigne pe stradă ar fi funcţionat ca o formă de protecţie individuală, dar avea, de asemenea, efectul de a face cunoscută celorlalţi solidaritatea

unui individ cu regimul. Aproape 170 de milioane de insigne au fost vândute în iarna dintre 1938-1939. Această perioadă a încetățenit obiceiul popular de a folosi insignele ca decorațiuni pentru bradul de Crăciun.[161]

La fel ca și multe alte măsuri de urgență aplicate sub conducerea celui de-al Treilea Reich, Programul de Ajutorare pe Timp de Iarnă a devenit în curând o caracteristică permanentă a peisajului sociopolitic. Acțiunea a fost coroborată legislativ pe data de 5 noiembrie 1934 printr-o Lege a colectelor care permitea Ministerului de Interne și Trezoreriei Partidului Nazist să suspende orice instituții sau fonduri caritabile care concurau cu Ajutorarea de Iarnă, forțând astfel desfășurarea tuturor celorlalte activități filantropice în lunile de vară și asigurând existența pe toată perioada anului a cererilor pentru contribuții adresate poporului german. Pe 4 decembrie 1936, aceste acțiuni au fost întărite printr-o Lege a ajutorării pe timp de iarnă care a permanentizat programul.

Statisticile erau impresionante. Înspre iarna dintre 1938-1939, intrau în bugetul de stat 105 milioane de mărci germane provenind din deduceri salariale, cu banii rezultați din donații și colecte, cele mai considerabile sume din industrie și sectorul afacerilor mari, alcătuind diferența până la 554 milioane. La acest moment, donațiile pentru Ajutorarea pe Timp de Iarnă reprezentau așadar aproape 3 procente din salariul mediu al unui muncitor. Bineînțeles, anumite schimbări avuseseră loc din 1933 până acum: după iarna dintre 1935-1936, evreii încetaseră să mai fie incluși atât în rândul contribuabililor, cât și al beneficiarilor, iar revigorarea economică adusese cu sine aproape o înjumătățire a numărului celor care primeau ajutor de iarnă, de la 16 milioane de persoane între 1933 și 1934, la 8 milioane în perioada 1938-1939.

Adăugiri notabile la program au inclus Ziua Națională a Solidarității, stabilită la 1 decembrie, cu ocazia căreia membrii marcanți ai regimului apăreau în public pentru a solicita donații pe străzi, activitate care a adus câștiguri de 4 milioane de mărci în 1935 și nu mai puțin de 15 milioane în 1938. De asemenea, până la acest moment, devenise mai mult sau mai puțin obligatoriu pentru fiecare familie să reducă hrana consumată în prima duminică din fiecare lună, zi care avea să intre în mentalul colectiv sub denumirea de „duminica singurei oale“, de obicei o tocană ieftină, pregătită într-o singură oală, cu ingrediente

ale căror costuri să nu depășească 50 de pfenigi. Seara, membri ai SA sau SS, sau un reprezentant al Departamentului de Asistență Socială se prezentau pentru a revendica pe post de contribuție diferența dintre 50 de pfenigi și costul normal al unei mese pentru respectiva familie. Aceeași politică a fost, de asemenea, implementată în restaurante. Hitler s-a conformat și el în mod ostentativ, circulând în timpul cinei de duminică o listă prin care toți invitații săi se angajau la contribuții proporționale cu statutul fiecăruia. „Fiecare astfel de masă mă costa cincizeci sau o sută de mărci", avea să se lamenteze mai târziu Albert Speer. Sub o asemenea presiune, numărul invitaților lui Hitler în prima duminică din fiecare lună a scăzut în curând la doi sau trei, fapt care a adus după sine, potrivit lui Speer, „anumite remarci sarcastice din partea lui Hitler despre spiritul de sacrificiu al asociaților săi".[162]

Cu toate acestea, Partidul Nazist își asumase, între timp, un rol activ în restructurarea sectorul caritabil privat, unde Erich Hilgenfeldt, locuitor al regiunii Saar, născut în 1897 și ofițer în timpul Primului Război Mondial, era o figură proeminentă. Un fost activist al Căștilor de Oțel, Hilgenfeldt se alăturase Partidului Nazist în 1929 și devenise un lider regional în Berlin, apropiindu-se astfel de Joseph Goebbels, care fusese superiorul său direct. Hilgenfeldt coordonase și centralizase o multitudine de grupuri din cadrul partidului și al Cămășilor Brune, sub forma Departamentului de Asistență Socială a Cetățenilor Național-Socialiști. Sub patronajul Magdei Goebbels, soția ministrului propagandei, și cu sprijinul pe care însuși Hitler i-l acordase oficial pe data de 3 mai 1933, Hilgenfeldt și-a extins controlul asupra grupurilor de autoajutorare din întreaga țara, în ciuda unei opoziții considerabile din partea lui Robert Ley și Baldur von Schirach, care doreau să conducă sistemul de asigurări sociale prin intermediul organizațiilor lor. Hilgenfeldt a pledat cu succes ideea că asistența socială nu era o prioritate nici pentru Frontul Muncii și nici pentru Tineretul Hitlerist, cerându-se așadar înființarea unei instituții separate, cu atribuții lărgite, care să pună asistența socială ca prioritate de vârf pe agenda sa. În lunile tumultuoase dintre martie și iulie 1933, el a reușit să preia aproape toate instituțiile private de ajutor social și organizațiile filantropice din Germania, surclasând masivele departamente responsabile cu asistența socială ale partidelor democrat și comunist.

Începând cu 25 iulie 1933, mai erau doar patru organizații de ajutor social care nu se aflau sub administrarea statului: Departamentul de Asistență Socială a Cetățenilor Național-Socialiști, Misiunea Protestantă, Asociația Caritas (asociație catolică de caritate) și Crucea Roșie Germană. Cu toate acestea, numai organizația nazistă primea acum finanțare de la stat, un număr mare de instituții de asistență socială, precum grădinițe aflate sub oblăduirea Bisericii, fiindu-i cedate spre administrare de către Misiunea Protestantă în cursul scurtei hegemonii a Creștinilor Germani asupra Bisericii Protestante. În ciuda permisiunii de a colecta fonduri în lunile de vară, activitatea celorlalte organizații, în special Caritas, era din ce în ce mai mult stânjenită de agresiuni fizice venite din partea unor detașamente ale Cămășilor Brune și, începând cu anul 1936, de dezavantajul de a fi obligate să își desfășoare activitățile de colectare de contribuții în același timp cu organizația nazistă, un competitor puternic în încercarea de strângere de fonduri.[163]

Ministrul de interne Wilhelm Frick nu lăsase nicio urmă de îndoială în mințile oamenilor asupra direcției pe care trebuiau să o urmeze contribuțiile lor.. Era, după cum a declarat el în luna octombrie a anului 1934, „impardonabil să se permită folosirea impulsurilor caritabile și a simțului de sacrificiu al oamenilor în scopuri în afara intereselor Statului Național-Socialist și drept urmare în opoziție cu binele comun". După cum sugera această viziune, caritatea creștină era acum înlocuită de dorința de sacrificiu de sine pe care ideologia nazistă o punea atât de sus în lista de așa-zise atribute ale rasei germane. Mai exista însă încă un motiv pentru acest transfer ideologic. Spre deosebire de Organizația de Ajutorare pe Timp de Iarnă și alte organizații precum Crucea Roșie, Partidul Nazist restricționase donațiile sale de la bun început exclusiv către oameni cu descendență ariană.[164] Departamentul de Asistență Socială a Cetățenilor Național-Socialiști a păstrat cu sfințenie la baza constituirii sale scopul său de a promova „forțele sănătoase și vitale ale poporului german". Urma să vină numai în ajutorul acelora care erau neîndoielnici din punct de vedere rasial, de nădejde din punct de vedere politic, capabili și dornici de muncă și dispuși și apți de a se reproduce. Cei care nu erau în „deplina condiție să își îndeplinească obligațiile comunale" urmau să fie excluși. Ajutorul nu urma să fie acordat alcoolicilor, vagabonzilor, homosexualilor,

prostituatelor, celor care se „sfiau de muncă“ sau celor „asociali“, criminalilor recidivişti, celor afectaţi de boli ereditare (o categorie vag definită) şi membrilor altor rase decât cea ariană. Oficiali ai Departamentului de Asistenţă Socială nu s-au sfiit de la a ataca instituţiile statului responsabile cu ajutoarele sociale pentru modul nediscriminat în care îşi acordau ajutoarele, astfel împingându-i şi mai mult în direcţia unei igiene rasiale pe care începuseră să meargă. Conceptul creştin de caritate era, mai mult decât orice altceva, condamnabil în viziunea nazistă, iar înlăturarea Asociaţiei Caritas şi a Misiunii Protestante fusese, în parte, concepută ca un efort de limitare pe cât de mult posibil a ceea ce erau văzute ca efecte indezirabile din punct de vedere rasial ale filantropiei Bisericii.[165]

În ciuda acestor limitări, Departamentul de Asistenţă Socială a Cetăţenilor Naţional-Socialişti a fost, împreună cu Organizaţia Putere prin Bucurie, probabil una dintre cele mai populare organizaţii de partid din cel de-al Treilea Reich. Însumând 17 milioane de membri până în anul 1939, proiecta o imagine puternic protectoare faţă de cei mai slabi membri ai comunităţii rasiale germane, sau cel puţin faţă de cei despre care se considera că intraseră în dificultate fără vreo vină a lor. Până în 1939, spre exemplu, departamentul conducea 8 000 de creşe şi punea la dispoziţia mamelor case de vacanţă, suplimente de alimente pentru familiile numeroase şi o varietate de alte facilităţi. Cu toate acestea, era temută şi displăcută în rândul celor mai săraci membri ai societăţii, care erau supăraţi de modul nepoftit în care îşi desfăşura interviurile pentru acordarea de ajutoare, de judecăţile sale morale asupra comportamentului lor şi de ameninţarea omniprezentă cu aducerea Gestapoului dacă nu îşi îndeplineau criteriile de primire a ajutorului social. Mulţi alţii au fost cuprinşi de panică la vederea modului în care departamentul a dat la o parte instituţiile caritabile bisericeşti pe care cetăţenii se bazaseră în mod tradiţional în vremuri de restrişte. Erau, de asemenea, imposibil de ignorat iritarea generalizată, chiar furia şi frica stârnite de omniprezenţa colectelor de donaţii care, după cum informa un agent social-democrat în 1935, „si-au asumat complet rolul de tâlhării organizate la drumul mare“. „Insistenţele sunt atât de mari“, declara un alt agent, „încât nimeni nu le poate poate evita.“ „Anul trecut se putea vorbi despre colecte ca fiind neplăceri“, spunea un agent,

plângându-se cu privire la ajutoarele pentru iarnă din decembrie 1935, „dar în iarna aceasta au devenit o molimă de primă clasă". Existau nu numai colectele pentru ajutorarea pe timp de iarnă, ci şi colecte ale Tineretului Hitlerist făcute pentru construirea de noi cămine de tineret, colecte pentru sprijinirea germanilor plecaţi în străinătate, colecte pentru construirea de adăposturi anti-aeriene, colecte pentru veterani nevoiaşi, o loterie pentru crearea de locuri de muncă şi multe alte programe locale de colectare de fonduri. Existau deduceri salariale pentru maşinile Volkswagen şi contribuţii la locul de muncă pentru programele „Putere prin Bucurie" şi „Fericirea Muncii", şi multe, multe altele. Asemenea contribuţii, fie ele în natură, în bani sau sub forma muncii voluntare neplătite, însumau în fapt un nou tip, neoficial, de taxă. Oamenii se arătau nemulţumiţi dar., după cum arată toate rapoartele, continuau să plătească. Nu a existat niciun boicot organizat al vreunei acţiuni de colectă, în ciuda câtorva incidente izolate de refuz de plată. Oamenii s-au obişnuit cu cererile constante de bani, îmbrăcăminte şi alte contribuţii, acest lucru devenind o parte normală a vieţii cotidiene. Exista convingerea destul de răspândită cum că naziştii bătrâni ar fi fost printre beneficiarii cei mai frecvenţi şi favorizaţi la primirea acestor tipuri de ajutoare şi existau multe poveşti care vorbeau despre tratamente preferenţiale acordate membrilor partidului în defavoarea unor foşti comunişti sau social-democraţi. Acest fapt nu era surprinzător, din moment ce încrederea era un prim criteriu pentru primirea de ajutor. Cei care beneficiau de aceste ajutoare erau, cel mai adesea, membri ai partidului şi rudele lor bătrâne. În aceeaşi măsură, nu era surprinzător faptul că circulau multe glume despre corupţia inerentă din întregul sistem. Într-una din aceste glume, doi oficiali ai partidului descopereau, în timp ce mergeau pe stradă, o bancnotă de 50 de mărci într-un şanţ. Ridicând-o, unul dintre bărbaţi afirma că o va dona Programului de Ajutorare pe Timp de Iarnă. „De ce o iei pe ocolite?", întreabă celălalt.[166]

Scoţând cheltuielile de asistenţă socială din (presupusul) sector voluntar, regimul a reuşit să economisească din veniturile oficiale luate din impozite şi să le folosească pentru reînarmare. Încorporarea, împrumuturile de căsătorie şi celelalte planuri menite să scoată oameni de pe piaţa muncii au dus la o reducere şi mai pronunţată a cheltuielilor

sociale ale statului și astfel economiile din cheltuielile bugetare au fost redirecționate în efortul de război. Ajutoarele de șomaj fuseseră deja reduse sever de guvernele și autoritățile locale dinainte de preluarea puterii de către naziști. Noul regim nu a ezitat să le scadă chiar mai acut. Serviciul de Muncă Voluntară și alte planuri similare menite să cosmetizeze statisticile șomajului au avut însă și efectul de a reduce numărul de ajutoare de șomaj care trebuiau plătite. Desigur, așa cum am văzut, șomajul nu a dispărut în niciun caz în iarna lui 1935-1936, însă autoritățile locale au continuat să coboare nivelul ajutoarelor sociale prin orice mijloace disponibile. Din octombrie până în decembrie 1935, când cifra oficială a șomerilor care beneficiau de asistență socială a crescut de la 336 000 la 376 000, valoarea totală a ajutoarelor care le-au fost plătite pe teritoriul Reichului a scăzut, de fapt, de la 4,7 la 3,8 milioane de mărci. Pretutindeni, autoritățile competente solicitau ca șomerii să se prezinte pentru interogatorii și examinări medicale care să stabilească dacă erau sau nu apți de muncă; cei considerați apți au fost recrutați în Serviciul de Muncă al Reichului sau în diversele planuri de intervenție în situații de urgență; cei care nu s-au prezentat au fost scoși din arhive și plățile către ei au fost sistate. Subvențiile pentru chirie au fost întrerupte, plățile pentru cei care aveau în grijă persoane în vârstă sau bolnave, tăiate. În Köln, unei femei din clasa muncitoare care îi ceruse asistentului social ajutor pentru a plăti medicația pentru mama ei în vârstă de 75 de ani, de care avea grijă acasă, i s-a spus că statul nu va mai plăti pentru asemenea oameni, care nu erau decât o povară pentru comunitatea națională.[167]

Reducerea ajutoarelor de șomaj era doar o parte dintr-o strategie pe scară mai largă. Îndemnarea poporului german de a se ajuta pe sine în loc să se bazeze pe banii proveniți de la stat însemna în mod implicit că aceia care nu puteau să se ajute singuri erau nu doar dispensabili, ci chiar o amenințare la adresa sănătății poporului german. Cei viciați din punct de vedere rasial, devianții, criminalii, „asocialii“ și toți cei ca ei aveau să fie scoși cu totul din sistemul de asistență socială. Așa cum am văzut, în 1937-1938, drojdia societății, devianții sociali și infractorii mărunți erau deja arestați în număr mare și depuși în lagăre de concentrare, unde erau considerați de către naziști ca nefiind de vreun folos regimului. Prin urmare, imediat ce reînarmarea a

absorbit mare parte din numărul șomerilor, scepticismul inițial al naziștilor față de beneficiile asistenței sociale și-a făcut din nou apariția în cel mai brutal mod cu putință.

III

Asociația Național-Socialistă de Asistență Socială, „Ajutorul de Iarnă" și „Putere prin Bucurie" erau de departe cele mai populare programe de întrajutorare organizate de cel de-al Treilea Reich. Pentru mulți, aceste proiecte erau dovada tangibilă că guvernul intenționa să-și respecte promisiunea de a crea o comunitate națională, organică, în care luptele de clasă și antagonismul social să fie depășite, in care egoismul individual avea să pălească în fața intereselor copleșitoare ale colectivității. Aceste programe aveau un scop explicit de a zdrobi diferențele de clasă și statut, de a le da ocazia celor mai înstăriți să-și ajute semenii mai puțin norocoși care suferiseră de pe urma crizei economice, și să îmbunătățească traiul oamenilor de rând în diverse moduri. În mod paradoxal, cetățenii cei mai înstăriți se simțeau cei mai atrași de ideologia comunității umane; muncitorii erau adeseori prea influențați de conceptele marxiste pentru a ceda atât de ușor în fața scopurilor acesteia. O reacție tipică a fost cea a Melitei Maschmann, o tânără femeie crescută într-un mediu conservator, într-o familie din clasa superioară, ai cărei părinți îi insuflaseră o imagine a Germaniei pe care ea a descris-o mai târziu ca fiind „un îngrozitor dar minunat mister".[168] Discuțiile din casa părintească, de la începutul anilor '30, adoptau de multe ori teme precum umilirea Germaniei în Primul Război Mondial, diviziunea și conflictele existente în partidele politice din Reichstag, haosul public, numeroasele acte de violență, sărăcia și disperarea celor șomeri, din ce în ce mai numeroși. Gândindu-se cu nostalgie la zilele în care guverna Kaizerul, perioadă în care, așa cum îi spuneau părinții, germanii fuseseră un popor mândru și unit, Melitei i-a fost imposibil să reziste în fața ideologiei naziștilor, care promiteau să pună capăt disensiunilor politice și să unească toate clasele sociale într-o nouă comunitate națională, în care bogații și săracii aveau să fie tratați ca egali.[169] Experiența ei nu a fost singulară. În ciuda faptului că organizațiile de asistență socială și

programele de activități de relaxare propuse de naziști, al căror scop era să evidențieze dorința lor de a unifica comunitatea germană, erau privite cu ochi buni, mai ales în retrospectivă, aveau și ele dezavantajele lor. Elementul de obligație, existent în toate acțiunile organizațiilor, nu putea fi ignorat cu ușurință. În ciuda faptului că regimul lăuda virtuți precum sacrificiul de sine, acestea nu aveau un caracter universal; dimpotrivă, mulți oameni se concentrau pe îmbunătățirea situației materiale, lucru deloc surprinzător, având în vedere că trecuseră prin război, fuseseră afectați de inflație și de criza economică. Diferențele dintre clase erau mai clare ca niciodată și erau agravate de o nouă diferențiere, între „bătrânii luptători" și ștabii din partid, care erau percepuți ca fiind singurii care beneficiau de aceste programe, și restul oamenilor. Regimul a eliminat cu greutate credințe adânc înrădăcinate, comune pentru o parte a populației, dacă nu chiar pentru majoritatea, de la credința în conceptul creștin al filantropiei universale la obiceiul muncitorilor de a vedea totul prin perspectiva ideii marxiste de luptă de clasă.

În 1939, deziluzia creată de programele implementat de regim era larg răspândită. Primul val de entuziasm cu care fusese întâmpinat cel de-al Treilea Reich se estompase deja în 1934 și, la începutul anului 1936, atinsese un nivel atât de scăzut, încât până și popularitatea lui Hitler era în declin.[170] Cât de departe a pătruns această dezamăgire, cât de general valabilă era și de ce nu s-a transformat într-o opoziție mai răspândită și mai fermă față de regim? Ne putem face o idee despre cum vedeau cetățenii de rând cel de-al Treilea Reich, despre ce schimbări suferise societatea între 1933 și 1939 și despre cât de mult a fost respectată promisiunea unei comunități naționale, unite și organice analizând evenimentele care au avut loc într-un orășel de provincie în această perioadă. În orașul Northeim, din Saxonia Inferioară, cea mai vizibilă schimbare în ochii locuitorilor a fost revenirea unei prosperități și a unei ordini publice, după haosul și sărăcia din ultimii ani ai Republicii de la Weimar. Conflictele stradale și scandalurile din cadrul conferințelor, care fuseseră un motiv de îngrijorare pentru locuitori, erau acum de domeniul trecutului. Primarul orașului, nazistul Ernst Girmann, după ce și-a îndepărtat rivalii din partidul local în septembrie 1933, a condus orașul de unul singur, nederanjat, fără a ține cont de vreo formă democratică de control, situație care a fost

confirmată în ianuarie 1935 atunci când o nouă lege națională le-a acordat primarilor în funcție puteri fără limite asupra comunităților lor. Girmann a inițiat o campanie de propagandă în care prezenta un plan elaborat pentru crearea de noi locuri de muncă în oraș. Acesta nu a fost niciodată acceptat de oamenii de afaceri încăpățânați din Northeim; dar după ce șomerii au fost strânși de pe stradă pentru a fi trimiși în lagărele de muncă sau folosiți pentru lucrări publice, redresarea economiei, proces care începuse cu mult înainte de ascendența naziștilor la putere, a început să aibă un impact real. Muncitorii care erau încorporați în Serviciul Muncitoresc al Reichului munceau în cadrul lucrărilor municipale de înfrumusețare a orașului, precum extinderea parcului sau renovarea fațadelor clădirilor vechi.[171]

Cel mai remarcabil proiect de construcție se referea la construirea unui *Thingplatz*, un loc de întâlnire al naziștilor sub forma unui amfiteatru în aer liber, construit într-o pădure din apropiere, pe un teren achiziționat la un preț extrem de piperat de la unul din prietenii lui Girmann. Un număr mare de case noi și blocuri cu apartamente au fost construite în oraș, cu subvenții de la stat, deși cel mai mediatizat proiect de construcție, cel al unei așezări de 48 de case noi la periferia orașului, fusese deja planificat la începutul anilor '30 și amânat din cauza obiecțiilor naziștilor locali, care fuseseră împotriva proiectului în 1932. Doar familiile ariene ale membrilor de partid sau ale membrilor organizațiilor afiliate puteau obține o locuință în această nouă așezare, și numai dacă erau susținuți de partidul local. Cu toate acestea, mesajul de propagandă al „bătăliei pentru muncă" își jucase rolul în Northeim, și mulți oameni erau într-adevăr convinși că cel de-al Treilea Reich pusese economia pe roți. Sentimentul că toți puneau mână de la mână pentru a scoate Germania din impasul financiar era întărit de dinamismul organizației național-socialiste locale de asistență socială, care strângea donații, organiza baluri de caritate, „duminici ale oalei de tocană" și defilări. Cu toate acestea, faptul că armata germană a reocupat o cazarmă din apropiere, care a trebuit renovată, a declanșat un mic boom economic în industria de construcție a Northeimului și a reprezentat cel mai mare serviciu adus de cel de-al Treilea Reich orășelului. O mie de soldați și subofițeri reprezentau o mie de noi clienți pentru magazinele locale și pentru furnizori.[172]

Dar, conform rapoartelor întocmite de agenții de Gestapo din regiune, mulți dintre foștii comuniști și social-democrați din oraș nu se lăsau convinși de aceste îmbunătățiri și erau încă împotriva regimului la sfârșitul anului 1935, desfășurând o propagandă negativă prin zvonuri. Catolicii locali erau de asemenea ostili; oamenii încă își făceau cumpărăturile în magazine evreiești; conservatorii erau dezamăgiți și încercau să-și îmbunătățească relația cu armata; iar încercările lui Girmann de a desființa congregația locală de luterani și de a face Northeimul primul oraș din Germania fără creștini întâmpinau o rezistență pasivă din partea clerului și laicității. În conformitate cu politicile naționale, Girmann a reușit să închidă școala catolică a orașului, lucru obținut în mare parte din cauza numeroaselor conversații pe care le-a avut cu părinții elevilor, care mai mult ca sigur că au fost intimidați de acesta. Dar autoritățile de vârf nu i-au permis lui Girmann să folosească forța împotriva luteranilor; faptul că i-a pus pe membrii Tineretului Hitlerist să arunce cu bulgări de zăpadă în crucifixul bisericii nu a fost de ajuns și campania sa a eșuat. Girmann nu ezita să îi amenințe pe cei care nu se conformau. Cei care nu se prezentau la întâlniri sau care plecau mai repede acasă erau confruntați și li se cerea o explicație, și, într-unul din cazuri, Girmann însuși i-a scris unei tinere femei care uitase să-și ridice brațul pentru a da salutul german, spunându-i că avea să fie brutalizată dacă acest lucru avea să se mai întâmple. Confruntați cu astfel de amenințări, oamenii erau atenți să se conformeze, chiar dacă numai de văzul lumii. În același timp, nu se putea nega faptul că cetățenii orașului își pierduseră entuziasmul inițial, după câteva luni de euforie.[173]

Era dificil pentru partidul local să lupte cu astfel de dezamăgiri. Până la sfârșitul anului 1935, își pierduse dinamismul; liderii săi, inclusiv primarul Girmann, se simțeau confortabil, se îmbogățiseră, își adunau salariile mari și culegeau recolta semănată de luptele anterioare. Girmann nu a mai făcut nimic notabil în ultima parte a anilor '30, în afară de a renova centrele de echitație ale orașului, pe care le-a folosit mai apoi destul de frecvent. Festivalurile și aniversările naziste deveniseră ritualuri lipsite de sens, la care oamenii participau mai mult de frică decât dintr-un simț al datoriei. Puținele incidente violente împotriva evreilor care au avut loc în oraș au trezit o serie de reacții din

partea orășenilor, de la indiferență la condamnare fățișă a acestor acte; ei erau de părere că motivul pentru care venise cel de-al Treilea Reich la putere era acela de a suprima acest gen de fapte. Foștii social-democrați erau tolerați cu ranchiună dacă se abțineau de la implicarea în activitățile politice, ceea ce au și făcut după 1935, atunci când ultimele grupări de rezistență fuseseră înlăturate. Gardienii de Bloc îi vizitau frecvent, pentru a face rost de plăți pentru Ajutorarea de Iarnă și pentru a verifica dacă erau sau nu de încredere din punct de vedere politic. Trebuiau să întocmească rapoarte pentru oricine din blocul lor care depunea o cerere de asistență socială, care voia să se înscrie în oricare din numeroasele cluburi și asociații ale orașului sau care voia să se angajeze în domeniul statului. Trebuiau să completeze un formular și să dea detalii despre prezența persoanei în cauză la întâlniri, despre contribuțiile și donațiile făcute și așa mai departe. Cu toate acestea, din cele câteva mii de astfel de rapoarte care erau depozitate în arhivele locale, aproape niciunul din acestea, întocmite după 1935, nu clasifica persoana în cauză ca fiind nedemnă de încredere; doar pentru scurt timp, la apogeul conflictului bisericesc, rapoartele conțineau comentarii negative la adresa catolicilor activi. Multe din notațiile Gardienilor de Bloc erau vagi sau lipsite de importanță, dar toate erau exacte în ceea ce privește contribuțiile aduse de subiect la fondul Ajutorării de Iarnă și a altor organizații similare. Dacă nu existau astfel de donații, persoana în cauză era marcată cu negru și era clasificată ca fiind „egoistă" sau „neprietenoasă". Un astfel de individ îi putea face necazuri unui Gardian de Bloc dacă acesta nu îndeplinea norma de plăți. Altceva nu prea conta, mai puțin în rarele ocazii în care cineva uita să atârne un steag de ziua lui Hitler sau uita să dea salutul german. Un fel de stabilitate politică se instalase și majoritatea Gardienilor de Bloc erau mulțumiți dacă își îndeplineau sarcinile și nimic mai mult. Nu le mai păsa foarte mult de ce credințe politice aveau unii, atâta timp cât se conformau în societate și își păstrau ideile politice pentru ei. Fără îndoială că erau oarecum mai vigilenți în fostele fortărețe comuniste din Berlin sau din Ruhr decât în orășele provinciale, precum Northeim. Cu toate acestea, până în 1939, un fel de modus vivendi fusese atins: locuitorii orașului participau la ritualurile publice așa cum li se cerea, deși în general fără prea mult entuziasm, iar partidul local se mulțumea cu atât

și nu întindea coarda. Până la urmă tot ce obținuseră fusese un fel de consimțire din partea cetățenilor și o conformare superficială; dar au admis că trebuiau să se mulțumească cu atât, iar această situație probabil că era răspândită și în restul Germaniei.[174]

Situația din Northeim reflecta situația din multe alte părți ale Germaniei. Până în 1939 germanii nu deveniseră încă fanatici naziști, dar cei mai mulți își doreau în primul rând ordine, siguranță, locuri de muncă, posibilitatea de a-și îmbunătăți standardul de viață și de a avansa în carieră, toate lucruri care păruseră imposibile pe timpul Republicii Weimar și care acum fuseseră în mare îndeplinite, iar acest lucru a fost de-ajuns pentru a le obține acordul. În acest caz, nu propaganda a avut un rol atât de important, ci faptul că fusese obținută o stabilitate socială, economică și politică. Modul violent și ilegal prin care Hitler îl eliminase pe Röhm și pe acoliții săi fusese acceptat de majoritatea oamenilor, nu pentru că erau de acord ca crima să fie o unealtă politică, ci pentru că Hitler restabilise ordinea publică care fusese amenințată de Cămășile Brune ale lui Röhm în lunile precedente. Exista un consens general privind prevalența ordonanțelor pe care naziștii le recunoșteau, le acceptau și le exploatau. Pe termen lung desigur că se va dovedi că a fost doar o iluzie. Dar pentru moment, era destul să le tai avântul mișcărilor de opoziție care încercau să transforme nemulțumirile mărunte din viața de zi cu zi sub cel de-al Treilea Reich într-o opoziție generală.[175]

IV

Promisiunile sociale făcute de liderii celui de-al Treilea Reich aveau într-adevăr o vastă influență. Nazismul își câștigase suporteri în alegerile de la începutul anilor '30, nu în ultimul rând pentru că a repetat încontinuu că avea să treacă peste diviziunile Republicii Weimar și să unească poporul german într-o nouă comunitate rasială națională, bazată pe cooperare nu pe conflict, pe sprijin reciproc și nu pe antagonism reciproc. Diferențele de clasă aveau să dispară; interesele rasei germanice aveau să aibă întâietate. Cele două demonstrații propagandistice majore, puse în scenă de Goebbels și de conducerea nazistă în primele luni ale celui de-al Treilea Reich, „Ziua Potsdamului" și „Ziua Muncii Naționale",

trebuiau să demonstreze cum noua Germanie avea să unească vechile tradiții ale sistemului prusian cu mișcarea muncitorească. Într-un interviu acordat dramaturgului nazist Hanns Johst, pe 27 ianuarie 1934, Hitler declara că nazismul „vede Germania ca pe un corp al societății, un organism singular". „Din tradițiile burgheziei", i-a spus el lui Johst, național-socialismul preia „fermitatea, și de la materialismul marxist, doctrina vie, socialismul creativ". El a continuat, spunând că:

> O comunitate a oamenilor: asta înseamnă o comunitate a muncii productive, a uniunii intereselor vitale, ceea ce înseamnă depășirea individualismului burghez și a maselor organizate mecanic, sindicaliste, ceea ce înseamnă că soarta individului devine una cu soarta națiunii, individul devine una cu poporul... Burghezul trebuie să devină un cetățean al statului; tovarășul roșu trebuie să devină un tovarăș rasial. Ambii trebuie să înnobileze conceptul sociologic al muncitorului și să ridice statutul de titlu onorific acordat pentru muncă. Acest brevet al nobleței îi pune pe soldat, pe țăran, pe negustor, pe academician, pe muncitor și pe capitalist sub același legământ, acela de a alege singura cale posibilă oricărui cetățean german hotărât: înspre națiune... Burghezul trebuie să înceteze a se mai simți ca un soi de pensionar al tradiției, al capitalului, separat de muncitor prin conceptul marxist de proprietate; ar trebui să se zbată, să aibă o minte deschisă, să se integreze în întreg ca muncitor.[176]

Hitler a subliniat aceste argumente, evidențiindu-se pe sine ca și muncitor, ca și om modest care se ridicase deasupra celorlalți fără a-și pierde vreodată legătura cu obârșia de jos.

Hitler reamintea destul de des audienței, așa cum a făcut-o pe 1 mai 1937, la Lustgarten (Grădina Plăcerii) în Berlin, în fața a peste un milion de oameni, că nu venise „dintr-un palat: am venit de pe șantier. Nici nu am fost general: am fost un soldat printre milioane de soldați". Camaraderia de pe linia frontului, din 1914 până în 1918, când toate barierele sociale fuseseră date la o parte în mijlocul unui devotament pentru cauza națională, avea să revină în spiritul celui de-al Treilea Reich:

> E un miracol că aici, în țara noastră, un om necunoscut a fost în stare să iasă din rândurile armatei, a milioanelor de germani, muncitori și soldați, și să stea în fața Reichului și a națiunii. Lângă mine stau

> cetățeni germani din fiecare clasă, care azi sunt lideri regionali etc. Deși, vă amintesc, foști membri ai burgheziei și foști aristocrați își au și ei locul în mișcarea nazistă. Pentru noi nu contează de unde vin, ce e important e că pot munci pentru binele poporului nostru.[177]

Așa cum sugera și cuvântul „fost" din discursul lui Hitler, cel de-al Treilea Reich a propagat cu sârguință noțiunea de abolire a tuturor diferențelor de clasă în noua Germanie. Robert Ley declara în 1935: „Noi suntem prima țară din Europa care a înlăturat lupta de clasă".[178] Ca dovadă a acestui lucru, multe instituții ale Partidului Nazist s-au remarcat prin numirea în funcții de autoritate a membrilor din clasele de jos în dauna burgheziei, așa cum s-a întâmplat în Tineretul Hitlerist, sau supunându-i pe descendenții elitelor autorității celor care odată le fuseseră inferiori, așa cum se întâmpla atunci când studenții erau trimiși în lagărele de muncă sau profesorii erau disciplinați de „bătrânii luptători", care proveneau din medii modeste în timpul instrucției obligatorii. Atacul studenților naziști asupra tradiționalelor cluburi de scrimă e doar un exemplu al asaltului condus împotriva celor mai proeminente bastioane ale privilegiilor sociale din Germania; spre dezgustul tradiționaliștilor precum Reck-Malleczewen, acesta era însoțit de o retorică egalitaristă și de asalturi verbale împotriva naturii reacționare a discriminării de clasă practicate de scrimeri.[179]

În mod crucial, retorica era acompaniată de fapte. Declinul statutului, autonomiei și puterii în profesiile academice specializate în primii șase ani ai celui de-al Treilea Reich era real. Instituțiile tradiționale precum universitățile nu mai făceau parte din experiența de viață necesară unui tânăr german, și puțini studenți s-au mai înscris la universitate în 1939, față de 1933. Oamenii de afaceri mărunți și funcționarii au văzut cum diviziunea socială dintre aceștia și clasa muncitoare se adâncea și mai tare, și nu doar din cauza retoricii naziste. Aristocrații s-au trezit dați la o parte de pe coridoarele puterii de către tineri naziști impertinenți, din clase sociale cu mult sub a lor. Figuri cu autoritate, de la doctori la pastori, de la moșieri la bătrânii satului, s-au trezit că sunt atacați. Peste tot, minoritatea de tineret sau orice altă minoritate semnificativă profita de șansa oferită și se impunea în fața bătrânilor: în aristocrație, în sat, în clasa de școală, în universitate. O nouă elită politică preluase puterea. De la cei din rangul de sus, precum Goebbels sau Göring,

Schirach și Ley, până la liderii regionali, până la nivelul cel mai de jos, la Gardienii de Bloc și comandanții din *Hitlerjugend*, oameni noi, majoritatea tineri, majoritatea provenind din medii sociale neconvenționale, precum Rosenberg, sau chiar din afara Germaniei, au preluat frâiele puterii. Mai mult decât atât, o gamă variată de valori tradiționale sociale intraseră în declin: de la profesorul care stabilea ca prioritate învățătura de dragul învățăturii, de la etica hipocratică a doctorului care pune interesele pacientului mai presus decât orice altceva, la omul de afaceri care venerează profitul drept ultima măsura a succesului, toate acestea au fost date la o parte de cel de-al Treilea Reich, ale cărui priorități erau războiul, rasa și comunitatea națională.

Cu toate acestea, egalitatea de statut, proclamată cu insistență și hotărâre de naziști, nu implica și egalitatea poziției sociale, a venitului sau a averii. Naziștii nu au revizuit sistemul de taxe într-un mod radical astfel încât să uniformizeze veniturile nete, de exemplu, sau pentru a controla economia așa cum s-a făcut în Uniunea Sovietică, sau mai târziu în Republica Democrată Germană, pentru a minimiza diferențele dintre bogați și săraci. Bogații și săracii au existat și pe timpul celui de-al Treilea Reich, așa cum au existat întotdeauna. Până la urmă, puterea aristocrației asupra pământului a rămas aceeași și tinerii aristocrați și-au găsit un nou rol de conducători în SS, viitoare elită politică a Germaniei. Familiile de țărani, care conduceau comunitățile sătești de zeci de ani, au reușit în mare parte să-și păstreze pozițiile, ajungând la un consens limitat cu noul regim. Oamenii de afaceri, mici și mari, au continuat să-și gestioneze afacerile, având ca țel profitul, motivul capitalist obișnuit. Profesorii au evitat excrescențele neștiințifice și non-academice ale ideologiei naziste fondând mici institute în care erau izolați de convențiile academice de cercetare, și au continuat la fel ca înainte. Judecătorii și avocații au judecat și au pledat în continuare, au prezidat procese, au trimis oameni la închisoare. Doctorii au câștigat și mai multă influență asupra pacienților, la fel cum s-a întâmplat și cu angajatorii în raport cu muncitorii. Bisericile au pierdut teren în domenii precum educația, dar toate rapoartele consemnau faptul că preotul și pastorul încă se mai bucurau de loialitatea și devotamentul turmei lor în ciuda tuturor eforturilor depuse de regim. Retorica unei comunități naționale i-a convins pe mulți, poate și pe majoritatea celor din politică: rivalitățile de partid

dispăruseră. Toată lumea se unea sub conducerea lui Hitler. Aşa cum nota şi Luise Solmitz în jurnalul ei, pe 27 aprilie 1933: „Nu mai există lupte de clasă, nici marxism, nici antagonism religios, doar Germania, în Hitler".[180] Dar foarte puţini erau convinşi că utopia socială promisă de nazişti în 1933 avea să se materializeze vreodată.

O societate nu poate fi complet transformată în doar şase ani fără genul de violenţă ucigaşă care a avut loc în Rusia, de la „teroarea roşie" a războiului civil (1918-1921) la epurările în masă ordonate de Stalin în anii '30. Regimul celui de-al Treilea Reich, aşa cum am văzut, a condus o serie limitată de acţiuni violente împotriva dizidenţilor regimului sau a presupuşilor dizidenţi din propriile rânduri, la sfârşitul lunii iunie 1934, şi a omorât de asemenea câteva mii de oponenţi reali sau presupuşi din Germania, dar violenţa cea mai importantă era rezervată pentru cei din afara ţării şi a fost executată în timpul războiului. Nu se poate trasa o paralelă cu regimul sovietic, care a omorât aproape trei milioane de cetăţeni ruşi, majoritatea pe timp de pace, şi nici la încarcerarea altor milioane de oameni în lagăre de muncă, nici la revoluţiile violente care au naţionalizat industria şi au dus la colectivizarea agriculturii în Rusia lui Stalin. În mod similar, în timp ce cel de-al Treilea Reich micşora salariile şi limita consumul, acest lucru nu făcea parte dintr-un plan de a restrânge prăpastia dintre bogaţi şi săraci, aşa cum era cazul restricţiilor drastice impuse in societatea sovietică, ci un mijloc prin care se puteau economisi bani pentru a finanţa procesul de reînarmare. Nazismul nu a încercat o reiterare a trecutului istoric, în ciuda discursurilor despre reinstaurarea ierarhiilor şi a valorilor mitice germanice. Aşa cum am văzut, grupările care sperau la restaurarea vechilor delimitări sociale şi a ierarhiilor au fost la fel de dezamăgite ca şi cei care vedeau în cel de-al Treilea Reich o oportunitate de a conduce o redistribuire radicală de avere şi pământ.[181]

Problema era că orice schimbare socială pe care naziştii şi-ar fi dorit-o era până la urmă subordonată pregătirilor de război, care erau prioritare. Orice ajuta Germania să se pregătească pentru război era bun; orice stătea în cale era rău. Conştientizarea faptului că orice utopie socială sau rasială era amânată până când Germania aveau să obţină mult-doritul spaţiu vital din Est, la fel şi o prosperitate economică pentru mase, era şi ea dependentă până la urmă de acelaşi lucru. Cu toate aces-

tea, orice evaluare a ceea ce s-ar fi întâmplat atunci devine o speculație din moment ce există indicii ai faptului că Hitler nu s-ar fi oprit odată ce ar fi cucerit Europa, și ar luptat în continuare pentru supremația globală. Cu toate acestea, ceva din natura caracterului utopic al viitorului celui de-al Treilea Reich, așa cum era el imaginat de liderii săi și de ideologi, putea fi ușor deslușit în 1939. Idila nazismului cu tehnologia, deși suboronată reînarmării, mergea mai departe de scopul pur militar. Acesta era un regim care își dorea ultimele mașinării, ultimele accesorii, ultimele mijloace de comunicare. Acestea implicau fabrici mari, afaceri, orașe moderne, organizații elaborate. Principiile pe care se baza viitorul nazist erau de factură științifică: aplicarea igienei rasiale și a selecționismului darwinist asupra societății umane fără a se ține cont de moralitatea tradițională sau de scrupulele religioase, totul controlat și gestionat de un aparat de stat ierarhic, elaborat, care nu avea să tolereze opoziția. Câteodată, retorica nazistă dezvăluie o viziune a unei Europe populate de țărani fermieri germani uniți prin legăturile de „sânge și glie“, subjugându-i și exploatându-i pe membrii raselor inferioare într-o lume pseudo-feudală eliberată de complexitatea și ambiguitatea societății industriale; dezindustrializarea și dezurbanizarea aveau să fie elementele esențiale ale reîncarnării finale ale celui de-al Treilea Reich la scară europeană.[182] Dar susținătorii cei mai vehemenți ai acestei viziuni, precum Darré, au fost depășiți de cei care credeau că noua ordine europeană rasială trebuia să combine cea mai avansată industrie, tehnologie și cele mai noi mijloace de comunicare cu reordonarea agriculturii și a mediului rural pentru a le echilibra.[183]

În lumea reală a Germaniei de secol XX, efectele modernizării naziste au avut impact pe fondul unui context în care schimbările sociale și economice rapide erau prezente încă de la revoluția industrială de la mijlocul secolului XVIII. Și în acest caz erau prezente contradicții fatale. Pregătirea pentru război, de exemplu, a accelerat fără îndoială procesele existente de concentrare și raționalizare din industrie și au accelerat dezvoltarea tehnologică. Tehnologia și cercetarea medicală militară, așa cum am văzut, au luat-o înainte în institutele fondate de guvern și în departamentele de cercetare și dezvoltare ale companiilor. Pe de altă parte, politicile educaționale ale celui de-al Treilea Reich aveau ca rezultat reducerea competenței intelectuale, științifice și profe-

sionale ale noii elite germane, care era deja în declin în 1939. Dacă o viitoare elită avea să se ivească din rândurile SS-ului şi din noile şcoli de elită sau Ordensburguri, atunci era o elită de nivel inferior care nu avea să gestioneze cu succes genul de sistem complex, industrial, modern, tehnologic, social şi economic care ar fi fost capabil de începerea şi susţinerea unui război modern, complex, tehnologic şi industrial. Instituţiile sociale tradiţionale, precum sindicatele, au fost date la o parte pentru a face loc unei identificări totale a individului cu statul şi cu rasa; cu toate acestea, rezultatul a fost exact contrar celui aşteptat, oamenii s-au retras în intimitate, în familie, o prioritate a nevoilor de consum pe care cel de-al Treilea Reich nu era în stare să le satisfacă, şi nici nu dorea acest lucru. Distrugerea instituţiilor tradiţionale ale mişcării muncitoreşti poate fi văzută ca o lovitură dată modernismului, o cale aşternută pentru o structură a relaţiilor de muncă foarte diferită, mai puţin antagonistă, de după 1945. Pe termen lung însă, declinul clasei muncitoare industriale tradiţionale şi ascendenţa sectorului public într-o societate postindustrială ar fi obţinut acelaşi rezultat prin alte mijloace.

Atunci când argumentăm nivelul de modernizare la care a ajuns societatea germană în timpul celui de-al Treilea Reich, şi cât de mult a vrut regimul să modifice ordinea socială şi cum a reuşit să facă acest lucru, există problema că societatea nu a reprezentat niciodată o prioritate a naziştilor. E adevărat că diviziunile sociale urmau să fie dacă nu abolite, cel puţin depăşite, iar discordia socială avea să fie înlocuită de armonie socială, iar statutul, deşi nu clasa, avea să fie egalizat pe cât se putea în cel de-al Treilea Reich. Dar o mare parte din acestea aveau să fie obţinute prin folosirea simbolurilor, a ritualurilor, a retoricii. Mai presus de orice, ceea ce Hitler şi naziştii îşi doreau era o schimbare în sufletul oamenilor, în modul lor de gândire şi în comportamentul lor. Ei voiau un om nou, o femeie nouă, care să se ivească din cenuşa Republicii Weimar şi să impulsioneze devotamentul şi îndârjirea care fuseseră prezente pe front în Primul Război Mondial. Revoluţia lor a fost mai întâi culturală şi apoi socială. Cu toate acestea, a fost susţinută de ceva mai concret, care a avut consecinţe fizice substanţiale asupra a mii de oameni, şi într-un final milioane de germani, evrei şi alţi oameni: ideea ingineriei rasiale, a modelării germanilor într-un nou popor de eroi, şi corolarul acesteia, eliminarea celor slabi din lanţul

ereditar şi a celor care erau văzuţi drept duşmani ai Germaniei, reali şi posibili, din comunitatea naţională. Acest lucru presupunea o încercare comună de a îmbunătăţi calitatea fizică a rasei germane, pe de-o parte; pe de altă parte, presupunea şi un efort cuprinzător de a elimina elementele pe care naziştii le considerau indezirabile, mai ales evreii, din societatea germană, aşa cum vom vedea în continuare.

6

CĂTRE O UTOPIE RASIALĂ

În spiritul științei

I

Eugeniștii au întâmpinat venirea celui de-al Treilea Reich cu mare nerăbdare. Încă din anii 1890 aceștia au făcut campanii de promovare a politicii sociale care plasa perfecționarea rasială în centrul preocupărilor lor și țelul lor era eliminarea din lanțul ereditar a celor identificați drept slabi, leneși, criminali, degenerați sau nebuni. În sfârșit, după cum remarca Fritz Lenz, un adept al acestor măsuri, Germania avea un guvern pregătit să ia în serios astfel de probleme.[1] Entuziasmul său nu era deplasat. Cel puțin din 1924, când Hitler, aflat în închisoarea Landsberg și citind o serie de tratate despre eugenie, aprecia că Germania și germanii pot deveni puternici din nou dacă statul va implementa în societate principiile de bază ale eugeniei și ale ingineriei rasiale. Națiunea devenise slabă, viciată de infuzia de elemente degenerate. Aceștia trebuiau îndepărtați cât mai curând posibil. Cei puternici și puri din punct de vedere rasial trebuiau încurajați să conceapă cât mai mulți copii, cei slabi și impuri din punct de vedere rasial trebuiau neutralizați prin orice mijloc posibil.[2]

Pentru că Hitler le-a oferit o oportunitate unică de a-și pune ideile în practică, eugeniști de top au început să se ralieze la doctrina nazistă. O mică parte din ei aveau legături prea strânse cu organizațiile și cu ideologiile de stânga pentru a supraviețui ca membri ai Societății de Eugenie, care fusese preluată și epurată de naziști în 1933. Doctori evrei, dintre care bună parte erau eugeniști entuziaști, au fost și ei excluși. Chiar și Lenz a realizat că unele din ideile sale, cum ar fi că progeniturile nelegitime erau degenerate din punct de vedere rasial, s-au ciocnit de criticile dure ale ideologilor naziști, printre care și Heinrich

Himmler. Foarte repede, eugeniști de vârf, medici de profesie, au fost dați la o parte de generația tânără, care deținea rolurile-cheie ale instituțiilor afiliate, cum ar fi Biroul Politic Rasial al Partidului Nazist, condus de Walter Gross (născut în 1904), Organizația Național-Socialistă de Asistență Socială, Liga Doctorilor Naziști, cât și SS-ul, toate cu propriile idei despre reproducere și selecție, idei care călcau în picioare subtilitățile medicale și științifice dezbătute în tratatele de specialitate ale mișcării de eugenie. Totuși, liderii mișcării nu erau dezamăgiți de noul regim. Într-o scrisoare trimisă lui Adolf Hitler în aprilie 1933, Alfred Poetz, animatorul mișcării eugenice timp de patru decenii, îi explica Führerului că la cei șaptezeci de ani ai săi este prea bătrân să ia parte la implementarea eugeniei în noul Reich, dar că îl susține pe cancelarul Reichului și toate politicile acestuia în acest sens.[3]

Metodele practice nu erau departe de înfăptuire. La începutul celui de-al Treilea Reich, ministrul de interne Wilhelm Frick a anunțat că noul regim va aloca bani din buget pentru cei sănătoși din punct de vedere rasial. Nu numai că se vor reduce cheltuielile pe „indivizii inferiori și asociali, cei bolnavi, înapoiații mintali, nebunii, ologii și criminalii", ci aceștia vor fi supuși unei politici aspre de „preselecție și eradicare".

Pe 14 iulie 1933, această politică a luat o formă legislativă prin Legea pentru prevenire a progeniturilor bolnave ereditar.[4] Legea a însemnat prescrierea sterilizării obligatorii pentru oricine suferea de debilitate mintală congenitală, schizofrenie, psihoză maniaco-depresivă, epilepsie ereditară, boala Huntingdon, surzenie ereditară, orbire sau diformități fizice grave, sau alcoolism sever. Categoriile vizate erau definite de către birocrații învestiți de Ministerul de Interne al Reichului să administreze Justiția, în timp ce deciziile în cazurile individuale erau luate de cele 181 de Tribunale ale Sănătății Ereditare și de către curțile de apel din care făceau parte un avocat și doi doctori, care se bazau pe trimiterile primite de la doctori și de la directorii de clinici, aziluri, școli speciale. Apariția acestei legi fusese o dorință îndelungată a liderilor eugeniei, conduși de Alfred Ploetz și Fritz Lenz, și devenise o cerință și mai insistentă în timpul Marii Crize. Povara covârșitoare asupra bugetului asistenței sociale determinase creșterea numărului și curajului celor care lucrau în sistemul medical și al asistenței sociale și credeau că multe din aspectele devianței sociale, ale sărăciei și ale șomajului erau

rezultatul degenerării ereditare a celor care făceau parte din sistem. Chiar din 1932, la sfatul Asociației Medicale Germane, fusese propusă o lege care să permită sterilizarea voluntară. Acum devenise realitate.[5]

Nu era nimic însă voluntar în legea din 1933. Doctorii erau obligați să înregistreze fiecare caz de boală ereditară pe care o cunoșteau, exceptând femeile cu vârste peste 45 de ani, și puteau fi amendați dacă nu o făceau; în același timp, criteriile vagi după care erau definite aceste cazuri făceau ca toată procedura să fie lăsată la latitudinea lor. Unii dintre pacienți au fost de acord să fie sterilizați, dar majoritatea au refuzat. În 1934, primul an al intrării legii în vigoare, aproape 4 000 de oameni au făcut apel împotriva deciziei de a fi sterilizați; 3 559 dintre ele au fost refuzate. Numărul sterilizărilor a fost uriaș. Doar în 1934 judecătoriile au primit 84 500 de aplicații pentru sterilizare, aproximativ jumătate bărbați, jumătate femei. Dintre acestea, s-au luat aproximativ 64 500 de decizii; aproape 56 000 erau în favoarea procedurii. Astfel, cererea unui doctor, asistent social sau altă sursă oficială avea șanse de peste 90% de a fi aprobată. În fiecare din primii patru ani de la intrarea în vigoare a legii, peste 50 000 de persoane au fost sterilizate în acest fel. La vremea căderii celui de-al Treilea Reich, numărul total al celor sterilizați trecuse de 360 000, majoritatea tratați înainte de izbucnirea războiului, în septembrie 1939.[6]

Două treimi din ordine au fost înfăptuite pe motivul „debilității mintale congenitale", un concept extrem de vag și elastic ce dădea doctorilor și tribunalelor o putere uriașă: devenise o practică obișnuită ca multe abateri sociale, cum ar fi prostituția, să fie definite drept o formă de „debilitate mintală socială". Includerea alcoolismului în categoriile legii i-a afectat, în principal, pe cei din clasele sociale inferioare. Procedura folosită, vasectomia pentru bărbați și ligatura trompelor uterine la femei, era deseori dureroasă și uneori ducea la complicații: rata generală a morții, în majoritatea cazurilor la femei, era de 0,5%, sau aproximativ 2 000 de oameni. Nu peste multă vreme, dimensiunea programului a transformat profesia medicală, pentru că toți doctorii trebuiau să fie instruiți în recunoașterea degenerării ereditare (de exemplu, după forma lobului urechii, după mers sau după forma de semilună a albului de pe unghii). Universitățile medicale își petreceau timpul scriind rapoarte pentru instituțiile competente în

recunoașterea degenerării și concepeau „teste practice pentru evaluarea inteligenței" pentru sortarea „oilor negre" („Ce fel de stat avem noi? Cine au fost Bismarck și Luther? De ce sunt casele mai înalte la oraș decât la sate?"). Testele se loveau de probleme în zonele rurale pentru că scoteau în evidență un grad de ignoranță al elevilor presupuși normali asemănător cu cel al debililor mintali. Posibilitatea ca membri ai Cămășilor Brune din zona rurală să pice testele discredita, în ochii doctorilor veterani din partid, întregul proces de testare.[7]

Aproximativ două treimi din cei sterilizați erau deținuții din sanatorii, ai căror directori triau zeloși fișierele pacienților în căutarea candidaților pentru sterilizare. Proporția celor presupuși a fi schizofrenici erau mult mai mare aici; în azilul Kaufbeuren-Irsee, aproximativ 82% din cei 1 409 pacienți au fost aleși să intre sub incidența legii pentru sterilizare, deși în alte locuri o proporție de 30% era mai obișnuită. Sterilizarea era pe placul directorilor de azil pentru că pacienții puteau fi eliberați în societate, după procedură. Au fost afectați, în special, cei tineri, pacienții fără diagnostice severe, pentru că având șanse mai mari de a se vindeca, erau mai expuși la sterilizare. La azilul Eglfing-Haar, două treimi din pacienții sterilizați în 1934 au fost puși în liberate după câteva luni; și la azilul Eichberg, aproape 80% din cei sterilizați în 1938 au fost de asemenea eliberați rapid. Aceste hotărâri reduceau costurile de funcționare într-o vreme când azilurile și restul sistemului de asistență socială erau presate să reducă din cheltuieli. Într-adevăr, unele femei tinere au fost sterilizate pentru a preveni sarcinile ilegitime care ar fi împovărat comunitatea.[8]

Motivul invocat adesea pentru sterilizare era mai degrabă reducerea devianților sociali decât selectarea celor cu afecțiuni ereditare. După cum scria un doctor pe fișa unui candidat pentru sterilizare pe motivele „debilității mintale morale":

> Asistentul său social îl descrie ca fiind un cerșetor vagabond, care se perindă prin lume. Primește jumătate din pensia unui rănit în război datorită tuberculozei la plămâni și la intestine. Își cheltuiește banii nesăbuit. Fumează mult și uneori se îmbată. A fost de multe ori închis la Farmsen. Obișnuiește să părăsească instituția ca să vagabondeze. A săvârșit mai multe sentințe pentru ultraj, deranjarea liniștii publice, defăimare

publică și asalt deosebit de grav. În dosarul său este consemnat că a încercat să împiedice activitățile instituțiilor publice, a atacat oficiali și, ca o consecință a acestor acțiuni, i-a fost interzis accesul în biroul de asistență socială. Potrivit Dr. [...], C. este „individ inferior din punct de vedere mintal, și nu prezintă nici valoare pentru comunitate“.[9]

În astfel de cazuri, sterilizarea apărea ca o pedeapsă sau ca o măsură de control social. Posibilitatea ca bărbatul descris mai sus să aibă copii era foarte mică. Sterilizarea deținuților din aziluri și din alte instituții similare era, în multe cazuri, o scuză pentru eliminarea unor cheltuieli din bugetul public.

Acești oameni nu erau, prin urmare, bolnavi, dar erau totuși mai puțini decât cei a căror suferință însemna o condamnare la o viață de instituționalizare permanentă. Cei care erau prea bolnavi, neajutorați sau prea periculoși să fie eliberați în societate rareori făceau copii și deci nu erau sterilizați. În esență, regimul folosea sterilizarea pentru a zdrobi acele zone ale societății care nu se conformau cu idealul nazist al bărbatului și al femeii noi: o majoritate covârșitoare, formată din membrii ai claselor de jos, cerșetori, prostituate, vagabonzi, oameni care nu voiau să muncească, cei care trăiau în orfelinate și în școli reformate, în mahalale și pe stradă și pentru care nu existau așteptări că se vor înrola în rândurile Tineretului Hitlerist, că vor da bani Ajutorării pe Timp de Iarnă, că se vor înrola în armată ori să arboreze steaguri de ziua Führerului. Noua lege conferea regimului puterea de a se infiltra în cele mai intime sfere ale existenței umane, sexualitatea și procrearea, o putere care, inevitabil, se va manifesta în raporturile cu evreii și nu în ultimul rând cu orice adult german. Pentru a susține aceste măsuri, pe 26 iulie 1933 a fost dată o ordonanță care bloca accesul la împrumuturile pentru căsătorie oamenilor care sufereau de boli fizice sau psihice ereditare; câteva luni mai târziu, o altă ordonanță extindea această interdicție la alocațiile pentru copii. A fost doar un pas de aici până la interzicerea totală a căsătoriilor rasiale indezirabile.[10]

„Infractorii recidiviști“ au fost alt grup de persoane asupra cărora se dorea sterilizarea. Inspectorii sanitari locali, cel mai cunoscut dintre ei fiind Gerhard Boeters, în Zwickau, au dus o campanie puternică pentru a implementa asemenea măsuri încă de pe vremea

Republicii de la Weimar. Doctorul închisorii Straubing, Theodor Viernstein, considera că „duşmanii rasei, duşmanii societăţii“ trebuiau eliminaţi din lanţul genetic cât mai repede.[11] Chiar şi social-democraţii, cum ar fi Wilhelm Hoegner, făceau apel insistent la sterilizarea infractorilor recidivişti, deşi Partidul de Centru şi Partidul Comunist, pentru motive foarte diferite, se opuneau cu înverşunare.[12] Hitler împreună cu liderii nazişti, cum era expertul în drept Hans Frank, erau în favoarea introducerii „infractorilor recidivişti“ pe listele de sterilizare. Dar ministrul justiţiei al Reichului, Franz Gürtner, a blocat cu succes o asemenea mişcare, atât în Legea sterilizării, cât şi în Legea infractorilor recidivişti. Acesta a continuat să se opună unor astfel de măsuri în ciuda eforturilor liderilor eugenişti, datorită faptului că oficialii nu erau convinşi de posibilitatea separării infractorilor recidivişti ereditari de mediul în care trăiau, dar şi pentru că nu considerau necesară soluţia atâta vreme cât „infractorii recidivişti“ erau trimişi pe viaţă la puşcărie din cauza noilor reguli de „încarcerare pentru siguranţă“ şi astfel nu se puteau reproduce. Totuşi, deţinuţii din închisorile federale puteau fi sterilizaţi dacă intrau sub incidenţa altor caracteristici ale legii sterilizării, iar doctorii din închisori erau foarte zeloşi în a-i selecta. Criteriile pentru sterilizare erau extrem de elastice şi îi includeau pe „debilii mintali congenitali“ şi pe „alcoolici“, iar o proporţie foarte mare puteau fi aleşi de către doctorul închisorii. Hans Trunk, succesorul lui Viernstein la Straubing, a propus, de exemplu, ca o treime din prizonieri să fie sterilizaţi, un număr considerat uriaş chiar şi de către Curtea Sănătăţii Ereditare. Nu a fost deloc surprinzător că deţinuţii erau parte covârşitoare din cei sterilizaţi, aproape 5 400 fiind supuşi acestei proceduri până în decembrie 1939. A fost la fel de nesurprinzător că ameninţarea vasectomiei sau histerectomiei a produs panică printre prizonieri, care îşi transmiteau între ei răspunsurile la testele de inteligenţă la care erau supuşi de către doctori.[13]

Pe de altă parte, cei handicapaţi fizic nu erau consideraţi a fi afectaţi atât de sever. Desigur, unul din criteriile legii din 1933 era „diformitatea fizică ereditară serioasă“, care includea orice persoană suferind de „deviaţii de la normalitate ce nu permit, mai mult sau mai puţin, o funcţionare normală“, atâta vreme cât aceste handicapuri puteau fi

demonstrate ca fiind ereditare. Dacă erau sau nu şi handicapaţi mentali era complet irelevant din acest punct de vedere. Ajutorul statului pentru aceşti oameni va fi complet desfiinţat deoarece aceştia nu puteau fi folositori în niciun fel comunităţii. Deja în Marea Criză, instituţiile medicale rezidenţiale pentru cei cu handicapuri fizice, care asigurau 11 000 de paturi în 1927, au fost forţate de constrângerile financiare să accepte doar copii, dar şi în acest caz doar pe cei care erau consideraţi apţi de a se însănătoşi prin tratament.

Cu mult înainte de 1933, diferenţa dintre „cei valoroşi“ şi „cei inferiori“, sau dintre oamenii care sufereau de handicap fizic vindecabil, pe de-o parte, şi cei care sufereau de handicap sever sau multiplu, pe de alta, devenise o banalitate în instituţiile medicale. În contextul atacurilor propagandistice virulente lansate de nazişti împotriva celor cu handicap fizic, în legătură cu Legea sterilizării din 1933, multe familii şi-au retras copiii cu handicap sau rudele din astfel de instituţii, temându-se pentru siguranţa lor.[14]

Dar, la mijlocul anilor '30, atmosfera începuse să se schimbe. Doctorii susţineau că cel puţin trei pătrimi din handicapurile fizice apăreau după naştere şi că era puţin probabil ca marea majoritate a acestora să fie transmisibile şi la următoarea generaţie. Deformaţii precum dislocarea de şold erau considerate perfect tratabile. Le fel era cazul şi celor cu picior strâmb congenital (*talipes*), lucru care trebuie să fi fost o uşurare pentru Goebbels, despre care se ştia că suferă de această deformaţie. Era desigur prea târziu pentru a-l propune pe Goebbels pentru sterilizare, şi era evident că handicapul său nu era transmisibil, lucru dovedit de constituţia fizică sănătoasă a numeroaselor sale odrasle. E posibil ca etichetarea celor cu picior strâmb congenital drept pericole pentru viitorul rasei să fi creat o situaţie extrem de stânjenitoare pentru regim şi acest lucru a influenţat schimbarea politicilor privind oamenii cu handicap ale celui de-al Treilea Reich. Dar factorul major al acestei schimbări a fost cel de natură economică. Chirurgii şi medicii ortopezi, care se temeau că-şi vor pierde locurile de muncă odată ce o politică de sterilizare şi de abandonare a tratamentului ar fi fost adoptată, au susţinut că atâta timp cât cei cu handicap erau întregi la minte, puteau fi angajaţi în diverse funcţii, mai ales dacă tratamentul lor ar fi înregistrat un

succes. Au argumentat că terapia cea mai de succes începea cu tratarea celor cu handicap încă de la o vârstă fragedă, dar atitudinea naziştilor făcea ca mamele să-şi ţină ascunşi copiii cu handicap, de teamă că li s-ar putea întâmpla ceva rău acestora.

Oficialii locali s-au întâlnit pe 12 octombrie 1937 şi au căzut de acord că penuria din ce în ce mai drastică de forţă de muncă făcea oportună integrarea celor handicapaţi fizic în domeniul economic. Otto Perl, cel care a fondat în 1919 Liga de Autoajutor pentru cei cu Handicap Fizic, a militat cu succes pentru înlocuirea cuvântului peiorativ „olog" (*Krüppel*) din documentele oficiale cu termenul mai neutru de „persoană cu handicap fizic" (*Körperbehinderte*), lucru care s-a şi efectuat din 1934 încolo. Mulţi dintre cei pe care îi reprezenta aveau răni de război; dar campaniile sale aveau implicaţii şi pentru cei mai tineri care aveau dizabilităţi fizice. Rezultatul a fost că proporţia de oameni care erau sterilizaţi şi care sufereau doar de handicapuri fizice a rămas de-a lungul perioadei naziste sub 1%. În 1934, organizaţia lui Perl a fost recunoscută în mod oficial şi încorporată în sistemul de asistenţă socială nazist sub numele de Liga Reichului pentru cei cu Handicap Fizic (*Reichsbund der Körperbehinderten*) şi a primit sarcina de a-i integra pe membrii ligii în domeniul productiv al economiei. Cei care sufereau de boli precum hemofilia, artrita reumatică severă progresivă, contracţii musculare spasmodice sau diformităţi cronice ale mâinilor sau ale coloanei vertebrale erau trimişi în instituţii în care li se acorda un minimum de îngrijire. Dar chiar şi aici, ideea sterilizării obligatorii a fost abandonată; într-o ţară în care vedeai pe stradă mii de veterani de război cu handicapuri fizice severe, era greu să justifici o astfel de politică în faţa opiniei publice.[15] Totuşi, schimbarea a avut şi ea limitele ei. Handicapaţii erau folositori regimului, dar nu erau în niciun caz consideraţi membri egali ai comunităţii rasiale. Accentul pus de nazişti pe sănătatea fizică, pe energie şi vitalitate îi discrimina pe aceştia încă din timpul şcolii; din 17 martie 1935, li s-a interzis admiterea în nivelul secundar de educaţie, împreună cu studenţii care „eşuaseră repetat la antrenamentul fizic" şi cu „tinerii care se dovediseră permanent refractari faţă de îngrijirea propriului corp". Promovarea la şcoală, la universitate, în cadrul Tineretului Hitlerist şi în aproape orice alte instituţii ale celui de-al Treilea Reich era

o problemă de demonstrare a capacităților fizice de luptă. Cei care nu puteau face asta rămâneau cetățeni de clasă inferioară.[16]

Unii doctori din Germania erau de părere că multe din relele sociale erau rezultate ale unei depravări ereditare, prezentă în anumite sectoare ale populației. Chiar și înainte de venirea naziștilor la putere, 28 de state din SUA promulgaseră Legea sterilizării, lucru care a avut ca rezultat sterilizarea obligatorie a aproape 15 000 de oameni; în 1939 cifra se dublase. Igieniștii rasiali germani, precum Gerhard Boeters, și-au argumentat propriile opinii dând ca exemplu modelul american; alții au arătat că legile împotriva căsătoriei interrasiale din statele sudice ale SUA erau un alt model care putea fi folosit în Germania. Eugenistul american Harry Laughlin, care în 1931 a inițiat un program de sterilizare a aproape 15 milioane de americani din rasa inferioară de-a lungul următorilor 50 ani, a primit un doctorat onorific la Heidelberg în 1936. Eugeniștii americani admirau la rândul lor legile germane; Laughlin însuși a declarat cu mândrie că erau inspirate din propriile sale idei.[17] Legi de sterilizare de un fel sau altul au fost promulgate și de Elveția în 1928, de Danemarca în 1929, de Norvegia în 1934 și de alte țări europene, democratice și autoritare. 6 000 de danezi și nu mai puțin de 40 000 de norvegieni fiind sterilizați. Și mai notabil, aproape 63 000 de sterilizări au fost efectuate în Suedia între 1935 și 1975. S-a argumentat că sterilizările din Suedia au fost duse la capăt pentru a elimina elementele neproductive ale populației din lanțul ereditar și au avut ca țintă deviațiile sociale și nu rasiale; cu siguranță că sistemul de asistență socială din cadrul statului social-democrat al Suediei nu a fost fondat pe un concept rasial, așa cum a fost în cazul nazismului. Cu toate acestea, Institutul Suedez Național pentru Biologie Rasială a inclus caracteristici fizice printre criteriile sterilizării forțate, iar rromii fuseseră luați în vizor, ca fiind un grup rasial aparent inferior. Mai mult decât atât, în primii șase ani ai celui de-al Treilea Reich, sterilizarea, deși efectuată la o scară mult mai largă decât oriunde altundeva, nu a avut un caracter predominant rasial, adică nu era fondată pe identificarea raselor inferioare: o majoritate covârșitoare dintre cei sterilizați au fost „arieni“ germani, care erau sterilizați pentru motive similare cu cele pe care le susțineau și autoritățile suedeze și eugeniștii

de peste tot în acea perioadă.[18] O deviere clară avea să apară abia mai târziu, după începerea războiului, când naziștii au trecut de la sterilizarea deviantilor social la uciderea lor.

II

Aplicarea principiilor de igienă rasială la nivelul societății presupunea înlăturarea moralității creștine tradiționale și înlocuirea ei cu un sistem etic care își deriva noțiunile de bine și de rău direct din interesul colectiv imaginat al rasei germane. Acest aspect nu i-a oprit pe unii din oficialii protestanți ai asistenței sociale să fie de acord cu această politică, dar atunci când Biserica Catolică a obiectat în privința unor măsuri precum sterilizarea forțată, ideologii naziști precum liderul doctorilor, Gerhard Wagner, au înfățișat aceste obiecții ca fiind doar un alt episod din lungul război între obscurantismul religios și iluminarea științifică, o luptă pe care știința era menită să o câștige.[19] În puține domenii, într-adevăr, diferențele dintre conservatorismul tradițional și modernismul nazist erau mai evidente decât în atitudinea regimului față de femei, căsătorie și familie, toate văzute de ideologii naziști din punctul de vedere nu al moralității creștine tradiționale, ci al principiilor științifice ale politicii rasiale. Orice suprapunere aparentă între punctul de vedere conservator și cel național-socialist asupra locului femeii în societate era una pur superficială. Alarmați de declinul pe termen lung în natalitatea germană, care se instalase încă de la începutul secolului, naționaliștii conservatori, precum și naziștii au început să susțină întoarcerea femeilor acasă, dar în timp ce conservatorii vedeau ca o posibilă cheie pentru redresarea declinului din natalitate reîntoarcerea la tiparul căsătoriei tradiționale, naziștii erau dispuși să adopte până și cele mai radicale idei în scopul obținerii cât mai multor copii pentru Reich, adăugând la această ideea și faptul că acești copii trebuie să fie puri rasial și nepătați ereditar, principii detestate de conservatorii tradiționali. Avortul, noțiune aflată în profundă contradicție cu moralitatea catolică, era un exemplu relevant. Cel de-al Treilea Reich a înăsprit și a aplicat mai strict legile existente în privința interzicerii avortului cu excepția motivelor medicale, reducând astfel numărul

avorturilor legale de la aproape 35 000 pe an la începutul anilor 1930, la mai puțin de 2 000 pe an până la finalul deceniului. Dar a și autorizat avortul pe motive eugenice începând cu 1935, iar în noiembrie 1938 un tribunal din Lüneburg a creat un precedent semnificativ legalizând avortul pentru femeile evreice.[20] În același timp, contraceptivele, altă marotă a Bisericii Catolice, au continuat să fie disponibile în anii '30, deși clinicile de planificare familială au fost închise din cauza asocierii mișcării pentru planificare familială cu vederile politice de stânga, libertariene.[21]

Având în vedere perspectiva lor darwinistă asupra politicii globale, naziștii considerau că o rată de natalitate ridicată este esențială pentru sănătatea unei națiuni. O rată a natalității în declin însemna o populație îmbătrânită și, pe termen lung, mai puțini recruți pentru forțele armate. O rată a natalității în creștere însemna o populație tânără, viguroasă și perspectiva unei forțe militare în perpetuă creștere pentru viitor. Susținătorii igienei rasiale subliniaseră alarmați declinul din rata natalității din Germania, de la treizeci și șase de nașteri la mia de locuitori în 1900, la doar cincisprezece în 1932. Începând chiar cu 1914, Fritz Lenz formulase opinia conform căreia emanciparea femeilor era cauza acestui declin și susținuse interzicerea educației superioare pentru femei. Îi critica pe alți adepți ai igienei rasiale care susțineau cu moderație că o femeie sănătoasă ar trebui să dea naștere la opt sau nouă copii în timpul vieții. O femeie, gândea el, poate să continue să nască timp de treizeci de ani; cu o naștere posibilă la fiecare doi ani, asta însemna, declara el, un minim de cincisprezece. Orice alt rezultat era generat de cauze „nenaturale sau patologice".[22] Naziștii erau perfect de acord. De îndată ce au ajuns la putere, au început prin a elimina ceea ce ei considerau a fi cauzele scăderii în natalitate și au oferit stimulente pentru ca femeile să aibă mai mulți copii. Prima lor țintă a fost dezvoltata mișcare feministă din Germania, care a fost închisă rapid, iar asociațiile ei membre desființate sau încorporate în asociația de femei a partidului, Femeile Național-Socialiste (*NS-Frauenschaft*). Feministele radicale cele mai proeminente, inclusiv Anita Augspurg și Lida Gustava Heymann, pioniere ale campaniei pentru sufragiul feminin, și Helene Stöcker, susținătoare a eliberării sexuale a femeilor, au plecat în exil; în absența oricărui alt motiv, convingerile lor pacifiste le

puneau în pericol de a fi arestate sau încarcerate sub noul regim. Feministele mai conservatoare, precum Gertrud Bäumer, care dominaseră mişcarea în anii '20, s-au retras într-un „exil interior" autoimpus, lăsând cale liberă femeilor care se declarau în mod deschis susţinătoare ale naziştilor.[23]

Asociaţia Femeile Naţional-Socialiste (AFNS) a fost condusă, după o puternică luptă internă care a durat până la începutul lui 1934, de către Gertrud Scholtz-Klink, o mamă mândră (într-un final) a unsprezece copii; devotamentul ei faţă de problema familială era de netăgăduit. Feminitatea avea scopul de a oferi conducerea activă unei organizaţii de masă a femeilor germane, numită Oficiul Femeilor Germane (*Deutsches Frauenwerk*), care avea să convertească întregul sex feminin din Germania la gândirea nazistă.[24] Odată numită în fruntea acestor două organizaţii, ca lideră a femeilor din Reich, în februarie 1934, Scholtz-Klink a intrat în acţiune, organizând un număr de direcţii menite să convingă femeile să aibă mai mulţi copii şi mai multă grijă faţă de cei pe care îi aveau deja. Unul dintre cele mai ambiţioase proiecte a fost Serviciul Mamelor din Reich. Acesta prelua foarte mult din experienţa vechilor grupuri de ajutor social ale femeilor. Oferind cursuri de îngrijirea copilului, gătit, cusut şi, desigur, igienă rasială, acest proiect ajunsese la 1,7 milioane de femei până în martie 1939 şi era finanţat prin vânzarea de insigne de Ziua Mamei, suplimentată printr-o mică taxă de participare. Ziua Mamei devenise un eveniment major de propagandă şi a fost transformată în sărbătoare naţională în 1934. Goebbels a ordonat tuturor Cămăşilor Brune, Tineretului Hitlerist şi altor organizaţii ale Partidului Nazist să le dea membrilor săi ziua liberă pentru a-şi putea vizita familiile; în teatre erau jucate piese relevante pentru această zi şi se ofereau bilete gratuite mamelor şi familiilor; preoţii şi pastorii trebuiau să ţină predici despre maternitate. De Ziua Mamei în mai 1939, trei milioane de femei care născuseră patru sau mai mulţi copii au fost ridicate la rangul de „Mamă a Reichului" în ceremonii speciale ţinute pe întreg teritoriul Germaniei. Noul lor statut era marcat prin distincţia Crucea Onoarei pentru Mame, special bătută – bronz pentru patru copii, argint pentru şase şi aur pentru opt sau mai mult, o realizare considerată suficient de importantă ca însuşi Hitler să le pună în piept aceste cruci. Celor care primeau această distincţie le era permis să nu stea la

coadă în magazinele alimentare, iar membrii Tineretului Hitlerist erau instruiți să le salute pe stradă. Mamele ale căror performanțe le depășeau chiar și pe acestea și care dădeau naștere la câte zece copii beneficiau de onoarea suplimentară ca Hitler să fie nașul celui de-al zecelea copil, asta însemnând în cazul băieților botezarea lor „Adolf", ceea ce familiilor catolice, iritate de persecutarea propriei Biserici de către naziști, trebuie să le fi părut cel puțin neplăcut.[25]

Implicarea lui Goebbels în acest exercițiu de propagandă arată faptul că organizațiile de femei ale lui Scholtz-Klink nu dețineau în niciun caz monopolul asupra acestor politici și a implementării lor în această zonă. O simplă femeie, Scholtz-Klink avea parte de un statut inferior în ierarhia nazistă și, prin urmare, nu se afla pe aceeași treaptă nici măcar cu cei mai lipsiți de succes conducători bărbați în războaiele interne atât de constante în politica regimului. În curând, Frontul Muncii, Ministerul Agriculturii al Reichului și Organizația Național-Socialistă pentru Ajutor Social preluaseră părți importante din ajutorul social al femeilor, în timp ce Frontul Muncii și organizațiile sale conexe se ocupau de o mare parte din activitățile de relaxare a femeilor. În același timp, resursele limitate aflate la dispoziția lui Scholtz-Klink însemnau că organizațiile femeilor eșuaseră în a realiza scopurile ambițioase pe care ea i le fixase: nu au reușit să ajungă mai departe decât femeile de clasă mijlocie care constituiseră componenta principală a vechii mișcări feministe din anii Republicii de la Weimar, în timp ce casnicele nu erau dornice să fie mobilizate în serviciul națiunii în felul intenționat de Scholtz-Klink. Bărbații și copiii își petreceau din ce în ce mai mult timp în afara casei cu activități legate de partid, în tabere sau în ședințe de instrucție de seară. Femeile germane, așa cum remarca una dintre autoarele scrisorilor remarcabil de critice trimise lui Hitler și publicate în 1934, intrau într-o „umbră de singurătate" ca rezultat.[26]

Mai mult, pronatalismul guvernului presupunea în sine implicarea regimului în viața de familie, în sexualitate și în nașterea copiilor, întrucât presiuni de toate tipurile erau exercitate asupra femeilor pentru a se mărita și a face cât mai mulți copii. Regimul nazist propaga interesele familiilor mari preluând deja existenta Ligă a Familiilor cu mulți copii din Reich, o organizație care a devenit la rândul ei un instrument al ingineriei rasiale, întrucât multe familii numeroase dezavantajate

social fuseseră excluse din ea, iar privilegiile ei refuzate, pe motivul că erau asociale sau degenerate. Pentru cei care îndeplineau condițiile, cu patru sau mai mulți copii sub vârsta de șaisprezece ani, existau multe avantaje, inclusiv prioritate la educație, muncă pentru tată, o casă mai bună pentru familie și alocații pentru copii introduse în octombrie 1935, însumând o medie de 390 de mărci pe familie. Până în iulie 1937, 400 000 de familii primiseră aceste alocații. 240 000 de familii primeau și ajutor social pentru familie, și sume unice de până la 1 000 de mărci pentru un copil erau date părinților pentru a cumpăra bunuri casnice, lenjerie de pat și așa mai departe. Din aprilie 1936, guvernul a adăugat o sumă suplimentară de 10 mărci pe lună pentru al cincilea și fiecare copil ce urma în fiecare familie. În 1938, aceste beneficii au fost extinse de la copiii de șaisprezece ani și mai puțin până la cei sub douăzeci și unu de ani. Reformele în privința taxării au adus cu ele alocații mărite pentru familiile numeroase la nivel național, în timp ce autoritățile locale au luat propriile măsuri reducând prețurile la gaz, apă și electricitate, oferind uniforme gratuite pentru Tineretul Hitlerist, subvenționând costurile de școlarizare, suplimentând salariile muncitorilor municipalității cu patru sau mai mulți copii, sau (cum este cazul orașului Leipzig) publicând lunar „tabele ale onoarei" cu familiile numeroase. Costurile tuturor acestor măsuri erau suportate de celibatari și de cuplurile fără copii și reprezentau un stimulent clar de a avea mai mulți copii, mai ales pentru cei foarte săraci: o familie săracă cu trei copii mici își putea îmbunătăți semnificativ situația făcând un al patrulea. Totuși existau limite, mai ales în privința locuințelor, unde prioritatea care ar fi trebuit acordată familiilor numeroase avea puțină valoare în fața crizei de locuințe. Proprietarii preferau în continuare să-și închirieze apartamentele celibatarilor sau cuplurilor fără copii deoarece aceștia foloseau mai puțin gaz, apă și electricitate în situația în care exista o înghețare a chiriilor. Investițiile statului în noi locuințe au scăzut de la 1,3 miliarde de mărci în 1928 la 250 de milioane în 1938.[27]

Aceste probleme erau reflectate și de faptul că declinul căsătoriilor cu patru sau mai mulți copii se prelungea fără schimbări. Aproape jumătate din toate cuplurile căsătorite în perioada 1900-1904 au avut patru sau mai mulți copii, dar la cele căsătorite între 1926-1930 proporția era de 20%, în 1931-1935 a scăzut la 18%, iar în 1936-1940, la

13%.[28] Eforturile regimului se dovedeau ineficiente în fața declinului secular al mărimii familiei care începuse cu decenii înainte și care avea să continue și mult după aceea. Costurile economice, sociale și culturale erau pur și simplu prea mari pentru a putea fi contracarate de cel de-al Treilea Reich.[29] Superficial, cel puțin, părea să înregistreze un succes mai mare în schimbarea declinului corespunzător al natalității care îi preocupa atât de mult pe susținătorii igienei sociale. De la punctul cel mai scăzut înregistrat – de 14,7 nașteri la 1 000 de locuitori în 1933, rata nașterii a crescut la 18,0 în 1934 și 18,9 în 1935. A rămas constant la 19,0 în 1936 și 18,8 în 1937, înainte de a crește din nou ușor la 19,6 în 1938 și 20,4 în 1939.[30] Până la începutul lui 1940, un comentator ar fi putut afirma că aproape 3 milioane de copii germani se născuseră ca rezultat direct al politicilor introduse de cel de-al Treilea Reich.[31] Cu toate acestea, creșterea numărului de căsătorii, cu aproape un sfert între 1932 și 1938, se datora în primul rând revenirii economice. Oamenii amânaseră să se căsătorească și să aibă copii din cauza crizei: cu mai mult de o treime din populația activă fără loc de muncă, acest lucru era de înțeles. Chiar și fără planul de împrumut pentru căsătorii, deci, majoritatea căsătoriilor și nașterilor de după 1934 ar fi avut loc oricum. Celelalte nașteri reflectă și greutatea mult mai mare de a face avort după 1933; relativ puține pot fi atribuite direct politicilor introduse de cel de-al Treilea Reich.[32]

III

Aceste politici au avut o influență și mai mare asupra căsătoriei și a familiei odată cu trecerea timpului. În 1938, o nouă Lege a căsătoriei a făcut posibil divorțul soțului sau soției fertile dacă invoca „infertilitatea prematură sau refuzul de a procrea al partenerului". Trei ani de separare sau distrugerea ireparabilă a căsătoriei au fost de asemenea introduse ca motive pentru divorț. În acest fel, ignorând complet perspectiva creștină asupra căsătoriei ca o uniune sfântă pe viață, cel de-al Treilea Reich spera să simplifice căsătoria oamenilor cu scopul de a face copii. Până în 1941, aproape 28 000 de oameni făcuseră cerere de divorț invocând eșecul și separarea, în timp ce 3 838 de divorțuri fuseseră

acordate pe motiv de infertilitate prematură și 1 771 pe baza refuzului de a procrea. Acestea nu erau cifre impresionante și au avut doar un impact minor asupra ratei natalității sau poate chiar niciunul. Totuși, într-o societate în care divorțul era încă un lucru neobișnuit și în general dezaprobat, aceste cazuri alcătuiau o cincime din toate divorțurile. Vaticanul și-a exprimat dezaprobarea în fața ambasadorului german. Această dezaprobare a fost ignorată.[33] Un potențial mult mai intruziv avea Legea pentru protecția sănătății ereditare a poporului german, promulgată la 18 octombrie 1935. Această lege prevedea interzicerea unei căsătorii în care unul din membrii cuplului suferea de o boală ereditară sau de o boală mintală. În consecință, oricine dorea să se căsătorească trebuia să prezinte o dovadă scrisă a stării sale medicale. Oficiile Locale de Sănătate ar fi fost copleșite de cereri de examinări medicale dacă s-ar fi pus problema implementării acestor cereri la scară largă. În fapt, era lăsat în seama registrului stării civile să ceară o examinare în cazul dubiilor în privința sănătății viitorilor parteneri. Unii din acești funcționari făcuseră asta chiar înaintea promulgării acestei legi. Cererea dovezii scrise era amânată la infinit, iar în anii următori legea a fost relaxată printr-o serie de amendamente. Cu toate acestea, făcea mult mai grea căsătoria oamenilor categorisiți ca asociali sau slabi la minte – diagnostice care le interziseseră deja planul de împrumut pentru căsătorii; în practică, cei care intrau sub incidența aceste legi aveau șanse mari să intre și sub incidența programului de sterilizare.[34]

Într-un final, nelegimitatea, un stigmat permanent în cercurile conservatoare, din punct de vedere social și moral, era un fapt irelevant din punctul de vedere al perspectivei naziste asupra natalității. Dacă copilul era pur rasial și sănătos, nu conta deloc dacă părinții erau căsătoriți legal sau nu. Consecințele logice ale creării unui primat al procreării în acest mod neutru moral au fost duse la extrem de Heinrich Himmler, care a fondat o serie de cămine începând cu 1936, conduse de o asociație SS numită „Izvorul Vieții“ (*Lebensborn*). Acestea erau menite mamelor necăsătorite aprobate rasial, care altfel nu ar fi beneficiat de facilitățile pe care el credea că le merită: ratele mortalității infantile în rândul copiilor bastarzi erau în mod notoriu mai ridicate decât media națională. Dar încercarea bizară a lui Himmler de a încuraja înmulțirea elitei sale

pentru a crea o rasă superioară pentru viitor nu a avut un mare succes: aceste case au fost rapid ocupate de cupluri importante căsătorite din SS și mai târziu din partid, din cauza prețurilor scăzute, a amenajărilor bune și (mai ales în timpul războiului) a amplasării rurale favorabile. Pe timp de pace, mai puțin de jumătate din mamele din cămine erau necăsătorite, deși chiar acest număr era suficient pentru a atrage criticile catolicilor și ale conservatorilor. În total, aproape 8 000 de copii s-au născut în aceste cămine, deloc suficient pentru a da naștere unei noi rase superioare. Succesul nu a fost mare nici în rândul ofițerilor SS căsătoriți. Un studiu efectuat în 1939 a arătat că cei 115 690 membri SS căsătoriți aveau în medie 1,1 copii.[35]

Pe lângă acestea, naziștii au depus eforturi deosebite de a propaga și întări imaginea femeilor exprimând funcția lor menită de mame pentru Reich. Respingerea manierelor franțuzești a devenit o datorie patriotică, evitarea machiajului și a rujului, promovate la scară largă de marile firme americane, sugera devotament față de rasa germană; renunțarea la fumat devenise o emblemă a feminității, îmbunătățind și sănătatea potențială a mamei și a copilului nenăscut – rezultat de care medicii naziști erau convinși încă din 1930. Părinții erau încurajați să își prezinte fetele purtând codițe împletite și haine tradiționale, mai ales dacă erau blonde. Institutul German pentru Modă organiza spectacole cu noua modă *haute couture* germană, care lupta împotriva dominației internaționale a modei de la Paris. Toate acestea erau mai mult decât propagandă. Conducerea districtuală a partidului din Breslau, de exemplu, interzicea prezența femeilor la ședințele de partid dacă se „machiau". Avize erau afișate în cafenele cerând clientelor să se abțină de la fumat, în timp ce șeful poliției din Erfurt instruia cetățenii „să le amintească femeilor pe care le întâlneau fumând pe stradă de rolul lor de neveste și mame germane". Există și rapoarte de incidente în care membri SA au luat țigări din mâinile femeilor întâlnite fumând pe stradă sau au dezbrăcat femeile cu sprâncene pensate și ruj strident. Ziarele și jurnalele se pronunțau, pe de o parte, împotriva „noii femei androgine" a anilor Republicii de la Weimar, cu părul ei tuns scurt și hainele bărbătești, iar pe de altă parte împotriva „vampei" seducătoare, cu înfățișarea ei în ton cu moda și părul ondulat permanent. Exercițiul fizic era prezentat drept

cel mai bun mod pentru femei de a obține un aspect sănătos, strălucitor, cerut de viitoarea rasă germană.[36]

Cu toate acestea, naziștii au eșuat și aici într-un final. S-a dovedit imposibil să oprească dezvoltarea industriei cosmetice, care a găsit foarte curând noi modalități de a face profit. Revistele s-au umplut de sfaturi pentru femeile germane despre cum să obțină un aspect natural prin mijloace artificiale. Companiile producătoare de șampon au început să facă reclame la produse care le permiteau femeilor să obțină mult doritul păr blond. Firmele de haine germano-evreiești au fost arianizate, iar creatorii de modă evrei, presupuși cosmopoliți, au fost excluși din branșă, dar moda internațională era prea puternică pentru a i se putea rezista. Revistele pentru femei continuau să prezinte ținuta starurilor de la Hollywood și să explice cum fusese obținută. Femeile importante din societatea nazistă luau adesea în batjocură atacul asupra modei: Magda Goebbels apărea adesea în public fumând dintr-un portțigaret, Winifried Wagner mergea la operă îmbrăcată în mătase pariziană, și chiar și partenera lui Hitler, Eva Braun, fuma când acesta nu era lângă ea și folosea adesea cosmetice Elizabeth Arden. Institutului German pentru Modă îi lipsea energia pentru a avea un impact real și încercările regimului de a ajuta economia autarhică și de a da un imbold mândriei naționale prin încurajarea femeilor să poarte haine confecționate acasă s-au dovedit din ce în ce mai dificile din cauza prețului scăzut al rochiilor de toate mărimile, produse în masă, făcute din fibre artificiale – un alt produs al încercării de autarhie. Dornice să contracareze percepția răspândită în afara țării că femeile germane erau cicălitoare și îmbrăcate fără gust, revistele pentru femei, la indicațiile Ministerului Propagandei, încercau să le convingă să fie elegante în aspect, mai ales în preajma vizitatorilor străini. Rochia tradițională, *dirndl*, a avut într-adevăr o revenire la finalul anilor 1930, dar adesea într-o formă atât de puternic modificată în favoarea stilului vestimentar internațional, că era foarte greu de recunoscut. Într-un final, femeile germane nu puteau fi convinse să se îmbrace doar ca mame prezente sau potențiale mai mult decât puteau fi convinse să se poarte ca atare.[37] Acest aspect era puțin surprinzător, având în vedere felul în care naziștii subminaseră distincția tradițională dintre public și privat, dintre cămin

și restul lumii. În timp ce politica guvernamentală penetra și politiza sfera domestică, organizațiile de partid luau femei și copii din case și îi socializau în tabere, expediții și întâlniri. Rezultatul a fost un amestec al acestor distincții care a făcut imposibil ca femeile să se conformeze rolurilor domestic și matern în care intenționa să le fixeze propaganda nazistă. În puține domenii, într-adevăr, contradicțiile și aspectele iraționale ale celui de-al Treilea Reich erau mai evidente ca în acesta.[38]

Cât de diferită era situația de restul Europei? Aproape toate țările europene adoptaseră politici de sporire a natalității la începutul anilor '30, întrucât aproape toate guvernele erau preocupate de efectul potențial al scăderii natalității asupra eficienței militare viitoare. Italia lui Mussolini și Rusia lui Stalin au impus restricții asupra limitării numărului de copii și au oferit recompense mamelor fecunde, iar propaganda pronatalistă în Franța, unde declinul natalității fusese în mod deosebit accentuat pe termen lung, a atins o adevărată fervoare în anii interbelici. Italia fascistă a cunoscut și un atac la munca femeilor și s-a încercat reducerea acestora la statutul de purtătoare și crescătoare de copii, iar în Rusia sovietică atmosfera relativ liberală sexual din anii 1920 a lăsat locul, sub conducerea lui Stalin, unui regim mult mai pudibond și represiv. Peste tot, mișcările feministe moderne, autonome au intrat în declin, au pierdut sprijinul sau au fost zdrobite de guvernele autoritare. În același timp, existau și diferențe. Puterea Bisericii Catolice din Italia a însemnat că Mussolini nu a putut să introducă aceeași inginerie rasială lipsită de moralitate atât de importantă politicii demografice din Germania nazistă. În Rusia, unde e posibil să fi existat subtonuri rasiste în politica Moscovei în privința celorlalte naționalități din imperiul sovietic, rasismul nu era o parte centrală a ideologiei regimului și nu existat niciun echivalent pentru sterilizarea nazistă, pentru legislația în privința căsătoriilor sau a rasei. Mai mult, în timp ce Rusia sovietică privea cu dispreț machiajul și moda, acest lucru era mai ales deoarece acestea erau percepute ca fiind „burgheze“ și scădeau din rolul femeilor de muncitoare, ceea ce – spre deosebire de Germania nazistă – era promovat în mod asiduu prin postere prezentând femei tractoriste și muncitoare în uzină. Pe lângă toate acestea, în Germania nazistă, căsătoria și politica demografică, ca aproape orice altă politică socială, aveau atât

un impact negativ cât și unul pozitiv, dezavantajând acele minorități rasiale sau de altă natură care nu erau conforme cu imaginea promovată de cel de-al Treilea Reich pentru noua ființa ariană.[39] Și astfel de minorități erau numeroase.

IV

Un grup aparte pe care cel de-al Treilea Reich îl considera periculos din motive rasiale erau așa-numiții țigani, din care 26 000 locuiau în Germania la începutul anilor 1920.[40] Aceștia aveau familii numeroase și aparțineau unuia sau altuia dintre triburile mai mari – Romani, Sinti, Laleri –, trăind un stil de viață nomad. Ajunseseră în Europa Centrală la sfârșitul secolului al XV-lea, trecând se presupune, prin Egipt (de unde și cuvântul englezesc „gypsy"); în fapt, aveau originea în India. Cu pielea întunecată, vorbind o limbă diferită, trăind în mare parte izolați de restul societății germane și bazându-se pe meșteșuguri itinerante de un fel sau altul, aceștia atrăseseră stigmatul societății și o legislație represivă odată cu apariția statelor teritoriale în perioada de consolidare socială și politică ce urmase Războiului de Treizeci de Ani, încheiat în 1648. Romanticii de la începutul secolului XIX îi idealizaseră ca fiind atât primitivi, cât și exotici, păstrătorii unor cunoștințe oculte precum ghicitul. Dar odată cu apariția orientării biologice în criminologie de la finalul secolului, legislatorii și administratorii începuseră să îi încadreze treptat în categoriile criminale. Țiganii erau supuși din ce în ce mai mult hărțuielilor mărunte din partea poliției din cauza refuzului lor de a se conforma ideii moderne de cetățean – mersul la școală, plata impozitelor, declararea unui domiciliu – și lipsei lor de respect pentru noțiunile convenționale de proprietate privată, muncă, normă, igienă și așa mai departe. Contravențiile tot mai multe cuprinse în sistemul de legi care constrângeau societatea în aceste domenii și în altele au însemnat pentru majoritatea țiganilor un cazier, ceea ce a confirmat organelor de apărare a legii părerea cum că acest grup etnic este predispus la criminalitate. În 1926, guvernul bavarez a adoptat o lege în mod deosebit severă împotriva țiganilor, punându-i la un loc cu toți nomazii și cu cei care nu doreau să muncească,

fondând un Birou Central pentru a colecta informații sistematic despre ei. Zece ani mai târziu, acest birou reușise să compileze un index de aproape 20 000 de fișe.[41]

Venirea la puterea a celui de-al Treilea Reich nu a însemnat de la început schimbări majore pentru țiganii germani, cu excepția faptului că au intrat în categoria de oameni vânați de regim, precum criminalii, elementele asociale și cei care nu doreau să muncească. Un număr de autorități locale și regionale și-au întețit hărțuirea itineranților, făcând razii în taberele acestora, mutându-i din locurile unde poposeau și arestându-i pe cei bănuiți a fi implicați în activități precum cerșitul. În 6 iunie 1936 toate aceste eforturi au fost coordonate printr-un decret emis de ministrul de interne al Reichului, și un număr de orașe au început să înființeze tabere speciale pentru țigani, urmând exemplul din Frankfurt pe Main. Acestea nu erau tocmai lagăre de concentrare, întrucât țiganilor li se permitea, în teorie cel puțin, să vină și să plece după cum doreau și nu existau încercări de a impune disciplină sau de a aplica pedepse. Totuși, condițiile erau adesea foarte proaste: tabăra din suburbia Berlinului, Marzahn, care adăpostea 600 de țigani scoși cu forța din oraș în iulie 1936, avea doar două latrine, trei surse de apă, nu avea electricitate și prea puține barăci pentru cei care nu aveau căruțe. Bolile se răspândiseră la rândul lor și în martie 1939 se spune că aproape 40% din deținuți aveau scabie. Gărzile brutale își asmuțeau câinii pe deținuții care nu se supuneau ordinelor. La acel moment erau deja peste 800 de deținuți și tabăra avea și propria școală. Cu toate acestea, majoritatea țiganilor continuau să trăiască în societate, mai ales întrucât exista o rată mare a căsătoriilor interrasiale cu germanii; mulți dintre ei închiriau camere sau apartamente mai degrabă decât să urmeze modul de viață tradițional.[42]

Ca parte a măsurilor intensificate de prevenire a criminalității adoptate în 1938, Himmler a mutat Biroul Central pentru Probleme ale Țiganilor din Bavaria la Berlin și l-a transformat într-o autoritate a Reichului. Raziile poliției sale pentru prinderea celor care nu munceau adunau adesea și mulți țigani, dar aceștia nu erau urmăriți special pentru cauze rasiale. Abia pe 8 decembrie 1938 a emis Himmler un decret pentru țigani, deși acesta fusese în pregătire de câteva luni. Decretul consolida măsurile existente și le centraliza sub controlul

poliției din Berlin. Ordona ca toți țiganii și itineranții să fie înregistrați și să fie supuși unei examinări rasial-biologice. Cartea de identitate rezultată avea să arate dacă posesorul era țigan, un țigan de rasă amestecată, un itinerant non-țigan; doar prezentând această carte ar fi putut acesta să obțină o slujbă, un permis de conducere, beneficii și așa mai departe. Înregistrarea s-a făcut pe baza dosarelor poliției și cu ajutorul unui institut special de cercetare fondat de Biroul pentru Sănătatea Reichului, în 1936, sub conducerea medicului Robert Ritter, un tânăr doctor care a devenit rapid sfătuitorul preferat al guvernului în problema țiganilor. Născut în 1901, Ritter era un biolog criminalist care a organizat o echipă de cercetători pentru a vizita taberele țiganilor, măsurând și înregistrând locuitorii, luând probe de sânge: cei care refuzau să coopereze erau amenințați cu trimiterea într-un lagăr de concentrare. Ritter și echipa lui au cercetat registrele parohiilor, au asimilat fișele Biroului Central pentru problema țigănească din München și au compilat un index de peste 20 000 de oameni. În curând, se lăudase Ritter, avea să aibă fișe complete pentru fiecare țigan sau parțial țigan din Germania.[43]

Ritter argumenta că țiganii sunt o rasă primitivă, inferioară, incapabili prin constituția lor să urmeze un stil de viață normal. Țiganii puri nu reprezentau un pericol pentru societate, prin urmare, ar fi trebuit lăsați să își continue viața în modul lor tradițional, nomad. Dintre aceștia însă, avertiza el, mai rămăseseră foarte puțini. Marea lor majoritate erau așa-ziși țigani care se căsătoriseră cu germani locuind în mahalale, acolo unde își găsiseră o casă, creând astfel o sursă periculoasă de criminali și paraziți. Ritter inversează astfel dogma antisemită a naziștilor, care susținea că un evreu pur era mai periculos pentru Germania ca un evreu-parțial. Astfel de teorii ofereau justificarea pseudoștiințifică pentru măsurile polițienești întreprinse apoi de Himmler. Aceste măsuri se bucurau de o aprobare la scară largă din partea asistenților sociali, a criminaliștilor, autorităților polițienești, a municipalităților și chiar a cetățenilor germani de rând. Decretul din 8 decembrie 1938 interzicea țiganilor să se deplaseze în „cete" (grupuri de mai multe familii), ordona expulzarea țiganilor străini și dădea poliției puterea de a aresta itineranții clasificați ca asociali. Aplica legislația deja existentă în privința țiganilor, care acum trebuiau să prezinte un

certificat de conformitate înainte de a li se permite să se căsătorească. Şansele erau foarte mici ca acesta să le fie acordat. În martie 1939, Himmler a ordonat prevenirea pe viitor a amestecului rasial dintre ţigani şi germani. Fiecare birou regional al Poliţiei Criminale avea să aibă un departament special pentru ţigani. Acest departament avea să asigure că odată ce ţiganii fuseseră examinaţi, aveau să li se dea cărţi de identitate speciale, colorate maro pentru ţiganii puri, maro cu o dungă albă pentru ţiganii de rasă mixtă şi gri pentru itineranţii non-ţigani. Până la începerea războiului, Himmler parcursese un drum lung în pregătirea a ceea ce, în decretul din 8 decembrie 1938, numea „soluţia finală la problema ţigănească“.[44]

V

Dacă regimul a abordat „problema ţigănească“ treptat şi, iniţial, pornind de la practicile poliţieneşti deja existente, doar parţial rasiste, nu cu mult diferite de cele aplicate în alte ţări europene, nu acest lucru se poate spune despre felul în care a fost tratată problema unei minorităţi mult mai mici a societăţii germane, aşa-numiţii „bastarzi de Renania“. Termenul în sine era o parte polemică a terminologiei naţionaliste, referindu-se la germanii de culoare sau de rasă mixtă care, aşa cum se credea în mod universal, erau rezultatul violării femeilor germane de către trupele coloniale franceze în timpul ocupării Renaniei în 1919 şi, pe lângă aceasta, a regiunii Ruhr în 1923. De fapt, avuseseră loc puţine violuri; majoritatea copiilor erau rezultatul unor uniuni consensuale şi erau, conform unui recensământ făcut mai târziu, nu mai mult de cinci sute sau şase sute astfel de copii; alţi afro-germani, deşi adesea consideraţi produsul ocupaţiei franceze, erau copiii coloniştilor germani şi ai femeilor africane din perioada colonială de dinainte de 1918 sau din anii de după, când germanii s-au întors din fostele colonii, precum Camerun sau Tanganyka (partea de uscat din Tanzania de azi). Atât de multă publicitate fusese făcută acuzaţiilor de viol, totuşi, că acestea au rămas în ochiul publicului de-a lungul anilor 1920. Afro-germanii erau văzuţi de naţionalişti ca întruparea vie a ruşinii Germaniei.[45]

Deja în 1927, circulau propuneri în Ministerul de Interne al Bavariei pentru sterilizarea lor forțată, înainte ca trăsăturile africane să se transmită în sângele german, iar aceste propuneri au fost reluate aproape de îndată ce au ajuns naziștii la putere, când Göring a ordonat colectarea de informații despre copii, mulți dintre ei deja adolescenți. Examinările la care au fost supuși de experți în rasă au arătat, destul de previzibil, că erau inferiori din toate punctele de vedere. Dar baza legală pentru rezolvarea problemei acestora în temeiul legii sterilizării din 1933 era încă destul de dubioasă, astfel că, după îndelungi deliberări în cadrul birocrației, s-a hotărât în 1937, aproape sigur cu susținerea directă a lui Hitler, ca acești copii să fie sterilizați doar în baza autorității Führerului. O comisie specială a fost înființată în cadrul Gestapoului, din aceasta făcând parte igieniști și antropologi; filiale au fost deschise în Renania; tinerii în cauză au fost găsiți și examinați și programul de sterilizare, organizat în secret de Ernst Rüdin, Fritz Lenz și Walter Gross, printre alții, a pornit la drum.[46]

Felul în care acest program i-a afectat pe cei în cauză se poate vedea în ceea ce Gestapoul numea „numărul 357“, un băiat născut în 1920 dintr-o uniune consensuală dintre o mamă germană și un soldat colonial francez din Madagascar, care și-a recunoscut voluntar paternitatea, confirmată de mamă. O examinare medical-antropologică efectuată în 1935 a ajuns la concluzia că trăsăturile faciale ale băiatului erau negermane și probabile negroide. În momentul în care s-a decis aplicarea politicii de sterilizare, acesta începuse să lucreze pe un șlep pe Rin; Gestapoul i-a dat de urmă și a fost arestat la miezul nopții, pe 29 iunie 1937. Doar pe baza confirmării anterioare a paternității de către mamă și a examinării medicale din 1935, filiala din Köln a ordonat sterilizarea acestuia; mama sa, care între timp se căsătorise cu un german, și-a dat acordul, la fel și soțul ei, iar băiatul a fost supus unei vasectomii în Spitalul Evanghelic din Köln pe 30 iunie, a doua zi după arestare. A fost eliberat pe 12 iulie și s-a întors la munca sa. German din punct de vedere legal, nu i s-a acordat nicio șansă să protesteze sau să facă un apel la decizie pentru că era minor și este foarte probabil că părinții săi își exprimaseră acordul doar supuși la presiuni semnificative din partea Gestapoului. Mulți dintre cei sterilizați erau și mai tineri. Fete de numai doisprezece ani au fost supuse operațiilor de legare

a trompelor uterine. Este discutabil dacă mulţi dintre ei ştiau ce li se făcea, sau de ce, sau care aveau să fie consecinţele pentru viaţa lor. Numărul celor trataţi în acest fel nu se cunoaşte, dar este probabil în jur de 500. După aceasta, însă, nu li s-a mai întâmplat mare lucru, dacă nu au supărat regimul în vreun alt fel. Un număr semnificativ de afro-germani, într-adevăr, au reuşit să îşi asigure existenţa în circuri sau în parcuri de amuzament sau ca personaje episodice în filmele germane cu acţiune în coloniile africane. Efectele sterilizării, fizice şi psihologice aveau să îi urmărească tot restul vieţii.[47]

VI

În acelaşi timp cu urmărirea minorităţilor rasiale, naziştii au declanşat persecuţii din ce în ce mai intense şi asupra unui grup mult mai mare de germani. Comportamentul homosexual în rândul bărbaţilor, nu şi cel în rândul femeilor, fusese de mult scos în afara legii în Germania, ca în majoritatea ţărilor europene. Paragraful 175 din Codul Penal al Reichului pedepsea cu închisoarea orice bărbat care se făcea vinovat de „activităţi similare cu actul sexual“ cu alt bărbat. Cu alte cuvinte, pentru a asigura o condamnare era necesar să se arate că avusese loc penetrarea. Această definiţie restrictivă era greu de demonstrat şi permitea multor tipuri de sex homosexual să rămână nepedepsite. Cultura homosexuală a înflorit în atmosfera relaxată şi liberă a Berlinului şi în alte unul sau două oraşe mari în timpul Republicii de la Weimar într-atât de mult că formase un adevărat magnet pentru homosexualii din alte ţări, mai represive, cel mai cunoscut caz fiind, probabil, cel al scriitorului englez Christopher Isherwood. Cu toate acestea, venind la putere, naziştii nu făceau nimic mai mult decât să aplice legea făcând razii în baruri pentru homosexuali şi în locurile cunoscute de întâlnire ale acestora din Berlin, distrugând mişcarea care susţinea abolirea paragrafului 175, deşi violenţa care însoţea aceste acţiuni cu siguranţă nu putea fi justificată printr-un cod legal existent.[48]

Pentru nazişti, homosexualii erau degeneraţi, efeminaţi şi pervertiţi: subminau puterea rasei ariene prin refuzul lor de a face copii şi subminau ideea masculinităţii promovată de politica nazistă. Pentru

Heinrich Himmler, a cărui educație burgheză mărginită îl umpluse cu mai mult de obișnuitele prejudecăți sociale în domeniu, homosexualitatea era un simptom al unei „rase aflate pe moarte"; aceasta determina ca „fiecare reușită, fiecare încercare de a obține ceva într-un stat, să eșueze". Erau milioane de homosexuali în timpul Republicii de la Weimar, spunea el ofițerilor SS în 1937, așa că nu este de mirare că aceasta era slabă, haotică și incapabilă să repună Germania pe locul ei de drept în lume. Frica patologică de homosexualitate a lui Himmler își trăgea seva din ideea lui că doar grupurile de arieni bine închegate erau capabile să conducă Germania și lumea. Legați strâns de camaraderie, locuind împreună în barăci și tabere și petrecându-și majoritatea timpului în compania bărbaților mai degrabă decât a sexului opus, puteau ușor să cadă pradă poftelor sexuale față de ceilalți, homoerotismul traversând astfel granița fatală și devenind homosexualitate. Himmler nu era doar înclinat să țină predici SS despre pericolele homosexualității, dorea și să impună cele mai severe sancțiuni oricărui ofițer sau bărbat găsit vinovat, până la pedeapsa cu moartea.[49]

În schimb, naziștii acordau puțină atenție homosexualității feminine. În Germania, ca și în majoritatea țărilor europene, nu era interzisă prin lege și nu se făceau referiri la ea în Codul Penal. Cu toate acestea, în Germania nazistă lesbienele puteau să fie arestate și plasate în lagăre de concentrare dacă depășeau anumite limite în ochii autorităților. Acuzațiile se făceau în tribunale în paza paragrafului 176 al Codului Penal, care interzicea exploatarea sexuală a subordonaților de către superiori în organizații precum Tineretul Hitlerist și Liga Fetelor Germane. Pe lângă aceasta, din cauza modului lor de viață neconvențional și a refuzului lor frecvent de a urma ceea ce regimul vedea ca o obligație naturală a femeilor față de rasă, anume de a face copii, lesbienele erau uneori clasificate și ca asociale. Căsătoria cu bărbați homosexuali de fațadă (pentru ambii parteneri), o practică din ce în ce mai comună după 1933 în aceste cercuri, nu ajuta neapărat, întrucât faptul că aceste cupluri arareori făceau copii atrăgea la rândul său atenția ostilă a autorităților. Cluburile și barurile pentru lesbiene au fost închise de autorități în 1933 și a devenit clar că nu mai exista nicio șansă ca acestea să fie redeschise. Cu toate acestea, nu a existat o persecuție sistematică a lesbienelor așa cum s-a întâmplat în cazul bărbaților

homosexuali. Societatea lesbiană continua să funcţioneze, mai ales în oraşele mari ca Berlin, deşi în spatele uşilor închise. Având în vedere perspectiva nazistă asupra femeilor ca fiind în mod esenţial pasive şi subordonate, acest aspect nu era văzut ca un mare pericol.[50]

Homosexualitatea masculină, pe de altă parte, a beneficiat de o atenţie alarmată şi nu doar din partea obsesivului Heinrich Himmler. Publicaţiile SS împărtăşeau uneori părerea lui Himmler în privinţa nevoii de „eradicare a degeneraţilor pentru a menţine puritatea rasei". Dar existau limite. Părerile medicale şi ştiinţifice cu siguranţă tratau homosexualitatea ca fiind o perversiune. Dar, ca şi în cazul altor deviaţii, aveau tendinţe de a distinge între un nucleu de incorigibili, pe care însuşi Himmler îl accepta ca reprezentând cam 2% din populaţia homosexuală, cam 40 000 de oameni, şi restul, care puteau fi vindecaţi de perversiunea lor prin reeducare. Cum acest lucru, după Himmler, se făcea cel mai bine în lagăre de concentrare, reeducarea avea să consiste mai ales din pedepse severe, percepute ca o descurajare a activităţii homosexuale pe viitor, o poziţie nu foarte diferită de cea abordată de tribunale. În primă fază, Himmler a trebuit să lase această problemă în sarcina tribunalelor; în 1933 SS era încă o organizaţie relativ mică, aproape complet în umbra mult mai marii şi complet diferitei SA. Conduşi de Ernst Röhm, a cărui homosexualitate era un secret ştiut de toată lumea, Cămăşile Brune nu au luat niciun fel de măsuri împotriva homosexualilor din propriile rânduri. Nu doar duşmanii lui Röhm, social-democraţii, dar şi duşmanii lui din cadrul mişcării naziste au adus în discuţie homosexualitatea lui şi a altor conducători ai Cămăşilor Brune, într-un număr de ocazii, cel mai notabil la renumirea lui Röhm în fruntea trupelor de asalt la începutul anului 1931. Dar Hitler a ignorat aceste obiecţii. SA-ul este, spunea el, „nu o instituţie morală pentru educarea tinerelor fete, ci o trupă de luptători duri". Vieţile private ale conducătorilor şi membrilor acesteia erau propria lor problemă atâta timp cât nu „intrau în contradicţie serioasă cu principiile de bază ale naţional-socialismului". Între timp, toţi cei care îl atacau pe Röhm şi pe camarazii lui pentru sexualitatea lor erau eliminaţi din mişcare. Aceasta nu a oprit discuţiile, în partid sau în afara acestuia, despre sexualitatea lui Röhm. Dar atâta timp cât Hitler l-a considerat pe şeful SA indispensabil, aceste discuţii nu au avut niciun efect practic.[51]

Toate acestea s-au schimbat dramatic pe 30 iunie 1934 când Hitler a lovit în conducerea SA și s-a folosit de homosexualitatea lui Röhm și a altor figuri ucise la comanda sa, cel mai cunoscut fiind Edmund Heines, pentru a-și justifica faptele. Aceasta i-a oferit șansa așteptată lui Himmler. Adresându-se liderilor SS, Himmler afirma că Röhm intenționase să stabilească o dictatură homosexuală și să aducă țara în ruine, vedere împărtășită și de Alfred Rosenberg. Homosexualitatea avea să ducă, de acum înainte, la expulzarea imediată din mișcare. Un val de homofobie a străbătut întreg Partidul Nazist și organizațiile sale conexe. Forțele poliției din toată Germania au efectuat o nouă serie de razii asupra homosexualilor și a locurilor lor de întâlnire. Patruzeci și opt de bărbați cu condamnări anterioare pentru pederastie au fost rearestați și trimiși în lagărul de concentrare de la Dachau. În decembrie 1934, s-a raportat că 2 000 de bărbați au fost arestați într-o serie de razii ale poliției asupra barurilor și cluburilor de homosexuali. Un nou departament a fost creat în cadrul Gestapo după acțiunea împotriva lui Röhm, departament ce a primit sarcina de a întocmi un index cu homosexuali, mai ales cu cei din partid. Acesta devenea un nou domeniu în care denunțarea nesolicitată avea să joace un rol-cheie, întrucât comportamentul în cauză avea loc mai ales în particular, în spatele ușilor închise. Până la mijlocul lui 1935 se desfășurau un număr de procese împotriva conducătorilor Tineretului Hitlerist în baza paragrafului 175. Zeci dintre acești lideri au fost duși în secret la sediul Gestapo din Berlin pentru a fi interogați. După obținerea mărturisirilor, un număr mare din ei au fost trimiși în lagăre de concentrare pentru o perioadă nedeterminată de timp. Himmler s-a folosit de noul climat și pentru a scăpa de adversarii incomozi, cum ar fi conducătorul regional al partidului din Silezia, Helmut Brückner, care se plânsese de numărul mare de crime comise de ofițerul SS Udo von Woyrsch în zona sa în timpul acțiunii împotriva lui Röhm. Himmler a reușit să îl aresteze pe Brückner pentru indecență flagrantă cu un ofițer al armatei și să obțină concedierea acestuia și condamnarea la optsprezece luni de închisoare. Obiecțiile lui Brückner că nimeni nu protestase împotriva bisexualității sale în momentul relației, înainte de 30 iunie 1934, au rămas neascultate.[52]

Brückner a fost condamnat așa cum devenise practică legală comună în timpul celui de-al Treilea Reich, retroactiv, în temeiul noii legi

promulgate la 28 iunie 1935. Aceasta aducea un amendament paragrafului 175, legiferând pedepse mai dure pentru comportament homosexual și redefinindu-l în termeni mai vagi ca înainte, ca un „act sexual nenatural" (*Unzucht*). S-a renunțat la necesitatea de a demonstra că existase penetrare. În februarie 1937, Himmler a ținut un discurs îndelungat pe această temă, spunând liderilor SS că orice homosexual depistat în organizație avea să fie arestat, trimis în judecată și condamnat, trimis într-un lagăr de concentrare unde va fi împușcat „încercând să evadeze".[53] Forțele polițienești de pe întreg teritoriul Germaniei au primit noi instrucțiuni despre cum să recruteze informatori în locurile frecventate de homosexuali, în timp ce eforturile de a compila dosare pentru toți posibilii suspecții au fost reînnoite. Nu este deci surprinzător că numărul condamnărilor sub noul Cod Penal au crescut vertiginos. Între 1933 și 1935, aproape 4 000 de bărbați au fost condamnați în temeiul paragrafului 175 în formele sale amendată și neamendată; între anii 1936 și 1938, însă, numărul a ajuns la mai mult de 22 000. Raziile și arestările au fost coordonate începând cu 1 octombrie 1936 de un nou Birou Central al Reichului pentru Combaterea Homosexualității și a Avortului, creat pe bazele departamentului din Gestapo menit să rezolve problema în timpul epurării lui Röhm, oferind astfel un nou imbold valului de persecuții.

În total, sub cel de-al Treilea Reich, mai mult de 50 000 de bărbați au fost arestați în temeiul paragrafului 175, aproape jumătate din ei în perioada 1937-1939; aproape două treimi din ei au fost condamnați și trimiși la închisoare. Aceste cifre trebuie totuși văzute în perspectiva incriminării generale a homosexualității în societățile avansate industrial până în anii '70 ai secolului douăzeci. Aceste cifre par mai puțin marcante când le comparăm cu faptul că aproape 100 000 de bărbați au fost judecați pentru încălcări ale paragrafului 175 al Codului Penal în Germania de Vest în cei doisprezece ani dintre 1953 și 1965, din care aproape jumătate au fost condamnați.[54] Doar după amendarea paragrafului 175 în 1959 și apoi din nou în 1965, au fost legalizate actele homosexuale între doi adulți consensuali în Germania de Vest; faptul că homosexualii încarcerați în timpul celui de-al Treilea Reich au fost condamnați și de tribunalele normale sub un paragraf obișnuit al Codului Penal a reprezentat un obstacol major în recunoaștere suferinței

lor.[55] Aceste cifre nu erau, de asemenea, deloc stranii, după standarde internaționale, poate cu excepția vârfului de persecuții din 1937-1939. În Marea Britanie, indecența dintre doi masculi adulți devenise pasibilă de pedeapsă încă din secolul al XIX-lea, pedeapsa fiind doi ani de închisoare; din acest punct de vedere, amendamentul german din 1935 la paragraful 175 nu făcea decât să fie la curent cu poziția legală de dincolo de Marea Nordului. La începutul anilor 1950, aproape 1 000 de cazuri de sodomie și bestialitate erau aduse în fața justiției de către poliția din Anglia și Țara Galilor în fiecare an, împreună cu 2 500 de cazuri de indecență flagrantă. Aceste cifre marcau o creștere dramatică față de statisticile din anii 1930, când existaseră mai puțin de 500 de cazuri anuale din ambele la un loc – un salt atribuit în mare parte numirii în funcții a unor ofițeri în mod deosebit homofobi în anii de intervenție.[56]

Totuși, chiar și în acest moment exista în continuare o diferență majoră între Germania nazistă și celelalte state moderne în ceea ce privește persecutarea bărbaților homosexuali. Asta întrucât, la eliberarea lor din închisoare, un număr important de astfel de condamnați erau imediat rearestați de către Gestapo și SS și duși direct într-un lagăr de concentrare, o practică devenită din ce în ce mai comună începând cu 1937. În total, între 5 000 și 15 000 de homosexuali au fost închiși în lagăre în timpul perioadei cuprinse între 1933 și 1945.[57] Aici erau diferențiați printr-un triunghi roz cusut pe uniforma de lagăr, identificându-i ca homosexuali prin contrast cu prizonierii politici (roșu), asociali (negru), criminali (verde) și așa mai departe. Homosexualii aveau un statut foarte jos în ierarhia prizonierilor; tratați brutal și cu dispreț de către paznici, speranța lor de viață era în mod semnificativ mai scurtă decât cea a majorității celorlalte categorii. O cercetare a ajuns la concluzia că rata mortalității lor în lagăre a fost de 50% de-a lungul întregii perioade celui de-al Treilea Reich, prin comparație cu 40% din prizonierii politici și 35% din martorii lui Iehova. Asta ar însemna că numărul total de homosexuali morți în lagăre se află undeva între 2 500 și 7 500.[58] Nu există paralelă cu această politică de ucidere în alte țări, oricât de aspră ar fi fost discriminarea sau oricât de liberi ar fi fost homofobii să bată homosexualii fără frică de pedepse.

Pentru cei care evitau moartea, alternativa era rareori mai suportabilă. Un număr semnificativ de homosexuali au fost supuși „castrării

voluntare" pentru a-i „vindeca" de „degenerarea" lor. Natura dubioasă legal a acestei proceduri nu a redus presiunea pusă asupra condamnaților din închisori și lagăre de concentrare de a se lăsa castrați. Homosexualilor din închisorile de stat li se spunea uneori că vor fi dați pe mâna Gestapo odată eliberați dacă refuzau să-și dea acordul sau că vor fi duși la izolare. Aproximativ 174 de bărbați au fost castrați „voluntar" în instituțiile penitenciare de stat până în 1939. Numărul celor castrați în lagăre este probabil mai mare și trece de 2 000.[59] Anvergura acestor operațiuni le trece în umbră pe cele efectuate în alte țări, iar castrarea obligatorie era, în orice caz, efectuată doar în Finlanda și în unele state ale SUA. Pe lângă aceasta, Legea germană pentru recidive din 24 noiembrie 1933 permitea ca vinovații de crime sexuale să fie castrați fără voia lor, aspect susținut de criminologii de seamă și de experții din ramura penală. Pentru acest lucru era nevoie ca inculpatul să fi săvârșit două crime sexuale și, până la finalul lui 1939, peste 2 000 de bărbați fuseseră pedepsiți în acest fel.[60] Printre aceștia se aflau nu doar violatori și pedofili, ci și un număr mare de exhibiționiști, care ar fi putut fi deranjanți sau iritanți social, dar care nu reprezentau un pericol fizic pentru nimeni. Mulți inculpați aflați la prima abatere au fost castrați imediat, nedându-li-se șansa de a-și corecta comportamentul. Efectele fizice ale acestei operații pe termen lung includeau durerea constantă, pierderea pilozității corporale și creșterea sânilor, oboseală și obezitate. Pe lângă aceasta, operația nu elimina neapărat și în întregime dorința sexuală. Formal, nu era permisă castrarea homosexualilor fără acceptul lor, dar pentru un număr mare nu a existat această alegere: alternativa la castrare era închiderea permanentă și probabil moartea într-un lagăr de concentrare.[61] Persecuția homosexualilor sub cel de-al Treilea Reich probabil că a afectat în mod direct doar o parte a homosexualilor germani; dar conștientizarea consecințelor denunțării, arestării și condamnării trebuie să îi fi terorizat pe toți.[62]

Legile de la Nürnberg

I

Discriminarea minorităților, precum homosexualii, țiganii, asocialii, cei bolnavi mintali sau a handicapaților sau a afro-germanilor, a fost gândită în primul rând pentru a purifica rasa germană, pregătind-o pentru un război de cucerire a lumii. Societatea germană avea să fie asanată pe termen lung de balastul său social, de categoriile de oameni care nu doreau sau care nu puteau să joace un rol în pregătirea pentru război, alăturându-se forțelor armate, muncind în fabricile de armament sau întărindu-se pentru conflictul ce avea să urmeze. Văzuți din această perspectivă, erau poveri asupra statului și a societății germane, reprezentând o amenințare pe termen lung pentru viitor. Înlăturarea lor prin încarcerare și, la fel de important, scoaterea lor din lanțul ereditar, avea să aducă, prin urmare, economii statului prin reducerea numărului de oameni neproductivi, care, așa cum gândeau naziștii, trebuiau să fie sprijiniți de restul națiunii. O minoritate din națiunea germană, însă, le părea naziștilor total diferită: nu o povară obositoare, ci o mare amenințare, nu doar leneșă, inferioară sau degenerată – deși ideologia nazistă o acuza de toate aceste lucruri –, dar subversivă în mod activ, implicată într-o mare conspirație pentru a submina și a distruge toate lucrurile germane, o conspirație nu doar organizată din interiorul țării, dar întinsă la nivel mondial. Această minoritate, nu mai mare de 1% din populație, era comunitatea evreiască din Germania.[63]

Antisemitismul era legat în mod direct de alte aspecte ale politicii rasiale naziste. Legea pentru prevenirea urmașilor bolnavi ereditar a fost concepută inițial ca parte a unui pachet ce includea retragerea

cetățeniei evreilor și interzicerea căsătoriei și a relațiilor sexuale ale acestora cu arienii. Aceste ultime legi au fost temporar retrase totuși, în principal din cauza efectului negativ pe care se credea că îl vor avea asupra opiniei publice din străinătate. În primii ani ai regimului, politica eugenică a statului împotriva minorităților precum asocialii, criminalii, țiganii și homosexualii a fost mult mai radicală decât cea împotriva evreilor. Când evreii intrau într-unul sau altul din aceste grupuri, desigur, erau tratați mai aspru ca majoritatea; cu toate acestea, politica generală a regimului față de minoritatea evreiască din Germania nu includea sterilizarea sau castrarea doar pe motiv că persoana în cauză era de etnie evreiască. Asemenea politici, însă, le demonstrau naziștilor cât de multe lucruri li se treceau cu vederea și i-au încurajat în violența susținută de stat la modul sistematic. A fost o experiență care se va dovedi utilă lor, întrucât acțiunile lor antisemite au devenit tot mai radicale odată cu trecerea timpului. Între timp, însă, contrastul era suficient de clar. După promulgarea legii din 7 aprilie 1933, lege care le interzicea evreilor să ocupe posturi de funcționari de stat, să lucreze în universități, în învățământ, în instituțiile juridice sau orice instituții finanțate de stat, guvernul a sistat o vreme violența antisemită. Așa cum am văzut, guvernul era preocupat să reducă activismul violent al Cămășilor Brune. Era îngrijorat în privința efectului acțiunilor antisemite asupra economiei încă fragile, aflată în revenire. Era neliniștit din cauza consecințelor economice și diplomatice pe care această lege și precedentul boicot sprijinit de autorități al magazinelor evreiești aveau să îl aibă asupra statelor străine și a afacerilor externe. Într-un final, era dornic să împace partenerii conservatori, din ce în ce mai agitați, care – de exemplu – insistaseră, prin persoana președintelui Reichului Hindenburg, în privința scutirii foștilor soldați din prima linie de efectele legii.[64]

A durat ceva timp până ce efectele legii din 7 aprilie 1933 să se facă simțite în instituții, dar până la finalul lui 1933 epurarea era mai mult sau mai puțin completă. Reducerea frenezie conducerii nu a fost bine primită de mulți dintre activiștii partidului, cel mai puțin de paramilitarii din SA, care au organizat boicoturi repetate ale afacerilor evreiești în această perioadă, boicoturi care au atins culmi reînnoite de violență în primăvara lui 1934. Activismul Cămășilor Brune a fost redus o vreme

ca urmare a epurării din 30 iunie 1934, dar până la Crăciunul aceluiași an, acțiunile de boicot căpătaseră din nou amploare. Mai mult, organizațiile locale de partid susțineau marginalizarea economică a afacerilor evreiești și prin alte mijloace, așa cum am mai văzut, și în acest aspect erau încurajate și de către conducerea partidului.[65] În primăvara și vara lui 1935, însă, violența antisemită a izbucnit cu forțe proaspete în multe părți ale țării. Propaganda antisemită devenise mai răspândită ca niciodată. Circulația ziarului senzaționalist antisemit *Der Stürmer* a crescut în 1935, atunci când editorul său, Julius Streicher, liderul regional de partid din Franconia, a obținut un contract cu Frontul Muncii, urmare a căruia exemplarele ziarului său aveau să fie distribuite în fiecare fabrică și la fiecare loc de muncă din land. De acum înainte, ziarul avea să fie omniprezent și inevitabil. Această înțelegere l-a transformat pe Streicher în milionar: ziarul fusese întotdeauna proprietatea sa personală mai degrabă decât organul editurii Eher, deținută de naziști.[66] Ca rezultat, noua sa avere și putere i-au permis să facă publicitate la scară mai largă ca înainte, cu afișe aparent la fiecare colț de stradă. Alți lideri regionali în afara lui Streicher țineau întâlniri publice și discursuri pentru a ațâța oamenii, mai ales membri ai partidului, în legătură cu pericolele reprezentate de evrei. În spatele acestor lucruri erau influențe ideologice mai generale, mergând de la vânzarea crescută a cărții lui Hitler, *Mein Kampf*, până la atacurile frecvente împotriva evreilor din presa de partid. Multe grupuri locale au perceput asta ca o undă verde pentru a porni din nou la ofensivă.[67]

Motivele acestei reluări a atacurile asupra evreilor germani din partea grupurilor partidului și ale Cămășilor Brune în 1935 erau reprezentate mai ales de lipsa de popularitate tot mai mare a regimului. Așa cum am văzut, euforia publică ce însoțise declararea celui de-al Treilea Reich de către naziști, în 1933, scăzuse în cursul anului 1934, iar scurtul avânt dat regimului de către acțiunea decisă a lui Hitler în zdrobirea presupusului puci a lui Röhm de la finalul lui iunie 1934 dispăruse până la sfârșitul anului. În timpul primelor luni din 1935, Gestapoul, Serviciul de Securitate al SS și alte agenții au raportat o creștere a nemulțumirii populației, condițiile materiale rămânând mizerabile, nivelul șomajului ridicat, prețul alimentelor și al celorlalte necesități de bază crescut brusc și oameni sătui de cererile constante ale regimului de susținere, sprijin și

bani. Zvonurile și glumele legate de corupția liderilor naziști locali și regionali s-au înmulțit, și toate eforturile Ministerului pentru Propagandă de a genera un entuziasm popular pozitiv în legătură cu cel de-al Treilea Reich păreau să eșueze.[68] Inclusiv în cadrul mișcării naziste, zdrobirea oricărei speranțe pentru „o a doua revoluție" în iunie-iulie 1934 crease o doză mare de amărăciune. Dorința de acțiune violentă, existentă în multe părți ale SA, avea nevoie de un nou debușeu. Cum își puteau justifica existența Cămășile Brune, față de ele însele sau față de partid, dacă nu prin acțiune violentă? Până la urmă, pentru asta fusese creată organizația lor. Dar dorința de a relua politica de luptă nu exista doar în cadrul Cămășilor Brune. La nivel general, Partidul Nazist era perfect conștient nu doar de faptul că eșuase în menținerea entuziasmului publicului larg, dar și că începea să piardă din sprijinul de care se bucurase. Era nevoie de acțiune.

Nu doar Partidul Nazist, dar și părți semnificative ale statului și ale administrației civile doriseră încă de la mijlocul anului 1933 să introducă măsuri pentru a interzice căsătoria și relațiile sexuale dintre evrei și non-evrei, creând o categorie specială de cetățenie pentru evrei și accelerând eliminarea acestora din viața economică. Punctul 4 al programului Partidului Nazist susținea fără echivoc că, în cel de-al Treilea Reich, evreii nu aveau să fie cetățeni și la câteva din primele întâlniri ale lui Hitler, sau în *Mein Kampf*, acesta fusese clar că era visceral intolerant în legătură cu relațiile sexuale dintre arieni și evrei. Acționând în baza acestui principiu, delegația partidului din Reichstag încercase deja, fără succes, să obțină promulgarea unei legi care să interzică hibridizarea rasială în martie 1930, cu sancțiuni care mergeau până la pedeapsa capitală, inclusiv. Aceste prevederi ar fi avut și efectul de a extinde și mai mult sfera de influență a partidului, până în cele mai intime zone ale vieții private. O nouă lege a cetățeniei avea să acorde drepturile nu doar ca o consecință automată a identității rasiale, dar avea să aplice și criterii politice, elementelor refractare având să li se refuze și drepturile civile. Scoaterea evreilor din viața economică avea să împace numeroșii susținători din clasele de jos și de mijloc ai partidului și să le ofere acestora mult doritele oportunități de a-și îmbunătăți propria situație. O campanie proaspătă de propagandă, teroare și legislație antisemită avea să redirijeze ostilitatea populației

dinspre regim, atribuind vina pentru situația mizerabilă a oamenilor în principal evreilor.[69]

Acțiunile antisemite întreprinse în primăvara și vara lui 1935 au îmbrăcat multe forme. În mai au fost, așa cum am mai văzut, numeroase boicoturi ale magazinelor evreiești organizate de Cămășile Brune și de membrii SS, adesea însoțite de violență. Tot în jurul acestui moment semne stradale antisemite au fost plasate la marginea drumului la ieșirea din multe orașe sau sate. Acestea nu erau noi în principiu, multe fuseseră deja ridicate în timpul conducerii lui Julius Streicher în Franconia, dar au apărut în mult mai multe locuri în primăvara și vara lui 1935, inclusiv în sudul Bavariei. Cel mai comun slogan scris pe ele era „Evreii nu sunt doriți aici", dar unele conțineau și subtexte ironice („Nevoia noastră de evrei a fost alimentată suficient"), amenințări fățișe („Evreii să intre în această localitate pe propria răspundere!") sau apeluri la sentimentul religios („Tatăl evreului este diavolul").[70] Într-un număr de municipalități, inclusiv Weimar, autoritățile locale le-au interzis evreilor să meargă la cinema; în Magdeburg toate tramvaiele au fost dotate cu un semn plasat deasupra ușii pe care erau scrise cuvintele „Evreii nu sunt doriți!!" Același oraș i-a oprit pe evrei de la a folosi biblioteca municipală. Hanurile și restaurantele din Straslund și alte locuri și-au închis ușile clienților evrei. Bazinele de înot și băile publice, raporta un agent social-democrat în august, le-au fost interzise evreilor „în numeroase comunități". Cimitirele evreiești și sinagogile au fost vandalizate. Non-evreii care aveau relații cu evreii au fost afișați în public ca „profanatori ai rasei", trebuind să fie adesea luați în custodie de către Gestapo, de data aceasta chiar pentru protecția lor. Atmosfera de pe străzi în multe orașe din Renania, Westfalia, Hesse, Pomerania și Prusia de Est era atât de amenințătoare, că mulți locuitori evrei abia îndrăzneau să mai iasă din casă.[71]

Acțiuni precum acestea erau încurajate nu doar de atmosfera generală de antisemitism, ci și în mod explicit de figuri de seamă ale partidului. „Unii oameni cred", spunea Goebbels unei adunări a organizației regionale a Partidului Nazist din Berlin în 30 iunie 1935, „că noi nu am observat cum evreii încearcă din nou să se răspândească pe străzile noastre. Evreii ar trebui să respecte legile ospitalității și să nu se poarte de parcă ar fi la fel ca noi". Raportând că la 15 iulie un film antisemit

fusese luat în batjocură de „trupe de agitatori evrei“ la premiera ce avusese loc cu trei zile înainte, ziarul de partid din Berlin al lui Goebbels, *Der Angriff*, făcea un apel la membrii de partid să facă recurs la acțiuni violente: evreii, declara articolul, „trebuie să ne simtă puterea palmelor din nou și din nou“. De fapt, „demonstrația“ evreiască, fie ea adevărată sau inventată, era scuza găsită de Goebbels pentru a justifica violența antisemită ce avea să urmeze, cu activiști de partid bătând evrei pe strada comercială principală, Kurfürstendamm, sau urmărindu-i în cârciumi și baruri din apropiere și atacându-i fizic. Incidentul la rândul lui a provocat un nou val de boicoturi violente în alte părți ale țării.

Goebbels nu era singurul lider nazist care își ațâța subordonații în acest fel. Pe 30 august 1935, Julius Streicher a organizat un miting în Hamburg. Cu o zi înainte, două camioane pline cu Cămăși Brune trecuseră pe străzile unde locuiau evrei, aruncând torțe aprinse pe drum și strigând „Lăsați evreii să piară!“ Camarazilor din partid li s-a spus că prezența la acest miting este obligatorie; o campanie masivă de publicitate oferea bilete cu 10 mărci bucata celor fără serviciu. Douăzeci de mii oameni au participat la miting, mulți dintre ei din SA, SS, Tineretul Hitlerist, Serviciul Muncii și alți purtători de uniformă, plasați strategic în locuri din mulțime pentru a conduce aplauzele la puncte prestabilite din discursul lui Streicher. Ridicându-și vocea amenințător, Streicher a criticat violent corespondenții străini care criticau antisemitismul nazist. „Spun aici“, urla el, „că facem ceea ce vrem cu evreii din Germania!“ Pe măsură ce discursul lui continua, sau cel puțin așa relata un ascultător secret social-democraților aflați în exil la Praga, Streicher devenea din ce în ce mai obscen, declarând nu doar că sute de femei germane fuseseră violate de evrei, dar dând și detalii amănunțite despre aceste presupuse crime. Atunci când o fată a dat naștere unui copil la nouă luni după ce se căsătorise cu un evreu, continua el, „ce se află în pătuț, camarazi?! O mică maimuță!“ Unii dintre ascultători au părăsit mitingul în acest moment; alții, recrutați din Serviciul Muncii, adormiseră de mult. Cu toate acestea, deși oamenii de rând din audiență par să fi fost fie indiferenți, fie dezgustați, astfel de elucubrații trebuie să fi avut un efect asupra naziștilor convinși din rândul mulțimii; și au fost repetate, chiar dacă într-o formă mai puțin extremă,

de către alți conducători naziști de pe cuprinsul țării. Majoritatea liderilor de partid locali și regionali au luat insistența lui Streicher ca toate acțiunile antisemite să fie legale și nonviolente doar ca o încercare de a liniști opinia publică de acasă și din străinătate.[72]

II

Nici acest val de acțiuni teroriste, nici campania împotriva Bisericii Catolice ce le-a însoțit nu au obținut efectul dorit – de a revitaliza sprijinul publicului pentru regim. De fapt, faptul că aceste două campanii au coincis a făcut ca mulți catolici să simpatizeze cu evreii și să simtă, așa cum raporta Gestapoul în Münster, „că măsurile împotriva evreilor sunt duse prea departe": erau în orice caz opuși ideii că rasa și nu religia trebuia să fie principiul de ghidare al acțiunii sociale. Boicoturile și, mai mult, violența inspirau mai degrabă „respingere decât aprobare" majorității populației, așa cum raporta o altă agenție a Gestapo. În Mannheim–Neckarau, patronii de magazine chiar s-au luat la bătaie cu Cămășile Brune care încercaseră să îi oprească să facă afaceri cu comercianții evrei. Mai ales clasele de mijloc erau nemulțumite de aceste tulburări fățișe de pe străzi și se temeau de impactul pe care acestea îl vor avea asupra opiniei străinilor. Unii adoptaseră opinia că naziștii mic-burghezi doreau doar să scape de competiție.[73]

Un agent social-democrat din Bavaria relata însă, în termeni mai nuanțați:

> Persecuția evreilor nu primește un sprijin activ din partea populației. Dar pe de altă parte nici nu îi lasă complet indiferenți. Neobservată, propaganda rasială își părăsește sursa. Oamenii încep să își piardă imparțialitatea față de evrei și mulți își spun că naziștii au dreptate să se lupte cu ei; oamenii se împotrivesc doar când această luptă este exagerată. Iar atunci când oamenii cumpără din magazine evreiești, nu o fac pentru a-i ajuta pe evrei, ci pentru a le face în ciudă naziștilor.[74]

Conducerea naziștilor nu avea de obiectat împotriva violenței în principiu, dar exista un sentiment în creștere că, orice ar fi spus Streicher, aceasta avea un efect negativ asupra opiniei străine într-un moment în care regimul încă avea nevoie de simpatie externă. În ultima săptămână

din august 1935 s-a raportat că membrii SA organizaseră o demonstrație violentă împotriva evreilor în Breslau și că îl bătuseră pe consulul suedez din oraș. Göring, Bormann și Hess, vorbind în numele lui Hitler, au alertat poliția spre finalul lui iulie și la începutul lui august că acțiunile necoordonate de teroare împotriva evreilor trebuiau să înceteze. După cum a informat Göring Gestapoul, ordine generale pentru problema evreiască aveau să urmeze în curând. Acestea pluteau, într-adevăr, deja în aer. Dezbateri avuseseră loc în mod nesistematic în cadrul ministerelor de Interne și al Justiției începând cu iulie 1934, fără a trece de ceea ce erau percepute ca fiind obstacole legale formidabile în privința unei noi legi care să reglementeze cetățenia și relațiile sexuale interrasiale. În 21 mai 1935, însă, o nouă Lege a apărării includea printre prevederile ei interzicerea „căsătoriilor mixte" între soldații germani și femeile non-ariene.

Oficiile stării civile locale începuseră deja să refuze cererile de căsătorii mixte pe o scară mai largă. În 19 iulie, reprezentanții ministerelor Justiției și de Interne și cabinetul lui Hess au propus o lege prin care aceste căsătorii să fie interzise cu totul. Problema devenise urgentă și din cauza numeroaselor atacuri asupra „trădătorilor de rasă" și a valului de arestări în rândul acestor oameni întreprins de Gestapo. În mai 1935, o nouă lege care reglementa cererile de cetățenie ale străinilor exclusese deja evreii și alți non-arieni. Părea astfel că se ajunsese la un consens în privința acțiunii legislative; și întrucât aceasta devenise clar organizațiilor locale și regionale de partid la începutul lui septembrie, valul de acțiuni antisemite a început în sfârșit să scadă, deși nu a încetat cu totul.[75]

Nu doar ideea unei noi legi a cetățeniei, ci și un număr considerabil de propuneri concrete privind formularea ei erau deci cunoscute statului și oficialilor partidului până la începutul întrunirii anuale de partid de la Nürnberg din 9 septembrie. În acel moment, docherii din New York care smulseseră un steag cu svastică de pe o navă germană au fost eliberați de un judecător împreună cu o denunțare foarte lungă a nazismului și a tuturor implicațiilor sale. Aceasta l-a înfuriat pe Hitler atât de tare, încât a hotărât pe loc că venise momentul să declare svastica steagul național al Germaniei. Așa cum spunea la întrunirea de partid din 11 septembrie 1935, congresul recent al Internaționalei Comuniste de la Moscova, care declarase război internațional fascismului,

demonstra că venise momentul să se ocupe de amenințarea bolșevică, pe care el o vedea ca un produs al conspirației internaționale evreiești. Hitler a convocat o sesiune a Reichstagului la 15 septembrie, ultima zi a întrunirii; faptul că Hitler putea ordona Parlamentului să se întrunească în acest fel arată cât de lipsit de importanță devenise acesta. Sesiunea Reichstagului, decisese el acum, avea să fie momentul oportun pentru a introduce legile în privința cetățeniei, a hibridizării și a steagului de stat dintr-o singură lovitură. După câteva corecturi grăbite, de ultimă oră, ale legilor, în colaborare cu un oficial al Ministerului de Interne, Hitler a introdus aceste legi pe 15 septembrie 1935. Evreii din Germania, spunea el, se folosiseră de situația internațională agitată pentru a face probleme. „Plângeri vehemente ne vin din numeroase locuri despre comportamentul provocator al membrilor acestui popor", afirma el: într-adevăr, existaseră provocări evreiești și acestora trebuia să li se răspundă printr-o acțiune decisă dacă nu doreau ca ele să conducă la „acțiuni defensive, individuale ale populației ultragiate". Acesta era un amestec caracteristic de minciuni și amenințări, urmate de o asigurare la fel de caracteristică privind noua lege care avea să fie „o dată pentru totdeauna o soluție seculară".[76]

Hitler a lăsat justificarea detaliată a legilor în seama lui Göring, al cărui discurs în fața Reichstagului nu a mai lăsat nicio urmă de îndoială că era un antisemit la fel de turbat ca Goebbels, Streicher sau ca însuși Führerul. Svastica, spunea el adunării, formată din deputați ai Reichstagului în Cămăși Brune, era un „simbol al luptei pentru rasa noastră proprie, specifică speciei, este un semn pentru noi al luptei împotriva evreilor ca stricători de rasă". Când un „evreu obraznic, în ura lui fără de margini" pentru Germania, insultase steagul la New York, el insultase o întreagă națiune. Evreilor nu li se va permite să arboreze acest steag. Noile legi, într-adevăr, aveau să meargă mult mai departe și să protejeze sângele german împotriva poluării de către evrei și alte rase străine. Aceste legi erau, afirma el,

> o declarație de credință în puterea și binecuvântările spiritului germanic nordic. Știm că să păcătuiești împotriva sângelui înseamnă să păcătuiești împotriva moștenirii unui popor. Noi înșine, poporul german, a trebuit să suferim mult din cauza acestui păcat ereditar. Știm că rădăcina finală a descompunerii Germaniei vine în ultimă instanță

> de la acești păcătoși împotriva eredității. Așa că trebuie să încercăm să refacem legătura ereditară care ne vine din străfundurile preistoriei... Și este datoria fiecărui guvern, și mai presus de orice este de datoria oamenilor înșiși să se asigure că puritatea propriei rase să nu mai fie îmbolnăvită sau umplută de putreziciune vreodată.[77]

Parlamentul a proclamat desigur toate cele trei legi, însoțindu-le cu aclamații, și acestea au fost tipărite integral în cotidianele de a doua zi, în poziții vizibile. Dar legile nu erau atât de simple și de directe cum ar fi putut părea la prima vedere.[78] Legea cetățeniei în Reich definea ca cetățeni ai Reichului doar acei oameni de „sânge german sau înrudit". La fel de important, stipula că doar cei care, „prin comportamentul lor, arată că sunt atât dornici cât și capabili să servească poporului german și Reichului cu credință" au dreptul să fie cetățeni ai acestuia. Doar cetățenii se puteau bucura de drepturi politice integrale. Toți ceilalți oameni, cel mai notabil evreii, dar în mod potențial orice adversar al regimului, sau chiar și cei care se distanțau în tăcere de acesta prin lipsa lor de entuziasm față de politicile abordate, erau doar „supuși ai statului". Aceștia aveau „obligații față de Reich" dar nu li se ofereau drepturi politice în schimb. Detaliile implementării erau lăsate în seama ministrului de interne, în asociere cu cabinetul lui Hess, pentru a fi rezolvate și, în timp util, doi oficiali ai ministerului, dr. Wilhelm Stuckar și dr. Hans Globke, au emis un comentariu care justifica prevederile legilor și care le explica implicațiile. În interval de două săptămâni, ministrul de interne Frick ordonase concedierea oricărui funcționar public de descendență evreiască care rămăsese în funcție după aplicarea prevederilor speciale ale Legii funcționarilor publici din 7 aprilie 1933.

Dar cine era până la urmă evreu? Decretul lui Frick se aplica oamenilor cu măcar trei sau patru bunici evrei și, în mod natural, tuturor acelora care practicau religia iudaică. Potrivit estimărilor din epocă, care variau semnificativ, mai erau, pe lângă cei menționați anterior, 50 000 de evrei în Germania care trecuseră la creștinism sau care erau copiii unor părinți evrei ce se convertiseră și 2 000 de evrei pe trei sferturi care se convertiseră. Rata mare a căsătoriilor mixte dintre evrei și creștini din deceniile anterioare produsese între 70 000 și 75 000 de oameni care aveau doar doi bunici evrei și între 125 000 și 130 000 care aveau doar unul. Pe lângă aceasta, mulți erau căsătoriți cu non-evrei, în

situația asta aflându-se aproximativ 20 000 de oameni considerați de naziști evrei puri, și mulți dintre aceștia aveau și copii. Naziștii înșiși socotiseră în 1939 că existau 20 454 de căsătorii mixte rasiale în Marele Reich German (ce includea, în acel moment, Austria și regiunea sudetă). Același recensământ, primul care definea evreii pe criterii rasiale, a numărat și 52 005 evrei pe jumătate și 32 669 evrei pe sfert trăind în vechiul Reich german. Peste 90% din oamenii definiți ca fiind de rasă mixtă aparțineau unei Biserici creștine. Ca în cazul oricărei legislații rasiale, partea draconică se afla în detalii, și în această situație era aproape imposibilă stabilirea clară a cine era evreu și cine nu. O dilemă ideologică de nerezolvat îi aștepta pe legiuitorii naziști: era otrava sângelui evreiesc transmisă în sângele rasei germane atât de puternică încât o singură imixtiune să fie suficientă pentru a transforma o persoană într-un evreu, sau era sângele german atât de puternic și sănătos încât să reziste la orice, inclusiv la o doză puternică de evreitate în constituția ereditară a unei persoane? La o asemenea întrebare nu putea exista un răspuns rațional, întrucât din start nu exista vreo bază rațională a presupunerilor de la care se pornea. Toate soluțiile la care au ajuns naziștii în problema germanilor de rasă mixtă și a căsătoriilor mixte au fost într-un final arbitrare.[79]

Detaliile clasificării rasiale i-au ținut ocupați pe funcționarii publici în întâlniri interminabile și în note interne în următoarele săptămâni. Cei mai precauți avertizau că definirea celor doar pe jumătate evrei ca evrei puri avea să adauge un număr substanțial de germani loiali la lista inamicilor interni ai naziștilor. Sfaturile lor au fost ascultate și acești oameni au fost clasificați printr-un decret suplimentar emis în 14 noiembrie 1935 ca fiind de rasă mixtă de gradul întâi, aceasta dacă nu practicau religia iudaică sau dacă nu erau căsătoriți cu un evreu pur, în care caz erau considerați la rândul lor evrei puri (*Geltungsjuden*, în jargonul oficial), cu toate consecințele presupuse de această clasificare. Oamenii cu un singur bunic evreu pur erau considerați de rasă mixtă de gradul al doilea. Existau prevederi suplimentare pentru cei născuți în afara căsătoriei sau născuți după promulgarea Legilor de la Nürnberg din 1935 (aceștia aveau șanse mai mari să fie catalogați ca evrei puri). Legislatorii recunoșteau arbitrarul acestor măsuri, incluzând o prevedere finală care să îi permită lui Hitler să acorde scutiri oricând și oricui ar fi dorit. În

timp util, a făcut într-adevăr asta sau alții au făcut asta în numele lui prin aplicarea unei ștampile purtând semnătura lui pe un document cunoscut ca Declarația de sânge german. Între timp, toate autoritățile au trebuit să continue să stabilească descendența evreiască sau dacă bunicii unei persoane practicaseră sau nu religia iudaică, un fapt care făcea inutile afirmațiile științifice despre importanța rasei și a sângelui în stabilirea identității evreiești sau germane. Genealogii deveniseră dintr-odată cei mai căutați experți din toată țara, germanii înghesuindu-se să găsească dovezi în registrele parohiilor locale sau alte surse ale purității lor rasiale pentru a le include în propria dovadă a descendenței (*Ahnennachweis*), un document care devenise un aspect esențial pentru o carieră de funcționar public sau, până la urmă, în orice tip de slujbă.[80]

III

Legile de la Nürnberg au fost prezentate presei ca o măsură stabilizatoare ce avea să ajute minoritatea evreiască din Germania să se stabilească și să-și trăiască propria viață. Ministerul Propagandei al lui Goebbels a fost atent și a interzis articolele cu ton triumfător sau lăudăros din presă, cenzurând „articolele de genul «dați-i drumul!»"[81] Cu toate acestea, legile au deschis calea discriminării ample ulterioare a tuturor celor considerați evrei. La două săptămâni după decretul din 14 noiembrie 1935, Hitler a anulat retroactiv prevederile acestuia interzicând orice extindere a măsurilor de a asigura puritatea sângelui german în afara celor incluse în legislație. Aceasta autoriza organizațiile neguvernamentale să aplice Paragraful Arian membrilor și angajaților proprii, nu doar evreilor, ci și celor de rasă mixtă. Măsuri ulterioare aveau să adauge restricții suplimentare acceptării evreilor în profesiile normate de stat. Oamenii cu doi bunici evrei aveau acum nevoie de permisiunea oficială a unui Comitet al Reichului pentru Protejarea Sângelui German dacă doreau să se căsătorească cu un non-evreu. Dar reprezentanții partidului din comitet respingeau asemenea cereri cu o asemenea regularitate încât, din 1936, aceste cereri au fost lăsate în seama unui singur oficial. Oamenii de rasă mixtă puteau în continuare să studieze, nu le erau interzise relațiile sexuale sau de altă natură

cu non-evrei și în multe privințe duceau o viață relativ fără restricții. Aceasta includea, pentru bărbați, efectuarea serviciului militar. Conducerea armatei era în mod natural îngrijorată de faptul că interzicerea efectuării serviciului militar bărbaților de rasă mixtă avea să îi lipsească de mii de potențiali recruți. Scriindu-i aghiotantului militar al lui Hitler, colonelul Friedrich Hossbach, pe 3 aprilie 1935, un oficial al Ministerului de Interne estima că existau 150 000 de bărbați pe jumătate evrei și pe un sfert evrei de vârstă militară în țară – o exagerare evidentă care alimenta și mai mult îngrijorarea armatei.[82]

Conducerea armatei avea cu siguranță motive de îngrijorare. Până la finalul lui 1935 armata îndepărtase din rândurile ei toți ofițerii și soldații evrei puri, iar la începutul verii anului 1936 armata a ajuns la un acord cu Hitler prin care bărbaților pe jumătate și pe sfert evrei li se permitea să efectueze serviciul militar, dar nu să dețină poziții de autoritate în forțele armate fără a obține o scutire specifică, personală din partea lui Hitler. Biroul pentru Genealogie al Partidului Nazist bombarda armata cu informații despre ofițerii care nu erau „arieni puri" și care ar fi trebuit, din punctul lor de vedere, eliminați din posturile lor. Totuși, mulți ofițeri de stat-major în 1936-1937 încă vedeau cu ochi răi amestecul politic în problemele armatei și au ignorat aceste cereri. Pe lângă aceasta, verificarea descendenței a zeci de mii de oameni era o sarcină aproape imposibilă și un număr considerabil de ofițeri au reușit să își ascundă descendența parțial evreiască măcar până la izbucnirea războiului și, în unele cazuri, chiar mai mult. Din punctul de vedere al armatei, desigur, ceea ce conta era dacă erau sau nu soldați, marinari sau aviatori buni.[83]

Atitudinea armatei reflecta în mod precis statutul discutabil și nesigur al multor locuitori parțial evrei ai Germaniei de după 1935. Cu toate acestea, în general, oamenii de rasă mixtă, chiar și evreii, au fost până la un punct ușurați de pasajul din Legile de la Nürnberg deoarece acesta părea să înlăture elementele principale de nesiguranță legate de poziția lor și să promită o încheiere a campaniilor antisemite din lunile precedente. Activiștii de partid erau în mod firesc entuziasmați în legătură cu Legile de la Nürnberg și le vedeau în mod corect ca fiind un pas important pe drumul spre îndepărtarea totală a evreilor din societatea germană. Totuși, atât Gestapoul, cât și agenții social-democrați au raportat o atitudine critică, chiar ostilă față de Legile de la Nürnberg

chiar printre grupurile din societate care în mod normal erau departe de a fi favorabile evreilor. Patru cincimi din populația Palatinatului părea să dezaprobe legile, clasa muncitoare respingea antisemitismul nazist aproape în unanimitate, iar micii burghezii îi displăceau legile deoarece micii oameni de afaceri se temeau că aveau să ducă la noi boicoturi ale produselor germane în alte țări. Până și social-democrații, însă, recunoșteau că majoritatea oamenilor erau atât de intimidați după violențele din vară și de propaganda ce înconjura Legile de la Nürnberg încât nu mai frecventau magazinele evreiești. Indiferența și pasivitatea caracterizau reacțiile majorității populației.[84]

Treptat, violența neîncetată, propaganda continuă și sprijinul legal al politicilor naziste de către state își făceau efectul scontat. În ianuarie 1936, un agent social-democrat relata din Berlin:

> Campania împotriva evreilor nu este lipsită de influență asupra părerilor oamenilor. Foarte încet, părerile se orientează spre ceea ce obișnuiau să respingă. Întâi oamenii citeau „Stürmer“ din curiozitate, dar într-un final rămân cu ceva din ziar. În același timp, trebuie să recunoaștem: faptul că după atâția ani de propagandă antisemită evreii pot locui în continuare în Germania spune multe despre nemți. Dacă națiunea germană nu era în mod natural bună la suflet, această propagandă ar fi dus la uciderea în bătaie a evreilor pe stradă... În general, se poate trage concluzia că național-socialiștii au creat o prăpastie mai adâncă între oameni și evrei. Sentimentul general din ziua de azi este că evreii sunt o cu totul altă rasă.[85]

Efectul pe care barajul constant de antisemitism l-a avut asupra unei tinere persoane cugetătoare este cel mai bine dedus din memoriile Melitei Maschmann. Aceasta avea destule contacte cu evreii, care alcătuiau cam o treime din clasa ei de gimnaziu dintr-un cartier înstărit al Berlinului începutului anilor ’30. Aici, fetele non-evreice distingeau în mod instinctiv colegele lor evreice de „evrei“, care „erau și rămâneau ceva amenințător în mod misterios și anonim“. „Antisemitismul părinților mei“, continua Maschmann în scrisoarea deschisă adresată unei foste colege evreice după război,

> era parte a perspectivei lor considerată normală... Cineva era prieten cu un evreu pe care îl plăcea, la fel cum era prieten cu un protestant

> sau un catolic. Dar nimănui nu îi trecea prin minte să fie ideologic ostil față de catolici, în schimb lumea era ideologic ostilă față de evrei... Predicând că mizeria în care se aflau națiunile era cauzată de evrei sau că spiritul evreiesc este înclinat spre răzvrătire și că sângele evreiesc te obliga să te gândești la bătrânul domn Lewy sau la Rosel Cohn: Eu mă gândeam doar la omul negru, „evreul". Și când am auzit că evreii erau dați afară din profesiile și casele lor și închiși în ghetouri, lucrurile s-au schimbat automat în mintea mea, făcându-mă să mă gândesc că o asemenea soartă îți poate reveni și ție sau bătrânului Lewy. Doar evreul era cel persecutat și făcut „inofensiv".[86]

După intrarea în Liga Nazistă a Fetelor Germane, însă, a început să simtă „o prăpastie deschisă" între ea și colega ei de școală evreică: „... să fie datoria mea, pentru că cineva putea să facă doar unul din două lucruri: fie să aibă prieteni evrei sau să fie național-socialist".[87]

Constant expusă la propaganda antisemită, Maschmann avea să își amintească mai târziu că ea și prietenii ei din clasele de mijloc superioare consideraseră ca fiind vulgare și adesea râseseră de încercările de a-i convinge că evreii comit crime rituale sau similare. Oamenii educați priveau cu dispreț foaia antisemită de scandal *Der Stürmer*. Dar, deși nu lua parte la acțiuni violente sau boicoturi, Maschmann acceptase că acestea erau justificate și își spusese: „Evreii sunt dușmanii noii Germanii... Dacă evreii seamănă ura împotriva noastră în lumea întreagă, ei trebuie să învețe că avem ostatici pentru ei în mâinile noastre". Mai târziu, a suprimat amintirea violențelor pe care le văzuse pe stradă și, „pe măsură ce treceau anii, am devenit din ce în ce mai bună la a mă deconecta în acest fel în situații similare. Era singurul mod. Oricare ar fi fost circumstanțele, să previi apariția dubiilor privind justificarea a ceea ce se întâmpla".[88] Printr-un proces similar de raționalizare și editare morală trebuie să fi trecut și alții.

IV

Din septembrie 1935, antisemitismul a devenit un principiu director al vieții private, precum și al celei publice. Venerat ca piatră de temelie a ideologiei naziste încă de la început, începea acum să pătrundă

în păturile mai largi ale societății germane mai mult ca înainte. Întregul corp funcționăresc era acum implicat în aplicarea Legilor de la Nürnberg și a altora. Judecătorii, procurorii, polițiștii, Gestapoul și alte agenții de aplicare a legii și-au petrecut din ce în ce mai mult timp aplicând legislația antisemită. Consiliile locale și angajații acestora din biblioteci, bazine de înot și din toate tipurile de instituții municipale au aplicat reguli antisemite. Hangiii, proprietarii de magazine (mulți dintre aceștia s-au protejat punând semne pe magazin prin care se prezentau ca „afaceri pur ariene"), comercianții, oamenii de afaceri, oameni din toate domeniile erau conștienți de legile împotriva evreilor și nu ezitau în a li se conforma. Desigur, rapoartele secrete ale social-democraților erau pline de exemple individuale de proprietari de apartamente sau de restaurante care ignorau semnele pe care erau forțați să le afișeze și prin care refuzau clienți evrei. Cu toate acestea, toate aceste măsuri își făceau simțit efectul. Împreună cu marginalizarea economică progresivă a evreilor, Legile de la Nürnberg au reprezentat un pas important în direcția îndepărtării evreilor din societatea germană. Izolarea acestora devine semnificativ mai mare după septembrie 1935.[89]

Cea de-a treia dintre măsurile promulgate la congresul de la Nürnberg din 1935, numită de naziști Legea pentru protejarea sângelui german și a onoarei germane, a fost poate cea mai importantă dintre toate în aducerea nazismului în sfera privată. Aceasta interzicea căsătoriile dintre evrei și germani „sau sânge înrudit" și interzicea relațiile sexuale din afara căsătoriei dintre cele două categorii, așa cum erau ele definite de Legea cetățeniei. Evreii nu aveau voie să angajeze slujnice sub vârsta de patruzeci și cinci de ani dacă acestea erau germane, făcând aluzie la o fantezie sexuală care apărea adesea în paginile *Der Stürmer*. Aceste legi aveau să fie aplicate de tribunalele ordinare. Aceste cazuri erau grupate sub denumirea comună de „pângărire rasială" (*Rassenschande*, literal „rușine rasială" sau „dizgrație rasială"). Prin chiar natura lor, aceste cazuri erau dificil de identificat, iar acuzarea se baza de la început mai ales pe denunțurile venite din partea vecinilor, a cunoștințelor și uneori a membrilor familiilor celor implicați. Din 1936 până în 1939 media anuală a condamnărilor pentru pângărire rasială conform Legilor de la Nürnberg a fost de aproximativ 420, două treimi din aceștia fiind bărbați evrei. Sub presiune continuă din

partea Gestapoului şi a Ministerului de Interne al Reichului, curţile au devenit treptat mai aspre; în 1938, de exemplu, majoritatea sentinţelor de pângărire rasială date de Curtea Regională din Hamburg au adus cu sine perioade lungi de încarcerare într-un penitenciar, mai degrabă decât într-o închisoare normală. Definiţia relaţiilor sexuale ilicite a fost extinsă până a ajuns să acopere orice tip de contact fizic dintre evrei şi „arieni", inclusiv îmbrăţişările şi săruturile convenţionale social.[90] Unsprezece sentinţe au fost pronunţate pentru abateri rasiale în lunile rămase din 1935, apoi în primul an de aplicare a legii, 1936, numărul a urcat la 358, crescând din nou în 1936 la 512 şi scăzând apoi la 434 în 1938, 365 în 1939 şi 231 în 1940. Emigraţia crescută a evreilor tineri şi de vârstă mijlocie s-ar putea să fi contribuit la acest declin. Este posibil, de asemenea, ca şi efectul de descurajare al legii să fi contribuit, sentinţele devenind din ce în ce mai aspre odată cu trecerea timpului.[91]

În închisori, condamnaţii erau adesea supuşi la abuzuri antisemite din partea gardienilor; în unele instituţii, aceştia erau adesea ţinuţi din scurt, până şi comportamentul bun fiind adesea considerat ca „tipic caracterului rasial, care înţelege cum să se conformeze chiar într-o poziţie lipsită de putere", aşa cum a observat un oficial al unei închisori bavareze în 1939. „Sufăr foarte mult din cauza urii împotriva evreilor", scria un tânăr deţinut evreu mamei sale, într-o scrisoare confiscată de autorităţi în 1938: „Unul dintre oficiali îmi spune Moise, deşi ştie exact cum mă cheamă... Altul mi-a spus porc jidan în timpul prânzului". Suferinţele lor nu s-au terminat aici. Urmând un ordin emis de Ministerul de Justiţie al Reichului din 8 martie 1938, evreii care au fost trimişi la închisoare pentru pângărirea rasei erau rearestaţi de Gestapo la terminarea pedepsei şi duşi în lagăre de concentrare.[92] Aici erau adesea trataţi diferit din cauza naturii crimei lor presupuse. În lagărul de concentrare de la Buchenwald, Julius Meier, în vârstă de douăzeci şi unu de ani, un evreu din clasa mijlocie, bine educat, care executa o sentinţă de doi ani după ce fusese denunţat de un vecin care observase că era prea intim cu slujnica non-evreică a familiei, a fost notat de doctorul lagărului pentru castrare. Refuzând să semneze formularul de acceptare, motivând că actele lui de emigrare erau pe punctul de a fi completate, Meier a fost lovit în mod repetat cu pumnul în faţă de un paznic SS la ordinele doctorului, lovit cu picioarele, i s-a refuzat asistenţa medicală

pentru rănile suferite și ținut în buncărul de pedeapsă al lagărului timp de douăsprezece zile. Folosindu-se de influența pe care o aveau, părinții lui Meier i-au completat hârtiile de emigrare și au obținut un ordin din partea Biroului Central al Siguranței Reichului – nu de a-l elibera, însă, ci de a-i contramanda ordinul de castrare. De aceea, telegrama nu a fost trimisă la comandant, care ar fi aranjat eliberarea imediată a acestuia, ci la doctorul lagărului, pentru care înfrângerea mândriei lui Meier devenise deja o problemă personală: la ordinele lui, Meier a fost dus din nou în buncărul de pedeapsă și ucis de un paznic SS.[93]

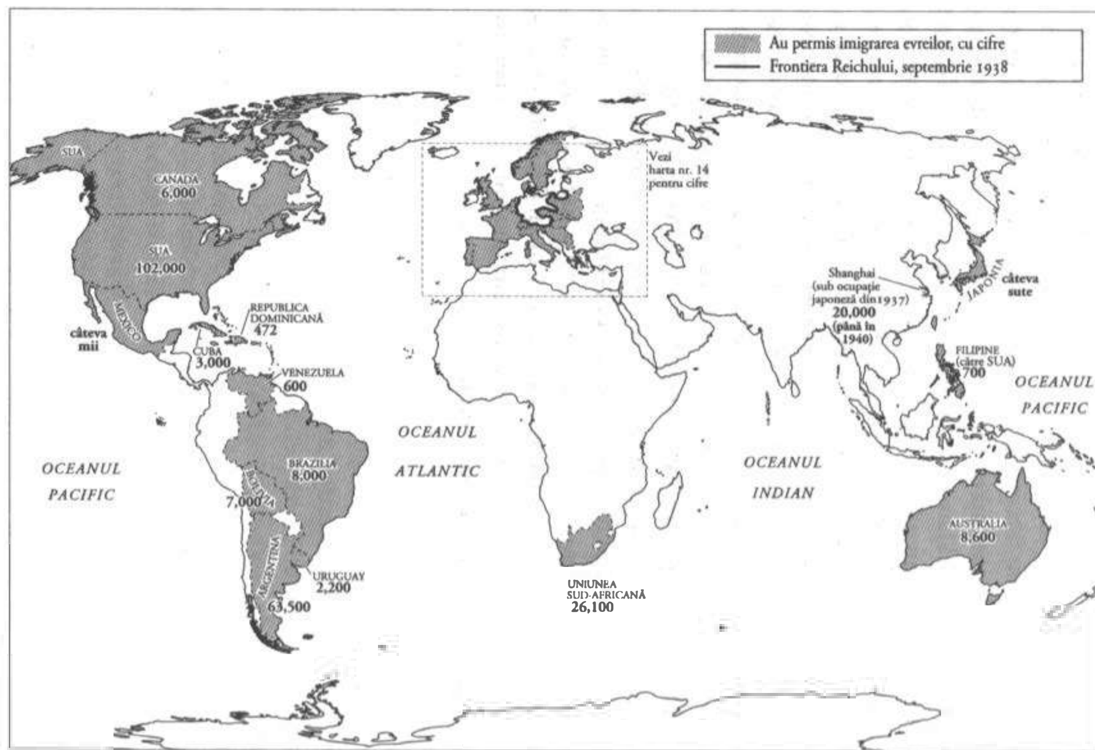
Legea oferea multe noi posibilități pentru hărțuirea și persecutarea evreilor germani, mai ales a bărbaților. În decembrie 1935, un funcționar evreu de patruzeci și trei de ani a fost condamnat la un an și trei luni de închisoare pentru pângărire rasială. Trăise împreună cu partenera lui non-evreică timp de un an și aveau un copil în vârstă de nouă luni. Dar acuzațiile erau adesea făcute din cele mai superficiale motive. În Bad Durkheim, de exemplu, un bărbat evreu de 66 de ani, Hermann Baum, a fost condamnat la un an de închisoare în noiembrie 1935 având ca dovezi mărturia unei fete de cincisprezece ani care spunea că acesta încercase să o sărute. Gestapoul a chemat servitorii care lucrau în gospodăriile evreiești și i-a informat că trebuiau să plece, adresându-le întrebări dirijate („dar te-a atins uneori pe umăr, nu-i așa?“), în speranța de a aresta pe cineva, amenințându-i cu închisoarea dacă nu își incriminau stăpânii.[94] În noiembrie 1935, un om de afaceri evreu de cincizeci de ani, Ludwig Abrahamson, a fost denunțat Gestapoului pentru că întreținuse relații sexuale cu o angajată non-evreică, Wilhelmina Kohrt. Interogat fiind, acesta a recunoscut că o forțase (adevărul acestei afirmații poate fi pus la îndoială, ținând cont de metodele folosite de Gestapo). A fost condamnat la doi ani de închisoare și odată eliberat a fost dus de Gestapo în lagărul de concentrare de la Buchenwald, de unde a fost eliberat abia pe 6 octombrie 1938, aducând dovezi că avea să emigreze. Un caz și mai remarcabil a fost cel al Hanelorei Krieger, o muncitoare într-o fabrică unde se produceau băuturi alcoolice, care a fost denunțată de un anonim, în aprilie 1938, pentru întreținerea de relații sexuale cu șeful ei, Julius Rosenheim. El îi ceruse favoruri sexuale promițându-i în schimb bani, declarase ea; dar la proces, ea și-a schimbat mărturia și a spus că relația se terminase în

1934, înainte de promulgarea legii. Curtea a fost de acord să-i achite pe amândoi, dar Gestapoul l-a arestat oricum pe Rosenheim la finalul procesului și l-a dus într-un lagăr de concentrare.[95]

Dacă comportamentul lui Krieger se apropia poate de prostituție, atunci adevăratele prostituate erau în mod deosebit vulnerabile în fața denunțurilor din partea vecinilor ostili pentru primirea clienților evrei. Bărbații și femeile de etnie evreiască aflați în relații stabile cu parteneri non-evrei au luat măsuri de precauție deosebite pentru a ascunde aceste relații după septembrie 1938, dar în mod inevitabil mulți au căzut pradă denunțurilor din partea vecinilor băgăcioși sau a naziștilor zeloși. Odată cu trecerea timpului, oamenii au început să fie denunțați doar pentru că erau „prietenoși" cu evreii; hangiii pentru că, lipsiți de precauție, spuseseră cuiva că evreii erau încă primiți în stabilimentele lor, cetățenii germani care încă păstrau relații de prietenie de natură ne-sexuală cu evreii, sau chiar non-evrei pentru că dăduseră mâna cu un evreu pe stradă. În unele situații, comportamentul pentru care oamenii erau denunțați putea să denote o opoziție de principiu cu antisemitismul nazist; cel mai adesea, era produsul indiferenței față de regulile și legile oficiale, sau pur și simplu un obicei de durată. Multe astfel de denunțuri erau false, dar până la un punct nu asta era important; denunțurile false contribuiau la fel de mult ca și cele adevărate la atmosfera generală în care germanii rupeau toate legăturile cu prietenii și cunoștințele lor evrei, la fel cum făcuse Melita Maschmann. Trecând mult de cele prevăzute de Legile de la Nürnberg și acționând în baza tuturor denunțurilor primite, oricâte de frivole sau interesate ar fi fost, Gestapoul și alte organisme ale legii și controlului destrămau bucată cu bucată rețeaua elaborată de contacte sociale care se construise în ultimele decenii între evreii germani și germani. Erau sprijiniți de toată gama de instituții de partid, de la administratorul de bloc în sus, toți devotați prevenirii oricărei interacțiuni sociale între arieni și evrei.[96]

Doar ocazional întorcea privirea un administrator de bloc, așa cum este cazul tânărului avocat și jurnalist aspirant Raimund Pretzel și al partenerei sale, o tânără evreică pe care o întâlnise la întoarcerea sa din Paris în 1934. Pretzel părăsise inițial Germania din cauza antipatiei sale față de represiunea și rasismul celui de-al Treilea Reich și, de asemenea, pentru a cuceri o fată; când aceasta s-a căsătorit cu alt bărbat,

Pretzel s-a întors în Germania şi a început să îşi câştige existenţa scriind articole apolitice pentru rubricile de artă ale ziarelor şi revistelor. Noua lui parteneră îşi pierduse slujba de la bibliotecă din cauza rasei şi tocmai se despărţise de soţul ei. Fiul ei, Peter, era blond şi avea ochi albaştri şi a fost chiar fotografiat ca un copil arian ideal. Când Pretzel s-a mutat în apartamentul ei, cei doi încălcau Legile de la Nürnberg, dar administratorului blocului îi plăcea familia şi i-a protejat. Totuşi, în 1938, femeia a rămas însărcinată şi pericolul de denunţ a devenit şi mai mare. Luându-l pe Peter cu ea, s-a dus la un birou de emigrare şi a obţinut dreptul de a pleca pentru a se alătura fratelui ei în Anglia. Pretzel a obţinut separat permisiunea de a pleca în Anglia, folosindu-se de pretextul de a scrie o serie de articole despre viaţa englezească; privit cu suspiciune de autorităţile engleze din cauza şederii sale prea îndelungate, lui Pretzel i-a fost foarte greu să se descurce financiar, dar a fost salvat de Frederic Warburg, şeful editurii Secker şi Warburg, care a fost suficient de impresionat de rezumatul unei cărţi propuse de Pretzel, oferindu-i acestuia un contract. Aceasta a fost suficient pentru Ministerul Afacerilor Interne care i-a acordat prelungirea vizei cu încă un an. Între timp, s-a căsătorit cu partenera sa şi au avut un fiu. Viitorul pentru amândoi însă nu părea deloc sigur, aşa cum nu părea nici pentru alte mii de emigranţi ai acelor vremuri.[97]

Harta 13. Emigrația evreiască peste mări, 1933-1938

„Evreii trebuie să plece din Europa"

I

Evreii au emigrat din Germania mai ales dacă erau suficient de tineri să înceapă o nouă viață și suficient de bogați să o poată susține financiar. Aceasta nu era o emigrare voluntară sau gratuită, desigur; era o fugă în exil pentru a scăpa de condițiile care pentru mulți deveniseră intolerabile. Nu știm exact cât de mulți evrei au părăsit Germania în timpul acelor ani. Statisticile oficiale, care continuau să îi clasifice pe evrei doar în funcție de religie, sunt singurele documente pe care ne putem baza. Având în vedere rata mare de convertire la creștinism în deceniile de înainte de 1933, este posibil ca cifrele oficiale să fi reprezentat greșit, cu o eroare de până la 10 la sută, numărul de oameni care au părăsit țara după ce au fost clasificați de regimul nazist ca evrei, indiferent de religia lor. Potrivit statisticilor oficiale, existau 437 000 de germani de credință iudaică în Germania în 1933. Până la finalul lui 1937, cifra lor scăzuse până la 350 000. 37 000 de adepți ai credinței iudaice au părăsit Germania în 1933, sub impactul boicotului de la 1 aprilie și al legii de la 7 aprilie; scăderea numărului de emigranți în anul următor la 23 000 reflectă absența unor acțiuni similare sau a unor legi la scară națională în 1934. Numărul a rămas relativ scăzut și în anii ce au urmat – 21 000 în 1935, 25 000 în 1936 și 23 000 în 1937. Ca europeni, majoritatea au preferat să rămână în altă țară de pe același continent – 73 la sută din emigranții evrei din 1933 au rămas în Europa, în timp ce doar 8 la sută au călătorit peste mări, în destinații precum Statele Unite. În 1933, în ciuda slăbiciunii relative a mișcării sioniste din Germania, nu mai puțin de 19 la sută s-au stabilit în Palestina. În total, 52 000 de evrei germani s-au stabilit acolo între

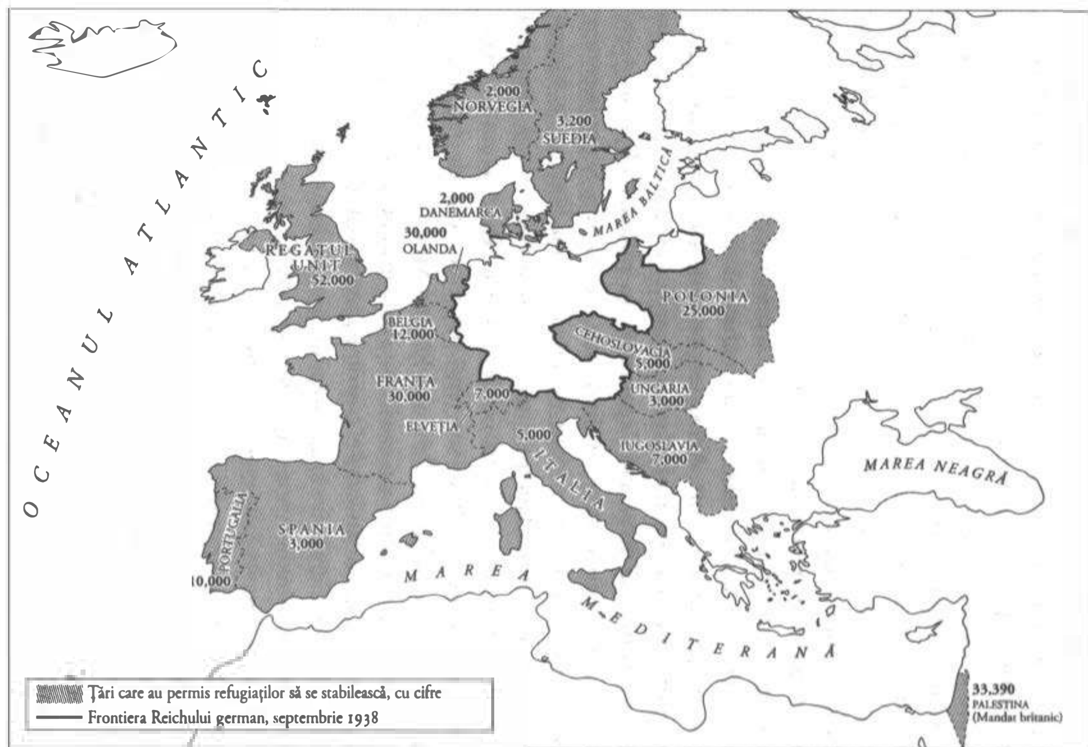
1933 și 1939. Un motiv important pentru acest număr surprinzător de ridicat stă în faptul că reprezentanții mișcării sioniste din Germania și Palestina semnaseră un pact cu guvernul nazist pe 27 august 1933. Cunoscut ca Acordul pentru Transfer Haavara, acest acord era girat personal de Hitler și obliga Ministerul Economiei din Germania să permită evreilor care plecau în Palestina să își transfere acolo o parte importantă a averii – se vorbește despre un total de 140 de milioane de mărci –, în timp ce evreii care au plecat în alte țări au fost nevoiți să lase mult din ceea ce dețineau în urma lor.[98]

Motivele pentru tratamentul preferențial al naziștilor față de emigranții spre Palestina erau complexe. Pe de o parte, aceștia priveau mișcarea sionistă ca o parte importantă a conspirației mondiale evreiești, distrugerii căreia își dedicaseră o bună parte a vieții. Pe de altă parte, ajutând emigrația evreiască în Palestina ar fi putut ajuta la împăcarea criticilor internaționale în legătură cu măsurile antisemite de acasă. Mai mult și mai important, ținta principală a naziștilor în acești ani a fost să scoată evreii din Germania și, preferabil, și din Europa; în ciuda tuturor violențelor la adresa evreilor, naziștii nu intenționau în acest moment, cu atât mai puțin să plănuiască exterminarea tuturor evreilor din Germania. O Germanie fără evrei avea să fie, în ochii naziștilor, o Germanie mai puternică, în stare să înfrunte restul Europei și apoi lumea. Doar după înfăptuirea acestui pas aveau naziștii să se întoarcă spre rezolvarea a ceea ce ei percepeau ca fiind problema evreiască la nivel mondial. Sioniștii erau dispuși să negocieze cu naziștii dacă rezultatul însemna întărirea prezenței evreiești în Palestina. Evreii germani aveau să aducă cu ei abilități și experiență de care era mare nevoie; aveau de asemenea, gândeau mulți sioniști de frunte, să aducă bani și capital pentru investiții. În schimb, Acordul pentru Transfer Haavara, care oficializa aceste aranjamente, garanta exportul unor bunuri mult dorite cum erau fructele citrice din Palestina în Germania ca parte a schimbului. De ambele părți, prin urmare, acesta era în primul rând o căsătorie de conveniență. Dar acordul devenea din ce în ce mai contestat în cadrul regimului nazist. Una din cauzele pentru aceasta era și înființarea Diviziei pentru Probleme Evreiești din cadrul Serviciului de Securitate SS în 1935. Unul dintre departamentele principale ale acestei organizații, divizia era condusă de un grup din ce în ce mai radical

de tineri ofiţeri, inclusiv Dieter Wisliceny, Theodor Dannecker şi Adolf Eichmann. Aceştia au devenit din ce în ce mai neliniştiţi că încurajarea evreilor să plece în Palestina avea să accelereze formarea unui stat evreiesc acolo, având consecinţe periculoase pentru Germania pe termen lung, sau cel puţin aşa considerau ei.[99]

Pentru sionişti, noianul de persecuţii şi discriminări, mai ales îmbrăcând forma boicotului de la 1 aprilie 1933 şi a Legii funcţionarilor publici ce a urmat, avea totuşi şi un aspect pozitiv, întrucât i-a apropiat pe evreii puternic divizaţi ai Germaniei. Deja în 1932, odată cu creşterea atacurilor antisemite, asociaţiile evreieşti locale hotărâseră să înfiinţeze o organizaţie naţională, constituită la 12 februarie 1933. Această organizaţie nu a făcut nimic în afară de a protesta că nu avea nimic de a face cu ceea ce naziştii descriau ca o campanie internaţională pentru a boicota bunurile germane. Abia în septembrie 1933, această organizaţie împreună cu altele, incluzând şi Sioniştii Germani, au înfiinţat o organizaţie umbrelă denumită Reprezentanţa în Reich a Evreilor Germani, sub conducerea rabinului din Berlin, Leo Baeck. Scopul acesteia era să regrupeze şi să apere viaţa evreiască în noua Germanie. Liderii acesteia au solicitat un dialog cu naziştii, probabil dorind să ajungă la un concordat precum cel la care cel de-al Treilea Reich ajunsese cu catolicii. Organizaţia sublinia serviciul patriotic adus de mulţi evrei Reichului pe front în timpul Primului Război Mondial. Evreii nu erau singurii germani care credeau că violenţa care însoţise venirea la putere avea să dispară, lăsând în locul ei o ordine statală mai stabilă, mai organizată. Leo Baeck chiar încuraja pregătirea unui dosar mai mare care să ilustreze contribuţia evreiască la viaţa germană.

Dar acest dosar a fost interzis înainte de a putea fi publicat.[100] Penalităţile financiare impuse evreilor germani, arianizarea afacerilor evreieşti şi înăsprirea restricţiilor asupra exportului de valută şi de bunuri făceau ca evreilor germani să le fie din ce în ce mai greu să obţină refugiu în ţări ale căror guverne nu doreau imigranţi care să fie o povară asupra sistemului de asistenţă socială. Chiar găsirea banilor pentru a-şi plăti ieşirea din Germania devenise o problemă. Faptul că o populaţie în creştere de evrei germani era acum aproape de vârsta de pensionare înrăutăţea lucrurile. Imigranţii care se încadrau în vârsta de muncă erau adesea dispreţuiţi pentru că rata şomajului rămăsese

Harta 14. **Emigrația evreiască în Europa, 1933-1938**

ridicată ca urmare a Marii Crize. Organizațiile evreiești din țările primitoare făceau tot ceea ce puteau pentru a asigura fonduri și oportunități de muncă, organizând obținerea de vize și lucruri similare, dar limita în care reușeau să influențeze politica guvernului era destul de scăzută, fiind împiedicați și de teama de a nu spori antisemitismul din țările respective.[101]

Pe 6 iulie 1938, o conferință la care au participat treizeci și opt de țări a avut loc la Evian, pe țărmul francez al lacului Geneva, pentru a discuta fenomenul internațional în creștere al migrației. Conferința s-a dorit o încercare de a impune principii directoare general acceptate, mai ales în perspectiva posibilei expulzări a sute de mii de evrei nevoiași din Polonia și România. Dar participanții la conferință au fost atenți să nu supere sensibilitatea germană într-un moment în care relațiile internaționale deveneau din ce în ce mai tensionate. Guvernul german nu a participat, declarând evreii emigranți ca fiind o problemă internă. Delegațiile prezente la conferință au precizat una după alta că nu aveau să își liberalizeze politica față de refugiați; chiar dimpotrivă, lucrurile aveau să devină și mai aspre. Marea Britanie și statele europene se vedeau mai ales ca țări de tranzit, din care evreii migratori aveau să se împrăștie peste mări. Sentimentul anti-imigranți din multe țări, completat de retorica legată de „invazia“ de oameni dintr-o cultură „străină“, contribuia și mai mult la ezitarea în creștere.[102]

În același timp, desigur, situația oferea noi oportunități oficialilor germani corupți, care adesea cereau bani sau bunuri în schimbul acordului de a aplica foarte importanta ștampilă de cauciuc pe documentele celor dornici de emigrare. Tentația de îmbogățire era cu atât mai mare, cu cât emigranții trebuiau să lase aproape totul în urmă. Unui evreu care își ceruse actele de emigrare i s-a spus de către un oficial după completarea formalităților preliminare:

> Gândește-te și la mine atunci când emigrezi, bine?“ I-am spus să îmi spună ce vrea și că am să văd ce pot să fac. Câteva ore mai târziu, în timp ce cinam acasă, a sunat cineva la ușă. Era chiar oficialul (în uniformă, cu o haină peste ea), așa că am deschis ușa evident surprins să îl văd acolo. Mi-a spus că dorea doar să îmi spună că i-ar plăcea o masă rotundă și un covor de aproximativ 2 pe 3 metri. Și într-adevăr permisele noastre de emigrare au fost emise într-un timp record.[103]

Pentru a trece peste problema valutei și a altora de acest gen, Gestapoul a organizat într-un final transporturi ilegale de emigranți evrei, închiriind vapoare spre Palestina pe Dunăre, traversând Marea Neagră, și percepând, așa cum era de așteptat, prețuri extrem de ridicate pentru bilete.[104]

II

Pentru cei rămași în Germania, comunitatea evreiască a organizat noi structuri instituționale pentru a încerca să ușureze situația. Un Comitet Central de Ajutorare și Reconstrucție a fost fondat pe 13 aprilie 1933, la o lună după Instituția Centrală pentru Ajutor Economic Evreiesc. Aceste organizații strângeau împrumuturi pentru evreii care se găseau în situații economice dificile, încercau să găsească locuri de muncă pentru evreii deveniți șomeri și asigurau cursuri de educare pentru evreii care doreau să se orienteze spre agricultură sau meșteșuguri (mulți dintre aceștia au emigrat ulterior). Din ce în ce mai mult, asociațiile evreiești acordau asistență logistică, birocratică și uneori financiară celor care doreau să emigreze. Până în 1938, evreii aveau încă dreptul la asistență socială publică, astfel că asociațiile de caritate evreiești acționau mai mult în completarea decât în locul acesteia atunci când venea vorba despre ajutorarea celor cu adevărat năpăstuiți; totuși, pe măsură ce comunitatea evreiască devenea din ce în ce mai pauperă, munca făcută de aceste asociații a devenit tot mai importantă.[105]

Procesul de segregare avea un efect puternic mai ales asupra copiilor evrei. În 1933 erau aproximativ 60 000 de copii evrei între șapte ani, vârsta de începere a școlarizării formale, și paisprezece ani, vârsta la care aceasta înceta să mai fie obligatorie în Germania, și un număr semnificativ înscriși în gimnazii. Emigrarea, mai ales printre evreii aflați la vârsta fertilă sau de creștere a copiilor, a redus numărul tinerilor evrei cu vârste între șase și douăzeci și cinci de ani de la 117 000 în 1933 la 60 000 în 1938. Copiii aveau de înfruntat un efort susținut din partea naziștilor de a-i îndepărta din școlile germane. Legea împotriva supraaglomerării școlilor și universităților germane, promulgată pe 25 aprilie 1933, însoțită de ordinele de implementare, fixa numărul maxim de elevi noi admiși în toate școlile deasupra nivelului primar la

1,5 la sută din copiii non-arieni. În același timp, ostilitatea turbată a Ligii Studenților Naziști a scos majoritatea studenților evrei din universități într-un timp scurt, astfel încât doar 590 rămăseseră în semestrul de toamnă din 1933, prin comparație cu cei 3 950 din semestrul de vară al anului anterior. În mod similar, ostilitatea profesorilor naziști fanatici și din ce în ce mai mult a activiștilor Tineretului Hitlerist în școli avea un efect puternic în alungarea copiilor evrei. În Württemberg, de exemplu, în timp ce 11 la sută din elevii evrei au fost forțați să-și abandoneze educația secundară din cauza legii, aproximativ 58 la sută au renunțat la ea din cauza ostilității unor profesori și a copiilor din școlile lor. Atât de acerbă era această presiune, încât până și ministrul educației Rust s-a plâns în această privință în mai 1933, repetându-și criticile în iulie.

În unele școli, copiii evrei erau obligați să stea într-o „bancă pentru evrei" specială din clasă și le era interzis accesul la lecțiile de germană. Erau obligați să își asculte profesorii descriind evreii ca fiind criminali și trădători. Și nu aveau voie să ia parte la ceremonii și festivități, la concerte și piese de teatru. Profesorii îi umileau în mod intenționat și le dădeau note proaste pentru munca lor. Desigur, atmosfera varia puternic de la școală la școală; în unele zone muncitorești, ceilalți copii arătau o solidaritate fățișă colegilor lor de clasă evrei, în timp ce în orașele mici din Germania, bătăușii locali le făceau viața mizerabilă, obligându-i să trăiască într-o frică permanentă de bătaie. Rezultatele acestei presiuni au fost că în Prusia numărul de copii evrei din gimnazii a scăzut de la 15 000 în mai 1932 la 7 000 în mai 1935 și la doar puțin peste 4 000 anul următor; cifre care aproape sigur subestimează anvergura reală a acestui declin, întrucât includ doar copiii ai căror părinți erau de credință iudaică, nu copiii clasificați ca fiind evrei pe motive rasiale de către regim. Până în 1938, doar 1 la sută din elevii din școlile secundare de stat din Prusia erau evrei, iar din ianuarie în același an acești elevi au fost excluși de la examenele de intrare în universități. Elevii evrei au fost exmatriculați sumar la finalul acelui an.[106]

Expulzarea copiilor evrei din școlile germane de stat cerea de urgență oferirea de alternative educaționale din partea comunității evreiești. Părinții aculturați din clasa evreiască de mijloc priveau cu dispreț școlile evreiești din Germania în 1933; mulți considerau standardele

acestora ca fiind scăzute şi nu le împărtăşeau poziţia religioasă. Aceasta se aplică mai ales, desigur, multor părinţi de credinţă creştină, care dintr-odată se trezeau clasificaţi de regim ca fiind de rasă evreiască şi înglobaţi într-o comunitate pe care până atunci o evitaseră din greu. Multe comunităţi evreieşti locale nu aveau deloc facilităţi educaţionale. Părinţii îngrijoraţi, oripilaţi de izolarea în care erau împinşi copiii lor de ostilitatea pe care o întâlneau în şcolile de stat, luau adesea iniţiativa în a oferi ei înşişi această educaţie. Până în 1935, mai mult de jumătate din cei 35 000 de elevi de vârstă şcolară primară urmau cursuri în şcolile comunităţilor evreieşti, finanţate în principal de organizaţiile evreieşti. Găsirea de profesori bine pregătiţi era dificilă, iar clasele erau adesea prea numeroase, cu până la 50 de copii fiecare, în spaţii înghesuite şi nepotrivite. Mai ales la nivel gimnazial, copii din medii total diferite, cu abilităţi şi experienţă educaţională variate se găseau aruncaţi deodată la un loc. Transportul şi deplasarea erau probleme majore pentru mulţi părinţi şi copii. Existau certuri aprige între diferitele facţiuni ideologice, ortodoxă, liberală şi seculară, de dreapta şi de stânga, în privinţa programei, care s-au stins doar pe fondul măririi discriminării şi represiunii care le făcea să pară mult mai puţin importante. Până la începutul lui 1937 existau 167 de şcoli evreieşti în Germania, frecventate de aproape 24 000 de elevi din totalul de 39 000. Emigraţia a redus în curând acest număr; până în octombrie 1939 erau mai puţin de 10 000 de elevi evrei de vârstă şcolară în Germania, şi un număr de şcoli evreieşti se închiseseră. Reuşita lor a fost, mai presus de orice, probabil, oferirea unui mediu educaţional lipsit de etosul urii rasiale, al militarismului şi al actelor de violenţă fizică ce ajunseseră să domine marea majoritate a şcolilor nemţeşti până la această dată.[107]

Ajutorul dat de evrei propriei etnii a jucat un rol şi în alte domenii. Sportivii şi sportivele de etnie evreiască şi-au înfiinţat propria organizaţie după ce au fost eliminaţi din cluburile sportive în 1933; în 1934 această organizaţie însuma nu mai puţin de 35 000 de membri. O realizare şi mai remarcabilă a fost Liga Culturii Evreieşti, înfiinţată de un fost director adjunct al Operei din Berlin, Kurt Singer. Opt mii de artişti evrei, muzicieni, interpreţi şi scriitori, făceau parte din această ligă, activând doar în cadrul comunităţii evreieşti; 180 000 de evrei în total au devenit membri ai acesteia pentru a beneficia de ce avea să ofere.

Înființarea sa a fost aprobată oficial de Hermann Göring. Din punctul de vedere al naziștilor, era bine-venită întrucât reprezenta separarea completă a culturii evreiești de cea a națiunii, în același timp reasigurând ceilalți germani că evreilor nu li se interzicea să scrie, să picteze sau să joace teatru. Singer a fost dat discret la o parte însă și Liga Culturii a fost dată pe mâinile unui nazist, Hans Hinkel, pentru cea mai mare parte a existenței ei. Hinkel, lucrând sub egida lui Göring, a fost responsabil pentru eliminarea evreilor din instituțiile culturale din Prusia, așa că lui Göring i s-a părut firesc ca el să fie omul care să conducă și Liga Culturii. Hinkel a început rapid să interzică Ligii Culturii și membrilor săi să joace piese germane, începând cu piesele medievale și romantice germane și mergând până la Schiller (1934) și Goethe (1936). Muzicienilor evrei nu li se permitea să cânte muzică de Richard Wagner sau Richard Strauss; Beethoven a fost adăugat la această listă în 1937, iar Mozart în 1938.[108]

Doar în 1933-1934, însă, liga a pus în scenă șaizeci și nouă de spectacole de operă și 117 concerte. Dar deși membrii de seamă vedeau asemenea activități ca o oportunitate de a arăta contribuția pe care artiștii și interpreții evrei o puteau aduce vieții culturale germane, mult mai mulți trebuie să o fi văzut ca o tot mai apropiată ghetoizare a vieții culturale evreiești în Germania. Restricționând treptat lucrurile pe care le putea face Liga Culturii, naziștii o împingeau inexorabil spre o situație în care să nu ofere altceva în afară de cultură „evreiască“ unui public format doar din evrei. Ghetoizarea culturală a evreilor din Germania a devenit completă la 10 noiembrie 1938, când evreilor li s-a interzis accesul în teatre, cinematografe, săli de concert, de lectură, în circuri, cabarete, dansuri, la spectacole, expoziții și la toate evenimentele culturale. După aceasta, toate instituțiile culturale evreiești de orice tip au fost contopite într-o Ligă Evreiască a Culturii centralizată, la 1 ianuarie 1939, incluzând și editurile evreiești rămase. Existau destule piese care se puteau juca în fața spectatorilor evrei, inclusiv cele ale scriitorilor evrei sau ale compozitorilor interziși de naziști din motive rasiale. Aveau loc expoziții ale pictorilor evrei și lecturi publice din scriitori evrei. Germanilor non-evrei, desigur, nu li se permitea să asiste la asemenea evenimente. Dacă exista într-adevăr o cultură evreiască germană independentă și separată de cultura germană non-evreiască era

un fapt de care foarte mulţi, dacă nu majoritatea, se îndoiau; majoritatea scriitorilor, artiştilor şi compozitorilor evrei nu luaseră în considerare această posibilitate, ci se consideraseră pur şi simplu germani.[109]

Paradoxal probabil era faptul că multor evrei procesul ghetoizării culturale li se părea liniştitor întrucât îi ajuta să se obişnuiască cu noile constrângeri din viaţa lor. Aşa cum afirma critic mai târziu unul din ei: „Evreii au fost lăsaţi mai mult sau mai puţin nederanjaţi în cadrul limitelor care li se fixaseră. În Liga Culturii Evreieşti, în şcolile evreieşti, în sinagogi, puteau să trăiască cum doreau. Doar amestecul în sfera arienilor era considerat tabu şi un pericol".[110] Această atitudine era în multe cazuri o necesitate psihologică pentru cei rămaşi. Din ce în ce mai mult, ei erau cei bătrâni şi cei săraci. În 1933, 20 la sută dintre cetăţenii germani de credinţă iudaică care se născuseră în Germania aveau 50 de ani sau mai mult, până în 1938, proporţia trecută de 50 de ani din populaţia evreiască crescuse la 48 la sută; un an mai târziu, era mai mult de jumătate.[111] Mulţi evrei erau patrioţi germani, familiile lor fiind strâns legate de oraşele lor natale şi de comunitate de decenii, chiar secole, prin reşedinţă, muncă, cultură şi tradiţie. Ruperea de acestea era prea greu de suportat pentru unii dintre ei. Mulţi au părăsit Germania în lacrimi, jurând să se întoarcă odată cu îmbunătăţirea lucrurilor. Nu este surprinzător că mulţi evrei germani au refuzat să emigreze sau că nu au simţit vreo nevoie să o facă. „De ce să emigrez?" se întreba un evreu german de vârstă mijlocie răspunzând rugăminţilor fiului său nerăbdător în 1937. „Nu e dracul atât de negru. Până la urmă, trăim sub stăpânirea legii. Ce mi se poate întâmpla? – Sunt un bătrân soldat, am luptat patru ani pentru patria mea pe frontul de vest, am fost subofiţer şi mi s-a acordat Crucea de Fier, clasa întâi."[112]

III

Unul din grupurile de evrei care au rămas au fost cei căsătoriţi cu parteneri clasificaţi de regim ca fiind arieni. Existau 35 000 de cupluri în căsătorii mixte în 1933 – mai precis, căsătorii în care partenerii erau de credinţă iudaică şi, respectiv, creştină. Majoritatea acestor căsătorii erau între bărbaţi evrei şi femei creştine. Legile de la Nürnberg, desigur,

au redefinit căsătoriile mixte în termeni rasiali. În mare parte, deja până la acest moment, ambii parteneri erau de religie creștină. Soții non-evrei au fost supuși unor presiuni crescânde din partea Gestapoului de a începe procedurile de divorț. Tribunalele începuseră rapid să permită cererile de divorț înaintate de soții non-evrei pe motivul, de exemplu, că doar după venirea național-socialiștilor la putere își dăduseră seama de pericolele pângăririi rasiale. Din cauza eliminării evreilor din practic toate domeniile vieții publice și sociale până la acel moment, soții evrei din căsătorii mixte fuseseră obligați să cedeze puterea copiilor lor, toate problemele lor financiare, toate bunurile, afacerile, proprietățile și aproape toate celelalte lucruri nevestelor lor non-evreice. Din ce în ce mai mult, odată cu oportunitățile economice care li se închideau soților, soția devenea principalul aducător de venit din familie. Pe 28 decembrie 1938, acționând la ordinele lui Hitler, Göring a emis noi reglementări privind statutul căsătoriilor mixte. Pentru a calma posibila furie a rudelor ariene, acesta a declarat că mariajele mixte în care soțul era evreu și copiii fuseseră crescuți creștini, sau unde soția era evreică dar nu existau copii, trebuie considerate „privilegiate“ și scutite, parțial, de unele din actele discriminatorii ale regimului din anii următori.[113]

În căsătoriile mixte unde soțul era evreu și nu existau copii, sau unde soția se convertise la iudaism sau copiii fuseseră crescuți în religia iudaică, nu existau privilegii. Presiunea asupra soțiilor non-evreice prinse într-o asemenea situație de a începe procedurile de divorț era semnificativă și a crescut în mod constant. Legile naziste în privința căsătoriei, stipulate mai ales de Legea căsătoriei din 6 iulie 1938, defineau căsătoria ca o uniune între doi oameni de sânge sănătos, de aceeași rasă și de sex diferit, încheiată pentru binele comun și cu scopul de a procrea copii de sânge sănătos și de a-i crește să devină buni camarazi rasiali germani. Căsătoriile mixte în mod clar nu intrau în această categorie, și într-adevăr cele noi fuseseră interzise începând cu septembrie 1935. Noua lege codifica recentele decizii ale tribunalelor în legătură cu căsătoriile mixte și le împingea și mai departe. Oamenii de sânge german, după lege, căsătoriți cu un soț evreu puteau acum înainta acte de divorț doar din motive rasiale. Pe lângă aceasta, unui bărbat evreu care își pierduse modalitatea de a-și asigura traiul i se putea

înainta acțiune de divorț pe motiv că eșua în datoria sa de a-și întreține familia. Separarea timp de trei ani era acum de asemenea un motiv de divorț, astfel că, dacă un soț evreu fusese într-un lagăr de concentrare sau în exil în străinătate pentru această perioadă, soția lui non-evreică putea divorța de el fără probleme. Problemele economice și de altă natură au pus o presiune tot mai mare pe astfel de căsătorii și chiar fără presiunea directă din partea Gestapoului sau a altor agenții de partid, așa cum se întâmpla adesea, despărțirea era adesea rezultatul. Era nevoie de mult curaj, loialitate și iubire pentru a continua într-o căsătorie mixtă în asemenea circumstanțe.[114]

Până în 1938, însă, oamenii deveniseră conștienți de faptul că divorțul avea să însemne nu doar greutăți suplimentare pentru soțul evreu, dar foarte posibil violență, închisoare și chiar moartea acestuia. Când un soț non-evreu murea, Gestapoul apărea acum în mod obișnuit la câteva zile de la raportarea morții autorităților și aresta soțul sau soția evreică. Gestapoul a început o campanie regulată de invitare a femeilor ariene căsătorite cu un soț evreu la sediul poliției pentru o discuție amicală. De ce ar vrea o femeie germană blondă, aspectuoasă să continue să fie căsătorită cu un evreu în condițiile de față? Cu siguranță viața ar fi mai bună divorțată? Trebuia doar să spună că național-socialismul îi risipise ignoranța anterioară în privința amenințării evreiești pentru a obține divorțul. Promisiunile erau amestecate cu amenințările. Divorțul avea să aducă cu sine cariere strălucitoare copiilor, care aveau să fie reclasificați ca germani, și o îmbunătățire economică a situației familiei, care avea să scape de soțul dependent. Refuzul avea să îi condamne pe copii la o existență întunecată, lipsită din cauza rasei lor mixte de multele beneficii și privilegii rezervate celor puri germani. Dacă nu divorța, statul avea să-i confiște proprietățile. Duse la disperare, câteva din femeile germane din căsătorii mixte fără copii au divorțat pentru a-și păstra bunurile materiale și au continuat să își vadă soții în secret, chiar și după ce se mutaseră din domiciliul familial. Multe, însă, au rezistat la asemenea presiuni și au reacționat scandalizate la sugestia de a divorța din motive pecuniare: ce spunea asta, întrebau ele, despre motivul pentru care se căsătoriseră?[115]

O astfel de femeie era Eva, soția lui Victor Klemperer, care i-a stat acestuia alături în timpul vicisitudinilor din anii 1930. Ca veteran de

război și soțul unei femei ariene, acesta avea încă dreptul să-și păstreze slujba de profesor de literatură franceză de la Universitatea Tehnică din Dresda, dar a fost îndepărtat de la examene, i-a fost imposibil să-și găsească editor pentru ultima sa carte, iar activitatea sa de predare a fost într-atât de restricționată, încât prezența la cursurile lui scăzuse la sub 10 studenți, făcându-l să se teamă că nu va mai fi nevoie de el. A fost și mai șocat de iluzia continuă vizavi de sistem a unora din prietenii lui evrei; în jurul lui, colegi evrei erau dați afară și familii evreiești tinere emigrau în Palestina. Ca naționalist german, era șocat de măsura în care alți prieteni evrei își îmbrățișau identitatea evreiască, pierzând-o pe cea germană. Considera sionismul la fel de rău ca nazismul. Și-a văzut prietenii evrei emigrând în Palestina, dar nu a luat această posibilitate în calcul pentru sine – „oricine pleacă acolo dă la schimb naționalismul și îngustimea în gândire pe naționalism și îngustime în gândire" – și, în orice caz, simțea că nu s-ar fi putut adapta unei noi vieți la vârsta lui. Era, scria el, „o creație inutilă a culturii excesive".[116]

La începutul lui octombrie 1934, s-a mutat împreună cu soția sa în casa pe care și-o construiau de multă vreme în Dölzschen, o suburbie liniștită a Dresdei.[117] Abia aranjaseră casa când situația precară a lui Klemperer a început să se înrăutățească. În martie 1935, ministrul saxon al educației, nenazist, a fost destituit din funcție și postul i-a fost preluat de liderul regional al Partidului Nazist, Martin Mutschmann. „În toate aspectele distrugerii culturii, a hărțuirii evreilor, a tiraniei interne", se destăinuia Klemperer în jurnal, „Hitler domnește prin creaturi din ce în ce mai rele".[118] Pe 30 aprilie 1935 și-a primit avizul de concediere prin poștă, semnat de Mutschmann. Niciunul din colegi nu l-a ajutat în vreun fel; singura dovadă de simpatie a venit din partea unei secretare. Klemperer a scris unui număr de colegi din străinătate căutând o nouă slujbă, dar nimic nu s-a concretizat și, în orice caz, nu credea că soția lui Eva, adesea bolnavă, avea să reziste greutăților exilului. Trecut deja de cincizeci de ani, era nevoit să trăiască dintr-o pensie fixată la puțin peste jumătate din fostul său salariu. A fost salvat de fratele său mai în vârstă, Georg, chirurg de succes, în vârstă de șaptezeci de ani, aflat la pensie, care părăsise Germania și care îl împrumutase pe Victor cu 6 000 de mărci, nu ultimul astfel de ajutor acordat rudelor sale. Între timp, însă, episoadele de revoltă antisemită deveniseră mai

frecvente şi mai vizibile. În mijlocul Dresdei, Klemperer a observat un om strigând în mod repetat. „Oricine cumpără de la un evreu este un trădător al naţiunii!" Pe 17 septembrie 1935 remarca promulgarea Legilor de la Nürnberg „Dezgustul te face să-ţi vină rău!".[119] Lipsit de profesia sa, Klemperer continua să scrie cu îndârjire propria istorie a literaturii franceze de secol optsprezece, deşi speranţele de a o vedea publicată erau minime. Între timp, petrecea mult timp în expediţii cu noua sa maşină şi discutând cu prietenii lui posibilitatea – îndepărtată, concluziona el – ca cel de-al Treilea Reich să cadă. Toţi mormăie, spunea el, dar nimeni nu este pregătit să facă nimic, iar mulţi vedeau cel de-al Treilea Reich ca un bastion important împotriva comunismului. Klemperer simţea că încep să i se schimbe perspectivele. „Nimeni nu îmi poate lua germanitatea", scria el, „dar naţionalismul şi patriotismul meu sunt pierdute pentru totdeauna."[120]

Totuşi, unora li se părea mai uşor să-şi separe entuziasmul faţă de politicile naţionaliste ale celui de-al Treilea Reich de şocul faţă de antisemitismul acestuia. Atunci când maiorul în rezervă Friedrich Solmitz şi-a ocupat funcţia de responsabil de bloc al Ligii de Protejare împotriva Raidurilor Aeriene, la scurt timp după venirea naziştilor la putere, el şi soţia lui păreau pregătiţi să se instaleze confortabil în cel de-al Treilea Reich. La începutul lui 1934, însă, acesta a fost nevoit să îi scrie lui Peter Schönau, liderul local al Partidului Nazist, dându-şi demisia din poziţia de responsabil de bloc din cauza ostilităţii persistente a acestuia faţă de el. În tot ceea ce făcuse, protesta Solmitz, urmase ordinele partidului, inclusiv implementarea Paragrafului Arian, însemnând excluderea tuturor evreilor din poziţii de responsabilitate în pregătirea pentru raiduri aeriene. Nu înţelegea de ce doar el era criticat. Totuşi, în mod uimitor, motivul pentru care se puneau presiuni asupra lui Solmitz era faptul că el însuşi era evreu.[121]

În privinţa religiei lor, familia era creştină şi nu avea nicio legătură cu comunitatea evreiască, ceea ce fără dubii explică de ce soţia lui, Luise Solmitz, în intimitatea propriului jurnal, nota în 1933 că în Hamburg „nicio Cămaşă Brună nu face nimic vreunui evreu, nicio muscă nu-i deranjează, viaţa de zi cu zi în Hamburg este aceeaşi, toţi îşi văd de treabă ca de obicei."[122] Luise Solmitz nu avea descendenţă evreiască. Cu toate acestea, până şi ea s-a arătat îngrijorată de boicotarea

magazinelor evreiești de către naziști la 1 aprilie 1933, „o farsă amară de Ziua Păcălelilor". „Întregul nostru suflet", se plângea ea, „a fost orientat spre creșterea Germaniei, nu spre noi." Cu toate acesta, reflecta ea, măcar evreii din Europa de Est nu mai erau vizibili („creaturile subumane din Galiția de Est chiar par să fi dispărut pe moment").[123] Un an mai târziu, era amărâtă din cauza discriminării împotriva soțului ei evreu și a fetei sale pe jumătate evreică. Era deprimată văzându-l pe Fr(iedrich) la îndemâna oricărei brute lipsite de onoare, exclus din SA și din Căștile de Oțel, din Asociația Național-Socialistă a Ofițerilor de Război și din Asociația Academică. Să știi că fiecare șansă spre fericire, fie ea profesională, fie ea în căsătorie, este închisă și pentru Gis(ela)! Să tremuri la fiecare cuvânt întâmplător, la fiecare vizită, la fiecare scrisoare: ce vor oamenii de la noi?[124]

În 1935, Solmitz și-a pierdut dreptul la cetățenie ca urmare a Legilor de la Nürnberg, deși el și soția sa non-evreică au fost clasificați în continuare ca trăind într-o căsătorie privilegiată întrucât își creșteau fiica în religia creștină. Legile de la Nürnberg, scria ea la 15 septembrie 1935, erau „sentința noastră civilă la moarte". Însemnau că, la fel ca în 1918, familia nu va mai avea voie să afișeze steagul imperial (acum decorat cu o svastică) și multe altele:

> Steagul nostru negru-alb-roșu este coborât a doua oară. – Orice bărbat care se căsătorește cu fiica mea ajunge în închisoare și ea împreună cu el. – Servitoarea trebuie dată afară... Copilul nostru este dat afară, exclus, disprețuit, lipsit de valoare. Cine este cu adevărat conștient de izolarea de oameni, de dezrădăcinare, de femeia „înrudită cu un evreu", atâta vreme cât nu își utilizează propriile resurse cu un sfidător „în ciuda a orice voi fi mereu cu tine", poporul meu, patria mea? Majoritatea oamenilor, sau cei mai mulți, vor respinge în continuare evreitatea, așa cum o fac și eu; nu au nicio legătură cu acea parte și nici nu vor vreuna. Nu au avut niciodată una, nu cunosc evrei. – Și atunci când suntem împreună cu camarazii noștri rasiali, fiecare cuvânt aruncat la întâmplare ne îngrozește, fiecare cuvânt ne arată prăpastia formată.[125]

Revoltați de tratamentul primit, familia Solmitz i-a scris o scrisoare personală lui Hitler. Aceasta a fost transmisă poliției locale și Ministerului de Interne, care a informat cuplul că nu aveau cum să fie scutiți

de prevederile legii.[126] În ciuda acestui răspuns, Luise Solmitz a rămas optimistă. Izolarea crescândă a fiicei sale şi amărăciunea ei de a nu putea să se alăture Ligii Fetelor Germane continuau să o îngrijoreze, dar familia o ducea confortabil, iar mândria naţională faţă de realizările Germaniei sub cel de-al Treilea Reich compensa orice griji minore, pe care femeia le-a catalogat în 1937 ca fiind „musculiţe iritante pe un lac de vară".[127]

IV

Şi într-adevăr, începând cu finalul anului 1935, situaţia evreilor din Germania s-a uşurat o vreme. Motivul era neaşteptat şi, măcar într-un anumit sens, dincolo de controlul regimului nazist. Asta deoarece în 1936 Germania era desemnată să găzduiască Jocurile Olimpice, o decizie care fusese luată de Comitetul Olimpic Internaţional cu mult înaintea venirii naziştilor la putere. Jocurile de Iarnă aveau să fie ţinute în staţiunea de schi Garmisch-Partenkirchen, cele de vară la Berlin. Hitler a fost sceptic iniţial. Sportul doar de dragul sportului nu reprezenta vreun interes în ideologia nazistă, iar internaţionalismul întregului eveniment i se părea suspect. Dar atunci când a fost începută o campanie de boicot, mai ales în Statele Unite, în privinţa tratamentului evreilor de către cel de-al Treilea Reich, Hitler şi-a dat seama că mutarea jocurilor în altă parte avea să fie extrem de dăunătoare şi că desfăşurarea acestora în Germania avea să ofere o ocazie de neratat de a influenţa opinia mondială în favoarea celui de-al Treilea Reich. Pregătirile au început în timp util. Echipa Germaniei nu conţinea evrei: sub presiunea încercării de a evita boicotul SUA, antrenorii echipei Germaniei încercaseră să recruteze atleţi evrei, dar faptul că evreilor le fusese interzis accesul la bazele de antrenament de top din Germania începând cu 1933 nu le-a permis acestora să realizeze baremul necesar. Trei evrei pe jumătate au fost chemaţi în echipă, toţi locuind în afara Germaniei, inclusiv scrimera blondă Helene Mayer. Aceasta părea să fie suficient, împreună cu asigurările germanilor că aveau să respecte spiritul olimpic, pentru a înlătura ameninţarea unui boicot internaţional.[128]

Pregătiri elaborate au fost făcute pentru a arăta lumii cea mai bună față a Germaniei. Ziarul lui Goebbels din Berlin, *Der Angriff*, le spunea berlinezilor: „Trebuie să fim mai șarmanți ca parizienii, mai relaxați ca vienezii, mai plini de viață ca romanii, mai cosmopolitani ca londonezii și mai practici ca newyorkezii".[129] Pentru a asigura impresia corectă, oamenii cu cazier au fost arestați și expulzați sau încarcerați pe durata jocurilor. A fost construit un stadion nou, masiv, cu o capacitate de 110 000 spectatori, în centrul unui vast complex sportiv din partea de nord-vest a Berlinului. Jocurile au fost transmise în întreaga lume la radio și, pentru întâia oară, au fost și televizate, deși doar în manieră experimentală, întrucât aproape nimeni nu deținea un asemenea aparat acasă. Leni Riefenstahl, folosindu-se de tehnica de filmare cu saturație puternică, care fusese atât de eficientă în filmarea congresului de la Nürnberg din 1934 pentru *Triumful voinței*, a regizat ceea ce încă rămâne filmul clasic despre olimpiadă, o celebrare a capacității fizice umane care se potrivea bine atât cu idealul olimpic, cât și cu ideologia nazistă. Steaguri naziste și olimpice au fost atârnate peste tot în capitală, iar corul de la ceremonia de deschidere a cuprins 3 000 de oameni și a fost dirijat de Richard Strauss în interpretarea noului său Imn olimpic, urmând unei interpretări a Cântecului Horst Wessel.[130]

Hitler a fost doar invitat la jocuri, desigur, care erau organizate de Comitetul Olimpic Internațional, și când acesta a început să cheme atleții germani victorioși în loja sa pentru a-i felicita personal, i-a fost reamintit cu asprime de către comitet că nu trebuie să insulte spiritul internațional al jocurilor discriminând învingătorii din alte țări. Ori îi felicită pe toți fără excepție, ori nu mai felicită pe nimeni. Deloc surprinzător, Hitler a ales a doua variantă, deși a continuat să felicite câștigătorii germani în privat; dar acest incident și faptul că părăsise concursul de săritură în înălțime după eliminarea ultimului atlet german au dat amploare legendei apărute mai târziu că Hitler îl umilise pe starul indiscutabil al jocurilor, câștigătorul a patru medalii de aur, Jesse Owens, refuzând să-i strângă acestuia mâna pentru că era negru și părăsind stadionul când acesta câștigase o cursă. Chiar și Hitler însă știa mai bine decât să strice impresia lăsată de jocuri opiniei internaționale manifestându-se într-o asemenea manieră capricioasă. După cum a raportat Albert Speer mai târziu, Hitler nu a fost deloc bucuros

pentru victoriile lui Owens, pe care le-a atribuit puterii fizice superioare a omului primitiv: în viitor, a spus el în privat, o asemenea competiție nedreaptă trebuie eliminată și non-albii interziși. Sub influența succesului jocurilor, Hitler i-a ordonat lui Speer să proiecteze un stadion de multe ori mai mare decât cel existent. În 1940, jocurile aveau să aibă loc în Japonia, așa cum fusese plănuit, a fost el de acord, dar după aceea aveau să aibă loc permanent la Berlin.[131]

„Mi-e teamă că naziștii au reușit cu propaganda lor", scria William L. Shirer pe 16 august 1936, la finalul jocurilor. „În primul rând, au organizat jocurile la o scară exagerată, nemaivăzută până acum și acest lucru a plăcut atleților. În al doilea rând, au oferit o fațadă foarte bună vizitatorilor generali, mai ales afaceriștilor mari", dintre care unii au spus corespondentului american că erau „favorabil impresionați de «aranjamentul nazist»". Povestea fusese aceeași la Jocurile de Iarnă mai devreme în același an, deși Shirer avusese probleme cu Ministerul Propagandei după înaintarea unui raport conform căruia „oficialii naziști luaseră toate hotelurile bune pentru ei, cazând presa în moteluri deloc convenabile, ceea ce era adevărat". Shirer raportase de asemenea cititorilor săi americani că, la Garmish, naziștii „dăduseră jos toate semnele care spuneau că evreii sunt nedoriți (care se găsesc în toată Germania), învingătorii de la olimpiadă fiind astfel scutiți de orice semne ale tratamentului aplicat evreilor în această țară".[132] Și aceasta era adevărat. Hitler s-a distanțat în mod explicit de *Der Stürmer* în iunie 1936 ca un cadou adus opiniei internaționale și copii ale ziarului au fost retrase din capitala Reichului în timpul desfășurării jocurilor.[133] Discursurile sale majore din 1936 abia dacă i-au menționat pe evrei.[134] Pe 13 august 1936, Victor Klemperer nota că pentru regimul nazist, Jocurile Olimpice erau o afacere politică de la un capăt la celălalt. „Renașterea germană prin Hitler", am citit recent. Oamenilor din țară și din străinătate li se spune în mod constant că sunt martori la renașterea, la înflorirea, la noua minte, la unitatea, la statornicia și gloria și de asemenea la pacea spiritului celui de-al Treilea Reich, care îmbrățișează iubitor întreaga lume. Mulțimile îngânătoare de sloganuri sunt interzise (pe durata Jocurilor Olimpice), campaniile împotriva evreilor, discursurile războinice, orice lucru nerespectabil a dispărut din ziare până pe 16 august și totuși, zi și noapte, steagurile cu svastică flutură în vânt peste tot.[135]

În ciuda acestor lucruri, adjunctul lui Hess, Martin Bormann, amintise oficialilor de partid în februarie 1936 că „scopul Partidului Național Socialist, de a scoate orice urmă de evreitate bucată cu bucată din toate sferele vieții poporului german, rămâne fixat ferm". Faptul că acest scop nu fusese în niciun fel modificat sau abandonat a devenit clar aproape imediat după terminarea Jocurilor de Vară.[136]

V

Între timp, mii de evrei care părăsiseră țara în 1933 s-au întors în anii următori întrucât situația de pe străzi părea să se fi calmat prin comparație cu violența de masă a preluării puterii, în timp ce figurile de seamă ale regimului păreau să își fi redus retorica antisemită. Restricțiile aplicate de guvernul francez angajării muncitorilor străini atunci când criza a început să lovească Franța sever, în 1934, au forțat mulți evrei germani aflați în exil să se întoarcă în patrie. Notând sosirea unor asemenea „elemente care trebuie privite ca indezirabile" în primele luni ale lui 1935, poliția politică din Bavaria decreta:

> Se poate considera că non-arienii au emigrat din motive politice, chiar dacă au spus că au plecat în străinătate pentru a-și făuri o nouă viață. Emigranții de sex masculin care se întorc vor fi trimiși în lagărul de concentrare de la Dachau; femeile care se întorc vor fi trimise în lagărul de concentrare de la Moringen.[137]

Lucruri mult mai rele aveau să urmeze.[138] Mai mult, oricare ar fi fost ajustările de natură cosmetică făcute de naziști politicilor lor antisemite în cursul anului 1936, arianizarea afacerilor evreiești a continuat neabătută în cursul anului; într-adevăr, promulgarea Planului pe Patru Ani în toamnă, așa cum am văzut, a adus cu sine o creștere accelerată în ritmul programului. Acesta a fost acompaniat de un val proaspăt de boicoturi de intimidare în multe părți ale țării, un fapt care sugerează puternic că mulți cumpărători germani frecventau în continuare afacerile evreiești și că conducerea nazistă de la toate nivelurile devenea din ce în ce mai frustrată de situație. Gestapoul a lansat o serie de acțiuni coordonate pentru a sparge acest obicei încetățenit al

țăranilor din multe părți ale Germaniei de a folosi negustorii de vite evrei pentru a le cumpăra și vinde vitele. Fermierii țărani care își mențineau cu încăpățânare legăturile au fost amenințați cu retragerea permiselor de vânătoare, refuzarea ajutorului de iarnă și alte măsuri, în timp ce negustorii de vite evrei au fost arestați sau expulzați fizic din piețe și abatoare și registrele lor confiscate și înmânate rivalilor lor non-evrei. Până la finalul lui 1937, aceștia fuseseră în cea mai mare parte eliminați din afaceri.[139]

Abia în 1938, însă, au reînceput acțiunile violente la scară largă. Din nou, acestea erau inspirate de conducerea celui de-al Treilea Reich, cu Hitler în rolul principal. Odată cu trecerea regimului înspre o politică militară și de externe mai agresivă, s-a simțit o nevoie redusă de a avea grijă la posibile reacții străine la violențele antisemite. Făcută pe bucăți, arianizarea economiei era acum aproape de înfăptuire și nici un dezastru economic nu se petrecuse ca rezultat al îndepărtării evreilor din viața economică. Războiul era acum aproape și era esențial pentru regim să reducă numărul evreilor din Germania mai rapid pentru a minimiza posibilitatea reluării „înjunghierii pe la spate" care îi costase pe germani pierderea Primul Război Mondial – nu ultima oară când această fabulație avea să joace un rol-cheie în politicile lui Hitler și ale principalilor săi asociați. În umbra războiului apropiat, înfățișarea evreilor germani, încă o dată, ca inamicul din interior avea să ofere o modalitate importantă de a pregăti publicul pentru conflictul iminent. Noua fază a violenței antisemite, cea de-a treia după cele din 1933 și 1935, a fost inaugurată de Hitler însuși la congresul din 13 septembrie 1937, când și-a alocat o mare parte a discursului atacării evreilor ca fiind „inferiori din toate punctele de vedere", lipsiți de scrupule, subversivi, hotărâți să submineze societatea din interior, exterminându-i pe cei mai inteligenți ca ei și instaurând o domnie bolșevică a terorii. Discursul a fost urmat de tulburări antisemite în Danzig și apoi de un nou val de boicoturi de intimidare ale magazinelor evreiești în perioada Crăciunului. Înregistrând o lungă discuție privată cu Hitler în 29 noiembrie 1937, Goebbels își nota în jurnal: „Evreii trebuie să plece din Germania, ba chiar din întreaga Europă. Va fi nevoie de timp, însă, dar trebuie și se va întâmpla. Führerul este hotărât în privința acestui lucru".[140]

Noua fază de persecuții a adus cu ea o mulțime de legi și decrete noi care laolaltă au înrăutățit semnificativ poziția evreilor germani. Pe 25 iulie 1938 toți cei 3 152 de doctori evrei rămași, în afară de 709, și-au pierdut licența de practică; celor 709 li s-a interzis dreptul de a se mai numi doctori, dar li s-a permis în continuare să trateze pacienți evrei, care altfel ar fi fost complet lipsiți de asistență medicală. Un decret din 27 septembrie aplica același principiu avocaților evrei; la 172 din 1 753 li s-a permis să muncească în continuare, doar cu clienți evrei; dentiștii, veterinari și farmaciștii evrei au urmat pe 17 ianuarie 1939. Pe 28 martie 1938, o nouă lege a asociațiilor culturale evreiești le-a lipsit pe acestea de statutul anterior de corporații publice, lege cu efect retroactiv de la 1 ianuarie, îndepărtând astfel o metodă legală de protecție și expunându-le unei taxări ridicate. Alte măsuri au accelerat arianizarea economiei, interzicând evreii în alte profesii, eliminând scutirile de taxe pentru evreii cu copii, făcând înregistrarea bunurilor evreilor obligatorie și multe altele. Ministerul de Interne a început să lucreze la o nouă lege, promulgată pe 17 august, care obliga toți evreii să poarte un nume evreiesc, sau dacă nu o făceau, să adauge numele „Israel" sau „Sara" la numele lor curente începând cu 1 ianuarie 1939. Astfel, evreii puteau fi acum în mod automat identificați direct din cărțile de identitate pe care fiecare german, printr-un obicei înrădăcinat, era obligat să le aibă cu sine și să le arate la cerere autorităților. Pentru mulți evrei, acest lucru clarifica în mod foarte umilitor că acum erau inferiori din toate punctele de vedere, marcați ca o rasă separată. Aflați în fața posibilității de neevitat de a-și vedea soțul, Friedrich, purtând numele Israel, Luise Solmitz se îngrijora în privința stării de depresie a acestuia, care trebuie să fi fost tipică pentru mulți dintre cei aflați în situația lui: „Rușinea care vine inevitabil odată cu 1 ianuarie '39 îl roade, numele în plus, dezonorant".[141]

Separarea completă de restul societății era ceea ce într-adevăr liderul regional al partidului din Berlin, Joseph Goebbels, avea în plan în vara lui 1938, reacționând la plângerile venite din partea altor lideri regionali aflați în vizită din alte părți ale Germaniei în legătură cu ceea ce ei vedeau ca fiind un număr mare de evrei vizibili pe străzile capitalei celui de-al Treilea Reich. Goebbels a ordonat un raport din partea șefului poliției berlineze, contele Helldorf, care recomanda un semn special de identificare pentru evrei și pentru magazinele lor, o carte

specială de identitate pentru evrei, scoaterea lor dintr-o gamă întreagă de profesii, compartimente speciale în trenuri, închiderea lor într-un cartier special al orașului și multe altele. Aceste idei deveneau acum în mod clar ceva comun. Serviciul de Securitate al lui Heydrich (SD) a subliniat faptul că nu era recomandabil ca Berlinul să continue de unul singur cu aceste măsuri, deși aproape o treime din evreii germani locuiau la acel moment în oraș; și în orice caz aceste măsuri nu erau sprijinite de un plan coerent pentru emigrarea evreilor. Așa că nu s-a acționat în conformitate cu ele. Cu toate acestea, aceste propuneri nu au dispărut și, între timp, poliția din Berlin a făcut o razie la o cunoscută cafenea de pe Kurfürstendamm arestând 300 de clienți evrei, inclusiv numeroși străini. Aceștia includeau, anunța poliția, multe elemente criminale. Această razie nu a fost suficientă pentru Goebbels, care l-a chemat pe Helldorf la o discuție. „Scopul – scoaterea evreilor din Berlin“, scria el în jurnal pe 4 iunie 1938, „... și fără sentimentalism“ – un scop pe care l-a dezvăluit și unui grup de spectatori format din 300 de ofițeri superiori de poliție din Berlin, pe 10 iunie 1938. Goebbels nu acționa de unul singur în această privință. Câteva zile mai târziu, peste 1 500 de evrei au fost arestați la ordinele personale ale lui Hitler în cadrul unei acțiuni la scară largă a poliției împotriva „asocialilor“, cerșetorilor, celor săraci și a altora. Acești evrei – care erau cunoscuți poliției din cauza condamnărilor lor criminale anterioare, incluzând desigur și contravenții împotriva legilor rasiale – nu erau meniți, ca marea majoritate a „asocialilor“ arestați în această acțiune, pentru încorporarea ca muncitori. Scopul arestării lor era, mai degrabă, de a pune presiune asupra lor și să-i facă să emigreze. Într-adevăr, aceștia erau eliberați doar după semnarea unor aranjamente de emigrare, prin agenții evreiești. Pe lângă aceasta, scopul acțiunii era și de a pune semnul egal între evrei și criminalitate în mintea publicului larg, o impresie perseverent reîntărită prin rapoartele din presa cotidiană.[142]

Toate aceste discursuri, legi, decrete și razii ale poliției semnalau în mod clar membrilor Partidului Nazist că venise din nou timpul acțiunilor violente pe străzi. Exemplul scenelor de violență de masă din Viena ca urmare a anexării Austriei de către naziști, în martie 1938, a reprezentat o încurajare suplimentară.[143] Naziștii din Berlin erau încurajați de către Goebbels și de către șeful poliției Helldorf; aceștia au ridicat

steaua lui David pe magazinele evreiești, pe cabinetele doctorilor și ale avocaților din întregul oraș, au jefuit o bună parte a acestora și au demolat trei sinagogi. Violența s-a extins și în alte orașe, inclusiv Frankfurt și Magdeburg. Hitler a frânat această violență la 22 iunie deoarece afectase numeroși evrei străini prinși în oraș la acel moment și relațiile externe se aflau într-un punct delicat. Acțiunea era doar tactică însă. Pe 25 iulie 1938, Goebbels a înregistrat o conversație în care Hitler își dăduse acordul personal pentru acțiunile din Berlin. „Lucrul principal este ca evreii să fie alungați. În 10 ani trebuie să fie în afara Germaniei." Cum avea să fie realizat acest lucru era de o importanță secundară. Considerațiile de politică externă interziceau pe moment violența deschisă, dar aceasta nu era exclusă în principiu.[144] Schimbându-și tactica, poliția din Berlin a emis o listă confidențială cu 76 de puncte prin care evreii puteau să fie hărțuiți fără ca legea să fie încălcată – chemându-i la sediul poliției de Sabat, aplicând în mod pedant reglementările de igienă și siguranță clădirilor evreiești, întârziind emiterea documentelor legale (dacă nu aveau de a face cu emigrarea) și așa mai departe. Cu toate acestea, violențele au continuat, uneori cu pretext legal, alteori fără. După ce autoritățile locale din Nürnberg și München au ordonat demolarea principalelor sinagogi din orașele respective, naziștii au distruși sinagogi în alte douăsprezece orașe. În părți ale Württembergului au existat noi atacuri împotriva clădirilor evreiești și locuitorii evrei au fost scoși din case, bătuți, scuipați și alungați din orașele în care trăiau. Din cauza acțiunilor susținute de autorități din lunile anterioare, toate magazinele evreiești fuseseră clar marcate, bărbaților, femeilor și copiilor evrei li se emiseseră cărți de identitate speciale, iar domiciliile lor fuseseră înregistrate în mod special. Toți erau, prin urmare, destul de ușor de localizat.[145] În Serviciul de Siguranță al SS începuseră să fie discutate planuri în legătură cu arestarea evreilor rămași în cazul începerii războiului. Într-un final, sub o presiune crescândă din partea lui Hitler de a finanța și de a livra și mai mult armament, organizația Planului pe Patru Ani, cu Herman Göring la conducere, a pus ochii pe proprietățile și bunurile evreilor rămași în Germania ca o nevoie din ce în ce mai puternică.[146]

Situația se îndrepta din nou spre o atmosferă de pogrom, similară cu cea din vara lui 1935. Între timp, regimul începuse să ia măsuri

pentru a expulza toți evreii non-germani din Reich. Angajatorilor arieni li s-a ordonat să dea afară astfel de angajați în toamna lui 1937; ca urmare, aproape 1 000 de evrei ruși au fost expulzați din țară, deși procesul a durat mai mult decât fusese plănuit din cauza atitudinii lipsite de cooperare a autorităților sovietice.[147] În anul următor, Serviciul de Siguranță al SS și-a îndreptat atenția spre cei 50 000 de evrei polonezi care își aveau reședința în Germania. Patruzeci la sută dintre aceștia se născuseră în Germania, dar din punctul de vedere al lui Heydrich erau un factor iritant, întrucât niciunul nu intra sub incidența legilor germane antievreiești. Îngrijorată că aceștia ar putea fi trimiși înapoi în Polonia, dictatura militară antisemită ce conducea Polonia a promulgat o lege pe 31 martie 1938 permițând luarea cetățeniei poloneze acestor oameni nefericiți, care aveau să rămână astfel fără stat. Negocierile dintre Gestapo și ambasada poloneză din Berlin nu au ajuns la niciun rezultat și pe 27 octombrie poliția germană a început să aresteze muncitori polonezi, uneori împreună cu întreaga familie a acestora, să-i pună în trenuri sigilate și bine păzite care îi duceau la granița cu Polonia. Optsprezece mii de oameni au fost transportați în acest fel, fără a fi avertizați, fără nimic altceva în afara celui mai mic și de bază bagaj, și adesea fără mâncare sau băutură în timpul călătoriei. Odată ajunși la graniță, erau scoși din trenuri de poliția care îi însoțea și forțați, adesea cu lovituri, să treacă granița. Foarte rapid, autoritățile poloneze și-au închis partea de graniță astfel că expulzații erau adesea lăsați să se plimbe fără direcție în țara nimănui, până când autoritățile poloneze s-au înmuiat și au creat tabere de refugiați pentru ei în partea lor de graniță. Atunci când autoritățile poloneze au ordonat expulzarea cetățenilor germani peste graniță în direcția opusă, poliția germană a încetat acțiunea, pe 28 octombrie 1938. Negocierile dintre cele două guverne au dus la soluția ca deportații să fie lăsați să se întoarcă în Germania pentru a-și lua lucrurile înainte de a se întoarce pentru totdeauna în Polonia.[148]

„Noaptea de cristal“

I

Pe 7 noiembrie 1938, un polonez în vârstă de şaptesprezece ani, Herschel Grynszpan, care crescuse în Germania dar care la acel moment locuia în Paris, a descoperit că părinţii săi se aflau printre cei care fuseseră deportaţi din Germania în Polonia. Grynszpan a obţinut un revolver şi a dat buzna în ambasada germană, unde a împuşcat primul diplomat care i-a ieşit în cale: un oficial inferior pe numele său Ernst vom Rath, care a fost rănit grav şi dus la spital. Atmosfera politică de la începutul lui noiembrie 1938 era deja încărcată de violenţă antisemită, întrucât regimul şi toţi susţinătorii săi activi continuau să mărească presiunea asupra evreilor germani de a emigra. Nu este surprinzător deci că Goebbels s-a hotărât să facă din acest incident un exerciţiu major de propagandă. În aceeaşi zi, ministrul propagandei dădea indicaţii presei de a acorda incidentului un loc important. Avea să fie descris ca un atac al „evreimii mondiale“ asupra celui de-al Treilea Reich, care avea să aducă cu sine „consecinţele cele mai grave“ evreilor germani. Aceasta era o invitaţie clară la acţiune pentru cei credincioşi partidului. Goebbels dăduse indicaţii şefului propagandei locale din Hesse să lanseze atacuri violente asupra sinagogilor şi a altor clădiri din comunitatea evreiască pentru a vedea dacă un pogrom la o scară mai largă este fezabil. În timp ce soldaţii intrau în acţiune, SS şi Gestapo au fost la rândul lor chemate în sprijin. În Kassel, sinagoga locală a fost devastată de Cămăşi Brune. În alte oraşe din Hesse, precum şi în zone ale Hanovrei învecinate, au avut loc de asemenea atacuri şi încercări de incendiere a sinagogilor şi a caselor şi apartamentelor populaţiei evreieşti locale. Aceste acte de violenţă exprimau, după cum declara presa

dirijată la 9 octombrie, furia spontană a poporului german împotriva faptului revoltător de la Paris și a instigatorilor săi. Contrastul dintre acest incident și uciderea unui oficial regional al partidului, Wilhelm Gustloff, de către David Frankfurter, un evreu, în februarie 1936, care nu a adus cu sine nicio reacție violentă, verbală sau fizică din partea partidului, a liderilor sau membrilor săi din cauza grijii lui Hitler de a păstra opinia internațională favorabilă în anul olimpiadei nu putea fi mai mare. Arăta clar că atacul de la Paris era doar pretextul pentru ceea ce urmase, nu cauza.[149]

Din întâmplare, în momentul în care Grynszpan trăsese pe 7 noiembrie 1938, Hitler era pe punctul de a se adresa, în ziua următoare, liderilor regionali ai Partidului Nazist și altor membri superiori ai mișcării la München cu ocazia aniversării puciului său ratat din 1923. În mod remarcabil, nu a menționat incidentul de la Paris în discursul său; în mod clar, plănuia acțiunile ce vor urma morții lui vom Rath, care cu siguranță nu avea să întârzie. În seara de 9 noiembrie, în timp ce liderii de partid se îndreptau spre sala principală a primăriei din München, Hitler a fost informat de către doctorul său personal, Karl Brandt, pe care îl trimisese la Paris pentru a-l veghea pe vom Rath, că oficialul ambasadei murise din cauza rănilor la ora cinci jumătate, ora Germaniei. Astfel, veștile au ajuns nu numai la el, ci și la Goebbels, și la Biroul de Externe târziu în după-amiaza de 9 noiembrie. Hitler a emis imediat instrucțiuni lui Goebbels pentru un atac fizic, masiv, coordonat împotriva evreilor germani, dublat de arestarea cât mai multor bărbați evrei și încarcerarea acestora în lagăre de concentrare. Aceasta era ocazia ideală de a intimida cât mai mulți evrei să emigreze, printr-o izbucnire înfricoșătoare, națională, de violență și distrugeri. Moartea lui vom Rath avea să ofere justificarea propagandistică pentru exproprierea finală, completă a evreilor germani și pentru segregarea lor completă de restul economiei, societății și culturii germane. După luarea acestor decizii, Hitler a fost de acord cu Goebbels că acestea trebuie prezentate celor loiali partidului, într-un act calculat de înșelăciune teatrală, ca o reacție pe moment la asasinarea lui vom Rath, luată într-un moment de șoc și furie subită.[150]

În timpul cinei de la primărie, unde puteau fi observați de mulți dintre participanți, Hitler și Goebbels au fost abordați la ora 9 de un

mesager, care i-a anunțat ceea ce de fapt știau încă din acea după-amiază, și anume că vom Rath decedase din cauza rănilor. După o conversație scurtă, intensă, Hitler a plecat în apartamentul său personal mai devreme ca de obicei. Goebbels s-a adresat liderilor regionali, în jurul orei 10, anunțându-i de moartea lui vom Rath. Un raport ulterior al Curții Supreme a partidului completează povestea acelei seri:

> În seara de 9 noiembrie 1938, liderul Propagandei Reichului, camaradul de partid Dr. Goebbels a informat liderii de partid adunați la vechea primărie din München pentru o seară camaraderească că fuseseră demonstrații împotriva evreilor în regiunile Electorat de Hesse și Magdeburg-Anhalt, în timpul cărora magazinele evreilor fuseseră distruse și sinagogile incendiate. Führerul a hotărât, la auzul acestui raport, că astfel de demonstrații nu trebuie pregătite sau organizate de partid, dar că nu trebuie să fie împiedicate dacă încep spontan... Instrucțiunile verbale ale liderului propagandei au fost înțelese de liderii de partid prezenți în sensul că partidul nu trebuie să apară public ca organizator al demonstrațiilor, dar că ar trebui în realitate să le organizeze și să le efectueze. Instrucțiunile au urmat imediat – chiar înaintea trimiterii primei telegrame – transmise prin telefon de o mare parte a camarazilor prezenți birourilor din regiunile lor.[151]

La sediile regionale ale partidului, oficialii au telefonat liderilor militari și activiștilor de partid in localități, transmițând în jos ordinul de a arde sinagogi și de a vandaliza magazinele, casele și apartamentele evreiești. Atunci când Hitler și Himmler s-au întâlnit în camera lui Hitler, la scurt timp înaintea tradiționalei depuneri de jurământ de la miezul nopții a noilor recruți SS, au discutat pe scurt pogromul. Drept urmare, o altă comandă de la centru a fost transmisă, de data aceasta mai formal, prin telex, la douăsprezece fără cinci minute. Aceasta venea de la Heinrich Müller, subordonatul lui Himmler și șef al Gestapoului, și transmitea ordinele personale ale lui Hitler, de asemenea înregistrate de Goebbels în jurnalul său personal în ziua următoare, de a aresta un număr mare de evrei germani, către comandanții de poliție din întreaga țară:

> Acțiuni împotriva evreilor, mai ales împotriva sinagogilor vor avea loc în curând în întreaga Germanie. Acestea nu vor fi întrerupte. Totuși,

> măsuri trebuie luate în cooperare cu Poliția de Ordine [*Ordnungspolizei* – n.red] pentru ca jaful și orice alte tipuri de exces să fie prevenite... Se va pregăti arestarea a aproximativ 20 000-30 000 de evrei în Reich. Vor fi aleși mai ales evreii cu proprietăți.[152]

Un alt telex din partea lui Heydrich la unu și douăzeci dimineața ordona poliției și Serviciului de Siguranță al SS să nu intervină în distrugerea proprietăților evreiești sau să prevină actele violente comise împotriva evreilor germani; avertiza de asemenea că jafurile nu vor fi permise, că cei cu cetățenie străină nu trebuie atinși chiar dacă sunt evrei și trebuie avută grijă să nu fie avariate clădirile germane de lângă magazinele și sinagogile evreiești. Aveau să fie arestați atâția evrei cât puteau să încapă în lagăre. La 2.56 dimineața, un alt treilea telex, emis la inițiativa lui Hitler de biroul adjunctului său, Rudolf Hess, întărea ultimul punct adăugând că se ordonase „la cel mai înalt nivel“ să nu fie iscate focuri în magazinele evreiești din cauza pericolului pentru clădirile germane din apropiere.[153]

Până la acest moment, pogromul în sine era deja în plină desfășurare. Ordinele inițiale transmise prin telefon de la München liderilor regionali au fost rapid transmise mai departe în josul lanțului de comandă. Un exemplu tipic a fost cel al liderului SA din Northern Mark, Joachim Mayer-Quade, care se afla în München pentru a asculta discursul lui Goebbels și care a telefonat șefului de stat-major din Kiel la 11.30 seara. I-a spus acestuia:

> Un evreu a tras un foc. Un diplomat german este mort. În Friedrichstadt, Kiel, Lübeck și în alte locuri există locuri de întâlnire inutile. Aceștia oameni încă au magazine și printre noi. Ambele sunt inutile. Nu trebuie să existe jafuri. Nu trebuie să existe brutalități. Evreii străini nu trebuie atinși. Acțiunea trebuie făcută în haine civile și încheiată până la 5 dimineața.[154]

Mayer-Quade înțelesese mesajul lui Goebbels. Subordonații lui nu au avut dificultăți în a înțelege ce voia el să spună. Nici alții care au primit ordine similare în alte locuri. În toată Germania, soldații și activiștii de partid încă sărbătoreau aniversarea puciului din 1923 la sediile lor la sosirea acestor ordine; mulți dintre ei erau beți și nu erau

prea dispuși să ia foarte în serios ordinele în privința jafurilor și a violenței personale. Găști de Cămăși Brune au mărșăluit din casele și sediile lor, majoritatea în haine civile, înarmați cu canistre de benzină, îndreptându-se spre cea mai apropiată sinagogă. În curând, aproape toate casele de rugăciune și de cult evreiești rămase în țară erau în flăcări. Alertați de Cămășile Brune, polițiștii locali și pompierii nu au făcut nimic în afară să protejeze de foc clădirile învecinate. Agenții social-democrați au estimat mai târziu că 520 de sinagogi au fost distruse în această orgie de violență, dar este probabil ca informațiile lor să fi fost incomplete și cifra reală să fie de peste o mie. După 10 noiembrie 1938 a devenit virtual imposibil pentru evreii rămași în Germania să își mai continue actele de închinare publică.[155]

Pe lângă sinagogi, Cămășile Brune și membrii SS au țintit și clădirile și magazinele evreiești. Au spart vitrinele, lăsând trotuarele din afara acestora acoperite de un strat gros de sticlă spartă. Cu umorul lor mușcător, cu subtonuri de ironie, oamenii din Berlin au început în curând să se refere la noaptea de 9-10 noiembrie ca „Noaptea de cristal a Reichului" sau „noaptea de sticlă spartă". Dar Cămășile Brune nu au spart doar vitrinele magazinelor; în alte părți au intrat în clădirile evreiești, au distrus ce era înăuntru și au jefuit tot ce au putut.[156] Și apoi s-au îndreptat spre căminele și apartamentele familiilor de evrei cu aceeași intenție. În Düsseldorf, s-a raportat că evreii de rând au fost treziți de temuta bătaie la ușă a Gestapoului în primele ore ale dimineții:

> În timp ce Gestapoul le căuta prin casă, membrii SA de afară erau ocupați să doboare uși și să spargă geamuri. Apoi apărea SS-ul și intra pentru a-și desfășura treaba. Aproape peste tot, fiecare bucată de mobilă era făcută surcele. Cărți și lucruri de valoare erau aruncate afară, locuitorii evrei erau amenințați și bătuți. Scene de groază se petreceau. Doar din când în când se mai găsea câte un membru decent al SS care spunea în mod clar că doar își face datoria, pentru că primise un ordin de a intra în apartament sau în casă. Un astfel de exemplu este cel a doi studenți în uniforme SS care au spart câte o vază fiecare, raportând apoi superiorului: „Ordinele au fost îndeplinite!"[157]

În multe orașe, bande de Cămăși Brune au dat buzna în cimitirele evreiești, dezgropând cadavrele și zdrobind pietre de mormânt. În altele,

grupuri de *Hitlerjugend* au luat la rândul lor parte la pogrom. În Esslingen, Cămăşi Brune îmbrăcaţi în haine de zi cu zi şi înarmaţi cu topoare şi baroase au intrat în orfelinatul evreiesc, între ora 12 şi 1 noaptea, şi au distrus tot ce au putut, aruncând cărţi, însemne religioase şi orice alt lucru bun de ars pe un foc aprins în curte. Dacă nu plecau imediat, le-a spus un soldat copiilor care plângeau, şi ei aveau să fie aruncaţi pe foc. Unii dintre ei au trebuit să meargă până la Stuttgart pentru a găsi un loc unde să stea.[158] În toată Germania, magazinele şi casele erau jefuite, bijuteriile, aparatele de fotografiat, electronice, radiouri şi alte bunuri de consum furate. În total, minim 7 500 de magazine deţinute de evrei au fost distruse, dintr-un total de nu mai mult de 9 000. Industria de asigurări a evaluat daunele într-un final la un total de 39 de milioane de mărci, valoarea distrugerilor cauzate de foc, 6,5 milioane de mărci geamuri sparte şi 3,5 milioane de mărci bunuri furate. Abia în dimineaţa zilei de 10 noiembrie 1938 au apărut poliţiştii pentru a păzi clădirile scormonite pentru a se asigura că nu se mai petrec jafuri.[159]

Ceea ce s-a întâmplat în oraşul Treuchtlingen nu este atipic pentru evenimentele din Franconia antisemită. Chiar după miezul nopţii, pe 10 noiembrie 1938, comandantul de district al SA, Georg Sauber, a primit un telefon prin care i se ordona să distrugă sinagogile locale din zona sa şi să aresteze toţi bărbaţii evrei. Până la ora 3 dimineaţa, acesta condusese până în Treuchtlingen şi ordonase alarmarea Cămăşilor Brune din oraş şi adunarea lor la clădirea pompierilor. Unii dintre ei au mers la sinagoga din apropiere, unde s-au adunat în afara uşii casei alăturate, strigând la ocupantul acesteia, cantorul sinagogii, Moses Kurzweil, să deschidă uşa sau va muri în flăcări. Doborând uşa, au trecut din această casă în sinagogă şi i-au dat foc. În scurt timp, aceasta a fost complet distrusă. Brigada de pompieri a ajuns şi a început să ude casele înconjurătoare, deţinute de arieni. Unii dintre localnici s-au adunat la faţa locului şi, strigând încurajări pentru Cămăşile Brune, i-au însoţit la o serie de magazine deţinute de evrei unde au ajutat la spargerea geamurilor şi la jefuirea acestora. Au trecut apoi la casele evreilor, spărgând uşile şi intrând în ele şi distrugând tot în calea lor. Un localnic evreu, Moritz Mayer, a povestit mai târziu că s-a trezit între patru şi cinci în dimineaţa zilei de 10 noiembrie auzind paşi în grădină: privind pe geam, a văzut opt sau nouă Cămăşi Brune, înarmaţi cu securi,

topoare, pumnale și revolvere, care i-au intrat în casă și spărgeau deja chiuvete, oglinzi, uși, dulapuri și mobilă până a apucat el să-și trezească familia. Mayer a fost lovit în față și ochelarii i-au fost sparți; a fost aruncat într-un colț și s-a aruncat în el cu bucăți de mobilă. În bucătărie, Cămășile Brune au spart toate vasele, apoi, coborând în beci, unde familia lui Mayer se ascundea îngrozită, au forțat femeile să spargă toate sticlele de vin și borcanele cu alimente. Abia au plecat acești bărbați, că localnici și tineri din zonă au sosit la fața locului, furând tot ceea ce au putut. Mayer și familia sa și-au împachetat niște haine rapid și au fugit, acompaniați de râsul batjocoritor al mulțimii, spre gară, unde au luat un tren spre München, împreună cu cea mai mare parte a populației de nouăzeci și trei de evrei ai orașului.[160]

II

Violența extremă și umilirile intenționate, înjositoare destinate evreilor în timpul pogromului erau un aspect cunoscut Cămășilor Brune din primele luni ale lui 1933. Dar de data aceasta s-a mers mult mai departe și a fost în mod clar o acțiune mult mai răspândită și mai distructivă. A demonstrat că ura viscerală împotriva evreilor cuprinsese nu numai Cămășile Brune și activiștii radicali de partid, dar că aceasta se răspândea și în alte segmente ale populației, mai presus de toate, dar nu numai, la cei tineri, asupra cărora cei cinci ani de nazism din școală și Tineretul Hitlerist avuseseră un efect clar.[161] Ieșind pe străzile din Hamburg în dimineața de după pogrom, Luise Solmitz a găsit „oameni tăcuți, uimiți și aprobatori. O atmosferă de ură – «Dacă ne împușcă oamenii acolo, atunci acțiunea asta a fost necesară aici», spune decis o femeie în vârstă".[162] În Regiunea Saar, s-a raportat că evreii au fost atât de speriați în zilele de după pogrom, că nu și-au părăsit casele:

> De îndată ce unul apare în public, roiuri de copii fug după el, îl scuipă, aruncă mizerie și pietre în el sau îl fac să cadă „prinzându-i" picioarele cu bețe îndoite. Un evreu persecutat în acest fel nu îndrăznește să spună nimic pentru a nu fi acuzat că a amenințat copiii. Părinților le lipsește curajul să își oprească copiii, de teamă ca acest lucru să nu le aducă dificultăți.[163]

Copiii, adaugă raportul, fuseseră adesea învățați la școală să îi privească pe evrei ca pe niște criminali și nu aveau nicio reținere de a le jefui proprietățile.[164] Cu toate acestea, în timp ce tinerii germani din regiunea Franconia, în mod deosebit antisemită, și din altele luau parte benevol la pogrom, povestea din alte părți ale Germaniei era adesea diferită. „Omule“, a fost auzit un muncitor în transporturi din Berlin spunându-i unui prieten la o zi după pogrom, „nimeni nu poate să îmi spună că poporul a făcut asta. Eu am dormit toată noaptea și la fel colegii mei, și noi aparținem poporului, nu-i așa?“[165]

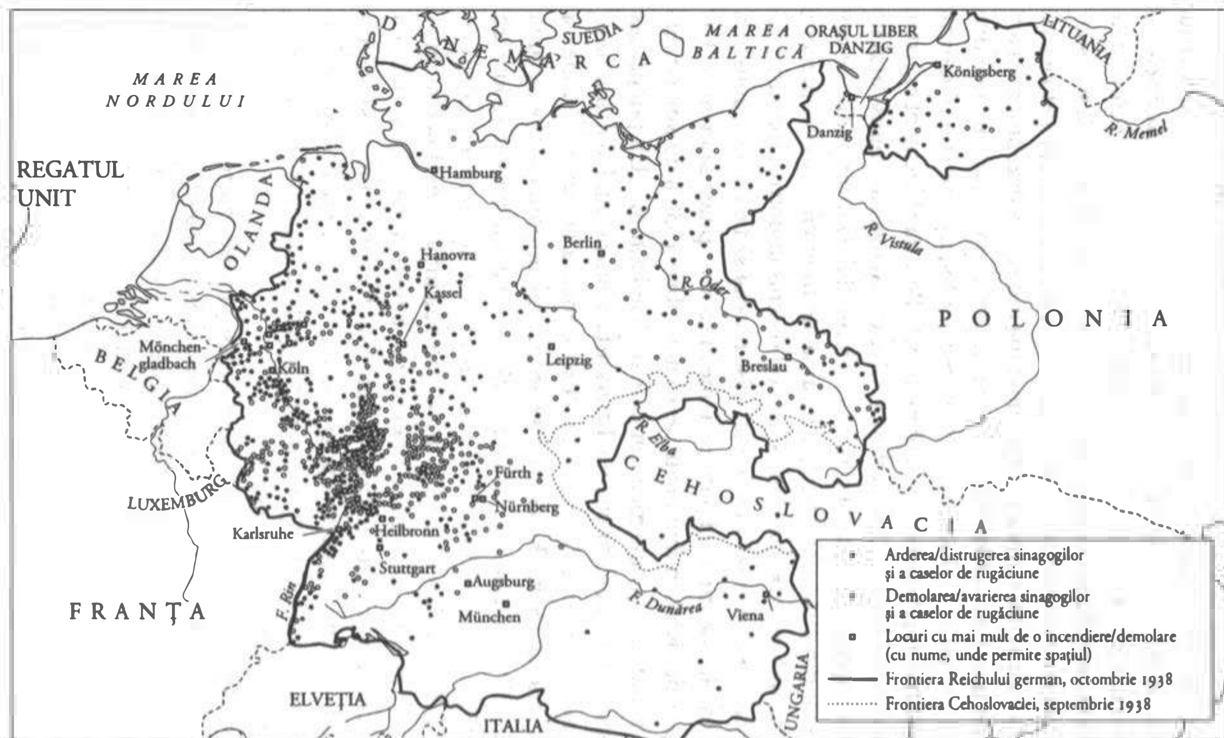
În München, Friedrich Reck-Malleczewen s-a trezit revoltat de „toată această mizerie și de această rușine fără de măsură“ după ce fusese martor la evenimentele din München din 9-10 noiembrie. A recunoscut că nu era capabil să le înțeleagă.[166] În alte locuri, au existat rapoarte izolate că polițiștii îi avertizaseră pe evrei în avans, permițându-le astfel să se ascundă și să evite violențele. Social-democrații, în timp ce înregistrau în mod conștiincios momentele când populația locală participase la pogrom, a ajuns la concluzia că în multe locuri reacția populației fusese una de oroare. În Berlin, s-a raportat, dezaprobarea populară a mers de la „o privire de dispreț și o atitudine de repulsie la vorbe de dezgust sau chiar înjurături violente“.[167] Scriitorul și jurnalistul Jochen Klepper, a cărui soție era evreică, relata în jurnalul său la 10 noiembrie 1938:

> Auzi din diferitele cartiere evreiești din oraș cum oamenii au respins aceste acțiuni organizate. Este de parcă antisemitismul prezent din plin în 1933 a dispărut în mare parte după excesele Legilor de la Nürnberg. Dar probabil lucrurile stau altfel cu Tineretul Hitlerist, care include și educă toți tinerii germani. Nu știu cât de mult poate contrabalansa familia această situație.[168]

Melita Maschmann își amintea mai târziu că fusese șocată de magazinele distruse și de mizeria de pe străzi atunci când mersese la Berlin în dimineața zilei de 10 noiembrie 1938; întrebând un polițist ce se întâmplase, a aflat că toate clădirile cu stricăciuni erau evreiești. „Mi-am spus mie însămi: Evreii sunt dușmanii noii Germanii. Noaptea trecută au aflat ce înseamnă asta.“ Și cu asta, „și-a forțat această amintire să dispară din conștiință cât mai repede“.[169]

Erau mulți cei care gândeau ca ea. Instituțiile care pretindeau că oferă o autoritate morală au rămas la rândul lor tăcute. Unii pastori au criticat în mod individual violențele și distrugerea, dar Biserica de Confesiune germană nu a luat poziție și când a venit momentul mai târziu să facă aluzie la situația evreilor, a cerut membrilor ei să se roage doar pentru evreii de religie creștină.[170] Un număr de preoți catolici au făcut aluzii în mod precaut și mai degrabă indirect la dezaprobarea lor față de pogrom, subliniind importanța „componentelor iudaice din învățămintele și istoria creștină" în predicile lor, așa cum au remarcat autoritățile din Bavaria.[171] Un preot paroh, Bernhard Lichtenberg, din Berlin, a declarat la 10 noiembrie 1938 că sinagoga care fusese arsă în timpul nopții era la rândul ei o casă a Domnului. Dar timpurile, de genul celor din 1933, când figuri de seamă ale Bisericii Catolice, precum cardinalul Faulhaber, vorbiseră în mod deschis împotriva mândriei de rasă care degenerează în ura altor rase păreau să fie de mult apuse.[172] Unii catolici de rând cel puțin se temeau că ei ar putea să urmeze. Un trecător din Köln în dimineața de 10 noiembrie 1938 a întâlnit o mulțime stând în fața sinagogii din care încă ieșea fum. „Un polițist s-a apropiat. «Circulați, circulați!!» La aceasta o femeie din Köln ar fi spus: «Nu avem voie nici să ne gândim ce ar trebui să facem?»"[173] Chiar și așa, cel de-al Treilea Reich trecuse de un prag important în persecuția evreilor. Dezlănțuise o furie distructivă de nestăpânit împotriva lor fără să întâlnească vreo opoziție semnificativă. Fie că sensibilitatea oamenilor fusese amorțită de cinci ani de propagandă nazistă necontenită sau că instinctele lor umane fuseseră inhibate de amenințarea clară a violenței împotriva lor în cazul în care și-ar fi exprimat în mod deschis o opinie negativă împotriva pogromului, rezultatul era același: naziștii știau că puteau să ia orice altă măsuri ar fi dorit împotriva evreilor și că nimeni nu avea să îi oprească.[174]

În München, între timp, Goebbels se simțise foarte bine văzând jaful și distrugerea abătute asupra comunității evreiești. „Trupa de șoc a lui Hitler se pune pe treabă imediat pentru a clarifica lucrurile în München", nota el în jurnal despre evenimentele din noaptea de 9-10 noiembrie 1938. „Asta se întâmplă apoi imediat. O sinagogă este distrusă complet... Trupa de șoc face o treabă de speriat." Conduși de Julius Schaub, un nazist cu state vechi, care luase parte și la puciul de

Harta 15. **Sinagogi distruse în 9-10 noiembrie 1938**

la berărie, eșuat în 1923, și care slujise ca aghiotant personal al lui Hitler încă din 1925, violența reflecta în mod clar atmosfera din anturajul apropiat lui Hitler în timpul nopții. „Schaub este febril", nota Goebbels: „Trecutul lui de membru al trupelor de șoc se trezește".[175] Primind un telefon în jurul orei 2 dimineața care îl anunța de moartea primului evreu, Goebbels a răspuns „că omul care sună nu trebuie să fie prea supărat din cauza morții unui singur evreu; mii de evrei aveau să dea colțul în următoarele zile".[176] Abia putea să își ascundă bucuria:

> În Berlin, 5, apoi 15 sinagogi arse. Acum furia oamenilor a ajuns la punctul culminant. Nimic nu mai poate fi făcut pentru a o opri în noaptea aceasta. Și nici nu vreau să fac ceva. Trebuie lăsați în voia lor... Conducând spre hotel, observ geamuri sparte. Bravo! Bravo! Sinagogile ard în toate orașele mari. Proprietățile germanilor nu sunt în pericol.[177]

Odată cu răsăritul soarelui, însă, a început să se consulte cu Hitler, probabil telefonic, despre cum și când ar trebui încheiată acțiunea. „Au venit noi rapoarte toată dimineața", scria el în jurnalul său pe 10 noiembrie 1938. „Mă gândesc împreună cu Führerul ce măsuri ar trebui luate acum. Să lăsăm bătăile să continue sau să le oprim? Aceasta este întrebarea acum." Ca urmare a acestei conversații, a schițat un ordin de a opri pogromul și i l-a dus lui Hitler, care lua prânzul la Osteria, restaurantul lui favorit din München. „Îi raportez Führerului la Osteria", scria el. „E de acord cu tot. Vederile lui sunt total radicale și agresive. Acțiunea în sine s-a desfășurat fără probleme." Hitler a aprobat schița decretului; aceasta a fost citită la radio în aceeași după-amiază și tipărită pe prima pagină a ziarelor în dimineața următoare. Pogromul lua sfârșit în cele din urmă.[178]

Mulți evrei fuseseră grav răniți în timpul violențelor. Chiar și raportul oficial al naziștilor despre pogrom estima nouăzeci și unu de evrei morți. Numărul adevărat probabil nu va fi cunoscut niciodată, dar este cu siguranță mult mai mare, mai ales luând în considerare tratamentul prost la care au fost supuși bărbații evrei după arestare, împreună cu minim 300 de sinucideri cauzate de disperarea asociată acestei nopți; au fost cu siguranță câteva sute de decese și probabil numărul real este între o mie și două mii.[179] Mai mult, pentru mulți bărbați evrei, violența a continuat multă vreme după terminarea pogromului. Asta întrucât

poliția, Cămășile Brune și unitățile SS, la ordinele lui Hitler, au arestat toți bărbații evrei pe care i-au putut găsi, scene teribile având loc pe străzile și în piețele fiecărui oraș din Germania. În Saarbrücken, evreii au fost obligați să danseze, să îngenuncheze în fața sinagogii și să cânte cântece religioase; apoi majoritatea, purtând doar pijamale sau cămăși de noapte, au fost udați cu furtunul până la piele. În Essen, Cămășile Brune s-au purtat brutal cu bărbații evrei și le-au dat foc la bărbi. În Meppen, bărbații evrei au fost obligați să sărute pământul în fața sediului SA, în timp ce Cămășile Brune îi loveau și îi călcau în picioare. În multe locuri au fost forțați să poarte pancarte în jurul gâtului cu sloganuri precum „Noi suntem ucigașii lui vom Rath". În Frankfurt pe Main, bărbații arestați au fost întâmpinați la gară de o mulțime care striga și îi batjocorea, atacându-i cu bâte și bețe. În unele locuri, clase întregi au fost scoase de la școală pentru a-i scuipa pe evreii alungați din localitate.[180]

În total, aproximativ 30 000 de bărbați evrei au fost arestați între 9 și 16 noiembrie și transportați la Dachau, Buchenwald și Sachsenhausen. Populația lagărului din Buchenwald s-a dublat de la aproximativ 10 000 la mijlocul lui septembrie 1938 la 20 000 două luni mai târziu. Moritz Mayer a fost arestat în München împreună cu majoritatea celorlalți bărbați evrei din Treuchtlingen și dus la Dachau, unde a trebuit să stea în poziție de drepți ore întregi în frigul de noiembrie împreună cu ceilalți, îmbrăcat doar în cămașă, pantaloni și jachetă. Oricine se mișca era bătut de paznicii SS. Paturile fuseseră scoase din barăcile lagărului ca măsură pregătitoare și bărbații au fost înghesuiți, dormind pe paie pe podelele ca de colibă. Spălatul nu intra în discuție, și erau doar două latrine improvizate. Cu noua masivă sosire a evreilor în lagăre, arestați fără niciun alt motiv sau chiar pretext decât că erau evrei, atmosfera s-a schimbat și gărzile SS au uitat regulile care fuseseră stabilite de Theodor Eicke cu câțiva ani mai devreme. Mayer a văzut paznicii SS de la Dachau bătând un bătrân la pământ, pentru că a uitat să adauge „prizonier în arest preventiv" când i-a fost strigat numele la apel; rănile au fost atât de grave, că acesta a murit. Un alt bătrân, cu o vezică slabă, a fost bătut pe loc până a murit atunci când a întrebat un paznic SS la apel dacă poate pleca să folosească latrinele. Numărul deceselor la Dachau fusese între douăzeci și unu de oameni și patruzeci și unu pe an între 1933 și 1936; în septembrie 1938, doisprezece

prizonieri au murit, în octombrie, zece. După sosirea prizonierilor evrei, numărul deceselor a crescut la 115 în noiembrie și 173 în decembrie, ducând totalul anual la 276.[181]

Ministerul Propagandei al lui Goebbels nu a pierdut timpul în a prezenta aceste evenimente lumii ca fiind manifestări de furie spontană, dar îndreptățită ale poporului german. „Lovitura care ne-a fost dată de evreimea internațională“, le scria *Göttinger Tageblatt* cititorilor săi pe 11 noiembrie 1938, „a fost prea puternică pentru ca reacția noastră să fie doar verbală. O furie anti-iudaică, strânsă de generații, a fost dezlănțuită. Pentru asta, evreii le pot mulțumi colegului lor de rasă Grünspan (Grynszpan), mentorilor lor spirituali și, de fapt, și lor înșiși.“ Cu toate acestea, ziarul îi liniștea pe cititori, „evreii înșiși au fost tratați destul de bine în timpul evenimentelor“.[182] În manieră similară, ziarul de casă al naziștilor, *Völkischer Beobachter*, relata, cu o desconsiderare a adevărului care mergea dincolo de ceea ce se putea găsi în mod normal, în paginile sale:

> Peste tot în partea de vest a Berlinului, precum și în alte părți ale capitalei unde evreii încă sunt fuduli și umblă țanțoși, nicio singură vitrină de magazin evreiesc nu a rămas întreagă. Mânia și furia berlinezilor, care au păstrat cea mai mare disciplină în ciuda tuturor celor întâmplate, au fost ținute în limite definite, astfel încât excesele să fie evitate și niciun singur fir de păr să nu fie atins pe capetele evreiești. Bunurile aflate în vitrinele magazinelor, unele dintre ele decorate într-o manieră magnifică, au rămas neatinse.[183]

Cu și mai multă neobrăzare, Ministerul Propagandei a ordonat ziarelor ca pe 10 noiembrie să susțină că „ici și colo unele vitrine au fost sparte; sinagogile s-au aprins de la sine sau au izbucnit în flăcări într-un alt mod“. Poveștile, insista Goebbels, nu trebuie să aibă un loc prea important în ziare, care desigur erau citite atât în Germania, cât și în afara ei, și nu existau poze ale pagubelor făcute.[184]

Pe 11 noiembrie 1936, în *Völkischer Beobachter*, Goebbels ataca „ostilitatea față de Germania a presei străine predominant evreiești“ pentru reacția acesteia exagerată la pogrom. Într-un articol difuzat la scară națională, completat cu titluri precum „O ultimă avertizare pentru evreimea mondială“, el a catalogat astfel de rapoarte ca fiind minciuni. Reacția spontană a poporului german la asasinarea lașă a lui vom Rath

venea dintr-un „instinct sănătos". „Poporul german", declara el mândru, „este un popor antisemit. [Germanilor] Nu le place sau nu se lasă restricționați în drepturile lor permițând să fie provocați ca națiune de rasa evreiască parazită". Guvernul, concluziona el, făcuse tot ceea ce îi stătuse în putere pentru a opri demonstrațiile și oamenii se supuseseră. Germania și germanii nu aveau niciun motiv de rușine.[185] Aceasta nu era și opinia presei internaționale însă, care a reacționat printr-un amestec de șoc și neîncredere. Pentru mulți observatori străini, într-adevăr, incidentele din 9-10 noiembrie 1938 au reprezentat un punct de cotitură în percepția lor despre regimul nazist.[186]

III

La întâlnirea lor de la prânz la restaurantul Osteria din München de pe 10 noiembrie 1938, Hitler și Goebbels, pe lângă finalizarea decretului prin care se oficializa încheierea pogromului, s-a discutat și ce avea să se întâmple mai departe. Hitler a abordat din nou ideea care îi încolțise în minte încă de la memorandumul pentru crearea Planului pe Patru Ani în 1936: o lege prin care evreii Germaniei erau condamnabili colectiv pentru orice daune aduse poporului german „de orice individ din cadrul acestui element criminal".[187] „Führerul", consemna Goebbels în jurnalul lui, „vrea să ia măsuri foarte dure împotriva evreilor. Ei înșiși trebuie să își pună din nou afacerile în ordine. Companiile de asigurări nu le vor plăti nimic. Apoi Führerul dorește o expropriere treptată a afacerilor evreiești".[188] Astfel de măsuri erau, într-adevăr, deja în desfășurare; pe 14 octombrie 1938, Goebbels anunțase într-o întâlnire secretă că venise vremea ca evreii să fie scoși cu totul din economia germană. Două săptămâni mai târziu, pe 28 octombrie, băncile remarcaseră că Biroul pentru Controlul Valutei Străine al lui Heydrich pregătea măsuri pentru a restricționa puterea evreilor de a dispune de propriile bunuri. Întrucât aceste bunuri fuseseră înregistrate recent, ordinul „compensației" al lui Hitler de pe 10 noiembrie 1938 putea fi implementat imediat. Responsabilitatea luării acestor pași îi revenea lui Hermann Göring, ca șef al Planului pe Patru Ani, și Hitler i-a telefonat pe 11 noiembrie 1938, ordonându-i să convoace o conferință în acest

scop. Aceasta s-a desfășurat pe 12 noiembrie 1938. Göring a condus ședința, iar printre cei peste o sută de participanți s-au aflat și Goebbels, Heydrich, ministrul de finanțe Schwerin von Krosigk, ministrul economiei Walther Funk și reprezentanți ai poliției, ai Ministerului de Externe și ai companiilor de asigurări. Au fost scrise procese-verbale detaliate. Acestea dezvăluiau în nod clar atitudinea conducerii naziste în privința evreilor după încheierea pogromului.[189]

Göring a început prin a raporta participanților adunați că Hitler îi ordonase în scris și telefonic să coordoneze exproprierea finală a evreilor. S-a plâns, cu o nuanță de ironie, că „demonstrațiile" de pe 9-10 noiembrie dăunaseră economiei; bunuri de consum făcute de și aparținând poporului fuseseră distruse. „Aș fi preferat", a spus el, „dacă ați fi omorât în bătaie 200 de evrei și n-ați fi distrus atâtea proprietăți valoroase." Goebbels a adăugat că economia nu era singura zonă din care trebuiau acum îndepărtați evreii. Era încă posibil, de exemplu, spunea el, ca ei să împartă un compartiment de tren cu germanii. Procesul-verbal continuă:

> *Goebbels*: ... Vor primi un compartiment separat doar după ce toți germanii vor avea locuri. Nu se vor amesteca cu germanii, și dacă nu mai este loc, va trebui să stea în picioare pe coridor.
>
> *Göring*: În acest caz cred că ar fi mai logic să le dăm compartimente separate.
>
> *Goebbels*: Nu și dacă trenul este supraaglomerat!
>
> *Göring*: Doar un moment. Va fi doar un vagon pentru evrei. Dacă acela este plin, ceilalți evrei vor trebui să rămână acasă.
>
> *Goebbels*: Să presupunem, totuși, că nu sunt foarte mulți evrei care să meargă cu expresul la München, să presupunem că sunt doi evrei în tren și restul compartimentelor sunt supraaglomerate. Acești doi evrei ar avea un compartiment doar pentru ei. Prin urmare, evreii pot să pretindă un loc doar după ce toți germanii vor avea loc.
>
> *Göring*: Eu aș da evreilor un vagon sau compartiment. Și dacă apare o astfel de situație precum cea pe care o menționați și trenul să fie supraaglomerat, credeți-mă, nu vom avea nevoie de o lege. O să-l dăm afară și o să stea de unul singur în wc restul drumului![190]

Goebbels voia și ca evreii să aibă accesul interzis în toate locurile publice precum parcuri și grădini, plaje și stațiuni, în măsura în care

nu le era deja interzis. Separarea evreilor de restul societății germane avea să fie completă: și într-adevăr un ordin a fost emis prompt în aceeași zi de Camera de Cultură a Reichului, interzicând prezența evreilor la cinema, la teatru, la concerte și expoziții. Ministerul de Interne le-a ordonat să predea toate armele de foc și le-a interzis să mai dețină arme de atac. Municipalităților le-a fost dat dreptul să le interzică prezența pe anumite străzi sau în anumite cartiere la anumite ore. Himmler le-a retras carnetele de șoferi și documentele de înregistrare a autovehiculelor. Un alt ordin, intrat în vigoare la 6 decembrie 1938, interzicea evreilor să folosească terenurile de sport sau de joacă, băile publice și bazinele din aer liber.[191]

Oricât s-ar fi contrazis în privința detaliilor minore, Göring, Goebbels și ceilalți prezenți la ședința din 12 noiembrie 1938 au fost de acord în mod unanim să promulge o serie de decrete dând formă concretă planurilor diferite de expropriere a evreilor care se discutaseră în săptămânile și lunile precedente. Uciderea lui vom Rath, pe care aparatul de propagandă al lui Goebbels o pusese deja în seama unei conspirații evreiești, oferise o oportunitate ideală, dar dacă acest incident nu s-ar fi petrecut, atunci cu siguranță altceva ar fi servit ca pretext. Problema compartimentelor de tren a fost rezolvată de Hitler, cu care Göring a discutat problema în decembrie. Führerul a decretat că nu trebuie permise compartimente speciale pentru evrei, dar că acestora nu trebuie să li se permită să folosească vagoanele de dormit sau vagoanele restaurant în expresurile pe distanțe lungi. A confirmat că evreilor nu mai trebuie să li se permită prezența în restaurante bine-cunoscute, în hoteluri de lux, piețe publice, străzi cu mult trafic și districte rezidențiale mici. Între timp, evreilor le-a fost interzisă și urmarea cursurilor universităților. La 30 aprilie 1939, li s-au luat drepturile de chiriași, făcându-se astfel primii pași spre ghetoizarea lor forțată. Puteau fi acum evacuați fără drept de apel dacă un proprietar le oferea cazare alternativă, indiferent cât de proastă. Autoritățile municipale le puteau ordona evreilor să își subînchirieze casele altor evrei. De la finalul lui ianuarie 1939, toate scutirile de taxe le-au fost luate evreilor, inclusiv ajutoarele pentru copii; erau acum taxați la o cotă unică, cea mai ridicată posibilă.[192]

Ca un rezultat imediat al întâlnirii din 12 noiembrie 1938, evreilor li s-a ordonat în aceeași zi să plătească o amendă colectivă de un miliard de mărci germane ca răscumpărare pentru uciderea lui vom Rath. Tuturor contribuabililor evrei li s-a ordonat la 21 noiembrie să plătească o cincime din bunurile lor, pe care le declaraseră în aprilie anterior, în patru rate, până la 15 august 1939. În octombrie 1939 procentul a fost ridicat la un sfert pe motiv că suma de un miliard de mărci nu fusese atinsă, deși de fapt suma strânsă era de un miliard și 127 de milioane. Pe lângă aceste măsuri, li s-a ordonat să curețe mizeria rămasă în urma pogromului pe propria cheltuială și să plătească reparațiile făcute proprietăților lor, deși acestea fuseseră distruse de Cămășile Brune și ei erau complet lipsiți de vină. Toate plățile de asigurare către proprietarii evrei pentru daune cauzate de Cămășile Brune și de ajutoarele acestora au fost confiscate de către stat. Această sumă s-a ridicat la 225 de milioane de mărci germane, astfel că dacă aceasta este adăugată la amendă și taxa pentru fuga din țară, suma totală jefuită de la comunitatea evreiască din Germania în 1938-1939 ajunge la peste 2 miliarde de mărci germane, chiar înaintea calculării profiturilor rezultate din arianizare.[193]

O altă măsură promulgată la 12 noiembrie1938, Primul Decret al Excluderii Evreilor din Viața Economică Germană, le interzicea evreilor exercitarea aproape a tuturor meseriilor rămase în Germania și ordona concedierea celor încă rămași în funcții fără compensații sau pensie. Câteva săptămâni mai târziu, pe 3 decembrie 1938, un Decret al utilizării bunurilor evreiești dispunea arianizarea afacerilor evreiești rămase, permițând statului să numească responsabili pentru a completa acest proces la nevoie. Deja la 1 aprilie 1939, aproape 15 000 din cele 39 000 de afaceri evreiești încă existente la 1 aprilie 1938 fuseseră închise, aproape 6 000 arianizate, 4 000 se aflau în proces de arianizare și peste 7 000 erau investigate în același scop.[194] Toate acestea, trâmbița anticipat presa pe 12 noiembrie, erau „măsuri justificate de răsplată pentru uciderea lașă a consilierului ambasadei vom Rath“.[195]

La 21 februarie 1939, s-a ordonat ca toți banii evreilor, toate titlurile de valoare și obligațiunile, inclusiv bijuterii (cu excepția inelelor de logodnă), să fie depuși în conturi speciale blocate; era nevoie de un

permis special pentru a face retrageri din aceste conturi. Astfel de permise erau rareori emise și guvernul Reichului, într-un final, a pus stăpânire pe aceste conturi fără a mai oferi compensație. În practică, prin urmare, aproape toți evreii rămași în Germania se vedeau în mod virtual complet lipsiți de bani și erau din ce în ce mai nevoiți să depindă de sprijinul acordat prin activități de binefacere de către Asociația Evreilor din Germania, care fusese creată la 7 iulie 1938 ca un succesor mai maleabil și subordonat al Reprezentanței din Reich. Hitler a ordonat păstrarea existenței acestei organizații astfel ca Reichul să nu fie obligat să acorde sprijinul evreilor rămași complet săraci. Alți lideri naziști importanți însă argumentau că evreii acum sărăciți și frecvent șomeri care nu atinseseră încă vârsta de pensionare – aproape jumătate din populația rămasă – ar trebui mai degrabă puși să muncească pentru Reich decât să li se permită să nu lucreze. Planurile începuseră deja în octombrie 1938, cu mult înaintea pogromului, și au fost stabilite într-o ședință convocată de Göring pe 6 decembrie 1938. Pe 20 decembrie 1938, Agenția de Șomaj a Reichului dădea instrucțiuni oficiilor forțelor de muncă locale să se asigure că, întrucât numărul evreilor fără un loc de muncă crescuse substanțial, asemenea oameni să fie puși la muncă, eliberând germanii pentru a lucra în producția de armament.

Pe 4 februarie 1939, Martin Bormann a repetat aceste instrucțiuni. Muncitorii evrei aveau să fie separați de ceilalți. Firmele care îi angajau nu aveau să fie dezavantajate. Unii au fost angajați la ferme, alții în munci de servitori de un fel sau altul. Munca devenise modalitatea favorită de a ține evreii săraci în afara străzilor după ce fuseseră scoși din sistemul de ajutor social public. Până în mai 1939, în jur de 15 000 evrei șomeri erau deja angajați în scheme de muncă, îndeplinind sarcini cum ar fi colectarea gunoiului, măturarea străzilor sau construirea drumurilor; ușurința de a-i separa de ceilalți muncitori însemna că ultima activitate devenise domeniul principal în care lucrau evreii și până în vara lui 1939 aproximativ 20 000 de evrei erau angajați în munca grea de construcție, muncind la autostrăzi, muncă pentru care mulți dintre ei erau complet nepregătiți fizic. Munca forțată a evreilor a rămas la un nivel relativ scăzut în 1939, dar devenise deja clar că numerele aveau să crească odată cu începutul războiului și la începutul

anului au fost făcute planuri pentru crearea unor tabere speciale de muncă pentru a găzdui acești muncitori evrei.[196]

IV

Atunci când, pe 16 noiembrie 1938, Heydrich a dat într-un final ordinul de oprire a arestării bărbaților evrei, arestări începute odată cu pogromul, nu a făcut asta având ca scop eliberarea acestora înapoi în societate, pentru a-și continua viața în cel de-al Treilea Reich, așa cum era ea. Toți evreii trecuți de șaizeci de ani, bolnavi sau handicapați, precum și evreii implicați în procesul de arianizare aveau să fie eliberați imediat. Eliberarea altora a fost condiționată în multe cazuri de promisiunea lor de a părăsi țara. Soției lui Moritz Mayer i s-a spus că acesta nu va fi eliberat până când frații și surorile lui, care emigraseră deja, nu își treceau cota lor de proprietate pe numele lui; a fost eliberat cu condiția să își vândă casa și afacerea. Predând afacerile unui negustător local non-evreu, Mayer a plecat în Palestina împreună cu fratele său Albert și familiile lor în februarie 1939, nemaiîntorcându-se niciodată.[197] Așa cum a devenit clar și din exemplul său, pogromul nu poate fi înțeles decât prin dorința regimului de a forța evreii să emigreze, terminând astfel existența lor în Germania. Serviciul de Siguranță al SS a raportat la scurtă vreme după aceea că emigrarea evreilor scăzuse în mod considerabil și... că aproape încetase ca o consecință a atitudinii defensive a țărilor străine și din cauza lipsei de valută suficientă din posesia acestora. Un alt factor care contribuia la această stare era resemnarea absolută a evreilor, ale căror organizații continuau să își îndeplinească datoria sub presiune crescândă din partea autorităților. În această situație, acțiunea din noiembrie a adus cu sine o schimbare fundamentală.

„Procedura radicală împotriva evreilor din zilele de noiembrie", continua raportul, „mărise dorința comunității evreiești de a emigra... în cel mai mare grad". În următoarele luni, au fost luate măsuri pentru a încerca transformarea acestei dorințe în acțiune.[198]

În ianuarie 1939, Heydrich a făcut pasul următor, ordonând autorităților polițienești din toată Germania să elibereze din lagărele de

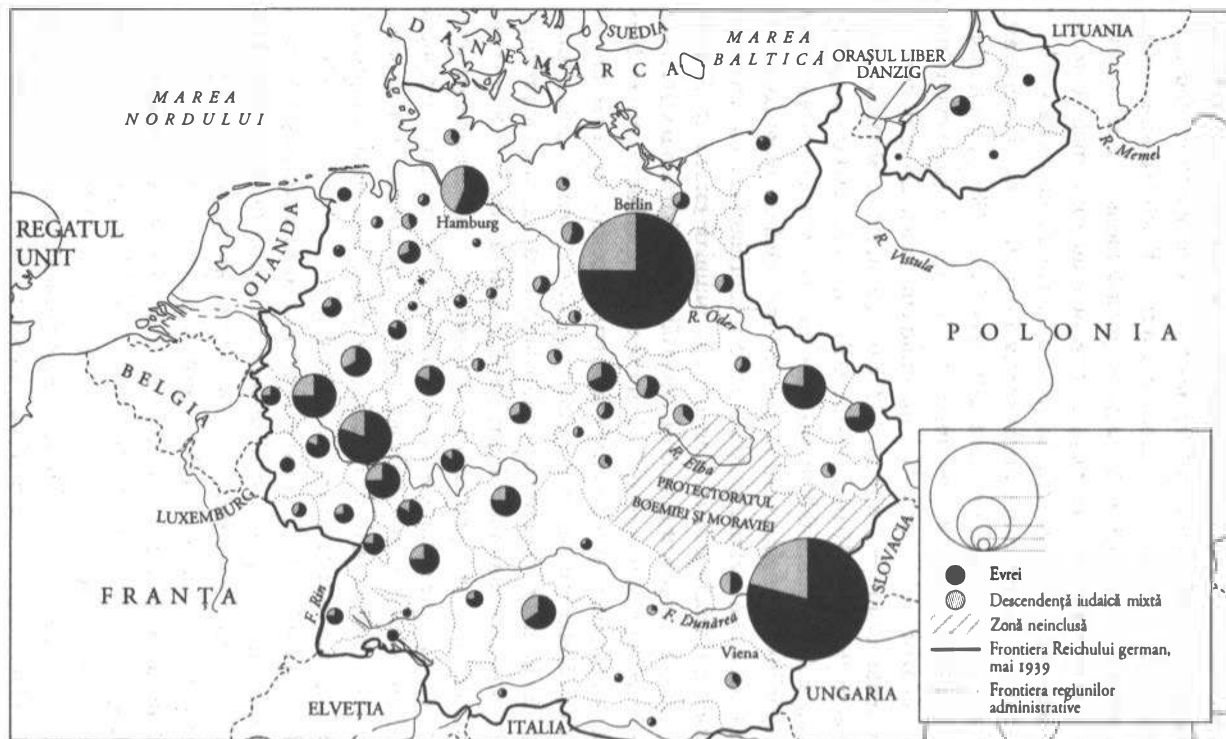
concentrare toți prizonierii evrei care aveau acte de emigrare în posesie și să le spună acestora că vor fi aduși din nou în lagăr, de data aceasta pe viață, dacă aveau să se întoarcă vreodată în Germania. Se aflau în continuare mulți bărbați evrei în lagăre la acel moment ca urmare a numeroaselor arestări de la 9-10 noiembrie din anul anterior și acestora li s-au oferit trei săptămâni pentru a părăsi țara după eliberarea din lagăr.[199] În același timp însă, politicile naziste din Germania îngreunau de fapt plecarea evreilor. Formalitățile birocratice care însoțeau procesul de aplicare pentru emigrare erau atât de complicate, că făceau aproape imposibil pentru aproape toți, cu excepția câtorva, să îndeplinească termenul de trei săptămâni. Agențiile evreiești lucraseră rezonabil de bine cu oficialii Ministerului de Interne, adesea foști membri ai partidelor naționaliste sau de centru, în organizarea emigrării până la data de 30 ianuarie 1939, dar la acest moment Göring, ca șef al Planului pe Patru Ani, a trecut sarcina de a organiza emigrarea evreilor Centrului pentru Emigrarea Evreilor, fondat la 24 ianuarie 1939 și aflat sub controlul lui Heydrich. Fondurile evreilor au fost blocate, astfel că aceștia nu și-au putut plăti plecarea în America. Unul din scopurile centrului era de a „asigura ca emigrarea evreilor mai săraci să primească tratament preferențial" întrucât, așa cum nota o circulară a Ministerului de Externe din ianuarie 1939, „va crește antisemitismul din țările vestice, unde și-au găsit adăpost evreii... Se subliniază că este în interesul germanilor să îi gonească pe evrei dincolo de graniță ca niște cerșetori, întrucât cu cât era mai sărac imigrantul, cu atât era mai mare povara asupra țării care îl primea".[200]

În ciuda acestor obstacole, a existat o creștere masivă a emigrării evreiești din Germania după pogrom și arestări. Evreii cuprinși de panică s-au îmbulzit la ambasadele străine și la consulate în disperarea lor de a obține vize de intrare. Numărul celor care au reușit să le și obțină este imposibil de estimat, dar potrivit statisticilor organizațiilor evreiești, se aflau aproximativ 324 000 de germani de credință iudaică în țară la finalul lui 1937 și 269 000 la finalul lui 1938. Până în mai 1939 cifra scăzuse din nou la sub 188 000, și apoi la 164 000 până la începutul războiului, în septembrie 1939. Recensământul oficial de la această dată arată că mai erau 233 646 evrei definiți rasial rămași în Germania. Dintre aceștia, 213 930 aderaseră la credința iudaică, lăsând în jurul a

20 000 de membri evrei ai Bisericilor creştine. Aproximativ 26 000 din total erau evrei străini însă, astfel că potrivit cifrelor oficiale existau în jurul a 207 000 germani evrei rămaşi în „vechiul Reich" la această dată, din care aproximativ 187 000 practicau credinţa iudaică. Astfel, prin urmare, cifrele oferite de organizaţiile evreieşti erau aproximativ corecte, întrucât evreii creştini şi evreii străini îşi anulau numerele reciproc.[201]

Potrivit unei estimări, aproximativ 115 000 de evrei au părăsit Germania în cele zece luni dintre 10 noiembrie 1938 şi 1 septembrie 1939, ducând totalul la aproximativ 400 000 de emigranţi evrei de la venirea naziştilor la putere. Cei mai mulţi emigrau la acest moment în ţări din afara Europei: în total, 132 000 au emigrat în SUA, în jur de 60 000 în Palestina, 40 000 în Marea Britanie, câte 10 000 fiecare în Brazilia şi Argentina, 7 000 în Australia, 5 000 în Africa de Sud şi 9 000 în portul liber Shanghai, care avea să se dovedească un refugiu deosebit de bun în timpul războiului. Mulţi alţi germani clasificaţi ca evrei, deşi nu practicau religia iudaică, s-au alăturat valului de emigranţi. Atât de mulţi oameni au plecat terorizaţi, chiar fără paşapoarte sau vize, încât ţările învecinate au fost nevoite să creeze tabere speciale pentru ei. Înaintea pogromului, întrebarea dacă să emigreze sau nu fusese un subiect de dezbatere continuă şi aprinsă între evreii germani; după pogrom, nu mai rămăsese nicio îndoială. Nu mai exista nicio prefăcătorie din partea regimului că evreii aveau să fie protejaţi de lege, când ei erau de fapt vânat pentru orice activist nazist sau oficiali care ar fi dorit să îi exploateze, bată, aresteze sau ucidă. Pentru mulţi evrei, şocul pogromului era profund, distrugând orice iluzie rămasă în ei că patriotismul lor, participarea în război, educaţia lor sau chiar şi faptul că erau fiinţe umane i-ar fi protejat de nazişti.[202]

Deja la conferinţa de la Evian devenise clar că naţionaliştii şi xenofobii dintr-un număr de ţări făceau presiuni asupra guvernelor de a opri imigrarea evreilor din Germania, oprind astfel „inundarea" culturii lor native – o consecinţă deloc probabilă având în vedere numărul total mic al evreilor germani, lăsând la o parte orice alte consideraţii. Pe de altă parte însă, copiii evrei puteau fi aculturaţi în ţările lor gazdă destul de uşor; şi şocul care a străbătut lumea după evenimentele de la 9-10 noiembrie 1938, şi deteriorarea drastică a situaţiei evreilor rămaşi în Germania ce a urmat pogromului au dus la crearea unei serii

Harta 16. Evreii în recensământul rasial nazist din 1939

de scheme pentru a le oferi copiilor evrei noi cămine în străinătate. 1 700 de copii au fost trimiși în Olanda și mai mult de 9 000 în Marea Britanie. Dar o încercare a bisericilor Protestantă și Catolică de a obține intrarea a 20 000 de copii în Statele Unite s-a izbit de rezistența opiniei publice. O propunere de lege în acest sens a fost retrasă chiar de către inițiatorul ei, senatorul Robert F. Wagner, când Congresul a insistat ca cele 20 000 de locuri să fie date în cadrul cotei existente de imigrare, ceea ce ar fi însemnat refuzul intrării pentru 20 000 de adulți.[203] Emigrarea devenise mai dificilă ca oricând odată cu apropierea războiului: un alt exemplu al naturii din ce în ce mai contradictorii și iraționale a politicilor regimului nazist la scară largă.

Rămânerea în Germania era însă orice altceva numai o opțiune ușoară nu, după cum arăta experiența lui Victor Klemperer. Odată cu înrăutățirea atmosferei antisemite din primăvara și vara lui 1938, Klemperer a fost nevoit să îndure hărțuiri repetate din partea autorității locale în legătură cu detalii mărunte ale construirii și întreținerii casei și a grădinii sale din Döltzschen, de la marginea Dresdei. În mai 1938, slujnica non-evreică a familiei și-a dat demisia după ce autoritățile locale au amenințat-o că îi dau fiica afară din slujbă dacă ea continua să lucreze pentru familia Klemperer. Locuind în afara orașului, familia Klemperer a evitat violențele de la 9-10 noiembrie, dar pe 11 noiembrie doi polițiști le-au percheziționat casa meticulos (pretextul fiind posibile arme ascunse): sabia lui Klemperer din vremea războiului a fost descoperită în pod și acesta a fost luat în custodie. Deși a fost tratat curtenitor și eliberat după câteva ore fără a i se aduce vreo acuzație, întregul incident a constituit un șoc pentru bărbat. O lovitură și mai puternică a venit atunci când lui Klemperer, care deja nu mai avea voie să intre în sala de lectură a bibliotecii locale din anul anterior, i s-a interzis complet să mai intre în bibliotecă. Bibliotecarul responsabil de secția de împrumuturi, scria Klemperer, a plâns eliberând această interdicție; voia să îi ucidă pe naziști, spunea el („nu doar să îi omor – să îi torturez, torturez, torturez").[204] Creșterea accentuată a ritmului legislației antisemite de după pogrom a început să îi limiteze viața lui Klemperer și în alte feluri. Pe 6 decembrie 1938 nota noul decret al lui Himmler prin care se retrăgeau permisele de conducere tuturor evreilor și prin care evreilor le era interzis accesul în cinematografele publice.

Incapabil să își continue cercetarea despre literatura franceză de secol optsprezece, întrucât nu mai putea folosi biblioteca, Klemperer se vedea acum lipsit și de principalele sale hobby-uri. Se vedea pus în fața unui impozit mare ca urmare a pogromului și se temea că i se va confisca în curând casa. Încercările ulterioare de a emigra nu au dus la nimic, deși prietenii și cunoștințele lui părăseau țara în număr din ce în ce mai mare. Scriitor prolific, Klemperer și-a concentrat eforturile pe redactarea memoriilor, iar consemnările din jurnal au devenit și mai voluminoase. Rămânea convins că evreii germani erau în primul rând germani și doar în al doilea rând evrei și continua să vadă sionismul ca fiind doar puțin mai bun ca nazismul. Dar viața devenea rapid mai grea și presimțea un viitor sumbru.[205]

O atmosferă negativă similară era și în casa Luisei Solmitz și a soțului ei evreu. Imediat după pogrom, agenții Gestapoului l-au vizitat pe Friedrich Solmitz și au fost convinși să nu îl aresteze doar când acesta le-a arătat medaliile de război. Cu toate acestea, a fost nevoit să își predea armele vechi din război („folosite cu onoare, predate cu rușine"). Amenda ce trebuia plătită de evreii germani a venit ca încă un șoc. „Acum și Freddy recunoaște: suntem terminați." Din nou, însă, participarea în război a lui Solmitz l-a protejat pe acesta. Întrebat de oficialii de la finanțe dacă dorește să emigreze, acesta a răspuns: „Sunt un bătrân ofițer născut în Germania și voi muri în Germania". Oficialii i-au permis să își treacă proprietatea și bunurile pe numele soției ca să scape astfel de confiscare. Dar faptul că evreilor li se interzisese prezența la teatru și la alte evenimente publice și amenințarea tot mai mare a sărăciei îl apăsau puternic. „Omul nu mai îndrăznește să se bucure de propriile bunuri", scria Luise Solmitz. „În ziua de azi, casa nu mai este un refugiu, nu îți mai poate oferi protecție."[206]

V

Până în vara lui 1939, așa cum arătau aceste experiențe, evreii rămași în Germania fuseseră complet marginalizați, izolați și lipsiți până și de cele mai elementare modalități de a-și câștiga traiul. Nu era însă suficient pentru Heydrich. La ședința din 12 noiembrie 1938, Heydrich

a recunoscut că nu va fi posibil să îi oblige pe toți evreii să emigreze într-un interval scurt de timp. A sugerat ca evreii rămași în Germania să fie obligați să poarte o insignă specială. „Dar, dragul meu Heydrich“, protestase Goebbels, „nu vei putea să eviți crearea pe scară largă de ghetouri în marile orașe. Va trebui să fie create.“[207] Pentru moment, așa cum raporta Göring la 6 decembrie 1938, însuși Hitler a respins propunerea de a concentra evreii în anumite case și de a-i obliga să poarte un însemn galben în public, din considerație față de opinia internațională care reacționase în mod critic la pogrom și la legislația ce îi urmase: limitase și măsurile împotriva căsătoriilor mixte și a oamenilor de rasă mixtă, așa cum erau ele definite de Legile de la Nürnberg, în caz că tratamentul dur avea să trezească nemulțumiri rudelor lor non-evreiești. În practică, însă, societatea evreiască din Germania se retrăgea oricum rapid înspre ghetoizare, aproape complet izolată de viața normală de zi cu zi, dispărând rapid din conștiința majorității germanilor.[208]

La acel moment, ca urmare a violențelor de masă de la 9-10 noiembrie cărora nu li se opusese nimeni și a încarcerării în lagăre de concentrare a 30 000 de bărbați evrei, chiar dacă doar pentru câteva săptămâni, fără a se întâmpina vreo opoziție serioasă, a început Hitler să amenințe pentru prima oară cu anihilarea fizică completă a evreilor. În cei doi ani anteriori, se abținuse în declarațiile sale publice de la a face afirmații ostile la adresa evreilor, parțial din considerații de politică externă, parțial din dorința de a se distanța personal de ceea ce știa a fi unul dintre aspectele cel mai puțin populare ale regimului pentru marea majoritate a poporului german. Plecarea sa de la reuniunea de partid din 9 noiembrie, după ce luase decizia de a lansa pogromul, se potrivea perfect cu linia pe care o abordase anterior.[209] Dar această abținere relativă de la o justificare publică a politicilor antisemite nu însemna că Hitler încetase și implementarea lor practică. Le discutase de câteva ori în particular în 1936 și 1937 și fără îndoială că discursul său de la congresul din septembrie 1937 a oferit un stimul intenționat intensificării antisemitismului, care a reînceput în acel moment.[210] Într-o manieră caracteristică, a prezentat pogromul ca o expresie a unei uri universale și fanatice împotriva evreilor în cadrul populației germane, pe care el însuși făcea toate eforturile să o potolească. „Ce credeți, domnule Pirow“, îl întreba el pe ministrul apărării al Africii de Sud la

24 noiembrie, „că s-ar întâmpla în Germania dacă mi-aş lua mâna protectoare de pe evrei? Lumea nu şi-ar putea imagina consecinţele".[211] Ameninţarea foarte puţin mascată aici era palpabilă. Hitler era dornic să pună presiune asupra puterilor adunate la Evian să accepte mai mulţi refugiaţi, şi a făcut asta sugerând în mod clar ce avea să se întâmple cu evreii Germaniei dacă acestora nu le era permisă intrarea în alte ţări. La 21 ianuarie 1939 i-a spus ministrului de externe cehoslovac: „Evreii dintre noi vor fi anihilaţi. Evreii nu au făcut ceea ce au făcut la 9 noiembrie 1938 degeaba; această zi va fi răzbunată".[212]

Pe 30 ianuarie 1939, Hitler repeta aceste ameninţări în public şi le ridica la scară europeană. Vorbind în Reichstag la a şasea aniversare a numirii sale în funcţia de cancelar al Reichului, a spus:

> Am fost adesea profet în viaţa mea şi adesea s-a râs de mine. În timpul luptei mele pentru putere, au fost în primul rând evreii cei care au luat în râs profeţia mea că într-o zi voi prelua conducerea statului şi cu ea a întregului popor şi apoi, printre multe alte lucruri, voi rezolva şi problema evreiască. Cred că hohotele de râs ale acelor zile se vor fi înecat în gâtlejurile multor evrei între timp.
>
> Vreau să fiu din nou profet astăzi: dacă evreimea finanţată internaţional din Europa şi din alte locuri va reuşi din nou să scufunde oamenii într-un război mondial, atunci rezultatul nu va fi bolşevizarea mapamondului şi astfel victoria evreimii, ci anihilarea rasei evreieşti în Europa.[213]

Această ameninţare, difuzată în cadrul programului de ştiri săptămânal, nu putea să fie mai publică. Avea să fie ţinută minte şi citată în numeroase ocazii ulterioare. Merită, prin urmare, cea mai mare atenţie.

Pogromul din noiembrie 1938 reflectă radicalizarea regimului în ultimele stadii ale pregătirii de război.[214] Parte din pregătiri, în mintea lui Hitler, trebuiau să constea în neutralizarea a ceea ce el percepea ca fiind ameninţarea evreiască. Cu o desconsiderare a adevărului specifică antisemiţilor paranoici, el considera că „finanţele internaţionale" lucrau împreună cu comunismul internaţional, ambele dirijate din spatele scenei de evrei, pentru a lărgi acest război european, pe care ştiau că Germania avea să îl câştige, la o scară mondială, ceea ce putea să însemne numai implicarea Statelor Unite în conflict. Acesta era singurul mod prin care ar fi avut şanse de succes. Însă până la aceasta, Germania putea avea în

stăpânire toată Europa și majoritatea evreilor de pe continent în mână. Anticipând acest moment, deci, Hitler anunța că avea să țină evreii Europei ostatici, ca o modalitate de a descuraja intrarea Americii în război. Dacă SUA avea să intre de partea inamicilor Germaniei, atunci evreii, nu doar în Germania, ci în întreaga Europă, aveau să fie uciși. Terorismul nazist căpătase acum o dimensiune internațională: practica, la cea mai mare scară posibilă, a luării de ostatici.[215]

VI

Radicalizarea antisemitismului petrecută în 1938 făcea astfel parte din ceea ce toată lume știa că era ultima etapă din îndelung pregătitul război de dominație și reorganizare rasială a Europei de către Germania. Extrădarea sau, eșuând în aceasta, izolarea populației evreiești a Germaniei erau, în ideologia paranoică a naziștilor, o precondiție esențială pentru obținerea siguranței interne și pentru eliminarea amenințării din interior – o amenințare care, în realitate, exista doar în imaginația lor. Radicalizarea s-a petrecut după 1938 și pentru că, într-adevăr, acest proces de cucerire și reorganizare începuse deja, având ca primă etapă anexarea Austriei. Populația evreiască a Germaniei fusese, în mare parte, prosperă și exproprierea ei de către stat și de către numeroase companii private a fost accelerată în acest moment și pentru că exista o nevoie crescândă de valută forte pentru a plăti cheltuielile din ce în ce mai mari de înarmare ale Germaniei. Este tentant să descriem violența antisemită din cel de-al Treilea Reich ca pe o „regresie în barbarism“, dar aceasta ar fi o neînțelegere fundamentală a dinamicii sale. Boicoturile și exproprierea magazinelor și afacerilor evreiești erau în fapt susținute de o anumită clasă de oameni de afaceri mici și mijlocii care ar fi putut fi dezamăgiți de eșecul regimului de a le îmbunătăți situația economică prin mijloace mai convenționale. Dar moartea socială și economică a comunității evreiești din Germania era comandată și de sus, ca parte a unei pregătiri generale pentru război. Era justificată de o ideologie naționalistă radicală care era legată nu de o viziune vagă a întoarcerii Germaniei în ape medievale, ci din contră, de un război avansat tehnologic pentru dominarea Europei, bazată pe

ceea ce la acel moment erau cele mai moderne, ştiinţifice criterii de sănătate şi supremaţie rasială.

Faptul că antisemitismul în componenta sa rasială era fundamental o ideologie modernă poate fi văzut şi din manifestările din alte ţări est şi central-europene ale vremii. În Polonia, de asemenea, exista un partid extrem de antisemit şi anume *Endecja* lui Roman Dmowski, care a atras înspre sine o largă coaliţie a claselor mijlocii în spatele unei ideologii din ce în ce mai fasciste în timpul anilor 1930. Polonia a fost condusă de o junta militară după 1935 şi *Endecja* a fost în opoziţie; cu toate acestea, au organizat boicotarea la scară largă a magazinelor evreieşti şi a afacerilor acestora, care era adesea însoţită de violenţe destul de grave: o estimare susţine că 350 de evrei polonezi au fost ucişi şi peste 500 răniţi în timpul incidentelor antisemite din peste 150 de oraşe poloneze între decembrie 1935 şi martie 1939. *Endecja* făcea presiuni pentru lipsirea evreilor de drepturi, pentru interzicerea intrării lor în armată, universităţi, lumea afacerilor, pentru excluderea lor din profesii şi multe altele pe lângă. Evreii din Polonia – 10 la sută din populaţie, aproximativ 3,5 milioane de oameni – aveau să fie strânşi în ghetouri şi apoi forţaţi să emigreze. Astfel de presiuni au forţat guvernul din ce în ce mai slab, dezorientat de moartea dictatorului polonez Pildsudski în 1935, să ia în considerare aplicarea de măsuri antisemite pentru a încerca să prevină pierderea susţinerii în dauna *Endecja*. Deja din anii 1920, evreii fuseseră excluşi efectiv de la a lucra în administraţia publică şi de la a primi contracte de afaceri cu guvernul. Acum s-au impus limite stricte în privinţa accesului evreilor la educaţie secundară şi superioară şi la profesiile medicală şi legală. Numărul studenţilor evrei din universităţile Poloniei a scăzut de la 25 la sută în 1921-1933 la 8 la sută în 1938-1939.[216]

Până la acel moment, studenţii polonezi reuşiseră să-i forţeze pe colegii lor evrei să ocupe „bănci-ghetou" separate la cursuri. Pe lângă aceasta, restricţiile din ce în ce mai severe au fost impuse afacerilor evreieşti de export şi atelierelor artizanale – un segment de bază al activităţii economice evreieşti într-o ţară în care evreii per total nu se numărau printre păturile înstărite ale societăţii. În 1936, guvernul a scos în afara legii uciderea rituală a animalelor după legea iudaică, un atac direct adus nu doar tradiţiei religioase iudaice, dar şi existenţei numeroşilor

evrei care trăiau din asta. O interzicere a cumpărăturilor de duminică a lovit micii comercianți evrei, care acum fie trebuiau să țină magazinele deschise de Sabatul evreiesc, fie să piardă clienți rămânând închiși două zile pe săptămână. În 1938, partidul de la guvernare a adoptat un program cu treisprezece puncte pentru a rezolva problema evreiască, propunând o serie de măsuri noi pentru a sublinia statutul evreilor de străini în statul național polonez. Până în 1939, evreilor le fusese interzis accesul în profesii chiar dacă obținuseră înainte calificarea necesară de la universitate. Din ce în ce mai mult, partidul de guvernământ adopta politici întâi propuse de naziști în Germania: în ianuarie 1939, de exemplu, unii din deputații acestuia au înaintat o propunere pentru un echivalent polonez al Legilor de la Nürnberg.

Cu toate acestea, a existat o diferență esențială. Marea majoritate a evreilor din Polonia vorbeau în dialectul yiddish mai degrabă decât în poloneză și erau puternic legați de credința iudaică. Ei le păreau naționaliștilor polonezi, așa cum păreau și Bisericii Catolice Poloneze, ca un obstacol major în integrarea națională. Erau de fapt tratați ca o minoritate națională în noul stat polonez. Antisemitismul polonez era, deci, mai degrabă religios decât rasist, deși granițele dintre cele două au devenit din ce în mai neclare în violența retoricii antisemite și urmând exemplul nazist.[217] La sfârșitul anilor 1930, guvernul polonez făcea presiuni asupra comunității internaționale pentru a permite o emigrare masivă a evreilor din țară – un motiv major în convocarea conferinței de la Evian, așa cum am văzut. O idee, un punct comun al antisemiților din multe părți ale Europei de la finalul secolului nouăsprezece era de a-i trimite pe evrei pe insula posesiune franceză Madagascar, la est de coasta africană. Discuții îndelungate dar nefinalizate s-au desfășurat între guvernele polonez și francez pe această temă la finalul anilor 1930.[218]

Idei și politici similare pot fi găsite și în alte țări din estul sau centrul Europei, țări care se străduiau să își construiască o nouă identitate națională în acel moment, exemplele cele mai notabile fiind România și Ungaria.[219] Aceste țări își aveau propriile mișcări fasciste, Garda de Fier în România și Crucile cu Săgeți în Ungaria, care nu erau cu nimic mai prejos decât național-socialiștii din Germania în privința urii lor violente față de evrei; la fel ca în Germania, și antisemitismul de aici era legat de naționalismul radical, de credința că

națiunea nu atinsese realizarea completă pentru că, în primul rând, evreii erau cei care o împiedicau să facă asta. În România, existau aproximativ 750 000 de evrei la începutul anilor 1930, sau 4,2 la sută din populație și, la fel ca în Polonia, aceștia reprezentau o minoritate națională. Sub presiune crescândă din partea mișcării radical-fasciste Garda de Fier la finalul anilor 1930, regele Carol a numit un guvern de extremă dreaptă care nu a avut viață lungă, guvern care a inițiat o legislație antisemită, aplicată în continuare de rege când a devenit dictator în 1938. Până în septembrie 1939, cetățenia română le fusese luată la cel puțin 270 000 de evrei; mulți fuseseră scoși din profesiile lor, inclusiv din sistemul juridic, din poliție, învățământ și din armată și asupra tuturor se făceau presiuni pentru a emigra.[220]

Situația celor aproximativ 445 000 de evrei din Ungaria era mai apropiată de cea a evreilor din Germania decât a celor din Polonia: aceștia vorbeau limba maghiară și erau puternic asimilați. Majoritatea locuiau în Budapesta, capitala, și se considerau maghiari din toate punctele de vedere. Prezența majoritară a evreilor în regimul comunist radical, de scurtă durată, a lui Bela Kun din 1919 a alimentat antisemitismul de dreapta. Conducătorul contrarevoluționar al statului, amiralul Miklós Hórthy, a realizat alianța Ungariei cu Germania nazistă la finalul anilor 1930 în speranța de a recuceri teritoriile pierdute în dauna Cehoslovaciei și României, ca urmare a tratatului de Pace din 1919. Această mișcare a adus la rândul ei noi susținători Crucilor cu Săgeți, de a cărei popularitate a încercat să profite guvernul în mai 1938, promulgând Prima Lege cu privire la Evrei, care impunea restricții detaliate procentului de angajați evrei în afaceri, în profesii și în toate domeniile vieții. Mai târziu în același an, o a Doua Lege Evreiască a fost adoptată, intrând în vigoare din mai 1939, reducând aceste procente de la 20 la sută la 6 la sută și interzicându-le total evreilor să conducă ziare, cinematografe și teatre, să predea, să cumpere terenuri, să servească ca ofițeri în armată și ca funcționari publici. Aceste legi, reflectând clar influența Germaniei naziste, erau în esența lor rasiale, afectându-i de exemplu și pe evreii care trecuseră la creștinism după 1919. Lui Hórthy însuși îi displăcea acest fapt, dar era incapabil să împiedice aplicarea clauzelor rasiale din aceste legi.

La scară largă, toate statele create sau reînființate în Europa Centrală și de Est la finalul Primului Război Mondial pe principiul, enunțat de președintele SUA Woodrow Wilson, al auto-determinării naționale conțineau mari minorități naționale, pe care au încercat să le asimileze culturii dominante, folosind un grad mai mic sau mai mare de forță. Dar evreii din aproape toate aceste țări purtau cu ei și povara suplimentară de a fi priviți de extremiștii naționaliști ca agenți ai unei conspirații mondiale, ca fiind aliați ai comunismului rusesc, pe de o parte, și ai finanțelor internaționale, pe de alta, reprezentând astfel o amenințare pentru independența națională, de multe ori mai mare decât cea reprezentată de celelalte minorități din cadrul granițelor lor. Văzute în contextul celorlalte țări din Europa Centrală și de Est, prin urmare, aceste politici adoptate și aplicate de naziști împotriva evreilor între 1933 și 1939 nu mai par atât de neobișnuite. La acea dată, Germania nu era singura țară din regiune care îngrădise drepturile evreilor, care îi lipsise pe evrei de mijloacele de a-și asigura traiul, care a încercat să îi facă pe evrei să emigreze în număr mare sau în care au avut loc izbucniri de violență, distrugere și crimă împotriva populației evreiești. Chiar și în Franța exista un puternic curent de dreapta antisemit, alimentat de ostilitatea împotriva guvernului Frontului Popular a lui Leon Blum, la rândul lui evreu și socialist, susținut în Camera Deputaților de Partidul Comunist, care a venit la putere în 1936.

Cu toate acestea, existau și diferențe reale evidente, care au apărut parțial din cauza faptului că Germania era mult mai mare, mai puternică și, în ciuda crizei economice de la începutul anilor 1930, mai prosperă decât celelalte țări din regiune, parțial din cauza faptului că minoritatea evreiască a Germaniei era mai asimilată decât minoritățile evreiești din Polonia și România. Doar în Germania au fost introduse legi rasiale referitoare la căsătorie și relații sexuale, deși o lege similară a fost propusă și în România; doar în Germania au fost furate proprietățile evreilor, le-au fost luate slujbele și mijloacele de a-și asigura traiul în mod sistematic, deși restricții în privința tuturor acestor aspecte au existat cu siguranță și în alte părți; doar în Germania a existat un pogrom la nivel național organizat de guvern, deși existau cu siguranță grupuri politice puternice care ar fi dorit să facă asta și în alte părți. Mai presus de orice, doar în Germania au reușit extremiștii naționaliști să

ajungă la putere în anii 1930 mai degrabă decât să exercite influență și doar în Germania eliminarea influenței evreiești de către stat și partidul aflat la conducere a fost privită ca o bază indispensabilă pentru renașterea spiritului național și pentru crearea unei noi societăți umane, pure rasial. Politicile antisemite ale celui de-al Treilea Reich au devenit un model pentru antisemitismul din alte țări în timpul acelor ani, dar în nicio altă putere nu a existat un regim la conducere care să considere crucială implementarea acestor politici până la nivelul cel mai de jos și extinderea lor la nivelul întregii Europe. Nu venise încă timpul ca al Treilea Reich să facă acești pași. Avea să vină doar odată cu începutul celui de-al Doilea Război Mondial.

7

DRUMUL SPRE RĂZBOI

De la slăbiciune la putere

I

Modul de lucru al lui Hitler erau dezordonat. Mereu îi fusese străină rutina. Caracterul său boem era încă evident în modul său de viață chiar după venirea sa la putere. Stătea până dimineața urmărind filme în cinematograful său privat și se trezea adesea târziu. În general, începea munca pe la ora zece dimineața, petrecând două sau trei ore ascultând rapoarte de la Hans Heinrich Lammers, șeful Cancelariei Reichului și legătura principală a lui Hitler cu miniștrii săi, și de la Walter Funk, adjunctul lui Goebbels la Ministerul Propagandei. După terminarea problemelor administrative, legislative și de propagandă ale zilei, își rezerva uneori timp pentru întâlniri urgente separate cu miniștrii sau cu secretarul de stat Otto Meissner, care conducea ceea ce fusese odată Biroul Președintelui. Prânzul era pregătit în mod obișnuit pentru ora unu, dar trebuia uneori amânat dacă Hitler întârzia. Musafirii erau de obicei din anturajul din imediata apropiere a lui Hitler, inclusiv aghiotanții săi, șoferii și fotograful Heinrich Hoffmann. Göring, Goebbels și Himmler participau la aceste prânzuri cu o frecvență diferită, mai târziu și Albert Speer, dar majoritatea miniștrilor importanți participau rar. Dacă nu mai erau în grații, nu erau primiți niciodată în prezența lui Hitler: ministrul agriculturii Walther Darré, de exemplu, a încercat fără succes vreme de doi ani să îl vadă pe Hitler spre finalul anilor 1930 pentru a discuta situația din ce în ce mai rea a rezervelor de hrană. După prânz, Hitler avea discuții despre probleme de politică externă sau militare cu o serie de sfătuitori sau studia planuri ale unor opere arhitehtonice împreună cu Speer. Decât să petreacă ore întregi luptându-se cu munți de hârtii, Hitler prefera să vorbească cu

oamenii, ceea ce făcea vreme îndelungată și, de obicei, fără întreruperi din partea ascultătorilor săi sicofanți, la prânz sau cină.[1]

Când Hitler se afla la reședința sa de la Obersalzberg, refugiul său din Alpii Bavarezi, stilul său de viață era și mai neregulat. La origine o mică cabană pe vârful unui deal, această reședință a fost reconstruită după 1933 pentru a forma un complex mare de clădiri cunoscute sub numele colectiv Berghof („curtea de la munte" sau „ferma de la munte"), cu priveliști minunate ale munților de pe terasă și cu alte clădiri în josul dealului pentru membrii anturajului său. Aici, adesea nu ieșea din camerele sale până după-amiaza, când făcea o plimbare spre vale (o mașină îl aștepta acolo pentru a-l aduce înapoi), saluta grupurile de turiști obișnuiți, care urcau pe munte pentru a se opri tăcuți lângă el și a smulge bucăți de gard ca suveniruri, și servind răcoritoare pe terasă, dacă vremea permitea. După cină, urmau alte filme vechi și arareori se culca înainte de ora două sau trei dimineața. Era adesea acompaniat aici de Eva Braun, o tânără femeie atrăgătoare, cu douăzeci și trei de ani mai tânără ca el, fostă angajată a lui Heinrich Hoffmann. Viața sexuală a lui Hitler, subiectul multor speculații lugubre de atunci și de mai târziu, pare să fi fost extrem de convențională, cu excepția faptului că refuza să se căsătorească sau să recunoască relațiile sale în fața publicului larg, de teama că avea să îi compromită aura de putere singulară și de invulnerabilitate cu care propaganda îl înconjurase. Înainte, în 1931, nepoata lui, Angela („Geli") Raubal, a fost ucisă într-un accident, dând naștere unor zvonuri de prost gust, dar nefondate, despre relația lor. Eva Braun, o femeie naivă și supusă, era clar impresionată de Hitler și se simțea copleșită de atenția acestuia. Relația a fost rapid acceptată de anturajul lui Hitler, dar ținută secretă față de public. Trăind în lux, cu puține sarcini, Eva Braun era prezentă la Berghof ca o însoțitoare personală a lui Hitler, nu în calitate de consoartă oficială.[2]

Absența rutinei în stilul de conducere al lui Hitler însemna că acesta nu acorda prea multă atenție problemelor de detaliu de care nu era interesat, cum ar fi managementul forței de muncă sau detaliilor managementului financiar, pe care le lăsa fericit în sarcina lui Schacht sau a succesorilor acestuia. Aceasta putea însemna uneori că își punea semnătura pe măsuri care trebuiau apoi suspendate din cauza opoziției unor puternice interese legitime, cum este cazul unui decret referitor la

Frontul Muncii promulgat în octombrie 1934.[3] Însemna de asemenea că cei care avuseseră sau controlau accesul personal direct la el puteau avea o influență semnificativă. Accesul devenea o cheie din ce în ce mai importantă spre putere. Stilul de viață boem al lui Hitler nu însemna însă că acesta era leneș sau inactiv, sau că s-a retras din politica internă după 1933. Atunci când ocazia o cerea, putea interveni cu putere și în mod decisiv. Albert Speer, care s-a aflat adesea în preajma sa în a doua jumătate a anilor 1930, observa că deși Führerul părea să piardă mult timp, „acesta adesea permitea unei probleme să se dezvolte în timpul unor săptămâni în care părea complet preocupat de probleme neînsemnate. Apoi, după o «iluminare bruscă», petrecea câteva zile muncind intens pentru a da formă finală soluției".[4] Hitler, cu alte cuvinte, era mai degrabă dezordonat decât leneș în obiceiurile lui de lucru. Își scria singur discursurile și participa adesea la turnee îndelungate și extenuante în jurul Germaniei, vorbind, întâlnindu-se cu oficiali și îndeplinindu-și funcția ceremonială de șef al statului. În domeniile de care era într-adevăr interesat, nu ezita să conducă personal, chiar în chestiuni de detaliu. În artă și cultură, de exemplu, Hitler impunea politica ce trebuia urmată și inspecta personal pozele selectate pentru a fi expuse sau eliminate. Prejudecățile lui – împotriva compozitorului Paul Hindemith, de exemplu – se dovedeau invariabil decisive. Și în politica rasială, Hitler își asumase rolul de conducere, grăbind sau încetinind implementarea măsurilor antisemite sau de altă natură, după cum credea că o dictează circumstanțele. În domenii precum acestea, Hitler nu reacționa pur și simplu la sugestiile venite din partea subordonaților săi, așa cum au sugerat unii. Dimpotrivă, Hitler era cel cu inițiativa, dictând principiile generale ce trebuiau urmate de politică. Acestea erau simple, clare și ușor de înțeles și fuseseră imprimate în mințile și inimile activiștilor naziști încă din anii 1920 prin cartea lui, *Mein Kampf*, prin discursurile lui și prin propaganda vastă și neîncetată construită de partid înainte de 1933 și de Ministerul Propagandei după aceea. Subordonații lui Hitler nu erau nevoiți să își imagineze ce avea să facă acesta într-o anumită situație; principiile care le dictau comportamentul se aflau la îndemâna tuturor; tot ceea ce trebuiau să facă era să completeze cuvintele lipsă. Pe lângă aceasta, în momentele decisive, cum ar fi boicotul de la 1 aprilie 1933 sau pogromul de la 9-10 noiembrie 1938,

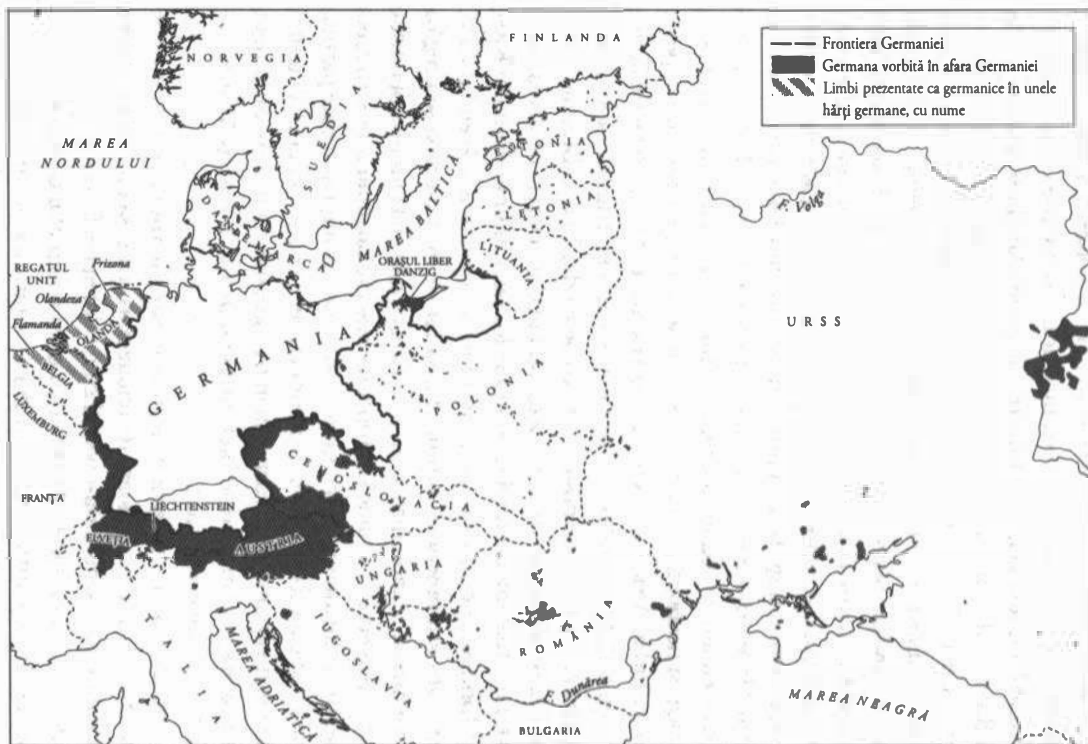
Hitler a ordonat personal acțiunea ce avea să urmeze, în termeni care în mod necesar, din punctul său de vedere, evitau detaliile specifice, dar erau de neconfundat în intenția lor generală.[5]

Domeniul de care Hitler se interesa cel mai consistent și în maniera cea mai detaliată, însă, era fără îndoială cel al politicii externe și al pregătirilor pentru război. Este fără îndoială că Hitler a fost cel care, personal, a condus Germania spre război din momentul în care a devenit cancelar al Reichului, subordonând toate celelalte aspecte ale politicii sale pentru atingerea acestui scop și, așa cum am văzut, creând un număr de puncte de efort și de presiune asupra economiei, societății și sistemului politic ca rezultat. Războiul pe care îl visa avea să fie mult mai extins decât câteva conflicte limitate menite să revizuiască prevederile teritoriale fixate de Tratatul de la Versailles. În una din multele ocazii similare, a anunțat, pe 28 mai 1928, că intenția sa era de a „conduce poporul într-o acțiune sângeroasă, nu pentru o ajustare a granițelor, ci pentru a-l salva *până în viitorul cel mai îndepărtat*, obținând atâta pământ și spațiu ca viitorul să primească însutit sângele vărsat“.[6] Nu și-a modificat această intenție după ce a ajuns la putere. La începutul lui august 1933, de exemplu, le-a spus celor doi afaceriști americani aflați în vizită că dorea să anexeze nu numai Austria, coridorul polonez și Alsacia-Lorena, dar și părțile vorbitoare de germană din Danemarca, Italia, Cehoslovacia, Iugoslavia și România. Aceasta însemna dominarea totală a Europei de către Germania.[7] Pe termen lung, într-adevăr, intenționa ca Germania să domine lumea.[8] Dar pentru început, desigur, Hitler trebuia să admită că Germania era extrem de slabă internațional, forțele ei armate puternic limitate de Tratatul de la Versailles, economia în ruină, constituția ei internă, așa cum o vedea el, haotică și divizată, atacată de inamicii din interior. Scopul inițial al lui Hitler, prin urmare, care i-a ghidat politica externă în primii doi ani și mai mult ai celui de-al Treilea Reich, a fost să țină potențialii inamici ai Germaniei departe în timp ce țara se reînarma.[9]

În practică, nu a fost un lucru dificil de făcut. Germania s-a bucurat de o doză mare de simpatie internațională la începutul și mijlocul anilor 1930. Idealismul care jucase un rol atât de important în crearea Acordului de Pace din 1918-1919 se întorsese de mult împotriva sa. Principiul auto-determinării naționale, invocat pentru a oferi independență unor

țări precum Polonia, îi fusese negat în mod manifest înseși Germaniei, cu milioane de vorbitori de germană în Austria, în Regiunea Sudetă din Cehia, în părți ale Sileziei (acum parte a Poloniei) și din alte părți; acestora li se refuzase dreptul ca ținuturile în care trăiau să facă parte din Reich. Opinia generală printre elitele din Anglia și Franța că Primul Război Mondial fusese rezultatul dezastruos al unui capitol de accidente și decizii proaste a alimentat la rândul său un sentiment de vină față de duritatea condițiilor păcii și un sentiment de neîncredere față de clauza vinovăției pentru război, atribuită Germaniei. Plata reparațiilor încetase prematur în 1932, dar restricționarea continuă a înarmării Germaniei părea nedreaptă și absurdă multora, mai ales în fața unor guverne naționaliste beligerante din țări precum Ungaria și Polonia. Pentru Marea Britanie și Franța, criza a însemnat o retragere financiară și o reținere uriașă de la a mai cheltui bani pe arme, mai ales luând în calcul și nevoia de a apăra și menține imperiile lor răspândite peste mări, în India, Africa, Indochina și alte locuri. În Franța, debutul târziu al crizei, la mijlocul anilor 1930, a îngreunat reînarmarea rapidă. Majoritatea generațiilor de politicieni postbelici din Marea Britanie și din Franța erau politicieni de mâna a doua. Fiind martori la uciderea celor mai buni și mai inteligenți din generația lor pe fronturile Primului Război Mondial, aceștia erau hotărâți să evite repetarea măcelului dacă acest lucru era omenește posibil. Lipsa lor de dorință de a se pregăti pentru război, cu atât mai puțin de a participa la el, la un război purtat pentru probleme de politică europeană care păreau eminamente rezolvabile prin alte mijloace și cu un minim de bunăvoință din toate părțile, era intensificată și de frica în legătură cu ceea ce avea să aducă cu sine războiul: nu doar un nou carnagiu în tranșee, dar și un bombardament masiv al orașelor mari, distrugeri uriașe și pierderi de vieți civile și posibil și o revoluție socială.[10]

Astfel, de fapt, tot ceea ce a trebuit să facă Hitler pentru a trece peste faza inițială, periculoasă de reînarmare a fost să liniștească opinia internațională, asigurându-i pe toți că nu dorea decât să repare răul făcut de Acordul de Pace, să obțină un grad acceptabil de autodeterminare națională pentru germani și să redea țării sale locul său de drept, egal în rândul națiunilor lumii, împreună cu mijloacele potrivite de a se apăra împotriva agresorilor potențiali. Și aceasta, în mod esențial, este

Harta 17. **Etnicii germani din Europa Centrală şi de Est, 1937**

ceea ce a făcut până la mijlocul lui 1938, având susținerea nu numai a Biroului pentru Politică Externă al Partidului Nazist, condus de Alfred Rosenberg, dar și al birocraților conservatori care încă dominau Ministerul german de Externe, condus de baronul Konstantin von Neurath. Naționaliști până la ultimul om, oficialii fuseseră iritați de politica de împlinire a condițiilor urmată de ministrul de externe Gustav Stressemann în anii 1920, și au primit deschiși schimbarea de direcție adusă de cancelarul Reichului Heinrich Brüning, care îl înlocuise pe aghiotantul principal al lui Stressemann cu mult mai agresivul Bernhard von Bülow, ca secretar de stat, în 1930. Diplomații au primit cu bucurie noul regim în ianuarie 1933, mai ales având în vedere că Neurath, care a continuat ca ministru de externe din guvernul anterior la cererea expresă a președintelui Hindenburg, era unul de-al lor. Pe 13 martie 1933, Bülow a înaintat un memorandum lui Neurath și ministrului apărării Blomberg, în care sublinia că țintele pe termen mediu ale politicii externe, acum că reparațiile de război fuseseră sistate, și francezii, englezii și americanii își încetaseră ocuparea militară a Renaniei, ar trebui să fie recuperarea teritoriului pierdut în favoarea polonezilor în 1918-1919 și incorporarea Austriei în Reich. În viitorul imediat însă, sfătuia el, Germania va trebui să evite mișcările agresive până când reînarmarea îi va restaura puterea.[11]

Dar drumul spre reușită era unul dificil. Negocierile de dezarmare internațională începute devreme în 1932 s-au împotmolit din cauza englezilor și francezilor, care nu erau dispuși să permită paritatea cu Germania, nici reducând propriile forțe armate, nici permițând Germaniei să și le mărească pe ale ei. Din ce în ce mai dornic să introducă serviciul militar obligatoriu, mai ales având în vedere amenințarea crescândă reprezentată de Cămășile Brune ale lui Ernst Röhm ca o armată surogat, ministrul apărării Blomberg, având sprijinul ministrului de externe, a trecut peste Hitler și a încurajat reprezentanții germani de la Geneva să abordeze o linie dură în fața obiecțiilor continue anglo-franceze contra ridicării limitărilor înarmării Germaniei. Întrucât negocierile au ajuns într-un punct mort, Blomberg l-a convins pe Hitler să se retragă pe 14 octombrie 1933 și să puncteze importanța momentului retrăgând Germania și din Liga Națiunilor, principalul garant al negocierilor, în același timp.[12] Mișcarea a fost făcută, declara Hitler, „având

în vedere cererile nerezonabile, umilitoare și degradante făcute de celelalte puteri". Invocând dorința sa pentru pace și disponibilitatea de a se dezarma dacă și celelalte puteri o făceau, declara Hitler, într-un lung discurs transmis la radio în aceeași seară, căci degradarea intenționată a Germaniei nu mai putea fi tolerată. Germania fusese umilită de Acordul de Pace și fusese scufundată într-un dezastru economic de reparațiile de război; să adaugi și insulte acestor răni, refuzând să acorzi un loc egal la discuțiile de dezarmare, era prea mult de suportat. Decizia, a anunțat el, avea să fie supusă poporului german în cadrul unui plebiscit.[13] Ținut câteva săptămâni mai târziu, acesta a oferit previzibila majoritate covârșitoare în favoarea deciziei lui Hitler, mulțumită și intimidării masive și a manipulării electorale. Deși e imposibil de afirmat cu certitudine, este probabil că majoritatea electoratului ar fi susținut retragerea într-un vot liber; doar foștii comuniști și aripa stângă a social-democraților posibil că ar fi votat „nu" dacă alegerile ar fi fost libere.[14]

Ieșirea din Liga Națiunilor a fost primul pas decisiv al politicii externe a celui de-al Treilea Reich. Acest pas a fost urmat de altă mutare care a creat uimire generală atât în Germania, cât și în afara ei; un pact de neagresiune pe zece ani semnat cu Polonia la 26 ianuarie 1934, impus cu forța personal de Hitler, în ciuda unor rezerve serioase din partea Ministerului de Externe. Pentru Hitler, avantajul acestui pact era că acoperea flancul de est vulnerabil al Germaniei în timpul perioadei de reînarmare secretă, îmbunătățea relațiile de comerț, extrem de proaste la acel moment, și oferea o anumită securitate orașului liber Danzig, condus acum de un guvern local nazist, sub suzeranitatea Ligii Națiunilor, dar separat de Germania de coridorul spre Marea Baltică acordat Poloniei de Acordul de Pace. Pactul putea fi utilizat pentru a demonstra Marii Britanii și celorlalte puteri că Germania este o țară pașnică; până și mult admiratul Gustav Stressemann, ministru de externe în timpul Republicii de la Weimar, nu ajunsese la încheierea unui „Lucarno estic", reușind doar să rezolve problemele din vest prin tratatul cu același nume. Pentru polonezi, acest tratat servea ca un substitut pentru siguranța oferită înainte de Liga Națiunilor și înlocuia alianța încheiată cu Franța în 1921, a cărei politică internă și situație economică o făceau din ce în ce mai nemulțumitoare ca sprijin defensiv împotriva agresiunii germane (subminarea influenței Franței constituia

desigur încă un bonus pentru Hitler). Pactul era, însă, doar un aranjament temporar din partea lui Hitler: o bucată de hârtie, având un scop pe moment, care va fi ruptă fără prea multe formalități când nu va mai fi nevoie de ea. Aveau să mai urmeze multe hârtii de acest fel.[15]

II

Pentru cea mai mare parte a anului 1934, atenția lui Hitler s-a îndreptat spre politica internă, mai ales spre tensiunile care au condus la și urmat epurării SA petrecută la finalul lui iunie. Chiar înaintea epurării, Hitler a făcut prima sa vizită în străinătate, în calitate de Cancelar al Germaniei, liderului fascist Mussolini, la Veneția, pentru a încerca să obțină o înțelegere a evenimentelor ce aveau să se desfășoare. Admirația lui Hitler pentru Mussolini era una evident sinceră. Cu toate acestea, atmosfera de la întâlnire a fost una remarcabil de glacială. Mussolini era extrem de suspicios în privința intențiilor naziștilor în Austria, pe care el o simțea ca aparținând sferei sale de influență. O țară mică, fără ieșire la mare, pe jumătate în Alpii de la granița cu Italia, Austria vorbitoare de germană trecuse prin repetate turbulențe politice de la respingerea internațională a propunerii de a se uni cu Germania după căderea monarhiei habsburgice în 1918-1919. Puțini austrieci aveau încredere în viabilitatea propriului stat. Inflația masivă de la începutul anilor 1920 fusese urmată de deflație și apoi de criză, la fel ca în Germania. Țara era divizată politic în două mari tabere, socialiștii, având sprijin mai ales în clasa muncitoare a Vienei „roșii", unde locuiau aproape o treime din populația de șapte milioane a țării, și Partidul Social Creștin, de orientare catolică, a cărui bază stătea în clasele de mijloc vieneze, în fermierii conservatori și în votanții din orașele mici, de provincie. Tensiunile dintre cele două au erupt în violențe deschise în 1933, când cancelarul social creștin Engelbert Dollfuss a dizolvat permanent parlamentul și a stabilit un regim autoritar. Hărțuirea crescândă a socialiștilor de către poliție a provocat o rebeliune armată în cartierele muncitorești din Viena în februarie 1934. Aceasta a fost înăbușită în forță de armata austriacă. Socialiști de seamă, inclusiv ideologul lor cel mai influent, Otto Bauer, au fugit folosindu-se de faimoasele canale ale

Vienei. Dollfuss i-a scos pe socialişti cu totul în afara legii. Mii au fost arestaţi şi încarceraţi. Pe 1 mai 1934, dictatorul austriac a impus o nouă constituţie ţării sale. Aceasta abolea alegerile şi stabilea, cel puţin pe hârtie, o versiune palidă a statului corporatist, bazată pe modelul creat de Mussolini.[16]

În ciuda aparentei lor hotărâri, aceste mişcări l-au făcut pe Dollfuss să pară în mod clar nesigur. Situaţia economică era mai rea ca niciodată. Marea clasă muncitoare vieneză spumega de resentimente. De partea dreaptă, grupul paramilitar Brigăzile Apărării Patriei, care doreau un tip de fascism mai radical, bazat mai clar pe modelul italian, crea tulburări. Partidul Nazist din Austria, înainte minuscul, creştea rapid în mărime şi ambiţie. Interzicerea sa oficială de către Dollfuss în iulie 1933 nu a avut un efect prea mare. Înglobând mici comercianţi şi proprietari de magazine din Viena şi de pe întinsul Austriei, funcţionari publici mărunţi, veterani ai armatei, absolvenţi recenţi de universitate şi elemente importante ale poliţiei şi jandarmeriei, partidul număra aproape 70 000 de membri în momentul interzicerii. A mai strâns încă 20 000 în următoarele luni. Ţinuţi împreună, deşi întotdeauna în mod destul de precar, de o formă violentă, răutăcioasă de antisemitism, întărită de anticlericalism şi anticatolicism, priveau cu admiraţie spre pangermanismul lui Georg Ritter von Schönerer, ale cărui idei îl influenţaseră atât de puternic pe tânărul Adolf Hitler în Linz şi Viena, înainte de 1914. Scopul partidului era unificarea imediată cu cel de-al Treilea Reich. Ascultând fluxul constant de propagandă nazistă venit prin aparatele de radio de dincolo de graniţă, membrii partidului deveneau din ce în ce mai convinşi că unificarea era iminentă. Violenţa şi teroarea au devenit modalităţile lor preferate de subminare a statului austriac, făcându-l astfel pradă uşoară celui de-al Treilea Reich.[17]

Până la începutul verii anului 1934, momentul părea pregătit. Fridolin Glass, liderul mişcării SS Standard 89 din Viena, a hotărât să răstoarne guvernul austriac. La 25 iulie 1934, 150 din oamenii lui, majoritatea muncitori şomeri şi soldaţi daţi afară din armată din cauza nazismului lor, s-au îmbrăcat în uniforme ale armatei austriece pe care le împrumutaseră şi au intrat în Cancelaria Austriei. Cabinetul părăsise deja clădirea, dar membrii SS l-au prins pe Dollfuss încercând să plece pe o ieşire laterală şi l-au împuşcat mortal pe loc. Dând năvală în sediul

central alăturat al Radiodifuziunii austriece, puciştii au pus stăpânire pe un microfon şi au anunţat ţării că guvernul îşi dăduse demisia. Simpatizanţii din poliţie probabil că le facilitaseră intrarea în clădiri. Dar cam acesta a fost tot sprijinul pe care l-au primit. SA-ul austriac, ai cărui lideri erau adunaţi într-un hotel din apropiere, au pretins că nu au ştiut nimic despre puci în nicio etapă a acestuia şi au refuzat să intervină. La mai puţin de patru săptămâni de când liderii SA-ului german fuseseră împuşcaţi de către SS, omologii lor din Austria nu puteau trece acest aspect cu vederea. Rebeliuni în multe părţi ale ţării, declanşate, aşa cum fusese stabilit în prealabil, de transmisiunile radio ale puciştilor, au fost reprimate de armata austriacă, ajutată în anumite locuri de Brigăzile pentru Apărarea Patriei. Au existat câteva sute de morţi şi răniţi. Acolo unde rebeliunile au fost organizate de SA, SS-ul a refuzat să îi sprijine. Chiar şi ofiţerii nazişti din armată şi poliţie au luat parte benevol la suprimarea revoltei în anumite locuri. Naziştii austrieci s-au dovedit cu această ocazie slab antrenaţi şi prost pregătiţi pentru o asemenea încercare, mult prea încrezători, divizaţi intern şi incompetenţi. În Viena, ministrul justiţiei Kurt von Schuschnigg a fondat un nou guvern şi după negocieri de scurtă durată cu puciştii i-a arestat pe toţi. Hitler i-a abandonat pe aceştia sorţii pe care o meritau. Cei doi oameni care trăseseră împuşcăturile fatale în Dollfuss au fost spânzuraţi în curtea Tribunalului Regional din Viena. Ultimele lor cuvinte au fost „Heil, Hitler!“ Ambasadorul german la Roma, care fusese implicat în complot, a încercat fără succes să se sinucidă. Chiar înaintea acestor incidente, un nazist austriac se plânsese că „austriacul mediu este incapabil să se organizeze. În domeniul organizaţional are nevoie de ajutor prusian!... Fără puterea prusiană de organizare va exista mereu haos în momentele decisive“. Puciul însângerat dar burlesc părea să îi dea dreptate. De acum înainte, Schuschnigg a fost capabil să reconstruiască dictatura clerico-fascistă pe o bază mai fermă, reducând Brigăzile pentru Apărarea Patriei şi trimiţându-i pe nazişti în ilegalitate, de unde aceştia au continuat să comită acte de violenţă şi sabotaj împotriva instituţiilor statului, rămase fără efect pe moment.[18]

Hitler cu siguranţă ştiuse în avans despre aceste evenimente. SS-ul austriac se pregătise pentru acest puci în lagărul de concentrare de la Dachau. După interzicerea Partidului Nazist Austriac în iunie 1933,

dr. Theo Habicht, un deputat din Reichstagul german pe care Hitler îl numise la conducerea naziştilor din Austria, organizase activităţile acestora din exil la München. Turna propaganda antisemită clandestină în Austria, acuzându-l pe Dollfuss că prezida un regim condus de evrei. În apartamentul lui Habicht din München s-au întâlnit naziştii austrieci de seamă la scurt timp înainte de puci, pentru a finaliza pregătirile. Acesta îi spunea lui Hitler ce se pregătea, şi Hitler şi-a dat binecuvântarea pentru o rebeliune generală – deşi crezând că, evident inspirat de optimismul exacerbat al lui Habicht cu această ocazie, armata austriacă avea să sprijine puciul. Din exilul său la München, Habicht era în realitate prost informat în privinţa adevăratei situaţii din Austria. Nu numai că puciul a eşuat şi armata a rămas de partea guvernului, dar Mussolini şi-a mutat trupele în dreptul trecătorii Brenner afirmând clar că avea să intervină de partea guvernului austriac dacă situaţia scăpa de sub control. Hitler şi-a ieşit din minţi de furie şi ruşine. Printre asigurările de dezaprobare populară care nu mai convingeau pe nimeni, l-a dat afară pe Habicht şi a închis biroul din München al Partidului Austriac.[19]

Într-o privinţă, însă, catastrofa a oferit o oportunitate. Atât de gravă era prăpastia în relaţiile cu vecina Germaniei, i-a spus Hitler cancelarului adjunct von Papen, care se afla încă în arest la domiciliu după „Noaptea cuţitelor lungi“, că era nevoie de un om de stat de marcă pentru a linişti lucrurile: prieten personal al cancelarului austriac ucis şi bine-cunoscut om de stat catolic, Papen era omul care să liniştească apele agitate ale relaţiilor austro-germane. Astfel că Hitler l-a numit ambasador la Viena. Dându-şi seama că nu are de ales, Papen a acceptat. La cererea lui, secretarul său, Günther von Tschirschkz-Bögendorf, a fost eliberat din închisoare unde fusese ţinut de la acţiunea din 30 iunie şi l-a însoţit în Austria. Ultimul politician independent şi conservator din guvern fusese în sfârşit înlăturat – un avantaj neaşteptat al acestui puci prost efectuat.[20]

III

Izolarea diplomatică a Germaniei din iarna 1934-1935 părea completă.[21] Singura lumină în întuneric era oferită de rezultatele plebiscitului ţinut pe 13 ianuarie 1935 în micul teritoriu Saar, din partea

de vest a Renaniei. La negocierile de pace din 1919, francezii, care speraseră în mod clar să poată detașa acest ținut de Germania, dacă aveau la dispoziție suficient timp, obținuseră administrarea Saarului din partea Ligii Națiunilor, cu promisiunea că un referendum se va desfășura după cincisprezece ani pentru a oferi locuitorilor zonei ocazia finală de a alege cărei țări vor să aparțină. Cei cincisprezece ani s-au terminat la finalul lui 1934. Populația majoritar vorbitoare de germană din Saar nu dorise niciodată separarea de Germania: 445 000 de locuitori din Saar, aproape 91 la sută din cei care au venit la vot, și-au exprimat dorința de a deveni cetățeni ai celui de-al Treilea Reich. Au făcut asta dintr-o serie de motive. Perspectiva de a trăi ca o minoritate vorbitoare de germană în Franța nu era una promițătoare: în Alsacia-Lorena, autoritățile franceze depuseseră eforturi considerabile în încercarea lor de a suprima limba și cultura germană și i-au discriminat puternic pe cei care încercaseră să rămână loiali descendenței lor. Și în Saar, autoritățile franceze fuseseră lipsite de tact și exploataseră populația. Erau văzuți aproape universal nu ca democrați, ci ca imperialiști. În Germania, la acel moment, relațiile dintre naziști și catolici nu se deterioraseră atât de mult încât Biserica Catolică, ai cărei membri erau majoritatea locuitorilor din Saar, să simtă nevoia să îndemne la o menținere a *status quo*-ului, cu atât mai puțin să adere la Franța, unde Partidul Comunist părea să câștige încet în putere. Pentru a încuraja preoții să-și sfătuiască congregațiile să voteze pentru Germania, naziștii și-au redus propaganda anticatolică în perioada de pregătire a plebiscitului. Clerul i-a răsplătit oferindu-și sprijinul.[22]

Mai mult, atunci când Partidul Central se dizolvase voluntar în Germania în 1933 ca un *quid pro quo* pentru Concordat, făcuse la fel și în Saar, deși acest lucru nu era strict necesar. În timpul anilor 1920, făcuse o campanie puternică pentru restituirea Saarului Germaniei – într-adevăr, fiecare partid politic din Saar făcuse același lucru – și în iunie 1934 și-a unit forțele cu naziștii și cu rămășițele naționaliștilor și ale altor partide pentru a lupta pentru un vot de „da" într-un „Front German" unificat, care s-a prezentat alegătorilor ca fiind mai presus de politică. Doar comuniștii și social-democrații au rămas în afara acestui front, dar întrucât și ei luptaseră pentru reunificare de mulți ani, schimbarea lor bruscă de poziție nu a făcut decât să le deruteze susținătorii

şi a fost acceptată de puţini ca fiind sinceră. Până la acel moment, într-adevăr, ritualurile patriotice, comemorările în amintirea morţilor germani în război, festivalurile naţionale şi multe altele, sprijinite financiar şi în alte feluri de entuziaştii naţionalişti din Germania, contribuiseră la întărirea conştiinţei naţionale germane din Saar. Efectul lor nu putea fi anulat în doar câţiva ani. Partidul Nazist din Germania a oferit şi câteva stimulente financiare cetăţenilor din Saar, trimiţând ajutoare de iarnă peste graniţă pentru a-i ajuta pe cei nevoiaşi, amintindu-le profesorilor şi altor angajaţi ai statului de pensia superioară şi de alte aranjamente financiare disponibile lor în Germania şi contrapunând revenirea economică rapidă a Reichului cu adâncirea în criză a Franţei. Ministerul Propagandei al lui Goebbels vărsa propagandă la radioul german şi exporta cantităţi mari de „receptoare ale poporului" ieftine în Saar, pentru a ajuta populaţia să îi primească mesajul. Tiparniţele din Renania au tipărit milioane de broşuri care au fost în scurtă vreme citite peste tot în Saar; 80 000 de afişe au fost lipite în regiune îndemnând populaţia să voteze pentru Germania. O mie cinci sute de întâlniri publice au fost ţinute pentru a convinge oamenii de justificarea reunificării. Pentru votul însuşi, 470 00 de cetăţeni originari din Saar care locuiau în Reich au fost aduşi pentru a vota, întărind şi mai mult sprijinul acordat naţionaliştilor. Prin comparaţie, campania împotriva reunificării abia exista, fiind şi încurcată de luptele interne între a face o campanie pentru continuarea *status quo*-ului sau una pentru absorbirea regiunii în Franţa.[23]

În multe părţi ale Saarului, Partidul Nazist local a exercitat o intimidare de masă şi s-a folosit de violenţă în spatele scenei pentru a descuraja opoziţia de la a vota împotriva reunificării cu Germania. Teroarea desfăşurată amintea de cea din primele luni ale lui 1933 din Germania. Întâlnirile social-democraţilor erau dispersate de Cămăşi Brune înarmate cu bare de oţel. Oamenii care distribuiau propagandă împotriva reunificării erau bătuţi cu bastoane de cauciuc sau chiar împuşcaţi. Cârciumile antifasciste erau atacate şi geamurile sparte într-o ploaie de gloanţe. Întâlnirile opoziţiei erau transformate în rebeliuni. Atmosfera semăna cu cea a unui război civil, remarca un localnic. Poliţia locală privea fără să intervină desfăşurarea evenimentelor. În timp ce unităţile SS-ului german erau trimise în zonă pentru a contribui la

mărirea terorii, zvonurile răspândite de susţinătorii campaniei pentru „da“ îi încurajau pe votanţi să creadă că votul nu avea să fie secret, o sugestie suficient de plauzibilă având în vedere ceea ce se întâmplase la plebiscitele şi alegerile din Germania. Erau date indicii puternice că cei care aveau să voteze „nu“ aveau să fie duşi în lagăre de concentrare odată cu venirea nemţilor. Mai ales în comunităţile mici, identitatea comuniştilor şi a social-democraţilor locali era cunoscută oricum, astfel că antinaziştii erau conştienţi că aceste ameninţări erau reale. Observatorii internaţionali numiţi să supravegheze desfăşurarea plebiscitului au recunoscut că campania fusese violentă şi au cerut încetarea terorii, dar soldaţii lor de la faţa locului erau comandaţi de ofiţeri făţiş ostili comuniştilor şi social-democraţilor, astfel că nu au luat nicio măsură.[24] Nu a fost surprinzător că majoritatea foştilor comunişti şi social-democraţi au hotărât că unirea cu Germania era cea mai bună soluţie; nu trăiseră realitatea vieţii din cel de-al Treilea Reich şi identitatea lor naţională de germani era puternică. Mişcarea muncitorească fusese mereu slabă în Saar, unde, aşa cum remarca un sindicalist german, statul prusian fusese un angajator important, dându-le minerilor uniforme şi disciplinându-i pe cei care i se împotriveau, iar marii industriaşii avuseseră o influenţă foarte puternică. „Populaţia din Saar“, concluziona el resemnat, „este printre cele mai înapoiate politic din Germania.“[25] În ce măsură se pot trage concluzii generale din plebiscit în privinţa atitudinii majorităţii germanilor faţă de al Treilea Reich rămâne sub semnul întrebării, mai ales luând în considerare populaţia redusă numeric şi cultura ei specifică de regiune de graniţă. Pentru majoritatea locuitorilor din Saar, votul a fost un „da“ pentru Germania, care nu a ţinut cont de Hitler şi de nazişti.[26]

Aflat sub presiune, guvernul de la Berlin se simţise obligat să promită că legile şi practicile germane aveau să fie introduse gradual în Saar şi mai ales că evreii nu aveau să fie supuşi genului de violenţă care fusese comun în Reich de la finalul lui ianuarie 1933. Totuşi, nu a trecut mult timp până când locuitorii din Saar au început să treacă prin realităţile vieţii în cel de-al Treilea Reich. Pile „prusiane“ au apărut în curând, preluând funcţii şi slujbe, Gestapoul şi-a stabilit sediul în fosta clădire a sindicatului din comerţ şi oamenii bănuiţi de simpatii franceze au fost concediaţi fără prea multe discuţii. Comuniştii şi social-democraţii de

seamă au fugit rapid din țară. Cu siguranță că masa de oameni simpli din Saarland nu și-a dorit niciodată să nu fi votat pentru reunificare, dar chiar și așa, această unificare nu le-a adus îmbunătățirile pe care le promisese. Șomajul nu a dispărut peste noapte și lipsa hranei a început în curând să afecteze regiunea. Evreilor din regiune li s-a permis inițial să emigreze în condiții mai favorabile decât cele oferite în restul Germaniei, dar din septembrie 1935, odată cu promulgarea Legilor de la Nürnberg, au fost expuși la toate rigorile antisemitismului nazist. Au existat proteste în surdină, chiar și greve, dar nu o rezistență reală; condițiile din această societate preponderent rurală și de orașe mici, cu tradiția ei slabă de mișcare muncitorească, făcea o asemenea rezistență practic imposibilă.[27] Abia în 1938 revenirea economiei, alimentată de reînarmare, a început să îi reconcilieze pe locuitorii din Saar cu soarta lor, iar barajul continuu de propagandă dinspre Berlin, nazificarea educației, înrolarea obligatorie în Tineretul Hitlerist au început să răspândească acceptarea celui de-al Treilea Reich în rândul mai ales al tinerilor din regiune.[28]

Și această situație se lăsa încă așteptată când, pe 1 mai 1935, ziua oficială a încorporării provinciei, Hitler a vorbit la Saarbrücken despre bucuria sa în legătură cu decizia locuitorilor din Saar. Este o zi mare pentru Germania, spunea el, și o zi mare pentru Europa. Arată puterea și popularitatea celui de-al Treilea Reich și a ideilor sale printre germani. „Până la urmă", proclama el, „sângele este mai puternic ca orice document sau ca o simplă hârtie. Ceea ce a fost scris cu cerneală va fi într-o zi șters de sânge." Implicațiile pentru minoritățile vorbitoare de germană din alte țări ale Europei, mai ales Polonia și Cehoslovacia, erau imposibil de interpretat greșit.[29] Profesoara din Hamburg Luise Solmitz a sărbătorit „Ziua întoarcerii Saarului în Patrie" arborându-și pentru ultima oară steagul ei imperial negru-alb-roșu, înainte să îl arboreze pe cel nou, decorat cu svastică, deasupra casei.[30] Pe întreg teritoriul Germaniei au fost ridicate steagurile pentru a sărbători aceste eveniment. De cealaltă parte, votul a răspândit și un sentiment de descurajare în rândul opoziției social-democrate și comuniste clandestine din Germania și a oferit un imbold încrederii de sine a membrilor și susținătorilor naziști.[31]

A oferit și un nou avânt în problemele de politică externă Führerului german. Lui Hitler îi era din ce în ce mai greu să ascundă pasul sau

anvergura reînarmării lumii și într-adevăr plebiscitul din Saar a adus cu sine noi cereri din partea armatei care ar fi fost aproape imposibil de ascuns din fața ochilor iscoditori ai lumii dacă erau îndeplinite. Succesul plebiscitului din Saar pare să fi determinat anunțul său despre existența forțelor aeriene germane și a introducerii înrolării, pe 16 martie 1935. Armata avea să fie mărită la mai mult de 500 000 de oameni, de cinci ori mărimea permisă de Tratatul de la Versailles, spunea el. În ziua următoare a avut loc o paradă grandioasă la Berlin, la care ministrul apărării Werner von Blomberg a anunțat că Germania era pe punctul de a-și reocupa locul de drept printre națiunile lumii.[32] În mod natural. Hitler a asigurat pe toată lumea că ceea ce dorea Germania era pacea. Mulți dintre simpatizanții săi din clasa mijlocie l-au crezut. „Avem din nou serviciu militar obligatoriu!“ scria Luise Solmitz triumfător în jurnalul ei:

> Ziua pe care atât de mult am așteptat-o de la rușinea din 1918... Dimineața, Franța avea mult disputata perioadă de serviciu militar de doi ani în buzunar, seara noi aveam mobilizarea generală ca răspuns la ea. Nu am fi trecut niciodată prin Versailles dacă astfel de acțiuni ar fi fost declanșate, dacă am fi oferit tot timpul astfel de răspunsuri. Serviciul militar obligatoriu va servi nu războiului, ci menținerii păcii. O țară lipsită de apărare în mijlocul popoarelor puternic înarmate trebuie să fie o invitație și o încurajare de a o trata ca un teritoriu pe care se poate mărșălui și care poate fi atacat. Nu am uitat invazia Ruhrului.[33]

Odată cu anunțul oficial de la radio, Luise Solmitz consemna: „M-am ridicat în picioare. M-a copleșit, momentul era prea măreț. A trebuit să ascult în picioare“.[34]

Dar anunțul a adus cu sine și îngrijorare în rândul multor germani, mai ales al celor care trecuseră prin experiența Primului Război Mondial. Mulți bărbați tineri au oftat în fața perspectivei înrolării după ce petrecuseră deja multe luni făcând muncă obligatorie. În același timp, însă, unii muncitori mai bătrâni au salutat cu ușurare ajutorul ce avea să fie dat situației șomajului prin această mișcare. Și însoțind ceea ce un raport numea „o psihoză generală puternică față de război“, adesea la aceeași oameni era și un sentiment răspândit de satisfacție că Germania obținea în sfârșit din nou respect internațional. „Nu exista niciun

dubiu", raporta un agent social-democrat din Renania-Westfalia, „că hărmălaia continuă despre egalitatea în onoare și despre independența germană a avut un efect adânc în rândurile clasei muncitoare fostă marxistă și a cauzat confuzie printre aceștia".[35]

Reacția internațională a fost una de trezire. Guvernele englez, francez și italian au răspuns întâlnindu-se la Stresa, în Italia, la 11 aprilie 1935, și declarându-și hotărârea de a apăra integritatea Austriei în fața amenințării germane care devenise evidentă din iulie 1934 și care acum părea să crească din nou. Cu mai puțin de o săptămână mai târziu, Liga Națiunilor a cenzurat în mod oficial programul de reînarmare al Germaniei. La scurt timp după aceasta, Franța a semnat un acord cu Uniunea Sovietică. Aceste mutări au avut mai degrabă un efect retoric decât unul practic. Continuând politica de negocieri bilaterale începută prin pactul cu Polonia, Hitler discutase un acord naval cu englezii încă din noiembrie 1934. Realizase că avea să treacă o lungă perioadă până când flota germană în refacere putea să spere să ajungă la mărimea enormei marine britanice, și pentru moment, în orice caz, dorea să-i liniștească pe britanici astfel încât să nu intervină în obținerea hegemoniei continentale de către Germania. Mai târziu, așa cum a spus șefului marinei, amiralul Raeder, în iunie 1934, flota putea fi adusă la forța ei maximă și întoarsă împotriva Marii Britanii, așa cum își imaginau Raeder și colegii săi ofițeri; dar nu chiar acum. Hitler și-a însoțit asigurările către britanici cu amenințări. A avertizat negociatorii britanici că reînarmarea Germaniei era avansată, mai ales în privința forțelor aeriene (mai mult decât era de fapt). Pe termen lung, Germania avea nevoie de colonii pentru a-și extinde spațiul vital (o amenințare transparentă la adresa întinsului Imperiu Britanic). Dar Hitler a declarat că prefera să facă primul pas pe acest drum alături de Marea Britanie mai degrabă decât împotriva ei, în speranța de a schimba lucrurile mai târziu. Britanicii, dându-și seama că nu puteau convinge Germania să se alăture din nou Ligii Națiunilor și îngrijorați de puterea navală crescândă a Japoniei, au căzut de acord cu ceea ce păreau a fi condiții perfect rezonabile, și la 18 iunie 1935 a fost semnat un acord comun naval anglo-german, permițându-le germanilor să își ridice flota la 35 la sută din forța marinei britanice și să ajungă la paritate cu britanicii în numărul de submarine. Acest acord călca în picioare acordul de la Stresa,

semnat doar cu câteva luni mai devreme, și era un triumf diplomatic major pentru Hitler.[36]

Echipa de negociatori germani de la Londra a fost condusă de un bărbat care avea în curând să se alăture liderilor celor mai de seamă ai naziștilor: Joachim von Ribbentrop. Născut în Renania în 1893, fiul unui soldat profesionist de origine burgheză, Ribbentrop absolvise gimnaziul, dar în loc să meargă la universitate, și-a petrecut timpul într-o varietate de slujbe în Marea Britanie, Canada și în partea francofonă a Elveției, căpătând o bună stăpânire a limbilor engleză și franceză și făcându-și un număr de contacte care aveau să se dovedească utile mai târziu. A servit și pe frontul de vest și pe cel de est în timpul Primului Război Mondial, fiindu-i acordată Crucea de Fier pentru vitejie. La sfârșitul războiului, s-a aflat printre membrii misiunii militare prusiane de la Constantinopol, după care a fost repartizat unei echipe militare care se pregătea pentru Conferința de Pace. Până când a părăsit armata în 1919, prin urmare, călătoriile lui Ribbentrop și activitățile sale diplomatice îi creaseră un interes puternic pentru afacerile externe. Dar inițial s-a întors spre afaceri – întâi bumbac, apoi comerțul cu alcool, prin căsătoria sa cu Annelies Henkell, fiica unui binecunoscut producător de *Sekt*, vinul spumant al Germaniei. Căsătoria i-a oferit siguranță financiară și i-a asigurat intrarea în înalta societate. Fiind adoptat de o mătușă din ramura aristocrată a familiei, i s-a permis să adauge prefixul „von" la numele său. Dar mișcarea nu a avut efectul scontat. S-a zvonit că o plătise pe mătușa sa pentru acest serviciu. Mai mult, unii au remarcat că, deși complicata legislație de adopție care îi reglementa alegerea trata particula „von" ca parte a numelui adoptiv al părintelui și prin urmare transferabilă copiilor adoptați, aceeași lege insista că transferul prefixului de nobil nu aducea cu sine și transferul statutului de nobil celui adoptat. Incidentul a fost caracteristic atât pentru prețiozitatea socială a lui Ribbentrop, cât și pentru lipsa sa de abilitate socială: în Londra, în anii 1930, era uneori cunoscut ca „von Ribbensnob".[37]

Ribbentrop nu a fost în niciun caz un nazist de la începuturile mișcării. În cea mai mare parte a perioadei Republicii de la Weimar a împărtășit ura majorității germanilor din clasele mijlocii față de Acordul de Pace, a disprețuit sistemul parlamentar și a fost în general alarmat de

amenințarea comunismului, dar nu s-a îndreptat spre extrema dreaptă până în 1932. Ca membru, inevitabil, al distinsului *Herrenclub*, clubul gentlemenilor din Berlin, patronat de aristocrație, care îi includea pe Papen și pe prietenii acestuia, Ribbentrop l-a întâlnit pe Hitler și s-a implicat în negocierile complexe care într-un final au dus la numirea acestuia în funcția de cancelar în ianuarie 1933. Provincialului Hitler, Ribbentrop, mai degrabă decât Putzi Hanfstaengl, vechiul prieten al Führerului nazist, îi părea un om de lume, cu experiență în călătoriile în străinătate, multilingv, descurcăreț social. Hitler a început să îl folosească pentru misiuni diplomatice speciale, sărind peste ministrul de externe conservator, cuprins de rutină. Cu siguranță având aprobarea lui Hitler, Ribbentrop și-a înființat propriul birou independent, similar cu cel al lui Alfred Rosenberg, pentru a dezvolta și influența politici de afaceri externe. În curând biroul său avea 150 de angajați, implicați într-un fel de gherilă instituțională cu mandarinii de la Ministerul de Externe. Succesul lui Ribbentrop în negocierea acordului naval englezo-german i-a adus acestuia reputația de a se înțelege bine cu englezii și, la finalul verii lui 1936, Hitler l-a numit ambasador la Londra, misiunea sa fiind de a îmbunătăți și mai mult relațiile și, în măsura în care era posibil, de a obține o alianță anglo-germană.[38]

Din păcate, toate acestea erau confuzii. Stilul de diplomație al lui Ribbentrop – brusc, categoric, autoritar – poate era pe placul lui Hitler, dar nu era deloc apreciat de diplomați, și în Londra noul ambasador a căpătat rapid o nouă poreclă batjocoritoare: „von Brickendrop“ (aproximativ, „scapă perle“ – n.tr.). În curând, acesta era plin de resentimente la adresa a ceea ce își imagina că sunt apropouri din partea înaltei societăți engleze. Multe dintre aceste apropouri existau doar în imaginația sa. Punctul cel mai de jos a fost atins la o recepție la curte în 1937, când l-a speriat pe timidul, bâlbâitul rege George al VI-lea, întâmpinându-l bătând din călcâie și cu salutul nazist. Lui Ribbentrop de fapt nu îi plăceau deloc Marea Britanie sau britanicii. Când Sir John Simon, secretarul de externe, și-a exprimat în timpul negocierilor navale plăcerea în legătură cu maniera neobișnuit de directă a lui Ribbentrop, probabil nu a făcut-o având un compliment în minte. Ribbentrop nu își dorea postul de la Londra, a amânat preluarea funcției timp de trei luni și se întorcea la Berlin atât de des, încât revista umoristă *Punch* l-a numit

„Arianul plimbăreț". Urât și disprețuit de „vechii luptători" din conducerea nazistă, inclusiv de Goebbels și Göring, care nu apreciau influența exercitată de acest nou-venit, Ribbentrop avea nevoie să fie prezent în Berlin pentru a nu fi marginalizat. Dar nu era lipsit de influență tocmai asupra lui Hitler. Îl bombarda pe acesta cu mesaje de la Londra, proclamând totala incompatibilitate a scopurilor britanice și germane în lume și prevedea un război între cele două puteri într-un final. În același timp însă, îi considera pe britanici decadenți și șovăielnici, astfel că i-a spus lui Hitler în mod repetat să nu ia posibilitatea intervenției Marii Britanii în Europa prea în serios. Hitler l-a ascultat. Dar și acesta s-a dovedit, într-un final, un sfat prost.[39]

IV

Inițial, însă, părea foarte plauzibil. Aceasta deoarece, înspre finalul anului 1935, situația internațională din Europa începuse să treacă printr-o serie de schimbări. În primul rând, Mussolini începuse invazia Abisiniei, ultimul mare stat african rămas necolonizat, în octombrie 1935, urmându-și visul de a crea un nou Imperiu Roman și de a se răzbuna pentru înfrângerea umilitoare suferită de armatele italiene în fața forțelor etiopiene în bătălia de la Adowa din 1896. Amestecătura de armate feudale ale împăratului etiopian Haile Selassie nu avea cum să reziste în fața legiunilor mecanizate italiene. Scurtul război a demonstrat poate pentru prima oară potențialul de ucidere al supremației aeriene. Fără vreo opoziție serioasă, avioanele italiene au distrus forțele etiopiene bombardându-le neîncetat, folosind nu doar explozibili puternici pentru a distruge cavaleria învesmântată, țipător, dar și gaz otrăvitor pentru a elimina infanteria lipsită de disciplină. Războiul a fost câștigat clar. Dar Abisinia era o țară vastă și a fost nevoie de timp pentru ca forțele italiene să pătrundă în interiorul acesteia și să o ocupe. Haile Selassie a făcut o călătorie dramatică la Geneva, unde a beneficiat de simpatia generală în urma apelului său mișcător de ajutor din partea Ligii Națiunilor. Din partea sa, Mussolini presupusese că francezii și britanicii nu aveau să intervină, dar opinia publică i-a forțat mâna noului secretar de externe englez Anthony Eden, care a susținut

impunerea de sancţiuni economice Italiei de către Ligă. Văzându-se izolat dintr-odată, dictatorul italian, îndemnat şi de ginerele său progerman, Galeazzo Ciano, s-a întors spre Hitler pentru ajutor.[40]

Hitler a văzut asta ca pe o ocazie de a sparge izolarea diplomatică a Germaniei. Uciderea lui Dollfuss reprezentase o scădere în relaţia sa cu Mussolini, de la care luase multe idei şi pe care îl admira puternic în continuare.[41] Lucrurile au început acum să se îmbunătăţească. Ministrul de externe german era încă suspicios în privinţa motivelor italienilor însă. Chemându-l pe ambasadorul german la Roma, Ulrich von Hassell, la Berlin, Hitler i-a spus acestuia în prezenţa ministrului de externe Neurath că venise momentul să privească tensiunile din 1934 ca pe un „capitol închis" şi să vină în ajutorul Italiei. „Trebuie să facem totul", spunea el, „pentru a preveni ca diverşii oponenţi din lume ai sistemului autoritar de guvernare să se concentreze asupra noastră ca unicul lor obiectiv." Dacă fascismul italian era distrus, Germania avea să fie singură. Prin urmare, Germania, deşi rămânea în mod oficial neutră în problema abisiniană, a refuzat să impună sancţiuni Italiei şi a continuat afacerile cu aceasta în mod normal. Recunoscător pentru acest sprijin, Mussolini l-a înştiinţat pe Hitler că în ceea ce îl privea, de acum înainte, Austria se afla în sfera de influenţă a Germaniei. Stresa, i-a spus lui von Hassell, era moartă.[42] Sancţiunile, în orice caz, s-au dovedit total lipsite de efect. Italienii au continuat războiul spre un deznodământ plin de succes în mai 1936, în timp ce Marea Britanie, Franţa şi Liga continuau să se certe şi să ezite. Aceste evenimente au parafat soarta Ligii, a cărei lipsă de eficienţă devenise acum palpabilă. Aceleaşi evenimente i-au convins şi pe Hitler şi Mussolini că nu aveau de ce să se teamă din partea Marea Britanii şi a Franţei. Ca o consecinţă imediată, victoria Italiei părea să ofere dovezi concrete că supremaţia aeriană era cheia succesului militar. Britanicii, care până atunci dominaseră Mediterana prin prisma forţei lor navale, păreau deodată vulnerabili. Pentru a-şi cimenta noua prietenie cu Germania, Mussolini şi-a demis ministrul de externe profrancez, înlocuindu-l la 9 iunie 1936 cu Ciano.[43]

Oricum, până la acest moment, poziţia Franţei în Europa fusese dramatic slăbită făcând această alianţă mult mai puţin atrăgătoare pentru italieni. Englezii şi francezii nu se puseseră de acord în privinţa reacţiei lor la războiul etiopian. Tulburările politice interne din Franţa

care au dus la victoria în alegeri a Frontului Popular în mai 1936 păreau să fi îndreptat atenția politicienilor francezi spre scena internă. Comunitatea internațională dăduse dovadă de o inabilitate totală în stoparea imperialismului italian. Iar apropierea Italiei de Germania mărise libertatea de acțiune a Germaniei. Toți acești factori însumați l-au convins pe Hitler că Franța și Marea Britanie nu aveau să oprească armata germană dacă intra cu forța în Renania. Partea de vest a Germaniei rămăsese în continuare o zonă demilitarizată conform prevederilor Tratatului de la Versailles, chiar și după plecarea forțelor de ocupație anglo-franceze la finalul anilor 1920. Hitler scăpase nesancționat după părăsirea Ligii Națiunilor. Scăpase și după anunțul reînarmării Germaniei. Și situația internă din Germania era atât de rea în primăvara lui 1936, cu lipsa de hrană, conflictul în creștere cu Biserica Catolică și starea generală de nemulțumire, încât o lovitură diplomatică era necesară pentru a înveseli populația. Hitler primise deja asigurări din partea conducătorilor armatei că manevra era realizabilă. Au căzut de acord că era nevoie să creeze apărări corespunzătoare în vest. Cu toate acestea, Blomberg și generalii săi de la comandă erau extrem de nervoși, dându-și seama că armata nu era încă în stare să înfrunte Franța, dacă aceasta ar fi ales să acționeze. Până și Hitler ezita, știind foarte bine riscul pe care și-l asuma. Până la începutul lui martie, încurajat la fiecare pas de Ribbentrop, se decisese. Anunțata ratificare a pactului franco-sovietic de către Camera Deputaților din Franța avea să îi ofere pretextul. Unitățile armatei germane care intrau în Renania aveau să fie susținute de unități de poliție pentru a le face să pară mai numeroase decât erau de fapt. Întreaga operațiune avea să fie pregătită în cel mai mare secret, trupele urmând să ocupe noaptea pozițiile dinainte pregătite. Nici măcar cabinetul nu avea să știe până în ultimul minut.[44]

Sâmbătă, 7 martie 1936, Hitler a apărut în fața Reichstagului, convocat de urgență pentru o ședință de prânz la Opera Kroll. În timp ce se ridica să vorbească, fapt necunoscut deputaților, trupele germane intraseră deja în zona demilitarizată încă de la răsăritul soarelui; la ora unu după-amiaza ajunseseră deja la Rin. Hitler a început cu o tiradă împotriva bolșevismului. Cu toate acestea, a continuat el, francezii au semnat recent un pact cu Uniunea Sovietică și l-au ratificat pe 4 martie. Luând aceasta în considerare, spunea el Reichstagului, Germania

nu se mai simţea legată de Pactul de la Locarno din 1925, care reglementa relaţiile cu Franţa. Jurnalistul american William L. Shirer, care era prezent, a fost martor la scenele de isterie ce au urmat:

> Acum cei şase sute de deputaţi, toţi numiţi personal de Hitler, oameni mici cu corpuri mari, gâturi proeminente şi păr aranjat, cu burdihane şi uniforme maro şi cizme grele, mici oameni de lut în mâinile lui fine, sar în picioare ca nişte automate, cu mâna dreapta întinsă în salutul nazist şi ţipă „Heil"... Hitler îşi ridică mâna pentru a face linişte... Spune cu o voce adâncă, rezonantă: „Bărbaţi din Reichstagul Germaniei!" Liniştea este completă. „În această oră istorică, când în provinciile de vest ale Reichului trupele germane mărşăluiesc chiar în acest moment înspre viitoarele lor garnizoane lor de pace, ne unim cu toţii în două jurăminte sacre." Nu poate continua. Acestea sunt veşti noi pentru gloata „parlamentară", că soldaţii germani intraseră deja în Renania... Sar în picioare strigând şi ţipând... Mâinile le sunt ridicate într-un salut slugarnic, feţele contorsionate de isterie, gurile larg deschise, urlând, urlând, ochii arzând de fanatism aţintiţi spre noul lor zeu, Mesia.[45]

Cele două jurăminte pe care le-a făcut Hitler au fost, în mod caracteristic, pe de o parte, că Germania nu va apela niciodată la forţă, dar că va lupta pentru pace, pe de alta. Ca înainte, a declarat că Germania nu avea pretenţii teritoriale în Europa. Şi a oferit o serie de pacte de pace pentru a linişti vecinii Germaniei. Toate acestea erau doar retorice. Pentru a sublinia importanţa momentului, a dizolvat Reichstagul şi a cerut alegeri, însoţite de un plebiscit în legătură cu acţiunea sa, pe 29 martie 1936. Primul său discurs din campanie, de pe 12 martie, a fost ţinut la Karlsruhe, pe malurile Rinului, la o aruncătură de băţ de Franţa.[46]

Filmele de propagandă germane şi relatările din presă au arătat fotografii cu locuitori din Renania extaziaţi primind trupele cu salutul nazist şi împodobindu-le calea cu flori. Luise Solmitz scria:

> Am fost total copleşită de evenimentele din acest moment... încântată de marşul soldaţilor noştri, de măreţia lui Hitler şi de puterea limbajului său, de forţa acestui om... Am tânjit după această limbă, după fermitatea ei, cât timp asupra noastră a domnit subversiunea, împreună cu Antanta. Dar nu am îndrăznit să ne gândim la asemenea fapte. Din nou şi din nou Führerul pune lumea în faţa unui fapt împlinit...

> Dacă lumea ne-ar fi auzit folosind un asemenea limbaj de 2 000 de ani – nu am fi fost nevoiți să o folosim atât de rar, am fi fost mereu înțeleși și am fi fost scutiți de multă vărsare de sânge, de multe lacrimi, pierderi de teritoriu și umilință... Relatările despre atmosfera din fiecare oraș vorbesc despre o jubilare fără precedent.[47]

Observatorii social-democrați spuneau însă o altă poveste. „Ocuparea zonei Rinului“, transmitea un agent, „a fost chipurile primită de întreaga populație cu o jubilare uriașă. Dar rapoarte din întregul vest sunt de acord că doar naziștii au celebrat momentul.“[48]

Unii oameni de afaceri au fost în mod fățiș mulțumiți deoarece se gândeau că lucrurile aveau să se îmbunătățească pentru ei. Majoritatea oamenilor, într-adevăr, aproba în mod tacit remilitarizarea. Mai ales tinerii erau entuziaști în anumite locuri. „Este țara noastră, până la urmă“, declara un muncitor. „De ce nu ni s-ar permite să ținem armată acolo?“[49] Dar existau și temeri răspândite că această acțiune avea să ducă la război. Mulți naziști activi au răspuns acestor temeri indicând promisiunile de intenții pașnice ale lui Hitler. Doar puțini se lăudau că aveau să primească cu brațele deschise un război.[50] Oamenii se mândreau cu recăpătarea suveranității naționale, dar în același timp erau extrem de îngrijorați în privința pericolelor unui război general, de perspectiva bombardării masive a Germaniei și de repetarea morților și distrugerilor din 1914-1918.[51] Temerile vastei majorități nu puteau fi alungate de precauțiunile extinse în caz de raid aerian care au însoțit acțiunea de remilitarizare. „Poporul“, concluziona un agent social-democrat, „este foarte îngrijorat. Se tem de război, întrucât tuturor le este clar că Germania îl va pierde și va ajunge în ruine.“[52]

În martie 1936, nemții și-au ținut răsuflarea în timp ce 3 000 de soldați mărșăluiau adânc în Renania, sprijiniți de încă 30 000 care au rămas pe malul sau lângă malul de est al râului. Dacă francezii ar fi hotărât să își trimită trupele, germanii ar fi fost forțați să se retragă în câteva ore în ciuda ordinelor date de Hitler de a rezista. Dar francezii nu au făcut asta. Crezând că prezența militară germană era de zece ori mai mare decât era de fapt și restricționați de neliniștea publică în privința unui posibil război într-un moment în care se apropiau alegerile generale, guvernul francez a ales să nu acționeze. Reacția lor a fost

Harta 18. **Plebiscitul din Saar şi remilitarizarea Renaniei, 1935-1936**

consolidată și de britanici, care au acționat rapid pentru a opri orice reacție pripită. Ce se întâmplase, până la urmă, era doar o recuperare a suveranității Germaniei asupra propriului teritoriu și nimeni nu credea că aceasta merita un război general. Nimeni în acest moment nu îl vedea pe Hitler ca fiind diferit de oamenii de stat germani care îl precedaseră și nici aceștia nu își ascunseseră dorința de a aduce din nou trupele în Renania. Într-adevăr, atât de mare era indiferența publică în Marea Britanie față de acest incident, încât guvernul chiar a refuzat să susțină ideea de a impune sancțiuni ale Ligii Națiunilor împotriva Germaniei pentru ceea ce era de fapt o încălcare a tratatelor internaționale. Hitler își asumase cel mai mare risc de până acum și scăpase nepedepsit.[53] Experiența, confirmată de încă o alegere și un plebiscit aranjate pe 29 martie 1936, care a adus inevitabilul procent de 98,9 la sută pentru naziști și pentru acțiunile guvernului, i-au confirmat lui Hitler credința că nu avea cum să eșueze. Convins de mitul propriei invincibilități, a început acum să mărească ritmul marșului Germaniei spre dominarea Europei și spre cucerirea lumii. „Nici amenințări, nici avertizări“, a declarat el la München pe 14 martie 1936, „nu mă vor opri să merg până la capăt. Urmez calea destinată mie de Providență cu siguranța instinctivă a unui somnambul.“[54]

Crearea Germaniei Mari

I

Remilitarizarea Renaniei a afectat dramatic echilibrul relaţiilor internaţionale în Europa. Până la acest moment, aşa cum devenise deosebit de clar în 1923, francezii erau potenţial capabili să oblige Germania să respecte plata compensaţiilor de război trecând Rinul şi ocupând zona industrială cea mai mare a ţării, Ruhrul. De acum înainte, nu mai puteau să facă asta. Poziţia franceză începând cu 1936 a fost una pur defensivă. A lăsat astfel celui de-al Treilea Reich mână liberă pentru a ataca ţările mici din estul Europei. Şocate de această evoluţie, care le-a lăsat periculos de vulnerabile, multe dintre aceste state, aliate anterior cu Franţa, au încercat să îşi îmbunătăţească relaţiile cu cel de-al Treilea Reich. Austria se simţea acum în mod deosebit ameninţată, având în vedere nou-formata prietenie dintre Germania şi Italia.[55] Nu după mult timp, relaţia dintre Hitler şi Mussolini a devenit şi mai apropiată. Asta deoarece, ca urmare a unei victorii a stângii în alegerile din Spania ţinute în februarie 1936, ofiţerii de dreapta din diferite părţi ale ţării au declanşat o rebeliune concertată pe 17 iulie 1936 pentru a răsturna republica şi a instaura o dictatură militară. Rebeliunea a eşuat în obiectivele sale în cea mai mare parte a ţării, şi în curând Spania s-a afundat într-un sângeros război civil. Oficialii şi oamenii de afaceri germani din Spania l-au îndemnat pe Hitler să îi susţină pe rebeli, şi una dintre figurile de seamă ale rebeliunii, generalul Francisco Franco, a apelat direct la Hitler pentru ajutor. Acesta nu avea să se lase prea mult aşteptat.[56]

Chiar înainte de finalul lui iulie 1936, avioanele germane se aflau în Spania transportând trupele rebele pe fronturi-cheie, ajutând astfel

la menținerea în viață a rebeliunii. De la acest început modest, intervenția germană avea să atingă în curând proporții impresionante. Principalele motive erau atât militare, cât și politice. Întrucât situația politică din Spania se polariza cu o intensitate fără precedent, Hitler a început să fie îngrijorat în privința posibilității ca o victorie republicană să aducă țara în mâinile comuniștilor într-un moment în care guvernul Frontului Popular, susținut de Partidul Comunist, tocmai venise la putere în Franța. O uniune între cele două state ar fi putut constitui un obstacol serios în Europa de Vest pentru planurile sale de expansiune și război în Est, mai ales pentru că aceste planuri includeau Uniunea Sovietică. Pe lângă aceasta, Hitler a realizat în curând că războiul avea să ofere ocazia ideală pentru ca noile forțe armate ale Germaniei să-și dovedească capacitățile.[57] În curând, Werner von Blomberg, ministrul de război al Germaniei, proaspăt promovat la rangul de feldmareșal, se afla în Spania spunându-i lui Franco că avea să primească trupe germane și material cu condiția să ducă războiul cu mai multă vigoare decât o făcuse până atunci. În noiembrie 1936, 11 000 de soldați germani și personal auxiliar, dotați cu avioane, artilerie și blindate, au aterizat la Cadiz. Până la finalul lunii, regimul naționalist fusese recunoscut în mod oficial ca guvern al Spaniei de către cel de-al Treilea Reich și unitățile germane fuseseră organizate într-o unitate sub numele de Legiunea Condor.[58]

Lui Hitler și generalilor săi le-a fost clar faptul că ajutorul german acordat lui Franco nu putea fi unul pe termen nelimitat fără a atrage ostilitatea celorlalte puteri europene. Marea Britanie și Franța căzuseră de acord asupra unei politici de non-intervenție. Aceasta nu a împiedicat aprovizionările mai ales din Marea Britanie să ajungă în tabăra naționalistă, dar însemna că dacă ficțiunea neutralității generale avea să fie păstrată, celelalte puteri trebuiau să fie atente în privința gradului lor de intervenție. Ajutorul acordat de Mussolini rebelilor a fost mult mai mare decât cel acordat de Hitler, dar ambele au fost contrabalansate de ajutorul acordat de Uniunea Sovietică republicanilor. Voluntari din multe țări s-au adunat sub steagul republicii pentru a forma o Brigadă Internațională; un număr mic s-au alăturat taberei franchiste. În această situație, prevenirea escaladării conflictului într-un război de proporții părea să fie în interesul tuturor. Miza nu

părea tocmai una copleşitoare. Astfel că Hitler a păstrat efectivul celor din Legiunea Condor relativ redus, deşi membrii acesteia erau cu toţii foarte bine pregătiţi şi profesionişti.[59]

Această forţă, aflată sub comanda generalului Hugo Sperrle, a jucat un rol important în efortul de război al taberei naţionaliste. În curând, legiunea testa noile tunuri antiaeriene de 88 mm împotriva avioanelor republicane. Dar cea mai eficientă contribuţie a fost adusă de propriile bombardiere, care au luat parte la o înaintare concertată, începută la cererea lui Sperrle, asupra Ţării Bascilor. Pe 31 martie 1937, avioanele Junkers ale legiunii au bombardat oraşul lipsit de apărare Durango, ucigând 248 de locuitori, inclusiv mai mulţi preoţi şi măicuţe, primul oraş european bombardat intensiv. Mult mai devastator însă a fost raidul efectuat de acestea, împreună cu patru bombardiere Heinkel III şi câteva avioane de vânătoare Messerschmitt Bf-109 încercate în premieră, împotriva oraşului Guernica pe 26 aprilie 1937. Patruzeci şi trei de avioane, inclusiv un număr mic de avioane italiene, au lansat aproximativ 45 000 de kilograme de bombe incendiare, cu explozibil foarte puternic şi de fragmentaţie deasupra oraşului, în timp ce avioanele de vânătoare secerau locuitorii şi refugiaţii din oraş cu mitralierele. Populaţia oraşului, în mod normal nu mai mare de 7 000, sporise din cauza refugiaţilor, a soldaţilor republicani în retragere şi a ţăranilor veniţi pentru ziua de târg. Peste 1 600 de oameni au fost ucişi şi mai mult de 800 răniţi. Centrul oraşului a fost făcut una cu pământul. Raidul a confirmat frica răspândită în toată Europa în legătură cu efectele devastatoare ale bombardamentele aeriene. Deja un simbol al atacului asupra identităţii basce, oraşul a căpătat importanţă mondială prin artistul spaniol prorepublican, aflat în exil, Pablo Picasso, care i-a dedicat fresca comandată pentru Expoziţia Mondială de la Paris, realizând un tablou de dimensiuni mari, *Guernica*, înfăţişând cu o putere unică şi de durată suferinţele oraşului şi ale locuitorilor săi.[60]

Mânia internaţională iscată de raid i-a făcut pe germani şi pe naţionaliştii spanioli să nu îşi asume responsabilitatea pentru aceste atacuri. Ani la rând s-a susţinut varianta că bascii şi-ar fi aruncat singuri în aer oraşul.[61] În particular, colonelul Wolfram von Richthofen, care organizase raidul, concluziona cu satisfacţie că noile avioane şi bombe îşi dovediseră eficienţa, deşi era mai puţin mulţumit de eşecul

naționaliștilor spanioli de a veni în urma raidului și de a da o lovitură decisivă oponenților lor basci.[62] Dar Legiunea Condor nu a repetat acest experiment ucigaș. Mai târziu, oferta Legiunii de a utiliza tancuri rapide în faza finală a războiului a fost respinsă de tradiționalistul Franco. Cu toate acestea, datorită ajutorului german și italian, a resurselor și conducerii superioare, a unității interne și a neutralității internaționale, franchiștii și-au desăvârșit victoria până în martie 1939. Pe 18 mai 1939, condusă de Richthofen, Legiunea a defilat cu mândrie la parada dedicată victoriei finale, organizată de Franco la Madrid.[63] Încă o dată, lipsa de acțiune internațională îi dăduse mână liberă lui Hitler. Pentru el, Războiul civil spaniol era încă un exemplu al lipsei de curaj a Marii Britanii și Franței și astfel o încurajare de a avansa mai rapid cu împlinirea propriilor intenții. În acest sens, cel puțin, conflictul spaniol a accelerat începerea războiului mondial.[64]

Ca o consecință mai apropiată însă, acest conflict a întărit alianța dintre Hitler și Mussolini. Deja în septembrie 1936 Hans Frank a vizitat Roma pentru a începe negocierile, și luna următoare, ministrul de externe al Italiei Ciano a mers în Germania pentru a semna un acord secret cu Hitler. În noiembrie 1936 Mussolini făcea referiri deschise la „Axa Roma-Berlin". Ambele puteri căzuseră de acord să-și respecte reciproc ambițiile și să se alieze împotriva republicii spaniole. În același timp, în spatele ministrului de externe, Hitler a aranjat ca biroul lui Ribbentrop să încheie un Pact Anti-Comintern cu Japonia, aducând cele două țări într-o alianță defensivă împotriva Uniunii Sovietice. Pentru moment, această alianță era lipsită de valoare, dar împreună cu Axa Roma-Berlin, completa echipa de puteri revizioniste, expansioniste, care avea să aibă un efect atât de devastator în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.[65] Încercarea de a atrage Marea Britanie în Pactul Anti-Comintern, susținută prin numirea lui Ribbentrop ca ambasador la Londra în august 1936, nu a avut mari șanse de succes; a eșuat aproape imediat din cauza lipsei de tact a noului numit și din cauza amenințărilor sale de a submina imperiul de peste mări al Marii Britanii ca un instrument de șantaj – o amenințare luată extrem de în serios de către britanici. În privința lui Hitler, nimic altceva în afara unui angajament global cu Marea Britanie la acest moment nu ar fi meritat riscul de a-i supăra pe italieni, având în vedere importanta prezență

britanică din Mediterană. Nu a abandonat ideea ajungerii la o înțelegere cu britanicii și a continuat să creadă că Marea Britanie nu avea să se implice în evenimentele din Europa, oricum s-ar fi desfășurat acestea. Pentru moment însă, asemenea calcule ocupau un loc secundar în spatele scopurilor sale imediate de pe continent.[66]

II

Aceste scopuri erau mult mai aproape de realizare până în a doua jumătate a lui 1936. Planul de Patru Ani, creat pentru a mări forța militară a Germaniei suficient de rapid pentru a susține un război generalizat până la începutul anilor 1940, era în desfășurare. Axa Roma-Berlin, Pactul Anti-Comintern, desfășurarea cu succes a Războiului civil spaniol și creșterea unui sentiment de liniște în cadrul guvernului britanic au contribuit în a-l convinge pe Hitler că putea să accelereze ritmul politicii sale externe chiar în absența unei alianțe cu Marea Britanie. În această atmosferă a ținut Hitler conferința cu Blomberg, Fritsch, Göring, Neurath și Raeder din 5 noiembrie 1937, la care colonelul Hossbach a înregistrat intenția Führerului nazist de a începe acțiuni militare împotriva Austriei și a Cehoslovaciei în viitorul nu foarte îndepărtat.[67] Până la acest moment, Hitler începuse să simtă că era împiedicat de obstrucționismul și lipsa de entuziasm a unora dintre subordonații săi. În iarna 1937-1938, a început să îi înlocuiască pe aceștia cu oameni mai dispuși să fie de acord cu ritmul accelerat înspre război impus de el. Asta întrucât o serie de conducători militari de seamă, susținuți de simpatizanți din Ministerul de Externe, deveniseră extrem de alarmați în legătură cu felul lipsit de răbdare în care Hitler se îndrepta spre război. Germania era în stare să cucerească Austria și, posibil, Cehoslovacia, dar nivelul de pregătire militară al țării era din punctul lor de vedere departe de a fi suficient pentru un război cu Marea Britanie și Franța, în cazul în care acțiunile din Europa Centrală și de Est ar fi dus la o conflagrație generală. Ministrul de război, feldmareșalul Werner von Blomberg, ministrul de externe Konstantin von Neurath și comandantul-șef al armatei de uscat Werner von Fritsch și-au exprimat cu toții dubii serioase după întâlnirea din noiembrie 1937. Șeful Statului-Major al Armatei de Uscat,

generalul Ludwig Beck, a fost și mai alarmat și și-a exprimat exasperarea în legătură cu lipsa de responsabilitate a lui Hitler. Toți acești oameni credeau că un război era atât de neevitat, cât și dezirabil, dar a-l lansa în acel moment ar fi fost periculos de prematur.[68]

Ocazia de a acționa i-a fost oferită lui Hitler la începutul anului 1938 sub forma unui scandal. Pe 12 ianuarie 1938, Blomberg, un văduv singuratic, s-a căsătorit cu o femeie cu treizeci și cinci de ani mai tânără ca el. O cunoscuse în timp ce se plimba prin Tiergarten în Berlin. Noua soție a lui Blomberg, Margarethe Gruhn, era o tânără femeie simplă, provenită dintr-un mediu umil. Hitler a aprobat acest cuplu pentru că el demonstra irelevanța distincției sociale în cel de-al Treilea Reich. Astfel că a fost de acord să fie martor în cadrul ceremoniei de căsătorie. Dar mediul lui Gruhn era de fapt departe de a fi simplu. Un telefon anonim l-a informat pe Fritsch că aceasta fusese la un moment dat înregistrată la poliție ca prostituată, că pozase pentru fotografii pornografice și că fusese condamnată pentru că furase de la un client. Poliția i-a confirmat identitatea. Pe 24 ianuarie Göring s-a simțit obligat să arate dosarul de la poliție al acesteia lui Hitler. Alarmat de situația ridicolă în care ar fi fost pus dacă s-ar fi aflat că servise ca martor la o căsătorie cu o fostă prostituată, Hitler a căzut într-o depresie adâncă, pierzându-și somnul. Situația a fost înrăutățită pentru el, în mod caracteristic, de dezvăluirea că fotografiile fuseseră făcute de un evreu cu care Gruhn trăise la acea dată. Era, scria Goebbels în jurnalul lui, cea mai mare criză din regim de la afacerea cu Röhm. „Liderul,“ nota el, „este zdrobit“. Goebbels se gândea că singura modalitate onorabilă de ieșire pentru Blomberg era să se sinucidă. Blomberg a refuzat oferta lui Göring de a anula căsătoria și a fost forțat să demisioneze din funcția de ministru al apărării. Pe 27 ianuarie Hitler l-a văzut pentru ultima oară; ziua următoare, feldmareșalul și soția lui au plecat într-o vacanță de un an în Italia.[69]

Dar acesta nu a fost în nici într-un caz sfârșitul poveștii. Gândindu-se la posibilitatea ca și alți ofițeri superiori să fie pătați de un scandal moral, Hitler și-a amintit deodată un dosar care îi fusese arătat despre generalul-colonel Fritsch în vara lui 1936, conținând acuzații de comportament homosexual aduse de către Otto Schmidt, care se prostitua la Berlin. La acel moment, Hitler respinsese acuzațiile ca fiind neplauzibile și ordonase ca dosarul să fie distrus. Dar meticulosul Heydrich îl

păstrase sub cheie și pe 25 ianuarie 1938 i l-a adus lui Hitler. Îngrozit, aghiotantul militar al lui Hitler, colonelul Hossbach, i-a spus lui Fritsch, care a negat acuzațiile declarând că sunt complet false. Poate, a spus Fritsch la o întâlnire convocată de urgență a doua zi, cu Hitler, Göring și Otto Schmidt, scos din închisoare de Gestapo cu această ocazie, se refereau la o perioadă din 1933-1934 când luase adesea mesele de unul singur în compania unui membru al Tineretului Hitlerist căruia îi oferise mese gratuite. Dacă acesta era cazul, putea asigura pe toată lumea că relația fusese complet inocentă. Neștiind înainte de această relație, Hitler era acum și mai alarmat. Lipsa de indignare a lui Fritsch în timp ce nega povestea lui Schmidt nu a ajutat deloc. Interogat pe 27 ianuarie de Gestapo, Schmidt a mai adăugat detalii circumstanțiale ale presupusei sale relații cu Fritsch. Comandantul armatei nu a avut dificultăți în a demonstra că acestea erau false. Dar răul era deja făcut. Hitler nu mai avea încredere în el. Ministrul justiției Gürtner, consultat în această problemă, a fost de părere că Fritsch nu reușise să își curețe numele. Căzut într-o disperare și mai adâncă, Hitler și-a anulat discursul anual de la aniversarea numirii sale în funcția de cancelar al Reichului de pe 30 ianuarie. Pe 3 februarie 1938 i-a cerut lui Fritsch să-și dea demisia.[70]

La insistențele lui Gürtner, Fritsch a fost judecat de un tribunal militar pe 18 martie 1938. A fost achitat fără vreo ambiguitate de ambele acuzații, care se bazau, a concluzionat curtea, pe o confuzie de persoană: Fritsch cel în cauză fusese cu totul altcineva. Fiindu-i interzis accesul spre ierarhia superioară a armatei, Fritsch s-a oferit voluntar să lupte pe frontul polonez și a fost ucis în bătălie pe 22 septembrie 1939; în retragere, Blomberg a supraviețuit războiului, murind într-o închisoare aliată în martie 1946.[71] Între timp, Hitler trebuia în continuare să găsească o ieșire din criză. După discuții intense cu Goebbels, Hitler a acționat într-un final. Căderea celor doi lideri ai armatei putea fi deghizată mult mai util ca parte a unei schimbări de cadre mult mai generale. Hitler a concediat nu mai puțin de paisprezece generali, inclusiv șase din forțele aeriene; printre aceștia se aflau mulți oameni cunoscuți ca național-socialiști mai puțin înflăcărați. Patruzeci și șase de ofițeri superiori au fost mutați în funcții noi. Fritsch a fost înlocuit în funcția de comandant-șef al armatei de uscat de către Walther von Brauchitsch, un ofițer de artilerie care a fost promovat la rangul de general-colonel

cu această ocazie. Brauchitsch nu era nazist, dar era un admirator al lui Hitler şi îi era mult mai servil acestuia decât fusese predecesorul său. Hitler a dat la o parte pretenţiile lui Göring de a fi numit ministru de război. Gradul său militar din acel moment (acela de căpitan în retragere) era prea mic pentru a fi acceptabil pentru generali şi, în orice caz, postul l-ar fi făcut mult prea puternic. Hitler l-a păcălit cu titlul de feldmareşal.[72]

Scaunul de ministru de război a rămas neocupat. De acum înainte, Hitler avea să îndeplinească această funcţie în calitatea sa de comandant suprem, creând ministere subordonate pentru fiecare dintre cele trei ramuri ale forţelor armate, coordonate de un Înalt Comandament al Forţelor Armate (*Oberkommando der Wehrmacht*, sau OKW) sub generalul Wilhelm Keitel, cel mai înalt administrator militar din fosta structură. În acelaşi timp, a profitat de oportunitate pentru a-l înlocui pe Neurath din funcţia de ministru de externe cu propriul om, Joachim von Ribbentrop, în care putea avea mai mare încredere că avea să facă ce i se cere. Conservatorul Ulrich von Hassell a fost rechemat de la ambasada din Roma şi înlocuit cu un ambasador mai pliabil. Hitler a anunţat de asemenea numirea loialului Walther Funk ca înlocuitor al lui Schacht ca ministru al economiei, demnitate din care Schacht a demisionat pe 26 noiembrie 1937. Explicaţia oficială pentru aceste schimbări a fost că Blomberg şi Fritsch se retrăseseră din motive de sănătate, dar Hitler a spus povestea reală atât cabinetului, convocat pentru ultima oară la 5 februarie 1938, cât şi generalilor importanţi, mai devreme în aceeaşi zi. Ofiţerii armatei, convinşi de detaliile circumstanţiale enumerate de Hitler, au fost înspăimântaţi. Integritatea morală a conducerii armatei fusese distrusă. Se afla acum complet la mila lui Hitler. Pe 20 februarie, Hitler s-a adresat Reichstagului vreme de câteva ore. Forţele armate, declara el, erau acum „dedicate statului naţional-socialist cu o credinţă şi o obedienţă oarbe“.[73]

Aceste schimbări i-au conferit lui Hitler o libertate absolută la comanda politicii externe, militare şi economice a Germaniei. Înconjurat de acoliţi care îşi repetau mereu admiraţia faţă de el, Hitler rămăsese acum fără nimeni dispus să îl oprească. Până la acest moment, de asemenea, scăpase de puţinii prieteni care mai păstrau ceva similar unei judecăţi proprii. Unuia dintre aceştia, Ernst „Putzi“ Hanfstaengl, care

îl susținuse pe Hitler de la începuturile acestuia, i se oferise titlul mai degrabă gol de conținut de șef al Presei Străine al Partidului Nazist în 1932. Dar nu fusese niciodată în stare să conteste dominația lui Goebbels în domeniul propagandei și Hitler însuși nu mai avea nevoie de el. Trecute erau zilele nedemne când Hitler făcea pași prin studioul lui Hanfstaengl, fluturându-și brațele, în timp ce gazda lui interpreta Wagner la pian. Vanitos, egocentric, niciodată unul dintre discipolii servili și adoratori ai lui Hitler, Hanfstaengl crea o iritare crescândă în rândul conducerii naziste prin poveștile sale exagerate despre curajul său în a rămâne la New York în timpul Primului Război Mondial, după intrarea Americii în război în 1917, într-un moment când mulți dintre ei luptau pe front. Când a însoțit aceste povești cu desconsiderarea curajului trupelor germane care luptau de partea lui Franco în Războiul civil spaniol, Hitler și Goebbels s-au hotărât să îi dea o lecție. În 1937, Hitler i-a ordonat lui Hanfstaengl să meargă în Spania pentru a lua legătura cu corespondenții germani de război din spatele frontului. În aer, pilotul, la ordinele lui Hitler, l-a informat pe Hanfstaengl că era de fapt trimis într-o misiune secretă în spatele liniilor inamice. Nu cel mai curajos dintre bărbați, Hanfstaengl a intrat în panică. Într-un final, pilotul a aterizat pe o pistă de lângă Leipzig, invocând o defecțiune la motor. Toate momentele acestui episod au fost imortalizate pe film de către cameramanii lui Goebbels. Filmarea rezultată, nota Goebbels mai târziu în jurnalul său, era suficientă pentru a-l face să moară de râs. Hanfstaengl nu a înțeles gluma. Convins că fusese ținta unei încercări de asasinat, Hanfstaengl a fugit în Elveția și nu s-a mai întors.[74]

III

La începutul lui 1938, atenția lui Hitler s-a întors încă o dată înspre Austria. Încheiase un acord oficial cu guvernul austriac la 11 iulie 1936, prin care Austria acceptase că este un stat german și dictatorul austriac Kurt von Schuschnigg se supusese cererii lui Hitler de a acorda „opoziției naționale“, sau cu alte cuvinte Partidului Nazist Austriac, o parte din guvern. Dar în timp ce Schuschnigg vedea asta ca o rezolvare a dificultăților din relațiile austro-germane apărute odată cu încercarea de

puci cu doi ani înainte, Hitler o vedea doar ca un capăt al unei pârghii politice care avea într-un final să deschidă suveranitatea Austriei spre uniunea completă cu Germania.[75] Dar pentru multă vreme, Hitler nu a crezut că venise momentul potrivit de a acționa. Pe parcursul anului 1936, acesta a sfătuit naziștii din Austria să fie precauți, nedorind să creeze neliniște internațională în timp ce restul Europei încă digera remilitarizarea Renaniei și consecințele sale. A continuat în aceeași manieră și în cea mai mare parte a lui 1937. Conducerea naziștilor din Austria s-a conformat, reducând intensitatea ostilității față de Biserica Catolică, generatoare de furori pe teritoriul vecinei de la nord. Austria era un stat majoritar catolic și era vital ca ierarhia Bisericii să rămână în cel mai rău caz neutră, în cel mai bun caz favorabilă ideii unei uniri cu Germania. Membrilor și susținătorilor mișcării le-au displăcut restricțiile impuse activismului lor, iar partidul aflat în ilegalitate s-a divizat în mod serios. O altă sursă de tensiune a fost reprezentată și de către numirea de către Schuschnigg a lui Arthur Seyss-Inquart, un avocat pronazist, în guvern. Atât de mare a fost resentimentul Partidului Nazist Austriac față de aparenta cooptare a uneia dintre figurile sale de seamă în mașina politică guvernamentală, încât acesta l-a exclus oficial pe unul dintre membrii echipei lui Seyss-Inquart, Odilo Globocnik, în octombrie 1937. SS-ul austriac, condus de Ernst Kaltenbrunner, a fost în mod deosebit implicat în propagarea activităților ilegale împotriva dorințelor conducerii Partidului. Având în vedere aceste diviziuni, orice speranță că independența Austriei putea fi răsturnată din interior trebuia abandonată.[76]

În timp ce Hitler îndemna la precauție, Hermann Göring adopta o linie mai îndrăzneață. În calitatea sa de șef al Planului pentru Patru Ani, devenea din ce în ce mai îngrijorat în privința creșterii rapide a lipsurilor de materiale brute și a muncitorilor calificați în efortul de reînarmare și de pregătire pentru război. Austria le poseda pe amândouă din abundență. Göring era în mod deosebit interesat să pună mâna pe depozitele bogate în fier din Stiria. Făcându-și intențiile clare, i-a arătat o hartă special desenată a Europei, cu Austria deja încorporată în Germania, lui Mussolini în septembrie 1937 și oficialului celui mai înalt din Ministerul Austriac de Externe două luni mai târziu. A luat tăcerea lui Mussolini ca pe un acord. Încorporarea Austriei se potrivea

bine în ideea geopolitică a lui Göring a unei sfere economice largi în Europa Centrală, condusă de Germania – ideea tradițională, cunoscută încă de la 1900, a *Mitteleuropei*. Astfel că a insistat și pentru uniunea monetară a celor două țări. Ideea s-a întâlnit cu un răspuns lipsit de entuziasm din partea guvernului austriac, care bănuia că aceasta va duce inevitabil și la uniune politică, având în vedere puterea economică mult superioară a Germaniei. Această politică agresivă a fost mult prea dură, i-a spus Hitler lui Mussolini în timpul vizitei liderului italian în Germania în septembrie 1937. Cu toate acestea, nu a făcut nimic pentru a opri inițiativele lui Göring. Pentru că în practică se apropia de poziția lui Göring și începea să creadă că încorporarea Austriei trebuia să vină mai degrabă mai rapid decât mai târziu.[77]

Sentimentul acut al urgenței care a început să îl cuprindă pe Hitler la începutul anului 1938 avea mai multe cauze. Reînarmarea Germaniei progresa rapid, dar și celelalte țări începeau să se reînarmeze, astfel că avantajul construit de Germania avea să se piardă. În acel moment, de asemenea, experiența părea să arate că Marea Britanie și Franța erau încă ezitante să acționeze hotărât împotriva expansiunii germane. Această ezitare a fost subliniată și de înlocuirea la 21 februarie 1938 a lui Anthony Eden cu mai conciliantul Lord Halifax în funcția de secretar de externe al Marii Britanii. Dar cât timp avea să dureze această acalmie? Mai mult, în jurul anilor 1937-1938, Hitler însuși a început să simtă că timpul îi trecea. Se apropia de a cincizecea aniversare și devenea îngrijorat în privința propriei sănătăți; în mai 1938, chiar a bănuit o perioadă că avea cancer. Ca o consecință mai apropiată și mai decisivă, o modalitate bună de a distrage atenția de la criza din conducerea armatei era de a face o mișcare spectaculoasă în politica externă. Și aici, nu pentru prima oară dar nici pentru ultima, evenimentele s-au aranjat în favoarea lui Hitler. Îmbunătățirea crescândă a relațiilor dintre Germania și Italia a generat printre alte lucruri și retragerea tuturor obiecțiilor anterioare ale lui Mussolini în privința ocupării Austriei de către Germania, un scop pe care Hitler, ca originar din Austria, îl luase în considerare încă de la începutul carierei sale politice. Mai mult, Schuschnigg, încurajat de ambasadorul special al lui Hitler la Viena, Franz von Papen, era nerăbdător să se întâlnească cu Hitler pentru a încerca să reducă violența naziștilor austrieci care, se temea el, plănuiau

un puci similar cu cel eșuat, care avusese ca rezultat moartea predecesorului său în 1934. Întâlnirea avea să fie una monumentală.[78]

Guvernul lui Schuschnigg devenise din ce în ce mai slab din 1936. Nu obținuse niciun succes în îmbunătățirea situației economice, care rămânea adâncită în criza economică. Anii de sărăcie care măcina și de șomaj crescut lăsaseră majoritatea populației nu doar deziluzionată de guvern, dar și convinsă că mica republică austriacă nu avea să devină niciodată viabilă economic de una singură. În timpul anilor 1920 toate partidele politice majore fuseseră adepte ale reunirii Austriei – parte a Germaniei în variatele ei încarnări până în 1866 – cu Reichul. Deși preluarea puterii de către naziști îi făcuse pe socialiștii austrieci de orientare marxistă să renunțe la această dorință în programul lor din 1933, nu există nicio îndoială că mulți dintre ei continuau să creadă că aceasta era cea mai bună soluție pentru problemele țării lor; până la urmă, se gândeau ei, unindu-se cu cel de-al Treilea Reich, nu făceau decât să părăsească o dictatură lipsită de succes pentru una de succes. Mai mult, mulți socialiști, înveninați de suprimarea lor violentă de către guvern și armată în februarie 1934, nu erau în niciun caz pregătiți să își acorde sprijinul nesuferitului Schuschnigg, pe care îl considerau parțial responsabil pentru uciderea a câteva sute dintre camarazii lor în timpul conflictului. Mai general, antisemitismul austriac, așa cum nota un raport al guvernului în 1936, era în „continuă creștere", întrucât oamenii căutau pe cineva pe care să dea vina. Acest lucru era încurajat nu doar de naziștii austrieci, ci și de mica dar din ce mai populara mișcare monarhistă, condusă de arhiducele Otto von Habsburg, moștenitor al tronului habsburgic. Încercarea lui Schuschnigg de a strânge sprijin în spatele propriei mișcări fasciste, Frontul Patriei, eșuase complet; mișcările fasciste din Europa își câștigau susținerea exploatând nemulțumirea populară și o imitație sprijinită de guvern nu convingea pe nimeni. În 1936, Schuschnigg a interzis turbulentele Ligi de Apărare a Patriei. Această măsură îl lipsea de singura forță paramilitară rămasă care ar fi putut să-l ajute să reziste unei invazii germane; divizia paramilitară a socialiștilor austrieci fusese deja scoasă în afara legii de către predecesorul său, Dollfuss. Mii de paramilitari nemulțumiți au migrat spre ilegalul Partid Nazist Austriac, la rândul său scos în afara legii de Schuschnigg.[79]

Organizată de Papen, o întâlnire dintre Hitler și Schuschnigg a avut loc la Berchtesgaden pe 12 februarie 1938. Pentru a-l intimida pe dictatorul austriac, Hitler aranjase ca figuri de marcă ale armatei germane să fie prezente la refugiul său din munți, inclusiv comandantul Legiunii Condor din Spania, Hugo Sperrle. Hitler fusese deja informat în detaliu de Seyss-Inquart în legătură cu poziția lui Schuschnigg. Nedându-i acestuia șansa de a-și exprima propriul punct de vedere, Hitler s-a lansat într-o tiradă furioasă. „Întreaga istorie a Austriei", spunea el bombastic, „nu este decât un neîntrerupt act de trădare. Așa a fost în trecut și așa este și în ziua de azi. Acest paradox istoric trebuie să ajungă acum la sfârșitul mult așteptat." Timp de două ore i-a ținut o predică lui Schuschnigg în privința propriei invincibilități („Am realizat tot ceea ce mi-am propus și am devenit astfel cel mai mare german din toată istoria") și a subliniat clar faptul că o acțiune militară avea să urmeze, neîmpiedicată de o intervenție străină, dacă austriecii nu se supuneau cererilor lui („Reichul german este o putere majoră și nimeni nu poate sau nu trebuie să încerce să se amestece când își rezolvă problemele de la granițe").[80] Când Schuschnigg a încercat să evite răspunsul și a cerut timp să se consulte, Hitler l-a chemat pe generalul Keitel în cameră, unde acesta a stat timp de zece minute pline de amenințare implicită, înainte să fie trimis din nou din cameră. În dimineața următoare, pentru a face mai clară amenințarea, Keitel a fost trimis la Berlin pentru a aranja manevre militare de intimidare la granița cu Austria.[81]

Pe 15 februarie, Schuschnigg, puternic intimidat, a căzut de acord cu toate cererile lui Hitler, acceptând în mod oficial să ducă de atunci înainte o politică externă comună cu Germania, să legalizeze Partidul Nazist Austriac în cadrul Frontului Patriei, să elibereze toți naziștii întemnițați și să revoce toate măsurile luate împotriva acestora și să demareze programe de colaborare militară și economică. La cererea lui Hitler, Seyss-Inquart a fost numit ministru de interne al Austriei. Mulți naziști austrieci îl urau pe Seyss-Inquart, a cărui disponibilitate de a se compromite cu guvernul o priveau ca o trădare, iar răspunsul lor a fost de a sparge toate geamurile ambasadei Germaniei de la Viena. Pe 21 februarie 1938, Hitler a convocat cinci lideri de seamă ai naziștilor austrieci la Berlin și i-a destituit efectiv din funcție, interzicându-le să se mai întoarcă. De acum înainte, spunea el, partidul lor trebuia să urmeze

calea legală. Evoluție printr-o preluare forțată a guvernului Austriei, nu revoluție prin violență de jos, era modul de a progresa, le-a spus el. Dar până și această măsură nu a reușit să liniștească radicalismul anumitor elemente din Partidul Nazist Austriac, care au organizat demonstrații publice care le-au depășit cu mult pe cele din patrie. Din ce în ce mai mulți oameni, se raporta, utilizau salutul nazist și emblema cu svastică în public, în ciuda încercărilor lui Seyss-Inquart de a le interzice în cadrul politicii sale de preluare a guvernului din interior. Poliția refuza acum să aplice aceste reglementări și armata trecea la rândul ei în mod clar de partea național-socialiștilor. Apărea o familiară dialectică a presiunii oficiale de deasupra, însoțită de retorica restrângerii și acompaniată și de presiune crescândă de jos. Acceptarea condițiilor lui Hitler de către Schuschnigg transformase Austria într-un stat satelit al Germaniei; acum, în mijlocul așteptărilor crescânde că aceasta avea să ducă la o uniune rapidă a celor două țări, sprijinul de care acesta beneficia și deja fragila legitimitate a statului austriac îi dispăreau din fața ochilor.[82]

În dimineața de 9 martie 1938, ca răspuns la situația din ce în ce mai disperată, Schuschnigg a anunțat dintr-odată că un referendum avea să fie ținut pe 13 martie pentru a întreba votanții austrieci dacă sunt favorabili unei „Austrii libere și germane, independentă și socială, creștină și unită; pentru libertate și muncă și pentru egalitatea tuturor celor ce se declară de partea poporului și a patriei". Pentru a se asigura că puternic încărcata întrebare avea să primească un „da" răsunător din partea electoratului austriac, votul a fost limitat la oamenii de peste douăzeci și patru de ani, scoțând astfel din discuție o mare parte a mișcării naziste, ai cărei susținători erau predominant tineri. Mai mult, sub condițiile represive ale dictaturii clerico-fasciste a lui Schuschnigg, nu exista nicio garanție că votul avea să fie liber sau secret, și nici cancelarul nu a oferit vreo asigurare în acest sens; lipsa unei înregistrări corespunzătoare a electoratului lăsa cale liberă unei posibile fraude electorale masive. Hitler a fost scandalizat de ceea ce a considerat a fi o trădare a acordului de la Berchtesgaden. Convocându-i pe Göring și pe Goebbels, a început discuții aprinse despre ce se putea face pentru a opri votul. În timp ce armata organiza grabnic planurile de invazie bazate doar pe un studiu pregătit mai devreme pentru eventualitatea unei restaurații habsburgice, Hitler i-a trimis un ultimatum lui Schuschnigg

la ora 10, în dimineața de 10 martie 1938: referendumul trebuia amânat două săptămâni și formularea schimbată în una similară celei din plebiscitul din Saar, în alte cuvinte, cerându-le oamenilor mai degrabă să aprobe uniunea decât să i se opună. Schuschnigg trebuia să demisioneze și să fie înlocuit de Seyss-Inquart. Schuschnigg a fost de acord să amâne votul, dar a refuzat să demisioneze. Preluând inițiativa, Göring i-a telefonat emoționatului și ezitantului Seyss-Inquart spunându-i să îl informeze pe șeful statului austriac, Wilhelm Miklas, că dacă nu îl numea cancelar „o invazie din parte trupelor deja mobilizate la graniță avea să urmeze în acea seară și acela va fi sfârșitul Austriei". Și, a adăugat el, „trebuie să îi lăsați pe național-socialiști liberi în întreaga țară. Trebuie să li se dea voie să umble pe străzi peste tot".[83]

Până în seara de 11 martie, naziștii austrieci demonstrau în toată țara, în timp ce un contingent SS ocupa sediul guvernului provincial din Tirol. Liderul regional nazist din Austria Superioară a anunțat în fața unei mulțimi entuziasmate de 20 000 de oameni în piața centrală din Linz că Schuschnigg demisionase, așa cum într-adevăr o făcuse la 3.30 în acea după-amiază sub impactul ultimatumului secret al lui Göring. Plebiscitul a fost anulat rapid. În Viena, din întâmplare, William L. Shirer a fost luat pe sus „de o mulțime urlândă, isterică, de naziști". Poliția, raporta el, „privea rânjind". Unii dintre polițiști purtau deja banderole cu svastică pe brațe. „Tineri aruncau pavele în geamurile magazinelor evreiești. Mulțimea vuia de încântare." Pe măsură ce demonstrația se răspândea, Göring i-a transmis lui Seyss-Inquart să trimită o cerere oficială trupelor germane de a restabili ordinea. Nefiind încă numit cancelar, acesta a ezitat; cererea trebuia trimisă de Wilhelm Keppeler, șeful biroului Partidului Nazist Austriac, care acum se afla în Viena. Cererea a fost trimisă la 9.10, în seara de 11 martie 1938. Între timp, Hitler îl trimisese pe prințul Philip de Hesse la Mussolini pentru a se asigura de neutralitatea acestuia. La 10.45 p.m. prințul i-a telefonat personal lui Hitler pentru a-i spune că totul este în regulă. „Spune-i te rog lui Mussolini că nu o să-l uit niciodată pentru asta i-a spus Hitler. Niciodată, niciodată, niciodată, orice s-ar întâmpla." Britanicii și-au anunțat neutralitatea. La miezul nopții, președintele Austriei a cedat într-un final și l-a numit pe Seyss-Inquart cancelar. Era oricum prea târziu; îmboldit de Göring, care îi spusese că aveau să

pară slabi dacă nu acționau, indiferent dacă austriecii acceptau ultimatumul sau nu, Hitler i-a ordonat lui Keitel să înceapă invazia la nouă fără un sfert. Mai devreme, Schuschnigg făcuse un emoționant apel radiofonic către poporul austriac, explicând termenii ultimatumului și negând că ar exista tulburări în țară. „Nu suntem pregătiți, nici măcar în această situație teribilă, să vărsăm sânge“, a spus el. La 5.30 în dimineața de 12 martie 1938, trupele germane, adunate în Bavaria în cele două zile anterioare, au trecut granița austriacă. Nu au întâmpinat nicio rezistență.[84]

IV

Conducând și mărșăluind încet spre orașele principale ale Austriei în cursul dimineții, trupele germane au fost întâmpinate de mulțimi entuziasmate strigând „Heil“ și aruncându-le flori la picioare. Peste tot, membrii clandestini ai interzisului Partid Nazist Austriac își arătau fățiș loialitatea, scoțând la iveală în mod ostentativ însemnele cu svastică, pe care până atunci le ținuseră ascunse sub reverele hainelor.[85] Asigurat de comandanții armatei că avea să fie în siguranță, Hitler a zburat la München și a fost condus spre graniță într-o mașină decapotabilă, acompaniat de o coloană motorizată, alcătuită din gărzile sale de corp din SS. Ajungând la 3.50 după-amiază în locul unde se născuse, Braunau am Inn, a fost întâmpinat de o mulțime jubilând, care l-a aclamat în drumul său. Mai târziu seara, după un drum de patru ore, încetinit în mod constant de mulțimile entuziasmate de pe străzi, a ajuns la Linz, unde s-a alăturat unui grup de naziști de seamă, inclusiv Himmler și Seyss-Inquart. În timp ce clopotele bisericii sunau, Hitler s-a adresat unei mulțimi uriașe de la balconul primăriei, fiind întrerupt în mod repetat de strigăte de „Heil!“ și de scandări ca „Un popor, un Reich, un Führer“. „Orice alte încercări de a dezbina acest popor“, avertiza el, „vor fi inutile“.[86] După ce a depus flori la mormântul părinților săi din Leonding și după ce și-a vizitat vechea casă, Hitler s-a întors la hotel pentru a se gândi cum putea fi realizată cel mai bine unirea oficială dintre Germania și Austria. Inițial se gândise să devină el președinte al Austriei și să țină un plebiscit pentru unire, ceea ce ar fi

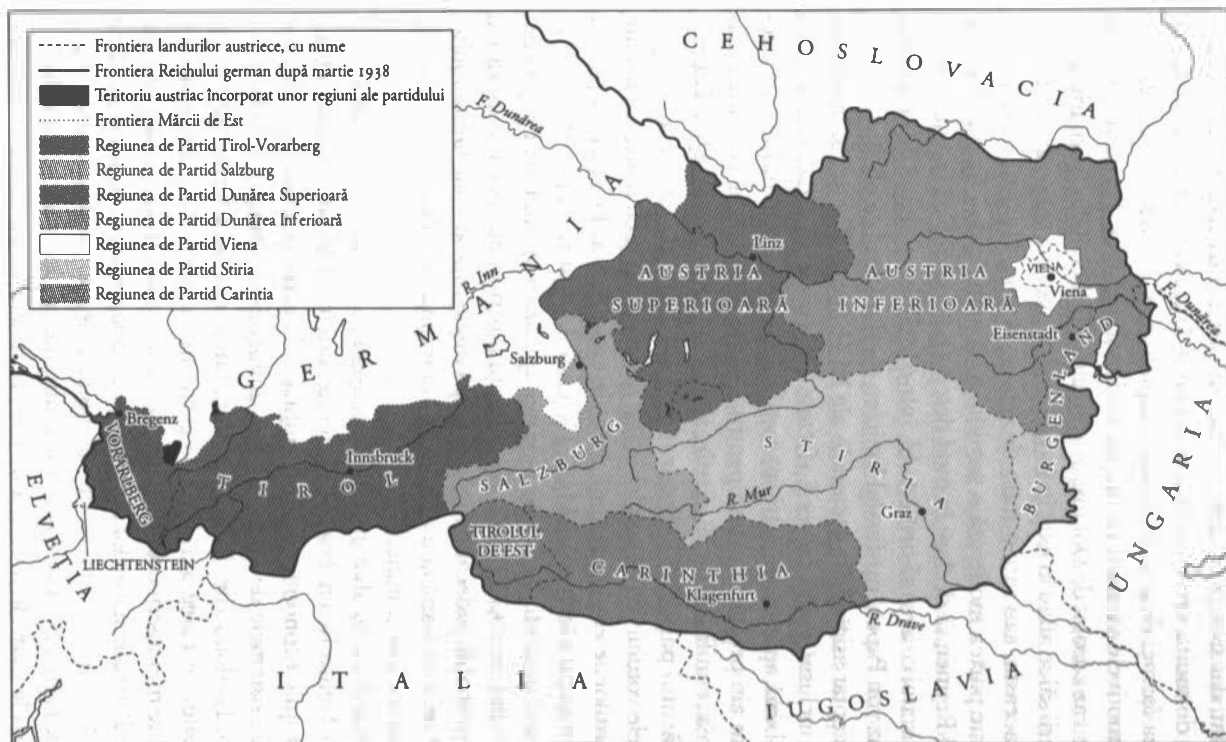
păstrat majoritatea instituţiilor existente din Austria intacte. Dar primirea entuziasmantă de care avusese parte l-a convins că încorporarea completă a Austriei în Reich se putea realiza imediat fără vreo opoziţie serioasă. „Aceşti oameni sunt germani", i-a spus el unui jurnalist britanic.[87]

Până în seara de 13 martie 1938, o lege care prevedea anexarea Austriei, schiţată de un oficial important al Ministerului de Interne adus cu avionul de la Berlin, fusese aprobată de cabinetul austriac reconstituit şi semnată de Hitler. Unirea celor două ţări crea „Germania Mare" (Grossdeutschland). Iniţial, Austria întreagă devenise o provincie în sine, condusă de Seyss-Inquart; dar Hitler era acum hotărât să şteargă identitatea austriacă şi să reducă importanţa Vienei, capitala, care îi displăcuse dintotdeauna, în favoarea regiunilor. Până în aprilie 1939, liderul regional al naziştilor din Renania Josef Bürckel, care fusese adus pentru a deveni împuternicit al Reichului pentru reunificarea Austriei cu Reichul, desfiinţase adunările regionale şi contopise administrarea regională în cea de partid, păstrând însă, cu unele modificări, identitatea regiunilor în sine. Austria a devenit Ţinutul de Est (Ostmark); identitatea sa urma să fie ştearsă în mod decisiv în 1942, când avea să fie împărţită în Regiunile Alpilor şi ale Dunării din cadrul Reichului.[88] Aceasta nu era ceea ce aşteptaseră mulţi austrieci, mai ales vienezii; până şi liderii Partidului Nazist Austriac erau puternic dezamăgiţi de a fi traşi pe linia moartă în favoarea unor administratori importaţi din Germania. Cu toate acestea, cel puţin iniţial, entuziasmul lor a fost unul copleşitor. La 14 martie 1938, cavalcada motorizată a lui Hitler a mers de la Linz la Viena, din nou încetinită de mulţimile entuziaste; Hitler a fost obligat să li se adreseze oamenilor de la balconul hotelului după sosire, întrucât aceştia nu voiau să se liniştească înainte să-l audă vorbind. Această întârziere în sosirea lui Hitler dăduse timp de pregătire naziştilor din Viena: şcolile şi întreprinderile au fost închise cu această ocazie, şi membrii Partidului Nazist şi ai Tineretului Hitlerist fuseseră aduşi din întreaga regiune. Pe 15 martie, Hitler s-a adresat unei mulţimi vaste, în delir, de aproape un sfert de milion de oameni în Viena, anunţând că noua misiune istorică a Austriei va fi să devină un bastion împotriva ameninţării din Est.[89]

Acceptarea reunificării de către austrieci era asigurată nu doar de deziluzia lor pe termen lung în privinţa minusculului, abia viabilului

lor stat, dar și de pregătirea atentă din partea naziștilor. Socialiștii fuseseră de multă vreme de partea reunificării, având îndoieli doar din cauza formei de guvernământ adoptate de Germania după 1933, nu din motivele vreunui principiu național mai larg. Partidul fusese în orice caz zdrobit de Dollfuss în scurtul conflict civil din februarie 1934. Liderii săi se aflau în exil, în închisoare, în opoziția subterană, atâta cât era aceasta, sau într-o stare de repaus politic. Naziștii au curtat cu atenție partea moderată a partidului, convingându-i figura centrală, Karl Renner, să declare în mod deschis pe 3 aprilie că va vota „da" în plebiscitul ce avea să urmeze. Și, într-o întâlnire aranjată de neobositul Franz von Papen, cardinalul Innitzer, conducătorul catolicilor austrieci, a acceptat asigurările personale ale lui Hitler că Biserica și instituțiile sale, inclusiv școlile, nu vor fi afectate. Deja tentat să vadă în nazism cea mai bună apărare împotriva amenințării bolșevismului, Innitzer a recrutat alți prelați marcanți pentru a emite o declarație comună în favoarea reunificării pe 18 martie, adăugând un personal „Heil, Hitler!" la sfârșitul paginii.[90] Organizat de Josef Bürckel, care se aflase și în spatele votului din Saar, plebiscitul a fost cuplat și cu o alegere în care votanților le era prezentată lista de candidați ai Führerului pentru Reichstagul Germaniei Mari. Plebiscitul a fost ținut pe 10 aprilie în mijlocul unor eforturi masive de manipulare și intimidare. Un procent previzibil de 99,75 la sută din votanții austrieci au sprijinit anexarea, deși probabil, judecând mai ales după unele rapoarte ale Gestapoului, doar un sfert până la o treime din votanții vienezi erau într-adevăr de partea ideii de uniune.[91]

Austriecii au aflat în curând ce însemna practic încorporarea în cel de-al Treilea Reich. Poșta, căile ferate, sistemul bancar, moneda și toate instituțiile economice au fost anihilate de către echivalentele lor germane, sistemele de taxare au fost uniformizate începând cu ianuarie 1940. La două zile de la unire, economia austriacă fusese subsumată Planului pe Patru ani. Firmele germane au preluat afaceri austriece, pe care managerii economici ai planului le considerau încete și ineficiente. Părți ale afacerilor austriece erau deja deținute de germani, desigur, dar unirea a adus cu sine un nou val de cumpărări. O uriașă nouă uzină Hermann Göring a fost înființată în Linz pentru a profita de rezervele mari de minereu de fier ale Austriei. Producția de petrol și

Harta 19. **Anexarea Austriei, 1938**

de fier s-a mărit substanțial ca urmare a unirii. Rezervele considerabile de aur și de valută străină ale Austriei s-au adăugat celor ale Reichului, oferind o creștere temporară rezervelor Germaniei. Extinderea spre sud-est a granițelor Germaniei a facilitat comerțul cu Balcanii. Austria a oferit și forță de muncă Planului pe Patru Ani. Absorbirea în deja puternica economie germană a adus și multe beneficii austriecilor; șomajul a scăzut rapid și infuzia de soldați și administratori germani în Austria a făcut să crească cererea locală. Dar problemele economice ale Austriei nu au dispărut peste noapte și salariile mari din Germania s-au dovedit insuficiente ca stimul pentru a atrage muncitori industriali necalificați din provinciile austriece. Pentru a reduce lipsa de lucrători din Germania și pentru a ajuta la reducerea statisticilor de șomaj din Austria, Göring a decis să recruteze muncitorii cu forța. Un decret în această privință a fost emis pe 22 iunie 1938 și până în anul următor, 100 000 de muncitori austrieci fuseseră luați forțat la muncă în ceea ce devenise cunoscut ca „Vechiul Reich“, inclusiv 10 000 de muncitori calificați în construcția de mașini. Îndepărtarea acestora, oferirea de noi locuri de muncă în Austria și includerea muncitorilor austrieci în Frontul Muncii German și în organizația Puterea prin Bucurie au avut un efect suplimentar de reducere a opoziției muncitorilor.[92]

Dar naziștii nu își asumau niciun risc. Printre primii veniți în Viena s-au aflat Himmler și Heydrich, care au adus cu sine o echipă de ofițeri Gestapo pentru a elimina opoziția. În timp ce mulți dintre liderii de seamă ai fostului regim au fugit în exil, fostul cancelar Schuschnigg a refuzat să plece și a fost arestat; și-a petrecut restul duratei celui de-al Treilea Reich în custodie. Secretarul lui Papen, Wilhelm von Ketteler, a fost arestat de Gestapo; la scurt timp după aceea corpul său neînsuflețit a fost găsit într-un canal. Fostul lider al Brigăzilor pentru Apărarea Patriei, maiorul Fey, care jucase un rol important în înăbușirea revoltei naziste din 1934, s-a sinucis împreună cu întreaga familie; 2 555 de ofițeri au fost obligați să se retragă din armata austriacă și un număr și mai mare a fost transferat în posturi cu sarcini pur administrative. Aceste măsuri au afectat peste 40 la sută din corpul de ofițeri. Restul trupelor au fost dispersate în cadrul armatei germane, anihilând complet identitatea militară a austriecilor. Secretarul de stat pentru siguranță, aflat la conducerea generală a poliției, a fost înlocuit cu

conducătorul SS-ului austriac, Ernst Kaltenbrunner, în timp ce noul şef al poliţiei din Viena era Otto Steinhäusl, care jucase un rol important în puciul eşuat din 1934. Şase mii de poliţişti germani obişnuiţi au fost înrolaţi ca rezervişti, împreună cu un număr important de agenţi ai Gestapo. Dar, în general, în poliţia austriacă nu a fost nevoie de o epurare masivă. Mulţi dintre membrii acesteia erau nazişti în secret. Aceştia au predat voluntar lista detaliată şi extinsă a membrilor opozanţi alcătuită în timpul lui Dollfuss şi Schuschnigg. Gestapoul a intrat rapid în acţiune, arestând pe oricine era considerat o ameninţare pentru regimul nazist – 21 000 de oameni în total – în noaptea de 12-13 martie. Noi clădiri au fost construite în lagărul de la Dachau pentru a-i găzdui. Majoritatea celor încarceraţi au fost eliberaţi în cursul aceluiaşi an; doar 1 500 au rămas până la finalul lui 1938. Nu avea să existe o rezistenţă importantă în Austria până aproape de sfârşitul războiului. Între timp, Himmler a organizat un nou lagăr, la Mauthausen, aproape de Linz, unde prizonieri din tot Reichul lucrau într-o carieră de piatră ce urma să fie folosită la construcţiile lui Speer. Acesta avea să se dovedească cel mai dur dintre toate lagărele de pe teritoriul Germaniei Mari înaintea invadării Uniunii Sovietice în 1941. Consiliul Orăşenesc al Vienei a oferit acest teren cu condiţia ca o parte din piatră să fie folosite pentru pavarea străzilor oraşului.[93]

Cea mai dură represiune s-a abătut asupra evreilor austrieci, majoritatea copleşitoare a acestora – 170 000 din aproape 200 000 – locuind în Viena. După ce trăiseră ani de zile în frustrarea ilegalităţii, naziştii austrieci acumulaseră un grad mare de agresiune care acum întrecea orice manifestare întâlnită în Vechiul Reich. Naziştii convinşi jubilau la ceea ce numeau „eliberarea Vienei şi a Ţinutului de Est de domnia evreiască“ şi au proclamat „o curăţire generală a Austriei evreieşti“.[94] Toate stadiile diferite de politică şi acţiune antisemită care se dezvoltaseră de-a lungul timpului în Germania au fost aplicate dintr-odată în Austria, focalizate într-o singură izbucnire de ură şi violenţă turbată. Noii conducători nazişti ai ţării au introdus rapid legislaţia antisemită a Vechiului Reich, inclusiv Paragraful Arian şi (în mai 1938) Legile de la Nürnberg. Evreii au fost daţi afară în mod sumar din funcţiile publice şi din profesii. O instituţie birocratică complexă – Biroul pentru Transferul de Proprietăţi, cu peste 500 de angajaţi – a fost înfiinţată pentru a

organiza arianizarea afacerilor evreiești. O mare parte din bunurile și proprietățile evreilor au încăput pe mâinile vechilor naziști austrieci, care le-au cerut ca o compensație pentru anii de represiune suferiți sub Schuschnigg (și pentru care evreii nu aveau nicio vină).[95] Până în mai 1938, 7 000 din cele 33 000 de afaceri deținute de evrei în Viena fuseseră deja închise; până în august 1938 încă 23 000 dispăruseră. Cele rămase au fost arianizate. Acțiunea oficială fusese în multe cazuri precedată de violență neoficială. La scurt timp după încorporarea Austriei, o bandă de soldați l-au urcat pe Franz Rothenberg, președintele consiliului Kreditanstalt, cea mai importantă bancă austriacă, într-o mașină și l-au aruncat din ea la viteză maximă, omorându-l pe loc. Isidor Pollack, director general al fabricii de dinamită, a fost bătut atât de rău de Cămășile Brune în aprilie, încât a murit din cauza rănilor suferite; firma lui a fost preluată de I.G. Farben, în timp ce Kreditanstalt a căzut în mâinile Deutsche Bank.[96]

Între timp, naziștii austrieci intrau în clădiri evreiești, în case și în apartamente, furând tot ce găseau și scoțând locuitorii pe stradă, unde erau adunați sub o ploaie de insulte și lovituri și duși să curețe desenele antinaziste de pe clădirile orașului. În curând, a fost descoperită o nouă versiune a acestui sport: evreii erau obligați să îngenuncheze pe stradă și să curețe crucile austriece și alte semne pictate sau desenate cu cretă de către patrioți, în mijlocul comentariilor și aplauzelor batjocoritoare din partea privitorilor. Frecvent erau udați cu apă rece, împinși, loviți în timp ce își îndeplineau umilitoarea sarcină. „Zi după zi“, scria George Gedye, corespondentul din Viena al ziarului londonez *Daily Telegraph*,

> ...soldații naziști, înconjurați de mulțimi de „inimi vieneze de aur“ care se înghiontesc, își bat joc și râd, târăsc evreii din magazine, birouri și case, bărbați și femei, le pun perii de frecat în mâini, le stropesc bine cu acid și îi forțează să îngenuncheze și să frece ore întregi fără speranță încercând să îndepărteze semnele propagandei lui Schuschnigg. Toate acestea le-am putut vedea de la fereastra biroului meu cu vedere spre Graben. (Când nu existau cruci disponibile, i-am văzut pe naziști pictându-le pentru ca evreii să le poată îndepărta)... În fiecare dimineață, în Habsburgergasse, trupelor SS li se spune câți evrei să strângă în acea zi pentru sarcini mărunte... Sarcina favorită

> este cea de a curăța bolurile wc-urilor din cazărmile SS, pe care evreii sunt obligați să o îndeplinească cu mâinile goale.[97]

Alți evrei, văzându-și de treaba lor pe străzi, erau atacați fără teamă de represalii, lăsați fără portofele și haine de blană înainte de a fi bătuți.[98]

Până în 17 martie 1938, până și Heydrich propunea ca Gestapoul să îi aresteze pe acei naziști vinovați de astfel de acțiuni. Abia la 29 aprilie, însă, liderii paramilitarilor au fost amenințați cu demiterea dacă permiteau continuarea acestor acte scandaloase și drept urmare a scăzut și numărul incidentelor violente. Între timp, naziștii începuseră în mod oficial să confiște apartamentele deținute de evrei în Viena: 44 000 din 70 000 fuseseră arianizate până la finalul lui 1938. Au inițiat de asemenea expulzarea forțată a populației evreiești într-o manieră mult mai directă decât cea din Vechiul Reich. În mica regiune estică Burgenland, de la granița cu Ungaria, noii conducători naziști au confiscat proprietățile a 3 800 de membri din vechea comunitate evreiască de acolo, au închis toate afacerile evreiești, au arestat lideri ai comunității, apoi au folosit crearea unei zone de siguranță la graniță ca o scuză pentru a expulza întreaga populație evreiască. Mulți evrei au fost duși cu forța la secțiile de poliție și bătuți până au semnat documente prin care renunțau la bunuri. Poliția i-a dus la graniță și i-a forțat să treacă. Cu toate acestea, întrucât țările vecine refuzau adesea să îi accepte, mulți evrei se găseau prinși în țara nimănui. Cincizeci și unu de evrei au fost lăsați fără formalități pe o insulă pustie și nisipoasă de pe Dunăre, într-un incident care a adus cu sine condamnarea unanimă din partea presei internaționale. Majoritatea au fugit la rude și prieteni din Viena. Până la finalul lui 1938 nu mai existau evrei în Burgenland. Parțial ca răspuns la acest exod în masă, Gestapoul din Viena a arestat 1 900 de evrei cunoscuți ca având condamnări criminale, oricât de mărunte, între 25 și 27 mai 1938 și i-au trimis la Dachau, unde au fost ținuți separați și tratați cu o brutalitate aparte. Poliția a arestat și expulzat toți evreii străini și chiar evreii germani care locuiau în Viena. În total, 5 000 de evrei au fost deportați din Austria până în noiembrie 1938. Până la acest moment, de asemenea, evreii care locuiau în afara capitalei erau mutați cu forța. Toate aceste evenimente au creat panică în rândul populației evreiești a Austriei. Multe sute s-au

sinucis de disperare. Mii au încercat să părăsească țara în orice fel. Pentru a grăbi acest proces, autoritățile naziste au înființat o Agenție Centrală pentru Emigrarea Evreilor pe 20 august 1938.[99]

Aceasta era condusă de Adolf Eichmann, un om care avea să devină notoriu pentru rolul jucat în timpul războiului în exterminarea evreilor din Europa. Cariera lui, prin urmare, merită o atenție mai deosebită la acest moment, în 1938, când a început să devină cât de cât cunoscut și datorită faptului că procedurile pe care le-a folosit în cadrul acestei Agenții Centrale aveau să cunoască o aplicare la scară largă mai târziu. Eichmann se trăgea din Renania. Născut în 1906, locuise în Austria de când familia sa se mutase la Linz cu un an înaintea izbucnirii Primului Război Mondial. Aparținând clasei de mijloc prin mediu și creștere, Eichmann nu avea o diplomă de universitate, dar muncise ca reprezentant de vânzări pentru o companie petrolieră în anii 1920. Ca membru al micii minorități de protestanți austrieci, se identifica puternic cu pan-naționalismul german, s-a alăturat mișcării independente de tineret și a socializat cu naționaliști de extremă dreaptă, cel mai notabil cu familia Kaltenbrunner, o familie de pangermani din clasa mijlocie. S-a alăturat Partidului Nazist Austriac în 1932 și a intrat sub influența lui Ernst Kaltenbrunner, un absolvent de drept și fost activist în frățiile de studenți, în vârstă de 29 de ani. Kaltenbrunner era un antisemit activ, care se alăturase SS-ului austriac în 1930 și care în 1932 îl convinsese pe Eichmann să devină la rândul său membru al SS. Pierzându-și slujba în timpul Marii Crize, Eichmann s-a mutat în Germania în august 1933 și fost supus instrucției fizice și ideologice de către SS. În curând, s-a alăturat Serviciului de Siguranță al SS pentru a compila informații despre francmasonii din Germania. Sârguința și eficiența i-au asigurat rapid promovarea în cadrul organizației. În 1936 lucra în Departamentul pentru Evrei al Serviciului de Siguranță, scriind dosare de informare despre sionism, emigrație și despre subiecte similare, asimilând etosul departamentului, de antisemitism radical, „rațional".[100]

Eichmann a sosit în Viena pe 16 martie 1938 ca parte a unei unități speciale, deja dotată cu o listă de arestări a membrilor marcanți ai comunității evreiești. Serviciul de Siguranță și-a dat seama că pentru a organiza în mod ordonat emigrarea forțată avea nevoie de colaborarea

liderilor evrei, mai ales dacă evreii cei mai săraci, cărora le lipseau mijloacele de a pleca și de a începe o viață nouă în altă parte, aveau să fie și ei incluși în plan. Eichmann a ordonat ca liderii marcanți ai comunității evreiești să fie scoși din celule pentru a fi interogați, și l-a ales pe Josef Löwenherz, un avocat respectat, ca fiind cel mai potrivit pentru scopul său. L-a trimis înapoi în celulă dând ordine să nu fie eliberat până nu concepea un plan pentru emigrarea în masă a evreilor austrieci. Cererea lui Löwenherz de a beneficia de un proces accelerat de prelucrare a cererilor de emigrare care să elimine toate șicanările și întârzierile intenționate de până la acel moment a primit un răspuns pozitiv. Eichmann a instituit o metodă ordonată de procesare a aplicațiilor și a aranjat ca bunurile confiscate ale comunității evreiești și ale membrilor acesteia să fie utilizate de către Agenția Centrală pentru finanțarea emigrării evreilor săraci. Motivați de poveștile de groază despre tratamentul prost al evreilor austrieci la Dachau, de abuzul sistematic și de insultele oficialilor agenției pentru emigrarea evreilor și de teroarea continuă de pe străzi, evreii austrieci au făcut cozi de mii de oameni pentru a obține vizele. Löwenherz și alți evrei cooptați în munca agenției au fost amenințați în mod repetat cu deportarea la Dachau dacă nu își îndeplineau cotele. Rezultatul, s-a lăudat Eichmann mai târziu, a fost că 100 000 de evrei austrieci emigraseră legal până în mai 1939 și că încă alte câteva mii trecuseră granița ilegal, mulți dintre ei ajungând într-un final în Palestina. Promovat de curând ca recompensă și desfătându-se cu noua sa putere, Eichmann a devenit aspru și brutal în relațiile sale individuale cu evreii. Agenția sa, cu procesarea actelor de tip linie de producție, jefuirea bunurilor evreiești pentru a finanța emigrarea celor săraci, prin implicarea ei în teroare și prin utilizarea colaboratorilor evrei, a devenit un model pentru Serviciul de Siguranță al SS în comportamentul acestuia de mai târziu față de evrei.[101]

V

Încorporarea Austriei în cel de-al Treilea Reich, cu excesele antievreiești care au însoțit-o, a oferit un imbold extraordinar antisemitismului din întreaga Germanie. Lăsând la o parte orice altceva, adăugarea

a 200 000 de evrei populației celui de-al Treilea Reich a echilibrat numărul de evrei pe care naziștii reușiseră să-l alunge din Germania între martie 1933 și martie 1938.[102] Aproape că făcea acest efort să pară inutil. Astfel că naziștii și-au reluat eforturile de a grăbi procesul de emigrare forțată. Fără exemplul austriac și sentimentul de triumf și invulnerabilitate pe care acesta l-a sădit în rândul naziștilor, este imposibil de explicat valul de violențe împotriva evreilor ce au măturat Germania în vara lui 1938 și care au culminat cu pogromul din 9-10 noiembrie. Forța acestui pogrom s-a resimțit și în Austria. Patruzeci și două de sinagogi au fost arse în Viena, majoritatea magazinelor evreiești rămase au fost distruse și aproape 2 000 de familii au fost evacuate sumar din casele și apartamentele lor. Un detașament de SS-iști a distrus sediul comunității evreiești și biroul sionist pe 10 noiembrie. Eichmann s-a plâns că pogromul a întrerupt mersul ordonat al emigrării, dar în fapt realiza că intenția de bază a acestuia era tocmai de a accelera procesul prin aplicarea dintr-odată a unui grad spectaculos de teroare în masă, și într-adevăr, acesta i-a fost efectul, atât în Austria, cât și în alte părți.[103]

La fel de izbitor a fost impulsul pe care anexarea Austriei și exproprierea comunității evreiești l-au dat ambițiilor culturale ale naziștilor marcanți. Aceștia au confiscat toate colecțiile de artă majore, inclusiv cele ale familiei Rothschild, pe care într-un final Ministerul de Finanțe al Reichului a început să le vândă pentru a acoperi noua Lege a impozitării. Primarul din Nürnberg a reușit să aranjeze ca bijuteriile coroanei Sfântului Imperiu Roman, duse din orașul său la Viena în 1794, să fie transferate înapoi cu ocazia congresului din 1938. Negustorii de artă au început să se strângă în jurul colecțiilor jefuite precum vulturii în jurul unui cadavru. Hermann Göring a votat împotriva altor vânzări și exporturi cu gândul de a achiziționa câteva dintre aceste piese pentru sine. Dar Hitler a fost cel care a condus jaful. O vizită la Roma în mai 1938 l-a convins că Germania Mare avea la rândul ei nevoie de o capitală artistică majoră, iar gândul său l-a dus la Linz, unde își petrecuse copilăria. Pe 26 iunie 1939 i-a ordonat istoricului de artă și directorului muzeului din Dresda, Hans Posse, să creeze o colecție pentru un plănuit muzeu al artei în Linz. Pe 24 iulie administrația austriacă sub Bürckel a fost informată de Bormann că colecțiile confiscate trebuie să fie puse la dispoziția lui Posse sau a lui Hitler personal; până în octombrie,

Posse reuşise să includă şi colecţiile Rothschild. Jefuirea patrimoniului cultural al Europei începuse.[104]

Aceste acte de jaf nu erau cunoscute pe scară largă în rândul germanilor. Reacţiile lor imediate la anexare erau amestecate. Acelaşi tipar era evident ca şi la precedentele ocazii, cum ar fi remilitarizarea Renaniei din 1936: mândria naţională era amestecată cu nervozitatea, chiar panica, născute din teama de un război generalizat. Potrivit unor rapoarte, ultima reacţie a fost răspunsul la criza austriacă, făcând însă loc entuziasmului naţionalist odată ce pasivitatea celorlalte puteri europene a clarificat faptul că un război nu avea să urmeze, cel puţin nu cu această ocazie. „Hitler este un maestru al politicii", era o părere larg răspândită, „da, este un om de stat cu adevărat măreţ, e mai mare decât Napoleon, deoarece cucereşte lumea fără război". Natura paşnică a anexării era factorul-cheie aici. Poate că muncitorii erau deprimaţi din cauza lipsei unei opoziţii socialiste („unde este Viena cea roşie?"), dar mulţi erau puternic impresionaţi de lovitura de stat fără vărsare de sânge a lui Hitler: „E chiar un tip de treabă", îşi amintea cineva.[105]

Discursul lui Hitler de la Viena din 15 martie 1938 a fost întâmpinat de ceea ce un agent social democrat numea un val mare de entuziasm şi bucurie la succesul anexării... Jubilarea aproape că nu mai cunoştea limite... Chiar pături ale societăţii care fuseseră reci faţă de Hitler până la acest moment, sau îl respinseseră, erau acum convinse de acest moment şi recunoşteau că Hitler este un om de stat mare şi înţelept, care va conduce Germania din nou spre măreţie şi mândrie după înfrângerea din 1918.[106]

Anexarea Austriei a dus popularitatea lui Hitler pe înălţimi fără precedent. Naţionaliştii din clasa de mijloc erau extaziaţi, oricare ar fi fost rezervele lor în privinţa politicilor celui de-al Treilea Reich până în acest moment.[107] Reunificarea Germaniei cu Austria era, scria Luise Solmitz în jurnalul ei, „istorie mondială, îndeplinirea vechiului meu vis german, o Germanie cu adevărat unită, printr-un om care nu se teme de nimic, care nu cunoaşte compromisul, obstacolele sau dificultăţile". Cu un entuziasm crescând, a ascultat la radio transmisiunea evenimentelor, înregistrând încă o dată fiecare discurs într-un spirit de încântare crescută, în ciuda tuturor problemelor pe care familia ei le avusese din cauza statutului lor rasial mixt. „Este totul ca un vis," scria ea, „uităm

complet de lumea în care trăim și de noi înșine... Trebuie să ne amintim că suntem excluși din comunitatea oamenilor așa cum este exclus un criminal sau o persoană degradată."[108] Victor Klemperer era disperat: „Nu vom trăi să vedem sfârșitul celui de-al Treilea Reich", scria el pe 20 martie 1938. Mai nota și că „de ieri câte un afiș mare galben, cu o stea a lui David ne-a fost lipit pe fiecare stâlp al gardului: Evreu".[109]

Pentru Hitler însuși, succesul anexării a adus cu sine o și mai mare creștere a încrederii de sine, siguranța că fusese ales de Providență, credința că nu putea greși. Discursurile sale de la această dată sunt pline de referințe la propriul statut, de predestinat divin să fie arhitectul renașterii Germaniei. Acum nu mai exista nimeni care să îl limiteze. Armata, încă în stare de șoc și, printr-o parte a corpului ofițeresc, încă deziluzionată după afacerea Blomberg–Fritsch, nu avea niciun răspuns la acest succes major al lui Hitler. Chiar și acei ofițeri care erau acum convinși că Hitler avea să îi conducă în prăpastie pe termen lung erau incapabili să acționeze decisiv din cauza popularității imense pe care o atinsese liderul nazist. Deja, Hitler privea înspre Cehoslovacia, impulsionat de Ribbentrop, care l-a asigurat cu bucurie că Marea Britanie nu avea să intervină. Atât de firavă fusese reacția celorlalte puteri europene la anexarea Austriei, că nu părea să existe niciun motiv pentru care anexarea Cehoslovaciei, anunțată ca o țintă imediată de către Hitler la întâlnirea înregistrată de colonelul Hossbach în 1937, nu putea să înceapă.[110]

În discursul său către Reichstag de pe 18 martie 1938, Hitler făcuse deja referire în termeni emoționali la „violarea brutală a milioane de camarazi rasiali germani" din întreaga Europă. Pe 28 martie, în mijlocul unei campanii de discursuri publice și de mitinguri pentru plebiscitul și alegerile din 10 aprilie, Hitler a ținut o întâlnire secretă cu conducătorul Partidului German Sudet, o organizație susținută de naziști care pretindea că reprezenta minoritatea germană din Cehoslovacia. Partidul, spunea Hitler, trebuie să evite colaborarea cu guvernul ceh și în schimb să demareze o campanie de „libertate totală pentru germanii sudeți".[111] Distrugerea Cehoslovaciei începuse. Scopul final era distrugerea completă a statului cehoslovac și încorporarea acestuia în Reichul german într-o formă sau alta. Doar în acest fel puteau fi reorganizate granițele Germaniei pentru a avea o rampă de lansare pentru invazia Poloniei și a Rusiei și pentru crearea „spațiului vital" reconstituit

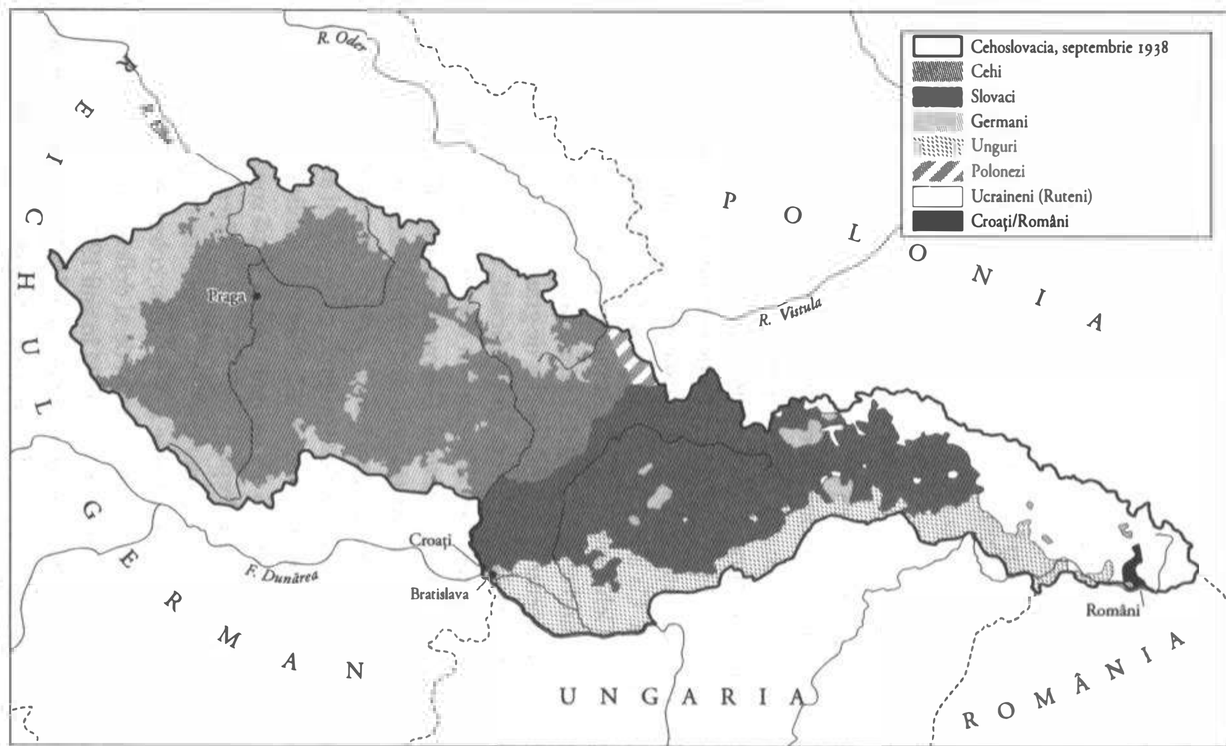
rasial pentru germani în Europa de Est, pe care Hitler îl dorise de atâta vreme. Hitler le-a spus generalilor săi și oficialilor de la Ministerul de Externe pe 28 mai că era „hotărât ca statul cehoslovac să dispară de pe hartă“. Două zile mai târziu, au fost prezentate planuri militare revizuite pentru implementarea „deciziei sale inalterabile de a zdrobi Cehoslovacia prin acțiune militară în viitorul apropiat“.[112] Pentru prima oară, prin urmare, Hitler pornea pe un drum care nu putea fi prezentat ca ajustarea unor reglementări teritoriale nedrepte sau punitive stabilite prin Acordul de Pace din 1919. Consecințele acestui pas aveau să fie foarte importante.

Raptul Cehoslovaciei

I

Republica Cehoslovacă era una dintre puținele democrații rămase în 1938. Sprijiniți de tradiții liberale încetățenite, reprezentanții cehi de la negocierile de pace din 1919 reușiseră să obțină independența față de monarhia habsburgică, căreia statele Boemia și Moravia îi aparținuseră anterior. Noul stat, spre deosebire de vecinul său austriac de la sud, și-a început existența cu perspective excelente, incluzând o bază industrială puternică. Ca alte state care au succedat vechea monarhie habsburgică, însă, Cehoslovacia conținea minorități naționale importante, cea mai mare fiind reprezentată de aproximativ 3 milioane de germani, majoritatea concentrați în jurul zonelor de graniță vestică, de nord-vest și sud-vest ale țării. Deși ceha era limba oficială, aproape nouă din zece etnici germani puteau să-și folosească în continuare limba maternă în relațiile lor cu autoritățile statului. Germana era folosită în școli în districtele relevante și minoritatea germană era reprezentată în parlamentul ceh. Partidele germane participau în guverne de coaliție și vorbitorii de germană puteau să își urmeze propriile cariere, deși aveau nevoie de limba cehă dacă doreau să intre în administrația publică. Germanii etnici, numiți din ce în ce mai des germani sudeți, după zona în care mulți dintre ei locuiau, aveau drepturi complete de cetățeni, într-o țară în care libertățile individuale erau mult mai respectate ca în alte părți ale Europei. Nu exista nicio garanție a drepturilor colective ale minorității germane, dar ideea acordării de statut de al doilea „popor al statului" împreună cu cehii a fost intens discutată în anii 1920.[113]

Doi factori au distrus coabitarea relativ pașnică dintre cehi și germani de la începutul anilor 1930. Primul a fost criza economică mondială,

Harta 20. **Grupurile etnice din Cehoslovacia, 1920-37**

care a afectat în mod deosebit populaţia vorbitoare de limbă germană. Industria uşoară orientată spre consumator cum ar fi producţia de sticlă sau industria textilă, concentrată mai ales în zonele vorbitoare de germană, s-a prăbuşit. Până în 1933, etnicii germani reprezentau două treimi din şomerii republicii. Sistemul de ajutor social al statului era copleşit şi i-a lăsat pe mulţi în sărăcie şi mizerie. În acest moment, al doilea factor, preluarea puterii în Germania de către nazişti a intrat în scenă, făcând mulţi germani sudeţi disperaţi să privească înspre al Treilea Reich pe măsură ce economia germană începea să îşi revină sub impactul reînarmării, în timp ce statul ceh încă lâncezea într-o zonă de acalmie. În aceste circumstanţe, vorbitorii de germană s-au strâns în jurul Partidului Germanilor Sudeţi, care cerea îmbunătăţiri economice bazate pe autonomie regională, susţinând în acelaşi timp loialitatea sa faţă de statul cehoslovac şi păstrând o distanţă discretă faţă de naziştii de dincolo de graniţa cu Germania. Liderul partidului, învăţătorul Konrad Henlein, a fost supus unor presiuni din ce în ce mai mari din partea unor grupuri extremiste de naţionalişti germani care s-au alăturat organizaţiei la începutul lui 1933. Până în 1937, succesele lui Hitler din politica externă îi oferiseră acestuia avantajul. În alegerile din 1936, partidul a obţinut 63 la sută din votul etnic german. Devreme în 1937, guvernul ceh, realizând pericolul, a făcut o serie de concesii economice importante, acceptând vorbitorii de germană în administraţia publică şi oferind contracte guvernamentale firmelor germanilor sudeţi. Dar era deja prea târziu. Fondurile curgeau înspre conturile partidului dinspre Berlin şi, având această influenţă financiară, guvernul german a reuşit să îl aducă pe Henlein de partea unei politici de detaşare a regiunii sudete de restul statului cehoslovac.[114]

Până la începutul lui 1938, cu o nerăbdare accentuată de anexarea germană a Austriei, Partidul Germanilor Sudeţi devenise violent. Intimidarea de masă a oponenţilor de la alegerile locale a dus la creşterea votului la 75 la sută.[115] Pe măsură ce presiunile dinspre Berlin creşteau, guvernul ceh a acceptat ideea autonomiei regiunii sudete şi a oferit ajutor economic suplimentar. Dar această măsură nu a fost de niciun folos.[116] Henlein era fixat pe secesiune şi Hitler pe război. Dar invazia Cehoslovaciei, unde majoritatea populaţiei îi era în mod implacabil opusă lui Hitler, nazismului şi ideii unei preluări germane, era o

perspectivă total diferită de invazia Austriei, unde majoritatea populației era în favoarea celor mai multe dintre aceste lucruri într-o formă sau alta. Cehoslovacia era o țară mai mare, mai înstărită și mai puternică decât Austria, cu o industrie de armament majoră, incluzând uzinele Škoda, unul dintre producătorii de armament de seamă din Europa. Spre deosebire de armata austriacă, care era mică, slab pregătită de acțiune și puternic divizată în privința atitudinii față de Germania, armata cehă era o forță importantă, bine disciplinată și bine echipată, unită în hotărârea de a rezista unei invazii germane. Generalii germani fuseseră deja îngrijorați înaintea remilitarizării Renaniei și a anexării Austriei. Au fost de-a dreptul cuprinși de panică la aflarea intenției lui Hitler de a distruge Cehoslovacia. Nu numai că pregătirile militare erau necorespunzătoare iar reînarmarea insuficientă, dar posibilitatea unei intervenții străine și a unui război generalizat era mult mai mare ca înainte. Cehoslovacia era aliată în mod oficial cu Franța până la urmă; și invazia nu putea fi prezentată ca fiind altceva în afara unui act de agresiune împotriva suveranității unui stat asupra căruia Germania – spre deosebire de cazul Austriei – nu avea nicio pretenție legitimă de suzeranitate în ochii lumii.[117]

Cu siguranță, generalii aveau puține obiecții de principiu legate de ocuparea Cehoslovaciei, care inoportuna geografic nou-creata Germanie Mare într-un mod periculos strategic. Ura și disprețul pentru slavi și democrați au fuzionat în mintea lor cu o credință mai largă în crearea într-un final a unui Imperiu German în Europa Centrală și de Est. Mai mult, achiziționarea industriei de armament cehe, a forței de muncă calificate și a abundentelor materii prime avea să reducă nevoile din ce în ce mai mari ale celui de-al Treilea Reich în aceste domenii. Toate acestea s-au adăugat la importanța strategică generală a Cehoslovaciei în ochii lui Hermann Göring, al cărui prestigiu crescuse notabil prin anexarea Austriei. Dar Göring și generalii nu erau convinși că era momentul potrivit pentru o mișcare împotriva cehilor. Părea să fie un act nesăbuit și pripit, aducând cu sine un risc real de război pentru care Germania, din punctul lor de vedere, nu era pregătită. Era, gândeau ei, mult mai prudent să aștepte, să mărească presiunea și să obțină concesii treptate. Îndoielile lor au crescut întrucât devenea clar că Marea Britanie nu avea să stea deoparte de data aceasta. Când Goebbels

a început o campanie masivă de propagandă plină de povești de groază despre presupusul tratament prost al germanilor sudeți de către cehi, un sentiment de criză a început să cuprindă principalii conducători ai armatei.[118]

Pe 5 mai, șeful Statului-Major al Armatei, Ludwig Beck, l-a informat pe Hitler că Germania nu se afla în situația de a câștiga războiul, întrucât ei credeau că este probabil că Marea Britanie să intervină pentru a-i proteja pe cehi. Mai târziu în aceeași lună și-a repetat avertismentele cu o mai mare insistență și, pe 16 iulie, a emis un memorandum către generalii principali, avertizându-i în legătură cu consecințele severe ale declanșării invaziei. A propus chiar și ideea ca generalii de frunte să demisioneze în masă ca protest împotriva planurilor lui Hitler. Ceilalți generali însă erau încă demoralizați în urma scandalului Blomberg–Fritsch. Erau prinși și de tradiționala credință că datoria soldaților era de a asculta ordinele și de a nu se implica în politică. Se temeau că încălcarea jurământului personal de loialitate față de Hitler avea să fie un act care să-i dezonoreze. Erau cu toții conștienți de prestigiul și de puterea crescută a lui Hitler după anexarea Austriei. Și în niciun caz nu se opuneau scopului lui Hitler de a ataca Cehoslovacia, ci doar momentului ales. Astfel că, deși împărtășeau multe dintre temerile lui Beck, au refuzat să îl susțină de data aceasta. Cu toate acestea, Hitler a simțit oricum că este necesar să obțină sprijinul ofițerilor, convocând întâlniri pe 13 iunie și 10 august 1938. A fost sprijinit de comandantul armatei, generalul Brauchitsch, după ce l-a supus pe acesta unei tirade îndelungate când generalul i-a adus memorandumul lui Beck, pe 16 iulie 1938. Între timp, parte din argumentație îi fusese demontată lui Beck tocmai de exercițiile de război făcute de propriul stat-major în iunie, care arătau că Cehoslovacia putea fi cucerită în unsprezece zile, permițând transferul de trupe rapid spre Vest pentru a organiza o apărare împotriva unei posibile acțiuni militare franco-britanice. Obiecțiile că Zidul defensiv de Vest nu era încă pregătit s-au lovit de o nouă tiradă din partea lui Hitler. Britanicii și englezii nu au să intervină, spunea el. Și Fritz Todt, pe care îl numise în mai fără a se consulta cu comandantul armatei pentru a grăbi construirea Zidului de Vest, avea să termine fortificațiile până la începutul iernii.[119]

Simțindu-se complet izolat, Beck și-a dat demisia din funcția de șef al Statului-Major al Armatei pe 18 august 1938, pentru a fi succedat de generalul Franz Halder, adjunctul său. Alegerea era una evidentă, dar Halder nu era deloc ceea ce părea să fie din perspectiva conducerii naziste. Născut în 1884, era un ofițer de artilerie dintr-o familie militară din Franconia, cu înclinații conservatoare puternice. Departe de a fi o unealtă de încredere a agresiunii naziste, acesta împărtășea multe dintre rezervele lui Beck în legătură cu natura riscantă a politicii lui Hitler. Rezervele sale erau la rândul lor împărtășite de un număr de ofițeri și diplomați conservatori, cel mai notabil amiralul Wilhelm Canaris, șeful serviciului de informații al armatei, și Erwin von Witzleben, general de infanterie și comandantul districtului militar Berlin. Atât de adâncă era dezaprobarea lor față de avântul nesăbuit înspre război al lui Hitler, încât au început să facă planuri pentru a-l răsturna. Și-au unit forțele cu un tânăr grup de ofițeri care plănuiau deja căderea lui Hitler, cel mai notabil fiind Hans Oster, un general de brigadă din departamentul de informații al lui Canaris. Și au extins conspirația pentru a include civili de care, știau ei, aveau să aibă nevoie într-un guvern postnazist, inclusiv figuri conservatoare care căpătaseră convingeri mai mult sau mai puțin serioase în legătură cu direcția în care se îndrepta regimul, precum Schacht și Goerdeler, oficiali ai Ministerului de Externe, precum secretarul de stat Ernst von Weizsäcker și subordonații săi Adam von Trott zu Solz și Hans-Bernd von Haeften, și funcționari publici superiori, printre care Hans Bernd Gisevius, un fost asistent secretar în Ministerul de Interne, și contele Peter Yorck von Wartenburg, de la Biroul Responsabilului pentru Preț al Reichului. Conspiratorii au sondat terenul și în privința altor conservatori alarmați și au început să plănuiască în detaliu lovitura de stat, schițând mișcările de trupe și dezbătând dacă Hitler să fie asasinat sau doar pus în custodie. Unii dintre ei, cel mai notabil Goerdeler, au călătorit în alte țări, mai ales Marea Britanie, pentru a transmite avertismente personale unor politicieni importanți, miniștrilor din guvern, funcționarilor publici și oricui era dispus să asculte în privința intențiilor belicoase ale lui Hitler. Erau întâmpinați cu un interes politicos, dar nu au fost capabili să obțină asigurări ferme de sprijin, deși este dificil de spus ce ar fi putut însemna în termeni concreți, în acel moment, asemenea asigurări.[120]

Slăbiciunea fundamentală a conspirației era că membrii ei, în cea mai mare parte, nu dezaprobau scopul fundamental al lui Hitler, de a dezmembra Cehoslovacia; deplângeau doar ceea ce ei considerau a fi graba lui iresponsabilă în a face acest lucru, în timp ce economia și forțele armate germane nu erau încă pregătite pentru războiul european general spre care se temeau că se îndreptau. Astfel, dacă Hitler ar fi reușit ceea ce își propusese fără să provoace un război general, preșul le-ar fi fost tras de sub picioare.[121] Mai mult, cei implicați nu beneficiau de sprijin în cadrul Partidului Nazist sau în vastul aparat de organizații prin care Germania era condusă. Atât corpul de ofițeri, cât și Ministerul de Externe, cele două centre ale complotului, fuseseră în mod repetat discreditate în lunile anterioare, mai ales în privința Austriei. Ministerul de Război, le-a spus Göring ofițerilor în mijlocul crizei, găzduiește „spiritul lașității. Acest spirit, a adăugat el, trebuie să dispară!“[122] Dacă Halder și ceilalți conspiratori ar fi reușit să îl aresteze pe Hitler, imaginea armatei, prezentată ca fiind reacționară de către Goebbels, ar fi reprezentat o palidă atracție pentru mase, chiar presupunând că ceilalți generali s-ar fi alăturat cauzei. Succesul era improbabil, prin urmare. Dar, oricum, problema a devenit irelevantă prin desfășurarea evenimentelor de pe frontul diplomatic.[123]

II

Până la începutul lui septembrie, lucrurile începuseră să se lămurească. Spre deosebire de anexarea Austriei, cucerirea Cehoslovaciei avea nevoie de o pregătire mai îndelungată, având în vederea puterea militară mult mai mare și obstacolele internaționale care stăteau în calea lui Hitler. Acesta a avut nevoie de câteva luni pentru a trece peste obiecțiile generalilor și pentru a elabora planurile militare, în care s-a implicat personal, neavând încredere că generalii o să le realizeze în conformitate cu dorințele sale. Pe parcursul verii, fluxul neîncetat de propagandă anticehă al lui Goebbels lămurise comunitatea internațională că la Berlin se pregătea o invazie. Zi după zi, titlurile ziarelor trâmbițau povești despre presupuse atrocități comise de cehi, despre împușcarea germanilor sudeți nevinovați, „femei și copii secerați de

blindate cehe", terorizarea populației de către poliția cehă, amenințări de atacuri cu gaz asupra satelor germanilor sudeți și mașinațiunile „orașului Praga, centrul mondial al incendiatorilor", calul troian al bolșevismului în Europa Centrală.[124] Cehii aveau într-adevăr o alianță cu Uniunea Sovietică, dar aceasta însemna foarte puțin în practică, așa cum aveau să afle în curând. Mult mai important era faptul că integritatea Cehoslovaciei era garantată de tratatul cu Franța. Dacă Franța venea în ajutorul cehilor, atunci Marea Britanie ar fi urmat în curând, așa cum o făcuse și în cazul Belgiei, în circumstanțe similare în 1914. Prim-ministrul britanic Neville Chamberlain era conștient că Marea Britanie, deși se reînarma rapid la acel moment, nu era pregătită să poarte un război european general. Simțea că presiunea asupra finanțelor publice britanice avea să fie imposibil de susținut. Mai mult, un război general, gândea el, avea să aducă cu sine bombardamentul aerian asupra orașelor britanice, ceea ce avea să facă Guernica să pară o petrecere dansantă. Nu numai că nu exista apărare împotriva unor asemenea atacuri, dar se credea că, precum în cazul bombardării Etiopiei de către italieni, avea să facă uz de gaz asupra populației lipsite de apărare. În cel mai tensionat moment al crizei, într-adevăr, guvernul britanic a distribuit măști de gaz populației civile și a ordonat evacuarea Londrei. În orice caz, strategia globală a Marii Britanii dicta ca imperiul, de departe cel mai întins din lume, să se găsească pe primul loc, și Europa, în care Regatul Unit avea puține interese directe, să fie pe plan secund. „Cât de oribil, fantastic, incredibil poate să fie", spunea Chamberlain ascultătorilor transmisiei sale de la postul de radio BBC de la finalul lui septembrie 1938, „că trebuie să săpăm tranșee și să probăm măști de gaze aici din cauza unei certe dintr-o țară îndepărtată, între oameni despre care nu știm nimic."[125]

Cehoslovacia era în mod clar mai departe ca India, Africa de Sud sau Australia pe harta mentală a poporului britanic, precum și în imaginația primului lor ministru. Chamberlain știa că nu o să aibă parte de sprijin popular pentru un război împotriva Germaniei pornit de la problema sudetă, chiar dacă la această dată începuseră să se ridice voci în lumea politică britanică solicitând ca marșul lui Hitler de cucerire europeană să fie oprit.[126] Îi părea încă neclar lui Chamberlain dacă Hitler avea ca scop cucerirea Europei mai degrabă decât să corecteze doar

nedreptățile Tratatului de la Versailles și să protejeze minoritățile etnice germane atacate. Dacă Hitler putea fi mulțumit în problema sudetă, atunci poate că ar fi fost satisfăcut, și un război general putea fi evitat. Chamberlain era hotărât să intervină decisiv și să prevină războiul convingându-i pe cehi să cedeze. Când Hitler a ținut discursul la congresul partidului de la Nürnberg de pe 12 septembrie 1938, amenințând cu războiul dacă germanilor sudeți nu li se acorda autodeterminarea, Chamberlain a cerut o întâlnire. În timp ce bătăușii lui Henlein, acționând la ordinele lui Hitler, au înscenat un val de incidente violente menite să provoace represiune din partea poliției cehe, oferind astfel o scuză pentru intervenția germană, Chamberlain s-a urcat la bordul unui avion pentru prima oară în viața lui – spre deosebire de Hitler, care îmbrățișase acest mijloc modern de transport cu ani înainte – și a zburat la München. În timpul unei întâlniri unu-la-unu îndelungate, la care a fost martor doar traducătorul, Chamberlain a fost de acord cu o revizuire a granițelor Cehiei pentru a răspunde dorințelor germanilor sudeți. Dar aceasta nu părea să-l fi mulțumit pe liderul german. Chamberlain a reacționat la fanfaronada lui Hitler întrebându-l de ce fusese de acord să se întâlnească dacă nu dorea o alternativă la război. În fața unui asemenea ultimatum, Hitler a acceptat fără entuziasm o nouă întâlnire.[127]

Pe 22 septembrie 1938, după consultări cu cabinetul britanic în privința concesiilor pe care le poate face, Chamberlain a zburat încă o dată în Germania pentru a se întâlni cu Hitler la hotelul Dreesen, în Bad Godesberg, pe Rin. Francezii, l-a asigurat pe Hitler, căzuseră de acord cu termenii lui. Deci nu va fi nicio problemă să se ajungă la un acord. Spre uimirea lui însă, Hitler i-a prezentat un nou set de cereri. Violența recentă din Cehoslovacia înseamnă, spunea el, că va trebui să ocupe regiunea sudetă aproape de îndată. Mai mult, Polonia și Ungaria, amândouă conduse de guverne autoritare naționaliste, militare, care simțiseră mirosul de sânge din atmosfera din jurul negocierilor, își exprimaseră și ele pretențiile în privința teritoriului cehoslovac de la granițele lor, iar aceste pretenții, la rândul lor, spunea Hitler, trebuiau îndeplinite. Fronturile începeau acum să se cristalizeze. Guvernul ceh, realizând realitatea situației, acceptase condițiile anglo-franceze. Dar, în același timp, un guvern militar a preluat puterea la Praga sub impactul crizei și devenise clar că nu vor mai fi făcute concesii. Cabinetul

britanic a respins propunerile de la Bad Godesberg, îngrijorat că publicul britanic avea să le perceapă ca pe o umilire a guvernului. Chamberlain a trimis o misiune diplomatică de nivel înalt la Berlin pentru a-i face clar lui Hitler că Marea Britanie nu avea să accepte o acţiune unilaterală. Furios, Hitler l-a invitat pe Sir Horace Wilson, conducătorul delegaţiei, la un discurs pe care avea să-l susţină la Palatul Sporturilor în seara de 26 septembrie. Acest discurs a culminat cu o tiradă violentă împotriva cehilor. William L. Shirer, aflat şi el la miting, a notat că Hitler „urla şi ţipa în cel mai înalt grad de exaltare în care l-am văzut vreodată... cu un foc fanatic în ochi". Agitându-se până în culmea unei crize, a declarat, în aplauzele zgomotoase a 20 000 de susţinători nazişti, că genocidul ceh al minorităţii germane nu putea fi tolerat. El însuşi avea să mărşăluiască prin ţară în mijlocul trupelor sale. 1 octombrie avea să fie data.[128]

În timp ce britanicii şi cehii se pregăteau pentru război, într-un final Hitler a fost cel care a cedat. Surprinzător, poate, influenţa decisivă aici a venit din partea lui Hermann Göring, care fusese atât de agresiv în privinţa Austriei. Asemenea generalilor, era îngrozit că exista riscul unui război general pentru o problemă în care concesiile-cheie cerute de Germania fuseseră acceptate deja. Aşa că, în spatele lui Hitler, a organizat o conferinţă cu britanicii, francezii şi, cel mai important, italienii, care i-au cerut lui Hitler să amâne invazia până după această conferinţă. Convins de puternicele rezerve ale lui Göring în privinţa războiului şi văzând în cererea lui Mussolini o ieşire din această situaţie fără a fi umilit, Hitler a fost de acord. Conferinţa a avut loc la München în 29 septembrie 1938, fără cehi, care nu fuseseră invitaţi. Göring schiţase un acord în avans şi l-a pus pe Weizsäcker de la Ministerul de Externe să îl formuleze în termeni oficiali. Ribbentrop era în favoarea războiului („are o ură oarbă pentru Anglia", nota Goebbels în jurnal).[129] Astfel că nu a fost informat în privinţa acestei schiţe, transmisă ambasadorului italian, care i-a prezentat-o lui Hitler, la 28 septembrie, ca fiind opera lui Mussolini. După 13 ore de negocieri în privinţa detaliilor, Acordul de la München a fost semnat de cele patru puteri pe 29 septembrie 1938. În ziua următoare, Chamberlain i-a declarat lui Hitler că Marea Britanie şi Germania nu se vor mai război niciodată. Hitler a semnat acest acord fără şovăire. La întoarcerea sa în Anglia, Chamberlain a salutat mulţimea

entuziastă de la fereastra apartamentului său situat la primul etaj, din Downing Street 10. „Cred că acest acord înseamnă pace pentru timpurile noastre", le-a spus el. Părea într-adevăr să creadă că obținuse un acord mulțumitor pentru toate părțile, inclusiv pentru cehi, care, declara el, fuseseră salvați pentru un viitor mai fericit. Hitler, îi spusese Chamberlain surorii sale după prima întâlnire cu liderul german, era un bărbat în al cărui cuvânt puteai avea încredere. Toate experiențele sale din timpul negocierilor agitate nu păreau să îl fi deziluzionat.[130]

Sentimentul de ușurare era la fel de palpabil în Germania precum era în Marea Britanie. Din mai, existase o neliniște populară răspândită în Germania în legătură cu posibilitatea războiului, acutizată de mobilizarea armatei, decretată de guvernul ceh din aceeași lună. În ocazii anterioare, panica fusese de scurtă durată. Dar de data aceasta, criza s-a prelungit luni de zile. Până și Serviciul de Siguranță al SS recunoscuse că existase o „psihoză a războiului" în rândul populației, care durase până la semnarea Acordului de la München. „În legătură cu superioritatea oponentului, a apărut o opinie defetistă care a crescut în cea mai puternică critică a «politicii aventuroase a Reichului»." Mulți oameni credeau că încorporarea regiunii sudete cuprinse de criză avea să aducă cu sine o povară economică serioasă Reichului. În momentele cele mai tensionate ale crizei, panicați oamenii își retrăgeau economiile din bănci; locuitorii din zonele de la granița Cehoslovaciei se pregăteau să fugă în vest. Mulți germani, regretabil din punctul de vedere al Serviciului de Siguranță, preferau să obțină informații de la posturile de radio străine, ceea ce conducea la amplificarea pesimismului. Serviciul de Siguranță îi învinovățea în primul rând pe intelectuali pentru această tendință.[131]

Dar nu doar intelectualii erau îngrijorați. Până la acest moment, Hitler obținuse aplauzele marii mase de germani, pentru victoriile în politica externă dobândite fără vărsare de sânge. Acum, pentru că se părea că va fi vărsat sânge, lucrurile stăteau diferit. Anxietatea generală, notau agenții social-democrați în mai 1938, era în contrast puternic cu entuziasmul din august 1914. Cu siguranță, majoritatea oamenilor considerau cererile germanilor justificate. Dar doreau ca să se realizeze fără război.[132] Nimeni, se raporta în iulie, nu credea că Germania poate să câștige un război împotriva Marii Britanii și a Franței. Unii

foşti social-democraţi iritaţi sperau chiar ca acest lucru să se întâmple, pentru că înfrângerea era cea mai bună cale pentru a scăpa de nazişti. Dar printre mulţi muncitori se instalase un fatalism general. Tinerii se lăsau adesea luaţi de valul viziunii unei Germanii mari, încălecând un continent învins. Mulţi oameni mai în vârstă erau confuzi şi simţeau că le lipsesc informaţiile detaliate.[133] Pe măsură ce pregătirile de război se intensificau, neliniştea populaţiei creştea.[134] Psihoza războiului în rândul populaţiei, nota Goebbels în jurnal pe 31 august, era în creştere.[135] În Ruhr, observatorii social-democraţi raportau la scurt timp după Acordul de la München:

> Domneşte o nelinişte uriaşă. Oamenilor le este teamă că se va ajunge la război şi că Germania îl va pierde. Nicăieri nu există entuziasm pentru război. Oamenii ştiu că un război împotriva celei mai mari părţi a Europei şi a Americii se va termina cu o înfrângere pentru Germania... Dacă se va ajunge la război, acest război va fi extrem de nepopular în Germania.[136]

Până şi tinerii, în ciuda entuziasmului lor pentru Germania Mare, erau acum neliniştiţi în privinţa situaţiei.[137]

Nu doar clasele muncitoare şi partenerii de interviu ai social-democraţilor erau îngrijoraţi. „Război, război, război", scria Luise Solmitz în jurnalul ei pe 13 septembrie 1938, „oriunde te-ai duce, nu auzi altceva". O vreme, teama ei de un război general i-a depăşit obişnuitul patriotism. Deodată, 1914 însemna şi altceva în afara spiritului uniunii naţionale: „1914 reînvie în mod înfiorător. Fiecare german sudet ucis este un Franz Ferdinand".[138] Cu toate acestea, soţul ei evreu patriot Friedrich Solmitz s-a oferit voluntar pentru serviciul militar în slujba ţării sale în momentele ei de nevoie. Cererea i-a fost refuzată.[139] În rândul populaţiei, în mare, încrederea în abilităţile lui Hitler de a obţine câştiguri din politica externă fără vărsare de sânge fusese afectată mai mult ca în ocaziile anterioare, precum remilitarizarea Renaniei şi anexarea Austriei, tocmai deoarece criza cehă durase atâta vreme. Spre finalul verii şi începutul toamnei anului 1938, a crescut semnificativ numărul de oameni aduşi în faţa Curţilor Speciale pentru că îl criticaseră pe Hitler.[140]

Prin urmare, valul de uşurare care a străbătut naţiunea la anunţul Acordului de la München a fost enorm. „Putem să continuăm să trăim",

scria Luise Solmitz în jurnalul ei, „relaxați, fericiți, o presiune teribilă s-a ridicat de pe noi... Acum această experiență minunată, unică. Regiunea sudetă câștigată, pace cu Anglia și Franța."[141] La Danzig, după cum raporta un agent social-democrat, aproape toată lumea a văzut Acordul de la München ca pe un „succes sută la sută pentru Hitler".[142] Dar nu era surprinzător, având în vedere situația orașului. Printre muncitorii catolici din Ruhr, pe de altă parte, existau rapoarte despre temeri că succesul lui Hitler avea să ducă la o campanie și mai lipsită de scrupule împotriva Bisericii. Oricum, toată lumea era ușurată că Hitler obținuse noi teritorii pentru Germania fără vărsare de sânge. Nu este de mirare că Chamberlain a fost aclamat în timp ce trecea pe străzile din München după semnarea acordului. Toți erau de acord că acordul întărise considerabil puterea și prestigiul lui Hitler. Doar opozanții înrăiți ai regimului au fost înfuriați de ceea ce au văzut ca o trădare a cehilor de către democrațiile vestice. Doar cei mai pesimiști au ajuns la concluzia că „lucrurile nu se vor opri aici".[143]

Hitler însuși era departe de a se simți triumfător din cauza acestui deznodământ. Îi fusese luat războiul pe care îl plănuise. Avea resentimente față de intervenția lui Göring. Din acest moment, relațiile dintre cei doi bărbați s-au răcit, lăsându-l pe Ribbentrop, efectiv exclus din negocierile de la München, într-o poziție mai puternică, la fel fiind și situația lui Himmler, care fusese și el de partea lui Hitler în dorința acestuia de război. Generalii armatei și partenerii lor de conspirație au fost nevoiți să își abandoneze planurile de lovitură de stat, având în vedere deznodământul pașnic al crizei, dar și ei au fost slăbiți în raportul lor cu Hitler; pe lângă aceasta, cei mai radicali dintre ei s-au simțit trișați de intervenția lui Chamberlain. Mai mult, Hitler era perfect conștient că majoritatea germanilor nu își doreau un război, în ciuda eforturilor celui de-al Treilea Reich de a-i convinge de utilitatea acestuia. Pe 27 septembrie 1938, Hitler organizase o paradă militară la Berlin, chiar când berlinezii ieșeau de la birouri și se îndreptau spre casă, și era de așteptat să se oprească să aclame defilarea camioanelor și tancurilor. Dar, raporta William L. Shirer:

> S-au ascuns în stațiile de metrou, au refuzat să privească, iar cei care au rămas pe trotuar au fost tăcuți, incapabili să aclame floarea

> tineretului lor în drum spre gloriosul război. A fost cea mai marcantă demonstrație antirăzboi pe care am văzut-o vreodată. Hitler însuși a apărut furios. Nu stăteam de multă vreme la colț, când un polițist a venit pe Wilhelmstrasse din direcția Cancelariei strigând celor puțini care ne aflam acolo că Führerul era la balconul lui inspectând trupele. Puțini s-au mișcat. M-am dus să văd. Hitler stătea acolo și nu erau mai mult de două sute de oameni pe stradă...[144]

Supărat și exasperat, Hitler a intrat înapoi în clădire.

La 10 noiembrie 1938 (imediat după pogromul antisemit, când bărbații evrei erau arestați în toată Germania), Hitler și-a exprimat exasperarea într-o întâlnire închisă cu reprezentanți ai presei germane:

> Doar subliniind dorința germanilor pentru pace și intențiile pașnice ale acestora am reușit să obțină libertatea germanilor pas cu pas și astfel să le dau armamentul necesar, ca o precondiție a îndeplinirii următorului pas. Este evident de la sine că o astfel de propagandă pentru pace, dusă de-a lungul deceniilor, are și aspectele ei dubioase, întrucât poate foarte bine duce la impresia în mințile multor oameni că regimul actual se identifică cu hotărârea și disponibilitatea de a păstra pacea în orice condiții. Aceasta ar face, însă, mai presus de orice, ca națiunea germană, în loc să fie pregătită pentru evenimente, să fie copleșită pe termen lung de un spirit defetist, ceea ce ar reduce din reușitele prezentului regim.[145]

Hitler a continuat aiurând despre „intelectualii“ care subminau voința de război. Era rolul presei, spunea el, să îi convingă pe oameni că războiul era necesar. Trebuiau să fie făcuți să creadă orbește în corectitudinea politicilor liderilor, chiar atunci când acestea includeau războiul. Îndoielile le aduceau doar nefericire. „Acum a devenit necesar să îi reorientăm treptat psihologic pe germani și să le clarificăm faptul că sunt lucruri care nu pot fi obținute prin mijloace pașnice, ci care trebuie îndeplinite cu forța.“[146] Că mai mult de cinci ani de îndoctrinare și pregătiri la toate nivelurile nu reușiseră să atingă acest scop era o uimitoare recunoaștere a eșecului. Arată că marea majoritate a germanilor, după părerea lui Hitler, erau departe de a asigura regimului susținerea populară pe care acesta o cerea, chiar și în domeniul

politicii externe, unde scopurile sale se presupunea că se bucurau de atracția cea mai mare.[147]

III

La 1 octombrie 1938 trupele germane au traversat granița în Cehoslovacia, în timp ce bine echipata armată cehă s-a retras de pe pozițiile puternice din regiunile de graniță, muntoase și ușor de apărat. Scenele care întâmpinaseră anexarea germană a Austriei s-au repetat și în regiunea sudetă. Susținători entuziaști ai Partidului Germanilor Sudeți condus de Henlein s-au aliniat pe străzi, aclamând soldații germani care treceau mărșăluind, au presărat flori în calea lor și au ridicat mâinile în salutul nazist. Printre cei care nu simpatizau cu naziștii, predomina o atmosferă foarte diferită. Peste 25 000 de oameni, majoritatea cehi, fugiseră deja din regiunea sudetă în zone predominant cehe din septembrie. Acum au fost urmați de încă 150 000 de oameni din același teritoriu și din alte zone de graniță, de la semnarea Acordului de la München de la finalul lui 1938, și de aproape încă 50 000 în lunile ce i-au urmat. Refugiații includeau cehi și germani clasificați ca evrei după Legile de la Nürnberg; știau mult prea bine ce îi aștepta dacă ar fi rămas. Până în mai 1939 numărul evreilor din regiunea sudetă scăzuse de la 22 000 la mai puțin de 2 000 în total. O cincime din populația cehă de la graniță fugise. Aproape un sfert din populația germană din regiunea sudetă se opusese partidului lui Henlein și 35 000 dintre aceștia au fugit la rândul lor, majoritatea social-democrați germani și comuniști. Soarta celor rămași arată că ar fi fost mai înțelepți dacă ar fi plecat. Gestapoul și Serviciul de Siguranță al SS au venit în spatele trupelor germane și au arestat aproape 8 000 de etnici germani și 2 000 de cehi oponenți ai nazismului, ducându-i pe majoritatea în lagăre de concentrare, iar o minoritate în închisori de stat în urma unor procese formale. Cu puțin peste o lună mai târziu, violența pogromului de la 9-10 noiembrie s-a extins și la regiunea sudetă și acei evrei care au rămas acolo au fost supuși unor violențe larg răspândite, jafurilor și distrugerii proprietăților lor. Cincizeci de mii de angajați ai statului cehoslovac, din calea ferată, poștă, școli și din administrația

locală, au fost daţi afară pentru a face loc germanilor şi au plecat la rândul lor spre ce mai rămăsese din statul interbelic, ce purta acum numele de Republica Ceho-Slovacă.[148]

Zonele predominant vorbitoare de germană din vestul şi nordul Boemiei, nordul Moraviei şi sudul Sileziei au fost încorporate în cel de-al Treilea Reich sub numele de Regiunea Sudetă a Reichului, în timp ce sudul Boemiei a devenit parte a Bavariei, iar sudul Moraviei a fost atribuit fostei Austrii. Henlein a fost numit Împuternicit al Reichului al noii regiuni sub Ministerul de Interne al Reichului şi funcţionari publici au fost recrutaţi din toate părţile Germaniei pentru a umple posturile din administraţia regională şi locală eliberate de cehi, evrei şi de cei cu convingeri de stânga. Cu toate acestea, majoritatea administratorilor de la toate nivelurile erau germani sudeţi, şi – într-un contrast puternic cu Austria – regimul nazist a avut o grijă deosebită de a perpetua un sentiment distinctiv al identităţii pentru regiunea sudetă, lăsând doar Gestapoul şi SS-ul (inclusiv Serviciul de Siguranţă) în mâinile bărbaţilor din Vechiul Reich. Înşişi germanii sudeţi s-au înghesuit să se înscrie în Partidul Nazist şi în SA. Dar, în curând, aveau să fie deziluzionaţi. Asociaţiile voluntare locale de tradiţie sau cluburile au fost dizolvate sau încorporate în organizaţiile Partidului Nazist conduse de la Berlin. Resentimentele împotriva nou-veniţilor din Vechiul Reich, în ciuda numărului limitat al acestora, au devenit în curând generale. Şomajul a scăzut rapid, dar muncitorii industriali au trebuit să suporte orele lungi şi salariul prost care deveniseră normă în Vechiul Reich. Douăzeci şi doi la sută din producţia industrială a cehilor se afla în zonele anexate şi a fost rapid încorporată în economia de război a Germaniei, cu firmele germane mişcându-se rapid pentru a profita de germanizarea şi arianizarea afacerilor cehe şi evreieşti. I.G. Farben, Carl Zeiss Jena, bănci germane importante şi companii de asigurare au făcut achiziţii semnificative, deşi şi companiile germanilor sudeţi au beneficiat de această pradă. Celor 410 000 de cehi care au rămas în zonele anexate le-a fost interzisă limba în chestiunile oficiale, le-au fost închise şcolile secundare şi asociaţiile şi cluburile voluntare. Deveniseră acum cetăţeni de mâna a doua.[149]

Acordul de la München a fost şi un semnal pentru puterile mai mici să îşi ia felia lor de tort. Pe 30 septembrie 1938, guvernul militar

polonez a cerut cedarea terenului din jurul orașului Teschen de la granița de nord a Cehoslovaciei, care avea o populație semnificativă vorbitoare de poloneză; cehii nu au avut altă opțiune decât să fie de acord, și polonezii au intrat cu trupele în zonă în 2 octombrie 1938. Generalul ceh care a predat regiunea a remarcat către omologul său polonez că nu avea să se bucure de noua posesie multă vreme: Polonia avea cu siguranță să urmeze. Dar principiul menținerii granițelor trasate de Conferința de Pace din 1919 nu conta prea mult în fața naționalismului în creștere al coloneilor polonezi, care au supus regiunea cucerită acelorași politici de polonizare și de dictatură autoritară pe care le aplicaseră și acasă.[150] De-a lungul graniței sudice a Cehoslovaciei, guvernul autoritar al Ungariei, sub amiralul Horthy, și-a exprimat la rândul său pretenția la o zonă de-a lungul graniței în care predomina minoritatea maghiară. Forțele sale armate erau însă slab pregătite pentru o invazie, astfel că maghiarii au fost nevoiți să apeleze la negocieri. Poziția a fost complicată și de faptul că tensiunile dintre cehi și slovaci au început acum să iasă la suprafață, reflectând diferențele economice, sociale, religioase și culturale de durată dintre cele două grupuri etnice principale care constituiau republica. Pe 7 octombrie 1938, liderii partidelor politice slovace au declarat o regiune autonomă, cu guvern propriu, dar nominal măcar în cadrul statului rămas după Acordul de la München. Pretențiile aflate în competiție ale slovacilor și maghiarilor au fost într-un final clarificate de intervenția italienilor, care au impus o înțelegere (cu acordul germanilor) pe 2 noiembrie 1938. Aceasta dădea ungurilor un teritoriu suplimentar de 12 000 de kilometri pătrați, cu peste un milion de locuitori, incluzând o minoritate considerabilă de peste 200 000 de slovaci. Aceasta era mai puțin decât ceruseră inițial, dar suficient ca să îi satisfacă pe moment, și Hitler a fost clar spunând că nu avea să tolereze vreo acțiune militară din partea lor pentru a obține alte avantaje. Absența completă a Marii Britanii și a Franței de la negocieri demonstra cu o claritate înfricoșătoare gradul în care puterile Axei controlau acum afacerile din această parte a Europei.[151]

Ca o recunoaștere a acestui adevăr brutal al vieții, guvernele regiunii făceau acum tot ce puteau pentru a satisface dorințele Germaniei. În noua rămășiță tripartită de stat guvernată de la Praga, guvernul de dreapta a suprimat comuniștii și a luat măsuri drastice împotriva

social-democraților. Guvernul militar din zona cehă a făcut tot ce a putut pentru a nu ofensa germanii care acum înconjurau o mare parte a teritoriului. Autoritățile slovace autonome de la Bratislava au creat un stat unipartinic și i-au susținut politicile printr-o forță paramilitară, Garda Hlinka, care și-a câștigat curând o justificată reputație pentru brutalitate. Într-o nouă regiune autonomă, recent creată în est, cunoscută sub numele de Ucraina Subcarpatică, unde consulul german exercita o influență dominantă, minoritățile naționale au fost riguros suprimate și ucraineana a fost declarată singura limbă oficială. La 7 decembrie 1938 un tratat de cooperare economică a fost semnat cu Germania, dând celui de-al Treilea Reich controlul asupra resurselor minerale ale zonei. Ungurii s-au alăturat Pactului Anti-Comintern, iar România i-a oferit Germaniei prietenia sa; în ambele țări guvernele s-au mișcat puternic înspre dreapta, cu regele Carol al II-lea al României conducând o lovitură de stat împotriva propriului cabinet. În Ungaria, Polonia și România, măsurile antievreiești au fost intensificate. Toate aceste măsuri erau dovada unui sentiment de panică printre națiunile mici din Europa Centrală și de Est. Timp de mulți ani, Franța încercase să le cimenteze la un loc ca un bastion în calea expansiunii germane. Acordul de la München distrusese acel plan.[152]

Hitler privise acest acord doar ca pe o întârziere temporară în planurile sale de a invada și a ocupa întreaga Cehoslovacie, orice ar fi crezut puterile vestice. Strategic, ocuparea restului țării avea să ofere un punct de pornire suplimentar pentru atacul împotriva Poloniei, al cărei guvern militar a respins constant propunerile lui Hitler de a se alătura Pactului Anti-Comintern. Guvernul polonez a refuzat și să facă concesii Germaniei în privința orașului Danzig, un oraș liber aflat sub suzeranitatea Ligii Națiunilor, și a coridorului care oferea acces Poloniei la Marea Baltică, dar care tăia Prusia de Vest și de Est de restul Reichului. Populația majoritar germană din Danzig se aliase cauzei naziste, la fel cum o făcuse și populația dintr-un alt oraș de la granițele Prusiei Orientale și ale Lituaniei, Memel, care le fusese dat lituanienilor la finalul Primului Război Mondial: Hitler dorea acum ca ambele orașe să se înapoieze Germaniei și, după eșecul final al negocierilor cu guvernul polonez, a decis să înceapă să mărească presiunea. Ocuparea restului statului cehoslovac avea să aducă cu sine și resurse economice majore

în Reich, întrucât marea parte a industriei cehe de armament era localizată acolo, împreună cu importante resurse minerale, de inginerie, fier și oțel, textile, sticlă și alte ramuri de muncitorii calificați ai acestora. Întrucât situația economică a Reichului s-a deteriorat în iarna lui 1938-1939, achiziționarea acestor resurse a devenit o perspectivă și mai tentantă. Stocurile mari de armament ale armatei ceho-slovace aveau să ajute la ușurarea nevoilor din rezervele militare germane. Rezervele de valută străină ale cehilor aveau să fie la rândul lor extrem de utile. Deja la 21 octombrie 1938 Hitler a ordonat forțelor armate să se pregătească de lichidarea statului ceho-slovac și de ocuparea orașului Memel și a teritoriului înconjurător. În primele două luni ale lui 1939 a ținut trei discursuri în fața unor diferite grupuri mari de ofițeri ai armatei, în ședințe închise, repetând viziunea sa a unei Germanii care era o forță dominantă în Europa, credința lui că problema spațiului vital din Europa de Est trebuia rezolvată și convingerea lui că era nevoie de utilizarea forței armate pentru a atinge aceste scopuri.[153]

Ocazia de a corecta compromisurile impuse de Acordul de la München a fost oferită de rapida deteriorare a relațiilor dintre cehi și slovaci, provocată de problema resurselor financiare. Pe măsură ce cearta a devenit criză, convingerea greșită că slovacii erau pe punctul de a-și declara independența totală a determinat guvernul ceh să trimită trupe de ocupație în Bratislava pe 10 martie 1939. Negocierile agitate au făcut ca liderii slovaci să zboare la Berlin, unde li s-a oferit alegerea tranșantă fie de a-și declara independența completă sub protecția Germaniei, fie de a fi ocupați de Ungaria, care fusese deja informată în legătură cu această oportunitate. Slovacii s-au hotărât asupra primei variante. Pe 14 martie 1939, parlamentul slovac a proclamat independența țării și în ziua următoare liderii săi au acceptat fără tragere de inimă protecția celui de-al Treilea Reich împotriva cehilor, după ce navele germane de război de pe Dunăre își fixaseră tunurile pe clădirile guvernamentale din Bratislava. Pus în fața dizolvării iminente a statului său, președintele Ceho-Slovaciei, Emil Hácha, a călătorit împreună cu ministrul său de externe, Franzisek Chvalkovsky, la Berlin pentru a se întâlni cu Hitler. Precum Schuschnigg înaintea lui, Hácha a fost lăsat să aștepte până noaptea târziu (în timp ce Hitler se uita la un film la modă), apoi a fost hărțuit fără milă de liderul nazist în prezența unor

funcționari publici marcanți, a ofițerilor și a altora, printre care și Göring și Ribbentrop. Trupele germane sunt deja în mișcare, i-a spus Hitler. Când Göring a adăugat că bombardierele germane aveau să își arunce încărcătura deasupra Pragăi în câteva ore, bătrânul și bolnavul președinte ceh a leșinat. Ajutat să își revină de doctorul personal al lui Hitler, Hácha a telefonat la Praga, ordonând trupelor să nu tragă asupra invadatorilor germani, apoi a semnat un document acceptând înființarea unui protectorat german asupra țării sale, cu puțin înainte de ora patru în dimineața de 15 martie 1939. „Voi intra în istorie drept cel mai mare german dintre toți", le-a spus Hitler secretarilor săi ieșind entuziasmat ieșind de la aceste negocieri.[154]

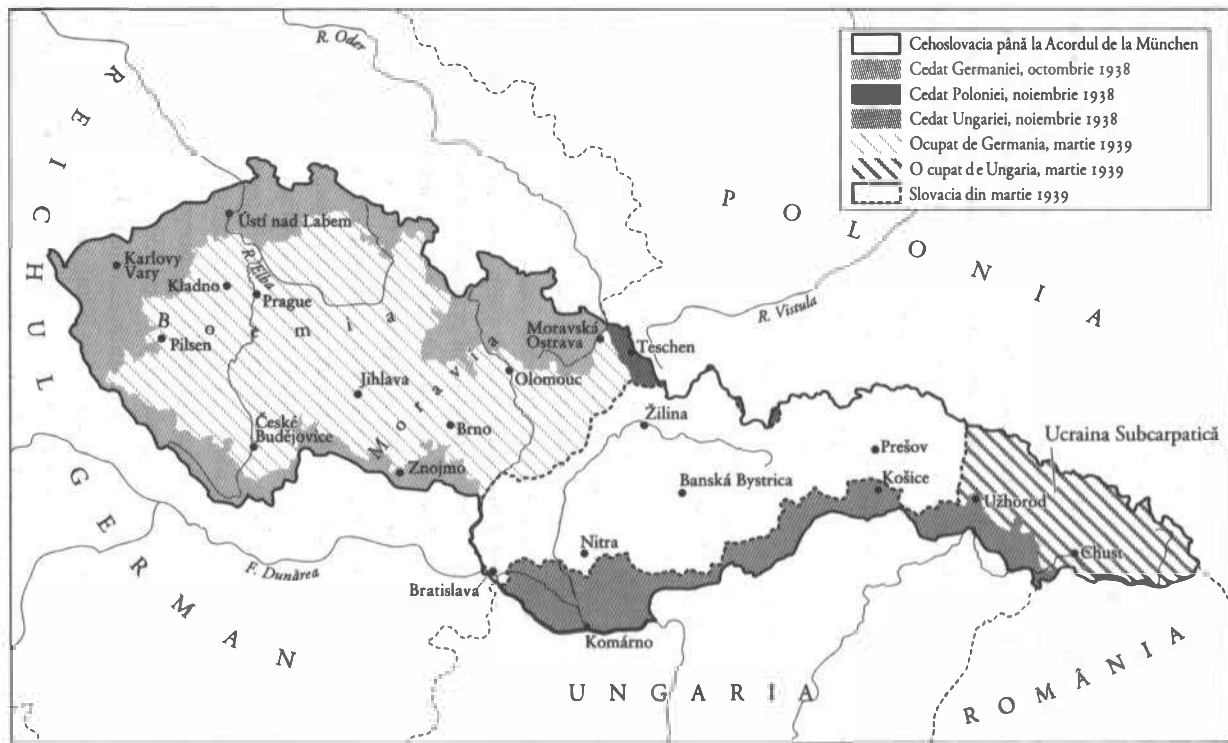
IV

La șase dimineața trupele germane au traversat granița cehă. Au ajuns la Praga la ora nouă. De data aceasta nu au mai existat mulțimi care să le presare flori în cale, doar grupuri de cehi înnegurați și plini de resentimente care nu au făcut altceva în afară să-și ridice pumnii în câte un gest ocazional de sfidare. Aceasta era de așteptat, a remarcat Hitler mai târziu; nimeni nu se putea aștepta ca ei să fie entuziaști. În timpul după-amiezii, Hitler a pornit cu trenul spre graniță, apoi a fost condus într-o mașină decapotabilă prin zăpadă, salutând trupele germane pe lângă care trecea. Praga era deja goală în momentul în care a ajuns acolo. Trupele cehe erau în cazărmile lor, predându-și armele și echipamentul invadatorilor germani; civilii rămăseseră acasă. Hitler și-a petrecut noaptea în castelul Hradschin, locul simbolic al suveranității cehe, unde a luat o masă frugală – nimic nu fusese pregătit pentru sosirea lui – și a stabilit termenii decretului, înființând Protectoratul German, împreună cu ministrul de interne Frick și cu secretarul de stat Wilhelm Stuckart, care schițaseră și detaliile administrării postanexare a Austriei.[155]

Citit de Ribbentrop la radioul din Praga în dimineața zilei de 16 martie 1939, decretul proclama că restul teritoriilor Cehiei aveau să fie cunoscute sub numele de Protectoratul Reichului al Boemiei și Moraviei, făcând apel la numele acestora sub fosta monarhie habsburgică. Instituțiile democrate, inclusiv parlamentul, au fost desființate, dar o

administrație cehă nominală a continuat să existe, condusă de Hácha ca președinte, cu un prim-ministru și, în subordine, un Comitet al Solidarității Naționale numit, format din 50 de membri. În total, aproximativ 400 000 de angajați ai statului ceh și funcționari publici și-au păstrat funcțiile, împreună cu, sau subordonați, unui număr de doar 2 000 de administratori aduși din Germania. Alte instituții cehe, inclusiv tribunalele, au fost de asemenea păstrate; dar legea cehă rămânea valabilă doar acolo unde nu avea de a face cu probleme care nu erau acoperite de legile Reichului german, care au fost acum extinse pentru întreg Protectoratul și care aveau întâietate în toate aspectele. Cehii și alte naționalități au fost supuși tuturor acestor legi și decretelor emise de Protectorat, dar toți germanii locuind în Protectorat, inclusiv etnicii germani care deja locuiau acolo, erau cetățeni germani și se supuneau doar legii germane. În mod crucial, cehilor nu le-a fost acordată cetățenia germană. Aceasta a adus cu sine o diferență în drepturi ce avea să devină mult mai extinsă și avea să afecteze grupuri mult mai mari de oameni mai târziu.[156]

Puterea reală se afla în mâinile protectorului Reichului. Omul pe care Hitler l-a numit pentru a ocupa acest post era Konstantin von Neurath, fostul prim-ministru, un bătrân conservator față de care Hitler se simțea recunoscător pentru rolul jucat în rezolvarea crizei de la München din septembrie anterior. Neurath, împreună cu ofițeri ai armatei germane, precum comandantul general din Boemia Johannes Blaskowitz, au încercat să adopte un ton relativ moderat, menținând disciplina în rândul celor ocupați și acționând cu rezervă față de cehi. Treptat însă, masca moderației a început să dispară. Impulsionat în hotărârea sa de Karl Hermann Frank, adjunctul său, care conducea SS-ul și poliția din Protectorat, Neurath a ordonat arestarea a mii de comuniști, care au fost interogați de Gestapo și în mare parte eliberați, și a mii de exilați germani, inclusiv social-democrați, care fuseseră prinși la Praga de invazia germană. Cei mai mulți dintre aceștia au fost trimiși în lagăre de concentrare în Germania. Pe 8 iunie 1939, Gestapo-ul a arestat întregul consiliu orășenesc al comunității miniere Kladno după uciderea unui polițist german; aceștia au fost bătuți rău și unii au murit. În același timp, șase consilieri municipali din alte locuri au fost dați afară, fiind înlocuiți cu administratori germani. Au urmat legi mult mai

Harta 21. **Dezmembrarea Cehoslovaciei, 1938-1939**

represive și au fost urmați pași pentru a identifica populația evreiască din Protectorat în scopul de a aplica Legile de la Nürnberg.[157]

Între timp, unități speciale fuseseră dislocate în zona ocupată pentru a captura cantități uriașe de echipament militar, arme și muniție, inclusiv 1 000 de avioane, 2 000 de piese de artilerie, mai mult de 800 de tancuri și multe altele pe lângă acestea. Toate acestea, însă, acopereau doar o minusculă parte din nevoile militare ale Germaniei; unele dintre ele au fost vândute în străinătate în orice caz pentru a obține valută străină. Firmele evreiești au fost expropriate imediat și bunurile lor transferate firmelor germane. Rezervele de aur ale statului ceh au fost confiscate (Banca Angliei, întrucâtva spre iritarea guvernului britanic, a permis transferul a 800 000 de uncii de aur din contul din Londra al guvernului ceh spre noile autorități ocupante de la Praga în iunie 1939). Cu toate acestea, reprezentanții Planului pe Patru Ani și ai Ministerului Economiei al Reichului care au sosit la Praga la 15 martie au fost atenți să nu submineze economia cehă sau să îi supere pe oamenii de afaceri cehi non-evrei. Companiile internaționale deținute de cehi, precum imperiul pantofilor Bata, de exemplu, au adus profituri importante și nu au fost restricționate serios de către ocupanții germani. Škoda și alte întreprinderi de industrie grea și manufactură au continuat să producă bunuri în principal pentru export în alte țări decât Germania. În același timp, însă, germanii au introdus rapid măsuri, deja aplicate acasă, pentru încorporare și pentru direcția muncii. Muncitorii cehi din agricultură, șomeri, încercaseră deja să scape de șomajul de acasă luându-și slujbe temporare în economia germană în extindere – peste 105 000 în 1938 – și acum agenții germani au acționat pentru a-i recruta și pe alții. Treizeci de mii de noi muncitori, majoritatea lucrători calificați în industrie, au fost convinși să se mute în Vechiul Reich încă din primele luni ale ocupației.[158]

Folosindu-se de experiența căpătată din anexarea Austriei și extinzând-o pentru prima oară la o țară pe care naziștii o vedeau ca pe un teritoriu străin cucerit, ocuparea Cehoslovaciei a creat un număr de instituții care au constituit un model pentru țările ce aveau să urmeze mai târziu. Industria locală a fost lăsată să continue sub o direcție germană și prin implicarea germană extinsă prin preluarea de către firme germane, mai ales a firmelor evreiești expropriate. O birocrație locală

şi un guvern local nominal au fost menţinute sub controlul unui administrator german, Împuternicitul Reichului. Economia a fost integrată în sfera mai largă de influenţă a germanilor, presupunând o diviziune a muncii cu Germania – în acest caz, industria cehă a fost încurajată să exporte spre sud-estul Europei, iar Germania spre vest. Bunurile statului şi ale populaţiei evreieşti au fost jefuite fără scrupule (bijuteriile coroanei cehe au fost duse în Germania şi multe altele aveau să le urmeze în curând).[159]

Muncitorilor cehi recrutaţi în Vechiul Reich le-a fost dat un statut special, inferior. Înainte, din cauza nevoii de a menţine relaţii bune cu statele lor de origine, muncitorii străini din Germania fuseseră ameninţaţi în principal cu deportarea dacă încălcau legea. Acum, însă, o asemenea ameninţare era considerată nu doar inutilă, ci şi contraproductivă. Reglementările noi de pe 26 iunie şi 4 iulie 1939 prevedeau detenţia protectivă într-un lagăr de concentrare pentru muncitorii cehi din Germania care furau, jefuiau, se implicau în activitatea politică, manifestau o atitudine ostilă faţă de statul naţional-socialist sau refuzau să muncească. Aceste infracţiuni îi plasau efectiv în afara legii. În ciuda acestui fapt, 18 000 de muncitori cehi au migrat voluntar spre slujbe din alte părţi ale Reichului în martie 1939 şi peste 16 000 în fiecare din cele două luni ce au urmat. După aceea, numărul lor a scăzut rapid. Nu erau nici pe aproape suficienţi pentru a acoperi găurile din nevoia de muncitori a Reichului. Coerciţia părea din ce în ce mai probabilă. La 23 iunie 1939, aşteptând cu nerăbdare conflictul european, Göring remarca: „În timpul războiului, sute de mii vor fi aduşi în Germania, în barăci, şi supravegheaţi, din uzine din Protectorat care nu sunt implicate în economia de război şi puşi să muncească, mai ales în agricultură".[160] Calea spre deportarea sistematică şi exploatarea a milioane de europeni în scopurile de război ale economiei germane fusese deschisă.

Acest model a fost anticipat şi în Slovacia, care a fost încorporată în mod similar în imperiul economic german. Încurajaţi de Hitler, ungurii, care conduseseră Slovacia vreme de secole înainte ca Tratatul de la Versailles să le-o ia, speraseră iniţial să recapete acest teritoriu. Erau iritaţi de decizia slovacilor, susţinută de guvernul german, de a-şi declara independenţa sub protecţia Germaniei. Hitler încercase să îl mulţumească pe amiralul Horthy, regentul Ungariei, anunţând pe

12 martie că avea mână liberă să anexeze regiunea Ucraina Subcarpatică din Ceho-Slovacia, asupra căreia Ungaria avea o pretenție de durată. Ambele guverne au justificat această acțiune indicând că pe 6 martie 1939 guvernul cehoslovac suspendase efectiv autonomia Ucrainei Subcarpatice, aducând ca dovadă abuzul de putere răspândit al autorităților; ocupația putea fi acum prezentată în mod plauzibil ca încă un caz de opresiune cehă care necesita intervenția externă. Doar puțin peste 12 la sută din populația de 552 000 de locuitori ai zonei era maghiară, dar guvernul de la Budapesta considera că regiunea aparține Ungariei printr-un drept istoric. Ungurii au trimis trupe în regiune pe 16 martie 1939, trecând trupe și peste granița Slovaciei până când germanii le-au ordonat să înceteze.[161] Într-un final, ca un ultim act în această succesiune rapidă de evenimente, Ribbentrop l-a anunțat pe ministrul lituanian de externe, convocat la Berlin pe 20 martie, că avioanele germane aveau să îi bombardeze capitala, Kovno (Kaunas), dacă guvernul nu era de acord să cedeze orașul Memel Germaniei, așa cum cerea comunitatea germană din oraș, comunitate dominată de naziști. Soarta Ceho-Slovaciei și a Ucrainei Subcarpatice a fost suficientă pentru a-i convinge pe lituanieni să fie de acord și documentul de transfer al orașului a fost semnat pe 23 martie 1938. Trupele germane au intrat în regiunea Memel în aceeași zi, și mai devreme în aceeași după-amiază Hitler însuși a sosit la bordul unei nave de război germane pentru a se adresa mulțimilor germane locale, jubilante; a plecat înapoi la Berlin în aceeași seară.[162]

Încă o dată reușise să anexeze teritorii vaste fără vărsare de sânge. Criza din martie 1939 a fost de scurtă durată și nu a permis acumularea unei „psihoze de război“, precum cea care dominase lunile de vară ale anului precedent. Aprobarea încorporării Memelului în Reich a fost aproape universală, chiar printre social-democrați. Cu toate acestea, agenții social-democrați au raportat existența unei panici generale în legătură cu consecințele posibile ale invadării Ceho-Slovaciei, deoarece această invazie nu putea fi justificată ca salvarea unei minorități germane de la opresiune, în ciuda faptului că propaganda lui Goebbels susținuse că cehii îi abuzaseră pe germani. „Cred“, s-a relatat că ar fi spus un muncitor, „că trebuia să-i fi lăsat pe cehi în pace între ei, nu se va termina bine.“ Doar când s-a anunțat că ocupația se petrecuse fără

pierderi de vieţi umane, oamenii au început să aplaude ultimul succes al lui Hitler. S-a raportat că mulţi erau indiferenţi, sensibilitatea lor naţională fiind amorţită de succesele anterioare din Austria şi regiunea sudetă. Printre clasele mijlocii, exista un sentiment răspândit că nu conta atâta timp cât războiul putea fi evitat. Dar dubiile în această privinţă erau mai răspândite ca niciodată. Era cea mai puţin populară victorie a lui Hitler până la acel moment. „A mai fost o perioadă în care tot câştigam", spunea cinic un muncitor, amintindu-şi de afirmaţiile propagandei din timpul Primului Război Mondial, „şi totul s-a sfârşit prost".[163]

Marşul spre est

I

Neliniştea resimţită de mulţi germani de rând în privinţa războiului era, dacă nu din alte motive, potenţată de reacţia internaţională la distrugerea Ceho-Slovaciei. Guvernul britanic, condus de prim-ministrul Neville Chamberlain, privise mult-disputatul Acord de la München ca fiind sfânt, un mare succes diplomatic care rezolvase toate problemele rămase din Europa Centrală. Chamberlain crezuse în asigurările lui Hitler că acesta nu mai avea pretenţii teritoriale de făcut. Acum bucata de hârtie pe care Chamberlain o fluturase în faţa susţinătorilor săi entuziaşti ca dovadă că obţinuse o „pace pentru timpurile noastre" fusese ruptă în bucăţele. Părerea britanicilor, reflectată de băncile din spate din Camera Comunelor, s-a schimbat dramatic în defavoarea germanilor. Ezitant, urmând sfatul Ministerului de Externe, Chamberlain a dat glas suspiciunii publice, într-un discurs de pe 17 martie, că Hitler nu căuta să îndrepte nedreptăţile Acordului de Pace din 1919, ci să „domine lumea prin forţă".

În ziua următoare, cabinetul britanic a fost de acord să discute în mod deschis cu guvernul polonez pentru a vedea care era modalitatea cea mai bună de a-i opri pe nemţi să ameninţe ţara. În timp ce Marea Britanie şi Franţa îşi înteţeau eforturile de reînarmare şi negocierile febrile au continuat cu polonezii, veştile ameninţării germane la adresa Poloniei au fost făcute publice în relatări de la Berlin apărute în presa britanică pe 29 martie. Chamberlain a dat imediat asigurări publice că dacă independenţa Poloniei avea să fie ameninţată, Marea Britanie urma să intervină pentru a o apăra. Această garanţie era menită să îi descurajeze pe germani. Totuşi, asigurarea a fost îngrădită de

prevederi secrete care lăsau o ușă deschisă pentru continuarea politicii de împăciuitorism. Cabinetul britanic a fost de acord că garanția avea să fie aplicată doar dacă polonezii nu manifestau o „încăpățânare stupidă sau provocatoare" la cererile germanilor de a înapoia Danzigul și Coridorul polonez. Chamberlain, prin urmare, se gândea în continuare la un acord negociat: unul care să lase Polonia la fel de vulnerabilă precum Cehoslovacia în urma Acordului de la München. Polonia, până la urmă, era și ea o țară îndepărtată. Mai mult, garanția avea să fie aplicată doar dacă forțele naționale poloneze aveau să se mobilizeze pentru a rezista invaziei germane. Britanicii au însoțit aceste condiții cu avertizări extraordinare – și complet justificate – către polonezi despre consecințele pe care aveau să le suporte dacă făceau asta. Chamberlain continua să spere la pace, trecând însă de la politica sa total axată pe împăciuire la un amestec de împăciuire și restrângere.[165]

Din punctul de vedere al germanilor, asigurarea lui Chamberlain nu avea credibilitate din mai multe motive. Cum, pentru început, avea să vină Marea Britanie efectiv în ajutorul Poloniei în cazul începerii unui război? Cum puteau fi rezolvate problemele geografice și logistice? Caracterul vag al acestei garanții și acțiunile echivoci ale lui Chamberlain nu au făcut decât să întărească aceste întrebări. Mai presus de orice, experiența anilor anteriori, de la Renania la Austria și la Acordul de München, imprimaseră în mintea lui Hitler convingerea că Marea Britanie și Franța aveau să evite acțiunea directă. Liderii acestor țări erau nulități lipsite de coloană vertebrală, gândea el.[166] Mai mult, spre deosebire de situația anului precedent, armata germană și conducerea acesteia nu mai aveau nicio ezitare să-i atace pe polonezi, pe care – spre deosebire de cehii înarmați modern și puternic – îi priveau ca fiind înapoiați, prost conduși și slab echipați. Deja la finalul lui martie 1939, Brauchitsch, informat de Hitler că avea să fie nevoie de acțiune militară împotriva polonezilor dacă negocierile pentru Danzig și Coridor eșuau, schițase un plan de invazie, pe numele său de cod „Cazul Alb". Hitler a aprobat acest plan, a scris introducerea, în care a declarat că avea să încerce să localizeze conflictul și a ordonat ca planul să fie gata de aplicare la începutul lui septembrie 1939. La fel ca în anul precedent, o campanie de propagandă a început la Berlin împotriva obiectului intențiilor ostile ale Germaniei. O paradă militară de

cinci ore prin oraş cu ocazia celei de-a cincizecea aniversări a lui Hitler, pe 20 aprilie 1939, a oferit, aşa cum scria Goebbels în jurnal, „o reprezentare minunată a puterii şi forţei Germaniei. Cea mai grea artilerie a noastră“, adăuga el, „este scoasă la iveală pentru întâia oară“. Doar o săptămână mai târziu, pe 29 aprilie 1939, Hitler a anunţat în mod oficial Reichstagul de abrogarea Pactului de Nonagresiune cu Polonia semnat în 1934 şi a Acordului Naval cu Marea Britanie semnat în anul următor. La începutul lui aprilie 1939, Weizsäcker i-a informat pe polonezi că vremea negocierilor pentru Danzig şi Coridor se încheiase.[167]

Pe 23 mai 1939, Hitler le-a spus liderilor militari, inclusiv Goebbels, Halder şi Raeder, că „succesele viitoare nu pot fi câştigate fără vărsare de sânge“. „Nu Danzig este miza reală“, continua el. „Pentru noi este important să ne extindem spaţiul vital în Est şi să ne asigurăm rezervele de hrană... Dacă soarta ne împinge într-un conflict cu Vestul, este o idee bună să deţinem un spaţiu mărit în Est.“ Era necesar prin urmare să atace Polonia cu prima ocazie potrivită. Hitler a admis posibilitatea ca Marea Britanie şi Franţa să vină în ajutorul Poloniei. „Anglia este prin urmare inamica noastră şi confruntarea cu Anglia este o problemă de viaţă şi de moarte.“ Dacă era posibil, Polonia avea să piară singură şi neajutată. Dar pe termen lung, războiul cu Anglia şi cu Franţa era inevitabil. „Anglia este forţa principală care acţionează împotriva Germaniei.“ Era de sperat ca un asemenea război să fie scurt. Dar era la fel de bine să fie pregătiţi, spunea el, pentru un război care să dureze zece sau cincisprezece ani. „Timpul va decide împotriva Angliei.“ Dacă Olanda, Belgia şi Franţa erau ocupate, oraşele englezeşti bombardate şi rezervele de peste mare tăiate printr-o blocadă maritimă şi aeriană, Anglia avea să sângereze până la moarte. Totuşi, Germania probabil că nu va fi pregătită pentru conflict până peste alţi cinci ani, a adăugat el. Politica germană din 1939 trebuia deci să izoleze Polonia cât de mult posibil şi să se asigure că acţiunea militară nu avea să ducă imediat la un război european general.[168] Aceste afirmaţii delirante şi pe alocuri incoerente trădau nesiguranţa lui Hitler în privinţa consecinţelor invaziei Poloniei. Totuşi, ele au fost susţinute de o campanie diplomatică susţinută de a izola polonezii de orice sprijin posibil. Pe 22 mai, alianţa Germaniei cu Italia a fost ridicată la rangul de „Pact de Oţel“, în timp ce acorduri de nonagresiune au fost încheiate cu succes cu Letonia,

Estonia și Danemarca. Un tratat semnat în martie 1939 dădea Germaniei acces la rezervele de petrol ale României în cazul unui război, în timp ce, în mod similar, chiar dacă mai puțin unilateral, au fost negociate legături comerciale cu Suedia și Norvegia, importante surse de minereu de fier. Negocierile cu Turcia, Iugoslavia și Ungaria, însă, s-au dovedit mai lipsite de succes, ducând la expresii de bunăvoință, mai ales pe frontul economic, dar la puține rezultate concrete.[169] Cea mai surprinzătoare deschidere a fost făcută în direcția Moscovei. Deja din mai, Hitler și-a dat seama că obținerea neutralității binevoitoare a Uniunii Sovietice, a cărei graniță lungă cu Polonia era de o importanță strategică centrală, avea să fie vitală pentru succesul invaziei. Exista și pericolul ca Marea Britanie și Franța să obțină susținerea sovietică în încercarea de a opri agresiunea germană. Până la 6 iunie 1939, Hitler nu mai includea în discursurile sale diatribele obișnuite împotriva amenințării reprezentate de bolșevismul mondial. În schimb, a început să își dirijeze atacurile spre democrațiile vestice.[170] În spatele scenei, Ribbentrop a început demersurile pentru semnarea unui acord oficial cu sovieticii. A fost încurajat de discursul lui Stalin de pe 10 martie 1939, în care acesta declara că nu era dispus să vină în ajutorul puterile capitaliste din Vest în cazul unui conflict cu Germania, întrucât politica lor împăciuitoare în privința pretențiilor lui Hitler întărise planul pe termen lung al lui Hitler de a ataca Uniunea Sovietică. Pe 3 mai 1939, Stalin a trimis un semnal inconfundabil Berlinului destituindu-l pe Maxim Litvinov, ministrul său de externe de lungă durată și susținător al securității colective și al relațiilor civilizate cu Vestul. L-a înlocuit cu acolitul său extremist Veaceslav Molotov. Nu a scăpat nimănui faptul că Litvinov era evreu, în timp ce Molotov nu.[171]

Stalin se afla într-o poziție dificilă în 1939. În anii precedenți făcuse epurări masive în rândul generalilor săi, în rândul managerilor fabricilor de muniție și al ofițerilor de stat-major. Erau puțini cei rămași în eșaloanele superioare ale regimului cu experiență directă în război. Experții tehnici competenți fuseseră arestați și omorâți cu miile. Pregătirea militară sovietică era lamentabilă.[172] Stalin era conștient în iunie 1939 de intenția lui Hitler de a invada Polonia spre sfârșitul lui august sau începutul lui septembrie.[173] Mai mult ca orice, trebuia să se asigure că invazia nu avea să continue. Avea nevoie de timp să se regrupeze și

să reconstruiască Armata Roșie, să-și repornească producția de arme și echipament și să se pregătească pentru asaltul de care era convins că avea să urmeze la un moment dat după cucerirea Poloniei de către Germania. Până la un anumit punct, a lăsat deschisă opțiunea perfectării unei alianțe cu puterile vestice; dar acestea erau ezitante, privindu-l ca nedemn de încredere, iar Ribbentrop și Ministerul german de Externe erau nerăbdători, în ciuda rezervelor personale ale lui Hitler. Pe măsură ce indiciile de la Moscova deveneau mai puternice, Ribbentrop a văzut o oportunitate să-i șocheze pe britanici, pe care îi ura în continuare intens după umilința suportată cât timp fusese ambasador la Londra și să dea o lovitură care să-i câștige recunoștința și aprobarea eternă lui Hitler. Negocierile la îmbunătățirea relațiilor comerciale sovieto-germane au început, s-au împotmolit și au început din nou. Atât Molotov, cât și Ribbentrop au indicat că un acord economic trebuie să aibă și o dimensiune politică. Nu a durat mult ca aceasta să prindă contur. Până la începutul lui august 1939, Ribbentrop și Weizsäcker, având acordul lui Hitler, schițaseră planurile unei împărțiri a Poloniei cu sovieticii. În continuare Stalin ezita. Într-un final, însă, pe 21 august, a căzut de acord cu cererile din ce în ce mai urgente ale lui Hitler pentru un acord oficial. Dând la o parte încercările lipsite de entuziasm ale britanicilor de a ajunge la un acord, dictatorul sovietic l-a invitat pe Ribbentrop la Moscova. Până pe 23 august, Ribbentrop sosise. Până la primele ore ale dimineții următoare, Pactul de Nonagresiune fusese semnat.[174]

O alianță oficială între cele două puteri care își petrecuseră ultimii șase ani denigrându-se reciproc în public și care fuseseră susținătoarele principale ale celor două tabere opuse din Războiul civil spaniol, era cel puțin neașteptată.[175] Cu toate acestea, ambele părți aveau motive puternice pentru acest acord. Din punctul de vedere al lui Hitler, era necesar să obțină acceptul sovietic pentru ocuparea Poloniei de către Germania, altfel scenariul de coșmar al unei invazii care să se extindă într-un război european pe două fronturi devenea o posibilitate distinctă. Din perspectiva lui Stalin, acordul oferea un moment de răgaz și deschidea interesanta perspectivă ca puterile capitaliste ale Europei, Germania, Franța și Marea Britanie, să se lupte într-un război de distrugere reciprocă. Mai mult, deși versiunea publicată a pactului angaja ambele state să nu intre în război una cu cealaltă vreme de zece ani, să rezolve

disputele prin arbitrajul unei terțe părți și să își mărească comerțul reciproc, clauzele secrete alocau sfere de influență în Europa Centrală și de Est Germaniei și Uniunii Sovietice, prin care Stalin avea să ocupe parte de est a Poloniei, împreună cu Letonia, Lituania și Estonia, și Hitler partea de vest. Importanța acestor clauze era enormă. Atât Hitler, cât și Stalin realizau că era puțin probabil că acest pact să țină zece ani. Într-adevăr, nu a rezistat nici măcar doi. Dar pe termen lung, granița pe care a desenat-o în Polonia între sferele germană și sovietică avea să se dovedească permanentă, în timp ce ocupația sovietică a statelor baltice avea să dureze aproape până la finalul secolului douăzeci.[176]

Au mai existat și alte consecințe ale pactului. În timpul negocierii chestiunilor de detaliu, partea germană a ridicat problema refugiaților politici germani din Uniunea Sovietică. Stalin nu avea niciun interes să îi protejeze; era, de fapt, extrem de suspicios în privința străinilor de orice fel care se stabiliseră în Rusia și în privința multor ruși care intraseră în contact cu ei. Astfel că a fost de acord să îi trimită înapoi în Vechiul Reich. Aproape 4 000 de cetățeni germani au fost strânși grabnic și predați Gestapoului de către autoritățile sovietice după semnarea pactului. Între 1 000 și 2 000 erau comuniști germani. Unii, precum Margarete Buber-Neumann, fuseseră deja încarcerați de poliția secretă a lui Stalin înainte de a fi trimiși într-un lagăr de concentrare german; soțul ei, Heinz Neumann, fusese dat afară din conducerea Partidului German în 1932 pentru că susținuse crearea unui front împreună cu social-democrații împotriva amenințării naziste; trimis întâi în Spania, apoi la Moscova, acesta a fost arestat în 1937 și executat. Văduva sa a fost deportată direct dintr-un lagăr de muncă sovietică în lagărul de concentrare de la Ravensbrück, în 1940. Comuniștilor germani exilați care erau evrei le-a fost rezervată o soartă și mai rea. Dirijorul și compozitorul Hans Walter David se afla printre ei. Născut în 1893, acesta a fugit la Paris în 1933 și apoi la Moscova în 1935. A căzut victimă marii epurări a lui Stalin din 1937, apoi condamnat și trimis într-un lagăr de muncă în 1939 pentru presupus spionaj în favoarea germanilor, un exemplu al suspiciunii paranoice a lui Stalin față de străinii din Uniunea Sovietică. În aprilie 1940, David a fost informat că sentința lui fusese comutată în deportare. A fost predat germanilor pe 2 mai 1940 și ucis de către SS. În februarie 1940, ambasada germană de la Moscova

a mulțumit recunoscătoare autorităților sovietice pentru cooperarea lor în localizarea și predarea unui număr mare de exilați de acest gen.[177]

Între timp, partidele comuniste din toată Europa au încercat cu dificultate să-și convingă membrii de utilitatea pactului, mulți dintre acești membri intrând în partid tocmai deoarece acesta părea să ofere cea mai bună garanție că avea să ducă mai departe lupta contra fascismului chiar pe teritoriul inamicului. Șocul a fost urmat de dezorientare. Mulți s-au simțit trădați. Dar, nu după mult timp, comuniștii și-au dat seama că pactul nu era chiar o idee atât de rea. Anii de școlire în disciplina partidului, de susținere a fiecărei schimbări din doctrina și politica partidului au făcut să le fie mai ușor să accepte până și această întoarcere de 180 de grade. Unii au crezut chiar că ar putea duce la legalizarea Partidului Comunist din Germania; mulți credeau că un război între puterile capitaliste oricum nu era problema lor; toți îl respectau pe Stalin ca mare gânditor și maestru al tacticilor politice, un geniu mondial, care știa întotdeauna ce este mai bine și ale cărui decizii erau întotdeauna corecte.[178] Unii naziști, la rândul lor, aveau dubii față de înțelepciunea pactului. Anticomunismul era un principiu central al ideologiei naziste și acum Hitler părea să îl trădeze. În dimineața de după anunțarea pactului, grădina din față a *Braunes Hause*, sediul Partidului Nazist de la München, a fost acoperită de insigne de partid aruncate acolo cu dezgust de către membrii nemulțumiți ai partidului. Alfred Rosenberg, cel mai mare anticomunist, a pus semnarea pactului pe seama ambiției lui Ribbentrop. O alianță cu Marea Britanie ar fi fost de preferat, gândea el. Cu toate acestea, precum majoritatea celorlalți naziști, era atât de obișnuit să accepte fiecare decizie a lui Hitler ca incontestabilă, încât a acceptat-o oricum. Mulți și-au dat seama că apropierea de Uniunea Sovietică era una pur tactică. „Liderul a făcut o mișcare genială“, scria Goebbels în jurnal cu admirație.[179]

II

Sentimentul crescând de urgență al lui Hitler din ultimele zile și săptămâni dinaintea semnării pactului deriva și din faptul că invazia Poloniei fusese fixată pe 26 august 1939.[180] Între timp, Hitler luase

măsuri pentru a evita acumularea genului de „psihoză de război" care neliniştise atât de tare marea masă a germanilor în timpul crizei cehoslovace din vara anterioară. A fost deosebit de atent să se poarte în public de parcă nimic neobişnuit nu s-ar fi întâmplat, plecând într-un turneu prin locurile copilăriei sale în Austria, participând la festivalul de la Bayreuth, luând parte la o mare paradă de artă şi cultură germană pe străzile Münchenului şi petrecând câteva săptămâni în refugiul său de la munte, din Obersalzberg. A anunţat că congresul anual al partidului de la Nürnberg avea să fie unul „al Păcii" şi că urma să aibă loc la începutul lui septembrie (moment până la care îşi imaginase că armatele germane deja mărşăluiau prin Polonia). Şi a insistat ca toate referirile publice la Polonia să fie făcute în problema Danzigului. În realitate, aceasta era o problemă secundară, nimic mai mult decât un pretext, dar nici măcar. Dar începând cu luna mai, instrucţiunile zilnice ale lui Goebbels pentru presă au desfăşurat o campanie de ură împotriva Poloniei care făcea să pară că etnicii germani din Polonia, mai ales cei din Danzig, se aflau într-un pericol constant, mortal şi în creştere de violenţă pregătit de către polonezi. „Etnicii germani fug de teroarea poloneză", ţipau titlurile. „Se intră în casele germane cu topoarele – Terorizaţi de polonezi de săptămâni – Sute de refugiaţi arestaţi de polonezi." Despre polonezi se afirma că ucid etnicii germani, că împuşcă trecătorii germani în Danzig şi că, în general, ameninţă să le facă viaţa de nesuportat. Deşi politica guvernului polonez faţă de minoritatea etnică germană fusese semnificativ mai puţin liberală şi tolerantă decât cea a cabinetului ceh, aceste poveşti erau exagerări groteşti, dacă nu invenţii pure. În ceea ce îi privea, naziştii care dominau scena politică de la Danzig măreau presiunea, provocând polonezii şi înscenând incidente care să fie exploatate de presa germană, cum ar fi atacarea vameşilor polonezi şi, atunci când aceştia se apărau, răspândirea de poveşti despre atrocităţi.[181]

Dar barajul de propagandă lansat de Goebbels făcea să pară că ar fi fost vorba din nou despre regiunea sudetă şi că încorporarea Danzigului în Reich, însoţită de un aranjament încă nedefinit în privinţa Coridorului polonez şi posibil mediată din nou de Marea Britanie şi Franţa, era ceea ce urmărea Hitler. Până şi social-democraţii au fost de acord că polonezii erau dispreţuiţi şi displăcuţi de marea majoritate a populaţiei germane, inclusiv muncitorii, care îi vedeau ca

murdari, înapoiați și ca fiind o concurență ieftină pe piața muncii. Ciocnirile care avuseseră loc în Silezia la finalul Primului Război Mondial nu își pierduseră nimic din rezonanța amară douăzeci de ani mai târziu. Dar speranța generală era ca problema să se rezolve în mod pașnic. „Danzig", se relata că gândeau simpatizanții social-democrați, „...este până la urmă un oraș pur german. Cine poate avea cineva împotriva reîntregirii Germaniei? Problema Danzigului este de fapt mult mai simplă decât erau lucrurile cu Cehoslovacia." Cu siguranță, Marea Britanie și Franța aveau să înțeleagă asta.[182]

Astfel de sentimente erau comune și printre susținătorii naziștilor. „Niciunul dintre noi", își amintea Melita Maschmann mai târziu, „nu se îndoia că Hitler avea să evite războiul dacă putea să facă asta".[183] O făcuse, până la urmă, de atâtea ori înainte. Hitler era un geniu diplomatic și credeau în asigurările lui că era un susținător al păcii.[184] Relatând despre atitudinea populației rurale față de criză în districtul bavarez Ebermannstadt, un oficial local a concluzionat fără menajamente pe 30 iunie 1939: „Dorința de pace este mai puternică decât dorința de război. Pentru majoritatea populației, soluția la problema Danzigului va fi aprobată doar dacă implică o rezolvare fără vărsare de sânge, precum în cazul celorlalte anexări din est".[185] Ideea că Hitler dorește o soluție pașnică la problema Danzigului nu era menită doar să păstreze neliniștea populației domestice la minim; pe 11 august 1939, Hitler s-a întâlnit cu Înaltul Responsabil al Ligii Națiunilor pentru Danzig, diplomatul elvețian Carl Burckhardt, la Obersalzberg, la propria cerere, pentru a-și arăta disponibilitatea de a negocia cu britanicii. În același timp, a reușit să își strice imaginea calculată de moderație strigând că avea să distrugă Polonia complet dacă guvernul acesteia refuza să se supună cererilor sale.[186]

Niciuna dintre mutările diplomatice ale lui Hitler nu a avut efect în poziția luată de ceilalți jucători internaționali în acest joc mortal, nici măcar anunțarea pactului nazisto-sovietic. Guvernul polonez fusese întotdeauna suspicios și plin de resentimente față de Uniunea Sovietică, cu care Polonia purtase un război înverșunat la începutul anilor 1920, astfel că, din acest punct de vedere, pactul nu schimba lucrurile. Evenimentele din Danzig și tulburările similare din Silezia au întărit doar hotărârea polonezilor de a rezista oricărui fel de înțelegere, având în

vedere că o astfel de înțelegere avea să îi dea pe mâinile Germaniei, așa cum o făcuse Acordul de la München cu cehii. Dar în orice caz, un acord părea improbabil. Atât guvernul britanic, cât și cel francez au insistat că pactul nazisto-sovietic nu putea să le schimbe decizia în privința susținerii Poloniei, așa cum i-a transmis Chamberlain lui Hitler printr-o scrisoare adusă la Obersalzberg de ambasadorul (în general, pro-german) Sir Neville Henderson pe 23 august 1939. Primind scrisoarea, Hitler l-a supus pe Henderson la o tiradă sălbatică împotriva britanicilor care erau, urla el acuzator, hotărâți să extermine Germania complet în interesul raselor inferioare. Pe 25 august 1939, însă, înapoi la Berlin, Hitler a avut o abordare diferită, oferindu-i lui Henderson în termeni cuprinzători, chiar dacă mai degrabă vagi, o înțelegere cu Marea Britanie odată ce problema poloneză ar fi rezolvată. În timp ce Henderson a zburat înapoi la Londra pentru consultări, Hitler a aflat că britanicii tocmai semnaseră o alianță militară cu Polonia. Proasta reputație a lui Ribbentrop în Marea Britanie îi afecta în mod clar încercarea de a-l câștiga pe Chamberlain de partea sa. Trecând peste ministrul său de externe pe moment, Hitler a apelat la Göring, care se bucurase întotdeauna de o mai bună reputație la Londra. Prietenul suedez al lui Göring, Birger Dahlerus, a fost trimis în capitala britanică pentru a sonda terenul mai departe. Ei au primit răspunsul, oferit de Henderson pe 28 august 1939, că guvernul britanic era dispus să garanteze granițele germano-poloneze negociate pașnic și să susțină înapoierea coloniilor germane de peste mări, mandatate Ligii Națiunilor în Acordul de Pace din 1919, dar că britanicii erau în continuare hotărâți să susțină prin forța armelor Polonia în cazul unei invazii germane.[187]

Pe 22 august 1939, Hitler a convocat comandanții principali ai forțelor armate la Obersalzberg pentru a le spune că invazia avea să se desfășoare. Aceștia au sosit în haine civile pentru a evita orice suspiciune. Pactul cu Stalin era pe punctul de a fi semnat și Hitler era încrezător. Se decisese încă din primăvară că avea să invadeze Polonia, le-a spus. „La început, m-am gândit că am să mă întorc împotriva Vestului în câțiva ani și doar după aceea împotriva Estului. Dar ordinea acestor evenimente nu poate fi fixată." Situația poloneză devenise intolerabilă. Sosise momentul să atace. „Anglia și Franța și-au luat obligații pe care niciuna dintre ele nu este în stare să le îndeplinească. Nu există reînarmare

reală în Anglia, doar propagandă." Astfel că nu avea să existe un război general dacă invada Polonia. Riscul pentru democrațiile din vest era prea mare. În același timp, cucerirea Estului avea să aducă cu sine rezerve de grâu și materiale brute care aveau să strice orice încercări viitoare de blocadă. „A fost dat începutul distrugerii hegemoniei Angliei." „Inamicii noștri", adăuga el, „sunt niște mici viermi. Am ajuns să îi cunosc la München."[188] La prânz, câțiva dintre ofițerii prezenți și-au exprimat în mod liber neliniștea în privința celor spuse de Hitler. Mulți dintre ei simțeau că Hitler se păcălea singur atunci când susținea că Marea Britanie și Franța nu aveau să intervină. Pentru a le întări hotărârea, Hitler li s-a adresat din nou după-amiază. „Toată lumea", le-a spus, „trebuie să împărtășească punctul de vedere că de la început am fost hotărâți să ne luptăm cu puterile vestice. O luptă pe viață și pe moarte." Conducătorii vestici erau „oameni mai slabi". Chiar dacă declarau război, nu puteau face multe pe termen scurt. „Distrugerea Poloniei rămâne prioritatea", a conchis el.[189]

Hitler a continuat în realitate să creadă că britanicii nu au să intervină; amenințarea pe termen lung a puterii Americii, se gândea el, avea să îi împingă spre o alianță cu Germania.[190] Dar intenția, pe care a făcut-o clară generalilor la acel moment, de a lansa invazia pe 26 august a fost stricată în mod neașteptat de Mussolini, care s-a simțit insultat că, în ciuda asigurărilor incluse în Pactul de Oțel, Hitler alesese să nu fie în totalitate onest cu el în privința Poloniei. Veștile invaziei plănuite, comunicate lui Ciano de Ribbentrop la începutul lunii, îi luaseră pe italieni complet prin surprindere. Pe 24 august 1939, Hitler îi scrisese personal lui Mussolini cerându-i sprijinul italienilor. Trupele deja își primiseră ordinele de marș pe 25 august 1939, atunci când a ajuns răspunsul lui Mussolini la Cancelaria Reichului: aeroporturile germane fuseseră închise deja, congresul anual de la Nürnberg anulat și raționalizarea alimentelor urma să intre în vigoare de la 27 august 1939. Mussolini i-a răspuns lui Hitler că Italia nu se afla în poziția de a oferi asistență militară în eventualitatea unui război. „Italienii se poartă exact cum au făcut-o în 1914", fumega Hitler. A anulat ordinele de marș și invazia s-a oprit chiar înainte să ajungă la granița cu Polonia.[191]

Jocul decisiv era acum în desfășurare. Trecând peste furia lui față de italieni, care și-au completat ofensa oferindu-se să convoace o conferință

cu britanicii și cu francezii pentru a impune un acord similar cu cel de la München, Hitler a făcut un ultim efort pentru a-și asigura neutralitatea anglo-franceză. Întâlnirile ulterioare cu Henderson nu au reușit să schimbe poziția britanică în privința crucială a garanției lor față de polonezi în eventualitatea unui conflict armat. Mult din ceea ce avea Hitler de zis, inclusiv oferta unui plebiscit în problema Coridorului, însoțită de revenirea Danzigului la Germania, nu erau nimic altceva decât praf în ochi pentru a asigura publicul german că depusese toate eforturile pentru a menține pacea. Când Ribbentrop i-a comunicat oferta lui Henderson în Cancelaria Reichului, la miezul nopții în 29 august 1939, a citit-o cu o viteză mult prea mare ca ambasadorul să poată lua notițe corespunzătoare, apoi a aruncat-o pe masă spunând că oferta oricum expirase. Traducătorul prezent la întâlnire a relatat mai târziu că atmosfera fusese atât de proastă, încât crezuse că cei doi bărbați aveau să se lovească. Hitler și-a difuzat oferta la radioul german în seara de 30 august 1939, învinuindu-i pentru eșecul acestei propuneri pe britanici și polonezi, cărora li se ceruse în ultimul moment să își trimită un emisar la Berlin. Până la acel moment, armata primise un nou set de ordine de marș în Polonia în primele ore ale zilei de 1 septembrie 1939.[192]

Acționând conform planurilor elaborate de Heydrich cu mai mult timp înainte, membri ai SS îmbrăcați în haine civile au înscenat un atac fals asupra unei stații germane de radio la Gleiwitz, în Silezia Superioară. Angajații stației au fost înlocuiți de un alt detașament de membri SS. Dovezile atacului așa-zis mortal al polonezilor au fost reprezentate de doi deținuți din lagărul de concentrare de la Sachsenhausen, uciși prin injecție letală și aruncați în stația de radio pentru a fi fotografiați de presa germană. Ordinele, aprobate de Hitler personal, se refereau la cele două corpuri ca fiind „mărfuri conservate". Un al treilea bărbat, Franz Honiok, un cetățean german pro-polonez, a fost arestat pe 30 august 1939 ca fiind cineva care putea fi identificat plauzibil ca o victimă poloneză întâmplătoare și scos din arestul poliției de la Gleiwitz de către SS a doua zi. Acesta a fost adormit cu o injecție, plasat în interiorul stației radio și, încă inconștient, împușcat. Pentru a da și mai multă autenticitate acțiunii, membrii SS care vorbeau poloneza au strigat lozinci antigermane în microfon înainte de a pleca. În mod normal,

stația radio era folosită doar pentru anunțuri meteo de urgență, astfel că aproape nimeni nu o asculta. În alte părți, încă două incidente de graniță au fost înscenate de membri SS îmbrăcați în uniforme ale armatei poloneze. Când un membru SS ieșea dintr-o vamă germană pe care tocmai o vandalizase, s-a împiedicat de mai multe cadavre îmbrăcate în uniforme poloneze. Capetele lor, a raportat mai târziu, erau rase, fețele fuseseră zdrobite pentru a nu mai putea fi recunoscute și corpurile le erau complet rigide.[193]

La cinci fără un sfert în dimineața de 1 septembrie 1939, nava de război germană *Schleswig-Holstein* a deschis focul asupra garnizoanei și a depozitului de muniție poloneze din Westerplatte, o peninsulă din estuarul Vistulei care controla intrarea în portul Danzig, iar bombardierele Stuka au zburat jos deasupra orașului. Oficiali ai căii ferate și ai poștei poloneze au fost atacați de unități ale poliției germane locale și schimburi de focuri au avut loc în mai multe zone. Albert Forster, liderul regional al Partidului Nazist din Danzig, l-a pus pe împuternicitul Ligii Națiunilor Burckhardt în arest la domiciliu și apoi i-a acordat două ore să plece. Burckhardt și-a împachetat bagajele și a condus până în Lituania. Peste tot de-a lungul graniței dintre Polonia și Germania, unități ale forțelor armate germane au ridicat barierele vămilor și au intrat pe teritoriul Poloniei, în timp ce aparatele forțelor aeriene germane au pătruns în spațiul aerian polonez încărcate cu bombe menite a fi aruncate asupra căilor ferate, drumurilor, podurilor, bazelor armatei și orașelor poloneze. La zece dimineața, Hitler s-a adresat unui Reichstag convocat în grabă. Epuizat și surescitat de negocierile agitate din zilele anterioare, Hitler era emoționat și confuz, încurcându-se în cuvinte de mai multe ori și lăsând o impresie neobișnuit de ezitantă. Polonezii comiseseră nu mai puțin de paisprezece încălcări grave ale graniței noaptea trecută, a spus el (făcând aluzie la incidentele înscenate de oamenii lui Heydrich). Represaliile erau necesare pentru acestea și pentru alte crime. „De acum înainte, la bombe se va răspunde cu bombe. Cel care luptă cu otravă va fi atacat cu gaz otrăvitor. Cel care se îndepărtează de regulile comportamentului uman în războiul nu se poate aștepta decât ca noi să facem același lucru.“ După încheierea discursului, deputații au votat solemn încorporarea Danzigului în Reich. Dar nu înainte ca Hitler să dea drumul unei note care era plină nu doar de premoniții

sumbre, dar și încărcată de profeții. Era pregătit de orice sacrificiu, spunea el. „Acum nu-mi doresc decât să fiu primul soldat al Reichului German. Prin urmare, mi-am îmbrăcat acea tunică care mi-a fost mereu sfântă și dragă. Nu mi-o voi mai da jos până victoria va fi a noastră sau, [dacă nu va fi], nu voi trăi să văd acea zi!" Sinuciderea în cazul unei înfrângeri îi trecea deja prin minte.[194]

III

În Marea Britanie și Franța, la fel ca în Polonia, forțele armate se pregătiseră de război încă de la începutul crizei. Guvernul britanic a ordonat mobilizarea totală la 31 august și, temându-se de atacuri aeriene, a început să evacueze femeile și copiii din orașe. Saci de nisip au fost puși grămadă în fața clădirilor guvernamentale, au fost dat ordine rapid pentru stingerea luminilor noaptea și Chamberlain a început să discute formarea unui cabinet de război care să includă și oponenți ai împăcării, precum Winston Churchill. Dar schimbările de situație din august îl convinseseră pe Chamberlain că o soluție pașnică era totuși posibilă. Certuri furioase au izbucnit în cabinetul britanic. În timp ce Chamberlain șovăia, secretarul său de externe, lordul Halifax, continua să negocieze cu francezii, italienii și germanii. Negocierile nu au ajuns la niciun rezultat. Majoritatea cabinetului, lăsând la o parte argumentele în favoarea unei amânări, a susținut emiterea unui „ultim avertisment" către Hitler. În seara de 1 septembrie 1939, Henderson a transmis guvernului german că conferința propusă de italieni în problema poloneză, bazată pe oferta lui Hitler din 29 august, putea să aibă loc doar dacă forțele germane încetau focul și se retrăgeau.[195]

Pe 2 septembrie 1939, după multe ore de conversații telefonice între ministerele de externe britanic, francez și italian, Chamberlain a înfruntat o Cameră a Comunelor plină, cu puțin înainte de ora opt în acea seară. A început prin a le spune membrilor că nu primise niciun răspuns din partea lui Hitler la avertizarea finală din ziua precedentă. „Se prea poate", a continuat el, „ca întârzierea să fie cauzată de luarea în considerare a unei propuneri, pe care, între timp, o înaintase guvernul Italiei, ca ostilitățile să înceteze și să fie urmate de o conferință imediat după aceea

între cele cinci puteri, Marea Britanie, Franța, Polonia, Germania și Italia." Nu a menționat existența unui termen-limită pentru răspuns, nu a făcut nicio referire la carnagiul și distrugerea care se petreceau la acel moment, trupele și civilii polonezi fiind măcelăriți de atacurile terestre și aeriene germane. Cuvintele lui echivoce au făcut situația să arate ca un nou München. Dar atmosfera din cadrul elitei politice, similar celei din țară, se schimbase din martie 1939. Marea majoritate erau acum convinși că scopul celui de-al Treilea Reich era dominarea europeană, dacă nu chiar cea mondială și că venise momentul ca aceasta să fie oprită. Un val de furie a cuprins Camera. Atunci când Arthur Greenwood s-a ridicat în picioare pentru a rosti răspunsul opoziției, a fost întrerupt cu obrăznicie. „Vorbind în numele Partidului Laburist", a început Greenwood. „Vorbește în numele Angliei!" a strigat un membru Tory de pe băncile din spate, Leo Amery. Acesta era un sentiment împărtășit în întreaga Cameră.[196]

Greenwood s-a ridicat la nivelul momentului. „Sunt puternic tulburat", a spus el. „Un act de agresiune a avut loc acum treizeci și opt de ore... Mă întreb cât timp suntem dispuși să ezităm într-un moment în care Marea Britanie și tot ceea ce reprezintă Marea Britanie și civilizația umană sunt în pericol." Chamberlain a fost cutremurat de ostilitatea pe care o provocaseră cuvintele sale. Un spectator de la galeria deschisă publicului l-a descris mai târziu ca fiind „un bătrân neputincios și ezitant, cu voce și mâini tremurânde". Majoritatea cabinetului s-a întâlnit neoficial aproape imediat după ședință fără el, oripilată de ezitările lui. Trebuia să trimită un ultimatum Germaniei de îndată, au hotărât ei. Halifax și Chamberlain se temeau că dacă acest ultimatum nu era trimis, guvernul avea să pice. Opinia publică din Marea Britanie susținea o acțiune hotărâtă. În același timp în care o furtună cu tunete cuprindea cerul de deasupra Londrei, cabinetul s-a întâlnit la 11.20 seara și a luat hotărârea. În dimineața următoare, la ora 9, pe 3 septembrie 1939, Henderson a înmânat un ultimatum oficial ministrului de externe al Germaniei. Dacă Germania nu era de acord cu încetarea focului și cu retragerea în două ore, Marea Britanie și Germania aveau să se afle în război.[197]

Germanii au răspuns printr-un document lung, pregătit dinainte, înmânat lui Henderson la scurt timp după expirarea ultimatumului, la

ora 11 dimineața. Acesta susținea că tot ceea ce dorea Germania să facă era să corecteze nedreptățile Tratatului de la Versailles și învinovățea Marea Britanie pentru încurajarea agresiunii poloneze. La prânz, francezii au înaintat un ultimatum similar, dar mai lung. Și acesta a fost respins, printre asigurări că Germania nu avea nicio intenție de a invada Franța. Până la acest moment, Chamberlain transmisese deja radiofonic populației britanice că absența unui răspuns satisfăcător la ultimatum avea să însemne că „această țară se află acum în război cu Germania". „Tot ceea ce am muncit", a spus el Camerei Comunelor la scurt timp după aceea, „tot ce am sperat, tot ceea ce am crezut în viața mea publică s-a prăbușit în ruine". După-amiaza devreme, vestea a fost transmisă națiunii germane printr-o serie de proclamații făcute de Hitler. Făcuse tot ceea ce îi stătuse în putere pentru a menține pacea, le-a spus el, dar dorința de război a britanicilor o făcuse imposibilă. Nu britanicii erau de învinuit, ci numai liderii aparținând plutocrației evreiești. Adresându-se Partidului Nazist și membrilor acestuia, a fost mai direct. „Inamicul nostru global iudeo-democratic a reușit să aducă poporul englez în stare de război cu Germania", le-a spus el și apoi a adăugat: „Anul 1918 nu se va repeta".[198]

Alții nu erau la fel de siguri. Conservatorii, care se uniseră în timpul crizei de la München din anul precedent pentru a se opune drumului spre război al lui Hitler, erau și mai oripilați la întoarcerea atenției acestuia spre Polonia. Prin multe canale, au încercat să ia legătura cu guvernul britanic și cu cel francez, dar mesajele lor erau mixte – unii cereau o fermitate mai mare, alții o înțelegere europeană generală – și nu au fost luați foarte în serios.[199] Când Hitler și-a retras ordinele inițiale de invazie a Poloniei, câțiva, printre care Schacht, Oster și Canaris, au crezut pentru puțină vreme că această lovitură adusă prestigiului său avea să îl doboare. Dar nu aveau susținerea generalilor la acel moment. Încrederea militară mai mare a ofițerilor superiori, pe deplin justificată, în raport cu rezistența poloneză, ambiția de mult nutrită de a da o lovitură polonezilor, celelalte luni de teroare și intimidare din partea liderului nazist și surpriza și ușurarea lor în legătură cu reușita dezmembrare a Cehoslovaciei îi făcuseră să treacă peste orice rezerve pe care încă le aveau în legătură cu politica lui Hitler. Un an după criza de la München, forțele armate erau mult mai bine pregătite; Uniunea Sovietică fusese

neutralizată; și, în realitate, Marea Britanie și Franța nu puteau să facă nimic pentru a salva Polonia de la distrugere. Hitler dorise să înceapă războiul în septembrie 1938 și fusese împiedicat în ultimul moment de intervenția anglo-franceză. De data aceasta, hotărârea lui era mult mai mare. În ciuda tuturor tergiversărilor din ultimele zile ale lui august 1939, hotărârea lui de a invada Polonia, chiar cu riscul unui război european general, nu putea fi destrămată. Când Göring, în continuare încercând să evite un conflict cu britanicii, i-a sugerat pe 29 august 1939 că nu era necesar să „riște totul“, Hitler i-a răspuns: „De-a lungul vieții mele, întotdeauna am riscat totul“.[200]

Totul sau nimic nu era ceva care să fie pe placul imediat al marii mase de germani. Până pe 29 august 1939 deveniseră în mod serios alarmați. Atmosfera din districtul rural bavarez Ebermannstadt, relatată de un oficial, era „de oarecare deprimare... Deși nu existau semne ale fricii de război nicicăieri... nici nu poate fi vorba de entuziasm pentru război. Amintirea războiului mondial și a consecințelor sale este încă prea proaspătă pentru a lăsa loc unei atmosfere vesele.“ Începutul războiului, adăuga încă un raport înaintat câteva săptămâni mai târziu, a cauzat o „deznădejde“ generală în rândul populației.[201] Observatorii social-democrați erau de acord că nu exista „entuziasm pentru război“.[202] Aflat în Wilhelmplatz, în jurul prânzului, pe 3 septembrie, William L. Shirer s-a alăturat unei mulțimi de aproximativ 250 de oameni care au auzit la megafon anunțul declarației de război a britanicilor. „Când s-a terminat“, a povestit el, „nu a existat nici măcar un murmur,“ S-a hotărât să sondeze atmosfera și mai mult: „M-am plimbat pe străzi“, a continuat el. „Pe fețele oamenilor se puteau citi uimirea, depresia... În 1914, cred, entuziasmul din Berlin în prima zi a războiului mondial a fost extraordinar. Astăzi, niciun pic de entuziasm, niciun strigăt de bucurie, nicio aclamație, nu s-au aruncat flori, nicio febră a războiului, nicio isterie a războiului“. Nu a existat o renaștere a spiritului legendar de la 1914 în septembrie 1939. Războiul dus de propagandă, menit să îi umple pe germani de ură față de noii lor inamici, eșuase.[203]

Neliniștea și anxietatea erau printre cele mai comune emoții resimțite odată cu intrarea Germaniei în stare de război. În Hamburg, Luise Solmitz era disperată. „Cine o să înfăptuiască miracolul acesta?“ întreba ea pe 29 august 1939. „Cine o să ajute omenirea chinuită să se

îndepărteze de război spre pace? Ușor de răspuns: nimeni și nimic... Începe un măcel așa cum lumea nu a mai cunoscut."[204] Mai presus de orice, teama de raidurile aeriene asupra orașelor germane era cea care răspândea sentimentul de descurajare în rândul populației. Acest sentiment a fost înrăutățit și de minuțioasele prevederi în caz de raid aerian pe care oamenii erau încurajați să le ia de către responsabilul de bloc. „Raidurile aeriene, îi spunea o cunoștință soțului Luisei Solmitz pe 31 august 1939, ei bine, nu e chiar atât de groaznic dacă o încasăm puțin. Va reduce din presiunea de pe front." „Este redusă presiunea pe front, l-a întrebat Fr[iedrich], dacă părinții, soțiile, copii și casele soldaților sunt nimicite?"[205] Fără să se aștepte la prea multă protecție din partea lor, Luise Solmitz a cusut saci de nisip pentru a-i pune în fața geamurilor. „O lume plină de sânge și atrocități", nota ea la începutul războiului. „Și astfel intrăm într-o perioadă atât de nedorită și temută, o perioadă față de care Războiul de Treizeci de Ani va părea o ieșire la picnic... Acum, când rănile Europei fuseseră vindecate după 21 de ani, Vestul va fi distrus."[206]

IV

Războiul fusese obiectivul celui de-al Treilea Reich și al conducătorilor săi încă din momentul venirii la putere în 1933. Din acel moment până la începerea efectivă a ostilităților în septembrie 1939, aceștia se axaseră fără oprire pe pregătirea națiunii pentru un conflict care avea să aducă dominarea europeană și într-un final mondială de către Germania. Megalomania acestor ambiții fusese evidentă din gigantismul planurilor realizate de Hitler și de Speer pentru Berlin, care avea să devină „Germania, noua capitală a lumii". Hotărârea nelimitată a politicii naziste de cucerire și dominare a restului lumii era dublată de o corespunzătoare încercare în desfășurare de a remodela mințile, spiritul și trupurile poporului german, pentru a-l face capabil și demn de rolul de nouă rasă dominantă care îi aștepta. Coordonarea extrem de conștiincioasă a instituțiilor sociale germane care a oferit Partidului Nazist aproape un monopol asupra organizării vieții de zi cu zi, începând cu 1933, era doar începutul. Pentru a fi siguri, Hitler și naziști de seamă

proclamaseră în 1933-1934 că doreau să combine ce este mai bun din vechea și din noua Germanie în crearea celui de-al Treilea Reich, să sintetizeze tradiția și revoluția și pentru a asigura elitele conservatoare că își canalizau în aceeași măsură elanul propriei mișcări spre construirea noii Germanii. La finalul lui iunie 1934, cererile celor mai radicali naziști pentru o revoluție permanentă au fost zdrobite nemilos în „Noaptea cuțitelor lungi", în același timp în care conservatorilor li se dăduse o lecție sângeroasă prin care să li se amintească faptul că lucrurile nu aveau să mai fie precum în vechea ordine din timpul Kaizerului.

Dar sinteza dintre vechi și nou, pe care vărsarea de sânge din 30 iunie 1934 părea să o fi restaurat, era în realitate subminată.

În mod inegal, dar inconfundabil, echilibrul se muta în favoarea noului. Spre deosebire de alte regimuri fondate pe înfrângerea revoluției marxiste, precum Ungaria, cel de-al Treilea Reich a adus cu sine mai mult decât o simplă contrarevoluție. Ambițiile sale s-au extins mult dincolo de restaurarea oricărui status-quo real, imaginar, curățat sau îmbunătățit. Aproape imediat, regimul nazist a început să încerce să coordoneze toate instituțiile majore care, din motive tactice, nu încercase să le aducă sub egida sa la începutul celui de-al Treilea Reich: armata, bisericile și afacerile. Aceasta s-a dovedit a fi o sarcină dificilă, întrucât prioritatea reînarmării cerea circumspecție în ceea ce privește afacerile și armata, în timp ce asaltul asupra credințelor religioase cele mai adânci ale oamenilor au trezit cea mai fățișă și deschisă opoziție pe care naziștii au întâlnit-o ca urmare a suprimării mișcării muncitorilor. Cu toate acestea, până în 1939 fusese făcut un progres important. Afacerile, la început entuziaste în privința profitului ce putea fi făcut din reconstrucție și reînarmare, se dovediseră insuficient de patriotice din punctul de vedere al naziștilor și începând cu 1936 au fost în mod crescând forțate, reglementate și depășite în avântul condus de stat al pregătirii militare care a trecut realizarea profitului pe un loc secundar. Managementul economic îndrăzneț, plin de imaginație, dar până la urmă convențional al lui Schacht a fost dat la o parte în 1937-1938, atunci când a început să impună limite efortului de război. Forțele armate fuseseră aduse voluntar sub controlul lui Hitler în 1934 și au cooperat bucuros la reînarmare în următorii trei ani. Dar atunci când ofițeri superiori precum Beck, Blomberg sau Fritsch au început să devină

ezitanți în privința ritmului din ce în ce mai accelerat al evenimentelor de la începutul lui 1938, au fost înlocuiți, împreună cu ministrul de externe Neurath; contestatarii rămași au fost reduși la tăcere pe moment de anexarea reușită de Hitler a regiunii sudete în septembrie 1938.

Până la acest moment, de asemenea, regimul reușise să se impună într-un mod lipsit de ambiguitate și în sfera politicii culturale, exprimându-și cu o maximă claritate părerile despre arta modernă în Expoziția de Artă Degenerată de la München, din iulie 1937. Și a început să impună și o politică de eugenie socială lipsită de scrupule, care a dat la o parte conceptele tradiționale ale moralității creștine în încercarea de a produce o rasă aeriană perfectă fizic și spiritual. În acest domeniu, politicile radicale au fost introduse încă de la început, cu sterilizarea forțată a celor presupuși degenerați și cu începerea îndepărtării evreilor din administrația publică, din profesii, viața economică, și, odată cu promulgarea Legilor de la Nürnberg în 1935, și în viața sexuală a germanilor. Și aici însă ritmul s-a accelerat vizibil în 1938, odată cu noile legi în privința căsătoriei și a divorțului menite să asigure că doar germanii corespunzători ereditar au dreptul să procreeze, iar cuplurile fără copii au fost încurajate să se despartă în interesul rasei. Violența antisemită a pogromului de pe 9-10 noiembrie 1938, exproprierea finală a comunității evreilor germani ce i-a urmat și îndepărtarea lor din zonele culturale și sociale ale vieții pe care le împărțeau cu restul populației au fost doar expresiile cele mai dramatice ale acestei accelerări de ritm. Mai puțin observabilă general, dar pentru cei afectați nu mai puțin serioasă în consecințe, a fost transformarea lagărelor de concentrare în 1937-1938 din locuri de încarcerare și coerciție pentru cei rămași din opoziția politică social-democrată și comunistă, acum complet înfrântă, în locuri de colectare a celor nedoriți eugenic, care au fost din ce în ce mai mult utilizați ca sclavi în munci fizice dificile menite, în ultimă instanță, să îi ucidă.

În niciunul din aceste domenii naziștii nu încercau să întoarcă timpul înapoi. Din contră, în fiecare domeniu, atracția lor pentru modern a devenit rapid evidentă. Aceasta era prezentă nu doar în atelierele de proiectare ale fabricilor de armament, șantierelor navale, companiilor ce construiau avioane, liniilor de producție de muniție, laboratoare de cercetare medicală și companii chimice. Eugenia, inclusiv sterilizarea

forțată, devenea în sine acceptată de oamenii de știință și de comentatorii din jurul lumii ca fiind fața modernă a politicii sociale. Pentru cei care o îmbrățișau, credința în locul central al rasei în chestiunile privind omul își deriva legitimitatea și din ceea ce era privit ca ultimele descoperiri ale științei moderne. Modernitatea îmbrăca și o formă fizică, concretă în cel de-al Treilea Reich. Noi medicamente, înlocuitori sintetici ai petrolului, ai cauciucului și ai fibrelor naturale, noi modalități de comunicare precum televizorul, noi tipuri de aliaje metalice, rachete care puteau fi lansate în spațiu – toate acestea și multe altele erau sprijinite entuziast de către stat, prin institute de cercetare finanțate de guvern și prin subvenții acordate marilor companii pentru cercetare și dezvoltare. Fața modernismului nazist era dată și de autostrăzi, traversând impetuos dealurile și întinzându-se în văi adânci în alb strălucitor, de construcții curate și moderne; în clădiri naziste, precum castelele Order, amplasamentul Congresului partidului de la Nürnberg sau noua Cancelarie a Reichului din Berlin, unde vechile tehnici au fost îmbrăcate în veșminte neoclasice, ultima modă a arhitecturii publice de-a lungul globului. Chiar și în artă, unde Hitler s-a asigurat că toate produsele mișcărilor moderniste de seamă ale momentului vor fi date jos de pe pereții galeriilor și muzeelor germane, figurile masive, musculoase sculptate de Arno Breker și de imitatorii săi vorbeau nu despre forma umană tradițională, ci despre un nou tip de om, perfect fizic și pregătit de acțiune violentă. Până și scenele idilice de la țară, pictate de școala „sânge și glie" a artiștilor germani, vorbeau nu despre întoarcerea la o lume rurală încremenită în trecutul ierarhizat și încuiat, ci mai degrabă despre o nouă ordine în care țăranul avea să fie independent, prosper și mândru, furnizând mâncarea ce avea să susțină Germania în conflictele viitoare. Pentru milioane de germani, cel de-al Treilea Reich, cu reala sau plănuita distribuție de masă a unor minuni ale tehnicii, precum „receptorul poporului" sau „mașina poporului", însemna modernitate și progres disponibile tuturor.[207]

Modernitatea era legată în mintea principalilor conducători naziști de conflict și război. Darwinismul social, principiul confirmat științific pe care se baza o mare parte din gândirea nazistă, postula o lume în care națiunile și rasele se află într-o permanentă luptă pentru supraviețuire. Exista astfel o nevoie esențială, așa cum o vedeau Hitler și naziștii

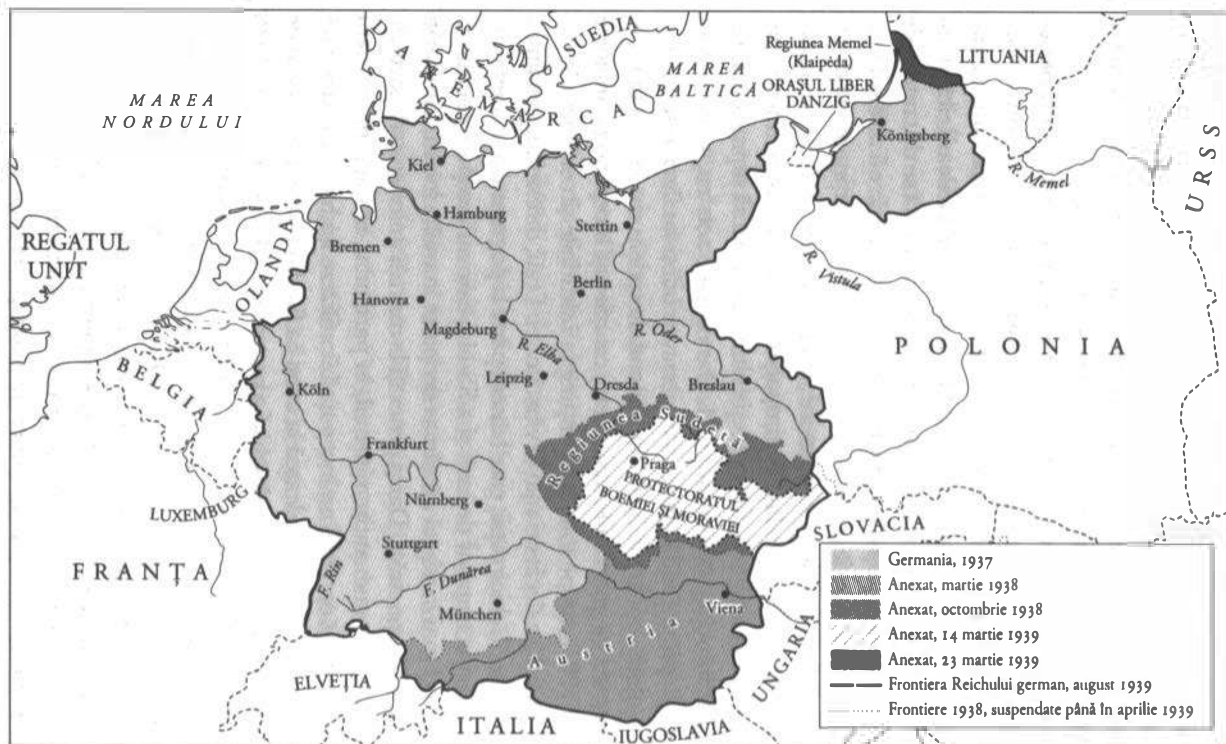
marcanți, de a pregăti Germania și germanii pentru luptă. Pe măsură ce creștea urgența acestei nevoi, mai ales după 1937, au crescut și radicalismul și lipsa de scrupule a regimului.[208] Rezervele tradiționale au fost date la o parte. Temeinicia și lipsa de scrupule a naziștilor de a remodela Germania și pe germani erau virtual fără de pereche. Fiecare parte a vieții intelectuale și culturale era consacrată servirii scopurilor de a pregăti mințile oamenilor pentru război. Școlile și universitățile erau transformate în tabere de antrenament, în dauna educației și a învățării. Taberele de antrenament, într-adevăr, răsăriseră peste tot și afectau aproape toate domeniile vieții, și nu doar pentru cei tineri. Cel de-al Treilea Reich se lansase într-un vast experiment în inginerie umană, atât fizică cât și spirituală, care nu recunoștea nicio limită în pătrunderea corpului și minții individizilor, în încercarea sa de a-i configura într-o masă coordonată, mișcându-se și simțind ca unul. De la început, coerciția și teama au făcut la fel de mult parte din acest proces ca și propaganda și puterea de convingere. Dacă a existat vreodată un stat care să merite clasificarea de totalitar, acela este cel de-al Treilea Reich.

În toate aceste sfere, cel de-al Treilea Reich s-a apropiat semnificativ de țelurile sale în cei șase ani și jumătate care au trecut de la începuturile sale din primăvara lui 1933 și până la începutul războiului în toamna lui 1939. Dar cu toate acestea, șase ani și jumătate nu este un timp îndelungat; abia suficient de lung pentru a obține gradul și profunzimea transformărilor dorite de naziști. Într-un domeniu după altul, impulsul totalitar a fost forțat să facă compromisuri cu lipsa de maleabilitate a naturii umane. Dimensiunea și severitatea represiunii au forțat oamenii să se retragă în sfera privată, unde se simțeau relativ în siguranță să vorbească liber despre politică; în public acordau respectul pe care erau nevoiți să îl acorde regimului, dar pentru majoritatea asta era totul. Cele mai populare politici și instituții domestice ale regimului erau cele care se adresau direct aspirațiilor și dorințelor oamenilor: Putere prin Bucurie, Ajutorul Social Național-Socialist, crearea de locuri de muncă, reducerea șomajului, un sentiment general de stabilitate și ordine după tulburările și deviațiile din anii Republicii de la Weimar. Majoritatea copleșitoare a adulților, ale căror minți și convingeri se formaseră înaintea apariției celui de-al Treilea Reich, și-au păstrat propriile valori mai mult sau mai puțin intacte; uneori, acestea

se suprapuneau puternic cu cele ale naziştilor, uneori nu. Generaţia tânără a fost în primul rând cea ţintită de nazişti. Pe termen lung, pe măsură ce cel de-al Treilea Reich se îndrepta ferm spre cei o mie de ani proiectaţi, rezervele generaţiilor în vârstă nu aveau să conteze. Viitorul se afla în cei tineri şi viitorul avea să fie nazist.

Şi tinerii, desigur, ca şi cei mai în vârstă, îşi doreau plăceri personale, şi cu cât se simţeau mai trişaţi fiind privaţi de acestea prin mobilizarea lor perpetuă în Tineretul Hitlerist, în şcoli şi universităţi, cu atât mai mult mormăiau în privinţa vieţii din cel de-al Treilea Reich. Unii profesori de şcoală şi profesori universitari au reuşit să se distanţeze de ideologia nazistă, deşi alternativele pe care le aveau de oferit erau arareori foarte diferite de ideile vehiculate de nazişti. Conţinutul de divertisment din media, film, radio, reviste, teatru şi restul, a crescut cu timpul pe măsură ce plictiseala faţă de propaganda directă printre tineri şi bătrâni a devenit evidentă. Educaţia şi cultura au reuşit să supravieţuiască, deşi doar într-o formă compromisă. Dar cu toate acestea, şase ani şi jumătate de propagandă neîncetată, perseverentă şi-au făcut efectul. Toţi comentatorii, oricare le-ar fi fost punctul de vedere, au fost unanimi în convingerea că generaţiile mai tinere, cei născuţi începând cu mijlocul anilor 1920, erau pe total mai impregnaţi de ideile şi convingerile naţional-socialiste decât cei mai în vârstă ca ei. Erau, de exemplu, înaintea tuturor, tinerii, chiar copii, care luaseră parte la pogromul din noiembrie 1938 în urma trupelor de asalt şi a SS-ului care au început violenţa, în timp ce cei mai în vârstă au rămas deoparte în multe locuri, înfricoşaţi de măcelul de pe străzi. Dar şi generaţiile mai vârstnice erau departe de a fi complet imune: antisemitismul, în particular, era atât de insistent propagat, încât oamenii au început să îi utilizeze limbajul aproape fără să gândească şi să se gândească la evrei ca fiind o rasă aparte, oricât de mult ar fi deplâns violenţa deschisă a pogromului din noiembrie în 1938 sau ar fi simpatizat cu unii evrei pe care îi cunoşteau personal.

Mai presus de orice, însă, naţionalismul naziştilor a fost factorul care a câştigat sprijinul oamenilor. Oricât de preocupaţi ar fi fost în legătură cu ameninţarea unui război general, nu puteau fi negate mândria şi satisfacţia marii majorităţi a germanilor, inclusiv a multor foşti social-democraţi şi, foarte probabil, a nu puţini foşti comunişti, de asemenea, la reuşita lui Hitler de a îndepărta jugul reprezentat de

Harta 22. **Anexările antebelice germane**

Versailles. Ieşirea din Liga Naţiunilor, plebiscitul din Saar, remilitarizarea Renaniei, anexarea Austriei, încorporarea regiunii sudete, recâştigarea Memelului, ocuparea Danzigului – toate acestea le păreau nemţilor ca ştergând ruşinea Acordului de Pace din 1919 şi redând Germaniei locul de drept în lume, cerând pentru germani dreptul la autodeterminare garantat atât de multor naţiuni la sfârşitul Primului Război Mondial.

Toate acestea le-au apărut nemţilor şi ca fiind realizarea unui singur bărbat, Adolf Hitler, Führerul celui de-al Treilea Reich. Imaginea de propagandă a lui Hitler, de om de stat de nivel mondial care redase germanilor mândria de ţară aproape de unul singur, nu corespundea, desigur, în întregime cu realitatea. Chiar şi în domeniul politicii externe au existat ocazii, cel mai notabil anexarea Austriei, unde urmase drumul indicat de alţii (în acest caz, Göring), sau, în cazul crizei de la München, fusese forţat, în ciuda propriilor înclinaţii, să se supună presiunii internaţionale. Alţii, cel mai notabil Ribbentrop, exercitaseră la rândul lor o influenţă considerabilă asupra procesului de luare a deciziilor în momentele-cheie. Cu toate acestea, într-adevăr Hitler a fost cel care, mai presus de toţi ceilalţi, uneori încurajat de anturajul personal, alteori nu, a condus Germania pe drumul spre război între 1933 şi 1939. El a dictat parametrii generali ai politicii şi ideologiei pentru ca alţii să îi aplice în detaliu. În momente cruciale şi-a asumat comanda personală, adesea nesigur şi ezitant în anumite momente de criză, dar întotdeauna împingând spre ţelul său suprem: războiul. Povestea celui de-al Treilea Reich din 1933 până în 1939 nu a fost povestea unei radicalizări neîncetate alimentate de instabilităţile inerente din sistemul său de conducere, sau de competiţie constantă pentru putere între satrapii şi acoliţii săi, în care politica cea mai radicală era întotdeauna cel mai probabil a fi implementată. Oricât de iraţional şi de instabil ar fi fost, cel de-al Treilea Reich era în primul rând condus de sus, de către Hitler şi de subalternii săi cheie, mai ales Göring şi Goebbels, cărora mai târziu li s-a alăturat şi Ribbentrop. Când Hitler era hotărât să încetinească implementarea unei anumite politici, de exemplu cazul antisemitismului în perioada premergătoare Jocurilor Olimpice din 1936, nu a avut dificultăţi în a o face. Aceasta nu înseamnă că tot ceea ce se întâmpla în cel de-al Treilea Reich era ordonat de către Hitler,

dar înseamnă că el se afla în scaunul şoferului, hotărând direcţia generală în care se mişcau lucrurile.

Hitler însuşi desigur nu avea îndoieli în privinţa importanţei sale centrale în tot ceea ce se întâmpla în Germania nazistă. Odată cu trecerea timpului, succesele sale din politica externă au început să îl convingă că era într-adevăr, aşa cum spusese în mai multe ocazii spre finalul anilor 1930, cel mai mare german care trăise vreodată: un bărbat ales de destin, un jucător de noroc care câştiga la fiecare aruncare de zar, un somnambul ghidat de providenţă. Cu mult înainte de 1939 ajunsese să creadă în propriul mit. Oricine încerca să îl oprească era dat la o parte. Până la acel moment, încrederea sa de nezdruncinat în sine se dovedise mai mult decât justificată. În septembrie 1939, însă, a făcut prima sa greşeală gravă de calcul. În ciuda tuturor eforturilor sale, în ciuda asigurărilor lui Ribbentrop, în ciuda intervenţiei lui Göring, în ciuda ezitărilor de ultim moment ale lui Chamberlain, britanicii declaraseră război. Pentru moment, însă, Hitler nu era preocupat de ei. În Vest, în primele luni ale conflictului, a avut loc atât de puţină acţiune, încât acestea au fost cunoscute ca „războiul crepuscular" sau „drôle de guerre". Războiul adevărat avea loc în Est. Războiul lansat împotriva Poloniei la 1 septembrie 1939 a fost de la început un război de cucerire rasială, subjugare şi exterminare. „Închideţi-vă inimile milei", le-a spus Hitler generalilor pe 22 august 1939. „Acţionaţi cu brutalitate! Bărbatul mai puternic are dreptate! Optzeci de milioane de oameni trebuie să îşi obţină dreptul. Existenţa lor trebuie asigurată. Cea mai mare asprime!"[209] Brutalitatea şi asprimea, moartea şi distrugerea sunt ceea ce avea să însemne războiul pentru milioane de oameni în conflictul care tocmai începuse.

Note

Capitolul 1. STATUL POLIȚIENESC

1. Karl-Heinz Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933-1934* (2 vol., Boppard, 1983), I. 630-31 (citatul de mai sus combină două surse diferite pentru acest discurs).

2. Kurt Werner și Karl-Heinz Biernat, *Die Köpenicker Blutwoche, Juni 1933* (Berlin, 1958).

3. Citat în Martin Broszat, *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (München, 1969), 251-2.

4. Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich* (Londra, 2003), 344-9.

5. Richard Bessel, *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany 1925-1934* (Londra, 1984), 97; Peter Longerich, *Die braunen Bataillone: Geschichte der SA* (München, 1989), 184.

6. Bessel, *Political Violence*, 119-22; pentru fundalul general, a se vedea Wolfgang Sauer, *Die Mobilmachung der Gewalt* (Karl Dietrich Bracher et al., *Die nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34* (3 vol., Frankfurt am Main, 1974 [1960] III. 255-324).

7. Peter H. Merkl, *Political Violence under the Swastika: 581 Early Nazis* (Princeton, 1975), 472-3, citând mărturia Abel nr. 58.

8. Norbert Frei, *National Socialist Rule in Germany: The Führer State 1933-1945* (Oxford, 1993 [1987]), 13.

9. Ibid., 126.

10. Longerich, *Die braunen Bataillone*, 179-88.

11. Heinz Höhne, *Mordsache Röhm: Hitlers Durchbruch zur Alleinherrschaft, 1933-1934* (Reinbek, 1984), 127-8.

12. John W. Wheeler-Bennett, *The Nemesis of Power: The German Army in Politics 1918-1945* (Londra, 1953), 761.

13. Immo von Fallois, *Kalkül und Illusion: Der Machtkampf zwischen Reichswehr und SA während der Röhm-Krise 1934* (Berlin, 1994), 105-8.

14. Höhne, *Mordsache Röhm*, 59-122, pentru ambiția în creștere a lui Röhm, și 177-206, pentru neliniștea crescândă din rândul conducerii armatei. A se vedea și Evans, *The Coming of the Third Reich*, 316-17.

15. Fallois, *Kalkül*, 131; Robert J. O'Neill, *The German Army and the Nazi Party 1933-1939* (Londra, 1966), 38-42.

16. Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933-1934*, I. 1, 156-8.

17. Bessel, *Political Violence*, 130-32, citând dosarul lui Max Heydebreck din fostul Centru pentru Documente din Berlin, acum în Arhiva de stat Berlin.

18. Heinrich Bennecke, *Die Reichswehr und der 'Röhm-Putsch'* (München, 1964), 43-4; Sauer, *Die Mobilmachung*, subliniază natura vagă și lipsa de conținut politic serios din conceptul lui Röhm despre revoluție (338-9); a se vedea și Höhne, *Mordsache Röhm*, 207-26.

19. Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933-1934*, II. 1, 393.

20. Frei, *National Socialist Rule*, 15-16; Edmund Forschbach, *Edgar J. Jung: Ein konservativer Revolutionär 30. Juni 1934* (Pfullingen, 1984).

21. Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente*, partea I: *Aufzeichnungen 1924-1941* (München, 1987-96), II. 472 (21 mai 1934).

22. Höhne, *Mordsache Röhm*, 227-38.

23. Klaus Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934-1940* (7 vol., Frankfurt am Main, 1980), I (1934), 99-117, 187.

24. Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933-1934* II. 1, 197-200; Max Domarus (ed.), *Hitler: Speeches and Proclamations 1932-1945: The Chronicle of a Dictatorship* (4 vol., Londra, 1990- [1962-3]), I. 442-6.

25. Höhne, *Mordsache Röhm*, 218-24.

26. Domarus, *Hitler*, I. 447.

27. Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/II. 472-3 (29 iunie 1934).

28. Franz von Papen, *Memoirs* (Londra, 1952), 307-11; Hans-Adolf Jacobsen și Werner Jochmann (edit.), *Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus* (3 vol., Bielefeld, 1961).

29. Domarus, *Hitler*, I. 463-4.

30. Papen, *Memoirs*, 310-11.

31. Wheeler-Bennett, *Nemesis*, 319-20; Höhne, *Mordsache Röhm*, 239-46.

32. Longerich, *Die braunen Bataillone*, 215-16.

33. Domarus, *Hitler*, I. 466.

34. O'Neill, *The German Army*, 72-6; Longerich, *Die braunen Bataillone*, 215-17; Ian Kershaw, *Hitler*, I: *1889-1936: Hubris* (Londra, 1998), 510-12; Domarus, *Hitler*, I. 466-7; Bessel, *Political Violence*, 131-3; Höhne, *Mordsache Röhm*, 239-46.

35. Ralf Georg Reuth, *Goebbels: Eine Biographie* (München, 1990), 313.

36. Domarus, *Hitler*, I. 468-9.

37. Herbert Michaelis și Ernst Schraepler (eds.), *Ursachen und Folgen: Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart*, X: *Das Dritte Reich: Die Errichtung des Führerstaates, die Abwendung von dem System der kollektiven Sicherheit* (Berlin, 1965), 168-72, document nr.. 2378 (amintirile lui Erich Kempka, publicate întâi în revista ilustrată germană *Quick*, 1954, nr.. 24).

38. Longerich, *Die braunen Bataillone*, 216-17; Domarus, *Hitler*, I. 470-71.

39. Longerich, *Die braunen Bataillone*, 217-18; Domarus, *Hitler*, I. 472-7; Kershaw, *Hitler*, I. 513-14; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I. 194-5; Ordinele lui Hitler către SA în *Völkischer Beobachter*, Sondernummer, 1 iulie 1934, pagina întâi; uciderea lui Röhm în Karl Buchheim și Karl Otmar von Aretin (edit.), *Krone und Ketten: Erinnerungen eines bayerischen Edelmannes* (München, 1955), 365-6, extrasă și tradusă în Noakes și Pridham (edit.), *Nazism*, I. 10.

40. Incidentul detaliat în Höhne, *Mordsache Röhm*, 247-96.

41. Raportul despre Schleicher în *Erste Beilage der Germania*, 180, 2 iulie 1934: 'Schleicher und sieben SA-Führer erschossen'; detalii în Höhne, *Mordsache Röhm*, 247-96, de asemenea pentru următoarele paragrafe.

42. Höhne, *Mordsache Röhm*, 247-96.

43. Bessel, *Political Violence*, 133-7.

44. Göring a declarat mai târziu că „mi-am extins sarcina dându-le o lovitură și acestor nemulțumiți". Că a făcut asta spontan și din proprie inițiativă la auzul evenimentelor de la München, așa cum au susținut unii istorici, trebuie pus la îndoială, ținând cont de grija cu care fusese pregătit restul acțiunii și de vehemența cu care îi denunțase Hitler pe Papen și pe asociații acestuia cu câteva zile mai devreme. Pentru teoria că acțiunea ar fi fost „improvizată", a se vedea Longerich, *Die braunen Bataillone*, 218 (deși dovada lui principală, afirmația lui Göring, nu demonstrează de fapt că acesta hotărâse să „extindă" sarcina spontan și fără a se consulta; nevoia de a se explica era evidentă, având în vedere că justificarea pentru epurare a fost oferită de activitățile presupuse ale lui Röhm, nu pe cele ale lui Schleicher și Papen); pentru dovezi ale plănuirii atente, a se vedea Bessel, *Political Violence*, 133-7. Detalii suplimentare în Kershaw, *Hitler*, I. 512-15; și Heinz Höhne, *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS* (Londra, 1972 [1966]), 85-121. Sauer, *Die Mobilmachung*, 334-64, observă pregătirea sistematică efectuată de Hitler și de conducerea partidului începând cu luna aprilie, subliniind importanța ofensivei propagandistice împotriva lui Röhm și a SA, mai ales în interiorul partidului. Pentru Ballerstedt, a se vedea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 181. Pentru Ludendorff, a se vedea Harald Peuschel, *Die Männer um Hitler: Braune Biographien, Martin Bormann, Joseph Goebbels, Hermann Göring, Reinhard Heydrich, Heinrich Himmler und andere* (Düsseldorf, 1982).

45. 'Goebbels erstattet Bericht: Die grosse Rede des Reichspropagandaministers', *Berliner Tageblatt*, 307, 2 iulie 1934, 3.

46. Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933-1934*, I. 1,354-8; raport în presă în *Berliner Tageblatt*, 310, 4 iulie 1934, prima pagină.

47. *Erste Beilage der Germania*, 180, 2 iulie 1934; ibid., 181, 3 iulie 1934; *Berliner Tageblatt*, 306, 1 iulie 1934, 2; pentru „epurare" a se vedea mai ales declarația lui Göring, raportată în ibid., pagina 3, și *Völkischer Beobachter*, 182/183, ½ iulie 1934, prima pagină.

48. Domarus, *Hitler*, I. 498.

49. Kershaw, *Hitler*, I. 517-22. Încercările postbelice de a aduce criminalii în fața justiției sunt documentate în Otto Gritschneider, *'Der Führer hat Sie zum Tode verurteilt'...'*: *Hitlers 'Röhm-Putsch' – Morde vor Gericht* (München, 1993).

50. Bernd Stover (ed.), *Berichte über die Lage in Deutschland: Die Meldungen der Gruppe Neu Beginnen aus dem Dritten Reich 1933-1936* (Bonn, 1996), 169-85, pentru unele mostre.

51. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I. 197-203; Martin Broszat *et al.* (eds.), *Bayern in der NS-Zeit* (6 vol., München, 1977-83), I. 71 (Bekirksamt Ebermannstadt, Halbmonatsbericht, 14 iulie 1934); Thomas Klein (ed.), *Die Lageberichte der Geheimen Staatspolizei über die Provinz Hessen-Nassau 1933-1936* (Köln, 1986), 117; Wolfgang Ribbe (ed.), *Die Lageberichte der Geheimen Staatspolizei über die Provinz Brandenburg und die Reichshauptstadt Berlin 1933 bis 1936*, I: *Der Regierungsbezirk Potsdam* (Köln, 1998), 141-2; *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, 151, 2 iulie 1934, prima pagină, pentru mulțime; ibid., 153, 4 iulie 1934, prima pagină, pentru avertizarea poliției; pentru Ministerul Propagandei, a se vedea Gabriele Toepser-Ziegert (ed.), *NS-Presseanweisungen der Vorkriegszeit: Edition und Dokumentation*, II: *1934* (München, 1985), 264 (3 iulie 1934).

52. Ian Kershaw, *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1987), 83-95.

53. Jochen Klepper, *Unter dem Schatten deiner Flügel: Aus den Tagebüchern der Jahre 1932-1942* (Stuttgart, 1955), 194.

54. Staatsarchiv Hamburg 622-1, 11/511-13: Familie Solmitz: Luise Solmitz geb. Stephan, 1889-1973, Tagebuch: vol. 28 și 29, intrările din 21 martie 1933, 3 aprilie 1933, 30 iunie 1934 (transcrierile sunt ținute în Forschungsstelle für Zeitgeschichte din Hamburg).

55. A se vedea lista în Höhne, *Mordsache Röhm*, 319-21.

56. Longerich, *Die braunen Bataillone*, 223; Bessel, *Political Violence*, 147-8.

57. Longerich, *Die braunen Bataillone*, 227-30.

58. Höhne, *The Order*, 113, 118, citând *Der Spiegel*, 15 mai 1957, pagina 29, și Bennecke, *Die Reichswehr und der 'Röhm-Putsch'*, 65, 87-8; Peter Hoffmann, *Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder* (Stuttgart, 1992), 132; Hermann Foertsch, *Schuld und Verhängnis: Die Fritsch-Krise im Frühjahr 1938 als Wendepunkt in der Geschichte der nationalsozialistischen Zeit* (Stuttgart, 1951), 57-8.

59. Ferdinand Sauerbruch, *Das war mein Leben* (Bad Wörishofen, 1951), 519-20; pentru datarea vizitei, a se vedea Kershaw, *Hitler*, I. 748, n. 144. Papen, *Memoirs*, 334, neagă aceasta.

60. Tagebuch Luise Solmitz, 2 august 1934; Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933-1934*, II. 1, 384-90. De fapt, Hitler a folosit titlul de „Președinte al Reichului“ din nou, când l-a numit pe Dönitz successor în „Testamentul“ său politic. Aceasta demonstra ipocrizia sa atunci când vorbea despre acest titlu ca fiind „indisolubil“ legat de Hindenburg; realitatea era că titlul de „Lider“ era indisolubil legat de Hitler și derivat direct de la persoana sa. A se vedea Hans Buchheim, 'The SS – Instrument of Domination', în Helmut Krausnick *et al.*, *Anatomy of the SS State* (Londra, 1968 [1965]), 127-301, at 137.

61. Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933-1934*, I. 1, 385 n. 6.

62. O'Neill, *The German Army*, 85-91.

63. Ibid., 85-91; pentru Beck, a se vedea Gert Buchheit, *Ludwig Beck, ein preussischer General* (München, 1964), 46.

64. O'Neill, *The German Army*, 87.

65. Buchheim, 'The SS', 127-32, citându-l pe Ernst Rudolf Huber, *Verfassungsrecht des Grossdeutschen Reiches* (Hamburg, 1939). Pentru planurile puciului Boxheim, a se vedea *The Coming of the Third Reich*, 274.

66. Ibid., 454-6.

67. Ernst Fraenkel, *The DualState: Law and Justice in National Socialism* (New York, 1941).

68. Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933-1934*, I. 648 (Lammers spre Hess, 11 iulie 1933).

69. Victor Klemperer, *Tagebücher 1933-1934* (*Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten: Tagebücher 1933*-1945, I) (Berlin, 1999 [1995]), 42-3 (20 iulie 1933).

70. Retipărit şi tradus în Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, II. 39-40; a se vedea şi următoarele documente şi comentarii, ibid., 41-64.

71. Ibid., 39-51; Broszat, *Der Staat Hitlers*, 244-73, 301-25; pentru Bormann şi Hess, a se vedea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 219-20, 176-7.

72. Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, II. 52-64.

73. Ibid., 57.

74. Alfred Kube, 'Hermann Göring: Second Man in the Third Reich', în Ronald Smelser şi Rainer Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite* (Basingstoke, 1993 [1989]), 62-73, la 65-6; de asemenea, mai general, Alfred Kube, *Pour le mérite und Hakenkreuz: Hermann Göring im Dritten Reich* (München, 1987 [1986]), şi Stefan Martens, *Hermann Göring: 'Erster Paladin des Führers' und 'Zweiter Mann im Reich'* (Paderborn, 1985).

75. Buchheim, 'The SS', 142-3; Höhne, *The Order*, 70-76; Evans, *The Coming of the Third Reich*, 226-30.

76. Höhne, *The Order*, 124-8.

77. Ibid. 121-32.

78. Ibid., 131-6; Josef Ackermann, *Heinrich Himmler als Ideologe* (Gottingen, 1970), 253-4.

79. Hans Peter Bleuel, *Strength Through Joy: Sex and Society in Nazi Germany* (Londra, 1973 [1972]), 199.

80 Gunnar C. Böhnert, 'An Analysis of the Age and Education of the SS *Führerkorps* 1925-1939', *Historical Social Research*, 12 (1979), 4-17; Friedrich Zipfel, 'Gestapo and SD: A Sociographic Profile of the Organisers of the Terror', în Stein U. Larsen *et al.* (edit.), *Who Were the Fascists? Social Roots of European Fascism* (Bergen, 1980), 301-11.

81. Hanno Sowade, 'Otto Ohlendorf: Non-conformist, SS Leader and Economic Functionary', în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 155-64, aici 155-8. Pentru fundalul mai general, a se vedea Michael Wildt, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002), 41-208.

82. Joachim C. Fest, *The Face of the Third Reich* (Londra, 1979 [1963]), 152-70, şi Günther Deschner, 'Reinhard Heydrich: Security Technocrat', în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 85-96, oferă caracterizări opuse.

83. Höhne, *The Order*, 147-57.

84. Shlomo Aronson, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Stuttgart, 1971).

85. Pentru relatarea demisiei sale, a se vedea Rudolf Diels, *Lucifer ante Portas: Es spricht der erste Chef der Gestapo* (Stuttgart, 1950). Pentru istoria complicată a tuturor acestor evenimente, a se vedea Christoph Graf, 'Kontinuitäten und Brüche. Von der Politischen Polizei der Weimarer Republik zur Geheimen Staatspolizei', în Gerhard Paul și Klaus-Michael Mallmann (edit.), *Die Gestapo – Mythos und Realität* (Darmstadt, 1995), 73-83, și Johannes Tuchel, 'Gestapa und Reichs sicherheitshauptamt. Die Berliner Zentralinstitutionen der Gestapo', în ibid., 84-100.

86. George C. Browder, *Foundations of the Nazi Police State: The Formation of Sipo and SD* (Lexington, Ky., 1990); idem, *Hitler's Enforcers: The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution* (New York și Oxford, 1996); și Peter Nitschke, 'Polizei und Gestapo. Vorauseilender Gehorsam oder polykratischer Konflikt?', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 306-22.

87. Cea mai bună relatare recentă a acestor evenimente se găsește în Michael Schneider, *Unterm Hakenkreuz: Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939* (Bonn, 1999), 34-120; a se vedea și Evans, *The Coming of the Third Reich*, 316-49, 355-61.

88. Pentru o introducere generală scurtă, a se vedea Detlev J. K. Peukert, 'Working-Class Resistance: Problems and Options', în David Clay Large (ed.), *Contending with Hitler: Varieties of German Resistance in the Third Reich* (Washington, D.C., 1991), 35-48.

89. Werner Blumenberg, *Kämpfer für die Freiheit* (Berlin, 1959).

90. Detalii în Gerhard Hetzer, 'Die Industriestadt Augsburg. Eine Sozialgeschichte der Arbeiteropposition', în Martin Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, III. 1-234, mai ales 182-200; Helmut Beer, *Widerstand gegen den Nationalsozialismus in Nürnberg 1933-1945* (Nürnberg, 1976); Heike Breitschneider, *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus in München 1933 bis 1945* (München, 1968); Kurt Klotz bach, *Gegen den Nationalsozialismus: Widerstand und Verfolgung in Dortmund 1930-1945: Eine historisch-politische Studie* (Hanovra, 1969); Hans-Josef Steinberg, *Widerstand und Verfolgung in Essen 1933-1945* (Hanovra, 1969); Karl Ditt, *Sozialdemokraten im Widerstand: Hamburg in der Anfangsphase des Dritten Reiches* (Hamburg, 1984), și numeroase alte studii locale și regionale; mai general, Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 928-62.

91. Otto Buchwitz, *50 Jahre Funktionär der deutschen Arbeiterbewegung* (Stuttgart, 1949), 156-63.

92. Erich Matthias, *Mit dem Gesicht nach Deutschland* (Düsseldorf, 1968), 215-25; Traducerea în engleză a părților importante în Susanne Miller și Heinrich Potthoff, *A History of German Social Democracy: From 1848 to the Present* (Leamington Spa, 1986), 265-7.

93. Gerd-Rainer Horn, 'Radicalism and Moderation within German Social Democracy in Underground and Exile, 1933-1936', *German History*, 15 (1997), 200-220; Detlef Lehnert, *Sozialdemokratie zwischen Protestbewegung und Regierungspartei 1848 bis 1983* (Frankfurt am Main, 1983), 155-64.

94. Hetzer, 'Die Industriestadt Augsburg', oferă o imagine vie a acestor contraziceri. A se vedea și Lewis J. Edinger, *German Exile Politics: The Social Democratic Executive Committee in the Nazi Era* (Berkeley, Calif., 1956).

95. William Sheridan Allen, 'Social Democratic Resistance against Hitler and the European Tradition of Underground Movements', în Francis R. Nicosia și Lawrence D. Stokes (edit.), *Germans Against Nazism: Nonconformity, Opposition and Resistance in the Third Reich: Essays in Honour of Peter Hoffmann* (Oxford, 1990), 191-204.

96. Hans Gerd Schumann, *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung: Die Vernichtung der deutschen Gewerkschaften und der Aufbau der Deutschen Arbeitsfront* (Hanovra, 1958), 128-30.

97. Franz Osterroth și Dieter Schuster, *Chronik der deutschen Sozialdemokratie* (Hanovra, 1963), 389; Ditt, *Sozialdemokraten*, 87-8; Allen, 'Social Democratic Resistance', 191-2; Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 1,065-9.

98. Francis L. Carsten, *The German Workers and the Nazis* (Londra, 1995); Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 866, 887-9, 1004-8; Richard Lowenthal, *Die Widerstandsgruppe 'Neu Beginnen'* (Berlin, 1982); Jan Foitzik, *Zwischen den Fronten: Zur Politik, Organisation und Funktion linker politischer Kleinorganisationen im Widerstand 1933 bis 1939/40* (Bonn, 1986); Stover (ed.), *Berichte*, xix-xxxix.

99. Hermann Weber, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus: Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik* (ediție prescurtată, Frankfurt am Main, 1971 [1969]), 245-6.

100. Eric D. Weitz, *Creating German Communism, 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State* (Princeton, 1997), 286-9.

101. Horst Duhnke, *Die KPD von 1933 bis 1945* (Köln, 1972); Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 902-26; mai general, Margot Pikarski și Günter Uebel (edit.), *Gestapo-Berichte: Über den antifaschistischen Widerstandskampf der KPD 1933 bis 1945* (3 vol., Berlin, 1989-90). Pentru broșuri, a se vedea Peter Dohms (ed.), *Flugschriften in Gestapo-Akten: Nachweis und Analyse der Flugschriften in den Gestapo-Akten des Hauptstaatsarchivs Düsseldorf* (Siegburg, 1977) și Margot Pikarski și Günter Uebel (edit.), *Die KPD lebt! Flugblätter aus dem antifaschis tischen Widerstandskampf der KPD, 1933-1945* (Berlin, 1980).

102. Detlev J. K. Peukert, *Die KPD im Widerstand: Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr, 1933 bis 1945* (Wuppertal, 1980), 106-9.

103. Allan Merson, *Communist Resistance in Nazi Germany* (Londra, 1985), 127.

104. A se vedea rapoartele pesimiste în Stover (ed.), *Berichte*, 34-5, 87-90.

105. Edward H. Carr, *Twilight of the Comintern, 1930-1935* (Londra, 1982); Beatrix Herlemann, *Die Emigration als Kampfposten: Die Anleitung des kommunistischen Widerstandes in Deutschland aus Frankreich, Belgien und den Niederlanden* (Königstein im Taunus, 1982); Hermann Weber, 'Die KPD in der Illegalität', în Richard Löwenthal și Patrick von zur Mühlen (edit.), *Widerstand und Verweigerung in Deutschland 1933 bis 1945* (Berlin, 1982), 83-101.

106. Weitz, *Creating German Communism*, 292-300.

107. Merson, *Communist Resistance*, 124-52; Peukert, *Die KPD im Widerstand*; Eric A. Johnson, *Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York, 1999), 161-94.

108. Weitz, *Creating German Communism*, 289-91.

109. Pentru exemple a se vedea Hetzer, 'Die Industriestadt Augsburg', 150-78.

110. Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 1,061-4.

111. Anne Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps* (Londra, 2003), şi clasica lucrare a lui Robert Conquest *The Great Terror: A Reassessment* (Londra, 1992 [1968]); Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (Londra, 2003) (121-38 pentru uciderea lui Kirov).

112. Weber, *Die Wandlung*, 357-8; idem, *'Weisse Flecken' in der Geschichte: Die KPD-Opfer der Stalinistischen Säuberungen und ihre Rehabilitierung* (Frankfurt am Main, 1990); şi Institut fur die Geschichte der Arbeiterbewegung (ed.), *In den Fängen des NKWD: Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in der UdSSR* (Berlin, 1991).

113. Richard J. Evans, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600-1987* (Oxford, 1996), 620-23. Principiul în cauză este cunoscut juriştilor ca *nulla poena sine lege*.

114. Günther Wieland, *Das war der Volksgerichtshof: Ermittlungen, Fakten, Dokumente* (Pfaffenweiler, 1989), 15-18; Evans, *Rituals*, 622-4, 576-7.

115. Hans Joachim Bernhard et al. (edit.), *Der Reichstagsbrandprozess und Georgi Dimitroff: Dokumente* (2 vol., Berlin, 1981-9); Georgi Dimitroff, *Reichstagsbrandprozess: Dokumente, Briefe und Aufzeichnungen* (Berlin, 1946).

116. *Völkischer Beobachter*, 24 decembrie 1934, citat în Wieland, *Das war der Volksgerichtshof*, 15.

117. Gerhard Fieberg (ed.), *Im Namen des deutschen Volkes: Justiz und Nationalsozialismus: Katalog zur Ausstellung des Bundesministers der Justiz* (Köln, 1989), 267.

118. Wieland, *Das war der Volksgerichtshof*, 22-9; Hannes Heer, *Ernst Thälmann in Selbszeugnissen und Bilddokumenten* (Reinbek, 1975), 119-27.

119. Wieland, *Das war der Volksgerichtshof*, 45; a se vedea mai ales Klaus Marxen, *Das Volk und sein Gerichtshof: Eine Studie zum nationalsozialistischen Volksgerichtshof* (Frankfurt am Main, 1994), şi Walter Wagner, *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat* (Stuttgart, 1974).

120. Marxen, *Das Volk*, 57-61, 79-87; Holger Schluter, *Die Urteilspraxis des nationalsozialistischen Volksgerichtshofs* (Berlin, 1995).

121. Ingo Müller, 'Nationalsozialistische Sondergerichte. Ihre Stellung im System des deutschen Strafverfahrens', în Martin Bennhold (ed.), *Spuren des Unrechts: Recht und Nationalsozialismus. Beiträge zur historischen Kontinuität* (Köln, 1989), 17-34; Hans Wüllenweber, *Sondergerichte im Dritten Reich: Vergessene Verbrechen der Justiz* (Frankfurt am Main, 1990). Printre numeroasele studii locale, a se vedea mai ales Robert Bohn şi Uwe Danker (edit.), *'Standgericht der inneren Front': Das Sondergericht Altona/Kiel 1932-1945* (Hamburg, 1998); Karl-Dieter Bornscheuer (ed.), *Justiz im Dritten Reich: NS-Sondergerichtsverfahren in Rheinland-Pfalz: Eine Dokumentation* (3 vol., Frankfurt am Main, 1994, o colecţie documentară exemplară); Gisela Diewald-Kerkmann *et al.*,

Vor braunen Richtern: Die Verfolgung von Widerstandshandlungen, Resistenz und sogenannter Heimtücke durch die Justiz in Bielefeld 1933-1945 (Bielefeld, 1992); Christiane Oehler, *Die Rechtsprechung des Sondergerichts Mannheim 1933-1945* (Berlin, 1997); Herbert Schmidt, *'Beabsichtige ich die Todesstrafe zu beantragen': Die nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit im Oberlandesgerichtsbezirk Düsseldorf 1933 bis 1945* (Essen, 1998); Gerd Weckbecker, *Zwischen Freispruch und Todesstrafe: Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt a.M. und Bromberg* (Baden-Baden, 1998).

122. Evans, *Rituals*, 643-4, 659, 662; Bernhard Düsing, *Die Geschichte der Abschaffung der Todesstrafe in der Bundesrepublik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung ihres parlamentarischen Zustandekommens* (Schwenningen/ Neckar, 1952), 210-11.

123. Citat în Anthony McElligott, 'Das Altonaer Sondergericht und der Prozess vom Blutsonntag' (Vortrag im Rahmen der Veranstaltung des Stadtteilarchivs Ottensen, der Bezirksversammlung und der Kulturbehörde, Hamburg-Altona, 3 iunie 1992), 20-21. Aceste sentințe, ale lui Bruno Tesch de douăzeci și unu de ani și a altor trei, au fost într-un final anulate retroactiv în noiembrie 1992.

124. Evans, *Rituals*, 644-5.

125. Jan Valtin (pseudonimul lui Richard Krebs), *Out of the Night* (Londra, 1941, retipărită cu postfață de Lyn Walsh *et al*., Londra, 1988), 318-20.

126. Lothar Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich, 1933-1940: Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (München, 1988), 897-8; Martin Hirsch *et al.* (edit.), *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus: Ausgewählte Schriften, Gesetze und Gerichtsentscheidungen von 1933 bis 1945* (Köln, 1984), 421-556; Eduard Kohlrausch (ed.), *Deutsche Strafgesetze vom 19. Dezember 1932 bis 12. Juni 1934* (Berlin, 1934); Evans, *Rituals*, 624-50; și mai ales Bernward Dörner, *'Heimtücke': Das Gesetz als Waffe: Kontrolle, Abschreckung und Verfolgung in Deutschland, 1933-1945* (Paderborn, 1998). Pentru judecători, a se vedea Ralph Angermund, *Deutsche Richterschaft 1919-1945: Krisenerfahrung, Illusion, politische Rechtssprechung* (Frankurt am Main, 1990).

127. Edmund Mezger, *Kriminalpolitik auf kriminologischer Grundlage* (Stuttgart, 1934), v.

128. Gruchmann, *Justiz*, 822-924; Jürgen Regge și Werner Schubert (edit.), *Quellen zur Reform des Straf- und Strafprozessrechts, 2. Abteilung: NS-Zeit (1933-1939) – Strafgesetzbuch*, I: *Entwürfe eines Strafgesetzbuchs*; II: *Protokolle der Strafrechtskommission des Reichsjustizministeriums* (2 vol, Berlin, 1988-9).

129. 'Rede des Reichsrechtsführers Reichsminister Dr. Frank auf dem zweiten Empfangsabend des Wirtschaftsrates der Deutschen Akademie in Berlin über die Grundlagen der nationalsozialistischen Rechtsauffassung', 21 ianuarie 1936: document nr. 59, în Paul Meier-Benneckenstein (ed.), *Dokument der deutschen Politik* (6 vol., Berlin, 1935-9), IV: *Deutschlands Aufstieg zur Grossmacht 1936*, 337- 46.

130. Klaus Drobisch, 'Alltag im Zuchthaus Luckau 1933 bis 1939', în Dietrich Eichholtz (ed.), *Verfolgung, Alltag, Widerstand: Brandenburg in der NS-Zeit: Studien und Dokumente* (Berlin, 1993), 247-72, la 269-70.

131. Citat în Nikolaus Wachsmann, *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany* (New Haven, 2004), 179.

132. Ibid., 165-83.

133. Ibid., procesul-verbal al întâlnirii din 1937 este retipărit în Fieberg (ed.), *Justiz*, 160-61.

134. Düsing, *Die Geschichte*, 10-11; Evans, *Rituals*, 915-16; a se vedea și Wilfried Knauer (ed.), *Nationalsozialistische Justiz und Todesstrafe: Eine Dokumentation zur Gedenkstätte in der Justizvollzugsanstalt Wolfenbüttel* (Braunschweig, 1991).

135 Pentru un studiu exhaustiv al teoriilor ereditare și al teoriilor ereditare parțiale și calificate ale criminalității din această perioadă, a se vedea Richard Wetzell, *Inventing the Criminal: A History of German Criminology 1880-1945* (Chapel Hill, N.C., 2000), 179-232.

136. Christian Muller, *Das Gewohnheitsverbrechergesetz vom 24. November 1933: Kriminalpolitik als Rassenpolitik* (Baden-Baden, 1997); idem, '„Modernes" Strafrecht im Nationalsozialismus: Das Gewohnheitsverbrechergesetz vom 24. 11. 1933', în Franz-Josef Düwell și Thomas Bormbaum (edit.), *Themen juristischer Zeitgeschichte*, III (Baden-Baden, 1999), 46-70.

137. Nikolaus Wachsmann, 'From Indefinite Confinement to Extermination: „Habitual Criminals" in the Third Reich', în Robert Gellately și Nathan Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders in Nazi Germany* (Princeton, 2001), 165-91, mai ales 171-2; Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 128-35.

138. Ibid., 67.

139. Ibid., 90-114; Erich Kosthorst și Bernd Walter, *Konzentrations- und Strafgefangenenlager im Dritten Reich: Beispiel Emsland* (3 vol., Düsseldorf, 1983); Elke Suhr, *Die Emslandlager: Die politische und wirtschaftliche Bedeutung der emsländischen Konzentrations- und Strafgefangenenlager 1933-1945* (Bremen, 1985).

140. Friedrich Schlotterbeck, *The Darker the Night, The Brighter the Stars! A German Worker Remembers (1933-1945)* (Londra, 1947), 61-2.

141. Ibid.

142. Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 78-88.

143. Wachsmann, 'From Indefinite Confinement', 174.

144. Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 69-71 și figura 1.

145. Ibid., 70.

146. Gruchmann, *Justiz*, 897-8.

147. Michael Haerdter (ed.), *Wohnsitz: Nirgendwo: Vom Leben und Überleben auf der Strasse* (Berlin, 1982); Wolfgang Ayass, *'Asoziale' im Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1995); Klaus Scherer, *'Asoziale' im Dritten Reich: Die vergessenen Verfolgten* (Münster, 1990); Gellately și Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders*.

148. Citat în Patrick Wagner, '"Vernichtung der Berufsverbrecher". Die vorbeugende Verbrechensbekampfung der Kriminalpolizei bis 1937', în Herbert *et al.* (eds.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur* (2 vol., Gottingen, 1998), I. 87-110, la 101.

149. Ibid. (o investigare utilă a lucrărilor din domeniu I, 17-40); Johannes Tuchel, *Konzentrationslager: Organisationsgeschichte und Funktion der 'Inspektion der Konzentrationslager' 1934-1938* (Boppard, 1991), și Karin Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager: Eine politische Organisationsgeschichte* (Hamburg, 1999).

150. Ibid., 23-6; Klaus Drobisch și Günther Wieland, *System der NS Konzentrationslager 1933-1939* (Berlin, 1993), 71-5; Klaus Drobisch, 'Fruhe Konzentrationslager', în Karl Giebeler *et al.* (edit.), *Die fruhen Konzentrationslager in Deutschland: Austausch zum Forschungsstand und zur padagogischen Praxis in Gedenkstatten* (Bad Boll, 1996), 41-60; Falk Pingel, *Haftlinge unter SSHerrschaft: Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager* (Hamburg, 1978), 30-49.

151. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 345.

152. Martin Broszat, 'The Concentration Camps 1933-1945', în Krausnick *et al.*, *Anatomy of the SS State*, 397-496, la 408-31.

153. Rudolf Hoss, *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess* (Londra, 1959 [1951]), 263; a se vedea și Klaus Drobisch, 'Theodor Eicke. Verkörperung des KZ-Systems', în Helmut Bock *et al.* (edit.), *Sturz ins Dritte Reich: Historische Miniaturen und Portraits 1933/35* (Leipzig, 1983), 283-9; Charles W. Sydnor, *Soldiers of Destruction: The SS Death's Head Division, 1933-1945* (Princeton, N.J., 1990 [1977]), 3-36; și, mai general, Hans-Günter Richardi, *Schule der Gewalt: Das Konzentrationslager Dachau, 1933-1934* (München, 1983), mai ales 119-26, pentru Eicke.

154. A se vedea Barbara Distel și Ruth Jakusch, *Konzentrationslager Dachau, 1933-1945* (München, 1978), 68-9; pentru înlocuirea taberelor timpurii printr-un sistem organizat, a se vedea și Johannes Tuchel, 'Planung und Realitat des Systems der Konzentrationslager 1934-1938', în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 43-59; și Giebeler *et al.* (edit.), *Die frühen Konzentrationslager*.

155. Hoss, *Commandant*, 83-4.

156. Ibid., 74-5.

157. Broszat, 'Concentration Camps', 429-45.

158. Ibid., 43 6; Pingel, *Haftlinge*, 50; mai general, Tuchel, *Konzentrationslager*, 121-58.

159. Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 113; Noakes și Pridham (edit.), *Nazism*, II. 326.

160. Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 128.

161. Gunther Kimmel, 'Das Konzentrationslager Dachau: Eine Studie zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen', în Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, II, 349-413, mai ales 351-72; *Orth*, *Das System*, 33-5; Ulrich Herbert, 'Von der Gegenerbekämpfung zur „rassischen Generalpravention". „Schutzhaft" und Konzentrationslager in der Konzeption der Gestapo-Führung 1933-1939', în idem *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 60-81.

162. Tuchel, 'Planung und Realitat'; Herbert, 'Von der Gegnerbekämpfung zur „rassischen Generalpravention" ', 60-86.

163. Günter Morsch, 'Oranienburg-Sachsenhausen, Sachsenhausen-Oranienburg', în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 111-34, la 127-9.

164. Pingel, *Häftlinge*, 80-87; Orth, *Das System*, 53.

165. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 378-80.

166. Ayass, *'Asoziale'*, 22-4; Pingel, *Häftlinge*, 27.

167. Patrick Wagner, *Volksgemeinschaft ohne Verbrecher. Konzeptionen und Praxis der Kriminalpolizei in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus* (Hamburg, 1996), 271.

168. Ayass, *'Asoziale'*, 140-65.

169. Citat în ibid., 153.

170. Ibid.

171. Paul B. Jaskot, *The Architecture of Oppression: The SS, Forced Labor and the Nazi Monumental Building Economy* (Londra, 2000), 21-4.

172. Ayass, *'Asoziale'*, 169-72; Orth, *Das System*, 46-54.

173. Broszat, 'Concentration Camps', 446-59; Toni Siegert, 'Das Konzentrationslager Flossenbürg, gegründet fur sogenannte Asoziale und Kriminelle', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, II. 429-93; Michael Burleigh și Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany 1933-1945*, 167-73; Jeremy Noakes, 'Social Outcasts in the Third Reich', în Richard Bessel (ed.), *Life in the Third Reich* (Oxford, 1987), 183-96.

174. Orth, *Das System*, 48-9; Pingel, *Häftlinge*, 35-9; Hermann Kaienburg, 'Funktionswandel des KZ-Kosmos? Das Konzentrationslager Neuengamme 1938-1945', în Herbert *et al.* (edit.), *Konzentrationslager*, 259-84; idem, *'Vernichtung durch Arbeit': Der Fall Neuengamme. Die Wirtschaftsbestrebungen des SS und ihre Auswirkungen auf die Existenzbedingungen der KZ-Gefangenen* (Bonn, 1990).

175. Orth, *Das System*, 56-9. Pentru aceste legi și reglementări care au fixat aceste varii categorii în tabere, a se vedea și dedesubt, Capitolul 6; pentru categorii, a se vedea și Paul Martin Neurath, *Die Gesellschaft des Terrors: Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald* (Frankfurt am Main, 2004), 86-112. Cartea lui Neurath a fost prezentată inițial ca teză de doctorat Universității Columbia, New York, în 1951.

176. Walter Poller, *Arztschreiber in Buchenwald: Bericht des Häftlings 996 aus Block 39* (Hamburg, 1946), 9-22; citat la 21-2.

177. Orth, *Das System*, 59-61; Poller, *Arztschreiber*, 23-74; mai general, Wolfgang Sofsky, *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager* (Frankfurt am Main, 1993), 27-40.

178. Poller, *Arztschreiber*, 75-105; pentru muzica din tabără, a se vedea Guido Fackler, *'Des Lagers Stimme': Musik im KZ: Alltag und Häftlingskultur in den Konzentrationslagern 1933 bis 1936* (Bremen, 2000).

179. Leo Stein, *I Was in Hell with Niemöller* (Londra, 1942), 113-47.

180. Neurath, *Die Gesellschaft*, 44-86.

181. Ibid., 113-32; Hans Buchheim, 'Command and Compliance', în Krausnick *et al.*, *Anatomy*, 303-96.

182. Poller, *Arztschreiber*, 227.

183. Lothar Gruchmann, 'Die bayerische Justiz im politischen Machtkampf 1933/34: Ihr Scheitern bei der Strafverfolgung von Mordfällen in Dachau', în Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, II. 415-28.

184. A se vedea diferitele rapoarte de presă reproduse în Kimmel, 'Das Konzentrationslager', 356-8.

185. Sybil Milton, 'Die Konzentrationslager der dreissiger Jahre im Bild der inund auslandischen Presse', în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 135-47; Falk Pingel, 'Konzeption und Praxis der nationalsozialistischen Konzentrationslager 1933 bis 1938. Kommentierende Bemerkungen', în ibid., 148-66, mai ales 157-60.

186. Citate dintr-o varietate de surse contemporane în Klaus-Michael Mallmann și Gerhard Paul, 'Omniscient, Omnipotent, Omnipresent? Gestapo, Society and Resistance', în David F. Crew (ed.), *Nazism and German Society 1933-1945* (Londra, 1994), 166-96, mai ales 167-9; și Robert Gellately, *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy 1933-1945* (Oxford, 1990), mai ales 4-8.

187. Mallmann și Paul, 'Omniscient, Omnipotent, Omnipresent?', 174-7.

188. Höhne, *The Order*, 162-3; Andreas Seeger, 'Vom bayerischen „Systembeamten" zum Chef der Gestapo. Zur Person und Tätigkeit Heinrich Mullers (1900-1945)', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 255-67.

189. Hohne, *The Order*, 167-9; Volker Eichler, 'De Frankfurter Gestapo-Kartei. Entstehung, Struktur, Funktion, Überlieferungsgeschichte und Quellenwert', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 178-99; Rainer Eckert, 'Gestapo-Berichte. Abbildungen der Realitat oder reine Spekulation?', în ibid., 200-218.

190. Melita Maschmann, *Account Rendered: A Dossier on My Former Self* (Londra, 1964), 43-5.

191. Valtin, *Out of the Night*, 448-73. Pentru realitățile istorice din spatele relatării pline de imaginație a propriei vieți a lui Krebs, a se vedea Ernst von Waldenfels, *Der Spion, der aus Deutschland kam: Das geheime Leben des Seemanns Richard Krebs* (Berlin, 2003), pentru aceste evenimente 179-209.

192. Valtin, *Out of the Night*, 487.

193. Waldenfels, *Der Spion*, 210-58.

194. Valtin, *Out of the Night*, 512-51; Dieter Nelles, 'Jan Valtins „Tagebuch der Holle" – Legende und Wirklichkeit eines Schlusselromans der Totalitarismustheorie', *1999: Zeitschrift fur Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 9 (1994), 11-45, oferă o relatare ostilă ce corectează povestea lui Krebs în multe detalii, dar care este la rândul ei corectată în imaginea mai de ansamblu de abordarea mai echilibrată a lui Waldenfels.

195. Pentru relatarea completă, a se vedea Waldenfels, *Der Spion*, 209-58, mai ales 214, 220, 237; a se vedea de asemenea recenzia critică detaliată dar nu în totalitate convingătoarea a cărții lui Dieter Nelles, 'Die Rehabilitation eines Gestapo-Agenten: Richard Krebs/Jan Valtin', *Sozial-Geschichte*, 18 (2003), 148-58.

196. Mallmann și Paul, 'Omniscient, Omnipotent, Omnipresent?'.

197. Ibid.; Gellately, *The Gestapo*, 144-58; Robert Gellately, 'The Gestapo and German Society: Political Denunciation in the Gestapo Case Files', *Journal of Modern History*, 6 (1988), 654-94; Martin Broszat, 'Politische Denunziationen in der NS-Zeit: Aus Forschungserfahrungen im Staatsarchiv München', *Archivalische Zeitschrift*, 73 (1977), 221-38; analiza procentajului în Reinhard Mann, *Protest und Kontrolle im Dritten Reich: Nationalsozialistische Herrschaft in Alltag einer rheinischen*

Grossstadt (Frankfurt am Main, 1987), 295; a se vedea de asemenea Gisela Diewald-Kerkmann, *Politische Denunziation im NS-Regime oder die kleine Macht der 'Volksgenossen'* (Bonn, 1995), şi idem, 'Denunziantentum und Gestapo. Die freiwilligen „Helfer" aus der Bevölkerung', în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 288-305 (în legătură cu dezgustul Gestapoului faţă de cei care făceau denunţuri din motive personale).

198. Weckbecker, *Zwischen Freispruch und Todesstrafe*, 77, 388, 779-800; Manfred Zeidler., *Das Sondergericht Freiberg: Zu Justiz und Repression in Sachsen, 1933-1940* (Dresda, 1998); Oehler, *Die Rechtsprechung*, Hans-Ulrich Ludewig şi Dietrich Kuessner, *'Es sei also jeder gewarnt': Das Sondergericht Braunschweig 1933-1945* (Braunschweig, 2000); Klaus Bästlein, 'Sondergerichte in Norddeutschland als Verfolgungsinstanz', în Frank Bajohr (ed.), *Norddeutschland im Nationalsozialismus* (Hamburg, 1993), 218-38.

199. Peter Huttenberger, 'Heimtuckefalle vor dem Sondergericht Munchen 1933- 1939', în Broszat et al. (eds.), *Bayern*, IV. 435-526.

200. Ibid., mai ales 452-57, 473-92.

201. Helmut Prantl (ed.), *Die kirchliche Lage in Bayern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933-1943*, V: *Regierungsbezirk Pfalz 1933-1940* (Mainz, 1978), 157-8 (Monatsbericht der Regierung Speyer, 6 martie 1937); Klaus-Michael Mallmann şi Gerhard Paul, *Herrschaft und Alltag: Ein Industrierevier im Dritten Reich* (Bonn, 1991), 327-53.

202. Hüttenberger, 'Heimtuckefälle', 512; Mallmann şi Paul, *Herrschaft*, 175-245.

203. Bernward Dörner, 'NS-Herrschaft und Denunziation. Anmerkungen zu Defiziten in der Denunziationsforschung', *Historical Social Research*, 26 (2001), 55-69, la 58-61.

204. Mann, *Protest und Kontrolle*, 292; sursa informaţiilor Gestapo nu a putut fi găsită în 13 la sută din cazuri.

205. Hetzer, 'Die Industriestadt Augsburg', 146-50.

206. Ibid., 146-50. Pentru cârciumi ca centre de comunicare şi socializare, a se vedea Richard J. Evans (ed.), *Kneipengespräche im Kaiserreich: Die Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892-1914* (Reinbek, 1989).

207. Victor Klemperer, *I Shall Bear Witness: The Diaries of Victor Klemperer 1933-1941* (Londra, 1998 [1995]), 29.

208. Friedrich Reck-Malleczewen, *Diary of a Man in Despair* (Londra, 2000 [1947]), 52-3.

209. Hans-Jochen Gamm, *Der Flüsterwitz im Dritten Reich: Mündliche Dokumente zur Lage der Deutschen wahrend des Nationalsozialismus* (München, 1990 [1963]), 41, 52.

210. Ibid., 37.

211. Ibid., 42.

212. Citat în Meike Wohlert, *Der politische Witz in der NS-Zeit am Beispiel ausgesuchter SD-Berichte und Gestapo-Akten* (Frankfurt am Main, 1997), 150-51. Afirmaţia lui Wöhlert că majoritatea glumelor erau spuse în public este îndoielnică

însă, întrucât cele spuse în particular ajungeau rareori în atenția Gestapo și SS, ale căror rapoarte formează baza cea mai importantă a cercetării ei.

213. Klepper, *Unter dem Schatten*, 194.

214. Wöhlert, *Der politische Witz*, 156-63.

215. Ibid., 44.

216. Klemperer, *Tagebücher 1933-34*, 9 (10 martie 1933).

217. Ibid., 19 (2 aprilie 1933).

218. Charlotte Beradt, *Das Dritte Reich des Traums* (Frankfurt am Main, 1981 [1966]); 7 pentru acest vis anume.

219. Ibid., 19-22, 40, 74.

220. Ibid., 5. Afirmația lui Ley poate fi găsită în Robert Ley, *Soldaten der Arbeit* (München, 1938), 71.

221. Detlef Schmiechen-Ackermann, 'Der „Blockwart". Die unteren Parteifunktionare im nationalsozialistischen Terror- und Überwachungsapparat', *Viertel jahrshefte fur Zeitgeschichte* (*VfZ*) 48 (2000), 575-602; de asemenea Dieter Rebentisch, 'Die „politische Beurteilung" als Herrschaftsinstrument der NSDAP', în Detlev Peukert și Jurgen Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen: Beitrage zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981), 107-28, despre grupurile de partid locale ca instrumente de supraveghere și control.

222. Bernward Dörner, 'Alltagsterror und Denunziation. Zur Bedeutung von Anzeigen aus der Bevolkerung fur die Verfolgungswirkung des nationalsozialistischen „Heimtucke-Gesetzes" in Krefeld', în Berliner Geschichtswerkstatt (ed.), *Alltagskultur, Subjektivitat und Geschichte: Zur Theorie und Praxis der Alltagsgeschichte* (Münster, 1994), 254-71.

223. Ulrich Herbert, „'Die guten und die schlechten Zeiten". Überlegungen zur diachronen Analyse lebensgeschichtlicher Interviews', în Lutz Niethammer (ed.), *'Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll': Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet* (Berlin, 1983), 67-96, interviu cu Willi Erbach la 73-6.

224. Karl Dietrich Bracher, *Stufen der Machtergreifung* (vol. I din Bracher *et al.*, *Die nationalsozialistische Machtergreifung*), 475-7; Otmar Jung, *Plebiszit und Diktatur: Die Volksabstimmungen der Nationalsozialisten. Die Fälle 'Austritt aus 'Anschluss Osterreichs' dem Völkerbund' (1933), 'Staatsoberhaupt' (1934) und 'Anschluss Osterreichs' (1938)* (Tübingen, 1995).

225. Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 36 (23 octombrie 1933).

226. Bracher, *Stufen*, 475-85. Pentru plebiscit, a se vedea mai jos, 618-19.

227. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1934), 347-9; Bracher, *Stufen* 485- 98. Evreilor le era încă permis să voteze în această circumscripție. Robert Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford, 2001), 14-16, ia aceste rezultate fabricate ca fiind dovezi „remarcabile" ale „susținerii populare" a regimului nazist. Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, IV: *Vom Beginn des ersten Weltkriegs bis zur Grundung der beiden deutschen Staaten 1914-1949* (München, 2003), 614, merge până la a susține, fără a lua în considerare dovezile, că plebiscitele reflectau părerea reală a poporului german, „întrucât o strategie sistematică

de manipulare nu fusese urmată“, o afirmaţie care se referă la plebiscitul din 1933 dar de asemenea (ex. 652) implicit şi „alegerilor de mai târziu“. Pentru reducerea drastică a importanţei componentei teroriste a regimului nazist la Wehler, a se vedea Rudiger Hachtmann, 'Bürgertum, Revolution, Diktatur – zum vierten Band von Hans-Ulrich Wehlers „Gesellschaftsgeschichte“ ', *Sozial-Geschichte*, 19 (2004), 60-87, at 77-83.

228. Tagebuch Luise Solmitz, 19 august 1934.

229. Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 79 (21 august 1934). Klemperer şi soţia lui au votat ambii „nu“, ca şi la plebiscitul anterior.

230. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 415-26; Theodor Eschenburg, 'Streiflichter zur Geschichte der Wahlen im Dritten Reich', *VfZ* 3 (1955), 311-6; povestea laptelui degresat este reluată şi în Hohne, *The Order*, 201; pentru episcop, a se vedea Paul Kopf şi Max Miller (edit.), *Die Vertreibung von Bischof Joannes Baptista Sproll von Rottenburg 1938-1945: Dokumente zur Geschichte des kirchlichen Widerstands* (Mainz, 1971). Pentru un studiu local bun despre alegerile şi plebiscitele dintre 1933 şi 1938, a se vedea Hetzer., 'Die Industriestadt Augsburg', 137-46. Un vot de 98 la sută fusese deja obţinut în 1936.

231. Tagebuch Luise Solmitz, 29 martie 1936. Pentru detalii despre teroarea fără precedent şi şicanarea petrecută la aceste alegeri, a se vedea Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, III (1936), 407-60.

232. Jeremy Noakes, 'The Origins, Structure and Function of Nazi Terror', în Noel O'Sullivan (ed.), *Terrorism, Ideology and Revolution* (Brighton, 1986), 67-87, afirmă că după 1933 au fost mai multe ameninţări decât uz al terorii; pentru argumentul cum că aceasta se datorează faptului că germanii învăţaseră să arate un conformism exterior cerinţelor regimului, a se vedea mai jos, 495-7.

233. Robert G. Gellately, 'Die Gestapo und die deutsche Gesellschaft: Zur Entstehungsgeschichte einer selbstuberwachenden Gesellschaft', în Detlef SchmiechenAckermann (ed.), *Anpassung, Verweigerung, Widerstand: Soziale Milieus, Politische Kultur und der Widerstand gegen den Nationalsozialismus in Deutschland im regionalen Vergleich* (Berlin, 1997), 109-21; idem, 'Allwissend und allgegenwartig? Entstehung, Funktion und Wandel des Gestapo-Mythos', în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 47-72, la 67.

234. Werner Rohr, 'Uber die Initiative zur terroristischen Gewalt der Gestapo – Fragen und Einwande zu Gerhard Paul', în idem şi Brigitte Berlekamp (edit.), *Terror, Herrschaft und Alltag im Nationalsozialismus: Probleme der Sozialgeschichte des deutschen Faschismus* (Munster, 1995), 211-24.

235. Diewald-Kerkmann, *Politische Denunziation*, 63.

236. Pentru un exemplu al tendinţei recente de a trivializa brutalitatea şi devotamentul ideologic al Gestapoului, a se vedea Gerhard Paul şi Klaus-Michael Mallmann, 'Auf dem Wege zu einer Sozialgeschichte des Terrors: Eine Zwischenbilanz', în idem (edit.), *Die Gestapo*, 3-18 (atacând „imaginea ofiţerului Gestapo ca fiind cu demon criminal psihopat, brutal într-un pardesiu de piele“, 11). Exemple ale disponibilităţii unora dintre ofiţerii Gestapo de a face uz de violenţă fizică şi de tortură sunt

oferite în Hans-Dieter Schmid, „'Anständige Beamte" și „uble Schläger". Die Staatspolizeileitstelle Hannover', în ibid., 133-60.

237. Dörner, 'NS-Herrschaft', 61-8.

238. Gellately, 'Allwissend und Allgegenwartig?'.

239. Pentru o afirmare puternică a acestora și a unor puncte similare, a se vedea Michael Burleigh, *The Third Reich. A New History* (Londra, 2000), 149-215.

240. Bernward Dorner, 'Gestapo und „Heimtucke". Zur Praxis der Geheimen Staatspolizei bei der Verfolgung von Verstössen gegen das „Heimtücke-Gesetz" ', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 325-43, la 341.

241. Charles Townshend, *Terrorism: A Very Short Introduction* (Oxford, 2002), 36-52.

242. Dieter Nelles, 'Organisation des Terrors im Nationalsozialismus', *Sozialwissenschaftliche Literatur-Rundschau*, 25 (2002), 5-28; Karl-Heinz Reuband, 'Denunziation im Dritten Reich. Die Bedeutung von Systemunterstützung und Gelegenheitsstrukturen', *Historical Social Research*, 26 (2001), 219-34.

243. Herbert, „'Die guten und die schlechten Zeiten" ', interviu cu Willi Erbach, la 73-6.

Capitolul 2. MOBILIZAREA SPIRITULUI

1. Helmut Heiber (ed.), *Goebbels-Reden* (2 vol., Düsseldorf, 1971-2), I: *1932-39*, 131-41 (Berlin, Grosser Saal der Philharmonie – Eroffnung der Reichskulturkammer, 15. 11. 33) și 82-107 (Berlin, Haus des Rundfunks – Ansprache an die Intendanten und Direktoren der Rundfunkgesellschaften, 25. 3. 33), la 82, 88, 131-4.

2. Ibid., 92-3.

3. Josef Wulf, *Die bildenden Künste im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gutersloh, 1963), 94, reproduce acest decret.

4. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 392-461, pentru revoluția culturală din 1933.

5. Citat în Zbynek Zeman, *Nazi Propaganda* (Oxford, 1973), 38, citându-l pe Karlheinz Schmeer, *Die Regie des öffentlichen Lebens im Dritten Reich* (München, 1956), 28.

6. Werner Skrentny, 'Terrassen, Hochhäuser und die 13 Laden: Hoheluft und Eimsbuttel', în idem (ed.), *Hamburg zu Fuss: 20 Stadtteilrundgänge durch Ge schichte und Gegenwart* (Hamburg 1986), 133. Pentru crearea Adolf-Hitler-Platz în Mittlerweilersbach, din Bavaria, de exemplu, a se vedea Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, I. 69. Mai general, a se vedea Richard Grunberger, *A Social History of the Third Reich* (Harmondsworth, 1974 [1971]), 101-22.

7. Ernest Kohn Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925-1945* (East Lansing, Mich., 1965), 203-18.

8. Discursul ministrului educației din Bavaria Hans Schemm, citat în *Münchner Neueste Nachrichten*, 21 aprilie 1933, citat și tradus în Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 58-9.

9. Tagebuch Luise Solmitz, 17 august 1934.

10. Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 60.

11. Ibid., 48-60.

12. Ibid., 67-9, 84-95; Peter Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches: Faszination und Gewalt des Faschismus* (München, 1991), 138-56.

13. Peter Reichel, „'Volksgemeinschaft" und Fuhrer-Mythos', în Bernd Ogan şi Wolfgang W. Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt: Zur politischen Ästhetik des Nationalsozialismus* (Nürnberg, 1992), 137-50, la 138-42.

14. Frederic Spotts, *Hitler and the Power of Aesthetics* (Londra, 2002), 56-72. Pentru o perspectivă mai generală, vezi Wolfgang Benz, 'The Ritual and Stage Management of National Socialism. Techniques of Domination and the Public Sphere', în John Milfull (ed.), *The Attractions of Fascism: Social Psychology and the Aesthetics of the 'Triumph of the Right'* (New York, 1990), 273-88. Pentru steaguri, stindarde şi alte simboluri, a se vedea Horst Ueberhorst, 'Feste, Fahnen, Feiern: Die Bedeutung politischer Symbole und Rituale im Nationalsozialismus', în Rudiger Voigt (ed.), *Symbole der Politik, Politik der Symbole* (Opladen, 1989), 157-78. Pentru cultul sacrificiului, a se vedea Jay W. Baird, *To Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon* (Bloomington, Ind., 1990).

15. William L. Shirer, *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent 1934-1941* (Londra, 1970 [1941]), 22-7.

16. Hilmar Hoffmann, *The Triumph of Propaganda: Film and National Socialism 1933-1945* (Providence, R.I., 1996), 151-7; Reichel, *Der schöne Schein*, 116-38; Yvonne Karow, *Deutsches Opfer: Kultische Selbstauslöschung auf den Reichsparteitagen der NSDAP* (Berlin, 1997); Siegfried Zelnhefer, *Die Reichsparteitage der NSDAP: Geschichte, Struktur und Bedeutung der grossten Propagandafeste im nationalsozialistischen Feierjahr* (Neustadt an der Aisch, 1991); idem, 'Die Reichsparteitage der NSDAP', în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 79-94; Hans-Ulrich Thamer, 'Von der „Asthetisierung der Politik": Die Nürnberger Parteitage der NSDAP', în ibid., 95-103.

17. Pentru o analiză bună, a se vedea David Welch, *Propaganda and the German Cinema 1933-1945* (Oxford, 1983), 147-59.

18. Longerich, *Die braunen Bataillone*, 227-30; Zelnhefer, 'Die Reichsparteitage', subliniază că SS-ul a izolat cartierul roşu din Nürnberg în timpul congresului.

19. Pentru o analiză detaliată, care insistă pe aspectele pseudoreligioase ale congresului, a se vedea Herbert Heinzelmann, 'Die Heilige Messe des Reichsparteitages. Zur Zeichen-sprache von Leni Riefenstahls „Triumph des Willens"', în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 163-8.

20. Welch, *Propaganda*, 158-9; Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 69-70; a se vedea şi Siegfried Kracauer, *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film* (Princeton, 1947), 300-303.

21. Leni Riefenstahl, *Memoiren 1902-1945* (Berlin, 1990 [1987]), mai ales 185-231. Pentru un eseu critic apreciat al operei lui Riefenstahl, a se vedea Susan Sontag, 'Fascinating Fascism', în Brandon Taylor şi Wilfried van der Will (edit.), *The Nazification of Art: Art, Design, Music, Architecture and Film in the Third Reich* (Winchester, 1990), 204-18; mai general, Glenn B. Infield, *Leni Riefenstahl: The Fallen Film Goddess* (New York, 1976).

22. Discurs la Kaiserhof, 28 martie 1933, retipărit în Gerd Albrecht (ed.), *Der Film im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Karlsruhe, 1979), 26-31, traducere integrală în David Welch (ed.), *The Third Reich: Politics and Propaganda* (Londra, 2002), 185-9.

23. Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 82-107, la 95 (discurs din 25 martie 1933).

24. Interviul lui Goebbels pentru revista *Licht-Bild-Bühne*, 13 octombrie 1933, repetând o frază utilizată mai întâi într-un discurs din 19 mai 1933, citat în *Völkischer Beobachter*, 20 mai 1933, ambele citate în Welch, *Propaganda*, 76-7.

25. Ibid., 75-88.

26. Ibid., 88-93. Pentru analiza unui film similar, *Hitler Youth Quex*, a se vedea Eric Rentschler, *The Ministry of Illusion: Nazi Cinema and its Afterlife* (Cambridge, Mass., 1996), 53-69; Jay W. Baird, 'From Berlin to Neubabelsberg: Nazi Film Propaganda and Hitler Youth Quex', *Journal of Contemporary History*, 18 (1983), 495-515, și discuția interesantă din partea unui distins antropolog, Gregory Bateson, 'An Analysis of the Nazi Film *Hitlerjunge Quex*', în Margaret Mead și Rhoda Métraux (edit.), *The Study of Culture at a Distance* (Chicago, 1953), 302-14.

27. Welch, *Propaganda*, 31; Bogislaw Drewniak, *Der deutsche Film 1938-45: Ein Gesamtüberblick* (Düsseldorf, 1987), 621 și *passim* pentru statistici referitoare la industria filmului.

28. Welch, *Propaganda*, 159-64; Marcus S.Phillips, 'The Nazi Control of the German Film Industry', *Journal of European Studies*, 1 (1971), 37-68, la 53; de asemenea Baird, *To Die For Germany*, 172-201.

29. Welch, *Propaganda*, 11-14; Andrea Winkler-Mayerhöpfer, *Starkult als Propagandamittel: Studien zum Unterhaltungsfilm im Dritten Reich* (München, 1992).

30. Carsten Laqua, *Wie Micky unter die Nazis fiel: Walt Disney und Deutschland* (Reinbek, 1992), 15-35, 45, 56-61. „e"-ul a fost scos din numele lui Mickey în germană întrucât asta ar fi schimbat pronunția originală.

31. Ibid., 65-71, 81, 86-7, 93-6.

32. Welch, *Propaganda*, 11-13; de asemenea, Wolfgang Becker, *Film und Herrschaft: Organisationsprinzipien und Organisationsstrukturen der nationalsozialistischen Filmpropaganda* (Berlin, 1973), mai ales 32-67, și 67-98 despre cenzură; a se vedea de asemenea Kraft Wetzel și Peter Hagemann, *Zensur: verbotene deutsche Filme 1933-1945* (Berlin, 1978), și Klaus-Jurgen Maiwald, *Filmzensur im NS-Staat* (Dortmund, 1983).

33. Jürgen Spiker, *Film und Kapital: Der Weg der deutschen Filmwirtschaft zum nationalsozialistischen Einheitskonzern* (Berlin, 1975), mai ales 168-82; Klaus Kreimeier, *The UFA Story: A History of Germany's Greatest Film Company 1918-1945* (New York, 1996), 205-65.

34. Welch, *Propaganda*, 17-24, 30-38; Reichel, *Der schöne Schein*, 180-207.

35. Welch, *Propaganda*, 43; Karsten Witte, 'Die Filmkomödie im Dritten Reich', în Horst Denkler și Karl Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur im Dritten Reich: Themen, Traditionen, Wirkungen* (Stuttgart, 1976), 347-65; a se vedea de asemenea Erwin Leiser, *Nazi Cinema* (Londra, 1974 [1968]).

36. Joseph Wulf, *Theater und Film im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), 329, citând *Film-Kurier*, 29 septembrie 1933; a se vedea ibid., 330; de asemenea

mai general, Felix Moeller, *Der Filmminister: Goebbels und der Film im Dritten Reich* (Berlin, 1998), şi Stephen Lowry, *Pathos und Politik: Ideologie in Spielfilmen des Nationalsozialismus* (Tübingen, 1991).

37. A se vedea mai general David S.Hull, *Film in the Third Reich: A Study of the German Cinema 1933-1945* (Berkeley, Calif., 1969); Gerd Albrecht, *Nationalsozialistische Filmpolitik: Eine soziologische Untersuchung über die Spielfilme des Dritten Reichs* (Stuttgart, 1969), mai ales 284-311; Karsten Witte, *Lachende Erben, Toller Tag: Filmkomödie im Dritten Reich* (Berlin, 1995); şi Linda Schulte-Saase, *Entertaining the Third Reich: Illusions of Wholeness in Nazi Cinema* (Durham, N.C., 1996), argumentând importanţa politică a cinematografului nazist de amuzament.

38. Welch, *Propaganda*, 191-203, Hoffmann, *The Triumph*, 192-210.

39. Welch, *The Third Reich*, 38-41; Joseph Wulf, *Presse und Funk im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), 315-18; Grunberger, *A Social History*, 506-11; Inge Marssolek, 'Radio in Deutschland 1923-1960: Zur Sozialgeschichte eines Mediums', *Geschichte und Gesellschaft*, 27 (2001), 207-39, la 217; fabricanţii au fost îndepărtaţi din Camera Radio a Reichului în 1934 şi trecuţi în domeniul Ministerului Economiei Reichului (ibid., 40-41). Camera a fost înglobată în 1939 în Societatea Radio a Reichului (Wulf, *Presse und Funk*, 299-304). A se vedea, de asemenea, Inge Marssolek şi Adelheid von Saldern (edit.), *Zuhören und Gehörtwerden*, I: *Radio im Nationalsozialismus: Zwischen Lenkung und Ablenkung* (Tübingen, 1998), şi Florian Cebulla, *Rundfunk und ländliche Gesellschaft 1924-1945* (Göttingen, 2004), mai ales. 209-46.

40. Klepper, *Unter dem Schatten*, 59 (25 mai 1933), 65-6 (7 iunie 1933), 85 (10 iulie 1933); a se vedea de asemenea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 408-9. Institutul German pentru Publicaţii (*Deutsche Verlags-Anstalt*) a fost editorul său.

41. Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 91-4.

42. Marssolek, 'Radio', 217.

43. Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 91-4.

44. Welch, *The Third Reich*, 40-42; Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, I. 144-5, 162, 189; Grunberger, *A Social History*, 507; Norbert Frei şi Johannes Schmitz, *Journalismus im Dritten Reich* (München, 1989), 86-7; cifre de la Hans Pohle, *Der Rundfunk als Instrument der Politik: Zur Geschichte des Rundfunks von 1923 bis 1928* (Hamburg, 1955), 327-9; mai general, Ansgar Diller, *Rundfunkpolitik im Dritten Reich* (München, 1980); Nanny Drechsler, *Die Funktion der Musik im deutschen Rundfunk 1933-1945* (Pfaffenweiler, 1988); Reichel, *Der schöne Schein*, 159-79; Gerhard Hay, 'Rundfunk und Hörspiel als „Fuhrungsmit tel" des Nationalsozialismus', în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Litera tur*, 366-81; Hans-Jörg Koch, *Das Wunschkonzert im NS-Rundfunk* (Köln, 2003), 168-271; Uta C. Schmidt, 'Der Volksempfänger: Tabernakel moderner Massenkultur', în Inge Marssolek şi Adelheid von Saldern (edit.), *Radiozeiten: Herrschaft, Alltag, Gesellschaft (1924-1960)* (Potsdam, 1999), 136-59. Televiziunea se afla doar într-o etapă experimentală în 1930; transmisiunile se făceau în principal către receptoare aflate în vitrinele magazinelor: a se vedea Klaus Winker, *Fernsehen unterm Hakenkreuz: Organisation, Programm, Personal* (Köln, 1994).

45. Heinz Boberach (ed.), *Meldungen aus dem Reich, 1938-1945: Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS* (17 vol., Herrsching, 1984), II. 277-8.

46. Alan E. Steinweis, 'Weimar Culture and the Rise of National Socialism: The *Kampfbund für deutsche Kultur*', *Central European History*, 24 (1991), 402-23.

47. A se vedea Reinhard Bollmus, *Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem* (Stuttgart, 1970).

48. Hildegard Brenner, *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus* (Reinbek, 1963), 7-21, 73-86, oferă o relatare bună.

49. Reuth, *Goebbels*, 226.

50. Spotts, *Hitler*, 3-9, 74-5; Reichel, *Der schöne Schein*, 83-100.

51. Welch, *The Third Reich*, 30-32; Alan E. Steinweis, 'Cultural Eugenics: Social Policy, Economic Reform, and the Purge of Jews from German Cultural Life', în Glenn R. Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy* (New York, 1995), 23-37; Jonathan Petropoulos, 'A Guide through the Visual Arts Administration of the Third Reich', în ibid., 121-53; Brenner, *Die Kunstpolitik*, 53-63.

52. Spotts, *Hitler*, 76-7; Alan E. Steinweis, *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts* (Chapel Hill, N.C., 1993), 4-6, 34-49, 83-102; Jonathan Petropoulos, *Art as Politics in the Third Reich* (Chapel Hill, N.C., 1996), 34-8, 64-70.

53. Ibid., 51-6.

54. Erik Levi, *Music in the Third Reich* (New York, 1994), 14-23; Spotts, *Hitler*, 74; Petropolous, *Art*, 38-40.

55. Steinweis, 'Cultural Eugenics', 28-9.

56. Modris Eksteins, *The Limits of Reason: The German Democratic Press and the Collapse of Weimar Democracy* (Oxford, 1975), 25-8, 125-33, 167-72, 215, 251-4.

57. Ibid., 260, 268-9, 272-3, 275, 277-9, 283-6, 290, 303; Günther Gillessen, *Auf verlorenem Posten: Die Frankfurter Zeitung im Dritten Reich* (Berlin, 1986), 44-63.

58. Ibid., 329-69, 537; Frei și Schmitz, *Journalismus*, 51-2; pentru ostilitatea naziștilor față de *Feuilleton*, a se vedea Wulf, *Presse und Funk*, 197-208.

59. Numeroase exemple în Gillessen, *Auf verlorenem Posten*.

60. Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 525 (noiembrie, 1935), 551-3 (decembrie, 1935); Gillessen, *Auf verlorenem Posten*, 342-3.

61. Ibid., 383.

62. Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 574 (ianuarie, 1936).

63. Citat în Eksteins, *The Limits of Reason*, 291.

64. Gillessen, *Auf verlorenem Posten*, 146; Apărarea puternic argumentată făcută de Gillessen ziarului și angajaților săi (527-38) nu poate extinde anvergura compromisurilor pe care aceștia au fost nevoiți să le facă în cadrul regimului; a se vedea verdictul echilibrat dar în general pesimist în Frei și Schmitz, *Journalismus*, 51-3. Pentru un caz paralel, cotidianul liberal *Berliner Tageblatt*, a se vedea ediția documentară, presărată cu amintiri personale, Margret Boveri, *Wir lügen alle: Eine Hauptstadtzeitung unter Hitler* (Olten, 1965).

65. Eksteins, *The Limits of Reason*, 202-4; Oron J. Hale, *The Captive Press in the Third Reich* (Princeton, N.J., 1964), 289-99; Bramsted, *Goebbels*, 124-42.

66. Welch, *The Third Reich*, 43-6; Hale, *The Captive Press*, 143-68; Eksteins, *The Limits of Reason*, 281-311; Wulf., *Presse und Funk*, 39. Deținerea în continuare a *Frankfurter...* de către I.G. Farben până în 1938 este o mărturie importantă a marii influențe exercitate de corporație în cel de-al Treilea Reich. A se vedea mai jos, 370-71, 375-6.

67. Welch, *The Third Reich*, 46; Noakes și Pridham (edit.), *Nazism*, II. 193-5; textul legii în Wulf, *Presse und Funk*, 72-6. Pentru preocuparea nazistă de a nu jigni „sensibilitățile religioase" în 1933, a se vedea mai jos.

68. Norbert Frei, *Nationalsozialistische Eroberung der Provinzpresse: Gleichschaltung, Selbsanpassung und Resistenz in Bayern* (Stuttgart, 1980), mai ales 164-7, 322-4; Hale, *The Captive Press*, 102-42, pentru partid și industria de publicare la nivel național, și *Gau*.

69. Grunberger, *A Social History*, 492-506; Hermann Froschauer și Renate Geyer, *Quellen des Hasses: Aus dem Archiv des 'Stürmer' 1933-1945* (Nürnberg, 1988); Fred Hahn (ed.), *Lieber Stürmer! Leserbriefe an das NS-Kampfblatt 1924-1945* (Stuttgart, 1978).

70. Wulf, *Presse und Funk*, 87-99. Pentru o ediție recentă, a se vedea Gabriele Toepser-Ziegert (ed.), *NS-Presseanweisungen der Vorkriegszeit. Edition und Dokumentation*, I: *1933*; II: *1934*; III: *1935*; IV: *1936*; și următoarele volume: V: *1937*; VI: *1938*, ed. Karen Peter (München, 1985-98). Pentru un fundal al politicilor, Karl-Dietrich Abel, *Presselenkung im NS-Staat: Eine Studie zur Geschichte der Publizistik in der nationalsozialistischen Zeit* (Berlin, 1990 [1968]).

71. A se vedea mai general Jürgen Hagemann, *Die Presselenkung im Dritten Reich* (Bonn, 1970), mai ales 25-60; Fritz Sänger, *Politik der Täuschungen: Missbrauch der Presse im Dritten Reich: Weisungen, Informationen, Notizen, 1933-1939* (Viena, 1975); și Henning Storek, *Dirigierte Öffentlichkeit: Die Zeitung als Herrschaftsmittel in den Anfangsjahren der nationalsozialistischen Regierung* (Opladen, 1972).

72. Gillessen, *Auf verlorenem Posten*, 224; pentru campania regimului împotriva presei catolice, a se vedea Hale, *The Captive Press*, 169-89, și mai jos, 235.

73. Welch, *The Third Reich*, 47; Grunberger, *A Social History*, 504.

74. Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 244-5; Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, I. 144-5 (Regierungspräsident Potsdam, august 1934).

75. Wulf, *Presse und Funk*, 84 și 279, citat și tradus în Noakes și Pridham (edit.), *Nazism*, II. 202.

76. David Bankier, *The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism* (Oxford, 1992), 20-27; Hale, *The Captive Press*, 57, 145-63, 231.

77. Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 174-205 (Berlin: Sitzungssaal des ehemaligen Preussischen Herrenhauses – 1. Reichspressetag des Reichsverbandes der Deutschen Presse, 18. 11. 34), la 184-6.

78. Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/II: *Diktate*, VIII. 101 (14 aprilie 1943).

79. Hans Fallada, *Kleiner Mann – was nun?* (Reinbek, 1978 [1932]); Traducere în engleză de Susan Bennett, *Little Man – What Now?* (Londra, 1996).

80. Jenny Williams, *More Lives than One: A Biography of Hans Fallada* (Londra, 1998), mai ales 107-9, 127. Mai general, a se vedea Cecilia von Studnitz, *Es war wie ein Rausch: Fallada und sein Leben* (Düsseldorf, 1997), și eseul incisiv al lui Henry Ashby Turner, Jr, 'Fallada for Historians', *German Studies Review*, 26 (2003), 477-92.

81. Williams, *More Lives*, 135-49; Hans Fallada, *Wer einmal aus dem Blechknapf frisst* (Reinbek, 1980 [1934]).

82. Williams, *More Lives*, 149, 175-6, 188. Paul Mayer (ed.), *Ernst Rowohlt in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (Reinbek, 1968); Walter Kiaulehn, *Mein Freund der Verleger – Ernst Rowohlt und seine Zeit* (Reinbek, 1967); Rowohlt a supraviețuit războiului și a devenit un editor de seamă în Germania de Vest postbelică.

83. Ibid., 150-62; Hans Fallada, *Wir hatten mal ein Kind: Eine Geschichte und Geschichten* (Reinbek, 1980 [1934]).

84. Williams, *More Lives*, 173-267 și 284 n. 18 (Rudolf Ditzen către Elizabeth Ditzen, 22 decembrie 1946); Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/V. 15, 126 (31 ianuarie 1938); Hans Fallada, *Altes Herz geht auf die Reise* (München, 1981 [1936]); *Wolf unter Wölfen* (Reinbek, 1991 [1937]); *Der eiserne Gustav: Roman* (Berlin, 1984 [1938]); *Der Trinker/Der Alpdruck* (Berlin, 1987 [1950]). A se vedea de asemenea Gunnar Müller-Waldeck și Roland Ulrich (edit.), *Hans Fallada: Sein Leben in Bildern und Briefen* (Berlin, 1997). Pentru istoria pestriță a scurtei cariere postbelice a lui Fallada/Ditzen, a se vedea Sabine Lange, *'... wir haben nicht nur das Chaos, sondern wir stehen an einem Beginn'... Hans Fallada 1945-1946* (Neubrandenburg, 1988).

85. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 409-12.

86. Kurt R. Grossmann, *Ossietzky. Ein deutscher Patriot* (Frankfurt am Main, 1973 [1963]), 278-318; Josef Wulf, *Literatur und Dichtung im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), 259-61; Evans, *The Coming of the Third Reich*, 120, 136, 409, 429.

87. Wolfgang Emmerich, 'Die Literatur des antifaschistischen Widerstandes in Deutschland', în Denkler și Prumm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 427-58.

88. James M. Ritchie, *German Literature under National Socialism* (Londra, 1983), 111-22; Ralf Schnell, *Literarische innere Emigration: 1933-1945* (Stuttgart, 1976), 113-32, la 121 pentru citat; Peter Barbian, 'Literary Policy in the Third Reich', în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 155-96; Reinhold Grimm, 'Im Dickicht der inneren Emigration', în Denkler și Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 406-26.

89. Ritchie, *German Literature*, 123-9; Friedrich P. Reck-Malleczewen, *Bockelson: Geschichte eines Massenwahns* (Stuttgart, 1968 [1937]); a se vedea mai jos, 414-16; și mai general, Heidrun Ehrke-Rotermund și Erwin Rotermund, *Zwischenreiche und Gegenwelten: Texte und Vorstudien zur 'Verdeckten Schreibweise' im 'Dritten Reich'* (München, 1999), 315-93, 527-46, despre Reck și Jünger.

90. Klaus Vondung, 'Der literarische Nationalsozialismus. Ideologische, politische und sozialhistorische Wirkungszusammenhange', în Denkler și Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 44-65; Karl Prümm, 'Das Erbe der Front. Der antidemokratische Kriegsroman der Weimarer Republik und seine nationalsozialistische Fortsetzung', în ibid., 138-64 (și alte contribuții la același volum).

91. Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 131-41, la 137.

92. Kurt Eggers, *Deutsche Gedichte* (München, 1934), 8, în Wulf, *Literatur*, 286; Alexander von Bormann, 'Das nationalsozialistische Gemeinschaftslied', în Denkler și Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 256-80; Gottfried Niedhart și George Broderick (edit.), *Lieder in Politik und Alltag des Nationalsozialismus* (Frankfurt

am Main, 1999); şi Eberhard Frommann, *Die Lieder der NS-Zeit: Untersuchungen zur nationalsozialistischen Liedpropaganda von den Anfängen bis zum Zweiten Weltkrieg* (Köln, 1999).

93. Wulf, *Literatur*, 366, retipărind Fritz Sotke, 'So ist es', in *Wille und Macht* (15 ianuarie 1934), 1.

94. Reichel, *Der schöne Schein*, 323-35; mai general, Sebastian Graeb Könneker, *Autochthone Modernität: Eine Untersuchung der vom Nationalsozial ismus geförderten Literatur* (Opladen, 1996) şi Uwe-Karsten Ketelsen, *Literatur und Drittes Reich* (Schernfeld, 1992); a se vedea de asemenea Baird, *To Die For Germany*, 130-54, despre poetul Gerhard Schumann.

95. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 417-18.

96. Wulf, *Literatur*, 113-23; Ritchie, *German Literature*, 48-54; idem, *Gottfried Benn: The Unreconstructed Expressionist* (Londra, 1972) – a se vedea mai ales traducerea cărţii lui Benn 'To the Literary Emigres: A Reply', 89-96; Reinhard Alter, *Gottfried Benn: The Artist and Politics (1910-1934)* (Frankfurt am Main, 1976), mai ales 86-144

97. Wolfgang Willirich către Gottfried Benn, 27 august 1937, retipărit în Wulf, *Literatur*, 120-22.

98. Glenn R. Cuomo, 'Purging an „Art-Bolshevist": The Persecution of Gottfried Benn in the Years 1933-1938', *German Studies Review*, 9 (1986), 85-105; a se vedea de asemenea Gottfried Benn, *Gesammelte Werke*, ed. Dieter Wellershoff (4 vol., Wiesbaden, 1961), I. 440-52, 'Der neue Staat und die Intellektuellen', apărând preluarea puterii de către nazişti.

99. Jan-Pieter Barbian, *Literaturpolitik im 'Dritten Reich': Institutionen, Kompetenzen, Betatigungsfelder* (München, 1995 [1993]), 54-66 pentru epurările iniţiale; 66-156 pentru un studiu detaliat extins al instituţiilor de cenzură. A se vedea de asemenea studiul lui Dietrich Strothmann, *Nationalsozialistische Literaturpolitik: Ein Beitrag zur Publizistik im Dritten Reich* (Bonn, 1960), cu detalii ale lucrărilor interzise; şi Evans, *The Coming of the Third Reich*, 426-31.

100. Wulf, *Literatur*, 160-64; Ritchie, *German Literature*, 71-4. A se vedea de asemenea Siegfried Schliebs, 'Verboten, verbrannt, verfolgt... Wolfgang Herrmann und seine „Schwarze Liste: Schöne Literatur" vom Mai 1933. Der Fall des Volksbibliothekars Dr Wolfgang Hermann', în Hermann Haarmann *et al.* (edit.), *'Das war ein Vorspiel nur...': Bücherverbrennung in Deutschland 1933: Voraussetzungen und Folgen. Ausstellung der Akademie der Künste vom 8. Mai bis 3. Juli 1983* (Berlin, 1983), 442-54; Barbian, *Literaturpolitik*, 217-319 pentru industria de carte, 319-63 pentru biblioteci; Engelbrecht Boese, *Das öffentliche Bibliothekswesen im Dritten Reich* (Bad Honnef, 1987); şi Margaret F. Stieg, *Public Libraries in Nazi Germany* (Tuscaloosa, Ala., 1992); Strothmann, *Nationalsozialistische Literaturpolitik*, 222-4, şi Grunberger, *A Social History*, 452-3, pentru autorii străini.

101. Brenner, *Die Kunstpolitik*, 51.

102. Reichel, *Der schöne Schein*, 336-45; Boguslaw Drewniak, 'The Foundations of Theater Policy in Nazi Germany', în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 67-94; mai multe detalii despre lumea teatrului la acelaşi autor *Das Theater im NS-Staat: Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933-1945* (Düsseldorf, 1983), cu o discuţie

despre soarta clasicilor la 167-89; şi mai mult în compendiumul lui Thomas Eicher *et al.*, *Theater im 'Dritten Reich': Theaterpolitik, Spielplanstruktur, NS-Dramatik* (Seelze-Velber, 2000); fragmente documentare în Wulf, *Theater und Film*; eseuri despre aspectele specifice în Glen W. Gadberry (ed.), *Theater in the Third Reich, the Prewar Years: Essays on Theater in Nazi Germany* (Westport, Conn., 1995).

103. Steinweis, *Art*, 134-7.

104. A se vedea Wulf, *Theater und Film*, pentru detalii.

105. Friederike Euler, 'Theater zwischen Anpassung und Widerstand: Die Münchner Kammerspiele im Dritten Reich', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, II. 91-173; Grunberger, *A Social History*, 457-74.

106. William Niven, 'The Birth of Nazi drama?: *Thing* Plays', în John London (ed.), *Theatre under the Nazis* (Manchester, 2000), 54-95, mai ales 73; mai multe detalii în Rainer Stommer, *Die inszenierte Volksgemeinschaft: Die 'Thing-Bewegung' im Dritten Reich* (Marburg, 1985), şi studiul scurt al lui Johannes M. Reichl, *Das Thingspiel: Über den Versuch eines nationalsozialistischen Lehrstück-Theaters (Euringer – Heynick – Möller)* (Frankfurt, 1998), mai ales 14-33; despre originile mişcării în Egon Menz, 'Sprechchor und Aufmarsch. Zur Entstehung des Thingspiels', în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 330-46; Brenner, *Die Kunstpolitik*, 95-106, şi Rainer Stommer, ' „Da oben versinkt einem der Alltag..". Thingstätten im Dritten Reich als Demonstration der Volksgemeinschaftsideologie', în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 149-73.

107. Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 168-72 (Berlin, Sportpalast, Eröffnung der 'Woche des deutschen Buches', 5. 11. 34), la 177.

108. Donald R. Richards, *The German Bestseller in the Twentieth Century: A Complete Bibliography and Analysis 1915-1940* (Berne, 1968) (înregistrările sub un autor individual în tabelul B, lista de bestsellere în tabelul A); cifre revăzute în Tobias Schneider, 'Bestseller im Dritten Reich. Ermittlung und Analyse der meistverkauften Romane in Deutschland 1933-1944', *VfZ* 52 (2004), 77-97.

109. Hans Hagemeyer, discursul către *Reichsarbeitsgemeinschaft für deutsche Buchwerbung* pe 28 august 1935, în Wulf, *Literatur*, 243-4; a se vedea de asemenea discursul lui Goebbels pe 5 noiembrie 1934 (n. 107, deasupra).

110. Wilhelm Baur, citat în ibid., plate 8, opp. 145; de asemenea, 274-7.

111. Schneider, 'Bestseller', 80-85.

112. Kershaw, *Hitler*, I. 15-17.

113. Hans Dieter Schafer, *Das gespaltene Bewusstsein: Über deutsche Kultur und Lebenswirklichkeit 1933-1945* (München, 1982), mai ales 7-54; Thymian Bussemer, *Propaganda und Populärkultur. Konstruierte Erlebniswelten im Nationalsozialismus* (Wiesbaden, 2000), mai ales 76-115.

114 Evans, *The Coming of the Third Reich*, 122-4, 413-16.

115. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* (München, 2004), I/I. 293 (29 august 1924).

116 Peter Paret, *An Artist against the Third Reich: Ernst Barlach, 1933-1938* (Cambridge, 2003), 17-18, 23-69; Shearer West, *The Visual Arts in Germany 1890-1937: Utopia and Despair* (Manchester, 2000), 93-9; Brenner, *Die Kunstpolitik*, 65-71; Wolfgang

Tarnowski, *Ernst Barlach und der Nationalsozialismus: Ein Abendvortrag, gehalten am 20. Oktober 1988 in der Katholischen Akademie Hamburg* (Hamburg, 1989), 41-5; Joseph Wulf, *Die bildenden Künste im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), 32. A se vedea de asemenea Akademie der Künste, Berlin (ed.), *Zwischen Anpassung und Widerstand: Kunst in Deutsch land 1933-1945* (Berlin, 1978).

117. Paret, *An Artist*, 23-5, 38-43, 59; un titlu mai bun pentru cartea excelentă a lui Paret ar fi fost poate *The Third Reich against an Artist.*

118. Ernst Barlach, *Die Briefe*, ed. Friedrich Dross (2 vol., München, 1968-9), II. 414 (Barlach către Leo Kestenberg, 13 noiembrie 1933).

119. Ibid., II. 374 (Ernst Barlach către Hans Barlach, 2 mai 1933).

120 Citat în Paret, *An Artist*, 171 n. 33, şi retipărit în Alfred Rosenberg, *Blut und Ehre: Ein Kampf für deutsche Wiedergeburt: Reden und Aufsätze von 1919-1933* (München, 1934), 250.

121. Paret, *An Artist*, 78-9, citându-l pe Barlach, *Die Briefe*, II. 388-9 (Barlach către Alois Schardt, 23 iulie 1933) şi 425 (Barlach către Carl Albert Lange, 25 decembrie 1933).

122. A supravieţuit războiului şi este acum din nou în catedrală.

123. Maschmann, *Account Rendered*, p. 25.

124. Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/III. 56 (4 aprilie 1936).

125. Barlach, *Briefe*, II. 735 (Barlach către Heinz Priebatsch, 23 octombrie 1937).

126. Paret, *An Artist*, 137.

127. Peter Adam, *The Arts of the Third Reich* (Londra, 1992), 196-201.

128. Jonathan Petropoulos, *The Faustian Bargain: The Art World in Nazi Germany* (New York, 2000), 218-53; idem, 'From Seduction to Denial: Arno Breker's Engagement with National Socialism', în Richard A. Etlin (ed.), *Art, Culture, and Media under the Third Reich* (Chicago, 2002), 205-29; Wulf, *Die bildenden Künste*, 252; Volker Probst, *Der Bildhauer Arno Breker* (Bonn, 1978). Breker şi-a definit arta şi pe sine în memoriile sale publicate după război: a se vedea Arno Breker, *Im Strahlungsfeld der Ereignisse, 1925-1965* (Preussisch Oldendorf, 1972).

129. Klaus Backes, *Hitler und die bildenden Künste: Kulturverständnis und Kunstpolitik im Dritten Reich* (Köln, 1988), 10-56.

130. Erhard Klöss (ed.), *Reden des Führers: Politik und Propaganda Adolf Hitlers 1922-1945* (München, 1967), 108-20.

131. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 413-16.

132. Lynn H. Nicholas, *The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War* (New York, 1994), 9-15.

133. Petropoulos, *The Faustian Bargain*, 13-25; mai general, Reichel, *Der schöne Schein*, 356-70.

134 Adam, *Arts*, 121-3; West, *The Visual Arts*, 188-9. Pentru un studiu despre operele artiştilor interzişi, a se vedea Werner Haftmann, *Verfemte Kunst: Bildende Künstler der inneren und äusseren Emigration in der Zeit des Nationalsozialismus* (Köln, 1986) (mai ales Beckmann, 47-67, Klee, 1,112-25, Kirchner 126-32, şi Schlemmer, 37-13).

135. Petropoulos, *Art*, 57.

136. Spotts, *Hitler*, 151-64. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/II (5 iunie 1936); Backes, *Hitler*, 57-70; pentru precursorul expozițiilor, a se vedea Christoph Zuschlag, 'An „Educational Exhibition". The Precursors of *Entartete Kunst* and its Individual Venues', în Stephanie Barron (ed.), *'Degenerate Art': The Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany* (Los Angeles, 1991), 83-103, și cu mai multe detalii, în Christoph Zuschlag, *'Entartete Kunst': Ausstellungsstrategien in Nazi-Deutschland* (Worms, 1995), 58-168 (protestele din 1933 notate la 329).

137. Wulf, *Die bildenden Künste*, 140-44.

138. Petropoulos, *The Faustian Bargain*, 25; Reinhard Merker, *Die bildenden Künste im Nationalsozialismus: Kulturideologie, Kulturpolitik, Kulturproduktion* (Köln, 1983), 143-5; Annegret Janda, The Fight for Modern Art: The Berlin Nationalgalerie after 1933', în Barron (ed.), *'Degenerate Art'*, 105-18.

139. Annegret Janda (ed.), *Das Schicksal einer Sammlung: Aufbau und Zerstörung der Neuen Abteilung der Nationalgalerie im ehemaligen Kronprinzen-Palais Unter den Linden 1918-1945* (Berlin, 1986), 16.

140. Inge Jádi *et al.*, *Beyond Reason: Art and Psychosis: Works from the Prinzhorn Collection* (Londra, 1996), și Hans Prinzhorn, *Bildnerei der Geisteskranken: Ein Beitrag zur Psychologie und Psychopathologie der Gestaltung* (Berlin, 1922).

141. Fritz Kaiser, *Führer durch die Ausstellung Entartete Kunst* (Berlin, 1937), 24-8.

142. Merker, *Die bildenden Künste*, 148-52. Instrucțiunile nu par să fi fost îndeplinite.

143. Kaiser, *Führer*, 2-22. Broșura este reprodusă în Barron (ed.), *'Degenerate Art'*, 359-90; a se vedea de asemenea Mario-Andreas von Lüttichau, '„*Entartete Kunst*", München, 1937: A Reconstruction', în ibid., 45-81, și relatarea detaliată în Zuschlag, *'Entartete Kunst'*, 169-204 și 222-99.

144 Robert Böttcher, *Kunst und Kunsterziehung im neuen Reich* (Breslau, 1933), 41; Wolfgang Willrich, *Säuberung des Kunsttempels: Eine kunstpolitische Kampfschrift zur Gesundung deutscher Kunst im Geiste nordischer Art* (München, 1937), 6.

145 Wulf, *Die bildenden Künste*, 319-20, 324, 327-33; pentru dirijarea publicității din presă, a se vedea Karen Peter (ed.), *NS-Presseanweisungen der Vorkriegszeit: Edition und Dokumentation*, V: *1937* (München, 1998), 579, 587, 590, 631, 701.

146. *Berliner Morgenpost*, 172, 20 iulie 1937, prima pagină; *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, 25 februarie 1938.

147. Peter Guenther, 'Three Days in Munich, July 1937', în Barron (ed.), *'Degenerate Art'*, 33-43; reacțiile lui Carola Roth și ale altora în Paul Ortwin Rave, *Kunstdiktatur in Dritten Reich* (Hamburg, 1949); telegramă în Zuschlag, *'Entartete Kunst'*, 331; informații despre eticheta cu preț în Peter-Klaus Schuster (ed.), *Die 'Kunststadt' München 1937: Nationalsozialismus und 'Entartete Kunst'* (München, 1987), 103-4; aceasta are și o reproducere în facsimil a catalogului expoziției (183-216).

148. Sean Rainbird (ed.), *Max Beckmann* (Londra, 2003), 274-7.

149. Backes, *Hitler*, 71-7, pentru un scurt studiu bun.

150. Norbert Wolf, *Ernst Ludwig Kirchner 1880-1938: On the Edge of the Abyss of Time* (Köln, 2003), 86-90.

151 Kaiser, *Führer*, 24-8.

152 Wulf, *Die bildenden Künste*, 118-27. Critica literară a suferit o soartă similară (Strothmann, *Nationalsozialistische Literaturpolitik*, 258-300).

153 Citat și tradus în Adam, *The Arts*, 123.

154 Wulf, *Die bildenden Künste*, 337 (copie a Legii).

155 Adam, *The Arts*, 121-2; Merker, *Die bildenden Künste*, 155-6 (de asemenea pentru citatele de deasupra).

156. Brenner, *Die Kunstpolitik*, 159.

157 Adam, *The Arts*, 122-7.

158 Merker, *Die bildenden Künste*, 155-6; Zuschlag, *'Entartete Kunst'*, 205-21; Petropoulos, *Art*, 76-81. Wulf, *Die bildenden Künste*, 340-41 pentru rapoartele din presă și anunțul licitației.

159. Stephanie Barron, 'The Galerie Fischer Auction', în Barron (ed.), *'Degenerate Art'*, 135-69.

160 Angelika Königseder și Juliane Wetzel, 'Die „Bilderverbrennung" 1939 – ein Pendant?', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 51(2003), 439-46, subliniază că, deși există încă suficiente dovezi documentare ale propunerii de a arde operele de artă, nu există dovezi scrise că aceasta chiar s-a petrecut și nu a ieșit la iveală nicio mărturie de la fața locului. Există o singură sursă a acestei povești, și anume Rave, *Kunstdiktatur*. Cu toate acestea, niciuna din lucrările de pe lista celor propuse a fi arse nu a mai fost văzută de la 20 martie 1939. A se vedea de asemenea Andreas Hüneke, 'On the Trail of Missing Masterpieces: Modern Art from German Galleries', în Barron (ed.), *'Degenerate Art'*, 121-33; Petropoulos, *Art*, 82-3 și 338 n. 50; și Georg Bussmann, *German Art of the Twentieth Century* (München, 1985), 113-24.

161 Wulf, *Die bildenden Künste*, 325-6.

162. Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 275.

163. Ibid., 115.

164. Wulf, *Die bildenden Künste*, 96-110.

165. Nicholas, *The Rape*, 13.

166. Wulf, *Die bildenden Künste*, 113-7.

167. Ibid., 172-4, 181-4, 190-94.

168. Backes, *Hitler*, 77-83.

169. Klaus Wolbert, *Die Nackten und die Toten des 'Dritten Reiches': Folgen einer politischen Geschichte des Körpers in der Plastik des deutschen Faschismus* (Giessen, 1982), 34-60, 188-92, 235-6.

170. Merker, *Die bildenden Künste*, 163-6. Pentru un rezumat al rapoartelor din presă, a se vedea Otto Thomae, *Die Propaganda-Maschinerie: Bildende Kunst und Öffentlichkeitsarbeit im Dritten Reich* (Berlin, 1978), 37-69.

171. Merker, *Die bildenden Künste*, 165 (cu cifre diferite); Petropoulos, *Art*, 57.

172. Guenther, 'Three Days in Munich', 33-43, la 33-4; a se vedea de asemenea Mario-Andreas von Lüttichau, ' „Deutsche Kunst" und „Entartete Kunst": Die Münchner Ausstellungen 1937', în Schuster (ed.), *Die 'Kunststadt' München*, 83-118.

173. Adelheid von Saldern, ' „Art for the People": From Cultural Conservatism to Nazi Cultural Policies', în idem, *The Challenge of Modernity: German Social and Cultural Studies, 1890-1960* (Ann Arbor, Mich., 2002), 299-347.

174. Karl Arndt, 'Das „Haus der deutschen Kunst" – ein Symbol der neuen Machtverhaltnisse', în Schuster (ed.), *Die 'Kunststadt' München*, 61-82; idem, 'Paul Ludwig Troost als Leitfigur der nationalsozialistischen Räpresentationsarchitektur', în Iris Lauterbach (ed.), *Bürokratie und Kult: Das Parteizentrum der NSDAP am Königsplatz in München: Geschichte und Rezeption* (München, 1995), 147-56; pentru fundalul comandării, proiectării şi construcţiei clădirii, a se vedea Karl Arndt, 'Die Münchener Architekturszene 1933/34 als asthetischpolitisches Konfliktfeld', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, III. 443-512, mai ales 443-84.

175. Citat în Wulf, *Die bildenden Künste*, 220.

176. Rolf Badenhausen, 'Betrachtungen zum Bauwillen des Dritten Reiches', *Zeitschrift für Deutschkunde* 1937, 222-3, fragemente în Wulf, *Die bildenden Künste*, 223-4; Hans Lehmbruch, 'Acropolis Germaniae. Der Königsplatz – Forum der NSDAP', în Lauterbach (ed.), *Bürokratie und Kult*, 17-46; mai general, Reichel, *Der schöne Schein*, 287-311; pentru datoria faţă de Clasicism, a se vedea Alex Scobie, *Hitler's State Architecture: The Impact of Classical Antiquity* (Philadelphia, Pa., 1990), mai ales 56-68; pentru cultul nazist al morţilor, a se vedea Sabine Behrenbeck, *Der Kult um die toten Helden: Nationalsozialistische Mythen: Riten und Symbole 1923 bis 1945* (Vierow bei Greifswald, 1996), mai ales 343-446; pentru ceremoniile care însoţeau trecerea corpurilor martirilor, a se vedea Baird, *To Die for Germany*, 41-72.

177. Barbara Miller Lane, *Architecture and Politics in Germany, 1918-1945* (Cambridge, Mass., 1968), 169-84.

178. Norbert Borrmann, *Paul Schultze-Naumburg, 1869-1949. Maler – Publizist – Architekt: Vom Kulturreformer der Jahrhundertwende zum Kulturpolitiker im Dritten Reich* (Essen, 1989), mai ales 198-220; mai general, Joachim Petsch, 'Architektur und Städtebau im Dritten Reich – Anspruch und Wirklichkeit', în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 175-98, şi Elke Pahl-Weber şi Dirk Schubert, 'Myth and Reality in National Socialist Town Planning and Architecture: Housing and Urban Development in Hamburg, 1933-45', *Planning Perspectives*, 6 (1991), 161-88.

179. Jochen Thies, 'Nazi Architecture – A Blueprint for World Domination: The Last Aims of Adolf Hitler', în David Welch (ed.), *Nazi Propaganda: The Power and the Limitations* (Londra, 1983), 45-64, la 52; documentele pentru Berlin, Hamburg, Linz, München şi Nürnberg în Jost Dülffer *et al.* (edit.), *Hitlers Städte: Baupolitik im Dritten Reich* (Köln, 1978); a se vedea de asemenea Dirk Schubert, '... Ein neues Hamburg entsteht... Planungen in der „Führerstadt" Hamburg zwischen 1933-1945', în Hartmut Frank (ed.), *Faschistische Architekturen: Planen und Bauen in Europa 1930 bis 1945* (Hamburg, 1985), 299-318; Backes, *Hitler*, 117-93.

180. Adam, *The Arts*, 245-59; de asemenea Dieter Bartetzko, *Zwischen Zucht und Ekstase: Zur Theatralik von NS-Architektur* (Berlin, 1985); Robert R. Taylor, *The Word in Stone: The Role of Architecture in the National Socialist Ideology* (Berkeley, Calif., 1974), 250-69; Anna Teut, *Architektur im Dritten Reich 1933- 1945* (Frankfurt am Main,

1967); Jochen Thies, *Architekt der Weltherrschaft: Die 'Endziele' Hitlers* (Düsseldorf, 1976), 62-164; Merker, *Die bildenden Künste*, 186-238.

181. Paul Giesler, 'Bauen im Dritten Reich', *Die Kunst im Dritten Reich*, septembrie 1939, citată în Adam, *The Arts*, 256; studiu detaliat ilustrat în Angela Schönberger, *Die neue Reichskanzlei von Albert Speer. Zum Zusammenhang von nationalsozialistischer Ideologie und Architektur* (Berlin, 1981), 37-173.

182. Thies, *Architekt*, 62-104.

183. Albert Speer, *Inside the Third Reich: Memoirs* (Londra 1971 [1970]), 45-6.

184. Jost Dülffer, 'Albert Speer: Cultural and Economic Management', în Ronald Smelser și Rainer Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite* (Londra, 1993 [1989]), 212-23; pentru vandalismul lui Goebbels, a se vedea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 398. O revendicare pentru inventarea „catedralei luminii" a fost făcută, însă, de Walter Frentz și de Leni Riefenstahl (Gitta Sereny, *Albert Speer: His Battle with Truth* (Londra, 1995), 129).

185. Siegfried Zelnhefer și Rudolf Käs (edit.), *Kulissen der Gewalt: Das Reichsparteitagsgelände in Nürnberg* (München, 1992), mai ales 31-48 (Siegfried Zelnhefer, 'Bauen als Vorgriff auf den Sieg. Zur Geschichte des Reichsparteitagsgelandes').

186. Karen A. Fiss, 'In Hitler's Salon: The German Pavilion at the 1937 Paris Exposition Internationale', în Etlin (ed.), *Art*, 316-42, la 318-19, citându-l pe Paul Westheim, *Paul Westheim: Kunstkritik aus dem Exil*, ed. Tanja Frank (Hanau, 1985), 151; a se vedea de asemenea Kurt Winkler, 'Inszenierung der Macht: Weltausstellung 1937. Das „Deutsche Haus" als Standarte', în Klaus Behnken și Frank Wagner (edit.), *Inszenierung der Macht: Ästhetische Faszination in Faschismus* (Berlin, 1987), 217-25. Înălțimea mai mare a pavilionului german în comparație cu echivalentul său sovietic era intenționată; Speer obținuse planurile structurii sovietice în avans (Fies, 'In Hitler's Salon', 321-3).

187. Speer, *Inside*, 117-22, 195-220.

188. Dülffer, 'Albert Speer', 213-15; Joachim Petach, 'Architektur als Weltanschauung: Die Staats- und Parteiarchitektur im Nationalsozialismus', în Ogan și Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 197-204.

189. Speer, *Inside*, 197; Sereny, *Albert Speer*, 126-31

190. Gerhard Splitt, *Richard Strauss 1933-1935: Ästhetik und Musikpolitik zu Beginn der nationalsozialistischen Herrschaft* (Pfaffenweiler, 1987), 42-59, discută posibilele motive ale lui Strauss într-o examinare detaliată a dovezilor, viciată în mod inutil de un ton furios de condamnare morală; pentru o privire mai echilibrată, a se vedea Michael H. Kater, *Composers of the Nazi Era: Eight Portraits* (New York, 2000), 220-23.

191. Kater, *Composers*, 225-7.

192. Ibid., 211-12; Franz Grasberger (ed.), *Der Strom der Töne trug mich fort: Die Welt um Richard Strauss in Briefen* (Tutzing, 1967), 171-2; Walter Thomas, *Richard Strauss und seine Zeitgenossen* (München, 1964), 218.

193. Harry Graf Kessler., *Tagebücher 1918-1937*, ed. Wolfgang Pfeiffer-Belli (Frankfurt am Main, 1982 [1961]), 563 (14 iunie 1928); Kater., *Composers*, 213-16.

194. Ibid., 217-25.

195. Ibid., 229-46; Fred K. Prieberg, *Trial of Strength: Wilhelm Furtwängler and the Third Reich* (Londra, 1991 [1986]), 166-9.

196. Fred K. Prieberg, *Musik im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1982), 207-8; Josef Wulf, *Musik im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), 182-3; Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, I: *The Years of Persecution 1933-1939* (Londra, 1997), 130-35; Albrecht Riethmüller, 'Stefan Zweig and the Fall of the Reich Music Chamber President, Richard Strauss', în Michael H. Kater şi Albrecht Riethmüller (edit.), *Music and Nazism: Art under Tyranny, 1933-1945* (Laaber, 2003), 269-91. Pentru bestsellerurile lui Stefan Zweig, a se vedea Richards, *The German Bestseller*, 252-3; una dintre cărţile lui Zweig s-a vândut în 300 000 de copii între 1927 şi 1931, şi alte două în 170 000 între 1922 şi 1933 şi respectiv 1931 şi 1933.

197. Strauss, 'Geschichte der schweigsamen Frau', şi Strauss către Hitler, 13 iulie 1935, ambele în Wulf, *Musik*, 183-4.

198. Kater., *Composers*, 247-59; Prieberg, *Musik*, 208-15; Lothar Gall, 'Richard Strauss und das „Dritte Reich" oder: Wie der Künstler Strauss sich missbrauchen liess', în Hanspeter Krellmann (ed.), *Wer war Richard Strauss? Neunzehn Antworten* (Frankfurt am Main, 1999), 123-36.

199. Levi, *Music*, 57-70, 94-8; Michael H. Kater, *The Twisted Muse: Musicians and Their Music in the Third Reich* (New York, 1997), 77-9; Prieberg, *Musik*, 277-82; Wulf, *Musik*, 414-23 (fragmente din *Lexikon* şi alte lucrări antisemite similare la 386-91).

200. Dirk Blasius, 'Die Ausstellung „Entartete Musik" von 1938. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem der deutschen Geschichte', în Othmar N. Haberl şi Tobias Korenke (edit.), *Politische Deutungskulturen: Festschrift für Karl Rohe* (Baden Baden, 1999), 199-211. Nu a fost timp pentru a produce un catalog pentru expoziţia *Entartete Musik*, dar la a cincizecea aniversare, o expoziţie comemorativă a pus în scenă o reconstrucţie: a se vedea Albrecht Dümling şi Peter Girth (edit.), *Entartete Musik: Eine kommentierte Rekonstruktion zur Dusseldorfer Ausstellung von 1938* (Düsseldorf, 1988); Discursul de deschidere al lui Ziegler este la 128-43; de asemenea Albrecht Dümling, 'The Target of Racial Purity: The „Degenerate Music" Exhibition in Düsseldorf, 1938', în Etlin (ed.), *Art*, 43-72; idem (ed.), *Banned by the Nazis: Entartete Musik: The Exhibition of Düsseldorf 1938/88 in Texts and Documents* (Londra, 1995); Eckhard John, *Musikbolschewismus: Die Politisierung der Musik in Deutschland 1918-1938* (Stuttgart, 1994), 367-81; şi, argumentând lipsa de popularitate a muzicii moderne în Republica de la Weimar, Pamela M. Potter, 'The Nazi „Seizure" of the Berlin Philharmonic, or the Decline of a Bourgeois Musical Institution', în Cuomo (ed.), *Nazi Cultural Policy*, 39-65. A se vedea de asemenea Hans Severus Ziegler, *Entartete Musik: Eine Abrechnung* (Düsseldorf, 1938).

201. Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/V. 323 (29 mai 1938).

202. Zuschlag, *'Entartete Kunst'*, 315-20.

203. Levi, *Music*, 70-73; Prieberg, *Musik*, 144-64; Wulf, *Musik*, 407; Potter, 'The Nazi „Seizure" ', 54.

204. Levi, *Music*, 74-81.

205. Ibid., 98-102.

206. Levi, *Music*, 104-5; Prieberg, *Musik*, 225-34. „Sonata pentru pian opus 1" a lui Berg a fost interpretată la 29 noiembrie 1944, la Viena, la un recital de poezie cu interludii muzicale organizat de Anton von Webern (ibid., 299).

207. Ibid., 104-7; Prieberg, *Musik*, 137-8.

208. Levi, *Music*, 107-11; Kater, *Composers*, 31-6.

209. Levi, *Music*, 111-14; Wulf, *Musik*, 337-40 (pentru citate). A se vedea de asemenea Giselher Schubert, 'The Aesthetic Premises of a Nazi Conception of Music', în Kater și Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 64-74.

210. Wulf, *Musik*, 341

211. Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/III. 140 (27 iulie 1936). Wahnfried era casa familiei Wagner din Bayreuth.

212. Kater, *The Twisted Muse*, 197-201; Levi, *Music*, 199-201; Potter, 'The Nazi „Seizure" ', 39-65. A se vedea mai pe larg, Michael Meyer, *The Politics of Music in the Third Reich* (New York, 1991).

213. Levi, *Music*, 114-16.

214 Bernd Sponheuer, 'The National Socialist Discussion on the „German Quality" in Music', în Kater și Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 32-42; Reinhold Brinkmann, 'The Distorted Sublime: Music and National Socialist Ideology – A Sketch', în ibid., 43-63.

215. Kater, *Composers*, 3-30. Numele real al lui Egk era Mayer; pentru că îi displăcea într-atât de mult banalitatea acestui nume, a folosit un pseudonim bazat pe numele soției sale, „Elisabeth, născută (*geboren*) Karl". Cei care îl antipatizau spuneau că, de fapt, ar fi dorit să se creadă că vine de la 'Ein grosser Komponist' („un mare compozitor"). A se vedea, de asemenea, Michael Walter, *Hitler in der Oper: Deutsches Musikleben 1919-1945* (Stuttgart, 1995), 175-212.

216. Ibid., 111-43; a se vedea de asemenea autobiografia soției lui Orff, Luise Rinser, *Saturn auf der Sonne* (Frankfurt am Main, 1994), 94-5.

217. Frederic Spotts, *Bayreuth: A History of the Wagner Festival* (New Haven, 1994), mai ales 159-88; Brigitte Hamann, *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth* (München, 2002); Hans Rudolf Vaget, 'Hitler's Wagner: Musical Discourse as Cultural Space', în Kater și Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 15-31.

218 Spotts, *Hitler*, 223-63; idem, *Bayreuth*, 165-75.

219. Speer, *Inside*, 103-5.

220. Levi, *Music*, 192-3.

221. Levi, *Music*, 217-18; mai general, Volker Dahm, 'Nationale Einheit und partikulare Vielfalt. Zur Frage der kulturpolitischen Gleichschaltung im Dritten Reich', *VfZ* 43 (1995), 221-65. Pentru relația complicată a lui Pfitzner cu conducătorii naziști, a se vedea Kater, *Composers*, 144-82. Pfitzner a fost furios din cauza favorurilor arătate de regim unor compozitori moderni. Întrebat ce părere are despre muzica modernă, acesta a răspuns disprețuitor: 'Egk mich am Orff!' (Berndt W. Wessling, *Wieland Wagner: Der Enkel* (Köln, 1997), 257); a se vedea de asemenea John, *Musikbolschewismus*, 58-89, pentru rolul lui Pfitzner în cristalizarea ostilității de dreapta împotriva „bolșevismului muzical" în Republica de la Weimar.

222. Wulf, *Musik*, 403, citându-l pe Karl Grunsky, 'Gedanken über Mendelssohn', *Westdeutscher Beobachter*, 10 martie 1935.

223. Celia Applegate, 'The Past and Present of *Hausmusik* in the Third Reich', în Kater şi Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 136-49.

224. Steinweis, *Art*, 141-2.

225. Pentru teoriile naziste despre muzică, a se vedea Pamela M. Potter, *Most German of the Arts: Musicology and Society from the Weimar Republic to the End of Hitler's Reich* (New Haven, 1998), mai ales 200-234.

226. Walter Thomas, *Bis der Vorhang fiel: Berichtet nach Aufzeichnungen aus den Jahren 1940 bis 1945* (Dortmund, 1947), 241.

227. Kater, *Composers*, 86-110; idem, *Different Drummers: Jazz in the Culture of Nazi Germany* (New York, 1992), 29-56; idem, *The Twisted Muse*, 233-9; Wulf, *Musik*, 346-58; de asemenea Bernd Polster (ed.), *Swing Heil: Jazz im Nationalsozialismus* (Berlin, 1989).

228. Kater, *Different Drummers*, 90-95; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/III. 161-2 (2 iunie 1937), 165-6 (5 iunie 1937), 293 (7 oct. 1937), 326 (5 noi. 1937), 346 (26 noi. 1937).

229. Kater, *Different Drummers*, 101-10; Arno Klönne, *Jugend im Dritten Reich: Die Hitler-Jugend und ihre Gegner* (Düsseldorf, 1982), 241-6.

230. Hartmut Berghoff, *Zwischen Kleinstadt und Weltmarkt: Hohner und die Harmonika 1857-1961. Unternehmensgeschichte als Gesellschaftsgeschichte* (Paderborn, 1997), 311, 360-61, 375, 615.

231. Ibid., 375, 412-19, 445-6.

232. Reichel, *Der schöne Schein*, 371.

233. Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder: Die NS-Propaganda vor 1933* (Bonn, 1990); Peter Zimmermann, 'Die Bildsprache des Nationalsozialismus im Plakat', în Maria Rüger (ed.), *Kunst und Kunstkritik der dreissiger Jahre: 29 Standpunkte zu künstlerischen und ästhetischen Prozessen und Kontroversen* (Dresda, 1990), 223-36; Evans, *The Coming of the Third Reich*, 289-91.

234. A se vedea, de exemplu, Marla S. Stone, *The Patron State: Culture and Politics in Fascist Italy* (Princeton, N.J., 1998); Edward Tannenbaum, *The Fascist Experience: Italian Society and Culture, 1922-1945* (New York, 1972), mai ales 213-302; Orlando Figes şi Boris Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917* (New Haven, 1999), mai ales 30-103, 153-86, şi Richard Stites, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society since 1900* (Cambridge, 1992); rezumat în Richard J. Overy, *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia* (New York, 2004), 349-91. Pentru comentariile naziste despre expoziţia futuristă, a se vedea Willrich, *Säuberung*, 32.

235. Aşa cum este tendinţa în, de exemplu, Spotts, *Hitler*, sau Ehrhard Bahr, 'Nazi Cultural Politics: Intentionalism v. Functionalism', în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 5-22.

236. Dahm, 'Nationale Einheit', consideră prevalenţa crescândă a divertismentului în dauna propagandei făţişe ca o dovadă a libertăţii crescânde a producătorilor

culturali, mai ales la nivel local și regional; un aspect aflat desigur în concordanță cu scopurile culturale generale ale regimului.

237. Jutta Sywottek, *Mobilmachung für den totalen Krieg: Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den Zweiten Weltkrieg* (Opladen, 1976).

238. A se vedea, de asemenea, mai jos, pentru programul cultural al organizației „Putere prin Bucurie“ și pentru cultura evreiască în cel de-al Treilea Reich.

239. Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 219-28 (Hamburg: Musikhalle – Eröffnung der 2. Reichs-Theaterfestwoche, 17. 4. 35), 219-28, la 220.

240. Rainer Stollmann, 'Faschistische Politik als Gesamtkunstwerk. Tendenzen der Ästhetisierung des politischen Lebens im Nationalsozialismus', în Denkler și Prumm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 83-101 (într-un fel suprateoretizat); conceptul original al estetizării politicii venea din postfața apreciatului eseu al lui Walter Benjamin 'Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit', în idem, *Gesammelte Schriften* 1/II, ed. Rolf Tiedemann și Hermann Schweenhäuser (Frankfurt am Main, 1974), 508.

241. Heiber (ed.), *Goebbels-Reden*, I. 219-28 (Hamburg, Musikhalle – Eröffnung der 2. Reichs-Theaterfestwoche, 17. 6. 35), la 220, 224, 227.

242. Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 109 (27 februarie 1935); Tagebuch Luise Solmitz, vol. 30 (5 iulie 1935-16 iunie 1937), *passim*.

243. John Heskett, 'Modernism and Archaism in Design in the Third Reich', în Taylor și van der Will (edit.), *The Nazification of Art*, 110-27.

244. Uwe Westphal, *Werbung im Dritten Reich* (Berlin, 1989), mai ales 50-72. Dar a se vedea de asemenea și Hans Deischmann, *Objects: A Chronicle of Subversion in Nazi Germany* (New York, 1995).

245. Victor Klemperer, *Tagebücher*, 14 (22 martie 1933).

246. Rolf Steinberg (ed.), *Nazi-Kitsch* (Darmstadt, 1975) (un scurt catalog cu ilustrații ale acestor obiecte); pentru puzzle, a se vedea 23.

247. Marion Godau, 'Anti-Moderne?', în Sabine Weissler (ed.), *Design in Deutschland 1933-45: Ästhetik und Organisation des Deutschen Werkbundes im 'Dritten Reich'* (Giessen, 1990), 74-87.

248. Joachim Wolschke-Bulmahn și Gert Gröning, 'The National Socialist Garden and Landscape Ideal: *Bodenständigkeit* (Rootedness in the Soil)', în Etlin (ed.), *Art*, 73-97; și Vroni Heinrich-Hampf, 'Über Gartenidylle und Gartenarchitektur im Dritten Reich', în Frank (ed.), *Faschistische Architekturen*, 271-81.

249. Leopold von Schenkendorf și Heinrich Hoffmann (ed.), *Kampf um's Dritte Reich: Eine Historische Bilderfolge* (Altona-Bahrenfeld, 1933).

250. *Die Kunst im Dritten Reich* 1937, 160, citat în Britta Lammers, *Werbung im Nationalsozialismus: Die Kataloge der 'Grossen Deutschen Kunstausstellung', 1937-1944* (Weimar, 1999), 9.

251. Reichel, *Der schöne Schein*, 373-5; pentru ascunderea clădirilor moderne cu pseudofațade arhaice, a se vedea Lothar Suhling, 'Deutsche Baukunst. Technologie und Ideologie im Industriebau des „Dritten Reiches“', în Herbert Mehrtens și Steffen Richter (edit.), *Naturwissenschaft, Technik und NS-Ideologie: Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte des Dritten Reichs* (Frankfurt am Main, 1980), 243-81.

252. Zeman, *Nazi Propaganda*, 177; Robert E. Herzstein, *The War that Hitler Won: The Most Infamous Propaganda Campaign in History* (Londra, 1979); Alexander D. Hardy, *Hitler's Secret Weapon: The 'Managed' Press and Propaganda Machine of Nazi Germany* (New York, 1967).

253. Victor Klemperer, *LTI. Notizbuch eines Philologen* (Leipzig, 1975 [1947]); a se vedea de asemenea Gerhard Bauer, *Sprache und Sprachlosigkeit im 'Dritten Reich'* (Köln, 1990 [1988]); Wolfgang Bergsdorf, 'Sprachlenkung im Nationalsozialismus', în Martin Greiffenhagen (ed.), *Kampf um Wörter? Politische Begriffe im Meinungsstreit* (München, 1980), 65-74; Werner Bohleber și Jörg Drews (ed.), *'Gift, das du unbewusst eintrinkst...' Der Nationalsozialismus und die deutsche Sprache* (Bielefeld, 1994 [1991]); Siegfried Bork, *Missbrauch der Sprache: Tendenzen nationalsozialistischer Sprachregelung* (München, 1970); Karl-Heinz Brackmann și Renate Birkenhauer, *NS-Deutsch: 'Selbstverständliche' Begriffe und Schlagwörter aus der Zeit des Nationalsozialismus* (Straelen, 1988); Dolf Sternberger *et al.*, *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen* (Dusseldorf, 1968 [1957]).

254. Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 162.

255. Ibid., 189, de asemenea 246.

256. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 1,224-5 (14 octombrie 1937). În mod similar, deja, în ibid., III (1936), 1,109-10.

257. Bankier, *The Germans*, 14-20, 28-34.

258. Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, mai ales 48-147.

259. Ian Kershaw, 'How Effective was Nazi Propaganda?', în David Welch (ed.), *Nazi Propaganda: The Power and the Limitations* (Londra, 1983), 180-205; mai general, Peter Longerich, 'Nationalsozialistische Propaganda', în Karl Dietrich Bracher *et al.* (eds.), *Deutschland 1933-1945: Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft* (Düsseldorf, 1992), 291-314.

Capitolul 3. CONVERTIREA SUFLETULUI

1. Doris L. Bergen, *Twisted Cross: The German Christian Movement in the Third Reich* (Chapel Hill, N.C., 1996), 101-18; Manfred Kittel, 'Konfessioneller Konflikt und politische Kultur in der Weimarer Republik', în Olaf Blaschke (ed.), *Konfessionen im Konflikt: Deutschland zwischen 1800 und 1970: ein zweites konfessionelles Zeitalter* (Gottingen, 2002), 243-97.

2. Pentru o privire de ansamblu, a se vedea Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918* (2 vol., München 1990), I: *Arbeitswelt und Bürgergeist*, 468-507. Mai multe detalii în Wolfgang Altgeld, *Katholizismus, Protestantismus, Judentum: Über religiös begründete Gegensätze und nationalreligiöse Ideen in der Geschichte des deutschen Nationalismus* (Mainz, 1992); idem, 'Religion, Denomination and Nationalism in Nineteenth-Century Germany', în Helmut Walser Smith (ed.), *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800-1913* (Oxford, 2001), 49-65; Helmut Walser Smith, *German Nationalism and Religious Conflict: Culture, Ideology, Politics, 1870-1914* (Princeton, N.J.,

1995); John Horne și Alan Kramer, *German Atrocities 1914: A History of Denial* (New Haven, 2001), 157-8; Manfred Gailus, *Protestantismus und Nationalsozialismus: Studien zur nationalsozialistischen Durchdringung des protestantischen Sozialmilieus in Berlin* (Köln, 2001), 40-51. Pentru diviziuni și politici religioase în Republica de la Weimar, a se vedea Georges Castellan, *L'Allemagne de Weimar 1918-1933* (Paris, 1969), 209-40, în continuare una din puținele istorii generale ale Republicii de la Weimar care ia religia în serios. Pentru Ziua Potsdamului, a se vedea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 350-51.

3. Martin Niemöller, *From U-Boat to Pulpit* (Londra, 1936 [1934]), 143.

4. Ibid., 180-83, 187; James Bentley, *Martin Niemöller* (Oxford, 1984), 20-30, 39-40.

5. Ibid., 42-68.

6. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918*, I. 507-28, pentru secularizarea din secolul nouăsprezece; Hugh McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789-1989* (Oxford, 1997 [1981], mai ales 118-31, oferă un bun studiu general; idem, *Piety and Poverty: Working-Class Religion in Berlin, London, and New York 1870-1914* (New York, 1996) este o relatare comparativă detaliată.

7. Richard Steigmann-Gall, *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity 1919-1945* (Cambridge, 2003), 13-19, 68; Gailus, *Protestantismus*, 29-40, 643-4; a se vedea de asemenea Günter Brakelmann, 'Hoffnungen und Illusionen evangelischer Prediger zu Beginn des Dritten Reiches: Gottesdienstliche Feiern aus politischen Anlässen', în Peukert și Reulecke (eds.), *Die Reihen fast geschlossen*, 129-48.

8. Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 134-40.

9. Günter Brakelmann, 'Nationalprotestantismus und Nationalsozialismus', în Christian Jansen *et al.* (edit.), *Von der Aufgabe der Freiheit: Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert: Festschrift für Hans Mommsen zum 5. November 1995* (Berlin, 1995), 337-50.

10. Detlef Schmiechen-Ackermann, *Kooperation und Abgrenzung: Bürgerliche Gruppen, evangelische Kirchengemeinden und katholisches Sozialmilieu in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus in Hannover* (Hanover, 1999), mai ales 138-60; Ernst Klee, *'Die SA Jesu Christi': Die Kirche im Banne Hitlers* (Frankfurt am Main, 1989), mai ales 11-81; Bjorn Mensing, *Pfarrer und National sozialismus: Geschichte einer Verstrickung am Beispiel der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Bayern* (Göttingen, 1998), mai ales 147-79; Robert P. Ericksen, *Theologians under Hitler: Gerhard Kittel, Paul Althaus, and Emanuel Hirsch* (New Haven, 1985).

11. Rainer Lächele, *Ein Volk, ein Reich, ein Glaube: Die Deutschen Christen in Württemberg 1925-60* (Stuttgart, 1993); Thomas M. Schneider, *Reichsbischof L. Müller: Eine Untersuchung zu Leben, Werk und Persönlichkeit* (Gottingen, 1993); Reijo E. Heinonen, *Anpassung und Identität: Theologie und Kirchenpolitik der Bremer Deutschen Christen 1933-1945* (Göttingen, 1978), mai ales 19-47; Kurt Meier, *Die Deutschen Christen: Das Bild einer Bewegung im Kirchenkampf des Dritten Reiches* (Göttingen, 1964), mai ales 1-37; James A. Zabel, *Nazism and the Pastors: A Study of the Ideas of Three Deutsche Christen Groups* (Missoula, Mont., 1976).

12. Citat în Bracher, *Stufen*, 448.

13. Gailus, *Protestantismus*, 139-95.

14. Citat în Bracher, *Stufen*, 451.

15. Klaus Scholder, *Die Kirchen und das Dritte Reich*, I: *Vorgeschichte und Zeit der Illusionen 1918-1934* (Frankfurt am Main, 1977), Partea a 2-a, capitolele 4-7, 10 şi 12, oferă o relatare magistral detaliată a acestor evenimente.

16. Gailus, *Protestantismus*, 640-46. Bergen, *Twisted Cross*, 61-81.

17. Ibid., 103, 145, 166; Scholder, *Die Kirchen*, 702-5.

18 Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer: Theologe, Christ, Zeitgenosse* (München, 1967), 321-6, 363-5; Jurgen Schmidt, *Martin Niemöller im Kirchenkampf* (Hamburg, 1971), 121-78; mai general despre protestantism şi antisemitism în această perioadă, Jochen-Christoph Kaiser, 'Protestantismus, Diakonie und „Judenfrage" 1933-41', *VfZ* 37 (1989), 673-714.

19. Gailus, *Protestantismus*, 647-53. Aceste cifre provin de la Biserica Confesivă Germană de la începutul până la mijlocul anilor 1930 (a se vedea următorul paragraf).

20. Eberhard Busch, *Karl Barths Lebenslauf: Nach seinen Briefen und autobiographischen Texten* (München, 1975). Scrierile lui Barth despre Biserica Confesivă Germană sunt disponibile în *Karl Barth zum Kirchenkampf: Beteiligung – Mahnung – Zuspruch* (München, 1956), mai ales 213-36; a se vedea de asemenea Karl Barth, *The German Church Conflict* (Londra, 1965).

21. Bracher, *Stufen*, 441-62; John S. Conway, *The Nazi Persecution of the Churches 1933-1945* (Londra, 1968), 191; Bergen, *Twisted Cross*, 17-18.

22. Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, I. 385 (Lagebericht, Dec. 1935); Helmut Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage in Bayern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933-1945*, II: *Regierungsbezirk Ober- und Mittelfranken* (Mainz, 1967), 66 (Lagesonderbericht der Regierung 9 decembrie 1935, nr. 54); pentru Niemöller, a se vedea Gailus, *Protestantismus*, 327-31, şi Martin Niemöller, *Dahlemer Predigten 1936/37* (München, 1981).

23. Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 231.

24. Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 365 (Lagebericht, dec. 1935).

25. Pentru o relatare detaliată a acestor evenimente din toamna lui 1934, a se vedea Scholder, *Die Kirchen*, II: *Das Jahre der Ernüchterung 1934. Barmen und Rom* (Berlin, 1985), 11-118, 159-220, 269-356.

26. Pentru Meiser, a se vedea Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, II. 34-59.

27. Bonhoeffer către Sutz, 28 aprilie 1934, în Dietrich Bonhoeffer, *Gesammelte Schriften*, ed. Eberhard Bethge (München, 1958), I. 39-40 (citat în Bergen, *Twisted Cross*, 140).

28 Gailus, *Protestantismus*, 654-6, 661-2.

29. Bentley, *Martin Niemöller*, 67-9; Gailus, *Protestantismus*, 656-8. Wolfgang Gerlach, *Als die Zeugen schwiegen: Bekennende Kirche und die Juden* (Berlin, 1993).

30. Gailus, *Protestantismus*, 658.

31. Klepper, *Unter dem Schatten*, 41 (8 martie 1933, 11 martie 1933), 46-7 (30 martie 1933); Christopher Clark, *The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia, 1728-1941* (Oxford, 1995), mai ales 285-98.

32. Robert P. Ericksen, 'A Radical Minority: Resistance in the German Protestant Church', în Nicosia și Stokes (edit.), *Germans Against Nazism*, 115-36; Shelley Baranowski, *The Confessing Church, Conservative Elites, and the Nazi State* (New York, 1986); Scholder, *Die Kirchen*, I. 701-42; Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 184-5; Ruth Zerner, 'German Protestant Responses to Nazi Persecution of the Jews', în Randolph Braham (ed.), *Perspectives on the Holocaust* (Boston, 1983), 57-68, citând predica lui Niemöller la 63; Victoria Barnett, *For the Soul of the People: Protestant Protest against Hitler* (Oxford, 1992), mai ales 60-103; pentru Paragraful Arian, Bergen, *Twisted Cross*, 57; pentru Biserica de Confesiune germană și antisemitism, a se vedea Friedländer, *Nazi Germany*, 44-5; pentru un exemplu remarcabil al unei confruntări dintre pastorii aparținând Creștinilor Germani și cei ai Bisericii de Confesiune germane în legătură cu Paragraful Arian, a se vedea Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, I. 110-11 (Aus Monatsbericht der Gendarmerie-Station Heiligenstadt, 25 noi. 1937).

33. Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 231.

34. Ibid., 230.

35. Bracher, *Stufen*, 458-62.

36. Bergen, *Twisted Cross*, 189-90.

37. Conway, *The Nazi Persecution*, 116-39.

38. Ibid., 202-214; Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 243-4; Bentley, *Martin Niemöller*, 92-130.

39 Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 185-7 (o relatare lipsită de simpatie, care omite toate detaliile prostului tratament aplicat lui Niemöller); Conway, *The Nazi Persecution*, 212-13 și 433 n. 24; Bentley, *Martin Niemöller*, 143-7. Niemöller a fost judecat împreună cu Otto Dibelius, altă figură importantă, chiar dacă mai puțin cunoscută a Bisericii Confesive Germane, care a fost la rândul său achitat.

40. Stein, *I Was in Hell*, 147-51, citate la 148, 151.

41. Bentley, *Martin Niemöller*, 147-57.

42. Gailus, *Protestantismus*, 329-31, 333-44.

43. Peter Novick, *The Holocaust and Collective Memory: The American Experience* (Londra, 2000), 221; textul autorizat de văduva lui Niemöller, Sibylle Niemöller, este citat integral (în germană) în Ruth Zerner, 'Martin Niemöller, Activist as Bystander: The Oft-Quoted Reflection', în Marvin Perry și Frederick M. Schweitzer (edit.), *Jewish-Christian Encounters over the Centuries: Symbiosis, Prejudice, Holocaust, Dialogue* (New York, 1994), 327-40, la 336 n. 7

44. Manipulările ulterioare ale declarației lui Niemöller, în *Encylopedia of the Holocaust* și în alte locuri, au mutat evreii pe primul loc din listă; alții, inclusiv Muzeul Memorial American al Holocaustului din Washington, D.C., îi omite pe comuniști cu totul. A se vedea Lionel Kochan, 'Martin Niemöller', în Yisrael Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust* (4 vol., New York, 1990), III. 1,061; Jeshajahu Weinberg și Rina Elieli, *The Holocaust Museum in Washington* (New York, 1995), 163. În 1946, Niemöller remarca într-o predică de după război că dacă ar fi recunoscut, în 1933, că prin comuniștii aruncați în lagărele de concentrare însuși Iisus Hristos era încarcerat și i-ar fi sprijinit pe aceștia, poate că lucrurile ar fi stat altfel (Bentley, *Martin Niemöller*, 165).

45. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, tradusă de Ralph Manheim (Londra, 1969 [1925-7]), 393; mai general, a se vedea Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 29-46, 51-84.

46. Ibid., 133-4.

47. Pentru calificări, a se vedea Oded Heilbronner, *Die Achillesferse des deutschen Katholizismus* (Gerlingen, 1998). Pentru criticile catolice aduse naziştilor, a se vedea Guenter Lewy, *The Catholic Church and Nazi Germany* (New York, 1964), 3-24.

48. Alfons Kupper (ed.), *Staatliche Akten über die Reichskonkordatsverhandlungen 1933* (Mainz, 1969), oferă un număr mare de documente referitoare la lucrurile care preocupau Biserica.

49. Scholder, *Die Kirchen*, I. 627-62, citează la 630, 632; Lewy, *The Catholic Church*, 115-50. Pentru varietatea de poziţii din cadrul Bisericii în privinţa acestor tactici, a se vedea Ludwig Volk, *Bayerns Episkopat und Klerus in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus 1930-1934* (Mainz, 1965); şi Saul Friedländer, *Pius XII and the Third Reich* (Londra, 1966).

50. Conway, *The Nazi Persecution*, 67-71, 89-90.

51. Ibid., 78-81.

52. Ibid., 90-94; Lewy, *The Catholic Church*, 168-75; v. supra, 32-6, pentru evenimentele din 1934.

53. Alfred Rosenberg, *Der Mythus des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit* (München, 1935), mai ales 607-36; Robert Cecil, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology* (Londra, 1972), mai ales 82-104, rămâne cea mai bună relatare a ideilor lui Rosenberg.

54. Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 270 (Lagebericht, mai 1935); Lewy, *The Catholic Church*, 151-68.

55. Bernhard Stasiewski (ed.), *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche 1933-1945*, II: *1934-1935* (Mainz, 1976), 299-300 (Hirtenwort des deutschen Episkopats, 23 august 1935).

56. Peter Löffler (ed.), *Bischof Clemens August Graf von Galen: Akten, Briefe und Predigten 1933-1946*, I: *1933-1939* (Mainz, 1988), lxiv-lxvii, 168-84.

57. Ibid., 188-9 (Galen către Hitler, 7 aprilie 1935).

58. Conway, *The Nazi Persecution*, 107-12; Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 193, 207-8, 235, 246-8, 270, 282.

59. Ibid., 319; Conway, *The Nazi Persecution*, 157-60.

60. Klein (ed.), *Die Lageberichte*, 364.

61. Ibid., 208, 222-3.

62. Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, I: *Regierungsbezirk Oberbayern* (Mainz, 1966), 145, 150, 153 (rapoarte despre 9 iunie şi 7-10 iulie 1936).

63. Ibid., 251 (Monatsbericht der Regierung Oberbayern, 10 iulie 1937).

64. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/III. 353-4 (31 ianuarie 1937); a se vedea pe larg Hans Günter Hockerts, 'Die Goebbels-Tagebücher 1932-1941: Eine neue Hauptquelle zur Erforschung der nationalsozialistischen Kirchenpolitik', în Dieter Albrecht *et al.* (eds.), *Politik und Konfession: Festschrift für Konrad Repgen zum 60. Geburtstag* (Berlin, 1983), 359-92.

65. Jeremy Noakes, 'The Oldenburg Crucifix Struggle of November 1936: A Case Study of Opposition in the Third Reich', în Peter D. Stachura (ed.), *The Shaping of the Nazi State* (Londra, 1978), 210-33. Pentru un incident similar din Cham, Bavaria, a se vedea Walter Ziegler (ed.), *Die kirchliche Lage in Bayern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933-1943*, IV: *Regierungsbezirk Niederbayern und Oberpfalz 1933-1945* (Mainz, 1973), 229 (Monatsbericht der Regierung Regensburg, 8 mai 1939); pentru documente despre starea bisericii din Aachen, a se vedea Bernhard Vollmer (ed.), *Volksopposition im Polizeistaat: Gestapo und Regierungsberichte 1934 bis 1936* (Stuttgart, 1957); pentru Baden, a se vedea Jörg Schadt (ed.), *Verfolgung und Wider stand unter dem Nationalsozialismus in Baden: Die Lageberichte der Gestapo und des Generalstaatsanwalts Karlsruhe 1933-1940* (Stuttgart, 1975).

66. Heinz Boberach (ed.), *Berichte des SD und der Gestapo über Kirchen und Kirchenvolk in Deutschland 1934-1944* (Mainz, 1971): 'Lageberichte des Chefs des Sicherheitsamtes des Reichsführers SS, Mai/Juni 1934', 3-63, la 25-31; ibid.: 'Das katholische Vereinswesen: Die Organisation der katholischen Jugendvereine. Sonderbericht des Chefs des Sicherheitshauptamtes des Reichsführers SS, September 1935', 118-51 (citat la 125); ibid.: 'Lagebericht der Zentralabteilung II/I des Sicherheitshauptamtes des Reichsführers SS für Januar 1938', 274-8.

67. Steinweis, *Art*, 137-8.

68. Dieter Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel zwischen dem Heiligen Stuhl und der deutschen Reichsregierung* (3 vol., Mainz, 1965-80), I: *Von der Ratifizierung des Reichskonkordats bis zur Enzyklika 'Mit brennender Sorge'*, mai ales 6 (Denkschrift des erzbischöflichen Ordinariats München-Freising, 2 octombrie 1933), 3-8, 37-44, și replica din partea guvernului german la 15 ianuarie 1934, (Promemoria des Heiligen Stuhls an die deutsche Reichsregierung 31 January 1934), 47-72 etc.

69. Ibid., 61.

70. Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, III: *Regierungsbezirk Schwaben* (Mainz, 1971), oferă o impresie deosebit de bună a acestei multitudini de lupte locale; a se vedea de asemenea Ziegler (ed.), *Die kirchliche Lage*, IV. xxxv; Edward N. Peterson, *The Limits of Hitler's Power* (Princeton, N.J., 1969), 301-4; și Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945* (Oxford, 1983), 185-223.

71. Ambele schițe ale Enciclicei retipărite în Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel*, I. 404-43.

72. Ibid., 410; traducere în engleza contemporană în *On the Condition of the Church in Germany* (London, 1937); a se vedea, de asemenea, Ernst C. Helmreich, *The German Churches under Hitler: Background, Struggle and Epilogue* (Detroit, Mich., 1979), 279-83; Conway, *The Nazi Persecution*, 164-7.

73. Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel*, I. 421.

74. Ibid., II: *1937-1945*, răspunsul ambasadorului german către Pacelli, 12 aprilie 1937 (1-5) și corespondența ce a urmat; de asemenea, Witetschek, *Die kirchliche Lage*, II. 166-71 (Monatsbericht der Regierung Ansbach, 6 aprilie 1937).

75. Boberach (ed.), *Berichte* (Lagebericht der Zentralabteilung II/1 des Sicherheitshauptamtes des Reichsführers SS fur Januar 1938), 274-8.

76. Edward D. R. Harrison, 'The Nazi Dissolution of the Monasteries: A Case-Study', *English Historical Review*, 109 (1994), 323-55; Witetschek (ed.), *Die Kirchliche Lage*, I. 244-6, 252-3, 299 (rapoarte ale Polizeidirektion 7 iulie 1937, 7 aug. 1937, raport al Regierung, 10 noi. 1938).

77. Ulrich von Hehl *et al.* (edit.), *Priester unter Hitlers Terror: Eine biographische und statistische Erhebung* (2 vol., Mainz, 1996 [1984]).

78. *Völkischer Beobachter*, 212 (31 iulie 1935), 2; ibid., 337, Ausgabe A/Norddeutsche Ausgabe, Berlin, 3 decembrie 1935, prima pagină.

79. Ibid., 345, 11 decembrie 1935, pagina 2; *Nachtausgabe*, 121, 26 mai 1936.

80. *Berliner Morgenpost*, 102, 29 aprilie 1937, prima pagină; pentru preoții și călugării acuzați de delicte sexuale împotriva tinerelor fete, a se vedea Ziegler (ed.), *Die kirchliche Lage*, IV. 173-5 (Monatsbericht der Regierung Regensburg, 8 decembrie 1937).

81. *12-Uhr-Blatt*, Berlin, 102, 29 aprilie 1937, prima pagină.

82. Ibid., 128, 29 mai 1937, prima pagină.

83. Hans Günter Hockerts, *Die Sittlichkeitsprozesse gegen katholische Ordensangehörige und Priester 1936/37: Eine Studie zur nationalsozialistischen Herrschaftstechnik und zum Kirchenkampf* (Mainz, 1971), 78-112; citat din *Völkischer Beobachter*, 12 iunie 1936, la 91.

84. Citat în Reuth, *Goebbels*, 361.

85. *12-Uhr-Blatt, Berlin*, 128, 29 mai 1937, paginile 1-2; *Nachtausgabe*, 122, 29 mai 1937, pagina 3; *Völkischer Beobachter*, 159, 30 mai 1937, paginile 3-4; Hockerts, *Die Sittlichkeitsprozesse*, 113-18.

86. Conway, *The Nazi Persecution*, 168-91; Bertram citat la 179; Hockerts, *Die Sittlichkeitsprozesse*, 132-46. Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, I. 107.

87. *Völkischer Beobachter*, 145, 25 mai 1937, pagina 3.

88. Conway, *The Nazi Persecution*, 168-95; Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, II. 300 n.2; George L. Mosse (ed.), *Nazi Culture: Intellectual, Cultural and Social Life in the Third Reich* (New York, 1975), 250-55, citând o listă de plângeri din partea episcopului Bisericii de Confesiune Theophil Wurm în Württemberg din iunie 1939, în Joachim Beckmann (ed.), *Kirchliches Jahrbuch für die evangelische Kirche in Deutschland 1933-1944* (Gütersloh, 1948), 343-7; Rolf Eilers, *Die national sozialistische Schulpolitik: Eine Studie zur Funktion der Erziehung im totalitären Staat* (Köln, 1963), 22-8, 85-92 pentru statistici; un bun studiu regional de Franz Sonnenberger, 'Der neue „Kulturkampf". Die Gemeinschaftsschule und ihre historischen Voraussetzungen', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, III. 235-327.

89. Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, I: 283 (Monatsbericht der Regierung Oberbayern, 9 decembrie 1937).

90. Helmut Prantl (ed.), *Die kirchliche Lage in Bayern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933-1945*, V: *Regierungsbezirk Pfalz 1933-1940* (Mainz, 1978), lv.

91. Ziegler (ed.), *Die kirchliche Lage*, IV, 201 (Monatsbericht der Regierung Regensburg, 8 iunie 1938).

92. Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel*, II. *passim*.

93. Citat în Conway, *The Nazi Persecution*, 216-17.

94. Ibid., 218-19; Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 105-20. Pentru învăţătorii din şcolile de sat ca figuri centrale ale luptei împotriva bisericii conduse de preotul satului, a se vedea edificatoarele rapoarte din epocă ale Organizaţiei Profesorilor Nazişti în Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, 1. 549-51.

95. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 13-14; Denis Mack Smith, *Modern Italy: A Political History* (New Haven, 1997 [1959]), 83-5, 91-2, 200-201; Theodore Zeldin (ed.), *Conflicts in French Society: Anticlericalism, Education and Morals in the Nineteenth Century* (Londra, 1970).

96. Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 91-101.

97. Pentru afirmaţiile exagerate în legătură cu influenţa lui Rosenberg, a se vedea de exemplu Robert A. Pois, *National Socialism and the Religion of Nature* (Londra, 1986), mai ales 42.

98. Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-42* (Bonn, 1951), 275 (11 aprilie 1942); Fest, *The Face*, 254-5.

99. Reinhard Bollmus, 'Alfred Rosenberg: National Socialism's „Chief Ideologue“?' în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 183-93, la 187; şi mai general, Harald Iber, *Christlicher Glaube oder rassischer Mythus: Die Auseinandersetzung der Bekennenden Kirche mit Alfred Rosenbergs 'Der Mythus des 20. Jahrhunderts'* (Frankfurt am Main, 1987), mai ales 170-81; şi Raimund Baumgärtner, *Weltanschauungskampf im Dritten Reich: Die Auseinandersetzung der Kirchen mit Alfred Rosenberg* (Mainz, 1977), mai ales 106-34, 153.

100. Promemoria des Heiligen Stuhls an die Deutsche Reichsregierung, 13 mai 1934, în Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel*, 125-64, la 134-7, de asemenea citat şi tradus în Conway, *The Nazi Persecution*, 109.

101. Johann Neuhäusler, *Kreuz und Hakenkreuz: Der Kampf des Nationalsozial ismus gegen die katholische Kirche und der kirchliche Widerstand* (München, 1946), 251, citat în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, 241.

102. Documentul PS-3751 de la Nürnberg, în Wulf, *Literatur*, 299-300. Pentru exemple suplimentare, a se vedea Gilmer W. Blackburn, *Education in the Third Reich: A Study of Race and History in Nazi Textbooks* (Albany, N.Y., 1985), 75-92, la 85.

103. Reck-Malleczewen, *Diary*, 33. În privinţa veridicităţii contestabile a anecdotelor lui Reck, însă, a se vedea mai jos, 416.

104. Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 126-7; Albrecht (ed.), *Der Notenwechsel*, I. 134-7

105. Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 101-4.

106. Ackermann, *Heinrich Himmler*, 253-4; Bradley F. Smith şi Agnes F. Peterson (edit.), *Heinrich Himmler-Geheimreden 1933-1945 und andere Ansprachen* (Frankfurt am Main, 1974), 160-61; Hans-Jochen Gamm, *Der braune Kult: Das Dritte Reich und seine Ersatzreligion: Ein Beitrag zur politischen Bildung* (Hamburg, 1962), mai ales 78-89, 156-90; Manfred Ach and Clemens Pentrop (edit.), *Hitlers 'Religion': Pseudoreligiöse Elemente im nationalsozialistischen Sprachgebrauch* (München, 1991 [1979]).

107. Klein (ed.), *Die Lageberichte*, I. 195; (Ubersicht der Staatspolizeistelle Kassel über die politische Lage im November 1934); Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 222.

108. Ibid., 87-91.

109. Ibid., 219-28.

110. Ibid., 230-40.

111 Conway, *The Nazi Persecution*, 213-22; Heike Kreutzer, *Das Reichskirchenministerium im Gefüge der nationalsozialistischen Herrschaft* (Dusseldorf, 2000), mai ales 100-130.

112. Gailus, *Protestantismus*, 664-6.

113. Detlef Garbe, *Zwischen Widerstand und Martyrium: Die Zeugen Jehovas im 'Dritten Reich'* (München, 1993); Michael H. Kater, 'Die ernsten Bibelforscher im Dritten Reich', *VfZ* 17 (1969), 181-218; Zeidler, *Das Sondergericht Freiberg*, 49-55; Gerhard Hetzer, 'Ernste Bibelforscher in Augsburg', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, IV. 621-43. Există un bun studiu local în Walter Struve, *Aufstieg und Herrschaft des Nationalsozialismus in einer industriellen Kleinstadt: Osterode am Harz 1918-1945* (Essen, 1992), 242-74.

114. Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 125-8; Hans-Ulrich Ludewig și Dietrich Kuessner, *'Es sei also jeder gewarnt': Das Sondergericht Braunschweig 1933-1945* (Braunschweig, 2000), 89-90.

115 Hans-Eckhard Niermann, *Die Durchsetzung politischer und politisierter Strafjustiz im Dritten Reich* (Dusseldorf, 1995), 295-305; Schmidt, *'Beabsichtige ich, die Todesstrafe zu beantragen'*, 105-7; Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 180-83.

116. Höss, *Commandant*, 94-8, 151-2.

117. Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 230 (Lagebericht der Staatspolizeistelle Potsdam fur Februar 1935).

118. Höhne, *The Order*, 131-6; Ackermann, *Heinrich Himmler*, 253-4; Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 120, 122, 132, 149-53. Pentru părerile lui Hitler despre ideile religioase ale lui Himmler, a se vedea Speer, *Inside*, 94-5, 122. Pentru neliniștea publică în legătură cu „presupusa ostilitate anticreștină a SS", a se vedea Ribbe (ed.), *Die Lageberichte*, 429 (Lagebericht der Staatspolizeistelle Potsdam fur den Monat Februar 1936). A se vedea de asemenea Wolfgang Dierker, ' „Niema's Jesuiten, Niema's Sektierer": Die Religionspolitik des SD 1933-1941', în Michael Wildt (ed.), *Nachrichtendienst, politische Elite, Mordeinheit: Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS* (Hamburg, 2003), 86-117.

119. Domarus, *Hitler*, III. 1,145-7 (traducere rectificată).

120. Klaus Vondung, *Magie und Manipulation: Ideologischer Kult und politische Religion des Nationalsozialismus* (Gottingen, 1971); Eric Voegelin, *The New Science of Politics: An Introduction* (Chicago, 1952); James M. Rhodes, *The Hitler Movement: A Modern Millenarian Revolution* (Stanford, 1980); Uriel Tal, *Structures of German 'Political Theology' in the Nazi Era* (Tel Aviv, 1979); Claus-Ekkehard Bärsch, *Die politische Religion des Nationalsozialismus: Die religiöse Dimension der NS-Ideologie in den Schriften von Dietrich Eckart, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler* (München, 1998); Michael Ley și Julius H. Schoeps (edit.), *Der Nationalsozialismus als politische Religion* (Bodenheim, 1997); Hans Maier, *Politische Religionen: Die totalitären Regime und das Christentum* (Freiburg, 1995).

121. Numeroase exemple în Blackburn, *Education*, capitolul 4 ('The Secular Religious Character of National Socialist History', 75-92); pentru un comentariu

contemporan despre utilizarea limbajului religios în legătură cu Hitler, a se vedea Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 39 (11 noiembrie 1933).

122. Domarus (ed.), *Hitler*, II. 833.

123. Gailus, *Protestantismus*, 664-5; Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 106-8.

124. Philippe Burrin, 'Political Religion. The Relevance of a Concept', *History and Memory*, 9 (1997), 321-49, oferă mai multe exemple de limbaj religios în retorica nazistă, dar trece prea ușor peste ostilitatea lui Hitler față de renașterea păgânismul pseudogerman: Richard Steigmann-Gall, 'Was National Socialism a Political Religion or a Religious Politics?', în Michael Geyer și Hartmut Lehmann (edit.), *Religion und Nation: Nation und Religion. Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte* (Gottingen, 2004), 386-408, oferă mai multe exemple de ostilitate ale multor lideri naziști față de pseudoreligia păgână.

125. George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich* (New York, 1975), mai ales 207-17.

126. Blackburn, *Education*, 87.

127. Detlev J. K. Peukert, 'The Genesis of the „Final Solution" from the Spirit of Science', în Thomas Childers și Jane Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich* (New York, 1993), 234-52.

128. 'Aus dem Jahresbericht des Direktors der Grossen Stadtschule (Gymnasium und Oberrealschule) zu Wismar über das Schuljahr 1933/34', nr. 105 în Joachim S. Hohmann și Hermann Langer (edit.), *'Stolz, ein Deutscher zu sein...' Nationales Selbstverständnis in Schulaufsätzen 1914-1945* (Frankfurt am Main, 1995), 208.

129. Ibid., 226, nr. 118: 'Adolf Hitler als Knabe: Aus dem Schreibheft von A. Sch., Weingarten, o.J.'.

130. Ibid., 257, nr. 142: 'Waren unsere germanischen Vorfahren Barbaren? Aufsatz des Schülers M. K., Volksschule Tiefensee, 22. septembrie 1937'.

131. Ibid., 276-7, nr. 156: 'Totengedenken. Aufsatzentwurf des 14jährigen Schülers M. K., Volksschule Tiefensee, vom November 1938'.

132. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 203.

133. Hohmann și Langer (edit.), *'Stolz'*, 270-71, nr. 153: 'Die Judenfrage ist eine Rassenfrage. Aufsatzentwurf von M. K., Schüler der 8. Klasse an der Volksschule in Tiefensee, Kreis Eilenburg, 1938'; mai mult exemple ale muncii de la școală din această perioadă în Dieter Rossmeissl, *'Ganz Deutschland wird zum Führer halten...' Zur politischen Erziehung in den Schulen des Dritten Reiches* (Frankfurt am Main, 1985), 110-66.

134. Blackburn, *Education*, 34-74; Mosse (ed.), *Nazi Culture* 283-4, citând *The Times* (Londra), 29 ianuarie 1935. A se vedea de asemenea Kurt-Ingo Flessau, *Schule der Diktatur: Lehrpläne und Schulbücher des Nationalsozialismus* (München, 1977), 59-62, 76-82.

135. Hohmann și Langer, *'Stolz'*, 209; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 13-15.

136. Ilustrație reprodusă în Lisa Pine, *Nazi Family Policy, 1933-1945* (Oxford, 1997), 59; a se vedea mai general Rossmeissl, *'Ganz Deutschland'*, 171-80.

137. *Deutsches Lesebuch für Volksschulen: Fünftes und sechstes Schuljahr* (Braunschweig, n.d.), 365-6, citat în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, 291-3.

138. Franz Pöggeler, 'Politische Inhalte in Fibeln und Lesebüchern des „Dritten Reiches" ', în Joachim S. Hohmann (ed.), *Erster Weltkrieg und Nationalsozialistische 'Bewegung' im deutschen Lesebuch 1933-1945* (Frankfurt am Main, 1988), 75-104.

139. Pentru un exemplu de o astfel de ilustrație dintr-un manual, a se vedea Hohmann și Langer, *'Stolz'*, 234; de asemenea Lisa Pine, 'The Dissemination of Nazi Ideology and Family Values through School Textbooks', *History of Education*, 25 (1996), 91-110; și ilustrații în idem, *Nazi Family Policy*, 61-3.

140. Sylvelin Wissmann, *Es war eben unsere Schulzeit: Das Bremer Volksschulwesen unter dem Nationalsozialismus* (Bremen, 1993), 52; mai general, a se vedea Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 28-30, și Flessau, *Schule der Diktatur*, 66-73.

141. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, III (1936), 197-8. Pentru directivele oficiale, a se vedea Margarete Götz, *Die Grundschule in der Zeit des Nationalsozialismus: Eine Untersuchung der inneren Ausgestaltung der vier unteren Jahrgänge der Volksschule auf der Grundlage amtlicher Massnahmen* (Bad Heilbrunn, 1997), mai ales 40-140. Pentru utilizarea broșurilor neoficiale naziste și a materialelor didactice distribuite în școli înaintea editării manualelor revizuite oficial, a se vedea Benjamin Ortmeyer, *Schulzeit unterm Hitlerbild. Analysen, Berichte, Dokumente* (Frankfurt am Main, 1996), 50-54; mai general, a se vedea Joachim Trapp, *Kölner Schulen in der NS-Zeit* (Köln, 1994), 1-112.

142. Kurt-Ingo Flessau, 'Schulen der Partei(lichkeit)? Notizen zum allgemeinbildenden Schulwesen des Dritten Reichs', în idem *et al.* (edit.), *Erziehung im Nationalsozialismus: '... und sie werden nicht mehr frei ihr ganzes Leben!'* (Köln, 1987), 65-82; idem, *Schule der Diktatur*, 13-20; Wissmann, *Es war eben unsere Schulzeit*, 162, 193, pentru afișe și aviziere; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 31-7: difuzarea de filme în școli a devenit obiectul unei tipice lupte naziste pentru putere între Ministrul Propagandei și Ministerul Educației (ibid., 32). Radioul din școli avea o mică importanță în acest moment (ibid., 32-33). Pentru festivaluri, a se vedea Rossmeissl, *'Ganz Deutschland'*, 69-76.

143. Wolfgang Keim, *Erziehung unter der Nazi-Diktatur*, II: *Kriegsvorbereitung, Krieg und Holocaust* (Darmstadt, 1997), 34-56; Reinhard Dithmar, 'Literaturunterricht und Kriegserlebnis im Spiegel der nationalsozialistischen Programmatik', în Hohmann (ed.), *Erster Weltkrieg*, 54-74; Roland Schopf, 'Von Nibelungentreue, Märtyrertod und verschwörerischer Verschwiegenheit', în ibid., 194-214; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 85-98.

144 Norbert Hopster și Ulrich Nassen, *Literatur und Erziehung im Nationalsozialismus: Deutschunterricht als Körperkultur* (Paderborn, 1983), 31-40; Flessau, *Schule der Diktatur*, 58-9.

145. Ibid., 140-43.

146. Ortmeyer, *Schulzeit*, 55-78, pentru nazificarea unui număr de materii; de asemenea Geert Platner (ed.), *Schule im Dritten Reich: Erziehung zum Tod? Eine Dokumentation* (München, 1983), 42-54 și 246-55, pentru rasism, și 55-62 și 203-45, pentru militarism.

147. Flessau, *Schule der Diktatur*, 82-4, 143-54.

148. Citat în Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 329; exemple de asemenea în Wissmann, *Es war eben unsere Schulzeit*, 59-69.

149. Franz Schnass, *Nationalpolitische Heimat- und Erdkunde* (Osterwieck am Harz, 1938), mai ales 54-5; Bruno Plache, *Das Raumgefüge der Welt. Erdkundebuch für Schulen mit höheren Lehrzielen*, I: *Deutschland* (Göttingen, 1939), mai ales 2. Hans-Günther Bracht, *Das höhere Schulwesen im Spannungsfeld von Demokratie und Nationalsozialismus: Ein Beitrag zur Kontinuitätsdebatte am Beispiel der preussischen Aufbauschule* (Frankfurt am Main, 1998), 603-17, subliniază în mod deosebit rezistența acestei materii la readaptarea sa în termenii ideologiei naziste.

150. Flessau, *Schule der Diktatur*, 82-3.

151. Henning Heske, '... *und morgen die ganze Welt*...' *Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus* (Giessen, 1988), 188-250; exemplele includ Ekkehart Staritz, *Deutsches Volk und deutscher Raum: Vom alten Germanien zum Dritten Reich* (Berlin, 1938), și Friedrich W. Schaafhausen, *Das Auslanddeutschtum* (Köln, 1934). Pentru un bun rezumat al învățămintelor naziste, a se vedea Margret Kraul, *Das deutsche Gymnasium 1780-1980* (Frankfurt am Main, 1984), 157-65.

152. Flessau, *Schule der Diktatur*, 99, 138-9.

153. Karl August Eckhardt, *Die Grundschulausbildung* (Dortmund, 1938), 90.

154. Platner (ed.), *Schule*, 121-3. Însă amintirile multor germani renumiți incluși în această colecție, precum cancelarul federal de mai târziu Helmut Kohl (82-3), subestimează privind retrospectiv gradul în care rasismul și militarismul pătrunseseră în școli în această perioadă; fragmentele din manuale reproduse mai târziu în carte (203-65) oferă o corectare implicită.

155. Trapp, *Kölner Schulen*, 39-40, 51-5.

156. 'Six Years Education in Nazi Germany', de un autor anonim, scrisă în 1945 sau 1946; manuscris în Leonard Nachlass, Box 12, Folder 'Englische Untersuchungen ueber die Deutschen zu verschiedenen Fragen der Schulpolitik', Georg-Eckert Institut fur Schulbuchforschung, Braunschweig. Îi sunt recunoscător lui Riccarda Torriani pentru că mi-a asigurat o copie a acestui document.

157. A se vedea Bracht, *Das höhere Schulwesen*, pentru o bună descriere a echilibrului dintre libertate și obligativitate în situația învățământului într-o școală mai mare. Hermann Schnorbach (ed.), *Lehrer und Schule unterm Hakenkreuz: Dokumente des Widerstands von 1930 bis 1945* (Königstein im Taunus, 1983), este remarcabil prin lipsa sa de documente despre rezistența învățătorilor și a elevilor lor în cel de-al Treilea Reich. A se vedea de asemenea Michael H. Kater, *Hitler Youth* (Cambridge, Mass., 2004), 42-4, în legătură cu politizarea și conformitatea în creștere a profesorilor. Pentru elevii evrei, a se vedea mai jos, 562-3.

158. Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 66-9 (numere la 68 n. 140).

159. Wolfgang Wippermann, 'Das Berliner Schulwesen in der NS-Zeit. Fragen, Thesen und methodische Bemerkungen', în Benno Schmoldt (ed.), *Schule in Berlin: Gestern und heute* (Berlin, 1989), 57-73, la 61-3; și Michael Burleigh și Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany 1933-1945* (Cambridge, 1991), 208, pornind de la acest articol și de la alte surse istorice locale.

160. Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 98-9.

161. Ibid., 3-6, 69-75.

162. Ibid., 6, 72-5, 76-85; Willi Feiten, *Der nationalsozialistische Lehrerbund: Entwicklung und Organisation: Ein Beitrag zum Aufbau und zur Organisationsstruktur des nationalsozialistischen Herrschaftssystems* (Weinheim, 1981), 177-84 (numere la 181); Wolfgang Keim, *Erziehung unter der Nazi-Diktatur*, I: *Antidemokratische Potentiale, Machtantritt und Machtdurchsetzung* (Darmstadt, 1995), 97-112. Schemm a murit în 1935 și succesorul său Wächtler au amendat data de înființare retrospectiv de la 1927 la 1929, întrucât ultimul s-a alăturat doar în 1929. A se vedea Schnorbach (ed.), *Lehrer und Schule*, 26-7; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 874-5; și Trapp, *Kölner Schulen*, 28-47.

163. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 203; Wilfried Breyvogel și Thomas Lohmann, 'Schulalltag im Nationalsozialismus', în Peukert și Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen* 199-221, la 215-16.

164. Breyvogel și Lohmann, 'Schulalltag', 216-18; exemple ale pedepsei corporale în Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 208-9.

165. Broszat *et al.*, *Bayern* I. 543 ('Bericht NSLB, Kreis Garmisch-Partenkirchen, Gau München-Oberbayern', 2 iunie 1938); Trapp, *Kölner Schulen*, 39.

166. Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, II. 531-2.

167. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 205-12, și III (1936), 205-7, probabil supraestimând gradul opoziției de principiu a profesorilor față de regim. Comentarii suplimentare în legătură cu numărul în scădere al profesorilor în ibid., VI (1939), 322-6.

168. Statistici oficiale, citate și comentate, în ibid., VI (1939), 319-20;

169. Ibid., I (1934), 580.

170. Ibid., III (1936), 190-2

171. Ibid., VI (1939), 321.

172. Ibid., I (1934), 568.

173. Ibid., II (1935), 202; Wissmann, *Es war eben unsere Schulzeit*, 173.

174. Behnken (ed.) *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 1,048-9; Rossmeissl, *'Ganz Deutschland'*, 47-50.

175. Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 54-66.

176. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 567-74.

177. Ibid., III (1936), 192.

178. Kater, *Hitler Youth*, 16; Arno Klönne, *Jugend im Dritten Reich: Die Hitler Jugend und ihre Gegner* (Köln, 1999 [1982]), 33-4. Un exemplu de eseu cu tema 'Warum bin ich nicht in der Hitlerjugend?' din 25 aprilie 1934, a se vedea Hohmann și Langer (edit.), *'Stolz'*, 222-3 (nr. 113: Aufsatz von M.S.: studentul a promis să se alăture imediat).

179. Klönne, *Jugend*, 15-42, tabelul cu membrii la 33 (cifrele pentru 1939 includ Austria și Regiunea Sudetă). Pentru zilele fără școală, a se vedea Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 552, și Trapp, *Kölner Schulen*, 67-72 (și pentru refuzarea unui certificat de plecare). Despre Tineretul Hitlerist, a se vedea mai recent Kater, *Hitler Youth*.

180. A se vedea Hubert Steinhaus, *Hitlers pädagogische Maximen: 'Mein Kampf' und die Destruktion der Erziehung im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1981), 65-75, și Flessau, *Schule der Diktatur*, 22-31.

181. Hitler, *Mein Kampf*, 380, 383, 389.

182. Karl Christoph Lingelbach, *Erziehung und Erziehungstheorien im nationalsozialistischen Deutschland: Ursprünge und Wandlungen der 1933-1945 in Deutschland vorherrschenden erziehungstheoretischen Strömungen; ihre politischen Funktionen und ihr Verhältnis zur ausserschulischen Erziehungspraxis des 'Dritten Reiches'* (Frankfurt am Main, 1987 [1970]), 25-33, 65-80, 162-87; Ernst Hojer, *Nationalsozialismus und Pädagogik: Umfeld und Entwicklung der Pädagogik Ernst Kriecks* (Würzburg, 1996), 5-33 (despre Hitler).

183. Domarus (ed.), *Hitler*, II. 701 (14 sept. 1935); rânduri suplimentare.

184. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, III (1936), 1,316.

185. Klönne, *Jugend*, 57-62.

186. Citat în Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,361.

187. Ibid., 1,362

188. Ibid., I (1934), 554.

189. Klönne, *Jugend* 133-4; pentru un bun exemplu; a se vedea, de asemenea, Hermann Graml, 'Integration und Entfremdung: Inanspruchnahme durch Staatsjugend und Dienstpflicht', în Ute Benz și Wolfgang Benz (edit.), *Sozialisation und Traumatisierung: Kinder in der Zeit des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1992), 70-79, la 74-9.

190. Maschmann, *Account Rendered*, 19-20.

191. Ibid., 27-8; a se vedea mai general Dagmar Resse, 'Bund Deutscher Mädel – Zur Geschichte der weiblichen deutschen Jugend im Dritten Reich', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz und Arbeitsbuch: Zur Geschichte der Frauen in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1981), 163-87.

192. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 554; mai general, a se vedea Klönne, *Jugend*, 121-7.

193. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 555.

194. Ibid., III (1936), 1,313-4; amintiri personale similare în Hans Siemsen, *Die Geschichte des Hitlerjungen Adolf Goer* (Dusseldorf, 1947), 49.

195. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 842-4.

196. Klönne, *Jugend*, 57; Rossmeissl, *'Ganz Deutschland'*, 77-89 (pentru colecții).

197. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 556-7.

198. A se vedea deja Reichsjugendführung (ed.), *HJ im Dienst: Ausbildungsvorschrift für die Ertüchtigung der deutschen Jugend* (Berlin, 1935).

199. Baldur von Schirach, *Die Hitler-Jugend: Idee und Gestalt* (Leipzig, 1938 [1934]), 57-65.

200. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 559-60; ibid., II (1935), 219-20; ibid., III (1936), 1,314-16, 1,323; mai multe example în ibid., IV (1937), 839-42; multe example de brutalitate în Kater, *Hitler Youth*, 30-31.

201. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,366.

202. Ibid., 1,378, 1,391-2.

203. Ibid.; de asemenea ibid., III (1936), 1,324-6; şi 'Six Years Education in Nazi Germany', 4 (n. 156, supra).

204. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,379.

205. Kurt Hass (ed.), *Jugend unterm Schicksal – Lebensberichte junger Deutscher 1946-1949* (Hamburg, 1950), 61-2, citat în Klönne, *Jugend*, 142-3.

206. Karl-Heinz Janssen, 'Eine Welt brach zusammen', in Hermann Glaser and Axel Silenius (eds.), *Jugend im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1975), 88-90.

207. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1391.

208. Ibid., V (1938), 1403.

209. Ibid., III (1936) 1,320-22; Kater, *Hitler Youth*, 38, pentru un exemplu al unui membru al Tineretului Hitlerist care şi-a denunţat tatăl la Gestapo pentru că îl criticase pe Hitler.

210. Schirach, *Die Hitler-Jugend*, 104.

211 Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1403-5.

212. Ibid., III (1936), 1,322-3; pentru un exemplu similar, a se vedea Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 195 (31 decembrie 1936).

213. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 564-6.

214. Ibid., V (1938), 1,392, 1,395, 1,398-1,400; exemple suplimentare în ibid., II (1935), 692-4.

215. Ibid., V (1938), 1,396; ibid., III (1936) 1,317-19, pentru mai multe scandaluri sexuale; de asemenea Siemsen, *Die Geschichte*, 172-3.

216. Kater, *Hitler Youth*, 61-2, 151-2.

217. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 845.

218. Ibid., IV (1937), 836, de asemenea 876-7; mai general, Daniel B. Horn, 'The Hitler Youth and Educational Decline in the Third Reich', *History of Education Quarterly*, 16 (1976), 425-47.

219. Wissmann, *Es war eben unsere Schulzeit*, 52.

220. Michael Zimmermann, 'Ausbruchshoffnungen: Junge Bergleute in den dreissiger Jahren', în Niethammer (ed.), *'Die Jahre weiss man nicht'*, 97-132, la 99-100.

221. Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 286 (Vierteljahreslagebericht 1939 des Sicherheitshauptamtes).

222. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 574; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 121-6. A se vedea de asemenea, mai general, Ortmeyer, *Schulzeit*, 61-4, şi Rossmeissl, *'Ganz Deutschland'*, 54-7.

223. Trapp, *Kölner Schulen*, 39.

224. Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 50-54, 111-14; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 332.

225. Ibid., 313-14; Trapp, *Kölner Schulen*, 113-15.

226. Harald Scholtz, *NS-Ausleseschulen: Internatsschulen als Herrschaftsmittel des Führerstaates* (Gottingen, 1973), 29-49, 57-69; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 41-2.

227. Elke Fröhlich, 'Die drei Typen der nationalsozialistischen Ausleseschulen', în Johannes Leeb (ed.), *'Wir waren Hitlers Eliteschüler': Ehemalige Zöglinge der NS-Ausleseschulen brechen ihr Schweigen* (Hamburg, 1998), 192-210, la 194-6 şi 200.

228. Ibid., 201; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,386.

229. Fröhlich, 'Die drei Typen', 196-7.

230. Scholtz, *NS-Ausleseschulen*, 69; Horst Ueberhorst (ed.), *Elite für die Diktatur: Die Nationalpolitischen Erziehungsanstalten 1933-1945: Ein Dokumentarbericht* (Düsseldorf, 1969); a se vedea de asemenea amintiri în Leeb (ed.), *'Wir waren'*, 19-21, 76-7.

231. Fröhlich, 'Die drei Typen', 202-3; Kraul, *Das deutsche Gymnasium*, 173-6, situează situaţia ambivalentă a Napola, între şcoală de elită şi centru de îndoctrinare. A se vedea de asemenea Stefan Baumeister, *NS-Führungskader. Rekrutierung und Ausbildung bis zum Beginn des Zweiten Weltkriegs 1933-1939* (Konstanz, 1997), 22-47. Kater, *Hitler Youth*, 52, într-o anumită măsură exagerează eficienţa acestora; despre subiect, a se vedea de asemenea Christian Schneider *et al.*, *Das Erbe der NAPOLA: Versuch einer Generationengeschichte des Nationalsozialismus* (Hamburg, 1996), mai ales 33-91, 189-92.

232. Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 112.

233. Scholtz, *NS-Ausleseschulen*, 162-80; Kraul, *Das deutsche Gymnasium*, 176-8.

234 Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,387; Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 46-7.

235. Scholtz, *NS-Ausleseschulen*, 245.

236. Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 47; Fröhlich, 'Die drei Typen', 203-7; Baumeister, *NS-Führungskader*, 48-66; a se vedea de asemenea Kater, *Hitler Youth*, 48-51.

237. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,387-8.

238. Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 48-9; Baumeister., *NS-Führungskader*, 67-76.

239. Hans-Dieter Arntz, *Ordensburg Vogelsang 1934-1945: Erziehung zur politischen Führung im Dritten Reich* (Euskirchen, 1986), 104, 180-82.

240. Hardy Krüger, 'Von der Ordensburg nach Babelsberg', în Leeb (ed.), *'Wir waren'*, 49-55.

241. Fröhlich, 'Die drei Typen', 208-10; Baumeister, *NS-Führungskader*, 81-5; Scholtz, *NS-Ausleseschulen*, 299-324.

242. Baumeister, *NS-Führungskader*, 88-90; Scholtz, *NS-Ausleseschulen*, 288.

243. Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik*, 21-2.

244. Industrie- und Handelskammer Saarbrücken, citat în Behnken (ed.), *Deutsch land-Berichte*, VI (1939), 317, cu exemple suplimentare.

245. Hans Schemm, *Hans Schemm spricht: Seine Reden und sein Werk* (Bayreuth, 1941 [1945]), 243-7, citat în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, 282-3; de asemenea Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 868-9; ibid., 1,051-4.

246. Ibid., I (1934), 575.

247. Trapp, *Kölner Schulen*, 67, 12-23.

248. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 866.

249. Ibid., IV (1937), 878.

250. 'Aus Tätigkeitsbericht des NSLB, Gau Mainfranken, Fachschaft II (Höhere Schulen), für das 2. und 3. Vierteljahr 1937', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, I. 542-3.

251. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 834. A se vedea de asemenea Georg Schwingl, *Die Perversierung der Schule im Nationalsozialismus: Ein Beitrag zum Begriff 'Totalitäre Erziehung'* (Regensburg, 1993), 159-64 ('Schule als vormilitäri sche Institution').

252. Michael Grüttner, *Studenten im Dritten Reich* (Paderborn, 1995), 87-92; Hellmut Seier, 'Der Rektor als Führer. Zur Hochschulpolitik des Reichserziehungsministeriums 1934-1945', *VfZ* 12 (1964), 105-46. Pentru discursul lui Hitler, a se vedea Domarus (ed.), *Hitler*, II. 744. În mod tradițional, rectoratul fusese mai mult o funcție onorifică decât una executivă: a se vedea de exemplu Frank Golczewski, *Kolner Universitätslehrer und der Nationalsozialismus: Personengeschichtliche Ansätze* (Köln, 1988), 248-60.

253. Citat în Grüttner, *Studenten*, 93.

254. Ibid., 94-100. Pentru istoria începuturilor Ligii Studenților Germani Național-Socialiști, a se vedea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 214-15, 429-31.

255. Grüttner, *Studenten*, 1-2; a se vedea de asemenea, mai general, Michael S. Steinberg, *Sabers and Brown Shirts: The German Students' Path to National Socialism, 1918-1935* (Chicago, 1977), 72-103.

256. Grüttner, *Studenten*, 245-59, citat la 254; a se vedea de asemenea Geoffrey J. Giles, *Students and National Socialism in Germany* (Princeton, N.J., 1985), 136-50.

257. Grüttner, *Studenten*, 259-60, 324.

258. Ibid., 287-316, citat la 307; Helma Brunck, *Die Deutsche Burschenschaft in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus* (München, 1999), mai ales 330-59; Friedhelm Golücke (ed.), *Korporationen und Nationalsozialismus* (Schernfeld, 1989); Michael Grüttner, 'Die Korporationen und der Nationalsozialismus', în Harm-Hinrich Brandt și Matthias Stickler (edit.), *'Der Burschen Herrlichkeit'. Geschichte und Gegenwart des studentischen Korporationswesens* (Würzburg, 1998), 125-43; Steinberg, *Sabers*, 154-72; Giles, *Students*, 175-86; Rosco G. S. Weber, *The German Student Corps in the Third Reich* (Londra, 1986), 102-69 (informativ, dar într-un fel exagerând proporțiile rezistenței fraternităților la naziști). Fraternitățile dizolvate includ și grupurile catolice neconflictuale: a se vedea Hans Jürgen Rösgen, *Die Auflösung der katholischen Studentenverbände im Dritten Reich* (Bochum, 1995), mai ales 105-46.

259. Grüttner, *Studenten*, 101-2, 487. În aceste statistici și în cele următoare, cifrele din 1939 sunt pentru *Altreich*, i.e. neincluzând Austria și partea anexată a Cehoslovaciei și sunt rotunjite la cea mai apropiată mie, sau procentaje întregi.

260. Ibid., 126-35, 490.

261. Eilers, *Nationalsozialistische Schulpolitik*, 18-21.

262. Grüttner, *Studenten*, 491 și 109-26; Irmgard Weyrather, 'Numerus Clausus für Frauen – Studentinnen im Nationalsozialismus', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 131-62; Jill Stephenson, *Women in Nazi Society* (Londra, 1975), 130-46.

263. Grüttner, *Studenten*, 102-3; Norbert Wenning, 'Das Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen vom 25. April 1933 – ein erfolgreicher Versuch der Bildungsbegrenzung?', *Die deutsche Schule*, 78 (1986), 141-60.

264. Domarus, *Hitler*, II. 1, 251-2; a se vedea de asemenea Wilhelm Treue, 'Rede Hitlers vor der deutschen Presse (10 noiembrie 1938)', *VfZ* 6 (1958), 175-91, retipărind întregul discurs; *Völkischer Beobachter*, 10 noiembrie 1938 ('Adolf Hitlers Rede an Grossdeutschland').

265. Pentru un bun exemplu a se vedea Peter Chroust, *Giessener Universität und Faschismus. Studenten und Hochschullehrer 1918-1945* (2 vol., Münster, 1994), I. 187.

266. Grüttner, *Studenten*, 104-9.

267. Ibid., 227-9, citat la 227-8.

268. Gerhard Szczesny, *Als die Vergangenheit Gegenwart war: Lebenslauf eines Ostpreussen* (Berlin, 1990), 90, citat împreună cu alte amintiri similare în Grüttner, *Studenten*, 230-31.

269. Ibid., 229-37.

270. Ibid., 260-71, 341-8.

271. Ibid., 317-31, citate la 329 și 331; concluzii similare în Konrad H. Jarausch, *Deutsche Studenten 1800-1970* (Frankfurt am Main 1984), 197-8; și Geoffrey J. Giles, 'The Rise of the National Socialist Students' Association and the Failure of Political Education in the Third Reich', în Stachura (ed.), *The Shaping*, 160-85, la 180-81; a se vedea de asemenea Steinberg, *Sabers*, 141-53, și Giles, *Students*, 186-201.

272. 'Eine nötig gewordene Klarstellung', *Der Student in Mecklenburg-Lubeck*, 15 decembrie 1936, 9, citat în Grüttner, *Studenten*, 15 6.

273. Ibid., 155-67.

274. Ibid., 168-78, citat la 174, n. 99.

275. Ibid., 331-40.

276. Ibid. 178-93; citat la 174 n. 99.

277. Pentru părerea că nazificarea era răspândită în universitățile germane, a se vedea Steven P. Remy, *The Heidelberg Myth: The Nazification and Denazification of a German University* (Cambridge, Mass., 2002), 50-84; dar acest argument se bazează pe exemple selective ale celor mai naziști profesori și ale cercetărilor acesteia, o descriere a unor aspecte ale vieții universitare precum nominalizarea pentru titluri onorifice, înființarea unor institute de cercetare, editarea de jurnale și similare, într-un final, probleme secundare, și aproape complet neglijând predarea. Tratează, de asemenea, ideile conservatoare prenaziste răspândite de parcă acestea ar fi fost importate în universități de către naziști. A se vedea de asemenea Christian Jansen, *Professoren und Politik: Politisches Denken und Handeln der Heidelberger Hochschullehrer 1914-1935* (Göttingen, 1992), mai ales 230-36, demonstrând întoarcerea profesorilor de la Heidelberg spre dreapta anti-Weimar dar non-nazistă în perioada 1930-35.

278. Léon Poliakov și Josef Wulf, *Das Dritte Reich und seine Denker: Doku mente* (Berlin, 1959), 73; Wilhelm Ribhegge, *Geschichte der Universität Münster: Europa in Westfalen* (Münster, 1985), 194.

279. Golczewski, *Kölner Universitätslehrer*, 338-49.

280. Grüttner, *Studenten*, 198-205; Krieck citat la 204; Giles, *Students*, 151-62; a se vedea încercarea de a face un bilanț din partea lui Hellmut Seier, 'Nationalsozialistisches Wissenschaftsverständnis und Hochschulpolitik', în Leonore Siegele-Wenschkewitz și Gerda Stuchlik (edit.), *Hochschule und Nationalsozialismus: Wissenschaftsgeschichte und Wissenschaftsbetrieb als Thema der Zeitgeschichte* (Frankfurt am Main, 1990), 5-21.

281. Hans-Paul Höpfner, *Die Universität Bonn in Dritten Reich: Akademische Biographien unter nationalsozialistischer Herrschaft* (Bonn, 1999), 540-44.

282. Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 83 (Jahreslagebericht 1938 des Sicherheitshauptamtes).

283. Alan D. Beyerchen, *Scientists under Hitler. Politics and the Physics Community in the Third Reich* (New Haven, Conn., 1977), 79-85.

284. Ibid., 85-102; citat (93) din memoriile nepublicate ale lui Lenard, citat în Charlotte Schmidt-Schönbeck, *300 Jahre Physik und Astronomie an der Kieler Universität* (Kiel, 19 6 5), 119.

285. Beyerchen, *Scientists*, 103-16.

286. Grüttner, *Studenten*, 194-8; Beyerchen, *Scientists*, 116-40, 63-4; Werner Heisenberg, *Der Teil und das Ganze: Gespräche im Umkreis der Atomphysik* (München, 1969), 206-12; dar a se vedea de asemenea Paul Forman, 'Physics and Beyond: Historiographic Doubts: Encounters and Conversations with Werner Heisenberg', *Science*, 172 (14 mai, 1971), 687-8; și Steffen Richter, 'Die „Deutsche Physik"', în Herbert Mehrtens și Steffan Richter (edit.), *Naturwissenschaft, Technik und NS-Ideologie: Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte des Dritten Reichs* (Frankfurt am Main, 1980), 116-41, subliniază natura politică a fizicii ariene și eșecul acesteia în a aduce o contribuție reală experimentării sau teoriei științifice.

287. Beyerchen, *Scientists*, 141-67.

288. Helmut Lindner, ' „Deutsche" und „gegentypische" Mathematik. Zur Begrundung einer „arteigenen Mathematik" im „Dritten Reich" durch Ludwig Bieberbach', în Mehrtens și Richter (edit.), *Naturwissenschaft*, 88-115, mai ales 105-8.

289. Martin Bechstedt, ' „Gestalthafte Atomlehre" – Zur „Deutschen Chemie" im NS-Staat', în ibid., 142-65; de asemenea Horst Remane, 'Conrad Weygand und die „Deutsche Chemie"', în Christoph Meinel și Peter Voswinckel (edit.), *Medizin, Naturwissenschaft, Technik und Nationalsozialismus. Kontinuitäten und Diskontinuitäten* (Stuttgart, 1994), 183-91.

290. Herbert Mehrtens, 'Entartete Wissenschaft? Naturwissenschaften und Nationalsozialismus', în Siegele-Wenschkewitz și Stuchlik (edit.), *Hochschule und Nationalsozialismus*, 113-28.

291. Beyerchen, *Scientists*, 71-8; Remy, *The Heidelberg Myth*, 55-6; Horst Möller, 'Nationalsozialistische Wissenschaftsideologie', în Jörg Tröger (ed.), *Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1984), 65-76, mai ales. 74-6; și Klaus Hentschel (ed.), *Physics and National Socialism: An Anthology of Primary Sources* (Basel, 1996), 116-18 (retipărind un articol anonim din *Nature*, 136 (14 decembrie 1935), 927-8, despre 'Nazi-Socialism and International Science'.

292. Helmut Maier (ed.), *Rüstungsforschung im Nationalsozialismus: Organisation, Mobilisierung und Entgrenzung der Technikwissenschaften* (Göttingen, 2002), în mod

desoebit utilă în privința cercetării și a dezvoltării companiei; idem, *Forschung als Waffe: Rüstungsforschung in der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft und das KWI für Metallforschung 1900 bis 1947* (Göttingen, 2005); Susanne Heim, *Kalorien, Kautschuk, Karrieren. Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten 1933-1945* (Göttingen, 2003); Herbert Mehrtens, 'Kollaborationsverhältnisse: Natur- und Technikwissenschaften im NS-Staat und ihre Historie', în Meinel și Voswinckel (edit.), *Medizin*, 13-32.

293. Kristie Macrakis, *Surviving the Swastika: Scientific Research in Nazi Germany* (New York, 1993), mai ales 84-186, 199-205; John Gimbel, *Science, Technology and Reparations: Exploitation and Plunder in Postwar Germany* (Stanford, Calif., 1990), 22.

294. A se vedea mai general Hartmut Lehmann și Otto Gerhard Oexle (edit.), *Nationalsozialismus in den Kulturwissenschaften* (2 vol., Gottingen, 2004).

295. Karen Schönwalder, *Historiker und Politik: Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1992), 75-88, citat la 77 și 311 n.85; Helmut Heiber, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands* (Stuttgart, 1966), pentru o descriere extrem de detaliată; Winfried Schulze, 'German Historiography from the 1930s to the 1950s', în Hartmut Lehmann și James Van Horn Melton (edit.), *Paths of Continuity: Central European Historiography from the 1930s to the 1950s* (Cambridge, 1994), 19-42, la 24-5; mai multe detalii în idem, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945* (München, 1989), mai ales 31-45; a se vedea de asemenea Bernd Faulenbach, 'Tendenzen der Geschichtswissenschaft im „Dritten Reich“', în Renate Knigge-Tesche (ed.), *Berater der braunen Macht: Wissenschaft und Wissenschaftler im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1999), 26-52, mai ales 36-7 și 45-7; Peter Lambert, 'From Antifascist to *Volkshistoriker*: *Demos* and *Ethnos* in the Political Thought of Fritz Rorig, 1921-45', în Stefan Berger *et al.* (edit.), *Writing National Histories: Western Europe Since 1800* (Londra, 1999), 137-49.

296. Schnöwälder, *Historiker*, 87; a se vedea de asemenea utilul studiu est-german (a fi citit cu obișnuitele rezerve) de Hans Schleier, 'Die *Historische Zeitschrift* 1918-1943', în Joachim Streisand (ed.), *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft von 1871 bis 1945* (2 vol., Berlin, 1965, 1969), II. 251-302, și o descriere scurtă mai recentă a aceluiași autor, 'German Historiography under National Socialism: Dreams of a Powerful Nation-state and German *Volkstum* Come True', în Berger *et al.* (edit.), *Writing National Histories*, 176-88.

297. Schönwälder, *Historiker*, 85-6; Gerhard Ritter, 'Die deutschen Historikertage', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 4 (1953), 513-21, la 517.

298. Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 86 (Jahreslagebericht 1938 des Sicherheitshauptamtes).

299. A se vedea mai general Ingo Haar, *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der 'Volkstumskampf' im Osten* (Göttingen, 2002); Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards. A Study of* Ostforschung *in the Third Reich* (Cambridge, 1988); Christoph Klessmann, 'Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich', în Peter Lundgreen (ed.), *Wissenschaft im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1985), 350-83; Karl Ferdinand Werner, *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft* (Stuttgart, 1967), mai ales 9-23.

300. James Van Horn Melton, 'Continuities in German Historical Scholarship, 1933-1960', în Lehmann și Melton (edit.), *Paths*, 1-18, la 5; Georg G. Iggers,

'Introduction', în idem (ed.), *The Social History of Politics: Critical Perspectives in West German Historical Writing since 1945* (Leamington Spa, 1985), 1-48, la 17. Unul dintre primii destituiți în 1933 a fost Franz Schnabel, istoric liberal catolic și autorul unei deosebite istorii în mai multe volume a Germaniei în secolul nouăsprezece (Lothar Gall, 'Franz Schnabel (1887-1966)', în Lehmann și Melton (edit.), *Paths*, 155-65).

301. Hans Rothfels, *Ostraum, Preussentum und Reichsgedanke: Historische Abhandlungen, Vorträge und Reden* (Leipzig, 1935), vi; Schönwälder, *Historiker*, 78-9, 91-104.

302. Ibid., 77-80. A se vedea de asemenea Peter Schöttler (ed.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt am Main, 1997); Willi Oberkrome, *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945* (Göttingen, 1992), mai ales 102-70; și Reinhard Kühnl, 'Reichsdeutsche Geschichtswissenschaft', în Tröger (ed.), *Hochschule*, 92-104.

303. Christoph Cornelissen, *Gerhard Ritter: Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert* (Düsseldorf, 2001), 230-46 (citat la 245, din Gerhard Ritter, *Friedrich der Grosse. Ein historisches Profil* (Leipzig, 1936), 252-3); a se vedea de asemenea Klaus Schwabe, 'Change and Continuity in German Historiography from 1933 into the Early 1950s: Gerhard Ritter (1888-1967)', în Lehmann și Melton (edit.), *Paths*, 82-108

304. Carsten Klingemann, *Soziologie im Dritten Reich* (Baden-Baden, 1996) pentru studii de caz ale diferitelor institute și universități germane; a se vedea de asemenea idem, 'Social-Scientific Experts – No Ideologues: Sociology and Social Research in the Third Reich', în Stephen P. Turner și Dirk Käsler (edit.), *Sociology Responds to Fascism* (Londra, 1992), 127-54; Otthein Rammstedt, 'Theorie und Empirie des Volksfeindes. Zur Entwicklung einer „deutschen Soziologie" ', în Lundgreen (ed.), *Wissenschaft*, 253-313; de asemenea Klaus Brintzinger, *Die Nationalökonomie an den Universitäten Freiburg, Heidelberg und Tübingen 1918-1945: Eine institutionshistorische, vergleichende Studie der wirtschaftswissenschaftlichen Fakultäten und Abteilungen südwestdeutscher Universitäten* (Frankfurt am Main, 1996).

305. Wilhelm Vosskamp, 'Kontinuität und Diskontinuität: Zur deutschen Literaturwissenschaft im Dritten Reich', în Lundgreen (ed.), *Wissenschaft*, 140-62.

306. Höpfner, *Die Universität Bonn*, 34-8, 146-217. A se vedea mai general eseurile în Lehmann și Oexle (edit.), *Nationalsozialismus*.

307. Michael H. Kater, *Doctors under Hitler* (Chapel Hill, 1989), 111-20.

308. Ibid., 22-5, 120-21.

309. Ibid., 120-26, 147. Höpfner, *Die Universität Bonn*, 271-330. Potrivit lui Kater, 17 la sută din doctorii din Germania în 1933 erau evrei, iar proporția în cadrul profesorilor universitari de medicină era cu siguranță mai ridicată (Kater, *Doctors*, 139).

310. Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 35 (9 octombrie 1933).

311. Kater, *Doctors*, 172-3.

312. Robert N. Proctor, *The Nazi War on Cancer* (Princeton, N.J., 1999), 4, 198-203.

313. Ibid., 6-7.

314. Kater, *Doctors*, 174-6.

Capitolul 4. PROSPERITATE ŞI JAF

1. Spotts, *Hitler*, 386-9; Martin Kornrumpf, *HAFRABA e.V.: Deutsche Autobahn-Planung 1926-1934* (Bonn, 1990); Kurt Gustav Kaftan, *Der Kampf um die Autobahnen: Geschichte der Autobahnen in Deutschland 1907-1935* (Berlin, 1955).

2. Franz Wilhelm Seidler, 'Fritz Todt: From Motorway Builder to Minister of State', în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 245-56, la 245-9; mai multe detalii în idem, *Fritz Todt: Baumeister Dritten Reiches* (Berlin, 1987 [1986]).

3. Fritz Todt, 'Der Strassenbau in nationalsozialistischen Staat', în Hans Heinrich Lammers şi Hans Pfundtner (edit.) *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, (3 vol., Berlin, 1937), III: *Die Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*; a se vedea, de asemenea, James Shand, 'The *Reichsautobahn*: Symbol for the Third Reich', *Journal of Contemporary History*, 19 (1984), 189-200; şi Erhard Schütz şi Eckhard Gruber, *Mythos Reichsautobahn: Bau und Inszenierung der 'Strassen des Führers' 1933-1941* (Berlin, 1996).

4. Spotts, *Hitler*, 391-3; Rainer Stommer (ed.), *Reichsautobahn: Pyramiden des Dritten Reiches* (Marburg, 1982), 107; Thomas Zeller, "'The Landscape's Crown": Landscape, Perception, and Modernizing Effects of the German Autobahn System, 1934-1941', în David E. Nye (ed.), *Technologies of Landscape: From Reaping to Recycling* (Amherst, Mass., 1999), 218-40);

5. Spotts, *Hitler*, 393-4; Ludolf Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945: Die Entfesselung der Gewalt: Rassismus und Krieg* (Frankfurt am Main, 1996), 97-8; Hans-Joachim Winkler, *Legenden um Hitler* (Berlin, 1963), 7-14; Dan P. Silverman, *Hitler's Economy: Nazi Work Creation Programs 1933–1936* (Cambridge, Mass., 1998), 147-57.

6. Richard J. Overy, 'Cars, Roads, and Economic Recovery in Germany, 1932-1938', *Economic History Review*, a 2-a serie, 28 (1975), 466-83, retipărită în idem, *War and Economy in the Third Reich* (Oxford, 1994), 68-89.

7. Domarus (ed.), *Hitler*, I. 250-51.

8. Overy, 'Cars, Roads, and Economic Recovery'; *Weekly Report of the German Institute for Business Research* (Institut für Konjunkturforschung, Berlin), vol. 7, nr. 10 (7 martie 1934), 53-5.

9. Gerhard Kroll, *Von der Weltwirtschaftskrise zur Staatskonjunktur* (Berlin, 1958), 462, 505; de asemenea Harry Niemann şi Armin Hermann (edit.), *Die Entwicklung der Motorisierung im Deutschen Reich und den Nachfolgestaaten* (Stuttgart, 1995).

10. Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 153 (traducere corectată).

11. Ibid., 158 (traducere corectată).

12. Geoffrey Spencely, 'R. J. Overy and the Motorisierung: A comment', *Economic History Review*, 32 (1979), 100-106; Richard J. Overy, 'The German *Motorisierung* and Rearmament. A Reply', *Economic History Review* 32 (1978), 207-13.

13. Heinz Wehner, 'Die Rolle des faschistischen Verkehrswesens in der ersten Periode des zweiten Weltkrieges', *Bulletin des Arbeitskreises Zweiter Weltkrieg*, 2 (1966), 37-61, la 41-2, citat în Hans-Erich Volkmann, 'The National Socialist Economy in

Preparation for War', în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany and the Second World War* (10 vol., Oxford, 1990- [1979-]), I: *The Build-up of German Aggression* (Oxford, 1990), 157-372, la 228-9.

14. Klaus Hildebrand, 'Die Deutsche Reichsbahn in der nationalsozialistischen Diktatur 1933-1945', în Lothar Gall și Manfred Pohl (edit.), *Die Eisenbahn in Deutschland. Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München, 1999), 165-243, la 176-7; a se vedea de asemenea Stefan Arold, *Die technische Entwicklung und rüstungswirtschaftliche Bedeutung des Lokomotivbaus der Deutschen Reichsbahn im Dritten Reich (1933-1945)* (Stuttgart, 1997). Gigantismul conceptual caracteristic al lui Hitler s-a făcut simțit până și aici, cu propunerea sa de a crea căi ferate noi, mai mari, pe un ecartament mai larg decât cel existent (ibid., 97).

15. Fritz Blaich, *Wirtschaft und Rüstung im 'Dritten Reich'* (Düsseldorf, 1987), 15-20; Simon Reich, *The Fruits of Fascism: Postwar Prosperity in Historical Perspective* (Ithaca, N.Y., 1990), 151.

16. Hans Mommsen și Manfred Grieger, *Das Volkswagenwerk und seine Arbeiter im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1996), 52-113; pentru organizația „Putere prin Bucurie", a se vedea mai jos, 465-75.

17. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 488.

18. Shelley Baranowski, *Strength Through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich* (New York, 2004), 240-41; Reich, *The Fruits*, 147-201; în 1938 Ford și Opel au produs 52 la sută din toate vehiculele produse și vândute în Germania (ibid., 159).

19. Karl Lärmer, *Autobahnbau in Deutschland 1933 bis 1945: Zu den Hintergründen* (Berlin, 1975), 54-7; Silverman, *Hitler's Economy*, 261.

20. Richard J. Overy, 'Unemployment in the Third Reich', în idem, *War and Economy*, 37-67, la 37-42 (publicat inițial sub același titlu în *Business History*, 29 (1987), 253-82); Dietmar Petzina, 'The Extent and Causes of Unemployment in the Weimar Republic', în Peter D. Stachura (ed.), *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany* (Londra, 1986), 29-48.

21. Domarus (ed.), *Hitler*, I. 234.

22. Willi A. Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft 1930-1945: Interna des Reichswirtschaftsministeriums* (Düsseldorf, 1983), 13-29.

23. Avraham Barkai, *Nazi Economics: Ideology, Theory, and Policy* (Oxford, 1990 [1988]), 28-35; Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 29-38; Wolfram Fischer, *Deutsche Wirtschaftspolitik 1918-1945* (Opladen, 1968), 52-5.

24. Michael Schneider, 'The Development of State Work Creation Policy in Germany, 1930-1933', în Stachura (ed.), *Unemployment*, 163-86; Helmut Marcon, *Arbeitsbeschaffungspolitik der Regierungen Papen und Schleicher. Grundsteinlegung für die Beschäftigungspolitik im Dritten Reich* (Bern, 1974).

25. Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland*, 95-6; Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 256-62.

26. Overy, 'Unemployment', 63-5; *Weekly Report of the German Institute for Business Research*, vol. 7, nr. 17 (3 mai 1934), 77-82.

27. Extras din lege, tradusă în Noakes și Pridham (edit.), *Nazism*, II. 257; Pine, *Nazi Family Policy*, 17.

28. Helen L. Boak, 'The State as an Employer of Women in the Weimar Republic', în William Robert Lee şi Eve Rosenhaft (edit.), *The State and Social Change in Germany, 1880-1980* (Oxford, 1990), 61-98; mai general, Renate Bridenthal şi Claudia Koonz, 'Beyond *Kinder, Küche, Kirche*: Weimar Women in Politics and Work', în Renate Bridenthal *et al*. (edit.), *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* (New York, 1984), 33-65.

29. Julia Sneeringer, *Winning Women's Votes: Propaganda and Politics in Weimar Germany* (Chapel Hill, N.C., 2002).

30. *Frankfurter Zeitung*, 9 septembrie 1934, citat în Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, II. 255-6.

31. Goebbels, *Michael*, 41 (1934 edn), citat în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, 41.

32. Engelbert Huber, *Das ist Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1933), 121-2, citat în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, 47.

33. Clifford Kirkpatrick, *Women in Nazi Germany* (Londra, 1939), 121.

34. Helgard Kramer, 'Frankfurt's Working Women: Scapegoats or Winners of the Great Depression?', în Richard J. Evans şi Dick Geary (edit.), *The German Unemployed: Experiences and Consequences of Mass Unemployment from the Weimar Republic to the Third Reich* (Londra, 1987), 108-41.

35. Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland*, 89-91; Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 59-64.

36. Werner Abelshauser, 'Kriegswirtschaft und Wirtschaftswunder. Deutschlands wirtschaftliche Mobilisierung für den Zweiten Weltkrieg und die Folgen für die Nachkriegszeit', *VfZg* 47 (1999), 503-38; Versiunea engleză, de o lungime mai mare, în idem, 'Germany: Guns, Butter, and Economic Miracles', în Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge, 1998), 122-76.

37. Harold James, 'Innovation and Conservatism in Economic Recovery: The Alleged „Nazi Recovery" of the 1930s', în Childers şi Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich*, 114-38; Peter Marschalck, *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1984), 67-71, 148.

38. Silverman, *Hitler's Economy*, 244, şi 359 n. 68, criticând statisticile oferite de Overy, 'Unemployment', 65; însă cifrele Republicii de la Weimar nu erau nici ele atât de impresionante: a se vedea de asemenea Dan P. Silverman, 'A Pledge Unredeemed: The Housing Crisis in Weimar Germany', *Central European History*, 3 (martie 1970), 112-39, la 119-20. A se vedea de asemenea Blaich, *Wirtschaft*, 15-21.

39. 'Germany's Economic Recovery', *The Economist*, 10 august 1935, 271-2.

40. Willi Hemmer, *Die 'unsichtbaren' Arbeitslosen. Statistische Methoden – Soziale Tatsachen* (Zeulenroda, 1935), 189; de asemenea Christoph Buchheim, 'Zur Natur des Wirtschaftsaufschwungs in der NS-Zeit', în idem *et al*. (edit.), *Zerrissene Zwischenkriegszeit: Wirtschaftshistorische Beiträge: Knut Borchardt zum 65. Geburtstag* (Baden-Baden, 1994), 97-119, la 105-7.

41. Birgit Wulff, 'The Third Reich and the Unemployed: National Socialist Work-creation Schemes in Hamburg, 1933-4', în Evans şi Geary (edit.), *The German*

Unemployed, 281-302; Timothy W. Mason, *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the 'National Community'* (Providence, R.I., 1993 [1977]), 109-28; Fritz Petrick, 'Eine Untersuchung zur Beseitigung der Arbeitslosigkeit unter der deutschen Jugend in den Jahren von 1933 bis 1935', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1967), 287-300; Claudia Brunner, *Arbeitslosigkeit im NS-Staat: Das Beispiel München* (Pfaffenweiler, 1997), 337-40.

42. Birgit Wulff, *Arbeitslosigkeit und Arbeitsbeschaffungsmassnahmen in Hamburg 1933-1939: Eine Untersuchung zur nationalsozialistischen Wirtschafts- und Sozialpolitik* (Frankfurt am Main, 1987), mai ales 269-82; detaliile din alte zone în Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 123-9, 214-25.

43. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 786-7; Silverman, *Hitler's Economy*, 10-27 şi 164-74; Bernhard Vollmer (ed.), *Volksopposition im Polizeistaat*, 96-7.

44. Christoph Buchheim, 'Die Wirtschaftsentwicklung im Dritten Reich – mehr Desaster als Wunder. Eine Erwiderung auf Werner Abelshauser', *VfZ* 49 (2001), 653-4; mai pe larg în idem, 'Zur Natur'.

45. 'Germany's Economic Recovery', *The Economist*, 10 august 1935, 271-2, şi 17 august 1935, 316-17; *Weekly Report of the German Institute for Business Research*, vol. 8, nr. 22/23 (8 iunie 1935), 45-7; ibid., 32/33 (22 august 1935), 64-6; 'Unemployment in Germany', *The Economist*, 31 august 1935, 421.

46. Karl-Heinz Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933-1934*, I. 49-51; de asemenea în Blaich, *Wirtschaft*, 55-6 (Ministerbesprechung vom 8. 2. 1933).

47. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 221-2; Dietmar Petzina, 'Hauptprobleme der deutschen Wirtschaftspolitik 1932/33', *VfZg* 15 (1967), 18-55, la 40; Günther Gereke, *Ich war königlich-preussischer Landrat* (Berlin, 1970), 157-8.

48. Spotts, *Hitler*, 393-4.

49. Domarus (ed.), *Hitler*, I. 250-51.

50. Blaich, *Wirtschaft*, 15-26.

51. Neil Gregor, *Daimler-Benz in the Third Reich* (Londra, 1998), 54; Fritz Blaich, 'Why Did the Pioneer Fall Behind? Motorization in Germany between the Wars', în Theo Barker (ed.), *The Economic and Social Effects of the Spread of Motor Vehicles: An International Centenary Tribute* (Londra, 1988), 148-64; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 480-85; Mommsen and Grieger, *Das Volkswagenwerk*, 179-202 (cifre la 197).

52. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 228-9.

53. Robert J. O'Neill, *The German Army and the Nazi Party, 1933-1939* (Londra, 1968 [1966]), 65-6, citând memoriile nepublicate ale feldmareşalului von Weichs.

54. 'Sitzung des Ausschusses der Reichsregierung fur Arbeitsbeschaffung vom 9. 2. 1933, în Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933- 1934*, I. 58-69, şi Blaich, *Wirtschaft*, 56-8. Disimularea nu a scăpat atenţiei observatorilor străini. Până în 1935, nota un corespondent britanic, un raport emis de Biroul de Stastici al Reichului arăta următoarele: „Cheltuielile cu «crearea locurilor de muncă», se arată manifest în noul raport, includ cheltuieli de reînarmare" (*The Economist*, 10 august 1935, 280; în original în italice).

55. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 223-4; Michael Geyer, *Deutsche Rüstungspolitik 1860-1980* (Frankfurt am Main, 1984), 139-40; idem, 'Das Zweite Rüstungsprogramm (1930-1934): Eine Dokumentation', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 17 (1975), 125-72, la 134 şi 158; a se vedea de asemenea Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 29-33.

56. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 228-34; de asemenea Peter Kirchberg, 'Typisierung in der Kraftfahrzeugindustrie und der Generalbevollmächtigte fur das Kraftfahrwesen', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1969), 117-42; a se vedea de asemenea Edward L. Homze, *Arming the Luftwaffe: The Reich Air Ministry and the German Aircraft Industry, 1919-1939* (Lincoln, Nebr., 1976). Unele din documente din acest domeniu subestimează gradul de reînarmare de la începutul celui de-al Treilea Reich şi rolul statului în acest demers şi neglijează imperativul militar din spatele multor măsuri de creare de slujbe aparent civile: a se vedea de exemplu Overy, 'Cars, Roads and Economic Recovery'; idem, 'Hitler's War Plans and the German Economy, 1933-1939', în idem, *War and Economy*, 177-204; Michael Wolffsohn, 'Arbeitsbeschaffung und Rüstung im nationalsozialistischen Deutschland 1933', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 22 (1978), 9-22; sau Burton H. Klein, *Germany's Economic Preparations for War* (Cambridge, Mass., 1959); pentru comentarii critice, a se vedea Barkai, *Nazi Economics*, 217-24, şi Berenice A. Carroll, *Design for Total War: Arms and Economics in the Third Reich* (Haga, 1968). Caracterul fundamental al reînarmării a fost subliniat deja de Sauer, *Die Mobilmachung*, 140-64.

57. Wilhelm Deist, 'The Rearmament of the Wehrmacht', în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany*, I. 373-540, at 487.

58. Ibid., 456-7; O'Neill, *The German Army*, 134-5.

59. Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 171.

60. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 234-8; Hans Luther, *Vor dem Abgrund 1930-1933: Reichsbankpräsident in Krisenzeiten* (Frankfurt am Main, 1964), mai ales ultimul capitol, 302-8.

61. Hjalmar Schacht, *My First Seventy-Six Years: The Autobiography of Hjalmar Schacht* (Londra, 1955), 10-154.

62. Ibid., 155-306.

63. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 234-41; a se vedea de asemenea Willi A. Boelcke, *Die Kosten von Hitlers Krieg: Kriegsfinanzierung und finanzielles Kriegserbe in Deutschland 1933-1948* (Paderborn, 1985); Fischer, *Deutsche Wirtschaftspolitik*, 66-71; Dietmar Petzina, *Die deutsche Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit* (Wiesbaden, 1977), 117-24.

64. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 173-200; Blaich, *Wirtschaft*, 28.

65. Gustavo Corni şi Horst Gies, *Brot, Butter, Kanonen. Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers* (Berlin, 1997), 75-250, este acum cea mai detaliată descriere a Regiei Alimentelor a Reichului. A se vedea, de asemenea, Horst Gies, 'Der Reichsnährstand: Organ berufsständischer Selbstverwaltung oder Instrument staatlicher Wirtschaftslenkung?', *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 21 (1973), 216-33; şi idem, 'Die Rolle des Reichsnährstandes im Nationalsozialistischen

Herrschaftssystem', în Gerhard Hirschfeld și Lothar Kettenacker (edit.), *The 'Führer State': Myth and Reality: Studies on the Structure and Politics of the Third Reich* (Stuttgart, 1981), 270-304.

66. Horst Gies, 'Aufgaben und Probleme der nationalsozialistischen Ernährungswirtschaft 1933-1939', *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 22 (1979), 466-99.

67. Blaich, *Wirtschaft*, 27; Volkmann, 'The National Socialist Economy', 245-72.

68. Blaich, *Wirtschaft*, 23-4, 27; Volkmann, 'The National Socialist Economy', 258-62; Michael Krüger-Charlé, 'Carl Goerdelers Versuche der Durchsetzung einer alternativen Politik 1933 bis 1937', în Jürgen Schmadeke și Peter Steinbach (edit.), *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus: Die deutsche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler* (München, 1986), 383-404.

69. Gies, 'Die Rolle'; a se vedea de asemenea idem, 'Der Reichsnährstand'; idem, 'Revolution oder Kontinuität? Die personelle Struktur des Reichsnährstandes', în Günther Franz (ed.), *Bauernschaft und Bauernstand 1500-1970: Büdinger Vorträge 1911-1972* (Limburg, 1975), 323-30; John E. Farquharson, *The Plough and the Swastika: The NSDAP and Agriculture in Germany 1928-45* (Londra, 1976), 161-82.

70 Gies, 'Die Rolle'; Jürgen von Krudener, 'Zielkonflikte in der nationalsozialistischen Agrarpolitik: Ein Beitrag zur Diskussion des Leistungsproblems in zentralgelenkten Wirtschaftssystemen', *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, 94 (1974), 335-61; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 488-98; Gustavo Corni, *Hitler and the Peasants: Agrarian Policy of the Third Reich, 1930-1939* (Princeton, N.J., 1990 [1989]), 245-68; Beatrix Herlemann, *'Der Bauer klebt am Hergebrachten': Bäuerliche Verhaltensweisen unterm Nationalsozialismus auf dem Gebiet des heutigen Landes Niedersachsen* (Hanover, 1993), 74-7 și 145-53; Farquharson, *The Plough*, 71-106.

71. A se vedea Corni, *Hitler and the Peasants*, 220-44; Farquharson, *The Plough*, 183- 202; Herlemann, '*Der Bauer*', 154-71.

72. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 293-300, 350-54.

73. John H. Farquharson, *The Plough*, 169-70; pentru un bun exemplu al tranziției reușite spre autarhie într-o zonă, a se vedea John Perkins, 'Nazi Autarchic Aspirations and the Beet-Sugar Industry, 1933-39', *European History Quarterly*, 20 (1990), 497-518; mai general, a se vedea Corni, *Hitler and the Peasants* 156-83.

74. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte* VI (1939), 624-42; pentru o descriere amănunțită a producției de hrană și a reglementării pieței, a se vedea Corni și Gies, *Brot*, 251-395.

75. Părerea lui Peter Temin, *Lessons from the Great Depression* (Cambridge, Mass., 1989), 109-11, că economia celui de-al Treilea Reich era una socialistă întrucât era dirijată de stat, care intervenea continuu și de asemenea aloca resurse importante proiectelor de asistență socială, nu convinge; după aceste criterii aproape toate economiile moderne ar putea fi clasificate ca fiind socialiste (Buchheim, 'Zur Natur', 99-100).

76. Pentru fundal, a se vedea Peter Hayes, *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era* (New York, 1987), 36-47, 114-20.

77. Homze, *Arming the Luftwaffe*, 192-3.

78. Dieter Swatek, *Unternehmenskonzentration als Ergebnis und Mittel nationalsozialistischer Wirtschaftspolitik* (Berlin, 1972); Ingeborg Esenwein-Rothe, *Die Wirtschaftsverbände von 1933 bis 1945* (Berlin, 1965).

79. Pentru mandatul lui Hugenberg la minister, a se vedea Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 47-65.

80. Gerald D. Feldman, *Allianz and the German Insurance Business, 1933-1945* (Cambridge, 2001), 1-50.

81. Ibid., 51-78.

82. Ibid., 78-105; Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 65-76.

83. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 204-15; Noakes și Pridham, *Nazism*, II. 72-8.

84. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 242-4; 'The Balance of Trade in Germany', Supliment al *Weekly Report of the German Institute for Business Research* (Berlin, 11 aprilie 1934).

85. 'The Transfer Problem and Germany's Foreign Exchange Reserves', *Weekly Report of the German Institute for Business Research*, 7 (Berlin, 6 iunie 1934); 'German Foreign Exchange Control and Foreign Trade', Supliment al *Weekly Report of the German Institute for Business Research* (Berlin, 31 octombrie 1934); Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland*, 160-62.

86. 'A Review of the First Year of German Foreign Trade Under the „New Plan"', *Weekly Report of the German Institute for Business Research*, 8 (Berlin, 2 octombrie 1935).

87. 'The German Moratorium', *The Economist*, 23 iunie 1934, 1,378-9; mai general despre primul mandat al lui Schacht, a se vedea Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 77-82.

88. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 245-7, citând un memorandum din 3 mai 1935 de Schacht.

89. Blaich, *Wirtschaft*, 27; Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 100-117.

90. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 262-72; Fischer, *Deutsche Wirtschaftspolitik*, 71-6.

91. Memorandumul pentru Planul pe Patru Ani este retipărit în Blaich, *Wirtschaft*, 60-67, și Wilhelm Treue (ed.), 'Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936', *VfZ* 3 (1955), 184-210, și tradus integral în Noakes și Pridham (edit.), *Nazism*, II. 86-93. A se vedea de asemenea Arthur Schweitzer, 'Der ursprüngliche Vierjahresplan', *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 160(1956), 348-96; și Dietmar Petzina, *Autarkiepolitik im Dritten Reich: Der nationalsozialistische Vierjahresplan (1936-42)* (Stuttgart, 1968).

92. Schacht, *My First Seventy-Six Years*, 362-77 (cu tendințe apologetice, cu multe omisiuni și afirmații înșelătoare).

93 Friedrich Hossbach, *Zwischen Wehrmacht und Hitler 1934-1938* (Göttingen, 1965 [1949]), 217-20, și Hermann Gackenholz, 'Reichskanzlei 5. noiembrie 1937: Bemerkungen über „Politik und Kriegführung" im Dritten Reich', în Richard Dietrich și Gerhard Oestreich (ed.), *Forschungen zu Staat und Verfassung: Festgabe für Fritz Hartung* (Berlin, 1958), 459-84.

94. Hossbach, *Zwischen Wehrmacht und Hitler*, 186; Walter Bussmann, 'Zur Entstehung und Überlieferung der „Hossbach-Niederschrift"', *VfZ* 16 (1968), 373-84; Bradley F. Smith, 'Die Überlieferung der Hossbach-Niederschrift im Lichte neuer Quellen', *VfZ* 38 (1990), 329-36; Jonathan Wright și Paul Stafford, 'Hitler, Britain and the Hossbach Memorandum', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 42 (1987), 77-123. Aceste studii au clarificat faptul că scepticismul exprimat de Alan J. P. Taylor în legătură cu autenticitatea documentului, *The Origins of the Second World War* (Londra, 1964 [1961]), 21-2 și 131-4, este nejustificat.

95. Schacht, *My First Seventy-Six Years*, 362-77 (a fi tratat cu obișnuita precauție); Noakes și Pridham (eds.), *Nazism*, II. 95-8, 357-8.

96. Blaich, *Wirtschaft*, 26, 83, 91-4; Schacht, *My First Seventy-Six Years*, 386-94. Bilanțuri bugetare în Albrecht Ritschl, *Deutschlands Krise und Konjunktur 1924-1934: Binnenkonjunktur, Auslandsverschuldung und Reparationsproblem zwischen Dawes-Plan und Transfersperre* (Berlin, 2002), tabelul A9; cifrele venitului național în ibid., tabelul A12.

97. O'Neill, *The German Army*, 63-6, citând memoriile nepublicate ale feldmareșalului von Weichs; Schacht, *My First Seventy-Six Years*, 395-414; mai general, Volkmann, 'The National Socialist Economy', 273-86.

98. Ibid., 300-309, 356; Fischer, *Deutsche Wirtschaftspolitik*, 77-82; Petzina, *Die deutsche Wirtschaft*, 124-39. Pentru „jungla organizațională", a se vedea Hans Kehrl, *Krisenmanager im Dritten Reich. 6 Jahre Frieden -6 Jahre Krieg: Erinnerungen* (Düsseldorf, 1973), 74-86, 98-117. Despre eșecul planificării și inabilitatea regimului de a colecta și procesa date precise, a se vedea J. Adam Tooze, *Statistics and the German State, 1900-1945: The Making of Modern Economic Knowledge* (Cambridge, 2001), 215-45.

99. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 309-15.

100. Ibid., 354-72.

101. Wilhelm Deist, 'The Rearmament of the Wehrmacht', 374-540, la 456-504; Homze, *Arming the Luftwaffe*; Michael Salewski, *Die deutsche Seekriegsleitung 1935-1945* (3 vol., Frankfurt am Main, 1970-75); Jost Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine: Reichspolitik und Flottenbau 1920-1939* (Düsseldorf, 1973); Lutz Budrass, *Flugzeugindustrie und Luftrüstung in Deutschland 1918-1945* (Düsseldorf, 1998) este cel mai recent studiu cuprinzător.

102. Volkmann, 'The National Socialist Economy', 300-309.

103. Richard J. Overy, 'The German Pre-war Production Plans: November 1936- April 1939', *English Historical Review*, 90 (1975), 778-97.

104. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 614-24.

105. 'Schreiben des Stellvertreters des Führers, Entscheidung, dass Frauen weder Richter noch Anwalt werden sollen, 24 August 1936', retipărite ca documentul 108 în Ursula von Gersdorff, *Frauen im Kriegsdienst 1914-1945* (Stuttgart, 1969), 282.

106. Matthew Stibbe, *Women in the Third Reich* (Londra, 2003), 84-91; Tim Mason, 'Women in Germany, 1925-1940: Family, Welfare and Work', în idem, *Nazism, Fascism and the Working Class* (Cambridge, 1995), 131-211 (eseu publicat inițial în *History Workshop Journal*, 1 (1976), 74-133, și 2 (1976), 5-32); Dörte Winkler, *Frauenarbeit im 'Dritten Reich'* (Hamburg, 1977); Annemarie Tröger, 'The Creation

of a Female Assembly-Line Proletariat', în Bridenthal *et al.* (edit.), *When Biology Became Destiny*, 237-70; Carola Sachse, *Industrial Housewives: Women's Social Work in the Factories of Nazi Germany* (Londra, 1987); Stephenson, *Women in Nazi Society*, 75-115 (statistici despre doctori la 166).

107. Lore Kleiber, ' „Wo ihr seid, da soll die Sonne scheinen!" – Der Frauenarbeitsdienst am Ende der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 188-214; Jill Stephenson, 'Women's Labor Service in Nazi Germany', *Central European History*, 15 (1982), 241-65; Stefan Bajohr, 'Weiblicher Arbeitsdienst im „Dritten Reich". Ein Konflikt zwischen Ideologie und Ökonomie', *VfZ* 28 (1980), 331-57.

108. Maschmann, *Account Rendered*, 31-6.

109. Elizabeth D. Heineman, *What Difference Does a Husband Make? Women and Marital Status in Nazi and Postwar Germany* (London, 1999), 40-41, de asemenea pentru următoarele detalii.

110. Stibbe, *Women*, 88; Annemarie Tröger, 'Die Frau im wesensgemässen Einsatz', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 246-72.

111. Timothy W. Mason, 'The Legacy of 1918 for National Socialism', în Anthony Nicholls și Erich Matthias (edit.), *German Democracy and the Triumph of Hitler: Essays in Recent German History* (Londra, 1971), 215-39.

112. Ulrich Herbert, *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich* (Cambridge, 1997 [1985]), 27-60; a se vedea de asemenea mai jos, 686-7.

113. Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland*, 160-77.

114. Hossbach, *Zwischen Wehrmacht und Hitler*, 186.

115. Josiah E. DuBois, Jr, *The Devil's Chemists: 24 Conspirators of the International Farben Cartel who Manufacture Wars* (Boston, Mass., 1952); Joseph Borkin, *The Crime and Punishment of I.G. Farben* (New York, 1978); Richard Sasuly, *IG Farben* (New York, 1947); Dietrich Eichholtz, 'Zum Anteil des IG Farben Konzerns an der Vorbereitung des Zweiten Weltkrieges', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1969), 83-105; Ferdinand Grocek, 'Ein Staat im Staate – der IG-Farben Konzern', *Marxistische Blätter*, 4 (1966), 41-8; Willi Kling, *Kleine Geschichte der IG Farben – der Grossfabrikant des Todes* (Berlin, 1957); mai general, Arthur Schweitzer, *Big Business in the Third Reich* (Bloomington, Ind., 1964).

116. Pentru cercetări bune asupra acestor documente, a se vedea Pierre Ayçoberry, *The Nazi Question: An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922-1975)* (New York, 1981); A. James Gregor, *Fascism: The Classic Interpretations of the Interwar Period* (Morristown, N.J., 1983); Wolfgang Wippermann, *Zur Analyse des Faschismus: Die sozialistischen und kommunistischen Faschismustheorien, 1921-1945* (Frankfurt am Main, 1981); și Anson G. Rabinbach, 'Toward a Marxist Theory of Fascism and National Socialism', *New German Critique*, 1 (1974), 127-53.

117. Timothy Mason, 'The Primacy of Politics – Politics and Economics in National Socialist Germany', în Stuart J. Woolf (ed.), *The Nature of Fascism* (Londra, 1968), 165-95.

118. Alan S. Milward, 'Fascism and the Economy', în Walter Laqueur (ed.), *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography* (New York, 1976), 409-53.

119. Memoriile lui Fritz Thyssen scrise de un „negru", *I Paid Hitler* (Londra, 1941), sunt nedemne de încredere; a se vedea Henry Ashby Turner, Jr, 'Fritz Thyssen und „I Paid Hitler"', *VfZ* 19 (1971), 225-44; a se vedea de asemenea Horst A. Wessel, *Thyssen & Co, Mülheim an der Ruhr: Die Geschichte einer Familie und ihrer Unternehmung* (Stuttgart, 1991), 48, 171.

120. Richard J. Overy, 'Heavy Industry in the Third Reich: The Reichswerke Crisis', în idem, *War and Economy in the Third Reich*, 93-118 (întâi publicată în *European History Quarterly*, 15 (1985), 313-39).

121. Richard J. Overy, ' „Primacy Always Belongs to Politics": Gustav Krupp and the Third Reich', în idem, *War and Economy in the Third Reich*, 119-43, la 119-25.

122. Felix Somary, *The Raven of Zürich: The Memoirs of Felix Somary* (Londra, 1986), 175; mai general, Overy, ' „Primacy" ', 126-34; Henry Ashby Turner, Jr, *German Big Business and the Rise of Hitler* (New York, 1985), 338-9.

123. Overy, ' „Primacy" ', 135-43; Lothar Gall, *Krupp: Der Aufstieg eines Industrieimperiums* (Berlin, 2000); William Manchester, *The Arms of Krupp 1587-1968* (New York, 1970 [1968]), 499-511, 645-7, 743.

124. Hayes, *Industry and Ideology*, 125-211.

125. Ibid., 158-9, 180-83; Raymond G. Stokes, 'From the IG Farben Fusion to the Establishment of BASF AG (1925-1952)', în Werner Abelshauser *et al.*, *German Industry and Global Enterprise. BASF: The History of a Company* (Cambridge, 2004), 206-361, la 262-3, 273-89. Gottfried Plumpe, *Die I.G. Farbenindustrie AG. Wirtschaft, Technik und Politik 1904-1945* (Berlin, 1990), îl urmează pe Hayes în linii mari, deși în anumite aspecte este mai puțin critic: a se vedea Peter Hayes, 'Zur umstrittenen Geschichte der I.G. Farbenindustrie AG', *Geschichte und Gesellschaft*, 18 (1992), 405-17; Răspunsul lui Plumpe nu este convingător: a se vedea Gottfried Plumpe, 'Antwort auf Peter Hayes', *Geschichte und Gesellschaft*, 18 (1992), 526-32.

126. Harold James, 'Die Deutsche Bank und die Diktatur 1933-1945', în Lothar Gall *et al.*, *Die Deutsche Bank 1870-1995* (München, 1993), 315-408; a se vedea de asemenea Harold James, *The Nazi Dictatorship and the Deutsche Bank* (Cambridge, 2004).

127. Details in Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 511-16.

128. Ibid., 611-13.

129. Simone Ladwig-Winters, 'The Attack on Berlin Department Stores (*Warenhäuser*) after 1933', în David Bankier (ed.), *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941* (Ierusalim, 2000), 246-67, la 246-50; eadem, *Wertheim – Ein Warenhausunternehmen und seine Eigentümer. Ein Beispiel der Entwicklung der Berliner Warenhäuser bis zur 'Arisierung'* (Münster, 1997); Klaus Strohmeyer, *Warenhäuser: Geschichte, Blüte und Untergang in Warenmeer* (Berlin, 1980); Heidrun Homburg, 'Warenhausunternehmen und ihre Gründer in Frankreich und Deutschland oder: eine diskrete Elite und mancherlei Mythen', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1992), 183-219. Rudolf Lenz, *Karstadt. Ein deutscher*

Warenhauskonzern 1920-1950 (Stuttgart, 1995); Werner E. Mosse, *The German-Jewish Economic Elite 1820-1935: A Socio-Cultural Profile* (Oxford, 1989), 18-20, 29-31, 70-78, 103-5, 111-13, 140-42; a se vedea de asemenea Konrad Fuchs, *Ein Konzern aus Sachsen: Das Kaufhaus Schocken als Spiegelbild deutscher Wirtschaft und Politik, 1901 bis 1953* (Stuttgart, 1990).

130. Ladwig-Winters, 'The Attack', 251.

131. Robert J. Gellately, *The Politics of Economic Despair. Shopkeepers and German Politics, 1890-1914* (Londra, 1974), 141-3.

132. Albrecht Tyrell (ed.), *Führer befiehl... Selbstzeugnisse aus der 'Kampfzeit' der NSDAP: Dokumentation und Analyse* (Düsseldorf, 1969), 24.

133. Tradus şi retipărit în Noakes şi Pridham (edit.), *Nazism*, I. 76.

134. Heinrich Uhlig, *Die Warenhäuser im Dritten Reich* (Köln, 1956), 78-9, 88-127.

135. Uhlig, *Warenhäuser*, 115-19; Ladwig-Winters, 'The Attack', 255-6; Johannes Ludwig, *Boykott – Enteignung – Mord: Die 'Entjudung' der deutschen Wirtschaft* (Hamburg 1989), 104-27.

136. Ladwig-Winters, 'The Attack', 25-62 (citat la 262). Pentru Organizaţia Celulelor din Fabrică, a se vedea mai jos, 456-60.

137. Ladwig-Winters, 'The Attack', 263-7; pentru un bun exemplu local al campaniei împotriva magazinelor, a se vedea Franz Fichtl *et al.*, *'Bambergs Wirtschaft Judenfrei': Die Verdrängung der jüdischen Geschäftsleute in den Jahren 1933 bis 1939* (Bamberg, 1998), 66-72.

138. Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (Munich, 1998), 46-54; Helmut Genschel, *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich* (Göttingen, 1966), 78-87; Gerhard Kratzsch, *Der Gauwirtschaftsapparat der NSDAP: Menschenführung -'Arisierung'-Wehrwirtschaft im Gau Westfalen-Süd* (Münster, 1989), 117; Fichtl *et al.*, *'Bambergs Wirtschaft'*, 101-10; cel mai bun studiu rămâne în continuare cel al lui Avraham Barkai, *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews 1933-1943* (Hanovra, N.H., 1989 [1988]).

139. Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 65 (13 iunie 1934).

140. Friedländer, *Nazi Germany*, 234-5.

141. Joachim Meynert, *Was vor der 'Endlösung' geschah. Antisemitische Ausgrenzung und Verfolgung in Minden-Ravensburg, 1933-1945* (Münster, 1988), 82-99.

142. Citat în Longerich, *Politik*, 55.

143. Ibid.

144. Ibid., 55-6, 70-88.

145. Toate citate în ibid., 97-8; raportul şi traducerea în *The Economist*, 24 august 1935, 36-6. Pentru afirmaţia lui Schacht că s-a opus antisemitismului, a se vedea Schacht, *My First Seventy-Six Years*, 467-8; a fost în linii mari înghiţită de primul său biograf serios, Heinz Pentzlin, *Hjalmar Schacht: Leben und Wirken einer umstrittenen Persönlichkeit* (Berlin, 1980). Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 117-28 şi 210-17, oferă o introducere utilă pentru arianizare, dar este prea blândă cu Schacht.

146. Schacht, *My First Seventy-Six Years*, 357.

147. Albert Fischer, 'The Minister of Economics and the Expulsion of the Jews from the German Economy', în Bankier (ed.), *Probing*, 213-25; a se vedea de asemenea

idem, *Hjalmar Schacht und Deutschlands 'Judenfrage': Der 'Wirtschaftsdiktator' und die Vertreibung der Juden aus der deutschen Wirtschaft* (Köln, 1995).

148. Petra Bräutigam, *Mittelständische Unternehmer im Nationalsozialismus: Wirtschaftliche Entwicklungen und soziale Verhaltensweisen in der Schuh- und Lederindustrie Badens und Württembergs* (München, 1997), 167-73, 297-336.

149. Frank Bajohr, 'The „Aryanization" of Jewish Companies and German Society: The Example of Hamburg', în Bankier (ed.), *Probing*, 226-45, la 227-34. Pentru atitudinile mercantile tradiționale, a se vedea Richard J. Evans, *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910* (Oxford, 1987), mai ales 33-9, 392-4; și Niall Ferguson, *Paper and Iron: Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation 1897-1927* (Cambridge, 1995), 60-64.

150. Bajohr, 'The „Aryanization"', 235-8; mai multe detalii în idem, *'Aryanization' in Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany* (New York, 2002 [1997]), capitolul 4.

151. Bajohr, 'The „Aryanization"', 234-41; mulți afaceriști de seamă au fost membri ai biroului echivalent în sediul regional al partidului din sudul Westfaliei: a se vedea Gerhard Kratzsch, 'Die „Entjudung" der mittelständischen Wirtschaft im Regierungsbezirk Arnsberg', în Arno Herzig *et al.* (edit.), *Verdrängung und Vernichtung der Juden in Westfalen* (Münster, 1994), 91-114, la 97. Oficiile de stat se manifestau mai viguros, prin contrast, în alte domenii: a se vedea de exemplu Hans-Joachim Fliedner, *Die Judenverfolgung in Mannheim 1933-1945* (Stuttgart, 1971), 114, și Kratzsch, *Der Gauwirtschaftsapparat*, 151 și 180; de asemenea Dirk van Laak, 'Die Mitwirkenden bei der „Arisierung". Dargestellt am Beispiel der rheinisch-westfälischen Industrieregion, 1933-1940', în Ursula Büttner (ed.), *Die Deutschen und die Judenverfolgung im Dritten Reich* (Hamburg, 1992), 231-57.

152. Bajohr, 'The „Aryanization"', 237, criticându-l pe Fraenkel, *The Dual State* (a se vedea deasupra, 45), și Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Dusseldorf, 1972), 359.

153. Fischer, *Hjalmar Schacht*, 187; Longerich, *Politik* 124; Stefan Mehl, *Das Reichsfinanzministerium und die Verfolgung der deutschen Juden, 1933-1943* (Berlin, 1990); Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,291.

154. Fichtl *et al.*, '*Bambergs Wirtschaft*' 63-97, 111-32.

155. Treue (ed.), 'Hitlers Denkschrift', 204, 210.

156. Longerich, *Politik*, 124-6; Bajohr, *'Aryanization'*, 185-221; Dorothee Mussgnug, *Die Reichsfluchtsteuer 1931-1933* (Berlin, 1993).

157. Hans Nothnagel și Ewald Dähn, *Juden in Suhl: Ein geschichtlicher Über blick* (Konstanz, 1995), 129-31.

158. Albert Fischer, 'Jüdische Privatbanken im „Dritten Reich"', *Scripta Mercatu rae. Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 28 (1994), 1-54; Chris topher Kopper, 'Die „Arisierung" jüdischer Privatbanken im Nationalsozialismus', *Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium*, 20 (1991), 11-16.

159. A se vedea Christopher Kopper, 'Privates Bankwesen im Nationalsozialismus. Das Bankhaus M. M. Warburg & Co.', în Werner Plumpe și Christian

Kleinschmidt (edit.), *Unternehmen zwischen Markt und Macht: Aspekte deutscher Unternehmens- und Industriegeschichte im 20 Jahrhundert* (Essen, 1992), 61-73; şi A. Joshua Sherman, 'A Jewish Bank during the Schacht Era: M. M. Warburg & Co., 1933-1938', în Arnold Paucker (ed.), *The Jews in Nazi Germany 1933-1943* (Tübingen, 1986), 167-72.

160. Barkai, *From Boycott*, 70.

161. Longerich, *Politik*, 126-7; Avraham Barkai, 'The Fateful Year 1938: The Continuation and Acceleration of Plunder', în Walter H. Pehle (ed.), *November 1938: From 'Reichskristallnacht' to Genocide* (New York, 1991 [1988]), 95-122, la 97-9. Cifrele se aplică la *Altreich*.

162. Genschel, *Die Verdrängung*, 126; a se vedea mai general Günter Plum, 'Wirtsch aft und Erwerbsleben', în Wolfgang Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland 1933-1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (München, 1988), 268-313, la 292-304; pentru un studiu local, a se vedea Meynert, *Was vor der 'Endlösung' geschah*, 156-77.

163. Longerich, *Politik*, 128; Barbara Händler-Lachmann şi Thomas Werther, *Vergessene Geschäfte, verlorene Geschichte: Jüdisches Wirtschaftsleben in Marburg und seine Vernichtung im Nationalsozialismus* (Marburg, 1992); Axel Bruns-Wüstefeld, *Lohnende Geschäfte. Die 'Entjudung' der Wirtschaft am Beispiel Göttingens* (Hanovra, 1997); de asemenea Benigna Schönhagen, *Tübingen unterm Hakenkreuz: Eine Universitatsstadt in der Zeit des Nationalsozialismus* (Tübingen, 1991).

164. Barkai, 'The Fateful Year', 97-113; Longerich, *Politik*, 126-30, 159-61, 165-9. În lipsa altor dovezi, aceste statistici includ doar *Altreich* (Vechiul Reich); statisticile arianizării din 1938 includ şi Austria. Detalii suplimentare în Plum, 'Wirtschaft', 304-13. A se vedea mai general Peter Hayes şi Irmtrud Wojak (edit.), *'Arisierung' im Nationalsozialismus: Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis* (Frankfurt am Main, 2000). Printre multe alte studii locale utile, a se vedea mai ales Dirk van Laak, ,,'Wenn einer ein Herz im Leibe hat, der lässt sich von einem deutschen Arzt behandeln" – Die „Entjudung" der Essener Wirtschaft von 1933 bis 1941', în Alte Synagoge (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe: Zur Geschichte der Juden in Essen unter dem Nationalsozialismus* (Essen, 1994), 12-30.

165. Barkai, 'The Fateful Year', citându-l pe Peter Hanke, *Zur Geschichte der Juden in München zwischen 1933 und 1945* (München, 1967), 154-5.

166. Avraham Barkai, 'Die deutschen Unternehmer und die Judenpolitik im „Dritten Reich"', *Geschichte und Gesellschaft*, 15 (1989), 227-47. Bajohr, 'The „Aryanization"', 241-2; pentru un studiu local care relevă uriaşa variatate de tipuri şi mărimi de întreprinderi implicate, a se vedea Angelika Baumann and Andreas Heusler (edit.), *München 'arisiert': Entrechtung und Enteignung der Juden in der NS-Zeit* (München, 2004).

167. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 750.

168. Ibid., VI (1939), 599; repetată în Genschel, *Die Verdrängung*, 213.

169. Harold James, *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War against the Jews: The Expropriation of Jewish-owned Property* (Cambridge, 2001), 36-48.

170. Dieter Ziegler, 'Die Verdrängung der Juden aus der Dresdner Bank 1933- 1938', *VfZ* 47 (1999), 187-216; Stokes, 'From the IG Farben Fusion', 291-2.

Pentru bănci, a se vedea mai general Christopher Kopper, *Zwischen Marktwirtschaft und Dirigismus: Bankenpolitik im 'Dritten Reich' 1933-1939* (Bonn, 1995).

171. Paul Erker, *Industrieeliten in der NS-Zeit: Anpassungsbereitschaft und Eigeninteresse von Unternehmern in der Rüstungs- und Kriegswirtschaft 1936-1945* (Passau, 1993), 7-14.

172. Feldman, *Allianz*, 125-39.

173. Friedländer, *Nazi Germany*, 234-6.

174. Kratzsch, *Der Gauwirtschaftsapparat*, 217-18, 506.

175. James, *The Deutsche Bank*, 36-48.

176. Barkai, *From Boycott*, 75.

177. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 176-9.

178. Bräutigam, *Mittelständische Unternehmer*, 332-6; pentru afacerea de pantofi Tack, a se vedea Ludwig, *Boykott*, 128-53.

179. Feldman, *Allianz*, 147-9.

180. James, *The Deutsche Bank*, 49-50; Peter Hayes, 'Big Business and „Aryanization" in Germany 1933-1939', *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 3 (1994), 254-81, la 267. I.G. Farben pare să nu fi jucat un rol important în astfel de achiziţii: a se vedea Stokes, 'From the IG Farben Fusion', 291.

181. Bernhard Lorentz, 'Die Commerzbank und die „Arisierung" im Altreich. Ein Vergleich der Netzwerkstrukturen und Handlungsspielräume von Grossbanken in der NS-Zeit', *VfZ* 50 (2002), 237-68; Ludolf Herbst şi Thomas Weihe (edit.), *Die Commerzbank und die Juden 1933-1945* (München, 2004).

182. Ludwig, *Boykott*, 154-74.

183. Bajohr, 'The „Aryanization", 242-5; Peter Hayes, 'Fritz Roessler and Nazism: The Observations of a German Industrialist, 1930-37', *Central European History*, 20 (1987), 58-83; mai pe larg, a se vedea de asemenea Peter Hayes, *From Cooperation to Complicity. Degussa in the Third Reich* (New York, 2005).

184. Frank Bajohr şi Joachim Szodrzynski, „'Keine jüdische Hautcreme mehr benutzen." Die antisemitische Kampagne gegen die Hamburger Firma Beiersdorf', în Arno Herzig (ed.), *Die Juden in Hamburg 1590-1990* (Hamburg, 1991), 515-26.

185. Longerich, *Politik*, 127; Bajohr, 'The „Aryanization"', 242-7.

186. Rainer Karlsch şi Raymond G. Stokes, *Faktor Öl: Die Geschichte der Mineralölwirtschaft in Deutschland, 1859-1974* (München, 2003), 161-3; Lukas Straumann şi Daniel Wildmann, *Schweizer Chemieunternehmen im 'Dritten Reich'* (Zurich, 2001), 68-9.

187. Reinhold Billstein *et al.*, *Working for the Enemy: Ford, General Motors and Forced Labor in Germany during the Second World War* (New York, 2000).

188. Frank Bajohr, *Parvenüs und Profiteure: Korruption in der NS-Zeit* (Frankfurt am Main, 2001), 99-105.

189. Ibid., 104-18; idem, 'Gauleiter in Hamburg. Zur Person und Tätigkeit Karl Kaufmanns', *VfZ* 43 (1995), 27-95.

190. Bajohr, *Parvenüs*, 117-21; Saul K. Padover, *Experiment in Germany: The Story of an American Intelligence Officer* (New York, 1946), 57.

191. Gerd R. Ueberschär şi Winfried Vogel, *Dienen und Verdienen: Hitlers Geschenke an seine Eliten* (Frankfurt am Main, 1999), 35-55; Bajohr, *Parvenüs*, 17-21.

192. Ueberschär and Vogel, *Dienen und Verdienen*, 55-69.

193. Ibid., 77-8.

194. Ibid., 90-93; Bajohr, *Parvenüs*, 34-6; a se vedea de asemenea Wulf C. Schwarzwäller, *The Unknown Hitler. His Private Life and Fortune* (Bethesda, Md., 1989 [1986]), și 'Der Nazi-Diktator zahlte nicht mal Steuern', *Die Welt*, 17 decembrie 2004.

195. Bajohr, *Parvenüs*, 21-6. Acest sistem a inspirat gluma care spunea că NSDAP vine de la 'Na, suchst du auch Pöstchen?' („Deci și tu cauți funcții mărunte în stat?") (Gamm, *Der Flüsterwitz*, 77).

196. Bajohr, *Parvenüs*, 27-33.

197. Herbert, „'Die guten und die schlechten Zeiten'", interviu cu Willi Erbach.

198. Steinberg, *Sabers*, 142-4.

199. Bajohr, *Parvenüs*, 49-55.

200. Ibid., 63-8.

201. Ibid., 69-70.

202. Ibid., 71-4.

203. Ibid., 75-94; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 549-53.

204. Ibid., 514-18.

205. Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 84-5 (27 septembrie 1934).

206. Grunberger, *A Social History*, 419-25, 468-9; Gamm, *Der Flüsterwitz*, 88, 90; Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 96-104. Finck a fost eliberat ulterior dar a fost destituit din Camera pentru Cultură a Reichului și i s-a interzit să lucreze, deși a reapărut pentru a amuza trupele în timpul războiului (Grunberger, *A Social History*, 469).

207. Richard J. Overy, 'Germany, „Domestic Crisis", and War in 1939', în idem, *War and Economy*, 205-32, la 214-15.

208. Peter Hayes, 'Polycracy and Policy in the Third Reich: The Case of the Economy', în Childers și Caplan (edit.), *Reevaluating*, 190-210. Despre spațiul de manevră rămas oamenilor de afaceri și industriașilor în 1939, a se vedea Fritz Blaich, 'Die bayerische Industrie 1933-1939. Elemente von Gleichschaltung, Konformismus und Selbstbehauptung', în Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, II. 237-80.

209. Tim Mason, 'The Domestic Dynamics of Nazi Conquests: A Response to Critics', în Childers și Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich*, 161-89.

210. Benhken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 643-9; Overy, ' „Domestic Crisis" ', 216, tabelul 7.1.

Capitolul 5. CONSTRUIREA COMUNITĂȚII POPORULUI

1. Friedrich Reck-Malleczewen, *Diary of a Man in Despair* (Londra, 1995 [1966]), 36-9, 59, 36, 95, 85-6.

2. Ibid., 63.

3. Ibid., 78.

4. Ibid., 52.

5. Ibid., 84-5.

6. Ibid., 85.

7. Christine Zeile, 'Ein biographischer Essay', în Friedrich Reck, *Tagebuch eines Verzweifelten* (Frankfurt am Main, 1994), 251-98. Norman Stone, în Introducerea sa la ediția engleză, nu contestă titlul lui Reck (*Diary*, 5-15, la 12); așa cum nu o face nici traducătorul său (Prefața traducătorului, 17-20, la 18). Burleigh, *The Third Reich*, 5, îl descrie la rândul său ca „aristocrat"; Gellately, *The Gestapo*, 131, îl numește „un nobil din sudul Germaniei". Pentru o disecție detaliată a acestor fantezii, a se vedea Alphons Kappeler, *Ein Fall von 'Pseudologia phantastica' in der deutschen Literatur: Fritz Reck-Malleczewen* (2 vol., Göppingen, 1975), I. 5-179.

8 Kappeler, *Ein Fall*, II. 482-92.

9. Heinz Reif, *Adel im 19. und 20. Jahrhundert* (München, 1999), 54, 112, 117; Georg H. Kleine, 'Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus', *VfZ* 26 (1978), 100-143; Shelley Baranowski, 'East Elbian Landed Elites and Germany's Turn to Fascism: The *Sonderweg* Controversy Revisited', *European History Quarterly*, 26 (1996), 209-40; Willibald Gutsche și Joachim Petzold, 'Das Verhältnis der Hohenzollern zum Faschismus', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 29 (1981), 917-39; Wolfgang Zollitsch, 'Adel und adlige Machteliten in der Endphase der Weimarer Republik. Standespolitik und agrarische Interessen', în Heinrich August Winkler (ed.), *Die deutsche Staatskrise 1930-1933: Handlungsspielräume und Alternativen* (München, 1992), 239-62; Karl Otmar von Aretin, 'Der bayerische Adel von der Monarchie zum Dritten Reich', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, III. 513-68, la 525, 542, 554-6. Stephan Malinowski, *Vom König zum Führer. Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat* (Berlin, 2003), 321-475, oferă un studiu cuprinzător și lecturabil despre cluburile aristocrate și despre grupurile de presiune.

10. Höhne, *The Order*, 142-8; Gutsche și Petzold, 'Das Verhältnis'; Reif, *Adel*, 54; mai general, Martin Broszat și Klaus Schwabe (edit.), *Die deutschen Eliten und der Weg in den Zweiten Weltkrieg* (München, 1989).

11. Malinowski, *Vom König*, 560-78. A se vedea de asemenea studiile din Heinz Reif (ed.), *Adel und Bürgertum in Deutschland*, II: *Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert* (Berlin, 2001) și exemplele detaliate prezentate în Friedrich Keinemann, *Vom Krummstab zur Republik: Westfälischer Adel unter preussischer Herrschaft 1802-1945* (Bochum, 1997) și Eckart Conze, *Von deutschem Adel: Die Grafen von Bernstorff im zwanzigsten Jahrhundert* (Stuttgart, 2000).

12. Tyrell, *Führer befiehl...*, 24; Noakes și Pridham (edit.), *Nazism*, I. 61.

13. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 369-73; Corni, *Hitler and the Peasants*, 39-65; Petzina, *Die deutsche Wirtschaft*, 115-16.

14. Matthias Eidenbenz, *'Blut und Boden': Zu Funktion und Genese der Metaphern des Agrarismus und Biologismus in der nationalsozialistischen Bauern-propaganda R. W. Darrés* (Bern, 1993); Oswald Spengler este primul care a adus cele două cuvinte într-un singur context, deși punându-le în opoziție unul față de celălalt (ibid., 2-3).

15. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 228, 334; Gustavo Corni, 'Richard Walther Darré: The Blood and Soil Ideologue', în Smelser și Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 18-27; Horst Gies, *R. Walther Darré und die nationalsozialistische Bauernpolitik*

1930 bis 1933 (Frankfurt am Main, 1966); idem, 'Die nationalsozialistische Machtergreifung auf dem agrarpolitischen Sektor', *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 16 (1968), 210-32; Horst Gies, 'NSDAP und landwirtschaftliche Organisationen in der Endphase der Weimarer Republik', *VfZ* 15 (1967), 341-67; Farquharson, *The Plough* 13-73; Herlemann, *'Der Bauer'*, 53-73.

16. Horst Gies, 'Die nationalsozialistische Machtergreifung', 210-32; idem, 'Landbvevölkerung und Nationalsozialismus. Der Weg in den Reichsnährstand', *Zeitgeschichte*, 13 (1986), 123-41.

17. Farquharson, *The Plough*, 107-40.

18. Corni, *Hitler and the Peasants*, 121; Minuth (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933-1934*, I. 399-401.

19. Corni, *Hitler and the Peasants*, 116-42; Farquharson, *The Plough*, 141-60.

20. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 52 (aprilie/mai).

21. Ibid., 52.

22. Ibid., 741 (noiembrie/decembrie, raport din sudul Bavariei); mai general, Friedrich Grundmann, *Agrarpolitik im 'Dritten Reich': Anspruch und Wirklichkeit des Reichserbhofgesetzes* (Hamburg, 1979); Herlemann, *'Der Bauer'*, 127-45.

23. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 741-2.

24. Ibid., 232 (de asemenea pasajul anterior); mai general, a se vedea descrierea în Corni, *Hitler and the Peasants*, 143-55.

25. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 232-3; a se vedea de asemenea Michael Schwartz, 'Bauern vor dem Sondergericht. Resistenz und Verfolgung im bäuerlichen Milieu Westfalens', în Anselm Faust (ed.), *Verfolgung und Widerstand im Rheinland und in Westfalen 1933-1945* (Köln, 1992), 113-23.

26. A se vedea de exemplu Herlemann, *'Der Bauer'*, 226-9.

27. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 1,098-140; exemple la 1,100 şi 1,103.

28 Wolfram Pyta, *Dorfgemeinschaft und Parteipolitik 1918-1933: Die Verschränkung von Milieu und Parteien in der protestantischen Landgebieten Deutschlands in der Weimarer Republik* (Düsseldorf, 1996), 470-73.

29 Zdenek Zofka, *Die Ausbreitung des Nationalsozialismus auf dem Lande: Eine regionale Fallstudie zur politischen Einstellung der Landbevölkerung in der Zeit des Aufstiegs und der Machtergreifung der NSDAP 1928-1936* (München, 1979); Herlemann, *'Der Bauer'*, 77-88.

30 Zdenek Zofka, 'Dorfeliten und NSDAP. Fallbeispiele der Gleichschaltung aus dem Kreis Günzburg', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, IV. 383-434, la 429 (Aus dem Schreiben des Landrats von Bad Aibling an die zuständige Behörde der US-Militärregierung vom 12. Dezember 1945).

31 Ibid., 431 (Aus einem Schreiben des Bezirksamts Erding an die Kreisleitung Erding vom 5. März 1937).

32. Ibid., 432 (Aus der Stellungnahme des Bezirksamtes München vom 27. September 1938).

33 Caroline Wagner, *Die NSDAP auf dem Dorf: Eine Sozialgeschichte der NS-Machtergreifung in Lippe* (Münster, 1998).

34 Gerhard Wilke, 'Village Life in Nazi Germany', în Richard Bessel (ed.), *Life in the Third Reich* (Oxford, 1987), 17-24. A se vedea de asemenea studiul complet de Kurt Wagner, *Leben auf dem Lande im Wandel der Industrialisierung: 'Das Dorf war früher auch keine heile Welt': Veränderung der dörflichen Lebensweise und der politischen Kultur vor dem Hintergrund der Industrialisierung am Beispiel des nordhessischen Dorfes Körle (1800-1970)* (Frankfurt am Main, 1986).

35. Gerhard Wilke și Kurt Wagner, 'Family and Household: Social Structures in a German Village Between the Two World Wars', în Richard J. Evans și William Robert Lee (edit.), *The German Family: Essays on the Social History of the Family in Nineteenth- and Twentieth-century Germany* (Londra, 1981), 120-47; Grunberger, *A Social History*, 200, citându-l pe Hans Müller, *Deutsches Bauerntum zwischen Gestern und Morgen* (Witzburg, 1940), 28.

36. Gerhard Wilke, 'The Sins of the Fathers: Village Society and Social Control in the Weimar Republic', în Richard J. Evans și W. R. Lee (edit.), *The German Peasantry: Conflict and Community in Rural Society from the Eighteenth to the Twentieth Centuries* (Londra, 1986), 174-204.

37. Pentru descoperiri similare despre Lippe, a se vedea Wagner, *Die NSDAP*, *passim*.

38. Kurt Wagner și Gerhard Wilke, 'Dorfleben im Dritten Reich: Körle in Hessen', în Peukert și Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 85-106. Pentru un alt studiu, comparabil, a se vedea Wolfgang Kaschuba și Carola Lipp, 'Kein Volk steht auf, kein Sturm bricht los. Stationen dörflichen Lebens auf dem Weg in den Faschismus', în Johannes Beck *et al.* (edit.), *Terror und Hoffnung in Deutschland 1933-1945: Leben im Faschismus* (Reinbek, 1980), 111-55, și idem, *Dörfliches Überleben: Zur Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Tübingen, 1982), 232-59. Pentru o evaluare mai generală, a se vedea de asemenea Wolfgang Kaschuba, *Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert* (München, 1990), 47-9.

39. Daniela Münkel, *Nationalsozialistiche Agrarpolitik und Bauernalltag* (Frankfurt am Main, 1996), 192-320; a se vedea de asemenea idem, *Bauern und Nationalsozialismus: Der Landkreis Celle im Dritten Reich* (Bielefeld, 1991); și eadem, 'Hakenkreuz und „Blut und Boden“: Bäuerliches Leben im Landkreis Celle 1933-1939', *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 40 (1992), 206-47.

40. A se vedea de asemenea discuția în Herlemann, *'Der Bauer'*, 88-119.

41. Münkel, *Nationalsozialistische Agrarpolitik*, 278-80, 319-20, 466-81; Wagner, *Die NSDAP*, însă, subliniază nivelul relativ ridicat al denunțurilor în unele sate din Lippe. Pentru eșecul modernizării agriculturii, a se vedea Peter Exner, *Ländliche Gesellschaft und Landwirtschaft in Westfalen, 1919-1969* (Paderborn, 1997); Joachim Lehmann, 'Mecklenburgische Landwirtschaft und „Modernisierung“ in den dreissiger Jahren', în Frank Bajohr (ed.), *Norddeutschland*, 335-46; și Daniela Münkel (ed.), *Der lange Abschied vom Agrarland: Agrarpolitik, Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft zwischen Weimar und Bonn* (Gottingen, 2000). Pentru o evaluare scurtă a Festivalului Recunoștinței pentru Recoltă, a se vedea Herlemann, *'Der Bauer'*, 223.

42. Dintr-un număr mare de documente, a se vedea mai ales Heinz-Gerhard Haupt (ed.), *Die radikale Mitte: Lebensweisen und Politik von Kleinhändlern und Handwerkern in Deutschland seit 1848* (München, 1985); David Blackbourn, 'Between Resignation and Volatility: The German Petty Bourgeoisie in the Nineteenth Century', în idem, *Populists and Patricians: Essays in Modern German History* (Londra, 1987), 84-113; Heinrich August Winkler, *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus: Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik* (Köln, 1972); Adelheid von Saldern, *Mittelstand im 'Dritten Reich': Handwerker-Einzelhändler-Bauern* (Frankfurt am Main, 1979).

43. David Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany, 1933-1939* (Londra, 1967), 136-7; Saldern, *Mittelstand, passim*; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 228-32.

44. Friedrich Lenger, *Sozialgeschichte der deutschen Handwerker seit 1800* (Frankfurt am Main, 1988), 195-203. Pentru Frontul Muncii, a se vedea mai jos, 459-65.

45. Blaich, *Wirtschaft*, 19-20; Petzina, *Die deutsche Wirtschaft*, 142.

46. Lenger, *Sozialgeschichte*, 132-7 și 163-202; Bernhard Keller, *Das Handwerk im faschistischen Deutschland: Zum Problem der Massenbasis* (Köln, 1980), 68-84 (pentru unele informații utile despre abordarea marxist-leninistă).

47. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution*, 136-43, 147-50; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 251-4.

48. Lenger, *Sozialgeschichte*, 195-203; Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution*, 136-43, 147-50. Afirmația lui Adelheid von Saldern că meșteșugurile tradiționale reușiseră aproape tot ceea ce își propuseseră în cel de-al Treilea Reich este doar parțial convingătoare chiar pentru perioada 1933-1936 și deloc pentru perioada de după: a se vedea Heinrich August Winkler, 'Der entbehrliche Stand. Zur Mittelstandspolitik im „Dritten Reich" ', *Archiv für Sozialgeschichte*, 17 (1977), 1-4; Adelheid von Saldern, *Mittelstand*; idem, '„Alter Mittelstand" im „Dritten Reich". Anmerkungen zu einer Kontroverse', *Geschichte und Gesellschaft*, 12 (1986), 235-43; Heinrich August Winkler, 'Ein neuer Mythos vom alten Mittelstand. Antwort auf eine Antikritik', *Geschichte und Gesellschaft*, 12 (1986), 548-57.

49. Gerald Schröder, 'Die „Wiedergeburt" der Pharmazie – 1933 bis 1934', în Mehrtens și Richter (edit.), *Naturwissenschaft*, 166-88; Franz Leimkugel, 'Antisemitische Gesetzgebung in der Pharmazie, 1933-1939', în Meinel și Voswinckel (edit.), *Medizin*, 230-35.

50. Martin F. Brumme, ' „Prachtvoll fegt der eiserne Besen durch die deutschen Lande." Die Tierärzte und das Jahr 1933', în Meinel și Voswinckel (edit.), *Medizin*, 173-82.

51. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution*, 144-6.

52. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 49-50.

53. Ibid., 111-12.

54. Ibid., II (1935), 453-60.

55. Ibid., 1,334-54.

56. Ibid., VI (1939), 868-98.

57. Günther Schulz, *Die Angestellten seit dem 19. Jahrhundert* (München, 2000), 36-7; Michael Prinz, *Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen: Die Entwicklung des sozialen Status der Angestellten von der Weimarer Republik bis zum Ende der NS-Zeit* (München, 1986), 92-143, 229.

58. Prinz, *Vom neuen Mittelstand*, 334-5.

59. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, III (1936), 732-3.

60. Konrad H. Jarausch, *The Unfree Professions: German Lawyers, Teachers, and Engineers, 1900-1950* (New York, 1990), 142-69.

61. Kater, *Doctors*, 35-6.

62. A se vedea deasupra, 317-18.

63. Kater, *Doctors*, 35-40.

64. Ibid., 25-34, 54-74; a se vedea de asemenea idem, 'Medizin und Mediziner im Dritten Reich', *Historische Zeitschrift*, 244 (1987), 299-352.

65. Domarus, *Hitler*, II. 692.

66. Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 281 (Vierteljahrslagebericht 1939 des Sicherheitshauptamtes Band 2).

67. Jane Caplan, *Government without Administration: State and Civil Service in Weimar and Nazi Germany* (Oxford, 1988), 215-59.

68. Document tipărit în Hans Mommsen, *Beamtentum im Dritten Reich: Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik* (Stuttgart, 1976) 146-8.

69. Caplan, *Government*, 321-5.

70. Jane Caplan, '"The Imaginary Unity of Particular Interests": The „Tradition" of the Civil Service in German History', *Social History*, 4 (1978), 299-317; idem, 'Bureaucracy, Politics and the National Socialist State', în Stachura (ed.), *The Shaping*, 234-56.

71 Hedda Kalshoven, *Ich denk so viel an Euch: Ein deutsch-holländischer Briefwechsel 1920-1949* (München, 1995 [1991]), 151-2.

72. Ibid., 152.

73. Ibid., 161 (3 februarie 1933).

74. Ibid., 169 (10 martie 1933).

75. Ibid., 177-8 (14 martie 1933).

76. Ibid., 182-4 (22 martie 1933).

77. Ibid., 187 (30 martie 1933).

78. Ibid., 189 (6 aprilie 1933).

79. Ibid., 199 (17 mai 1933).

80. Ibid., de asemenea 198 (12 mai 1933).

81. Ibid., 202-3 (25 mai 1933).

82. Ibid., 202 (25 mai 1933).

83. Ibid., 175-6 (14 martie 1933).

84. Ibid., 180 (14 martie 1933).

85. Ibid., 189 (6 aprilie 1933).

86. Ibid., 189-90 (6 aprilie 1933).

87. Ibid., 216 (18 octombrie 1933).

88. Ibid., 212-13 (*Braunschweigische Landeszeitung*, 19 octombrie 1933).

89. Ibid., 236 (14 iulie 1934); de asemenea scrisoarea fiicei ei din 7 iulie pe aceeași pagină.

90. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 425.

91. Kalshoven, *Ich denk*, 17-31. Nu există motive să presupunem că familia a renunțat să mai menționeze politica în scrisori din teamă că acestea erau interceptate de Gestapo, deși aceasta trebuie să rămână o posibilitate.

92. Hanna Haack, 'Arbeitslose in Deutschland. Ergebnisse und Analyse der Berufszählung vom 16. Juni 1933', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1986), 36-69; util scurt rezumat în Heinrich August Winkler, *Der Weg in die Katastrophe: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933* (Berlin, 1987), 93-9; a se vedea de asemenea studiul clasic de Thedor Julius Geiger, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes* (Stuttgart, 1967 [1932]). Categoria celor „economic activi" (*Erwerbspersonen*) include șomerii înregistrați din aceste sectoare, precum și persoanele încă angajate (*Erwerbstätige*).

93. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 333-49, 355-61.

94. Boelcke, *Die deutsche Wirtschaft*, 68-9. Hans-Gerd Schumann, *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung: Die Vernichtung der deutschen Gewerkschaften und der Aufbau der 'Deutschen Arbeitsfront'* (Hanovra, 1958), 63; Ronald Smelser, *Robert Ley: Hitler's Labor Front Leader* (Oxford, 1988), 117-25; Mason, *Social Policy*, 63-108.

95. Smelser, *Robert Ley*, 126-34.

96. Schumann, *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung*, 63-5.

97. Ronald Smelser, 'Robert Ley: The Brown Collectivist', în idem și Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 144-54, la 144-5; de asemenea, mai pe larg, Smelser, *Robert Ley*, 6-16.

98. Ibid., 17-69.

99. Ibid. 125-34.

100. Ibid., 135-9.

101. Timothy W. Mason, 'The Workers' Opposition in Nazi Germany', *History Workshop Journal*, 11 (1987), 120-37.

102. Smelser, *Robert Ley*, 140-42; Noakes și Pridham (edit.), *Nazism*, II. 149; Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution*, 91-8.

103. Citat în Broszat, *Der Staat Hitlers*, 190 (notă).

104. Heidrun Homburg, *Rationalisierung und Industriearbeit. Arbeitsmarkt – Management – Arbeiterschaft im Siemens-Konzern Berlin 1900-1939* (Berlin, 1991), 681-2.

105. Smelser, *Robert Ley*, 98-116; Speer, *Inside*, 217; Felix Kersten, *The Kersten Memoirs 1940-1945* (Londra, 1956 [1952]) (nu întotdeauna de încredere); Hans-Peter Bleuel, *Strength Through Joy: Sex and Society in Nazi Germany* (Londra, 1973 [1972]), 3.

106. Bajohr, *Parvenüs*, 55-62.

107. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, IV (1937), 538-40.

108. Shelley Baranowski, *Strength Through Joy*, 11-51; a se vedea de asemenea Hermann Weiss, 'Ideologie der Freizeit im Dritten Reich: Die NS-Gemeinschaft „Kraft durch Freude" ', *Archiv für Sozialgeschichte*, 33 (1993), 289-303.

109. Citat în Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 463.

110. Baranowski, *Strength Through Joy*, 51-66; de asemenea von Saldern, '„Art for the People" ', 322-9; Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 228-9.

111. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 158.

112. Baranowski, *Strength Through Joy*, 118-42; Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 230-34.

113. Baranowski, *Strength Through Joy*, 142-54.

114. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 176; rapoarte similare în ibid., 846-7.

115. Ibid., VI (1939), 468.

116. Baranowski, *Strength Through Joy*, 165-7; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 464-8.

117. Jürgen Rostock și Franz Zadnicek, *Paradiesruinen: Das KdF-Seebad der Zwanzigtausend auf Rügen* (Berlin, 1997 [1992]); Baranowski, *Strength Through Joy*, 155-61, 231; Hasso Spode, 'Ein Seebad für zwanzigtausend Volksgenossen: Zur Grammatik und Geschichte des Fordistischen Urlaubs', în Peter J. Brenner (ed.), *Reisekultur in Deutschland: Von der Weimarer Republic zum 'Dritten Reich'* (Tübingen, 1997), 7-47; pentru comparație, John K. Walton, *The British Seaside: Holidays and Resorts in the Twentieth Century* (Manchester, 2000). Stațiunea avea un echivalent cotidian în „Orașul Putere prin Bucurie", construit pentru a găzdui muncitorii noii uzine Volkswagen: a se vedea Mommsen și Grieger, *Das Volkswagenwerk*, 250-82.

118. Baranowski, *Strength Through Joy*, 66-74; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 175; rapoarte suplimentare în ibid., V (1938), 165-75, și VI (1939), 468-85 și 879-87.

119. Baranowski, *Strength Through Joy*, 166-75.

120. Ibid., 162-75; Mason, *Social Policy*, 160 și n. 20; William D. Bayles, *Caesars in Goosestep* (New York, 1940); Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 524; ibid., VI (1939), 479.

121. Ibid., (1936), 884.

122. Hasso Spode, ' „Der deutsche Arbeiter reist": Massentourismus im Dritten Reich', în Gerhard Huck (ed.), *Sozialgeschichte der Freizeit: Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur in Deutschland* (Wuppertal, 1980), 281-306; Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 670-78; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, I (1934), 523-7.

123. Mason, *Social Policy*, 159.

124. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 474.

125. Ibid., V (1938), 172.

126. Mason, *Social Policy*, 158-64.

127. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 468.

128. Herbert, ' „Die guten und die schlechten Zeiten" ', 67-96.

129. Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 676; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 474.

130. Ibid., II (1935), 1,455-6.

131. Ibid., 849.

132. Pentru un studiu important despre proces, a se vedea Lynn Abrams, *Workers' Culture in Imperial Germany: Leisure and Recreation in the Rhineland and Westphalia* (Londra, 1992); pentru tradițiile culturale ale mișcării laburiste a se vedea, printre multe alte studii, Vernon L. Lidtke, *The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany* (New York, 1985), și W. L. Guttsman, *Workers' Culture in Weimar Germany: Between Tradition and Commitment* (Oxford, 1990).

133. Baranowski, *Strength Through Joy*, 165.

134. Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 672; Christine Keitz, 'Die Anfänge des modernen Massentourismus in der Weimarer Republik', *Archiv für Sozialgeschichte*, 33 (1993), 179-209, la 192.

135. A se vedea Kristin A. Semmens, *Seeing Hitler's Germany: Tourism in the Third Reich* (Londra, 2005).

136. Baranowski, *Strength Through Joy*, 75-117; Chup Friemert, *Schönheit der Arbeit: Produktionsästhetik im Faschismus* (Munich, 1980); și Anson G. Rabin bach, 'The Aesthetics of Production in the Third Reich', în George L. Mosse (ed.), *International Fascism: New Thoughts and New Approaches* (Londra, 1979), 189-222. Pentru un exemplu, a se vedea Matthias Frese, *Betriebspolitik im 'Dritten Reich': Deutsche Arbeitsfront, Unternehmer und Staatsbürokratie in der westdeutschen Grossindustrie, 1933-1939* (Paderborn, 1991), 383-95; rapoarte suplimentare în Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, III (1936), 886-7, și V (1938), 173-5.

137. Ibid., VI (1939), 463.

138. Ibid., II (1935), 846.

139. Citat în Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 678.

140. Blaich, *Wirtschaft*, 19-20.

141. 'Upswing Without Prosperity? Some Notes on the Development in the Lower Income Classes in Germany', *Supplement to the Weekly Report of the German Institute for Business Research* (Berlin, 24 februarie 1937).

142. Rüdiger Hachtmann, *Industriearbeit im 'Dritten Reich': Untersuchungen zu den Lohn- und Arbeitsbedingungen in Deutschland 1933-1945* (Göttingen, 1989), 156-9; Dietmar Petzina *et al.* (edit.), *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, III: *Materialien zur Statistik des Reiches 1914-1945* (München, 1978), 98; Mason, *Social Policy*, 128-33.

143. Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 546-52.

144. Petzina *et al.* (edit.), *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, III. 103.

145. Klaus Wisotzky, *Der Ruhrbergbau im Dritten Reich: Studien zur Sozialpolitik im Ruhrbergbau und zum sozialen Verhalten der Bergleute in den Jahren 1933 bis 1939* (Düsseldorf, 1983), 81-7; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 311-12.

146. A se vedea, de exemplu, Michael Stahlmann, *Die erste Revolution in der Autoindustrie: Management und Arbeitspolitik von 1900-1940* (Frankfurt am Main, 1993), 85-8 (despre fabrica de mașini Opel); Magnus Tessner, *Die deutsche Automobilindustrie im Strukturwandel von 1919 bis 1938* (Köln, 1994), 205-6; și Homburg, *Rationalisierung, passim*.

147. Timothy Mason, *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft: Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936-1939* (Opladen, 1975), 669-70; Behnken (ed.),

Deutschland-Berichte, VI (1939), 163-7; pentru disciplinarea forței de muncă din industria de automobile, a se vedea Ernst Kaiser și Michael Knorn, *'Wir lebten und schliefen zwischen den Toten': Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit und Vernichtung in den Frankfurter Adlerwerken* (Frankfurt am Main, 1994), 39-48.

148. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 159-60.

149. Mason, *Arbeiterklasse*, 198-203.

150. Bernard P. Bellon, *Mercedes in Peace and War: German Automobile Workers, 1903-1945* (New York, 1990), 227.

151. Mason, *Social Policy*, 181-94.

152. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 167-8, 338-46.

153. Mason, *Social Policy*, 266-74; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,086-94; VI (1939), 352-6; a se vedea de asemenea, pentru un exemplu detaliat, Andreas Meyhoff, *Blohm und Voss im 'Dritten Reich': Eine Hamburger Grosswerft zwischen Geschäft und Politik* (Hamburg, 2001).

154. Herbert, '"Die guten und die schlechten Zeiten" ', 93; pentru teza conform căreia conflictul de clasă de acest tip a contribuit la crearea crizei pre-război, a se vedea Timothy Mason, 'Arbeiteropposition im nationalsozialistischen Deutschland', în Peukert și Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 293-314; răzgândire în Mason, *Social Policy*, 275-331; evaluare echilibrată în Schneider, *Unterm Hakenkreuz*, 752-65; studiu local detaliat despre comunitatea minieră în Klaus Tenfelde, 'Proletarische Provinz: Radikalisierung und Widerstand in Penzberg/Oberbayern 1900 bis 1945', în Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, IV: 1-382, la 320-37.

155. Hitler, *Mein Kampf*, 27-8.

156. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 140-45, 378-80; David F. Crew, *Germans on Welfare: From Weimar to Hitler* (New York, 1998), 6, 212-15.

157. Florian Tennstedt, 'Wohltat und Interesse. Das Winterhilfswerk des Deutschen Volkes. Die Weimarer Vorgeschichte und ihre Instrumentalisierung durch das NS-Regime', *Geschichte und Gesellschaft*, 13 (1987), 157-80.

158. Thomas E. de Witt, ' „The Struggle Against Hunger and Cold": Winter Relief in Nazi Germany, 1933-1939', *Canadian Journal of History*, 12 (1978), 361-81.

159. Herwart Vorländer, *Die NSV: Darstellung und Dokumentation einer nationalsozialistischen Organisation* (Boppard, 1988), 4-5, 44-62.

160. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 1,430, și V (1938), 77- 115; De Witt, 'The Struggle'.

161. De Witt, 'The Struggle'; de asemenea Herwart Vorländer, 'NS-Volkswohlfahrt und Winterhilfswerk des deutschen Volkes', *VfZ* 34 (1986), 341-80; și idem, *Die NSV*, 230, 53-4.

162. De Witt, ' „The Struggle" '; Speer, *Inside*, 179-80; Vorländer, *Die NSV*, 51-2.

163. Ibid., 6-37.

164. Ibid., 214.

165. Citat în Adelheid Gräfin zu Castell Rüdenhausen, ' „Nicht mitzuleiden, mitzukämpfen sind wir da!" Nationalsozialistische Volkswohlfahrt im Gau Westfalen-Nord', în Peukert și Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 223-44, at 224-5.

166. Gamm, *Der Flüsterwitz*, 90; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 1,421-47; Castell Rüdenhausen, ' „Nicht mitzuleiden" '; a se vedea de asemenea Peter Zolling, *Zwischen Integration und Segregation: Sozialpolitik im 'Dritten Reich' am Beispiel der 'Nationalsozialistischen Volkswohlfahrt' (NSV) in Hamburg* (Frankfurt am Main, 1986).

167. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 1,447-55; a se vedea de asemenea ibid., I (1934), 42-8.

168. Maschmann, *Account Rendered*, 13.

169. Ibid., 10-18.

170. Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 64-5, 73-7.

171. William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town 1922-1945* (New York, 1984 [1965]), 266-73.

172. Ibid.

173. Ibid.

174. Ibid., 274-91. A se vedea de asemenea studiul local bogat în detalii, deşi orientat politic, al lui Struve, *Aufstieg*, şi colecţia documentară editată de Lawrence D. Stokes, *Kleinstadt und Nationalsozialismus: Ausgewählte Dokumente zur Geschichte von Eutin, 1918-1945* (Neumünster, 1984) (ambel Germania de Nord).

175. Bernd Stover, *Volksgemeinschaft im Dritten Reich: Die Konsensbereitschaft der Deutschen aus der Sicht sozialistischer Exilberichte* (Dusseldorf, 1993), 115-203, 421.

176. Domarus (ed.), *Hitler*, I. 415-17.

177. Ibid., II., 892.

178. *Völkischer Beobachter*, 29 septembrie 1935, citat în Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution*, 67.

179. A se vedea deasupra, 268, 300-301; pentru părerile lui Reck, a se vedea *Diary*, 63-4.

180. Tagebuch Luise Solmitz, 28 aprilie 1933.

181. Pentru o comparaţie selectivă, a se vedea Overy, *The Dictators*, 218-64; pentru argumentul că cel de-al Treilea Reich a modernizat societatea germană prin politici economice keynesiene şi prin distrugerea instituţiilor sociale tradiţionale, precum sindicatele, a se vedea Werner Abelshauser şi Anselm Faust, *Wirtschafts- und Sozialpolitik: Eine nationalsozialistische Revolution?* (Tübingen, 1983).

182. Henry Ashby Turner, Jr, 'Fascism and Modernization', în idem (ed.), *Reappraisals of Fascism* (New York, 1975), 117-39.

183. A se vedea discuţia utilă în Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (a 4-a ediţie, Londra, 2000 [1985]), 161-82; Horst Matzerath şi Heinrich Volkmann, 'Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus', în Jürgen Kocka (ed.), *Theorien in der Praxis des Historikers* (Gottingen, 1977), 86-116; Jeremy Noakes, 'Nazism and Revolution', în Noel O'Sullivan (ed.), *Revolutionary Theory and Political Reality* (Londra, 1983), 73-100. Pentru părerea că nazismul încerca intenţionat să modernizeze societatea germană, a se vedea Rainer Zitelmann, *Hitler: The Politics of Seduction* (Londra, 1999 [1987]). Acest argument nu a fost acceptat în mod universal, cel puţin nu în forma propusă de Zitelmann.

Capitolul 6. SPRE UTOPIA RASIALĂ

1. Paul Weindling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870-1945* (Cambridge, 1989), 60-84; Evans, *The Coming of the Third Reich*, 35-6; Robert N. Proctor, *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*, (Londra, 1988), 47.

2 Evans, *The Coming of the Third Reich*, 34-8, 377-8; Hans-Walter Schmuhl, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie: Von der Verhütung zur Vernichtung 'lebensunwerten Lebens', 1890-1945* (Gottingen, 1987), 49-105.

3. Weindling, *Health*, 489-503.

4. Longerich, *Politik*, 47-50.

5. Evans, *The Coming of the Third Reich* 37, 145, 377-80; Proctor, *Racial Hygiene*, 10-104 (95 pentru comitetul lui Frick); Schmuhl, *Rassenhygiene*, 154-68; Christian Ganssmüller, *Die Erbgesundheitspolitik des dritten Reiches: Planung, Durchführung und Durchsetzung* (Köln, 1987), 34-115; Jeremy Noakes, 'Nazism and Eugenics: The Background to the Nazi Sterilization Law of 14 July 1933', în Roger Bullen *et al.* (edit.), *Ideas into Politics: Aspects of European History 1880-1950* (Londra, 1984), 75-94.

6. Gisela Bock, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Frauenpolitik und Rassenpolitik* (Opladen, 1986), 230-32.

7. Ganssmüller, *Die Erbgesundheitspolitik*, 45-6: încă 40,000 au fost sterilizaţi în zone anexate de Germania în 1938-9.

8. Michael Burleigh, *Death and Deliverance: 'Euthanasia' in Germany c.1900- 1945* (Cambridge, 1994), 56-66.

9. Citat în Andrea Brücks, 'Zwangssterilisation gegen „Ballastexistenzen" ', în Klaus Frahm *et al.* (edit.), *Verachtet – verfolgt – vernichtet: Zu den 'vergessenen' Opfern des NS-Regimes* (Hamburg, 1986), 103-8.

10. Longerich, *Politik*, 61-2.

11. Joachim Müller, *Sterilisation und Gesetzgebung bis 1933* (Husum, 1985); Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 151.

12. Michael Schwartz, *Sozialistische Eugenik: Eugenische Sozialtechnologien in Debatten und Politik der Deutschen Sozialdemokratie 1890-1933* (Bonn, 1995).

13 Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 149-56.

14 Klaus-Dieter Thomann, '"Krüppel sind nicht minderwertig." Korperbehinderte im Nationalsozialismus', în Meinel şi Voswinckel (edit.), *Medizin*, 208-20, la 208-12, citându-l pe Wilhelm Frick, 'Bevölkerungs- und Rassepolitik', în Elsbeth Unverricht (edit.), *Unsere Zeit und Wir: Das Buch der deutschen Frau* (Gauting, 1933), 97-109, la 103.

15 Thomann, ' „Krüppel" ', 213-16.

16 Rossmeissl, *'Ganz Deutschland'*, 134.

17 Proctor, *Racial Hygiene*, 95-101; Stefan Kühl, *The Nazi Connection: Eugen ics, American Racism, and German National Socialism* (New York, 1994).

18. Alberto Spektorowski şi Elisabeth Mizrachi, 'Eugenics and the Welfare State in Sweden: The Politics of Social Margins and the Idea of a Productive Society', *Journal of Contemporary History*, 39 (2004), 333-52; Alex Duval Smith and Maciej Zeremba, 'Outcasts from Nordic Super-Race', *Observer*, 24 august 1997, 6.

19. Proctor, *Racial Hygiene*, 171; pentru politica protestantă de ajutor social, a se vedea Sabine Schleiermacher, *Sozialethik im Spannungsfeld von Sozial- und Rassenhygiene Der Mediziner Hans Harmsen im Centralausschuss für die Innere Mission* (Husum, 1998).

20. Proctor, *Racial Hygiene*, 123.

21. James Woycke, *Birth Control in Germany 1871-1933* (Londra, 1988), 154; Evans, *The Coming of the Third Reich*, 375-8; Stibbe, *Women*, 43; Henry P. David *et al.*, 'Abortion and Eugenics in Nazi Germany', *Population and Development Review*, 14 (1988), 81-112.

22. Citat în Proctor, *Racial Hygiene*, 124.

23. Richard J. Evans, *The Feminist Movement in Germany 1894-1933* (Londra, 1976), 255-60; idem, *The Coming of the Third Reich*, 185-6.

24. Stibbe, *Women*, 34-40; Jill Stephenson, *The Nazi Organization of Women* (Londra, 1981), 97-125; eadem, 'The Nazi Organisation of Women, 1933-1939', în Stachura (ed.), *The Shaping*, 186-209. Câțiva dintre cei unsprezece copii ai lui Scholtz-Klink nu au supraviețuit vârstei copilăriei.

25. Irmgard Weyrather, *Muttertag und Mutterkreuz: Die Kult um die 'deutsche Mutter' im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1993); Susanna Dammer, 'Kinder, Küche, Kriegsarbeit – Die Schulung der Frauen durch die NSFrauenschaft', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 215-45; Karin Hausen, 'Mother's Day in the Weimar Republic', în Renate Bridenthal *et al.* (eds.), *When Biology Became Destiny*, 131-52; eadem, 'The „German Mother's Day" 1923-1933', în Hans Medick și David Sabean (edit.), *Interest and Emotion: Essays in the Study of Family and Kinship* (Cambridge, 1984), 371-413.

26. Stibbe, *Women*, 34-40; Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics* (Londra, 1988 [1987]), 177-219; Stephenson, *The Nazi Organization*, 130-77; Pine, *Nazi Family Policy*, 47-81; Michael Kater, 'Die deutsche Elternschaft im nationalsozialistischen Erziehungssystem. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte der Familie', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 67* (1980), 484-512; Dammer, 'Kinder, Kuche, Kriegsarbeit'.

27. Pine, *Nazi Family Policy*, 88-116; Dorothee Klinksiek, *Die Frau im NS-Staat* (Stuttgart, 1982), 93; Jill Stephenson, '*Reichsbund der Kinderreichen*: The League of Large Families in the Population Policy of Nazi Germany', *European Studies Review*, 9 (1979), 350-75.

28. Marschalck, *Bevölkerungsgeschichte*, 15 8.

29. Gisela Bock, 'Antinatalism, Maternity and Paternity in National Socialist Realism', în Crew (ed.), *Nazism*, 110-40, at 124.

30. Marschalck, *Bevölkerungsgeschichte*, 159.

31. Proctor, *Racial Hygiene*, 126.

32. Stibbe, *Women*, 53-4; Bock, *Zwangssterilisation*, 166-7.

33. Pine, *Nazi Family Policy*, 16-18; Gabriele Czarnowski, ' „The Value of Marriage for the *Volksgemeinschaft*": Policies towards Women and Marriage under National Socialism', în Richard Bessel (ed.), *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts* (Cambridge, 1996), 94-112, la 107-8; Stephenson, *Women in Nazi Society*, 41-3.

34. Ganssmuller, *Die Erbgesundheitspolitik*, 132-47.

35. Höhne, *The Order*, 130-46; Pine, *Nazi Family Policy*, 38-46; Catrine Clay și Michael Leapman, *Master Race: The Lebensborn Experiment in Nazi Germany* (Londra, 1995).

36. Irene Guenther., *Nazi Chic? Fashioning Women in the Third Reich* (Oxford, 2004), 91-141.

37. Ibid., 91-141, 167-201.

38. Astfel, dezbaterea principală din anii 1980, între Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland*, cea care subliniază crearea unei sfere domestice ocrotite și astfel complicitatea femeilor în poate chiar încurajarea violenței și urei comise de bărbați în sfera publică, și Bock, 'Anti-Natalism', care subliniază victimizarea femeilor prin politicile din ce în ce mai directive, violente și negative spre femei ca mame, se bazează în primul rând pe o neînțelegere: a se vedea Adelheid von Saldern, 'Victims or Perpetrators? Controversies about the Role of Women in the Nazi State', în Crew (ed.), *Nazism*, 141-65; și Dagmar Reese și Carola Sachse, 'Frauenforschung zum Nationalsozialismus. Eine Bilanz', în Lerke Gravenhorst și Carmen Tatschmurat (edit.), *Töchter-Fragen: NS-Frauengeschichte* (Freiburg, 1990), 73-106.

39 Maria S. Quine, *Population Politics in Twentieth-Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies* (Londra, 1996); Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930* (Princeton, N.J., 1978).

40. Sybil H. Milton, ' „Gypsies" as Social Outsiders in Nazi Germany', în Gellately și Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders*, 212-32, estimează numărul acestora ca fiind mult mai ridicat, 35 000 (212). Așa cum subliniază Guenter Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York, 2000), 1-14, devenise o convenție în Germania ca la țigani să se refere folosindu-se numele lor de trib (Sinti și Roma, deși grupul cel mai mic, Laleri, sunt de obicei inexplicabil omiși), deoarece naziștii foloseau termenul *Zigeuner* (țigan) pentru a se referi la ei colectiv. Argumentele împotriva utilizării acestui termen sunt repetate în Burleigh și Wippermann, *The Racial State*, 113. Totuși, faptul că naziștii foloseau acest termen nu îl face peiorativ și într-adevăr, așa cum notează Lewy, „mai mulți scriitori țigani au insistat asupra uzului neîntrerupt al termenului pentru a menține o continuitate istorică și pentru a exprima solidaritatea cu cei persecutați sub acest nume"(ix). Urmându-l pe Lewy, termenul „țigan" este folosit în ceea ce urmează.

41. Evans, 'Social Outsiders'; Michael Zimmermann, *Verfolgt, vertrieben, vernichtet: Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma* (Essen, 1989), 14-42; idem, *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische 'Losung der Zigeunerfrage'* (Hamburg, 1996); Rainer Hehemann, *Die 'Bekampfung des Zigeunerunwesens' im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871-1933* (Frankfurt am Main, 1987); Joachim S. Hohmann, *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland* (Frankfurt am Main, 1981); Leo Lucassen, *Zigeuner: Die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland, 1700-1945* (Köln, 1996); Joachim S. Hohmann, *Verfolgte ohne Heimat: Die Geschichte der Zigeuner in Deutschland* (Frankfurt am Main, 1990). Legea bavareză este retipărită în Burleigh și Wippermann, *The Racial State*, 114-15.

42. Wolfgang Wippermann și Ute Brucker-Boroujerdi, 'Nationalsozialistische Zwangslager in Berlin, III: Das „Zigeunerlager Marzahn" ', *Berliner Forschungen*,

2 (1987), 189-201; Eva von Hase-Mihalik și Doris Kreuzkamp, *'Du kriegst auch einen schönen Wohnwagen': Zwangslager für Sinti und Roma während des Nationalsozialismus in Frankfurt am Main* (Frankfurt am Main, 1990); Karola Fings și Frank Sparing, *'z. Zt. Zigeunerlager': Die Verfolgung der Düsseldorfer Sinti und Roma im Nationalsozialismus* (Köln, 1992); Frank Sparing, 'The Gypsy Camps: The Creation, Character and Meaning of an Instrument for the Persecution of Sinti and Romanies under National Socialism', în Karola Fings *et al.*, *From 'Race Science' to the Camps: The Gypsies during the Second World War* (Hatfield, 1997), 39-70.

43. Lewy, *The Nazi Persecution*, 24-49; Joachim S. Hohmann, *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie: 'Zigeunerforschung' im Nationalsozialismus und in Westdeutschland im Zeichen des Rassismus* (Fankfurt am Main, 1991). Decretul este retipărit în Burleigh și Wippermann, *The Racial State*, 120-21.

44. Lewy, *The Nazi Persecution*, 47-55; Proctor, *Racial Hygiene*, 214-15; Herbert Heuss, 'German Policies of Gypsy Persecution', în Fings *et al.*, *From 'Race Science'*, 15-37; Karola Fings, 'Romanies and Sinti in the Concentration Camps', în ibid., 71-109; a se vedea de asemenea Ulrich König, *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand* (Bochum, 1989), 75-82, și Wolfgang Wippermann, *Das Leben in Frankfurt am Main zur NS-Zeit*, II: *Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung* (Frankfurt am Main, 1986), 19-27.

45. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 186-7.

46 Reiner Pommerin, *'Sterilisierung der Rheinlandbastarde': Das Schicksal einer farbigen deutschen Minderheit 1918-1937* (Düsseldorf, 1979), 56-77; Proctor, *Racial Hygiene*, 112-14.

47. Pommerin, *'Sterilisierung', 77-84*.

48. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 127-8, 375-6.

49. Burkhard Jellonek, *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz: Die Verfolgung von Homosexuellen in Dritten Reich* (Paderborn, 1990), 19-50; Richard Plant, *The Pink Triangle: The Nazi War Against Homosexuals* (Edinburgh, 1987 [1986]), 72-104; Smith și Peterson (edit.), *Heinrich Himmler: Geheimreden 1933-1945*, 90-91, 115-23; Geoffrey J. Giles, 'The Institutionalization of Homosexual Panic in the Third Reich', în Gellately și Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders*, 233-55.

50. Claudia Schoppmann, *Days of Masquerade: Life Stories of Lesbian Women During the Third Reich* (New York, 1996 [1993]).

51. Jellonnek, *Homosexuelle*, 51-94; Proctor, *Racial Hygiene*, 212-14.

52. Jellonnek, *Homosexuelle*, 95-110; Hans-Georg Stumke, 'Vom „unausgeglichenen Geschlechtshaushalt". Zur Verfolgung Homosexueller', în Frahm *et al.* (edit.), *Verachtet – verfolgt – vernichtet*, 46-63.

53. Citat pe larg în Hans-Georg Stümke și Rudi Finkler, *Rosa Winkel, rosa Listen: Homosexuelle und 'Gesundes Volksempfinden' von Auschwitz bis heute* (Reinbek, 1981), 217-21.

54. Jurgen Baumann, *Paragraph 175: Über die Möglichkeit, die einfache, nichtjugendgefährdende und nichtöffentliche Homosexualität unter Erwachsenen straffrei zu lassen (zugleich ein Beitrag zur Säkularisierung des Strafrechts)* (Berlin, 1968), 66.

55. Jellonnek, *Homosexuelle*, 12-13.

56. Jeffrey Weeks, *Sex, Politics and Society: The Regulation of Sexuality since 1800* (Londra, 1981), 239-40; Joachim S. Hohmann (ed.), *Keine Zeit für gute Freunde: Homosexuelle in Deutschland 1933-1969 – Ein Lese- und Bilderbuch* (Berlin, 1982).

57. Rudiger Lautmann, *et al.*, 'Der rosa Winkel in den nationalsozialistischen Konzentrationslager', în idem (ed.), *Seminar: Gesellschaft und Homosexualität* (Frankfurt am Main, 1977), 325-65, la 332-3.

58. Rüdiger Lautmann, 'Gay Prisoners in Concentration Camps as Compared with Jehovah's Witnesses and Political Prisoners', în Michael Berenbaum (ed.), *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis* (Londra, 1990), 200-206.

59. Albrecht Langelüddecke, *Die Entmannung von Sittlichkeitsverbrechern* (Berlin, 1963); Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 140-41; Geoffrey Giles, ' „The Most Unkindest Cut of All“. Castration, Homosexuality and Nazi Justice', *Journal of Contemporary History*, 27 (1992), 41-61; Jellonnek, *Homosexuelle*, 140-71.

60. Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 139-49, 368. Totalul a ajuns la 2,300 până în 1945 (Longerich, *Politik*, 62).

61. Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 400-401; Frank Sparing, 'Zwangskastration im Nationalsozialismus. Das Beispiel der Kriminalbiologischen Sammelstelle Köln', în Peter Busse și Klaus Schreiber (edit.), *Kriminalbiologie* (Düsseldorf, 1997), 169-212.

62. Burkhard Jellonnek, 'Staatspolizeiliche Fahndungs- und Ermittlungsmethoden gegen Homosexuelle. Regionale Differenzen und Gemeinsamkeiten', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 343-56.

63. Pentru o bună introducere în situația evreilor din Germania în 1933-1945, a se vedea Michael A. Meyer (ed.), *German-Jewish History in Modern Times*, IV: *Renewal and Destruction, 1918-1945* (New York, 1998), 195-388; Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany* (New York, 1998). Pentru antisemitismul nazist și precedentele sale, a se vedea de asemenea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 21-34, 164-5, 431-40.

64. Longerich, *Politik*, 59.

65. Pentru boicoturile economice, a se vedea deasupra, 382-6.

66. Hermann Froschauer, 'Streicher und „Der Sturmer“ ', în Ogan și Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 41-8; Hahn (ed.), *Lieber Stürmer!*

67. Bankier, *The Germans*, 28-37.

68. Longerich, *Politik*, 70-74; Bankier, *The Germans*, 14-20.

69. Bankier, *The Germans*, 28-9; Longerich, *Politik*, 74-8, 94-5; Longerich argumentează convingător împotriva părerii împărtășite de mulți istorici că manifestările antisemite din 1935 au fost încercări spontane din partea susținătorilor partidului de a pune presiune asupra liderilor să ia măsuri legislative (ex. Adam, *Judenpolitik*, 114-16; Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland*, 153-5; Ian Kershaw, 'The Persecution of the Jews and German Popular Opinion in the Third Reich', *Leo Baeck Institute Year Book*, 26 (1981), 261-89, la 265; Hermann Graml, *Reichskristallnacht: Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich* (München 1988), 143. Pentru argumentul că acțiunile antisemite din 1935 au servit doar unui scop, a se vedea Hans

Mommsen și Dieter Obst, 'Die Reaktion der deutschen Bevölkerung auf die Verfolgung der Juden 1933-1943', în Hans Mommsen și Susanne Willems (edit.), *Herrschaftsalltag im Dritten Reich: Studien und Texte* (Düsseldorf, 1988), 374-421, la 385.

70. Ilustrații în Ian Kershaw, 'Antisemitismus und Volksmeinung. Reaktionen auf die Judenverfolgung', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, II. 281-348, la 302-8.

71. Longerich, *Politik*, 86-90; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 920-33.

72. Ibid., 933-7; Longerich, *Politik*, 86-90, 100; Friedländer, *Nazi Germany*, 137-9.

73. Longerich, *Politik*, 85-94; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 923 (august 1935).

74. Ibid., 922 (august 1935), citat în Longerich, *Politik*, 93.

75. Ibid., 94-101; Lothar Gruchmann, '„Blutschutzgesetz" und Justiz: Entstehung und Anwendung des Nürnberger Gesetzes von 15. September 1935', în Ogan și Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 49-60. Pentru detalii ale altor incidente antisemite din ultimele săptămâni ale lui august, a se vedea Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 1,026-45, și la începutul lui septembrie, Longerich, *Politik*, 107. Pentru discuțiile ce prevestesc Legile de la Nürnberg începând cu 1933, a se vedea Friedlander, *Nazi Germany*, 118-23.

76. 'Die Reichstagsrede des Führers', *Berliner Tageblatt*, 438, 16 septembrie 1935, 2. Longerich, *Politik*, 102-5, și Bankier, *The Germans*, 41-66, au stabilit clar că Legile de la Nürnberg nu au fost improvizații de ultim moment; a se vedea, de asemenea, Werner Strauss, „'Das Reichsministerium des Innern und die Judengesetzgebung": Aufzeichnungen von Dr. Bernhard Lösener', *VfZ* 9 (1961), 264-313; Friedlander, *Nazi Germany*, 141-50; și Hermann Graml, *Reichskristallnacht*, 133-56.

77. 'Göring begrundet die Gesetze', *Berliner Tageblatt*, 438, 16 septembrie 1935, 2.

78. Longerich, *Politik*, 105-6.

79. Beate Meyer, 'The Mixed Marriage: A Guarantee of Survival or a Reflection of German Society during the Nazi Regime?', în Bankier (ed.), *Probing*, 54-77; Friedländer, *Nazi Germany*, 15 1, pentru statistici, studiul fundamental al lui Beate Meyer, *'Jüdische Mischlinge': Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933-1945* (Hamburg, 1999), 25, 162-5. Prima numărătoare a evreilor oferită de Legile de la Nürnberg a fost cea de la Recensământul din 1939 (*Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*, 59 (Berlin, 1941-2), 27: 'Die Juden und jüdische Mischlinge in den Reichsteilen und nach Gemeindegrössenklassen 1939').

80. Jeremy Noakes, 'The Development of Nazi Policy towards the German-Jewish *'Mischlinge'*, 1933-1945', *Leo Baeck Institute Year Book*, 34 (1989), 291-354; idem, 'Wohin gehören die „Judenmischlinge"? Die Entstehung der ersten Durchführungsverordnungen zu den Nürnberger Gesetzen', în Ursula Büttner (ed.), *Das Unrechtsregime: Internationale Forschung über den Nationalsozialismus: Festschrift für Werner Jochmann zum 65. Geburtstag* (2 vol., Hamburg, 1986), II. 69-89; Longerich, *Politik*, 112-15; Friedländer, *Nazi Germany*, 151-67; Meynert, *Was vor der 'Endlösung' geschah*, 247-51; Meyer, *'Jüdische Mischlinge'*, 29-31 și 96-104; Kaplan, *Between Dignity and Despair*, 74-93.

81. Toepser-Ziegert (ed.), *NS-Presseanweisungen*, II: *1935*, 586 (16 septembrie 1935).

82. Meyer, *'Jüdische Mischlinge'*, 230-37.

83 Bryan M. Rigg, *Hitler's Jewish Soldiers: The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military* (Lawrence, Kans., 2002), 51-109. Titlul conține un termen impropriu: nu existau soldați „evrei"; faptul că erau pe jumătate sau pe sfert evrei îi făcea mai mult germani decât evrei din punctul de vedere al forțelor armate. Estimările lui Rigg de 150 000 de soldați germani de rasă mixtă în serviciu militar între 1933 și 1945 par să fie o exagerare semnificativă, având în vedere că Recensământul din 1939 estimase numărul total de oameni de toate vârstele, de ambe sexe, clasificați ca fiind de rasă mixtă, conform Legilor de la Nürnberg, la nu mai mult de 114 000 în Germania și Austria, împreună.

84. Rezumat în Longerich, *Politik*, 106-11; original în Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 1,026-1,045, și III (1936), 20-55; a se vedea de asemenea Otto Dov Kulka, 'Die Nürnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung im Lichte geheimer NS-Lage- und Stimmungsberichte', *VfZ* 32 (1964), 582-624.

85. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, III (1936), 26-7.

86. Maschmann, *Account Rendered*, 40-41.

87. Ibid., 30.

88. Ibid., 30, 40-41, 45-7, 49-51, 56.

89. Longerich, *Politik*, 108-9, argumentează convingător împotriva părerii lui Bankier (*The Germans*, 76-80) că „marea majoritate a populației a aprobat Legile de la Nürnberg deoarece se identifica cu politica rasială" și „în cele mai multe cazuri... obiecțiile veneau dintr-un interes propriu".

90. Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 158; Ernst Noam și Wolf-Arno Kropat (edit.), *Justiz und Judenverfolgung* (2 vol., Wiesbaden, 1975), I. *Juden vor Gericht 1933-1945*, 109-68; Inge Marssolek, '„Die Zeichen an der Wand". Denunziation aus der Perspektive des jüdischen Alltags im „Dritten Reich"', *Historical Social Research*, 26 (2001), 204-18.

91. Gruchmann, ' „Blutschutzgesetz" ', 53.

92. Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 162, 180.

93. Walter Poller, *Medical Block Buchenwald: The Personal Testimony of Inmate 996, Block 36* (Londra, 1988 [1946]), 128-36.

94. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, III (1936), 36, 40-41.

95. Gellately, *The Gestapo*, 165-79; a se vedea de asemenea Christl Wickert, 'Popular Attitudes to National Socialist Antisemitism: Denunciations for „Insidious Offenses" and „Racial Ignominy" ', în Bankier (ed.), *Probing*, 282-95, și Wolfgang Wippermann, *Das Leben in Frankfurt zur NS-Zeit*, I: *Die nationalsozialistische Judenverfolgung* (Frankfurt am Main, 1986), 68-83.

96. Gellately, *The Gestapo*, 197-8, respinge convingător argumentul lui Sarah Gordon, *Hitler, Germans and the Jewish Question'* (Princeton, N.J., 1984), că acest tip de comportament a adus rezistență împotriva Legilor de la Nürnberg. A se vedea de asemenea Alexandra Przyrembel, *'Rassenschande': Reinheitsmythos und Vernichtungslegitimation im Nationalsozialismus* (Göttingen, 2003).

97. Oliver Pretzel, Afterword, în Sebastian Haffner, *Defying Hitler: A Memoir* (Londra, 2002 [2000]), 241-50.

98. Werner Rosenstock, 'Exodus 1933-1939: A Survey of Jewish Emigration from Germany', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 1 (1956), 373-90; Herbert A. Strauss, 'Jewish Emigration from Germany: Nazi Policies and Jewish Responses', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 25 (1980), 313-61, și 26 (1981), 343-409; Avraham Barkai, 'German Interests in the Haavara-Transfer Agreement 1933-1939', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 35 (1990), 254-66; Friedlander, *Nazi Germany*, 60-65; 'Jüdische Bevölkerungsstatistik', în Wolfgang Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland 1933-1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (München, 1988), 733, potrivit căruia existau aproximativ 100 000 de evrei non-germani în Germania în 1933, pe lângă cei 437 000 de membri germani ai confesiunii iudaice numărați de statisticile oficiale. În mai 1939 mai erau încă mai mult de 25 000 de evrei non-germani care locuiau în Germania. Cifrele din 1939 includ Austria; cele din 1938 nu o fac. Pentru un studiu local, a se vedea Meynert, *Was vor der 'Endlösung' geschah*, 178-207.

99. Francis R. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question* (Londra, 1985), 29-49; de asemenea, idem, 'Ein nützlicher Feind: Zionismus im nationalsozialistischen Deutschland 1933-1939', *VfZ* 37 (1989), 367-400; Graml, *Reichskristallnacht*, 131-2; Juliane Wetzel, 'Auswanderung aus Deutschland', în Benz (ed.), *Die Juden*, 413-98, la 446-77; Acordul este retipărit împreună cu alte materiale relevante în Rolf Vogel, *Ein Stempel hat gefehlt: Dokumente zur Emigration deutscher Juden* (München, 1977), 107-53. Pentru dificultățile semnificative întâlnite de evreii germani sosiți în Palestina, a se vedea Wolfgang Benz, *Flucht aus Deutschland: Zum Exil im 20. Jahrhundert* (München, 2001), 120-50, și Werner Feilchenfeld *et al.*, *Haavara-Transfer nach Palästina und Einwanderung deutscher Juden 1933- 1939* (Tübingen, 1972).

100. Friedlander, *Nazi Germany*, 60-62, 65; Jacob Boas, 'German-Jewish Internal Politics under Hitler 1933-1939', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 29 (1984), 2-25; Longerich, *Politik*, 56-8.

101. Yehuda Bauer, *My Brother's Keeper: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee 1929-1939* (Philadelphia, Pa., 1974); Louise London, 'Jewish Refugees, Anglo-Jewry and British Government Policy', în David Cesarani (ed.), *The Making of Modern Anglo-Jewry* (Oxford, 1990), 163-90; Bernard Wasserstein, 'Patterns of Jewish Leadership in Great Britain during the Nazi Era', în Randolph L. Braham (ed.), *Jewish Leadership during the Nazi Era: Patterns of Behavior in the Free World* (New York, 1985), 29-43. Richard Bolchover, *British Jewry and the Holocaust* (Cambridge, 1993), este o incriminare pasionată dar unilaterală.

102. Louise London, *Whitehall and the Jews 1933-1948: British Immigration Policy and the Holocaust* (Cambridge, 2000), 16-57; A. Joshua Sherman, *Island Refuge: Britain and Refugees from the Third Reich, 1933-1939* (Londra, 1973); Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945* (Oxford, 1979); Vicki Caron, *Uneasy Asylum: France and the Jewish Refugee Crisis, 1933-1942* (Stanford, Calif., 1999); Fritz Kieffer, *Judenverfolgung in Deutschland – eine innere Angelegenheit? Internationale Reaktionen auf die Fluchtlingsproblematik 1933-1939* (Stuttgart, 2002).

103. Citat în Wetzel, 'Auswanderung', 428.

104. Paul Sauer, *Die Schicksale der jüdischen Bürger Baden-Württembergs während der nationalsozialistischen Verfolgungszeit, 1933-1945* (Stuttgart, 1969), 138-9; a se vedea pe larg Salomon Adler-Rudel, *Jüdische Selbsthilfe unter dem Naziregime 1933-1939 im Spiegel der Berichte der Reichsvertretung der Juden in Deutschland* (Tübingen, 1974), 72-120.

105. David Kramer, 'Jewish Welfare Work under the Impact of Pauperization', în Arnold Paucker (ed.), *The Jews in Nazi Germany* (Tübingen, 1986), 173-88; Beate Gohl, *Jüdische Wohlfahrtspflege im Nationalsozialismus: Frankfurt am Main 1933-1943* (Frankfurt am Main, 1997); Avraham Barkai, 'Jewish Life under Persecution', în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, 231-57; și idem, 'Shifting Organizational Relationships', în ibid., 259-82.

106. Clemens Vollnhals, 'Jüdische Selbsthilfe bis 1938', în Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland*, 314-411, la 330-41, de asemenea pentru paragraful precedent.

107. Ibid., 341-63; a se vedea de asemenea Wolf Gruner, 'Public Welfare and the German Jews under National Socialism', în Bankier (ed.), *Probing*, 78-105; și Adler-Rudel, *Jüdische Selbsthilfe*, 19-46, 121-82.

108. Vollnhals, 'Jüdische Selbsthilfe'; Volker Dahm, 'Kulturelles und geistiges Leben', în Benz (ed.), *Die Juden*, 75-267, la 83-124; Esriel Hildesheimer, *Jüdische Selbstverwaltung unter dem NS-Regime: Der Existenzkampf der Reichsvertretung und Reichsvereinigung der Juden in Deutschland* (Tübingen, 1994); Longerich, *Politik*, 44, 133; Dorothea Bessen, 'Der Jüdische Kulturbund Rhein-Ruhr 1933- 1938', în Alte Synagoge (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe*, 43-65; și Paul Mendes-Flohr, 'Jewish Cultural Life under National Socialism', în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, IV. 283-312.

109. Henryk M. Broder și Heike Geisel, *Premiere und Pogrom: Der Jüdische Kulturbund 1933-1941. Texte und Bilder* (Berlin, 1992); Hajo Bernett, *Der jüdische Sport im nationalsozialistischen Deutschland 1933-1938* (Schorndorf, 1978); Kurt Düwell, 'Jewish Cultural Centers in Nazi Germany: Expectations and Accomplishments', în Jehuda Reinharz și Walter Schatzberg (edit.), *The Jewish Response to German Culture: From the Enlightenment to the Second World War* (Hanover, N.H., 1985), 294-316; Wetzel, 'Auswanderung', 438-41; un rezumat bun în Friedländer, *Nazi Germany*, 65-8.

110. Michael Meyer, 1941, citat în Wetzel, 'Auswanderung', 418, după emigrarea lui ilegală în Palestina din anul anterior.

111. Ibid., 413-98, și Anexa Statistică la 733. Cifrele sunt pentru așa-numitul *Altreich* (Vechiul Reich), neincluzând Austria sau regiunea sudetă.

112. Citat în Monika Richarz (ed.), *Jüdisches Leben in Deutschland: Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte 1918-1945*, III (Stuttgart, 1982), 339.

113. Meyer, 'The Mixed Marriage', 54-61; eadem, *'Jüdische Mischlinge'*, 68-76; Nathan Stoltzfus, *Resistance of the Heart: Intermarriage and the Rosenstrasse Protest in Nazi Germany* (New York, 1996), 43-9.

114. Meyer, 'The Mixed Marriage'.

115. Stoltzfus, *Resistance*, 106-8.

116. Klemperer, *Tagebücher 1933/34*, 38-9 (9 iulie 1933); citatul nu se regăsește în ediția engleză.

117. Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 33 (9 octombrie 1933), 60 (5 aprilie 1934), 66 (13 iunie 1933), 71 (14 iulie 1933), 77 (4 august 1934).

118. Ibid., 111 (23 martie 1935).

119. Ibid., 114 (30 aprilie 1935), 114-16 (2 mai 1935), 117 (7 mai 1935), 119 (30 mai 1935), 124 (11 august 1935), 126 (16 septembrie 1935), 128 (17 septembrie 1935), 129 (6 octombrie 1935, *recte* 5 octombrie); de asemenea 179 (29 august 1936) şi 191 (24 noiembrie 1936).

120. Ibid., 260 (9 octombrie 1938).

121. Tagebuch Luise Solmitz, 1934, (versiunea manuscris), fol. 120-21.

122. Ibid., 25 martie 1933.

123. Ibid., 31 martie, 1 aprilie 1933.

124. Ibid., 8 martie 1934.

125. Ibid., 15 septembrie, 19 septembrie 1935.

126. Ibid., 8 martie, 9 martie, 17 septembrie 1936.

127. Ibid., 9 februarie, 12 februarie 1937.

128 Heinz Höhne, *Die Zeit der Illusionen: Hitler und die Anfänge des Dritten Reiches 1933-1936* (Düsseldorf, 1991), 333-51.

129. Citat via *New York Times*, 6 iulie 1936, 6, în Richard D. Mandell, *The Nazi Olympics* (Londra, 1972 [1971]), 140.

130. Ibid., 122-58.

131. Speer, *Inside*, 119, 129; Mandell, *The Nazi Olympics*, 227-9.

132. Shirer, *Berlin Diary*, 44-5, 57-8. Shirer a numit „pensiuni" stabilimentele care ofereau cazare şi mic dejun.

133. Friedländer, *Nazi Germany*, 125.

134. Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 236-7.

135. Klemperer, *Tagebücher 1935-1936*, 123; a se vedea de asemenea idem, *I Shall Bear Witness*, 293.

136. Longerich, *Politik*, 116-21.

137. Citat în Wetzel, 'Auswanderung', 498.

138. Ibid., 420.

139 Falk Wiesemann, 'Juden auf dem Lande: Die wirtschaftliche Ausgrenzung der jüdischen Viehhändler in Bayern', în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 381-96; Longerich, *Politik*, 122-3.

140. Longerich, *Politik*, 155-9; Domarus, *Hitler*, II. 939-40; Peter Longerich, *Der ungeschriebene Befehl: Hitler und der Weg zur Endlösung* (München, 2001), 53-6; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/IV, 429 (29 noiembrie 1937).

141. Longerich, *Politik*, 159-60, 170-87; Tagebuch Luise Solmitz, 14 septembrie 1938.

142. Longerich, *Politik*, 170-80; a se vedea de asemenea Wolf Gruner, 'Die Reichshauptstadt und die Verfolgung der Berliner Juden 1933-1945', în Reinhard Rürup (ed.), *Jüdische Geschichte in Berlin: Bilder und Dokumente* (Berlin, 1995), 229-66, la 229-42; şi Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* I/V. 340 (11 iunie 1938).

143. A se vedea mai jos, 657-61.

144. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* I/V. 393 (25 iulie 1938).

145. Michael Wildt, 'Violence against Jews in Germany, 1933-1939', în Bankier (ed.), *Probing*, 191-4.

146. Longerich, *Politik*, 181-95; Wolf-Arno Kropat, *'Reichskristallnacht': Der Judenpogrom vom 7. bis 10. November 1938 – Urheber, Täter, Hintergründe* (Wiesbaden, 1997), 36-49.

147. Longerich, *Politik*, 161-2.

148. Ibid., 116, 195-7; Trude Maurer, 'The Background for Kristallnacht: The Expulsion of Polish Jews', în Pehle (ed.), *November 1938*, 44-72; Sybil Milton, 'The Expulsion of Polish Jews from Germany October 1938 to July 1939: A Documentation', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 29 (1984), 169-200; realtări de epocă în Behnken (ed.), *Deutschland-Bericbte*, V (1938), 1,181-6.

149. Helmut Heiber, 'Der Fall Grünspan', *VfZ*, 5 (1957), 134-72; Graml, *Reich skristallnacht*, 9-16; Kropat, *'Reichskristallnacht'*, 50-55; Hans-Jürgen Döscher, *'Reichskristallnacht': Die November-Pogrome 1938* (Frankfurt am Main, 1988), 57-76, cu documente și fotografii. Pentru campania din presă, a se vedea Wolfgang Benz, 'The Relapse into Barbarism', în Pehle (ed.), *November 1938*, 1-43, la 3-8; Hagemann, *Die Presselenkung*, 148; și Peter (ed.), *NS-Presseanweisungen*, VI: *1938* (München, 1999), 1,047, 1,050-54. Pentru evenimentele din Hesse, a se vedea Kropat, *'Reichskristallnacht'*, 56-78, și idem, *Kristallnacht in Hessen: Der Judenpogrom vom November 1938: Eine Dokumentation* (Wiesbaden, 1997 [1988]), 19-50. Pentru argumentul general, Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 60-61.

150. Sunt descrieri temeinice în Wolfgang Benz, 'The Relapse into Barbarism', 3-15; de asemenea, idem, 'Der Novemberpogrom 1938', în Benz (ed.), *Die Juden*, 499-544; rolul lui este scos în evidență în Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 61-4; originile pogromului sunt analizate cu atenție în Longerich, *Politik*, 198- 202 și în notele de final; a se vedea de asemenea Kropat, *'Reichskristallnacht'*, 79-89 și 172-81. Pentru scopurile lui Hitler în dezlănțuirea pogromului, a se vedea Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1,235-42. Multele descrieri care înfățișează pogromul ca fiind improvizat în ultimul moment, sau care îl atribuie doar lui Goebbels, nu corespund nici dovezilor, nici contextului evenimentelor din săptămânile și lunile precedente; pentru asemenea argumente, a se vedea de exemplu Dieter Obst, *'Reichskristallnacht': Ursachen und Verlauf des antisemitischen Pogroms vom November 1938* (Frankfurt am Main, 1991); Uwe Dietrich Adam, 'How Spontaneous Was the Pogrom?', în Pehle (ed.), *November 1938*, 73-94; Döscher, *'Reichskristallnacht'*, 77-80. A se vedea de asemenea, cu nuanțe variate, Hermann Graml, *Reichskristallnacht*, 17-19; Ulrich Herbert, 'Von der „Reichskristallnacht" zum „Holocaust". Der 9. November und das Ende des „Radau-Antisemitismus" ', în idem, *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung: Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1995), 59-78; Barkai, *From Boycott to Annihilation*, 133-8; Kurt Pätzold și Irene Runge, *Pogromnacht 1938* (Berlin, 1988); Kaplan, *Between Dignity and Despair*, 119- 44; și Kropat, *'Reichskristallnacht'*, pentru o selecție de documente cheie.

151. Documentul de la Nürnberg PS 3063 (Raportul Tribunalului Suprem al Partidului, 13 februarie 1939), în *Trial of the Major War Criminals before the International*

Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945-1 October 1946 (Nürnberg, 1948), XXXII. 20-29.

152 Müller către toți Stapostellen și Stapoleitstellen, 9 noiembrie 1939, în *Trial of the Major War Criminals*, XXV. 376-80, la 377 (ND 374-PS); Hermann Graml, *Anti-Semitism in the Third Reich* (Cambridge, Mass., 1992), 13; pentru întâlnirea lui Hitler cu Himmler, a se vedea Kershaw, *Hitler*, II. 883 n. 56.

153. Citat și discutat, împreună cu alte documente, în Richard J. Evans, *Lying About Hitler. History, Holocaust and the David Irving Trial* (New York, 2001), 52-61; a se vedea de asemenea Longerich, *Politik*, 198-202; Graml, *Reichskristallnacht*, 20-22; și Kropat, '*Reichskristallnacht*', 89-108.

154. Citat în Longerich, *Politik*, 199-200.

155. Saskia Lorenz, 'Die Zerstörung der Synagogen unter dem Nationalsozialismus', în Arno Herzig (ed.), *Verdrängung*, 153-72; Behnken (ed.), *DeutschlandBerichte*, V (1938), 187.

156. Pentru dovezi în legătură cu participarea completă a SS, a se vedea Michael Zimmermann, 'Die „Reichskristallnacht" 1938 in Essen', în Alte Synagoge (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe*, 66-97.

157 Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,188.

158. Sauer, *Die Schicksale*, 420.

159. Avraham Barkai, 'The Fateful Year', 95-122; Longerich, *Politik*, 203. Pentru detalii suplimentare, a se vedea, de exemplu, Karl H. Debus, 'Die Reichskristallnacht in der Pfalz', *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 129 (1981), 445-515; Joachim Meynert, *Was vor der 'Endlösung' geschah*, 208-22; Graml, *Reichskristallnacht*, 22-49; Fichtl *et al.*, *'Bambergs Wirtschaft'*, 135-89; Kropat, *'Reichskristallnacht'*, 109-18; idem, *Kristallnacht in Hessen*, 51-136; și Wippermann, *Das Leben*, 1. 97-107. Herbert Schultheis, *Die Reichskristallnacht in Deutschland nach Augenzeugenberichten* (Bad Neustadt an der Saale, 1985), retipărește o colecție contemporană a rapoartelor martorilor.

160. Wildt, 'Violence', 191-200.

161. Longerich, *Politik*, 203-5 și 642-3, n. 231; Friedländer, *Nazi Germany*, 269-79.

162. Tagebuch Luise Solmitz, 10 noiembrie 1938.

163 Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,191.

164. Ibid.

165. Ibid., 1,208.

166. Reck-Malleczewen, *Diary*, 80.

167. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 1,207.

168. Klepper, *Unter den Schatten*, 675.

169. Maschmann, *Account Rendered*, 56-7. Reacții suplimentare, variate din partea germanilor non-evrei sunt citate și discutate în Benz, 'Der Novemberpogrom', 525-8; Bankier, *The Germans*, 85-8; Kropat, *'Reichskristallnacht'*, 153-69; idem, *Kristallnacht in Hessen*, 241-6; și Helmut Gatzen, *Novemberpogrom 1938 in Gütersloh: Nachts Orgie der Gewalt, tags organisierte Vernichtung* (Gütersloh, 1993), 63-7. Jörg Wollenberg (ed.), *The German Public and the Persecution of the Jews 1933-1945: 'No One*

Participated, No One Knew' (Atlantic Highlands, N. J., 1996 [1989]) conține documente și eseuri de calitate variată.

170. Friedländer, *Nazi Germany*, 297.

171 Witetschek (ed.), *Die kirchliche Lage*, I. 300 (nr. 122, Regierung Oberbayern, 10 decembrie 1938).

172. Michael Faulhaber, *Judaism, Christianity, and Germany: Advent Sermons Preached in St Michael's, Munich in 1933* (Londra, 1934), 1-6, 13-16, 107-10, retipărit în Mosse (ed.), *Nazi Culture*, 256-61; Friedländer, *Nazi Germany*, 297; Walter Zwi Bacharach, 'The Catholic Anti-Jewish Prejudice, Hitler and the Jews', în Bankier (ed.), *Probing*, 415-30.

173. Horst Matzerath (ed.), *'... vergessen kann man die Zeit nicht, das ist nicht möglich...' Kölner erinnern sich an die Jahre 1929-1945* (Köln, 1985), 172; a se vedea de asemenea Ursula Büttner, '"The Jewish Problem becomes a Christian Problem": German Protestants and the Persecution of the Jews in the Third Reich', în Bankier (ed.), *Probing*, 431-59.

174. Longerich, *Politik*, 206.

175. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 180-81 (10 noiembrie 1938).

176. *Trial of the Major War Criminals*, XXXII. 29 (ND 3063-PS).

177. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 181 (10 noiembrie 1938).

178. Ibid., 182 (11 noiembrie 1938); pentru apelul de încetare a acțiunii, a se vedea 'Keine weiteren Aktionen mehr', *Berliner Volks-Zeitung*, 534, 11 noiembrie 1938, prima pagină; 'Keine Einzel-Aktionen gegen das Judentum', *Berliner Morgenpost*, 270, 11 noiembrie 1938, prima pagină; etc.

179. Longerich, *Politik*, 204; pentru sinucideri, a se vedea Konrad Kuriet și Helmut Eschwege (edit.), *Selbstbehauptung und Widerstand: Deutsche Juden im Kampf um Existenz und Menschenwürde 1933-1945* (Hamburg, 1984), 202.

180. Obst, *Reichskristallnacht*, 284-5, 297-307; Wildt, 'Violence', 201-2; Zimmermann, 'Die „Reichskristallnacht" ', 77.

181. Wildt, 'Violence', 204; Pingel, *Häftlinge*, 94; Anthony Read și David Fisher, *Kristallnacht: Unleashing the Holocaust* (Londra, 1989), 121-35; Kropat, *'Reichskristallnacht'*, 138-41; idem, *Kristallnacht in Hessen*, 167-79.

182. Citat în Benz, 'The Relapse', 17.

183. *Völkischer Beobachter*, 11 noiembrie 1938 (ediție nord-germană), 2; Benz, 'The Relapse', 18.

184. Peter (ed.), *NS-Presseanweisungen*, VI: *1938*, 1,060-61.

185. Retipărit în *Berliner Morgenpost*, 271, 12 noiembrie 1938, prima pagină. Pentru o analiză mai amplă, a se vedea Herbert Obenaus, 'The Germans: „An Antisemitic People". The Press Camapaign after 9 November 1938', în Bankier (ed.), *Probing*, 147-80.

186. Read și Fisher, *Kristallnacht*, 166-79.

187. Treue (ed.), 'Hitlers Denkschrift', 210.

188. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* I/VI. 182 (11 noiembrie 1938).

189. Barkai, 'The Fateful Year', 119-20; citate lungi din procesul-verbal în Wilfried Mairgünther, *Reichkristallnacht* (Kiel, 1987), 90-130.

190. *Trial of the Major War Criminals*, XXVIII. 499-540, la 509-10.

191. Bruno Blau (ed.), *Das Ausnahmerecht für die Juden in Deutschland, 1933-1945* (Düsseldorf, 1954 [1952]), 54-62; 'Dr. Goebbels: Theater, Kinos, Konzerte fur Juden verboten', *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, 266, 12 noiembrie 1938, prima pagină; Longerich, *Politik*, 208-9; Kropat, *'Reichskristallnacht'*, 127-34. Pentru o critică incontestabilă a legendei că Göring și Himmler se împotriveau de principiu pogromului, a se vedea Graml, *Reichskristallnacht*, 177, și Kropat, *'Reichskristallnacht'*, 119-27.

192. Jonny Moser, 'Depriving Jews of Their Legal Rights in the Third Reich', în Pehle (ed.), *November 1938*, 123-38; a se vedea, mai general, Kropat, *'Reichskristallnacht'*, 134-8.

193. Barkai, 'The Fateful Year', 119-20; 'Beratung über die Massnahmen gegen Juden: Die Aufbringung der Sühne von I Milliarde', *Berliner Illustrierte Nachtaus gabe*, 267, 14 noiembrie 1935, prima pagină.

194. Genschel, *Die Verdrängung*, 206; exemple locale în Fichtl *et. al.*, *'Bambergs Wirtschaft'*, 183-97.

195. 'Dr. Goebbels über die Lösung der Judenfrage', *Berliner Illustrierte Nachtaus gabe*, 267, 14 noiembrie 1938, 2; pentru o listă completă a măsurilor înseși, a se vedea Longerich, *Politik*, 208-19; de asemenea Friedländer, *Nazi Germany*, 280-305.

196. Barkai, 'The Fateful Year', 121-2; Moser, 'Depriving Jews', 123-38, la 126-34; Konrad Kwiet, 'Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung', în Benz (ed.), *Die Juden*, 545-659; Longerich, *Politik*, 218-19; Wolf Gruner, *Der geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden: Zur Zwangsarbeit als Element der Verfolgung, 1938-1943* (Berlin, 1997); pentru exemple locale, a se vedea Uwe Lohalm, 'Local Administration and Nazi Anti-Jewish Policy', în Bankier (ed.), *Probing*, 109-46, și Meynert, *Was vor der 'Endlösung' geschah*, 230-33. Pentru Asociația Reichului, a se vedea Otto Dov Kulka (ed.), *Deutsches Judentum unter dem Nationalsozialismus*, I: *Dokumente zur Geschichte der Reichsvertretung der deutschen Juden 1933-1939* (Tübingen, 1997), 410-28.

197. Wildt, 'Violence', 204-8.

198. Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 21-6, 221-2.

199. Wetzel, 'Auswanderung', 420.

200. Citat în Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (London, 1973 [1955]), 269, n. 2; a se vedea de asemenea Wetzel, 'Auswanderung', 426, 429; și Avraham Barkai, 'Self-Help in the Dilemma: „To Leave or to Stay?“ ', în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, IV. 313-32. Pentru originile Centrului Reichului, a se vedea mai jos, 659-61.

201. Neincluzând Austria și regiunea sudetă, care atunci când au fost adăugate au ridicat numărul la 330 539 (*Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich*, 59 (1941/42), 27: 'Die Juden und jüdischen Mischlinge in den Reichsteilen und nach Gemeindegrössenklassen 1939').

202 'Jüdische Bevölkerungsstatistik', în Benz (ed.), *Die Juden*, 733. Aceste cifre sunt obținute scăzând cei aproximativ 26 000 de evrei de naționalitate străină din totalul lui Wetzel în fiecare an. Statistici suplimentare sunt oferite în Konrad Kwiet, 'To Leave or Not to Leave: The German Jews at the Crossroads', în Pehle (ed.), *November 1938*, 139-53.

203. Wetzel, 'Auswanderung', 423-5; Arthur D. Morse, *While Six Million Died: A Chronicle of American Apathy* (New York, 1967); David Wyman, *Paper Walls: America and the Refugee Crisis, 1938-1941* (Amherst, Mass., 1968); Richard Breitman şi Alan Kraut, *American Refugee Policy and European Jewry, 1933- 1945* (Bloomingtom 1987); a se vedea de asemenea Irving Abella şi Harold Troper, *None Is Too Many: Canada and the Jews of Europe, 1933-1948* (Toronto, 1983).

204. Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 241 (20 martie 1938), 247 (23 mai 1938), 251 (12 iulie 1938), 252-3 (10 august 1938), 263-4 (27 noiembrie 1938), 266 (3 decembrie 1938).

205. Ibid., 267-8 (6 decembrie 1938), 269 (15 decembrie 1938), 279 (10 ianuarie 1939). A se vedea de asemenea Susanne Heim, 'The German-Jewish Relationship in the Diaries of Victor Klemperer', în Bankier (ed.), *Probing*, 312-25; şi, mai general, Meynert, *Was vor der 'Endlösung' geschah*, 223-9.

206. Tagebuch Luise Solmitz, 12 noiembrie 1938, 13 noiembrie 1938, 15 noiembrie 1938, 22 noiembrie 1938, 1 decembrie 1938, 14 martie 1939, 29 august 1939.

207. *Trial of the Major War Criminals*, XXVIII. 534 (ND 1816-PS). Pentru întâlnirea din 6 decembrie, a se vedea Longerich, *Politik*, 210-12.

208. Longerich, *Politik*, 206; Friedländer, *Nazi Germany*, 288-92 şi 298-9.

209. Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 235-9.

210. Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 55-7.

211. Ibid., 67; James Marshall-Cornwell *et al.* (eds.), *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918-1945: Aus den Akten des Deutschen Auswärtigen Amtes* (Series A-E, Baden-Baden, 1951-95), Series D, IV. 291-5, la 293 ('Aufzeichnung des Legationsrats Hewel, Berchtesgaden', 24 noiembrie 1938).

212. 'Aufzeichnung des Legationsrats Hewel', 21 ianuarie 1939, în Marshall-Cornwell *et al.* (eds.), *Akten*, Series D, IV, 167-71, la 170.

213. Domarus, *Hitler*, II. 1,055-8.

214. Herbert A. Strauss, 'The Drive for War and the Pogroms of November 1938: Testing Explanatory Models', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 35 (1990), 267-78.

215. Longerich, *Politik*, 220-21; Philippe Burrin, *Hitler and the Jews: The Genesis of the Holocaust* (Londra, 1994 [1989]), 61-3. Pentru părerea că ameninţarea lui Hitler nu trebuia luată în serios şi că nu a fost urmată de o abodare din partea sa a Statelor Unite, a se vedea Graml, *Reichskristallnacht*, 105-6.

216 Friedländer, *Nazi Germany*, 211-24; William W. Hagen, 'Before the „Final Solution": Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland', *Journal of Modern History*, 68 (1996), 351-81; Joseph Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland, 1919-1939* (Berlin, 1983) – nu întotdeauna precis în detalii; Celia S. Heller, *On the Edge of Destruction: Jews of Poland between the two World Wars* (New York, 1977); Yisrael Gutman, *The Jews of Poland between Two World Wars* (Hanovra, N.H., 1989); James D. Wynot, Jr, ' „A Necessary Cruelty": The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland, 1935-39', *American Historical Review*, 76 (1971), 1,035-58.

217. Emanuel Melzer, 'The Polish Authorities and the Jewish Question, 1930-1939', în Alfred A. Greenbaum (ed.), *Minority Problems in Eastern Europe between*

the World Wars, with Emphasis on the Jewish Minority (Universitate Ebraică din Ierusalim, Institutul pentru Studii Avansate, manuscris dactilografiat, Ierusalim, 1988), 77-81; Jerzy Tomascewski, 'Economic and Social Situation of Jews in Poland, 1918-1939', în ibid., 101-6; Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington, Ind., 1983), 11-83.

218 Magnus Brechtken, *'Madagaskar für die Juden': Antisemitische Idee und politische Praxis 1885-1945* (München, 1997), 81-164.

219. Mendelsohn, *The Jews*; Bela Vago, *The Shadow of the Swastika: The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin, 1936-1939* (Londra, 1975).

220. Mendelsohn, *The Jews*, 171-211; David Schaary, 'The Romanian Authorities and the Jewish Communities in Romania between the Two World Wars', în Greenbaum (ed.), *Minority Problems*, 89-95; Paul A. Shapiro, 'Prelude to Dictatorship in Romania: The National Christian Party in Power, December 1937- February 1938', *Canadian-American Slavic Studies*, 8 (1974), 45-88.

221. Mendelsohn, *The Jews*, 85-128; a se vedea de asemenea părțile de introducere ale lui Randolph H. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (2 vol., New York, 1980).

Capitolul 7. DRUMUL SPRE RĂZBOI

1 Kershaw, *Hitler* I: 484-6, 531-6.

2 Anton Joachimsthaler, *Hitlers Liste: Ein Dokument persönlicher Beziehungen* (München, 2003); Semmery, *Seeing Hitler's Germany*, 56.

3. Kershaw, *Hitler*, I. 537.

4. Speer, *Inside*, 194-5.

5. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 434; deasupra, 168, 172, 177, 180, 581-2.

6. *Völkischer Beobachter*, 25 mai 1928, citat în Gerhard L. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, I: *Diplomatic Revolution in Europe 1933- 1936* (Londra, 1970), 22 (traducere adaptată); originalul în Bärbel Dusik (ed.), *Hitler. Reden, Schriften, Anordnungen: Februar 1925 bis Januar 1933* (5 vol., München 1992-8), II. 845-9, la 856 (originalul în italice).

7. Citat în Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 163; pentru fundal, a se vedea Anthony Komjathy și Rebecca Stockwell, *German Minorities and the Third Reich: Ethnic Germans of East Central Europe between the Wars* (New York, 1980).

8. A Se vedea argumentul general în Thies, *Architekt der Weltherrschaft*; mai direct, a se vedea Milan Hauner, 'Did Hitler Want a World Dominion?', *Journal of Contemporary History*, 13 (1978), 15-32; Günter Moltmann, 'Weltherrschaftsideen Hitlers', în Otto Brunner și Dietrich Gerhard (edit.), *Europa und Übersee: Festschrift für Egmont Zechlin* (Hamburg, 1961), 197-240; și Geoffrey Stoakes, *Hitler and the Quest for World Dominion* (Leamington Spa, 1986).

9. Pentru discuții introductive utile, a se vedea Hermann Graml, 'Grundzüge nationalsozialistische Aussenpolitik', în Martin Broszat și Horst Möller (edit.), *Das Dritte Reich: Herrschaftsstruktur und Geschichte* (München, 1986 [1983]), 104-26; idem, 'Wer bestimmte die Aussenpolitik des Dritten Reiches? Ein Beitrag zur Kontroverse

um Polykratie und Monokratie im NS-Herrschaftssystem', în Manfred Funke *et al.* (edit.), *Demokratie und Diktatur: Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa: Festschrift für Karl Dietrich Bracher* (Düsseldorf, 1987), 223-36; Wolfgang Michalka, 'Conflicts within the German Leadership on the Objectives and Tactics of German Foreign Policy 1933-9', în Wolfgang J. Mommsen și Lothar Kettenacker (edit.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement* (Londra, 1983), 48-60; și Andreas Hillgruber, 'Grundzüge der nationalsozialistischen Aussenpolitik 1933-1945', *Saeculum*, 24 (1973), 328-45.

10. Pentru o varietate de păreri despre politica externă a Marii Britanii și a Franței în anii 1930, a se vedea David Dilks, ' „We Must Hope for the Best and Prepare for the Worst" ': The Prime Minister, the Cabinet and Hitler's Germany, 1937-1939', în Patrick Finney (ed.), *The Origins of the Second World War* (Londra, 1997) 43-61; Sidney Aster, ' „Guilty Men": The Case of Neville Chamberlain', în ibid., 62-77; Anthony Adamthwaite, 'France and the Coming of War', în ibid., 78-89; Robert A. C. Parker, 'Alterative to Apeasment', în ibid., 206-21.

11. Günter Wollstein, 'Eine Denkschrift des Staatssekretärs Bernhard von Bülow vom März 1933', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1 (1973), 77-94; pentru fundal, a se vedea Peter Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar* (Darmstadt, 1985); Hans-Adolf Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933-1939* (Frankfurt am Main, 1968), 20-89 și 319-47; Jost Dülffer, 'Grundbedingungen der nationalsozialistischen Aussenpolitik', în Leo Haupts și Georg Mölich (edit.), *Strukturelemente des Nationalsozialismus. Rassenideologie, Unterdrückungsmaschinerie, Aussenpolitik* (Köln, 1981), 61-88; idem, 'Zum „decision-making process" in der deutschen Aussenpolitik 1933-1939', în Manfred Funke (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte: Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches* (Düsseldorf, 1976), 186-204.

12. Kershaw, *Hitler*, I. 490-95; Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 159-79; pentru continuități și discontinuități la începutul anilor 1930, a se vedea Günter Wollstein, *Vom Weimarer Revisionismus zu Hitler: Das Deutsche Reich und die Grossmächte in der Anfangsphase der nationalsozialistischen Herrschaft in Deutschland* (Bonn, 1973).

13. Domarus (ed.), *Hitler* I. 364-75.

14. A se vedea deasupra, 109-10.

15. Herbert S. Levine, *Hitler's Free City. A History of the Nazi Party in Danzig, 1925-39* (Chicago, 1973), Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 184-94; Klaus Hildebrand, *The Foreign Policy of the Third Reich* (Londra, 1973 [1970]), 24-33 (subliniind coerența abordării pe termen lung, pas cu pas, a lui Hitler); Manfred Messerschmidt, 'Foreign Policy and Preparation for War', în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany*, 541-717, la 590-93; Klaus Hildebrand, *Das vergangene Reich: Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler, 1871-1945* (Stuttgart, 1995), 586-92.

16. Martin Kitchen, *The Coming of Austrian Fascism* (Londra, 1980), 36-110; Bruce F. Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis. A History of Austrian National Socialism* (Chapel Hill, N.C., 1981), 3-15; George E. R. Gedye, *Fallen Bastions: The Central European Tragedy* (Londra, 1939), 9-126. Charles A. Gulick, *Austria from Habsburg to Hitler* (2 vol., Berkeley, Calif., 1948), este o povestire detaliată, acum mai degrabă lipsită de actualitate.

17. Francis L. Carsten, *Fascist Movements in Austria: From Schönerer to Hitler* (Londra, 1977), 229-70, în continuare descrierea competentă; Kitchen, *The Coming*, 173-262; Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*, 16-103, subliniind lipsa de unitate internă a partidului; pentru Schönerer, a se vedea Evans, *The Coming of the Third Reich*, 42-4, 163-4; de asemenea mai general Bruce F. Pauley, *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism* (Chapel Hill, N.C., 1992).

18. Carsten, *Fascist Movements*, 254-92 (254 pentru citat); Gedye, *Fallen Bastions*, 101-43; Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*, 104-54; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 593-9.

19. Kershaw, *Hitler*, I. 522-4; printre lucrările mai vechi, a se vedea de asemenea Dieter Ross, *Hitler und Dollfuss: Die deutsche Österreich-Politik, 1933-1934* (Hamburg, 1966).

20. Domarus (ed.), *Hitler*, I. 504-7.

21. Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 578-86.

22. Patrick von zur Mühlen, *'Schlagt Hitler an der Saar!' Abstimmungskampf, Emigration und Widerstand im Saargebiet, 1933-1945* (Bonn, 1979), 230-32; Gerhard Paul, *'Deutsche Mutter – heim zu Dir!' Warum es misslang, Hitler an der Saar zu schlagen: Der Saarkampf 1933 bis 1935* (Köln, 1984), 376-401.

23. Mühlen, *'Schlagt Hitler'*, 73-4, 195, 229; Paul, *'Deutsche Mutter'*, 102-32; Markus Gestier, *Die christlichen Parteien an der Saar und ihr Verhältnis zum deutschen Nationalstaat in den Abstimmungskämpfen 1935 und 1955* (St Ingbert, 1991), 48-69; Ludwig Linsmayer, *Politische Kultur im Saargebiet 1920-1932: Symbolische Politik, verhinderte Demokratisierung, nationalisiertes Kulturleben in einer abgetrennten Region* (St Ingbert, 1992), 447; Klaus-Michael Mallmann and Gerhard Paul, *Milieus und Widerstand: Eine Verhaltensgeschichte der Gesellschaft im Nationalsozialismus* (Bonn 1995), 203-23; Dieter Muskalla, *NS-Politik an der Saar unter Josef Bürckel: Gleichschaltung – Neuordnung – Verwaltung* (Saarbrücken, 1995), 71.

24. Mühlen, *'Schlagt Hitler'*, 204-7, 230-31; Paul, *'Deutsche Mutter'*, 214-32; Linsmayer, *Politische Kultur*, 447.

25. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 9-15 (citat la 10).

26 Mallmann, şi Paul, *Herrschaft*, 26-32.

27 Klaus-Michael Mallmann şi Gerhard Paul, *Das zersplitterte Nein: Saarländer gegen Hitler* (Bonn, 1989), vi-vii; idem, *Herrschaft*, 39-54; idem, *Milieus*, 530-35; Muskalla, *NS-Politik*, 187, 551-96, 600-601.

28. Mallmann şi Paul, *Herrschaft*, 55-64, 114-34.

29. Domarus (ed.), *Hitler*, II. 643-8, la 644; Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 117-20, 154-7.

30. Tagebuch Luise Solmitz, 1 martie 1935.

31. Stöver (ed.), *Berichte*, 336.

32 Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 203-6.

33. Tagebuch Luise Solmitz 1935: 16 martie 1935.

34. Ibid.

35. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, II (1935), 409-14. Descrierea lui William L. Shirer (*Berlin Diary*, 32-4), care înregistra un entuziasm universal şi neinstruit, a

fost puternic colorată de convingerea sa internă, exprimată din nou în cartea *The Rise and Fall of the Third Reich*, că toți germanii erau „militariști în suflet".

36. Kershaw, *Hitler*, I. 556-8; Dülffer, *Weimar*, 256-67, 325-54; Geoffrey T. Waddington, 'Hitler, Ribbentrop, die NSDAP und der Niedergang des Britischen Empire 1935-1938', *VfZ* 40 (1992), 274-306; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 600-604.

37. Fest, *The Face*, 265-82; Wolfgang Michalka, 'Joachim von Ribbentrop: From Wine Merchant to Foreign Minister', în Smelser și Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 165-72.

38. Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik*, 298-318.

39. Fest, *The Face*, 271-6; Michalka, 'Joachim von Ribbentrop', 166-8; Jacobsen, *Nationalsozialistische Aussenpolitik*, 252-318; mai pe larg, Wolfgang Michalka, *Ribbentrop und die deutsche Weltpolitik 1933-1940: Aussenpolitische Konzeptionen und Entscheidungsprozesse im Dritten Reich* (München, 1989 [1980]); reevaluare recentă în Stefan Kley, *Hitler, Ribbentrop und die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges* (Paderborn, 1996).

40. Pentru războiul etiopian a se vedea George L. Steer, *Caesar in Abyssinia* (Londra, 1936), Alberto Sbacchi, *Legacy of Bitterness: Ethiopia and Fascist Italy, 1935-1941* (Laurenceville, N.J., 1997), și Anthony Mockler, *Haile Selassie's War* (Oxford, 1984); fundal în Denis Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire* (Londra, 1976).

41. Evans, *The Coming of the Third Reich*, 184-5.

42. 'Memorandum by the Ambassador in Italy (20 January 1936)', în John W. Wheeler-Bennett *et al.* (eds.), *Documents on German Foreign Policy 1918-1945* (13 vol., Londra, 1950-70), seriile C, IV: *The Third Reich: First Phase* (Londra, 1962), 1,013-16.

43. Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 207-38.

44. Ibid., 239-63.

45. Shirer, *Berlin Diary*, 49-51.

46. Ibid., 54-6; Domarus (ed.), *Hitler*, II, 787-90.

47. Tagebuch Luise Solmitz, 1936: 7 martie.

48. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, III (1936), 303.

49. Ibid., 468.

50 Ibid., 300-320, 460-78 ('Rheinlandbesetzung und Kriegs-Angst').

51 Stover, *Volksgemeinschaft*, 418-19.

52 Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, III (1936), 302; a se vedea de asemenea Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 124-9.

53. Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 239-63; Donald Cameron Watt, 'German Plans for the Reoccupation of the Rhineland: A Note', *Journal of Contemporary History*, 1 (1966), 193-9; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 604-17; James T. Emmerson, *The Rhineland Crisis, 7 March 1936: A Critical Study in Multilateral Diplomacy* (Londra, 1977).

54. Domarus, *Hitler*, II. 790; Kershaw, *Hitler*, I. 590-91.

55. Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 264-84. Întrebarea, îndelung dezbătută de istorici, despre care ar fi fost momentul potrivit pentru a-l opri pe Hitler este o problemă falsă, din moment ce, practic, niciun guvern european nu a vrut să o facă înainte de 1939. Doar acest scenariu imaginar stă la baza concluziei lui Stephen A. Schuker, 'France and the Remilitarization of the Rhineland, 1936', *French Historical*

Studies, 14 (1986), 299-338, că 1936 nu a fost un moment decisiv (de asemenea în Finney (ed.) *The Origins of the Second World War*, 222-44).

56. Weinberg, *The Foreign Policy*, I. 284-93, întrucâtva exagerând considerațiile de ordin economic; detalii suplimentare în idem, *The Foreign Policy of Nazi Germany*, II: *Starting World War II, 1937-1939* (Chicago, 1980), 142-66; a se vedea de asemenea Paul Preston, *The Spanish Civil War 1936-69* (Londra, 1986), 80-81.

57. Paul Preston, *Franco: A Biography* (Londra, 1993), 158-61; Hugh Thomas, *The Spanish Civil War* (a 3-a ediție, Londra, 1986 [1961]), 579-80; Christian Leitz, 'Nazi Germany's Intervention in the Spanish Civil War and the Foundation of HISMA/ROWAK', în Paul Preston și Ann L. Mackenzie (edit.), *The Republic Besieged: Civil War in Spain, 1936-1939* (Edinburgh, 1996), 53-85; Hans-Henning Abendroth, 'Deutschlands Rolle im Spanischen Bürgerkrieg', în Manfred Funke (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte*, 471-88.

58. Preston, *Franco*, 203-9; mai general Hans-Henning Abendroth, *Hitler in der spanischen Arena: Die deutsch-spanischen Beziehungen im Spannungsfeld der europäischen Interessenpolitik vom Ausbruch des Bürgerkrieges bis zum Ausbruch des Weltkrieges (1936-1939)* (Paderborn, 1973); Robert H. Whealey, *Hitler and Spain: The Nazi Role in the Spanish Civil War, 1936-1939* (Lexington, Ky., 1989).

59. Preston, *Franco*, 243-4.

60. Thomas, *The Spanish Civil War*, 623-31.

61. Herbert R. Southworth, *Guernica! Guernica! A Study of Journalism, Propaganda and History* (Berkeley, Calif., 1977).

62. Preston, *Franco*, 246.

63. Ibid., 303, 329-30.

64. Willard C. Frank, 'The Spanish Civil War and the Coming of the Second World War', *International History Review*, 9 (1987), 368-409.

65. Hildebrand, *The Foreign Policy*, 45; Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland*, 177-83; Elizabeth Wiskemann, *The Rome-Berlin Axis: A History of the Relations between Hitler and Mussolini* (Londra, 1949); John P. Fox, *Germany and the Far Eastern Crisis, 1931-1938: A Study in Diplomacy and Ideology* (Oxford, 1982); Theo Sommer, *Deutschland und Japan zwischen den Mächten 1935-1940: Vom Antikominternpakt zum Dreimächtepakt: Eine Studie zur diplomatischen Vorgeschichte des Zweiten Weltkrieges* (Tübingen, 1962); Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 167-91.

66. Hildebrand, *The Foreign Policy*, 38-50; Josef Henke, *England in Hitlers politischem Kalkül, 1935-1939* (Boppard, 1973); Klaus Hildebrand, *Vom Reich zum Weltreich: Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919-1945* (München, 1969), 491-348; mai general, Wolfgang Michalka, *Ribbentrop*.

67. A se vedea deasupra, 358-60.

68. O'Neill, *The German Army*, 178-95; Kershaw, *Hitler*, II. 49-51; Klaus-Jurgen Müller, *Das Heer und Hitler: Armee und nationalsozialistisches Regime 1933- 1940* (Stuttgart, 1988 [1969]), 244.

69. Lucrarea standard despre aceste evenimente este Karl-Heinz Janssen și Fritz Tobias, *Der Sturz der Generäle: Hitler und die Blomberg-Fritsch Krise 1938* (München, 1994). Pentru o descriere scurtă dar însuflețită, despre aceste evenimente și cele ce

au urmat, a se vedea Kershaw, *Hitler*, II. 51-7. Citate din Goebbels în Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/V. 117 (27 ianuarie 1938) şi 118-20 (28 ianuarie 1938).

70. Janssen şi Tobias, *Der Sturz*, 140.

71. Ibid., 173-84 despre procesul lui Fritsch, 245-51 despre moartea sa, şi 253-8 despre soarta lui Blomberg după război; a se vedea de asemenea O'Neill, *The German Army*, 196-204.

72. Janssen şi Tobias, *Der Sturz*, 197-233, la 197-9.

73. Domarus, *Hitler*, II. 1,025 (întregul discurs este reprodus parţial, parţial rezumat, la 1,019-340).

74. David G. Maxwell, 'Ernst Hanfstaengl: Des „Führers" Klavierspieler', în Ronald Smelser *et al.* (edit.), *Die braune Elite*, II: *21 weitere biographische Skizzen* (Darmstadt, 1993), 137-49, o distilare a tezei de doctorat a autorului, 'Unwanted Exile: A Biography of Dr Ernst „Putzi" Hanfstaengl' (SUNY, Binghampton, 1988). A se vedea de asemenea populara descriere a lui Peter Conradi, *Hitler's Piano Player: The Rise and Fall of Ernst Hanfstaengl, Confidant of Hitler, Ally of FDR* (New York, 2004).

75. Kershaw, *Hitler*, II. 63-6; Gerhard L. Weinberg, 'Hitler's Private Testament of May 2, 1938', *Journal of Modern History*, 27 (1955), 415-19; Gerhard Botz, *Der 13. März und die Anschluss-Bewegung: Selbstaufgabe, Okkupation und Selbstfindung Österreichs 1918-1945* (Viena, 1978), 5-14; Carsten, *Fascist Movements*, 299-301.

76. Ibid., 293-314; Gedye, *Fallen Bastions*, 144-216.

77. Alfred Kube, *Pour le mérite und Hakenkreuz: Hermann Göring im Dritten Reich* (München, 1986), 233-43; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 618-51, de asemenea, pentru următoarele; Stefan Martens, 'Die Rolle Hermann Görings in der deutschen Aussenpolitik 1937/38', în Franz Knipping şi Klaus-Jürgen Müller (edit.), *Machtbewusstsein in Deutschland am Vorabend des Zweiten Weltkrieges* (Paderborn, 1984), 75-82, pentru rolul lui Göring; Kley, *Hitler*, 35-49, pentru cel al lui Ribbentrop.

78. Kershaw, *Hitler*, II. 63-4; de asemenea Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 261-312; Weinberg, 'Hitler's Private Testament'.

79. Carsten, *Fascist Movements*, 271-88; Barbara Jelavich, *Modern Austria: Empire and Republic 1800-1986* (Cambridge, 1987), 192-216; Behnken (ed.) *Deutschland-Berichte*, V (1938), 236-49.

80. Domarus, *Hitler*, II. 1,013-14; Kurt von Schuschnigg, *Austrian Requiem* (Londra, 1947), 13-32, la 21, 25; Jelavich, *Modern Austria*, 217-18. Pentru Papen, a se vedea Franz Müller, *Ein 'Rechtskatholik' zwischen Kreuz und Hakenkreuz: Franz von Papen als Sonderbevollmächtigter in Wien 1934-1938* (Frankfurt am Main, 1990); şi Joachim Petzold, *Franz von Papen: Ein deutsches Verhängnis* (München, 1995), 239-51.

81. Kershaw, *Hitler*, II. 70-72; Gedye, *Fallen Bastions*, 217-35; Erwin A. Schmidl, *März 38: Der deutsche Einmarsch in Österreich* (Viena, 1987), 31-42, pentru pregătirile militare germane.

82. Carsten, *Fascist Movements*, 315-23; Schmidl, *März 38*, 1-29, 43-68.

83. 'Generalfeldmarschall Göring mit Seyss-Inquart, 11.3.1938', în *International Military Tribunal*, XXXI. 360-2; de asemenea, Jelavich, *Modern Austria*, 218-21; Gedye, *Fallen Bastions*, 236-77; şi Ralf Georg Reuth (ed.), *Die Tagebücher*, I/5, 197-201 (10-11 martie 1938); Schmidl, *März 38*, 69-109; Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*, 155-92.

84. Kershaw, *Hitler*, II. 76-8; Carsten, *Fascist Movements*, 323; Shirer, *Berlin Diary*, 80-85; Gedye, *Fallen Bastions*, 278-99; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/5, 202-6 (12-13 martie 1938); Schmidl, *März 38*, 111-34, pentru preluarea puterii în provincii; Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*, 193-215.

85. Shirer, *Berlin Diary*, 84-6, pentru un exemplu.

86. Domarus, *Hitler*, II. 1,049-50; Kershaw, *Hitler*, II. 79-82.

87. Domarus, *Hitler*, II. 1,051 (interviu cu Ward Price, 12 martie 1938); Schmidl, *März 38*, 211-38; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/5, 204-12 (13-16 martie 1938); Gerhard Botz, *Die Eingliederung Österreichs in das deutsche Reich: Planung und Verwirklichung des politisch-administrativen Anschlusses (1938-1940)* (Linz, 1972), 22-39, pentru idei și propuneri din faza incipientă. Pentru motivele întârzierii lui Hitler în a ajunge la Viena, greșit atribuite la acea vreme blocajelor drumurilor de tancuri și autobuze germane stricate, a se vedea Kershaw, *Hitler*, II. 868, n. 115.

88. Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1,052-5; Botz, *Die Eingliederung*, 61-72, pentru Legea din 13 februarie 1938; 73-115 pentru evoluțiile de mai târziu.

89. Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1,055-7; Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*, 216-22.

90. Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1,059; Pauley, *Hitler and the Forgotten Nazis*, 217; Gerhard Botz, *Wien vom 'Anschluss' zum Krieg: Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39* (Viena, 1978), 117-46.

91. Botz, *Wien*, 175-85. În unele zone electorale, numărul de voturi de „da" a fost mai mare ca numărul de electori. Pentru metodele obișnuite la astfel de sufragii în cel de-al Treilea Reich, a se vedea deasupra, 109-13. A se vedea, de asemenea, Evan B. Bukey, 'Popular Opinion in Vienna after the Anschluss', în Fred Parkinson (ed.), *Conquering the Past: Austrian Nazism Yesterday and Today* (Detroit, Mich., 1989), 151-64.

92. Hans-Erich Volkmann, 'The National Socialist Economy in Preparation for War', în Militargeschichtliches Forschungsamt (edit.), *Germany*, 157-372, la 323-7; Norbert Schausberger, 'Wirtschaftliche Aspekte des Anschlusses Österreichs an das Deutsche Reich (Dokumentation)', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 8 (1970), 133-64; idem, *Der Griff nach Österreich: Der Anschluss* (Viena, 1978).

93. Gordon Brook-Shepherd, *The Austrians: A Thousand-Year Odyssey* (Londra, 1996), 341-3; Botz, *Wien*, 55-8, 255-9; Schmidl, *März 38*, 232-7; Florian Freund, 'Mauthausen – zu Strukturen von Haupt- und Aussenlagern', în Wolfgang Benz (ed.), *KZ-Aussenlager – Geschichte und Erinnerung* (Dachau, 1999), 254-72.

94. Robert Körber, *Rassesieg in Wien, der Grenzfeste des Reiches* (Viena, 1939), 271, 281.

95. Longerich, *Politik*, 162-5. A se vedea de asemenea Herbert Rosenkranz, *Verfolgung und Selbstbehauptung: Die Juden in Österreich 1938-1945* (Viena, 1978).

96. Friedländer, *Nazi Germany*, 241-4.

97. Gedye, *Fallen Bastions*, 308-9.

98. Ibid.; Botz, *Wien*, 93-105.

99. Longerich, *Politik*, 163-4; Wolfgang Neugebauer (ed.), *Widerstand und Verfolgung im Burgenland: Eine Dokumentation* (Viena, 1979); Gerhard Botz, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien, 1938 bis 1945: Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz*

nationalsozialistischer Sozialpolitik (Viena, 1975); Gedye, *Fallen Bastions*, 300-306, 360-62; Eckart Früh, 'Terror und Selbstmord in Wien nach der Annexion Österreichs', în Felix Kreissler (ed.), *Fünfzig Jahre danach – Der 'Anschluss' von innen gesehen* (Viena, 1989), 216-26.

100. David Cesarani, *Eichmann: His Life and Crimes* (Londra, 2004), 18-60; a se vedea de asemenea Peter Black, 'Ernst Kaltenbrunner: Chief of the Reich Security Main Office', în Smelser și Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 133-43, și idem, *Ernst Kaltenbrunner: Vassall Himmlers: Eine SS-Karriere* (Paderborn, 1991).

101. Ibid., 61-76; Doron Rabinovici, *Instanzen der Ohnmacht: Wien 1938-1945: Der Weg zum Judenrat* (Frankfurt am Main, 2000); Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer* (Viena, 1993); idem, 'Expediting Expropriation and Expulsion: The Impact of the „Vienna Model" on Anti-Jewish Policies in Nazi Gemany, 1938', *Holocaust and Genocide Studies*, 14 (2000), 390-414; Gabriele Anderl și Dirk Rupnow, *Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung als Beraubungsinstitution* (Viena, 2004); Friedlander, *Nazi Germany*, 243-8; Deborah Dwork și Robert Jan Van Pelt, *Holocaust: A History* (Londra, 2002), 95-8, 121-5; Botz, *Wien*, 243-54.

102. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 381.

103. Cesarani, *Eichmann*, 70-71; Botz, *Wien*, 397-411.

104. Nicholas, *The Rape*, 37-46; Petropoulos, *The Faustian Bargain*, 170-85.

105 Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 260.

106. Ibid., 264.

107. Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 129-32.

108. Tagebuch Luise Solmitz, 11 martie 1938, 12 martie 1938, 13 martie 1938.

109. Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 241 (20 martie 1938).

110. Kershaw, *Hitler*, II. 90-91.

111. Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1,061-76.

112. Citat în ibid., 100-101.

113. Jürgen Tampke, *Czech-German Relations and the Politics of Central Europe: From Bohemia to the EU* (Londra, 2003), 25-44; Rudolf Jaworski, *Vorposten oder Minderheit? Der Sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der CSR* (Stuttgart, 1977); Jaroslav Kucera, *Minderheit im Nationalstaat: Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918-1938* (München, 1999).

114. Tampke, *Czech-German Relations*, 45-53; Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars 1918-1941* (New York, 1967 [1945]), 277-83; Carlile A. Macartney și Alan W. Palmer, *Independent Eastern Europe: A History* (Londra, 1966), 156-9, 190-98, 363-6; Christoph Boyer, *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Deutschen und Tschechen in der Wirtschaft der CSR* (München, 1999); Ronald M. Smelser, *The Sudeten Problem 1933-1938: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy* (Folkestone, 1975); Gedye, *Fallen Bastions*, 363-450; Jorg Kracik, *Die Politik des deutschen Aktivismus in der Tschechoslowakei 1920-1938* (Frankfurt am Main, 1999).

115. Nancy M. Wingfield, *Minority Politics in a Multinational State: The German Social Democratic Party 1918-1938* (New York, 1989), 169, dar a se vedea de asemenea Reinhard Schmutzer, 'Der Wahlsieg der Sudetendeutschen Partei: Die Legende von der faschistischen Bekenntniswahl', *Zeitschrift für Ostforschung*, 41 (1992), 345-85.

116. Tampke, *Czech-German Relations*, 53-4.

117. Kershaw, *Hitler*, II. 87-108; Klaus-Jürgen Müller, *General Ludwig Beck: Studien und Dokumente zur politisch-militärischen Vorstellungswelt und Tätigkeit des Generalstabschefs des deutschen Heeres 1933-1938* (Boppard, 1980); criticat de Peter Hoffmann, 'Generaloberst Ludwig Becks militärpolitisches Denken', *Historische Zeitschrift*, 234 (1981), 101-21; răspuns convingător în Klaus-Jürgen Müller, 'Militärpolitik nicht Militäropposition!', *Historische Zeit schrift*, 235 (1982), 355-71.

118. O'Neill, *The German Army*, 211-22; Müller, *Das Heer*, 300-344.

119. Müller (ed.), *General Ludwig Beck*, 287.

120. Joachim Fest, *Plotting Hitler's Death: The Story of the German Resistance* (Londra, 1996 [1994]), 71-101, oferă o relatare dramatică a subiectului; Klemens von Klemperer, *German Resistance against Hitler: The Search for Allies Abroad 1938-1945* (Oxford, 1992), 86-110, și Patricia Meehan, *The Unnecessary War: Whitehall and the German Resistance to Hitler* (Londra, 1992), creionează încercările de a obține ajutorul străin. Printre numeroasele descrieri mai vechi, a se vedea Harold C. Deutsch, *The Conspiracy against Hitler in the Twilight War* (Minneapolis, 1968), și Peter Hoffmann, *Widerstand – Staatsstreich – Attentat: Der Kampf der Opposition gegen Hitler* (a 4-a ediție, München, 1985 [1969]).

121. Încercările de a argumenta că opoziția, în acel moment, era condusă de principii mai fundamentale nu au fost acceptate unanim de istorici. A se vedea Müller, 'Militärpolitik', pentru controversa legată de motivele lui Beck și Rainer A. Blasius, *Für Grossdeutschland – gegen den grossen Krieg: Staatssekretär Ernst Frhr. von Weizsäcker in den Krisen um die Tschechoslowakei und Polen 1938/39* (Köln, 1981), pentru motivele lui Weizsäcker. Pentru Halder, a se vedea O'Neill, *The German Army*, 224-31.

122. Citat din memoriile generalului Weichs, în ibid., 226.

123. Pentru următoarele, a se vedea descrierile în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 651-66, și Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 313-464.

124. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 559, 823-5; Shirer, *Berlin Diary*, 111; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 80-81 (10 septembrie 1938), 95 (17 septembrie 1938) *et seq.*

125. *The Times*, 28 septembrie 1938. Politica de împăciuire a lui Chamberlain a generat numeroase scrieri controversate. Martin Gilbert, *The Roots of Appeasement* (Londra, 1966), este prima încercare de abordare echilibrată; Robert A.C. Parker, *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War* (Londra, 1993) este un studiu bun, detaliat; Keith Robbins, *Munich 1938* (Londra, 1968) rămâne cea mai bună descriere a crizei.

126 Robert A. C. Parker, *Churchill and Appeasement* (Londra, 2000), 167-89; David Reynolds, *In Command of History: Churchill Fighting and Writing the Second World War* (Londra, 2004), 91-110.

127. Kershaw, *Hitler*, II. 108-13; Robbins, *Munich 1938*, 268-80.

128. Domarus (ed.), *Hitler*, II. 1,181-94; Shirer, *Berlin Diary*, 116; Robbins, *Munich 1938*, 288-302; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 94-116 (17-27 septembrie 1938).

129. Ibid., 119 (29 septembrie 1938).

130. Robbins, *Munich 1938*, 303-19; *The Times*, 1 octombrie 1938; Kershaw, *Hitler*, II. 113-23; de asemenea Kley, *Hitler*, 49-146.

131. Boberach (ed.), *Meldungen*, II. 72-3.

132. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 367-90.
133. Ibid., 681-99.
134. Ibid., 809-41.
135. Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 65 (31 august 1938).
136. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 915-18.
137. Ibid., 913-39.
138. Tagebuch Luise Solmitz, 13 septembrie, 14 septembrie 1938.
139. Ibid., 16 septembrie 1938.
140. Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 132-9.
141. Tagebuch Luise Solmitz, 1939; 30 septembrie.
142. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, V (1938), 944-6.
143. Ibid., 947.
144. Shirer, *Berlin Diary*, 117.
145. Domarus, *Hitler*, II. 1,245 (traducere adaptată).
146. Ibid., 1,244-55 (traducere adaptată).
147. Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 123-4.
148. Tampke, *Czech-German Relations*, 57; Volker Zimmermann, *Die Sudetendeutschen im NS-Staat. Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938-1945)* (Essen, 1999), 79-82; Peter Heumos, *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938-1945* (München, 1989), 15-27; Detlef Brandes *et al.* (edit.), *Erzwungene Trennung: Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938-1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien* (Essen, 1999). Mulți refugiați au emigrat după aceea în Marea Britanie și în alte țări din afara regiunii.
149. Tampke, *Czech-German Relations*, 57-9; Zimmermann, *Die Sudetendeutschen*, 183-209; Hayes, *Industry and Ideology*, 232-43; Feldman, *Allianz*, 302-4; Alice Teichova, 'The Protectorate of Bohemia and Moravia (1939-1945): The Economic Dimension', în Mikulás Teich (ed.), *Bohemia in History* (Cambridge, 1998), 267-305, la 267-9.
150. Hans Roos, *A History of Modern Poland from the Foundation of the State in the First World War to the Present Day* (Londra, 1966 [1961]), 154-6; Macartney și Palmer, *Independent Eastern Europe*, 387-8.
151. Ibid., 388-9; Jörg K. Hoensch, *A History of Modern Hungary 1867-1986* (Londra, 1988 [1984]), 131-41.
152. Macartney și Palmer, *Independent Eastern Europe*, 388-97.
153. Kershaw, *Hitler*, II. 157-68.
154. Ibid., 168-71; Macartney și Palmer, *Independent Eastern Europe*, 398-9; Donald Cameron Watt, *How War Came: The Immediate Origins of the Second World War, 1938-1939* (Londra, 1989), 141-54; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 666-78; Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 465-534; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher* 1/6, 285-7 (15 martie 1939).
155. Vojtech Mastny, *The Czechs under Nazi Rule: The Failure of National Resistance, 1939-42* (Londra, 1971), 45-64; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 289 (17 martie 1939).
156. Teichova, 'The Protectorate', 274-5.
157. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 125 (2 octombrie 1928); Mastny, *The Czechs*, 56; Detlef Brandes, *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*, I: *Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren bis Heydrichs Tod* (München,

1968); idem, 'Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Tschechoslowakei', în Funke (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte*, 508-23; idem, 'Nationalsozialistische Tschechenpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren', în idem și Vaclav Kural (edit.), *Der Weg in die Katastrophe: Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938-1947* (Essen, 1994), 39-56.

158. Brandes, *Die Tschechen*, 154-5; Mastny, *The Czechs*, 65-85; Teichova, 'The Protectorate', 277-80; David Blaazer, 'Finance and the End of Appeasement: The Bank of England, the National Government and the Czech Gold', *Journal of Contemporary History*, 40 (2005), 25-40.

159. Nicholas, *The Rape*, 43-4; Mastny, *The Czechs*, 80-82.

160. Detaliile, inclusiv citatul lui Göring (traducere adaptată), în Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 57; a se vedea 'Sitzungsbericht zur 2. Sitzung des Reichsverteidigungsrabes', în *International Military Tribunal*, XXXIII. 147-60, la 153-4.

161. Hoensch, *Modern Hungary*, 142-3; Macartney și Palmer, *Independent Eastern Europe*, 400-401.

162. Watt, *How War Came*, 156-7; Kershaw, *Hitler*, II. 175-6; a se vedea de asemenea Martin Broszat, 'Die memeldeutschen Organisationen und der Nationalsozialismus 1933- 1939', *VfZ* 5 (1957), 273-8.

163. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 275-93; citate la 283; Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 139-40.

164. Neville Chamberlain, *The Struggle for Peace* (Londra, 1939), 418; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, VI/VI. 291-2 (19 martie 1939).

165. Anna M. Cienciala, 'Poland in British and French Policy in 1939: Determination to Fight – or Avoid War?', *Polish Review*, 34 (1989), 199-226; Watt, *How War Came*, 162-87; Parker, *Chamberlain and Appeasement*, 204-6; Simon Newman, *March 1939: The British Guarantee to Poland: A Study in the Continuity of British Foreign Policy* (Oxford, 1976); Philip M. H. Bell, *The Origins of the Second World War in Europe* (Londra, 1986), 250-55.

166. A se vedea în general Andreas Hillgruber, *Deutsche Grossmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert* (Düsseldorf, 1979 [1977]), 180-97.

167. Kershaw, *Hitler*, II. 177-90; Christian Hartmann și Sergej Slutsch, 'Franz Halder und die Kriegsvorbereitungen im Frühjahr 1939: Eine Ansprache des Generalstabschefs des Heers', *VfZ* 45 (1997), 467-95; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VI. 323 (21 aprilie 1939); Watt, *How War Came*, 188-98; Domarus (ed.), *Hitler*, III. 1,519-96.

168. Ibid., 1,616-24.

169. Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 192-248.

170. Domarus (ed.), *Hitler*, III. 1,633.

171. Watt, *How War Came*, 232-4; Joachim von Ribbentrop, *The Ribbentrop Memoirs* (Londra, 1954 [1953]), 109-15.

172. David M. Glantz, *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War* (Lawrence, Kans., 1998); John Erickson, *The Soviet High Command: A Military-Political History, 1918-1941* (Londra, 2001 [1962]).

173. Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (Londra, 1995 [1989]), 357.

174. Watt, *How War Came*, 447-61; Kershaw, *Hitler*, II. 189-205; Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 601-11; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VII. 73 (23 august 1939); mai detaliat în Anthony Read și David Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact, 1939-1941*(Londra, 1988); Geoffrey K. Roberts, *The Unholy Alliance: Stalin's Pact with Hitler* (Londra, 1991), 221-6.

175. A se vedea Hans-Erich Volkmann (ed.), *Das Russlandbild im Dritten Reich* (Köln, 1994).

176. Robert Service, *Stalin: A Biography* (Londra, 2004), 395-403; Roberts, *The Unholy Alliance*, 267-8, pentru protocoalele secrete adiționale.

177. Weber, *'Weisse Flecken'*, 36-7; Institut fur Geschichte der Arbeiterbewegung (ed.), *In den Fängen des NKWD: Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in der UdSSR* (Berlin, 1991); Margarete Buber-Neumann, *Under Two Dictators* (Londra, 1949), 159-75.

178. Peukert, *Die KPD im Widerstand*, 326-33.

179. Kershaw, *Hitler*, II. 205-6; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VII. 73 (23 august 1939).

180. Kley, *Hitler*, 201-24.

181. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 546-60; Kershaw, *Hitler*, II. 197-201; Levine, *Hitler's Free City*; Rüdiger Ruhnau, *Die Freie Stadt Danzig, 1919-1939* (Berg am See, 1979); Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 525-627, pentru o descriere amplă a crizei; Albert S. Kowowski, *Polens Politik gegenüber seiner deutschen Minderheit 1919-1939* (Wiesbaden, 1998); și Martin Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik* (Frankfurt am Main, 1972 [1963]), 173-233, pentru evaluări moderate ale condiției etnicilor germani din Polonia independentă; Christian Raitz von Frentz, *A Lesson Forgotten: Minority Protection under the League of Nations: The Case of the German Minority in Poland, 1920-1934* (Münster, 2000), pentru dimensiunea internațională.

182. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 561.

183. Maschmann, *Account Rendered*, 58.

184. Ilse McKee, *Tomorrow the World* (Londra, 1960), 27; mai general, Ian Kershaw, 'Der Uberfall auf Polen und die öffentliche Meinung in Deutschland', în Ernst W. Hansen *et al.* (edit.), *Politischer Wandel, organisierter Gewalt und nationale Sicherheit: Beiträge zur neueren Geschichte Deutschlands und Frankreichs: Festschrift für Klaus-Jürgen Müller* (München, 1995), 237-50.

185. Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, I. 131 (Aus Monatsbericht des Bezirksamts, 30. 6. 1939); a se vedea de asemenea Kershaw, *The 'Hitler Myth'*, 142.

186. Carl J. Burckhardt, *Meine Danziger Mission 1937-1939* (München, 1960), 337-53; Watt, *How War Came*, 322-7, 433-40; Herbert S. Levine, 'The Mediator: Carl J. Burckhardt's Efforts to Avert a Second World War', *Journal of Modern History*, 45 (1973), 439-53; și Paul Stauffer, *Zwischen Hofmannsthal und Hitler: Carl J. Burckhardt: Facetten einer aussergewöhnlichen Existenz* (Zurich, 1991).

187. Watt, *How War Came*, 462-78; Kershaw, *Hitler*, II. 211-14; pentru Henderson, a se vedea Neville, *Appeasing Hitler*.

188. Domarus (ed.), *Hitler*, III. 1,663-7; pentru speranțele continue ale lui Hitler că Marea Britanie va rămâne neutră, a se vedea ex. Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VII. 75 (24 august 1939).

189. Domarus (ed.), *Hitler*, III. 1,668-9; Kershaw, *Hitler*, II. 206-10; a se vedea de asemenea Winfried Baumgart, 'Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939. Eine quellenkritische Untersuchung', *VfZ* 16 (1968), 120-49; Hermann Bohm, 'Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939', *VfZ* 19 (1971), 294-300; şi Winfried Baumgart, 'Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939: Eine Erwiderung', *VfZ* 19 (1971), 301-4.

190. Gerwin Strobl, *The Germanic Isle: Nazi Perceptions of Britain* (Cambridge, 2000), 202-16.

191. Watt, *How War Came*, 479-528.

192. Kershaw, *Hitler*, II. 218-23; Domarus (ed.), *Hitler*, III. 1,700-42; Hildebrand, *Das vergangene Reich*, 678-704.

193. Höhne, *The Order*, 238-44; Jürgen Runzheimer, 'Der Überfall auf den Sender Gleiwitz im Jahre 1939', *VfZ* 10 (1962), 408-26; Watt, *How War Came*, 530-34; Alfred Spiess şi Heiner Lichtenstein, *Das Unternehmen Tannenberg: Der Anlass zum Zweiten Weltkrieg* (Wiesbaden, 1979), 74-84, 132-5.

194. Domarus (ed.), *Hitler*, III. 1,744-57 (traducere adaptată); descriere militaro-politică în Horst Rohde, 'Hitler's First Blitzkrieg and Its Consequences for North-eastern Europe', în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany and the Second World War*, II: *Germany's Initial Conquests in Europe* (Oxford, 2000 [1991]), 67-150; Descriere poloneză în Janusz Piekalkiewicz, *Polenfeldzug: Hitler und Stalin zerschlagen die Polnische Republik* (Bergisch-Gladbach, 1982); descrieri detaliate ale crizei finale în Weinberg, *The Foreign Policy*, II. 628-55; şi Kley, *Hitler*, 225-320.

195. Watt, *How War Came*, 530-89; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VII. 82-8 (29 august-1 septembrie 1939).

196. Parker, *Churchill and Appeasement*, 253-7.

197 Watt, *How War Came*, 590-604.

198. Ibid.; Domarus (ed.), *Hitler*, III. 1,758-91; Frohlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/VII. 90-2 (3-4 septembrie 1939).

199 Klemperer, *German Resistance*, 110-34.

200. Kershaw, *Hitler*, II. 224-30; Leonidas E. Hill (ed.), *Die Weizsäcker-Papiere 1933-1950* (Frankfurt am Main, 1974), 162.

201. Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, I. 133-4 (Aus Monatsbericht des Gendarmerie-Kreisführers, 29. 8. 1939; Aus Monatsbericht des Bezirksamts, 30. 9. 1939).

202. Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VI (1939), 980.

203. Sywottek, *Mobilmachung*, 238-41; Shirer, *Berlin Diary*, 158-60.

204. Tagebuch Luise Solmitz, 1939: 29 august.

205. Ibid., 31 august 1939.

206. Ibid., 1 septembrie 1939.

207. A se vedea mai general Peter Fritzche, 'Nazi Modern', *Modernism/Modernity*, 3 (1996), 1-21.

208. Richard Bessel, *Nazism and War* (Londra, 2004), mai ales 32-89.

209. Domarus (ed.), *Hitler*, III. 1,668-9.

Lista hărților

Lista ilustrațiilor

38. Membrii Legiunii Condor în portul Gijon, părăsind Spania în drum spre Germania, 3 iunie 1939, după intervenția plină de succes de partea generalului Franco în războiul civil.
39. Un soldat german este copleșit de primirea euforică oferită unității sale de blindate de fetele austriece la sosirea în Viena, 21 martie 1938.
40. Reversul monedei: evreii vienezi sunt obligați să șteargă desenele proaustriece de pe străzi în martie 1938, în fața unor mulțimi entuziaste, inclusiv mulți copii.
41. Strângerea de mână care a pecetluit soarta Poloniei: Stalin și Ribbentrop cad de acord asupra împărțirii țării pe 24 august 1939. Zece zile mai târziu, începea cel de-al Doilea Război Mondial.

Bibliografie

Abel, Karl-Dietrich, *Presselenkung im NS-Staat: Eine Studie zur Geschichte der Publizistik in der nationalsozialistischen Zeit* (Berlin, 1990 [1968]).

Abella, Irving M., şi Troper, Harold, *None Is Too Many: Canada and the Jews of Europe, 1933-1948* (New York, 1983).

Abelshauser, Werner, 'Germany: Guns, Butter, and Economic Miracles', în Harrison (ed.), *The Economics of World War II*, 122-76.

—, 'Kriegswirtschaft und Wirtschaftswunder. Deutschlands wirtschaftliche Mobilisierung für den Zweiten Weltkrieg und die Folgen für die Nachkriegszeit', *VfZ* 47 (1999), 503-38.

—, *The Dynamics of German Industry: The German Road Towards the New Economy and the American Challenge* (New York, 2005).

—, şi Faust, Anselm (edit.), *Wirtschafts- und Sozialpolitik: Eine nationalsozialistische Revolution?* (Tübingen, 1983).

—, *et al.*, *German Industry and Global Enterprise: BASF: The History of a Company* (Cambridge, 2004).

Abendroth, Hans-Henning, *Hitler in der spanischen Arena: Die deutsch-spanischen Beziehungen im Spannungsfeld der europäischen Interessenpolitik vom Ausbruch des Bürgerkrieges bis zum Ausbruch des Weltkrieges, 1936- 1939* (Paderborn, 1973).

—, 'Deutschlands Rolle im Spanischen Bürgerkrieg', în Funke (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte*, 471-88.

Abrams, Lynn, *Workers' Culture in Imperial Germany: Leisure and Recreation in the Rhineland and Westphalia* (Londra, 1992).

Ach, Manfred, şi Pentrop, Clemens (edit.), *Hitlers 'Religion': Pseudoreligiöse Elemente im nationalsozialistischen Sprachgebrauch* (München, 1991 [1979]).

Ackermann, Josef, *Heinrich Himmler als Ideologe* (Göttingen, 1970).

Adam, Peter, *The Arts of the Third Reich* (Londra, 1992).

Adam, Uwe Dietrich, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Dusseldorf, 1972).

—, 'How Spontaneous Was the Pogrom?', în Pehle (ed.), *November 1938*, 73-94.

Adamthwaite, Anthony, 'France and the Coming of War', în Finney (ed.), *The Origins of the Second World War*, 78-89.

Adler-Rudel, Salomon, *Judische Selbsthilfe unter dem Naziregime 1933-1939, im Spiegel der Berichte der Reichsvertretung der Juden in Deutschland* (Tubingen, 1974).

Akademie der Künste, Berlin (ed.), *Zwischen Anpassung und Widerstand: Kunst in Deutschland 1933-1945* (Berlin, 1978).

Albrecht, Dieter (ed.), *Der Notenwechsel zwischen dem Heiligen Stuhl und der Deutschen Reichsregierung* (3 vol., Mainz, 1965-80).

—, *et al.* (edit.), *Politik und Konfession: Festschrift für Konrad Repgen zum 60. Geburtstag* (Berlin, 1983).

Albrecht, Gerd, *Nationalsozialistische Filmpolitik: Eine soziologische Untersuchung über die Spielfilme des Dritten Reichs* (Stuttgart, 1969).

—, *Der Film im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Karlsruhe, 1979).

Allen, William Sheridan, *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town, 1922-1945* (New York, 1984 [1965]).

—, 'Social Democratic Resistance against Hitler and the European Tradition of Underground Movements', în Nicosia și Stokes (edit.), *Germans Against Nazism*, 191-204.

Alter, Reinhard, *Gottfried Benn: The Artist and Politics (1910-1934)* (Frankfurt am Main, 1976).

Alte Synagoge, (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe: Zur Geschichte der Juden in Essen unter dem Nationalsozialismus* (Essen, 1994).

Altgeld, Wolfgang, *Katholizismus, Protestantismus, Judentum: Über religiös begründete Gegensätze und nationalreligiöse Ideen in der Geschichte des deutschen Nationalismus* (Mainz, 1992).

—, 'Religion, Denomination and Nationalism in Nineteenth-Century Germany', în Smith (ed.), *Protestants, Catholics, and Jews*, 49-65.

Anderl, Gabriele, și Rupnow, Dirk, *Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung als Beraubungsinstitution* (Viena, 2004).

Angermund, Ralph, *Deutsche Richterschaft 1919-1945: Krisenerfahrung, Illusion, politische Rechtsprechung* (Frankfurt am Main, 1990).

Applebaum, Anne, *Gulag: A History of the Soviet Camps* (Londra, 2003).

Applegate, Celia, 'The Past and Present of *Hausmusik* in the Third Reich', în Kater și Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 136-49.

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism* (Londra, 1973 [1955]).

Aretin, Karl Otmar von, 'Der bayerische Adel von der Monarchie zum Dritten Reich', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, III. 513-68.

—, și Buchheim, Karl (edit.), *Krone und Ketten: Erinnerungen eines bayerischen Edelmannes* (München, 1955).

Arndt, Karl, 'Die Münchener Architekturszene 1933/34 als ästhetisch-politisches Konfliktfeld', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, III. 443-512.

—, 'Das „Haus der deutschen Kunst" – ein Symbol der neuen Machtverhältnisse', în Schuster (ed.), *Die 'Kunststadt' München*, 61-82.

—, *Nationalsozialismus und 'Entartete Kunst': Die 'Kunststadt' München 1937* (München, 1988).

—, 'Paul Ludwig Troost als Leitfigur der nationalsozialistischen Räpresentationsarchitektur', în Lauterbach (ed.), *Bürokratie und Kult, 147-56.*

Arntz, H. Dieter, *Ordensburg Vogelsang 1934-1945: Erziehung zur politischen Führung im Dritten Reich* (Euskirchen, 1986).

Arold, Stefan, *Die technische Entwicklung und rüstungswirtschaftliche Bedeutung des Lokomotivbaus der Deutschen Reichsbahn im Dritten Reich (1933-1945)* (Stuttgart, 1997).

Aronson, Shlomo, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Stuttgart, 1971).

Aster, Sidney, ' „Guilty Men": The Case of Neville Chamberlain', în Finney (ed.), *The Origins of the Second World War*, 62-77.

Ayass, Wolfgang, *'Asoziale' im Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1995).

Ayçoberry, Pierre, *The Nazi Question: An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922-1975)* (New York, 1981).

Bacharach, Walter Zwi, 'The Catholic Anti-Jewish Prejudice, Hitler and the Jews', în Bankier (ed.), *Probing*, 415-30.

Backes, Klaus, *Hitler und die bildenden Künste: Kulturverständnis und Kunstpolitik im Dritten Reich* (Köln, 1988).

Bahr, Ehrhard, 'Nazi Cultural Politics: Intentionalism v. Functionalism', în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 5-22.

Baird, Jay W., 'From Berlin to Neubabelsberg: Nazi Film Propaganda and Hitler Youth Quex', *Journal of Contemporary History*, 18 (1983), 495-515.

—, *To Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon* (Bloomington, Ind., 1990).

Bajohr, Frank, 'Gauleiter in Hamburg. Zur Person und Tätigkeit Karl Kaufmanns', *VfZ* 43 (1995), 27-95.

—, 'The „Aryanization" of Jewish Companies and German Society: The Example of Hamburg', în Bankier (ed.), *Probing*, 226-45.

—, *Parvenüs und Profiteure: Korruption in der NS-Zeit* (Frankfurt am Main, 2001).

—, *'Aryanization' in Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany* (New York, 2002 [1997]).

—, (ed.), *Norddeutschland im Nationalsozialismus* (Hamburg, 1993).

—, şi Szodrzynski, Joachim, ' „Keine judische Hautcreme mehr benutzen." Die antisemitische Kampagne gegen die Hamburger Firma Beiersdorf', în Herzig (ed.), *Die Juden in Hamburg*, 15-26.

Bajohr, Stefan, 'Weiblicher Arbeitsdienst im „Dritten Reich". Ein Konflikt zwischen Ideologie und Ökonomie', *VfZ* 28 (1980), 331-57.

Bankier, David, *The Germans and The Final Solution: Public Opinion under Nazism* (Oxford, 1992).

—(ed.), *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941* (Ierusalim, 2000).

Baranowski, Shelley, *The Confessing Church, Conservative Elites, and the Nazi State* (New York, 1986).

—, 'East Elbian Landed Elites and Germany's Turn to Fascism: The *Sonderweg* Controversy Revisited', *European History Quarterly*, 26 (1996), 209-40.

—, *Strength Through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich* (New York, 2004).

Barbian, Jan-Pieter, *Literaturpolitik im 'Dritten Reich': Institutionen, Kompetenzen, Betatigungsfelder.* (München, 1995 [1993]).

Barbian, Peter, 'Literary Policy in the Third Reich', în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 155-96.

Barkai, Avraham, *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews 1933-1943* (Hanovra, N.H., 1989 [1988]).

—, 'Die deutschen Unternehmer und die Judenpolitik im „Dritten Reich"', *Geschichte und Gesellschaft*, 15 (1989), 235-7.

—, *Nazi Economics: Ideology, Theory, and Policy* (Oxford, 1990 [1988]).

—, 'German Interests in the Haavara-Transfer Agreement 1933-1939', *Leo Baeck Institute Yearbook* 35 (1990), 254-66.

—, 'The Fateful Year 1938: The Continuation and Acceleration of Plunder', în Pehle (ed.), *November 1938*, 95-122.

—, 'Jewish Life under Persecution', în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, 231-57.

—, 'Shifting Organizational Relationships' în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, 259-82.

—, 'Self-Help in the Dilemma: „To Leave or to Stay?"', în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, 313-32.

Barker, Theo (ed.), *The Economic and Social Effects of the Spread of Motor Vehicles: An International Centenary Tribute* (Londra, 1988).

Barlach, Ernst, *Die Briefe*, ed. Friedrich Dross (2 vol., München, 1968-9).

Barnett, Victoria, *For the Soul of the People: Protestant Protest against Hitler* (Oxford 1992).

Barron, Stephanie (ed.), *Degenerate Art: The Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany* (Los Angeles, 1991).

—, 'The Galerie Fischer Auction', în eadem (ed.), *Degenerate Art*, 135-71.

Bärsch, Claus-Ekkehard, *Die politische Religion des Nationalsozialismus: Die religiöse Dimension der NS-Ideologie in der Schriften von Dietrich Eckhard, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler* (München, 1998).
Bartetzko, Dieter, *Zwischen Zucht und Ekstase: Zur Theatralik von NS-Architektur* (Berlin, 1985).
Barth, Karl, *Karl Barth zum Kirchenkampf: Beteiligung, Mahnung, Zuspruch* (München, 1956).
—, *The German Church Conflict* (Londra, 1965).
Bästlein, Klaus, 'Sondergerichte in Norddeutschland als Verfolgungsinstanz', în Bajohr (ed.), *Norddeutschland im Nationalsozialismus*, 218-38.
Bateson, Gregory, 'An Analysis of the Nazi Film *Hitlerjunge Quex*', în Mead și Métraux (edit.), *The Study of Culture at a Distance*, 302-14.
Bauer, Gerhard, *Sprache und Sprachlosigkeit im 'Dritten Reich'* (Köln, 1990 [1988]).
Bauer, Yehuda, *My Brother's Keeper: A History of the American Jewish Joint Distribution Committee, 1929-1939* (Philadelphia, 1974).
Baumann, Angelika, și Heusler, Andreas (edit.), *München 'arisiert': Entrechtung und Enteignung der Juden in der NS-Zeit* (München, 2004).
Baumann, Jürgen, *Paragraph 175: Über die Möglichkeit, die einfache, nichtjugendgefährdende und nichtöffentliche Homosexualität unter Erwachsenen straffrei zu lassen* (Berlin, 1968).
Baumeister, Stefan, *NS-Führungskader: Rekrutierung und Ausbildung bis zum Beginn des Zweiten Weltkriegs, 1933-1939* (Konstanz, 1997).
Baumgart, Winfried, 'Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939. Eine quellenkritische Untersuchung', *VfZ* 16 (1968), 120-49.
—, 'Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939: Eine Erwiderung', *VfZ* 19 (1971), 301-4.
Baumgärtner, Raimund, *Weltanschauungskampf im Dritten Reich: Die Auseinandersetzung der Kirchen mit Alfred Rosenberg* (Mainz, 1977).
Bayles, William D., *Caesars in Goosestep* (New York, 1940).
Bechstedt, Martin, ' „Gestalthafte Atomlehre" – Zur „Deutschen Chemie" im NS-Staat', în Mehrtens și Richter (edit.), *Naturwissenschaft*, 142-65.
Beck, Johannes, *et al.* (edit.), *Terror und Hoffnung in Deutschland, 1933-1945: Leben im Faschismus* (Reinbek, 1980).
Becker, Wolfgang, *Film und Herrschaft; Organisationsprinzipien und Organisationsstrukturen der nationalsozialistischen Filmpropaganda* (Berlin, 1973).
Beer, Helmut, *Widerstand gegen den Nationalsozialismus in Nürnberg 1933-1945* (Nürnberg, 1976).
Behnken, Klaus (ed.), *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934-1940* (7 vol., Frankfurt am Main, 1980).
—, și Wagner, Frank, *Inszenierung der Macht: Ästhetische Faszination im Faschismus* (Berlin, 1987).

Behrenbeck, Sabine, *Der Kult um die toten Helden: Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole 1923 bis 1945* (Vierow bei Greifswald, 1996).
Bell, Philip M. H., *The Origins of the Second World War in Europe* (Londra, 1986).
Bellon, Bernard P., *Mercedes in Peace and War: German Automobile Workers, 1903-1945* (New York, 1990).
Benjamin, Walter, 'Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit', în idem, *Gesammelte Schriften*, I/II, ed. Rolf Tiedermann şi Hermann Schweppenhäuser (Frankfurt am Main, 1974).
Benn, Gottfiried, *Gesammelte Werke*, ed. Dieter Wellershoff (4 vol., Wiesbaden, 1961).
Bennecke, Heinrich, *Die Reichswehr und der 'Röhm-Putsch'* (München, 1964).
Bennhold, Martin (ed.), *Spuren des Unrechts: Recht und Nationalsozialismus. Beiträge zur historischen Kontinuität* (Köln, 1989).
Bentley, James, *Martin Niemöller, 1892-1984* (Oxford, 1984).
Benz, Ute, şi Benz, Wolfgang, *Sozialisation und Traumatisierung: Kinder in der Zeit des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1992).
Benz, Wolfgang (ed.), *Die Juden in Deutschland 1933-1945. Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (München, 1988).
—, 'The Ritual and Stage Management of National Socialism. Techniques of Domination and the Public Sphere', în Milfull (ed.), *The Attractions of Fascism*, 273-88.
—, 'The Relapse into Barbarism', în Pehle (ed.), *November 1938*.
—(ed.), *KZ-Aussenlager – Geschichte und Erinnerung* (Dachau, 1999).
—, *Flucht aus Deutschland: Zum Exil im 20. Jahrhundert* (München, 2001).
Beradt, Charlotte, *Das Dritte Reich des Traums* (Frankfurt am Main, 1981 [1966]).
Berenbaum, Michael, *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis* (New York, 1990).
Bergen, Doris L., *Twisted Cross: The German Christian Movement in the Third Reich* (Chapel Hill, N.C., 1996).
Berger, Stefan, *et al.* (edit.), *Writing National Histories: Western Europe since 1800* (Londra, 1999).
Berghoff, Hartmut, *Zwischen Kleinstadt und Weltmarkt: Hohner und die Harmonika 1857-1961: Unternehmensgeschichte als Gesellschaftsgeschichte* (Paderborn, 1997).
Bergsdorf, Wolfgang, 'Sprachlenkung im Nationalsozialismus', în Greiffenhagen (ed.), *Kampf um Wörter?*, 65-74.
Berliner Geschichtswerkstatt (ed.), *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte: zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte* (Münster, 1994).
Berliner Illustrierte Nachtausgabe (1933-9).
Bernett, Hajo, *Der jüdische Sport im nationalsozialistischen Deutschland 1933- 1938* (Schorndorf, 1978).

Bernhard, Hans Joachim, *et al.* (edit.), *Der Reichstagsbrandprozess und Georgi Dimitroff: Dokumente* (2 vol., Berlin, 1981-9).

Bessel, Richard, *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany 1925-1934* (Londra, 1984). — (ed.), *Life in the Third Reich* (Oxford, 1987).

—(ed.), *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts* (Cambridge, 1996).

—, *Nazism and War* (Londra, 2004).

Bessen, Dorothea, 'Der Jüdische Kulturbund Rhein-Ruhr 1933-1938', în Alte Synagoge (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe*, 43-65.

Bethge, Eberhard, *Dietrich Bonhoeffer: Theologe, Christ, Zeitgenosse* (München, 1967).

Beyerchen, Alan D., *Scientists under Hitler: Politics and the Physics Community in the Third Reich* (New Haven, Conn., 1977).

Billstein, Reinhold, *et al.*, *Working for the Enemy: Ford, General Motors, and Forced Labor in Germany during the Second World War* (New York, 2000).

Blaazer, David, 'Finance and the End of Appeasement: The Bank of England, the National Government and the Czech Gold', *Journal of Contemporary History*, 40 (2005), 25-40.

Black, Peter, 'Ernst Kaltenbrunner: Chief of the Reich Security Main Office', în Smelser și Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 133-43.

—, *Ernst Kaltenbrunner: Vassall Himmlers: Eine SS-Karriere* (Paderborn, 1991).

Blackbourn, David, *Populists and Patricians: Essays in Modern German History* (Londra, 1987).

Blackburn, Gilmer W., *Education in the Third Reich: A Study of Race and History in Nazi Textbooks* (Albany, N. Y., 1985).

Blaich, Fritz, 'Die bayerische Industrie 1933-1939. Elemente von Gleichschaltung, Konformismus und Selbstbehauptung', în Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, II. 237-80.

—, *Wirtschaft und Rüstung im 'Dritten Reich'* (Düsseldorf, 1987).

—, 'Why Did the Pioneer Fall Behind? Motorization in Germany between the Wars', în Barker (ed.), *The Economic and Social Effects of the Spread of Motor Vehicles*, 149-55.

Blaschke, Olaf (ed.), *Konfessionen im Konflikt: Deutschland zwischen 1800 und 1970: Ein zweites konfessionelles Zeitalter* (Göttingen, 2002).

Blasius, Dirk, 'Die Ausstellung „Entartete Musik" von 1938. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem der deutschen Geschichte', în Haberl și Korenke (edit.), *Politische Deutungskulturen*, 199-211.

Blasius, Rainer A., *Für Grossdeutschland – gegen den grossen Krieg: Staatssekretär Ernst Frhr. von Weizsäcker in den Krisen um die Tschechoslowakei und Polen 1938/39* (Köln, 1981).

Blau, Bruno, *Das Ausnahmerecht für die Juden in Deutschland 1933-1945* (Düsseldorf, 1954 [1952]).

Bleuel, Hans Peter, *Strength Through Joy: Sex and Society in Nazi Germany* (Londra, 1973 [1972]).

Blumenberg, Werner, *Kämpfer für die Freiheit* (Berlin, 1959).

Boak, Helen L., 'The State as an Employer of Women in the Weimar Republic', în Lee și Rosenhaft (edit.), *The State and Social Change in Germany*, 61-98.

Boas, Jacob, 'German-Jewish Internal Politics under Hitler 1933-1939', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 29 (1984), 2-25.

Boberach, Heinz (ed.), *Berichte des SD und der Gestapo über Kirchen und Kirchenvolk in Deutschland 1934-1944* (Mainz, 1971).

—, *Meldungen aus dem Reich, 1938-1945: Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS* (17 vol., Herrsching, 1984).

Bock, Gisela, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik* (Opladen, 1986).

—, 'Antinatalism, Maternity and Paternity in National Socialist Realism', în Crew (ed.), *Nazism*, 110-40.

Bock, Helmut, *et al.* (edit.), *Sturz ins Dritte Reich: Historische Miniaturen und Porträts 1933/35* (Leipzig, 1983).

Boelcke, Willi A., *Die deutsche Wirtschaft 1930-1945: Interna des Reichswirtschaftsministeriums* (Düsseldorf, 1983).

—, *Die Kosten von Hitlers Krieg: Kriegsfinanzierung und finanzielles Kriegserbe in Deutschland 1933-1948* (Paderborn, 1985).

Boese, Engelbrecht, *Das öffentliche Bibliothekswesen im Dritten Reich* (Bad Honnef, 1987).

Bohleber, Werner, și Drew, Jörg, *'Gift, das du unbewusst eintrinkst...' Der Nationalsozialismus und die deutsche Sprache* (Bielefeld, 1994 [1991]).

Bohm, Hermann, 'Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939', *VfZ* 19 (1971), 294-300.

Bohn, Robert, și Danker, Uwe *'Standgericht der inneren Front': Das Sondergericht Altona/Kiel 1932-1945* (Hamburg, 1998).

Böhnert, Gunnar C., 'An Analysis of the Age and Education of the SS *Führerkorps* 1925-1939', *Historical Social Research*, 12 (1979), 4-17.

Bolchover, Richard, *British Jewry and the Holocaust* (Cambridge, 1993).

Bollmus, Reinhard, *Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem* (Stuttgart, 1970).

—, 'Alfred Rosenberg: National Socialism's „Chief Ideologue"?', în Smelser și Zitelman (edit.), *The Nazi Elite*, 183-93.

Bonhoeffer, Dietrich, *Gesammelte Schriften* (München, 1958).

Bork, Siegfried, *Missbrauch der Sprache: Tendenzen nationalsozialistischer Sprachregelung* (München, 1970).

Borkin, Joseph, *The Crime and Punishment of I.G. Farben* (New York, 1978).

Bormann, Alexander von, 'Das nationalsozialistische Gemeinschaftslied', în Denkler și Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 256-80.

Bornscheuer, Karl-Dieter (ed.), *Justiz im Dritten Reich: NS-Sondergerichtsverfahren in Rheinland-Pfalz: Eine Dokumentation* (3 vol., Frankfurt am Main, 1994).

Borrmann, Norbert, *Paul Schultze-Naumburg, 1869-1949: Maler, Publizist, Architekt: Vom Kulturreformer der Jahrhundertwende zum Kulturpolitiker im Dritten Reich* (Essen, 1989).

Böttcher, Robert, *Kunst und Kunsterziehung im neuen Reich* (Breslau, 1933).

Botz, Gerhard, *Die Eingliederung Österreichs in das deutsche Reich: Planung und Verwirklichung des politisch-administrativen Anschlusses (1938-1940)* (Linz, 1972).

—, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938 bis 1945: Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Sozialpolitik* (Viena, 1975).

—, *Der 13. März 38 und die Anschlussbewegung: Selbstaufgabe, Okkupation und Selbstfindung Osterreichs 1908-1945* (Viena, 1978).

—, *Wien, vom 'Anschluss' zum Krieg: Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39* (Viena, 1978).

Boveri, Margret, *Wir lügen alle: Eine Hauptstadtzeitung unter Hitler* (Olten, 1965).

Boyer, Christoph, *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der CSR* (München, 1999).

Bracher, Karl Dietrich, *et al.*, *Die nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34* (3 vol., Frankfurt am Main, 1974 [1960]).

—, *et al.* (eds.), *Deutschland 1933-1945: Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft* (Bonn, 1993 [1992]).

Bracht, Hans-Günther, *Das höhere Schulwesen im Spannungsfeld von Demokratie und Nationalsozialismus: Ein Beitrag zur Kontinuitätsdebatte am Beispiel der preussischen Aufbauschule* (Frankfurt am Main, 1998).

Brackmann, Karl-Heinz, și Birkenhauer, Renate, *NS-Deutsch: Selbstverständliche Begriffe und Schlagwörter aus der Zeit des Nationalsozialismus* (Straelen, 1988).

Braham Randolph L., *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (2 vol., New York, 1980).

—, *Perspectives on the Holocaust* (Boston, 1983).

— (ed.), *Jewish Leadership during the Nazi Era: Patterns of Behavior in the Free World* (New York, 1985).

Brakelmann, Günter, 'Hoffnungen und Illusionen evangelischer Prediger zu Beginn des Dritten Reiches: gottesdienstliche Feiern aus politischen Anlässen', în Peukert și Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 129-48.

—, 'Nationalprotestantismus und Nationalsozialismus', în Jansen *et al.* (edit.), *Von der Aufgabe der Freiheit*, 337-50.

Bramsted, Ernest Kohn, *Goebbels and National Socialist Propaganda, 1925-1945* (East Lansing, Mich., 1965).

Brand-Claussen, Bettina (ed.), *Beyond Reason: Art and Psychosis: Works from the Prinzhorn Collection* (Londra, 1996).

Brandes, Detlef, 'Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Tschechoslowakei', în Funke (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte*, 508-23.

—, *Die Tschechen unter deutschem Protektorat* (2 vol., München, 1967-75).

—, și Kural, Vaclav (edit.), *Der Weg in die Katastrophe: Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938-1947* (Essen, 1994).

—, *et al.*, *Erzwungene Trennung: Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei, 1938-1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien* (Essen, 1999).

Brandt, Harm-Hinrich, și Stickler, Mattiàs (edit.), *'Der Burschen Herrlichkeit': Geschichte und Gegenwart des studentischen Korporationswesens* (Würzburg, 1998).

Bräutigam, Petra, *Mittelständische Unternehmer im Nationalsozialismus: Wirtschaftliche Entwicklungen und soziale Verhaltensweisen in der Schuh- und Lederindustrie Badens und Württembergs* (München, 1997).

Brechtken, Magnus, *'Madagaskar für die Juden': Antisemitische Idee und politische Praxis 1885-1945* (München, 1997).

Breitman, Richard, și Kraut, Alan, *American Refugee Policy and European Jewry, 1933-1945* (Bloomington, Ind., 1987).

Breitschneider, Heike, *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus in München 1933 bis 1945* (München, 1968).

Breker, Arno, *Im Strahlungsfeld der Ereignisse 1925-1965* (Preussisch Oldendorf, 1972).

Brenner, Hildegard, *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus* (Reinbek, 1963).

Brenner, Peter J., *Reisekultur in Deutschland: Von der Weimarer Republik zum 'Dritten Reich'* (Tübingen, 1997).

Breyvogel, Wilfried, și Lohmann, Thomas, 'Schulalltag im Nationalsozialismus', în Peukert și Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 199-221.

Bridenthal, Renate, și Koonz, Claudia, 'Beyond *Kinder, Küche, Kirche*: Weimar Women in Politics and Work', în Bridenthal *et al.* (edit.), *When Biology Became Destiny*, 33-65.

Bridenthal, Renate, *et al.* (edit.), *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* (New York, 1984).

Brinkmann, Reinhold, 'The Distorted Sublime: Music and National Socialist Ideology – A Sketch', în Kater și Riethmuller (edit.), *Music and Nazism*, 42-63.

Brintzinger, Klaus-Rainer, *Die Nationalökonomie an den Universitäten Freiburg, Heidelberg und Tübingen 1918-1945: Eine institutionenhistorische, vergleichende Studie der wirtschaftswissenschaftlichen Fakultäten und Abteilungen südwestdeutscher Universitäten* (Frankfurt am Main, 1996).

Broder, Henryk M., și Geisel, Eike (edit.), *Premiere und Pogrom: Der Jüdische Kulturbund 1933-1941: Texte und Bilder* (Berlin, 1992).

Brook-Shepherd, Gordon, *The Austrians: A Thousand-year Odyssey* (Londra, 1996).

Broszat, Martin, 'Die memeldeutschen Organisationen und der Nationalsozialismus 1933-1939', *VfZ* 5 (1957), 273-8.

—, *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung* (München, 1969).

—, 'The Concentration Camps 1933-1945', în Krausnick *et al.*, *Anatomy*, 397-496.

—, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik* (Frankfurt am Main, 1972 [1963]).

—, 'Politische Denunziationen in der NS-Zeit: Aus Forschungserfahrungen im Staatsarchiv München', *Archivalische Zeitschrift*, 73 (1977), 221-38.

—, și Möller, Horst (edit.), *Das Dritte Reich: Herrschaftsstruktur und Geschichte* (München, 1986 [1983]).

—, și Schwabe, Klaus (edit.), *Die Deutschen Eliten und der Weg in den Zweiten Weltkrieg* (München, 1989).

—, *et al.* (edit.), *Bayern in der NS-Zeit* (6 vol., München, 1977-83).

Browder, George C., *Foundations of the Nazi Police State: The Formation of Sipo and SD* (Lexington, Ky., 1990).

—, *Hitler's Enforcers: The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution* (New York și Oxford, 1996).

Brücks, Andrea, 'Zwangssterilisation gegen „Ballastexistenzen" ', în Frahm *et al.* (edit.), *Verachtet – verfolgt – vernichtet*, 103-8.

Brumme, Martin F., ' „Prachtvoll fegt der eiserne Besen durch die deutschen Lande." Die Tierärzte und das Jahr 1933', în Meinel și Voswinckel (edit.), *Medizin*, 173-82.

Brunck, Helma, *Die Deutsche Burschenschaft in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus* (München, 1999).

Brunner, Claudia, *Arbeitslosigkeit im NS-Staat: Das Beispiel München* (Pfaffenweiler, 1997).

Brunner, Otto, și Gerhard, Dietrich (edit.), *Europa und Übersee: Festschrift für Egmont Zechlin* (Hamburg, 1961).

Bruns-Wüstefeld, Alex, *Lohnende Geschäfte: Die 'Entjudung' der Wirtschaft am Beispiel Göttingens* (Hanovra, 1997).

Buber-Neumann, Margarete, *Under Two Dictators* (Londra, 1949).

Buchheim, Christoph, 'Zur Natur des Wirtschaftsaufschwungs in der NS-Zeit', în idem *et al.* (edit.), *Zerrissene Zwischenkriegszeit: Wirtschaftshistorische Beiträge: Knut Borchardt zum 65. Geburtstag* (Baden-Baden, 1994), 97-119.
—, 'Die Wirtschaftsentwicklung im Dritten Reich – mehr Desaster als Wunder. Eine Erwiderung auf Werner Abelshauser', *VfZ* 49 (2001), 653-4.
Buchheim, Hans, 'Command and Compliance', în Krausnick *et al.*, *Anatomy*, 303-96.
—, 'The SS: Instrument of Domination', în Krausnick *et al.*, *Anatomy*, 127-301.
Buchheit, Gert, *Ludwig Beck, ein preussischer General* (München, 1964).
Buchwitz, Otto, *50 Jahre Funktionär der deutschen Arbeiterbewegung* (Stuttgart, 1949).
Budrass, Lutz, *Flugzeugindustrie und Luftrüstung in Deutschland 1918-1945* (Düsseldorf, 1998).
Bukey, Evan B., 'Popular Opinion in Vienna after the Anschluss', în Parkinson (ed.), *Conquering the Past*, 151-64.
Bullen, R. J., *et al.* (edit.), *Ideas into Politics: Aspects of European History 1880- 1950* (Londra, 1984).
Burckhardt, Carl Jacob, *Meine Danziger Mission, 1937-1939* (München, 1960).
Burleigh, Michael, *Germany Turns Eastwards: A Study of* Ostforschung *in the Third Reich* (Cambridge, 1988).
—, *Death and Deliverance: 'Euthanasia' in Germany c.1900-1945* (Cambridge, 1994).
—, *The Third Reich: A New History* (Londra, 2000).
—, and Wippermann, Wolfgang, *The Racial State: Germany 1933-1945* (Cambridge, 1991).
Burrin, Philippe, *Hitler and the Jews: The Genesis of the Holocaust* (Londra, 1994 [1989]).
—, 'Political Religion. The Relevance of a Concept', *History and Memory*, 9 (1997), 321-49.
Busch, Eberhard, *Karl Barths Lebenslauf: Nach seinen Briefen und autobiographischen Texten* (München, 1975).
Bussemer, Thymian, *Propaganda und Populärkultur: Konstruierte Erlebniswelten im Nationalsozialismus* (Wiesbaden, 2000).
Bussmann, Georg, *German Art of the Twentieth Century* (München, 1985).
Bussmann, Walter, 'Zur Entstehung und Uberlieferung der „Hossbach-Niederschrift“ ', *VfZ* 16 (1968), 373-8.
Büttner, Ursula (ed.), *Die Deutschen und die Judenverfolgung im Dritten Reich* (Hamburg, 1992).
—, ' „The Jewish Problem becomes a Christian Problem“: German Protestants and the Persecution of the Jews in the Third Reich', în Bankier (ed.), *Probing*, 431-59.

—(ed.), *Das Unrechtsregime: Internationale Forschung über den Nationalsozialismus: Festschrift für Werner Jochmann zum 65. Geburtstag* (2 vol., Hamburg, 1986).

Caplan, Jane, 'Bureaucracy, Politics and the National Socialist State', în Stachura (ed.), *The Shaping*, 234-56.

—, ' „The Imaginary Unity of Particular Interests": The „Tradition" of the Civil Service in German History', *Social History*, 4 (1978), 299-317.

—, *Government Without Administration: State and Civil Service in Weimar and Nazi Germany* (Oxford, 1988).

Caron, Vicki, *Uneasy Asylum: France and the Jewish Refugee Crisis, 1933-1942* (Stanford, 1999).

Carr, Edward Hallett, *The Twilight of Comintern, 1930-1935* (Londra, 1982).

Carroll, Berenice A., *Design for Total War: Arms and Economics in the Third Reich* (Haga, 1968).

Carsten, F. L., *Fascist Movements in Austria: From Schönerer to Hitler* (London, 1977).

—, *The German Workers and the Nazis* (Londra, 1995).

Castellan, Georges, *L'Allemagne de Weimar, 1918-1933* (Paris, 1969).

Castell Rüdenhausen, Adelheid Gräfin zu, ' „Nicht mitzuleiden, mitzukämpfen sind wir da!" Nationalsozialistische Volkswohlfahrt im Gau Westfalen-Nord', în Peukert și Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 223-44.

Cebulla, Florian, *Rundfunk und ländliche Gesellschaft 1924-1945* (Göttingen, 2004).

Cecil, Robert, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology* (Londra, 1972).

Cesarani, David, *The Making of Modern Anglo-Jewry* (Oxford, 1990).

—, *Eichmann: His Life and Crimes* (Londra, 2004).

Chamberlain, Neville, *The Struggle for Peace* (Londra, 1939).

Childers, Thomas, and Caplan, Jane (edit.), *Reevaluating the Third Reich* (New York, 1993).

Chroust, Peter, *Giessener Universität und Faschismus: Studenten und Hochschullehrer, 1918-1945* (2 vol., Münster, 1994).

Cienciala, Anna M., 'Poland in British and French Policy in 1939: Determination to Fight – or Avoid War?', *Polish Review*, 34 (1989), 199-226.

Clark, Christopher, *The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia, 1728-1941* (Oxford, 1995).

Clay, Catrine, și Leapmahn, Michael, *Master Race: The Lebensborn Experiment in Nazi Germany* (Londra, 1995).

Conquest, Robert, *The Great Terror: A Reassessment* (Londra, 1992 [1968]).

Conradi, Peter, *Hitler's Piano Player: The Rise and Fall of Ernst Hanfstaengl, Confidant of Hitler, Ally of FDR* (New York, 2004).

Conway, John S., *The Nazi Persecution of the Churches 1933-1945* (Londra, 1968).

Conze, Eckart, *Von deutschem Adel: Die Grafen von Bernstorff im zwanzigsten Jahrhundert* (Stuttgart, 2000).

Cornelissen, Christoph, *Gerhard Ritter: Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert* (Düsseldorf, 2001).

Corni, Gustavo, *Hitler and the Peasants: Agrarian Policy of the Third Reich, 1930-1939* (Princeton, N.J., 1990 [1989]).

—, 'Richard Walther Darré: The Blood and Soil Ideologue', în Smelser și Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 18-27.

Corni, Gustavo, și Gies, Horst, *Brot, Butter, Kanonen: Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers* (Berlin, 1997).

Crew, David F., *Germans on Welfare: From Weimar to Hitler* (New York, 1998).

—(ed.), *Nazism and German Society, 1933-1945* (Londra, 1994).

Cuomo, Glenn R., 'Purging an „Art-Bolshevist": The Persecution of Gottfried Benn in the Years 1933-1938', *German Studies Review*, 9 (1986), 85-105.

—(ed.), *National Socialist Cultural Policy* (New York, 1995).

Czarnowski, Gabriele, ' „The Value of Marriage for the *Volksgemeinschaft*": Policies towards Women and Marriage under National Socialism', în Bessel (ed.), *Fascist Italy*, 94-112.

Dahm, Volker, 'Kulturelles und geistiges Leben', în Benz (ed.), *Die Juden*, 75-267.

—, 'Nationale Einheit und partikulare Vielfalt. Zur Frage der kulturpolitischen Gleichschaltung im Dritten Reich', *VfZ* 43 (1995), 221-65.

Dammer, Susanna, 'Kinder, Küche, Kriegsarbeit – Die Schulung der Frauen durch die NS-Frauenschaft', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 215-45.

David, Henry P., *et al.*, 'Abortion and Eugenics in Nazi Germany', *Population and Development Review*, 14 (1988), 81-112.

Debus, Karl H., 'Die Reichskristallnacht in der Pfalz', *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 129 (1981), 445-515.

Deischmann, Hans, *Objects: A Chronicle of Subversion in Nazi Germany* (New York, 1995).

Deist, Wilhelm, 'The Rearmament of the Wehrmacht', in Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany*, I: *The Build-up of German Aggression*, 373-540.

Denkler, Horst, și Prümm, Karl (edit.), *Die deutsche Literatur im Dritten Reich: Themen, Traditionen, Wirkungen* (Stuttgart, 1976).

Deschner, Günther, 'Reinhard Heydrich: Security Technocrat', in Smelser and Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 85-96.

Deutsch, Harold C., *The Conspiracy Against Hitler in the Twilight War* (Minneapolis, 1968).

De Witt, Thomas E., ' „The Struggle Against Hunger and Cold": Winter Relief in Nazi Germany, 1933-1939', *Canadian Journal of History*, 12 (1978), 361-81.

Diels, Rudolf, *Lucifer ante Portas: Es spricht der erste Chef der Gestapo* (Stuttgart, 1950).

Dierker, Wolfgang, ' „Niema's Jesuiten, Niema's Sektierer": Die Religionspolitik des SD 1933-1941', în Wildt (ed.), *Nachrichtendienst*, 86-117.

Dietrich, Richard, și Oestreich, Gerhard (edit.), *Forschungen zu Staat und Verfassung: Festgabe für Fritz Hartung* (Berlin, 1958).

Diewald-Kerkmann, Gisela, *Politische Denunziation im NS-Regime oder die kleine Macht der 'Volksgenossen'* (Bonn, 1995).

—, 'Denunziantentum und Gestapo. Die freiwilligen „Helfer" aus der Bevölkerung', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 288-305.

—, *et al.*, *Vor braunen Richtern: Die Verfolgung von Widerstandshandlungen, Resistenz und Sogenannter Heimtücke durch die Justiz in Bielefeld 1933-1945* (Bielefeld, 1992).

Dilks, David, ' „We Must Hope for the Best and Prepare for the Worst": the Prime Minister, the Cabinet and Hitler's Germany 1937-1939', în Finney (ed.), *The Origins of the Second World War*, 43-61.

Diller, Ansgar, *Rundfunkpolitik im Dritten Reich* (München, 1980).

Dimitroff, Georgi, *Reichstagsbrandprozess: Dokumente, Briefe und Aufzeichnungen* (Berlin, 1946).

Distel, Barbara, și Jakusch, Ruth, *Konzentrationslager Dachau, 1933-1945* (München, 1978).

Dithmar, Reinhard, 'Literaturunterricht und Kriegserlebnis im Spiegel der nationalsozialistischen Programmatik', în Hohmann (ed.), *Erster Weltkrieg*, 54-74.

Ditt, Karl, *Sozialdemokraten im Widerstand: Hamburg in der Anfangsphase des Dritten Reiches* (Hamburg, 1984).

Dohms, Peter, *Flugschriften in Gestapo-Akten: Nachweis und Analyse der Flugschriften in den Gestapo-Akten des Hauptstaatsarchivs* (Siegburg, 1977).

Domarus, Max (ed.), *Hitler: Speeches and Proclamations, 1932-1945: The Chronicle of a Dictatorship* (4 vol., Londra, 1990- [1962-3]).

Dörner, Bernward, 'Alltagsterror und Denunziation. Zur Bedeutung von Anzeigen aus der Bevölkerung fur die Verfolgungswirkung des nationalsozialistischen „Heimtücke-Gesetzes" in Krefeld', în Berliner Geschichtswerkstatt (ed.), *Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte: Zur Theorie und Praxis der Alltagsgeschichte* (Münster, 1994), 254-71.

—, 'Gestapo und „Heimtücke". Zur Praxis der Geheimen Staatspolizei bei der Verfolgung von Verstössen gegen das „Heimtucke-Gesetz" ', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 325-43.

—, *'Heimtücke': Das Gesetz als Waffe: Kontrolle, Abschreckung und Verfol gung in Deutschland, 1933-1945* (Paderborn, 1998).

—, 'NS-Herrschaft und Denunziation. Anmerkungen zu Defiziten in der Denunziationsforschung', *Historical Social Research*, 26 (2001), 55-69.

Döscher, Hans-Jürgen, *'Reichskristallnacht': Die November-Pogrome 1938* (Frankfurt am Main, 1988), 57-76.
Drechsler, Nanny, *Die Funktion der Musik im deutschen Rundfunk, 1933-1945* (Pfaffenweiler, 1988).
Drewniak, Boguslaw, *Das Theater im NS-Staat: Szenarium deutscher Zeitgeschichte, 1933-1945* (Düsseldorf, 1983).
—, *Der deutsche Film 1938-1945: Ein Gesamtüberblick* (Düsseldorf, 1987).
—, 'The Foundations of Theater Policy in Nazi Germany', în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 67-94.
Drobisch, Klaus, 'Theodor Eicke. Verkörperung des KZ-Systems', în Bock *et al.* (eds.), *Sturz ins Dritte Reich*, 283-9.
—, 'Alltag im Zuchthaus Luckau 1933 bis 1939', în Eichholtz (ed.), *Verfolgung, Alltag, Widerstand*, 242-72.
—, 'Fruhe Konzentrationslager', în Giebeler *et al.* (edit.), *Die frühen Konzentra tionslager in Deutschland*, 41-60.
—, și Wieland, Günther, *System der NS-Konzentrationslager 1933-1939* (Berlin, 1993).
Du Bois, Josiah E., Jr, *The Devil's Chemists: 24 Conspirators of the International Farben Cartel Who Manufacture Wars* (Boston, Mass., 1952).
Duhnke, Horst, *Die KPD von 1933 bis 1945* (Köln, 1972).
Dülffer, Jost, *Weimar, Hitler und die Marine: Reichspolitik und Flottenbau, 1920- 1939* (Düsseldorf, 1973).
—, 'Zum „decision-making process" in der deutschen Aussenpolitik 1933-1939', în Funke (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte*, 186-204.
—, 'Grundbedingungen der nationalsozialistischen Aussenpolitik', în Haupts și Mölich (edit.), *Strukturelemente*, 61-88.
—, 'Albert Speer: Cultural and Economic Management', în Smelser și Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 212-23.
—, *et al.*, *Hitlers Städte: Baupolitik im Dritten Reich* (Köln, 1978).
Dümling, Albrecht, 'The Target of Racial Purity: The „Degenerate Music" Exhibition in Düsseldorf, 1938', în Etlin (ed.), *Art*, 43-72.
—, și Girth, Peter (edit.), *Entartete Musik: Eine kommentierte Rekonstruktion zur Düsseldorfer Ausstellung von 1938* (Düsseldorf, 1988).
—(ed.), *Banned by the Nazis: Entartete Musik: The Exhibition of Düsseldorf, 1938 in Texts and Documents* (Londra, 1995 [1988]).
Dusik, Bärbel (ed.), *Hitler: Reden, Schriften, Anordnungen: Februar 1925 bis Januar 1933* (5 vol., München, 1992-8).
Düsing, Bernhard, *Die Geschichte der Abschaffung der Todesstrafe in der Bundes republik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung ihres parlamentarischen Zustandekommens* (Schwenningen/Neckar, 1952).

Düwell, Kurt, 'Jewish Cultural Centers in Nazi Germany: Expectations and Accomplishments', în Reinharz și Schatzberg (edit.), *The Jewish Response*, 294-316.

Dwork, Deborah, și Van Pelt, Robert Jan, *Holocaust: A History* (New York, 2002).

Eckert, Rainer, 'Gestapo-Berichte. Abbildungen der Realität oder reine Spekulation? ', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 200-218.

Eckhardt, Karl August, *Die Grundschulbildung* (Dortmund, 1938).

Edinger, Lewis Joachim, *German Exile Politics: The Social Democratic Executive Committee in the Nazi Era* (Berkeley, Calif., 1956).

Eggers, Kurt, *Deutsche Gedichte* (München, 1938).

Ehrke-Rotermund, Heidrun, și Rotermund, Erwin, *Zwischenreiche und Gegenwelten: Texte und Vorstudien zur 'Verdeckten Schreibweise' im 'Dritten Reich'* (München, 1999).

Eicher, Thomas, *et al.*, *Theater im 'Dritten Reich': Theaterpolitik, Spielplanstruktur, NS-Dramatik* (Seelze-Velber, 2000).

Eichholtz, Dietrich, 'Zum Anteil des IG Farben Konzerns an der Vorbereitung des Zweiten Weltkrieges', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1969), 83-105.

—(ed.), *Verfolgung, Alltag, Widerstand: Brandenburg in der NS-Zeit: Studien und Dokumente* (Berlin, 1993).

Eichhorn, Ernst, *et al.*, *Kulissen der Gewalt: Das Reichsparteitagsgelände in Nürnberg* (München, 1992).

Eichler, Volker, 'Die Frankfurter Gestapo-Kartei. Entstehung, Struktur, Funktion, Überlieferungsgeschichte und Quellenwert', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 178-99.

Eidenbenz, Mathias, *'Blut und Boden': Zu Funktion und Genese der Metaphern des Agrarismus und Biologismus in der nationalsozialistischen Bauern-propaganda R. W. Darrés* (Bern, 1993).

Eilers, Rolf, *Die nationalsozialistische Schulpolitik: Eine Studie zur Funktion der Erziehung im totalitären Staat* (Köln, 1963).

Eksteins, Modris, *The Limits of Reason: The German Democratic Press and the Collapse of Weimar Democracy* (Oxford, 1975).

Emmerich, Wolfgang, 'Die Literatur des antifaschistischen Widerstandes in Deutschland', în Denkler și Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 427-58.

Emmerson, James Thomas, *The Rhineland Crisis, 7 March 1936: A Critical Study in Multilateral Diplomacy* (Londra, 1977).

Ericksen, Robert P., *Theologians under Hitler: Gerhard Kittel, Paul Althaus, and Emanuel Hirsch* (New Haven, Conn., 1985).

—, 'A Radical Minority: Resistance in the German Protestant Church', în Nicosia și Stokes (edit.), *Germans Against Nazism*, 115-36.

Erickson, John, *The Soviet High Command: A Military-Political History, 1918- 1941* (Londra, 2001 [1962]).

Erker, Paul, *Industrieeliten in der NS-Zeit: Anpassungsbereitschaft und Eigeninteresse von Unternehmen in der Rüstungs- und Kriegswirtschaft, 1936-1945* (Passau, 1993).

Eschenburg, Theodor, 'Streiflichter zur Geschichte der Wahlen im Dritten Reich', *VfZ* 3 (1955), 311-16.

Esenwein-Rothe, Ingeborg, *Die Wirtschaftsverbände von 1933 bis 1945* (Berlin, 1965).

Etlin, Richard A. (ed.), *Art, Culture, and Media under the Third Reich* (Chicago, 2002).

Euler, Friederike, 'Theater zwischen Anpassung und Widerstand. Die Münchner Kammerspiele im Dritten Reich', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, II. 91-173.

Evans, Richard J., *The Feminist Movement in Germany, 1894-1933* (Londra, 1976).

—, *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years, 1830-1910* (Oxford, 1987).

—(ed.), *Kneipengespräche im Kaiserreich: Die Stimmungsberichte der Hamburger politischen Polizei 1892-1914* (Reinbek, 1989).

—, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600-1987* (Oxford, 1996).

—, *Lying About Hitler: History, Holocaust, and the David Irving Trial* (New York, 2001).

—, *The Coming of the Third Reich* (Londra, 2003).

—, şi Geary, Dick (edit.), *The German Unemployed: Experiences and Consequences of Mass Unemployment from the Weimar Republic to the Third Reich* (Londra, 1987).

—, şi Lee, William Robert (edit.), *The German Family: Essays on the Social History of the Family in Nineteenth- and Twentieth-Century Germany* (Londra, 1981).

—, *The German Peasantry: Conflict and Community in Rural Society from the Eighteenth to the Twentieth Centuries* (Londra, 1986).

Exner, Peter, *Ländliche Gesellschaft und Landwirtschaft in Westfalen, 1919-1969* (Paderborn, 1997).

Fackler, Guido, *'Des Lagers Stimme': Musik im KZ: Alltag und Häftlingskultur in den Konzentrationslagern 1933 bis 1936* (Bremen, 2000).

Fallada, Hans, *Kleiner Mann – was nun?* (Reinbek, 1978 [1932]).

—, *Wer einmal aus dem Blechnapf frisst* (Reinbek, 1980 [1934]).

—, *Wir hatten mal ein Kind: Eine Geschichte und Geschichten* (Reinbek, 1980 [1934]).

—, *Altes Herz geht auf die Reise* (München, 1981 [1936]).

—, *Der eiserne Gustav: Roman* (Berlin, 1984 [1938]).

—, *Der Trinker/Der Alpdruck* (Berlin, 1987 [1950]).

—, *Wolf unter Wölfen* (Reinbek, 1991 [1937]).

—, *Little Man – What Now?*, tradus de Susan Bennett (Londra, 1996).

Fallois, Immo von, *Kalkül und Illusion: Der Machtkampf zwischen Reichswehr und SA während der Röhm-Krise 1934* (Berlin, 1994).

Farquharson, John E., *The Plough and the Swastika: The NSDAP and Agriculture in Germany 1928-45* (Londra, 1976).

Faulenbach, Bernd, 'Tendenzen der Geschichtswissenschaft im „Dritten Reich" ', în Knigge-Tesche (ed.), *Berater der Braunen Macht*, 26-52.
Faulhaber, Michael von, *Judaism, Christianity and Germany: Advent Sermons Preached in St Michael's, Munich, in 1933* (Londra, 1934).
Faust, Anselm (ed.), *Verfolgung und Widerstand im Rheinland und in Westfalen, 1933-1945* (Köln, 1992).
Feilchenfeld, Werner, *et al.*, *Haavara-Transfer nach Palästina und Einwanderung deutscher Juden 1933-1939* (Tübingen, 1972).
Feiten, Willi, *Der Nationalsozialistische Lehrerbund: Entwicklung und Organisation: Ein Beitrag zum Aufbau und zur Organisationsstruktur des nationalsozialistischen Herrschaftssystems* (Weinheim, 1981).
Feldman, Gerald D., *Allianz and the German Insurance Business, 1933-1945* (Cambridge, 2001).
Ferguson, Niall, *Paper and Iron: Hamburg Business and German Politics in the Era of Inflation, 1897-1927* (Cambridge, 1995).
Fest, Joachim C., *The Face of the Third Reich* (Londra, 1979 [1963]).
—, *Plotting Hitler's Death: The Story of the German Resistance* (Londra, 1996 [1994]).
Fichtl, Franz, *et al.*, *'Bambergs Wirtschaft Judenfrei': Die Verdrängung der jüdischen Geschäftsleute in den Jahren 1933 bis 1939* (Bamberg, 1998).
Fieberg, Gerhard (ed.), *Im Namen des deutschen Volkes: Justiz und Nationalsozialismus: Katalog zur Ausstellung des Bundesministers der Justiz* (Köln, 1989).
Figes, Orlando, și Kolinitskii, Boris, *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917* (New Haven, Conn., 1999).
Fings, Karola, și Sparing, Frank, *z. Zt. Zigeunerlager: Die Verfolgung der Düsseldorfer Sinti und Roma im Nationalsozialismus* (Köln, 1992).
—, *et al.*, *From 'Race Science' to the Camps: The Gypsies during the Second World War* (Hatfield, 1997).
Finney, Patrick (ed.), *The Origins of the Second World War* (Londra, 1997).
Fischer, Albert, 'Jüdische Privatbanken im „Dritten Reich" ', *Scripta Mercaturae: Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 28 (1994), 1-54.
—, *Hjalmar Schacht und Deutschlands 'Judenfrage': Der 'Wirtschaftsdiktator' und die Vertreibung der Juden aus der deutschen Wirtschaft* (Köln, 1995).
—, 'The Minister of Economics and the Expulsion of the Jews from the German Economy', în Bankier (ed.), *Probing*, 213-25.
Fischer, Wolfram, *Deutsche Wirtschaftspolitik 1918-1945* (Opladen, 1968).
Fiss, Karen A., 'In Hitler's Salon: The German Pavilion at the 1937 Paris Exposition Internationale', în Etlin (ed.), *Art*, 316-42.
Flessau, Kurt-Ingo, *Schule der Diktatur: Lehrpläne und Schulbücher des Nationalsozialismus* (München, 1977).

—, *et al.* (edit.), *Erziehung im Nationalsozialismus: '... und sie werden nicht mehr frei ihr ganzes Leben!'* (Köln, 1987).

Fliedner, Hans-Joachim, *Die Judenverfolgung in Mannheim 1933-1945* (Stuttgart, 1971).

Foertsch, Hermann, *Schuld und Verhängnis: Die Fritsch-Krise im Frühjahr 1938 als Wendepunkt in der Geschichte der nationalsozialistischen Zeit* (Stuttgart, 1951).

Foitzik, Jan, *Zwischen den Fronten: Zur Politik, Organisation und Funktion linker politischer Kleinorganisationen im Widerstand 1933 bis 1939/40* (Bonn, 1986).

Forman, Paul, 'Physics and Beyond: Historiographic Doubts: Encounters and Conversations with Werner Heisenberg', *Science*, 172 (14 mai 1971), 687-8.

Forschbach, Edmund, *Edgar J. Jung: Ein konservativer Revolutionär. 30. Juni 1934* (Pfullingen, 1984).

Fox, John P., *Germany and the Far Eastern Crisis, 1931-1938: A Study in Diplomacy and Ideology* (Oxford, 1982).

Fraenkel, Ernst, *The Dual State: Law and Justice in National Socialism* (New York, 1941).

Frahm, Klaus, *et al.* (edit.), *Verachtet – verfolgt – vernichtet: Zu den vergessenen Opfern des NS-Regimes* (Hamburg, 1986).

Frank, Hartmut (ed.), *Faschistische Architekturen: Planen und Bauen in Europa, 1930 bis 1945* (Hamburg, 1985).

Frank, Willard C., 'The Spanish Civil War and the Coming of the Second World War', *International History Review*, 9 (1987), 368-409.

Franz, Günther (ed.), *Bauernschaft und Bauernstand 1500-1970: Büdinger Vorträge 1911-1972* (Limburg, 1975).

Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz und Arbeitsbuch: Zur Geschichte der Frauen in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1981).

Frei, Norbert, *Nationalsozialistische Eroberung der Provinzpresse: Gleichschaltung, Selbstanpassung und Resistenz in Bayern* (Stuttgart, 1980).

—, și Schmitz, Johannes, *Journalismus im Dritten Reich* (München, 1989).

—, *National Socialist Rule in Germany: The Führer State 1933-1945* (Oxford, 1993 [1987]).

Frese, Matthias, *Betriebspolitik im 'Dritten Reich': Deutsche Arbeitsfront, Unternehmer und Staatsbürokratie in der westdeutschen Grossindustrie, 1933-1939* (Paderborn, 1991).

Freund, Florian, 'Mauthausen – zu Strukturen von Haupt- und Aussenlagern', în Benz (ed.), *KZ-Aussenlager*, 254-72.

Friedländer, Saul, *Pius XII and the Third Reich* (London, 1966). —, *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution 1933-1939* (New York, 1997).

Friemert, Chup, *Schönheit der Arbeit: Produktionsästhetik im Faschismus* (München, 1980).

Fritzsche, Peter, 'Nazi Modern', *Modernism/Modernity*, 3 (1996), 1-21.
Fröhlich, Elke (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, I: *Aufzeichnungen 1923-1941* (9 vol.); II: *Diktate 1941-1945* (15 vol.) (München, 1993-2000).
—, 'Die drei Typen der nationalsozialistischen Ausleseschulen', în Leeb (ed.), '*Wir waren*', 192-210.
Frommann, Eberhard, *Die Lieder der NS-Zeit: Untersuchungen zur nationalsozialistischen Liedpropaganda von den Anfängen bis zum Zweiten Weltkrieg* (Köln, 1999).
Froschauer, Hermann, 'Streicher und „Der Stürmer"', în Ogan și Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 41-8.
—, și Geyer, Renate, *Quellen des Hasses: Aus dem Archiv des 'Stürmer' 1933-1945* (Nürnberg, 1988).
Früh, Eckhart, 'Terror und Selbstmord in Wien nach der Annexion Osterreichs', în Kreissler (ed.), *Fünfzig Jahre danach*, 216-26.
Fuchs, Konrad, *Ein Konzern aus Sachsen: Das Kaufhaus Schocken als Spiegelbild deutscher Wirtschaft und Politik 1901 bis 1953* (Stuttgart, 1990).
Funke, Manfred (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte: Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches* (Düsseldorf, 1976).
—, 'Nationalsozialistische Tschechenpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren', în idem și Vaclav Kural (edit.), *Der Weg in die Katastrophe: Deutsch tschechoslowakische Beziehungen 1938-1947* (Essen, 1994).
—, *et al.* (edit.), *Demokratie und Diktatur: Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa: Festschrift für Karl Dietrich Bracher* (Düsseldorf, 1987).
Gackenholz, Hermann, 'Reichskanzlei 5. November 1937: Bemerkungen über „Politik und Kriegführung" im Dritten Reich', în Dietrich și Oestreich (ed.), *Forschungen zu Staat und Verfassung*, 459-84.
Gadberry, Glen W., *Theatre in the Third Reich, the Prewar Years: Essays on Theatre in Nazi Germany* (Westport, Conn., 1995).
Gailus, Manfred, *Protestantismus und Nationalsozialismus: Studien zur nationalsozialistischen Durchdringung des protestantischen Sozialmilieus in Berlin* (Köln, 2001).
Gall, Lothar, 'Franz Schnabel (1887-1966)', în Lehmann și Melton (edit.), *Paths*, 155-65.
—, *Krupp: Der Aufstieg eines Industrieimperiums* (Berlin, 2000). 'Richard Strauss und das „Dritte Reich" oder: Wie der Künstler Strauss sich missbrauchen liess', în Krellmann (ed.), *Wer war Richard Strauss?*, 123-36.
—, și Pohl, Manfred (edit.), *Die Eisenbahn in Deutschland: Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München, 1999).
Gamm, Hans-Jochen, *Der braune Kult: Das Dritte Reich und seine Ersatzreligion. Ein Beitrag zur politischen Bildung* (Hamburg, 1962).
—, *Der Flüsterwitz im Dritten Reich: Mündliche Dokumente zur Lage der Deutschen während des Nationalsozialismus* (München, 1990 [1963]).

Ganssmüller, Christian, *Die Erbgesundheitspolitik des Dritten Reiches: Planung, Durchführung und Durchsetzung* (Köln, 1987).

Garbe, Detlef, *Zwischen Widerstand und Martyrium: Die Zeugen Jehovas im 'Dritten Reich'* (München, 1993).

Gatzen, Helmut, *Novemberpogrom 1938 in Gütersloh: Nachts Orgie der Gewalt, tags organisierte Vernichtung* (Gütersloh, 1993).

Gedye, George E. R., *Fallen Bastions: The Central European Tragedy* (Londra, 1939).

Geiger, Theodor Julius, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes* (Stuttgart, 1967 [1932]).

Gellately, Robert, *The Politics of Economic Despair: Shopkeepers and German Politics 1890-1914* (Londra, 1974).

—, 'The Gestapo and German Society: Political Denunciation in the Gestapo Case Files', *Journal of Modern History*, 60 (1988), 654-94.

—, *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy 1933-1945* (Oxford, 1990).

—, 'Allwissend und allgegenwärtig? Entstehung, Funktion und Wandel des Gestapo-Mythos', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 47-72.

—, 'Die Gestapo und die deutsche Gesellschaft: Zur Entstehungsgeschichte einer selbstüberwachenden Gesellschaft', în Schmiechen-Ackermann (ed.), *Anpassung, Verweigerung, Widerstand*, 109-21.

—, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford, 2001).

—, și Nathan Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders in Nazi Germany* (Princeton, N.J., 2001).

Genschel, Helmut, *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich* (Gottingen, 1966).

Gereke, Günther, *Ich war königlich-preussischer Landrat* (Berlin, 1970).

Gerlach, Wolfgang, *Als die Zeugen schwiegen: Bekennende Kirche und die Juden* (Berlin, 1993 [1987]).

'Germany's Economic Recovery', *The Economist*, 10 august 1935, 271-2.

Gersdorff, Ursula von, *Frauen im Kriegsdienst 1914-1945* (Stuttgart, 1969).

Gestier, Markus, *Die christlichen Parteien an der Saar und ihr Verhältnis zum deutschen Nationalstaat in den Abstimmungskämpfen 1935 und 1955* (St Ingbert, 1991).

Geyer, Michael, 'Das Zweite Rüstungsprogramm (1930-1934): Eine Dokumentation', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 17 (1975), 125-72.

—, *Deutsche Rustungspolitik 1860-1980*. (Frankfurt am Main, 1984).

—, și Lehmann, Hartmut (edit.), *Religion und Nation: Nation und Religion: Beiträge zu einer unbewältigten Geschichte* (Gottingen, 2004).

Giebeler, Karl, *et al.* (edit.), *Die frühen Konzentrationslager in Deutschland: Austausch zum Forschungsstand und zur pädagogischen Praxis in Gedenkstätten* (Bad Boll, 1996).

Gies, Horst, *R. Walther Darré und die nationalsozialistische Bauernpolitik in den Jahren 1930 bis 1933* (Frankfurt am Main, 1966).

—, 'NSDAP und landwirtschaftliche Organisationen in der Endphase der Weimarer Republik', *VfZ* 15 (1967), 341-67.

—, 'Die nationalsozialistische Machtergreifung auf dem agrarpolitischen Sektor', *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 16 (1968), 210-32.

—, 'Der Reichsnährstand: Organ berufsständischer Selbstverwaltung oder Instrument staatlicher Wirtschaftslenkung?' *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 21 (1973), 216-33.

—, 'Revolution oder Kontinuität? Die personelle Struktur des Reichsnährstandes', în Franz (ed.), *Bauernschaft und Bauernstand*, 323-30.

—, 'Aufgaben und Probleme der nationalsozialistischen Ernährungswirtschaft 1933-1939', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 22 (1979), 466-99.

—, 'Die Rolle des Reichsnährstandes im Nationalsozialistischen Herrschaftssystem', în Hirschfield şi Kettenacker (edit.), *The 'Führer State'*, 270-304.

—, 'Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Der Weg in den Reichsnährstand', *Zeitgeschichte*, 13 (1986), 123-41. Gilbert, Martin, *The Roots of Appeasement* (Londra, 1966).

Giles, Geoffrey J., 'The Rise of the National Socialist Students' Association and the Failure of Political Education in the Third Reich', în Stachura (ed.), *The Shaping*, 160-85.

—, *Students and National Socialism in Germany* (Princeton, N.J., 1985).

—, ' „The Most Unkindest Cut of All": Castration, Homosexuality and Nazi Justice', *Journal of Contemporary History*, 27 (1992), 41-61.

—, 'The Institutionalization of Homosexual Panic in the Third Reich', în Gellately şi Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders*, 233-55.

Gillessen, Günther, *Auf verlorenem Posten: Die Frankfurter Zeitung im Dritten Reich* (Berlin, 1986).

Gimbel, John, *Science, Technology, and Reparations: Exploitation and Plunder in Postwar Germany* (Stanford, Calif., 1990).

Glantz, David M., *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War* (Lawrence, Kans., 1998).

Glaser, Hermann, şi Silenius, Axel (edit.), *Jugend im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1975).

Godau, Marion, 'Anti-Moderne?', în Weissler (ed.), *Design in Deutschland, 1933-1945*, 74-87.

Gohl, Beate, *Jüdische Wohlfahrtspflege im Nationalsozialismus: Frankfurt am Main 1933-1943* (Frankfurt am Main, 1997).

Golczewski, Frank, *Kölner Universitätslehrer und der Nationalsozialismus: Personengeschichtliche Ansätze* (Köln, 1988).
Golücke, Friedhelm, *Korporationen und Nationalsozialismus* (Schernfeld, 1989).
Gordon, Sarah Ann, *Hitler, Germans, and the 'Jewish Question'* (Princeton, 1984).
Götz, Margarete, *Die Grundschule in der Zeit des Nationalsozialismus: Eine Untersuchung der inneren Ausgestaltung der vier unteren Jahrgänge der Volksschule auf der Grundlage amtlicher Massnahmen* (Bad Heilbrunn, 1997).
Graeb-Könneker, Sebastian, *Autochthone Modernität: Eine Untersuchung der vom Nationalsozialismus geförderten Literatur* (Opladen, 1996).
Graf, Christoph, 'Kontinuitäten und Brüche. Von der Politischen Polizei der Weimarer Republik zur Geheimen Staatspolizei', în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 73-83.
Graml, Hermann, 'Wer bestimmte die Aussenpolitik des Dritten Reiches? Ein Beitrag zur Kontroverse um Polykratie und Monokratie im NS-Herrschaftssystem', în Funke *et al.* (edit.), *Demokratie und Diktatur*, 223-36.
—, 'Grundzüge nationalsozialistische Aussenpolitik', în Broszat şi Möller (edit.), *Das Dritte Reich*, 104-26.
—, *Reichskristallnacht: Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich* (München, 1988). Trandus ca *Anti-Semitism in the Third Reich* (Cambridge, Mass., 1992).
—, 'Integration und Entfremdung: Inanspruchnahme durch Staatsjugend und Dienstpflicht', în Benz şi Benz (edit.), *Sozialisation und Traumatisierung*, 74-9.
Grasberger, Franz (ed.), *Der Strom der Töne trug mich fort: Die Welt um Richard Strauss in Briefen* (Tutzing, 1967).
Gravenhorst, Lerke, şi Tatschmurat, Carmen (edit.), *Töchter-Fragen: NSFrauengeschichte* (Freiburg, 1990).
Greenbaum, Alfred A. (ed.), *Minority Problems in Eastern Europe between the World Wars with Emphasis on the Jewish Minority* (Universitatea Ebraică din Ierusalim, Institutul pentru Studii Avansate, manuscris dactilografiat, Ierusalim, 1988).
Gregor, A. James, *Fascism: The Classic Interpretations of the Interwar Period* (Morristown, N.J., 1983).
Gregor, Neil, *Daimler-Benz in the Third Reich* (Londra, 1998).
Greiffenhagen, Martin (ed.), *Kampf um Wörter? Politische Begriffe im Meinungsstreit* (München, 1980).
Grimm, Reinhold, 'Im Dickicht der inneren Emigration', în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 406-26.
Gritschneider, Otto, *'Der Führer hat Sie zum Tode verurteilt...': Hitlers 'Röhm-Putsch'-Morde vor Gericht* (München, 1993).
Grocek, Ferdinand, 'Ein Staat im Staate – der IG-Farben Konzern', *Marxistische Blätter*, 4 (1966), 41-8.

Grossmann, Kurt Richard, *Ossietzky, ein deutscher Patriot* (Frankfurt, 1973 [1963]).
Gruchmann, Lothar, 'Die bayerische Justiz im politischen Machtkampf 1933/34: Ihr Scheitern bei der Strafverfolgung von Mordfällen in Dachau', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, II. 415-28.
—, *Justiz im Dritten Reich, 1933-1940: Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (München, 1988).
—, ' „Blutschutzgesetz" und Justiz: Entstehung und Anwerdung des Nürnberger Gesetzes vom 15 September 1935', în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 49-60.
Grunberger, Richard, *A Social History of the Third Reich* (Harmondsworth, 1974 [1971]).
Grundmann, Friedrich, *Agrarpolitik im 'Dritten Reich': Anspruch und Wirklichkeit des Reichserbhofgesetzes* (Hamburg, 1979).
Gruner, Wolf, 'Die Reichshauptstadt und die Verfolgung der Berliner Juden 1933- 1945', în Rürup *et al.* (ed.), *Jüdische Geschichte*, 229-66.
—, *Der geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden: Zur Zwangsarbeit als Element der Verfolgung 1938-1943* (Berlin, 1997).
—, 'Public Welfare and the German Jews under National Socialism', în Bankier (ed.), *Probing*, 78-105.
Grüttner, Michael, *Studenten im Dritten Reich* (Paderborn, 1995).
—, 'Die Korporationen und der Nationalsozialismus', în Brandt şi Stickler (edit.), '*Der Burschen Herrlichkeit*', 125-43.
Guenther, Irene, *Nazi Chic?: Fashioning Women in the Third Reich* (Oxford, 2004).
Guenther, Peter, 'Three Days in Munich, July 1937', în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 33-43.
Gulick, Charles Adams, *Austria from Habsburg to Hitler* (Berkeley, Calif., 1948).
Gutman, Yisrael (ed.), *Encyclopedia of the Holocaust* (4 vol., New York, 1990).
—, *The Jews of Poland between Two World Wars* (Hanovra, N.H., 1989).
Gutsche, Willibald, şi Petzold, Joachim, 'Das Verhältnis der Hohenzollern zum Faschismus', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 29 (1981), 917-39.
Guttsman, W. L., *Workers' Culture in Weimar Germany: Between Tradition and Commitment* (Oxford, 1990).
Haack, Hanna, 'Arbeitslose in Deutschland. Ergebnisse und Analyse der Berufszählung vom 16. Juni 1933', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1986), 36-69.
Haar, Ingo, *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der 'Volkstumskampf' im Osten* (Göttingen, 2002).
Haarmann, Hermann, *et al.* (edit.), *'Das war ein Vorspiel nur-': Bücherverbrennung in Deutschland 1933: Voraussetzungen und Folgen. Ausstellung der Akademie der Künste vom 8. Mai bis 3. Juli 1983* (Berlin, 1983).

Haberl, Othmar N., şi Korenke, Tobias (edit.), *Politische Deutungskulturen: Festschrift für Karl Rohe* (Baden-Baden, 1999).

Hachtmann, Rüdiger, *Industriearbeit im 'Dritten Reich': Untersuchungen zu den Lohn- und Arbeitsbedingungen in Deutschland, 1933-1945* (Gottingen, 1989).

—, 'Bürgertum, Revolution, Diktatur – zum vierten Band von Hans-Ulrich Wehlers „Gesellschaftsgeschichte" ', *Sozial-Geschichte*, 19 (2004), 60-87.

Haerdter, Michael (ed.), *Wohnsitz: Nirgendwo: Vom Leben und vom Überleben auf der Strasse* (Berlin, 1982).

Haffner, Sebastian, *Defying Hitler: A Memoir* (Londra, 2002 [2000]).

Haftmann, Werner, *Verfemte Kunst: Bildende Künstler der inneren und ausseren Emigration in der Zeit des Nationalsozialismus* (Köln, 1986).

Hagemann, Jürgen, *Die Presselenkung im Dritten Reich* (Bonn, 1970).

Hagen, William W., 'Before the „Final Solution": Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland', *Journal of Modern History*, 68 (1996), 351-81.

Hahn, Fred (ed.), *Lieber Stürmer! Leserbriefe an das NS-Kampfblatt 1924-1945* (Stuttgart, 1978).

Hale, Oron J., *The Captive Press in the Third Reich* (Princeton, N.J., 1964).

Hamann, Brigitte, *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth* (München, 2002).

Händler-Lachmann, Barbara şi Werther, Thomas, *Vergessene Geschäfte, verlor ene Geschichte: Judisches Wirtschaftsleben in Marburg und seine Vernichtung im Nationalsozialismus* (Marburg, 1992).

Hanke, Peter, *Zur Geschichte der Juden in Munchen zwischen 1933 und 1945* (München, 1967).

Hansen, Ernst W., *et al.* (edit.), *Politischer Wandel, organisierte Gewalt und nationale Sicherheit: Beitrage zur neueren Geschichte Deutschlands und Frankreichs: Festschrift für Klaus-Jürgen Müller* (München, 1995).

Hardy, Alexander G., *Hitler's Secret Weapon: The 'Managed' Press and Propaganda Machine of Nazi Germany* (New York, 1968).

Harrison, Edward D.R., 'The Nazi Dissolution of the Monasteries: A Case-Study', *English Historical Review*, 109 (1994), 323-55.

Harrison, Mark (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge, 1998).

Hartmann, Christian, şi Slutsch, Sergej, 'Franz Halder und die Kriegsvorbereitungen im Frühjahr 1939. Eine Ansprache des Generalstabschefs des Heers', *VfZ* 45 (1997), 467-95.

Hase-Mihalik, Eva von, şi Kreuzkamp, Doris, *Du kriegst auch einen schonen Wohnwagen: Zwangslager für Sinti und Roma während des Nationalsozialismus in Frankfurt am Main* (Frankfurt am Main, 1990).

Hass, Kurt, *Jugend unterm Schicksal: Lebensberichte junger Deutscher 1946- 1949* (Hamburg, 1950).

Hauner, Milan, 'Did Hitler Want a World Dominion?', *Journal of Contemporary History*, 13 (1978), 15-32.

Haupt, Heinz-Gerhard (ed.), *Die radikale Mitte: Lebensweisen und Politik von Kleinhändlern und Handwerkern in Deutschland seit 1848* (München, 1985).

Haupts, Leo, şi Möhlich, Georg (edit.), *Strukturelemente des Nationalsozialismus: Rassenideologie, Unterdruckungsmaschinerie, Aussenpolitik* (Köln, 1981).

Hausen, Karin, 'Mother's Day in the Weimar Republic', în Bridenthal *et al.* (edit.), *When Biology Became Destiny*, 131-52.

—, 'The „German Mother's Day" 1923-1933', în Medick şi Sabean (edit.), *Interest and Emotion*, 371-413.

Hay, Gerhard, 'Rundfunk und Hörspiel als „Führungsmittel" des Nationalsozialismus', în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 366-81.

Hayes, Peter, 'Fritz Roessler and Nazism: The Observations of a German Industrialist, 1930-37', *Central European History*, 20 (1987), 58-83.

—, *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era* (New York, 1987).

—, 'Zur umstrittenen Geschichte der I.G. Farbenindustrie AG', *Geschichte und Gesellschaft*, 18 (1992), 405-17.

—, 'Polycracy and Policy in the Third Reich: The Case of the Economy', în Childers şi Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich*, 190-210.

—, 'Big Business and „Aryanization" in Germany 1933-1939', *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 3 (1994), 254-81.

—, *From Cooperation to Complicity: Degussa in the Third Reich* (New York, 2005).

—, şi Wojak, Irmtrud (edit.), *'Arisierung' im Nationalsozialismus: Volksgemeinschaft, Raub und Gedachtnis* (Frankfurt am Main, 2000).

Heer, Hannes, *Ernst Thalmann in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (Reinbek, 1975).

Hehemann, Rainer, *Die 'Bekampfung des Zigeunerunwesens' im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871-1933* (Frankfurt am Main, 1987).

Hehl, Ulrich von, *et al.* (edit.), *Priester unter Hitlers Terror: Eine biographische und statistische Erhebung* (2 vol., Mainz, 1996 [1984]).

Heiber, Helmut, 'Der Fall Grunspan', *VfZ* 5 (1957), 134-72.

—, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands* (Stuttgart, 1966).

—(ed.), *Goebbels-Reden* (2 vol., Dusseldorf, 1971-2).

Heilbronner, Oded, *Die Achillesferse des deutschen Katholizismus* (Gerlingen, 1998).

Heim, Susanne, 'The German-Jewish Relationship in the Diaries of Victor Klemperer', în Bankier (ed.), *Probing*, 312-25.

—, *Kalorien, Kautschuk, Karrieren: Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten 1933-1945* (Göttingen, 2003).

Heineman, Elizabeth D., *What Difference Does a Husband Make? Women and Marital Status in Nazi and Postwar Germany* (Londra, 1999).

Heinonen, Reijo E., *Anpassung und Identität: Theologie und Kirchenpolitik der Bremer Deutschen Christen 1933-1945* (Gottingen, 1978).

Heinrich-Hampf, Vroni, 'Über Gartenidylle und Gartenarchitektur im Dritten Reich', în Frank (ed.), *Faschistische Architekturen*, 271-81.

Heinzelmann, Herbert, 'Die Heilige Messe des Reichsparteitage. Zur Zeichensprache von Leni Riefenstahls „Triumph des Willens" ', în Ogan și Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 163-8.

Heisenberg, Werner, *Der Teil und das Ganze: Gesprache im Umkreis der Atomphysik* (München, 1969).

Heller, Celia S., *On the Edge of Destruction: Jews of Poland between the Two World Wars* (New York, 1977).

Helmreich, Ernst C., *The German Churches under Hitler: Background, Struggle, and Epilogue* (Detroit, Mich., 1979).

Hemmer, Willi, *Die 'unsichtbaren' Arbeitslosen: Statistische Methoden, soziale Tatsachen* (Zeulenroda, 1935).

Henke, Josef, *England in Hitlers politischem Kalkul 1935-1939* (Boppard, 1973).

Hentschel, Klaus (ed.), *Physics and National Socialism: An Anthology of Primary Sources* (Basel, 1996).

Herbert, Ulrich, ' „Die guten und die schlechten Zeiten". Überlegungen zur diachronen Analyse lebensgeschichtlicher Interviews', în Niethammer (ed.), *'Die Jahre weiss man nicht'*, 67-96.

—, *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung: Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1995).

—, *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich* (Cambridge, 1997 [1985]).

—, *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur* (2 vol., Göttingen, 1998).

—, 'Von der Gegnerbekampfung zur „rassischen Generalprävention". „Schutzhaft" und Konzentrationslager in der Konzeption der Gestapo-Führung 1933-1939', în idem (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I. 60-81.

—, 'Die nationalsoziallistischen Konzentrationslager: Geschichte, Erinnerung, Forschung', în idem (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I. 17-40.

Herbst, Ludolf, *Das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945: Die Entfesselung der Gewalt: Rassismus und Krieg* (Frankfurt am Main, 1996).

—, şi Weihe, Thomas (edit.), *Die Commerzbank und die Juden 1933-1945* (München, 2004).

Herlemann, Beatrix, *Die Emigration als Kampfposten: Die Anleitung des kommunistischen Widerstandes in Deutschland aus Frankreich, Belgien und den Niederlanden* (Königstein im Taunus, 1982).

—, *'Der Bauer klebt am Hergebrachten': Bäuerliche Verhaltensweisen unterm Nationalsozialismus auf dem Gebiet des heutigen Landes Niedersachsen* (Hanovra, 1993).

Herzig, Arno (ed.), *Die Juden in Hamburg 1590 bis 1990: Wissenschaftliche Beiträge der Universität Hamburg zur Ausstellung 'Vierhundert Jahre Juden in Hamburg'* (Hamburg, 1991).

—şi Lorenz, Ina (edit.), *Verdrängung und Vernichtung der Juden unter dem Nationalsozialismus* (Hamburg, 1992).

—*et al*. (edit.), *Verdrängung und Vernichtung der Juden in Westfalen* (Münster, 1994).

Herzstein, Robert Edwin, *The War that Hitler Won: The Most Infamous Propaganda Campaign in History* (Londra, 1979).

Heske, Henning, *'... und morgen die ganze Welt': Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus* (Giessen, 1988).

Heskett, John, 'Modernism and Archaism in Design in the Third Reich', în Taylor şi van der Will (edit.), *The Nazification of Art*, 110-27.

Hetzer, Gerhard, 'Die Industriestadt Augsburg. Eine Sozialgeschichte der Arbeiteropposition', în Broszat *et al*. (edit.), *Bayern*, III. 1-234.

—, 'Ernste Bibelforscher in Augsburg', în Broszat *et al*. (edit.), *Bayern*, IV. 621-44.

Heumos, Peter, *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938* (München, 1989).

Hildebrand, Klaus, *Vom Reich zum Weltreich: Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919-1945* (München, 1969).

—, *The Foreign Policy of the Third Reich* (Londra, 1973 [1970]).

—, *Das vergangene Reich: Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler, 1871-1945* (Stuttgart, 1995).

—, 'Die Deutsche Reichsbahn in der nationalsozialistischen Diktatur 1933-1945', în Gall şi Pohl (edit.), *Die Eisenbahn in Deutschland*, 163-243.

Hildesheimer, Esriel, *Jüdische Selbstverwaltung unter dem NS-Regime: Der Existenzkampf der Reichsvertretung und Reichsvereinigung der Juden in Deutschland* (Tübingen, 1994).

Hill, Leonidas E. (ed.), *Die Weizsäcker-Papiere 1933-1950* (Frankfurt am Main, 1974).

Hillgruber, Andreas, 'Grundzuge der nationalsozialistischen Aussenpolitik 1933-1945', *Saeculum*, 24 (1973), 328-45.

—, *Deutsche Grossmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert* (Düsseldorf, 1979).

Hirsch, Martin, *et al.* (edit.), *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus: ausgewählte Schriften, Gesetze und Gerichtsentscheidungen von 1933 bis 1945* (Köln, 1984).
Hirschfeld, Gerhard, şi Kettenacker, Lothar (edit.), *The 'Führer State': Myth and Reality: Studies on the Structure and Politics of the Third Reich* (Stuttgart, 1981).
Hitler, Adolf, *Mein Kampf* (Londra, 1969 [1925-7]).
—, *The Speeches of Adolf Hitler, April 1922-August 1939: An English Translation of Representative Passages* (New York, 1981).
Hockerts, Hans Günter, *Die Sittlichkeitsprozesse gegen katholische Ordensangehörige und Priester 1936/37: Eine Studie zur nationalsozialistischen Herrschaftstechnik und zum Kirchenkampf* (Mainz, 1971).
—, 'Die Goebbels-Tagebücher 1932-1941: Eine neue Hauptquelle zur Erforschung der nationalsozialistischen Kirchenpolitik', în Albrecht *et al.* (edit.), *Politik und Konfession: Festschrift für Konrad Repgen zum 60. Geburtstag* (Berlin, 1983), 359-92.
Hoensch, Jörg K., *A History of Modern Hungary, 1867-1986* (Londra, 1988 [1984]).
Hoffmann, Hilmar, (ed.), *The Triumph of Propaganda: Film and National Socialism, 1933-1945* (Providence, R.I., 1996).
Hoffmann, Peter, 'Generaloberst Ludwig Becks militärpolitisches Denken', *Historische Zeitschrift*, 234 (1981), 101-21.
—, *Widerstand – Staatsstreich – Attentat: Der Kampf der Opposition gegen Hitler* (a 4-a ediție, München, 1985).
—, *Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder* (Stuttgart, 1992).
Hohmann, Joachim S., *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland* (Frankfurt am Main, 1981).
—(ed.), *Erster Weltkrieg und nationalsozialistische 'Bewegung' im deutschen Lesebuch 1933-1945* (Frankfurt am Main, 1988).
—, *Verfolgte ohne Heimat: Die Geschichte der Zigeuner in Deutschland* (Frankfurt am Main, 1990).
—, *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie: 'Zigeunerforschung' im Nationalsozialismus und in Westdeutschland im Zeichen des Rassismus* (Frankfurt am Main, 1991).
—(ed.), *Keine Zeit für gute Freunde: Homosexuelle in Deutschland 1933-1969 – Ein Lese- und Bilderbuch* (Berlin, 1982).
—, şi Larger, Hermann, *'Stolz, ein Deutscher zu sein...': Nationales Selbstverständnis in Schulaufsätzen, 1914-1945* (Frankfurt am Main, 1995).
Höhne, Heinz, *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS* (Londra, 1972 [1966]).
—, *Mordsache Röhm: Hitlers Durchbruch zur Alleinherrschaft, 1933-1934* (Reinbek, 1984).

—, *Die Zeit der Illusionen: Hitler und die Anfänge des Dritten Reiches 1933-1936* (Düsseldorf, 1991)

Hojer, Ernst, *Nationalsozialismus und Padagogik: Umfeld und Entwicklung der Pädagogik Ernst Kriecks* (Würzburg, 1996).

Homburg, Heidrun, *Rationalisierung und Industriearbeit: Arbeitsmarkt – Management – Arbeiterschaft im Siemens-Konzern Berlin 1900-1939* (Berlin, 1991).

—, 'Warenhausunternehmen und ihre Gründer in Frankreich und Deutschland oder: eine diskrete Elite und mancherlei Mythen', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1992), 183-219.

Homze, Edward L., *Arming the Luftwaffe: The Reich Air Ministry and the German Aircraft Industry, 1919-39* (Lincoln, Nebr. 1976).

Hopster, Norbert, și Nassen, Ulrich, *Literatur und Erziehung im Nationalsozialismus: Deutschunterricht als Körperkultur* (Paderborn, 1983).

Horn, Daniel B., 'The Hitler Youth and Educational Decline in the Third Reich', *History of Education Quarterly*, 16 (1976), 425-47.

Horn, Gerd-Rainer, 'Radicalism and Moderation within German Social Democracy in Underground and Exile, 1933-1936', *German History*, 15 (1997), 200-220.

Horne, John N., și Kramer, Alan, *German Atrocities, 1914: A History of Denial* (New Haven, Conn. 2001).

Höpfner, Hans-Paul, *Die Universität Bonn im Dritten Reich: Akademische Biographien unter nationalsozialistischer Herrschaft* (Bonn, 1999).

Höss, Rudolf, *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess* (Londra, 1959 [1951]).

Hossbach, Friedrich, *Zwischen Wehrmacht und Hitler, 1934-1938* (Göttingen, 1965 [1949]).

Huber, Engelbert, *Das ist Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1933).

Huber, Ernst Rudolf, *Verfassungsrecht des Grossdeutschen Reiches* (Hamburg, 1939).

Huck, Gerhard (ed.), *Sozialgeschichte der Freizeit: Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur in Deutschland* (Wuppertal, 1980).

Hull, David Stewart, *Film in the Third Reich: A Study of the German Cinema, 1933-1945* (Berkeley, Calif., 1969).

—, 'On the Trail of Missing Masterpieces: Modern Art from German Galleries', în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 121-33.

Hüttenberger, Peter, 'Heimtückefälle vor dem Sondergericht München 1933-1939', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, IV. 435-526.

Iber, Harald, *Christlicher Glaube oder rassischer Mythus: Die Auseinandersetzung der Bekennenden Kirche mit Alfred Rosenbergs 'Der Mythus des 20. Jahrhunderts'* (Frankfurt am Main, 1987).

Iggers, Georg G. (ed.), *The Social History of Politics: Critical Perspectives in West German Historical Writing since 1945* (Leamington Spa, 1985).
—, 'Introduction', în idem (ed.), *The Social History of Politics*, 1-48.
Infield, Glenn B., *Leni Riefenstahl: The Fallen Film Goddess* (New York, 1976).
Institut für die Geschichte der Arbeiterbewegung (ed.), *In den Fängen des NKWD: Deutsche Opfer des stalinistischen Terrors in der UdSSR* (Berlin, 1991).
Jacobsen, Hans Adolf, *Nationalsozialistische Aussenpolitik, 1933-1938* (Frankfurt am Main, 1968).
—, *et al. (edit.), Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus, 1933-1945* (3 vol., Bielefeld, 1961).
Jádi, Inge, *et al Beyond Reason: Art and Psychosis. Works from the Prinzhorn Collection* (Londra, 1996).
James, Harold, 'Die Deutsche Bank und die Diktatur 1933-1945', în Lothar Gall *et al., Die Deutsche Bank 1870-1995* (München, 1993), 315-408.
—, 'Innovation and Conservatism in Economic Recovery: The Alleged „Nazi Recovery" of the 1930s', în Childers şi Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich*, 114-38.
—, *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War against the Jews: The Expropriation of Jewish-owned Property* (Cambridge, 2001).
—, *The Nazi Dictatorship and the Deutsche Bank* (Cambridge, 2004).
Janda, Annegret, 'The Fight for Modern Art: The Berlin Nationalgalerie after 1933', în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 105-18.
—, (ed.), *Das Schicksal einer Sammlung: Aufbau und Zerstörung der Neuen Abteilung der Nationalgalerie im ehemaligen Kronprinzen-Palais: Unter den Linden 1918-1945* (Berlin, 1986).
Jansen, Christian, *Professoren und Politik: Politisches Denken und Handeln der Heidelberger Hochschullehrer 1914-1935* (Gottingen, 1992).
—, *et al*. (edit.), *Von der Aufgabe der Freiheit: Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert: Festschrift für Hans Mommsen zum 5. November 1995* (Berlin, 1995).
Janssen, Karl-Heinz, 'Eine Welt brach zusammen', în Glaser şi Silenius (edit.), *Jugend im Dritten Reich*, 88-90.
—, şi Tobias, Fritz, *Der Sturz der Generale: Hitler und die Blomberg-Fritsch Krise 1938* (München, 1994 [1938]).
Jarausch, Konrad H., *Deutsche Studenten 1800-1970* (Frankfurt am Main, 1984).
—, *The Unfree Professions: German Lawyers, Teachers, and Engineers, 1900-1950* (New York, 1990).
Jaskot, Paul B., *The Architecture of Oppression: The SS, Forced Labor and the Nazi Monumental Building Economy* (Londra, 2000).

Jaworski, Rudolf, *Vorposten oder Minderheit?: Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der CSR* (Stuttgart, 1977).

Jelavich, Barbara, *Modern Austria: Empire and Republic, 1815-1986* (Cambridge, 1987).

Jellonnek, Burkhard, *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz: Die Verfolgung von Homosexuellen in Dritten Reich* (Paderborn, 1990).

—, 'Staatspolizeiliche Fahndungs- und Ermittlungsmethoden gegen Homosexuelle. Regionale Differenzen und Gemeinsamkeiten', în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 343-56.

Joachimsthaler, Anton, *Hitlers Liste: Ein Dokument persönlicher Beziehungen* (München, 2003).

John, Eckhard, *Musikbolschewismus: Die Politisierung der Musik in Deutschland, 1918-1938* (Stuttgart, 1994).

Johnson, Eric A., *Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York, 1999).

Jung, Otmar, *Plebiszit und Diktatur: Die Volksabstimmungen der Nationalsozialisten: Die Fälle 'Austritt aus dem Völkerbund' (1933), 'Staatsoberhaupt' (1934) und 'Anschluss Usterreichs' (1938)* (Tübingen, 1995).

Jupper, Alfons (ed.), *Staatliche Akten über die Reichskonkordatsverhandlungen 1933* (Mainz, 1969).

Kaftan, Kurt Gustav, *Der Kampf um die Autobahnen: Geschichte der Autobahnen in Deutschland 1907-1935* (Berlin, 1955).

Kaienburg, Hermann, 'Funktionswandel des KZ-Kosmos? Das Konzentrationslager Neuengamme 1938-1945', în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 259-84.

—, *'Vernichtung durch Arbeit': Der Fall Neuengamme: Die Wirtschaftsbestrebungen der SS und ihre Auswirkungen auf die Existenzbedingungen der KZ-Gefangenen* (Bonn, 1990).

Kaiser, Ernst şi Knorn, Michael, *'Wir lebten und schliefen zwischen den Toten': Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit und Vernichtung in den Frankfurter Adlerwerken* (Frankfurt am Main, 1994).

Kaiser, Fritz, *Führer durch die Ausstellung Entartete Kunst* (Berlin, 1937).

Kaiser, Jochen-Christoph, 'Protestantismus, Diakonie und „Judenfrage" 1933- 41', *VfZ* 37 (1989), 673-714.

Kalshoven, Hedda (ed.), *Ich denk so viel an Euch: Ein deutsch-holländischer Briefwechsel 1920-1949* (München, 1995 [1991]).

Kaplan, Marion A., *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany* (New York, 1998).

Kappeler, Alphons, *Ein Fall von 'Pseudologia phantastica' in der deutschen Literatur: Fritz Reck-Malleczewen* (2 vol., Göppingen, 1975).

Karlsch, Rainer şi Stokes, Raymond G., *Faktor Öl: Die Geschichte der Mineralölwirtschaft in Deutschland 1859-1974* (München, 2003).

Karow, Yvonne, *Deutsches Opfer: Kultische Selbstauslöschung auf den Reichsparteitagen der NSDAP* (Berlin, 1997).

Kaschuba, Wolfgang, *Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert* (München, 1990).

—, şi Lipp, Carola, 'Kein Volk steht auf, kein Sturm bricht los. Stationen dörflichen Lebens auf dem Weg in den Faschismus', în Beck *et al.* (edit.), *Terror und Hoffnung*, 111-55.

—, *Dörfliches Überleben: Zur Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert* (Tübingen, 1982).

Kater, Michael H., 'Die ernsten Bibelforscher im Dritten Reich', *VfZ* 17 (1969), 181-218.

—, 'Die deutsche Elternschaft im nationalsozialistischen Erziehungssystem. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte der Familie', *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 67 (1980), 484-512.

—, 'Medizin und Mediziner im Dritten Reich', *Historische Zeitschrift*, 244 (1987), 299-352.

—, *Doctors under Hitler* (Chapel Hill, N.C., 1989).

—, *Different Drummers: Jazz in the Culture of Nazi Germany* (New York, 1992).

—, *The Twisted Muse: Musicians and their Music in the Third Reich* (New York, 1997).

—, *Composers of the Nazi Era: Eight Portraits* (New York, 2000).

—, *Hitler Youth* (Cambridge, Mass., 2004).

—, şi Riethmüller, Albrecht (edit.), *Music and Nazism: Art under Tyranny, 1933-1945* (Laaber, 2003).

Kehrl, Hans, *Krisenmanager im Dritten Reich: 6 Jahre Frieden, 6 Jahre Krieg: Erinnerungen* (Düsseldorf, 1973).

Keim, Wolfgang, *Erziehung unter der Nazi-Diktatur* (2 vol., Darmstadt, 1995-7).

Keinemann, Friedrich, *Vom Krummstab zur Republik: Westfälischer Adel unter preussischer Herrschaft 1802-1945* (Bochum, 1997).

Keitz, Christine, 'Die Anfänge des modernen Massentourismus in der Weimarer Republik', *Archiv für Sozialgeschichte*, 33 (1993), 179-209.

Keller, Bernhard, *Das Handwerk im faschistischen Deutschland: Zum Problem der Massenbasis* (Köln, 1980).

Kershaw, Ian, 'Antisemitismus und Volksmeinung. Reaktionen auf die Judenverfolgung', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, II. 280-348.

—, 'The Persecution of the Jews and German Popular Opinion in the Third Reich', *Leo Baeck Institute Year Book*, 26 (1981), 261-89.

—, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933- 1945* (Oxford, 1983).

—, 'How Effective Was Nazi Propaganda?', în Welch (ed.), *Nazi Propaganda*, 180-205.
—, *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1987).
—, 'Der Uberfall auf Polen und die offentliche Meinung in Deutschland', în Hansen *et al.* (edit.), *Politischer Wandel*, 237-50.
—, *Hitler, 1889-1936: I Hubris* (Londra, 1998).
—, *Hitler, 1936-1945: II Nemesis* (Londra, 2000).
—, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (a 4-a ediție, Londra, 2000 [1985]).
Kersten, Felix, *The Kersten Memoirs, 1940-1945* (Londra, 1956 [1952]).
Kessler, Harry Graf, *Tagebücher, 1918-1937*, ed. Wolfgang Pfeiffer-Belli (Frank furt am Main, 1982 [1961]).
Ketelsen, Uwe-Karsten, *Literatur und Drittes Reich* (Schernfeld, 1992).
Kiaulehn, Walther, *Mein Freund der Verleger – Ernst Rowohlt und seine Zeit* (Reinbek, 1967).
Kieffer, Fritz, *Judenverfolgung in Deutschland – eine innere Angelegenheit? Internationale Reaktionen auf die Fluchtlingsproblematik 1933-1939* (Stuttgart, 2002).
Kiemeier, Klaus, *The Ufa Story: A History of Germany's Greatest Film Company 1918-1945* (New York, 1996).
Kimmel, Günther, 'Das Konzentrationslager Dachau: Eine Studie zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, II. 349-413.
Kirchberg, Peter, 'Typisierung in der Kraftfahrzeugindustrie und der Generalbevollmächtigte für das Kraftfahrwesen', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1969), 117-42.
Kirchliches Jahrbuch für die Evangelische Kirche in Deutschland 1933-1944 (Gütersloh, 1948).
Kirkpatrick, Clifford, *Women in Nazi Germany* (Londra, 1939).
Kitchen, Martin, *The Coming of Austrian Fascism* (Londra, 1980).
Kittel, Manfred, 'Konfessioneller Konflikt und politische Kultur in der Weimarer Republik', în Blaschke (ed.), *Konfessionen im Konflikt*, 243-98.
Klee, Ernst, *Die SA Jesu Christi: Die Kirchen im Banne Hitlers* (Frankfurt am Main, 1989).
Kleiber, Lore, ' „Wo ihr seid, da soll die Sonne scheinen!" – Der Frauenarbeitsdienst am Ende der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 188-214.
Klein, Burton H., *Germany's Economic Preparations for War* (Cambridge, Mass., 1959).
Klein, Thomas (ed.), *Die Lageberichte der Geheimen Staatspolizei über die Provinz Hessen-Nassau, 1933-1936* (Köln, 1986).

Kleine, George H., 'Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus', *VfZ* 26 (1978), 100-143.

Klemperer, Klemens von, *German Resistance Against Hitler: The Search for Allies Abroad, 1938-1945* (Oxford, 1992).

Klemperer, Victor, *LTI: Notizbuch eines Philologen* (Leipzig, 1975 [1947]).

—, *I Shall Bear Witness: The Diaries of Victor Klemperer 1933-1941* (Londra, 1998 [1995]).

—, *Tagebücher 1933-1934* (*Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten: Tagebücher 1933-1945*, I) (Berlin, 1999 [1995]).

Klepper, Jochen, *Unter dem Schatten Deiner Flügel: Aus den Tagebüchern der Jahre 1932-1942* (Stuttgart, 1956).

Klessmann, Christoph, 'Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich', în Lundgreen (ed.), *Wissenschaft im Dritten Reich*, 350-83.

Kley, Stefan, *Hitler, Ribbentrop und die Entfesselung des Zweiten Weltkriegs* (Paderborn, 1996).

Kling, Willi, *Kleine Geschichte der IG Farben – der Grossfabrikant des Todes* (Berlin, 1957).

Klingemann, Carsten, 'Social-scientific Experts – No Ideologues: Sociology and Social Research in the Third Reich', în Turner și Käsler (edit.), *Sociology Responds to Fascism*, 127-54.

—, *Soziologie im Dritten Reich* (Baden-Baden, 1996).

Klinksiek, Dorothee, *Die Frau im NS-Staat* (Stuttgart, 1982).

Klönne, Arno, *Jugend im Dritten Reich: Die Hitler-Jugend und ihre Gegner* (Köln, 1999 [1982]).

Klöss, Erhard (ed.), *Reden des Fuhrers: Politik und Propaganda Adolf Hitlers, 1922-1945* (München, 1967).

Klotzbach, Kurt, *Gegen den Nationalsozialismus: Widerstand und Verfolgung in Dortmund 1930-1945: Eine historisch-politische Studie* (Hanovra, 1969).

Knauer, Wilfried (ed.), *Nationalsozialistische Justiz und Todesstrafe: Eine Dokumentation zur Gedenkstätte in der Justizvollzugsanstalt Wolfenbüttel* (Braun schweig, 1991).

Knigge-Tesche, Renate (ed.), *Berater der Braunen Macht: Wissenschaft und Wissenschaftler im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1999).

Knipping, Franz și Müller, Klaus-Jürgen, *Machtbewusstsein in Deutschland am Vorabend des Zweiten Weltkrieges* (Paderborn, 1984).

Koch, Hans-Jörg, *Das Wunschkonzert im NS-Rundfunk* (Köln, 2003).

Kochan, Lionel, 'Martin Niemöller', în Gutman (ed.), *Encyclopedia of the Holo caust*, III. 1,061.

Kocka, Jürgen (ed.), *Theorien in der Praxis des Historikers* (Göttingen, 1977).

Kohlrausch, Eduard (ed.), *Deutsche Strafgesetze vom 19. Dezember 1932 bis 12. Juni 1934* (Berlin, 1934).

Komjathy, Anthony T. şi Stockwell, Rebecca, *German Minorities and the Third Reich: Ethnic Germans of East Central Europe between the Wars* (New York, 1980).
König, Ulrich, *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus: Verfolgung und Widerstand* (Bochum, 1989).
Königseder, Angelika şi Wetzel, Juliane, 'Die „Bilderverbrennung" 1939 – ein Pendant?', în *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 5 (2003), 439-46.
Koonz, Claudia, *Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics* (Londra, 1988 [1987]).
Kopf, Paul şi Miller, Max (edit.), *Die Vertreibung von Bischof Joannes Baptista Sproll von Rottenburg, 1938-1945: Dokumente zur Geschichte des kirchlichen Widerstands* (Mainz, 1971).
Kopper, Christopher, 'Die „Arisierung" jüdischer Privatbanken im Nationalsozialismus', *Sozialwissenschaftliche Information für Unterricht und Studium*, 20 (1991), 11-16.
—, 'Privates Bankwesen im Nationalsozialismus. Das Bankhaus M. M. Warburg & Co.', în Werner Plumpe şi Christian Kleinschmidt (edit.), *Unternehmen zwischen Markt und Macht: Aspekte deutscher Unternehmens- und Industriegeschichte im 20 Jahrhundert* (Essen, 1992), 61-73.
—, *Zwischen Marktwirtschaft und Dirigismus: Bankenpolitik im 'Dritten Reich', 1933-1939* (Bonn, 1995).
Körber, Robert, *Rassensieg in Wien, der Grenzfeste des Reiches* (Viena, 1939).
Kornrumpf, Martin, *HAFRABA e.V.: Deutsche Autobahn-Planung 1926-1934* (Bonn, 1990).
Kosthorst, Erich şi Walter, Bernd, *Konzentrations und Strafgefangenenlager im Dritten Reich: Beispiel Emsland* (3 vol., Düsseldorf, 1983).
Kowowski, Albert S., *Polens Politik gegenüber seiner deutschen Minderheit, 1919-1939* (Wiesbaden, 1998).
Kracauer, Siegfiried, *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film* (Princeton, N.J., 1947).
Kracik, Jörg, *Die Politik des deutschen Aktivismus in der Tschechoslowakei, 1920-1938* (Frankfurt am Main, 1999).
Kramer, David, 'Jewish Welfare Work under the Impact of Pauperization', în Paucker *et al.* (edit.), *The Jews in Nazi Germany*, 173-88.
Kramer, Helgard, 'Frankfurt's Working Women: Scapegoats or Winners of the Great Depression?', în Evans şi Geary (edit.), *The German Unemployed* 108-41.
Kratzsch, Gerhard, *Der Gauwirtschaftsapparat der NSDAP: Menschenführung – 'Arisierung' – Wehrwirtschaft im Gau Westfalen-Süd: Eine Studie zur Herrschaftspraxis im totalitären Staat* (Münster, 1989).
—, 'Die „Entjudung" der mittelständischen Wirtschaft im Regierungsbezirk Arnsberg', în Herzig *et al.* (edit.), *Verdrängung und Vernichtung*, 91-114.

Kraul, Margret, *Das deutsche Gymnasium 1780-1980* (Frankfurt am Main, 1984).
Krausnick, Helmut, *et al.*, *Anatomy of the SS State* (Londra, 1968 [1965]).
Kreimeier, Klaus, *The Ufa Story: A History of Germany's Greatest Film Company, 1918-1945* (New York, 1996).
Kreisster, Felix (ed.), *Fünfzig Jahre danach – der 'Anschluss' von innen gesehen* (Viena, 1989).
Krellmann, Hanspeter (ed.), *Wer war Richard Strauss?: Neunzehn Antworten* (Frankfurt am Main, 1999).
Kreutzer, Heike, *Das Reichskirchenministerium im Gefüge der nationalsozialistischen Herrschaft* (Düsseldorf, 2000).
Kroll, Gerhard, *Von der Weltwirtschaftskrise zur Staatskonjunktur* (Berlin, 1958).
Kropat, Wolf-Arno, *Kristallnacht in Hessen: Der Judenpogrom vom November 1938: Eine Dokumentation* (Wiesbaden, 1997 [1988]).
—, *'Reichskristallnacht': Der Judenpogrom vom 7. bis 10. November 1938- Urheber, Täter, Hintergründe* (Wiesbaden, 1997).
—(ed.), *Justiz und Judenverfolgung* (2 vol., Wiesbaden, 1975).
Krudener, Jürgen von, 'Zielkonflikte in der nationalsozialistischen Agrarpolitik: Ein Beitrag zur Diskussion des Leistungsproblems in zentralgelenkten Wirtschaftssystemen', *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, 94 (1974), 335-61.
Krüger, Hardy, 'Von der Ordensburg nach Babelsberg', în Leeb (ed.), '*Wir waren*', 49-55.
Krüger, Peter, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar* (Darmstadt, 1985).
Krüger-Charlé, Michael, 'Carl Goerdelers Versuche der Durchsetzung einer alternativen Politik 1933 bis 1937', în Schmädeke și Steinback (edit.), *Der Widerstand*, 383-404.
Kucera, Jaroslav, *Minderheit im Nationalstaat: Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918-1938* (München, 1999).
Kube, Alfred, *Pour le mérite und Hakenkreuz: Hermann Göring im Dritten Reich* (München, 1987 [1986]).
—, 'Hermann Goering: Second Man in the Third Reich', în Smelser și Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 62-73.
Kühl, Stefan, *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism* (New York, 1994).
Kühnl, Reinhard, 'Reichsdeutsche Geschichtswissenschaft', în Tröger (ed.), *Hochschule*, 92-104.
Kulka, Otto Dov, 'Die Nürnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung im Lichte geheimer NS-Lage- und Stimmungsberichte', *VfZ* 32 (1984), 582-624.

—(ed.) *Deutsches Judentum unter dem Nationalsozialismus*, I: *Dokumente zur Geschichte der Reichsvertretung der deutschen Juden 1933-1939* (Tübingen, 1997).

Kupper, Alfons (ed.), *Staatliche Akten über die Reichskonkordatsverhandlungen 1933* (Mainz, 1969).

Kwiet, Konrad, 'Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung', în Benz (ed.), *Die Juden*, 545-659.

—, 'To Leave or Not to Leave: The German Jews at the Crossroads', în Pehle (ed.), *November 1938*, 139-53.

—, şi Eschwege, Helmut (edit.), *Selbstbehauptung und Widerstand: Deutsche Juden im Kampf um Existenz und Menschenwürde 1933-1945* (Hamburg, 1984).

Laak, Dirk van, 'Die Mitwirkenden bei der „Arisierung". Dargestellt am Beispiel der rheinisch-westfälischen Industrieregion, 1933-1940', în Büttner (ed.), *Die Deutschen*, 231-57.

—, "Wenn einer ein Herz im Leibe hat, der lässt sich von einem deutschen Arzt behandeln" – Die „Entjudung" der Essener Wirtschaft von 1933 bis 1941', în Alte Synagoge (ed.), *Entrechtung und Selbsthilfe*, 12-30.

Lächele, Rainer, *Ein Volk, ein Reich, ein Glaube: Die Deutschen Christen in Württemberg 1925-1960* (Stuttgart, 1993).

Ladwig-Winters, Simone, *Wertheim, ein Warenhausunternehmen und seine Eigentümer: Ein Beispiel der Entwicklung der Berliner Warenhäuser bis zur 'Arisierung'* (Münster, 1997).

—, 'The Attack on Berlin Department Stores (*Warenhäuser*) after 1933', în Bankier (ed.), *Probing*, 246-67.

Lambert, Peter, 'From Antifascist to Volkshistoriker: *Demos* and *Etnos* in the Political Thought of Fritz Rörig, 1921-45', în Berger *et al*. (edit.), *Writing National Histories*, 137-49.

Lammers, Britta, *Werbung im Nationalsozialismus: Die Kataloge der 'Grossen Deutschen Kunstausstellung', 1937-1944* (Weimar, 1999).

Lane, Barbara Miller, *Architecture and Politics in Germany, 1918-1945* (Cambridge, Mass., 1968).

Lange, Sabine, '... *wir haben nicht nur das Chaos, sondern wir stehen an einem Beginn... Hans Fallada 1945-1946* (Neubrandenburg, 1988).

Langelüddeke, Albrecht, *Die Entmannung von Sittlichkeitsverbrechern* (Berlin, 1963).

Laqua, Carsten, *Wie Micky unter die Nazis fiel: Walt Disney und Deutschland* (Reinbek, 1992).

Laqueur, Walter, *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography* (New York, 1976).

Large, David Clay (ed.), *Contending with Hitler: Varieties of German Resistance in the Third Reich* (Washington, D.C., 1991).

Lärmer, Karl, *Autobahnbau in Deutschland 1933 bis 1945: Zu den Hintergründen* (Berlin, 1975).

Larsen, Stein U. *et al*. (edit.), *Who Were the Fascists? Social Roots of European Fascism* (Bergen, 1980).

Lauterbach, Iris (ed.), *Bürokratie und Kult: Das Parteizentrum der NSDAP am Königsplatz in München: Geschichte und Rezeption* (München, 1995).

Lautmann, Rüdiger, *Seminar: Gesellschaft und Homosexualität* (Frankfurt am Main, 1977).

—, 'Gay Prisoners in Concentration Camps as Compared with Jehovah's Witnesses and Political Prisoners', în Berenbaum (ed.), *A Mosaic of Victims*, 200-206.

Lee, W. Robert și Rosenhaft, Eve (edit.), *The State and Social Change in Germany 1880-1980* (Oxford, 1990).

Leeb, Johannes (ed.), *'Wir waren Hitlers Eliteschüler': Ehemalige Zöglinge der NS-Ausleseschulen brechen ihr Schweigen* (Hamburg, 1998).

Lehmann, Hartmut și Melton, James Van Horn (edit.), *Paths of Continuity: Central European Historiography from the 1930s to the 1950s* (Cambridge, 1994).

—, și Oexle, Otto Gerhard (edit.), *Nationalsozialismus in den Kulturwissenschaften* (2 vol., Göttingen, 2004-5).

Lehmann, Joachim, 'Mecklenburgische Landwirtschaft und „Modernisierung" in den dreissiger Jahren', în Bajohr (ed.), *Norddeutschland im Nationalsozialismus*, 335-46.

Lehmbruch, Hans, 'Acropolis Germaniae. Der Königsplatz-Forum der NSDAP', în Lauterbach (ed.), *Bürokratie und Kult*, 17-46.

Lehnert, Detlef, *Sozialdemokratie zwischen Protestbewegung und Regierungspartei 1848 bis 1983* (Frankfurt am Main, 1983).

Leimkugel, Franz, 'Antisemitische Gesetzgebung in der Pharmazie, 1933-1939', în Meinel și Voswinckel (edit.), *Medizin*, 230-35.

Leiser, Erwin, *Nazi Cinema* (Londra, 1974 [1968]).

Leitz, Christian, 'Nazi Germany's Intervention in the Spanish Civil War and the Foundation of HISMA/ROWAK', în Preston și Mackenzie (edit.), *The Republic Besieged*, 53-85.

Lenger, Friedrich, *Sozialgeschichte der deutschen Handwerker seit 1800* (Frankfurt am Main, 1988).

Lenz, Rudolf, *Karstadt: Ein deutscher Warenhauskonzern 1920-1950* (Stuttgart, 1995).

Levi, Erik, *Music in the Third Reich* (New York, 1994).

Levine, Herbert S., *Hitler's Free City: A History of the Nazi Party in Danzig, 1925-39* (Chicago, 1973).

—, 'The Mediator: Carl J. Burckhardt's Efforts to Avert a Second World War', *Journal of Modern History*, 45 (1973), 439-53.

Lewy, Guenter, *The Catholic Church and Nazi Germany* (New York, 1964).

—, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York, 2000).

Ley, Michael și Schoeps, Julian H., *Der Nationalsozialismus als politische Religion* (Bodenheim, 1997).

Ley, Robert, *Soldaten der Arbeit* (München, 1938).

Lidtke, Vernon L., *The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany* (New York, 1985).

Lindner, Helmut, ' „Deutsche" und „gegentypische" Mathematik. Zur Begründung einer „arteigenen Mathematik" im „Dritten Reich" durch Ludwig Bieberbach', în Mehrtens și Richter (edit.), *Naturwissenschaft*, 88-115.

Lingelbach, Karl Christoph, *Erziehung und Erziehungstheorien im nationalsozialistischen Deutschland: Ursprünge und Wandlungen der 1933-1945 in Deutschlands vorherrschenden erziehungstheoretischen Strömungen: Ihre politischen Funktionen und ihr Verhältnis zur ausserschulischen Erziehungspraxis des 'Dritten Reiches'* (Frankfurt am Main, 1987 [1970]).

Linsmayer, Ludwig, *Politische Kultur im Saargebiet 1920-1932: Symbolische Politik, verhinderte Demokratisierung, nationalisiertes Kulturleben in einer abgetrennten Region* (St Ingbert, 1992).

Löffler, Peter (ed.), *Bischof Clemens August Graf von Galen: Akten, Briefe und Predigten 1933-1946*, I: *1933-1939* (Mainz, 1988).

Lohalm, Uwe, 'Local Administration and Nazi Anti-Jewish Policy', în Bankier (ed.), *Probing*, 109-46.

London, John, *Theatre under the Nazis* (Manchester, 2000).

London, Louise, 'Jewish Refugees, Anglo-Jewry and British Government Policy', în Cesarani (ed.), *The Making of Modern Anglo-Jewry*, 163-90.

—, *Whitehall and the Jews, 1933-1948: British Immigration Policy, Jewish Refugees, and the Holocaust* (Cambridge, 2000).

Longerich, Peter, *Die braunen Bataillone: Geschichte der SA* (München, 1989).

—, 'Nationalsozialistische Propaganda', în Bracher *et al.* (edit.), *Deutschland 1933-1945*, 291-314.

—, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (München, 1998).

—, *Der ungeschriebene Befehl: Hitler und der Weg zur 'Endlösung'* (München, 2001).

Lorentz, Bernhard, 'Die Commerzbank und die „Arisierung" im Altreich. Ein Vergleich der Netzwerkstrukturen und Handlungsspielräume von Grossbanken in der NS-Zeit', *VfZ* 50 (2002), 237-68.

Lorenz, Saskia, 'Die Zerstörung der Synagogen unter dem Nationalsozialismus', în Herzig (ed.), *Verdrängung und Vernichtung*, 153-72.

Löwenthal, Richard, *Die Widerstandsgruppe 'Neu Beginnen'* (Berlin, 1982).
—, şi von zur Mühlen, Patrick (edit.), *Widerstand und Verweigerung in Deutschland 1933 bis 1945* (Berlin, 1982).
Lowry, Stephen, *Pathos und Politik: Ideologie in Spielfilmen des Nationalsozialismus* (Tübingen, 1991).
Lucassen, Leo, *Zigeuner: Die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland, 1700-1945* (Köln, 1996).
Ludewig, Hans-Ulrich şi Kuessner, David, *'Es sei also jeder gewarnt': Das Sondergericht Braunschweig 1933-1945* (Braunschweig, 2000).
Ludwig, Johannes, *Boykott – Enteignung – Mord: Die 'Entjudung' der deutschen Wirtschaft* (Hamburg, 1989).
Lundgreen, Peter (ed.), *Wissenschaft im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1985).
Luther, Hans, *Vor dem Abgrund, 1930-1933: Reichsbankpräsident in Krisenzeiten* (Berlin, 1964).
Lüttichau, Mario-Andreas von, ' „Deutsche Kunst" and „Entartete Kunst": Die Münchner Ausstellungen 1937', în Schuster (ed.), *Die 'Kunststadt' München*, 12-36.
—, „*'Entartete Kunst*"', München, 1937: A Reconstruction', în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 45-81.
Macartney, Carlile A. şi Palmer, Alan, *Independent Eastern Europe: A History* (Londra, 1966).
Mack Smith, Denis, *Mussolini's Roman Empire* (Londra, 1976).
—, *Modern Italy: A Political History* (New Haven, Conn., 1997 [1959]).
Macrakis, Kristie, *Surviving the Swastika: Scientific Research in Nazi Germany* (New York, 1993).
Maier, Hans, *Politische Religionen: Die totalitären Regime und das Christentum* (Freiburg, 1995).
Maier, Helmut (ed.), *Rüstungsforschung im Nationalsozialismus: Organisation, Mobilisierung und Entgrenzung der Technikwissenschaften* (Göttingen, 2002).
Mairgünther, Wilfred, *Reichskristallnacht* (Kiel, 1987).
Maiwald, Klaus-Jurgen, *Filmzensur im NS-Staat* (Dortmund, 1983).
Malinowski, Stephan, *Vom König zum Führer: Sozialer Niedergang und politische Radikalisierung im deutschen Adel zwischen Kaiserreich und NS-Staat* (Berlin, 2003).
Mallmann, Klaus-Michael şi Gerhard, Paul, *Das zersplitterte Nein: Saarländer gegen Hitler* (Bonn, 1989).
—, *Herrschaft und Alltag: Ein Industrierevier im Dritten Reich* (Bonn, 1991).
—, 'Omniscient, Omnipotent, Omnipresent? Gestapo, Society and Resistance', în Crew (ed.), *Nazism*, 166-96.
—, *Milieus und Widerstand. Eine Verhaltensgeschichte der Gesellschaft im Nationalsozialismus* (Bonn, 1995).

Manchester, William, *The Arms of Krupp, 1587-1968* (New York, 1970 [1968]).
Mandell, Richard D., *The Nazi Olympics* (Londra, 1972 [1971]).
Mann, Reinhard, *Protest und Kontrolle im Dritten Reich: Nationalsozialistische Herrschaft im Alltag einer rheinischen Grossstadt* (Frankfurt am Main, 1987).
Marcon, Helmut, *Arbeitsbeschaffungspolitik der Regierungen Papen und Schleicher: Grundsteinlegung für die Beschäftigungspolitik im Dritten Reich* (Bern, 1974).
Marcus, Joseph, *Social and Political History of the Jews in Poland, 1919-1939* (Berlin, 1983).
Marschalck, Peter, *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1984).
Marshall-Cornwell, James *et al.* (edit.), *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918-1945: Aus den Akten des Deutschen Auswärtigen Amtes* (seria A-E, Baden-Baden, 1951-95).
Marssolek, Inge, 'Radio in Deutschland 1923-1960: Zur Sozialgeschichte eines Mediums', *Geschichte und Gesellschaft*, 27 (2001), 207-39.
—, ' „Die Zeichen an der Wand". Denunziation aus der Perspective des jüdischen Alltags im „Dritten Reich" ', *Historical Social Research*, 26 (2001), 204-18.
—, şi Saldern, Adelheid von (edit.), *Zuhören und Gehörtwerden*, I: *Radio im Nationalsozialismus: Zwischen Lenkung und Ablenkung* (Tübingen, 1998).
—, *Radiozeiten: Herrschaft, Alltag, Gesellschaft (1924-1960)*. (Potsdam, 1999).
Martens, Stefan, 'Die Rolle Hermann Görings in der deutschen Aussenpolitik 1937/38', în Knipping şi Müller (edit.), *Machtbewusstsein*, 75-82.
—, *Hermann Göring: 'Erster Paladin des Führers' und 'Zweiter Mann im Reich'* (Paderborn, 1985).
Marxen, Klaus, *Das Volk und sein Gerichtshof: Eine Studie zum nationalsozialistischen Volksgerichtshof* (Frankfurt am Main, 1994).
Maschmann, Melita, *Account Rendered: A Dossier on My Former Self* (Londra, 1964).
Mason, Timothy W., 'The Primacy of Politics – Politics and Economics in National Socialist Germany', în Woolf (ed.), *The Nature of Fascism*, 165-95.
—, 'The Legacy of 1918 for National Socialism', în Nicholls şi Matthias (edit.), *German Democracy*, 215-40.
—(ed.), *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft: Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936-1939* (Opladen, 1975).
—, 'The Workers' Opposition in Nazi Germany', *History Workshop Journal*, 11 (1987), 120-37.
—, *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the 'National Community'* (Providence, R.I., 1993 [1977]).
—, 'The Domestic Dynamics of Nazi Conquests: A Response to Critics', în Childers şi Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich*, 161-89.

—, *Nazism, Fascism and the Working Class* (Cambridge, 1995).

—, 'Women in Germany, 1925-1940: Family, Welfare and Work', în idem, *Nazism, Fascism and the Working Class*, 131-211.

Mastny, Vojtech, *The Czechs under Nazi Rule: The Failure of National Resistance, 1939-1942* (Londra, 1971).

Matthias, Erich, *Mit dem Gesicht nach Deutschland* (Dusseldorf, 1968).

Matzerath, Horst (ed.), *'... vergessen kann man die Zeit nicht, das ist nicht moglich...': Kölner erinnern sich an die Jahre 1929-1945* (Köln, 1985).

—, şi Volkmann, Heinrich, 'Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus', în Kocka (ed.), *Theorien*, 86-116.

Maurer, Trude, 'The Background for Kristallnacht: The Expulsion of Polish Jews', în Pehle (ed.), *November 1938*, 44-72.

Maxwell, David G., 'Ernst Hanfstaengl: Des „Fuhrers" Klavierspieler', în Smelser *et al.* (edit.), *Die braune Elite*, II: *21 weitere biographische Skizzen*, 137-49.

Mayer, Paul (ed.), *Ernst Rowohlt in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (Rein-beck, 1968).

McKee, Ilse, *Tomorrow the World* (Londra, 1960).

McLeod, Hugh, *Piety and Poverty: Working-Class Religion in Berlin, London, and New York, 1870-1914* (New York, 1996).

—, *Religion and the People of Western Europe, 1789-1989* (Oxford, 1997 [1981]).

Mead, Margaret şi Métraux, Rhoda (edit.), *The Study of Culture at a Distance* (Chicago, 1953).

Medick, Hans şi Sabean, David (edit.), *Interest and Emotion: Essays in the Study of Family and Kinship* (Cambridge, 1984).

Meehan, Patricia, *The Unnecessary War: Whitehall and the German Resistance to Hitler* (Londra, 1992).

Mehl, Stefan, *Das Reichsfinanzministerium und die Verfolgung der deutschen Juden, 1933-1943* (Berlin, 1990).

Mehrtens, Herbert, 'Entartete Wissenschaft? Naturwissenschaften und National-sozialismus', în Siegele-Wenschkewitz şi Stuchlik (edit.), *Hochschule*, 113-28.

—, 'Kollaborationsverhältnisse: Natur- und Technikwissenschaften im NS-Staat und ihre Historie', în Meinel şi Voswinckel (edit.), *Medizin*, 13-32.

—, şi Richter, Steffen (edit.), *Naturwissenschaft, Technik und NS-Ideologie: Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte des Dritten Reichs* (Frankfurt am Main, 1980).

Meier, Kurt, *Die Deutschen Christen: Das Bild einer Bewegung im Kirchenkampf des Dritten Reiches* (Göttingen, 1964).

Meier-Benneckenstein, Paul (ed.), *Dokumente der deutschen Politik*, IV: *Deutschlands Aufstieg zur Grossmacht 1936* (Berlin, 1937).

Meinel, Christoph şi Voswinckel, Peter (edit.), *Medizin, Naturwissenschaft, Technik und Nationalsozialismus: Kontinuitäten und Diskontinuitäten* (Stuttgart, 1994).

Melton, James Van Horn, 'Continuities in German Historical Scholarship, 1933-1960', în Lehmann şi Melton (edit.), *Paths*, 1-18.

Melzer, Emanuel, 'The Polish Authorities and the Jewish Question, 1930-1939', în Greenbaum (ed.), *Minority Problems*, 77-81.

Mendelsohn, Ezra, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars* (Bloomington, Ind., 1983).

Mendes-Flohr, Paul, 'Jewish Cultural Life under National Socialism', în Meyer (ed.), *German-Jewish History*, 283-312.

Mensing, Björn, *Pfarrer und Nationalsozialismus: Geschichte einer Verstrickung am Beispiel der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Bayern* (Göttingen, 1998).

Menz, Egon, 'Sprechchor und Aufmarsch. Zur Entstehung des Thingspiels', în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 330-46.

Merker, Reinhard, *Die bildenden Künste im Nationalsozialismus: Kulturideologie, Kulturpolitik, Kulturproduktion* (Köln, 1983).

Merkl, Peter H., *Political Violence under the Swastika: 581 Early Nazis* (Princeton, N.J., 1975).

Merson, Allan, *Communist Resistance in Nazi Germany* (Londra, 1985).

Messerschmidt, Manfred, 'Foreign Policy and Preparation for War', în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany*, 541-717.

Meyer, Beate, *'Jüdische Mischlinge': Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933-1945* (Hamburg, 1999).

—, 'The Mixed Marriage: A Guarantee of Survival or a Reflection of German Society during the Nazi Regime?', în Bankier (ed.), *Probing*, 54-77.

Meyer, Michael, *The Politics of Music in the Third Reich* (New York, 1991).

Meyer, Michael A. (ed.), *German-Jewish History in Modern Times* (4 vol., New York, 1998 [1996]).

Meyhoff, Andreas, *Blohm und Voss im 'Dritten Reich': Eine Hamburger Grossfwerft zwischen Geschäft und Politik* (Hamburg, 2001).

Meynert, Joachim, *Was vor der 'Endlösung' geschah: Antisemitische Ausgrenzung und Verfolgung in Minden-Ravensberg, 1933-1945* (Münster, 1988).

Mezger, Edmund, *Kriminalpolitik auf kriminologischer Grundlage* (Stuttgart, 1934).

Michaelis, Herbert şi Schraepler, Ernst (edit.), *Ursachen und Folgen: Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart* (25 vol., Berlin, 1965-79).

Michalka, Wolfgang, 'Conflicts within the German Leadership on the Objectives and Tactics of German Foreign Policy 1933-9', în Mommsen şi Kettenacker (edit.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*, 48-60.

—, *Ribbentrop und die deutsche Weltpolitik, 1933-1940: Aussenpolitische Konzeptionen und Entscheidungsprozesse im Dritten Reich* (München, 1989 [1980]).

—, 'Joachim von Ribbentrop: From Wine Merchant to Foreign Minister', în Smelser și Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 165-72.

Milfull, John (ed.), *The Attractions of Fascism: Social Psychology and Aesthetics of the 'Triumph of the Right'* (New York, 1990).

Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany and the Second World War* (10 vol., Oxford 1990-[1979-]).

Miller, Susanne și Polthoff, Heinrich, *A History of German Social Democracy: From 1848 to the Present* (Leamington Spa, 1986).

Milton, Sybil, 'The Expulsion of Polish Jews from Germany October 1938 to July 1939: A Documentation', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 29 (1984), 169-200.

—, 'Die Konzentrationslager der dreissiger Jahre im Bild der in- und ausländischen Presse', în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 135-47.

—, ' „Gypsies" as Social Outsiders in Nazi Germany', în Gellately și Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders*, 212-32.

Milward, Alan S., 'Fascism and the Economy', în Laqueur (ed.), *Fascism: A Reader's Guide*, 409-53.

Minuth, Karl-Heinz (ed.), *Akten der Reichskanzlei: Die Regierung Hitler, 1933- 1934* (2 vol., Boppard, 1983).

Mockler, Anthony, *Haile Selassie's War* (Oxford, 1984).

Moeller, Felix, *Der Filmminister: Goebbels und der Film im Dritten Reich* (Berlin, 1998).

Möller, Horst, 'Nationalsozialistische Wissenschaftsideologie', în Tröger (ed.), *Hochschule*, 65-76.

Moltmann, Günter, 'Weltherrschaftsideen Hitlers', în Brunner și Gerhard (edit.), *Europa und Übersee*, 197-240.

Mommsen, Hans, *Beamtentum im Dritten Reich: Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik* (Stuttgart, 1976).

—, și Grieger, Manfred, *Das Volkswagenwerk und seine Arbeiter im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1996).

—, și Willems, Susanne (edit.), *Herrschaftsalltag im Dritten Reich: Studien und Texte* (Düsseldorf, 1988).

Mommsen, Wolfgang J. și Kettenacker, Lothar (edit.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement* (Londra, 1983).

Montefiore, Simon Sebag, *Stalin: The Court of The Red Tsar* (Londra, 2003).

Morsch, Günter, 'Oranienburg-Sachsenhausen, Sachsenhausen-Oranienburg', în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 111-34.

Morse, Arthur D., *While Six Million Died: A Chronicle of American Apathy* (New York, 1967).

Moser, Jonny, 'Depriving Jews of Their Legal Rights in The Third Reich', în Pehle (ed.), *November 1938*, 127-32.
Mosse, George L. (ed.), *Nazi Culture: Intellectual, Cultural and Social Life in the Third Reich* (Londra, 1966).
—, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich* (New York, 1975).
—(ed.), *International Fascism: New Thoughts and New Approaches* (Londra, 1979).
Mosse, Werner E., *The German-Jewish Economic Elite, 1820-1935: A Socio-Cultural Profile* (Oxford, 1989).
Mühlen, Patrick von zur, *'Schlagt Hitler an der Saar!': Abstimmungskampf, Emigration und Widerstand im Saargebiet, 1933-1935* (Bonn, 1979).
Müller, Christian, *Das Gewohnheitsverbrechergesetz vom 24. November 1933. Kriminalpolitik als Rassenpolitik* (Baden-Baden, 1997).
—, '„Modernes" Strafrecht im Nationalsozialismus: Das Gewohnheitsverbrechergesetz vom 24. 11. 1933', în Franz-Josef Düwell şi Thomas Bormbaum (edit.), *Themen juristischer Zeitgeschichte*, III (Baden-Baden, 1999), 46-70.
Müller, Franz, *Ein 'Rechtskatholik' zwischen Kreuz und Hakenkreuz: Franz von Papen als Sonderbevollmächtigter Hitlers in Wien 1934-1938* (Frankfurt am Main, 1990).
Müller, Hans, *Deutsches Bauerntum zwischen Gestern und Morgen* (Witzburg, 1940).
Müller, Ingo, 'Nationalsozialistische Sondergerichte. Ihre Stellung im System des deutschen Strafverfahrens', în Bennhold (ed.), *Spuren des Unrechts*, 17-34.
Müller, Joachim, *Sterilisation und Gesetzgebung bis 1933* (Husum, 1985).
Müller, Klaus-Jürgen, *Das Heer und Hitler: Armee und nationalsozialistisches Regime 1933-1940* (Stuttgart, 1969).
—(ed.), *General Ludwig Beck: Studien und Dokumente zur politisch-militärischen Vorstellungswelt und Tätigkeit des Generalstabschefs des deutschen Heeres 1933-1938* (Boppard, 1980).
—, 'Militärpolitik nicht Militäropposition!', *Historische Zeitschrift*, 235 (1982), 355-71.
Müller-Waldeck, Gunnar şi Ulrich, Roland, *Hans Fallada: Sein Leben in Bildern und Briefen* (Berlin, 1997).
Münkel, Daniela, *Bauern und Nationalsozialismus: Der Landkreis Celle im Dritten Reich* (Bielefeld, 1991).
—, 'Hakenkreuz und „Blut und Boden". Bäuerliches Leben im Landkreis Celle 1933-1939', *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 40 (1992), 206-47.
—, *Nationalsozialistische Agrarpolitik und Bauernalltag* (Frankfurt am Main, 1996).
—, *Der lange Abschied vom Agrarland: Agrarpolitik, Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft zwischen Weimar und Bonn* (Gottingen, 2000).
Muskalla, Dieter, *NS-Politik an der Saar unter Josef Bürckel: Gleichschaltung Neuordnung – Verwaltung* (Saarbrücken, 1995).

Mussgnug, Dorothee, *Die Reichsfluchtsteuer 1931-1933* (Berlin, 1993).

Nelles, Dieter, 'Jan Valtins „Tagebuch der Hölle- Legende und Wirklichkeit eines Schlüsselromans der Totalitarismustheorie', *1999: Zeitschrift für Sozial geschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 9 (1994), 11-45.

—, 'Organisation des Terrors im Nationalsozialismus', *Sozialwissenschaftliche Literatur-Rundschau*, 25 (2002), 5-28.

—, 'Die Rehabilitation eines Gestapo-Agenten: Richard Krebs/Jan Valtin', *Sozial-Geschichte*, 18 (2003), 148-58.

Neugebauer, Wolfgang, (ed.), *Widerstand und Verfolgung im Burgenland: Eine Dokumentation* (Viena, 1979).

Neuhäusler, Johann, *Kreuz und Hakenkreuz: Der Kampf des Nationalsozialismus gegen die katholische Kirche und der kirchliche Widerstand* (München, 1946).

Neurath, Paul Martin, *Die Gesellschaft des Terrors: Innenansichten der Konzentrationslager Dachau und Buchenwald* (Frankfurt am Main, 2004).

Neville, Peter, *Appeasing Hitler: The Diplomacy of Sir Nevile Henderson, 1937-39* (Basingstoke, 1999).

Newman, Simon, *March 1939: The British Guarantee to Poland: A Study in the Continuity of British Foreign Policy* (Oxford, 1976).

Nicholas, Lynn H., *The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War* (New York, 1994).

Nicholls, Anthony J. şi Matthias, Erich (edit.), *German Democracy and the Triumph of Hitler: Essays in Recent German History* (Londra, 1971).

Nicosia, Francis R., *The Third Reich and the Palestine Question* (Londra, 1985).

—, 'Ein nützlicher Feind: Zionismus im nationalsozialistischen Deutschland 1933-1939', *VfZ* 37 (1989), 367-400.

—, şi Lawrence D. Stokes (edit.), *Germans Against Nazism: Nonconformity, Opposition and Resistance in the Third Reich: Essays in Honour of Peter Hoffmann* (Oxford, 1990).

Niedhart, Gottfried şi Broderick, George, *Lieder in Politik und Alltag des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1999).

Niemann, Harry şi Herman, Armin (edit.), *Die Entwicklung der Motorisierung im Deutschen Reich und den Nachfolgestaaten* (Stuttgart, 1995).

Niemöller, Martin, *From U-boat to Pulpit* (Londra, 1936 [1934]). —, *Dahlemer Predigten 1936/37* (München, 1981).

Niermann, Hans-Eckhard, *Die Durchsetzung politischer und politisierter Strafjustiz im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1995).

Niethammer, Lutz (ed.), *'Die Jahre weiss man nicht, wo man die heute hinsetzen soll': Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet: Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930 bis 1960* (Berlin, 1983).

Nipperdey, Thomas, *Deutsche Geschichte 1866-1918* (2 vol., München, 1990).

Niven, William, 'The Birth of Nazi Drama? *Thing* Plays', în Londra (ed.), *Theatre under the Nazis*, 54-95.

Noakes, Jeremy, 'The Oldenburg Crucifix Struggle of November 1936: A Case Study of Opposition in the Third Reich', în Stachura (ed.), *The Shaping*, 210-33.

—, 'Nazism and Revolution', în Noel O'Sullivan (ed.), *Revolutionary Theory and Political Reality* (Londra, 1983), 73-100.

—, 'Nazism and Eugenics: The Background to the Nazi Sterilization Law of 14 July 1933', în Bullen *et al.* (edit.), *Ideas into Politics*, 75-94.

—, 'Wohin gehören die „Judenmischlinge"? Die Entstehung der ersten Durchführungsverordnungen zu den Nürnberger Gesetzen', în Büttner (ed.), *Das Unrechtsregime*, II. 69-89.

—, 'The Origins, Structure and Function of Nazi Terror', în O'Sullivan (ed.), *Terrorism, Ideology and Revolution*, 67-87.

—, 'Social Outcasts in the Third Reich', în Bessel (ed.), *Life in the Third Reich*, 183-96.

—, 'The Development of Nazi Policy towards the German-Jewish „*Mischlinge*", 1933-1945', *Leo Baeck Institute Year Book*, 34 (1989), 291-354.

—, şi Geoffrey Pridham (edit.), *Nazism 1919-1945* (4 vol., Exeter, 1983-98 [1974]).

Nitschke, Peter, 'Polizei und Gestapo. Vorauseilender Gehorsam oder polykratischer Konflikt?', în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 306-22.

Noam, Ernst şi Kropat, Wolf-Arno (edit.), *Justiz und Judenverfolgung* (2 vol., Wiesbaden, 1975).

Nothnagel, Hans şi Dähn, Ewald, *Juden in Suhl: Ein geschichtlicher Uberblick* (Konstanz, 1995).

Novick, Peter, *The Holocaust and Collective Memory: The American Experience* (Londra, 2000).

Nye, David E. (ed.), *Technologies of Landscape: From Reaping to Recycling* (Amherst, Mass., 1999).

Obenaus, Herbert, 'The Germans: „An Antisemitic People". The Press Campaign after 9 November 1938', în Bankier (ed.), *Probing*, 147-80.

Oberkrome, Willi, *Volksgeschichte: Methodische Innovation und volkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945* (Göttingen, 1992).

Obst, Dieter, *Reichskristallnacht: Ursachen und Verlauf des antisemitischen Pogroms vom November 1938* (Frankfurt am Main, 1991).

Oehler, Christiane, *Die Rechtsprechung des Sondergerichts Mannheim 1933- 1945* (Berlin, 1997).

Ogan, Bernd și Weiss, Wolfgang W., *Faszination und Gewalt: Zur politischen Asthetik des Nationalsozialismus* (Nürnberg, 1992).
O'Neill, Robert J., *The German Army and the Nazi Party 1933-1939* (Londra, 1968 [1966]).
Orth, Karin, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager: Eine politische Organisationsgeschichte* (Hamburg, 1999).
Ortmeyer, Benjamin, *Schulzeit unterm Hitlerbild: Analysen, Berichte, Dokumente* (Frankfurt am Main, 1996).
Osterroth, Franz și Schuster, Dieter, *Chronik der deutschen Sozialdemokratie* (Hanovra, 1963).
O'Sullivan, Noel (ed.), *Terrorism, Ideology and Revolution* (Brighton, 1986).
Overy, Richard J., 'Cars, Roads, and Economic Recovery in Germany, 1932-1938', *Economic History Review*, seria a 2-a, 28 (1975), 466-83.
—, 'The German Pre-war Production Plans: November 1936-April 1939', *English Historical Review*, 90 (1975), 778-97.
—, 'The German *Motorisierung* and Rearmament: A Reply', *Economic History Review*, 32 (1979), 107-13.
—, 'Heavy Industry in the Third Reich: The Reichswerke Crisis', *European History Quarterly*, 15 (1985), 313-39.
—, 'Unemployment in the Third Reich', *Business History*, 29 (1987), 253-82.
—, *War and Economy in the Third Reich* (Oxford, 1994).
—, *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia* (New York, 2004).
Padover, Saul K., *Experiment in Germany: The Story of an American Intelligence Officer* (New York, 1946).
Pahl-Weber, Elke și Schubert, Dirk, 'Myth and Reality in National Socialist Town Planning and Architecture: Housing and Urban Development in Hamburg, 1933-45', *Planning Perspectives*, 6 (1991), 161-88.
Papen, Franz von, *Memoirs* (Londra, 1952).
Paret, Peter, *An Artist Against the Third Reich: Ernst Barlach, 1933-1938* (Cambridge, 2003).
Parker, Robert A. C., *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War* (Londra, 1993).
—, 'Alternatives to Appeasement', în Finney (ed.), *The Origins of the Second World War*, 206-21.
—, *Churchill and Appeasement* (Londra, 2000).
Parkinson, Fred (ed.), *Conquering the Past: Austrian Nazism Yesterday and Today* (Detroit, Mich., 1959).
Pätzold, Kurt și Runge, Irene, *Pogromnacht 1938* (Berlin, 1988).
Paucker, Arnold *et al.* (edit.), *The Jews in Nazi Germany, 1933-1945* (Tübingen, 1986).

Paul, Gerhard, *'Deutsche Mutter – heim zu Dir!': Warum es misslang, Hitler an der Saar zu schlagen: Der Saarkampf 1933-1935* (Köln, 1984).
—, *Aufstand der Bilder: Die NS-Propaganda vor 1933* (Bonn, 1990).
—, și Mallmann, Klaus-Michael, 'Auf dem Wege zu einer Sozialgeschichte des Terrors: Eine Zwischenbilanz', în idem (edit.), *Die Gestapo*, 3-18.
—, *Milieus und Widerstand: Eine Verhaltensgeschichte der Gesellschaft im Nationalsozialismus* (Bonn, 1995).
—(edit.), *Die Gestapo: Mythos und Realität* (Darmstadt, 1995).
Pauley, Bruce F., *Hitler and the Forgotten Nazis: A History of Austrian National Socialism* (Chapel Hill, N.C., 1981).
—, *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism* (Chapel Hill, N.C., 1992).
Pehle, Walter H., *November 1938: From 'Reichskristallnacht' to Genocide* (New York, 1991).
Pentzlin, Heinz, *Hjalmar Schacht: Leben und Wirken einer umstrittenen Persönlichkeit* (Berlin, 1980).
Perkins, John, 'Nazi Autarchic Aspirations and the Beet-Sugar Industry, 1933-39', *European History Quarterly*, 29 (1990), 497-518.
Perry, Marvin și Schweitzer, Frederick M., *Jewish-Christian Encounters over the Centuries: Symbiosis, Prejudice, Holocaust, Dialogue* (New York, 1994).
Petach, Joachim, 'Architektur als Weltanschauung: Die Staats- und Parteiarchitektur im Nationalsozialismus', în Ogan și Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 197-204.
Peter, Karen (ed.), *NS-Presseanweisungen der Vorkriegszeit: Edition und Dokumentation*, V.: *1937* (München, 1998); VI: *1938* (München, 1999).
Peterson, Agnes. F., *et al.* (edit.), *Himmler: Geheimreden 1933 bis 1945* (Frankfurt am Main, 1974).
Peterson, Edward N., *The Limits of Hitler's Power* (Princeton, N.J., 1969).
Petrick, Fritz, 'Eine Untersuchung zur Beseitigung der Arbeitslosigkeit unter der deutschen Jugend in den Jahren von 1933 bis 1935', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1967), 287-300.
Petropoulos, Jonathan, 'A Guide through the Visual Arts Administration of the Third Reich', în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 121-53.
—, *Art as Politics in the Third Reich* (Chapel Hill, N.C., 1996).
—, *The Faustian Bargain: The Art World in Nazi Germany* (New York, 2000).
—, 'From Seduction to Denial: Arno Breker's Engagement with National Socialism', în Etlin (ed.), *Art*, 205-29.
Petsch, Joachim, 'Architektur und Stadtebau im Dritten Reich – Anspruch und Wirklichkeit', în Peukert și Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 175-98.

Petzina, Dietmar, 'Hauptprobleme der deutschen Wirtschaftspolitik 1932/33', *VfZ* 15 (1967), 18-55.

—, *Autarkiepolitik im Dritten Reich: Der nationalsozialistische Vierjahresplan (1936-42)* (Stuttgart, 1968).

—, *Die deutsche Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit* (Wiesbaden, 1977).

—, 'The Extent and Causes of Unemployment in the Weimar Republic', în Stachura (ed.), *Unemployment*, 29-48.

—*et al.* (edit.), *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, III: *Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches 1914-1945* (München, 1978).

Petzold, Joachim, *Franz von Papen: Ein deutsches Verhängnis* (München, 1995).

Peukert, Detlev J. K., *Die KPD im Widerstand: Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933 bis 1945* (Wuppertal, 1980).

—, 'Working-Class Resistance: Problems and Options', în Large (ed.), *Contending with Hitler*, 35-48.

—, 'The Genesis of the „Final Solution" from the Spirit of Science', în Childers și Caplan (edit.), *Reevaluating the Third Reich*, 234-52.

—, și Reulecke, Jürgen (edit.), *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981).

Peuschel, Harald, *Die Männer um Hitler: Braune Biographien – Martin Bormann, Joseph Goebbels, Hermann Göring, Reinhard Heydrich, Heinrich Himmler und andere* (Düsseldorf, 1982).

Phillips, Marcus S., 'The Nazi Control of the German Film Industry', *Journal of European Studies*, 1 (1971), 37-68.

Picker, Henry (ed.), *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-42* (Bonn, 1951).

Piekalkiewicz, Janusz, *Polenfeldzug: Hitler und Stalin zerschlagen die Polnische Republik* (Bergisch Gladbach, 1982).

Pikarski, Margot și Uebel, Günter (edit.), *Die KPD lebt! Flugblätter aus dem antifaschistischen Widerstandskampf der KPD 1933-1945* (3 vol., Berlin, 1980-89).

—, *Gestapo-Berichte über den antifaschistischen Widerstandskampf der KPD 1933 bis 1945* (3 vol., Berlin, 1989-90).

Pine, Lisa, 'The Dissemination of Nazi Ideology and Family Virtues through School Textbooks', *History of Education*, 25 (1996), 91-110.

—, *Nazi Family Policy, 1933-1945* (Oxford, 1997).

Pingel, Falk, *Häftlinge unter SS-Herrschaft: Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager* (Hamburg, 1978).

—, 'Konzeption und Praxis der nationalsozialistischen Konzentrationslager 1933 bis 1938. Kommentierende Bemerkungen', în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 148-66.

Plache, Bruno, *Das Raumgefüge der Welt: Erdkundebuch für Schulen mit höheren Lehrzielen*, I: *Deutschland* (Gottingen, 1939).

Plant, Richard, *The Pink Triangle: The Nazi War against Homosexuals* (Edinburgh, 1987 [1986]).

Platner, Geert (ed.), *Schule im Dritten Reich, Erziehung zum Tod? Eine Dokumentation* (München, 1983).

Plum, Günter, 'Wirtschaft und Erwerbsleben', în Benz (ed.), *Die Juden in Deutsch land 1933-1945*, 268-313.

Plumpe, Gottfried, *Die I.G. Farbenindustrie AG: Wirtschaft, Technik und Politik 1904-1945* (Berlin, 1990).

—, 'Antwort auf Peter Hayes', *Geschichte und Gesellschaft*, 18 (1992), 526-32.

Plumpe, Werner și Kleinschmidt, Christian (edit.) *Unternehmen zwischen Markt und Macht: Aspekte deutscher Unternehmens- und Industriegeschichte im 20. Jahrhundert* (Essen, 1992).

Pöggeler, Franz, 'Politische Inhalte in Fibeln und Lesebüchern des „Dritten Reiches" ', în Hohmann (ed.), *Erster Weltkrieg*, 75-104.

Pohle, Heinz, *Der Rundfunk als Instrument der Politik: Zur Geschichte des Rundfunks von 1923 bis 1928* (Hamburg, 1955).

Pois, Robert A., *National Socialism and the Religion of Nature* (Londra, 1986).

Poliakov, Léon și Wulf, Josef (edit.), *Das Dritte Reich und seine Denker: Doku mente* (Berlin, 1959).

Poller, Walter, *Arztschreiber in Buchenwald: Bericht des Häftlings 996 aus Block 36* (Hamburg, 1946).

Polster, Bernd, *Swing Heil: Jazz im Nationalsozialismus* (Berlin, 1989).

Pommerin, Reiner, *'Sterilisierung der Rheinlandbastarde': Das Schicksal einer farbigen deutschen Minderheit 1918-1937* (Dusseldorf, 1979).

Potter, Pamela M., 'The Nazi „Seizure" of the Berlin Philharmonic, or the Decline of a Bourgeois Musical Institution', în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 39-65.

—, *Most German of the Arts: Musicology and Society from the Weimar Republic to the End of Hitler's Reich* (New Haven, Conn., 1998).

Prantl, Helmut (ed.), *Die kirchliche Lage in Bayern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933-1943*, V: *Regierungsbezirk Pfalz 1933-1940* (Mainz, 1978).

Preston, Paul, *The Spanish Civil War, 1936-39* (Londra, 1986).

—, *Franco: A Biography* (Londra, 1993).

—, și Mackenzie, Anne L. (edit.), *The Republic Besieged: Civil War in Spain 1936-1939* (Edinburgh, 1996).

Prieberg, Fred K., *Musik im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1982).

—, *Trial of Strength: Wilhelm Furtwängler in the Third Reich* (Londra, 1991 [1986]).

Prinz, Michael, *Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen: Die Entwicklung des sozialen Status der Angestellten von der Weimarer Republik bis zum Ende der NS-Zeit* (München, 1986).

Prinzhorn, Hans, *Bildnerei der Geisteskranken: Ein Beitrag zur Psychologie und Psychopathologie der Gestaltung* (Berlin, 1922).

Probst, Volker, *Der Bildhauer Arno Breker* (Bonn, 1978).

Proctor, Robert N., *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (Londra, 1988).

—, *The Nazi War on Cancer* (Princeton, N.J., 1999).

Prümm, Karl, 'Das Erbe der Front. Der antidemokratische Kriegsroman der Weimarer Republik und seine nationalsozialistische Fortsetzung', în Denkler şi Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 138-64.

Przyrembel, Alexandra, *'Rassenschande': Reinheitsmythos und Vernichtungslegitimation im Nationalsozialismus* (Göttingen, 2003).

Pyta, Wolfram, *Dorfgemeinschaft und Parteipolitik, 1918-1933: Die Verschränkung von Milieu und Parteien in den protestantischen Landgebieten Deutschlands in der Weimarer Republik* (Dusseldorf, 1996).

Quine, Maria S., *Population Politics in Twentieth-Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies* (Londra, 1996).

Rabinbach, Anson G., 'Toward a Marxist Theory of Fascism and National Socialism', *New German Critique*, 1 (1974), 127-53.

—, 'The Aesthetics of Production in the Third Reich', în Mosse (ed.), *International Fascism*, 189-222.

Rabinovici, Doron, 'Expediting Expropriation and Expulsion: The Impact of the „Vienna Model" on Anti-Jewish Policies in Nazi Gemany, 1938', *Holocaust and Genocide Studies*, 14 (2000), 390-414.

—, *Instanzen der Ohnmacht: Wien 1938-1945: Der Weg zum Judenrat* (Frankfurt am Main, 2000).

Rainbird, Sean (ed.), *Max Beckmann* (New York, 2003).

Raitz von Frentz, Christian, *A Lesson Forgotten: Minority Protection under the League of Nations: The Case of the German Minority in Poland, 1920-1934* (Münster, 2000).

Rammstedt, Otthein, 'Theorie und Empirie des Volksfeindes. Zur Entwicklung einer „deutschen Soziologie" ', în Lundgreen (ed.), *Wissenschaft*, 253-313.

Rave, Paul Ortwin, *Kunstdiktatur im Dritten Reich* (Hamburg, 1949).

Read, Anthony şi Fisher, David, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact, 1939-1941* (Londra, 1988).

—, *Kristallnacht: Unleashing the Holocaust*(Londra, 1989).

Rebentisch, Dieter, 'Die „politische Beurteilung" als Herrschaftsinstrument der NSDAP', în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 107-28.

Reck, Friedrich, *Bockelson: Geschichte eines Massenwahns* (Stuttgart, 1968 [1937]).

—, *Diary of a Man in Despair* (Londra, 2000 [1966]).

Reese, Dagmar și Sachse, Carola, 'Frauenforschung zum Nationalsozialismus. Eine Bilanz', în Gravenhorst și Tatschmurat (edit.), *Töchter-Fragen*, 73-106.

Regge, Jürgen și Schubert, Werner (edit.), *Quellen zur Reform des Straf- und Strafprozessrechts, 2. Abteilung: NS-Zeit (1933-1939) – Strafgesetzbuch*, I: *Entwürfe eines Strafgesetzbuchs*; II: *Protokolle der Strafrechtskommission des Reichsjustizministeriums* (2 vol., Berlin, 1988-9).

Reich, Simon, *The Fruits of Fascism: Postwar Prosperity in Historical Perspective* (Ithaca, N.Y., 1990).

Reichel, Peter, *Der schöne Schein des Dritten Reiches: Faszination und Gewalt des Faschismus* (München, 1992).

—, ' „Volksgemeinschaft" und Führer-Mythos', în Ogan și Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 137-50.

Reichl, Johannes M., *Das Thingspiel. Über den Versuch eines nationalsozialistischen Lehrstuck-Theaters (Euringer – Heynick – Möller)* (Frankfurt, 1998).

Reichsjugendführung, *HJ im Dienst, Ausbildungsvorschrift für die Ertüchtigung der deutschen Jugend* (Berlin, 1935).

Reif, Heinz, *Adel im 19. und 20. Jahrhundert* (München, 1999).

—(ed.), *Adel und Bürgertum in Deutschland*, II: *Entwicklergslinien und Wende punkte im 20. Jahrhundert* (Berlin, 2001).

Reinharz, Jehuda și Schatzberg, Walter (edit.), *The Jewish Response to German Culture: From the Enlightenment to the Second World War* (Hanovra, N.H., 1985).

Remane, Horst, 'Conrad Weygand und die „Deutsche Chemie" ', în Meinel și Voswinckel (edit.), *Medizin*, 183-91.

Remy, Steven P., *The Heidelberg Myth: The Nazification and Denazification of a German University* (Cambridge, Mass., 2002).

Rentschler, Eric, *The Ministry of Illusion: Nazi Cinema and its Afterlife* (Cambridge, Mass., 1996).

Resse, Dagmar, 'Bund Deutscher Mädel. Zur Geschichte der weiblichen deutschen Jugend im Dritten Reich', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 163-87.

Reuband, Karl-Heinz, 'Denunziation im Dritten Reich. Die Bedeutung von Systemunterstützung und Gelegenheitsstrukturen', *Historical Social Research*, 26 (2001), 219-34.

Reuth, Ralf Georg, *Goebbels: Eine Biographie* (München, 1990).

Reynolds, David, *In Command of History: Churchill Fighting and Writing the Second World War* (Londra, 2004).

Rheinland-Pfalz, Ministerium der Justiz (ed.), *Justiz im Dritten Reich: NS-Sondergerichtsverfahren in Rheinland-Pfalz: Eine Dokumentation* (3 vol., Frankfurt am Main, 1994).

Rhodes, James M., *The Hitler Movement: A Modern Millenarian Revolution* (Stanford, 1980).

Ribbe, Wolfgang (ed.), *Die Lageberichte der Geheimen Staatspolizei über die Provinz Brandenburg und die Reichshauptstadt Berlin 1933 bis 1936*, I: *Der Regierungsbezirk Potsdam* (Köln, 1998).

Ribbentrop, Joachim von, *The Ribbentrop Memoirs* (Londra, 1954 [1953]).

Ribhegge, Wilhelm, *Geschichte der Universität Münster: Europa in Westfalen* (Münster, 1985).

Richardi, Hans-Günter, *Schule der Gewalt: Das Konzentrationslager Dachau 1933-1934* (München, 1983).

Richards, Donald Ray, *The German Bestseller in the Twentieth Century: A Complete Bibliography and Analysis, 1915-1940* (Berna, 1968).

Richarz, Monika, *Jüdisches Leben in Deutschland: Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte 1918-1945* (3 vol., Stuttgart, 1982).

Richter, Steffen, 'Die „Deutsche Physik"', în Mehrtens şi Richter (ed.), *Naturwissenschaft*, 116-41.

Riefenstahl, Leni, *Memoiren 1902-1945* (Berlin, 1990 [1987]).

Riethmüller, Albrecht, 'Stefan Zweig and the Fall of the Reich Music Chamber President Richard Strauss', în Kater şi Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 269-91.

Rigg, Bryan Mark, *Hitler's Jewish Soldiers: The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military* (Lawrence, Kans., 2002).

Rinser, Luise, *Saturn auf der Sonne* (Frankfurt am Main, 1994).

Ritchie, James M., *Gottfried Benn: The Unreconstructed Expressionist* (Londra, 1972).

—, *German Literature under National Socialism* (Londra, 1983).

Ritschl, Albrecht, *Deutschlands Krise und Konjunktur 1924-1934: Binnenkonjunktur, Auslandsverschuldung und Reparationsproblem zwischen Dawes-Plan und Transfersperre* (Berlin, 2002).

Ritter, Gerhard, 'Die deutschen Historikertage', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 4 (1953), 513-21.

Robbins, Keith, *Munich 1938* (Londra, 1968).

Roberts, Geoffrey K., *The Unholy Alliance: Stalin's Pact with Hitler* (Londra, 1991).

Rohde, Horst, 'Hitler's First Blitzkrieg and Its Consequences for North-eastern Europe', în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany*, II. 67-150.

Rohr, Werner, 'Über die Initiative zur terroristischen Gewalt der Gestapo – Fragen und Einwände zu Gerhard Paul', în idem şi Brigitte Berlekamp (edit.), *Terror, Herrschaft und Alltag im Nationalsozialismus. Probleme der Sozialgeschichte des deutschen Faschismus* (Münster, 1995), 211-24.

Roos, Hans, *A History of Modern Poland: From the Foundation of the State in the First World War to the Present Day* (Londra, 1966 [1961]).

Rosenberg, Alfred, *Blut und Ehre: Ein Kampf fur deutsche Wiedergeburt: Reden und Aufsätze von 1919-1933* (München, 1934).
—, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit* (München, 1935).
Rosenkranz, Herbert, *Verfolgung und Selbstbehauptung: Die Juden in Österreich 1938-1945* (Viena, 1978).
Rosenstock, Werner, 'Exodus 1933-1939: A Survey of Jewish Emigration from Germany', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 1 (1956), 373-90.
Rösgen, Hans Jürgen, *Die Auflösung der katholischen Studentenverbände im Dritten Reich* (Bochum, 1995).
Ross, Dieter, *Hitler und Dollfuss. Die deutsche Österreich-Politik, 1933-1934* (Hamburg, 1966).
Rossmeissl, Dieter, *'Ganz Deutschland wird zum Fuhrer halten...' Zur politischen Erziehung in den Schulen des Dritten Reiches* (Frankfurt am Main, 1985).
Rostock, Jürgen și Zadnicek, Franz, *Paradiesruinen: Das KdF-Seebad der Zwanzigtausend auf Rügen* (Berlin, 1997 [1992]).
Rothfels, Hans, *Ostraum Preussentum und Reichsgedanke: Historische Abhandlungen, Vorträge und Reden* (Leipzig, 1935).
Rüger, Maria (ed.), *Kunst und Kunstkritik der dreissiger Jahre: 29 Standpunkte zu künstlerischen und ästhetischen Prozessen und Kontroversen* (Dresda, 1990).
Ruhnau, Rüdiger, *Die Freie Stadt Danzig, 1919-1939* (Berg am See, 1979).
Runzheimer, Jürgen, 'Der Überfall auf den Sender Gleiwitz im Jahre 1939', *VfZ* 10 (1962), 408-26.
Rürup, Reinhard (ed.), *Jüdische Geschichte in Berlin* (Berlin, 1995).
Sachse, Carola, *Industrial Housewives: Women's Social Work in the Factories in Nazi Germany* (Londra, 1987).
Safrian, Hans, *Die Eichmann-Männer* (Viena, 1992).
—, 'Expediting Expropriation and Expulsion: The Impact of the „Vienna Model" on Anti-Jewish Policies in Nazi Germany, 1938', *Holocaust and Genocide Studies*, 14 (2000), 390-414.
Saldern, Adelheid von, *Mittelstand im 'Dritten Reich': Handwerker – Einzel-händler – Bauern* (Frankfurt am Main, 1985 [1979]).
—, ' „Alter Mittelstand" im „Dritten Reich". Anmerkungen zu einer Kontroverse', *Geschichte und Gesellschaft*, 12 (1986), 235-43.
—, 'Victims or Perpetrators? Controversies about the Role of Women in the Nazi State', în Crew (ed.), *Nazism*, 141-65.
—, ' „Art for the People": From Cultural Conservatism to Nazi Cultural Policies', în idem, *The Challenge of Modernity*, 299-347.
—, *The Challenge of Modernity: German Social and Cultural Studies, 1890- 1960* (Ann Arbor, 2002).

Salewski, Michael, *Die deutsche Seekriegsleitung 1935-1945* (3 vol., Frankfurt am Main, 1970-75).

Sänger, Fritz, *Politik der Täuschungen. Missbrauch der Presse im Dritten Reich. Weisungen, Informationen, Notizen, 1933-1939* (Viena, 1975).

Sasuly, Richard, *IG Farben* (New York, 1947).

Sauer, Paul, (ed.), *Die Schicksale der jüdischen Bürger Baden-Württembergs während der nationalsozialistischen Verfolgungszeit 1933-1945* (Stuttgart, 1969).

Sauerbruch, Ferdinand, *Das war mein Leben* (Bad Wörishofen, 1951).

Sbacchi, Alberto, *Legacy of Bitterness: Ethiopia and Fascist Italy, 1935-1941* (Lawrenceville, N.J., 1997).

Schaafhausen, Frederick W., *Das Auslandsdeutschtum* (Köln, 1934).

Schaary, David, 'The Romanian Authorities and the Jewish Communities in Romania between the Two World Wars', în Greenbaum (ed.), *Minority Problems*, 89-95.

Schacht, Hjalmar H. G., *My First Seventy-Six Years: The Autobiography of Hjalmar Schacht* (Londra, 1955).

Schadt, Jorg (ed.), *Verfolgung und Widerstand unter dem Nationalsozialismus in Baden: Die Lageberichte der Gestapo und des Generalstaatsanwalts Karlsruhe, 1933-1940* (Stuttgart, 1976).

Schafer, Hans Dieter, *Das gespaltene Bewusstsein: Über deutsche Kultur und Lebenswirklichkeit 1933-1945* (München, 1982).

Schausberger, Norbert, *Der Griff nach Osterreich: Der Anschluss* (Viena, 1978).

—, 'Wirtschaftliche Aspekte des Anschlusses Osterreichs an das Deutsche Reich (Dokumentation)', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 8 (1970), 133-64.

Schemm, Hans, *Hans Schemm spricht: Seine Reden und sein Werk* (Bayreuth, 1941 [1935]).

Schenkendorf, Leopold von şi Hoffmann, Heinrich, *Kampf um's dritte Reich: Eine historische Bilderfolge* (Altona-Bahrenfeld, 1933).

Scherer, Klaus, *'Asoziale' im Dritten Reich: Die vergessenen Verfolgten* (Münster, 1990).

Schirach, Baldur von, *Die Hitler-Jugend: Idee und Gestalt* (Leipzig, 1938 [1934]).

Schleier, Hans, 'Die *Historische Zeitschrift* 1918-1943', în Streisand (ed.), *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft*, II. 51-302.

—, 'German Historiography under National Socialism: Dreams of a Powerful Nation-state and German Volkstum Come True', în Berger *et al.* (edit.), *Writing National Histories*, 176-88.

Schleiermacher, Sabine, *Sozialethik im Spannungsfeld von Sozial- und Rassenhygiene: Der Mediziner Hans Harmsen im Centralausschuss für die Innere Mission* (Husum, 1998).

Schliebs, Siegfried, 'Verboten, verbrannt, verfolgt... Wolfgang Herrmann und seine „Schwarze Liste: Schöne Literatur" vom Mai 1933. Der Fall des

Volksbibliothekars Dr Wolfgang Herrmann', în Haarmann *et al.* (edit.), *„Das war ein Vorspiel nur..."*, 442-54.
Schlotterbeck, Friedrich, *The Darker the Night, The Brighter The Stars: A German Worker Remembers (1933-1945)* (Londra, 1947).
Schlüter, Holger, *Die Urteilspraxis des nationalsozialistischen Volksgerichtshofs* (Berlin, 1995).
Schmädeke, Jürgen şi Steinbach, Peter (edit.), *Der Widerstand gegen den Nationalsozialismus: Die deutsche Gesellschaft und der Widerstand gegen Hitler* (München, 1986).
Schmeer, Karlheinz, *Die Regie des öffentlichen Lebens im Dritten Reich* (München, 1956).
Schmid, Hans-Dieter, ' „Anständige Beamte" und „üble Schläger". Die Staatspolizeileitstelle Hannover', în Paul şi Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 133-60.
Schmidl, Erwin A., *März 38: Der deutsche Einmarsch in Österreich* (Viena, 1987).
Schmidt, Herbert, *'Beabsichtige ich die Todesstrafe zu beantragen': Die nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit im Oberlandesgerichtsbezirk Düsseldorf 1933-1945* (Essen, 1998).
Schmidt, Jürgen, *Martin Niemöller im Kirchenkampf* (Hamburg, 1971).
Schmidt, Uta C., 'Der Volksempfänger: Tabernakel moderner Massenkultur', în Marssolek şi von Saldern (edit.), *Radiozeiten*, 136-59.
Schmidt-Schönbeck, Charlotte, *300 Jahre Physik und Astronomie an der Kieler Universität* (Kiel, 1965).
Schmiechen-Ackermann, Detlef, *Anpassung, Verweigerung, Widerstand: Soziale Milieus, politische Kultur und der Widerstand gegen den Nationalsozialismus in Deutschland im regionalen Vergleich* (Berlin, 1997).
—, *Kooperation und Abgrenzung: Bürgerliche Gruppen, evangelische Kirchengemeinden und katholisches Sozialmilieu in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus in Hannover* (Hanovra, 1999).
—, 'Der „Blockwart". Die unteren Parteifunktionäre im nationalsozialistischen Terror- und Überwachungsapparat', *VfZ* 48 (2000), 575-602.
Schmoldt, Benno (ed.), *Schule in Berlin: Gestern und heute* (Berlin, 1989).
Schmuhl, Hans-Walter, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie: Von der Verhütung zur Vernichtung 'lebensunwerten Lebens', 1890-1945* (Göttingen, 1987).
Schmutzer, Reinhard, 'Der Wahlsieg der Sudetendeutsche Partei: Die Legende von der faschistischen Bekenntniswahl', *Zeitschrift für Ostforschung*, 41 (1992), 345-84.
Schnass, Franz, *Nationalpolitische Heimat- und Erdkunde, eine lebensnahe Methodik* (Osterwieck am Harz, 1938).
Schneider, Christian, *et al.*, *Das Erbe der NAPOLA: Versuch einer Generationengeschichte des Nationalsozialismus* (Hamburg, 1996).

Schneider, Michael, 'The Development of State Work Creation Policy in Germany, 1930-1933', în Stachura (ed.), *Unemployment*, 163-86.

—, *'Unterm Hakenkreuz': Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939* (Bonn, 1999).

Schneider, Thomas Martin, *Reichsbischof Ludwig Müller: Eine Untersuchung zu Leben, Werk und Persönlichkeit* (Göttingen, 1993).

Schneider, Tobias, 'Bestseller im Dritten Reich. Ermittlung und Analyse der meistverkauften Romane in Deutschland 1933-1944', *VfZ* 52 (2004), 77-97.

Schnell, Ralf, *Literarische innere Emigration: 1933-1945* (Stuttgart, 1976).

Schnorbach, Hermann, *Lehrer und Schule unterm Hakenkreuz: Dokumente des Widerstands von 1930 bis 1945* (Königstein im Taunus, 1983).

Schoenbaum, David, *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany, 1933-1939* (Londra, 1967).

Scholder, Klaus, *Die Kirchen und das Dritte Reich*, I: *Vorgeschichte und Zeit der Illusionen 1918-1934* (Frankfurt am Main, 1977).

—, *Die Kirchen und das Dritte Reich*, II: *Das Jahr der Ernüchterung 1934: Barmen und Rom* (Berlin, 1985).

Scholtz, Harald, *NS-Ausleseschulen: Internatsschulen als Herrschaftsmittel des Führerstaates* (Göttingen, 1973).

Schönberger, Angela, *Die neue Reichskanzlei von Albert Speer: Zum Zusammen hang von nationalsozialistischer Ideologie und Architektur* (Berlin, 1981).

Schönhagen, Benigna, *Tübingen unterm Hakenkreuz: Eine Universitätsstadt in der Zeit des Nationalsozialismus* (Tübingen, 1991).

Schönwälder, Karen, *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1992).

Schopf, Roland, 'Von Nibelungentreue, Märtyrertod und verschwörerischer Verschwiegenheit', în Hohmann (ed.), *Erster Weltkrieg*, 194-214.

Schoppmann, Claudia, *Days of Masquerade: Life Stories of Lesbian Women during the Third Reich* (New York, 1996 [1993]).

Schöttler, Peter, *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918-1945* (Frankfurt am Main, 1997).

Schroder, Gerald, 'Die „Wiedergeburt" der Pharmazie – 1933 bis 1934', în Mehrtens şi Richter (edit.), *Naturwissenschaft*, 166-88.

Schubert, Dirk, ' „...Ein neues Hamburg entsteht...". Planungen in der „Führerstadt" Hamburg zwischen 1933-1945', în Hartmut Frank (ed.), *Faschistische Architekturen*, 299-318.

Schubert, Giselher, 'The Aesthetic Premises of a Nazi Conception of Music', în Kater şi Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 64-74.

Schuker, Stephen A., 'France and the Remilitarization of the Rhineland, 1936', *French Historical Studies*, 14 (1986), 299-338. (De asemenea în Finney (ed.), *The Origins of the Second World War*, 222-44).

Schulte-Sasse, Linda, *Entertaining the Third Reich: Illusions of Wholeness in Nazi Cinema* (Durham, N.C., 1996).
Schultheis, Herbert, *Die Reichskristallnacht in Deutschland nach Augenzeugenberichten* (Bad Neustadt an der Saale, 1985).
Schulz, Günther, *Die Angestellten seit dem 19. Jahrhundert* (München, 2000).
Schulze, Winfried, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945* (München, 1989).
—, 'German Historiography from the 1930s to the 1950s', în Lehmann și Melton (edit.), *Paths*, 19-42.
Schumann, Hans Gerd, *Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung: Die Vernichtung der deutschen Gewerkschaften und der Aufbau der 'Deutschen Arbeitsfront'* (Hanovra, 1958).
Schuschnigg, Kurt, *et al.*, *Austrian Requiem* (Londra, 1947).
Schuster, Peter-Klaus (ed.), *Die 'Kunststadt' München 1937: Nationalsozialismus und 'entartete Kunst'* (München, 1988).
Schütz, Erhard H. și Gruber, Eckard, *Mythos Reichsautobahn: Bau und Inszenierung der 'Strassen des Führers' 1933-1941* (Berlin, 1996).
Schwabe, Klaus, 'Change and Continuity in German Historiography from 1933 into the Early 1950s: Gerhard Ritter (1888-1967)', în Lehmann și Melton (edit.), *Paths*, 82-108.
Schwartz, Michael, 'Bauern vor dem Sondergericht. Resistenz und Verfolgung im bäuerlichen Milieu Westfalens', în Faust (ed.), *Verfolgung und Widerstand*, 113-23.
—, *Sozialistische Eugenik: Eugenische Sozialtechnologien in Debatten und Politik der deutschen Sozialdemokratie 1890-1933* (Bonn, 1995).
Schwarzwäller, Wulf C., *The Unknown Hitler: His Private Life and Fortune* (Bethesda, Md., 1989 [1986]).
Schweitzer, Arthur, 'Der ursprüngliche Vierjahresplan', *Jahrbücher für National ökonomie und Statistik*, 160 (1956), 348-96.
—, *Big Business in the Third Reich* (Bloomington, Ind., 1964).
Schwingl, Georg, *Die Pervertierung der Schule im Nationalsozialismus: Ein Beitrag zum Begriff 'Totalitäre Erziehung'* (Regensburg, 1993).
Scobie, Alex, *Hitler's State Architecture: The Impact of Classical Antiquity* (Philadelphia, Pa., 1990).
Seeger, Andreas, 'Vom bayerischen „Systembeamten" zum Chef der Gestapo. Zur Person und Tätigkeit Heinrich Müllers (1900-1945)', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 255-67.
Seidler, Franz Wilhelm, *Fritz Todt: Baumeister des Dritten Reiches* (München, 1986).
—, 'Fritz Todt: From Motorway Builder to Minister of State', în Smelser și Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 245-56.

Seier, Hellmut, 'Der Rektor als Führer. Zur Hochschulpolitik des Reichserziehungsministeriums 1934-1945', *VfZ* 12 (1964), 105-46.

Seier, Hellmut, 'Nationalsozialistisches Wissenschaftsverstandnis und Hochschulpolitik', în Siegele-Wenschkewitz şi Stuchlik (edit.), *Hochschule*, 5-21.

Semmens, Kristin A., *Seeing Hitler's Germany: Tourism in The Third Reich* (Londra, 2005).

Sereny, Gitta, *Albert Speer: His Battle with Truth* (Londra, 1995).

Service, Robert, *Stalin: A Biography* (Londra, 2004).

Seton-Watson, Hugh, *Eastern Europe between the Wars, 1918-1941* (New York, 1967 [1945]).

Shand, James, 'The *Reichsautobahn*: Symbol for the Third Reich', *Journal of Contemporary History*, 19 (1984), 189-200.

Shapiro, Paul A., 'Prelude to Dictatorship in Romania: The National Christian Party in Power, December 1937-February 1938', *Canadian-American Slavic Studies*, 8 (1974), 45-88.

Sherman, A. Joshua, *Island Refuge: Britain and Refugees from the Third Reich, 1933-1939* (Londra, 1973).

—, 'A Jewish Bank during the Schacht Era: M. M. Warburg & Co., 1933- 1938', în Paucker (ed.), *The Jews in Nazi Germany 1933-1943*, 16-76.

Shirer, William L., *Berlin Diary: The Journal of a Foreign Correspondent, 1934- 1941* (Londra, 1970 [1941]).

Siegele-Wenschkewitz, Leonore, and Stuchlik, Gerda, *Hochschule und Nationalsozialismus: Wissenschaftsgeschichte und Wissenschaftsbetrieb als Thema der Zeitgeschichte* (Frankfurt am Main, 1990).

Siegert, Toni, 'Das Konzentrationslager Flossenbürg, gegründet für sogenannte Asoziale und Kriminelle', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, II. 429-93.

Siemsen, Hans, *Die Geschichte des Hitlerjungen Adolf Goers* (Dusseldorf, 1947).

Silverman, Dan P., 'A Pledge Unredeemed: The Housing Crisis in Weimar Germany', *Central European History*, 3 (1970), 119-20.

—, *Hitler's Economy: Nazi Work Creation Programs, 1933-1936* (Londra, 1998).

Skrentny, Werner, *Hamburg zu Fuss: 20 Stadtteilrundgänge durch Geschichte und Gegenwart* (Hamburg, 1986).

Smelser, Ronald M., *The Sudeten Problem, 1933-1938: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy* (Folkestone, 1975).

—, *Robert Ley: Hitler's Labor Front Leader* (Oxford, 1988).

—, 'Robert Ley: The Brown Collectivist', în idem şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 144-54.

—, şi Zitelmann, Rainer (edit.), *The Nazi Elite* (Basingstoke, 1993 [1989]).

—, *et al.* (edit.), *Die Braune Elite*, II: *21 weitere biographische Skizzen* (Darmstadt, 1993).

Smith, Bradley F., 'Die Überlieferung der Hossbach-Niederschrift im Lichte neuer Quellen', *VfZ* 38 (1990), 329-36.
—, şi Peterson, Agnes F. (edit.), *Heinrich Himmler: Geheimreden 1933-1945* (Frankfurt am Main, 1974).
Smith, Helmut Walser, *German Nationalism and Religious Conflict: Culture, Ideology, Politics, 1870-1914* (Princeton, N.J., 1995).
—(ed.), *Protestants, Catholics, and Jews in Germany, 1800-1914* (Oxford, 2001).
Sneeringer, Julia, *Winning Women's Votes: Propaganda and Politics in Weimar Germany* (Chapel Hill, N.C., 2002).
Sofsky, Wolfgang, *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager* (Frankfurt am Main, 1993).
Solmitz, Luise, *Tagebach* (Staatsarchiv der Freien- und Hansestadt Hamburg, 622-1, 111511-13: Familie Solmitz; transcriere în Forschungsstelle für Zeitgemschichte, Hamburg).
Somary, Felix, *The Raven of Zürich: The Memoirs of Felix Somary* (Londra, 1986).
Sommer, Theo, *Deutschland und Japan zwischen den Mächten, 1935-1940: Vom Antikominternpakt zum Dreimächtepakt: Eine Studie zur diplomatischen Vorgeschichte des Zweiten Weltkriegs* (Tübingen, 1962).
Sontag, Susan, 'Fascinating Fascism', în Taylor şi van der Will (edit.), *The Nazification of Art, 204-18.*
Southworth, Herbert R., *Guernica! Guernica!: A Study of Journalism, Diplomacy, Propaganda, and History* (Berkeley, Calif., 1977).
Sowade, Hanno, 'Otto Ohlendorf: Non-conformist, SS Leader and Economic Functionary', în Smelser şi Zitelmann (edit.), *The Nazi Elite*, 155-64.
Sparing, Frank, 'The Gypsy Camps: The Creation, Character and Meaning of an Instrument for the Persecution of Sinti and Romanies under National Socialism' în Fings *et al., From 'Race Science' to the Camps*, 39-70.
—, 'Zwangskastration im Nationalsozialismus. Das Beispiel der Kriminalbiologischen Sammelstelle Köln', în Peter Busse şi Klaus Schreiber (edit.), *Krimin albiologie* (Düsseldorf, 1997).
Speer, Albert, *Inside the Third Reich: Memoirs* (Londra, 1971 [1970]).
Spektorowski, Alberto şi Mizrachi, Elisabeth, 'Eugenics and the Welfare State in Sweden: The Politics of Social Margins and the Idea of a Productive Society', *Journal of Contemporary History*, 39 (2004), 333-52.
Spenceley, Geoffrey, 'R.J. Overy and the Motorisierung: A Comment', *Economic History Review*, 32 (1979), 100-106.
Spiess, Alfred şi Lichtenstein, Heiner, *Das Unternehmen Tannenberg: Der Anlass zum Zweiten Weltkrieg* (Wiesbaden, 1979).
Spiker, Jürgen, *Film und Kapital: Der Weg der deutschen Filmwirtschaft zum nationalsozialistischen Einheitskonzern* (Berlin, 1975).

Splitt, Gerhard, *Richard Strauss 1933-1935: Ästhetik und Musikpolitik zu Beginn der nationalsozialistischen Herrschaft* (Pfaffenweiler, 1987).

Spode, Hasso, „'Der deutsche Arbeiter reist": Massentourismus im Dritten Reich', în Huck (ed.), *Sozialgeschichte der Freizeit*, 281-306.

—'Ein Seebad fur zwanzigtausend Volksgenossen: Zur Grammatik und Geschichte des Fordistischen Urlaubs', în Brenner (ed.), *Reisekultur in Deutschland*, 7-47.

Sponheuer, Bernd, 'The National Socialist Discussion on the „German Quality" in Music', în Kater și Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 32-42.

Spotts, Frederic, *Bayreuth: A History of the Wagner Festival* (New Haven, Conn. 1994).

—, *Hitler and the Power of Aesthetics* (Londra, 2002)

Stachura, Peter D. (ed.), *The Shaping of the Nazi State* (Londra, 1978).

—(ed.), *Unemployment and the Great Depression in Weimar Germany* (Londra, 1986).

Stahlmann, Michael, *Die erste Revolution in der Autoindustrie: Management und Arbeitspolitik von 1900-1940* (Frankfurt am Main, 1993).

Staritz, Ekkehart, *Deutsches Volk und deutscher Raum: Vom alten Germanien zum Dritten Reich: Vom after Germanien zum Dritten Reich* (Berlin, 1938).

Stasiewski, Bernhard (ed.), *Akten deutscher Bischöfe über die Lage der Kirche, 1933-1945* (6 vol., Mainz, 1968-85).

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 59 (Berlin, 1941-2).

Stauffer, Paul, *Zwischen Hofmannsthal und Hitler: Carl J. Burckhardt: Facetten einer aussergewöhnlichen Existenz* (Zurich, 1991).

Steer, George L., *Caesar in Abyssinia* (Londra, 1936).

Steigmann-Gall, Richard, *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919-1945* (Cambridge, 2003).

—, 'Was National Socialism a Political Religion or a Religious Politics?', în Geyer și Lehmann (edit.), *Religion und Nation: Nation und Religion*, 386-408.

Stein, Leo, *I Was in Hell with Niemoeller* (Londra, 1942).

Steinberg, Hans-Josef, *Widerstand und Verfolgung in Essen, 1933-1945* (Hanovra, 1969).

Steinberg, Michael Stephen, *Sabers and Brown Shirts: The German Students' Path to National Socialism, 1918-1935* (Chicago, 1977).

Steinberg, Rolf, *Nazi-Kitsch* (Darmstadt, 1975).

Steinhaus, Hubert, *Hitlers pädagogische Maximen: 'Mein Kampf' und die Destruktion der Erziehung im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1981).

Steinweis, Alan E., 'Weimar Culture and the Rise of National Socialism: The Kampfbund für deutsche Kultur', *Central European History*, 24 (1991), 402-23.

—, *Art, Ideology and Economics in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts* (Chapel Hill, N.C., 1993).
—, 'Cultural Eugenics: Social Policy, Economic Reform, and the Purge of Jews from German Cultural life', în Cuomo (ed.), *National Socialist Cultural Policy*, 23-37.
Stephenson, Jill, *Women in Nazi Society* (Londra, 1975).
—, 'The Nazi Organisation of Women, 1933-1939', în Stachura (ed.), *The Shaping*, 186-209.
—, '*Reichsbund der Kinderreichen*: The League of Large Families in the Population Policy of Nazi Germany', *European Studies Review*, 9 (1979), 350-75.
—, *The Nazi Organization of Women* (Londra, 1981).
—, 'Women's Labor Service in Nazi Germany', *Central European History*, 15 (1982), 241-65.
Sternberger, Dolf, *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen* (Düsseldorf, 1968 [1957]).
Stibbe, Matthew, *Women in the Third Reich* (Londra, 2003).
Stieg, Margaret F., *Public Libraries in Nazi Germany* (Tuscaloosa, Ala., 1992).
Stites, Richard, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism 1860-1930* (Princeton, N.J., 1978).
—, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society since 1900* (Cambridge, 1992).
Stoakes, Geoffrey, *Hitler and the Quest for World Dominion* (Leamington Spa, 1986).
Stokes, Lawrence D., *Kleinstadt und Nationalsozialismus: Ausgewahlte Dokumente zur Geschichte von Eutin, 1918-1945* (Neumünster, 1984).
Stokes, Raymond G., 'From the IG Farben Fusion to the Establishment of BASF AG (1925-1952)', în Abelshauser *et al.*, *German Industry*, 206-361.
Stollmann, Rainer, 'Faschistische Politik als Gesamtkunstwerk. Tendenzen der Ästhetisierung des politischen Lebens im Nationalsozialismus', în Denkler și Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 83-101.
Stoltzfus, Nathan, *Resistance of the Heart: Intermarriage and the Rosenstrasse Protest in Nazi Germany* (New York, 1996).
Stommer, Rainer, „'Da oben versinkt einem der Alltag...". Thingstatten im Dritten Reich als Demonstration der Volksgemeinschaftsideologie', în Peukert și Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 149-73.
—(ed.), *Reichsautobahn: Pyramiden des Dritten Reichs: Analysen zur Ästhetik eines unbewältigten Mythos* (Marburg, 1982).
—, *Die inszenierte Volksgemeinschaft: Die 'Thing-Bewegung' im Dritten Reich* (Marburg, 1985).
Stone, Marla, *The Patron State: Culture and Politics in Fascist Italy* (Princeton, N.J., 1998).
Storek, Henning, *Dirigierte Öffentlichkeit: Die Zeitung als Herrschaftsmittel in den Anfangsjahren der nationalsozialistischen Regierung* (Opladen, 1972).

Stover, Bernd, *Volksgemeinschaft im Dritten Reich: Die Konsensbereitschaft der Deutschen aus der Sicht sozialistischer Exilberichte* (Düsseldorf, 1993).

—(ed.), *Berichte über die Lage in Deutschland: Die Meldungen der Gruppe Neu Beginnen aus dem Dritten Reich 1933-1936* (Bonn, 1996).

Straumann, Lukas și Wildmann, Daniel, Schweizer Chemieunternehmen im 'Dritten Reich' (Zurich, 2001).

Strauss, Herbert A., 'Jewish Emigration from Germany: Nazi Policies and Jewish Responses', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 25 (1980), 313-61 și 26 (1981), 343-409.

—, 'The Drive for War and the Pogroms of November 1938: Testing Explanatory Models', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 35 (1990), 267-78.

Strauss, Werner, „'Das Reichsministerium des Innern und die Judengesetzgebung": Aufzeichnungen von Dr. Bernhard Lösener', *VfZ* 9 (1961), 264-313.

Streisand, Joachim (ed.), *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft von 1871 bis 1945* (2 vol., Berlin, 1965, 1969).

Strobl, Gerwin, *The Germanic Isle: Nazi Perceptions of Britain* (Cambridge, 2000).

Strohmeyer, Klaus, *Warenhäuser: Geschichte, Blute und Untergang im Warenmeer* (Berlin, 1980).

Strothmann, Dietrich, *Nationalsozialistische Literaturpolitik: Ein Beitrag zur Publizistik im Dritten Reich* (Bonn, 1960).

Struve, Walter, *Aufsteig und Herrschaft des Nationalsozialismus in einer industriellen Kleinstadt: Osterode am Harz 1918-1945* (Essen, 1992).

Studnitz, Cecilia von, *Es war wie ein Rausch: Fallada und sein Leben* (Düsseldorf, 1997).

Stümke, Hans-Georg, 'Vom „unausgeglichenen Geschlechtshaushalt": Zur Verfolgung Homosexueller', în Frahm *et al.* (edit.), *Verachtet*, 46-63.

—, și Finkler, Rudi, *Rosa Winkel, rosa Listen: Homosexuelle und 'Gesundes Volksempfinden' von Auschwitz bis heute* (Reinbek, 1981).

Suhling, Lothar, 'Deutsche Baukunst. Technologie und Ideologie im Industriebau des „Dritten Reiches"', în Mehrtens și Richter (edit.), *Naturwissenschaft*, 243-81.

Suhr, Elke, *Die Emslandlager: Die politische und wirtschaftliche Bedeutung der emsländischen Konzentrations- und Strafgefangenlager, 1933-1945* (Bremen, 1985).

Swatek, Dieter, *Unternehmenskonzentration als Ergebnis und Mittel nationalsozialistischer Wirtschaftspolitik* (Berlin, 1972).

Sydnor, Charles W., *Soldiers of Destruction: The SS Death's Head Division, 1933-1945* (Princeton, N.J., 1990 [1977]).

Sywottek, Jutta, *Mobilmachung für den totalen Krieg: Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den Zweiten Weltkrieg* (Opladen, 1976).

Szczesny, Gerhard, *Als die Vergangenheit Gegenwart war: Lebensanlauf eines Ostpreussen* (Berlin, 1990).
Tal, Uriel, *Structures of German 'Political Theology' in the Nazi Era* (Tel Aviv, 1979).
Tampke, Jürgen, *Czech-German Relations and the Politics of Central Europe: From Bohemia to the EU* (Londra, 2003).
Tannenbaum, Edward R., *The Fascist Experience: Italian Society and Culture, 1922-1945* (New York, 1972).
Tarnowski, Wolfgang, *Ernst Barlach und der Nationalsozialismus: Ein Abendvortrag, gehalten am 20. Oktober 1988 in der Katholischen Akademie Hamburg* (Hamburg, 1989).
Taylor, Alan J. P., *The Origins of the Second World War* (Harmondsworth, 1964 [1961]).
Taylor, Brandon şi van der Will, Wilfried (edit.), *The Nazification of Art: Art, Design, Music, Architecture, and Film in the Third Reich* (Winchester, 1990).
Taylor, Robert R., *The Word in Stone: The Role of Architecture in the National Socialist Ideology* (Berkeley, Calif., 1974).
Teich, Mikulás (ed.), *Bohemia in History* (Cambridge, 1998).
Teichova, Alice, 'The Protectorate of Bohemia and Moravia (1939-1945): The Economic Dimension', în Teich (ed.), *Bohemia in History*, 267-305.
Temin, Peter, *Lessons from the Great Depression* (Cambridge, Mass., 1989).
Tenfelde, Klaus, 'Proletarische Provinz: Radikalisierung und Widerstand in Penzberg/Oberbayern 1900 bis 1945', în Broszat et al. (edit.), *Bayern*, IV. 320-37.
Tennstedt, Florian, 'Wohltat und Interesse. Das Winterhilfswerk des Deutschen Volkes. Die Weimarer Vorgeschichte und ihre Instrumentalisierung durch das NS-Regime', *Geschichte und Gesellschaft*, 13 (1987), 157-80.
Tessner, Magnus, *Die deutsche Automobilindustrie im Strukturwandel von 1919 bis 1938* (Köln, 1994).
Teut, Anna, *Architektur im Dritten Reich, 1933-1945* (Frankfurt am Main, 1967).
Thamer, Hans-Ulrich, 'Von der „Ästhetisierung der Politik": Die Nürnberger Parteitage der NSDAP', în Ogan şi Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 95-103.
Thies, Jochen, *Architekt der Weltherrschaft: Die 'Endziele' Hitlers* (Düsseldorf, 1976).
—, 'Nazi Architecture – A Blueprint for World Domination: The Last Aims of Adolf Hitler', în Welch (ed.), *Nazi Propaganda*, 45-64.
Thomae, Otto, *Die Propaganda-Maschinerie: Bildende Kunst und Öffentlichkeitsarbeit im Dritten Reich* (Berlin, 1978).
Thomann, Klaus-Dieter, „'Kruppel sind nicht minderwertig." Körperbehinderte im Nationalsozialismus', în Meinel şi Voswinckel (edit.), *Medizin*, 208-20.
Thomas, Hugh, *The Spanish Civil War* (a 3-a ediţie, Londra, 1986 [1961]).

Thomas, Walter, *Bis der Vorhang fiel* (Dortmund, 1947). —, *Richard Strauss und seine Zeitgenossen* (München, 1964).
Thyssen, Fritz, *I Paid Hitler* (Londra, 1941).
Todt, Fritz, 'Der Strassenbau im nationalsozialistischen Staat', în Hans Heinrich Lammers și Hans Pfundtner (edit.), *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des national sozialistischen Staates* (Berlin, 1937), III: *Die Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates.*
Toepser-Ziegert, Gabriele (ed.), *NS-Presseanweisungen der Vorkriegszeit: Edition und Dokumentation*, I: *1933*; II: *1934*; III: *1935*; IV: *1936* (München, 1984-93).
Tomascewski, Jerzy, 'Economic and Social Situation of Jews in Poland, 1918-1939', Greenbaum (ed.), *Minority Problems*, 101-6.
Tooze, J. Adam, *Statistics and the German State, 1900-1945: The Making of Modern Economic Knowledge* (Cambridge, 2001).
Townshend, Charles, *Terrorism: A Very Short Introduction* (Oxford, 2002).
Trapp, Joachim, *Kölner Schulen in der NS-Zeit* (Köln, 1994).
Treue, Wilhelm, 'Rede Hitlers vor der deutschen Presse (10 noiembrie 1938)', *VfZ* 6 (1958), 175-91.
—(ed.), 'Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936', *VfZ* 3 (1955), 184-203.
Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945-1 October 1946 (Nürnberg, 1948).
Tröger, Annemarie, 'Die Frau im wesensgemässen Einsatz', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 246-72.
—, 'The Creation of a Female Assembly-Line Proletariat', în Bridenthal *et al.* (edit.), *When Biology Became Destiny*, 237-70.
Tröger, Jörg, *Forschung als Waffe: Rüstungsforschung in der Kaiser-Wilhelm Gesellschaft und das KWI für Metallforschung 1900 bis 1947* (Göttingen, 2005).
—(ed.), *Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich* (Frankfurt am Main, 1984).
Tuchel, Johannes, *Konzentrationslager: Organisationsgeschichte und Funktion der 'Inspektion der Konzentrationslager', 1934-1938* (Boppard, 1991).
—, 'Gestapa und Reichssicherheitshauptamt. Die Berliner Zentralinstitutionen der Gestapo', în Paul și Mallmann (edit.), *Die Gestapo*, 84-100.
—, 'Planung und Realität des Systems der Konzentrationslager 1934-1938', în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 43-59.
Turner, Henry Ashby, Jr, 'Fritz Thyssen and „I Paid Hitler"', *VfZ* 19 (1971), 225-44.
—, *German Big Business and the Rise of Hitler* (New York, 1985).
—, 'Fallada for Historians', *German Studies Review*, 36 (2003), 477-92.
—, 'Fascism and Modernization', în idem (ed.), *Reappraisals of Fascism*, 117- 39.

—(ed.), *Reappraisals of Fascism* (New York, 1975).
Turner, Stephen P. şi Käsler, Dirk (edit.), *Sociology Responds to Fascism* (Londra, 1992).
Tyrell, Albrecht (ed.), *Führer befiehl... Selbstzeugnisse aus der 'Kampfzeit' des NSDAP: Dokumentation und Analyse* (Düsseldorf, 1969).
Ueberhorst, Horst (ed.), *Elite für die Diktatur: Die Nationalpolitischen Erziehungs-anstalten 1933-1945: Ein Dokumentarbericht* (Düsseldorf, 1969).
—, 'Feste, Fahnen, Feiern: Die Bedeutung politischer Symbole und Rituale im Nationalsozialismus', în Voigt (ed.), *Symbole der Politik*, 157-78.
Ueberschär, Gerd R. şi Vogel, Winfried, *Dienen und Verdienen: Hitlers Ge schenke an seine Eliten* (Frankfurt, 1999).
Uhlig, Heinrich, *Die Warenhäuser im Dritten Reich* (Köln, 1956).
Unverricht, Elsbeth, *Unsere Zeit und Wir: Das Buch der deutschen Frau* (Gauting, 1932).
Vaget, Hans Rudolf, 'Hitler's Wagner: Musical Discourse as Cultural Space', în Kater şi Riethmüller (edit.), *Music and Nazism*, 15-31.
Vago, Bela, *The Shadow of the Swastika: The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin, 1936-1939* (Londra, 1975).
Valtin, Jan (pseud. Richard Krebs), *Out of the Night* (Londra, 1941, retipărită cu postfaţă de Lyn Walsh *et al.*, Londra, 1988).
Voegelin, Eric, *The New Science of Politics: An Introduction* (Chicago, 1952).
Vogel, Rolf, *Ein Stempel hat gefehlt: Dokumente zur Emigration deutscher Juden* (München, 1977).
Voigt, Rüdiger (ed.), *Symbole der Politik: Politik der Symbole* (Opladen, 1989).
Volk, Ludwig, *Bayerns Episkopat und Klerus in der Auseinandersetzung mit dem National-sozialismus 1930-1934* (Mainz, 1965).
Völkischer Beobachter, 1933-9.
Volkmann, Hans-Erich, *Das Russlandbild im Dritten Reich* (Köln, 1994).
—, 'The National Socialist Economy in Preparation for War', în Militar-geschichtliches Forschungsant (ed.), *Germany and the Second World War*, 157-372.
Volkogonov, Dmitri, *Stalin: Triumph and Tragedy* (Londra, 1995 [1989]).
Vollmer, Bernhard (ed.), *Volksopposition im Polizeistaat: Gestapo- und Regierungs-berichte 1934-1936* (Stuttgart, 1957).
Vollnhals, Clemens, 'Jüdische Selbsthilfe bis 1938', în Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland*, 314-411.
Vondung, Klaus, *Magie und Manipulation: Ideologischer Kult und politische Religion des Nationalsozialismus* (Göttingen, 1971).

—, 'Der literarische Nationalsozialismus. Ideologische, politische und sozialhistorische Wirkungszusammenhänge', în Denkler și Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 44-65.

Vorländer, Herwart, 'NS-Volkswohlfahrt und Winterhilfswerk des deutschen Volkes', *VfZ* 34 (1986), 341-80.

—, *Die NSV: Darstellung und Dokumentation einer nationalsozialistischen Organisation* (Boppard, 1988).

Vosskamp, Wilhelm, 'Kontinuität und Diskontinuität: Zur deutschen Literaturwissenschaft im Dritten Reich', în Lundgreen (ed.), *Wissenschaft*, 140-62.

Wachsmann, Nikolaus, 'From Indefinite Confinement to Extermination: „Habitual Criminals" in the Third Reich', în Gellately și Stoltzfus (edit.), *Social Outsiders in Nazi Germany*, 165-91.

—, *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany* (New Haven, Conn., 2004).

Waddington, Geoffrey T., 'Hitler, Ribbentrop, die NSDAP und der Niedergang des Britischen Empire 1935-1938', *VfZ* 40 (1992), 273-306.

Wagner, Caroline, *Die NSDAP auf dem Dorf: Eine Sozialgeschichte der NS-Machtergreifung in Lippe* (Münster, 1998).

Wagner, Kurt, *Leben auf dem Lande im Wandel des Industrialisierung: 'Das Dorf war früher auch keine heile Welt': Die Veränderung der dörflichen Lebensweise und der politischen Kultur vor dem Hintergrund der Industrialisierung, am Beispiel des nordhessischen Dorfes Körle* (Frankfurt am Main, 1986).

—, și Wilke, Gerhard, 'Dorfleben im Dritten Reich: Körle in Hessen', în Peukert și Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 85-106.

Wagner, Patrick, ' „Vernichtung der Berufsverbrecher". Die vorbeugende Verbrechensbekämpfung der Kriminalpolizei bis 1937', în Herbert *et al.* (edit.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 87-110.

—, *Volksgemeinschaft ohne Verbrecher: Konzeptionen und Praxis der Kriminalpolizei in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus* (Hamburg, 1996).

Wagner, Walter F., *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat* (Stuttgart, 1974).

Waiwald, Klaus-Jurgen, *Filmzensur im NS-Staat* (Dortmund, 1983).

Waldenfels, Ernst von, *Der Spion, der aus Deutschland kam: Das geheime Leben des Seemanns Richard Krebs* (Berlin, 2003).

Walter, Michael, *Hitler in der Oper: Deutsches Musikleben 1919-1945* (Stuttgart, 1995).

Walton, John K., *The British Seaside: Holidays and Resorts in the Twentieth Century* (Manchester, 2000).

Wasserstein, Bernard, *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945* (Oxford, 1979).

—, 'Patterns of Jewish Leadership in Great Britain during the Nazi Era', în Braham (ed.), *Jewish Leadership during the Nazi Era*, 29-43.

Watt, Donald Cameron, 'German Plans for the Reoccupation of the Rhineland: A Note', *Journal of Contemporary History*, 1 (1966), 193-9.

—, *How War Came: The Immediate Origins of the Second World War, 1938- 1939* (Londra, 1989).

Weber, Hermann, *Die Wandlung des deutschen Kommunismus: Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik* (ediție prescurtată, Frankfurt am Main, 1971 [1969]).

—, 'Die KPD in der Illegalität', în Löwenthal și von zur Mühlen (edit.), *Widerstand*, 83-101.

—, *'Weisse Flecken' in der Geschichte: Die KPD-Opfer der Stalinistischen Säuberungen und ihre Rehabilitierung* (Frankfurt am Main, 1990).

Weber, Rosco G. S., *The German Student Corps in the Third Reich* (New York, 1986)

Weckbecker, Gerd, *Zwischen Freispruch und Todesstrafe: Die Rechtsprechung der nationalsozialistischen Sondergerichte Frankfurt a.M. und Bromberg* (Baden-Baden, 1998).

Weekly Report of the German Institute for Business Research (with Supplements), (Institut für Konjunkturforschung, Berlin, 1933-9).

Weeks, Jeffrey, *Sex, Politics, and Society: The Regulation of Sexuality since 1800* (Londra, 1981).

Wehler, Hans-Ulrich, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, IV: *Vom Beginn des ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949* (München, 2003).

Wehner, Heinz, 'Die Rolle des faschistischen Verkehrswesens in der ersten Periode des zweiten Weltkrieges', *Bulletin des Arbeitskreises Zweiter Weltkrieg*, 2 (1966), 37-61.

Weinberg, Gerhard L., 'Hitler's Private Testament of May 2, 1938', *Journal of Modern History*, 27 (1955), 415-19.

—, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, I: *Diplomatic Revolution in Europe, 1933-36* (Londra, 1970).

—, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, II: *Starting World War II, 1937- 1939* (Chicago, 1980).

Weinberg, Jeshajahu, *et al., The Holocaust Museum in Washington* (New York, 1995).

Weindling, Paul, *Health, Race and German Politics Between National Unification and Nazism, 1870-1945* (Cambridge, 1989)

Weiss, Hermann, 'Ideologie der Freizeit im Dritten Reich: Die NS-Gemeinschaft „Kraft durch Freude"', *Archiv für Sozialgeschichte*, 33 (1993), 289-303.

Weissler, Sabine (ed.), *Design in Deutschland, 1933-45: Ästhetik und Organisation des Deutschen Werkbundes im 'Dritten Reich'* (Giessen, 1990).

Weitz, Eric D., *Creating German Communism, 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State* (Princeton, 1997).

Welch, David (ed.), *Nazi Propaganda: The Power and the Limitations* (Londra, 1983).

—, *Propaganda and the German Cinema, 1933-1945* (Oxford, 1983).

—, *The Third Reich: Politics and Propaganda* (Londra, 2002).

Wenning, Norbert, 'Das Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen vom 25. April 1933 – ein erfolgreicher Versuch der Bildungsbegrenzung? ' *Die deutsche Schule*, 78 (1986), 141-60.

Werner, Karl Ferdinand, *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft* (Stuttgart, 1967).

Werner, Kurt și Biernat, Karl-Heinz, *Die Köpenicker Blutwoche, Juni, 1933* (Berlin, 1958).

Wessel, Horst A., *Thyssen & Co., Mülheim an der Ruhr: Die Geschichte einer Familie und ihrer Unternehmung* (Stuttgart, 1991).

Wessling, Berndt Wilhelm, *Wieland Wagner, der Enkel: Eine Biographie* (Köln, 1997).

West, Shearer, *The Visual Arts in Germany 1890-1937: Utopia and Despair* (Manchester, 2000).

Westheim, Paul, *Paul Westheim: Kunstkritik aus den Exil*, ed. Tanja Frank (Hanau, 1985).

Westphal, Uwe, *Werbung im Dritten Reich* (Berlin, 1989).

Wetzel, Juliane, 'Auswanderung aus Deutschland', în Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland*, 413-98.

Wetzel, Kraft, and Hagemann, Peter, Zensur: Verbotene deutsche Filme 1933-1945 (Berlin, 1978).

Wetzell, Richard F., *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880-1945* (Chapel Hill, N.C., 2000).

Weyrather, Irmgard, 'Numerus Clausus für Frauen – Studentinnen im Nationalsozialismus', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz*, 131-62.

—, *Muttertag und Mutterkreuz: Der Kult um die 'deutsche Mutter' im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1993).

Whealey, Robert H., *Hitler and Spain: The Nazi Role in the Spanish Civil War, 1936-1939* (Lexington, Ky., 1989).

Wheeler-Bennett, John W., *The Nemesis of Power: The German Army in Politics, 1918-1945* (Londra și New York, 1953).

—, *et al.* (edit.), *Documents on German Foreign Policy 1918-1945* (13 vol., Londra, 1950-70).

Wickert, Christl, 'Popular Attitudes to National Socialist Antisemitism: Denunciations for „Insidious Offenses" and „Racial Ignominy"', în Bankier (ed.), *Probing*, 282-95.

Wieland, Günther, *Das war der Volksgerichtshof: Ermittlungen, Fakten, Doku mente* (Pfaffenweiler, 1989).

Wiesemann, Falk, 'Juden auf dem Lande: die wirtschaftliche Ausgrenzung der jüdischen Viehhändler in Bayern', în Peukert şi Reulecke (edit.), *Die Reihen fast geschlossen*, 381-96.

Wildt, Michael, 'Violence against Jews in Germany, 1933-1939', în Bankier (ed.), *Probing*, 181-212.

—, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002).

—(ed.), *Nachrichtendienst, politische Elite, Mordeinheit: Der Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS* (Hamburg, 2003).

Wilke, Gerhard, 'The Sins of the Fathers: Village Society and Social Control in the Weimar Republic', în Evans şi Lee (edit.), *The German Peasantry* 174-204.

—, 'Village Life in Nazi Germany', în Bessel (ed.), *Life in the Third Reich*, 17-24.

—, şi Wagner, Kurt, 'Family and Household: Social Structures in a German Village Between the Two World Wars', în Evans şi Lee (edit.), *The German Family*, 120-47.

Williams, Jenny, *More Lives Than One: A Biography of Hans Fallada* (Londra, 1998).

Willrich, Wolfgang, *Säuberung des Kunsttempels: Eine kunstpolitische Kampfschrift zur Gesundung deutscher Kunst im Geiste nordischer Art* (München, 1937).

Wingfield, Nancy M., *Minority Politics in a Multinational State: The German Social Democratic Party 1918-1938* (New York, 1989).

Winkler, Dörte, *Frauenarbeit im 'Dritten Reich'* (Hamburg, 1977).

Winkler, Hans Joachim, *Legenden um Hitler: Schöpfer der Autobahnen* (Berlin, 1963).

Winkler, Heinrich August, *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus: Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik* (Köln, 1972).

—, 'Der entbehrliche Stand. Zur Mittelstandspolitik im „Dritten Reich"', *Archiv für Sozialgeschichte*, 17 (1977), 1-40.

—, 'Ein neuer Mythos vom alten Mittelstand. Antwort auf eine Antikritik', *Geschichte und Gesellschaft*, 12 (1986), 548-57.

—, *Der Weg in die Katastrophe: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933* (Berlin, 1987).

—(ed.), *Die deutsche Staatskrise 1930-1933: Handlungsspielräume und Alternativen* (München, 1992).

Winkler, Klaus, *Fernsehen unterm Hakenkreuz: Organisation – Programm – Personal* (Köln, 1994).

Winkler, Kurt, 'Inszenierung der Macht: Weltausstellung 1937. Das „Deutsche Haus" als Standarte', în Behnken și Wagner (edit.), *Inszenierung*, 217-25.

Winkler-Mayerhöfer, Andrea, *Starkult als Propagandamittel? Studien zum Unterhaltungsfilm im Dritten Reich* (München, 1992).

Wippermann, Wolfgang, *Zur Analyse des Faschismus: Die sozialistischen und kommunistischen Faschismustheorien 1921-1945* (Frankfurt am Main, 1981).

—, *Das Leben in Frankfurt zur NS-Zeit* (4 vol., Frankfurt am Main, 1986).

—, 'Das Berliner Schulwesen in der NS-Zeit. Fragen, Thesen und methodische Bemerkungen', în Schmoldt (ed.), *Schule in Berlin*, 57-73.

—, și Brucker-Boroujerdi, Ute, 'Nationalsozialistische Zwangslager in Berlin III: Das „Zigeunerlager Marzahn" ', *Berliner Forschungen*, 2 (1987), 189-94.

Wiskemann, Elizabeth, *The Rome-Berlin Axis: A History of the Relations Between Hitler and Mussolini* (Londra, 1949).

Wisotzky, Klaus, *Der Ruhrbergbau im Dritten Reich: Studien zur Sozialpolitik im Ruhrbergbau und zum sozialen Verhalten der Bergleute in den Jahren 1933 bis 1939* (Düsseldorf, 1983).

Wissmann, Sylvelin, *Es war eben unsere Schulzeit: Das Bremer Volksschulwesen unter dem Nationalsozialismus* (Bremen, 1993).

Witetschek, Helmut (ed.), *Die kirchliche Lage in Bayern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933-1945* (7 vol., Mainz, 1966-71).

Witte, Karsten, 'Die Filmkomödie im Dritten Reich', în Denkler și Prümm (edit.), *Die deutsche Literatur*, 347-65.

—, *Lachende Erben, toller Tag: Filmkomödie im Dritten Reich* (Berlin, 1995).

Wöhlert, Meike, *Der politische Witz in der NS-Zeit am Beispiel ausgesuchter SD-Berichte und Gestapo-Akten* (Frankfurt am Main, 1997).

Wojak, Irmtrud, *et al.*, *'Arisierung' im Nationalsozialismus: Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis* (Frankfurt, 2000).

Wolbert, Klaus, *Die Nackten und die Toten des 'Dritten Reiches': Folgen einer politischen Geschichte des Körpers in der Plastik des deutschen Faschismus* (Giessen, 1982).

Wolf, Norbert, *Ernst Ludwig Kirchner 1880-1938: On the Edge of the Abyss of Time* (Köln, 2003).

Wolffsohn, Michael, 'Arbeitsbeschaffung und Rüstung im nationalsozialistischen Deutschland 1933', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 22 (1977), 9-19.

Wollenberg, Jörg (ed.), *The German Public and the Persecution of Jews, 1933- 1945: 'No One Participated, No One Knew'* (Atlantic Highlands, N.J., 1996 [1989]).

Wollstein, Günter, 'Eine Denkschrift des Staatssekretärs Bernhard von Bülow vom März 1933', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, I (1973), 77-94.

—, *Vom Weimarer Revisionismus zu Hitler: Das Deutsche Reich und die Grossmächte in der Anfangsphase der nationalsozialistischen Herrschaft in Deutschland* (Bonn, 1973).

Wolschke-Bulmahn, Joachim și Gröning, Gert, 'The NationalSocialistGarden and Landscape Ideal: Bodenständigkeit (Rootedness in the Soil)', în Etlin (ed.), *Art*, 73-97.

Woolf, Stuart J. (ed.), *The Nature of Fascism* (Londra, 1968).

Woycke, James, *Birth Control in Germany, 1871-1933* (Londra, 1988).

Wright, Jonathan și Stafford, Paul, 'Hitler, Britain and the Hossbach Memorandum', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 42 (1987), 77-123.

Wulf, Joseph, *Die bildenden Künste im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963).

—, *Literatur und Dichtung im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963).

—, *Presse und Funk im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963).

—, *Musik im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963).

—, *Theater und Film im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963).

Wulff, Birgit, *Arbeitslosigkeit und Arbeitsbeschaffungsmassnahmen in Hamburg 1933-1939: Eine Untersuchung zur nationalsozialistischen Wirtschafts- und Sozialpolitik* (Frankfurt am Main, 1987).

—, 'The Third Reich and the Unemployed: National Socialist Work-creation Schemes in Hamburg, 1933-4', în Evans și Geary (edit.), *The German Unemployed*, 281-302.

Wüllenweber, Hans, *Sondergerichte im Dritten Reich: Vergessene Verbrechen der Justiz* (Frankfurt am Main, 1990).

Wyman, David S., *Paper Walls; America and the Refugee Crisis, 1938-1941* (Amherst, Mass., 1968).

Wynot, James D., Jr, ' „A Necessary Cruelty“: The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland, 1935-39', *American Historical Review*, 76 (1971), 1,035-58.

Zabel, James A., *Nazism and the Pastors: A Study of the Ideas of Three Deutsche Christen Groups* (Missoula, Mont., 1976).

Zeidler, Manfred, *Das Sondergericht Freiberg: Zu Justiz und Repression in Sachsen, 1933-1940* (Dresda, 1998).

Zeile, Christine, 'Ein biographischer Essay', in Friedrich R. Reck-Malleczewen, *Tagebuch eines Verzweifelten* (Frankfurt am Main, 1994), 251-98.

Zeinhefer, Siegfried, 'Die Reichsparteitage der NSDAP', în Ogan și Weiss (edit.), *Faszination und Gewalt*, 79-94.

Zeldin, Theodore (ed.), *Conflicts in French Society: Anticlericalism, Education and Morals in the Nineteenth Century: Essays* (Londra, 1970).

Zeller, Thomas, „'The Landscape's Crown": Landscape, Perception, and Modernizing Effects of the German Autobahn System, 1934-1941', în Nye (ed.), *Technologies of Landscape*, 218-40.

Zelnhefer, Siegfried, *Die Reichsparteitage der NSDAP: Geschichte, Struktur und Bedeutung der grössten Propagandafeste im nationalsozialistischen Feierjahr* (Neustadt an der Aisch, 1991).

—, și Käs, Rudolf (edit.), *Kulissen der Gewalt: Das Reichsparteitagsgelände in Nürnberg* (Munich, 1992).

Zeman, Zbynek. A. B., *Nazi Propaganda* (Oxford, 1973).

Zerner, Ruth, 'German Protestant Responses to Nazi Persecution of the Jews', în Braham (ed.), *Perspectives on the Holocaust*, 57-68.

—, 'Martin Niemöller, Activist as Bystander: The Oft-Quoted Reflection', în Perry și Schweitzer (edit.), *Jewish-Christian Encounters over the Centuries*, 327-40.

Ziegler, Dieter, 'Die Verdrängung der Juden aus der Dresdner Bank 1933-1938', *VfZ* 47 (1999), 187-216.

Ziegler, Hans Severus, *Entartete Musik: Eine Abrechnung* (Düsseldorf, 1938).

Ziegler, Walter (ed.), *Die kirchliche Lage in Bayern nach den Regierungspräsidentenberichten 1933-1943*, IV: *Regierungsbezirk Niederbayern und Oberpfalz 1933-1945* (Mainz, 1973).

Zimmermann, Michael, 'Ausbruchshoffnungen: Junge Bergleute in den dreissigen Jahren', în Niethammer (ed.), *Die Jahre weiss man nicht*, 97-132.

—, *Verfolgt, vertrieben, vernichtet: Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma* (Essen, 1989).

—, *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische 'Losung der Zigeunerfrage'* (Hamburg, 1996).

Zimmermann, Peter, 'Die Bildsprache des Nationalsozialismus im Plakat', în Rüger (ed.), *Kunst*, 223-36.

Zimmermann, Volker, *Die Sudetendeutschen im NS-Staat: Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938-1945)* (Essen, 1999).

Zipfel, Friedrich, 'Gestapo and SD: A Sociographic Profile of the Organisers of the Terror', în Larsen *et al.* (edit.), *Who Were the Fascists?*, 301-11.

Zitelmann, Rainer, *Hitler: The Policies of Seduction* (Londra, 1999 [1987]).

Zofka, Zdenek, *Die Ausbreitung des Nationalsozialismus auf dem Lande: Eine regionale Fallstudie zur politischen Einstellung der Landbevölkerung in der Zeit des Aufstiegs und der Machtergreifung der NSDAP 1928-1936* (München, 1979).

—, 'Dorfeliten und NSDAP. Fallbeispiele der Gleichschaltung aus dem Kreis Günzburg', în Broszat *et al.* (edit.), *Bayern*, IV. 383-434.
Zolling, Peter, *Zwischen Integration und Segregation: Sozialpolitik im 'Dritten Reich' am Beispiel der 'Nationalsozialistischen Volkswohlfahrt' (NSV) in Hamburg* (Frankfurt am Main, 1986).
Zollitsch, Wolfgang, 'Adel und adlige Machteliten in der Endphase der Weimarer Republik. Standespolitik und agrarische Interessen', în Winkler (ed.), *Die deutsche Staatskrise*, 239-56.
Zuschlag, Christoph, 'An „Educational Exhibition". The Precursors of Entartete Kunst and Its Individual Venues', în Barron (ed.), *Degenerate Art*, 83-103.
—, *'Entartete Kunst': Ausstellungsstrategien in Nazi-Deutschland* (Worms, 1995).

Indice de nume

A

C

F

Î

J

K

L

M

N

R

S

Ș

T

U

Z